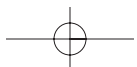
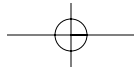
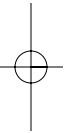
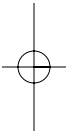
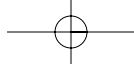

Horváth Gergely Krisztián
BÉCS VONZÁSÁBAN

Horváth Gergely Krisztián

BÉCS VONZÁSÁBAN

Az agrárpiacosodás feltételrendszere
Moson vármegyében
a 19. század első felében

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

A kötet megjelenését támogatta

ELTE Társadalomtudományi Kar
Ferentzi és Hermann Kft.
Huszár Gál Városi Könyvtár – Mosonmagyaróvár
Jánossomorja Önkormányzata
Lajta–Hanság Zrt.
Mosonmagyaróvár Önkormányzata
Óvári Gazdászok Szövetsége

Lektorálta
HERMANN ISTVÁN

Andreas Grailich dolgozatait fordította
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

A fordítást ellenőrizte
RESS IMRE

A címlapon
Moson vármegye térképe (1796)
Görög Demeter és Kerekes Sámuel munkája

© Horváth Gergely Krisztián, 2013
© Térképek: Sebők László, Horváth Gergely Krisztián, 2013

ISBN 978-963-506-909-5

TARTALOM

AJÁNLÁS	11
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	13
KÉRDÉSEK, PROBLÉMÁK, ÖSVÉNYEK	15
STRUKTURÁLIS KERETEK ÉS ADOTTSÁGOK	25
Régiós erőter: Bécs és Alsó-Ausztria gazdasági fejlődése	
a 18. század végétől 1848-ig	27
Egy rurális alrégió lehetőségei	40
Fogalmi problémák	40
<i>Protoindusztrializáció kontra agrárpiacosodás</i>	41
Élet a Lajtán innen. A megye ipara és kereskedelme	46
A mosoni posztómanufaktúra és a brucki fonógyár	53
A vármegye és társadalma. Moson vármegye társadalmának	
strukturális sajátosságai	61
A vármegye társadalma a nemnemes-összeírások (1805–1847)	
és az 1828-as adóösszeírás tükrében	64
A nemek aránya és kormegoszlása	66
A nemnemes társadalom rétegződése a rendi státus fényében	67
<i>Az agrárnépesség</i>	68
<i>A polgárság</i>	68
<i>A honoráciorok</i>	70
A nemnemes társadalom az etnikum, a felekezet	
és a településtípus tükrében	71
<i>A rendi helyzet és a nemzetiség összefüggései</i>	71
<i>A felekezeti síkjai</i>	73
<i>A településtípus és a népességszám összefüggései</i>	74
Háttérösszefüggések – kísérlet az oksági viszonyok feltárására	
két- és többváltozós elemzés segítségével	76
AGRI-CULTURA	
PIACOSODÁS A MAGYARÓVÁRI FŐHERCEGI URADALOMBAN	83
Az átalakulás tétje	85
„Lépcsőnkénti csendes haladás” – Wittmann Antal eszmevilága	89
A gazdálkodás céljairól	92
Parasztok és cselédek: a munkaszervezés pszichológiája	96

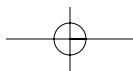
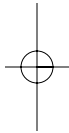
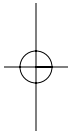
Elmélet és módszer: a Renovationswirtschaft	102
A nagybirtok mint üzem – Wittmann programjának megvalósítása	113
Juhtenyésztés	116
Birtoktestek	124
<i>Márialiget (Marienau)</i>	125
<i>Albertliget (Albrechtsau)</i>	127
<i>Bordacs</i>	133
<i>Féltorony–Wittmannshof–Farkaskút</i>	134
<i>Albertkázmér – munkásviszonyok</i>	136
<i>Egyéb juhászatok</i>	143
A magyaróvári felsőbb gazdasági tanintézet	147
Rendi autonómia és fiziokratizmus	
Kísérlet a Hanság lecsapolására az 1820-1830-as években	152
Egy probléma eszkalálódása	153
Az újkori lecsapolási munkálatok kezdetei	159
Erőgyűjtés vagy kiváráás?	164
A koalíciószervezés nehézségei	166
Wittmann Antal tervezete	173
Beszédes József színrelépése. Egy rivális tervezet és következményei	181
A koalíció szétesése – a magyaróvári uradalom magánberuházása	187
A lecsapolás eredményei	189
Előre nem látott következmények	193
A VÁRMEGYE ÉS ALATTVALÓI	201
Társadalmi és gazdasági hierarchia	
a dikális adórendszerben Moson vármegye	
adókulcsreformja tükrében (1838)	203
Jogszabályi alapok	204
Az adminisztrálás strukturális gyengeségei	208
Az adóelmaradások okairól	213
Az adókulcsok rangsora	220
A rendek érvei a régi kulcsok ellen	222
Az adótábla feltárása	225
Kísérlet a települések gazdasági erejének számbavételére	239
Egyéb adójellegű terhek	245
Közmunkák – útépités	245
Előfogat és vontatás	249
A katonatartás	253
Természeti csapások és a vármegye jobbagyvédő intézkedései	257
Az adófizetéstől való felmentés vagy könnyítés kérdése	257
Tűzesetek	259
Területiség és joghatóság. A rendi gondolkodásmód alapidimenziói	
Bruck an der Leitha és Moson vármegye	
konfliktusai tükrében (1556–1848)	266
Egy konfliktus síkjai	268
Lázadás a megye ellen	274
A vasútállomás	279

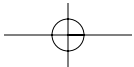
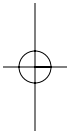
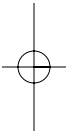
A PARASZTI PIACOSODÁS ÉS KERESKEDELEM HÁTTERE	285
A paraszti gazdálkodás háttere	287
A Moson vármegyei úrbéres népesség viszonyai	
a 18. század második felében	289
Változások 1768 és 1848 között	301
Határhasználat – ösvények az intenzív gazdálkodás irányába	303
Cselédügy	309
Gazdálkodási töredékek	315
Úrbéri terhek és emancipáció	321
Legelő és víz – a természeti erőforrások feletti ellenőrzés	324
A paraszti mobilitás és az elemi oktatásügy összefüggései. Esélyek és lehetőségek	328
Az alapfokú oktatás viszonyai	331
Az iskolák	333
A tanítók	336
<i>Végzettség</i>	337
<i>A tanítói jövedelem</i>	339
<i>Reformtörekvések</i>	341
Színvonal és rendszeresség	343
<i>A tanár-diák arány</i>	347
<i>Hiányzók és kimaradók</i>	348
<i>Tananyag és tannyelv</i>	351
Eredmények	358
A vármegye úthálózata	361
A vármegyei kezelésű utak javítása és építése	365
Vám utak	368
Gyep utak	373
A Mosoni-Duna	379
Útlevel-politika a rendi korszak végén	382
Az útlevel	387
Egy sajátos csoport: a mesterlegények	389
Bizonytalan egzisztenciájú személyek vándorlása	392
<i>Csavargók</i>	396
A rendeken kívül: cigányok és zsidók vándorlása	399
Illegális bevándorlás és kitoloncolás	401
A belső vámhatár működésének jogszabályi háttere és gyakorlata a paraszti kereskedelem szemszögéből	405
Jogszabályi háttér	406
<i>A paraszti kereskedelem szabályozása, a házalás</i>	406
<i>Határ és vám</i>	409
A határ és a vám a mindennapokban	418
Csempészet és határkonfliktus	424
A fuvarozás mint vállalkozás	434
Személyszállítás	434
<i>A parasztposta és konfliktusai</i>	436
Árufuvarozás	439
Piackörzetek és fuvarozás az 1828-as összeírás fényében	443

KERESKEDŐ PARASZTOK	449
„Béts tárháza”. A vármegye paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon	451
Az osztrák vámpolitika erőterében	451
A forrásról	457
Magyarország kivitelének makromutatói (1831–1842)	460
Moson és Sopron megyéből származó paraszti termékek a bécsi piacon	462
A települések agrárgazdasága a statisztikai irodalom tükrében	469
„...be-kereskednek Austriába, és Stájerba...”	473
Vállalkozó jobbágyok? A hansági széna a bécsi piacon	478
Forrásnyomok	479
Rekonstrukciós kísérlet	483
AZ AGRÁRPIACOSODÁS FELTÉTELRENDSZERE. A MOSONI MODELL	493
FORRÁSOK ÉS IRODALOM	499
Levéltári források	499
Nyomtatott források és hivatkozott irodalom	501
MELLÉKLETEK	533
Andreas Grailich: Moson vármegye leírása (1818)	573
Kísérlet Zurány mezőváros leírására	608
Moson vármegye kéziratos statisztikai kimutatása 1847-ből	619
Térképek I–XIII.	
IN WIENS ANZIEHUNG Das Bedingungsgefüge der Agrarkommerzialisierung im Wieselburger Komitat in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts	645
MUTATÓK Személynévmutató	673
Földrajzi nevek mutatója	683

*A kitelepített mosoni németek emlékének
Zum Gedenken an die vertriebenen Heidebauern*

AJÁNLÁS

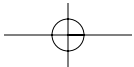
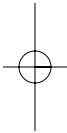
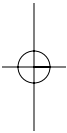
Nem véletlenül szerepel az óvári gazdászok zászlaján a felirat: „A gazda verejtéke gyarapítja a vagyont.” Ez a gondolat forraszt össze minket, óvári gazdászokat. Albert Kázmér és Wittmann Antal viszont kellő időben felismerték, hogy a verejték önmagában kevés az eredményes gazdálkodáshoz. Tudásra és szakértelemre is szükség van! A gondolatot tett követte, s ez vezetett ahhoz, hogy városunkban, az akkori megyeszékhelyen egyetemet alapítsanak. Bölcs cselekedetük immár két évszázada fejti ki hatását a magyar mezőgazdaság eredményes fejlődésére.

Nagy öröm mindannyiunk számára, hogy évtizedes kutatás eredményeként megszületett Horváth Gergely Krisztián monográfiája, amely ráirányítja a figyelmet a közös múltban gyökerező identitás fontosságára. Fontos, hogy Moson vármegye történelmét, gazdaságát, fejlődését bemutató hiteles munkák szülessenek, hiszen ezek segíthetnek a valamikor oly erős regionális tudat újrafelfedezésében és felélesztésében, egyúttal lehetővé teszik, hogy egy tágabb perspektívából szemléljük a nem is olyan régi múltat. Városunk ezért támogat minden olyan törekvést, amely föltárja hagyományaink különböző aspektusait, s különösen azokat, amelyek az agrártörténet középpontba állításával vizsgálják a vármegye történetét. Ha fellapozzuk a könyvet, világossá válik, hogy a tudós szerző olyan átfogó igényű munkát hozott létre, amelyben feltárul Moson vármegye XIX. századi élete, a főhercegi uradalom reformkori átalakításától a vámhatár működésén át a paraszti gazdaságok piacosodásáig.

A szerző Moson vármegyét Bécs előszobájának tekinti, s ha belegondolunk abba, hogy megyénk termékeinek évszázadokon át Bécs és Pozsony piacai voltak a felvevőhelyei, hogy az egykori Moson megye milyen sok szállal kötődött az örökös tartományokhoz, akkor okkal gondolhatunk arra, hogy az elmúlt évtizedek elzártsága után mennyi teendő ad az elszakított szálak újraszövése.

Közhelynek számít: múltunk ismerete nélkül semmit nem ér jelenünk, s jövőnk is homokra épül. De kőkemény igazság is ez. A megismeréshez pedig ilyen fontos, levéltári forrásokon alapuló munkák is szükségeltetnek. Örömmel ajánlom hát e kiadványt a kedves olvasók figyelmébe!

Dr. Nagy István
polgármester

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A probléma tisztázásában, a kutatás kereteinek kijelölésében nagy segítségemre voltak azok a beszélgetések, amelyeket 1998 és 2004 között Arndt Bauerkämperrel, Benda Gyulával, Juliane Brandttal, Dominkovits Péterrel, Keszei Andrással, Sasfi Csabával és Takács Károllyal folytathattam. A *Korall* szerkesztőségében szárba szökkenő műhelyt is meg kell említenem, ahol – főleg az első években – heti rendszerességgel, éjszakákba nyúlóan vitathattuk meg a legkülönbözőbb társadalomtörténeti kérdéseket, amelyekből a készülő kézirat sokat profitált. Szeretném megköszönni témavezetőm, Ress Imre önzetlen segítségét is, aki nemcsak a gót írás rejtelseibe vezetett be, de akinek helyismerete nagyban meggyorsította számos részlet megválaszolását. Az időben töredezett levéltári kutatás nem lehetett volna eredményes, ha Hartai Róbert és Vedral Éva, a mosonmagyaróvári levéltár akkori munkatársai és Beregszászi Balázs, a levéltárat azóta is végvárként őrző levéltáros ebben nem támogattak volna. A kvantifikációra alkalmas források kínálta lehetőségek átgondolásában és a statisztikai elemzésben Rosta Gergely és Szegedi Péter voltak segítők.

A disszertáció munkahelyi vitája révén sok értékes szemponttal gazdagodott a munka, kritikai észrevételeiért ez úton szeretnék köszönetet mondani Kövér Györgynek, Pozsgai Péternek, Tóth Zoltánnak és az azóta tragikus hirtelenséggel elhunyt Vári Andrásnak. Bácskai Vera – a műhelyvitán adott bírálatán túl – a dolgozat egyik opponenseként kérdéseivel segítette a munka folytatását. Pár évvel később, habilitációs dolgozatom bírálójaként Vári András és Ö. Kovács József megerősítettek az évekkel azelőtt megkezdett út helyességében, bátorításukat itt is szeretném megköszönni, csakúgy, mint a kéziratot lektoráló Hermann István türelmes és értő olvasását, akinek észrevételei sokat segítettek a még megbúvó egyenetlenségek tisztázásában.

A monográfia születését, az ötlettől a megvalósulásig, mindvégig elkísérte mestereim, Kovács I. Gábor és Tóth Zoltán szeretetteljes, néha aggódoó figyelme. Köszönet érte!

A felsoroltakon túl még igen sokan vannak, akik érdemben segítettek a kötet elkészültét, akár úgy is, hogy ennek nem voltak tudatában. Egyéb teendőim miatt talán a szokásosnál is nagyobb szerep jutott a barátoknak, kollégáknak és családomnak, akik kérdésekkel, tisztázó beszélgetésekkel, ötletekkel, forrástippekkel, adatokkal vagy éppen adatmentéssel, a már elkészült részek elolvasásával és kritikus véleményezésével, nyelvi lektorálással,

ajánlással, gyors kiszolgálással, szállással, biztatással és jó szóval segítették e könyv megírását. Nem fogok tudni mindenkiről személy szerint is megemlékezni, néhányukról azonban semmiképpen sem szeretnék megfeledkezni. Ezúton is szeretném Baranya Péter, Gerhard Baumgartner, Markus Cerman, Csíte András és a Csíte család, Deák Ágnes, Fazekas István, Felkai Gábor, Gyáni Gábor, Győri Róbert, Husz Ildikó, Ittész Dániel, Jakab Réka, Kelenik József, Keller Márkus, Klement Judit, Koncz Pál, Kücsán József, Németh Attila, Saád József, Bernhard Struck, Takács Árpád és Michael Weiner segítségét megköszönni!

A többrendbeli külföldi kutatást és végeredményben a monográfia elkészültét a Deutscher Akademischer Austauschdienst, az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány, az Oktatási Minisztérium és a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjai tették lehetővé, melyekért szintén köszönettel tartozom.

A könyv kéziratát 2010 nyarán lezártam. Az elmúlt két évben szembesülve a hivatalos kultúrafinanszírozás elzárkózásával, hálával és köszönettel tartozom mindazoknak, akik részt vállaltak a könyv napvilágra segítésében!

Külön is szeretném megköszönni a családom részéről megnyilvánuló segítséget, nem utolsósorban türelmet áldott emlékű Nagyszüleimnek, Szüleimnek és Dávidnak, Pistinek, Katinak, Dórának, Zsókanak és családjának, Szűcs Imrének és Mónikának. A kutatással és könyvírással együtt járó hétköznapi kihívásokkal mindazonáltal Feleségem és Lányaim szembesültek leginkább. Köszönöm a sokévnnyi türelmet!

Balatonalmádi, 2013. június 22.

KÉRDÉSEK, PROBLÉMÁK, ÖSVÉNYEK

Moson vármegyének földje végső határ
Hol Köpcsén, Nezsider, Lajtha mellett Óvár,
Rajka, Gálos, Lébény, Sz. Miklós, Oroszvár,
Féltorony és Moson, hová sok hajó jár.”¹

„más környüállásokban vagy on ezen
Vármegye, az ő magányosságára nézve,
mint az egész országrul lehet szollani”²

Minden kutatásnak megvan a maga története. Történet alatt nem egyszerűen két időpont közötti eseményeket értve, hanem kérdésfelvetések sorozatát, amelyek a forrásokkal találkozáva, szembesülve nemcsak csiszolódnak, de önálló életre is kelnek, s alakítják, uralják az őket feltevő kutató gondolatait. Ilyen esetekben nem kevés energiát igényel, hogy képesek legyünk a szűken vett érdeklődési területre koncentrálni, és figyelmünk ne forgácsolódjon szét menthetetlenül. E kötet is egy ilyen folyamatnak az eredménye. A kutatás során folyamatosan azzal szembesültem, hogy a vizsgált kérdések szorosán összefüggenek más, látókörömet korábban elkerülő jelenségekkel, melyek figyelmen kívül hagyása alapjaiban kérdőjelezné meg az elemzés során bemutatni szándékozott összefüggések magyarázó erejét. Belátható azonban, hogy a „minden mindennel összefügg” végletekig történő hajszolása nem vezethet eredményre, csak a források parttalan felhalmozásához. Nem lehetséges totális történetírás, legalábbis nem ebben az értelemben. A kutató egyet tehet csupán: egymással hipotetikusan összefüggő kérdéseit, meglátásait almodellek hálózatába rendezni, melyek – miként a kémiában a molekulák összekapcsolódásának szemléltetéséül használt műanyag gömböcskék – egy magasabb szinten minőségüket tekintve is kumulálódnak, megadva a részletek szintjén néha öncélúnak látszó problémák kidolgozásának értelmét. A teljességre törekvő magyarázó modell megalkotásánál sem feledkezhetünk meg azonban Max Weber azon intelméről, hogy az önálló résztanulmányokban kidolgozott problémák ok-okozati összefüggéseket sugalló összessége, kivált egy történeti elemzésben, „csak a kauzális hipotézis státusára tarthat számot”.³ Jóllehet könnyen belátható, hogy a fontosnak tartott, s ezért e monográfiában bemutatott összetevők befolyásolták a piaci viszonyok kiépülését a vizsgált régióban, az sem feledhető, hogy mindezek még így is csak töre-

¹ *Hármas Kis-tükör* 1847, 55.

² Részlet az 1810-es évek drágaságának okait vizsgáló bizottság jelentéséből. MmL IVA 502a/62 1258/1816 (1816.10.23.).

³ Felkai 2006, 336. Vö. Lawrence Stone meglátását: „A monokauzális magyarázatok nem működnek. A weberi »kölcsonös összefüggések« köré épülő visszacsatolós magyarázati modell, úgy tűnik, jobb eszközként szolgál a történelmi ok-okozati kapcsolatok nehezen megragadható igazságának feltárásához, különösen, ha felhagyunk azzal, hogy e módszertant bármilyen értelemben is »tudományosnak« tekintsük.” (Stone 2006, 909.)

dékét adják vissza az időben letűnő élet hallatlan gazdagságának. Marad tehát a Weber által jó évszázada kijelölt út: a fragmentált, de töredékességében is feldolgozhatatlan mennyiségű forrásanyag alapján konstruálni az általunk fontosnak vélt, azaz értéktelített (szubjektív) szempontok mentén egy történeti valóságot, majd ennek lényegi elemei segítségével formálni meg azt az ideáltipikus modellt, amellyel reményeim szerint mint összefüggésrendszer magyarázhatóvá válik a Bécs központú régió mosoni felében végbement piaci átalakulás folyamata.⁴

Jelen munka alapját 2004-ben megvédett disszertációm képezi. A kutatást 1999-ben kezdtem, s kisebb megszakításokkal egészen 2008-ig folytattam. Történeti ökológiai érdeklődésem miatt a kutatás kezdetén olyan, egyértelmű földrajzi határokkal bíró területet kerestem, amely nemcsak közigazgatásilag, hanem természeti környezetét tekintve és társadalomtörténetileg (néprajzilag) is jól körülhatárolható egységet képez, s nem utolsósorban kevésbé kutatott, továbbá ahol a 19. században jelentős lecsapolási-tájátalakító műveletek történtek. Választásom az egykori Moson vármegyére esett,⁵ nem titkolva, hogy ebben némi, a vidék iránti személyes elfogultság is közrejátszott. Kezdetben az volt a célom, hogy a vízrendezések megindulásától azok befejeződéséig vizsgáljam a vármegye társadalmának változásait, azaz a 18. század végétől körülbelül az első világháború kitöréséig. Elképzelésemet nem tudtam megvalósítani: a disszertáció elkészítésére rendelkezésemre álló idő rövidsége és a források minden várakozást felülmúló bősége miatt lehetlenné vált az eredetileg kitűzött feladatmennyiség elvégzése, a kutatás során ellenben számos új szempont merült fel, amelyek végeredményben új súlypontokat és időhatárt adtak a vizsgálatnak.

⁴ Vö. Weber 1987, 39–42.

⁵ Moson vármegye társadalmi-gazdasági viszonyai alig kutatottak, a monografikus jellegű próbálkozások pedig jórészt hiányoznak. Major Pálnak a 19. század második feléből származó munkái sok tekintetben még ma is a legfrissebbek közé tartoznak (Major 1868; 1878; 1886). Széles horizontú írás, de az ismeretterjesztés keretein nem lép túl a megyét a Monarchia reprezentatív sorozatában bemutató Rodiczky (é. n.). Kiváló néprajzi dolgozat Nitsch Mátyás munkája az első világháború előttről, amely először németül jelent meg (1912), majd rá egy évre magyarul is (1913). Színvonalas hely- és megyetörténeti összefoglaló Haller János könyve, de az ő műve is a nagyközönségnek szól, forrásokat nem ad meg, miként Thullner István munkája sem (Haller 1998 [1941]; Thullner 1993). Erdemben Manherz (1979) sem lép túl a leíró ismertetésen. Az elmúlt évtizedekből, a vármegye egészére vonatkozóan csupán Kulcsár Imre, Sárosi István és Dominkovits Péter tanulmányait emelhetem ki (Kulcsár I. 1963; Sárosi 1979; Dominkovits 1997; 2001). Az erősen ingadozó színvonalú helytörténeti munkákon túl (értékelésüket lásd Horváth J. 2003, kül. 35) megemlíthetőek még az általában az egykori kitelepítettek által írt, visszaemlékezés jellegű, s az 1945 előtti időszakra sok értékes néprajzi vonatkozású adatot közlő kötetek, ezeket a korábbi időszak tekintetében viszont nem tudtam Erdemben használni (pl. Drescher é. n. [1983 k.]; Schuster 1986; Neuberger é. n. [1989]; Kleiner 1993; Brasch–Kohlmann 1995). Osztrák részről sem sokkal jobb a helyzet. Mivel az Ausztriához került területek története általában csak mint Burgenland története kerül feldolgozásra, igen kevés az egykori Nyugat-Magyarországot a maga teljességében látó és láttató munka, mint pl. Brunner 1937; Ernst é. n. [1954]; Brettl 1991; Prickler 1996. (Az osztrák történetírói gyakorlat értékelését lásd Bariska 2007, 15–27.) Az egykori Moson megye burgenlandi településeinek helytörténeti irodalma összességében mégis jobban használható, mint a hazai.

A 19. század első felének Moson vármegyéje több szempontból is érdekes, tudományosan inspiráló jellegzetességekkel bírt:

1. A vármegye közvetlenül az osztrák–magyar belső vámhatár mentén terült el.

2. Lakossága jórészt németekből és horvátokból állt. További jellegzetesség, hogy

3. a birtokos köznemesség jószereivel hiányzott,

4. a megyét alapvetően két nagy, az Esterházy és Habsburg-családok tulajdonában lévő uradalom uralta, nemcsak területileg, de politikailag, gazdaságilag és

5. kulturálisan is (felsőbb gazdasági tanintézet megalapítása 1818-ban).

6. A településállományon belül magas volt a mezővárosok aránya.⁶

7. A megye déli részén húzódott a Hanság roppant kiterjedésű mocsara, ami egyszerre jelentett akadályt, másrészt a lecsapolás lehetősége révén esélyt a mezőgazdasági termelés kiterjesztésére.

8. A leghétköznapibb forrásokból is az derül ki, hogy a megye lakói (jobbágyai) szoros gazdasági kapcsolatban álltak Ausztriával, ezen belül is első sorban a határ túloldalán fekvő Alsó-Ausztriával és Béccsel.

9. Magyarországnak ez volt az egyetlen olyan vármegyéje, ahol a telkes jobbágyok telekátlagja még a jobbágyfelszabadítás idején is meghaladta az egy egész telket (szoros összefüggésben a német népességgel és a törzsörökléssel).

E kilenc pontban összegyűjtött, ebben a formában csak az egykori Moson vármegyére jellemző viszonyok az alábbi kutatási irányok kijelölésére szolgáltak:

A napóleoni háborúk befejeződése és az 1848-as forradalom közötti időszak Magyarországon a rendiből a polgári társadalomba való átmenet érési időszakának tekinthető, azaz egy olyan folyamatnak, ami 1848-ban érte el a csúcst, s jóllehet a neoabszolutista rendszerben is folytatódott (pl. a jobbágyfelszabadítás végrehajtása, polgári törvénykönyv, iparszabadság), részleteiben csak 1867 után bontakozott ki.

A rendi-polgári átmenet a monográfiában alapvetően mint a még rendi (jobbágy-) viszonyok között élő falusi társadalom piacosodása-kommercializációja jelenik meg, amit a magyar történetírói hagyomány – immár a 19. század második felének szabad paraszti viszonyai között – általában a parasztság polgárosodásának folyamataként ábrázol.⁷ A magyarországi társadalomtudományban a polgárosodás fogalma tág jelentéstartománnyal bír, de varázsszó-

⁶ Harald Prickler egyenesen városövről beszél a Fertő körül. A Soprontól Gálosig terjedő sávban két szabad királyi város és nyolc mezőváros feküdt, s csak hat falu. Mindez véleménye szerint a bortermelésnek és a kedvező földrajzi fekvésnek (határátkelők, Bécs közelsége) köszönhető. A városi kezdemények megerősödésének és stabilitásának további okaként jöhet szóba, hogy a terület három nagy, a késő középkorban kialakult uradalomhoz (Kismarton–Fraknó, Magyaróvár) tartozott. (Prickler 1974, 249.)

⁷ Így pl. Vörös Antal (1966) és Vörös Károly (1973; 1977) cikkei, lásd továbbá Kósa é. n. [1995] és 1998, az utóbbiban szól Moson megyéről is: 195–196. A paraszti polgárosodás elméletének kidolgozója Erdei Ferenc (Erdei F. é. n.; 1980). A polgárosodás fogalmának jelentésrétegeit szemléletesen foglalja össze Benda Gy. 1991. Lásd továbbá Wunder 1986, kül. 123–140, ezen belül a politikai rész: 123–128; vö. még Kósa é. n. [1995], 226.

ként történő, sokszor kritikátlan használata miatt magyarázó ereje mára eléggé megkopott. Célszerűnek látszik mindazonáltal a paraszti polgárosodásnak egy politikai, egy gazdasági és egy kulturális szintjét elkülöníteni.

A rendiség bomlása, a feudális struktúra lassú olvadása, pontosabban a reformországgyűlések általi fokozatos lebontása a társadalom tagjainak jogi státusát – az erről zajló folyamatos viták ellenére – egyáltalán nem érintette, 1848-ban az még a régi, rendi logika szerinti rítus keretein belüli jogkiterjesztéssel, átminősítéssel történt meg. A jogi emancipáció folyamata nálunk az 1848-as rendi átminősítéssel zárult, amikor a megkülönböztető, felosztáson alapuló rendi minőségeket formálisan egyszeriben felváltotta a befogadó, immár állampolgárban gondolkodó megítélés. Az ezt megelőző időszak könnyítései ugyan egyértelműek, de minden esetben gazdasági jellegűek, azaz a rendi határokon belül maradók voltak.⁸

A felszabadult jobbágy nem pusztán állampolgárrá, hanem gazdasági értelemben is teljes értékű emberré vált. Jelen munka az ezt megelőző időszakra koncentrál, amikor a jobbágyparaszatok egy része – az informálisan már létező és működő új gyakorlatoknak köszönhetően – már megindult a későbbi időszakra általánosan polgárosodásnak nevezett fejlődési úton, s gazdálkodó piaci szereplőként vagy a vállalkozói habitus ismérveit öltötte magára, vagy az iskoláztatás segítségével végleg kilépve a paraszti kötelékekből, honorációról lett. Az „állampolgárosítás” aktusa mintegy pecsétként zárta le ezt a folyamatot, amit úgy is felfoghatunk, mint az alulról megindult spontán bomlás és a politikai elit által megkezdett tervszerű társadalomreform találkozását 1848-ban. Az iménti jobbágy választójoggal rendelkező gazdává, a nemzet tagjává lett.⁹ Egyetértek Giovanni Levivel, aki szerint „[a]zok a magyarázatok, amelyek kizárólag a kicsiny és törekeny paraszti közösségeken kívüli tényezőkben látják a feudális rendszert megsemmisítő társadalmi változás mechanizmusát, nem képesek számot adni e folyamat [...] sokféleségéről”.¹⁰

A falu életében ez a folyamat olyan alapvető változásokkal járt együtt, mint az uradalmak és a falvak közti elkülönülések, majd az utóbbiakban a községi földek felosztása. Az egyéni gazdálkodás fölébe kerekedett a közösséginek, ami sok – jobbára már a század második felében beérő – gazdálkodási újítást is inspirált, ugyanakkor a kapitalizálódó viszonyok között az individualista értékrend fokozatosan erodálta a korábbi évszázadokban az egyén fölé védőernyőt tartó közösségi normák, intézmények erejét, létrehozva a modern szegénységet.¹¹

⁸ Ez még a nem nemesek hivatalviselését lehetővé tevő 1844-es törvény esetében is így van, az úrbéres terhekkal kapcsolatosaknál pedig nem is kérdés. Bár tételesen nem vizsgáltam, az a szubjektív tapasztalatom, hogy 1848 felé közeledve az iratanyagban a jobbágyokat, zsellereket mind gyakrabban említik adózóként, illetve lakosként, amiből óvatosan arra következtethetünk, hogy e csoportok lassú emancipációja a nyelvhasználatban is megjelent. A jobbágyfelszabadítást követően a volt jobbágyokra a „telkes polgár” megnevezést használták. Vö. pl. a Nezsideri járásból MmL IVB 601c 438/1848.

⁹ Vö. „a nemzettel való azonosulás nélkül polgárosulásról beszélni nem lehet” (Kósa é. n. [1995], 235).

¹⁰ Levi 2001, 38–39. A rendi gondolkodásmód megértésében és annak átlátásában, miként éltek tovább a régi struktúrák egyes rétegei, óriási segítségemre volt Tóth Zoltán koncepciója a rendi normáról (Tóth Z. 1991a; 1991b; 1996; 2000).

¹¹ Wunder 1986, 128–132.

Mindezen változások alapvető kulturális hatásokkal, a régi mentális beállítódásokat megváltoztató következményekkel jártak együtt. Alapértékké vált a pénzzel és idővel történő takarékoság, erőteljesebbé lett a nők háztartáson kívüli munkavállalása, amivel párhuzamosan meggyengült a községi, közösségi szokások ereje. A régi, informális közösségi együttléti formák helyett egyre nagyobb mértékben új, formálisan szerveződő egyletek adtak keretet a közösségi életnek. Az anyagi kultúra területe sem maradhatott ki ezen alapvető változásokból. A ruházat, a bútorok mind nagyobb mértékben követtek már városi mintákat, ezzel párhuzamosan a helyi kézművesipar helyére mind több területen a kialakuló gyárpar lépett. A lakóház szerkezete is lassú átalakuláson ment keresztül: a multifunkcionális terek mindinkább a térbeli elkülönülést szolgáló helyiségekké alakultak át. Ez a folyamat egyértelműen megfigyelhető a szolgák és a család lakóterének, illetve a gazdálkodás és a lakhely színterének szétválásában.¹²

Nitsch Mátyás előző századfordulón végzett gyűjtése a mosoni földműves németiség polgárosultságáról e társadalom politikai és gazdasági emancipációját bizonyítja. Nitsch jellemzésében az itt élő parasztság fő ismérve, hogy „különösen a gazdasági előnyök kihasználásánál rendkívüli élelmességet árul el”, „szívósan szorgalmas”, „ugy dolgozik cselédeivel, mintha ő is közéjük tartoznék”. A Heidebauer büszke és öntudatos, „[a]z urakat csak mint vendégeit tiszteli, különben nem sokba veszi őket”. Jól megvilágítja ezt az anekdota, amely szerint amikor egy falusi bíró a szolgabíró előtt nem vette le a kalapját, amit az szóvá tett, amaz így válaszolt: „És, Tekintetes, én úr vagyok akkor is, ha nem vagyok a falu bírója, de ön hivatal nélkül semmi!”¹³

A forrásokban olvasottakat továbbgondolva egyik hipotézisem az, hogy bár a nyomtatott források fényében (pl. Bél Mátyás a 18. század középső harmadából)¹⁴ kétségtelenül létezik és virágzik a parasztok által Ausztriával folytatott kereskedelem, e korszakban ennek volumene és célja már túlmutat az önellátásra törekvő és a felesleget értékesítő jobbágyparaszti kereteken: Moson vármegye esetében piacra termelő jobbágyokról is beszélhetünk. A piacosodás háttérében meghúzódó folyamatok vizsgálata ugyanakkor gondos elemzést kíván. A határ menti Moson vármegye számára kivételes lehetőséget kínált, hogy Bécs, a birodalom fővárosa közvetlenül a határ túloldalán helyezkedett el, így még a korabeli, meglehetősen rossz útviszonyok mellett is lehetséges volt, hogy a vármegye a bécsi piac egyik legfontosabb beszállítójaként jelenjen meg (ugyanaz Sopron vármegye egy részéről is elmondható). A csírájában már a szabadpiaci viszonyokat magában hordozó fejlődés így itt nem valamely termék ipari előállításában jelentkezett, hanem az extenzív módon megtermelhető vagy begyűjthető terményeknek az osztrák piacon történő értékesítésében.

A leírtak alapján Moson vármegye adózó társadalmának változásaira az ország más vármegyéihez képest a rendiség utolsó szakaszában mint nem tipikus átalakulási útra tekintek. A kommercializációnak köszönhetően (1) erősödött az árutermelés piaci orientációja, valamint (2) nőtt a térbeli és a

¹² Wunder 1986, 132–136.

¹³ Nitsch 1913, 15–16, 31.

¹⁴ Bél 1985 [1749], 44.

társadalmi mobilitás mértéke (kereskedés, munkavállalás, oktatás). Mindez a paraszti sorsú népesség (3a) mentalitására és (3b) gazdasági helyzetére, más-ként: polgárosultsági fokára is visszahatott. Ezzel nem azt állítom, hogy az átalakulás ezen csatornáin az ország más régióiban nem voltak jelen, miként azt is óvakodnék kijelenteni, hogy a piacodosás folyamata és ennek következményei Moson vármegye minden szegletét átjárták volna. Az erre a vármegyére jellemző átalakulást az ország más régióival összevetve mégsem tartom tipikusnak, mert az eddig született kutatások – bár kiemelik a napóleoni háborúk konjunktúrájának kedvező hatásait a vidéki népességre – a parasztság széles körű piacra termelését, megnövekedett migrációs hajlandóságát és mobilitási ambícióit csak a 19. század utolsó harmadától számítják.¹⁵

Jóllehet a disszertáció önmagában is kerek egész volt, csupán a makroszintre vonatkozó kérdések közül is egy egész sor megválaszolatlan maradt. A doktori védést követően egy habilitációs dolgozat keretében folytattam a munkát, elsősorban Ausztria és a Magyaróvári Főhercegi Uradalom szerepére és a falusi elemi oktatás jelentőségére koncentráva.

A kutatás legfontosabb forrását mindvégig a vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei jelentették, melyekben minden, a vármegye életét érintő kérdés helyet kapott. A közgyűlési jegyzőkönyvek mint alapforrás esetében folyamatosan szem előtt kellett tartanom, hogy azok minden pontosságuk és korrekt fogalmazásuk ellenére is a vármegye hatalmát, érdekeit tükröző munkák, melyekből a jobbágyi életvilág elemei csak meglehetősen óvatosság mellett rekonstruálhatók. Sokkal inkább voltak segítségemre abban, hogy árnyaltabb képet alkothassak a rendiség utolsó évtizedeinek vármegyei szervezetéről és a közigazgatás működéséről.¹⁶ A jegyzőkönyvekből elem táruló kép alapján a vármegyére olyan uralmi egységként tekintek, amely szervezeténél fogva kiegyensúlyozó szereppel bírt az állam (helytartótanács, kamara) és a helyi hatalmasságok (a két nagy uradalom) között, ügyelve a jobbágyi (a városias mezővárosok esetében: a polgári) népesség jogbiztonságára. A vármegyei önkormányzat a nemesi és kisebb részben a honorációr érdekeket jelenítette meg. A vármegye mint intézményrendszer működésének gazdasági alapját ugyanakkor a jobbágyokkal való bizonyos érdekközösség jelentette: szervezte az úriszéki joghatóságon túli védelmet nyújtott a jobbágyok számára; indokoltnak vélt esetben hasonlóan járt el a megyén kívülről, főként az állam felől érkező (adó)követelésekkel szemben. Működésének lényege a (szokás)jog alapján a legapróbb részletekig kimunkált, hierarchikus szabályozásban állt.¹⁷

¹⁵ Bár Vörös Károly nem beszél piacodosásról, a polgárosodás általa felállított modelljét, a parasztságnak a polgári átalakulásban játszott szerepét – a köznemességé mellett – mosoni tapasztalataim megerősítik. A lépcsőfokok nála: „mezőgazdasági árutermelés” → „modernizálódó szállítás” → „kereskedelem” és „induló gyárpar” → urbanizáció és „polgárosodó életmód” → szakemberigény → „hatékony oktatás”, melyben nem csupán nemespolgárok vettek részt (Vörös K. 1975, 2–3). A 7. jegyzetben szereplő tételeken túl lásd még Szabó I. 1972.

¹⁶ A megyei közigazgatás működésére és a korai bürokratizációra az iratkezelés bemutatásán keresztül lásd Hegedűs Z. 2001.

¹⁷ Nem találtam nyomát annak, hogy a birtokos nemesség visszaélt volna erőfölényével, kapcsolataival a megyei adminisztrációban. A feldolgozott forrásokban mindössze egy olyan

A kutatás során világossá vált, hogy a jobbágyi társadalom működési mechanizmusainak, így a piacosodási folyamatoknak a megértéséhez is ezeket a jogilag nem mindig, vagy csak helyi szinten kodifikált kereteket kell valamilyen mértékben megismernem, s a rendiség bomlása irányába mutató tendenciákat ennek tükrében értelmezni.

A rendiségben, a „törvényesített egyenlőtlenségek rendszerében”¹⁸ a társadalom – rétegeinek jogi helyzetét tekintve – hierarchikusan volt tagolva. Több-kevesebb jogbirtoka mindenkinek volt, de a különböző státusú csoportok közötti osztályozás fő szempontja a földhöz, a tulajdonhoz való hozzáférés joga volt. Sőt, az egyén vagy közösség jogállása azon föld jogállásával állt szoros kapcsolatban, melyen élt.¹⁹ A terület jogállása felől közelítve, a rendi időszak migrációja is más megvilágítást nyer: a migráció mozgás a kedvezőbb jogállású területek felé, hiszen a kedvezőbb jogállás a napi gyakorlat során mint megnövekedett gazdasági lehetőség és felfelé irányuló mobilitási esély jelentkezett. A piaci termelő és elosztó központok (itt: Bécs és az alsó-ausztriai uradalmak) felé irányuló paraszti migrációt egyértelműen az így kiaknázható gazdasági előnyök megszerzése motiválta. A paraszti vándorlással, ideiglenes ausztriai munkavállalással és kereskedéssel ugyanakkor általában nem járt együtt a jogi státus, azaz a rendi helyzet megváltozása, erre csak kivándorlás vagy iskolázás által nyílt lehetőség. Az előbbi legális útja számtalan adminisztratív akadályba ütközött, az utóbbihoz megfelelő anyagi háttér szükségeltetett.

Mivel a rendi társadalom jogilag strukturált hierarchiája a legmagasabb szinttől egészen le a szolganépekig a földbirtokhoz fűződő tulajdonosi vagy kvázi tulajdonosi viszony alapján épült fel (az utóbbira példa a jobbágytelek 1840 előtt), a dolgozatban a rendeken kívüli szerkezeti elemnek tekintem a zsidóságot, a cigányokat és a csavargókat; velük éppen emiatt nem foglalkozom behatóbban. A zsidók helyzetét az uradalmi központok birtokosaival kötött magánjogi szerződések szabályozták. A terménykereskedelemben játszott funkcionális 'hasznuk' fejében telepedhettek le, az állam felé pedig az így nyert lakhatás – 'eltűrés' – fejében fizették a „tolerantiális taxát”. A fő törésvonal a cigányok esetében sem cigány mivoltuknál húzódott, hanem ott, hogy részesei voltak-e a rendi struktúrának: telekkel, vagy akár városi házzal bíró egyének, vagy „kóborló cigányok” voltak-e. A csavargóknál szintúgy:

---

részletre bukkantam, ahol talán erre történik utalás: Harrach gróf az 1831-es határozat idején a Parndorfon nyírt 90 mázsányi (1 bécsi mázsa 100 fontnak, azaz 56 kg-nak felelt meg) gyapjút kívánta Bruckba vitetni saját neve alatt, melyhez az alispántól útlevelet igényelt („melly tsupán tsak innend a' Gyapjúnak Bruckba való szállítására fog szolgálni”). A 90 mázsa gyapjút 54 zsákban, 12 kocsival tervezték szállítani. A levél végén az azt jegyző esküdt megjegyzi: „Ha alkalmatosság adgya elől magát, meg fogja az Uraság hálálni.” Molnár István esküdt levele. MmL IVA 510/7 (jelzet nélkül) (Parndorf, 1831. 07. 12.).

¹⁸ Tóth Zoltán terminusa.

¹⁹ Ennek fényében a „polgárjog” és a „polgárosodás” fogalmak közötti kapcsolat is új értelmet nyerhet: a polgárosodás folyamatában *mindenki* megkapja azon jogokat, kedvezéseket, melyek például a városi polgároknak járnak, azaz kikerül a közvetlen földesúri személyi függés hálójából.

nem feltétlenül életvitele miatt vált valaki csavargóvá, hanem mert a státusát rendező iratainak az érvényessége lejárt, vagy a helyi hatóságoknál nem jelentkezett be (például a mesterlegények esetében).

Míg a jobbágyi társadalom megismeréséhez a községi, úrbéri és adóiratok mellett a közgyűlési jegyzőkönyvek jelentették a fő forrást, addig – bár kiinduló célkitűzéseim között nem szerepelt – a jegyzőkönyveket olvasva feltárult előttem a késő feudális vármegye. Betekintést nyertem működési mechanizmusába, résztvevőinek gondolkodásmódjába, a kései rendiség hétköznapi megjelenési formáiba (pl. értékrend, viselkedés-, érvelés- és magatartásmódok).²⁰ Noha eredeti célom a vármegye adózó társadalmának minél alaposabb megismerése volt, a kutatás így némileg más irányt is vett: a rendiségnek mint a társadalom működési feltételeit meghatározó külső forma mibenlétének vizsgálatát is próbáltam szem előtt tartani.

Társadalomtörténeti szemlélettel jól megfér, hogy a tárgyalt jelenségek mibenlétét, az intézmények működését nem egyszer leíró módon, eseménytörténeti részletességgel mutassam be. Ezt több okból is fontosnak tartom. Egyrészt amikor a mindennapi élet összetevőiről, az uradalmak szervezetéről vagy éppen a közigazgatás működéséről beszélünk (például közlekedés, piacozás, adózás, gazdálkodás, lecsapolás stb.), akkor általában a végeredmény felől

²⁰ A Moson megyei rendekkel, illetve magával a vármegyével kapcsolatban él egy olyan meglehetősen sematikus kép, miszerint az itteni nemesség – mint a nagybirtokos érdekek feltétlen képviselője – a reformkori vitákban és a jobbágyfelszabadításkor a konzervatívokat támogatta (vs. „haladók”). Ilyen megközelítésben tárgyalja Balázs Péter az ún. győri tízek működését, akikkel Zichy Ottó az 1845-ben Bezenyén vett egynyolcadnyi telkét megosztotta, s akik így mint mosoni birtokosok részt vehettek a vármegye közgyűlésein. Céljuk az volt, hogy „a szomszédos Moson megyét kimozdítsák a politikai stagnálásból”, amit 1846-ban, egy éven át tartó folyamatos mosoni jelenléttel igyekeztek elérni (Balázs 1978, 87–91, vö. Rákóczi 1979, 92–93.). A jobbágyfelszabadítás idején követett irány történetírói értékelésére lásd pl. Varga J. 1971, 182–183, 190. A forrásokból általam nyert kép a „haladás-”, illetve „fejlődésellenes” beállítódást nem igazolja. Sokkal inkább találok olyan esetekkel, melyek az árnyalt megközelítés fontosságára, s eddigi tudásunk igencsak töredékes voltára hívják fel a figyelmet. Alljon itt csak két példa ennek alátámasztására. A Budán felállított szőlőiskola javára Károly főherceg – József főherceggel együtt – az 1834–1844 közötti időszakra évi 50 forintos alapítványt tett, ami a magánszemélyek részéről a legmagasabb tétel volt. (Ennél nagyobb összeget csak Kassa [150 Ft] és Pest [60 Ft] szabad királyi városok adtak, lásd Schams 1836, 138–139.) Szintén Károly főherceg ugyanebben az évben egy 10 ezer forintos alapítványt is tett a „magyar nyelv virágoztatására ’s terjesztésére”. Az összeg kamatait, évi 500 forintot tíz éven keresztül a gazdasági tanintézetben alkalmazandó nyelvtanár fizetésére, illetve az uradalom területén található elemi iskolák magyar tankönyvvél való ellátására és a diákok jutalmazására kellett fordítani. 1844-től a kamatok kedvezményezettje az MTA lett. MmL IVA 502a/95 2142/1844 (1844.09.05.); vö. Magyar tudós társasági jelentés a titkokok által a *Tudományos Gyűjteményben* 1834/5. 132. A másik példa Széchenyi Istváné, akit a megye országgyűlési követévé választott, s aki e gesztust megköszönve, 1847. október 25-én, megbízólevele átvételekor beszédét úgy kezdte, hogy „Mosony megye annyi barátság, annyi szívességgel vett körül, hogy annak viszonzó megköszönésében szót vesztegetni nem akarhatok” (Széchenyi 1991 [1847], 272). Ót nyilván nehéz lenne elképzelnünk egy „konzervatív megye” ’bábjaként’.

közelítünk tárgyunkhoz, és elsikkad a dolog mikéntje. A kutatás során ezért mindvégig igyekeztem a legapróbb részlet iránt is figyelemmel lenni, már csak azért is, mert számtalan olyan kérdéssel szembesültem, amely gyakran még elemi szinten sincs feldolgozva, legyen szó akár valamely, hagyományosan a helytörténetírás, a politika-, közigazgatás-, de akár a gazdaság- és társadalomtörténet körébe tartozó problémáról.²¹ A dolgok mikéntjét néhol talán túlságosan is részletező bemutatásnak a funkciója emellett az, hogy majdani mikroszintű vizsgálataink számára keretet biztosítson. Véleményem szerint a makroszintű keretek – Hajnal István-i formulával élve: a „tárgyasult formák”²² – számbavétele, mibenlétének, súlyának feltérképezése nélkül nem lehetséges a felbomló rendiség időszakában élő paraszti háztartások szerveződésének, működésének megismerése, az, hogy árnyaltan közelíthessünk az általuk követett stratégiákhoz, a döntéseiket befolyásoló tényezőkhöz. A kötetben ilyen makroszintű keretként tekintek a vármegyei szervezetre, az adó- és vámrendszere, a magyaróvári uradalomra, az elemi iskolai hálózatra és a táj természeti-ökológiai sajátosságaira – hogy csak néhányat említsek a legfontosabbak közül.

Felmerül a kérdés, hogy az eddig felvázolt kérdéseket és problémákat milyen elméleti elgondolások mentén lehet közös nevezőre hozni, s azt milyen módszerrel kívánom megválaszolni. Módszerem lényegét – a bevezető sorokban leírtakon túl – úgy tudnám összefoglalni, hogy nem követtem egy bizonyos iskolát vagy szemléletmódot, célom mindvégig az volt, hogy a – tágran értelmezett – problémakört a lehető legtöbb oldalról világítsam meg.²³ Ami mégis nagyban orientálta a munkát, az annak belátása, hogy a társadalomtörténetben gyakorta egymás ellen felvonuló struktúratörténet és mikrotörténet vagy történeti antropológia egy vármegyei szintű vizsgálat esetén nem egymást kizáró, a másikat már kérdésfeltevésében megkérdőjelező paradigmák, hanem éppen ellenkezőleg: nélkülözhetetlen optikák céljaink eléréséhez.

A vármegye fenti, kilenc pontban összefoglalt sajátosságainak, majd az ebből leszűrt piacosodási hipotézisnek a vizsgálata számtalan ösvényen elkezdhető. Mivel Moson vármegye egykori viszonyai szinte teljességgel feltáratlanok, úgy döntöttem, hogy elsőbbséget adok a mezo- és a makroszint vizsgálatának. E monográfiában elsősorban azon gazdasági és közigazgatási kereteket szeretném rekonstruálni, amelyek a hétköznapokban meghatározóak voltak a – főként szénával – kereskedő jobbágynépesség számára.

Tekintetbe kellett vennem azt is, hogy a személyi szintű forrásokban feldúlnak a konfliktusokkal kapcsolatos, kirívó anyagok, amelyekben az élet hétköznapjai menete, a normalitás elsikkad. A paraszti gazdaság, a vámhatár

²¹ Dominkovits Péter ugyanilyen okokból szintén előkelő részt juttat a leíró szempontoknak Moson megyei kutatásában (Dominkovits 2001, 299).

²² Vö. Hajnal 1939.

²³ Georges DUBY erről így vall: „Megsejtettem, hogy a társadalom a tájához hasonló rendszer, amelynek szerkezete és fejlődése számos tényező eredője, az egyes tényezők között pedig nem ok-okozati viszony, hanem korreláció vagy interferencia érvényesül, s a jó módszer az, hogy először egyenként megvizsgáljuk ezeket a tényezőket, mert mindegyik a saját ritmusa szerint hat és módosul, de ha a rendszer működését meg akarjuk érteni, feltétlenül megbonthatatlan összetartozásukban kell szemügyre venni őket.” (DUBY 2000, 13.)

stb. működését, az úthasználatot, a fuvarozás stb. mikéntjét ezért csak töredékesen tudtam rekonstruálni. A rendszer működésének bemutatásakor számtalan esetben meg kellett elégednem egyes esetek bemutatásával, melyek, még ha tipikusnak tartanánk is őket, akkor is inkább csak érzékeltetnék a késő rendi, vámhatár menti hétköznapiakat, mintsem segítenének azok teljes körű megértésében, és magyaráznák azt.

*

Bevezetőm végén még szeretném jelezni, hogy a forrásokban főként a területre és a pénzegységre vonatkozó adatok nemegyszer hiányosak: a (konvenció értékű) pengő- vagy ezüstforint és a (bécsi értékű) váltóforint megkülönböztetése nem mindig volt lehetséges. Hasonló a helyzet a megyében egyaránt használatos kataszteri (alsó-ausztriai) és a magyar hold esetében is. Lehetőség szerint igyekeztem mindkét mértékegységnek utánajárni, számtalanszor azonban be kellett érnem a forrásban fellelt érték szó szerinti átvételével. A forrásokban előforduló neveket minden esetben az ott fellelt alakjuktól vettem át.

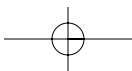
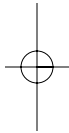
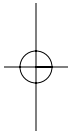
A kötet mellékletében ismét közlésem Andreas Grailich Moson megyéről és Zurány mezővárosról írt dolgozatait, továbbá a megye úrbéres népességéről 1847-ben összeállított, korábban szintén publikált forrást.²⁴ Mindkét forrásra hivatkozom a szövegben, a megadott oldalszámok a mellékletre vonatkoznak.

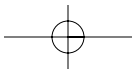
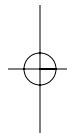
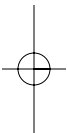
Az Olvasónak feltűnhet majd a forrásszövegek erőteljes jelenléte. A forrásfeltárás közvetlen „hasznán” túl ezzel kettős célokom volt. Egyrészt fontosnak tartom, hogy ezen egykoron élt szerzők mint megkerülhetetlen kútfők végre súlyuknak megfelelően bekerüljenek a megye hely- és társadalomtörténetének forrásai közé, másrészt a mai generációnak az egykoriak nyelvén szerettem volna minél többet átadni annak a tájnak a történelméből, amely – a 20. század rettenetes törései ellenére is – a maiaknak is a szűkebb hazát jelenti.

²⁴ Grailich 2004 [1818]; Horváth G. K. 2007.

STRUKTURÁLIS KERETEK ÉS ADOTTSÁGOK

Régiós erőter: Bécs és Alsó-Ausztria gazdasági fejlődése a 18. század végétől 1848-ig

„Nem szociális küzdelmek, lázadások jelzik az újat, csöndben, megfoghatatlanul nyomul fel valami idegen élet. Az, ami kívül maradt az objektív kultúrszerkezeten.”¹

Magyarország nyugati határszéle mélyen integrálódott a szomszédos Ausztria, különösen Alsó-Ausztria gazdasági életébe. Ha a Bécs központú régió lüktetésére úgy tekintünk, mint a vízbe dobott kavics által keltett körkörös hullámokra, akkor nyilvánvaló, hogy az így keltett, a konjunktúrában, a kultúrában, a mentalitásban és a társadalomszerkezeti hasonlóságban jelentkező hullámok nem álltak meg Magyarország határánál.² Szemben a megszokott megközelítésekkel, Moson megye gazdaságára és társadalmára ezért a következőkben nem úgy tekintek, mint ami több alapváltozót tekintve elüt még a szomszédos megyék jellemzőitől is – „az országos átlagról” nem is beszélve –, hanem Magyarország és Ausztria viszonylatában szeretném azt bemutatni. Teljesen más kutatást, hangsúlyokat és következtetéseket eredményez, ha Moson megyéről mint az ország egyik legnyugatibb megyéjéről beszélünk, mint ha Bécs előszobáját látjuk benne. Nem kis erőfeszítembe került visszahelyezkedni abba a világba, ahol – a rendi korlátok ellenére – a hétköznapi élet normalitása közelebb állt az eszményihez, mint ahogy azt mai észjárásunkkal el tudnánk képzelni.

Moson vármegye Bécs *vonzáskörzetéhez* tartozott; valamennyi későbbi következtetés csak e tény figyelembevételével hozható meg. E szempontból részletkérdés (bár igen fontos részletkérdés), hogy az így előállt szoros gazdasági-kulturális szálak az ország- és vámhatár miatt mint export-import kapcsolatok jelennek meg a történeti irodalomban. Elsődlegesnek a „város és vidéke” viszony tekinthető, a szó szerinti „Hinterland” értelemben.³ Szívóhá-

¹ Hajnal 1939, 147.

² Ez a fajta átmenet már Heinrich Wilhelm Riehlnek is feltűnt, aki a *Wanderbuch*ban külön fejezetben számol be határélményéről: „Die Leitha ist kein Grenzfluß und war es auch niemals: allein der ganze Leithawinkel, durch das Leithagebirge, den Fluß und den Neusiedlersee bezeichnet, ist ein Uebergangsgebiet, wo dreifacher Gegensatz der Bodenbildung, und des Volkstums so vielfach ineinander greift, gleichsam *ineinander verzahnt ist, wie auf gar keinem anderen Punkte der deutsch-ungarischen Grenze.*” (*Kiemelések tőlem* – H. G. K. Riehl 1892 [1868], 351.)

³ Ez még olyan távolinak tűnő nézőpontból is igaz, mint amilyen Zala megye. Deák Ferenc Kossuthnak írt, 1836–1837 fordulóján Kehidán kelt levelében mentegetőzik a ritkán küldött levelekért, arra hivatkozva, hogy „tőlünk pedig ritkán van biztos alkalom Pestre, mert Zalának minden kereskedési öszveköttetése Bécs felé vonul”. (Deák F 2001 [1836], I. 180.)

tása miatt Bécsre tehát úgy tekintek, mint amely legfőbb közigazgatási és fogyasztási központként nemcsak Alsó-Ausztria gazdasági életét befolyásolta alapvetően, hanem amelynek vonzáskörzete az államhatáron túlnyúlt, és az általa gerjesztett konjunkturális hullámok, ha az eltérő jogi-közigazgatási s részben nyelvi-kulturális környezetben valamelyest lefékeződve is, de a mosoni (soproni-pozsonyi) alrégióban meghatározó súllyal jelentkeztek.⁴ Jelen munkában tehát oly módon szeretném a megye gazdaságát bemutatni, hogy közben ne álljak meg sem a megye, sem pedig az ország határainál.

E ponton az általam használt régiófogalmat illetően szükséges kis kitérőt tennem. A történeti térre háromféleképpen tekinthetünk. Vizsgálhatjuk mint politikai egységet, tekinthetünk rá földrajzi egységként, s végül értelmezhetjük alapvetően a kutató által konstruált társadalmi-gazdasági térként is.⁵ Utóbbi megközelítés különösen gyümölcsözőnek bizonyult az utóbbi évtizedekben, elég, ha rápillantunk a regionális iparosodás részleteit firtató, a demográfiai, mentalitástörténeti, vagy éppen innováció- és diffúzió kutatások sorára. Valamennyi esetben közös, hogy e kutatások egy relatíve csekély kiterjedésű, a helyi és az országos/globális között mezoszinten elhelyezkedő földrajzi térre koncentrálnak, ahol a vizsgált tér a kutató konstrukciója, miként az is, hogy e terek kiterjedése időben nem konstans. A mezoszintű vizsgálódás arra nyújt esélyt, hogy a társadalmi-gazdasági változásokat a maguk komplexitásában, történeti beágyazottságában ragadjuk meg. Az így megkonstruált térben a vizsgált elemek funkcionális egységet alkotnak (még akkor is, ha a köznapi szemlélő számára ezen egység megléte nem, vagy alig észrevehető), a földrajzi, s pláne a politikai határok pedig másodlagos fontosságúak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a tér, a régió határai a kutatásban megfogalmazott szempontok, ismérvek mentén kerülnek kijelölésre, azaz eltérő szempontok ugyanarra a területre vonatkozóan is más és más határokat eredményezhetnek. Ez a tér- és régiófogalom ugyanakkor nem számol azzal, hogy az így megalkotott egységen belül élők közös identitással bírnak. Ez ugyan lehetséges, de semmiképp sem elvárt feltétele annak, hogy regionális egységről beszélhessünk.⁶

A Moson vármegyét is magában foglaló Bécs központú régió vizsgálatakor fontos szempont a régió belüli kommunikáció és munkamegosztás vizsgálata, valamint mindazon tényezők számbavétele, amelyek előbbieket összetevőiként lehetőséget kínálnak arra, hogy a felszíni különbségek, esetenként aszimmetrikus fejlődési utak ellenére is észrevegyük és megértsük, hogy a társadalmat és a gazdaságot a határ két oldalán azonos értékek, érdekek és célok mozgatták a rendi korszak végén.

⁴ Győri Róbert a 19–20. század fordulójára kvantitatív vizsgálatokkal is igazolta, hogy nem csupán Moson vármegye, de a tágabb értelemben vett Kisalföld, azaz az egész Nyugat-Dunántúl Bécshez gravitált. A területen belül egy adott település minél közelebb fekszik Bécshez, annál inkább kedvező értéket mutatnak a területi fejlettségi mutatók. (Győri 2005; 2006a; Győri–Jankó 2009.)

⁵ Hinrichs 1985, 4–6, 11, 13.

⁶ Steinbach 1981, 189, 193–196, 205–207; Zang 1985, 91–92; Dann 1986, 657–659; Pierenkemper 2002, 4–7, 9–10; Szabó P 2005; Győri 2006b.

Moson vármegye gazdasági ereje és lehetőségei, az ország gazdaságában betöltött szerepe és jelentősége a *földrajzi elhelyezkedéséből* adódó, közhelyes „igen kedvező” megállapítás mellett az *osztrák gazdaság- és vámpolitika*, valamint a *konjunkturális, az ökológiai és a rendi-jogi viszonyok* rendszerében válik értelmezhetővé. Ezen túlmenően nélkülözhetetlen a történeti (*vám*)*határmentiség* fogalmának tartalommal való megtöltése is. Csak e dimenziók együttes vizsgálata ad esélyt, hogy a vármegye gazdasági potenciáljáról nyújtott értékelés mentes legyen a nagyobb torzításoktól.⁷

Nyilvánvaló az is, hogy önmagában a gazdaság változásai csak lenyomatai annak a „nagy átalakulásnak”, amelyet másként a rendiség bomlásaként és az ipari kapitalizmus kibontakozásaként emlegetünk. A címben jelzett időhatár meghúzása mellett szól, hogy a napóleoni háborúk időszaka Moson vármegyében nemcsak gazdaságtörténetileg jelentős, de az 1809-es francia megszállás miatt köztörténetileg is cezúrát jelent, míg a rendi világ fellazulásában, a korábban jogilag hátrányos helyzetű rétegek emancipációjában jelentős ugrást jelentenek az 1848-ban bekövetkezett változások. Fontos tehát, hogy miközben a kutatás a gazdaság jellemző tendenciáira koncentrálna, ne veszítsük szem elől azon mentalitásbeli változásokat sem, melyek részben okai, részben pedig következményei a rendi világ széttöredezésének. Ezáltal Moson vármegye gazdaságát a magyar–osztrák iparfejlődés sajátosságainak figyelembevételével lehet bemutatni, s érthetővé lesz, hogy az iparosodás kezdeti fázisában (Alsó-)Ausztriában miért tudott, Moson megyében pedig miért nem volt képes megerősödni az ipar: a protoindusztrializáció sikere ott, sikertelensége itt, ami magával vonta az alrégió agrárjellegének erősödését (jóllehet – mint látni fogjuk – a mosoni Habsburg-birtokon is próbálkoztak ipartelepítéssel). A reagrárizálódás erejét jelzi, hogy a gyapjúkonjunktúra évtizedeiben a számos technikai és termelési újítás ellenére sem az Esterházy-, sem pedig a Habsburg-uradalom nem lépett túl az exportra szánt nyersgyapjú termelésének optimalizálásán, s tudtommal – egy bánfalvai fonóházat leszámítva – fel sem merült, hogy ezt – az uradalmi keretek között – maguk is feldolgozhatnák. Vagyis az 1810-es évekre már rögzült a táji munkamegosztás jellege. Szemléltethető lesz továbbá Bécs növekedésének jelentősége: az, hogy ennek köszönhetően miként tesz szert egy mind a mennyiséget, mind pedig a minőséget tekintve növekvő igényű piacra a vármegye gazdasága; bemutatathatók a piac kihívásaira adott helyi válaszok, a magyaróvári uradalom fiziokrata alapokon nyugvó, az intenzív gazdálkodás irányába mutató kapitalizálódása és a jobbágyparaszti, nemegyszer még extenzív háttérű piacosodás jellegzetességei, különbségei.

Moson megye gazdaságának szerkezetét alapvetően befolyásolta az alsó-ausztriai iparosodás folyamata és Bécs növekvő igényei. Az osztrák iparosodásnak és Bécs urbanizációjának állomásait az osztrák történetírás az elmúlt évtizedekben messzemenőig feltárta, a következőkben a vonatkozó szakirodalom alapján foglalom össze a kutatás szempontjából releváns tételeket.

⁷ Már Kautz Gyula is felhívta a figyelmet, hogy az 1850 előtt fennállt osztrák vámrendszer, s azon belül Magyarország helyzete csak „a *külföld irányában* követett kereskedelmi politika, illetőleg az ennek kifejezésül szolgáló *külvámtarifa*, másrészt az osztrák–magyar *közbenső vámsorompók* meg az ezeken fennállott belvámszabályzat alapján nyomozandó és ítélendő meg”. (Kautz 1866, 116–117.)

Számos jelenség szorosan összefügg, amelyek külön-külön is, de egymást felerősítő hatásai révén együttesen is visszahatottak nemcsak az osztrák gazdaság- és társadalomfejlődésre, de a régió Lajtán inneni részének fejlődésére is. A merkantilista gazdaságpolitika, Bécsnek mint minőségi fogyasztópiacnak a megerősödése, a céhes keretek visszaszorulása, a paraszti kommercializáció mellett az ipari népesség növekedése és ennek következtében a családformák átalakulása – ezen folyamatok hatásai mind megfigyelhetők Moson megye társadalmának és gazdaságának változásaiban is. Lényeges, hogy lássuk: a 18. század korántsem csak a rendi világ még egy jó évszázadra történő megmerevedését hozza. Búvópatakként már a magyar társadalomban és intézményeiben is jelen vannak és hatnak azok az erők, amelyek végeredményben a polgári átalakulást segítették elő.⁸

A mai Ausztria területén az átalakulás gyökerei a 16–17. századig nyúlnak vissza. A paraszti bortermelés már a 17. században előretört a városi rovására, ami egyben azt is jelentette, hogy sok paraszt kivonult a gabonatermelésből, vagy legalábbis minimalizálta azt. A szőlőművelés mellett ebben az időszakban vált jellemzővé a különféle háziipari tevékenységek (szövés, fonás) és a fuvarozás felé fordulás. A hagyatékok fényében a 16–17. századtól egész Ausztria területén megfigyelhető, hogy a paraszti háztartásokban a különféle ipari, bányászati tevékenységek is kezdtek teret nyerni. Szintén inventáriumok által igazolható, hogy a nehezebb természeti körülmények között élő és kisebb földön gazdálkodó parasztsztrák, azáltal, hogy bekapcsolódtak a vidéki árutermelésbe, magasabb életszínvonalat tudtak elérni. A parasztság legfelső rétegét azok alkották, akik a gazdálkodás mellett fuvaroztak is.⁹

Philipp Wilhelm von Hörnigk egykori programadó munkája (1683) nyomán Ernst Bruckmüller több fontos összefüggést említ a merkantilista gazdaságpolitika ismérveként. Az első az uralkodó pénzszükségletei és a számtalan háború között áll fenn. A hadi vállalkozásokhoz szükséges pénz többek között azért hiányzott, mert a szükségleti cikkek iránt megnyilvánuló belföldi kereslet nagy részét importból fedezték, a pénz így külföldre folyt. E folyamat megakadályozására ki kellett építeni a belföldi termelésen alapuló fogyasztást, ami a gyakorlatban a belkereskedelem élénkítésében és manufaktúrák létrehozásában nyilvánult meg. További lényeges elem, hogy – a tartományi tagolódáson túllépve – belföld alatt immár valamennyi osztrák és cseh tartományt értették. Az állam ezután nem a császár udvara (Hofstaat), hanem a területek és az alattvalók összessége.¹⁰

A protoindusztriális keretek között meginduló iparosodás fő területe, akárcsak Angliában, Ausztriában is a textilipar volt. Felső-Ausztriában, különösen a Mühlviertelben már a 16. században megjelentek és elterjedtek a

⁸ Mályusz 2003; Vörös K. 1975.

⁹ Bruckmüller 2001, 136–137. Vö. „Nicht nur die eigentlichen Werkstätten selbst, sondern auch die Versorgungsgewerbe (Transportdienste, Köhlerrei), die von den Theorien der Proto-Industrialisierung nicht explizit berücksichtigt werden, schufen im 16. und 17. Jahrhundert zahlreiche Verdienstmöglichkeiten für die bäuerlichen Bevölkerungsteile.” (Cerman 1994, 169.)

¹⁰ Bruckmüller 2001, 162.

Verlag-rendszerben dolgozó, részben a céhes kereteken kívüli, exportorientált lenvászonszövődék (Leinenweberei), melyek a paraszti népesség számára a mezőgazdaság melletti fő kereseti forrásul szolgáltak. A Verlegerek főként salzburgi és felnémet (elsősorban nürnbergi), emellett linzi és welsi kereskedők voltak. Idővel azután Alsó-Ausztria, ezen belül a Waldviertel lett „a protoindusztriális lenvászontermelés egyik központja”¹¹. A protoindusztrializáció kínálta többlettevékenység az olyan szegényebb, s később az iparosodásban jelentőssé váló régióknak biztosított kiutat, mint amilyen az alsó-ausztriai Wald- és a felső-ausztriai Mühlviertel is volt. A vidéki fonó-szövő háziipar központja a Waldviertel északnyugati részén helyezkedett el, ahol a talaj- és éghajlati viszonyok a mezőgazdaság számára relatíve kedvezőtlenek voltak.¹²

Kezdetben a bécsi selyemipar is protoindusztriális keretek között szerveződött, s vált aztán a város húzóiparává.¹³ Az ideáltipikusnak tekintett angliai iparosodási folyamatól, ahol a kezdetleges bér munkával jellemezhető társadalmi rend fokozatosan alakult át ipari kapitalizmussá, Sandgruber értelmezésében a közép-európai és az osztrák út abban különbözik, hogy az „a kapitalista fejlődés paraszti útja” (bäuerlicher Weg in den Kapitalismus), ahol „a hagyományos agrár családi üzem és a kisipari ártermelés” fordult át fokozatosan ipari kapitalizmusba.¹⁴ A Verlag-rendszerbe ágyazott, kibontakozó protoipar hozzásimult a hagyományos, családi üzemre épülő paraszti társadalomhoz, s nem változtatta azt meg alapvetően. A paraszti rétegek továbbra is többséget képeztek az ipari tevékenységet űző közösségekben, településeken. Még a protoindusztriális szerveződésű vas- és fémfeldolgozó iparban is megfigyelhető a családi gazdaságok túlsúlya a céhekkel szemben (főként a kaszakészítés esetében). Az így előállított fémeszközök fő exportpiacai a 16–17. században a délnémet, északolasz és nyugat-magyarországi területek voltak.¹⁵

A merkantilista gazdaság felfuttatásában nagy szerepet játszott az udvar. Bécsnek a 17–18. században – eltekintve a nem túl jelentős borkiviteltől – nem volt semmilyen exportipara, s mint kereskedővárosról is csak megszorításokkal beszélhetünk róla. A város gazdaságában ezért döntő szerepet játszott a gyarapodó számú udvari társadalom növekvő fogyasztása. 1674-ben 1966 személy tartozott az udvarhoz, III. Károly idején 2175. E réteg igényei a luxusipar fejlődésének, s ezen belül is különösen a selyemiparnak kedveztek. Ezen iparágak gyors felfutása a 18. században már túlnőtt a céhes kereteken, az 1736-ban Bécsben működő csaknem 11 ezer iparosnak (Professionisten) csak 32 százaléka volt céhes mester. A többiek valamilyen egyedi szabadalommal bírtak vagy kontárként dolgoztak (ún. unbefugte Leute: Störer, Dekretisten, Hofbefreiten).¹⁶ Bécs sajátos helyzetben volt Alsó-Ausztrián belül. Egyrészt

¹¹ Bruckmüller 2001, 163. Vö. „In gewissen protoindustriellen Verdichtungszonen, wie in Vorarlberg, im Waldviertel oder im Viertel unter dem Wiener Wald (»Industrieviertel«) in Niederösterreich war am ehesten jene mit technischen Innovationen verbundene Wachstumsbeschleunigung zu erwarten, die mit dem Einsetzen der Industriellen Revolution allgemein verbunden wird.” (Uo., 199.)

¹² Cerman 1994, 164.

¹³ Sandgruber 1995, 169–170.

¹⁴ Sandgruber 1995, 174.

¹⁵ Cerman 1994, 164–165, 167–169.

¹⁶ Bruckmüller 2001, 151–152, 166. A kategóriák különbségeihez lásd Steidl 2003, 78–85.

mint fogyasztási központ túlszárnyalt bármely más települést, másrészt mint a régió központja, közvetlen kapcsolatban állt a Bécsi-medence és a Duna-völgy újonnan kiépült iparával. Jellemzően itt is a textiltermékek tömegtermelése jelentette a húzóágat. A gyapjútermeléshez a török és kuruc betörések (Wüstungsperiode) következményeként elegendő legelő volt a Waldviertelben és a Bécsi-medencében, így a lakosság könnyen bekapcsolódhatott a protoiparba.¹⁷

Bécsben a legfontosabb ugyanakkor a selyemipar volt, egyenes következményeként a koncentrált és igényes keresletnek, de annak is köszönhetően, hogy a képzett munkaerőt könnyebb volt Bécsbe csábítani, mint valahová vidékre. Speciális körülményt jelentett, hogy az anyag kényessége miatt a termelés nehezen volt gépesíthető. A selyemipar felfutása az 1770-es években kezdődött, és a nagy konjunktúra időszaka ez esetben is az 1810-es évek közepéig tartott. 1813-ban a hatszáz selyemgyárban (Fabrikat) hatezer legény, nyolc-kilencszáz tanonc és hét-nyolcezer munkásnő dolgozott.¹⁸

A konjunkturális nyomás a régi céhes keretek gyors kiüresedéséhez, majd felbomlásához vezetett. A mühlvierteli takácsok már 1709-től gyakorlatilag azonos jogokkal rendelkeztek, mint céhes társaik. Az ún. Hofbefreiungot az udvari zsidókon túl minden más kézművesnek, iparosnak is megadták, amennyiben „az általuk képviselt termelési ág keresett volt és sikerrel kecsegtetett”¹⁹. Ők ezáltal mentesültek minden céhes kötöttség alól.

A céhek befolyása az örökös tartományokban az 1731-ben kiadott Reichshandwerksordnung következtében jelentősen csökkent. Ezt a folyamatot erősítette az iparágak 1754-es kettéosztása, ún. Polizei- és Kommerzialgewerbe. A Polizeigewerbe alá tartozó iparágak helyi szükségletet elégítettek ki, engedélyezésük, felügyeletük a városi előljáróság alá tartozott. Ezzel szemben a Kommerzialgewerbe alá sorolt iparágak a helyi szükségleteken túlmutató, sőt exportra termelő tevékenységeket jelentettek, tartományi felügyelet alatt álltak, s művelésükhöz nem kellett céhbe lépni vagy azt alapítani. A kereskedelmi ipar elnevezés alá egy 1767-es módosítást követően hat nagy csoport tartozott: minden textilipari tevékenység; a selyemgyártás és ágazatai; a fémművesek (a legszélesebben vett értelemben); az üveg- és tükörkészítők, a gyémántcsiszolók és minden bőrműves; valamennyi kereskedő, leszámítva a termény- és fakereskedőket; s végül a nyomdászok.

Az 1809. május 2-án érvénybe lépett rendelet újra meghúzta a kettő közötti határvonalat. Innentől fogva a Polizeigewerbe alá tartoztak azon iparok, melyek felett a helyi közigazgatás diszponált, azaz mindazon tevékenységek, melyekhez az engedélyt a helyi szükségletekhez mérten, helyben adták ki. A Kommerzialgewerbe alá sorolt iparoknál ellenben az iparszabadság elve érvényesült. Az 1809-es rendelet csak Bécsre vonatkozóan mindössze 95 ipari tevékenységet hagyott meg a Polizeigewerbe alatt – a szobafestőtől (Anstreicher) a szilvakereskedőig (Zwetschenhändler) –, az összes többit átminősítette a Kommerzialgewerbe körébe. Ugyanakkor minden itt fel nem sorolt mes-

¹⁷ Baltzarek 1982, 68–69.

¹⁸ Bruckmüller 2001, 221.

¹⁹ Bruckmüller 2001, 166; Cerman 1994, 163.

terség és ipar szabadon űzhető volt, így a paraszti migráció szempontjából fontos szénagyűjtés és az aratás („Heu- und Erntearbeit”) is, csakúgy a gyapjúval történő kereskedés.²⁰ A Vormärz liberalizálódó gazdaságpolitikája ezt követően is nyitott maradt: egyre több tevékenységet vontak ki a Polizeigewerbe hatálya alól, s tettek át a Kommerzialgewerbe hatókörébe. Idővel gyakorlatilag minden textil- és fémipari továbbá kereskedelmi tevékenységet a Kommerzialgewerbe alá soroltak.²¹

Egy harmadik kategóriát jelentett az ún. freie Beschäftigung (freie Gewerbe), ahová azon házi melléktevékenységeket sorolták, melyeket az újabb történeti kutatás a protoindustrializációval hoz összefüggésbe (pl. fonás, csipkeverés, lenvászonszövés). A három kategóriát tovább árnyalta a céhes, illetve nem céhes dimenzió szerinti, a középkorból fennmaradt, de a 19. századra jelentőségét veszítő felosztás.²²

1814-ben ugyan történt kísérlet az iparszabadság szűkítésére, de sikertelenül. A céhesek és a szabadalommal bírók (Dekretisten) közötti megkülönböztetés a gyakorlatban már alig jelentett valamit, különösen, hogy 1800 után már nem korlátozták a felvehető legények számát. A céhek alkonyát jól mutatja, hogy Bécsben 1837 és 1841 között, a forradalom előtti utolsó konjunktúra időszakában a céhes iparosok száma 7,8 százalékkal, a céhen kívüli iparosoké (zunftfreie Fabrikanten) ellenben 164 százalékkal nőtt.²³

A 18. században ezen piacodosási hullám nyomán jöttek létre az alsó-ausztriai nagy pamutmanufaktúrák.²⁴ Lényeges röviden a gyár (Fabrik) és a manufaktúra 18. századi jelentésére is kitérni. „Fabrik” alatt privilegizált vállalkozást értettek, a manufaktúra ezzel szemben olyan „nagyobb üzem, aminek ismertetőjegye a központosított termelés és a kihelyezett munka kombinációja”.²⁵ A legnagyobb és legrégebb ezen vállalkozások közül a linzi posztógyár (Linzer Wollenzeugfabrik), amelyet 1672-ben alapítottak, a gazdasági mellett részben szociálpolitikai céllal. Durvább posztót és pokrócot gyártott, amelynek a behozatalát így meg lehetett akadályozni, egyben munkát adott a felső-ausztriai koldusoknak. A szociálpolitikai jelleg erősödött azáltal, hogy 1717-től 1724-ig a bécsi szegényház (Wiener Armenhaus) lett a gyár tulajdonosa. Az üzem a gyártást tekintve manufaktúraként működött. Magában az üzemben csak a gyapjú előkészítése történt, míg a fonást a környező vidéken végezték több tízezer fonó részvételével. Ezt követően a szövés részben magában a gyárban, részben pedig egyéb, céhes vagy céhen kívüli takácsoknál történt. A Nyugat-Dunántúllra kisugárzó régiós munkamegosztás szempontjából fontosabb az 1724-ben alapított schwechati pamut- és kartonmanufaktúra. Az itt dolgozó négyszáz

²⁰ Baryli 1980, 9–11; Mosser 1981, 401; Bruckmüller 2001, 173; Sandgruber 1995, 173.

²¹ Így például a kevésbé jelentős igényeket kielégítő hal-, rák- és teknőskereskedőket (Baryli 1980, 15). 1846. április 20-ával 17 mesterséget, köztük a *fuvarozást* is, majd ugyanez év május 23-tól további 23 mesterséget soroltak át (Baryli 1980, 30).

²² Baryli 1980, 9–12.

²³ Baryli 1980, 23–27; Bruckmüller 2001, 219–220.

²⁴ Bruckmüller 2001, 163.

²⁵ Bruckmüller 2001, 170. Érdemes e helyütt Skerlecz Miklós meghatározását is felidézni: „Gyárnak pedig azt a vállalkozást kell tartani [szemben a kézműiparral], melyből a készítményeket csak nagyban adják el.” (Skerlecz 1914b [1791, 1826], 175.)

takács ellátására egy 50-70 kilométeres sugarú körben mintegy 25 ezer fonót alkalmaztak.²⁶ Miután 1762-ben lejárt a schwechati és a Nyitra megyei sasvári (Sassin) üzem privilégiuma, Alsó-Ausztriában szinte azonnal, 1763-ban felszabadították a pamuttermelést, ami hozzájárult a piac gyors növekedéséhez. 1790 körül már mintegy 280 ilyen, nagyüzemi jellegű manufaktúra működött az örökös tartományokban, ennek a fele Alsó-Ausztriában, illetve Bécsben, 30 százalékuk pedig Csehországban. A növekedés ütemét jelzi, hogy a pamut- és selyemiparban 1785-ben Alsó-Ausztriában már 261 gyár (Fabrik) működött 50 ezer alkalmazottal, 1790-ben pedig 411 gyár több mint 182 000 munkással, akik közül 120 ezer fonó volt.²⁷ Míg Vorarlbergben svájci vállalkozók álltak az ipar megerősödésének hátterében, Alsó-Ausztria esetében egyértelműen Bécs szívéhatásának köszönhető az új iparágak felfutása. A régióban együtt volt minden, ami az iparosodást, gépesítést elősegítette: leköthető munkaerő, munkára fogható víz, felvevőpiac. „Nem véletlen, hogy 1801-ben éppen Pottendorfban létesült Ausztria első gépesített fonógyára, amit azután már 1802-ben további négy követett, úgymint az ebreichsdorfi, a brucki (an der Leitha), a schwadorfi és a kettenhofi (valamennyi a Bécsi-medencében, vö. Viertel unter dem Wienerwald – a továbbiakban lásd: VUWW).”²⁸

Alsó-Ausztria a 18–19. század fordulóján a Monarchia iparilag legfejlettebb tartományává vált, a Bécsi-medence déli része pedig európai kitekintésben is egyike volt a legfontosabb ipari központoknak. 1790 körül a monarchiabeli manufaktúrák mintegy fele Bécsben és Alsó-Ausztriában működött. A tartomány ipari termelése (Béccsel számolva) az 1810-es években az egész Monarchia ipari termelésének egynegyedét-egyharmadát adta. Jóllehet a 19. század közepére ez az arány csökkent, 1841-ben Alsó-Ausztria és Bécs még mindig 56,6 százalékát adta a mai Ausztria területére vetített ipari termelésnek, 21,9 százalékát a Monarchia Magyarország nélkül számított, illetve 13,8 százalékát az azzal együtt vett ipari termelésének.²⁹

1. táblázat

Bécs ipara az örökös tartományok iparának tükrében, 1841
(bruttó termékérték millió Ft CM
[konvenció forint, Gulden Conventions-Münze])

	Bécs	Alsó-Ausztria Bécs nélkül	mai Ausztria	egykori Ausztria
ipar	45,8	35,9	144,1	373,7
kézműipar	15,1	11,0	54,9	125,5
együtt	60,9	46,9	199	499,2

Forrás: Sandgruber 1980, 61.

²⁶ Bruckmüller 2001, 170–171. Häusler a fonók számát 9-10 ezerre teszi (Häusler 1980, 34–35).

²⁷ Häusler 1980, 36. Vö. Eperjessy 1967, 186; Freudenberger 1981, 368–369; Bruckmüller 2001, 172. A munkások életviszonyaihoz lásd Matis 2006 [1966].

²⁸ Bruckmüller 2001, 199. A pottendorfi fonógyárhoz a tőkét egy bécsi nagykereskedőkből, bankárokból és főnemesekből (köztük herceg Esterházy Miklós) álló konzorcium adta össze. A gyár 1811-ben 1800 főt foglalkoztatott. (Häusler 1980, 39; Bruckmüller 2001, 224.)

²⁹ Sandgruber 1995, 191.

Az iparosodás és urbanizáció egyik következményeként a város és vidéke közötti kapcsolat elmélyült, a vidék a nyersanyagot és a munkaerőt biztosította, a város pedig piacot és munkalehetőséget jelentett.³⁰ Az utóbbit semmiképpen nem szeretném idealizálni: a 19. század első felében a bécsi munkásság radikalizálódásának háttérében az alapvetően kedvezőtlen, majd a terjedő gépesítés miatt tovább szűkülő életlehetőségek álltak. Az erősödő urbanizáció és az ipari népesség gyarapodása megkívánta a regionális munkamegosztáson alapuló ellátást, ami a mezőgazdasági termények iránti növekvő kereslet révén a paraszti háztartásokban is a szakosodás és a piacosodás irányába hatott. A zárt háztartásgazdaság (oikos, das ganze Haus) kezdett felbomlani. A határhasználat átalakulása (takarmány vetése ugarföldbe, istállózás) mind nagyobb hozamokat tett lehetővé. A megkettőződött gazdaságban (duale Wirtschaft) a parasztok gazdasági aktivitása már nem csak a mezőgazdaságban érvényesült, hanem a (textil)iparban, de a kereskedésben és fuvarozásban is. Egyik lábukkal még a háztartásgazdaságban álltak, míg a másikkal a mind nagyobb jelentőségűvé váló piaccgazdaságban.³¹

Ezek a kezdeményezések jelentették az ipari fejlődés első hullámát, majd az 1810-es évek pénzügyi és gazdasági válsága közepette számos üzem megszűnt. A 19. század első éveitől figyelhető meg az a folyamat, hogy a (textil)ipari termelés mindinkább központosítottá, egyúttal gépesítetté válik, így a korábban Verlag-rendszerben szervezett vidéki, ipari jellegű munkaalkalmak megritkultak.³² Alsó-Ausztriában 1800 körül még mintegy százezer embert (főként nőket és gyerekeket) foglalkoztatott a Verlag-rendszerű pamutipar (Baumwollindustrie), a fonógép megjelenése után, 1810-re számuk a tizedére csökkent.³³ Nem sokkal később a gyapjú és a len esetében is ez történt, zavargásokat és géprombolást váltva ki.

Korábban a főként a víz hajtóerejét hasznosító vállalkozások előbb találtak telephelyet vidéken, zöldmezős beruházásként, mint Bécsben, ahol a nagyobb csarnokok építése is akadályba ütközött a telekárak, illetve a beépítettség miatt. Paradox módon a meglévő bécsi ipar növekedését is az segítette inkább, ha kitelepült a városból. Ez a szomszédos Industrieviertel felfutásának az időszaka.³⁴ Az Industrieviertelben a pamutfonóipar (Baumwollspinnerei) volt a legjelentősebb, ahol 38 nagyobb üzemben nyolcezer munkás dolgozott. A modern osztrák munkásság így Alsó-Ausztria vidéki területein jött létre,

³⁰ Häusler 1980, 33.

³¹ Baltzarek 1979, 342–343; Häusler 1980, 36–37; vö. Kriedte–Medick–Schlumbohm 1977, 39 sk., 90 sk., 194 sk.

³² Bruckmüller 2001, 210.

³³ Sandgruber 1980, 64. Az iparosodás első szakasza tehát nemcsak Magyarországon járt együtt a vállalkozások nagymérvű bukásával (vö. Endrei 1969, 228–234).

³⁴ A sikeres, hosszú távon is prosperáló vidéki iparfejlődés szép példája Bécsújhely, ahol a 18. század végén két selyemgyár, egy cukorfinomító és egy kőedénygyár működött. Ezek mellett egyéb üzemek is létesültek a 19. század első felében, de a többségük nemsokára megszűnt. A város iparának új lökést az 1842-ben alapított mozdonygyár adott, amely azután a Monarchia egyik legnagyobb ilyen üzemévé vált. Mindez a lakosság számában tükröződött: a 18. század közepén négyezer lakosú településből száz évvel később egy 12 ezer lelkes város lett. (Mathis 1985, 80–81.)

s nem Bécsben.³⁵ E tendenciák az 1840-es években, a vasút megjelenésével változtak meg. Bécs nemcsak a vasúthálózat központja lett: az ehhez kapcsolódó járműjavítók és műhelyek képezték a későbbi gépipar alapját.³⁶

Az 1810-es évek válsága, azaz a manufaktúra-korszak után a szegényebb rétegek addig relatíve kedvező helyzete megromlott. A 19. század első évtizedei az osztrák vidéken a reagrárizálódást, az életlehetőségek beszűkülését hozták, amiből menekülésként a városokba, elsősorban Bécsbe történő vándorlás kínálkozott. Mind többen érkeztek a fővárosba vidékről, hogy cselédként, napszámosként, tanoncként, kiskereskedőként vagy éppen munkásként találjanak megélhetést, ami ismét csak a város növekedését erősítette. Ez a növekedés azonban rengeteg megoldatlan feszültséget görgetett maga előtt: a stagnáló bérek, a magas lakberek, az elégtelen lakásellátottság és a kevés munkalehetőség az alsóbb rétegek körében előkészítették az utat az 1848-as forradalomhoz.³⁷

A válságos tízes évek után az újabb fellendülési hullámmal, 1825 után indult el az osztrák ipari forradalom. Innentől kezdve már nem a víz, hanem a gőzgép játszotta az erőátvitelben a fő szerepet (az első gőzgépet 1826-ban helyezték üzembe Alsó-Ausztriában, s két év múlva már 15 működött).³⁸ A Bécs-központú régió súlyát jól jelzi, hogy míg Erdélyi János Magyarországon az 1840-es évek első felére 453 gyárszerű üzemet számolt össze („a’ papiros-malmokkal, üveghutákkal, hámorokkal együtt”), addig 1837-es adatok alapján a gyárak számát Alsó-Ausztriában 399-re tette, amiből Bécsre 162 esett.³⁹ Újabb kutatások fényében 1848 körül csak a Bécsi-medencében félszáz fonógyár működött.⁴⁰

A főváros körüli régió a protoindusztriális fejlődést követően az iparosodás során is éllovas maradt a Monarchiában: 1850-ben az örökös tartományok GDP-jének egyharmadát állította elő.⁴¹

Az ausztriai, bécsi munkalehetőségek, ha szezonálisan is, a határ innenső oldalán is ismertek és népszerűek voltak. A főként a textiliparban dolgozó vándor- és idénymunkásoknak külön neve is volt: Textilzigeuner, jóllehet semmi közük sem volt a cigányokhoz.⁴² Több forrásból is kiderül, hogy a neunkircheni üzemekben a németek mellett horvátok is dolgoztak.⁴³

³⁵ Bécsbe ezzel együtt a Vormärz idején idényjelleggel hatalmas, húszezer főre tehető munkástömegek érkeztek, elsősorban Csehországból (Bruckmüller 2001, 226).

³⁶ Bruckmüller 2001, 223, 225.

³⁷ Bruckmüller 2001, 212, 224, 229.

³⁸ Bruckmüller 2001, 199–200.

³⁹ Erdélyi 1846, 164. Más bontásban újabb adatok alapján a Bécsi-medencében összesen 178 1848 előtt alapított üzem működött, ebből 43 volt fém-, 71 textilipari (Matis 1982, 87–88).

⁴⁰ Häusler 1980, 40.

⁴¹ Baltzarek 1979, 349.

⁴² „Wanderarbeiter meist kroatischer Herkunft aus dem west-ungarischen Raum, die in die Fabriken des Wiener Beckens zur Arbeit gingen.” (Häusler 1980, 56.) A bécsi munkások származáshelyeire lásd még Steidl 2003, 63–64, 156–202, 212–218.

⁴³ „Es ist charakteristisch für die beiden so nahe neben einander wohnenden Völker, die Magyaren und die Kroaten, daß von diesen immer viele auf Arbeit in die benachbarten oesterreichischen Fabriken in Neunnkirchen [sic!], bei Neustadt u.s.w. gehen, während man eigentliche Magyaren dort nie findet.” (Kohl 1842, III. 9.) Neunkirchenben a csavargyár volt ekkor meghatározó üzem (Häusler 1980, 43).

A társadalmat lassan, de szisztematikusan átalakító változások visszahatottak a demográfiai viszonyokra is, illetve a demográfiai változások is erőteljesen befolyásolták a társadalmi folyamatok további alakulását.⁴⁴ Ami Alsó-Ausztriában és különösen Bécsben iparosodásként és urbanizációként jelentkezett, az a régió keleti feléről szemlélve a potenciális fogyasztópiac, s ezáltal a gazdasági-kereskedelmi lehetőségek növekedése volt.

A mai Ausztria területén 1527-ben másfél millióan éltek, tehát az átlagos népsűrűség 18 fő/km² volt. E szám 1754-re, az első osztrák népszámlálás idejére 2,7 millió főre (33 fő/km²), 1785-re 3,2 millióra gyarapodott. A népesség növekedése Bécs és Alsó-Ausztria esetében volt a legszembetűnőbb. Bécsnek az elővárosokkal együtt számított népessége 1529 előtt 35-40 ezer fő körül mozgott, amiből 27-30 ezerre tehető magában a városban – a mai 1. kerületben – lakók száma. 1683, a törökök utolsó hadjárata után az elővárosok gyorsan újjáépültek, 1735-ben már 3350 házat tartottak bennük nyilván, 1754-ben 125 ezer lakosuk volt. A város teljes népessége ugyanekkor 175 403 főt számlált. A növekedés üteme a 18. század közepétől – az 1810-es évek válságidőszakát leszámítva – mindvégig dinamikus maradt. 1791-ben 208 ezren, 1800-ban 232 ezren éltek a városban, 1820-ra a népesség száma elérte a 260 ezret, 1831-re a 320 ezret; 1840-ben már 357 ezer, 1852-ben 431 ezer lakost tartottak nyilván. Míg a 18. század végétől a 19. század közepéig Ausztria népessége 40 százalékkal nőtt, addig Bécsé több mint a duplájára (107%) emelkedett. Alsó-

---

A gazdasági kapcsolatok nemcsak kereskedelmi formában voltak jelen, hanem a migrációt is nagyobb részt a vélt gazdasági előnyök motiválták, amit önálló kutatás keretei között is érdemes és fontos lenne tanulmányozni. Noha nyilvánvalóan egy teljesen hétköznapi s nagy tömegeket megmozgató jelenségről van szó, a határon túlra irányuló migrációról, legyen annak célja valamely kereső tevékenység – a szezonális munkavállalástól a hálázalon keresztül a városi cselédkedésig – vagy szolgáltatás igénybevétele (oktatás, gyógyulás), meglehetősen kevés ismerettel bírunk. Nem mintha a migráció egyes típusai mögé nem lehetne forrásokat felsorakoztatni. Sőt, inkább a források bősége volt az, ami ebbéli törekvésben megakadályozott. A határon túl tartózkodó, Moson megyei illetőségű személyekről ugyanis a vármegye évente tartományi bontásban tudósítást kapott a helytartótanáctól. A jelenség súlyát érzékeltetendő, ezért csak néhány példával szeretném felvázolni a lehetséges kutatási irányokat. *a)* Gazdasági migráció: idény- (arató-) munkások szerződéseinek vizsgálata; kivándorlási kérelmek vizsgálata. *b)* Közigazgatási iratok vagy büntetőeljárások iratai mint a migráció lenyomata: mosoniak által vagy rovására elkövetett ausztriai, bécsi bűnesetek; friss migránsok korábbi családi kapcsolatainak vizsgálata; öröklés a határon át; osztrák árvák kiutalása Moson vármegyébe; adósok szökése Bécsbe. *c)* Szolgáltatások igénybevétele: kórházi kezelés; oktatás; mesterségbeli képzés. *d)* Hitélet – zárandokút.

⁴⁴ A konjunkturális lehetőségek mellett az általános hadkötelezettség bevezetése az 1770-es évektől erőteljesen visszahatott a családalapítási stratégiákra. A katonaaállítás alól csak a házbirtokos férfiak (Haussässigen), illetve egy általuk kijelölt örökös kapott felmentést, ami erőteljes motivációt jelentett a saját ház birtoklására. Miután a 18. század utolsó évtizedeiben a textilipar nyújtotta kereset lehetővé tette a fiatal korban történő családalapítást, s a szegényebb munkásgizisztenciák tömegesen éltek ezzel a lehetőséggel, a hatalom, tartva a Bécsben ezáltal megszaporodó proletár egzisztenciáktól (a férfinépesség 70 százaléka idetartozott), 1815-ben megszigorította a házassági engedély kiadását. A szigorítás után a társadalom két csoportra oszlott: akiknek kellett a magisztrátustól engedély, s akiknek nem. Az utóbbi csoport legelső rétegét az önálló iparosok képezték. (Bruckmüller 2001, 163, 218–219.)

Ausztriának Béccsel együtt számolva 1789-ben 1 millió 268 ezer, 1850-ben 1 millió 581 ezer lakosa volt.⁴⁵ Ez az egy-másfél milliós, s Bécs esetében különösen koncentrált piac – „Közép-Európa legnagyobb fogyasztási központja”⁴⁶ – hatalmas lehetőséget jelentett a kereskedelem számára. Az ipari és urbanizációs fejlődés következményeképp nőtt Ausztria élelmiszer-behozatala, amit Ernst Bruckmüller a „régión túlmutató növekvő piaci kapcsolatok” kifejeződésének tart.⁴⁷

A Bécs fogyasztásához rendelkezésre álló statisztikák a város vámhatárán, a *Linienwallon* átvitt árukról a csempészett és a saját célra vámmentesen bevitt termékek miatt nem teljesen megbízhatók, az illusztrációként citált hús- és gabonafogyasztás adatai azonban meglehetősen pontosak.

A húsfogyasztás egy főre jutó átlaga – mint a jólét kifejezésének egyik legfontosabb faktora – Bécsben a 19. század első felében 80-100 kg/év körül mozgott, ami az akkori osztrák országos átlag négy-nyolcszorosa. A húsfogyasztás felét a marhahús tette ki. A fogyasztás ingadozása ugyanakkor követte a konjunktúra változásait. A gabona- és lisztfogyasztás a húsfogyasztással elentétesen alakult. Éves szinten alacsonyabb (150-160 kg/fő) volt az országos átlagnál (minimum 240 kg/fő), ellenben válságidőszakokban megnőtt.⁴⁸ A tej fogyasztása 50-60 liter/fő, a boré 100 liter/fő körül alakult, az utóbbinál azonban – a sörfogyasztás előretörésével – a század első felében erős visszaesés következett be.⁴⁹

Az iparosodó Alsó-Ausztria, ezen belül a növekvő Bécs jelentős ösztönzői voltak a hazai mezőgazdasági exportnak, amit a francia háborúk idején felpörgött infláció, majd a kontinentális zárlat (1806–1813 [1814]) is segített. A 18. század végétől a nagyarányú és folyamatos magyarországi gabonaszállítás – amellelt, hogy csökkentette az árakat – lehetővé tette, hogy Ausztriában az állattenyésztést, s ezen belül a marhatartást nagyobb haszonnal űzzék.⁵⁰

⁴⁵ Bruckmüller 2001, 133, 136, 151, 200, 216; Steidl 2003, 50–59.

⁴⁶ Bruckmüller 2001, 217.

⁴⁷ Bruckmüller 2001, 200. A vasút kiépülését követően a városi népesség ellátásában rejlő üzleti lehetőségek tovább nőttek, amelyeket jól jellemeznek Hecke – London példáját szem előtt tartó – gondolatai: „Wenn wir bemerken, daß die Produkte der Viehzucht in der neuesten Zeit einen vortrefflichen Absatz haben, so ergibt sich ein neuer Grund zu ausgedehntem Futterbau. Wir möchten es selbst für möglich halten, daß hier – wir können uns ja durch die Eisenbahn so zu sagen zum Weichbilde Wiens rechnen – einzelne Landgüter einst ganz überwiegenden Futterbau einführen werden, so gut ganze Grafschaften in der Nähe London Graswirtschaft und ausschließende Viehzucht betrieben, um Milch oder Mastvieh zu liefern; dort liefert Rußland, Amerika u.s.w. den Bedarf an Getreide, während hier alljährlich Millionen Metzen aus dem getreidereichen Unter-Ungarn an uns vorbeiziehen.” (Hecke 1861a, 57–58.)

⁴⁸ Sandgruber 1980, 68.

⁴⁹ Sandgruber 1980, 68–69. Bécs élelmiszerfogyasztására részletes adatokkal lásd még *Nützlich* 1792, 67–68; Hebenstreit 1836, 35–36; Belitzky 1932, 45–46; Suppanz 1985, 78.

⁵⁰ Baryli 1980, 24; Sandgruber 1995, 177. Alsó-Ausztria e tekintetben annyiban kivétel, hogy ott a juhtenyésztés fölé kerekedett a tejgazdaságnak, kivéve a Bécs közvetlen közelében fekvő településeket (uo., 164).

A család- és a hivatásszerkezet változása egyszerre volt gerjesztője és következménye az iparosodásnak. A törzsöröklés miatt a földművelésből kiszorultak az iparosodás következtében nemcsak új életlehetőséget nyertek, de városi manufaktúramunkásként házasodási jogot is szereztek.⁵¹ Kiemelendő az is, hogy ez esetben nem pusztán a foglalkozás, de a rendi helyzet megváltozásáról is szó van. A mezőgazdaságból élők aránya a 19. század első felében jelentősen csökkent. Míg 1770 körül Alsó-Ausztria (Béccsel) társadalmának 74 százaléka élt az agráriumban, ez az arány 1850-re 53 százalékra süllyedt (Stájerországban, Karintiában ugyanebben az időszakban nincs változás, csak Felső-Ausztria, Cseh- és Morvaország mutat hasonló nagyságrendű csökkenést).⁵²

⁵¹ Bruckmüller 2001, 222–223.

⁵² Bruckmüller 2001, 202.

Egy rurális alrégió lehetőségei

„a proto-indusztrializáció szakaszában a régió tűnik a gazdasági-demográfiai kölcsönhatások megfelelő elemzési egységének”¹

Fogalmi problémák

Az előző fejezetet olvasva feltűnhetett, hogy az osztrák történeti munkák Bécs és Alsó-Ausztria gazdasági fejlődését más fogalmi keretek között elemzik, mint a magyarok. A magyar történetírás több jelenséget más fogalmi keretbe ágyaz, mint az osztrák, amitől nemcsak megnehezül a kontinuum jelenségek elemzése, de más eredményeket is kapunk. Jelen kutatás szempontjából az iparosodással és piacosodással kapcsolatos megközelítésbeli különbség bizonyult döntőnek. Munkám egyik sarokpontja, hogy a Lajta csupán két ország, de nem két világ határát jelölte.

Az 1970-es években kiformalódott *protoindusztrializációs elmélet* tételei az osztrák gazdaság- és társadalomtörténet-írásban masszív pozíciókra tettek szert a 18–19. századi, tartományi szintű, vidéken végbement társadalmi-gazdasági folyamatok magyarázatában, míg a hazai kutatások mellőzték ennek adaptálását. Sok tekintetben ugyanez elmondható a kommercializálás-piacosodás fogalmáról is. E fogalmi tisztázást is igénylő teóriával kapcsolatos töprengéseimet az alábbiakban bővebben is kifejtem.²

Szórványos forrásaink alapján érdemes végiggondolni, hogy a mosoni alrégióban a textiliparhoz köthető, 18. század végi törekvések mennyiben folyományai az örökös tartományokban beindult fejlődésnek, illetve hogy a század fordulóján bekövetkezett elhalásukért mennyiben okolható a belső vámhatár léte. A kérdés azért is izgalmas, mert az osztrák szakirodalom a szomszédos alsó-ausztriai területek iparfejlődését a protoindusztrializáció fogalmához rendelve tárgyalja, amelytől – formai jegyei alapján – a mosoni sem különbözik.³

¹ Mendels 1982, 108.

² Egy másik, a fogalomhasználatban is megmutatózó, egyben alapvető szemléletbeli különbségeket rejtő fogalom pár a *Gutsherrschaft–Grundherrschaft*. E problematikára nem térek ki, csak jelzem, hogy amikor mi nagybirtokot mondunk, akkor alapvetően a keleti fejlődési utat jelképező Gutsherrschaft-ra gondolunk, míg az osztrák történetírás a burgenlandi nagybirtokot Grundherrschaftként definiálja. Az, hogy a két fogalom közül melyiket használjuk, attól függ, hogy a keleti vagy a nyugati agrártársadalmi fejlődés részeként tárgyaljuk a régióban végbement változásokat. E kérdéshez újabban lásd Köbli 1985; Vári 2004.

³ Véleményem szerint Tolnai György a nemzetközi kutatásokat megelőzve, ösztönösen ráértett a protoindusztrializáció problémájára, csak megfelelő fogalmi keretek, alap kutatások és

Protoindusztrializáció kontra agrárpiacosodás

„Fontos lenne emellett a jellemzően protoindusztriálisnak tartott város-vidék munkamegosztást kutatni.”⁴

A protoindusztrializáció fogalma a nemzetközi gazdaságtörténet-írásban sem bír egységes jelentéssel. Nemcsak a fogalmat megalkotó Mendels módosította e jelenségről alkotott álláspontját, de más hangsúlyokkal adaptálta azt a hetvenes évek nyugatnémet történetírása, és máshogy az osztrák gazdaságtörténet-írás. A fogalom jelentésárnyalatainak részletes kibontása túlmutatna e munka céljain, ezzel együtt fontosnak tartom, hogy mielőtt rátérek a mosoni posztómanufaktúra által inspirált, látszólag kitérőt jelentő szakaszra, bemutassam a vonatkozó szakirodalom főbb téziseit.

Mendels megfogalmazásában a protoindusztrializáció a „modern iparosodást megelőző és előkészítő első szakasz”, „a vidéki ipar sűrűsödésének időszaka, amikor ezzel egyidejűleg kettéválik a saját szükségletre termelő, de háziiparral rendelkező mezőgazdaság és a háziipar nélküli, kommercializált mezőgazdaság”.⁵ A protoindusztrializációs elmélet lényegi pontja volt a demográfiai és háztartásfejlődés problémája. Az elmélet mint kutatásorientáló horizont megpróbálta integrálni az egymással ritkán kooperáló agrár- és ipartörténet, a hétköznapi kultúra történetének, illetve a történeti demográfiának a szempontjait, s ezeket lokális vagy regionális esettanulmányokban kifejteni.⁶ A mendelsi koncepciót Mager a következőképpen összegzi: a protoindusztrializáció során „a nyersanyagok piacorientált módon ipari [gewerblich] termékekkel alakulnak; a munkaerő túlnyomó többsége vidéki háziipari termelők közül áll, akik nyáron a mezőgazdaságban vagy egyéb területen dolgoznak, az év többi hónapjában pedig a háziiparban [Heimarbeit]”. Hangsúly kerül a háziipar-agrártevékenység és a demográfiai növekedés kölcsönhatására is: rossz termésű években szükség van a háziipari tevékenységek kiegészítő bevételeire, kedvező piaci körülmények között a termelés és az ebből származó bevételek növekszenek, ennek következtében több házasságot kötnek, s több gyermek születik.⁷

nem utolsósorban doktriner marxizmusa miatt nem tudta e kérdést kellő mélységben kibontani. Állításának egyik alapeleme, hogy a magyarországi tőkés iparfejlődés hasonló jellegzetességekkel bír, mint más „önálló tőkés fejlődésű” európai országoké. Ezt az állítást arra alapozza, hogy a hazai „parasztipari kisárutermelés” – főként a textiliparban – „már országos kiterjedésű kisárutermelői alapot biztosított a hazai tőkés ipar számára”; a parasztipar „szükségyszerűen a tőkés textiliparba fejlődött át”, amit bizonyít a textilvállalkozások 250-et meghaladó száma; illetve hogy a hazai nemesség a juhtenyésztésből akkor húzta volna a legnagyobb hasznot, ha nem Ausztriában adta el a nyersgyapját, hanem egy kiépülő, védvámokkal operáló nemzeti ipar számára magasabb áron értékesítette. (Tolnai 1964, 7–8.)

⁴ Mosser 1982, 56.

⁵ Mendels 1982, 98, 86–87; 1977, 348. Lásd még Fekete 1989, 612–613.

⁶ Schlumbohm 1994, 23–24.

⁷ Mager 1988, 275–276.

A 16–19. századi protoindusztriális gazdaságnak további jellegzetessége volt, hogy a régió túl piacokra termelt – legtöbbször az agrártevékenység mellett, bár ez utóbbi nem volt törvényszerű. A termelés kiterjedése együtt járt a regionális specializációval is. S visszatérve az előbbi gondolathoz: ahogy Mendels Flandria példáján kimutatta, a protoindusztriális gazdasággal jellemezhető területeken a konjunktúra időszakában a házasságok száma megnövekedett, és a konjunktúrát követően sem esett vissza. Mindez a vidéki háziipar további növekedését eredményezte, s végeredményben a mezőgazdaság piacosodását, majd a gyáripar kialakulását segítette elő.⁸ Mosser interpretációjában: a változások első szakaszában az agrárrégiókon belül kézműipari központok jöttek létre, melyekben a népesség jelentékeny része tett szert többletjövedelemre. A kora újkori protoipar fő területei a gyapjúfeldolgozás, a pamut- és selyemtermelés, a vászontextíliák termelése, a vastermelés és -feldolgozás voltak. Az e tevékenységekből fakadó bevételnövekedés már az iparosodás előtt is népességgyarapodást eredményezett, valamint megindult a regionális differenciálódás, egyrészt a tisztán agrárjellegű, másrészt a „kevert gazdaságú” területek között. A vidéki háziipar erősödésével mind jobban felbomlott a hagyományos gazdasági és társadalmi szerkezet.⁹ Tehát a protoindusztrializáció velejárója 1. a növekvő társadalmi mobilitás, a rendi jegyek halványodása, a társadalmi elismertségre, gazdasági erősödéssre való esély növekedése, továbbá az, hogy gyakoribbá válik a parasztok személyes szolgálatainak pénzben történő megváltása, illetve a parasztok bérmunkába állása; 2. a fogyasztás ösztönzése, új divatok megjelenése (pl. kávé, gyapjú- és selyemöltözet, óra, olcsó ékszerek); 3. az új gazdasági eszmék tovagyűrűző hatása, melyek közvetve a szélesebb tömegek cselekvését is meghatározták.¹⁰

Kriedte, Medick és Schlumbohm koncepciójában a protoindusztrializáció folyamata nem korlátozódik az iparosodási folyamat első fázisára. A mára klasszikussá lett szerzőhármas arra törekedett, hogy az agrártársadalomból a kapitalista társadalomba való – majd ötszáz évig tartó – átmenet minden jellegzetességét kidomborítsa.¹¹ Medickék a kiinduló koncepciót továbbfejlesztve a protoindusztrializáció ismertetőjegyének azt tekintik, amikor vidéki régiókban a népesség nagy része teljesen vagy jelentős részben a háziipari tevékenységből él, amely a régió túlra vagy a nemzetközi piacokra irányul.¹² Mindez ott tudott megvalósulni, ahol „a feudális rendszer már vagy fellazult, vagy már a megszűnés állapotában volt”.¹³

⁸ Cerman–Ogilvie 1994, 9–10.

⁹ Mager 1988, 284; Mosser 1982, 47.

¹⁰ Mosser 1982, 52–54.

¹¹ Kriedte–Medick–Schlumbohm 1977; Mager 1988, 277. A három szerző között ugyanakkor világos különbségek is mutatkoznak. Míg Kriedte és Medick a protoindusztrializáció rendszerjellegét hangsúlyozták, amellyel megragadható a feudális és a kapitalista rendszer közötti átmenet, addig Schlumbohm e korszakot nem önálló rendszernek, hanem a folyamatszerűséget hangsúlyozva, a feudális termelési mód részének tekinti. (Cerman–Ogilvie 1994, 11.)

¹² Kriedte–Medick–Schlumbohm 1977, 26.

¹³ Lábjegyzetben megjegyezve ugyanitt: „Differenzierter, insbesondere zur spezifischen Konstellation in Ostmittel- und Osteuropa.” (Kriedte–Medick–Schlumbohm 1977, 26.) Vö. „Makrotörténelmi szinten a proto-indusztrializáció a hagyományos paraszttársadalmak föllazulásának, majd fölbomlásának eredményeként jelent meg.” (Medick 1989, 49.)

A protoindusztriális fejlődés további ismérvei, illetve feltételei: a piac által irányított munkamegosztás, ami „egy kialakulóban levő sűrű városhálózatba” ágyazottan (in der Genese eines dichten Netzes von Städten) jelenik meg, valamint az agrárszektor növekvő hatékonysága.

E tényezők alapvetően megváltoztatták a robotgazdaságon alapuló feudális rendszert, ami visszahatott a feudális urak gazdasági gondolkodására is: a magas tranzakciós költségek miatt nemcsak fokozatosan feladták a robotgazdaságon alapuló gazdálkodási rendszert, de e folyamat az addigi urasági-uradalmi kontrollmechanizmusokat is megkérdőjelezte.¹⁴

Mendels és Pierre Deyon fogalomtisztázási szándékkal az 1982-es budapesti gazdaságtörténeti világtalálkozó előtt összegyűjtötték a protoindusztrializációval kapcsolatos definíciós javaslatokat, majd ezeket megszűrve kísérletet tettek a protoindusztrializáció alapvető sajátosságainak rendszerezésére, a hangsúlyt a „nem nemzeti” vagy „nemzetközi” keretekkel szemben a regionálisra helyezve.¹⁵

A régiós vizsgálatokhoz három ismérvet javasoltak egyidejűleg figyelembe venni:

1. A protoipar a hagyományos kézműipartól abban különbözik, hogy termékei nem a helyi vagy regionális fogyasztás számára készülnek, hanem a régió túlra.

2. A protoindusztrializáció legjellemzőbb vonása, hogy a termelés vidékre tolódik, s a parasztok számára a mezőgazdaság mellett mellékbevételt tesz lehetővé. A kizárólagos ipari tevékenység igen ritka.

3. A protoindusztrializáció szimbiózisban áll az adott régió mezőgazdaságának kommercializálódásával.¹⁶

Négy további hipotézist is megfogalmaztak:

a) A protoindusztrializáció népességnövekedéshez és birtokaprózódáshoz vezet, ezáltal a demográfiai viselkedésre vonatkozó korábbi normák érvényüket veszítik.

b) A protoindusztrializáció során idővel csökken az adott tevékenységi ágban a termelői szinten elérhető nyereség, ez közvetve majd a gyáripár kialakulása számára biztosít tőkét.¹⁷

c) A protoindusztrializáció megteremti a később a gyáripárban aktív kereskedők és üzletemberek típusát.

d) A protoindusztrializáció által indukált agrárpiacosodás teszi lehetővé az urbanizációt és a gyáripár kiépülését.¹⁸

¹⁴ Kriedte–Medick–Schlumbohm 1977, 26–27. Kritikáját lásd Mosser 1981, 395–397, 403.

¹⁵ Mendels 1982, 87–88; Cerman–Ogilvie 1994, 12. Cerman megállapítása szerint a protoindusztrializáció régiós megközelítése a tartományokba szerveződő Ausztria esetében különösen termékeny eredményeket hozott (Cerman 1994, 175).

¹⁶ Mendels 1982, 88–90.

¹⁷ A protoindusztriális szakasz első fázisára jellemző önálló piaci jelenlét a kereskedelmi tőke megjelenésével és megerősödésével mindinkább visszaszorult. A háziipar mind jobban elveszítette a kapcsolatot a nyersanyaggal és az önálló piaci jelenléttel, s függő helyzetbe került a megrendelőtől. (Cerman–Ogilvie 1994, 11.)

¹⁸ Mendels 1982, 91–92; vö. Cerman–Ogilvie 1994, 12–13.

Lényeges ugyanakkor, hogy egy sor kérdésben továbbra sem sikerült egységes álláspontot, kidolgozott elméleti választ kialakítani. Így nyitva maradt a régióknak tekintett területi egység nagyságának kérdése, illetve annak meghatározása, hogy mi tekinthető exportpiacnak. Szintén tisztázatlan maradt a lokális kézműipar és az exportorientált protoipar pontos elkülönítése, miként az is, hogy a helyi népesség mekkora részének kell ipari melléktevékenységet folytatnia ahhoz, hogy egy régió protoindusztriálisnak minősüljön. Sőt, összességében arra sincs bizonyíték, hogy „a piacosodott mezőgazdaság fejlődésének hátterében valóban a protoindusztrializáció állt, s nem csak a mezőgazdaságból származó felesleg”, ami azután mind a (mező)városok, mind pedig a protoipar növekedéséhez vezetett. Abban sincs egységes álláspont, hogy az egyes régiókban milyen tényezők okozták a protoipar megkezdését, illetve a folyamat visszafordulását, miközben másutt egyenes út vezetett az iparosodáshoz.¹⁹

A fenti, dilemmáktól sem mentes elméleti útkeresés ellenére az osztrák gazdaságtörténet-írásban a protoindusztrializáció fogalma nemcsak meggyökerezett, hanem fontos fogalmi és elméleti segítségnek bizonyult a tartományi, illetve régiós szintű sajátosságok elemzésében, megértésében. Közmegegyezésnek tekinthető, hogy az 1750 és 1830 közötti időszakra vonatkoztatva beszélnek protoindusztrializációról, míg a tulajdonképpeni „Frühindustrialisierung”, majd az ebből kinövő ipari forradalom csak 1830 után kezdődött.²⁰ Fontosnak tartom jelezni azt is, hogy az osztrák gazdaságtörténetben a protoindusztrializáció fogalma alá sorolódik minden olyan paraszti tevékenység, amely valamilyen módon a lokálison túlmutató piaci aktivitást feltételez, tehát nem csak a klasszikusnak tekinthető textilipari tevékenységek.

Összegzésében Roman Sandgruber ezt a pragmatikus, problémaorientált megközelítést alkalmazza, amikor a protoindusztrializációra úgy tekint, hogy az egyrészt szimbiózis a centralizált és a decentralizált, a városi és a vidéki termelés, valamint a kézműipar és a Verlag-rendszerű termelés között; másrészt az önellátó, de alapvetően alulfoglalkoztatott család gazdasági szervezet fölös erőforrásait és munkaerejét használja; eközben pedig ötvözi a tömegtermelés és a kisipar előnyeit, előmozdítva a pénzgazdálkodásba történő bekapcsolódást.

Az ipari tevékenységből származó növekvő pénzbevételeknek köszönhetően megnőtt a kereslet az olyan új fogyasztási javak iránt, mint amilyenek például a különféle szövetek vagy éppen az óra. Az élelmiszerek közül azok váltak népszerűvé, melyek elkészítése kevés időt igényelt (például a kávé, a burgonya).

A háziipari keresőtevékenységben hangsúlyossá vált szerepük miatt megváltozott a gyermekek és a nők helye a családban, azaz kitapintható egy emancipálódási folyamat is.²¹

¹⁹ Cerman–Ogilvie 1994, 14–15.

²⁰ Mathis 1985, 78.

²¹ Sandgruber 1995, 168–169. Sandgruber tematizálásában erősen kitapintható Hermann Freudemberger álláspontja is, aki a protoindusztrializációra elsősorban mint az agrártársadalomra jellemző tanulási folyamatra tekint, amelynek során a vidéki agrárnépesség elsajátítja a piaci technikákat, és beletanul az iparosodással együtt járó életformákba (Freudemberger 1981, kül. 359–360, 365).

Saját koncepcióm kialakításában inspiráló volt még Franz Baltzarek elgondolása, aki a protoindusztrializáció kialakulása kapcsán a nagyvárosi, illetve húzórégiók (Metropol-, Fortschrittregion) elsődleges szerepét feltételezi, amelyeknek három altípusát különbözteti meg:

1. Kereskedelmi, illetve exportorientált régiók (Kommerzregionen), valamint a lokális piacon túlmúató ipari régiók (Gewerberegionen), ahol a kereskedelmi tevékenység mellett az ipari tevékenység is megjelenik (észak-itáliai városállamok, Hanza-városok, Anglia és Svájc bizonyos részei).

2. A bányászattal, illetve az arra épülő feldolgozóiparral jellemezhető régiók (Bergbaureviere, Bergbauregionen, Montanreviere), ahol a bányászaton túl részben a nyersanyagok feldolgozása is megjelenik (a Mittelgebirge a Keleti-Alpokban, a Kárpátok, illetve Anglia és Svédország egyes területei).

3. A (székes)fővárosok régiói (Haupt- und Residenzstadtregionen). E nagyvárosokat olyan fogyasztás- és kereskedésorientált övezeteknek (konsum- und absatzorientierte Zonen) tekinti, amelyek kézművesiparral, nyersanyagok ipari méretű feldolgozásával, valamint sokféle szolgáltatással jellemezhetők. Baltzarek Kelet-Közép-Európában idesorolja Bécsset, Berlint, Szentpétervárt. Nagyban elősegíti e jelleg kidomborodását egyrészt az, hogy a merkantilista gazdaságpolitika által erősödnek a központi irányítási funkciók, másrészt a minőségi fogyasztás igénye, de szükséges az is, hogy e városok rendelkezzenek saját termelési profillal és exporttal is.²²

Baltzarek az előbbieket mellett további három, az iparosodás szempontjából nem jelentős típust különböztet meg:

a) Tiszta agrárrégiók, amelyek Kelet-Közép-Európában a nagybirtok dominanciájával és exportra szánt monokultúrákkal (gabona) jellemezhetők. Szembeötlő ezeken a területeken a jobbágyviszonyok tartós fennmaradása és a vidéki ipar hiánya. Az agrárrégiók másik fajtája mezőgazdasági jellege ellenére nélkülözi a saját kezelésű nagybirtokot, emiatt itt erőteljes háziipar alakul ki a paraszti háztartásokban (Franciaország).

b) Erdős-hegyes vidékek, ahol a feudális rend nem tudott a maga teljességében megszilárdulni, s emiatt a protoipar korán megjelent, ám nem tudott integrálódni a régi ipari központokhoz, ezért egy következő fázisban a régió deindusztrializálódik és reagrárizálódik (Nyugat- és Dél-Franciaország, Württemberg, Felső-Ausztria egyes részei).

c) Bányászati régiók, ahol a nyersanyaglelőhelyek teljes függésben maradtak a feldolgozóközpontoktól. Jórészt ilyenek voltak az Alpok és a Kárpátok nemes- és színesfémlelőhelyei.²³

Mind Medickék, mind Baltzarek gondolatai annak elfogadására sarkalltak, hogy Moson megyét egy Bécs-központú régió részének tekintsem, ahol a régió két fele között történelmi és politikai okok következményeként sajátos munkamegosztás fejlődött ki. Az állam- és vámhatár tehát nem jelent egyben régióhatárt is.

²² Baltzarek 1982, 62–63; 1979, 338–339. Lásd még Sandgruber megfogalmazását: Bécs „a konzum- és luxusváros klasszikus típusa” (Sandgruber 1980, 66).

²³ Baltzarek 1979, 339–340.

Élet a Lajtán innen. A megye ipara és kereskedelme

„A kézmű- és gyáripár területén már több mint harminc esztendővel ezelőtt történtek patrióta próbálkozások, de kudarcot vallottak.”²⁴

A határ innenső oldala messzemenően igazodott az Ausztriából érkező kihívásokhoz. Ha pusztán az ipari termelésben megmutatkozó eredményekkel összevetve tennénk mérlegre a magyarországi, dunántúli vagy éppen a Moson megyei gazdaság teljesítményét, óhatatlanul is a vesztes, az elmaradott szerepét osztanánk rá, ezért a következőkben a régió túl, illetve a régió belüli munkamegosztás sajátosságaira helyezem a hangsúlyt.²⁵

A 18. századra már komoly ipari hagyományokat felmutató Alsó-Ausztriával összevetve, és az osztrák gazdaságtörténet szemszögéből Magyarországon „a merkantilizmus időszakában egyetlen iparcikk-exportáló kereskedelmi régió sem keletkezett”. Pest és Buda csak a reformkor során váltak lassan jelentőssé. Még Nyugat-Magyarországon is az „egyszerű háziipar” dominált, amely főként a közeli éves vásárookra termelt.²⁶ Ezzel szemben a Bécsi-medence és Bécs ipara elsősorban a város luxuscikkeknél kedvező kereslete miatt, másrészt a vámhatárral megtámogatott, alacsonyabb igényeket kielégítő magyar piacra termelve futott fel; a birodalmon kívülre irányuló export – főként a német vámszövetség (1833) létrejötte után – csekély volt.²⁷

Az alsó-ausztriai gazdaság átstrukturálódása ugyanakkor, közvetett módon, a megnövekedett élelmiszerszükségletek révén Magyarországon is érezte hatását. Láttuk, a magyar gabona iránt nagy tömegben már a 18. század végén jelentkező, majd az 1820-as évektől tovább erősödő osztrák kereslet hátterében az iparosodó Bécs és Alsó-Ausztria szükségletei álltak.²⁸ Az osztrák iparosodás során is számoltak a magyar gabonának a hazait kiváltó szerepével, az akár érvként is megjelenhetett az alsó-ausztriai ipartelepítésben.²⁹ A szintén a protoindustrializációs modellt segítségül hívó John Komlos szerint az alsó-

²⁴ Grailich [1818] Melléklet, 585.

²⁵ Nincs könnyű dolga a kutatónak, mert a statisztikák, a gazdaságtörténeti munkák nemzetgazdasági-állami keretben születnek, és a regionális sajátosságok rendre elsikkadnak. Vö. Baltzarek 1979, 334.

²⁶ Baltzarek 1982, 71–72.

²⁷ Baltzarek 1979, 348; Matis 1982, 114–115.

²⁸ Mint strukturális előzményre, már a 16. századi magyaróvári uradalomra vonatkozóan is találunk ezt igazoló megállapítást: „A várbírtok speciális feladata volt a bécsi udvari istállók takarmánnyal való ellátása.” (Kenyeres 2008, 231.) Továbbá: az 1787-es rossz termés ellenére a következő év tavaszán a katonaság ellátásának kötelezettségén túl „[a] győri kerületi főispánt arra is figyelmeztették, hogy Bécs ellátásáról elsősorban kell gondoskodnia”. (II. József alatt Moson és Győr vármegyét egyesítették.) (Eckhart 1958, 85.)

²⁹ Miként egy forrás fogalmaz 1805-ből: „zwar »schon einige Fabriken, aber immer noch eine Menge unbeschäftigter Hände für neue Manufakturen vorhanden seien und das nahe gelegene Hungarn die bequeme und wohlfeile Zufuhr der Lebensmittel sichere [...] Für die Beförderung des Wohlstandes auf dem Lande sei dies entschieden nützlich.«” (Az eredeti forrást feloldatlanul hagyva idézi Sandgruber 1995, 176.)

ausztriai ipari fejlődésnek a magyar gazdaságra gyakorolt húzóereje nagyobb volt, mint az 1850-es évek reformjainak a hatása.³⁰

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a határ innenső oldalán ne lettek volna iparkezdemények, továbbá, hogy az Alsó-Ausztriát a 18. század második felétől átjáró protoiparosodás semmiféle mintát sem közvetített volna kelet felé. Miként azt Tóth Zoltán megállapítja, „a protoindusztriális jelenségek kutatása felhívta rá a figyelmet, hogy a tőkés szervezet a késő rendi széttagoltság szigetein ver gyökeret, s Kelet felé is ilyen szigeteken terjeszkedik”.³¹ Az alábbiakban – a régió Lajtán inneni részének a forrásokból előtűnő sajátosságai mellett – két üzem bemutatására is szeretnék kitérni, s történetük révén talán egy-egy meggyökeresedett, de nem túl árnyalt közhely újragondolását is elősegíteni.

Az ipar gyengeségét mutatja, hogy annak lehetséges hordozói, a céhek az egész korszakban meglehetősen csekély, sőt egyre csökkenő súlyt képviseltek.³² „Az ország nyugati részén, Pozsony, Sopron, Moson, Komárom, Veszprém megyében a mezővárosi és falusi céhek élete úgyszólván teljesen az *Eszterházy család* hatalmas birtokaihoz kapcsolódott, a céhprivilegiumok legnagyobb részét 1761 előtt az Eszterházyak adományozták, illetőleg erősítették meg.”³³

Eperjessy a súlytalaná válás hátterében azt látja, hogy az „osztrák tőkésiparral” folytatott versenyben meggyengült „kisvárosi mesterek” nem tudtak új privilegiumot váltani – ez a jelenség a Sopron vármegyei céheknél is megfigyelhető. A falvakban ugyanakkor a céhes szerveződés erősödése tapasztal-

³⁰ „A század közepén életbe léptetett reformoknak jelentős hatásuk volt a jog és talán a társadalmi struktúra területén, de nem indult el általa olyan mezőgazdasági fejlődés Ausztriában és Magyarországon, amely jelentős mértékben különbözött volna a reform előtti időszaktól.” (Komlos 1990, 93.) Vö. azzal, amit ugyanő ír a jobbágyfelszabadítás hatásáról: „a jobbágyfelszabadítás egyszer s mindenkorra legfeljebb 1 vagy 1,5 százalékos növekedést jelentett a teljes mezőgazdasági eredményben” (uo., 220). Az ipari fejlődés folyamatát Komlos a következőképpen tagolja: tisztán protoindusztrializációs fázis az 1790-es évek közepéig, amit az 1820-as évek közepéig egy átmeneti szakasz követett, melyben együtt volt megtalálható a protoindusztriális és az iparosítási fázis. A „tiszán ipari korszak” csak ezután következett (uo., 96). Ez a korszakolás némileg más hangsúlyokat eredményez, mint Mathisnál (Mathis 1985, 78).

³¹ Tóth Z. 1991b, 14.

³² A céhek számának – s így végeredményben az iparnak – a visszaeséséről: „Még feltűnőbb volt a mezővárosi céhek számának csökkenése a *Dunántúl*nak a török által megkímélt, Ausztriával határos nyugati területein. *Moson megye* pl. 1807-ben azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy korábban 44 céh működött Magyaróvár, Nezsider, Rajka, Lébényszentmiklós [*sic!*], Boldogasszony, Köpcsény és Steinbruck mezővárosban [*sic!*]. A magyar kancellária által megerősített Moson megyei céhkiáltások száma 1815 és 1847 között viszont csak 9 volt. Az előbbi mezővárosok közül csupán Magyaróváron és Rajkán újították meg a régi céhkiáltásokat, Boldogasszonyban, Köpcsényben, Nezsiderben pedig csak céhalakítási törekvésekkel találkozunk. A mezővárosi céhek számának rohamos csökkenésén nem változtat az a tény sem, hogy néhány településen, így Moson mezővárosban, Oroszvárrott, Szentjánoson, Zarándfalván stb. csak a XIX. század első évtizedeiben alakultak meg a céhek.” (Eperjessy 1967, 40.) A cseh-morva ipar hatására ugyanez figyelhető meg a Felvidék nyugati részén. Eperjessy itt arra is felhívja a figyelmet, hogy ezen „iparúzők jelentékeny része nem céhes kézműves, hanem háziiparos volt” (uo., 52). A Moson megyei céhek településszintű felsorolását lásd uo., 237. A 18. század közepén működő lajtafalui bőrgyárra lásd Schuch 2002, az üzem és tulajdonosa adatait lásd a 101. oldalon.

³³ Eperjessy 1967, 19.

ható, jöllehet erre Mosonból nem hoz példát, csak Sopron és Vas megyéből. Eperjessy szerint a mezővárosi iparosok inkább megéreztek az osztrák verseny negatív hatását, mint az elszigeteltebben működő falusi mesterek.³⁴ Legalább ennyire fontos az a megállapítása, hogy már a 18. századtól jól kimutathatóan, a helyi lakosság és a vármegyei hatóságok ellenállása miatt is kezdett elfogyini a levegő a céhek körül. „Az uradalmak és a vármegyék tehát *egyaránt* elleneztek a céhmonopóliumot, s a zsidó kézműveseknek, akik gyakran kereskedéssel is foglalkoztak és különféle földesúri regálékat árendáltak, védelmet nyújtottak a céhes mesterekkel szemben.”³⁵ Az árak leszorítása és a választék bővítése vezette a megyéket akkor is, amikor a kontárok pártjára keltek. „A megyék tehát »szabad ipart« kívántak, s a kontárok zavartalan működését támogatták” – szemben a központi kormányzattal.³⁶ Az élelmiszerek és iparcikkek árának megyei limitálása, amennyire a céhek védelmét szolgálta a 17. században, annyira terhessé lett számukra a 19. század első felére.³⁷

Az ország belső vidékeihez képest Moson vármegyében a mezőgazdasági munka nagyobb értéket képviselt, az eszközök és nyersanyagok pedig drágábbak voltak, ami annak köszönhető, hogy a nyersanyagokban szegény vármegyében nagy volt az importból, illetve a régió túlról származó termékek aránya. Az építőanyagok általában osztrák és bajor területekről érkeztek: az

³⁴ Eperjessy 1967, 41, 43–44.

³⁵ Eperjessy 1967, 132. A monopolhelyzetükkel visszaélő céhek ellen már a 18. század elején „nagykoalíció” szerveződött; vö. az 1715. évi XIX. tc. „[...] a megyéknél és országgyűlésnél támogatóra talált a céhek minden ellensége.” (Endrei 1969, 51.)

³⁶ Eperjessy 1967, 153, 165, összefoglalóan 175.

³⁷ Vö. az 1625. évi XL. tc. és az 1659. évi LXXI. tc. A vármegye közjót védő beavatkozására számtalan példa lenne hozható, itt csak néhányat említek. A napóleoni háborúk végén, a piac lefele tartó ármozgásait is követve, a vármegyén „emlékezetben hozattatván, hogy a’ Gabonának ára is napról napra alább száll”, a megye a kenyérárat is mérsékelte. MmL IVA 502a/59 652/1813 (1813.06.14.). Az ínséges, ezért nagy drágaságot hozó 1816–1817-es évet követően a megye már azt jelenthette 1818-ban a helytartótanácsnak, hogy az élelmiszerek ára csökken, „s egyedül a Műves Mesterek készítményeiket az előbbi drágasághoz képest árulják, ezen okból szükséges azoknak rendkívül való nyerekedéseket meg zabolázni, mely ha el nem fog tilalmaztatni, készítményeiket olly képtelen áron fogják árulni, hogy azokat az élelembeli Tzikkeleknek csekély ára miatt, mellynél az Adózó népnak más jövedelme nincsen, az Adózók magoknak meg nem szerezhetik, sött nehezen szerzett Jövedelmeiket a gazdasághoz, és Ruházkodáshoz szükséges Művekre fordítani kéntelenítettén, az Adót se fizethetik”. MmL IVA 502a/64 882/1818 (1818.07.18.). A következő évtizedben, 1826-ban a vármegye „felháborodva utasította vissza a magyaróvári pékeknek a helytartótanácsához intézett folyamodását, amelyben azok »szemtelenül és sértegetőképpen« tiltakoznak a zsemlesütők szaporítása ellen. A megye szerint a kiváltságos sütők – éppen a konkurencia hiányában – kevés és »fölette alávaló süteményt« készítenek.” A zsemlesütők számának növelésére jórészt a mezőgazdasági tanintézet generálta nagyobb kereslet miatt volt szükség. (Eperjessy 1967, 171.) A lisztárak meghatározása kapcsán a korabeli liszt típusok: fehér muntliszt (Mundmehl, lángliszt), darás liszt, feketébb búzaliszt, legfeketébb búzaliszt, feketébb rozsliszt, sütni való rozsliszt, dara, búzakorpa, rozskorpa. MmL IVA 502a/58 1209/1812 (1812.09.14.).

A rakodómunkát végző napszámosok vitáiba sem avatkozott be a vármegye, sokan közülük ugyanis a Mosonba érkező szekerek elé siettek, akár többórányi járásra is, s a gabonaszállító fuvarosokat többek „nem csekély, de méltó botránkoztatására [...] meglepik, és dologret szabódnak”. MmL IVA 502a/93 809/1842 (1842.03.05.). A kevésbé rugalmas napszámosok keresetét azért utasították el, mert nem találtak olyan esetet, ami indokolta volna, egy „a’ kereskedést úgy, mint az élelem keresetet gátló rendszer megállapítását”. MmL IVA 502a/93 1816/1842 (1842.06.21.).

épületfát, a járólapot és a tetőfedéshez szükséges kőlapot (ún. dünne Platte) Bajorországból, közelebbről Kelheimből, a deszkát, zsindelyt Ausztriából, a metszett követ a Lajta-hegységből, a meszet a Bakonyból hozták.³⁸ Az importcikkek nagy aránya már Skerlecz Miklósnak is feltűnt: meg is jegyezte, hogy még a „közönséges házi eszközöket”, iparcikkeket, bútorokat is jórészt Ausztriából szerzi be a határmente népessége, jóllehet elsősorban a városok lakossága. E jelenség háttérében az állt, hogy ott – már akkor is – általában olcsóbban és jobb minőségben lehetett e cikkekhez hozzájutni.³⁹ A kézműipar tehát csak helyi igényeket elégített ki, a megye lakossága az idegen kereskedők által látogatott nagyobb vásárokon, vagy egyenesen Ausztriában (Bécsben) szerezte be a számára szükséges cikkek, nyersanyagokat.⁴⁰ A vármegye az idegen kereskedők jelenléte miatt előállt vitás esetekben sohasem állt ki elvi alapon a saját kereskedői mellett, hanem mindenkor a lakosság érdekeit szem előtt tartva intézkedett.⁴¹

Amilyen csekély súlyt képviseltek az ipar- és fogyasztási cikkek a helyi gazdaságban, annál fontosabb volt Ausztria mezőgazdasági nyersterménnyel, ezen belül is különösen gabonával, gyapjúval és élő állattal való ellátása.

Az 1787-ben kezdődött török háború és a bécsi kongresszus közötti évek-re esett a nagy gabonakonjunktúra időszaka. A 18. század végén a dunai gabonakereskedelem legfontosabb központja Győr és Komárom volt, de „[m]indkettőjük gabonáját Moson közvetíti Bécs felé”. Mosonban „tengelyre

³⁸ Hecke 1861a, 40.

³⁹ Skerlecz 1914a [1802], 104; 1914b [1791, 1826], 177.

⁴⁰ Hecke emellett Pozsonyt és Győrt is említi (1861a, 33).

⁴¹ A házalók erős konkurenciát jelentettek a megtelepedett kereskedőknek. A nezsideri kereskedők 1813-ban panaszukban azt adták elő, hogy „a’ házrul házra való, főképen Külső Tartományi portékákkal tett Kereskedés már annyira el terjedt, hogy a’ miatt ők nem tsak az eladásban, sött az Adó fizetésben is hátramaradást szenvednek; a’ végett esedeznek, hogy afféle kereskedés tiltasson el”. A vármegye ezúttal is a többség érdekeit szem előtt tartva hozta meg döntését. Már korábban sem fogadta el a helybeli harmincados hasonló irányú kérését, ti. hogy „a’ házankint járó Kalmárok az olyan tzikeleknek ugymint a’ Rizskásának mazsola szőlőnek, és más Élelemre való ilyenek árulásátul a’ Népeességnek Kárával el tiltassanak, mert azok ezeket sokkal oltsobban adgyák, mint a’ panaszolkodó, ’s helyben lévő Kalmárok, sött ezek amazoktul nyerekedésre meg vásárolylyák”, ezért a házalók ellen irányuló panaszt most is elutasította. MmL IVA 502a/59 1046/1813 (1813.08.14.). Amikor a magyaróvári kereskedők 1815-ben ugyanilyen kéréssel fordultak a főszolgabíróhoz, kérve, hogy a házalást csak az országos vásárok alkalmával engedélyezze, „mivel az ugy nevezett Gotseni Lakosoknak, Zsidóknak és más házrul házra járó kereskedőknek száma rendkívül szaporodik, és azok a’ portékáikat mindennap házankint hordozzák, a’ Folyamodók pedig, a’ kik a’ mostani drágaságban a’ magok táplálására szükséges Czikkeknak meg szerzésén kívül az adózásban, és más köz terheknek viselése által is terhelhetnek, és azon rendkívül való házuló kereskedés miatt is nagy károkat szenvednek”, a vármegye az ő panaszuknak sem adott helyt. Az indoklásban az állt, hogy a gotscheni kereskedők osztrák jobbágyok, akik Mosonban főleg faolajat, citromot és rizst árulnak, mely termékeket a népnek joga olcsóbban beszerezni, míg a zsidók a türelmi adó ellenében szabadon kereskedhetnek. MmL IVA 502a/61 836/1815 (1815.06.30.); 906/1815 (1812.08.02.). Az utóbbiakhoz: külföldi termékeket, elsősorban pamutot és olasz gyümölcsöket (Welschfrüchten), külön privilégium alapján, csak a gotscheni és reifnitzzi jobbágyok árulhattak (Ottenthal 1828, 65; Barylí 1980, 22.).

tették” a gabonát, ahonnan az vagy egyenesen Bécsbe került, vagy „a környező települések hetivásárjaira, és így lépésről lépésre Fischamendbe vitték, ahol aztán megőrölték. A gabona rendesen már mint liszt került Bécsbe.”⁴² Kedvező konjunkturális viszonyok között azonban a mosoni gabonát Triesztig is elszállították.⁴³ A magyar gabonakivitel aranykora az 1790 és 1815 közötti időszak, amikor Bécs és Alsó-Ausztria volt a fő piac, inséges években azonban „Stájerországba, Tirolba, Vorarlbergbe (1798, 1800–1801), sőt Cseh- és Morvaországba (1804–1805) is eljutott a magyarországi gabona”⁴⁴.

Mint láttuk, az osztrák ipar fejlődésében a kontinentális zárlat időszaka kiemelt jelentőséggel bír, amikor az Anglia támasztotta verseny nélkül számos iparág, elsősorban a textilipar új erőre kapott, s ennek tovagyrúzó hatása fel lendítette a hazai termény- és gyapjúkereskedelmet.

A napóleoni háborúk után, az 1810-es évek igen változékony időjárása miatt a kivitel átmenetileg lehanyatlott, a gabona ára viszont ekkor volt a legmagasabb, ami egyébként az európai trendet követte. A magas infláció miatt ugyanakkor nem tudható, hogy az árnövekedésben – a rossz időjáráson túl – mekkora volt a hadsereg készletezéseinek és a belső fogyasztás növekedésének a szerepe.⁴⁵

A napóleoni háborúk időszakát aranykorként tárgyalja a hazai, de az osztrák gazdaság- és társadalomtörténet is. Ez az első olyan időszak, amikor a modern értelemben vett fogyasztás az alsóbb társadalmi csoportok számára is el-

⁴² Belitzky 1932, 48. Vö. Skerlecz 1914b [1791, 1826], 252. Jóval szerényebb mértékben, de Mosonból Morvaország felé is folyt kivitel (uo.). A kortárs Demian megerősíti Belitzky megállapításait: „Den größten Antheil an dem Getreidehandel nach Oesterreich haben das Oedenburger, Wieselburger, Raaber, Eisenburger, Komorner, Preßburger und Neutraer Comit. Der Centralpunkt dieses Kornhandels ist *Wieselburg*, wohin das Getreide auf der *Donau*, besonders aus den untern Gegenden gebracht wird, und von da entweder nach *Wienerisch-Neustadt* oder nach *Wien* geht.” (Demian 1805 [1804–1807], III. 275.) Ötven évvel később Galgóczy ugyanezt állítja: „Gabonakereskedésére nézve pedig Moson és Nezsider a legelső kereskedő helyekkel vetekszenek.” (Galgóczy 1855, 138.)

⁴³ „Bey außerordentlichen Conjunkturen haben *Triester* Negozianten den Hafer sogar aus *Wieselburg* über *Wienerisch-Neustadt* und *Laybach* bezogen, und für 2 Metzen von *Wienerisch-Neustadt* bis *Triest* 3 fl. – bis 3 fl. 30 kr. Fuhrlohn bezahlte, während jetzt die Fracht von *Wien* bis *Triest* für 1 Zentner 10 ½ Gulden beträgt.” (Demian 1805 [1804–1807], III. 280.)

⁴⁴ Mérei 1981, 476. A kivitelre valamennyi irányban jellemző, hogy a földrajzi adottságok figyelembevételével a legközelebbi lokális piacokat célozta. 1. Szűkebb termésű években Krajna és Stájerország szorult magyarországi gabonára, melyet Zágráb és Kőrös, illetve Varasd, Zala és Vas vármegyékből szállítottak. 2. Galícia kevésbé jelentős kiviteli célpont volt, inkább fordult elő, hogy az észak-keleti megyék onnan vásároltak élelemnek valót. 3. Alsó-Ausztria folyamatosan igényelte a magyar gabonát, ahová az tengelyen és vízen érkezett. A szekéren történő szállítás központja Sopron volt. „Ebbe a városba ugyanis sok gabonát szállítanak az egyes hetivásárookra a szomszédos megyékből és a gabonát részint az odajövő ausztriai, részint a magyar kereskedők vásárolják össze.” Ezt a gabonát megőrölve viszik már Bécsbe, ott – az így elérhető nagyobb haszon mellett – „nincsen annyi malom, hogy megőröljék azt a sok gabonát, a melyre a város rászorul”. (Skerlecz 1914b [1791, 1826], 256–257.)

⁴⁵ Mérei 1981, 476.

érhetővé lett.⁴⁶ A kontinentális zárlat és az infláció miatt állandósult a mezőgazdasági termények magas ára, s ennek köszönhetően a korábbihoz képest jelentősen emelkedett a paraszti népesség életszínvonala is. Lokális szemszögből értékes adalék mindehhez az a jelentés, amit a helytartótanács utasítására az ínséges 1816-os esztendőből visszatekintve készített a vármegye által felállított vizsgálóbizottság. A bizottságnak felsőbb érdeklődésre azt kellett volna megválaszolnia, hogy milyen okok állnak a drágaság, ezen belül is főként a hús- és a gabonaárak felszökésének hátterében. A kormányzat emellett arra is kíváncsi volt, vajon mi okozza az országos marhaállomány csökkenését, továbbá mit lehetne a mezőgazdaság fejlesztésének érdekében tenni. Az országos tendenciákkal ellentétben Moson vármegyében nem tapasztalták a marhák számának visszaesését. Radikális csökkenés csak 1809-ben, a francia megszállás idején következett be, amikor mintegy nyolcezer marhát hajtottak ki Ausztriába, illetve vágtak le a katonák, de ezt a veszteséget „ki ki iparkodott [...] azon időtül fogva tehetség szerént helyre állítani”. Ez azt sugallja, hogy 1816-ra a megye gazdasága már kiheverte a megszállás okozta megpróbáltatásokat. A drágaság okai között más tényezőket mutattak ki, melyek mindegyike strukturális változásokra utalt. Úgy találták, hogy a növekvő népesség miatt egyre több helyen törik fel a legelőket, ezért már a meglévő marhaállomány megtartása is erőfeszítést kíván, a további növekedést pedig lehetetlennek tartották.⁴⁷

Az országos drágaság egyik okát abban látták, hogy az 1790-es évek közepétől, a majd húsz évnyi háborús időszakban „ki mondhatatlan számú mindenféle Marha hajtattván ki az országbul, éppen nem lehet tsudálni, hogy az előbbi időkre nézve abban fogyatkozás tapasztaltatik”⁴⁸.

A hiány és drágaság másik fő okát a megnövekedett húsfogyasztásban vélték felfedezni. Értékelésük szerint „az előtt a közönséges sorsbéli Személyek, és más alacsonyabb renden lévő Emberek tsak ritkán táplálták magokat Husbul készített Eledelekkel, bé elégedvén Lisztbúl, vagy más Termesztménybúl főzött étellel, most pedig minden renden lévőök nem tsak Marha hussal élnek, hanem Borju hussal is kedveznek Inyeknek”. Nemcsak arról volt azonban szó, hogy a növendék állatok levágása miatt gyengült az utánpótlás bázisa, hanem egységnyi fogyasztás biztosítására több marhát is kellett vágni („most több emésztetik meg, mint ez előtt a népnek mértékletes táplálására szűkséges volt”).⁴⁹ A tízes évek első felének kemény telei és a marhavészek

⁴⁶ Sandgruber 1980, 59; vö. Hofer 1975; Benda Gy. 2006b. Vö. „A napóleoni háborúk után a nép fényűzőbb lett s nemcsak hogy gyapjuruhat kapott föl az elébbi – jobbadá vászon – ruha helyett, hanem a legfinomabb kelmék lőnek uralkodó divattá.” (Ditz 1869, 268.) A falióra és a cserépkályha megjelenéséről tudósít Csaplovics a felső-horvátoknál: „In den Stuben sieht man gewöhnlich einen grünen Kachelofen.” „Gewöhnlich ist man auch mit Wanduhren versehen.” (Csaplovics 1828, 14.)

⁴⁷ MmL IVA 502a/62 1258/1816 (1816.10.23.).

⁴⁸ MmL IVA 502a/62 1258/1816 (1816.10.23.). Skerlecz számítása szerint 1790 körül évi 400 ezer ökröt hajtottak ki Ausztriába (Skerlecz 1914b [1791, 1826], 260).

⁴⁹ MmL IVA 502a/62 1258/1816 (1816.10.23.). A marhahúsfogyasztás kapcsán kissé későbből lásd Csaplovics leírását a régió horvát népességéről (felső-horvátok): „[...] ha nem is gyakrabban, legalább vásár- és ünnepnapokon hoznak pár font marhahúst a hentestől, és jó erős levest készítenek.” (Csaplovics 1828, 18.)

szintén hozzájárultak a nagyarányú csökkenéshez, miként a bőjti időszakok tilalmainak elhanyagolása is.⁵⁰

A természeti csapásokon és a fogyasztási szokások megváltozásán túl további két tényezőt is megjelöltek: a gyapjúkonjunktúra beindulását és a pénzromlást. A birtokosok tágas pusztáikon, „hol régenten Szarvas Marha neveltetett, most sok Ezerekből álló Juhokat tartanak, a pedig közönséges tapasztalás, hogy bár nagy légyen valamely mezőnek terjedése, de ha azon juhok legeltetnek, ottan a Szarvas Marha nem élhet”. A forgalomban levő papírpénz nem bírt állandó értékkel, így „időről időre bizonytalan, minemű hasznat vehet valaki, akár melly iparkodásának ágából”. Mindez a hosszú távú befektetésnek számító marhatartás ellenében hatott. Fontos még a jelentésnek az a része, melyben felhívták a figyelmet, hogy hiba a kihajtott állatok számának alakulásából – csökkenéséből – egyenesen következtetni a marhaállomány méretére. Az eddig felsorolt okokon túl ugyanis számításba kell venni a fajtaváltással járó következményeket is. Az „országbeli több Birtokosok meg kedvelvén a Külső Országi Szarvas Marhákat leg inkább pedig a Teheneket, és Juhokat olyanokat nagy számmal hozattak az országba”. Ezáltal nemcsak a behozatal nőtt, hanem – átállva az új fajok tartására – „az országbeli fajnak nevelésében hátráb hagytak, melly által a ki hajtásra való számnak meg kellett kevesebbedni”.⁵¹

Ha az állatállományt Mosonban közvetlenül nem is érintette, az 1810-es évek közepének recessziója a megyében is erősen éreztette hatását. Jól lemérhető ez az épületállomány változásán: Moson megyében 1816 és 1821 között mindössze 44 új ház épült.⁵² A gabonaexport az 1820-as évek elején stabilizálódott újra, ekkor évi 3 millió mérő körül alakult, és legnagyobbbrészt Ausztria felé irányult.⁵³ A kivitel elősegítette, hogy az Ausztria felé irányuló magyar gabona vámját 1829-ben leszállították, míg a birodalmon kívülről érkezőt a magyarénak kétszeresére emelték.⁵⁴

Az 1830-as évekig Moson volt a gabonakereskedelem központja. 1828-ban Győrben úgy nyilatkoztak, hogy Moson az igazi kereskedőváros, Győrt „a kereskedést illetően Mosonhoz viszonyítva tekintetbe sem lehet venni”.⁵⁵ Mosonban ekkor 17 gabonakereskedő működött, közülük több Ausztriába is szállított. Győrben ugyan a számuk 42 volt, forgalmuk azonban kisebb.⁵⁶ A két városnak mint logisztikai bázisnak a súlyát mutatja, hogy a *Vaterland* tudósítása szerint 1844 végén a feltöltött raktáraiból a két város egyedül is képes lett volna Bécs 1,6 millió mérős búzaszükségletét kielégíteni. 1846-ban a győri

⁵⁰ „[...] a kik Hitbéli Törvények szerént több napokon kötelessek volnának magokat a Hus ételtől meg tartóztatni, azzal minden ki vétel nélkül élvén, a Marhák számát fogyasztyák.” MmL IVA 502a/62 1258/1816 (1816.10.23.).

⁵¹ MmL IVA 502a/62 1258/1816 (1816.10.23.).

⁵² MmL IVA 502a/67 1136/1821 (1821.10.02.).

⁵³ Belitzky 1932, 133.

⁵⁴ Belitzky 1932, 128. Az 1829 novemberében történt vámleszállítás után a magyarországi búza beviteli váma az örökös tartományok felé 15 és egynegyed ezüstkrajcár lett, míg a külföldre menőnek 22 és egynegyed krajcár (Mérei 1981, 508).

⁵⁵ Balázs 1980, 11, 13. Forrása az 1828-as összeírás és Pálffy Ilona tanulmánya.

⁵⁶ Balázs 1980, 13.

Duna-ágon kb. 5 millió mérő gabonát hajóztak fel, amiből kétharmad rész továbbment Moson, illetve Bécs felé.⁵⁷

Az intenzív kereskedelem a pénzforgalomra is kihatott. Ez a közös pénzrendszer időszakában nem okozott semmiféle fennakadást, de amikor Kossuth pénzügyminiszterként 1848. augusztus 10-i, 1640. számú rendeletében megtiltotta, hogy a magyarországi pénztárak beváltsák az újabb kibocsátású osztrák egy- és kétforintos bankjegyeket (mivel Ausztria nem fogadta el az új magyar pénzt), Moson vármegye, felmérve e döntés következményeit, haladékokat kért.

„Tekintetbe vétetvén azon körülmény, hogy a' megyének a' szomszid Bécs városávali viszonyai miatt a' megyei köz forgalomban majd egyedül csak az 1's 2 ftos jegyek vagynak, továbbá hogy ezen jegyekből részint a' megye részint a' községek pénztáraiban nagyobb mennyiség vagyon már a' köz adóra lefizetve, 's így ezen rögtöni eltiltás nagy zavart okozandna Pénzügy miniszter ur megkéretni rendeltetett, hogy ezen rendeletnek foganosítását a' megyére nézve jövő September holnap 15^{is} felfüggeszse.”⁵⁸

Összegezve az eddigieket, a Magyar Királyság külkereskedelmi forgalma az 1789–1847 közötti időszakban 400 százalékkal nőtt, ami rendkívüli teljesítményként értékelhető.⁵⁹ Ezen belül a gabonakivitel 1798 és az 1840-es évek között majd 90 százalékkal növekedett, azonban az értéknövekedésben beálló változás ennél sokkal jelentősebb: 1798 és 1831–1840 között 267 százalék, amit a harmincas és a negyvenes évtized átlagában további 60 százalékos emelkedés követett.⁶⁰ A növekvő kereskedelmi forgalomból a megyére jellemző termékeket az V. részben tekintem át.

A mosoni posztómanufaktúra és a brucki fonógyár

A következőkben az idevágó, nem túl számos adat áttekintése után megpróbálok választ adni az eddigiekből eredeztethető kérdésre: beszélhetünk-e a protoindustrializáció ismérveit hordozó jelenségekről Moson vármegyében a 18–19. században, s ha igen, akkor azok milyen formában jelentek meg a régiónak

⁵⁷ Balázs 1980, 18–19.

⁵⁸ MmL IVB 601a/99 793/1848 (1848.08.19.). E feliratnál az sem mellékes, hogy ez már a vármegyei közgyűlés helyébe lépő ideiglenes állandó bizottmány döntése nyomán született, ahol a 82 tagból 29 gazda státusú volt. MmL IVA 502a/99 1004/1848.

⁵⁹ Mérei 1981, 518. Fónagy ugyanerre az időszakra ötszörös növekedést ad meg. (Fónagy é. n., 38).

⁶⁰ Mérei 1981, 508. A drágulás ütemére lásd még Dányi 1994, 93.

ezen a felén?⁶¹ Amennyiben fellelhetők ennek nyomai, vajon mi az oka annak, hogy az ismert és jelentős 18. századi kezdeményezések ellenére Moson megye mezőgazdasági terület maradt a 19. század első felében is,⁶² miközben a szomszédos alsó-ausztriai területek, melyek fejlődésére szintén Bécs növekedése nyomta rá a bélyegét, gyorsan iparosodtak? A mosoni posztómanufaktúra és a brucki fonógyár történetének felvázolása talán hozzásegít annak megértéséhez, miként volt lehetséges egy régióon belül két eltérő fejlődési út.

A mosoni posztómanufaktúrát 1776-ban alapította Krisztina főhercegnő, 42 ezer forint alaptőkével és 1400 forint értékű beruházással.⁶³ Elsőre talán meglepő, hogy ezt – a szakirodalomban tipikusan a kialakuló kapitalizmushoz társított – üzemformát Moson mezővárosban nem a feltörekvő és feltehetően befektethető tőke formájában is rendelkezésre álló kereskedelmi tőke hozta létre, hanem a Habsburg-család egyik sarja, de a főúri tőke ilyen szerepvállalása igen jellemző volt akkoriban.⁶⁴ Az üzemet Korabinsky terméklexikonja szerint rövid időn belül a jelentősebbek között tartották számon (2. táblázat).⁶⁵

⁶¹ Hasonló fogalmi kerettel vizsgálta Harald Prickler a szomszédos herceg Esterházy-uradalom ipartelepítési próbálkozásait, amely üzemek többsége nem érte meg a 19. századot (a csávai [stoobi] majolikagyár, a neufeldi lenvásongyár [bérlet], a nagyhöflányi [großhöfleini] selyemgyár, a dörfli bőrgyár, amely később köedénygyárként, majd dohánygyárként üzemelt). Vö. „Betriebe, die den Kern einer proto-industriellen Entwicklung ähnlichen Ausmaßes wie in den benachbarten österreichischen Ländern in sich trugen, einen Keim, dessen Sporre aber nicht zur vollen Entfaltung gelangten.” (Prickler 1995, 69.) Ugyanebben az időben létesültek a salétromfőzdek is. 1798–1806 között a herceg Esterházyak a bécsújhelyi posztógyár tulajdonosai, amely számára a Moson megyei Bánfaluban létesítettek egy nagy fonodát (Spinnhaus), ahol a fertőzugi nyájak gyapját készítették elő nyersanyagként. A bécsújhelyi üzemet Miklós herceg 1806-ban eladta egy grazi zsidó vállalkozónak, aki a bánfalvai fonóházat is bérbe vette. (Uo., 70.)

⁶² A megye a felsőbb kormánysszervek gyárakat firtató kérdésére a korszakban ezért minden alkalommal azt volt kénytelen válaszolni, hogy nincsenek, illetve az 1820-as évektől a bruck-újfalui pamutgyár egyedülként képviselte a megye iparát. A helyzet még a század közepére sem változott jelentősen: Hecke is csak a két cukorgyárat, a magyaróvári malmot és sörfőzdét, a szentmiklósi szeszgyárat és tőzgebányát tudja felsorolni, melyek valamennyien uradalmi alapításúak voltak (Hecke 1861a, 33). Ugyanó a kiterjedt szántóművelés kapcsán ezt állapítja meg: „[...] dadurch und durch die geringe Zahl der zum Theil allerdings sehr bedeutenden gewerblichen Unternehmungen gewinnt unsere Landschaft einen ganz spezifisch landwirtschaftlichen Charakter.” (Uo., 29.)

Prickler azzal magyarázza az Esterházy-birtokok által dominált észak-burgenlandi terület lemaradását a szomszédos osztrák területektől, hogy a hercegi birtok nagymérvű eladósodása miatt 1833-ban csődgondnokot (staatliche Zwangsverwaltung – Sequestriat) rendelt az állam a hitbizomány élére, ami megakadályozta az ipari vállalkozásokban történő intenzív részvételt. A csődgondnokság több évtizedig tartott, s a jobbágyfelszabadítás, majd a kapitalista fejlődés tartósította a válságot, egyben rögzítette a régió agrárirányultságát (eine überwiegend agrarisch ausgerichtete Grenzlandschaft geblieben ist) – kivéve a szénbányászatot. (Prickler 1995, 74–75.)

⁶³ Endrei 1969, 171. A gyár egyik részlege Magyaróváron a kapucinusok egykori kolostorában működött a rend 1787-es feloszlata után. Miután a gyár 1809-ben Pozsonyba költözött, épületét a magyaróvári uradalom sóházzá, illetve uradalmi tisztviselők lakhelyévé alakította át. (Weiss P. M. 1970–1971, 43–44.)

⁶⁴ „[...] a katonaság felruházása céljából alapított (Bátorkeszi, Surány, Táta, Pápa) és az azt követő privilegizált üzemek (Sasvár, Gács, Cseklész, Teplic, Moson) főúri kezdeményezések voltak, s mint ilyenek az egyik nagy, erre alkalmasnak vélt uradalom székhelyén vagy fontosabb gócnál keletkeztek. Itt részben hiányzott a céhekkel való összejátszás minden lehetősége, részben pedig könnyebben koncentrálnak és ellenőrizhetők voltak a munkások. Végül a feudális birtok adta minden lehetőség: a juhnyáj gyapja, a robotfuvar, a központi elszámolásba való illesztés e megoldás mellett szolt.” (Endrei 1969, 25.)

⁶⁵ Korabinsky 1786, 832–833.

A posztómanufaktúra története nincs feldolgozva, ugyanakkor mind Mérei Gyula, mind pedig Endrei Walter viszonylag részletesen kitér működésére. Mérei egy Korabinskyhoz képest néhány évvel későbbi (1793) forrás alapján arról számol be, hogy az üzemben száz posztószövő- és egyéb szövőszék, ezenkívül további 160 posztó- és gyapjúszövő dolgozott. „Jobb értékesítési időben 130, néha 150 szövőszéket tudtak ellátni munkával. Téli időben háromezer főt is meghaladó tömeg foglalkozott gyapjúfonal-készítéssel, a különböző községekben.”⁶⁶

2. táblázat

A hazai textilmanufaktúrák termelése 1786-ban

hely és tulajdonos	termék	vég	rőf	m ²
Pozsony (Strasser)	posztó és paja	150	3 300	3 000
Pest (Bakaly)	koronarása	700	15 400	15 400
Hatvan (Grassalkovich)	posztó	100	2 000	2 600
Gács (Forgách)	Zeug	1 000	32 000	32 000
Keszthely (Contubernium)	posztó	–	3 648	4 800
Moson (Albert herceg)	Zeug, posztó	6 506	143 132	130 000
Győrsziget (Kelcsár)	posztó	–	6 210	9 000
hídasi posztósok	posztó	142	2 982	2 000
<i>összesen</i>		8 598	208 672	198 800

Forrás: Endrei 1969, 16–17.

Az áttekintésből jól látszik, hogy 1786-ban a mosoni üzem adta a magyarországi üzemi keretek között előállított textiltermelés kétharmadát. Mérei hét évvel későbből származó adatai alapján a manufaktúra akkor még nagyobb intenzitással dolgozhatott. A termelés volumene ebben az időszakban évi 7 ezer vég közönséges rásaposztó, 500 vég finom gyapjúrása, 1200 vég félrasa-félkontor, 300 vég bélésflanel, 2 ezer rőf posztó és 400 vég pokrócszövet volt.⁶⁷

A 18. század végére azonban világossá vált, hogy ez a tevékenység ebben a formában nem versenyképes a Lajtán túli területekével. S itt nem általában véve az örökös tartományok fejlettebb iparáról van szó, hanem az ebben a régióban közvetlen konkurenciát jelentő, a határ és Bécs között elhelyezkedő manufaktúrákról, melyek jórészt a magyar piacra termeltek. Így óhatatlanul is felmerül a kérdés: vajon nem a belső vámhatár támasztotta kedvezőtlen feltételekre vezethető-e vissza, hogy az itt is meglevő ipari kezdemények oly hamar elsorvadtak?

Az üzem, s általában a korabeli hazai posztómanufaktúrák sorsával – bukásával – kapcsolatosan két álláspont ismeretes. A hazai történetírásnak a mai napig markánsan jelen levő vonulata azt állítja, hogy e kezdeményezések a Habsburgok vám- és iparpolitikája miatt futottak zátonyra, míg egy

⁶⁶ Mérei 1951, 115–116. Korabinsky optimistán azt is megjegyzi, hogy bővítése esetén (Schönfärberei) akár 1200 főt is foglalkoztathatna (Korabinsky 1786, 832–833).

⁶⁷ Mérei 1951, 115. A flanel a 19. századig gyapjúszövetet jelentett (Endrei 1969, 146). A többi gyapjúszövet jellegére lásd *uo.*, 147–149.

mára szintén több évtizedes múltra visszatekintő, de kevésbé ismert vélemény szerint inkább munkaszervezési, minőségi és költségproblémák álltak ezen üzemek megszűnésének hátterében (a vámok problémájára a negyedik és ötödik részben még visszatérek).

Az Eckhart Ferenc által vágott ösvényen a történelmi materializmussal is felvértezve továbbhaladó Mérei Gyula szerint a mosoni posztómanufaktúra csődje jól példázza, hogy egy minden szempontból kedvező értékesítési lehetőségekkel bíró üzemet – a nem kielégítő nyersanyagellátás mellett – miként sorvasztott el a Lajtán inneni területeket sújtó osztrák vámmegkülönböztetés.⁶⁸ A vámfizetés problémája azonban a főhercegi uradalom számára akkoriban nem jelentett akkora kihívást, hogy azt ne lehetett volna orvosolni,⁶⁹ ezért hipotetikusan megfogalmazhatjuk azt a sejtésünket, hogy a főherceg(nő)i lobbierő a posztómanufaktúra esetében is elegendő lett volna a versenyelőny megszerzéséhez. Annak tehát, hogy az üzem hosszú távon sem Mosonban, sem pedig Pozsonyban nem bizonyult nyereségesnek, más okai lehettek.

Méreiével ellentétes véleményt képvisel Endrei Walter, aki klasszikus, de nem túl közismert munkájában arra a kérdésre keresi a választ, hogy a 18. század utolsó harmadában létesült üzemek többsége – hasonlóan az Ausztriában tapasztaltakhoz – miért nem érte meg a 19. századot.

Becslései alapján a magyarországi textilfogyasztás a 18. században (az 1741–1780 közötti időszakban) egy főre vetítve évi kb. 1 kg-ot tett ki, míg a belföldi termelés ugyanekkor 1 millió rőf körül alakult.⁷⁰ A hazai kapacitás és termelés becsült különbségéből arra a következtetésre jut, hogy

„a kapacitás kihasználásának mértéke általában a 40%-ot sem éri el, ami az iparosok kétlakiságának oka és egyben következménye. A beáramló importáru azonban nem ezt a kihasználatlan kapacitást töltötte fel. Az import olyan jobb minőségű és idehaza nem gyártott áru fajtákat képviselt, amelyek pedig a tőkeakkumuláció bevált eszközei voltak: finomposztók, fésűszövetek, lenbatisztok, nyomott chintzek, bársony stb. Igen természetes, hogy a keletkező manufaktúrák ezekre kívánták magukat specializálni, hogy a külföldi tőkészek elől a bőséges hasznot elvigyék. [...] Ilyenformán a hazai textilmanufaktúrák természetes ellenfele a külföldi importőr volt.”⁷¹

A manufaktúrák a minőségi termeléshez külföldi munkásokat szerződtettek. Moson esetében „a 105 segéd és inas 76%-a osztrák, morva, sziléziai és cseh volt (1783)”, ugyanakkor a munkások között nagy volt a fluktuáció: „A mosoni manufaktúra munkásállománya 1787-ben már 65-re csökkent, s ezen belül a külföldiek száma 9-re, tehát 13%-ra zsugorodott.”⁷² Endrei a manufaktúrák

⁶⁸ Mérei 1951, 115–116.

⁶⁹ Pár évvel korábbról, 1764-ből ismerteti Belitzky János azt az esetet, hogy a magyaróvári uradalom a magas vámok miatt kijárta, amennyiben a gabona az ő útlevelével hagyta el az országot, akkor nem kell vámot fizetni utána (Belitzky 1932, 72–73).

⁷⁰ Endrei 1969, 13–14, 16.

⁷¹ Endrei 1969, 16.

⁷² Endrei 1969, 26–27. Még Grailich is szóvá teszi, hogy 1783-ban „a feldolgozás költségei elérték a 17 664 forintot, az éves forgalom azonban csak 30 000 Ft körül alakult” (Grailich [1818] Melléklet, 585). A manufaktúra az 1780-as években semmi hasznot nem termelt (Endrei 1969, 171).

korlátozott fejlődési lehetőségeit mégsem elsősorban a szakmunkások (takácsok) hiányával magyarázza, hanem a fonókéval. Ez a probléma e korai iparosodási fázisban egész Európában jelen volt, ugyanis meglehetősen sok, „6-12, jórészt csak szabad idejében vagy a téli évadban fonó nő látott el 1-1 fő-foglalkozású takácsot fonallal”, s míg a takácsok száma képes volt követni a textilipar növekedését, a fonóké nem.⁷³

A termelés folyamatosságának biztosítása érdekében az előkészített nyersanyagokat a mosoni üzem esetében is Verlag-rendszerben kiadva fonatták meg, a megyében kiegészítő kereseti lehetőséget nyújtva legalább nyolc település lakóinak.⁷⁴ Emellett az üzem által alapított győri, pozsonyi és pápai faktorik szervezetehez kapcsolódva, ezen távolabbi települések környékén kiosztva fonták fonallá, mert nyáron ehhez helyben nem volt elegendő munkaerő.⁷⁵ Ezt – éppen Moson példáján – Endrei Walter is kiemeli: „Sok gyár új, távoli »faktorikát« létesített, mint pl. a mosoni Pápán, ahol egyhamar 360 fonó működött.”⁷⁶ A fonás kihelyezése azonban megdrágította a termelést, és egyenletlenné tette a minőséget. A mosoni üzem termékei emiatt nem örvendtek túl jó hírnévnek, ráadásul a termelést irányítási problémák is nehezítették.⁷⁷

A manufaktúraalapításoknak „a külföldi import eredményes kiszorításának reménye” mellett a másik fő motívuma a hadsereg ellátása volt. Ha a minőséget tekintve nem is kelhettek versenyre a külföldi árukkal, a belföldi piacon a vám hiánya és a kisebb szállítási költségek miatt elvben olcsóbbak lehettek volna, mint a külföldi konkurencia.⁷⁸ Ez nem így történt, sőt az üzemek többsége csődbe ment. Láttuk, a csődsorozat az udvar által teremtett kedvezőtlen

⁷³ Endrei 1969, 27. Vö. még a posztóipar sorvadásáról: „[...] a magyarországi házi ipar még azt a kevés gyárat sem látja el [fonallal], a mely Magyarországon van.” (Skerlecz 1914b [1791, 1826], 181.)

⁷⁴ „Es wird allhier ordinäres Tuch, dann halb-miglitzer und Kronach, wie auch Flanell und Rattin verfertigt, davon der jährliche Verschleiß ohngefähr 50000 Fl. beträgt. Ohne den Spinnleuten, welche sich theils hier zu Wieselburg, Frauenkirchen, Zorndorf, Straßomerein, Kaltenstein, Zaneck, Kolling, Hallassen u. befinden, sind bey dieser Fabrik ohngefähr 50–60 Personen angestellt.” (Korabinsky 1786, 832–833.) A megye népessége ugyanakkor a régió túli munkamegosztásba is bekapcsolódott: a cseklézi manufaktúrában az 1770-es évek elején a feldolgozott fonal „48%-át Pozsony, 20–20%-át Moson és Győr, 12%-át Komárom megye városai-ban és falvaiban fonták” (Endrei 1969, 88).

⁷⁵ Mérei 1951, 115–116.

⁷⁶ A pápai fonókról – téves dátummal – Skerlecz Miklós is említést tesz: „1717-ben [177?] egyedül Pápa városában 4716 font gyapjút fontak a mosonyi gyár részére.” (Skerlecz 1914b [1791, 1826], 181.) Lásd továbbá: „A munkaerőhiány leküzdésére a legtöbben a fonáskényszerben látják a megoldást. E célra két módszer kínálkozott: dologház felállítása nyugati példák alapján és katonák fonatása. Az első dologház létre is jött Szempcen, ahova 1775-ben 50 nőt kényszermunkára vittek, ezt követi a tallósi, melyben 1786-ban 24 személy fon a mosoni manufaktúra részére.” (Endrei 1969, 30.)

⁷⁷ Endrei 1969, 133. A mosoni manufaktúra bukásában jelentősen közrejátszott az is, hogy az üzem igazgatója, Pauly őrnagy valamikor az 1780-as évek első felében eltávolította Plechschmied György üzemvezetőt, majd „silány minőségű áruval tönkreteszi a gyárat”, amely ezt követően került brünni kereskedők kezére (uo., 130–131).

⁷⁸ Endrei 1969, 162.

gazdasági környezettel szokták megokolni,⁷⁹ Endrei Walter azonban itt is más-ként teszi fel a kérdést. Tudniillik nem az az érdekes, hogy miért mentek ezek az üzemek csődbe, hanem hogy miért nem alakultak gyárrá. Ennek legtöbbször olyan praktikus okai voltak, hogy a meglévő épületállományt a legtöbb helyen nem lehetett gépesíteni, illetve a gyárak nagy állóeszközigénye komoly beruházásokat kívánt volna meg a tulajdonosoktól, akik ennek költségeit nem akarták, illetve nem tudták előteremteni. Ausztriában a termelésben minőségi változást hozó átalakulás sok esetben sikeres volt, bár láttuk, hogy a kritikus időszakban, 1800 után a textilmanufaktúrák jelentős hányada ott sem tudott a kihívásokkal megbirkózni. Szemben a gépesítést tőkeszegénység miatt nem vállaló polgári vállalkozásokkal, a nagybirtokokon a gazdálkodást ekkor még teljesen más elvek mentén szervezték, ami a szemléletmódból fakadóan egyszerűen nem volt összeegyeztethető a gyáripár kihívásaival. A nagy textilmanufaktúrák ugyanis legnagyobb részben arisztokrata tőkével alapultak,⁸⁰ melyekre a gyáripárba történő átmenet kritikus időszakában „alig hatott” az átmenet diktálta piaci kényszer. Valamennyiükre igaz, hogy

„bármilyen figyelmet fordítottak is rá – nem volt fontosabb a nagyszámú mezőgazdasági vállalkozás egyikénél. Sikere vagy kudarca nem volt nagyobb jelentőségű, mint egy új terményfajta vagy állattenyésztési ágazat bevezetése a mezőgazdasági nagyüzem bármely területén. A manufaktúra tönkremenetele semmiképpen sem vágott a tulajdonos húsába, gépesítését még kevésbé érezte életbevágó ügynek.”⁸¹

Akinek tőkéje volt, az a 19. század elején a mezőgazdaság azon ágába fektette, ahonnan extraprofitot remélhetett. Ez az ágazat akkor a juhtenyésztés volt.

A másik, jelen fejezetben állatorvosi lóként szereplő üzem a Lajta vize által hajtott brucki fonógyár. A probléma itt is hasonló, mint az előbb: egy ígé-

⁷⁹ A vámhatár szerepéről Endrei úgy vélekedik, hogy a kivetett 2–5 százalékos vám nem veszélyeztette a textíliák versenyképességét. „Ez az olcsó és jó importáru bizony megnehezítette a manufaktúrák keletkezését itt és Ausztriában egyaránt. Csak a legdurvább és legolcsóbb minőségek nem bírták el a szállítás és a vám költségét (durva szűrposztó, vászon), de ezek manufaktúrális gyártásában nem volt fantázia.” (Endrei 1969, 54.)

⁸⁰ Manufaktúralapítások az alapító tőke jellege szerint (Endrei 1969, 167):

Időszak	Polgári tőke	Nagybirtok	Kincstár	Egyéb	Összesen
–1749	3 (16%)	8 (42%)	5 (26%)	3 (16%)	19 (100%)
1750–1779	15 (46%)	9 (27%)	5 (15%)	4 (12%)	33 (100%)
1780–1789	20 (67%)	2 (6%)	5 (17%)	3 (10%)	30 (100%)
1790–1800	9 (82%)	2 (18%)	–	–	11 (100%)

⁸¹ Endrei 1969, 232.

retes és jól felszerelt kezdeményezés⁸² nem tudja magát kifutni, és idő előtt elhal. Amiért ez mégsem pusztán egy további példa ugyanarra a problémára, az az, hogy az üzem Bruck-Újfaluban működött, azaz Magyarországon állt ugyan, ám közben osztrák jogállású volt. Vagyis az előnyösebb jogállás önmagában még nem volt elegendő a nyereséges termeléshez.

A Wechtl-féle brucki fonóüzem elődje egy Bécsben alapított, negyven főt foglalkoztató kézi fonoda volt, amely főleg telente falusi munkaerőt is igénybe vett. Wechtl József 1822–1823-ban telepítette át üzemét Bruckba, a gróf Harrach Ferenctől bérbe vett kétszintes épületbe.⁸³ 1827-ben kért kiváltságot. Az üzem költsége 50 ezer váltóforint volt. A 88 alkalmazott (ebből 24 felnőtt és 30-37 15 év alatti munkás) éves teljesítménye 1827-ben valamivel több mint 50 ezer font pamutfonal volt, 44 ezer ezüstforint értékben.⁸⁴ 1843-ban az Alsó-Ausztriában működő 37 pamutfonoda közül a brucki volt az egyik legkisebb (míg a 37 pamutfonodában összesen 345 751 darab orsó volt és 8592 munkás dolgozott, addig Bruckban csupán kétezer orsón fontak, és mintegy ötven munkást foglalkoztattak)⁸⁵ – Magyarország területén viszont ez volt az egyetlen fonóüzem. Az itt készült fonalat, illetve háromszálú pamutcérnát egy szintén Wechtl tulajdonában levő szövödében dolgozták fel Ausztriában.⁸⁶

Az 1840-es években már Wechtl József özvegye működtette az üzemet, aki Bécsben lakott, s a termelés felügyeletét Bernhard János számvevő gondjaira bízta.⁸⁷ A nyereségesség kérdését veti fel, hogy a bukás előtt egy évvel, 1846-ban az özvegy olyan kéréssel fordult a vármegyéhez, hogy „a’ Gyárában alkalmazott gyermekek naponként 14. ora folyásig és éjszakán is dolgozhasanak”.⁸⁸ A kérelmet az 1840. évi XVII. törvénycikk 6. szakaszára hivatkozva mind a vármegye, mind pedig a helytartótanács elutasította. Közben kiderült,

„miszerént a’ Gyermekek 12 éves koruk után könnyebb munkákra 13. ora folytaig naponként használtatnak – és mivel a’ jelen volt [brucki] Tanács előadása szerént ezen idő hossza dolgoztatás a’ gyermekek egészségére káros következtést tanúsított – ettől eltiltatván, már is a honi Törvények megtartására utasítatott – mindezek ellenére egész mostanáig 13. ora folyásig dolgoztatta a’ 12 Éves és ezen felül koros gyermekeket – mellyek kiderülte

⁸² „[...] Brucknál, Mosony vármegyében, a’ magyar részen nem rég állítatott egy szép gyapotfonó-gyár, melly a’ Lajta vize által tétetik mozgásba. Ennek belső készüllete a’ legujabb angol minták szerint szerkesztetett, és nem csak mesterséges alkotása, de a’ fonás szépsége által is magát jelesen kitünteti, ’s maga nemében hazánkban első.” (Erdélyi 1846, 165–166.)

⁸³ Gróf Harrach Ferenc Ernő a „Lajta parton fekvő uradalmi szabad telkén épült, és k. kiváltsággal bíró gyapot fonyó gyár üzésére szolgáló uradalmi házát, ahoz tartozó épületeivel együtt az ott lévő gyáraknak bizonyos esztendőnként fizetendő haszonbér fejében, mint tulajdonos és földes ur, haszonbérbe ki adván [...]” MmL IVA 502a/91 2002/1840 (1840.11.11.). A bérlet azért volt praktikus, mert a nemesi tulajdon után nem kellett adót fizetni, így a haszonbér összege adott esetben kevesebb lehetett, mint a saját tulajdon után fizetendő adó.

⁸⁴ Az adatok forrása – több ellentmondással – Mérei 1951, 125–126.

⁸⁵ Matis 1991, 34.

⁸⁶ Mérei 1951, 334.

⁸⁷ Mérei 1951, 334.

⁸⁸ Főszolgabírói jelentés. MmL IVA 502b 427/1846

után, úgy a' Gyár igazgatónak a' fenntebbi Törvény Rendelete megtartását hogy t.i. a' 12 éves kortúl egész 16 éves korig gyárában is illetőleg felvigyázása alatt dolgozó gyermekeket csak 9. ora folyásig, egy ora szünet közbe jöttével, és csak könnyü munkákra használhatja".⁸⁹

1847-ből arról találunk bejegyzést a közgyűlési iratanyagban, hogy Wechtl Júlia csődbe jutott, ezért magyar földön fekvő javait zár alá vették.⁹⁰

Számunkra elsősorban ezen eset interpretációja az érdekes, ahogy ebből és más egyedi, de nem kellően feltárt esetekből az osztrák gyarmatosítás egész rendszerét, az osztrák tőke „jellemvonásait” sikerült felépíteni. Mérei – nem tudván azt, hogy Bruck-Újfalu valójában osztrák jogállású terület volt – konklúziójában úgy értékeli, hogy Wechtl József vállalkozása és Puthon János sasvári üzeme – „jól tükrözik a gyarmatosító tőke magatartását a »gyarmaton«. Nagy gonddal ügyeltek arra, hogy csak félgyártmány készüljön Magyarországon olyan iparágakban, amelyeknek monopolisztikus helyzetét veszélyeztette volna a magyarországi piacon, ha itt is kifejlődik ez az iparág.”⁹¹ Az idézet ragyogó példája a függetlenségi hagyomány és a történelmi materializmus háború utáni szimbiózisának.

E két üzem történetének rövid bemutatása három fontos tanulsággal szolgál:

1. A bécsi régió Lajtán inneni felén is jelen voltak azon protoindusztrializációs kezdemények, amelyek oly jellegzetessé teszik az alsó-ausztriai iparfejlődést. Ez nem mond ellent annak a sandgruberi tételnek, hogy „[a] központi részek iparosodása szűkítette a periféria saját ipari modernizációjának esélyeit”.⁹²

2. Ezen kezdeményezések elhalása sokkal inkább eredeztethető az üzemszervezési, termelékenységi és minőségbeli problémákból, mint a vámhatárban megtestesülő represszív osztrák gazdaságpolitikából.

3. A 19. század fordulójára, a főúri vállalkozások kudarca után a háborús konjunktúra diktálta régiós munkamegosztás a Lajtán inneni területek reagrarázálódását hozta, ami által Moson megye karakteres agrárcsúcsot kapott. Fontos azonban, hogy a mezőgazdaság felé fordulás itt erőteljes piacodással társult, s ilyenformán nem az elszegényedés zsákutcájába vezetett, hanem a lehetőségek legelőnyösebben történő kihasználásához.

⁸⁹ Főszolgabírói jelentés. MmL IVA 502b 427/1846; lásd még uo. a helytartótanács 3928/1846. számú, január 27-én kelt határozatát, illetve a vármegye viszonzását uo. 793/1846. (A gyermekmunka tiltásáról szóló 1842-es törvény a pottendorfi posztógyárban sem jutott érvényre; vö. Hokr 1984, I. 51. A gyermekmunka korabeli megítélésére és szabályozására lásd még Endrei 1969, 100.)

⁹⁰ MmL IVA 502b 154/1847.

⁹¹ Mérei 1951, 126.

⁹² Sandgruber 1995, 193.

A vármegye és társadalma. Moson vármegye társadalmának strukturális sajátosságai

„Wie man hört, schreibt und lest,
Der erste Mensch ist ein Bauer gewest;
Da Adam grub und Eva spann,
Wo war der Bürger und Edelmann?
Gleich nach der Sünd im Paradies
Baut Adam in der Erd' mit Schweiß.

Ein Bauer ist der erste Mann,
Der uns den Hunger stillen kann;
Wenn auf der Welt kein Bauer nicht wär,
So ging es uns ja ziemlich schwer;
Vom Bauern kommet Alles her,
Der Fürst, der Graf, der Gestrenge Herr.”¹

Az egykori Moson vármegye karakteres földrajzi határokkal bírt. Keleti csücskétől indulva, délről a Hanság mocsara választotta el Sopron és Győr vármegyétől, nyugat felé a Fertő tó megint csak Sopron vármegyétől, majd észak felé továbbhaladva, de még mindig a nyugati oldalon a Lajta Alsó-Ausztriától. Az északi csücsktől visszafelé haladva először a Nagy-Duna, majd a Mosoni-Duna mentén érkezünk vissza kiindulópontunkhoz (*I. térképmelléklet*). E délkeletnek tartó vonalon Moson vármegye Pozsony, majd Győr vármegyével volt határos. A korszakban két járása volt, a Mosoni és a Nezsideri (*II. térképmelléklet*).²

A kisszámú magyar nemességet nem számítva,³ Moson vármegyét németek, horvátok és magyarok lakták;⁴ a lakosság döntő többsége római katolikus volt, egy kisebb rész pedig evangélikus. Zsidók a 19. század első felében főként az Esterházyak uradalmi központjaiban éltek.⁵ E fejezetben ennek a

¹ Cím nélküli mosoni népdal második és harmadik versszaka (Sztachovics 1867, 146–147).

² A helytartótanács 1782. május 2-án kelt 7211. számú határozata alapján az addigi kettő helyett három járásra osztották a vármegyét, majd II. József Győr vármegyéhez csatolta, s újra két járása lett. Moson megye 1791-ben lett ismét önálló, a korábbi két járással. MmL IVA 502b 1098/1845.

³ A megye nemességéhez lásd Dominkovits 1997, 2001; Nagy L. 1970; forrásközlés szintjén lásd Baán 1942; Lengyel 1943. A 19. század végére ugyanehhez nyújt kiindulópontot Baross 1893. A Habsburgok magyarországi ágának történetéről rövid áttekintést nyújt Vörös K. 1988.

⁴ 1870-ben a vármegye népességének 72 százaléka német, 17 százaléka horvát és 11 százaléka magyar anyanyelvű volt (Major 1878, 118).

⁵ Az uradalmi gazdasághoz szorosan illeszkedő tevékenységeiket részletesen tárgyalja Prickler 1995. A boldogasszonyi, gátai és köpcsényi zsidók történetére áttekintően lásd Gold 1970, 77–80, 82, továbbá Brettl 2003. Az 1844-es zsidóösszeírás alapján a családfők száma Gátán: 30; Mosonban: 7; Boldogasszonyban: 87; Köpcsényben: 59; Oroszváron: 85; Rajkán: 49. MmL IVA 502b 1798/1844.

társadalomnak a sajátosságait szeretném bemutatni. Vizsgálódásom alapjául a nemnemes-összeírásokból vett öt év adatai szolgálnak. Ezen összeírást 1804-ben rendszerezítették, és a továbbiakban egészen 1848-ig évenként elvégezték. Mielőtt azonban rátérnék a nemnemes-összeírások elemzésére, a vármegye birtokosait fogom röviden bemutatni (*III. térképmelléklet*).

A településhálózatra és a birtokosokra pillantva feltűnik, hogy milyen sok mezőváros volt a megyében (az ötven településből 14, majd 15), miként az is, hogy a megye legnagyobb részén két latifundium osztozott. A birtokosokat Andreas Grailich korabeli összeállítása alapján tekintem át, akinek – Bél Mátyás után – a megye első, tudományos igényű leírását köszönhetjük 1818-ból.⁶ A legnagyobb a Magyaróvári Főhercegi Uradalom volt, melyet a 19. század első felében Albert szász-tescheni herceg, őt követően pedig Károly főherceg birtokolt. A Habsburg-birtokhoz 24 helység tartozott: Magyaróvár, Hegyeshalom, Levél, Moson, Bezenye, Rajka, Németjárfalu, Zurány, Nezsider, Nyulas, Féltorony, Miklósfalu, Szentjános, Szentpéter, Tárca, Albertkázmér (Szentkázmér), Szolnok, Halászi, Kálnok, Magyarokimle, Feketeerdő, Lucsony, Szentandrás és Gálos egy része, az 1810-es évek második felében körülbelül 28 ezer lélekkel.⁷ Hozzávetőleg ez a terület alkotta a néprajzi tekintetben is sajátos kultúrájú Heidebodont.⁸ A herceg Esterházyak két uradalommal is bírtak a megyében.⁹ A köpcsényi uradalmat Köpcsény, Horvátjárfalu, Körtvélyes és Nemesvölgy alkotta,¹⁰ a boldogasszonyi uradalomhoz Boldogasszony, Tétény, Pusztasomorja, Valla, Pomogy, Bánfalu, Alsóillmic, Gálos nagyobb és Nezsider egy része tartozott.¹¹ Az itt élő népesség 15 ezer fő körül alakult.

A két hercegi latifundiumtól jócskán elmaradva következtek a többiek. A vármegye délkeleti csücskében feküdt a gróf Zichy család uradalma Szentmiklós, Lébény és Mecsér falvakkal, illetve Oroszvár egy részével, körülbelül ötezer lélekkel.¹² A gróf Harrach család két települést birtokolt, Parndorfot és Újfalut, körülbelül két és félezer lakossal.¹³ Az galántai gróf Esterházyakhoz tartozott Gáta, valamint Gálos egy része, 1300 lakossal.

⁶ Grailich [1818] Melléklet, 589–590.

⁷ A magyaróvári uradalom strukturálisan nagy befolyására utal, hogy már 1549–1550-ben is e birtokhoz tartozott a megye portáinak több mint fele (339 db, 54,6%). Súlya a 16. század végére tovább növekedett, 1593-ra az összes porta 60,7 százalékát itt írták össze. (Dominkovits 2001, 301, 304–305.)

⁸ Galgóczy magyarázata szerint a Heideboden 'Hangaföldek'-et jelent, ami a Heidekraut, azaz a hanga után kapta a nevét (Galgóczy 1855, 58).

⁹ A herceg Esterházyak megyebéli jelenlétéhez – különös tekintettel az egyes uradalmaknak a hitbizományba integrált gazdasági szervezetére – lásd Prickler 1995; a család birtoklás-történetéhez Fülöp 1995; az uradalmak 1840-es népességéhez Tobler 2003a. A herceg Esterházy család burgenlandi uradalmihoz áttekintő jelleggel és remek térképekkel lásd Tobler 2005.

¹⁰ A köpcsényi uradalomhoz lásd Ernst é. n. [1954], 81–90. A köpcsényi, lajtafalui és gáta uradalom 19. századi birtoklás- és igazgatástörténetéhez áttekintő jelleggel lásd Bán 1999; Bán–Huszár 1999; Bán 2003.

¹¹ A boldogasszonyi uradalom úrbérrendezés előtti állapotaihoz lásd Ernst 2003.

¹² Gróf Zichy Károly halála után 1844-ben gróf Széchenyi István mint Zichy Mária, Géza, Imre, Rudolf és Ilona gyámja a szentmiklósi uradalmat 757.530 forintért eladta báró Sina Györgynek és Jánosnak. MmL IVA 502a/95 442/1844 (1844.03.04.). Vö. Kiszeli é. n. [2008], 264–265.

¹³ A parndorfi uradalomhoz lásd Ernst é. n. [1954], 60–65.

A többi világi birtokos csupán egy-egy települést birtokolt: a gróf Szapáry család Csúnyt (mintegy 600 lakos), a gróf Batthyány Lajtfalut (670 lakos), a gróf Illésházy Horvátklmét (730 lakos), a gróf Viczay pedig Arakot (230 lakos).

Az egyházi birtokosok közül legrégebb óta a heiligenkreutzi (szentkereszt-i) cisztercita rend volt jelen a vármegyében, akik Barátfalut, Pátfalut, Vintent [Sásony], Császárkőbányát és Királyudvart tudhatták magukénak, összesen körülbelül 2800 lakossal.¹⁴ A győri székeskáptalané volt Védeny (850 lakos), a szombathelyi székeskáptalané pedig Felsőillmic (350 lakos).¹⁵

E nagyobb birtokosok mellett még volt néhány kisebb nemesi család is, de messze nem akkora számban, mint az más vármegyékben megszokott. Oroszváron a már említett Zichy családon kívül az Illovy és báró Walterskirchen családok, Köpcsényben a Naszvady, Körvtélyesen a Sándor család. Továbbá – többek között – Rajkán, a vármegye régi székhelyén a Skultéti, Teschenberg, Modrovich, Gancs és Kimley családok, Zurányban a Huszty, Levélen a Hegyi, Magyaróváron a Bükessy, Bezenyén a Laáb, Csúnyban a Sándor, Arakon pedig a Nagy család.¹⁶ Összességében a korszak végén a megye nemessége alig több mint kétszáz főt számlált. 1837-ben a választói névjegyzékbe 77 egyházi személyt, 23 világi főrendűt és 155 egyéb nemesi szavazót vettek fel, azaz az egyháziakkal együtt 255 főnek volt szavazati joga.¹⁷ Jóllehet 1847-re a szavazóképes nagykorú nemesek aránya jelentősen növekedett, számuk így is csak 213 főre emelkedett. A növekedés ellenére azonban a szomszédos vármegyékhez viszonyított arányok nem változtak, hiszen Győr vármegyében például 1842-ben 3205 megyei és 247 máshová való nemest írtak össze.¹⁸

¹⁴ A heiligenkreutzi ciszterek Moson megyei birtokaihoz lásd Ernst é. n. [1954], 65–81; Sittinger é. n. [1995]; Winkler 1923, kül. 99–106.

¹⁵ Illmic tulajdonképpen csak két birtokosa miatt szakadt Alsó- és Felsőillmicre, vö. Wegleitner 1973, 75.

¹⁶ Grailich [1818] Melléklet, 590. A jobbágytelken ülő nemesekhez lásd MmL IVA 502b 2220/1845; 1411/1846.

A kisebb nemesi családok 16. századi birtoknyerésének hátteréhez a magyaróvári uradalom területén lásd Dominkovits 2001, 318. A 19. századra e régi birtokos családok – talán egyedül a Zichyk kivételével – nyom nélkül eltűntek. Az újak döntően a 17. században és a 18. század legelején szerezték nemességüket, és elsősorban a megyei „mezővárosi kereskedő polgárság tagjaiból, a hazai, illetve az örökös tartományokból származó, de az országban, vagy e régióban hivatalt vállaló személyekből, és a nagyobb létszámú nemességgel bíró, döntően nyugat-felvidéki megyék nemesi családjaiból” rekrutálódtak. (Dominkovits 1997, 204–205, i. h. 206.) E településeken egy-egy család erre az időre több ágra szakadt, amit a kúriák száma is jelez. Rajkán például a Skultéti család három, a Modrovich és a Teschenberg két-két kúriával rendelkezett. (uo., 217.)

¹⁷ MmL IVA 502a/88 1096/1837 1837.17.05.

¹⁸ Dominkovits 1995, 162–163; 1997, 214.

A vármegye társadalma a nemnemes-összeírások (1805–1847) és az 1828-as adóösszeírás tükrében

„ez összeírások annyira tökéletlenek, hogy ezekre építeni teljes lehetetlen”¹⁹

A nemnemesek összeírásának bevezetéséről az 1802-es országgyűlés rendelkezett, majd először 1804-ben került sor az összeírás felvételére. A későbbi években az összeírásokat nem törvényi szabályozás, hanem uralkodói parancs alapján hajtották végre.²⁰ Mosonban a szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően majd minden évről fennmaradtak az összeírás járási, illetve megyei összesítő ívei. Fényes Elek figyelmeztetése ellenére, még mindig a nemnemes-összeírások tűnnek a legalkalmasabbnak a változások követésére. Mivel a teljes anyag adatbázissá történő feldolgozása igen nagy feladatot jelentett volna, a tízévenkénti mintavétel mellett döntöttem. Előzetesen az 1808, 1818, 1828, 1838 és 1847-es éveket választottam ki, hogy így a francia megszállástól egészen a polgári forradalom előestéjéig, egyenlő távolságra levő időmetszetek mentén legyen vizsgálható a vármegye társadalma. Az 1828-as év anyaga az országos összeírás adataival történő egybevetést is lehetővé tette volna. A forrásadottságok miatt elgondolásom némileg módosult, ugyanis a napóleoni háborús évekből hiányoznak az összeírások, ezért kezdő évnek az 1805-ös év összesítését tettem meg. Az 1828. évi nemnemes-összeírás elkészült ugyan, de az iratok között nem található, s mint a helytartótanács leveléből kiderül, Budára sem érkezett meg,²¹ ezért itt az 1827-es évre esett a választásom. A többi mintaév összesítő ívei viszont fellelhetőek voltak, így az elemzés végül az 1805, 1818, 1827, 1838 és 1847-es évek nemnemes-összeírásain alapul.²²

Az összeírások célja az volt, hogy az állam folyamatosan követhesse a katonakorú népesség számát és összetételét. Az összeírás hatálya alatt csak nemnemesek álltak, a nemesek és a papi személyek nem lettek lajstromozva. A települések tényleges népességének megállapítása volt a cél; az összeírás minden helyben született, ideiglenes vagy állandó jelleggel letelepedett bel- vagy külföldi személyre kiterjedt. Az összeírás időpontjában helyben talált személyeken kívül az egyes családok távollevő tagjait is fel kellett sorolni. Az összeírás család alatt az egy kenyéren élőket értette, így a józsefi népszámláláshoz hasonlóan valójában az egy háztartást alkotókat vette számba.²³

Az elemzés előtt ismertetem az összeírás kategóriáit. A táblázatok egyes főrovatai kettős vonallal különülnek el egymástól. Az első nagyobb egység a település típusát veszi számba: (I/1.) „városok”, (I/2.) „mezővárosok”, (I/3.) „faluk”, (I/4.) „puszták”, továbbá a házak és a háztartások számára kérdez rá: (I/5.) „házak”, (I/6.) „háznépek”. A második főrovat a férfiakat veszi sorra társadalmi státusuk szerint, úgymint (II/1.) „tisztviselők és előbbkelők”, (II/2.)

¹⁹ Fényes 1847, I. 18.

²⁰ Thirring G. 1903, 5; 1936, 2.

²¹ MmL IVA 502a/75 376; 689/1829.

²² MmL IVA 502b 229/1805; 1491/1818; 2133/1827; 313/1839; 1071/1847.

²³ Thirring G. 1903, 23–24.

„polgárok és kézművesek”, (II/3.) „nemések szolgái”, (II/4.) „parasztok”, (II/5.) „minden rendű zsellérek, lakók és kertészek”, (II/6.) „fiú gyermekek”. A nem-nemes származású (honorácior) értelmiséget az állami és megyei hivatalnokok, tanárok, továbbá a később szabad értelmiségieknek nevezett orvosok, jogászok alkották. A polgárok és kézművesek közé soroltattak a „városokban a háztulajdonosok, a polgárok, kik bármely mesterséget űznek”, valamint a nagyobb iparosok és gyárosok, bánya- és hámortulajdonosok. A „nemések szolgái” rovatba az – egyébként adófizetésre nem kötelezett – uradalmi cselédeket és háziszolgákat vették fel, de idekerültek az „alsóbb rangú uradalmi tiszttek” is (ispán, kulcsár).²⁴ A parasztok rovata alá tartozott valamennyi jobbágy, de a vincellérek is. A zsellérek rovatba a házas és házatlan zsellérek, különféle napszámosok (például a hajózásban foglalkoztatottak) kerültek, de a zsellérek közé vették fel a falusi kisebb mesterembereket, „kik mesterségüket minden felszerelés nélkül űzik és czéhekbe sem tartoznak”.²⁵ A „fiú gyermekek” alatt Thirring szerint azokat a fiatalokat (vagy vőket) értették, akik a fentebb összeírt férfiak örökösének tekintendők, „kik majdan atyjuk vagy eltartójuk üzletét vagy keresetét fogják átvenni s a kik otthon nélkülözhetetlenek”.²⁶ A nemek közötti arányokat szemügyre véve azonban úgy tűnik, hogy Mosonban valamennyi fiúgyermeket idesorolták. Ezt az is alátámasztani látszik, hogy a törzsörökléses környezetben elvben csak egy örökös volt kijelölve a gazdaság vagy a műhely továbbvitelére, így a majdani örökösök számának legalább körülbelül egyezni kellene a leendő örökhagyók számával.

A női népesség bontatlanul – az itt tartózkodó külföldieket is beleértve²⁷ – a harmadik főrovatba került: (III.) „asszonyi nembéliek általjában”, amit a férfi és női népesség összesítése követ: (IV.) „az előre bocsájtottak száma”.

Az ötödik főrovat életkorok szerinti bontásban tárgyalja a keresztény férfi népességet: (V/1.) 1–17 év közöttiek, (V/2–3.) 17–40 év közötti „feleségesek”, illetve „nőtlenek és özvegyek”, (V/4.) 40 év feletti, míg a hatodik felekezet szerint teszi ugyanezt, éles határvonalat vonva keresztények és zsidók között: (VI/1.) katolikusok, (VI/2.) evangélikusok, (VI/3.) reformátusok, (VI/4.) görögkeletiek; a zsidók esetében a férfiak életkor szerinti bontására itt kerül sor: (VI/5/a) 1–17 évesek, (VI/5/b–c) 17–40 év közötti nők és nőtlenek vagy özvegyek, (VI/5/d) 40 év feletti.

Az összeírás további rovatai a népesség mozgását, számának változását követik nyomon. A hetedik a távollévőket csoportosítja aszerint, hogy (VII/1.) „az ország kebelében”, (VII/2.) külföldön, illetve (VII/3.) „nem tudatik hol” tartózkodnak. E két rovatban viszont csak a hosszabb időre elkerülteket írták össze, például a mesterlegényeket, diákokat, vagy a máshol munkát vállalókat; az „ideiglenes távollét számba nem vétetett”.²⁸

²⁴ Thirring G. 1903, 27; lásd még Szabó I. 1940, 59.

²⁵ Thirring G. 1903, 27. Thirring az inquilini és subinquilini kategóriákat különös módon „lakók és másodlakók”-nak fordítja.

²⁶ Thirring G. 1903, 27–28.

²⁷ Thirring G. 1903, 28.

²⁸ Thirring G. 1903, 28.

A nyolcadik főrovat a leszerelt katonák számára kérdez rá aszerint, hogy családosak-e vagy sem (VIII/1-2.), míg a kilencedik az adott településen állandó, illetve ideiglenes jelleggel tartózkodó „vidékieket” gyűjti egybe (IX/1-2.).²⁹

Az utolsó két rovatból a népesedési folyamatokról nyerhetünk képet: (X/1-2.) „gyarapodás” születés és beköltözés által az előző évhez képest; (XI/1-2.) „kevesedés” halálozás és elköltözés által az előző évhez képest.

Az egyes rovatok kumulált értéket tartalmazó celláira az alábbi, a további elemzés számára kiinduló megállapításokat tehetjük:

– a társadalmi helyzet szerinti férfinépeség = keresztény + zsidó férfiak összesen;

– „előre bocsájtottak száma” = keresztény és zsidó férfiak társadalmi helyzet szerint + fiúgyermek + nők;

– összes keresztény férfi = az életkor szerinti férfinépeség;

– összes keresztény férfi = katolikusok + evangélikusok + reformátusok + görögkeletiek;

- összes férfi = keresztény férfiak + zsidó férfiak.

Ezen összefüggések tisztázása azért is volt hasznos, mert így az eredeti felvétel nyilvánvaló elírásai könnyen korrigálhatóvá váltak.

Az 1828-as összeírás rovatait közismert voltuk miatt nem mutatom be részletesen;³⁰ a megfelelő helyeken adott esetben külön jelzem, ha valamilyen forrásértelmezési probléma áll fenn.

Előljáróban szeretném még hangsúlyozni, hogy az elemzésbe került esetek kis elemszáma (a települések száma) állításaim érvényét nem csorbítja. Mivel a vizsgálat a megye valamennyi településére kiterjedt, következtetéseimet a teljes sokaságban meglevő eltérések alapján hozom meg. Az egyes különbségek *valódi* eltérések, melyek így nem szorulnak reprezentativitásuk igazolására, vagy egyéb próbák általi ellenőrzésre.

A nemek aránya és kormegoszlása

Célszerű lenne az 1784–1787 között végrehajtott józsefi népszámlálást megtenni kiindulópontnak. E forráscsoportot azonban éppen csak érintem, s több nehezítő körülmény miatt nem vontam be a kvantitatív vizsgálatba. Thirring Gusztáv alapvető feldolgozásában az akkori közigazgatási beosztásnak megfelelően az egyesített Győr és Moson megye adatait összevontan közli, ami

²⁹ Az előbbi a tíz évnél rövidebb ideje Magyarországon tartózkodókat jelölte, akiknek a végleges letelepedési szándéka hivatásuk és életmódjuk okán valószínűsíthető volt, az utóbbiak közé a határozott tartózkodási cél nélküliek tartoztak. A harmincas években magyar nyelvűre váltott nyomtatványokon Moson megyében a korábbi „extranei” fejléc után már „vidékiek” felirat szerepel. Vö. Thirring G. 1903, 29.

³⁰ Alapvetően Bottló Béla tanulmányára és Bácskai Vera önálló, illetve Nagy Lajossal közös kötetekre, valamint Erdei Aranka békési elemzésére támaszkodtam (Bottló 1957, 251–266; Bácskai–Nagy 1984, 31–44; Bácskai 1988, 65–69; Erdei A. 1986, 13–51). A harmadik részben részletesen bemutatom az adóösszeírások elemzésének buktatóit.

lehetetlenné teszi az adatok megyei szintű értékelését.³¹ Dányi Dezső és Dávid Zoltán ugyan megyei bontásban közlik a jogi népességet (53 593 fő) és a távollevők, valamint az idegenek figyelembevételével a tényleges népességet (53 818 fő), de a felekezeti megoszlást mellőzik.³² Ugyanakkor a magyaróvári levéltárban fellelhető községsoros megyei összesítő³³ segítségével az előbbi adatok jobbra ellenőrizhetők. A keresztény jogi népesség száma 51 302 fő, a 1558 zsidóval összesen 52 860 lakos. A tényleges népesség az 1357 távollevő és az 1636 idegen figyelembevételével – ami lényegesen eltér a távollevők 544 és az idegenek 769 főben rögzített számától, melyet a fél évszázada megjelent kiadvány közöl – 53 139 fő. Ezek az eltérések, amennyiben megállapodnánk egy 53 ezer körüli értékben, összességében nem befolyásolnák érdemben a következtetéseket. Ám amiatt mégis eltekintettem a behatóbb vizsgálattól, hogy a legszámosabb csoport, a parasztok rubrikája a levéltári összesítőn éppen a hajtásélre került, és mára sok helyütt olvashatatlaná koptott, ahol pedig olvasható, ott nem egyezik a Dányi–Dávid-féle statisztika adataival. A probléma csak teljes forrásrekonstrukcióval lenne tisztázható. Ezzel együtt megállapítható, hogy 1784–1787 és 1850 között a megye honos népessége a körülbelüli 53 ezer főről 68 070 főre, jelenlevő népessége pedig 70 942 főre gyarapodott. Azaz a jogi népesség esetében a növekedés ebben a 65 évben hozzávetőleg 15 ezer fő, ami 28 százalékos növekményt jelent.³⁴

Visszatérve adatbázisunkhoz, a nemnemes társadalom férfi tagjainak kor szerkezete jobbra tükrözi a demográfiai átmenet előtti társadalmak jellegzetességeit. A 17 év alatti férfinépesség aránya 46 százalék (1818) és 41 százalék (1847) között mozgott. A 17 és 40 év közötti közepgeneráció 30 százalék körüli értékkel volt jelen, igaz, 1847-re, körülbelül egyenlő mértékben a másik két csoport rovására, 40 százalékra növelte részesedését. A 40 év feletti aránya egynegyedről egyötödre csökkent, itt a csökkenés tendenciája az öt metszetben folyamatos. A férfi–nő arányt tekintve az öt metszetben háromszor az iparosodás előtti társadalmakra jellemző férfitöbbletet találunk, 1818-ban és 1827-ben viszont az összeírások alapján a nők voltak többségben (ez ugyanakkor újra felveti az összeírások forrásértékének problémáját).

A nemnemes társadalom rétegződése a rendi státus fényében

A kiinduló évben, 1805-ben a megye társadalmának legnagyobb része, majdnem kétharmada valamely zsellér státusú csoporthoz tartozott, míg a parasztok a népesség bő egynegyedét tették ki. A honorácior státusúak mindössze 0,7 százalékkal, 88 fővel képviseltették magukat a vármegyében. A nemesi szolgák aránya is csak 4 százalék volt, ami jelzi, hogy a majorsági gazdálko-

³¹ Thirring G.1938.

³² Dányi–Dávid 1960, 92–93.

³³ MmL IVA 502b 792/1786.

³⁴ Dányi 1993, 21. Érdekesség, hogy Major Pál megyemonográfiájában valamennyi fentebbi időpontra pár ezerrel alacsonyabb népességszámot ad meg (Major 1868, 10).

dáshoz kapcsolódó uradalmicseléd-lét nem volt jellemző erre felé. A polgár és kézműves rovatba az összeírtak 7,6 százaléka került.

1847-ben, negyvenkét évvel később, első ránézésre nem látszik markáns átalakulás a társadalmi státus tekintetében, megvizsgálva azonban a közbülső évek adatait is, a változások irányát tekintve mégis jellegzetes tendenciák fedezhetők fel.

Az agrárnépesség

Mind számszerűségében, mind pedig a változásokban való érintettsége tekintetében az agrárnépességhez tartozóké a legjelentősebb csoport. Két ellentétes irányú folyamatot figyelhetünk meg. Míg 1805-ben a népességben a parasztok aránya 26,9 százalék volt, addig 1847-re ez az érték 20,4 százalékra csökkent. Az igazán izgalmas azonban az, hogy nemcsak az időközben bekövetkezett népességnövekedésnek köszönhető aránycsökkenésről van szó, hanem abszolút értékeit tekintve is csökkent a számuk, 3598 főről 3244 főre. Ezzel szemben a „minden rendű zsellerek” kategóriájába soroltaknál ennek éppen a fordítottja történt. A kezdeti 60,9 százalékos részesedésük 67,6 százalékra növekedett, abszolút számokban: 8126-ról 10 762-re. A változás mindkét esetben 1827 és 1838 között állt be, 1827 előtt, illetve 1838 után a kiinduló és a végső értékekkel gyakorlatilag megegyező adatokat találunk. A népességnövekedésből fakadó, telekaprózódással együtt járó státusvesztés folyamata nyilvánvalóan nem ekkor indult, mindenesetre ekkor tűnik látványosan elő az adatokból. Ennek háttérében jelentős részben a régi adatok frissítés nélküli továbbgörgetése állhat, a változás folyamatjellegét így a pontatlan nyilvántartás eltakarja. Ugyan most csak jelzésképpen utalok rá, már itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy bár az összeírók az egyéneket mindig rendi jogi státusuk alapján sorolták be egyik vagy másik kategóriába, a megye úrbéri rendszerének sajátosságai miatt a zsellerek amúgy is tarka csoportja itt jó néhány, akár egész jobbágytelekkel is rendelkező személyt foglal magában. A nemnemes-összeírásnak az úrbéres népességre vonatkozó két elnagyolt, durva kategóriája láthatóan nem alkalmas a finomabb összefüggések bemutatására. A számokból kiolvasható elszegényedési tendencia ezért a valóságban nem feltétlenül járt együtt súlyos társadalmi feszültségekkel. Erről részletesen a IV. részben szólok.

A nemesek szolgálaként, azaz uradalmi cselédként összeírtak mindvégig 4 és 5 százalék közötti arányban képviseltették magukat, számuk 523 és 726 között változott.

A polgárság

A „polgárok és kézművesek” kategóriában kiegyensúlyozottabb értékeket találunk, de arányuk ingadozása több kérdést is felvet a megye ipari és kereskedelmi súlyával kapcsolatban. E csoport létszáma mindvégig ezer fő körül alakult, kiugró értéket csak az 1827-es év képvisel, amikor számuk 1203-ra szaladt fel. Arányuk a népességben a kezdő 7,6 százalékról – a húszas évek közepének átmeneti növekedése után – a negyvenes évek végére 6,4 százalékra csökkent. 1818-ban és 1838-ban ezernél is kevesebbet, 1847-ben 1018 személyt

írtak össze. A mezővárosok nagy száma ne tévesszen meg bennünket, lakóik jogállásukat tekintve alapvetően jobbágy és zsellér státusúak voltak. Az előbbi alacsony érték azt jelzi, hogy a 19. század első felében a *hivatásszerűen* űzött ipar és kereskedelem nem jelentett valódi kitörési pontot, növekedési irányt a megyében.³⁵ Az egységesülő és centralizálódó országos és birodalmi piacon a közlekedési lehetőségek bővülésével leértékelődött az olyan regionális jelentőségű áruforgalmi központok szerepe, mint amilyen Moson vagy Nezsider volt, ami közvetlen vonzaskörzetük fejlődésére is kihatott.³⁶ Moson vármegye esetében ez a negatív változás már a vasút kiépítését megelőzően, a húszas években megkezdődött, a Mosoni-Duna feltöltődésével.

Finomabb elemzésre nyújt lehetőséget az 1828-as összeírás, ahol a kézműveseket, kis- és nagykereskedőket külön rovatokba sorolták. A megyében honos 980 iparosból³⁷ szinte minden községbe jutott, leszámítva a vármegye legszegényebb és legelmaradottabb településeit, ahol a határ kicsi, a föld rossz minőségű volt. Ilyen a szigetközi Arak, a Hanság menti Bánfalu és Felsőillmic. A kézművesek száma a falvakban általában 5 és 20 között mozog, csak a jelentősebb – uradalmi, kereskedelmi és igazgatási szerepkört betöltő – mezővárosokban ugrik meg. Mindez a zsidóság megyei elhelyezkedésével is összefüggésben áll. Kimagasló, 30 feletti értéket képvisel Boldogasszony (39), Köpcsény (32), Magyaróvár (123), Moson (74), Nezsider (87), Oroszvár (51) és Rajka (67), melyek közül az első és utolsó kettőben nagyszámú zsidó népesség élt.

A kereskedők megyei eloszlása még inkább jelzi a települések fejlettségi fokát és szerepkörét, s az előbbinél is szorosabb együttállást mutat a zsidóság elhelyezkedésével. A helységek többségében (27-ben) egyetlen kereskedő sem működött. 16 településen egy vagy két kereskedőt találunk (kis- és nagykereskedőt együtt). Egyedül az uradalmi és piacközpontok különülnek el e tekintetben a többiektől, mint az az alábbi táblázatból egyértelműen kiderül.

3. táblázat

Kereskedőközpontok Moson vármegyében 1828-ban

település	kiskereskedők -házalók (Mercator)	tőzsérek- nagykereskedők (Questor)	kereskedők összesen
Boldogasszony	58	9	67
Gáta	9	–	9
Köpcsény	15	1	16
Magyaróvár	12	3	15
Moson	4	18	22
Nezsider	9	1	10
Oroszvár	27	2	29
Rajka	–	5	5

Forrás: MmL IVA 505a/11–63.

³⁵ Elvben a háztulajdonosokat is itt tüntették fel. 1828-ban a polgárjoggal rendelkezők körét értették polgárok alatt; ilyen kategória Moson megyében csak Magyaróvár mezővárosban létezett, ahová 48 személyt vettek fel (Bottló 1957, 253; MmL IVA 505a/11-63).

³⁶ Erről szemléletesen Major Pál szól, aki kortársként megtapasztalta a reformkor viszonylagos gazdasági pezsgését (Major 1878, 159-171).

³⁷ MmL IVA 505a/11-63. Tagányinál 982 szerepel (Tagányi 1896).

Jellemzően mindenütt a kiskereskedők voltak többségben, az egyedüli kivétel Moson, a gabonapiac központja. A zsidóság jelenléte az uradalmi központokra korlátozódott, a magyaróvári uradalom területén azonban – néhány Mosonban letelepült családot leszámítva – ekkor még nem mutatható ki jelenlétük.

Már e helyütt is érdemes szemügyre vennünk azokat a településeket is, melyek lakosai folyamatos résztvevői voltak a bécsi szénapiacnak. Ez azért tűnik hasznosnak, mert így láthatóvá válik a közvetítésbe esetlegesen bekapcsolódni képes kereskedőrétegek súlya.

4. táblázat

A Bécsbe szénát fuvarozó települések adózói és kereskedői 1828-ban

település	adózók száma	kiskereskedők- háza (Mercator)	tőzsérek- nagykereskedők (Questor)
Pomogy	618	2	1
Pusztasomorja	317	–	–
Szentandrás	369	–	–
Szentjános	880	3	–
Szentpéter	601	–	–
Tarcsa	451	–	–
Tétény	316	–	–
Valla	352	–	–
összesen	3 904	5	1

Forrás: MmL IVA 505a/11–63.

A táblázat adatai nem igényelnek különösebb kommentárt. A majd négyezres adózói csoportra csak hat helybeli kereskedő jutott, akik közül mindössze egy bírt számottevő súllyal. Ennek fényében már most megkockáztatható az a kijelentés, hogy a szénakereskedelmet és az Ausztriába irányuló helyi termelésű mezőgazdasági termékek és „természeti készítmények” kereskedelmét maga az úrbéres népesség bonyolította, külső közvetítői lánc igénybevétele nélkül.

A honoráciorok

A „tisztviselők és előbbkelők” rovatban összeírtak emelkedő, de mindvégig csekély száma jól jelzi a honorácior eredetű vármegyei közigazgatási apparátus és a szolgáltató értelmiségi hivatások fejletlenségét (a nemesi és papi értelmiség nem állt az összeírás hatálya alatt). A fejlődés üteme és súlypontjai mégis egyértelműen igazolják a professzionális tudás iránti igény megnövekedését a reformkor évtizedeiben. A honoráciorok száma 1805-ben 88 fő volt, ami 1847-re 202-re nőtt. Átmeneti csökkenés után számuk 1827 és 1838 között ugrott meg, s nőtt közel két és félszeresére.³⁸

³⁸ 1828-ban viszont csak 24 honoráciort írtak össze. Hogy ez minek köszönhető, arra nem derült fény (az adóköteles vagyonnal nem rendelkezőket ekkor kihagyták az összeírásból, vagy az összeírás általános pontatlanságáról van szó). Vö. Bottló 1957, 253; MmL IVA 505a/11–63.

A nemnemes társadalom az etnikum, a felekezet és a településtípus tükrében

A továbbiakban arról szerettem volna közelebbit megtudni, vajon a rendi helyzet szerinti megoszlás változásait befolyásolja-e, ha valamely szűrőn keresztül szemléljük őket. Három, viszonylag pontosnak mondható független változó áll rendelkezésünkre: a település nemzetisége, felekezete és jogállása.

A rendi helyzet és a nemzetiség összefüggései

A vármegyében kevésbé volt jellemző az etnikumok keveredése, a települések általában nyelvi és nemzetiségüket tekintve homogének voltak.³⁹ Természetesen vegyes lakosságú helységek is előfordultak. Fő kérdésem az, hogy a német,⁴⁰ horvát⁴¹ és magyar etnikumok szóródása mentén⁴² kitapinthatóak-e számottevő társadalm szerkezeti különbségek. A települések nemzetiségi besorolását korabeli leírások és saját levéltári tapasztalataim alapján

³⁹ A vármegye korabeli etnikai viszonyairól és a vallási megoszlásról lásd Czoernig 1857, II. 195.

⁴⁰ A heidebauereket, illetve a Fertőzug lakóit nyelvük alapján Czoernig sváb eredetűnek tartja, s a Bodensee környékére teszi származásukat. „Es wird allgemein angenommen, daß der Heideboden seine protestantisch deutsche Bevölkerung um 1620–1630 erhalten habe.” (Czoernig 1857, II. 194.) Riehl Czoernig után szintén ezt fogadja el. (Riehl 1892 [1868], 359). Vö. Schröer 1858, 4; Hecke 1861a, 31. Féltoronyról írja Haller az 1940-es években, hogy „a hagyomány szerint ezelőtt 100 évvel még fennállott a levelező kapcsolat a württembergi régi hazával” (Haller 1998 [1941], 295). Ezzel szemben Zimmermann stájer származást vezet le. (Zimmermann 1950, 27–30; 1951, 9–10.) Bajor–frank származásra nyelvi alapon lásd még Manherz 1979, 50.

⁴¹ A horvátok a nyugati határszélen a török elől felhúzódva a 16. században kerültek a megye területére. Betelepülésük idejét illetően többé-kevésbé konszenzus van. A kismartoni uradalom urbáriumában 1515-ben jelennek meg először horvát nevek. 1580-ra a bevándorlásuk már be is fejeződött (Zimmermann 1950, 3–4). Mohl egyházi források alapján azt állítja, hogy a horvátok 1533-ban jelentek meg Moson megyében, Kőszeg 1532-es ostroma után (Mohl 1915, 18). Megjelenésük településszintű ismertetését lásd Tobler 1979, 55–64; 1983). További irodalmak a horvát betelepülésre: Dobrovich 1963, kül. 97–109; Bren 1970. Utóbbi régióként és településenként veszi végig számuk alakulását, főként a 16–17. századra koncentrálna, de Acsády alapján és névelemzéses módszerrel. A problémára és a nyelvhatár változásaira népiségtörténeti megközelítésben lásd még Polány 1936; 1938; 1943. A betelepülés gazdasági motivációira és a nagybirtokosok szervezett telepítő akcióira összefoglalóan lásd Ress 2008, 411–412. A horvát nyelvszigetek a következő évszázadokat elenyésző mértékű asszimilációs veszteséggel vészelték át, és egészen a 20. századig fennmaradtak. Moson megyében még 1915-ben is „horvát ajkú” Bezenye, Csúny, Horvátjárfalu, Horvátkimle, Lajtakörtvélyes, Újfalu és Parndorf (Mohl 1915, 4). Ress Imre e rendkívüli stabilitást a horvát római katolikus alsópapság nyugat-magyarországi masszív jelenlétével magyarázza (Ress 2008).

⁴² A megye közepén észak–déli irányban húzódó magyar–német nyelvhatár meglehetősen állandóságot mutatott, a 16. század közepi állapothoz képest csak egy-egy település csúszott át a másik oldalra. A magyaróvári uradalom területén az 1565. évi urbárium névanyaga alapján a német települések keleti határa: Rajka, Hegyeshalom, Levél, Szolnok, Szentpéter. A magyar települések nyugati határa: Bezenye, Moson, Halászi, Kálnok, Magyarkimle, Lébény. Magyaróvár vegyes lakosságú volt. (Tobler 1979, 53.)

végeztem el (1. és 3. melléklet és IV. térképmelléklet).⁴³ Mivel strukturálisan állandónak tekinthető magyarázó változók hatására voltam kíváncsi, ezért csak a kezdő, 1805-ös évet kiválasztva végeztem el a számításokat.

A településeket jellemző etnikai-nyelvi összetételük alapján az alábbi alaptípusokba soroltam: 1. német, 2. horvát, 3. magyar, 4. német–magyar, 5. német–horvát. Az itteni, ausztriai és cseh–morva eredetű zsidókat a nemzetiség tekintetében nem vettem figyelembe, a német ajkúakat erősítették. (A 4. térképen azért vannak mégis külön jelölve, mert ebben az időben asszimilációjuk még épp csak megkezdődött, a nagyobb településeken pedig kvázi etnikumként, külön közigazgatás keretei között éltek.) Egyedül a puszták besorolása okozott problémát, ahol a cselédség nemzetisége egyáltalán nem biztos, hogy megegyezett az anyatelepülés lakosaiéval. A külterületek jobb híján jobbára mégis ily módon lettek felcímkézve (már ahol önállóan történt a felvétel).

Ami a település nemzetisége és nemnemes lakóinak társadalmi helyzete közötti összefüggéseket illeti, a helyi társadalmak összetételében markáns eltéréseket nem találunk. Nyilvánvaló, hogy a forrásokból és a néprajzi irodalomból ismert etnikai sajátosságok, különbségek megjelenítéséhez túlságosan is durvák az összeírás kategóriái. A munkaethosz, az életmód, ezen belül például az öltözködés különbségei, továbbá az anyagi javak bőségében megfigyelhető, közhelyszámba menő eltérések nem, vagy alig jelennek meg a társadalmi helyzet vizsgálatakor.

A hierarchiában fentről lefelé haladva, azt mégis megállapíthatjuk, hogy a honorácior réteg a német településeken koncentrálódott: itt összesen hatvan személyt írtak össze, ami az 1 százaléknyi arányt sem éri el. Egyedül a csekély sokaságot reprezentáló német–horvát településkategória esetében kúszik arányuk 1 százalék fölé. A többenél súlyuk, abszolút számokban és arányukat tekintve is, még inkább elhanyagolható.

A polgárok és kézművesek csoportja ismét a német településeken látszik a legerősebbnek, 725 fővel (8,3%). Arányukat tekintve a német–horvát települések kissé meg is előzik őket (8,8%). Ettől észrevehetően leszakadnak a tisztán horvát és a magyarok által (is) lakott községek: ott 4,3 és 5,9 százalék között mozog az e kategóriában összeírtak aránya.

A „nemesek szolgái” rovat elemzését megnehezíti, illetve spekulatívvá teszi a puszták némileg önkényes etnikai besorolása. A gazdasági cselédséget és gazdasztekett foglalkoztató majorok általában a német és horvát falvak szomszédságában feküdtek, ezek birtokosai is jórészt németek (a gróf Harrach család parndorfi uradalma, a magyaróvári – Habsburg – főhercegi uradalom). A cselédség ezen túl ott volt nagyobb számban jelen, ahol a megye kisszámú nemesi birtokosa tömörült, így például Oroszváron és Rajkán; az ilyen településeken a nemesi szolgákat mint házi- és gazdasági cselédeket foglalkoztatták. Annak ténye, hogy a kis- és középbirtokos nemesség jórészt magyar eredetű, semmit nem jelent a házicselédség nemzetiségének meghatározásakor. Egyrészt a vármegye magyar birtokosainak többsége idegen nyelvű környezetben élt, más-

⁴³ Összefoglalóan lásd *Magyarország helységnevtára* 1993; továbbá Grailich [1818] Melléklet, 592–607. Homma 1964; Deák Ernő 2006. A régió etnikai megoszlásának feltehetően az első, színes térképen történő ábrázolását lásd Haeufler 1846.

részt általános volt a kétnyelvűség.⁴⁴ Összességében kevés nemesi szolgát írtak össze az uradalmakban (lásd részletesebben a településtípus szerinti bontásnál), ami azt is jelzi, hogy az uradalmak ekkor még a külterjes gazdálkodásnak hódoltak – ez a gyapjúkonjunktúra időszakában nem is szorul magyarázatra. A nemesek kis száma pedig indokolja, hogy miért volt kevés a házicseléd.

A jobbágyok („parasztok”) arányát tekintve ezzel szemben nagyobb eltéréseket találunk, az eltérések sorrendje logikailag viszont nehezen értelmezhető, ami megint csak azt a benyomást erősíti, hogy a nemzetiség nem mérvadó jelleg a rendelkezésre álló társadalmi kategóriák eltéréseinek értelmezésekor. Meglepő módon, a tisztán horvát településeken volt a parasztok aránya a legmagasabb, 30,6 százalék. Második helyen, 28 százalékkal a német–magyar, majd őket követően, 26,7 százalékkal a tisztán német községek állnak. Utánuk a magyar (25,9%), végül a német–horvát (22,9%) települések következnek. A zsellérek arányával hasonló a helyzet, igaz, itt talán árulkodó adat, hogy a magyarok körében volt arányuk a legmagasabb, 65 százalék, legcsekélyebb értéket (57,5%) pedig a német–horvát településeknél találunk. Az agrárjelleg viszont mindenütt döntő: a parasztok és zsellérek együttes aránya 87,8 és 90 százalék között mozog, a legmagasabb a magyar, a legalacsonyabb a német etnikumú helységeken, ami sorrendiségét tekintve ugyan előzetes várakozásainknak megfelel, az eltérés azonban továbbra is igen csekély ahhoz, hogy ebben a formában különösebb magyarázó értéket tulajdoníthatnánk neki.

A felekezetiiség síkjai

Moson vármegye társadalma a 19. század elején felekezeti szempontból meglehetősen egységes, jórészt római katolikus. A horvátok és a magyarok teljes egészében, a németek legnagyobb részben katolikusok voltak, az evangélikus kisebbség az utóbbiak közül került ki.⁴⁵ Másfél száz évvel korábban, a 17. század közepén ezzel szinte teljesen ellentétes felekezeti megoszlást találunk: egy 1659-es egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján ekkoriban Heideboden csaknem valamennyi települése evangélikus volt.⁴⁶ Az 1800-as évek első felére az evangélikusok a legtöbb településről kiszorultak, pontosabban a 17–18. században rekatolizálták őket (lásd 2. melléklet).⁴⁷ Korabinsky a magyaróvári uradalom evangélikus közösségeiről írja, hogy 1783-ig, amíg nem lehettek saját templo-

⁴⁴ A horvát fuvarosok például jól beszéltek németül, magyarul viszont kevesen tanultak meg közülük, a határ menti közegekben erre kevés volt szükségük. „Uebrigens haben sie auch fast alle Deutsch gelernt, Ungarisch in der Regel nicht. Diese Kroaten sind meistens die Fuhrleute dieser Gegenden, und als solche machen sie ebenso große Reisen, wie manche andere ihrer slavischen Brüder.” (Kohl 1842, III. 6–7.)

⁴⁵ A megye vallási arculatának kialakulásáról lásd Hillinger 1977, az evangélikus közösségek létrejöttéről Dingelmaier 1988.

⁴⁶ A protestáns kulturális hatások tovább élését részletesen bemutatja Kögl 1941.

⁴⁷ Vö. Buzás 1966–1969. Még a horvátok között is voltak protestánsok, amit egy 1568-ban Regensburgban megjelent munka bizonyít, de a 17. században valamennyien rekatolizáltak (Zimmermann 1950, 8, 12, 17).

maik, Pozsonyba jártak istentiszteletre.⁴⁸ Megmaradt csoportjaik a 18. század végén erősödtek meg, a türelmi rendeletnek (1781) köszönhetően. Jelentősebb evangélikus népesség élt Gáloson, Hegyeshalomban, Lébényben, Levélen, Miklósfalun, Németjárfalun, Oroszváron, Rajkán és Zurányban, továbbá kis számban előfordultak Magyaróváron és Tétényben is. A megye evangélikusai öt egyházközséget alkottak, az ez esetben kétségtelenül legautentikusabb Grailich szerint négy németet (Gálos, Rajka, Hegyeshalom, Zurány) és egy magyar-németet Lébényben.⁴⁹

Az evangélikus szigetek ellenére Moson alapvetően katolikus vármegye volt (lásd V. térképmelléklet). A férfinépességen belül 1805 és 1847 között a katolikusok 84,9 százalékos (22 095 fő) részesedésüket tovább növelték 86,4 százalékra (26 282 fő). A növekedés háttérében a katolikusok körében vélhetően már ekkor is jellemző magasabb természetes szaporodás áll. A maradékot jórészt az evangélikus férfiak adták, 1805-ben 11,5 százalékkal (2999 fő), 1847-ben 10,4 százalékkal (3167 fő). A zsidók aránya a férfilakosságon belül 3,1 és 3,5 százalék között alakult, miközben számuk abszolút értékben szintén nőtt (611-ről 958-ra).

Az 1805. évi adatok vizsgálatakor a vallás kapcsán hasonlóan jártam el, mint az etnikai jelleg esetében: mivel a vármegye településeinek nagy többsége egyetlen felekezet jelenlétével jellemezhető, ezt mint önálló típust különítettem el, de ugyanígy jártam el a kevert felekezetű településekkel is, létrehozva így egy római katolikus, egy katolikus-izraelita, katolikus-evangélikus és egy katolikus-evangélikus-izraelita kategóriát.

A négy kategória elemszámában nagy eltérések vannak, a tisztán katolikusok jócskán leszakadva követi a többi. A megoszlásból lesűrhető megállapítások a következők: Ahol jelentősebb számban éltek evangélikusok, ott a zsellérek aránya 60 százalék alatti (58, illetve 55,1%), szemben a tisztán katolikus vagy katolikus dominanciájú településekkel, ahol arányuk – még ott is, ahol zsidók is élnek – 62, illetve 63 százalék. A jobbágyokra ugyanez érvényes, csak ellenkező előjellel. Arányuk az evangélikusok által is lakott községekben a legmagasabb (32,1%), bár ez a katolikus-evangélikus-izraelita (igaz, kis elemszámú) csoportra nem igaz. A polgárok, kézművesek aránya ellenben a katolikus-evangélikus kategóriában a legalacsonyabb (5,8%), szemben a zsidók által is lakott településekkel, ahol a legmagasabb (8, illetve 12,7%). A tisztviselők is a zsidósággal mutatnak együttállást, de itt nyilvánvalóan csak arról van szó, hogy mind a tisztviselők, mind pedig a zsidók a mezővárosokban élhettek elsősorban hivatásuknak, így az egyezés háttérében a településtípus jellege áll.

A településtípus és a népességszám összefüggései

Az elemzés néhány település jogállásának megváltozása (Lébény például 1832-ben mezővárosi kiváltságot kapott), illetve némely pusztának önálló vagy anyatelepülésével együtt történő nyilvántartása miatt itt sem tükrözheti

⁴⁸ Korabinsky 1786, 9–10. Pár évvel korábbról ugyanezt írja Windisch is (Windisch 1780, I. 287).

⁴⁹ Grailich [1818] Melléklet, 588–589.

teljesen híven az egykori viszonyokat, ezek a problémák számszerűen azonban a népesség kis részét érintették, így a megfigyelések és az ezekből levont következtetések érvényét nem érintik. Bruck-Neudorf, Bruck városának magyar területre átnyúló, száz fő körüli népességű pusztája például néha szabad királyi városként, máskor pusztaként szerepel az összeírásokban.⁵⁰

Moson vármegyében szabad királyi város nem volt; városhálózatát a korábban már említett 14, majd 15 mezőváros alkotta. Jogos kérdés, hogy – a privilégiumokon túl – ezek a települések népességszámukat tekintve elkülönülnek-e falusi környezetüktől. Településszerkezetét, piaci súlyát és épületeit tekintve ugyanis csak három városias település volt a vármegyében, Moson, Magyaróvár és Nezsider. Némi meglepetésre – az egykori agrárgazdaságú mezővárosok ugyanis a mai napig falusias külsőt mutatnak – a falvak és mezővárosok lélekszámuk alapján határozottan elkülönülnek egymástól. A mezővárosokat átlagosan körülbelül kétszer annyian lakták, mint a falvakat. Az előbbiek átlagos lélekszáma 1805–1847 között 1508 főről emelkedik 1713-ra, az utóbbiaké 860-ról 925-re. A pusztákat átlagosan hatvan fő körüli népesség lakta. Kiugró értéket – ennek dupláját – 1838-ban találunk, amikor a nagy népességű Óvár-major és az ekkor pusztaként összeírt Albertkázmér a hozzá tartozó Wittmannshoffal megemelte az átlagot.

A települések és lakott helyek összességükben kicsinek mondhatók, átlagos lélekszámuk csak 1827-ben szalad ezer fölé.⁵¹

A társadalomszerkezet településtípusok szerinti vizsgálata a községek esetében „lefele” torzít, ugyanis a lakott külterületeket általában az anyatelepüléssel összevonva írták össze: a puszták cselédsége gyakran a községeknél jelenik meg. A külterületek ilyenkor az anyatelepülés jogán mint falvak és mezővárosok kerültek be az elemzésbe. A maradék, tisztán pusztai kategória viszont olyan kis elemszámot képvisel, hogy kihagytam az elemzésből. Ezzel együtt tehető néhány fontosabb megállapítás, de csak mezőváros-falu metszetben. 1805-ben a tisztviselő-értelmiségi réteg a mezővárosokban koncentráldott, arányuk itt 1,2, míg a falvakban 0,3 százalék. A négyszeres különbség abszolút számokban nézve ugyanakkor háromszorosra mérséklődik: a 63 mezővárosi honorációr egzisztenciának 23 falusi sorstársa volt. A mezővárosokban a polgárok és kézművesek a falvakhoz képest (5,1%) kétszeres arányban képviseltették magukat (11,3%). Számszerűleg viszont itt sincs ekkora különbség, a falusiak a mezővárosiaknak kétharmadát tették ki (401 és 605 fő). Az agrárrétegek súlyában is észrevehető az eltérés: a mezővárosokban 82,8 százalék a paraszti és zsellér népesség aránya, a falvakban kissé meghaladja a 91 százalékot. A mezővárosok nemcsak átlagos népességszámukat tekintve különböznek el jól a falvaktól, hanem társadalomszerkezetileg is több polgári vonást mutatnak.

⁵⁰ Neudorf-puszta vitatott jogállású terület volt, ami nemcsak ez esetben jelentkezett, hanem az adózás, újoncállítás, közmunkafelosztás területén is. Az évszázadokig feloldhatatlan probléma abban állt, hogy ha Bruck város határához tartozik, akkor területén a magyar vagy pedig az ausztriai jog érvényes. (Részletesen lásd a Bruck és a megye konfliktusát tárgyaló fejezetben.)

⁵¹ Vö. Prickler 1974.

Háttérösszefüggések – kísérlet az oksági viszonyok feltárására két- és többváltozós elemzés segítségével

A fent vázolt folyamatoknak a települések szocioökonómiai jellegzetességeivel való összefüggéseit kétváltozós Pearson-féle korrelációs együttható (r), valamint többváltozós lineáris regresszió segítségével szeretném kimutatni, az 1805-ös adatokon. Általánosságban elmondható, hogy a magyarázó változóként figyelembe vett jellemzők közül (zsellérek aránya, evangélikusok aránya, a település nemzetisége – magyar vagy nem magyar –, a település nagysága) kevés mutatott összefüggést a magyarázni kívánt függő változókkal, és e kapcsolatok is meglehetősen gyengék. Néhány összefüggésre azért sikerült fényt deríteni.

A zsellérek arányának növekedése a háztartás méretének csökkenése irányába hat, de viszonylag alacsony korreláció mellett ($r = -0,40$). Ha a település méretét, tehát a házak számát vesszük figyelembe, akkor nem mutatkozik korreláció, azaz a zsellérek arányának növekedése a település méretétől függetlenül következett be.

Ha egy regressziós modellben egyszerre több változó alapján vizsgáljuk az egy házra jutó háznép száma, és magyarázó változóként a zsellérek arányát, az evangélikusok arányát, a település nagyságát és a település nemzetiségét (magyar vagy nem magyar) vonjuk be, akkor gyenge magyarázóerejű modellt kapunk ($r^2 = 0,18$), ahol egyetlen változó esetében mutatkozik legalább gyenge összefüggés: a már említett zsellérek arányánál ($\beta = -0,39$). Tehát a többváltozós elemzés sem mutatta ki más változók hatását a laksűrűsége.

A hivatáscsoportok közül a felekezatiséggel egyedül a zsidóság esetében találtunk kapcsolatot, tudniillik a polgárok és kézművesek száma korrelál a zsidók számával ($r = 0,34$), igaz, nem túl erősen. Mindenesetre jelzi, hogy ahol nagyobb számban éltek zsidók, ott nagyobb a polgár-kézműves csoport létszáma is.

A következőkben azt vizsgáltam, hogy az 1805. évi értékek százalékában miként növekedett 1847-ig a népesség. A 42 év növekménye 14,5 százalék, ami mérsékelt népességnövekedést jelez. Településtípusok szerinti bontásban, a népesség a falvakban valamivel jobban növekedett, mint a mezővárosokban. A külterületek lakossága nőtt a legdinamikusabban, majd 40 százalékkal, igaz, a pusztáknak a falvakkal együtt történi szerepeltetése miatt ez az érték tiszta formában csak két lakott helyet takar. A település etnikai jellegének függvényében kismértékű eltéréseket találunk a növekedés ütemében. 1805 és 1847 között a népesség a horvát településeken nőtt a legnagyobb mértékben (22%), majd a német–magyar (16%), magyar (15%) és német (13%) települések következnek. A három német–horvát településen viszont csak 2 százalékos gyarapodás mutatható ki. Felekezeti háttérét tekintve, a katolikusok településein ment végbe a legszámottevőbb, 15 százalékos növekedés. Az evangélikusok és zsidók által is lakott helyek ettől kissé elmaradva, 10-12 százalékos gyarapodást produkáltak a vizsgált időszak során.

A következő lépésben egy regressziós modellben azt vizsgáltam, hogy a népességszám változása mitől függhet a leginkább. Az előbbi különbségek

alapján feltételeztem, hogy a felekezeti, a nemzetiségi és a társadalmi rétegződés befolyásolja a változás mértékét (a bevont változók 1805-ből: evangélikus férfiak aránya; magyar vagy nem magyar település; zsellérek aránya). A regressziós elemzés alapján a nemzetiség és a felekezeti összetétel nem mutat összefüggést az 1847-ig elért népességnövekedéssel. Megállapítható viszont, hogy ahol 1805-ben magasabb a zsellérek aránya, ott 1847-ig nagyobb népességnövekedés ment végbe ($\beta / 1805 / = 0,29$). A modell magyarázó ereje viszont az előzőnél is gyengébb ($r^2 = 0,11$). Az előző regressziós modellbe bevont többi független változó sem mutatott összefüggést a népességnövekedéssel.

1805-ben a háztartások nagysága a fenti változók közül (felekezeti, nemzetiségi, zsellérek aránya) egyikkel sem áll összefüggésben. 1847-re ez annyiban változik, hogy a zsellérek aránya gyenge magyarázó erejűvé lép elő ($\beta = -0,37$) a háznép nagyságát tekintve. A negatív előjel azt mutatja, hogy minél magasabb a zsellérek aránya, annál kisebb a háztartások mérete. A település nemzetisége az egy házra jutó népességszámra nézve ugyanakkor csekély mértékű magyarázó erőt mutat. A magyar településeken kisebb az egy házban élők száma, mint a nem magyaroknál ($r = -0,33$).

1847-re településtípus, nemzetiség és felekezet szerint is megvizsgáltam az egy házra és az egy háztartásra („háznép”) jutó lakosságot. (A háztartás alatt a Thirring-féle definíciót követve az egy kenyéren élő közösséget értem.) A megyében – a pusztákkal együtt – a házakat átlagosan nyolcan lakták, a háztartásoknak 5,85 tagjuk volt. A legnagyobb értéket természetesen a puszták mutatják, ahol házanként átlagosan 9,3; háztartásonként pedig hét személlyel számolhatunk. Igaz, a mezővárosi és falusi értékek nem sokkal maradnak el ettől. A mezővárosokban 8,15 lakos jutott egy házra, a háztartások mérete ellenben itt a legkisebb, 5,4 fő. Feltehetően a mosoni, magyaróvári és nezsideri emeletes házak, illetve a hátranyúló udvarokon található lakások emelték meg a mezővárosi házak átlagos népességszámát. A falvak értékei azonban igen hasonlóak: a házankénti átlagos népességszám 7,66; a háztartásoké pedig 5,7 fő.

Az etnikai összetétel függvényében vizsgálódva, a német településeken éltek egy házban a legtöbben (8,46), ami felveti azt a kérdést, hogy tulajdonképpen mit is értettek házon. A heidebauer építészet jellegzetessége tudniillik az, hogy a házat középen közös kapualj vágta ketté, és a ház két felében – két lakásban, egy telken – két család élt. A kapualj által összekötött ház gyakorlatilag két, közös telken felépült házat takar.⁵² Ha egy-egy ilyen félházat tekintünk egy háznak, akkor a nyolc fő feletti érték magasnak tűnik, bár a szolgák kiemelkedően magas aránya miatt még akár ez a szám is hihető lehet. Az átlagos háztartásnagyságból ítélve (5,8 személy) mégis szinte biztos, hogy az egy telken található, lakóház funkciójú épületet vették egy háznak, melyekben

⁵² „[...] die Bauernhöfe bestehen ganz gewöhnlich aus einem langen, schmalen Gebäude, dessen schmale Seite auf die Dorfgasse steht, und zwischen je zwei solchen Gebäuden befindet sich ein eben so langer nur einige Klaster breiter Hofraum; nur die Scheunen liegen der Feuergefahr wegen häufig etwas abseits.” (Hecke 1861a, 31.)

a német településeken általában két család lakott.⁵³ Az egy házra jutó népeséget tekintve a németek után a német–horvát vegyes lakosságú települések következnek (8,4 fő), majd a horvát (7,8 fő), a német–magyar (7,6 fő), végül a tisztán magyar (6,7 fő) helységek. A háztartásméretnél némileg más a sorrend, de igazából csak az első érték mutat különbséget (német–magyar: 7,27 fő), a többiek igen kiegyenlítően sorakoznak egymás mellett (5,2–5,8 fő). A felekezeti háttér függvényében mindkét dimenzióban a zsidók által is lakott katolikus helyek kerülnek az élre (9,64 és 6,6 fő), melyeket a tisztán katolikus helyek követnek (8,2 és 5,9 fő). Az evangélikusok jelenléte valamelyest kisebb házmérettel jár együtt (katolikus–evangélikus–izraelita: 8,15 fő; katolikus–evangélikus: 7 fő), ami a háztartásnagyságnál is érvényesül (katolikus–evangélikus: 5,53 fő; katolikus–evangélikus–izraelita: 5,0 fő).

A nős férfiak aránya a 17–40 év közötti keresztény férfiakon belül 1805–1847 között sem a felekezetek, sem pedig a nemzetiség tükrében nem mutat értékelhető eltéréseket. Annyi ellenben mégis megállapítható, hogy gyenge pozitív kapcsolat van a római katolikus és a nős férfiak aránya között, azaz minél magasabb valahol a katolikus férfiak aránya, annál magasabb a házásoké is ($r = 0,27$), míg az evangélikus férfiaknál ennek ellenkezője igaz ($r = -0,227$). Érdekes, de a férfiak házasodási kedve semmiféle formában nem függ össze a zsellérek helyi arányával. Az egyes települések ezen belül viszont igen nagy eltéréseket mutatnak. Az ennek hátterében meghúzódó okokat nem tudtam felderíteni.

A vizsgálat eddig bemutatott lépcsőiben alkalmazott korrelációs és regressziós modellekből a bevont változók közötti kapcsolatra csak kisszámú és gyenge összefüggés volt kiolvasható. A nemnemes-összeírások sajátossága miatt nem volt lehetséges, hogy a helyi társadalmak anyagi alapjára vonatkozó rovatos adatokat vonjak be az elemzésbe. Ezt a hiányt az 1828-as adóösszeírással valamelyest pótolhatónak véltem, úgy, hogy az ott szereplő értékeket az 1827-es nemnemes-összeírás eredményeivel vetem össze (lásd VI. térkép-melléklet). Elsősorban az olyan, biztos viszonyítási pontot jelentő rovatoktól reméltem segítséget, mint a szántók és a rétek kiterjedése, illetve az állatállomány nagysága számosállatban⁵⁴ kifejezve, még akkor is, ha tudjuk, az itt megadott értékek pontossága még több kívánnivalót hagy maga után, mint a nemnemes-összeírások adatai. Itt csak remélhetjük, hogy az adatok – az eltagadások ellenére – egy irányban és azonos mértékben torzítanak.⁵⁵

⁵³ Az egy ház – két család modell legszebben az 1860-as évek kataszteri térképein mutatkozik meg.

⁵⁴ A számosállat-állomány nagyságának kiszámításakor Wellmann Imre mértékeit követtem, aki abból indul ki, hogy egy számosállat körülbelül 500 kg élősúlyú jószágot jelöl. „Az élősúlyban két évszázad alatt bekövetkezett nagy változások miatt fejlett korú szarvasmarhából és lóból 1-1-et, juhból 10-et, sertésből 4-et vettünk 1 számosállatnak.” (Wellmann 1967, 357.)

⁵⁵ A korrelációs elemzésbe bevont változók: (1) a szántók mérete pozsonyi mérőben – 1828; (2) a rétek kiterjedése kaszásban – 1828; (3) a szőlők kiterjedése kapásban – 1828; (4) a számosállatok száma – 1828; (5) a házak száma – 1827; (6) a háznépek száma – 1827; (7) az előrebocsátottak száma – 1827; (8) a szolgák-szolgálók aránya a jobbágyokhoz képest – 1827; (9) a parasztok aránya a zsellérekhez képest – 1827; (10) a parasztok és zsellérek aránya a polgárokhoz képest – 1827; (11) a parasztok és zsellérek aránya a férfiakon belül – 1827; (12) a parasztok aránya a férfiakon belül – 1827; (13) a zsellérek aránya a férfiakon belül – 1827; (14) az egy házra

A társadalmi kategóriák közül az 1827-es „parasztok” kategória megfeleltethető az 1828-as „jobbágyok” kategóriának. Községenként csak csekély, általában 1-3 százalékos eltérés jelentkezik a jobbágyként összeírtak számában, de előfordult teljes egyezés is. A házak számában szintén csak kis különbségek akadnak, melyek nem befolyásolták az elemzés érvényességét.

A korrelációs kapcsolatokról azokat gyűjtöttem ki, melyek nem teljesen magától értetődő összefüggéseket takarnak (mint amilyen például a házak száma és a népességszám közötti, igen szoros együttállás). A kapott eredmények sok tekintetben meglepőek.

1. A szántók kiterjedése vagy a szőlők léte egyetlen más változóval sem mutat korrelációt.

2. A parasztnak a zsellérekhez viszonyított aránya gyenge negatív kapcsolatban áll a rétek kiterjedésével ($r = -0,353$), azaz minél nagyobb a rétek kiterjedése, annál kisebb a jobbágyoknak a zsellérekhez viszonyított aránya. (Ez persze annak is köszönhető, hogy a paraszt-zsellér és a paraszt-férfi arány korrelációja 0,98.)

3. A parasztnak a férfiakon belüli aránya szintén gyenge negatív kapcsolatban áll a rétek méretével ($r = -0,337$): minél nagyobb a rétek kiterjedése, annál kisebb a parasztnak aránya a férfiakon belül.

4. Az egy házra jutó lakosság szám gyenge pozitív kapcsolatban áll a rétek nagyságával ($r = 0,356$): minél több rét található valahol, annál többen élnek egy házban.

5. Ez megismétlődik az egy háztartásra jutó személyek számánál, ahol a rétek méretének növekedése kismértékben a háztartásméret növekedésével áll együtt ($r = 0,34$). Ez nem meglepő, hiszen az egy házra, illetve az egy háztartásra jutó személyek száma között igen szoros kapcsolat áll fenn ($r = 0,86$).

6. A természetes szaporodás mértéke közepesen erős kapcsolatot jelez a rétek kiterjedésével: minél több rét található egy település határában, annál nagyobb 1827-ben az előző évhez viszonyítva a születések többlete a halálozásokhoz képest ($r = 0,566$).

7. Ugyanígy: ahol több rét volt, ott nagyobb volt az 1805 és 1827 közötti népességnövekedés (igaz, a kapcsolat gyenge: $r = 0,37$).

8. A szolgaszemélyzetnek a jobbágyokhoz viszonyított aránya gyengén korrelál a rétek méretével ($r = 0,388$): minél több a rét, annál magasabb a szolganépesség aránya a jobbágyokhoz képest. Ebből a rétgazdálkodással együtt járó fokozott munkaerő-szükségletre, egyben tehetőségre következtethetünk: a kiterjedt rétgazdálkodás csak szolgák igénybevitelével volt lehetséges, és ehhez az anyagi háttér is megvolt.

---

jutó háznépek száma – 1827; (15) az egy házra jutó lakosság szám – 1827; (16) az egy háznépre jutó lakosság szám – 1827; (17) az egy háznépre jutó születések száma – 1827; (18) az egy házra jutó születések száma – 1827; (19) az egy háznépre jutó halálozások száma – 1827; (20) az egy házra jutó halálozások száma – 1827; (21) a 17–40 év közötti keresztény férfiak aránya a nők férfiakon belül – 1827; (22) természetes szaporodás (születés-halálozás) – 1827; (23) a lakosság számának változása 1818–1827 között, 1827 százalékában; (24) a lakosság számának változása 1827-ben, 1805 százalékában; (25) nyers születési arányszám (1000 lakosra jutó születés) – 1827; (26) nyers halálozási arányszám (1000 lakosra jutó halálozás) – 1827.

9. A szolgák magasabb aránya a jobbágyokhoz képest valamelyest az egy háztartásra jutó születések számának növekedésével is korrelál, igaz, ez a kapcsolat közepesen gyengének mondható ($r = 0,338$). Mivel azonban a szolgák és szolgálók nőtlen férfiak és hajadon nők voltak, az összefüggés nem releváns: a születések számának növekedése a jobbágycsaládokban ment végbe.

10. A természetes szaporodás mértéke gyengén közepes, közepes pozitív összefüggést mutat a számosállatok számával, továbbá a házak, háznépek és az előrebocsátottak számával ($r = 0,389; 0,368; 0,46; 0,497$).

11. A jobbágyoknak a zsellérekhez viszonyított aránya gyengén közepes negatív összefüggésben áll az egy házra jutó háznépek számával ($r = -0,419$). Minél alacsonyabb a jobbágyok aránya a zsellérékéhez képest, annál magasabb az egy házban élő háznépek száma (illetve fordítva). Ez nem mond ellent a korábban leírt összefüggésnek, miszerint a zsellérek arányának növekedése a háztartásméret csökkenése irányába hat. A zsellérek eszerint az átlagnál zsúfoltabban, egy házban az átlagosnál nagyobb számú, de az átlagosnál kisebb méretű háztartásokban éltek.

12. Az egy házra jutó születések száma és a zselléreknek a férfiakon belüli aránya között gyenge pozitív kapcsolat áll fenn: minél nagyobb a zsellérek aránya, annál magasabb az egy házra jutó születések száma ($r = 0,34$).

13. A nyers születési arányszám, azaz az ezer lakosra jutó születések száma szintén összefüggést mutat – az előbbinél erősebbet – a zselléreknek a férfiakon belüli arányával ($r = 0,406$): a zsellérek arányának növekedése együtt járt a nyers születési arányszám növekedésével.

14. Az egy háznépre eső halálozások száma közepesen erős pozitív kapcsolatot jelez az egy házra jutó háztartások számával ($r = 0,506$). Minél több háztartás élt együtt egy házban, annál magasabb volt a halálozási ráta. A nagyobb laksűrűség tehát a halálozások növekedésével járt együtt, ami – tovább gondolva a 11. pontban leírtakat – főleg a zselléreket sújtotta.

15. Az egy házra jutó lakosságszám ugyanakkor meglehetősen erős pozitív kapcsolatot mutat az 1805 és 1827 közötti időszakban bekövetkezett népességnövekedéssel ($r = 0,634$). Minél többen éltek átlagosan egy házban egy településen, annál nagyobb volt a 22 év alatt bekövetkezett népességnövekedés.

A 15 pontba kigyűjtött korrelációs kapcsolatokra pillantva a fő kérdés az, hogy találhatók-e olyan közös elemek, melyek ismétlődően felbukkannak és egybekapcsolhatók, s így a majdani mikroszintű vizsgálat számára kiindulási pontot képezhetnek. Megfogalmazhatók-e olyan állítások, melyek makroszinten írják le a vármegye nemnemes társadalmában végbemenő változás irányát?

Az 1827-es és 1828-as adatok csak a korszak közepéről adnak metszetet, ezért az általában gyenge összefüggésekből legtöbbször nem következtethetünk folyamatokra, csupán pillanatnyi együttállásokra. Az is nyilvánvaló, hogy a modellben használt változókon túl még egy sor egyéb tényező is jelen van, melyeket nem tudtam az elemzésbe bevonni, egyben mérhetővé tenni.

Tény, hogy a szántók kiterjedése vagy a szőlők megléte egyetlen esetben sem mutatott statisztikai együttállást a társadalomszerkezet jellegzetességeivel, ellenben a rétekekkel kapcsolatosan érdekes összefüggésekre derült fény. A társadalmi csoportok közül a korrelációk valamilyen formában mindig a

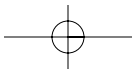
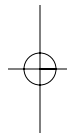
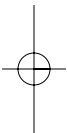

zsellérek és a szolgát tartó jobbágyok köré csoportosultak. Valamennyi előbbi kapcsolatot figyelembe véve, a Moson megyei paraszttársadalom szerkezeti összefüggéseinél az alábbi jellegzetességek tűnnek fontosnak:

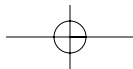
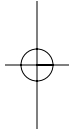
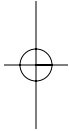
A társadalomszerkezet eltéréseinek hátterében a rétek jelentették az elsőrendű gazdasági jellegű strukturáló tényezőt. A rétgazdálkodás és az ebből eredő szénatermelés kedvezett a szegényebb egzisztenciáknak (zselléreknek), mert a rétek nagyobb kiterjedtsége nemcsak a zsellérek nagyobb arányával, hanem magasabb természetes szaporodással és nagyobb népességnövekedéssel is együtt járt.

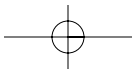
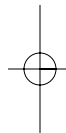
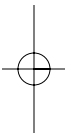
Ezen belül, mint az átlagosnál kedvezőbb születési arányszámmal rendelkező csoport, a zsellérek mellett önállóan is megjelent a szolgával bíró jobbágyok csoportja. A sok réttel rendelkező helyeken tehát nemcsak magasabb a szolgáknak a jobbágyokhoz viszonyított aránya, de a szolgát tartó, tehát jobb módú jobbágháztartásokban több gyermek született, mint a szolgát nem tartókban. Ez azonban igen bizonytalan állítás, ami csak teljes közösségekre kiterjedő családrekonstrukcióval lenne igazolható.

További sajátosság a modellben, hogy a rétek nagyobb kiterjedése mellett az átlagosnál magasabb volt az egy házra, illetve háztartásra jutó népesség. A zsellérek körében a jobbágyokhoz képest ugyanakkor több háztartás jutott egy házra, ami ugyan negatívan hatott vissza a halálzási mutatókra, de a természetes szaporodás és a népességnövekedés 1805 és 1827 között végbemelő kedvező tendenciáit nem semlegesítette. Ezen túlmenően, a természetes szaporodás mértéke a nagyobb településeken magasabbnak tűnik, mint a kisebbekben.

AGRI-CULTURA. PIACOSODÁS A MAGYARÓVÁRI FŐHERCEGI URADALOMBAN

Az átalakulás tétje

„neben der Zweckmäßigkeit des Einzelnen, Zusammenwirkung
zum Vortheil des Ganzen”¹

„országunk legjelesebb urodalmi közé tartozik, közönségesen tudva van”²

A magyarországi arisztokrácia a 18. század középső harmadától építette ki nagybirtokgazdaságait. Piaci szempontból az ország nyugati és északi részén, illetve a Duna mentén elterülő uradalmak voltak különösen kedvező helyzetben. A század második felében a folyamatos konjunktúra a majorsági termelés fokozatos kiterjedését eredményezte, aminek hatására megindultak az első nagy tájatalakító – főleg lecsapolást célzó – vállalkozások. A francia háborúk konjunkturális időszakát az előző évtizedekben megerősödő uradalmak nyereséggel zárták: minden mezőgazdasági termék iránt nagy kereslet mutatkozott, s erejüknél fogva a paraszti gazdasághoz képest hatékonyabban tudták a piacra jutást megszervezni. A kiterjedt allodizáció korszerű szakismerteket kívánt meg, nem véletlen, hogy épp két feltörekvő nagybirtok – a keszthelyi és a magyaróvári – vált a hazai gazdaszképzés úttörőjévé. A századelő háborús konjunktúrája után az 1830–1840-es éveket már a több lábbon állás, „a mezőgazdasági vegyesüzem harmonikus ágazati jellege” jellemzi, ahol a gazdaság ágai egymást kiegészítve erősítették a piacorientált uradalmakat.³

A 19. század első fele Magyaróváron is az uradalmi gazdaság weberi értelemben vett racionális, illetve kapitalista módon termelő, piacorientált nagybirtoküzemmé történő átalakításának az időszaka.⁴ Az 1810-es évekig a magyaróvári uradalom sem különbözött az ország nagy kiterjedésű, külterjesen művelt birtokaitól. Kis kitérőt téve, s visszapillantva a 18. századra, látható, hogy Mária Terézia uralkodása alatt történtek az uradalom életét, tulajdonosi hátterét kétszáz évre meghatározó lépések. Lotharingiai Ferenc

¹ n. n. (Schreibtafel) 1818, 317.

² Galgóczy 1855, 163. (Galgóczy Károly először 1843 júliusában látogatott el Magyaróvárra, ahol az uradalom részéről egyik kalauza Major Pál hites ügyvéd, uradalmi tiszttartó volt, akinek az 1870–1880-as évek megyemónográfiáit is köszönhetjük.)

³ Kaposi 2001, 98–103. (i. h. 103.)

⁴ Az átalakulás gazdaságtörténeti és történeti szociológiai modelljére lásd Tóth T. 1980, kül. 25–30; Vári 1990; Csité 1993, 82–84. A nagybirtok agrármodernizációs szerepére, különös tekintettel Csehországra lásd Melville 1981. A piaci elvek mentén működő nagybirtoküzem kialakulására esettanulmány jelleggel lásd Szabad 1957; Tóth T. 1978; Vári 1997; Csité 1999; Kaposi 2000. A herceg Esterházy hitbizomány uradalmaiban, így a köpcsényi és a boldogasszonyi uradalmakban ekkor tett fejlesztésekre lásd Prickler 1995, kül. 71–73.

István – I. Ferenc német-római császár, Mária Terézia férje – kiváló gazdasági szakemberként a családi magánvagyon gyarapítására, illetve a nagyszámú utód tisztas kistafírgolására törekedett. A magyaróvári uradalom esetében ez azt jelentette, hogy a birtokjogot a korábbi, 1671-től a bécsi udvari kamarának, majd 1715-től a bécsi Banco Deputatióknak (Wiener Banco, Wiener Stadtbank) alárendelt zálogbirtoki státusból magánjogi jellegűvé kellett változtatni, az „állami” vagyont „családívá” alakítani. Az uradalom 1746-ban ismét a magyar kamarához került, de az 1758-ban tíz évre – a hétéves háború finanszírozási nehézségei közepette – 2 millió forintért ismét elzálogosította a Banco Deputatióknak. „A uradalomnak a Wiener Banco – melynek személyzete a bécsi magisztrátus és nem az állam alá tartozott – zálogtulajdonából történő meg- és átvételének ötletét megvalósítandó, 1764. május 30-án tanácskozást hívtak össze”, mely tanácskozás eredményeképp Lotharingiai Ferenc az uradalmat mindazon jogokkal és kötelezettségekkel, melyek eddig a Wiener Bancót illették, azon év június elsejével átvette. A császár kötelezte magát a 2,2 milliós zálog megfizetésére, valamint hogy az 1758 óta eltelt időszakban a Banco által tett befektetésekért 100 ezer forint általányt fizet. Ezután a magyaróvári uradalom jogilag is császári tulajdonná vált. A császár következő év augusztus 18-i halála után a vagyon hitvesére szállt. A magyaróvári uradalom mellett ez érintette az 1754-ben megvásárolt sárfenéki (Scharfenegg–Mannersdorf) uradalmat is, csakúgy, mint a Savoyai Jenő herceg hagyatékából származó béllyei és ráckevei uradalmakat. „Mária Terézia férje hagyatékából magának pénzben és kötelezvényekben csak 5 955 181 forintot, a magyaróvári, béllyei és mannersdorfi uradalmakat és a Dittelbach-i [Titelbach-i] kassza egy részét tartotta meg, az összes többit az állam adósságainak törlesztésére és az adósságok kamatainak csökkentésére bocsátotta rendelkezésre.”⁵ Azért, hogy e szabad rendelkezés alatt álló pénz- és jószág-vagyon további sorsát rendezze, 1765. október 16-án fiával, a későbbi II. Józseffel közösen, akit alig pár héttel azelőtt fogadott kormányzóvársul, gyermekei helyzetének (főként a lányok méltó kiházásításának) biztosítására létrehozta az ún. családi alapot (Familienfonds). A későbbiekben az alap újabb uradalmak megvásárlásával tovább bővült. A családi alapot már a következő évben igénybe kellett venni, amikor Mária Terézia neki legkedvesebb lánya, Mária Krisztina (1742–1798) férjhez ment Albert szász herceghez, III. Ágost lengyel király fiához, aki 1765–1780 között Magyarország helytartója is volt. Mária Krisztina anyjától a sárfenéki és a magyaróvári uradalmat kapta hozományként, Albert pedig a tescheni hercegséget. Halála előtt, 1780-ban Mária Terézia még a béllyei és a ráckevei birtokokat is lányának adományozta. A magyaróvári uradalom az 1766. szeptember 3-án kelt adománylevéllel került Mária Krisztina tulajdonába, ugyanakkor még az év decemberében a főhercegnő és a magyar udvari kamara között szerződés kötött, amelyben az utóbbi 1772 végéig évi 130 ezer forintért bérbe vette az uradalmat. Albert és Mária Krisztina házasságából nem született gyermek, ezért örökbe fogadták II. Lipót harmadik fiát, Károlyt. Mária Krisztina 1798-ban bekövetkezett halála után Albert örökölte birtokait, az ő halála (1822. február 11.) után pedig örökbe

⁵ Az idézetek helye Ernst é. n. [1954], 55.

fogadott fiuk, kijelölt örökösük, Károly Lajos főherceg (1771–1847) (hadvezér, „az asperni győző”, Németalföld helytartója, Csehország kormányzója, a Hofkriegsrat elnöke, hadügyi és tengerészeti miniszter) következett. Valamennyi birtok egyetlen örököse volt, így a tescheni hercegség is az ő kezébe került, amivel a dinasztia leggazdagabb tagjává vált. 1826. július 25-én kelt végrendeletében valamennyi jószágát, így a magyaróvári uradalmat is hitbizománnyá alakította.⁶

Az 1760-as években magánbirtokká alakított, de továbbra is külterjesen művelt uradalomban a napóleoni háborúk lezárultával körülbelül egy időben, Wittmann Antal főjószaágkormányzó reformjainak köszönhetően gyors átalakulás kezdődött. Az uradalom gazdasági helyzetéről számot adó, 1905-ben megjelent statisztikai áttekintésben arról olvashatunk, hogy a birtok 19. századi gazdasági sikereit főleg két tényezőnek tulajdonították. Az egyik az, hogy a lecsapolások miatt jelentősen megnövekedtek a kultúrterületek, ami hozzájárult a népesség egészségi állapotának javulásához. A másik: az uradalom vezetése „a gazdasági szakértelmiség nagy horderejét felismerve” megalapította a gazdasági tanintézetet.⁷ A következőkben ezeket a tényezőket is megvizsgálva szeretném az átalakulási folyamat 1810–1830 közé eső szakaszát, összetevőit bemutatni.⁸ Jelen fejezetben az uradalom gazdaságának átalakítására fókuszálok, míg a következőben a Hanság lecsapolásának történetét tekintem át, korszakunk végéig.

A megye közepén elterülő Mosoni-síkság alkotta a magyaróvári uradalom magját. A 147 ezer kataszteri hold (84 593,45 hektár) területű uradalom gazdasága Wittmann színre lépéséig nem sokban különbözött a területén elhelyezkedő települések paraszti gazdaságaitól, a majorsági gazdálkodásnak csak a csírái voltak jelen. Az óriási, lakatlan puszták láttán a nyugatról érkező utazók csodálkoztak, hogy ez a vidék miért nincs jobban benépesítve, miért nincs a föld megművelve: a szántóművelés még az 1800-as évek elején is jobbára csak a falvak közvetlen határában volt jellemző.⁹ A határ többi részét

⁶ Az uradalom 18. század előtti birtoklás- és igazgatástörténetéhez lásd Harrach 1906, 42–113; Ernst é. n. [1954], 48–54; Kállay 1984, 41–42; Bakács–Dávid 1968, 256; Dominkovits 2001; Kenyeres 2004; 2008, kül. 230–237, 414–427; Révész 1991. A kincstári birtok – zálogbirtok – magánvagyon átmenet történetét lásd Ernst é. n. [1954], 51–57; Mikoletzky 1961, 34–35, 55–60; Révész 1991, 22–23; *Statisztikai adatok* 1905, 3; Bakács–Dávid 1968, 256; Nagy I. 1971, 116, 118; Kállay 1984, 42–43; Fónagy 1999, 1159–1160; Tobler 2003b, 375; Turba é. n. [1925], „Exkurs über Ungarisch-Altenburg” c. melléklet, oldalszám nélkül. A Habsburg-család birtokos tagjaihoz lásd Kulcsár K. 2002; Vörös K. 1988, 8–11. Az 1758-as zálogösszeg August Ernstnél 2,2, Mikoletzkyknél és Nagy Istvánnál 2,3 millió forint.

⁷ *Statisztikai adatok* 1905, 4.; Vörös K. 1988, 8–11.

⁸ A Magyaróvári Főhercegi Uradalom működéséről Wittmann Antal munkáin túl hiteles kortárs információt nyújt n. n. (Schreibtafel) 1818; n. n. (Y) 1824; Burger 1833; Seidl 1834; Csanády 1841; Galgóczy 1843; 1855; Hecke 1861a; 1861b; n. n. [(Wilhelm, G[ustav])] 1868. A juh-tenyésztésről lásd n. n. (C. W) 1819; Rodiczky 1880; a számvitelre és könyvelési technikákra lásd n. n. 1844a; n. n. 1845a. Az uradalom leírását lásd még Schmidl 1835, 70–77; Mérei 1948, 69–73; Hoffmann 1984, 28–31; Kettinger–Nagy–Tímár 1991, 12–37, 58–59.

⁹ A mosoni kiterjedt pusztaságokra Erdélyi János is felhívta a figyelmet. Vö. az Alföldhöz képest „[k]isebb mértékben ugyan, de még is majd minden félbeszakasztás nélkül láthatni azokat Mosony, Fejér, Tolna, Somogy vármegyéknek némely részeiben”, még ha ezek „sokkal műveltebb állapotúak amazoknál”. (Erdélyi 1846, 93.)

legelőként hasznosították, vagy parlagon hagyták. Jóságait az uradalom a falvakéval együtt legeltette. Az uradalom központi területét képező Parndorfi-fennsík és a Mosoni-síkság, ahol a későbbi Wittmannshofot létrehozták, valódi pusztaság volt: „gyakran órákon keresztül nem látni sem egy falut, sem egy házat, sem egy fát, és az időről időre felbukkanó néhány kutat leszámítva, nincs semmi, ami megtörné a látkép egyhangúságát”¹⁰. A fél megyényi uradalom területéből mindössze 10 856 hold volt majorság, de az 1800-as évek fordulóján még ebből a területből is „a szántó föld csak néhány holdat tett ki, tulnyomó része sovány legelő volt, mely majdnem kizárólag juhokkal értékesített”.¹¹

Wittmann színre lépése előtt szántóművelést gyakorlatilag nem folytattak, csak a majdani Wittmannshof területén próbáltak megművelni 200 holdat – kevés sikerrel. A szomszédos Farkaskutat bérbe adták. Ezenkívül csupán a jobbágyföldek közé ékelődő földeket műveltették meg robotmunkával, illetve bérbe adták azokat.¹² A gazdálkodás szinte kizárólag a juhok legeltetésére korlátozódott, a jóságok a hatalmas kiterjedésű pusztákon és a jobbágyokkal közösen használt legelőkön, valamint az úrbéres részek tarlóján kellő táplálékot találtak. 1812–1813-ban a juhokon kívül mindössze hat ló és ötven ökör volt az uradalomban.¹³ Istállózás hiányában ugyanakkor a trágyát nem tudták hasznosítani, igaz, nem is lett volna hol, hiszen szántóművelés sem folyt. A nyájakat a takarmány mennyiségétől függően hajtották egyik pusztáról a másikra, ezért a korábbi időszakokra nincs is pontos adat arra vonatkozóan, hogy az egyes birtoktesteknek mekkora volt az állatállománya. A juhok száma – mint azt később részletesen is bemutatom – összesen 12–18 ezer között váltakozott, de előfordult, hogy elérte a húszezret is. A jelentős ingadozás részben az eladásokra, részben pedig a nagyarányú elhullásra vezethető vissza. A század első évtizedéig a téli takarmány előteremtését saját kezelésben nem tudták megoldani. A szalmát a tizedből biztosították, ellenben a széna mázsáját (1q = 56 kg) az uradalom 1,5–3 forint közötti áron vásárolta meg, majd szállította két-három órányi távolságból a juhászokhoz. Az is előfordult nemegyszer, hogy amikor nem tudták a kellő mennyiségű téli takarmányt előteremteni, a nyájak egy részét Bélyére [!] hajtották. A tavaszi–nyári időszakban ezenkívül az jelentett számottevő veszteséget, hogy a jobbára a falvak szélén található hodályokból a nyájakat először át kellett hajtani a szántóövezeten, s a jóságok csak ezután érthették el a legelőket. Ez napi többórás – s főleg nyáron kimerítő – utat jelentett.¹⁴

Mielőtt azonban rátérnék Wittmann reformjainak leírására, szeretném e nagy formátumú gazdász eszmevilágát, az általa vallott értékeket közelebbről is bemutatni. Úgy vélem, a magyaróvári uradalomban végzett reformjai nem érthetők meg törekvései eszmei hátterének ismerete nélkül.

¹⁰ Burger 1833, 94.

¹¹ Rodiczky 1880, 20.

¹² Burger 1833, 107; Seidl 1834, 5, 7.

¹³ Burger 1833, 94–95; Seidl 1834, 5, 7.

¹⁴ Wittmann 1829b, 14; 1831, 52; Burger 1833, 107; Seidl 1834, 7.

„Lépcsőnkénti csendes haladás”¹⁵ – Wittmann Antal eszmevilága

„der Pflug ist mehr als Gold”¹⁶

„Denglácsi Wittmann Antal, magyar indigéna, ausztriai birodalmi lovag, több nemes [vármegyék] táblabírája, az ausztriai, cseh, morva, szilézia, és Stájer tartományok országos Rendje, fens. cs. k. Főherceg Károly udv. tanácsosa, 's összes uradalmainak főkormányzója, hazánk két fénypontjának, a' m.-óvári és bélyei uradalmak jelen virágzó állapotjának, 's az európai hírv. márialigeti rétöntözésnek geniális teremtője, a' honi ipar, okszerűbb gazdálkodás, 's gazdatiszti értelem egyik hatalmas előmozdítója, – gazd. Egyesületünk egyik díszje, rövid betegeskedés után, érdemdús életének 74ik évében, f. é. aug. 31kén, csehországi határhelységben, Wittingámban [Wittingau], fáradhatatlan munkássága közepette, jobb világra szenderült. – Holt tetemeit saját kívánatára magyar föld fogja takarni, azon föld, mellynek virágzásáért az idvezült olly buzgón és sikeresen hatott.”¹⁷

Így búcsúztatta Török János Wittmant a *Magyar Gazda* hasábjain, megjegyezve azt is, hogy „büszke vagyok az atyai barátságra, mellyre az idvezült csekélységemet méltatá”.¹⁸ Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület történetét és vezéralakjait bemutató vállalkozásában Galgóczy Károly is nagy tisztelettel emlékezik meg személyéről. Moson megyébe és a magyaróvári uradalomba Galgóczy 1843-ban jutott el,¹⁹ s jóllehet Wittmann ekkor már nem élt, emlékei szerint „akármerre mentem, és akárkivel találkoztam, mindenütt és mindenki a kegyelet elismerésével mutatta és emlegette Wittmann eszközléseit. – Nemcsak az urodalmi gazdaságon, hanem a községek lakosainak gazdaságán is feltűntek az ő nyomdokai.”²⁰

¹⁵ Wittmann 1838, 35.

¹⁶ Wittmann 1833b, 34.

¹⁷ Török 1842, 1135. A méltatás kelt Magyaróváron, 1842. szeptember 3-án.

¹⁸ Török 1842, 1135.

¹⁹ Vö. Galgóczy 1843.

²⁰ Galgóczy 1879, 76.

Wittmann Antal neve szinonimája volt a racionalitásnak, a hatékonyságnak és a humánumnak,²¹ aki a gyapjúkonjunktúra keltette gazdasági fellendülés, az ebből fakadó lehetőségek kiaknázásának szempontjait szem előtt tartva szervezte át a magyaróvári uradalom gazdaságát. Megteremtette a téli takarmányozás és az istállózás feltételeit, fajtaváltást eszközölt, továbbá nagyszabású lecsapolási és meliorációs munkálatokba kezdett. Albert hercegnél elérte, hogy a gazdász értelmiség kinevelésére az uradalom fenntartásában felsőfokú gazdasági tanintézet létesüljön. Wittmann a hatalmas uradalomra mint egyetlen gazdasági egységre tekintett. Valamennyi vállalkozása összhangban volt az uradalom többi részének lehetőségeivel és szükségleteivel. A korszak sikerágazata, a juhtenyésztés elválaszthatatlan a takarmánytermesztéstől, mindkettő a vízszabályozási és meliorációs munkálatoktól. A szakmai háttérrel, a kísérletezés lehetőségét a gazdasági tanintézet tangazdasága biztosította. Életműve ismeretében Wittmannra joggal tekinthetünk úgy – Max Weber nyomán –, mint váltóállító szereplőre, aki új pályára állította nemcsak az uradalom gazdálkodását, de vele a szűkebb régió gazdaságát is.²² Munkássága struktúraalakító.

Míg életéről kimondottan keveset tudunk,²³ addig különféle témákban íródott mezőgazdasági szakmunkái révén sokat megtudhatunk elveiről, céljairól, értékrendjéről, melyek gyakorlatba ültetésével hosszú időre meghatározta a magyaróvári uradalom és Moson megye képét. A szárazsága

²¹ Egy V. S. R. szignó mögé rejtőző másik méltatója, aki 1817-ben a Farkaskúton és Albertkázmezőn pár évvel korábban elindított reformok eredményeinek láttán lelkesedett, Wittmannról a következőket jegyzi meg: „Ein zu auszeichneter Landwirth stehet an der Spitze des Werkes, der die Wahre Darstellung dieser so schönen vielversprechenden Erscheinung am besten selbst wird verfassen können.” Hasznosnak tartaná, ha a „felvilágosult gazdászok” (aufgeklärte Landwirthe) szisztematikusan figyelnék az óvári uradalomban zajló változásokat. (n. n. [V. S. R.] 1817, 165.)

²² Vö. Weber 1982: 310.

²³ Ritter von Anton Wittmann vagy – a Magyarországon szerzett érdemeire is utaló magyar nemesi előnévvel – Denglázi Wittmann Antal 1771. március 26-án született az alsó-ausztriai Sankt Bernhardban. Életének korai szakaszára vonatkozó ismereteink különösen hiányosak. Pályáján 1795 és 1800 között jogászként indult, majd ügyvédeskedett, „de ellenállhatatlan hajlama csakhamar a gazdasági pályára terelte”. (Galgóczy 1879, 73.) Miután az alsó-ausztriai Enzesfeld községben egy szabad telek birtokosává lett, teljesen a gazdálkodásnak szentelte az életét. 1801-ben elvállalta báró Braun joslowitz-i uradalmának (Morvaország) kezelését, továbbá tízéves időtartamra a schönau-i, enzesfeldi, theresiensfeldi birtokokét. Ezek mellett Morva- és Csehországban egyéb birtokokat is felügyelt. 1811-ben Albert herceg és Trauttmannsdorf olomützi érsek is felkérte birtokai igazgatására, az előbbinek mondott igent. Feltehetően előző évben megjelent, öntözési kérdéseknek szentelt könyvének köszönhetően, hogy Albert Kázmér felügyelt személyére, és 1811-ben birtokai igazgatására Teschenbe hívta, majd 1813-ban az összes magyar-, morva-, csehországi és galíciai uradalma igazgatójává tette. 1814 tavaszán költözött Teschenből Magyaróvárra. Élete utolsó két évében, 1840–1842 között, Károly főherceggel való kapcsolatának megromlása után, Schwarzenberg csehországi uradalmainál volt gazdasági tanácsos. 1842-ben hunyt el Wittingauban. (Burger 1833, 108; Galgóczy 1879, 73; Varga-Borsa 1970, 5; Für-Pintér 1989, II. 651–654; Nagy F. 2005; az 1810-es Wittmann-kötet hatásáról Vörös Antalnak is hasonló a véleménye, vö. Vörös A. 1968, 10.) Itt szeretném megköszönni Németh Attilának, hogy nagylelkűen még a publikálás előtt rendelkezéseimre bocsátotta a Sankt Bernhard-i anyakönyvről készített, Wittmann pontos születési időpontját igazoló felvételeit!

vagy éppen mocsarassága miatt kietlen és terméketlen táj termővé tétele Wittmann számára élethivatás volt. Alapvető céljának tartotta a mezőgazdaságban megtermelt jövedelmek fenntartható módon történő emelését. Ezt – mint szeretném részleteiben is bemutatni – leginkább az önfenntartó, a továbblépéshez szükséges tőkét lépésenként kitermelő, a belterjesség irányába mutató beruházások által vélte elérhetőnek. A Magyaróvári Főhercegi Uradalom irányítását ténylegesen 1814-ben vette át, és egészen 1840-ig, egy emberöltő hosszan igazgatta azt. E bő negyedszázad alatt módja volt kipróbálni és sikerre vinni elgondolásait. A korszakra jellemző élénk szakirodalmi életnek köszönhetően működésének gyorsan híre ment az egész birodalomban.

Az *Oekonomische Neuigkeiten* cikke a magyaróvári felsőbb gazdasági tanintézet 1818-as tervezett indulása kapcsán Wittmannat már mint ismert embert emlegeti, és biztos a vállalkozás sikerében.²⁴ Mai megfogalmazással élve, olyan topmenedzserként lehetne elképzelni, aki folyamatosan úton van Seelowitz, Teschen, Magyaróvár és Bellye között, s eközben szakít magának időt bécsi tartózkodásra és publikálásra is (több könyve előszavának végén is bécsi keltezését találunk).

Noha osztrák származású volt – a reformkori vitákban ez nem volt jelentőség nélküli –, a személyéhez kapcsolódó pár adalék is jelzi, hogy számára a földdel és a mezőgazdasággal való foglalkozás nemcsak kereseti lehetőséget és hivatást, de otthont és patrióta lelkületet is jelentett. Véleményem szerint ezért találjuk meg a nevét a Magyar Gazdasági Egyesület (MGE) alapítói között (300 forinttal), ahol az állattenyésztő osztálynak volt tagja. Mint az MGE képviselője és részvényese, aláírási ívekkel is segített a tagtoborzásban.²⁵ Jóllehet magyarul írni és beszélni csak kevéssé tanult meg, magyar vonatkozású leveleit magyarul mint Denglázi Wittmann Antal (s. k.) írta alá.²⁶ Részt vett a hazai mezőgazdasági szaksajtóban folyó vitákban is. Hozzászólásait, bírálatait németül írta, s valaki a környezetéből fordította azokat magyarra.²⁷ Magyar nyelvű cikkei és fordításban megjelent egyik kötete is bizonyosság arra, hogy sem eszméi és céljai, sem pedig az általa vezetett uradalom és tanintézet nem zárványként voltak jelen a magyar gazdaságban és agrártudományban, miként azt például Kossuth állította.²⁸ Wittmann épp magyarországi érdemei miatt kapott az ausztriai lovagi cím mellé 1825-ben denglázi előnévvel magyar nemesi címet, valamint Ung vármegyében Hluboka, Hegyfark és Dengláz

²⁴ „Was läßt sich nicht von dem praktischen Manne erwarten, der, wie Herr v. Wittmann, durch wissenschaftliche Reisen, durch ökonomische Schriften, durch große Güterverwaltungen und Oberleitung, wie durch wissenschaftliche Bildung rühmlich bekannt ist?” (n. n. [λ] 1818, 335.) A német nyelvű cseh- és morvaországi mezőgazdasági szaksajtó magyarországi kapcsolataira lásd Deák Eszter 2001.

²⁵ Galgóczy 1879, 77; Kacsokovics 1837, 55, 62. Az OMGE (elő)történetéhez legújabbban lásd Vári 2009, kül. 25–124.

²⁶ E kijelentésemet a magyaróvári levéltárban található forrásokra alapozom.

²⁷ „Jóllehet én a magyar nyelvet tökéletesen nem értem, mindazonáltal, a mit nem értettem, magamnak lefordítottam.” (Wittmann 1840b.) (A szóban forgó levél fordításának hitelességét Lassú István igazolta.)

²⁸ Kossuth 1844.

kamarai jószágrészekből birtokadományt.²⁹ A címerében szereplő kaptár a mezőgazdaságból fakadó gazdagság uralkodói elismerését jelentette. Jóllehet Morvaországban halt meg, úgy végrendelkezett, hogy Magyaróváron temessék el.

A gazdálkodás céljairól

Wittmann felismerte, hogy törekvései csak akkor lesznek eredményesek, ha pályája során szerzett tapasztalatait sikerül továbbadnia. Már a fiatalon, 27 éves korában megjelentetett, parasztok számára íródott első könyve is e törekvés jegyében fogant.³⁰ A vízepítésnek és rétöntözésnek szentelt, 1810-ben kiadott könyvét – mellyel nevet szerzett magának – a keze alatt tevékenykedő gazdatiszteknek ajánlotta.³¹ Tíz kötetből álló, *Landwirtschaftliche Hefte* című sorozatát azért indította útjára, mert úgy találta, hogy a mezőgazdaság elmélete és gyakorlata élesen szétválak, ami leginkább a kezdő gazdászok szolgálatba lépésekor szembetűnő, és számtalan problémát okoz. Mint megfogalmazta, az volt a célja, hogy megkönnyítse e „nehéz pályán” az indulást, úgyhogy eközben elmélet és gyakorlat küzdelmét „az igazi tudomány javára” elsimítsa.³² A kilencedik – részben magyarra is lefordított – kötet előszavában hasonlóan ír: „Gyermekeink nevelésében is a’ leghibásabb fogásoknak egyike az láttzik lenni, hogy a’ könyvekre több, a’ tettekre kevesebb, a’ *theoriára* nagy, a’ *praxisra* tsekély figyelem fordítatik. [...] E’ fűrtnek tehát az a’ célja, hogy a’ *theoriának* igaz voltát történt dolgokkal bizonyítsa meg.”³³

Wittmann a mezőgazdaság szerepét alapvetőnek tartotta a társadalom életében, nem pusztán az élelemtermelés, hanem az adott társadalom kultúrájának szempontjából is. Az emberiség fejlődését örökös körforgásban látta (lásd 4. melléklet). Elgondolása szerint az emberi társadalom civilizációs csúcsteljesítményei és völgyszakaszai, „alfák” és „ómegák” egymásba érően adják ki az emberiség történelmét. Az egymástól legtávolabbra eső két fázis egyrészt az az állapot, ahol a teremtés célja egészen elsikkad, míg a másik, ahol a teremtés célja beteljesedik.³⁴ A fejlődéstipológia kerete az emberi és mezőgazdasági értelemben vett kultúra. Mint nemes értelemben vett közigazdász, hivatását éppen abban látta, hogy a mezőgazdaság eszközeivel hódítsa meg, civilizálja a területet, mint egy helyütt írja, „in Cultur, das heißt in

²⁹ MmL IVA 502a 1766/1825 (1825. 12. 20.). Az *Ismertetőben* 1840-ben „nemzetes” főkor-mányzóként szerepel (Ober-Regent). Vö. Wittmann 1840b.

³⁰ Wittmann 1797.

³¹ Vö. „für die Beamten der Herrschaften Joslowitz, Schönau und Enzesfeld” (Wittmann 1810, 37). E munkája azon leckéknek, tanításoknak a gyűjteménye, melyeket lombardiai tanulmányútja során állított össze gazdatisztjei számára. A nagy érdeklődés miatt ezeket változatlan formában jelentette meg. (Wittmann 1810, XXIX.)

³² Wittmann 1825, III–IV.

³³ Wittmann 1838, IV–V.

³⁴ Vö. „Zweck der Schöpfung ganz verloren” vs. „Zweck der Schöpfung erreicht”. Mindezt egy hatalmas kör alakú mellékletben a *Landwirtschaftliche Hefte* 3. kötetének végén vizuálisan is megjelenítette, lásd Wittmann 1829b, melléklet, továbbá jelen kötet negyedik melléklete.

Ackerfelder und Wiesen verwandelt werden”.³⁵ A kultúra tehát a szó klasszikus, antik értelmében nála is egyszerre jelenti az ész pallérozását, a nép emelkedését, a gazdaság fejlődését és a föld termőre fordítását. Fejlődéstipológiájában Wittmann az eredményeket a civilizációs fejlődés minden fokán a mezőgazdaság eredményeiből vezeti le, miként a hanyatlás tendenciáit is a földművelés színvonalának visszaesésére vezeti vissza. Feltűnő, hogy a kultúra csúcspontjára saját korát helyezi, amikor a termelési módok egymással összhangban állnak, a gazdaság a kereskedelem segítségével képes a népesség bőséges ellátására. Ebből az is következik, hogy a hozamok további növelésével, a gazdálkodás még ésszerűbbé tételével, az akkor már megjelenő gépesítés későbbi következményeivel nem számolt. Az intenzívebb termelés nagyobb népességet és erősebb nemzetet jelent, míg a termelés hatékonyságának csökkenése idővel népességcsökkenéshez, majd az adott kultúra hanyatlásához vezet. A cél, hogy az ember – összhangban a teremtés céljával – folyamatos munkával, (ön)neveléssel magasabb értelmi és anyagi hozamot érjen el. A fokozatos, építkező haladásra Wittmann Észak-Amerika egy részét, Magyar-, Német- és Franciaországot, valamint Angliát említi. A már elért magaskultúrából történő visszahanyatlásra jórészt ókori birodalmakat hoz példának (Babilon, Perzsia, Fönícia, Egyiptom, Karthágó, Görögország), illetve Dél-Itáliát és Spanyolországot.

Wittmann patrióta fiziokrata volt. Úgy vélte, a nemzet, az ország és a birodalom javát a föld minél hatékonyabb megmunkálásával és megbecsülésével lehet a legeredményesebben szolgálni. A mezőgazdaság célja nála, hogy évről évre a lehető legnagyobb mennyiségű és jó minőségű termékkel kiegyensúlyozott ellátást és nyereséget biztosítson.³⁶ „A föld [...] értékét az ott termelő és fogyasztó emberek száma határozza meg.”³⁷

Szakmai ars poeticáját az *Unterricht über die Bewässerung der Wiesen und Felder...* című, 1810-ben megjelent könyvének³⁸ bevezetőjében fogalmazza meg, amelynek tételeihez élete során mindvégig tartotta magát. Az előszót azzal a gondolattal indítja, hogy az osztrák föld lakóinak kellene a legboldogabbnak lenniük a földön – igaz, erre csak akkor jönnének rá, ha szülőföldjüket el kellene cserélniük.³⁹ Majd így folytatja: Ausztria „még szerencsésebb, a legszerencsésebb ország lenne a földön, ha a földművelés a kultúra lépcsőin

³⁵ Wittmann 1831 [1825], 23.

³⁶ „Der Landbauer, und noch mehr dem Staate muß aber daran liegen, daß er auf einem gegebenen Terrain die größtmögliche Production, und diese jährlich in möglichst gleichen Qualität gewinne.” (Wittmann 1829a, 85.)

³⁷ „Der Grund [...] hat so viel Werth, als die Zahl der Menschen, die produciren und consumiren, als der Ersteren moralische Kraft bestimmt.” (Wittmann 1829b, 42.)

³⁸ A kötet ezenkívül még több tanulmányt tartalmaz a burgonyatermesztésről vagy a töltőke használatáról is. E műve 1812-ben még Moson vármegye közgyűlésén is szóba került: a könyv egy példánya „a’ végre küldetik e Vármegyéhez, hogy annak használásáruul mások is tudósítassanak”. MmL IVA 502a/58 686/1812 (1812.06.18–19.)

³⁹ E gondolatsorban visszaköszönnek Franz Heintl, a korszak egyik nagy hatású mezőgazdászának gondolatai is, aki két évvel korábban megjelent munkájában hasonlóan fogalmaz: „Östreich wird nie eine blühende Industrie und Handlung haben, wenn nicht seine Landwirthschaft die Zeit ihrer Blüthe erreicht hat: und mit einer blühenden Landwirthschaft ist die östreichische Monarchie das erste Land der Welt, dessen Einwohner stolz seyn können, diesem Land anzuhören.” (Heintl 1808–1835, I. 214.)

legalább félúton állna ahhoz képest, mint ahol állhatna. De sajnos! Sok helyütt még csaknem olyan, vagy még nagyobb mélységben van, mint ahogy elődeinktől átvettük.”⁴⁰

Min kell elsősorban változtatni? Wittmann felfogásában a szakszerű gazdálkodás legfontosabb célja az, hogy csökkentse a földműves kiszolgáltatottságát az időjárásal szemben. Aggodalmait, kritikáit ugyan a magyarországinál fejlettebb osztrák mezőgazdaság viszonyai kapcsán fogalmazta meg, de – a mából visszatekintve – a gazdák, gazdászok kiszolgáltatottságának mértéke a relatíve fejlettebb viszonyok ellenére ott is rendkívüli volt. A gazdaságok különösen az időjárás szeszélyeit és az egyoldalú termelésben rejlő veszélyeket sínylették meg. Belvíz esetén az őszi vetés kirohadt, a tavaszi szárazságban pedig a már kikelt vetés enyészett el. A piac ilyenkor rögtön reagált, s a várható rossz termés hírére néhány héten belül, még jóval aratás előtt az egekbe szöktek az árak. Az ilyen éveket az állatállomány is megsínylette. A jószágok száma az éhezés és az erre következő járványok miatt egyetlen év alatt annyira visszaeshetett, hogy további három esztendőre volt szükség az eredeti állapot eléréséhez. Wittmann szerint emiatt van az, hogy az osztrák paraszt másról sem beszél, mint az időjárásról.⁴¹ A tennivalókat ezért már ennek a könyvének a bevezetőjében felsorolta.

Mint írja, arra valóban nincs hatalmunk, hogy az eső mennyiségét és a szárazság idejét befolyásoljuk, kedvezőtlen hatásait azonban csökkenthetjük.⁴² Ehhez kapcsolódó, súlyos problémának tartja a téli takarmányozás bizonytalanságát is. „Az állatállomány növelése és feljavítása, mezőgazdaságunk felvirágzásának alapja mindig csak kívánság marad, de soha nem realizálódik, sőt már-már azt kell hinnünk, hogy visszafele haladunk.”⁴³ Bírálja azt a gyakorlatot is, hogy a változtatásra hajlandók közül sokan a hereültetés és általában a váltógazdasággal kapcsolatos tevékenységek terén kritikátlanul átvesszik a külföldi szerzők munkáiban foglaltakat, akik nincsenek – nem is lehetnek – tisztában a helyi sajátosságokkal (klíma, fekvés, gazdálkodási viszonyok). Így közvetve több kárt okoznak, mint hasznot, egyúttal lejáratják a gazdasági szakirodalmat. Általános hibának véli, hogy a gazdaságok (uradalmak) csak a bruttó mennyiségi mutatókat tartják szem előtt, ezért az egyes ágazatok termelékenységéről, nyereségességéről nincs tudomásuk. Fontosnak tartja, hogy a bevezetett újítások ne csak a tulajdonosnak, hanem az állam egészének is hasznára váljanak. Negatív példaként a juhtenyésztésben megnyilvánuló túlzásokat említi: nem kevesen ugyanis, megszedülve a gyapjúkonjunktúrától, földjeiket legeltetés céljából parlagon hagyták. A külterjes módszer azonban nem eredményezte a juhállomány növekedését, ráadásul a marhaállomány is visszaszorult miatta.⁴⁴

⁴⁰ Wittmann 1810, III–IV.

⁴¹ Wittmann 1810, XXI.

⁴² A szárazság e tekintetben kevésbé káros, mert valamennyi mag mindig terem, a túlzott nedvesség azonban mindent tönkretesz.

⁴³ Wittmann 1810, IV–V.

⁴⁴ Wittmann 1810, IV–VII. Vö. „Z. B. man hat sehr viel gethan, die Schafzucht emporzubringen, und gewiß ist das für den Staat eine wünschenwehrtesten Sachen; allein auch diese ist, leider! an vielen Orten auf Kosten der Rindviehzucht, und daher auch natürlich zum Nachtheile des Ackerbaues geschehen.” (Uo., VII.)

A munkaszervezet terén is sok lemaradást említ. A közép-európai szemlélő számára feltűnő volt, hogy a korabeli fejlett nemzetgazdaságokban, Angliában vagy Lombardiában robotmunka igénybevétele nélkül is kiválóan teljesítenek. Igaz, ennek előfeltétele volt egy tagolt munkaerőpiac kialakulása, ahol a birtok személyzete kötődött a tulajdonoshoz vagy a bérlőhöz. Wittmann megfigyelte, hogy a nyereséges birtokon a szolgák is motiváltabban dolgoznak.⁴⁵ A hazai, monarchiabeli viszonyok átalakítása ugyanakkor kemény kihívást jelentett, mert itt az – általában rövid távú – bérlet nem a hatékony gazdálkodás ösztönzője volt, hanem – a mostoha piaci viszonyok miatt – a föld kiuzsorázásának eszköze.⁴⁶ Wittmann a föld termőképességének megőrzése szempontjából helyesnek tartotta a nagybirtok elidegenítési tilalmát is, mert annak feloldása a bérletnél is több hátránnyal járna a közjóra – egyetlen esetet kivéve: a puszta, teljességgel műveletlen vagy éppen mocsaras földek eladásából az államnak csak haszna lehet.⁴⁷ Látható, szeme előtt itt is az lebegett, hogy az egyéni hasznokat miként lehet összehangolni a közjával. E tekintetben optimistán tekintett a jövőbe: kellő körültekintéssel lehetséges, hogy az egyéni hasznok a köz és az állam számára is gyarapodást hozzanak. Javaslatára szerint – amit azután a magyaróvári uradalomban részben meg is valósított – a közjó szempontjából (für das allgemeine Beste) az a legjobb megoldás, „ha a nagy földesúri birtokokat kisebb, 2 és 300 hold közötti gazdaságokra osztják fel, melyeket azután 13–21 év időtartamra vagy egyben adnak bérbe, vagy a birtokos [új majorokat kialakítva – beszúrás tőlem: H. G. K.] saját kezelésben műveli meg őket. Ez az állatállomány és a termények tömegtermelésének növekedését eredményezné, emellett a robot megszüntetése is előnyösen átgondolható lenne.”⁴⁸

Az időjárás szeszélye, az elavult termelési technikák és a pazarló üzemszerkezet mellett további súlyos gondnak tartotta a „megfelelő számú, előítélet-mentes, tevékeny és felvilágosult gazdatiszt [Wirtschaftsbeamte] hiányát, akik képesek lennének nagy és összetett birtokok [Realitäten] vezetésére és irányítására”. De honnan is lehetett volna ilyen szakembereket keríteni, amikor nem léteztek olyan intézmények, melyekben megszerezhető lett volna a megfelelő elméleti és gyakorlati szaktudás?⁴⁹ A képzés, tapasztalatszerzés fontosságára saját életéből hoz példát. A stabil szénatermeléshez elengedhetetlen, hogy a rétek mind a szárazabb, mind a csapadékosabb években éppen annyi vízhez jussanak, amennyi szükséges. Egyrészt tehát fontosak a vízvezető árkok, mert megmentik a termést, illetve a melioráció, hogy a vizek ne álljanak meg a földeken, ugyanakkor ahol szükséges, biztosítani kell a földek vízellátását is. A csak hallomásból ismert, ún. lombard öntözési mód segítségével lehetővé vált, hogy ha egész évben nem volt csapadék, akkor is jó termést lehessen betakarítani „mesterséges, de nagyon egyszerű módon”: a folyókból csatornákon vezették a földekre a vizet. Mivel

⁴⁵ Wittmann 1810, VIII–IX.

⁴⁶ Az erdők kapcsán vö. „Wo sind die vielen Auen, wovon so viele Orte noch den Namen führen.” (Wittmann 1810, XV.)

⁴⁷ Wittmann 1810, X–XI.

⁴⁸ Wittmann 1810, XI.

⁴⁹ Wittmann 1810, XI–XII.

senki sem tudta pontosan elmondani neki a lombard módszer részleteit, meglevő ismereteiből kiindulva maga kísérletezett vele. Kiválasztott egy 120 mérős földet (szántót és rétet), csatornákat ásott, a területet kiszintezte, majd ráengedte a vizet. A módszer működött, de a hatás gyakran nem volt megfelelő, teljesen kielégítő pedig soha. A siker apróságokon múlt, de olyan nehézségekkel kellett szembenéznie, melyekkel előtte nem számolt. Amikor például a herét (Klee) még öntözte volna, azt a búza miatt már nem tehetette. Máskor a már lekaszált széna esett áldozatul a szomszédos parcellán folyó öntözésnek. Mivel az idő és a költségek nem kedveztek a kísérletezésnek, belátta, okosabb, ha maga utazik Lombardiába a módszer tanulmányozására. Az 1800-as évek elején („vor einigen Jahren”) kétszer is járt ott, ahol nemcsak az öntözés, hanem a „Strackin- és Parmesan sajt” készítési módját is megtanulta. Eközben meggyőződött róla, hogy Ausztriában („in meinem Vaterlande”) ezt csak akkor lehet megvalósítani, ha elterjed a takarmányozáson alapuló istállózó marhatartás, melyet a száraz nyarak nem veszélyeztetnek. Célját, a réttöntözés megtanulását innentől még fontosabbnak tartotta, mert ez a kulcs a takarmányellátás stabilitásához.⁵⁰

Wittmann kárhoztatta a komplex rendszerek átlátására való képesség, a nyitottság hiányát is; az ő felfogásában a széles látókörű gazdász, mérnök és üzletember egy személyben ölt testet. A valóságban ezzel szemben még aki értett is valamihez, az is leragadt a saját eljárásainál, melyeket csak a tapasztalat, de nem valódi tudás támogatott. Wittmann felvetette, hogy ha a céhes iparoknál megkövetelik a mestervizsgát, akkor ez megkívánható lenne a gazdaságban is.⁵¹

Parasztok és cselédek: a munkaszervezés pszichológiája

A fenti hiánylista tovább folytatható azokkal a tényezőkkel, amelyek „úr és paraszt egységéhez” kötődnek. Wittmann ugyan a nagybirtok méreteihez és lehetőségeihez szokott, mégis fogékony maradt a parasztbirtok sajátos nehézségei, az ismeret- és tőkeszegénységük, illetve rendi helyzetük miatt háromszorosan is alávett parasztok sorsa iránt. 1797-ben megjelent első könyvét teljesen az ő problémáiknak szentelte.⁵² A kötetet – az előszó tanúsága szerint – eredetileg nem publikálásra szánta, annak anyaga az előző években, az irányítása alatt levő községekben, különféle események kapcsán, alkalmasszerűen keletkezett. A sok ez irányú felkérésen túl az 1796. évi birkavész pusztítása miatt döntött az íráskor megjelentetése mellett, hogy ezzel is segítse a helybéli parasztokat.⁵³ Figyelmet érdemel a bevezetőben található megszólítás és a munka céljának megjelölése:

⁵⁰ Wittmann 1810, XVII–XXVIII, XXXIV. Wittmann, a lehetséges megoldásokat számításba véve, járt Németországban, Franciaországban és Hollandiában is, de sehol nem talált a lombardiaihoz hasonló öntözési módot.

⁵¹ Wittmann 1810, XII–XIII.

⁵² Wittmann 1797.

⁵³ Wittmann 1797, 3–6.

„An die meiner Verwaltung anvertrauten Gemeinden.

Liebe, beßte Leute!

[...]

Aufgemuntert durch euren Eifer und geneigten Willen werde ich daher fortfahren, euch ferner die nützlichsten Kenntnisse, womit ihr eure Wirthschaft auf die zuträglichste und vortheilhafteste Weise handhaben, und zugleich euren Wohlstand beßtmöglichst befördern könnet, von Zeit zu Zeit bekannt zu machen.”⁵⁴

Sajátos kettősség jelenik meg ezekben a sorokban. Egyrészt az alattvalók javát szeretné előmozdítani, a tegező megszólítás ugyanakkor egyértelműen jelzi, hogy jóllehet a szerző egy felvilágosult, emberbarát gazdász, ebből egyáltalán nem következik a rendi határok átlépése. A parasztokat nem felemeli maga mellé, hanem lehajol hozzájuk. Ez – a tegezésen túl – kissé leereszkedő, paternalista formában más szöveghelyeken is megfigyelhető.⁵⁵ Ami a hagyományos paraszti gazdálkodással együtt járó kiszolgáltatottságot, valamint az abból való kitörési lehetőségeket illeti, már itt megjelenik az az egész életművön végighúzódó törekvés, amely az intenzív gazdálkodásra való áttérést szorgalmazza, és amelynek kulcsa a takarmányozáson alapuló állattartás. A takarmánytermesztés feljavítja a gyenge, ezért addig nem használt földeket, és stabillá, kiszámíthatóvá teszi az állattenyésztést. A trágya visszaforgatása a földek hozamának további növekedését eredményezi, míg a fejlett állattenyésztés lehetővé teszi a folyamatos piaci jelenlétet, azaz a pénzbevételek növekedését, ami visszahat a közjóra és az állam jólétére.

„Mi lenne egy olyan államból, ahol többé nem lenne jószága a parasztnak? – Egy ilyen állam földművelés, élelmiszerek és kereskedelem hiányában kétségtelenül tönkremenne. – A marhaállomány az állam gazdagságának forrása, e nélkül nincs jólét, minden ezen nyugszik. [...] Mily boldognak tarthatná magát a parasztember, a polgár és az állam, ha a fellépő járványok többé nem gyengítenék vagy éppen fojtanák el kölcsönös jólétüket.”⁵⁶

„Kedves Embereim, igazatok van! [...] gazdaságotokat takarmány nélkül soha nem fogjátok tudni igazán felvirágoztatni. [...] Gazdaságotok legnagyobbbrészt szőlőskertekből és kevés szántóból áll; rétetek azonban csaknem semmi: következésképpen nagyon kevés, vagy éppen semmi takarmányotok nincsen. Takarmány hiányában nem tudtok marhát tartani, marha nélkül nincs trágyátok, e nélkül pedig szőlőitek és szántóitek kevés, vagy éppen semmi termést sem hoznak, melyek mégis sok fáradságotokba és pénzetekbe kerülnek minden évben.”⁵⁷ – Ilyen körülmények között elég egy rossz év, hogy teljesen elszegényedjenek, s nyomorba süllyedjenek.

⁵⁴ Wittmann 1797, 7–8.

⁵⁵ Például „nun denket einmal nach” (Wittmann 1797, 10).

⁵⁶ Wittmann 1797, 77. Ugyanez az érvelés található a 124. oldalon is.

⁵⁷ Wittmann 1797, 59.

Jóllehet számtalan szöveghelyen utal a merev hagyománykövetés kártékonyására, sőt a parasztek tájékozatlanságára – egyszer egyenesen a „grobe Unwissenheit des Landmannes” formulát használja, mivel ellenállnak az újításoknak, megnyugszanak a jó termésű évek sikerében, és nem törekednek a nehéz idők kivédésére⁵⁸ –, máskor azonban hangot ad annak a meggyőződésének is, hogy a paraszti üzemben felhalmozódott tudás nemcsak értékes, de követendő példaként is szolgálhat. A tudatlanság az ő értelmezésében a racionális gazdálkodás szempontjainak mellőzését, az értelmének belátására való képtelenséget jelenti, nem pedig a tapasztalati tudás hiányát. A parasztek megfigyeléseit, ismereteit éppen ezért példaként állította a gazdatisztek számára is. Növényismeretükről ez írja például:

„A parasztember gyakran több botanikai ismerettel rendelkezik, mint amennyit általában várnánk tőle. Egy kezdő gazdásznak nagyon sok időbe telik, amíg szert tesz annyi ismeretre, amennyire egy valamennyire is figyelmes parasztember – aki saját nyelvén meg tudja nevezni valamennyi, számára hasznos növényt és gatz – gyermekkorától szert tett.

Jóllehet nem lenne képes külső jegyeik pontos leírására, vagy botanikai besorolásban nem ismeri osztályukat és rendjüket, de a legnagyobb távolságból is felismeri a terményeket, függetlenül attól, hogy éppen kikelőfélben, növésben vagy érésben vannak.”⁵⁹

Ugyanezen tapasztalatát a gyümölcsfákra és vadon élő növényekre vonatkozóan is megerősíti, majd a következőképpen folytatja:

„Gyakran ismeri a növények betegségeit is, mint amilyenek a sebek, törések, fekélyek, bőnedvűség, sorvadás, termékeltenség stb. Nem egyszer akár ezek okaival is tisztában van, tudja, miként lehet őket elkerülni és gyógyítani.”⁶⁰

Munkáiban az a szemléletmód a meghatározó, amely a felvilágosult abszolutizmus szemszögéből tekint a falura és annak lakóira. A parasztember minden értékével együtt felsőbb segítségre, útmutatásra szorul, az elért eredmények pedig összességében az állam és a fejedelem javát szolgálják. A parasztek jóléte Wittmann-nak már ezen első kötete szerint is akkor mozgatható elő, ha a jószágot, különösen a juhokat sújtó járványok kialakulását sikerül megelőzni, a juh-tenyésztés hasznát és jövedelmezőségét emelni, illetve ehhez kapcsolódva a juhállományt *megnemesíteni*, továbbá, ha el tudják sajátítani, miként lehet rossz földeket termékennyé tenni, azokon a fű- és szénatermesztést felfuttatni, s ezáltal a jószágállományt feljavítani.⁶¹

Az általa javasolt megoldások sikeréhez nemcsak praktikusságuk, de minimális költségvonzatuk is hozzájárult. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a napi

⁵⁸ Wittmann 1810, XIII–XIV.

⁵⁹ Wittmann 1829a, 18.

⁶⁰ Wittmann 1829a, 19.

⁶¹ Wittmann 1797, 9.

tapasztalaton és belátáson keresztül, a „józan paraszti észre” hatva igyekezett olvasóit meggyőzni némely változtatás fontosságáról. Ez akkor is így van, ha az egyes betegségek kapcsán nem volt (lehetett) tisztában azok valódi okával. Wittmann abból indult ki, hogy a jelenlegi háziállatok a vadállatoktól származtathatók, a vadállatokat pedig a természetben senki nem gondolja, mégis egészségesek, ellenálló képességük nagy, jól tápláltak. Életük a háziállatokétól leginkább abban különbözik, hogy sokat mozognak, egész nap a friss levegőn tartózkodnak, és változatosan táplálkoznak. Amennyiben tehát a parasztok is igyekeznek saját jószágaikat minél többet a szabad levegőn, jól kezelt réteken tartani, úgy nem kell félniük a betegségektől.⁶² A télen-nyáron a szabadban tartott juhoknál nem fordul elő a mételykór (Egelkrankheit), emellett a fűszeres és keserű füvek és a száraz legelő is egészségvédő hatású. Megfigyelései szerint minden olyan tényező, ami ezekkel ellentétes, árt nekik. Legfőképp a nedvesség, legyen az nyirkos széna vagy éppen párás, mély völgyben fekvő legelő.⁶³ Arra is felhívja a parasztok figyelmét, hogy gyógyhatású, megszáritva orvosságként használható füveket ők maguk is gyűjthetnék.⁶⁴

További tanácsai – melyek magyaróvári főjóság-kormányzói időszakában napi gyakorlattá váltak –, hogy a nyájat csak a pára felszállása után szabad kihajtani, nyáron pedig biztosítani kell az árnyékot. Elegendő sötét kell juttatni az állatoknak, ami erősíti őket, és tiszta almot adni alájuk. A parasztok ezzel szemben mindennek épp az ellenkezőjét teszik: jószágaikat már korán reggel kihajtják, a sötét pedig drágállják. A szembesítés nem is marad el: „Vajon ki más lenne hibás ebben, mint ti magatok, tudatlanságotok, s oly gyakori és káros előítéleteitek?”⁶⁵

A nagyobb odafigyelés ugyanakkor rövid időn belül a jövedelmekben is jelentkezik: kevesebb a veszteség (elhullás), nőnek a bevételek (tej, sajt, gyapjú, bárányok eladása, trágya). Wittmann a 18. század végén úgy számol, hogy juhonként évi 2 forint 30 krajcár a megtermelhető nyereség, azaz ha egy községnek ezer juha van, akkor az éves szinten elvben 2500 forintot is jövedelmezhet. A gondosság a tenyésztésben is kifizetődő, amennyiben a községek drágább, de a gyapjú minőségét feljavító merinó kosokat („selyemjuh”) vásárolnak, így a befektetett tőke hosszabb távon megtérül.⁶⁶

A helyes gazdálkodási módszerek azonban mit sem érnek, ha a birtokos és „alattvalói” között nincs lelki összhang. A birtokkormányzás filozófiájáról szólva megállapítja, hogy a gondok akkor jelentkeznek, amikor a birtokos az alárendeltjeivel szemben a természettől rendelt törvényeket nem tartja meg: „Nem minden birtokos követi a jog és méltányosság törvényeit, melyeket

⁶² Wittmann 1797, 85–86, 89–91.

⁶³ Wittmann 1797, 11–14.

⁶⁴ Wittmann 1797, 28.

⁶⁵ Wittmann 1797, 15–16. A felvilágosult, a közjó érdekében működő állam nézőpontjából szólítja fel a földesurakat, gazdatiszteket is, mint akik kellő hatalommal bírnak ahhoz, hogy a parasztokat rábírják bizonyos higiénés és egészségügyi szabályok betartására, a meggyökeresedett rossz szokások elhagyására (pl. a legelők, patakok, utcák, udvarok tisztán tartása, „damit nicht die Thiere im Kothe schwimmen müssen!”). (Uo., 122–123.)

⁶⁶ Wittmann 1797, 34–35, 43–44.

előír a viszonyok természete és az az érdeke, melyet a birtokkormányzás és a vele kapcsolatos vállalkozások áldásos sikere elengedhetetlen feltételként megkövetel.”⁶⁷ Kissé lejjebb megismételi mindezt: „A birtokigazgatás szempontjából a patriarchális a dolog természetének, a kívánalmaknak és céloknak egyedül megfelelő, emberszerető és igazságos kormányzati mód, miként azt ő császári fensége birtokain felette jótékonyan és sikeresen gyakorolják.”⁶⁸ A kormányzottak irányában megnyilvánuló felelősségérzetet, humánus magatartást Wittmann gazdatisztjeitől is megkövetelte.⁶⁹ Galgóczy erre utalhat, amikor megjegyzi: „Sz. János tanusitá, milly tisztelettel viseltetik a pórnép a’ vele szeliden bánó uradalmi tiszték iránt.”⁷⁰

Lényegesnek tartotta, hogy a mezőgazdasági üzem – még a paraszti gazdaság is – nem gyár, ahol egyhangú, mechanikus munkát kell végezni, hanem egy olyan üzemforma, ahol a siker a gazdaság személyzetének hozzáállásától, „az egyéni akarattól, becsülettől és kötelességérzettől, az uruk és jóttevőjük irányában megnyilvánuló ragaszkodástól függ, akit szeretnek és tisztelnek”.⁷¹ Ennek mibenlétét egy bélyei példával világítja meg.

„Többször találkoztam az ekéjük mellett imádkozó szolgálkkal, és azt gondoltam, hogy nyilván a szokásos reggeli imájukat végzik. Amikor egyszer áhítatukról kérdeztem őket, azt mondták, azért imádkoznak, hogy a kukorica gondozása úgy sikerüljön, ahogy én azt szeretném, s ezzel nekem örömet szerezzenek. Látni kellett volna a munkájukat! A több száz holdnyi kukoricával bevetett táblán olyan egyenes sorok voltak, hogy egy kertész a konyhakertben zsinórral sem húzott volna különbet. [...] 40-50 ilyen szorgalmas, értelmes, tapasztalt szolgát egyszerre ilyen munkában látni felér egy műalkotással, és nagy gyönyörűség szemlélni. Egy ilyen tünemény materiális eszközökkel nem, csak immateriálisakkal érhető el [...]”⁷²

Egy másik példát is hoz, szinten a bélyei uradalomból, ahol az egyik tehető gazda szolgálja halálosan megbetegedett. Mikor Wittmann megkérdezte tőle, hogy van a szolgálja, így válaszolt:

⁶⁷ Wittmann 1842, 44.

⁶⁸ Wittmann 1842, 44. Vö. még a szolgák motiválásáról Farkaskút, Weichselhof és Albertkázmér kapcsán: „Die Knechte theilten den Gewinn mit dem Herrn”, továbbá: „Nicht der Eigenthümer allein, auch sein Beamter und selbst sein Gesinde findet darin einen Reiz, der sie fester an ihren Dienst hält.” (n. n. [Schreibtafel] 1818, 314– 315.)

⁶⁹ Wittmann 1819-től lett a magyaróvári uradalom úriszékének elnöke. A január 21-i ülésen kezdeményezte, hogy az újonnan alkalmazott gazdatiszték tegyenek esküt. Amellett, hogy alkalmazott és munkáltató viszonyát erősítette e nagy jelentőségű szimbolikus aktus, Wittmann jó érzékekkel vette észre, hogy az eskü a gazdatiszték hivatásrendi elkötelezettségét is erősíti. Vö. Kállay 1985, 23.

⁷⁰ Galgóczy 1843, 1322. Az idilli képet zavaró feszültségre utal azonban, hogy 1848 márciusában – nyolc évvel Wittmann távozása után – éppen Szentjánoson vallottak úgy a felszabadulófélben lévő jobbágyok, hogy „a fő hertzei uradalmi jobbágyok között ők leg inkább zaklattatnak, ő velük történnek a leg több törvény ellenes bánások és méltatlanságok, és mind ezeknek oka, a tisztartó”. MmL IVA 502b 804/1848 (Magyaróvár, 1848.03.23.).

⁷¹ Wittmann 1842, 45.

⁷² Wittmann 1842, 45.

„Uram – mondta –, nagyon rosszul. Az fenyeget, hogy elveszítem őt, aki már több mint húsz éve szolgál a családukban. Halálos beteg. Neki köszönhetem, hogy jobb módban élek, mint sok szomszédom. Jobban gondoskodik mindenről, mint ahogy én arra képes lennék. Összetartozunk.”⁷³

Ha a birtokosnak „ilyen lelkű és szívű” szolgálai vannak, akkor már csak arra van szükség, hogy ő is hasonlóan viszonyuljon hozzájuk. Ebben az esetben mind a birtok adminisztrációja, mind pedig kormányzása a lehető „legegyszerűbb”. A birtokos vagy jószágkormányzója a legnagyobb birtokokat is „könnyen, célszerűen és áldást hozóan” irányíthatja. Az irányítás, az utasítások végrehajtása szintén egyszerű, mert azok „beíródtak a tisztviselők és szolgák lelkébe és szívébe”. Mindez átláthatóságot eredményez, így a könyvelést kevés ember és egyszerűen elvégezheti.⁷⁴>Listre hivatkozva – de címet nem említve – mindezt úgy összegzi, hogy „[a]z anyagi termékek termelésén kívül a gazdagságnak van egy mélyebb forrása is, az immateriális erők felszabadítása”, amihez rögtön hozzáteszi azt is, hogy „ez a mezőgazdasági termelés fő forrása”.⁷⁵

Röviden szólnom kell arról is, hogy az eddig elmondottak fényében Wittmann miként viszonyult korának emancipációs törekvéseihez. Alapelveihez hűen és ellentmondás-mentesen közelített e kérdéshez. Számára a legfontosabb a közjó, az egyes társadalmi csoportok közös munkálkodásán alapuló rend megőrzése volt. A keresztény értékek mentén felépülő társadalomban mindenkinek megvan a maga helye, feladata és felelőssége, s ha ezeknek az egyén megfelel, úgy saját életében is előbbre jut. A kor szociális problémáinak gyökerét ezért nem a fennálló rendben vélte megtalálni, mint oly sok kortársa, hanem a józanság, előrelátás és mértéktartás hiányában. Egyik alapelve, hogy – az élet bármely területét véve – a meglévő stabilitást semmilyen hirtelen akcióval nem szabad megbontani és veszélyeztetni, legyen szó társadalomreformról vagy technológiai változtatásokról. Az úrbéres népeiség helyzete kapcsán képviselt véleménye illeszkedik az előbbiekhöz.

A felelős egyénnek nemcsak a jólétet erősítő tényezőket kell maga előtt látni, de azzal is tisztában kell lennie, mi az, ami elnyomorodáshoz vezet. Ennek megtanulása a leghatékonyabban gyermekkorban történhet, korán elsajátított gyakorlati ismeretek által. A már megfelelő ismeretek birtokában levő, gyakorló gazda számára ellenben az a létfontosságú, hogy „gazdálkodási munkáiban meg ne zavartasson”, azaz „a’ földesuri önkény ellen biztosítva legyen”. Az önkény nemcsak az ambíciókat lohasztja le, hanem demoralizál is.⁷⁶

A jobbágyi szolgáltatások kérdésében Wittmann azon az állásponton volt, hogy a terhek csökkentéséből önmagában még nem következik a parasztok gazdasági helyzetének javulása – „nem az adózások okozzák a’ jobbágyok’ állapotjának elallassodását”. A jövedelmezőség növelése csak a föld termőképességének emelése és a gazdaság ágainak egymást komplex módon

⁷³ Wittmann 1842, 46.

⁷⁴ Wittmann 1842, 46–47, lásd még erről uo., 48.

⁷⁵ Wittmann 1842, 48.

⁷⁶ Wittmann 1838, 36–37.

erősítő összehangolása által lehetséges. Az okszerűen gazdálkodó, azaz „értelmes, családgyával együtt munkás, szorgalmatos, és mindenben iparkodó földműves” az úrbéres lét adta körülmények között is képes helyzetének javítására, jóllehet a végső cél az úrbéres szolgáltatások „lassankénti” eltörlése. A „lassankénti” jelző wittmanni értelmezésben annyit tesz, hogy önkéntes örökváltás útján.⁷⁷ Az egyszeri teljes és kötelező örökváltás ellen azzal érvel, hogy ez esetben a jobbágyok „érdem nélkül” jutnának adómentességhez, ami nem hogy életszínvonalukat nem emelné, de csak a „tunyaságot” és „lelki elaljasodást” erősítené.⁷⁸

A stabilitás védelme, a működőképesség megőrzése egy másik aspektusban is megjelenik nála, mégpedig a jobbágytelek felosztásának, vagy akár öröklés útján történő elaprózásának határozott ellenzésében, mondván, az a falusi nyomor forrása.⁷⁹ A piacosodó és belterjessé váló nagybirtok kívánalmaival is összhangban volt ugyanakkor azon emberbarát lépése, amikor a jobbágyok a magyaróvári uradalomban 50 százalékos robotkedvezményt kaptak.⁸⁰

Elmélet és módszer: a Renovationswirtschaft

Az előbbi gondolatokat folytatva, Wittmann rámutat, hogy külön kell választani a jobbágyok gazdasági és jogi helyzetét. A korszakban a jobbágyi lét gyakran joggal volt szinonim a szegénységgel, amit a kortársak kizárólag a paraszti népesség jogi helyzetével hoztak összefüggésbe. Wittmann egyik törekvése az volt, hogy igazolja: a jobbágyi terhek mellett és ellenére – „melylyekről a’ jelenkorban, midőn mindenekről hirtelenkedve szoktak ítéletek hozatni”⁸¹ – is lehet gyarapodni. A stabil gyarapodás forrása így álláspontja szerint nem a polgári szabadság egy csapásra történő megadása, hanem a lépésenkénti építkezés.

„A’ kornak erőltetett előléptetése, – az időt megelőzni törekvés az, a’ mi bennünket nagy bajokkal fenyeget, vagy azokat már szülte is az által, hogy alap és rendszer nélkül építettünk. Ez az oka, hogy haladásunknak nincs tartóssága – hogy építményeink leroskadnak ’s lakóikat özszveuzzák. Mezei gazdaságunk sem mehet előbbre, mert igaz alap, valódi özszveillesztés, a’ körülményekkel egybenhangzás – a’ morális és phisicai erőknek támoszponttyai nélkül szűkölködik, – általjában pedig előléptünkben rendszert nem követünk, hanem az alkalmas időt be nem várva ezt nem úgy használjuk, hogy annak, a’ mit építettünk tartósságot szerezzünk.”⁸²

⁷⁷ „[...] a’ legigazságosabb úton, az az: mások törvényes tulajdonának megsértése nélkül, magokat kiszabadíthassák.” (Wittmann 1838, 38.)

⁷⁸ Wittmann 1838, 36–38.

⁷⁹ Wittmann 1838, 48–49.

⁸⁰ Ennek pontos dátumát nem tudtam kideríteni, de vö. Wittmann 1833a, 85; 1838, VII; Statisztikai kimutatás 1847, lásd Melléklet.

⁸¹ Wittmann 1838, V.

⁸² Wittmann 1838, V–VI.

Máshol szintén feltűnik a türelem és kitartás mint közgazdasági kategória:

„[...] időt kíván minden, a' mi nagy! és a' melly arányban lankad a' szorgalom, ugyan abban az arányban későbbben érik meg a' gyümölcse iparunknak, de erőltetett éresztéssel soha sem juttatik tökéletességre.”⁸³

Mi lenne a megoldás? A sikeres gazdaság jelszavai „a szorgalom, a mesterség ismerete, jártasság [...], eszesség és belátás” (Fleiß, Kunst, Geschicklichkeit [...], Klugheit, Einsicht), s akkor a mezőgazdaság az állam javát is szolgálja.⁸⁴ Mint látjuk, itt is tudatosan fejleszthető, kiművelhető tulajdonságokat említ, a tőke szerepéről egy szót sem szól, mert az emberi tényezőt tartja a legfontosabbnak. Felfogásában nem számít, hogy kis- vagy nagybirtokról van-e éppen szó, a lényeg az, hogy ki-kí a maga szintjén találja meg a birtok méretéhez igazodó arányokat, és törekedjen a belterjes gazdaság kiépítésére. Azokkal szemben, akik a birtok modernizálását azzal hátrították el, hogy nincs hozzá elegendő tőkéjük, ezt vallotta:

„Általában úgy vélik, egy ilyen vállalkozás költségei túl nagyok, és csak a gazdag birtokosokat tartják erre képesnek. Csakhogy minden relatív, és a leggazdagabb földbirtokos is csak akkor képes egy vállalkozást gazdaságosan megvalósítani, ha a befektetése megtérül. A kisbirtokos kicsiben, a nagybirtokos nagyban teszi azt.”⁸⁵

A márialigeti rétöntözési beruházások kapcsán másokat is arra biztatott, hogy – hacsak nincsenek teljesen elszegényedve – bátran vágjanak bele kicsiben, mert a vállalkozás már a következő évben saját erejéből működik majd, s apránként kitermeli a nagyobb beruházások költségeit is. Alapelve tehát az volt, hogy a földjáradékot magából a föld hozamából növeljék meg úgy, hogy eközben a birtok tőkeértékét a lehető legmagasabb szintre emeljék. Wittmann révén a magyaráróvári uradalom is ezt az utat követte.

„Koránt sem kell azonban gondolni, hogy ilyen bővséges termés vagy csak nagy költséggel, vagy felette erős trágyázással legyen eszközölhető; a' termékenységének lassankénti nevedése, vagy is a' föld becsének emelkedése egyedül az által elérhető, ha figyelmezve a' föld' különböző minden nemeire, úgy a' klimabeli körülményekre, a' már létező, vagy létre hozatható morális és physikai erőhez szabott olyan rendszer követetik a' földművelésnél, melly a' rationalis mezei gazdaság minden kívánatainak megfelel, de egyszer' smind még a legcsekélyebbnek láttzó művelési hibák is – a' művelési hibákat azonban csekélyeknek mondani soha sem lehet, mert következeiseikben mindég nagyok – elkerültetnek.”⁸⁶

⁸³ Wittmann 1838, 30.

⁸⁴ Wittmann 1810, XV–XVI.

⁸⁵ Wittmann 1833a, 59.

⁸⁶ Wittmann 1838, 13.

Jellegzetes hibának tekintette Wittmann a helytelen spórolást, amikor a birtok egy részét karbantartották, miközben ugyanott több ezer hold ment tönkre. Ugyanígy azt sem tartotta szerencsésnek, ha nagy összegeket áldoztak új szerzeményekre, miközben – ha saját termelésük reformját apránként elkezdték volna –, ugyanazt a hozamot a korábbi birtokterületen is el tudták volna érni.⁸⁷ A leromlott, olcsón árult birtokkal járó veszélyekre is figyelmeztet. Az első években ugyanis nagyon magas a meliorációs költség, másrészt egy ilyen birtok feljavításához nemcsak eszközök és pénz szükséges, sőt – a siker teljesen elmarad, „ha a megfelelő értelmi erők” és erkölcsi háttér hiányzik.⁸⁸

Féltetve tehát a méret és a jogi szabályozás különbségeit, Wittmann a nagy- és kisbirtok problémájához egyedül a természeti adottságok és a megkerülhetetlen költségek irányából közelít. Mindkét esetben azt tartotta szem előtt, hogy kimondottan rossz adottságok ellenére – feltételezve ugyanakkor egy potenciális felvevőpiac létét – miként lehetséges a nehéz helyzet konszolidálása (stabil önellátás), majd a birtok megerősítése után a továbblépés.

A hagyományos, jobbára háromnyomásos rendszerben Wittmann számításai szerint a paraszti és uradalmi hozamok, illetve a jövedelmezőség mértéke között igazából nem volt különbség.⁸⁹ Ennek bizonyítására didaktikus formában is összevetette a két üzemformára jellemző költségeket és nyereséget. Mindkét üzemtípusnál egy kataszteri holdra (1600 □ öl) rozból, búzából, árpából és zabból az akkor szokásos 3 mérő vetőmaggal számolt.

A modellként szerepeltetett, 30 kataszteri hold szántó és 6 kataszteri hold rét telki állománnyal rendelkező, három nyomásban művelt parasztgazdaság Magyarországon ritkaságszámba ment,⁹⁰ de a mosoni sajátosságoktól nem esett messze. Átlagosan gyenge termést feltételezve, amennyiben egy mag csak hármat ad, holdanként csupán 9 mérő termést arat a jobbágy, összesen 180 mérőt. Ebből kell – ha kilenced nincs is – a tizedre 18 mérőt, családonként pedig további 8-8 mérőt számolnia, a fennmaradó részből pedig fedeznie adóját, a holdanként 3 mérőnyi vetőmagot, a megmunkálás-trágyázás költségeit és egyéb szükségleteit. Különösebb veszteségek és csapások nélkül is az „[i]llyen jobbágy el nem élhet, annál inkább nem gyarapodhat”⁹¹

⁸⁷ Wittmann 1833a, 60. A célszerűség és takarékoság hiányát rója fel Ditz Henrik még egy emberöltővel később is a magyar nagybirtokosoknak: „Hogy a magyarországi nagybirtokosság kitünő gazdálkodást visz, ez nem valami gazdasági szellem, hanem az ahhoz kötött becsület kifolyása. Széchenyi óta hazafiúi kötelességül tekintetik a vagyonosnak jó karban tartania gazdaságát, s a magyar nemesség e kötelességét buzgón teljesíti; az üzlet jóságát azonban nem a tiszta jövedelem, hanem a természetmenny technikai tökélye szerint méri.” Mivel az adott technikai szint nincs szinkronban a gazdálkodás egyéb körülményeivel, a „technikai tökély” a nyereségesség rovására megy. (Ditz 1869, 183–184.)

⁸⁸ Vö. „gar nie, wenn nicht angemessene intellectuelle Kräfte da sind” (Wittmann 1842, 58–59). Az általános tőke- és stratégiahiányra, valamint következményeire lásd Ungár 1935.

⁸⁹ Wittmann 1838, 4–5.

⁹⁰ Ezek az értékek Moson mellett – mint a fordító is megjegyzi – Magyarországon csak Bácskában és Csongrád, Békés és Csanád vármegyékben feleltek meg a valóságnak. (Wittmann 1838, 30.)

⁹¹ Wittmann 1838, 31.

A parasztcsalád azonban egyéb tevékenységek révén (napszám, fuvarozás, szőlő, gyümölcs, az asszonyoknál fonás, baromfinevelés) még a kedvezőtlen adottságok melletti csekély termés esetén is képes a tovább élésre, míg a nagybirtokon a veszteség nehezen könyvelhető. A paraszti háztartásban ugyanis a feleség és a gyerekek munkája sokat számít, a paraszt lehetőleg maga végez minden munkát, míg a nagybirtokosnak pénzben (napszám) vagy terményben (arató- és cséplőrész: egytized-egytizenkettő rész) fizetnie kell. Azt a hányadot tehát, amit a jobbágyság elbuknak a tizeden és kilenceden, a nemesi birtokosok sem tarthatják meg, ráadásul a szolgák és cselédek messze nem teljesítenek annyit, mint egy szorgalmas parasztcsalád tagjai, akik egész nap saját érdeküktől vezérelve dolgoznak.⁹² A földesúri munkaszolgálatok mellett a jobbágnak Wittmann szerint elvben elegendő ideje marad arra is, hogy a saját birtokát megművelje, gyarapítsa – ez különösen igaz a téli hónapokra. A nemesi birtokok ezzel szemben csak az ingyenmunka (robot) és egyes haszonvételeik, bérbe adott jószágaik segítségével maradhatnak rentábilisak. Ha a több lábbon állás hiányzik, „előbb utóbb bizonyosan tenkre kelltek jutniok”⁹³, s Wittmann megjegyzi azt is, hogy a paraszti ingyenmunka csak abban az esetben jelent valódi hasznót a földesúrnak, ha a birtokot saját cselédeivel és napszámosaival sem tudná jobban megművelni. „Annyi azonban bizonyos, hogy sem a földműves [Landbauer], sem a nagyobb földbirtokos nem fog meggazdagodni, amennyiben csak minden harmadik mag a nyereség.”⁹⁴ Sokkal inkább fokozatos elszegényedés vár mindkettőjükre, minél magasabbak a birtokot sújtó terhek, és minél alacsonyabb a termény ára, annál inkább. Ahol ehhez még elaprózott birtokszerkezet és gyenge természeti adottságok is társulnak, ott különösen érzékenyen jelentkezik a veszteség, amire Wittmann a Felvidék szlovák részeit hozza példának („in der Slowakey [sic!] in Gebirgen”), ahol a lakosok egyéb kereset hiányában szűkölködnek. Ha éhínség áll be, a jobban termő vidékekről történő szállítások legfeljebb enyhíthetik a nyomort, de nem képesek azt megszüntetni. Az éhínség veszélye csak abban az esetben számúzható, ha egy ország minél intenzívebb gazdálkodással igyekszik a maximálisan elérhető gabonatermést megközelíteni, a birtokszerkezetben pedig a közepes méretű gazdaságok és nagybirtokok dominálnak.⁹⁵

Wittmann azonban azzal számol, hogy már abban az esetben is, ha a parasztbirtokon egy mag csupán négy újabbat hoz, sikerül a jobbágnak gazdaságát és bevételeit egy szinttel magasabb pályára állítani. Amennyiben a közepes adottságú, sőt akár sovány földet célszerűen megválasztott és odafigyeléssel gondozott terménnyel vetik be, úgy könnyedén elérhető az elvetett mag utáni ötszörös, azaz a holdankénti 15 mérős hozam is. Wittmann szerint ez az a határ, ahol a gazda már szert tehet akkora jövedelemre, amely fedezi szükségleteit, sőt, gazdaságát is erősíteni, fejleszteni tudja. Az ötszörös terméshozam feltételezi bizonyos állatállomány meglétét, melynek trágyája nélkül nem lett volna képes elérni ezt az eredményt. Az úri birtok esetében is

⁹² Wittmann 1833b, 2–5.

⁹³ Wittmann 1838, 33–34.

⁹⁴ Wittmann 1833b, 5.

⁹⁵ Wittmann 1833b, 5–6.

az ötszörös hozamnál látja azt a határt, amelyre alapozva lehetséges egy szerény, de kiszámítható élelnívó elérése. A hatszoros vagy afeletti termés már arról tanúskodik, hogy a jobbágy kellő takarmánnyal rendelkezik ahhoz, hogy arányos számú marhát neveljen, melyek segítségével gazdaságát önjáróvá és az intenzív⁹⁶ gazdálkodás irányába mozdulóvá teheti. A vetőmag hét-tízszeres hozamával számoló gazdáról egyenesen azt állítja, hogy „[a]z ilyen sorsra jutott telkes gazdát annyira vagyonosnak tarthattuk, hogy alig cseréll meg akár kinek sorsával”.⁹⁷ A lényeg, hogy a klimatikus adottságokon túl egyedül a művelés intenzitásán múlik, vajon a vetőmagonkénti hozam eléri-e a 8–15 magot, vagy a holdankénti 24–45 mérőt. Tízszeres hozam esetén a jobbágy holdanként már 30 mérőt arathat, az őszi-tavaszi nyomásban összesen 600 mérőt, amelyből Wittmann kalkulációja szerint a terhek és szükségletek levonása után is több mint 400 mérő marad szabad felhasználásra, illetve eladásra.⁹⁸

Fontos felismerése tehát, hogy a hozam nem feltétlenül áll egyenes arányban a földek minőségével. Míg első osztályúnak értékelt szántóknál nyolc és húsz mag közé tette a várható hozamot, amit akkoriban semmiféle trágyázással sem tudtak meghaladni, addig a wittmanni módszer segítségével a gyengébb, harmadosztályba sorolt földeket is lehetséges volt az első osztályúak szintjére felhozni. Az utóbbira példa a magyaróvári uradalomból Albertliget, Bordacs-, Wittmannshof-pusztá, de Seelowitz, Bélye és a szilézi-i birtokok is. Mindez persze nem azt jelenti, hogy az első és a harmadosztályú földek között ne lett volna különbség, hanem csak azt, hogy szívós munkával az utóbbiak termőereje is feljavítható az első osztályúak szintjére. A javulás Wittmann szerint egyedül a „nagyobb szorgalom és tőkebefektetésen” múlik. És természetesen az időn. A Wittmann által propagált ún. Renovationswirtschaft lényege éppen az, hogy a gyengébb adottságú birtokok művelését az állattenyésztéssel kombinálva, a legelőgazdaságtól a takarmánytermesztésen át a szemtermelésig haladva, fokozatosan jussanak el az adott terület termőképességének javulásához.⁹⁹ A legfontosabb, hogy a föld megújítását összekapcsolta a takarmánytermesztéssel és az ezen alapuló jószág tartással. A jószágok után annyi trágya keletkezett, hogy a gabonának elegendő volt egy kisebb részt elkülöníteni, s így termelt annyit, mint másutt háromszor akkora területen. A hozamok növekedése mellett idővel a művelés költségei is csökkentek.¹⁰⁰

⁹⁶ Wittmann nem használja ezt a szót.

⁹⁷ Wittmann 1838, 35.

⁹⁸ Wittmann 1838, 32–33.

⁹⁹ Wittmann 1833b, 8–9. Vö. „[...] mennél több földet használ a' mezei gazda telkeiből arányos takarmány tenyésztésre, annál inkább nevededik utóbb, és pedig kevesebb munka, kevesebb vetés, és kevesebb költség mellett, gabona termesztése, és a' marhatartásból folyó haszna. A' kevesebb földre szorított gabonavetés által inkább nagyobbodik a' gabona termés, és mivel így kevesebb költséggel a' takarmány gyarapodik, ez által pedig a' marhák haszna nevededik, tehát a' földművelőnek állandó gyarapodása, és evvel sorsának jobbulása minden országban, és mindennemű körülményekben csak így eszközölhető, és csak e' módon vivhat is meg diadalmasan az időnek mostohaságával.” (Wittmann 1838, 29.) A fokozatosság első hangsúlyozását lásd Wittmann 1810, XVI.

¹⁰⁰ Wittmann 1833b, 17.

A feladatot már 1797-es, parasztoknak írt munkájában megjelölte. Itt még megnevezés nélkül ismerteti a Renovationswirtschaft lényegét, ahol a földek feljavításának az a célja, hogy „e rossz, puszta földekből szép, dús rétek váljanak, melyekről évente sok szép, jó fűvet és sok fuvar szénát nyerhettek majd”.¹⁰¹ A magas hozamú – és szakszerűen kezelt – széna a stabil téli takarmányellátás alapját képezi, ami nélkül elképzelhetetlen a továbblépés a minőségi állattartás irányába. Az erről írottak mintegy előképét jelentették¹⁰² a majdan a magyaróvári uradalomban véghezvitt – s alább ismertetett – reformjainak, ahol nagy területeket termőre fordítva igazolhatta elgondolásai helyességét. Az eddigieket összefoglalva, a Wittmann által képviselt gazdasági irány alaptételei a következők:

Még a gyenge földek is feljavíthatók annyira, hogy a legjobb minőségűekkel is megállják a versenyt. A feljavítás költségei – ide értve a bér munkát is – gyorsan megtérülnek, szemben a rosszul végzett robottal („ingyenmunkák”). Az előbbi esetben könnyen elérhető a 12-13 mag, az utóbbinál nem lehetséges három-ötszörösnél nagyobb hozam. A haszon mértéke nem a birtok méretétől függ, hanem a művelés intenzitásától. A gabona- és takarmánytermesztés, valamint a marhatartás összhangja csökkenti a munka- és költségárfordításokat, miközben növeli a jövedelmet.¹⁰³ „Az ugar-tartás pedig a földművelőnek legnagyobb terhe.”¹⁰⁴

Áttérve a konkrét, a jövedelmezőséget emelő lépésekre, melyek „a legszegényebbeknek is hatalmokban állanak”, Wittmann az alábbiakat emelte ki:

Ot-hat mag terméshozam után még volt haszon a birtokon, ellenben a két-három magnyi termés már veszteséget jelentett. Ebből a helyzetből kiutat csak a „nagyobb szorgalom” és a „nagyobb tőke pénznek beöntése” jelenthetett. A feljavítás fázisai a következők: mivel egy hosszú ideig tartó folyamatról van szó, ezért a kérdéses területet ki kell venni a nyomásrendszerű művelésből, és azon – főként a kezdeti időben – takarmányt kell termelni. A takarmánnyal marhát hizlalhatnak, juhot tarthatnak, illetve tejgazdaságot alakíthatnak ki. Eközben a korábbi rossz föld minősége is javul, s fokozatosan alkalmassá válik a jó minőségű gabona termesztésére. Hegyesebb vidéken a burgonyatermesztés lehetőséget nyújt a pálinkafőzésre, a kifőzött cefre pedig marhahizlálásra alkalmas.¹⁰⁵

A nyomásos gazdálkodásról a váltógazdaságra történő áttérés azonban feltételezi a tagosítást is, ami egy azonnali pozitív hozadékkal is jár: ez, valamint az ugar közlegelőként való használatának megszüntetése a földek értékét legalább megkétszerezi.

A tagosítás mellett a telki állományból célszerű egy hozzávetőleg 400-800 négyszögölnyi részt kertnek elkülöníteni, ami szűkebb esztendőkből igen jó

¹⁰¹ Wittmann 1797, 46.

¹⁰² Wittmann 1797, 46.

¹⁰³ „[...] nem a teleknek nagyobb terjedése az, a mi a pozitív nagyobb hasznot adja, hanem az aránylag kevesebb, de folyton nevelkedő művelés alatti földek szerzik az igazi hasznot akkor, ha a takarmány tenyésztésben oly állásra juttatnak, hogy annyi marha-eledel takaríttatik, a mennyi a megkívántató trágyának gyűjtésére szükséges.” (Wittmann 1838, 27.)

¹⁰⁴ Wittmann 1838, 26–27, i. h. 28.

¹⁰⁵ Wittmann 1838, 9–10.

szolgálatot tesz (burgonya, zöldség, hüvelyesek a család számára és eladásra). A kert arra is jó lehetőség, hogy kinti munkák hiányában a család tagjai mindig találjanak elfoglaltságot maguknak. A gazda által nemesített és oltott gyümölcsfák friss gyümölcsöt adnak, eladásra éppúgy, mint a család szükségleteire. Szerencsés esetben a gyümölcs utáni bevétel fedezi az évi adót is. Ha ritkásan ültetik a fákat, a réteken is lehet gyümölcsöket termesztetni. A gyümölcs emellett a szeszfőzés és a bor alapanyaga, de aszalni is lehet télire, akár eladásra is. Emellett tűzi- és épületfának alkalmas fajokat is ültethet a parasztember, ezzel is csökkentve kiadásait. Az őszi vetés után a gazda kerekrépát és hajdinát vet, ami jó termés esetén téli takarmányként, rossz évben pedig zöldtrágyaként hasznosul.¹⁰⁶ Az 1836-os országgyűlés rendelkezései nyomán az is elérhetővé lett, hogy az esetlegesen felosztásra kerülő közlegelőből földjét valamelyest ki is kerekítse.

A mosoni viszonyokhoz közel álló logikai sorban a háromszor tíz holdnyi, nyomásban művelt szántók, kiegészülve a rét- és legelőjárandsággal, akár 40 kataszteri holdnyi megművelhető, a közlegeltetés alól felszabadított területet is eredményezhettek.¹⁰⁷

Wittmann az így előállt parasztbirtokon egy olyan gazdaság kialakítását tartotta kívánatosnak, ahol a 40 holdnyi birtokból 28 holdon továbbra is szántóművelést folytatnak, a volt legelőn, réten és a szántókból lecsippentett 12 holdnyi részen, 2-2 holdas parcellákon pedig az 5. táblázatban bemutatott, hatéves turnusban haladó művelési rendet alakítják ki (ahol sem rét, sem legelő nem áll rendelkezésre, ott a szántók rovására javasolja e rendszer meghonosítását).¹⁰⁸

A már feljavított földekbe immár eredményesen lehet szemes terményt is vetni. A feljavítás után megnövekedett értékű telki állomány révén a jobbágy hitelképessége is megnő.

¹⁰⁶ Wittmann 1838, 39–43.

¹⁰⁷ Wittmann 1838, 43.

¹⁰⁸ Vö. Wittmann 1838, 49.

5. táblázat

A parasztiirtok takarmánytermesztésének modellje

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
0. év ősze	kétszeres őszi szántás					
1. év	takarmány- keverék*, majd hajdina/répa és burgonya	természetes rét				
2. év		takarmánykeverék,	természetes rét			
3. év	fűmagkeverék	majd hajdina/répa és burgonya	takarmánykeverék,	természetes rét		
4. év	egyéves rét	fűmagkeverék	majd hajdina/répa és burgonya	takarmánykeverék,	természetes rét	
5. év	kétéves rét	egyéves rét	fűmagkeverék	majd hajdina/répa és burgonya	takarmánykeverék,	természetes rét
6. év	hároméves rét	kétéves rét	egyéves rét	fűmagkeverék	majd hajdina/répa és burgonya	takarmánykeverék, majd hajdina/répa és burgonya

* Ún. Mischling: bükköny, borsó, zab, árpa stb. keveréke zöld- vagy száraztakarmánynak (Seidl 1834, 7).
Forrás: Wittmann 1838, 44–45.

Az itt a parasztbirtok méreteihez igazított módszert Wittmann nagyban a Magyaróvár mellett fekvő Albertliget termőre fordítása során próbálta ki, melynek részleteit alább mutatom be.

A régi legeltető, de legjobb esetben is csupán háromnyomásos rendszerből csak tervszerű, az adott terület adottságait a legnagyobb mértékben figyelembe vevő lépésekkel lehetett kitérni. Oly módon kellett a termelés emelkedését biztosítani, hogy a takarmány, az állatállomány, a trágyahozam és a szántóművelés közötti összhang – igazodva a korabeli infrastrukturális feltételekhez – mindvégig megmaradjon.

Az átmenet a Monarchia nyugati felében már a 18. század végén elkezdődött. Stájerországban például a fiziokrata tanok hatására a háromnyomásos gazdálkodásról áttértek a javított háromnyomásos gazdálkodásra, melynek lényege, hogy az ugarba lucernát vetettek, ami így feljavította annak földjét, ugyanakkor – a kapások arányának növelése mellett – lehetővé tette az istállózó állattartást. Az utóbbinak köszönhetően nőtt a trágyahozam, végeredményben pedig javultak a terméseredmények. A javított háromnyomásos gazdálkodást angol minta után Thaer honosította meg a német területeken. Innen már egyenes út vezetett a vetésforgóig.¹⁰⁹

A vetésforgó óriási előnye, hogy a jószágokat istállózóva tartják, ezáltal jóval több trágya hasznosul, mint legeltetés mellett. Az intenzív trágyázásnak köszönhetően nőnek a termésátlagok, így még több jószág tartása válik lehetővé, ami a nép növekvő jövedelmeiben is jelentkezik, elég csak Hollandiára és Felső-Ausztriára pillantani.¹¹⁰ Wittmann azonban azt is hangsúlyozza, hogy önmagukban sem a gazdasági, sem a demográfiai feltételek (munka, értelem, népességnövekedés, nagyobb tőkefelhasználás) nem elegendők: adminisztratív ösztönzőkkel kell gátolni a földek szétaprózódását, mert arra a parasztok (Servituten) maguktól nem képesek.

Alapelv a fokozatosság: az átmenet a magasabb rendű gazdaságba csak lépésenként lehetséges. Először az ugar súlyát kell csökkenteni a gazdaságban, ami javuló legelő- és rétművelést eredményez. Wittmann hangsúlyozta ugyanakkor, hogy a főherceg galíciai és sziléziai birtokain, vagy a seelowitzi és a bélyei uradalmakban teljesen más gazdálkodási rendszereket vezettek be, sőt az uradalmakon belül, az egyes majorságok között is nagy eltérések lehettek. Mindenütt a legracionálisabb, legcélravezetőbbnek tűnő módszert alkalmazták.¹¹¹

A 40 holdas jobbágytelek nagyobbik felét kitevő 28 holdnyi szántóval a következőképpen járt el. A területet négy egyenlő részre osztva (búza, árpa, kukorica, repce) a jobbágy együttesen évi majd 1000 mérő termést adó szántóhoz jut, ami mérőnként 4-5 forinttal számolva 4-5 ezer forintos bevételt jelent, s akkor még nem számolt a jószág tartás jövedelmeivel.¹¹² A rendszer előnye, hogy így minimális külső tőke bevonásával tehető önjáróvá egy olyan művelési rend, amely évről évre magasabb hozamot és több jövedelmet biz-

¹⁰⁹ Posch 1963, 113. Vö. még Barta–Orosz 1979.

¹¹⁰ Wittmann 1829b, 12.

¹¹¹ Wittmann 1829b, 14.

¹¹² Wittmann 1838, 55.

tosít a gazdának.¹¹³ Arra a hipotetikus kérdésre, hogy miként az „egyes földbirtokosnak, úgy az egész polgári egyesületnek is jobb-létét mi eszközli inkább, az e', ha valamely jószág, mellyből se dézma vagy kilenczed, sem robotok nem adatnak ugyan, de annak jövedelme csak 200 ftban áll, vagy az, ha ugyan annyi föld évenként 4000 ftot hoz be, de ebből dézma, 's kilenczed fejében 200, vagy 300 f. volna adandó?" már nem is ad választ, olyannyira egyértelmű az.¹¹⁴ Az így feljavított gazdaság olyan, anyagiakban és demográfiaileg gyarapodó jobbágháztartásokat eredményez, amelyek a nemzetgazdaságban azután mint fogyasztók jelentkeznek, s „kik alkalmatlan koldulásokkal a' statusnak nem esnek terhére".¹¹⁵ A mezőgazdaság erősödéséből ekképpen következik a társadalmi integráció erősödése, a kereskedelem és az ipar fejlődése.

Az energiagazdálkodás kérdései is központi szerepet kaptak nála, ahol a megújuló energiaforrások, elsősorban a faültetés fontosságát propagálta. Wittmann felmérte, hogy a nap mint nap keletkező új manufaktúrák, gyárak időszakában – pedig ekkor még csak az iparosodás kezdetén vagyunk –, valamint a növekvő népesség mellett pusztán hatékony erdőgazdasággal nem lehetséges a szükséges energiamennyiség előállítás. Egy esetleges energiaválság ugyanakkor az élet minden területén negatív hatásokkal járna, visszavetné a népesség növekedését, és a földművelés hanyatlását eredményezné. Ezt csak úgy vélte kivédhetőnek, hogy gyorsan növekvő fafajtákból ültetvényeket, mai szóval energiaerdőket telepítenek. Saját mosoni tervei előképeként a lombardiai általános faültetési gyakorlatot és az általa korábban kezelt morvaországi joslowitzi uradalmat említi, ahol a tervszerű fagazdálkodás nemcsak az uradalom igényeit fedezte, de a jobbágyok szükségleteit is.¹¹⁶ E célok eléréséhez mindamellett alapvetőnek tartotta egy szilárd központi akarat jelenlétét. Az egyes ember nem képes ilyen, a szűk egyéni érdekeken túlmutató célok megvalósítására, ha nem származik belőle közvetlen haszna, sokszor pedig anyagi ereje sem teszi lehetővé.

*

Az idős Wittmann az elért eredményekre büszkén tekinthetett vissza működésének évtizedeire. Mint írja, hálás a Mindenhatónak, mert keveseknek adatik meg, hogy ilyen hosszan és eredményesen működ-hessenek; pályája sikereit teljes egészében Isten adományának tekintette.¹¹⁷ Valamennyi állomáshelyén hasonló problémákkal kellett megküzdenie. A korábban elhanyagolt, külterjesen művelt, vagy éppen a természetnek átengedett birtokokon dús fűvű réteket, gazdagon termő szántókat, halas-

¹¹³ Wittmann 1838, 49–51.

¹¹⁴ Wittmann 1838, 56.

¹¹⁵ Wittmann 1838, 64.

¹¹⁶ Wittmann 1810, XVII–XVIII.

¹¹⁷ „Wenigen Menschen ist eine solche Gelegenheit gegeben; – ich danke sie der Allmacht, als eine der großen Gnaden, die sie mir hiernieden hat. [...] Alles, was ich in diesem meinem Wirkungskreise seit einem Zeitraum von 40 Jahren und besonders in den letzten 30 Jahren leisten konnte, ist ein Werk der Segnung der Allmacht." (Wittmann 1841, 7.)

tavakat, jól épített majorokat hozott létre.¹¹⁸ Kortársai közül abban is kiemelkedett, hogy elmélet és gyakorlat összhangjára törekedve mindvégig szem előtt tartotta és érvényesítette a tudomány és a tapasztalat szempontjait, s könyveiben csak a már gyakorlatban kipróbált, bevált eljárásokat ajánlotta. Bízott abban, hogy a belátás, a való életben jelentkező sikerek láttán fokozatosan szélesebb körben is teret nyernek az újítások, ami által azután a közösség egésze is gyarapodásnak indul.¹¹⁹

Jóllehet ő is csak törekedhetett az eszményi gazdász tulajdonságainak elérésére, tisztelői szerint az általa megfogalmazott kritériumok a mindennapokban is végigkísérték működését. Képes volt rendszerben látni a gazdálkodás egészét, és a cél érdekében „csüggedhetetlen szorgalommal folyvást” munkálkodni. Ügyelt arra, hogy elsősorban a közjót tartsa szem előtt, és saját tevékenységét ehhez igazítsa. Tisztában volt vele, hogy igyekezetének gyümölcsei esetleg csak hosszú évek múltán fognak beérni, de csak így keletkezhetsz stabil alap a jövőhöz, s így cselekedik Istennek és az uralkodónak tetszően.¹²⁰

„Ezeknek az elveknek hódoljunk, és vállalkozásaink szerencsáját és boldogulását arra építsük, hogy birtokaink következetesen az értelmén, erkölcsön és jogon, nem pedig pusztán a hatalmon és erőn alapuljanak (mert utóbbiak semmik jog és az ez alapjául szolgáló erkölcs nélkül). Ezért mint alapelvet és irányt szüntelenül szemünk előtt kell tartanunk a fenyeséges család javát, a közreműködő egyének boldogságát, békéjét és elégedettségét, az alattvalók javát és az ebből szétáradó közjót, ami meggyezik az Isten szándékaival és kívánalmaival.”¹²¹

¹¹⁸ Sie haben alle gleiche Geschichte des tiefsten Verfalls und ihres Aufbaues, der eingeschlagenen Systeme und handgehabten Grundsätze zum Zweck des Aufbaues derselben. [...] Alle diese grossen Besitzungen Schlesiens und Galliziens mit den ungarischen fast durchaus, aus öden und mit Sümpfen bestandenen ungeheuren Terrains, mußten zu gleicher Zeit [...] vom tiefsten Verfall oder eigentlich von einem Nichtbestand, bei den verschiedensten climatischen und Boden-Verhältnissen und den vorhandenen geringen intellectuellen und materiellen Kräften aufgebaut werden.” (Wittmann 1842, 60.)

¹¹⁹ „Ich weiß, daß ich mir mit dieser geringen Auslage kein grösseres Vergnügen in der Welt verschaffen könne: indem ich schon zum voraus überzeugt bin, daß dann, durch das Beispiel eines einzigen Vorgängers angeeifert, alle übrigen nachfolgen werden; und so jeder insbesondere seinen, und seiner Nachkömmlinge Zustand auf ewige Zeiten verbessern werde.” (Wittmann 1797, 62–63.)

¹²⁰ Wittmann 1838, 36–37.

¹²¹ Wittmann 1842, 49–50.

A nagybirtok mint üzem – Wittmann programjának megvalósítása

„unstreitig das größte Unternehmen von einem Privaten in dem Oesterreichischen
Staate”¹

„Ha Alcsuth poesise a’ gazdaságnak, M. Óvár bizonyosan logicája”²

Wittmann Antal 1814 tavaszán kezdte meg működését Magyaróváron.³ A háborús időszak vége és Wittmann színre lépése nem véletlen egybeesés, már az uradalom első monográfiája is a napóleoni háborúk lezárultától számítja a mintagazdasággá válás kezdetét, amikor is „újra feltámadt a földművelés békés hivatása iránti vágy”.⁴ Wittmann az uradalom gazdaságának átalakításakor elsődleges feladatának azt tartotta, hogy lépésenként egy olyan nagybirtokot hozzon létre, ahol összhang uralkodik az egyes gazdasági ágak között. Olyan növekedési pályára kívánta állítani az uradalmat, ahol a fokozatos felerősödés időszakát követően a birtok erőforrásait a lehető legjobban kihasználják, biztosítva a legmagasabb elérhető jövedelmet. (Az uradalom történetét vizsgálva feltűnő, hogy nem vagy alig voltak bérletek, lehetőleg minden birtoktestet házi kezelésben igyekeztek művelni.) Mindezt Wittmann a realitások maximális figyelembevételével kívánta megvalósítani: tudta, hosszú távon csak az adottságokhoz igazodó gazdasági rendszer bevezetésével érhetnek el sikert.⁵ Ezen józan „okszerűségnek” köszönhető, hogy nem erőltette doktriner módon a racionális gazdálkodás bevezetését: az uradalomban a sokféle vetésgörgő mellett a későbbi évtizedekben is jelen voltak régebbi

¹ Seidl 1834, 2.

² Csanády 1841, 259. Hasonló szellemben nyilatkozik még Elsner 1840, I. 84.

³ Szeretném e helyütt is hangsúlyozni, hogy a magyaróvári uradalom felvirágoztatása Wittmann működésének csak az egyik szeletét tette ki. Ugyanilyen intenzitással felügyelte és gondozta a hasonló méretű és hasonló kihívásokat jelentő Baranya megyei bélyei, a tescheni, a morvaországi seelowitzi és a saybuschi, illetve Friedeck és Bestrin uradalmakat. (Brettl 1991, 43.)

⁴ Hecke 1861a, 113.

⁵ Az adottságok között talán a legfontosabb a terület klímája volt. Moson megye éghajlata jellegzetesen kontinentális, de kevés csapadék esik. A Fertőtől keletre az éves átlag 550-600 mm, de száraz években a tó vízgyűjtőjében akár 400 mm-re is csökkenhet a csapadékmennyiség (Károlyi 1955, 301). A 19. századi megfigyelések szerint az eső java júliusban és augusztusban érkezik, azaz a növények számára már túl későn; ezért csaknem minden év aszályosnak számít. Tavasszal is gyakran télies az időjárás, de ez csak hideget, nem pedig csapadékot jelent, emiatt a föld áprilisban sokszor „porszáráz”. A mindennapos, heves szél a kevés esőt gyorsan felszárítja, a szélmentes napok száma mindössze harminc-negyvenre tehető évente (Hecke 1861a, 9–10; Kövér 1930, 23). A kevés eső mellett a folyóvizek mennyisége is elégtelen, lévén hogy a Lajta és a Duna mellett más vízfolyással nem rendelkezik.

(például háromnyomásos), sőt akár a korban már elmaradottnak minősülő gazdálkodási formák is (például legeltető gazdaság).⁶ A fő prioritást az képezte, hogy legyen kellő mennyiségű takarmány, állatállomány és trágya, ami nélkülözhetetlen a továbbfejlődéshez. A szemes terményről való gondoskodást azért is tarthatták másodlagos fontosságúnak, mert a kilenced és a bérbe vett tized révén ehhez kellő mértékben hozzájutottak, ideértve a szalmát is.⁷

Wittmann a mennyiségi fejlődés mellett legalább annyira fontosnak tartotta a minőség javítását és a hatékonyság fokozását is. A magyaróvári uradalomban így rövid időn belül számtalan, eltérő jellegű váltógazdaság keletkezett (lásd VII. térképmelléklet). Az olyan helyeken, ahol az uradalmi földek a jobbágyokéi közé vegyültek, továbbra is meghagyták a háromnyomásos gazdálkodást (pl. Mosonban, Rajkán és Zurányban). Egy kétnyomásos és egy egynyomásos gazdaság is működött Tarcsán, illetve Szentandrásán; ezek csak legelőként funkcionáltak (bloße Compascual-Hutweide), a szükséges szénát más majoroktól kapták.⁸ A másik végletet a tanintézet gazdasága jelentette, ahol az intézet növendékei egy 30 holdas, tízes vetésforgón gyakorolták a gazdálkodást, de részben ugyanezt a szerkezetet honosították meg Farkaskúton és Wittmannshofban is.⁹ A két szélső típus között több átmeneti formát is találunk. Márialigeten tiszta rétgazdaságot alakítottak ki, Bordacson legelő- és rétgazdaságot. Wittmann a talajjavító módszereket Farkaskúton és Wittmannshofban kombinálta a tízes vetésforgót alkalmazó gazdasággal, illetve a legelő- és rétgazdasággal, s hasonlóan járt el Albertligeten is. A Renovationswirtschaftnak köszönhetően – mint azt később bemutatom – az utóbbi birtoktesten sikerült talán a leglátványosabb haladást elérnie.¹⁰ Az átalakítási munkálatokat Wittmann valamennyi esetben személyesen irányította.¹¹

A 147 ezer kataszteri hold területű magyaróvári uradalomban az 1820-as évekre nem egészen 11 ezer holdat vontak majorsági művelés alá.

⁶ A kortársak közül már Seidl is hangsúlyozta, hogy nincs értelme úgy általában racionális gazdálkodásról beszélni, hanem mindenütt a viszonyokhoz és lehetőségekhez mérten kell a racionalitást, „okszerűséget” számon kérni: „Vielleicht nirgend anderswo wie hier, dringt sich dem Landwirthe der Grundsatz auf, daß es kein absolut bestes Wirthschaftssystem gibt, und daß jedes das rationelle seyn könne, wenn es an dem Platze ist, der ihm zukömmt.” (Seidl 1834, 10.)

⁷ Seidl 1834, 10.

⁸ Wittmann 1829b, 13.

⁹ Az olyan gazdát, aki váltógazdaságot folytat, Wechselwirthnek nevezik. (Wittmann 1829b, 13.)

¹⁰ Wittmann 1829b, 14–15; 1838, 46–47.

¹¹ n. n. (Schreibtafel) 1818, 315.

6. táblázat

A magyaróvári uradalom területe
az 1820-as években, kataszteri holdban

Magyaróvár privilegizált mezőváros	7 000
uradalmi és nemesi birtok	12 000
beltelek	2 000
száraz és mocsaras rét	40 000
száraz legelő	32 000
mocsaras legelő	3 000
községi erdő	6 000
terméketlen terület, út, víz stb.	2 000
<i>összesen</i>	<i>104 000</i>
úrbéres terület	43 000
ebből ugar	14 000
művelés alatti	29 000
<i>az uradalom területe összesen</i>	<i>147 000</i>
<i>ebből uradalmi puszták</i>	
Albertliget (Albertsau)	600
Henriett- és Károlyliget (Henriettenau és Karlsau)*	70
Hauptmannwiese, még nem áll művelés alatt	130
Bordacs	1 100
Márialiget (Marienau)	1 200
Wittmannshof	3 000
Farkaskút (Farkasbrunn)	1 300
Császárret (Kaiserwiese) és Hanság praedium	1 756
sovány erdők, ligetek	1 700
<i>összesen</i>	<i>10 856</i>

Forrás: Burger 1833, 93.¹²

A nagyszabású átalakítási munkálatoknak rövid időn belül híre ment a birodalomban. Minthogy az 1956-os budapesti levéltári tűzben a Habsburg-család magyarországi ágának iratanyaga legnagyobb részét megsemmisült,

* Több szerző is Albertligethez számolja a szomszédos Henriett- és Károlyligetet, illetve az intézeti gazdaság 30 holdját, s ezáltal kap eredményként 700 holdat, lásd pl. „a' 700 holdnyi Albertsau majorság” (Erdélyi 1846, 252). Ivánfy szintén 700 holdnak említi Albertliget terjedelmét (Ivánfy é. n., 1).

¹² Kevésbé részletesen lásd még Seidl 1834, 4. Hecke más adatokat és más megosztásban hoz az uradalom művelési területére, az ő adatai szerint 1846 körül 840 hold kert, 56 889 hold szántó, 38 164 hold rét, 21 410 hold legelő, 5771 hold erdő, 2387 hold tó, pusztá, beépített terület, azaz összesen 125 461 kataszteri hold volt az uradalom területe, amit 883 hold szőlő egészített ki (Hecke 1861a, 34–35). Az adatokra lásd még, részben szintén más felosztásban, Brettl 1991, 43.

forrásaim a következőkben – Wittmann művein túl – jórészt az immár mintauradalommá lett magyaróvári gazdaságról megjelent beszámolók, ismertetések. Valamennyi írás közös jellemzője az itt látottak feletti őszinte ámulat és nagyrabecsülés, ugyanakkor minden esetben tárgyyszerű, adatolt leírásokkal van dolgunk. A legértékesebb két forrás a bécsi mezőgazdasági társaság és a cseh hazafias gazdasági egyesület küldöttségeinek 1833-ban és 1834-ben megjelent beszámolóit Johann Burger és Michael Seidl tollából.¹³

Juhtenyésztés

Az első lépések egyike a korszerű nagybirtoküzem megteremtéséhez vezető úton az egybefüggő birtoktestek létrehozása volt (vö. Koppelwirtschaft).¹⁴ A számtalan széttöredezett, a paraszti földek közé vegyülő földdarabból önkéntes megállapodáson alapuló cserével és vásárlással rövid időn belül több hatalmas birtoktestet hoztak létre (ezek a forrásokban különféle neveken szerepelnek, mint pusztá, major, Praedium vagy Prädium, Prädio, Landgut), melyek szigetként emelkedtek ki környezetükből.¹⁵ Wittmann mind a minőségben, mind a méretben kompromisszumkész volt, az egyedüli cél az egységes birtoktestek kialakítása volt, melyek a legkevesebb idővesztéssel művelhetőek meg.¹⁶ Ezek Wittmann definíciója alapján a hagyományos majorságoktól abban különböztek, hogy a robotmunkát lehetőleg teljesen nélkülözték, s csak napszamosokat alkalmaztak.¹⁷ Ezt követően már adott volt a terep a takarmánytermesztés, s ezáltal a gyapjútermelés fejlesztéséhez.

¹³ Burger 1833; Seidl 1834. Lásd továbbá n. n. [V. S. R.] 1817; n. n. [Schreibtafel] 1818; Kosch 1841. Kuriózusként idekívánczik még a király, V. Ferdinánd látogatásáról írt beszámoló vonatkozó részlete is, aki 1839. június 8-9-én, a pozsonyi országgyűlésen tett látogatás után Komáromba tartott, de útközben Károly főherceg kíséretében megtekintette az uradalmat is: „Sr. kaiserl. Hoheit dem Erzherzog Carl und Höchstdessen durchl. Sohne Carl Ferdinand begleitet, die großartigen Anlagen, womit auf dieser Herrschaft der vaterländischen Cultur ein regerer und höchst bedeutender Impuls und ein von den Oekonomen der betriebsamsten Länder mit Beyfall geehrtes Beispiel gegeben wurde, mit besonderer Aufmerksamkeit zu besichtigen. [...] Ihre Majestäten geruhten über diese eben so nützlichen als schönen Anlagen und Bestrebungen das höchste Wohlgefallen zu bezeugen.” (n. n. 1839, 817.)

¹⁴ Thaer hatására e tekintetben lásd Barta–Orosz 1979, 365–366.

¹⁵ Wittmann 1831 [1825], 26–27. „Prädium nennt man in Ungarn einen geschlossenen adelichen Grund, der von allen Dienstbarkeiten und Weide-Servituten befreit ist.” (Seidl 1834, 7.)

¹⁶ „Man mußte durch freywillige Uibereinkunft die Austauschung bewirken.” (n. n. [Schreibtafel] 1818, 314.) A cserék, tagosítások konfliktusmentességét kételkedve fogadhatjuk; Szentpéteren a bíró ellen 1828-ban kitört lázongás egyik háttéroká is ez volt: a falu elégedetlen volt a Hanság-vidéken az uradalom és a község közötti, előnytelennek minősített cserékkel. MmL IVA 502a/74 1485/1828 (1828.08.08), vö. uo. 1557/1828 (1828.09.25.)

¹⁷ A praediumok: „geschlossene, von allen Dienstbarkeiten freye Wirtschaftskörper” (Wittmann 1829b, 15).

A juhtenyésztés terén az uradalom céljai és lehetőségei összhangban voltak az országos trendekkel. Felfutásában nagy szerepet játszott, hogy a merkantilista gazdaságpolitikát folytató II. József 1784-ben megtiltotta az idegen szövetek behozatalát, ami felértékelte a juhtartást, s ezen keresztül a legelőket. A Napóleon-féle kontinentális zárlat szintén kedvezett a helyi gazdaság erősödésének, a francia háborúk kiváltotta gazdasági konjunktúra következtében pedig még a szélesebb néprétegek is megengedhették maguknak az igényesebb fogyasztás luxusát: a korábbi lenvászon helyett mindinkább teret nyert a gyapjúviselet. Az 1820-as évek alacsony gabonaárjai ismét a gyapjútermelés kiterjesztésének kedveztek. Számos helyen még a köznép körében is elterjedt a nemes juh.¹⁸ A kimagasló tenyésztői eredményeket azonnal pénzre válthatták, így a magyar nagybirtokos arisztokráciára oly jellemző presztízsszempontokon túl ez esetben a piacképes, minőségi nagyüzemi gyapjútermelés megteremtése volt az elsődleges cél.¹⁹ A gazdaság állapotát jelző indikátor jellege miatt a vármegye elé kerülő, illetve a helytartótanácsnak beküldött gazdasági beszámolókból is előkelő helyen szerepelt a juhtenyésztés ügye.²⁰

A magyaróvári uradalom állatállományának szerkezete jól demonstrálja a gyapjúkonjunktúra jelentőségét a reformkorban.

¹⁸ A túllegetetés miatt egyes településeken nemegyszer összetűzések adódtak a parasztok és a nemesek között, ami plasztikusan jelzi, hogy a régi lokális közösségek megélhetési alapja mennyire sérülékeny volt.

¹⁹ „A háború korszakában s utána a fényűzés valamint egyéb országokban, úgy szinte nálunk a nép alsóbb osztályai közt is szemlátomást terjedni kezdett. [...] Egyedül a gyapju volt még az, melly illendő áron vevőre talált, s a juhtenyésztés az, melly az elcsüggedt mezeigazdát végromlástól s az országot tökéletes elszegényedéstől megmenthetné. Kinek juha nem volt, pénzt alig látott, a gyapjút pedig arannyal fizették.” (Galgóczy 1855, 339.) A juhok értékéhez adalék: 1816-ban a magyaróvári uradalom árverésén egy első osztályú kos 150, a másodosztályú 130, a harmadosztályú 100 forintért talált gazdára. A tenyészanyák ára ekkor 30, a bárányoké 12 forint volt. A finomgyapjú mázsájának ára 1803-ban 260-300 forint körül mozgott, a közönséges gyapjú mázsája 50-60 forintba került. Galgóczy 1818-ra teszi az ármaximumot, 380-400 forintos mázsánkénti árral (1q = 56 kg). Ehhez képest Seidl szerint az uradalom a gyapjú mázsáját 1832-ben 180 C. M. forintért, azaz 450 váltóforintért tudta eladni, ami önmagában is igazolja a kiváló minőséget. (Vö. Galgóczy 1855, 340; Seidl 1834, 38; Rodiczky 1880, 22.) A juhtenyésztés hazai és nemzetközi helyzetéről részletesen lásd Csaplovics 1837. A magyaróvári uradalom példaszerű juhászatáról lásd uo. 23.

²⁰ Vö. pl. A Mosoni járásban „a’ Juhoknak tenyésztése, a’ most le folyt 1837ik Esztendőben annyira, a’ mennyire az előbbi Száraz Években az eleség ’s Legelő szüke miatt meg csökkenve vólt, potlólag valamivel előre halladott, ’s azoknak fajtája is a’ gyapjokra nézve nemesítettett légyen”. MmL IVA 502b 344/1838 (1838.01.03.). 1842-re: Az uradalmakat leszámítva, a megyében „a’ gyapju nemesítés nem csak előre nem haladott, hanem az uradalmakat kivéve, még a’ birkák száma is a’ takarmánynak drágasága miatt kisebbedett”. MmL IVA 502a/94 257/1843 (1843.01.12.). A megye többi földesurának is voltak juhászatai, de ezek kialakításáról, a gazdaságokon belüli súlyáról és összetételükről nincsenek ismereteink. Rodiczky mindössze annyit jegyez meg, hogy a megyében gróf Zichy-Ferraris Ferenc 1839-ben, tehát jókora késéssel alapított törzsjuhászatot Csúnyban, melynek alapját a gróf Zichy Károly barát földi és lipcsei nyájaiól odakerült állatok képezték (Rodiczky 1880, 23).

7. táblázat

Az állatállomány szerkezetének változása
a magyaróvári uradalomban 1812 és 1873 között

	ló	marha	juh
1812–1813	6	50	15 000
1832–1833	30	400	42 000
1872–1873	490	3 444	5 128

Forrás: Burger 1833, 94–95; Seidl 1834, 5, 7, 36;
Rodiczky 1880, 21, 24–25.

A csúcsidezőszak 1830 és 1840 közöttre tehető, amikor 35–40 ezer juhot legeltettek az uradalom pusztáin.²¹ A gyapjúkonjunktúra alábbhagyásával, illetve más, jövedelmezőbb tevékenységek megjelenésével a juhtenyésztés a század második felében teljesen megszűnt.²² A csökkenés – részben minőségi okokból – már az 1840-es években észrevehető. A tenyésztés során túlságosan is a gyapjú finomsága került előtérbe, a szálak cernásodtak, azaz a gyapjú nem volt eléggé tömött. A minőségromláshoz társult a konjunktúra gyengülése is, a legnagyobb kihívást azonban a jobbagyfelszabadítás jelentette. A legelő-elkülönzésekkel megszűntek a közlegelők, miként a tizedszalma is. A legelők szántókká alakítása – máshonnan pótolhatatlan – takarmányhiányt idézett elő, a Bécs–Bruck–Győr vasútvonal 1855. évi megnyitása pedig inkább a belterjes tehéntartás számára nyújtott perspektívát. 1854-re a juhok száma 14 ezerre csökkent Magyaróváron.²³

Wittmann működése egybeesett a gyapjúkonjunktúra időszakával, jóllehet e téren reformjainak voltak előzményei. Az országban a magyaróvári uradalomban honosították meg elsőként a merinó fajtát.²⁴ Az uradalom már 1800

²¹ Elsner száz birkára 2 bécsi mázsa gyapjúval számol (Elsner 1839, 9). A herceg Esterházy uradalmakban a juhállomány 1799-ben 74 ezer darabot számlált, majd a konjunktúra csúcspan 200 ezerre növekedett (Prickler 1995, 74).

²² A juhállomány növekedésének ütemére lásd Rodiczky adatait: 1829: 34 ezer, 1832: 40 ezer, 1835: 50 ezer darab, ekkor körülbelül 1000 mázsa gyapjút nyírtak (Rodiczky 1880, 22–23). A juhtenyésztés hanyatlására lásd Major 1886, 14. 1860-ban 13 ezer juhot tartottak (ebből 5590-et Albertkáz méron, Hecke ugyanekkor már csak 200 darabot említ a mosoni pusztáról, melyeket a gazdasági intézet hallgatói számára tartottak tanulmányozási célból, vö. Hecke 1861a, 136; Ditz 1869, 274). 1873-ban 5128, 1876-ban már csak 3876 juh legelt az uradalomban (Hecke 1861a, 77, 167; Rodiczky 1880, 24). 1880-ban teljesen felszámolták a juhászatot (Statisztikai adatok 1905, 15).

²³ Rodiczky 1880, 24. Ugyanezt a logikát követi az általa feltehetően forrásként is felhasznált Hecke (1861a, 167).

²⁴ Pabst három európai alapfajt ír le. A „közönséges európai hegyijuh”, a nyugat-európai németalföldi „lapály-faj”, valamint a spanyolországi merinó volt az a három fajta, amely a 19. század közepéig meghatározta a kontinens juhászatát. A merinónak, alapvetően csak a tartás módját tekintve, két altípusa volt: a legelőváltó nyájak (transhumanes) és a karámban (estantes) tartottak. A „vándornyájak” közül a leoniak voltak különösen híresek, ezeket követték a segoviaiak és a soriaiak. A Magyarországon is elfogadott német tenyésztői felosztás szerint a merinó juh két alfajra bomlott. 1. Infantado – régebbi nevén –, amelyből a 18. században sok került Ausztriába. Gyapja „tömött, zárt, tömpe fürtözetű”. 2. Az előbbinél „finomabb test-

körül elkezdte a spontán tenyésztést, ekkoriban körülbelül 18-20 ezer daraból állt az állomány – igaz, jórészt nem nemes fajú juhokból.²⁵ A fajtaváltás fázisai, a tenyésztés folyamata a különböző kortárs leírások és Wittmann művei alapján jól rekonstruálható, bár az egyes források a dátumok és mennyiségek tekintetében nem minden esetben fedik egymást.

A minőségi juhászat kialakításának kezdőpontja 1802-re tehető, amikor Albert herceg a császártól a Spanyolországból érkezett, s Mannersdorffban nevelt merinó nyájából, a kor nyelvén: „selyem juhokból” 15 jerkét és 15 kost kapott ajándékba, „mellyek ez idő óta [1821-ig] tisztán, öszve elegyítlenül tartatván 1600-nyyi selyem szőrű fókát [falkát, azaz nyáját] szaporítottanak”²⁶

Wittmann hivatala elfoglalását követően nagy hangsúlyt fektetett az átgondolt tenyésztés, a tudatos keresztezés feltételeinek megteremtésére. Negretti és electoral jellegű kosokból „mestiznyáját” hozott létre, melyben 1823-ra már négyezer juh legelt.²⁷ A fejlesztés nem állt meg, újabb és újabb szállítmányokkal egészítették ki a már meglévő állományt.

„1816-ban más 400.nyi darabból álló fóka hajtattott bé Francia országból”, melyet Bordacsra telepítettek.²⁸ „1817-ben nagy költséggel, ámbár bizonytalan reménység’ fejébe, egy hiteles Juheszmérő küldetett ki, hogy egyenesen Spanyol országból, *rendkívül való utakon* eredeti juhokat szerezni igyekezzék; ki olly szerencsés volt, hogy eme Selyemjuhok’ honnyában 200. merinos juhokat a’ Leon tartománybeli fajtából válogathatott, mellyeket kevés idő mulva a’ *Pireneusi havasok’ napkeleti dombjain ált-is vett*, és haza hozott.”²⁹ E juhok is Bordacsra kerültek.³⁰ „1818-ban azon uttal móddal ugyan azon fajtából 727. darabok hajtattak ki. Mind a’ két fóka a’ Henriett szigeti (Henrietten-Au) nevü majorban, mindjárt Óvár mellett, telepítetett le. Különböztető jegyök az általlyában egyenlő, rendkívül-finom, ’s egyszersmind tömött szőr, és az igen szép, köpczös termet.”³¹ „Ehhez járultak 1819-ben még 300. darabok, mellyeket ő Fölsége, a’ Saxoniai Király, ajándékozott a’ Magyar Óvári Intézetnek; mellyek Electoralis Juhoknak neveztetnek, hosszabbak ’s erősebbek a’ Spanyol országból nem régen érke-

alkatú” electoralis juh az akkor ismert formában Spanyolországban elvéve fordult elő, az már „Németországban, főleg az 1765-ben Szászországba hozott törzsből nemesített”. Gyapja „magas-finomságu és lágyságu, egyenlő fürtözetű”. Másik neve *escurial* volt, mert jó darabig azt hitték, hogy tisztán a spanyolországi El Escorial kolostor nyájából származik. Mind a szász királyi törzsjuhászat, mind a rambouillet-i törzsnéj több spanyol törzsjuhászatból vett állatokból keletkezett, voltak benne negrettik, *escurialok*. (Pabst 1853, 107–114; Seidl 1834, 37, Endrei 1969, 203.)

²⁵ n. n. (Y) 1821, 51. A minőségi juhtenyésztés 18. századi előzményeire és anomáliáira összefoglalóan lásd Barta 1982, 163–164, 185.

²⁶ n. n. (Y) 1821, 52. Vö. n. n. (C. W) 1819, 449. Rodiczky csak ezer darabos szaporulatot említ (Rodiczky 1880, 21). Mikoletzky szerint a magyaróvári juhászatot Lotharingiai Ferenc hozta létre, s 1764-ben már 15 ezer juhot számlált (Mikoletzky 1961, 37).

²⁷ Rodiczky 1880, 22–23.

²⁸ n. n. (Y) 1821, 52. i. h. uo.; n. n. (C. W) 1819, 450.

²⁹ *Kiemelések tőlem* – H. G. K. n. n. (Y) 1821, 52.

³⁰ Wittmann 1831 [1825], 43–45.

³¹ n. n. (Y) 1821, 52. A felsorolt ismertetőjegyek az eredeti merinó tulajdonságok.

zetteknel; de nincs fodros tokájok; gyapjok igen finom.”³² 1822-ben az uradalom a farkaskúti pusztára 70 darab segoviai fajtájú anyát és 44 darab kost hozatott. „A kik ezen szállítmányt szemmel látták, szakértő utazók egy hangulag állítják, hogy e volt ezen időben a Magyarországra került juhok közt a legszebb sereg, melly szépségével és finomságával a szemlélőknek a legnemesebb juhról alkotott képzeletét meghaladta.”³³

Az eredeti spanyol juhokból létrehozott törzsnőjüket Bordacson és Farkaskúton tartották. Bordacsra kerültek a leoni és escurial fajták, Farkaskútra pedig a negrettiék. Az utóbbiakat mannersdorfi fajtájúnak is hívták, „szép formájú testök, fodros szőrű nyakok, ’s hosszú, sűrű, gazdag gyapjok által különböztetnek meg”.³⁴ Szintén Bordacsra kerültek az 1816-os franciaországi transzporttal érkezettek, melyeket a spanyol juhoktól elkülönítve tartottak, s melyek létszáma 1821-re körülbelül ezer darabra növekedett. „Különössége a’ jó testalkotás, ’s az igen finom gyapju.”³⁵ A Féltoronyban tartott, ún. electoral nyáj eleinte csak kétszáz darabot számlált, de az állomány gyorsan növekedett, s jórészt Máriaaligetre helyezték át.³⁶ A nyájukat azért tartották külön, mert azt gondolták, ezáltal a tenyésztő „általok idővel minden nyájait megnemesítheti, ’s a vizsgálódóknak alkalmatosságot nyújt az eredeti selyem juhok’ esméretére, ’s megkülönböztetésére”.³⁷

A juhtenyésztés körülményeinek átalakítása 1818-ban kezdődött. Fő forrásunk ez esetben is Wittmann, aki a juhtenyésztésről írott munkájában részletesen beszámol töprengéseiről, kísérleteiről, az egyes telephelyek kialakításának mikéntjéről, a háttérben meghúzódó okokról.³⁸ 1831-ben megjelent írásában a 12 évvel korábbi, azaz a „reform előtti” állapotokat veti össze a harmincas évekbeliekkel.

A reform előtti időkben a szakszerű tenyésztést leginkább az akadályozta, hogy az épületeket kedvezőtlen helyeken és célszerűtlenül hozták létre. A juhállomány meghaladta az épületek befogadóképességét. Több juhászaton télen is a szabad ég alatt tartották az állatokat, amit azok megsínylettek, de a legsúlyosabb probléma a juhászatok nem megfelelő kialakítása volt.

³² n. n. (Y) 1821, 53. Rodiczky e szállítmánnyal összefüggésben írja, hogy 1817 körül (ami éppen lehetett 1819 is) a szász királytól egy kos és három jerke érkezett, továbbá Altstadtból és Lohmenből egy-egy kost és három-három anyát kaptak (Rodiczky 1880, 20–23). Vö. Walleshausen 1993, 8.

³³ Galgóczy 1855, 313.

³⁴ n. n. (Y) 1821, 52.

³⁵ n. n. (Y) 1821, 52. Rodiczkynál a franciaországi, ún. rambouillet-i juhok telephelye a mosoni praedium volt, míg másik forrásunk egészen pontosan úgy fogalmaz, hogy „a’ Bordacsi mezőn (Sachsenfeld); Mosony mellett szállítattott meg” (Rodiczky 1880, 20–23; n. n. (Y) 1821, 52).

³⁶ Rodiczky 1880, 20–23. A cseh gazdaküldöttségnek megengedték, hogy gyapjúpróbát vegyenek a márialigeti kosoktól, és a küldöttek szuperlatívuszokban nyilatkoztak a tapasztaltakról: „No. 1. zeichnet sich durch Feinheit, Gleichmäßigkeit, Sanftheit, sehr zarte Kräuselung und Paralellismus im hohen Grade aus, ist also ohnstreitig Superelecta.” (Seidl 1834, 38.)

³⁷ n. n. (Y) 1821, 53.

³⁸ Wittmann ez irányú munkássága oly kevésbé ismert, hogy a következőkben a forrásszöveg lényegi megállapításait, információit mintegy kivonatolva adom közre.

Ideálisnak azt tartották, ha a falu és az uradalom jószágai külön legelnek, ám az uradalmi épületek és pajták mégis a falvak közelében, egyúttal a puszta szélén helyezkedtek el. A hodályok körül nem volt elég tisztaság, fény és tér, kevés volt a kapu a juhok ki- és behajtásához. A nyájak áttekinthetetlenül nagyra duzzadtak, s ezért a fertőzésekkel szemben is kevésbé voltak ellenállóak. A hodályok telepítésekor elsősorban azt tartották szem előtt, hogy minél közelebb legyenek a tizedet adó földek és pajták. Egy másik szempont az volt, hogy a szalmát a legrövidebb úton szállíthassák a hodályokig.³⁹

Mivel a hodályok általában a falvak szélén helyezkedtek el, a juhok áttérése a legelő egyik vagy másik felére gyakran órákba tellett. Ráadásul ritkán fordult elő, hogy egy nagy falu határának egyik felén csak szántó, a másik felén pedig csak legelő lett volna. A kevésbé végiggondolt telephelyválasztás miatt a juhoknak naponta át kellett vonulniuk a szántókon, a gyakran saras és tócsás utakon, s eközben erősen kimerültek. Amikor végre megérkeztek a legelőre, ott nemegyszer újabb, hőség vagy vihar okozta szenvedés várt rájuk (napszúrás, vakság a portól). A kimerült jószágokat könnyebben támadták meg a betegségek (rüh, kergekór, körömfájás, métely), melyekben sok el is pusztult. A pásztorok mégis gyakran rákényszerültek, hogy továbbhajtsák a nyájakat, mert a legeltetés hónapjaiban sokszor voltak kedvezőtlenek a körülmények (kiégett vagy ritka fű, meleg, tartós eső). Utóbbi esetben a juhok átnedvesedve, elfáradva érkeztek a legelőre, és vizes, illetve az egészségükre ártalmas takarmányt ettek. Szeles, poros időben megszomjaztak, és hazahajtásnál rohantak a pocsolókhoz, hogy végre ihassanak. Nyáron ettől könnyen tüdőgyulladást kaptak, tavasszal és ősszel mételyt, vízkórt és vérhast. Az évi elhullási ráta akár a 15-20 százalékot is elérte, ilyenkor a gyapjú is silány lett. A bárányok voltak a legkiszolgáltatottabbak, főleg, ha anyjukkal együtt – egy szolga napszámát megspórolva – hajtották ki őket, nem pedig külön. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a juhászatok egy része teljesen elnyomorodott és elsatnyult.⁴⁰

Érthető, ha Wittmann szerette volna e kedvezőtlen körülményeket mihamarabb kiküszöbölni, már csak azért is, mert e nélkül nem volt értelme import törzsnyájak telepítésének. A betegségekre, nedvességre, hidegre érzékeny „úri” juhok megfelelő ellátást kívántak, ami az egész uradalom gazdálkodásának és munkaszervezetének átalakítását tette szükségessé. A cél az volt, hogy a már a húszas évek elején 40 ezer darabot számláló állomány részére akkor is legyen elegendő takarmány, ha egész évben istállóban tartják őket. Az 1818 után kialakított új rendszerben a juhokat csak olyan helyre hajtották hőség idején, ahol árnyéket kaphattak, vagy csak akkor hajtották, ha hazafelé tartottak.⁴¹ Wittmann úgy vélekedett, hogy minél inkább sikerül az egyes csoportokat elkülönítve legeltetni, annál jobb. A bárányokat egyéves korukig lehetőleg az istálló közelében kell hagyni, így kevésbé merülnek ki,⁴² ritkábban lesznek betegek,

³⁹ Wittmann 1831 [1825], 30–31; Seidl 1834, 36–37.

⁴⁰ Wittmann 1831 [1825], 32–33.

⁴¹ Wittmann 1831 [1825], 33–34.

⁴² Kihajtáskor, míg a felnőtt birkák lépegetnek, a bárányoknak végig szaladniuk kell, s közben alig legelnek, ami pedig jut nekik, azt a többi állat már elszenyvezte (Wittmann 1831 [1825], 39).

és jó tenyészállatokká válnak. A legideálisabbnak mégis azt tartotta, ha a bárányokat egyéves korukig egyáltalán nem engedik ki az istállóból, s kizárólag száraz- és zöldtakarmányon élnek, mert csak így erősödnek meg, s maradnak később is egészségesek, ellenállóak a kergekórral szemben. Tapasztalatai szerint később ezen állatoknak a gyapja is bőségebb lesz.⁴³

A szálláshelyek kialakítása, a takarmánytermelés megindítása a juhtenyésztésen jócskán túlmutató vállalkozásokat gerjesztett: a Lajta mellett, Máriaaligetnél megalkotott rétöntöző rendszer – mint látni fogjuk – a birodalomban is egyedülálló vállalkozás volt.

Arról, hogy a spanyol juhok istállóozása és takarmányozása jótékonyan hat azok életkilátásaira és gyapjuk minőségére, nem rendelkeztek semmiféle előzetes ismerettel. Wittmann maga kísérletezte ki azokat a metódusokat, melyek mentén tartásuk körülményeit kialakították. Első lépésben próbaképpen háromszáz bárányt, kost, ürüt, jerkét tartottak istállóban, melyek csak szalmaszéna keveréket kaptak – „szerencsés előmenetellel”. Egyik sem kergült meg, és „olgy kövérek is lettek, mintha mézszárszékre hizlaltattak volna”.⁴⁴ A tanulság tehát az volt, hogy a spanyol juhokat jobb istállóban tartani, ahol nem éri őket eső, és nem juthatnak nedves zöldtakarmányhoz. Az istállózással további előnyök is jártak: a juhok trágyája megmaradt; a legelés során nem kaptak el fertőzéseket; nem kaptak hőgutát; tisztábbak maradtak, illetve nem lopták el őket. („A Juhok a' Zsiványok' rabló körmeitől, és a' cselédek álnok mesterkedéseitől jobban megőriztethetnek.”)⁴⁵

Az istállóban tartott juhok körében sokkal kisebb volt a halandóság, ezért nem bizonyultak igaznak azok az érvek, miszerint a legeltetés olcsóbb („sem mibe se tellik”). Legeltetés mellett az eredeti létszám tíz év alatt „megemésztetik”, így a veszteség magának a nyájnak az ára. Más megközelítésben: ha a legelőnek használt területen szántóművelés folyik, az sokkal jövedelmezőbb, „mellynek ára e' szerént fölálodoztatik”. Az istállózással összegyűjtött trágya révén azonban a szántóföldi termelés jövedelmezősége is megugrik, s ez a plusz nyereség fedezi az istállózó tartás költségeit. A konklúzió: „Szerencsés tehát az a' Gazda, ki selyem juhait istállóban tarthatya!”⁴⁶

Kitekintésképpen érdemes azzal is megismerkednünk, hogy milyen takarmányozási kísérleteket folytattak. Abból a tényből indultak ki, hogy a takarmányon tartott jószágok sokkal jobban hasznosítják a táplálékot, ha csak frisset és lehetőleg felaprítva kapnak, miként az is fontos, hogy az etetés mindig ugyanabban az időben történjen, mert „etetésök' idejét elhibázhatatlanul tudják”.⁴⁷ Az intézeti kísérletek alapján az istállóban tartott juhok számára cél-

⁴³ Wittmann 1831 [1825], 38–39.

⁴⁴ n. n. (Y) 1821, 54.

⁴⁵ n. n. (Y) 1821, 54.

⁴⁶ n. n. (Y) 1821, 55–56. A háromnyomásos gazdálkodásban csak a téli 3-4 hónap alatt volt mód arra, hogy istállótrágyához jussanak, az év többi részében a legelőn tartás miatt a trágya elveszett, maximum a községbeli istállónál az esti fejés alatt és az éjszaka keletkezett trágyát tudták összegyűjteni. Nem csoda hát, ha csak 6-9 évente tudtak sort keríteni a birtok valamennyi részének trágyázására. A takarmánynövények és ezáltal az istállózó állattartás elterjedésével vált csak kedvezőbbé a helyzet. (Achilles 1989, 82.)

⁴⁷ n. n. (Y) 1821, 58–59.

szerű takarmánynak bizonyult a burgonya (felaprítva, „'s leginkább moslék-ká csináltatva”), a száraz lóhere és bükköny, a vágott széna, a felszecskázott árpa- és zabszalma, a tiszta vagy kevert zab, a szálás, illetve felszecskázott szalma-széna keverék. Mivel a burgonya és a zöldtakarmányok elég költségesek voltak, az uradalom a kezdeti években a kevés zabbal kevert szénaszalma keveréket választotta takarmányként.⁴⁸

Az állatorvosi ismeretek abban az időben jobbra csak tapasztalatokon és hiedelmeken alapultak. A himlőoltás megjelenése és gyors elterjedése az állatgyógyászatban is új korszakot jelentett. Igaz, az oltás hatásmechanizmusával nem voltak, nem lehettek tisztában,⁴⁹ a gyakorlatban az a legtöbbször mégis eredményesnek bizonyult. E téren első kísérleteit Wittmann 1804 körül kezdte meg. Kezdetben az embereknél alkalmazott, tehénhimlőből kinyert oltóanyaggal próbálkozott, de rájött, hatásosabb, ha magából a juhhimlőből előállítottat használ („mit Materie von gutartigen Schafblattern”).⁵⁰ Ha hihetünk Wittmann-nak, akkor ő volt az első, aki juhokat himlő ellen oltott.⁵¹ A magyaróvári uradalomban 1820 körül évente hozzávetőleg 10-12 ezer juhot oltottak be.⁵² Wittmann elvárta, hogy valamennyi gazdatiszt, juhász és cseléd a kellő higiénés igényességgel el tudja végezni e műveletet. A szabályok betartása esetén az állomány gyakorlatilag veszteség nélkül esett túl az oltáson.⁵³

Az állathigiénának nemcsak a jószágok egészségének, hanem a gyapjú minőségének megőrzése szempontjából is nagy jelentősége volt. Hagyományosan a gyapjú nyírás előtti tisztítására az ún. buktatást alkalmazták: a juhokat egy körülbelül két ölnyi – majd négy méter – magas emelvényről folyóvízbe – a magyaróvári uradalomban a Lajtába – ugratták, amit kétszer-háromszor megismételtek. A vízbe csapódás által a gyapjúból kivált a kosz egy része. Az eljárás mégsem volt elég hatékony, mert a gyapjúsír eközben lecsapódott a szőrszálak tövére és a bőrre, ennek eltávolítása pedig nehéz volt. Wittmann újítása nyomán a Lajta egy elkerített részén a juhokat két ember a lábuknál fogva vízbe merítette, ezáltal gyapjukat mintegy átöblítették, majd elengedték és egy lentebbi részre úsztatták őket.⁵⁴ Két ilyen „mosodát” alakítottak ki, egyet Máriaaligeten, egyet Magyaróváron.⁵⁵

⁴⁸ n. n. (Y) 1821, 56. A bárányok és a nagyobb jószágok takarmányozását lásd uo. 57.

⁴⁹ „Az oltó a' szél ellen fordúlyon, és úgy tartsa maga előtt a' béoltandó juhot: mivel a' szél könnyen kifújhatná a' himlő matériáját.” (n. n. [Y] 1821, 62.) A szintén veszélyes vérhasnak a kortársak szerint a „hirtelen való meghűlés”, azaz lehűlés az oka. Ilyenkor a juhok párologása megakad, s a káros anyagok nem ürülnek ki a szervezetükből, hanem a vért mérgezik. A hideget tehát jól bírják, csak a hirtelen hideg káros a szervezetükre. A rühösség kialakulását a nedvesség, megázás okozta, gyógyszerül dohánylé, terpentin, „szalamia (sal ammoniacum)”, azaz ammónium-klorid, oltatlan méz és az „égetett kéneső (mercurius sublimatus corrosivus)” nevű higanyszármazék keverékét alkalmazták. (n. n. [Y] 1821, 63–66.)

⁵⁰ Wittmann 1821, 113.

⁵¹ „Vielleicht war ich der erste, welcher Versuche mit der Blatter-Impfung bey Schafen gemacht hat.” (Wittmann 1821, 112.)

⁵² Wittmann 1821, 115; n. n. (Y) 1821, 61–62. A szomszédos herceg Esterházy-uradalomra e téren lásd Schubernigg 1821.

⁵³ Wittmann 1821, 115–116.

⁵⁴ n. n. (Y) 1821, 67. Ugyanezen eljárást írja le konkrét helyszín megjelölése nélkül, de gyaníthatóan a magyaróvári uradalomban (is) nyert tapasztalatok alapján n. n. (p**y) 1829.

⁵⁵ Hecke 1861a, 177.

A juhászatok elhelyezésénél a meglevő adottságok, a célszerűség és a biztonság összhangjára törekedtek. Az 1810-es évek derekán az uradalom 12 településén működött juhászat (Mosonban, Szolnokon, Szentjánoson, Tarcsán, Szentandrásán, Farkaskúton, Wittmannshofban, Zurányban, Miklósfalun, Hegyeshalomban a Lajtán innen és a Lajtán túl is, Németjářfaluban és Rajkán). 12 év alatt a juhászatok száma 13-ról 22-re, a hodályok száma 29-cel, a szükséghodályoké, cserényeké (Notschupfe) héttel nőtt.⁵⁶

Az átalakítások során, az új épületek építéskor egyedül a „célszerűséget, a kényelmet, tisztaságot és a jószágok egészségét vették tekintetbe”.⁵⁷ Az istállóknak nem volt padlása, így építésük nemcsak olcsóbb volt, de az állatok kipárolgása sem szennyezte a takarmányt. Az oszlopokon álló épületek nád-, illetve zsúpfedelet kaptak, ami szintén hozzájárult olcsóságukhoz (hodályonként 2000 bécsi értékű forint).⁵⁸ A jól szellőző épület védte az állatok egészségét is, nyáron hűvösséget, télen kellő meleget biztosított. Ugyanakkor mivel az istállók kisebbek voltak a szokottnál, a gyapjú ezekben nem sárgult be annyira, és egy esetleges tűz is kevesebb kárt okozott.⁵⁹ A kisebb állomány lehetővé tette, hogy egy hodályt (250 anya- vagy 500 meddő juh, illetve bárány) egy juhász felügyeljen, míg ezer anyajuhra egy számadó juhász (Meisterknecht) és három bojtár (Knechte) jutott.⁶⁰ A pajtákat nem látták el oldalfallal, így azokat inkább tekinthetjük oszlopokon nyugvó színeknek. Egy 1000 mázsát befogadó pajta költsége így csak 100 bécsi értékű forintot számlált.⁶¹

Birtoktestek

Az alábbiakban úgy szeretném áttekinteni e juhászatokat,⁶² hogy eközben bemutatam a közben házi kezelésűvé tett uradalmi puszták működését és felépítését is. (Az egyes birtoktestek, telephelyek neve után álló, kurzívan szedett szám a *VII. térképmellékletben* az 1825-ös uradalmi térkép alapján rekonstruált állapotnak megfelelően jelzi a juhászatok helyét.) Wittmann a takarmányellátás biztonsága és a szállítási költségek minimálisra szorítása érdekében mindenütt vegyes profilú birtoktesteket alakított ki, ezért több helyütt a juhtartás inkább melléktevékenységként jelentkezett a szántó- vagy rétműveléssel szemben. Az általa felállított sorrend helyett az ismertetést a nagyobb és kiépített birtokok leírásával kezdem, s az egyéb legelőkön felépített kisebb létesítményeket csak ennek a résznek a végén közlöm, felsorolás jelleggel.

⁵⁶ Wittmann 1831 [1825], 30. A szükséghodályokat, cserényeket kint a legelőkön emelték, hogy vihar esetén gyorsan szárazra hajthassák a jószágokat (Seidl 1834, 43).

⁵⁷ Seidl 1834, 39.

⁵⁸ A magyaróvári istállózás költségei így harmadannyiak, mint Csehországban (Seidl 1834, 42).

⁵⁹ Seidl 1834, 39–41.

⁶⁰ Burger 1833, 115–117; Seidl 1834, 41.

⁶¹ Seidl 1834, 43.

⁶² Wittmann 1831 [1825], 28–30.

Márialiget (Marienau)

„Die Bewässerungskunst ist hier in ihrer Vollendung vorhanden.”⁶³

„Die Marienau ist die Basis,
auf der die ganze Wirthschaft von Altenburg beruht.”⁶⁴

Mint láttuk, beiktatása után Wittmann elsődleges célja az volt, hogy növekedési pályára állítsa az uradalom gazdaságát, ezen belül is különösen a minőségi gyapjútermelést. Mindez megkívánta az állatok kiegyensúlyozott ellátását,⁶⁵ hogy egész évre úgy biztosítsák a takarmányt, mintha a juhokat folyamatosan akolban tartanák, továbbá, hogy a lehető legkisebb ráfordítással állítsák elő a lehető legtöbb jó minőségű szénát.⁶⁶ Az uradalom saját kezelésű rétjeiről betakarított széna nem fedezte a szükségleteket, ezért télre 40-50 ezer mázsányit vásárolni kellett, amire hozzávetőleg évi 80-130 ezer bécsi értékű forintot áldoztak. A megyében a kaszálási lehetőségek egyenetlenek voltak, nyáron a rétek csak a vizek közelében maradtak frissek. (A lecsapolások megindulása előtt a rendelkezésre álló rétterület nem volt túl jelentős, és a minősége sem volt megbízható.) A tartósan jó minőségű és az uradalom sokszorosára növekedett jóságállománya számára elegendő széna előállítására, a téli takarmány kiegyensúlyozott biztosítása megkívánta a nagyüzemi keretek között működő, öntözéses rétgazdálkodás megteremtését. A szükséges mennyiség előállítása egy olyan, hozzávetőleg 1000 holdas területet feltételezett, amelyen egy jelentékenyebb patak is fellelhető.⁶⁷

Márialiget (23–24) a bécsi országút mentén, Hegyeshalom felett, a Lajta két oldalán terült el. Albertliget mellett talán itt érvényesült a gyakorlatban leginkább, amit Wittmann a beruházások kapcsán a kis lépések fontosságáról írt. Amennyiben ugyanis évente csak 100 holdat tennének öntözhetővé a Lajta vizével, és a terület az első évben csak 20 mázsa szénát teremne holdanként, ez összesen már akkor is 2 ezer, majd a második évben 3 ezer mázsát jelentene, a következőkben pedig akár a holdankénti 50 mázsára is emelkedhet a hozam. Azaz fokozatosan kitermeli az induláshoz és a beruházás folytatásához szükséges tőkét.⁶⁸

⁶³ Seidl 1834, 23.

⁶⁴ Burger 1833, 105.

⁶⁵ A takarmány biztosítása „war die erste Sorge des neu eingetretenen Ober-Regenten”. (Burger 1833, 98.)

⁶⁶ „[...] viel Futter in der möglichst kürzeren Zeit mit den einfachsten Mitteln und dem wenigst kostspieligsten Aufwand durch Bewässerungs-Anlagen zu erzeugen.” (Wittmann 1840a [1829], 63; vö. Burger 1833, 98.) Továbbá: „Dieses Praedium ist das allgemeine Heumagazin für die beträchtliche Viehzucht der Herrschaft.” (Seidl 1834, 24.)

⁶⁷ Burger 1833, 98, 105. A beruházás előképének tekinthető a joslowitzzi uradalomban megvalósított öntözőrendszer, ahol 1802-ben az 5 ezer mázsányi széna és sarjú alig fedezte a szükségleteket, de alig tíz év múlva már 20 ezer mázsát termesztettek, ami Wittmann szerint akár 30 ezer mázsára is növekedhet (Wittmann 1810, XXXI).

⁶⁸ Burger 1833, 96–97, 105–106.

Az 1200 kataszteri holdas Márialigeten Wittmann tervei alapján – aki „ez által a’ legmaradandóbb és legméltóbb emléket emelé el nem hervadó nevének”⁶⁹ – 1814-től ún. lombard rendszerű öntözéses rétgazdálkodást alakítottak ki.⁷⁰ A birtokon, ahol a két *electoralis* juhászat mellett még hatvan szarvasmarha is megfért, a mesterséges rétek mellett volt még szarvasmarha- és juhistálló, vadászház, malom, faiskola, halastó. További 200 holdon gabonát termesztettek.⁷¹

Az átalakítás után az azelőtt jórészt kopár legelő értéke legalább megtízszereződött.⁷² Wittmann – Burger elmondása szerint – a birtok értékét 1 millió váltóforintra, azaz 400 ezer konvenciósi értékű forintra becsülte, ami – maradvány utóbbi értékénél – holdanként 333 forint értéket jelentett. A terület a költségek levonása után holdanként nettó 37 bécsi mázsa szénát termelt évente, amelynek előállítására mázsánként mindössze 27 krajcárba került. Az ültetett, s időközben megnőtt fák értékét 30 ezer forintra tették (holdanként 30 fával és 1 forint értékkel számolva).⁷³

A Lajta két oldalán fekvő Márialigetet három nagy részre osztották. Az első, ún. angol részen „a’ csatornák ’s utak kanyarogva mennek”, míg a francia részen „négyzöget képeznek”. A harmadik volt a lombard rész, „hol az egyenes menetelű csatornák partjai olasz nyárfá –, körte szilvafa és szőlő – ültetésekkel díszelnek”. E három elkülönülő terület összesen kilenc nagy táblára oszlott, mely nagy táblák további, 6-7 kataszteri holdas táblákra tagolódtak.⁷⁴ A domborzati viszonyok függvényében a három területen háromféle öntözőrendszert építettek ki, a lehető legpraktikusabb formában: „egyszerű árasztás, – lombárdiai öntözés egyszerű sima területekkel, – és a mesterséges csergetés domboruan terepelt ágyakkal” – emlékezik vissza Galgóczy, aki fiatal gazdászként személyesen is látta a létesítményt.⁷⁵ A víz egyrészt a Lajtából, másrészt a Vármegyecsatornából érkezett a magasabb részekről a lapályosabbakra (amennyiben szükséges volt, mesterséges töltések segítségével). Emellett voltak még az ún. öntöző-, illetve vízelvezető csatornák, az utóbbiakon vezették vissza a felesleges vizet a Lajtába, vagy a Rétárok-csatornába (Wiesgraben).

⁶⁹ Korizmic 1845, 57.

⁷⁰ A terület kiterjedésére forrásainkban több, eltérő adatot találunk: a magát Y-ként jegyző szerző 1600 holdat, Hecke 1756 holdat ad meg, amiből 600 hold természetes rét volt a Lajta mentén (n. n. [Y] 1821, 53; Hecke 1861a, 159). Korizmic, Burger és Seidl, illetve a legilletékesebbnek elfogadott Wittmann 1200 kataszteri holdat ír (Korizmic 1845, 57; Burger 1833, 101; Seidl 1834, 21, Wittmann 1829b, 15).

⁷¹ Seidl 1834, 7, 23–24.

⁷² Korizmic 1845, 57.

⁷³ Burger 1833, 106.

⁷⁴ n. n. (Y) 1824, 43, vö. még Seidl 1834, 23. A létesítmények mérnöki leírását lásd Wittmann 1840a [1829], 72–80.

⁷⁵ Galgóczy 1879, 75. Korizmic állítása szerint az első mesterséges „csergetés” is a magyaróvári uradalomban létesült 1843-ban. Bár ennek kialakítása és fenntartása a hagyományos rét-öntözéshez képest drágább, Korizmic a Wittmann-féle racionális tervezés hagyományát látja e kezdeményezésben, értékelése így pozitív: „[...] felteszem a’ magyaróvári-jószágigazgatóság-ról, hogy számítás által szigorúan áthatotta vállalatát, mielőtt az[t] életbe hívá. Közel Ausztria széléhez, hol a’ gazdasági termények mindig értékesebbek, hasznosabb lehet: drágább bár, de több terményeket előállítani ugyanazon területről.” (Korizmic 1845, 60.)

Csanády István útinaplójában csodálkozva írja, hogy „[d]rága, kirakott csatornákat, nagy vízosztó 's vízfogó- épületeket képzeltem, 's mit láttam ezek helyett? csekély költségbe került árkokat”.⁷⁶ A víz szabályozására öt darab, 3–12 láb széles és 4,5–5 láb mélységű zsilipet iktattak be. A főcsatorna hossza 720 öl volt.⁷⁷

A rétöntözés lényege abban állt, hogy tavasszal és ősszel nyolc-tíz napra elárasztották a réteket, majd egy kéthetes szünetet követően még négy-öt nap hosszan ismét vizet engedtek rá. Az évi kétszeri főöntözést követően a réteket már csak nedvesen tartották.⁷⁸ Az öntözésnek köszönhetően annyi széna termett, hogy „[í]gy a' rét háromszor is kaszáltathatik; szénát olly bőven terem, hogy 30 000 juh, és mintegy 80 Helvetiai tehéneknek tartására nem tsak elegendő, hanem fölösleges is”.⁷⁹ A Wittmann által tervezetthez képest később a kilencedik táblán bizonyos Karlbrunner tervei alapján egy más rendszerű csatornát is kialakítottak, amivel az addigi, holdankénti 30 mázsa szénatermést 110 mázsára tudták növelni.⁸⁰ A birtok a gazdasági tanintézet diákjai számára is jól hasznosult, mert az öntözést a gyakorlatban tudták tanulmányozni.⁸¹ Az itt termelt szénát kisebb részben a helyi juhászat és tehenészet használta fel (1830 körül kilenc istállóval), nagyjából pedig azon juhászok kapták, melyek nyaranta a közlegelőkön és a jobbágyok ugaron hagyott földjein legeltek.⁸²

Albertliget (Albrechtsau)

A későbbi Albertliget (29–30) csekély értékű, harasztal borított, 600 kataszteri holdon elterülő, hasznavehetetlennek tartott birtok volt a Lajta Magyaróvárval szemközti oldalán.⁸³ Klímája aszályos, földje humuszban szegény dunai homok és kavics, az utóbbit útburkoláshoz is használták. Mivel eső néha

⁷⁶ Csanády 1841, 263. A mű leírását lásd még Varga–Borsa 1970, 27. Mint részletes kortárs beszámólót, lásd Burger 1833, 99–103. Ugyanő birodalmi kitekintésben is méltatja Márialigetet: „Es hat sich daher Herr v. Wittmann ein sehr großes Verdienst um die Oesterreichische Landwirthschaft erworben, daß er uns die Kunst der Bewässerung in allen ihren verschiedenen Formen zeigte, und uns ein Beyspiel aufstellte, das wir nur anzusehen brauchen.” (Uo., 104.) A létesítmény működését bemutatja még Seidl 1834, 22–24.

⁷⁷ Seidl 1834, 22.

⁷⁸ Hecke 1861a, 160.

⁷⁹ n. n. (Y) 1824, 44.

⁸⁰ Galgóczy 1843, 1326. Ötven évvel később Ditz a létesítménnyel kapcsolatban ugyanakkor már azt firtatta, vajon megéri-e annak fenntartása. Egy hold csatornázása, valamint az öntözéssel járó pluszmunkák és a tőke magas kamatai miatt sok a költség, míg a holdankénti 50–60 mázsa termés csak mintegy kétszerese az országos átlagnak (Ditz 1869, 54). Hasonló kételyekkel él Galgóczy is, aki a csatornák hiányosságaként rója fel, hogy „a' vizet kellőleg nem kímélik”, továbbá csak lassan képesek szétteríteni, illetve a felesleges víznek csak egy részét képesek visszavezetni (Galgóczy 1843).

⁸¹ „[...] diese gibt den Zöglingen Gelegenheit zur praktischen Kenntniß der Grundbewässerungs-Methoden.” (Wittmann 1829a, 39.)

⁸² Burger 1833, 105; Wittmann 1831 [1825], 30.

⁸³ Wittmann 1833b, 11.

több hónapig sem esett, ellenben szinte mindig fúj a szél, a talaj felső rétegében kevés volt a nedvesség.⁸⁴ Nem csoda, hogy a magyaróvári praedium századokon át jórészt kihasználatlanul feküdt, csak fuvarosok közlekedtek rajta: a pusztát átszelő megannyi gyeput a Szigetköz felé biztosított átjárást. A pusztát az uradalom 1811–1812-ben örök haszonbérletként, évi 600 bécsi értékű forintért, azaz holdanként 1 forintért felajánlotta Magyaróvár városának, de az visszautasította az ajánlatot, sőt olyan kevésre tartotta, hogy még 300 forintot sem volt hajlandó fizetni érte. Wittmann, amikor 1814-ben végleg Magyaróvárra került, állítólag kimondottan örült az addig kiaknázatlan birtoktestnek, mert az közvetlenül a város szomszédságában terült el, s így pedagógiai szempontból sem utolsó példaként szolgálhatott a sovány földek feljavítására.⁸⁵ A fentebb elvi síkon már bemutatott Renovationswirtschaft első gyakorlati és nagyban megvalósulása Albertligethez köthető.

A birtok rendbetételét Wittmann azzal kezdte, hogy a korábbi gyeputakat Halászi és Kálnok felé két kiépített, nyárfákkal szegélyezett úttal cserélte fel.⁸⁶ A területet tíz darab 60 holdas táblára osztották, melyek a tízéves forgó bevezetése során szakaszosan kerültek megművelésre.

Az 1814 tavaszán először feltört részt alaposan felszántották, a feltört földből kiszedett fűcsomókkal és könnyű földdel borították, így az egész területet nemcsak átforgatták, de gazmentesítették is.⁸⁷ Tavasszal a még egészen nedves földre takarmánykeveréket vetettek, ami gazdagon termett. „Így arra a kérdésre, vajon művelésre alkalmas-e vagy sem, a birtok maga adott választ.”⁸⁸ 1814 őszén egy másik 60 holdas parcellát vontak ugyanilyen rendszerben művelés alá. Ugyanekkor az első táblát felszántották, a széthintett fűcsomókat kiszedték, majd újra felszántották. 1815-ben ide burgonyát ültettek, és a kapáláshoz ekekapát használtak. A burgonyatermesztés is sikeresnek bizonyult. 1816-ban ismét takarmánykeveréket és ez alá fűvet vetettek. Így alakították 1814 és 1831 között a birtokot intenzív művelésűvé.⁸⁹

A lépésenként feltört részeket árokkal vették körbe, a kitermelt földből pedig – akkor még nem lévén erdősávok – földhányást emeltek, hogy a tél a szántást ne rongálja meg. De már a következő évben megkezdtek a földhányások beültetését, amit fokozatosan az egész praediumra kiterjesztettek úgy, hogy az egy nagy parkká alakult át. A kecségtető eredmények hatására a következő évben újabb 60 holdat vontak művelés alá. Ez a következő években is folytatódott, és 1822-re az első feltörési szakasz be is fejeződött.⁹⁰

⁸⁴ Wittmann 1833b, 11; 1838, 8.

⁸⁵ Burger 1833, 108. A kortársak csodálatára példa: „Mint bírhatni a' folyó és álló vizekkel, a' posványos bozótokkal; mint bánnak azokkal a' Hollandusok és Lombardiaiak; mint kellesék azokkal bánniok a pallérozott mezei gazdáknak; szembetűnő tanúság előttünk a' M. Óvár melléke.” A mocsarak helyett a „vizes sántzok' medrében már zöldséges és fás kertek, 's partjain barack trillázok díszlenek, [...] a' veteményes kertek minden főzeléket teremnek”. A bozótosok helyett most szénát kaszálnak a merinó juhoknak és a „Helvetiai teheneknek”. (n. n. [Y] 1824, 42.)

⁸⁶ Burger 1833, 109.

⁸⁷ Wittmann 1833b, 18.

⁸⁸ Wittmann 1833b, 19.

⁸⁹ Wittmann 1833b, 19.

⁹⁰ Wittmann 1833b, 15; 1838, 12.

A földek feltörését, de a későbbi szántást is a Wittmann által kifejlesztett, általa Doppelackerungnak, azaz kettős szántásnak nevezett módszerrel végezték. A módszer lényege, hogy két eke megy egymás után ugyanabban a barázdában. Míg az első eke csak egy vékony, a fűcsomókat kifordító barázdát húz, addig a második jól meg is forgatja a földet, mintegy 30 cm mélyen. Az így alulra került növényi részek jó alapot adtak a következő évi vetéshez.⁹¹

Az első kilenc évben csak burgonyát és zöldségtermesztettek. A sok kapálást igénylő burgonya révén a föld porhanyóssá lett, a talaj erejét pedig a fűfélék vették igénybe a legkevésbé. A takarmánytermesztéshez kiváltképpen francia perjét, a szárazságot jól tűrő baltacímét, illetve – ahol a talaj erre alkalmas volt – lucernát vetettek. A francia perje gyakran 5-6 láb magasra is megnőtt, melyből holdanként 50-60 mázsa száraztakarmányt takarítottak be.⁹² A következő évi burgonya elé vetett hajdina beszántva kiváló trágyának bizonyult, akárcsak – közvetve – a harmadik év után már csökkenő hozamú, ezért pár év után csak juhlegelőként hasznosított fűvetések is, melyek a rajtuk legelő nyájak révén trágyázódtak. A burgonyából szeszt főztek, a cefremaradékot („ennek moslékja”) marhatartóknak adták trágyáért cserébe. A forgórendszerben a terményváltásnál a fő elv az volt, hogy a talaj termőereje eközben megmaradjon, a megtermelt terményeket pedig kizárólag állattenyésztésre, illetve a trágya növelésére szabad felhasználni. Az erdősávok lehulló leveleiből és a krumpliszárból „úgy nevezett compost-trágya készítettéven”, az első években a takarmánynövények alá ezzel trágyáztak.⁹³

Wittmann mind a birtokot, mind az egyes táblákat erdősávval vette körbe, aminek nemcsak a vidéken általános fahiány⁹⁴ volt az oka, hanem a szántók védelme is. A sűrű, falként álló fasorok (Baumwand, Schutzwand) felfogták az itteni viharos szeleket, és árnyékot adtak, lassítva így a talaj kiszáradását, megtartva a harmatot. Télen megakadályozták a hófúvást, így a hótakaró az egyes táblákon egészen tavaszig megmaradt, olvadásával biztosítva a talajnak a kellő nedvességet.⁹⁵ Az uradalom az 1810-es években rendkívüli erőfeszítéseket tett az erdősültség növelésére: 1815-ben 69 002, 1816-ban 114 119, 1817-ben 114 894, 1818-ban pedig 51 596 facsemetét ültetett.⁹⁶ Azonban nemcsak Albertligeten telepítettek erdősávokat. Az egyes birtoktesteken egy tábla

⁹¹ Wittmann 1838, 14; Seidl 1834, 20–21. Egy további haszna is volt ennek az eljárásnak, ahol tudniillik a talaj mélyebb része márgás, ott e „mélyszántás” révén a talaj felsőbb rétegei is sok ásványi anyagban részesültek. Nagyon hatékonynak tartották faültetés előtt, gyeppeltörésekor, illetve olyankor, amikor többéves gabona- és kapásvetés után csak fűvet vetettek a földbe. A művelethez Zugmayer-ekét használták.

⁹² Wittmann 1833b, 12.

⁹³ Wittmann 1838, 21–22; 1833b, 20–21; Burger 1833, 109.

⁹⁴ Főleg a megfelelő épületfa hiányzott, azt az uradalom Bécsből és Bécsújhelyről szerezte be. Albertligetről évi 100-150 öl fát vágtak ki (Seidl 1834, 12, 17). Perekey Miklós 1593-as csúnyi udvarházépítése kapcsán figyelt fel Dominkovits Péter arra, hogy a faanyagot már akkor Hainburgból hozatták (Dominkovits 2001, 308). Lásd még a gátai uradalom 17. századi építkezései kapcsán Koppány Tibor megállapítását: „A jobb minőségű, igényesebben előállított faárut, gerendát, lécet, zsindelet [..] a Dunántúl nyugati felén főleg osztrák területről lehetett beszerezni, ott is legtöbbször Bécsújhelyen és Bécsben.” (Koppány 2000, 151.)

⁹⁵ Hecke 1861a, 104.

⁹⁶ MmL IVA 502a/62 156/1816 (1816.02.01.); 502b 532/1818 (1818.03.30.); 502b 245/1819.

mérete 10 és 75 hold között mozgott, a leggyakoribbak a 20 és 50 hold közöttiek voltak. A fasorokat ezek szélén, mindig az uralkodó szélirányra merőlegesen ültették.⁹⁷ Az első években a sorok közé kapásnövényeket (kukoricát, babot és főként burgonyát) vetettek, melyek a folyamatos gondozás, kapálás révén elősegítették a facseteték gyorsabb fejlődését is, a közvetlen terményhaszonról nem is beszélve. Egy ilyen erdősáv 3 bécsi öl (kb. 5,7 méter) széles volt, és négy sor facsetetét, illetve négy sor magról ültetett fát tartalmazott. Összesen tehát nyolc sor fa és ugyanennyi sor kapásnövény alkotta, a közepén pedig – az esővizet összegyűjtendő – egy 2 láb széles árok húzódott.⁹⁸ A sövénybe gyors növésű fákat ültettek (nyár, akác, fűz, platán), melyek növekedésével a sorok közötti kapásművelést elhagyták. Az uradalom allészerűen a saját kezelésű területeken haladó utak mentét is beültette fával.⁹⁹ „Mivé lehet általuk a vidék, a magyaróvári uradalom bizonyítja leginkább: 50 év előtt még kopár térség volt ott, hol mai nap nemcsak a leghiresebb mezőgazdaságok egyike áll, hanem vírány is van”¹⁰⁰ – szól a bajorországi szakértő értékelése.

1822-ben indították a második forgót, mivel azonban már nem kellett feltörni a talajt, ezért továbbléphettek a tízévesről egy hatéves rendszerre, ami együtt járt a táblák méretének növekedésével is, 60-ról 100 holdra. Továbbra is kettős szántást alkalmaztak, de immár őszi és tavaszi gabonát is vetettek, majd 1824-ben burgonyát, 1825-ben tavaszi gabonát és takarmányt. A 600 holdon belüli arányok úgy módosultak, hogy 150 hold volt a gabona, 100 hold a burgonya, 350 holdat pedig zöldtakarmánynak hagytak.¹⁰¹

A Wittmann által ideálisnak vélt rendszer a maga tiszta formájában csak 1832-re állt be az első idők – alapvetően három tényezőre visszavezethető – nehézségei miatt. Egyrészt a gazdatisztek számára szokatlannak bizonyultak az új módszerek, másrészt Albertligetre az uradalom is egyfajta iskolaként tekintett, ahonnan a gyakorlatot szerzett tisztákat más birtokokra helyezték át, s helyükre nemegyszer képzetlenebbek kerültek. Végül Wittmann „hivatalánál fogva gyakran kéntelen volt innét eltávozni”, így akár hónapokra is felsőbb eligazítás nélkül maradt Magyaróvár.¹⁰²

Wittmann 1832-ben körlevélben ismertette a gazdatisztjei előtt az addig elért eredményeket és a hozzájuk vezető módozatokat, amely levelét a *Landwirtschaftliche Hefte* IX. kötetében teljes egészében közli.¹⁰³ Ebből most csak az albertligeti birtok jövedelmeit és költségeit tárgyaló részre hívnám fel a figyelmet, ahol a praedium üzleti mérlegét a racionális gazdaság szemszögéből elemzi.

⁹⁷ Seidl 1834, 15; Hecke 1861a, 105–106.

⁹⁸ Seidl 1834, 12–14; Burger 1833, 111–114. Az erdőtelepítés technikája alapvetően ugyanez maradt majd ötven évvel később is, vö. Erdődi 1862, 123–124.

⁹⁹ Az 1840-es évek elején arra járó Galgóczy meg is jegyzi, hogy a már nem az uradalomhoz tartozó földek mentén – vélhetően a beinduló legelőelkülönzések következményeként – hiányoznak a fák; „mi óta ezen földek a városi népnek estek, a város vele nem gondol, 's a fák kivestek” (Galgóczy 1843, 1322).

¹⁰⁰ Ditz 1869, 49.

¹⁰¹ Wittmann 1838, 22–23. Az albertligeti vetésforgó bemutatását tízes, illetve hatos rendszerben lásd még Burger 1833, 109–110.

¹⁰² Wittmann 1838, 23–24.

¹⁰³ Wittmann 1833b, 12–17.

A birtokból a 150 holdnyi, terménnyel bevetett föld átlagosan 6 ezer mérő magot (a vetőmag 10-12-szeresét), a 100 holdnyi krumpliföld 20 ezer mérő burgonyát (holdanként 150-160, helyenként 200-240 mérő), a 350 holdnyi rét 10 ezer mázsa szénát termelt (holdanként 30-40 mázsa). Az ekkor még kísérletképpen vetett kukorica termésátlaga (csövesen) 60-100 mérő körül alakult kataszteri holdanként.¹⁰⁴ Wittmann a kiáradó vizek miatt a pusztá magasabb pontjaira telepítette a tehenészetet és a három juhászatot. Az albertligeti állatállomány ezer juhot, hatvan mürzthali és svájci, istállóban tartott tehenet, továbbá telente ötven-hatvan hízómarhát számlált. A tej hasznosítására létrehoztak egy sajtüzemet is.¹⁰⁵ Itt is törzsnyajakat neveltek: az állomány többségét, a bárányokat pedig teljes egészében istállózva tartották.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Wittmann 1833b, 11, 15; 1838, 11, 14; vö. Galgóczy 1879, 75. Az albertligeti hozamokra lásd még Seidl 1834, 16. A kukoricát nemcsak a magjáért (Körnermais), hanem – különösen a nagybirtokokon – takarmánynövényként is termesztették (Grünmais). Június 20. körül már kb. három láb magas, és innentől egészen októberig „wird nun fast ohne Unterbrechung Mais gefüttert”. Annak érdekében, hogy legyen utánpótlás, vetése is folyamatos volt egészen júliusig, de csak jól trágyázott, nedves földbe. Négy hónapon keresztül a legtöbb majorságban a zöld kukorica volt az egyetlen zöldtakarmány. (Hecke 1861a, 64–66.)

¹⁰⁵ Magyaróváron a vártól északnyugatra fekvő dombon, a Lajta mellett „áll a’ Helvetiai tehén major (itt készítették ama híres sajt)” (n. n [Y] 1824, 43). A magyaróvári svájci tehenészetet 1815–1816-ban hozták létre, közvetlenül Svájból importált jószágokkal. Az ezt megalapozó állomány négy bikát és 56 tehenet számlált (Hecke 1861a, 139; *Statisztikai adatok* 1905, 15–16). Korszakunkon túlmutat ugyan, de mivel a tehenészet története ragyogó példája a több lábon állás, s ezáltal a megújulásra való képesség jelentőségének, röviden szeretnék kitérni rá. A mosoni praedium a berni nyáját 1849-ben alapították, ez szolgált alapjául a tejtermelésnek. A Bécs–Győr vasút megnyitását követően lehetővé vált a bécsi piacra történő tejszállítás is. Az uradalom 1855-től jelent meg Bécsben, s 1859-ben egyedül a mosoni majorból 189 ezer pint (266 490 liter) tejet szállított. A teheneket hajnali 4-kor fejték, hogy a tej fél hatkor lehűtve már a vasúton legyen. Az esti fejest ugyanezen ok miatt délután kettőre kellett előrehozni, hogy a tej a fél ötös vonattal elmehesen a fővárosba. A mosoni majorban fejt tejet az uradalmi gépgyárban kifejlesztett, hűtőcsöves berendezéssel lehűtve készítették elő a szállításra. A vagonokat jéggel hűtötték, így a tej még a legnagyobb melegben sem savanyodott meg a háromórás út alatt. Hasonló hűtőberendezés működött még Magyaróváron, Császárréten, Márialigeten, Neubrunnban és Pfsenwiesében. Bécsben 1860-ban a pintenként 10 krajcár önköltségű tejet 22 krajcárért értékesítették, ami éves szinten a 223 876 pint (315 665 liter) után 22 387 forint bevételt hozott. Ezt természetesen még kiegészítették a bikák és borjúk eladásából származó bevételek. „Meg kell azonban említnünk, hogy szüleség [takarmány] termelésben aligha éri el valamely más magyar uradalom a magyaróvárit; Bécs közel fekvése nagyon háládatossá teszi itt a marhatenyésztést, miután ez megengedi a fővárost tejjel naponként ellátni. E szerint Magyaróvár azon szerfölött kevés uradalmak egyike, melyekben a marhatenyésztés nem húsnyerés végett, hanem tejkészítés kedvéért üzetik.” (Ditz 1869, 244.) Bécs jelentőségét ékesen jelzik az alábbi – igaz, 1885-ből származó – adatok: abban az évben a főhercegi uradalom 1999 tehene 4 210 474 liter tejet adott. Eből 7,35 krajcáros literenkénti áron Bécsben lett gazdára 3 646 418 liter (86,6%), míg helyben használták fel (eladás, tisztí illemény része, sajt készítés révén) 564 056 liter (13,4%). (Hecke 1861a, 142–143, 149–150; Major 1886, 14.) A tejtermelés mellett a tenyésztésre is nagy gondot fordítottak. Az 1857-es bécsi kiállításon az uradalomnak akkora sikere volt, hogy ezt követően az eladásra szánt állatokat már a következő év áprilisára is lekötötték a vevők. 1860 decemberében az állomány 313 darabot számlált. (Hecke 1861a, 142–143.) A kiegyenlített minőség érdekében 1868 után fokozatosan algau fajtára cserélték az egész állományt, ami olyanyra bevált, hogy 1905-ben az 5454 darabot számláló tehenészet kizárólag ilyenekből állt (*Statisztikai adatok*. 1905, 15–16).

¹⁰⁶ Wittmann 1831 [1825], 30, 45–46; Burger 1833, 108, 110; Seidl 1834, 35.

A 6 ezer mérőnyi gabonatermésből a vetőmag és a cséplőrész levonása után maradt 5 ezer mérő, amelynek értéke 15 ezer bécsi értékű forint. A 20 ezer mérő burgonyából 2 ezer mérőt tett ki a vetőmag, a fennmaradó 18 ezer mérőt a szeszfőzde mérőnként 1 forint 15 krajcár és 1 forint 30 krajcár közötti áron számította, de az egyszerűség kedvéért Wittmann 1 forinttal számolta mérőjét, így ennek hozadéka 18 ezer forint volt évente. A széna mázsája 1 forint 30 krajcárt ért, a bevétel itt így 15 ezer forint volt. Ezen nagyobb tételeket egy évi 1000 forint értékű, a kitermelt fából származó jövedelem egészítette ki, az összes bevétel tehát 49 ezer forint körül alakult (8. táblázat).¹⁰⁷ A költségeket külön nem részletezi, mivel az egész számítást összességében csak azért végezte el, hogy demonstrálja: az intenzív és szakszerűen vezetett gazdaság nemcsak nyereséget hoz, hanem a birtok értékét is – az olyan költségek ellenére, mint például a gazdasági épületek megépítése – jelentékenyen növeli, amit szerinte akkoriban semmiféle lekötött tőke vagy gyár nyeresége nem tudott túlszárnyalni.¹⁰⁸

8. táblázat

Albertliget művelési költségei és hozama az 1830-as években

termény	költség	jövedelem (Ft)
6000 mérő gabona (3 Ft/q)	cséplőrész: 1000 mérő	15 000
20 000 mérő burgonya (1Ft/mérő)	vetőmag: 2000 mérő	18 000
10 000 mázsa száraz takarmány (1 Ft 30 kr/q)		15 000
100 öl fa (10 Ft/öl)		1 000
összesen		49 000
	az összes (nem részletezett) művelési költség levonásával	25 000

Forrás: Wittmann 1838, 15.

¹⁰⁷ Wittmann 1833b, 15.

¹⁰⁸ Wittmann 1833b, 16–17. Mint fentebb láttuk, számításai szerint ez a parasztbirtok esetében sem lett volna másként. Ahogy Wittmann leírja: míg a természetes rét hozama átlagosan 5 bécsi mázsa körül alakult holdanként, addig a fűmaggal bevetetté ennek hatszorosa volt, a burgonya pedig 200 mérőt adott holdanként. A hatéves ciklus hozamát összesítve, változtatás nélkül csupán 360 mázsa lett volna az összhozam, míg így 2110 mázsára rúgott. Ebből a költségek és szükségletek levonása után is jócskán marad annyi készpénzbevétel, amivel a gazdaság tovább erősíthető. Miután a takarmánytermesztésnek és trágyázásnak köszönhetően már kellő termékenységre változtak a földek, fokozatosan kukoricával és répával is lehet próbálkozni, melyek áttételesen, a jószág tartás erősítésén keresztül a birtok trágyaszükségletét is biztosítják. A 12 hold akár húsz marha tartását és a teljes terület háromévenkénti trágyázását is lehetővé teszi. (Wittmann 1838, 46–47, 54.) Az uradalom a wittmanni reformoknak köszönhetően már idejében a rentabilitás mentén szervezte tevékenységét, s alapvetően zökkenésmentesen állt át a piaci viszonyokra, de a jobbágyfelszabadításnak és a közteherviselés bevezetésének következményei nagy kihívást jelentettek. A telekadó negatív hatásait itt is a szántók kiterjesztése és a legelők feltörése révén igyekeztek kivédeni (e jelenséget a búzakonjunktúra csak felerősítette). Ugyanakkor kevés volt a munkáskéz, a napszámot drágán kellett az uradalomnak megfizetnie.

A feljavított 600 kataszteri hold terjedelmű birtok értéke a harmincas évekre 300–500 ezer forint között alakult, ami – függetlenül a leltár szerinti piaci értéktől – jelzi, hogy megfelelő művelés esetén, amikor a „rationalis földművelésnek szabásai álhathatos szorgalommal és figyelemmel követtetnek”, mennyire nagy mértékben megnövelhető egy-egy birtok értéke („becse”).¹⁰⁹

Bordacs

Bordacs (2) a Mosonból Győrbe tartó országút mentén, a mai Istvánpuszta területén feküdt, a Mosoni-Duna nagy kanyarulatában, körülbelül egy órányira Mosontól. Az 1100 holdas pusztát az 1810-es évekig csak kaszálóként hasznosították. A Mosoni-Duna áradásai, partromboló hatása miatt itt is alkalmazták a Wittmann által kifejlesztett ún. Kastelbaut, azaz amikor fűzből font, majd kővel, földdel, sóderral megtöltött kosarakat használtak parterősítéshez, illetve a folyómeder megtartásához.¹¹⁰

Bár a mai fogalmaink szerint közel volt Mosonhoz (2-3 kilométerre), Wittmann azt írja, hogy a nagy távolság miatt a mosoni juhászat trágyáját itt már nem tudták hasznosítani, így részben emiatt, részben az épületek hiánya miatt a területet korábban sem legelőként, sem szántóként nem tudták használni, ezért maradt a rétművelés, ami évente néhány ezer mázsa sovány szénát hozott.

1816-ban először egy háromszáz férőhelyes szükséghodályt és a juhásznak egy deszkakunyhót építettek. Az építkezést siettetete, hogy akkor érkezett az első eredeti spanyol nyáj, amit a többitől elkülönítve kellett tartani. A zárt nemesjuhászat megteremtésére 1817-ben Bordacson hét akollal és egy szükségakollal (Nothschäferey) három külön juhászatot alapítottak. Az aklokat úgy helyezték el, hogy közvetlenül a legelőre nyíljanak. Azokat a részeket, melyeket nem alakítottak át legelőnek, felparcellázták és fasorokkal vették körbe, majd szintén a Renovationswirtschaft elvei mentén kezdték feljavítani. Ezáltal sikerült elérni, hogy a kétezer juh számára helyben termelhessék meg a takarmányt, évente 20-30 ezer bécsi mázsát. 1818-ban is kerültek ide eredeti tenyészjuhok, így összességében egy igen értékes juhászat jött létre.¹¹¹

A húsz évvel később idelátogató Csanády István már egy üzemszerűen működő birtoktestet talált, melynek látványa felett nem győzött álmélnokdni. A pusztát átszelő utak kereszteződései „egy-egy majornak adnak helyet, ’s ezek’ egyszerű de célirányos épületeit egy gazda sem nézheti öröm nélkül. Nem fényűzésre vannak ezek épülve; hanem igazi gazdasági célból,

Az 1850-es évek nehéz gazdasági környezetéről Hecke Albertkázmer kapcsán említi, hogy a földadó nagysága miatt alig van nyereség a birtokon, s ha ugyanezt a tőkét máshová fektetnék be, akkor az a kisebb adóteher miatt nyereségesebben kamatozna. (Ditz 1869, 108–110; Hecke 1861a, 175.)

¹⁰⁹ Wittmann 1838, 16. Ezt utólag Hecke is méltatóan jegyzi meg: „[...] diese Fruchtbarkeit ist durchaus nicht in der Natur des Bodens begründet, sondern wurde durch die Kultur herbeigeführt.” (Hecke 1861a, 133.)

¹¹⁰ Burger 1833, 121–122; Seidl 1834, 33–35. Részletesen lásd Wittmann 1841.

¹¹¹ Wittmann 1831 [1825], 43–45.

melly azt tanítja; miszerint kamatot nem hozó épületekre senki [...] sok pénzt ne fordítson. Ezen cél itt úgy látszik, tökéletesen el van érve; 's én nem győztem eleget gyönyörködni, e' szerfelett olcsó épületeken".¹¹² Ezt követően a hodályok dicséretével folytatja, s kiemeli a búzaföldeket szegélyező fasorok jótékony hatását is, melyek a vetést a széltől óvják, és árnyékot adnak.¹¹³

Féltorony–Wittmannshof–Farkaskút

Farkaskutat és Wittmannshofot a közjük ékelődő Albertkázmér választotta el, a két pusztát összesen 4500 kataszteri holdat tett ki. Wittmannshof a féltoronyi kastély és a Parndorf–Szolnok gyepút között feküdt. Korábbi neve Weichselhof, csak 1824-ben vette fel Wittmann nevét.¹¹⁴ A birtok Féltorony felőli része volt a jobb minőségű, míg a Hegyeshalom felé eső rész talaja nagyon kavicsos volt.¹¹⁵ 1813-ban e területet még sovány juhlegelőként tartották számon. 1832-re a kastélyhoz közelebbi részt parkosították: szántók, rétek, facsoportok váltakoztak, míg a szabályos táblákká alakított tulajdonképpeni birtok 3 ezer holdat tett ki.

A két birtoktestet közel azonos módon művelték: 600-600 holdat tíznyomásos (9. táblázat), ugyanennyit pedig kétszer hatnyomásos rendszerben. A fennmaradó rész jobbára juhlegelő volt, illetve egy kisebb hányadot takarmányföldként hasznosítottak (lucerna, francia perje és baltacím), 200 holdat pedig három nyomásban műveltek.¹¹⁶

A forgó lényege itt is az volt, hogy minden legelőből évente 60 holdat feltörtek, egy másik 60 holdnyi területet ugyanakkor a művelt részből a legelő számára kivettek. Összesen tehát évi 120 holdat érintett a körforgás. A legelővé tett részbe ávizst, francia perjét, baltacímet, réti lóherét stb. vetettek. A fűvet általában már egy évvel a váltás előtt elvetették, még a gabona (Frucht) alá, vagy ha erre nem nyílt mód, akkor közvetlenül aratás után.

A körforgás tehát abban állt, hogy az időszaki legelőt szántó-, illetve forgófölddé tették, az utóbbiakat pedig legelőként pihentették. A tízforgós részen a vetőmag 10 százaléka így mindig frissen feltört részbe került, további 20 százalékat pedig évente trágyáztak, így a sovány földek és a – wittmanni elvek ellenére mégis igénybe vett – robotművelés dacára is gazdag volt a termés.¹¹⁷

¹¹² Csanády 1841, 260.

¹¹³ Csanády 1841, 261.

¹¹⁴ Brettl 1991, 82.

¹¹⁵ A Pusztasomorja és Tarcza közé ékelődő Lehndorf-pusztát egy 1844. december 2-án kelt szerződés értelmében birtokcsere keretében (Wittmannshof északnyugati részéért, a későbbi Edmundshofért cserébe) került az uradalomhoz. Lehndorfot a barátfalvai ciszterek egy úrbéri per révén csak pár évvel korábban, 1839-ben szerezték meg, előtte – 1529-től – a barátfalvai és pátfalvai lakosok használták legelőként. Kormányzása és megművelése azáltal, hogy teljesen beékelődött a magyaróvári és az Esterházy-uradalom közé, nagy nehézségekbe ütközött, ezért döntött a rend a csere mellett. (Ernst é. n. [1954], 78.) Az 1844 után kiadott térképeken ezért hiányzik az eredetileg téglalap alakú Wittmannshof északnyugati csücske.

¹¹⁶ Wittmann 1829b, 15–16; Seidl 1834, 8. Talán e 200 hold adja azt az eltérést, amely az uradalmi területek táblázatos kimutatásának 3 ezer és 1300, összesen 4300 holdja, illetve az itt szereplő 4500 hold terület között fennáll.

¹¹⁷ „[...] die noch meistens mit Roboth bestellt werden müssen [...]” (Wittmann 1829b, 16.)

9. táblázat

A wittmannshofi és farkaskúti tízes vetésforgó vázlata¹¹⁸

Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
1818	őszi	kapás	tavaszi	ugar	őszi	tavaszi	kapás	tavaszi	here	here
1819	kapás	tavaszi	ugar	őszi	tavaszi	kapás	tavaszi	here	here	őszi
1820	tavaszi	ugar	őszi	tavaszi	kapás	tavaszi	here	here	őszi	kapás
1821	ugar	őszi	tavaszi	kapás	tavaszi	here	here	őszi	kapás	tavaszi
1822	őszi	tavaszi	kapás	tavaszi	here	here	őszi	kapás	tavaszi	ugar
1823	tavaszi	kapás	tavaszi	here	here	őszi	kapás	tavaszi	ugar	őszi
1824	kapás	tavaszi	here	here	őszi	kapás	tavaszi	ugar	őszi	tavaszi
1825	tavaszi	here	here	őszi	kapás	tavaszi	ugar	őszi	tavaszi	kapás
1826	here	here	őszi	kapás	tavaszi	ugar	őszi	tavaszi	kapás	tavaszi
1827	here	őszi	kapás	tavaszi	ugar	őszi	tavaszi	kapás	tavaszi	here

Forrás: Wittmann 1829b, 20–21.

Látható, a növénytermesztést itt is teljesen a juhtenyésztés szolgálatába állították, de a birtok kialakításánál, az aklok elhelyezésénél is ez volt a döntő szempont. Wittmannshofban egy nagy, hárompólusú juhászat létesült (14), melynek helyzetét Wittmann csaknem valamennyi tekintetben igen jónak minősítette. A puszta közepén egy gazdatiszti ház épült, illetve több akol és istálló az 1800 escurial juh és a száz ökör számára. Ezeket túl még további aklokat is felhúztak az 1600 egyéb juh számára.¹¹⁹ A központi épületeket itt is egy körbeárcolt emelkedésre építették, így a vizek könnyedén elfolyhattak, s még a gazdasági udvarra is fákat ültettek, hogy a jószág itt is árnyéket leljen. Tűzbiztonsági okokból az egymáshoz érő gazdasági épületeket átépítették, és a meglévő anyagokból újra felhúzott nagy pajtát a gazdasági udvaron (Hof)

¹¹⁸ A táblázathoz, illetve annak első sorához és első oszlopához Wittmann a következő magyarázatot fűzte: 1. Az őszi vetés a két éves here után feltört tarlóba kerül. 2. Kapás, például kukorica az őszi búza vagy kétszeres (Mischfrucht, búza és rozs keveréke) után következhet, s általában beválik. 3. A tavaszi vetés szokásosan árpa vagy zab. 4. Lehet tiszta ugar, vagy fele részben vagy teljesen zöldtakarmány-keverék (Mischling zum Grünfütter). A tavaszi zöld- vagy száraztakarmány-keverék lehet baltacím, zab, hajdina. Június végén ennek feltörése után ismét hajdina, aratás céljából, gazdagabb föld esetén répát is ajánlott vetni. 5. Az ugar után – csakúgy, mint a háromnyomásos gazdálkodásban – itt is őszi vetés következik. 6. A következő évben árpa és zab, illetve, ha a föld ereje és az egyéb feltételek ezt lehetővé teszik, akkor len-cse, borsó, bab, köles, repce stb. 7. Ebben az évben ismét kapásnövény, de ha korábban kukorica volt, akkor most burgonya. 8. Tavasszal rozs vagy búza (Sommerkorn), közé pedig here. 9. Ebben az évben herét kaszálnak. 10. A ciklus utolsó évének őszen a két éves here után korai szántással ismét őszi gabona következik. (Wittmann 1829b, 22, lásd még Seidl 1834, 8–9.) A hatos forgóban a következő termények váltották egymást: 1. év: tavaszi gabona, 2. év: burgonya, 3. év: trágyázott gabona és vegyes zöldtakarmány, 4–6. év: rétet (perje és baltacím). (Burger 1833, 118; Seidl 1834, 8.)

¹¹⁹ Burger 1833, 115. A központi épületeket 1829-ben 52 személy lakta (Brettl 1991, 8). A hódály leírását lásd Burger 1833, 116–117.

kívül helyezték el. Az istállók trágyáját a forgóművelésű földekre hordták, de a terület nagy kiterjedése miatt ezen földek túlsó végére már megerőltető lett volna a szállítás, így oda is telepítettek egy-egy hodályt. A Renovationswirtschaft ritmusát követve, mindig a legközelebb fekvő istállótól szállították a trágyát az aktuálisan feltöresre kerülő földre. Fontos volt az is, hogy valamennyi újonnan létesített istállónál legyen kút.¹²⁰

A szomszédos Féltoronyban (13), ahol a főherceg nyári kastélya állt, nem volt legelő, csak 100 holdnyi Renovationswirtschaft alá vont föld, ami lehetővé tett némi istállózat. Az itteni hodályok ugyanakkor kellően tágasak voltak, ezért a jószágok egy részét – főleg télen – Wittmannshofból és Farkaskútról ide terelték át, hogy szellősebben legyenek.¹²¹

A Wittmannshoftól délkeleti irányban fekvő, Albertkázmér alatti Farkaskúton nyolc akolban 2500 juhot tartottak (11), továbbá nyolcvan ökröt. A gazdaság kialakítása nem különbözött az előbbtől.¹²² itt is három új juhászat létesült, és a sakktablaszerűen felosztott pusztán a legeltetés mellett Renovationswirtschaftot folytattak. A földek (Felder) négy nagy táblát képeztek, melyeket négy, 30 öl széles fasor kapcsolt a birtokot körbevevő legelőkhöz. A központi hodály a melléképületekkel itt is a pusztá közepén nyert elhelyezést. A hodályok „nagyon egészségesek és szárazak” – mondja Wittmann. Szintén középen, a keresztengely két végén is állt egy-egy istálló, melyekben a juhokat a fentebb tárgyalt okokból jobbra szintén elkülönítve tartották: ez a megoldás megkönnyítette felügyeletüket és tartásukat, illetve ennek köszönhetően a legelő valamennyi hodálynál közvetlenül elérhetővé vált. A nyájakat a fasorokkal övezett utakon hajtották ki. A trágyát valamennyi hodályból itt is könnyűszerrel kihordhatták a legközelebbi földre, attól függően, hogy éppen melyik esett szántás alá.¹²³

A gyors kapcsolattartást Farkaskút és Wittmannshof között két, 20-30 öl széles, fasorral szegélyezett út biztosította.¹²⁴

Albertkázmér – munkáviszonyok

Az albertkázmeri telepítés mozgatórugóinak megértéséhez kicsit meg kell ismerkednünk a megye munkaerő-piaci helyzetével. Moson megyében ismeretlenek voltak a Dunántúl más, nagybirtok uralta vidékein megszokott majorságok, nem volt nagyszámú uradalmi cselédség (ez mutatkozik meg a „nemesek szolgái” rovat alatt összeírtak csekély számában is). A gazdálkodás külterjes időszakában ez nem is okozott gondot, az állandó jelenlétet kívánó munkákat a kevés cseléd és a robotra kötelezett jobbágyok is el tudták végezni, aratáskor azonban mind a nagybirtokosok, mind a módosabb jobbágyok napszámmunka igénybevételére kényszerültek. Az aratás munkaerő-

¹²⁰ Wittmann 1831 [1825], 49–51.

¹²¹ Wittmann 1831 [1825], 48.

¹²² Burger 1833, 120.

¹²³ Wittmann 1831 [1825], 48.

¹²⁴ Wittmann 1831 [1825], 49.

szükségletét a hegyesebb osztrák, később cseh–morva, illetve felvidéki szlovák vidékek szegényei pótolták.

A megszálló francia csapatokkal érkező és a megye életéről 1809-ben jelentést készítő de Castres francia mérnök-kapitány Moson megye kapcsán a következőket írja:

„[...] a francia hadsereg által elfoglalt teljes magyarországi területen nincs elegendő kézi erő az itt megtermelt gabona learatásához; Magyarországnak ez a területe aratóit Stájerország belső vidékéről és Alsó-Ausztriából, valamint Magyarországnak a két említett tartománnyal szomszédos tájairól szerzi be. Szent János napja (június 24.) az a nap, amikor is az aratók ezrei érkeznek Pomogyra, ahová eljönnek Moson vármegye földesurai is, hogy felfogadják, és szekereiken magukkal vigyék őket.”¹²⁵

Más források is főként a hegyesebb, termőföldben szegény stájer vidékek lakóit említik a Magyarországra, a nagyobb uradalmakba érkező idénymunkások között,¹²⁶ akikről Grailich is megemlékezik:

„Mivel az aratás napjaiban olyannyira felhalmozódnak a munkák, hogy a helyi serénység nem elegendő, s derekasan és gyorsan kell sarlózni, hogy a gyakran fúvó szelek ne verjenek ki mérhetetlen mennyiséget a túlrett magokból, minden év júniusának végén hívásra és hívás nélkül több ezren jönnek Vas vármegyéből, Stájerországból és más vidékekről, hogy csatlakozzanak az itteni aratókhoz, majd az aratás végeztével egy csinos summa pénzzel hazájukba visszatérjenek.”¹²⁷

¹²⁵ Idézi Horváth L. 2001, 457. 1809. június 25-én mindazonáltal csak mintegy harminc arató érkezett Pomogyra, s igen magas bért kértek, „háromszor többet annál, mint amit még a legdrágább bérű években sem adtak meg”, így alig néhányukat fogadták csak fel (uo.).

¹²⁶ „[...] denn findet aus Steiermark nach Ungarn ein beständiges Zuströmen der Bevölkerung statt. Wir hatten Gelegenheit, dieses Zuströmen unterwegs mit den Händen, oder doch mit den Augen zu greifen. (Kohl 1842, IV. 483–484.) Vö. „Ebenso begegneten wir häufig bedeutenden Gruppen von deutschen aus Steiermark, die aus ihren productenärmeren Gebirgen in diese menschenärmeren Pusten Ungarns zu Dreschen einwandern. Sie gehen zunächst in die Gegenden um den Plattensee, in das »Schomotj«, dann aber auch bis an die Donau hin. Jenseits der Donau in die ungarischen Steppen aber kommen sie nicht mehr, weil dort eine ganz andere, die uralte asiatische Landwirthschaft existirt und das Meiste mit Pferden gedroschen wird. Es findet aus fast allen Theilen der Alpenländer eine solche Einwanderung in die fruchtbaren umliegenden Ebenen statt. Die meisten dieser Leute gehen freilich mit ihren Verdiensten in ihr Vaterland wieder zurück. Aber [...] doch viele Leute auch in Ungarn bleiben, und weil ich kein einziges Geschäft oder Gewerbe wüßte, welches die Ungarn umgekehrt nach Westen führte. »Aus Osten«, sagte Joseph, »kommen nur die Wölfe, und zwar im Winter, in diese Ebenen herab; denn im Sommer stecken sie im Bakonyer Walde. Sie laufen auch bis Steiermark hinüber.«” (Uo.)

¹²⁷ Grailich [1818] Melléklet, 584. A mostohább, gabonatermesztésre kevésbé alkalmas természeti viszonyok megyén belül is gerjeszthettek vándormunkáshullámokat. Adalék ehhez az 1830-as évek végéről: a főleg szőlőtermesztésből élő nemesvölgyiek 13 mecséri gazdához szegődtek aratónak. MmL IVA 510/11 278/1839 (Magyaróvár, 1839.07.12.).

Másik monográfusunk – jóllehet már az 1850–1860-as évekre vonatkoztatva – is megerősíti, hogy a nyári munkák idején megnövekedett munkaerő-szükségletét a vármegye lakossága vándormunkások (Tagelöhner, Akkordarbeiter) segítségével fedezi, azaz nemcsak az uradalmak vesznek igénybe idegen munkaerőt. Érdekes az az okfejtése, miszerint a megye parasztsága túlságosan kiterjedt mezőgazdaságot folytat, ehhez azonban a szükségesnél kevesebb népesség áll rendelkezésre, ami aratáskor látszik csak igazán. „Így aztán gabonaaratáskor munkások ezrei áramlanak a szomszédos hegyvidékekről e síkra.”¹²⁸ Az általa a migráció forrásvidékeiként megnevezett szomszédos hegyvidéki területek azonban nem a mások által tipikusan említett osztrák vidékek, hanem a Kis-Kárpátok, Szilézia, Morva- és Csehország, kiegészülve Magyarország Észak-Stájerországgal határos részével. (Albertkázmér éves munkaerő-szükséglete 1860 körül 32 500 munkanap volt, amiből a helybeli cselédek csak 30 ezret fedeztek, a hiányzó 2500 napot ezért „a sűrű népességű Kárpátokból hívott” idénymunkásokkal pótolták.)¹²⁹

Az idénymunkával megkereshető rész – miként országosan is – állandóságot mutat. Az arató- cséplő és nyomtatórészt a vármegye határozta meg: ez 1810 körül búzából a 13. kereszt, árpából, rozsból, zabból a 12. kereszt. Ennél többet ekkor azért nem engedélyeztek, mert az máshol esetleg elégedetlenséget szülne. „[...] ha a gazdálkodók közül valaki annál nagyobb jutalmat ad, vagy afféle munkások merészelnek valakitül többet venni, mellytül tsak az egyenetlenség származna”,¹³⁰ akkor azokat a megye megbünteti. 1812-ben a rossz termés miatt mindhárom munkáscsoport számára csak a 13. részt engedélyezték.¹³¹ A vármegye szabályzó szerepe a megerősödő piaci viszonyok közepette azonban e téren is visszaszorulóban volt. Az 1840. évi IX. törvénycikk 37. paragrafusa már arról rendelkezett, hogy az aratók, cséplők és nyomtatók szerződésben állapodjanak meg az őket megillető részben, ne pedig központilag határozzák meg azt.¹³²

Az uradalomban a század közepére az arányok valamelyest javultak, a cséplők a mag egykilencedét-egytizedét kapták, sőt, 1853 telén kézi cséplőket csak nyolcadért lehetett felfogadni – ennél a gépi cséplés már ekkor har-

¹²⁸ Hecke 1861a, 37–38. („Tausende von Arbeitern strömen dann aus den benachbarten Gebirgsgegenden in diese Ebenen, um das Getreide zu schneiden.”) A belterjesebbé váló gazdálkodás miatt fellépő munkaerőhiány tényét Major Pál is megerősíti (Major 1868, 16).

¹²⁹ Hecke 1861a, 174. Hecke az aratómunkások sorsát – a megkeresett jövedelem mennyiségétől teljesen függetlenül – sanyarúnak ítéli; kárhoztatja, hogy szállásul csak pajta és istálló szolgál számukra: „vom Standpunkte der Humanität wäre ihnen freilich ein menschenwürdiger Obdach zu wünschen” (Hecke 1861a, 39). A bordacsi pusztán az ötvenes években a Sina-féle szentmiklósi cukorgyár számára ültetett cukorrépa egyelését, kapálását akkordmunkában főleg morva summások (mährische Wanderarbeiter) végezték (Hecke 1861a, 147). Cseh vándormunkásokhoz adalék Berzsényi Dánieltől: „még Kőszög tövében is láttam csehországi kaszásokat” (Berzsényi 1985 [1833], 420).

¹³⁰ MmL IVA 502a/56 902/1810 (1810.06.28.).

¹³¹ MmL IVA 502a/58 781/1812 (1812.07.02.).

¹³² „[...] azért a' nékiek járandó résznek eddiglen divatban volt meghatározása, és árszabálytatása szükségtelennek tartván – ezután megszüntetik [...]” MmL IVA 502a/92 1470/1841 (1841.07.03.).

madával olcsóbb volt.¹³³ Aratásért és marokszedésért az ötvenes évek végén a megyében a 9.-10.-11. rész volt a szokásos fizetség.¹³⁴ (Így tehát nem erőltetett Wittmann párhuzama, miszerint a jobbágy a kilenced és tized révén veszít 20 százalékot, míg a nagybirtok a 10-10 százalék körül alakuló arató- és cséplőrészen.)¹³⁵ Hecke számításai szerint – egy hold után 15 mérő gabonával és 30 mázsa szalmával számolva – ez hozzávetőleg 3 mérő terményt és 6 mázsa szalmát jelentett.¹³⁶ A téli és a nyári napszám között ugyanakkor nagy volt az eltérés. Aratáskor igen felszöktek a napszámok, szemben a téli munkahiánnyal, amikor a kevés munkához alacsony bér társult – a munka intenzitásáról nem is beszélve: Galgóczy lébényi példán demonstrálja, hogy hét évvel a jobbágyfelszabadítás után még mindig erősen jelen volt a szolgamentalitás a napszámok körében. Míg a napszám összege télen igen csekély, addig „a mint kinyilik a munka idő 24-30 p[engő] kr[-]ig felrug mindég a gazda kosztján s nehéz munkást kapni s a munkások a régi robothoz akarván tartani magokat, se reggel, se estve nem akarják kitölteni az időt: délben pedig hosszasan tartják az alvást”. (Kiemelések tőlem – H. G. K.) Ellenpéldaként említi viszont az időközben létrehozott báró Sina-féle szentmihályi cukorgyárat, ahol sokan – még szlovákok és morvák is – üzemszerű keretek között dolgoznak. Úgy informáltak, nagymértékben e gyárnak köszönhető, hogy a jó napszámokból hiány van a környéken.¹³⁷

A bizonytalan és sokszor drága napszám mellett a robot negatív megítélése is hozzájárult az albortkázmeri telepítéshez. Láttuk, Wittmann egyik alapvető felismerése az volt, hogy a professzionális mezőgazdaság nem egyeztethető össze a robot jelenlétével, ezért kezdettől fogva arra törekedett, hogy az új birtoktestek megművelésénél a lehető legkevesebb robotmunkát vegye igénybe.¹³⁸ Az uradalom vezetése egységes volt abban a tekintetben, hogy a

¹³³ n. n. (Pabst) 1854, 336; Hecke 1861a, 38, 100; n. n. [Kleyle] 1852.

¹³⁴ Hecke 1861a, 38.

¹³⁵ Vö. Magyaróváron mind az asztagolást, mind a cséplést a kilencedik-tizenegyedik részért végzik, „e két rendbéli munkát tehát 5-dén végzik” (Ditz 1869, 113).

¹³⁶ Az előbbi értékét 4 forintban, az utóbbiét 0,36 forintban adja meg, azaz az egységnyi bér 5,08 forintot tett ki (Hecke 1861a, 38). Henrik Ditz viszont már arról számol be, hogy mivel az uradalomban jobbák a termésátlagok, így ott csak tizenkettedet adnak a részes aratóknak, az asztagolás és cséplés együttes jussa pedig minden hatodik véka (Ditz 1869, 113).

¹³⁷ Galgóczy 1855, 215–216.

¹³⁸ Wittmann munkáiban a robot intézményével szembeni idegenkedés többször visszaköszön. Használatát csak akkor javasolja, ha a birtokos saját napszámosaival nem tudná jobban elvégezni az adott feladatot. Wittmann robotellenességéről ismételtelen lásd „Megbizonyítottam én ezt tulajdon jószágomban avval, hogy ennek átvételekor nyomban minden roboti szolgálókat, és pedig az igás napot 2 fial, a' gyalogot 24 xral [krajcárral] – és ezt tőkepénzül értvén – örök időkre megváltani engedtem, ennek lefizetésére tiz esztendőket engedvén.” (Kiemelés tőlem – H. G. K. Wittmann 1838, VII.) Lehetséges, hogy a „tulajdon jószág” nem Magyaróvárra, hanem a nemességgel kapott birtokra vonatkozik. Vö. még Brettl 1991, 63; Wittmann 1833a, 85. A robotrendszerrel történő átállás itt is plusz költségekkel járt, „de a tulajdon vonó erő, és napszámok által munkált földek sokkal tökéletesebb karban vannak, mint azelőtt a robot által lehetséges vala” (Galgóczy 1855, 366).

robot inkább csak kisegítő lehetőség, de komolyan nem lehet építeni rá.¹³⁹ A nyitás nem volt előzmény nélküli, az uradalom településeinek egy része robotterhét már a 18. század közepén pénzben váltotta meg (Nezsider, Nyulas, Rajka, Tarcsa, Szentandrás, Féltony, Levél). Magyaróvár mint privilegizált mezőváros, mentesült a robot alól. A majorsági gazdálkodás szerény kiterjedése miatt a 18. században inkább csak olyan tevékenységek tartoztak ide, mint például munka a féltonyvi ménesben és a vadászterületen, részvétel uradalmi épületek építésében, hidak javításában, szállításban. Arra is van adatunk, hogy a robot pénzjáradékra váltásának háttérében praktikus szempontok húzódtak meg. Tarcsa például azért mentesült a robot alól, mivel relatíve messze feküdt az uradalom központjától, ezért már 1745-től szerződésbe foglaltan, pénzben váltotta meg robotterhét.¹⁴⁰

Az uradalom a bérmunka korai meghonosítása mellett a robot fokozatos leépítésének is köszönhető, hogy a jobbágyfelszabadítással egyik napról a másikra beállt új világ nem érte váratlanul, és továbbra is növekedési pályán tudott maradni. A feladat súlyát jelzi, hogy 1846-ban erre a hatalmas területre még mindig 55 820 nap fogatos és 48 948 nap gyalogrobot jutott.¹⁴¹

Wittmann törekedett az új kultúrákban a robot súlyának csökkentésére, és – mint arra elszórt példáinkból óvatosan következtethetünk – kormányzása időszakában mintha enyhült volna a robottal kapcsolatos szabályszegések szankcionálása is.¹⁴² 1807-ben egy levéli jobbágy, aki a robotcédulát visszaküldte a bírónak, és többször nem jelent meg a roboton (valamint titokban kölest vetett, s nem fizetett tizedet), büntetésként még 24, felesége három óra tömlőcöt kapott. 1810-ben a magyaróvári uradalomban a robotmegtagadásért két-három nap áristom, illetve 6-12 botütés járt.¹⁴³ Wittmann idején inkább a nevelő megintés és a pénzbüntetés kerülhetett előtérbe. Egy 1826-os ítélet szerint, aki beismerte a robotmegtagadást, azt az ő elnökletével két-három havonta összeülő úriszék felmentette.¹⁴⁴

¹³⁹ Vö. például Libsitz direktor vélekedését 1841-ből: „Zur Zeit verfügt die Herrschaft die Zugrobot Abolition, doch ein Ersatz könnte nur sehr kostspielig geschaffen werden. [...] Nur mindere Handarbeiten werden durch Handroboten verrichtet, zu welchen man auch Tagelöhner um geringen Taglohn erhalten würde. Wenn man aber die Robothandtage um 30 kr. abolieren lassen könnte, würde die Herrschaft sich dafür taugliche Tagelöhner verschaffen können.” (Idézi Brettl 1991, 63.) Hasonló állásponton volt Kleyle is, lásd uo. 64. (Tobler 2003b, 372).

¹⁴⁰ Tobler 2003b, 364, 372.

¹⁴¹ Hecke 1861a, 34-35. Az uradalom rendi előjogai, illetve kötelességei közül 1848 után is fennmaradtak a kegyúri feladatok (a templom és az iskola támogatása), a sör- és szeszgyártás monopóliuma, a bormérés joga (gewisse Schank-Regalien), az 1850-es évek végéig az útvám-szedés joga (Mauth-Regal) a megrakott kocsik után (kivéve a nemesek, honoráciorok és az uradalom kocsijait) és a vadászati jog (Hecke 1861a, 35).

¹⁴² A Kállay István által kivonatolt példák háttérének ismerete nélkül véleményem felettébb bizonytalan lábakon áll.

¹⁴³ Kállay 1985, 253.

¹⁴⁴ Kállay 1985, 34, 168. A wittmanni engedékenységgel feltehetően nem volt általános, hiszen akkor nem robotolt volna senki. A pénzbüntetés terjedése ugyanakkor a korszellemet is tükrözte. Vö. az 1840. évi VII. törvénycikk 7. paragrafus, amely szerint a gyalog robot után napi 1, az ígás után pedig napi 2 pengő forint volt a büntetés. (*Magyar törvénytár 1836–1868*, 93.)

A munkaerő-szükséglettel és robottal kapcsolatos sajátosságok tömör áttekintése után remélhetőleg jobban érthető, hogy Wittmann 1815-ben Farkaskút és Wittmannshof közé miért telepített egy 48 házból álló munkáskolóniát (12).¹⁴⁵ A telep Albert Kázmér tiszteletére kapta a herceg nevét (akkoriban még csak Casimirnak hívták). Wittmann a telepítéssel egy állandóan jelen levő, az uradalom rendelkezésére álló napszámosbázist kívánt létrehozni, s ezáltal kiváltani a relatíve távol fekvő falvak gyenge minőségű robotmunkáját, amely elégtelen lett volna a wittmannshofi és farkaskúti váltógazdaságok működtetésére. Albertkázmeron mint „gyarmatos” településen (Colonie)¹⁴⁶ így nem a klasszikus értelemben vett úr-cseléd viszony alakult ki, hanem inkább egy kölcsönös előnyökön nyugvó, szerződésen alapuló munkakapcsolat.

A telepen felhúzott házak szerkezete – korát megelőzve – a későbbi, modernizált cselédlakásnak felelt meg: egy házban két lakás volt, közös konyhával. A konyhához az épület hossz tengelye mentén egy-egy szoba és kamra társult, hátul pedig egy pajtát húztak fel a termények tárolására. A ház mellé egy hold föld is járt, melyet a lakók fél éves (kölcsönös) felmondási idővel, csekély összegért bérelhettek.¹⁴⁷ A telepesek az uradalomban napszámért dol-

---

A vádaskodásokat, még ha lehetett is alapjuk, a *status quo* fenntartása érdekében nem tűrte az uradalom: Szentpéteren 1828-ban a falu egy része fellázadt a 25 éve működő bíró ellen, mondván, két háza után nem ad robotot, 410 juha van, túlhasználja a közlegelőt, tilosban legeltet, és a falu mézárszéke is veszteséges. A kereset mögött – a községnek a bíró személyével szembeni elégedetlenségén túl – a Hanság-vidéken az uradalom és a község között kötött, a lakosok szerint előnytelen cserék is meghúzódtak. A vármegye nem kívánt a viszályba beavatkozni, hanem az uradalom úriszéke alá rendelte azt, de a községet békességre utasította, és „[k]emény büntetésnek fenyítette mellett minden nyughatatlanságtul el tiltotta”. MmL IVA 502a/74 1485/1828 (1828.08.08), i. h. uo. 1557/1828 (1828.09.25.). Az úriszék zendülésként értékelte a beadványt (az alattvalóknak „békességben és nyugalomban kell élniök, nem összegyűlni és panaszokat írni”), és három-hat nap áristommal büntette a beadványt beadókat, míg a jegyzőt a levél megírásáért és a bíróságon tanúsított viselkedéséért hét nap elzárással sújtotta (Kállay 1985, 189).

¹⁴⁵ Brettl kutatása szerint a féltoronyi anyakönyvben ebben az évben bukkannak fel először Albertkázmér lakói (Brettl 1991, 80, vö. még Seidl 1834, 8–9). Albertkázmér állandó személyzete 1860-ban: egy intéző-gazdatiszt (Verwalter), egy segéd (Adjunkt) egy majoros (Wirthschaftler) aki egyúttal tanítóskodott is, egy fogatos, négy felvigyázó, egy csósz, három főjuhász, 15 bojtár, 16-17 lovász, kilenc csordás (Ochsenknechte), egy éjjeliőr, továbbá a telepesek; összesen együtt körülbelül 300 lélek. Ennek megfelelően a telep a következő lakóépületekből állt: egy tiszti lakás, egy ház a főjuhászoknak; egy a majoros-tanítónak, négy a felvigyázóknak, egy a csósznek; nyolc a lovászoknak; egy a kovácsnak; egy a bogárnak; 28 a 46 telepescsaládnak; egy a fogatosnak; egy a csordásoknak. (Hecke 1861a, 174–176.) A tanító személyéhez – aki jó eséllyel már nem azonos az itt szereplő majorossal – adalék, hogy amikor egyéb elfoglaltsága miatt nem ért rá adót szedni, azt a féltoronyi elöljárókra bízta. MmL IVA 502a/74 704/1828 (1828.04.10.).

¹⁴⁶ Amikor a magyaróvári uradalom a nyulasi Saida-pusztát betelepíti, akkor az oda-települőket mint „gyarmatosokat” nevezik, a leendő települést pedig mint „majorsági gyarmatot”, ahová mindazonáltal kell lelkipásztor, iskolamester és jegyző is. MmL IVA 502a/96 1176/1845 (1845.05.07.).

¹⁴⁷ Burger 1833, 118.

goztak, télidőben csépléssel, favágással foglalkoztak,¹⁴⁸ ugyanakkor, ha az uradalomnak éppen nem volt szüksége rájuk, máshol is vállalhattak munkát. Az egy holdon felül további földeket is bérelhettek az uradalomtól, amihez az a termés feléért biztosította az igaerőt, az ezenfelül igénybe vett iga nap-számért a bérlő két gyalog napszámmal fizetett. A trágyához ellenben ingyen juthattak hozzá.¹⁴⁹ Grailich ugyanakkor arról ad hírt, hogy maguk a telepesek is tízes vetésforgóban művelték egyenként körülbelül 12-13 holdas földjüket, amibe búzát, rozst, árpát, zabot, herét, bükkönyt, mákot, babot, kölest és borsót vetettek.¹⁵⁰ Az egyenlő forgóhányad a vetemények esetében rendkívül nagy területnek tűnik, ezzel együtt figyelemre méltó ezen kultúrák erőteljes jelenléte. Hecke kimutatása szerint – igaz, ez már az ötvenes évekre vonatkozik – egy napszámért kiadás-bevétel párosításban az uradalom csak 12 krajcárt fizetett (lásd 10. táblázat). Az uradalom a meghatározotton felüli napszám-igényt piaci áron honorálta, télen 26, aratás idején 42 krajcárt fizetve az albertkázmeriaknak. Utóbbi esetben tíz százalék aratórészt is kaptak.¹⁵¹

10. táblázat

Az uradalom családonkénti költségei és haszna Albertkázmeron

költségtételek	költségösszegek	bevétel
lakásépítés	600 Ft	
lakásfenntartás	48 Ft	egy családra évi 650 munkanapot
1/4 hold trágyázott föld	10 Ft	számolva, az uradalom a ráfordított 79 forint költség ellenértékét mindössze 12 kr/fő/nap értékkel visszanyerte
tanítási költség	7 Ft	
orvos	2 Ft	
fuvar (malom, orvos, pap, deszka)	12 Ft	
összesen	79 Ft	79 Ft

Forrás: Hecke 1861a, 173.

¹⁴⁸ A cselédek 10 százalék aratórészt és 10,5 százalék cséplőrészt kaptak (utóbbi 30 mérő után 3,15 mérő).

¹⁴⁹ Wittmann 1829b, 17; Brettl 1991, 47; Burger 1833, 118–119. Utóbbi ugyanitt arról is elmélkedik, vajon mennyire gazdaságos a munkaerő biztosításának ezen módja.

¹⁵⁰ Grailich [1818] Melléklet, 603.

¹⁵¹ Hecke 1861a, 174.

A rendszer hatékonyan működött, állandó, tartós – a jobbágyokéhoz hasonló – szerződés nem kötötte a telepeseket, az uradalom pedig ennek segítségével tudta a tíznyomásos váltógazdaságot néhány év alatt kiépíteni és működtetni.¹⁵² A konstrukció működőképességét jelzi, hogy Hecke régi lakosokról, sőt már a második generációról ad hírt a lassan faluvá serdülő telepről 1861-ben.¹⁵³

Egyéb juhászatok

Wittmann a szolnoki főjuhászat (3) bemutatásán keresztül demonstrálja az általa meghonosított új rendszer jellemzőit. Azért ezzel, mert az átalakítások előtt annak állománya szenvedett legtöbbit a kedvezőtlen feltételektől. Megfigyelte, hogy a nagy állományokat nemcsak sokkal nehezebb kezelni, de ezekben magasabb az elhullás aránya is, a jelentéktelen betegségek is súlyos járványokká válhatnak, melyek terjedését nem tudják megakadályozni. Továbbá gyengébb a gyapjú minősége, amin a főjuhász és a gazdatisztek szakértelme sem segít. A bojtárokra is felügyelő juhász nem képes az egész nyáját naponta alaposan átvizsgálni.¹⁵⁴

A kisebb méretű juhászatok kialakítása mellett szólt, hogy így az állatokat nem kell annyira messze hajtani az istállótól. Ezzel összel, amikor sokat kell várni a harmat felszáradására, időt spórolhatnak, a juhász valamennyi állatot folyamatosan szemmel tarthatja, a gyengébbeket időben kezelheti, kedvezőtlen időjárás esetén könnyebb biztonságba helyezni őket, s egyszerűbb az állatok kor és erőnlét szerinti csoportosítása.¹⁵⁵

A juhászatot a község nagy kiterjedésű szántói vették körbe, a legelő ezért Albertkázmértól egészen Császárrétig húzódott. A legelőre vezető úton volt egy jó negyedórányi szakasz, ahol a juhokat egy mocsaras részen kellett át-hajtani. Telente itt az állatok alatt gyakran beszakadt a jég, ezért a jószágoknak egy rendes, 10 öl széles utat csináltattak, amit azután a község is használt. A távolság azonban nagy volt, ami különösen Császárrét felé jelentett megterhelést a bárányoknak. A szolnoki juhászat ezen negatívumát úgy küszöbölték ki, hogy a területen három részleget hoztak létre: két hodályt a legelő közepén, az egyiket Farkaskút irányában a szentjánosi határban (4), a másikat Császárrét közelében (5), úgy, hogy a már álló három hodályt meghagyták Szolnokon (3). A három helyszínen, amelyek másfél órányira voltak egymástól, háromfelé osztva nevelték a nyáját. Az állatok erőnlétének kémélésén túl ez azzal a haszonnal is járt, hogy tűzvészkor nem égett le minden, és

¹⁵² Wittmann 1829b, 16–17.

¹⁵³ Hecke 1861a, 173. A községesedést egyértelműen jelzi a tanító és a – feltehetően uradalmi szervezésű – takarékpénztár (!) jelenléte. Vö. „Die Kasimierer Sparkasse sorgt endlich dafür, daß die Kolonisten und Dienstleute des Gutes ihre kleinen Ersparnisse fruchtbar anlegen können.” (Hecke 1861a, 174.) A későbbiekben még további telepek létesültek, így Saida- és Neubrunnen- (későbbi nevén Kleylehof) majorok (Brettl 1991, 88).

¹⁵⁴ Wittmann 1831 [1825], 37. Meg is jegyzi, hogy a kisebb juhászatok valamennyi mutatója általában sokkal jobb, mint az ezer darabnál nagyobb állományúaké (uo., 40).

¹⁵⁵ Wittmann 1831 [1825], 41–42.

járványok esetén sem betegedett meg az egész nyáj. A birkák közvetlenül a hodály előtt legelhettek, és extrém időjárás esetén rögvest visszahajthatták őket. Télen a falu melletti istállóban (3) tartották valamennyit. Az újonnan emelt hodályokból ilyenkor hordták ki a trágyát, az 5. számúból Császárrétre, a 4.-ből Farkaskútra. A szolnoki istálló trágyáját ellenben nem tudták felhasználni, mert a közelben nem volt uradalmi birtok. A két új telephely létesítése után a szolnoki juhászat mutatói is javultak, a korábban oly gyakori betegségek eltűntek, a juhok állóképessége nőtt, a gyapjú minősége megjavult.¹⁵⁶

Császárréten (5) az első telkesítések 1815-ben kezdődtek, amikor – mint a legelő legmagasabban fekvő részét – a betörő víz ellen árkokkal, töltéssel, illetve fasorokkal vették körbe. 1825 ősztől, a lecsapolások kezdetét követően a mocsárból kiszakított területekkel évről évre bővítették, s 1830 körül egyesítették Hanság praediummal. A 600 hold pusztá művelés alá vonása annak tesztelésére szolgált, hogy miként lehetne fokozatosan az egész Hanságot lecsapolni, majd hasznosítani.¹⁵⁷ Császárréten négy lakást, négy hodályt és négy színt húztak fel. 1831–1832 telén már kétezer juh és negyven ökör várta itt a tavaszt.¹⁵⁸ (Az uradalom kísérletező kedvét jelzi mindazonáltal, hogy e „szép uradalmi majorság” egy részén dohánytermesztéssel is próbálkoztak, mely célból „tömérdek dohányfajok e’ végre összeszedvék”.¹⁵⁹)

Az uradalomnak Szentjánoson nem volt birtoka, így az itteni hodályban (6) keletkezett trágyát sem tudták felhasználni. Erre csak azt követően nyílt részben lehetőség, hogy Császárréten 600 holdat művelni kezdtek. Ugyanez állt Szentpéterre és Tarcára is. Hogy megkönnyítsék a trágyaszállítását és lerövidítsék a terelés hosszát, a császárréti mellett új hodályokat építettek a tarcsai (9) és a szentjánosi (7–8) legelőn is, az utóbbihoz egy pásztorlakot is felhúztak. Így minden nyáj közvetlenül a legelő szomszédságában talált otthonra, a trágya egy részét pedig Farkaskútra szállíthatták.¹⁶⁰

A mosoní főjuhászat (1) közvetlenül a város közlegelőjének szomszédságában feküdt, ahol a bárányok elegendő fűvet találhattak az istállók mellett, bár a juhokat messze kellett hajtani. A legelőt több csermely, mélyedés keresztelte, melyeket a Lajta látott el vízzel, nyáron is. A juhászat épületei kellően stabilak (solid) voltak, amelyekben a háromezres állomány kényelmesen elfért. Az átépítések után viszonylag tűzbiztossá váltak, az épületek állapota itt volt a legjobb. A trágyát részben a juhászat közelében található úrbéres földelken hasznosították.¹⁶¹

¹⁵⁶ Wittmann 1831 [1825], 35–37, 42.

¹⁵⁷ Wittmann 1831 [1825], 28. Császárrétet a 18. század közepén az uradalom saját kezelésű kaszálóként használta, saját állatállományának ellátására (Tobler 2003b, 364). A megyében, illetve magában az uradalomban az első katonai felmérés térképlapjai alapján csak egy juhászat működött, nagyjából a későbbi Farkaskút területén, amit Görög és Kerekes 1796-os térképe is megerősít, ahol Császárrét mellett ez az egyetlen megjelölt uradalmi pusztá. *Lásd X. térképmelléklet.* Császárrétet az első katonai felmérés idején még csak egy körbeárkolt pusztaként jelölték. (Vö. *Az első katonai felmérés, 1782–1785.*)

¹⁵⁸ Burger 1833, 124–125.

¹⁵⁹ Galgóczy 1843, 1324.

¹⁶⁰ Wittmann 1831 [1825], 46–47.

¹⁶¹ Wittmann 1831 [1825], 44.

A szentandrászi juhászat (10) kedvezőtlen helyen, közvetlenül a falu szélén volt található, ahol a közlegelő kezdődött. A közelben itt sem volt szántóföld, melyen a trágyát felhasználhatták volna, s a terelés – amíg a legelő másik felére értek – is sok időt igényelt. A falu mellett elterülő szikes tavak, melyek vize a jószágra káros volt, szintén nehezítette a juhtartást. Itt 1830-ig nem változtattak semmin, de tervbe vették, hogy a hodályt a puszta (Heide) közepére telepítik. Igaz, még így is meglehetősen messze lett volna Farkaskúttól ahhoz, hogy a trágyát odahordhassák.¹⁶²

A zurányi (15–16–17), miklósfalui (18–19), hegyeshalmi (20), levéli (21–22), németjářfalui (25), rajkai (26) és bezenyei (27–28) juhászatokról Wittmann csak annyit jegyez meg, hogy ezeket pár évvel korábban ugyanilyen elvek mentén rendezték, hogy az előbbiekhöz hasonlóan sikeresek legyenek. A rajkait és bezenyeit korábban bérbe adták, de a húszas évekre ezeket is házi kezelésbe vonták.¹⁶³

Az új rendszerben sem sikerült azonban mindent önfenntartóvá alakítani, mert egyes nagy juhászatok trágyáját, noha a legtöbb szalma ezekben fogyott, megfelelő földek hiányában nem lehetett hasznosítani. Egyedül a zurányi, németjářfalui, rajkai és részben a mosoni juhászatokból tudták a trágyát az ürberes földek közé szorult uradalmi földekre kihordani. Szentjános, Szentpéter és Szolnok is csak egy részét tudta a téli trágyának Császárrétre eljuttatni, de a miklósfalui, hegyeshalmi és bezenyei juhászatok még ennyit sem. Történt próbálkozás arra is, hogy a trágyát Máriaaligetre szállítsák, de ez a relatív csekély távolság ellenére is igen költségesnek bizonyult. Albertliget és Bordacs tetemes jószágállománnyal, de kevés legelővel bírt, ami lehetővé tette a környező földek alapos trágyázását. Ezen a két birtokon a takarmányozó tartás volt az elsődleges, viszont a gyakori trágyázásnak köszönhetően mindkét helyen annyi felesleg termelt, hogy innen látták el takarmánnyal a szentjánosi, szolnoki, miklósfalui és bezenyei juhászatokat is. A robotfuvarban végzett szállítás ez esetben is nagy kihívást jelentett, amit úgy orvosoltak, hogy a takarmánytermesztő központokban a harmincas évekre bővítették a téli férőhelyeket, így Máriaaligeten hét, Bordacson három, Albertligeten egy új hodályt emeltek, Császárréten pedig a meglévőket bővítették. Télre a nyájakat az átteleltető telepek között szétszították, így nemcsak a takarmányszállítást spórolták meg, hanem a téli hónapok összes trágyáját is visszaforgathatták a termelésbe.¹⁶⁴

Az uradalomban a termelés modernizációja együtt járt a szakszerű uradalomigazgatás és a teljesítménymérés rendszerének kiépítésével is, ami elengedhetetlen volt a hatékony működéshez és a jövedelmezőség kontrollálásához.¹⁶⁵ Az 1844-ben kiadott *Rechnungs-Instruction*ból kiderül, hogy a

¹⁶² Wittmann 1831 [1825], 47.

¹⁶³ Wittmann 1831 [1825], 52.

¹⁶⁴ Wittmann 1831 [1825], 53–54.

¹⁶⁵ Vö. „Durch die Centralisierung der Arbeitsrechnung soll bloß die zeitraubende und mehr mechanische Arbeit der Zusammenstellung des Manuals und der Arbeitsrechnung den Betriebsämtern abgenommen, und einigen ausschließend dafür bestimmten Beamten der Buchhaltung übertragen werden, welche diese Arbeit, da sie durch keine fremdartigen Geschäfte gestört sind, und nach und nach eine ziemliche Fertigkeit darin erlangen, auch mit der möglichsten Ersparung an Zeit leisten können.” (n. n. 1844a, 1–2, *Centralisierung der Arbeitsrechnung* 1. Az uradalom szervezetére és személyzetére a 18. század közepén lásd Tobler 2003b, 367–368. A szomszédos herceg Esterházy-uradalmak igazgatásának – jól dokumentált – racionalizálása már a 18. század középső harmadában elkezdődött, vö. Prickler 1995, 68–70; Tobler 1995.

magyaróvári uradalmat egy teljes körűen kiépült, képzett és szakszerűen működő hivatalszervezet irányította. Az üzemszervezési reformok egyértelműen a kapitalista gazdaság kihívásainak történő megfelelésként értelmezendők, ahol nemcsak elegáns megoldás a naprakész könyvelés és a racionális munkaerő-felhasználás, hanem létkérdés. Ennek megfelelően az egyes kerületi pénztárosoknak részletes könyvelést kellett vezetniük, heti jelentési kötelezettséggel, ideértve a terményvesztéseket és a napszámkifizetéseket is.¹⁶⁶ A hatalmas kiterjedés és a számos birtoktest mellett feltűnő, hogy e racionalizálást mily csekély adminisztratív háttérrel sikerült elérni, majd működtetni: a magyaróvári uradalomban mindössze ötven főt igényelt a birtokigazgatás.

11. táblázat

Alkalmazottak és jövedelmek a magyaróvári uradalomban (1847)

	személyek száma	jövedelem (Ft CM/év)
igazgatóság	7	300–3 000
könyvelés	6	200–1 200
jogi hivatal (Justizamt)	9	300–1 200
számtartóság	2	500–700
gazdasági felügyelő	3	500–900
malom- és műhelyigazgatás	4	200–500
központi raktárigazgatás (Centraldepotverwaltung)	3	500–800
birtokigazgatás (Ökonomieverwaltung)	10	200–900
erdészeti hivatal	6	300–800

Forrás: Brettl 1991, 49.

De nem volt más a helyzet a Habsburg-birtokkomplexum többi uradalmában sem: a tartomány méretű terület igazgatását – a bécsi központ alkalmazottait nem számítva – 1847 körül mindössze 273 személy végezte. Az adminisztráció azonos szintjein valamennyi uradalomban ugyanaz a fizetés járt.¹⁶⁷

¹⁶⁶ n. n. 1844a, 6, 10–11. (8. §.) Szabad György tatai–gesztesi kutatásai alapján már fél évszázada feltárta a tudatos racionalizáció jellegzetességeit. „A tatai és gesztesi uradalomban [...] a forradalomig alapvető ugyan a roboton alapuló gazdasági rendszer maradt, de ez már egybekapcsolódott a feudális rendszer keretein belül bontakozó tőkés gazdasági rendszer elemivel. A feudális árutertermelés fejlődésére jellemző, hogy egyrészt kiteljesíti a robotrendszer, másrészt a bérmunka szükségyszerű bekapcsolásával megkezdte annak felbomlását is. A tatai és gesztesi uradalomban a nagyarányú majorsági árutertermelés már a robotrendszer és a tőkés gazdasági rendszer egybekapcsolódásának talaján bontakozott ki.” (Szabad 1957, 256.)

¹⁶⁷ Brettl 1991, 48.

A Habsburg-hitbizomány birtokigazgatásában
alkalmazottak száma 1847 körül

Bélye	35
Teschen	73
Saybusch	43
Seelowitz	34
Friedeck	21
Bestrin	17
Magyaróvár	50
Összesen	273

Forrás: Brettl 1991, 49.

A magyaróvári felsőbb gazdasági tanintézet

A Wittmann Antal nevéhez köthető talán legismertebb kezdeményezés a felsőbb gazdasági tanintézet megalapítása Magyaróváron. Az tanintézet sikerének záloga az volt, hogy Wittmann – mint azt egy korabeli újsághírből megtudhatjuk – „a’ Gazdaságot ne csak szóval tanítaná, hanem tapasztalásaival is kiművelné”.¹⁶⁸ Az intézet történetéről két kiváló, alapkutatásra épülő monográfia is rendelkezésre áll,¹⁶⁹ a következőkben ezért csak néhány olyan mozzanatra fókuszálok, melyeket a piaci igények megkívánta professzionális mezőgazdaság megteremtése szempontjából vélek fontosnak.¹⁷⁰

Az iskolaalapítás háttérében megbúvó okok közül két tényező egyértelműen látható. Az idős Albert herceg, akinek nem voltak utódai, állítólag megkérdezte Wittmanntól, milyen módon tudná elérni, hogy a neve fennmaradjon, amire Wittmann válasza az volt, hogy alapítson iskolát. A racionális és képzett gazdasz egy létesítendő szakiskolára ugyanakkor úgy is tekinthetett, mint ami az ott folyamatosan újratermelt szaktudás révén garantálja az uradalomban elért eredmények megtartását, sőt továbbfejlesztését. Az iskola segítségével elhárítható az a veszély, hogy a számos nagy kiterjedésű uradalommal rendelkező herceg birtokain valaha is szakemberhiány álljon elő.

Albert herceg elfogadta Wittmann ötletét, és a tervet 1816. március 1-jén bejelentette a vármegyén.¹⁷¹ A tanterv kidolgozásával Wittmannt bízta meg,

¹⁶⁸ n. n. (Y) 1821, 49. Az intézet indulását nagy „médiakampány” kísérte, szinte minden fontosabb lap említette az indulást és a jelentkezés feltételeit, vö. n. n. (Schreibtafel) 1818, 317; n. n. (V) 1818; n. n. (Λ) 1818; n. n. 1818b; n. n. (Th.) 1819; n. n. 1819.

¹⁶⁹ Vörös A. 1968; Walleshausen 1993.

¹⁷⁰ A problémáról összefoglalóan lásd Vári 2008.

¹⁷¹ Varga-Borsa 1970, 6–7. A *Tudományos Gyűjtemény* pár soros híradásban már 1817-ben beszámolt a kezdeményezésről. Eszerint a tervezett tantárgyak a „philosophia, mathesis, physika, theoretica, practica oeconomica” lennének, valamint a négy „hazai nyelvek”, úgy mint a magyar, deák, német, tót (n. n. 1817, 119).

amiben a Keszthelyről 13 oktatói év után átcsábított Julius Liebbald professzor is segítségére volt.¹⁷² Az alapítást Albert herceg 1818. január 18-án hagyta jóvá, az alapítólevelet pedig október 25-én írta alá, amit a király 1819. január 15-én erősített meg.¹⁷³

Az iskola 1818. november 1-jén nyitotta meg kapuit. A megnyitási ceremónia 1818. november 10-én szentmisével kezdődött, majd a várban folytatódott. Liebbald az elmélet és gyakorlat tévesen szembeállított ellentétéről beszélt, Wittmann pedig „a mezőgazda jó erkölcsi tulajdonságainak fontosságára utalt”.¹⁷⁴ Beharangozójában a *Tudományos Gyűjtemény* az új intézmény három ismervét emelte ki.¹⁷⁵

„[M]inden nemzetre, rangra és vallásra való tekintet nélkül lesz a' bevételek, csak az erkölcs, és elmebeli tehetség tekintetik”;¹⁷⁶ „mind a' Theoretikai, mind a' Practikai tanítás ingyen fog lenni”; nemcsak az ösztöndíjasok, hanem az „idegenek” számára is biztosítanak majd ellátást és lakást.

A koszt pénz 300-400 forint körül alakult tanévenként. A tanulás költségeit ki-ki vagy maga fedezte, vagy pedig „uraságoztól vesznek költséget, kiknek szolgálatára magokat már lekötelezték”.¹⁷⁷

A képzési idő két év volt, de fakultatíve lehetőség nyílt arra is, hogy egy további évet tisztán gyakorlati tapasztalatszerzéssel töltsön a már végzett hallgató.¹⁷⁸ (A magyaróvári uradalomban az nyerhetett gazdatiszti állást, aki a gazdasági tanintézetet legalább jó eredménnyel elvégezte.)¹⁷⁹ A intézet székhelye a régi, elég leromlott állagú várkastély volt, melyet előtte évtizedekig magtárként használtak.¹⁸⁰ A tanórákat télen a várkastély két termében, nyáron pedig a szabadban tartották.¹⁸¹

A működés finanszírozását az uradalom biztosította, ezen belül a tanárok fizetését a nezsideri régi pálos udvarházhoz tartozó kilenc telek jövedelméből fedezték.¹⁸² Az intézet könyvvásárlásaira évi 1000 forintot szántak.¹⁸³

¹⁷² Liebbald távozása felett sajnálkozik Sartori 1818, 181.

¹⁷³ Kölcsey 1886 [1838], 262. Vörös Antal részben más dátumokat említ. Vö. Vörös A. 1968, 23.

¹⁷⁴ „[...] auf die Wichtigkeit der moralisch guten Eigenschaften eines Landwirthes [...]” (Kiemelés *tőlem* – H. G. K. n. n. 1819, 34.) Ezt követően Németszeghy István alispán beszélt, köszöntve a jelenlévőket s éltetve Albert és Károly (fő)hercegeket (uo.)

¹⁷⁵ n. n. (V) 1818, 122.

¹⁷⁶ Egy egykorú német híradásban: „ohne Unterschied der Nation, des Standes und der Religion” (n. n. 1818b, 130). Ezt Kölcsey is kiemeli, a rendi helyzet nélkül: „Egyébiránt nemzetre és vallásra tekintet nincs; a tanításért senki sem fizet.” (Kölcsey 1886 [1838], 267–268.) Kölcsey ismertetője kéziratban maradt. Ő maga nem járt Magyaróváron, információi forrása Simon Pál, „sok jelességű fiatal barátja”, aki a „nevezett intézet nevéndékei közé íratta magát” (Kölcsey 1886 [1838], 261).

¹⁷⁷ Kölcsey 1886 [1838], 267–268.

¹⁷⁸ Kölcsey 1886 [1838], 269.

¹⁷⁹ Galgóczy 1855, 179.

¹⁸⁰ Vö. pl. Windisch 1780, I. 286–287.

¹⁸¹ Kölcsey 1886 [1838], 265; Erdélyi 1846, 252.

¹⁸² Galgóczy 1879, 74.

¹⁸³ Kölcsey 1886 [1838], 263–264.

Járatták a korszak valamennyi külföldi szaklapját, így a technikai újításokról, hatékonyságnövelő eljárásokról azonnal értesültek, s rögtön ki is próbálhatták azokat.¹⁸⁴

Wittmann talán legnagyobb pedagógiai újítása, hogy a tantervben a gyakorlati képzés előkelő helyre került. „Fő törekvése arra irányul, hogy ok-szerű gazdákat képezzenek, és hogy minden tárgyat ne csupán szemléltetve, hanem a szemléltetés értelmét megmutatva tanítsanak”¹⁸⁵ – foglalja össze Grailich az új módszer lényegét, amit húsz évvel később Kölcsey sem hagyott szó nélkül:

„Jól megértétek! nem azt akarom mondani, hogy semmi tudomány nem ér semmit, ha csak közvetlen vásárra nem vitetik, vagy valamely gyárban gépforgatásra nem fordítatik. Értelmem ez: gazdaság és státus tudomány [...] s minden más csak úgy bír belső becsét, ha a valós, meleg élettel viszonyba tétetik”, illetve „[a]z dicséretes megjegyzést érdemel, hogy vizsgálat alkalmával a tanulóktól nem szószerinti, hanem csak a dolog értését bizonyító felelet kívántatik.”¹⁸⁶

A tanárok egyaránt lehettek világiak és egyháziak, a lényeg az volt, hogy megfelelő felkészültséggel bírjanak. A diákok szabadon tanulhattak elméletet és gyakorlatot. Az intézet tangazdaságában olyan növények termesztésével is tudtak foglalkozni, melyek telepítése a nagybirtokon nem lett volna kifizetődő. Természetesen az is előnyt jelentett, hogy az uradalom központja és az iskola egy helyszínen működött, mind gazdasági, mind igazgatási tekintetben.¹⁸⁷ A gyakorlati képzés másik fontos terepe Albertliget volt, de a többi majorság is rendelkezésre állt e célból. Az intézet saját, illetve a főhercegi uradalom földjei mellett – ahol az 1850-es évek elején 97 féle gazdasági növényt termesztettek – a szomszédos uradalmakat és üzemeket is bevonták a gyakorlati képzésbe.¹⁸⁸

A bölcseleti tárgyak csak melléktárgyként szerepeltek, elmélyültebb jogi vagy teológiai stúdiumokra nem nyílt mód. A hallgatóknak élelmezésüket és szállásukat maguknak kellett megszervezniük, de az alapítólevél szerint 20-30 diák az alapító jóvoltából „méltányosan szabott árért szállást és élelmet találván, tanítóik vagy előkelő uradalmi tisztak felügyelése alatt”, míg az uradalomban alkalmazott gazdatisztek gyerekei közül hat fő kapott évi 120 ezüsterint ösztöndíjat, melynek fedezetét szintén a pálosoktól megvett nezsideri

¹⁸⁴ Erre példát hoz Hecke 1861a, 68.

¹⁸⁵ Grailich [1818] Melléklet, 587.

¹⁸⁶ Kölcsey 1886 [1838], 265, 268.

¹⁸⁷ Hecke 1861a, 114–115.

¹⁸⁸ „É tekintetben az óvári intézet sok szerencsével bír. Mert a tanuló az intézethez szorosan tartozó kerten s gyűjteményeken kívül az egész óvári uradalom fényes sikerrel folyó gazdasági rendszerét szemével láthatja, s ez által nagyszerű tapasztalást szerezhet.” (Kölcsey 1886 [1838], 266.) A technológiai ismeretek elsajátításához az 1850-es évek elejére már ott volt a két műmalom, a sör- és a szeszfőzde, Sina szentmiklósi cukorgyára, „melylyeket ugy, valamint a többi érdekes gazdaságokat, a tanulók rövidebb vagy hosszabb kirándulások alkalmával, az igazgató vagy az illető tanárok kíséretében gyakorta látogatják” (n. n. [Mky] 1852, 128).

birtok jövedelme biztosította.¹⁸⁹ Azok számára, akik nem tudtak a maguk számára valamilyen támogatást szerezni, a tanulás meglehetősen költségekkel járt. Az 1850-ben már állami intézményként újraindított iskolát – s egyben a várost magát – a *Hetilap* szerzője úgy jellemzi, hogy „[m]i végre az életet illeti, az meglehetősen drága, s arra nézve, ki mulatni akar, unalmas”.¹⁹⁰ A cikk írója úgy kalkulált, hogy az egy tanévre jutó költségek, a ruházatot és a tandíjat nem számítva, hallgatónként 1850/1851-ben körülbelül 500 forint körül alakultak. (Ekkor a tandíj az első évben 80, a másodikban 40 forint volt.)¹⁹¹

A német tanítási nyelv miatt a diákok nagyjából az örökös tartományokból érkeztek, ezen belül – Albert és Károly uradalmainak köszönhetően – mindvégig igen magas volt a Cseh- és Morvaországból érkezettek aránya, a külföldi diákok 25–40 százalékkal képviseltették magukat.¹⁹² 1818 és 1848 között 782 diák tanult a kastély falai között, tanévenként átlagosan 26 hallgató. A legkevesebben az 1823/1824-es tanévben látogatták – csak húsz hallgatója volt ekkor az intézetnek –, a legtöbben (104 diák) pedig az 1840/1841-es tanévben.¹⁹³

Noha korszakunkon túlmutat, az 1852-ben beiratkozott száz hallgató százalékosan is jól demonstrálja a diákság összetételét.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Ha nem volt ki a hat fő, úgy külsős diákok is részesülhettek az ösztöndíjban, „a nélkül azonban, hogy az uradalom szolgálatára köteleztetnének” (Kölcsey 1886 [1838], 267–268). Más források némileg ellentmondanak az ösztöndíjosztás fentebb ismertetett rendszerének. Kezdetben úgy tűnik, hogy csak hat ösztöndíjas hely állt rendelkezésre, az azt elnyerők „Ő Királyi Fő Herczégységének bőkezűségéből” évi száz forint „segedelempénzt” kaptak, „s a Magyar Ovári Kastelban szállást és fűtést; a többiek önnön költségeiken gyakorolják magokat” (n. n. [Y] 1821, 50). Galgóczy, aki talán még az 1843-as útja során készített jegyzeteit használta, hat darab 120 forintos ösztöndíjról ír, amit további 20 forint „melléklet” egészít ki. Tőle tudjuk, hogy mégiscsak létezett tandíj is, bár lehetséges, hogy ez csak szimbolikus volt: a vagyontalanoknak akár a teljes tandíjat is elengedték mind a négy félévre, míg az ösztöndíjasok az általában 120 forintos tandíjnak csak a felét fizették (Galgóczy 1855, 152, lásd még Vörös A. 1968, 24–25).

¹⁹⁰ n. n. (Mky) 1852, 128.

¹⁹¹ n. n. (Mky) 1852, 128.

¹⁹² Csehek, „kik közül többen illető uradalmaitól küldettek ide magasabb gazdasági kiképzés végett; mely példát nagyobb földbirtokosaink, ön hasznukat szemmel tartva, követhetnék” (n. n. [Mky] 1852, 128.).

¹⁹³ A százalékos megoszlást Hitschmann után közli Vári 2008, 552. Nála azonban a kérdéses időszakban a diákság összlétszáma 954 fő. 1850 és 1869 között császári-királyi állami intézetként működött, a közel húsz év alatt összesen 1483 hallgatóval, majd a magyar állam vette kezelésbe. Az oktatás nyelve egészen 1884-ig a német maradt. 1869 és 1884 között további 1568 diák iratkozott be. Közben, 1874-ben gazdasági akadémiává nevezték át az iskolát. (Balás 1897, 1–2; K. Vörös 1902, 4–5; Vörös K. 1975, 10.)

¹⁹⁴ A diákság összetételéhez, pályájának alakulásához lásd Hitschmann 1865.

13. táblázat

A magyaróvári felsőbb gazdasági tanintézetben
tanulók származási helye (1852)

ország/tartomány	diákok száma
Magyarország (Erdéllyel, a Bánsággal és Horvátországgal)	35
Csehország	22
Ausztria	13
Galícia	10
Morvaország	5
Szilézia	3
Tirol	2
Stájerország	2
Hessen-Darmstadt	2
Poroszország	2
Bajor Királyság	2
Krajna	1
Svájc	1

Forrás: n. n. [Mky] 1852, 128.

Részben éppen a kevés magyarországi hallgató, részben pedig a tananyagok a honi viszonyokra kevésbé érzékeny kialakítása miatt bírálta Kossuth az intézetet, mivel szerinte a magyar nyelv ismerete és tanítása csupán elképzelés maradt: a magyar nyelvet nem oktatták, a tantárgyakat pedig nem magyarul tanították, s a tanári karból sem beszélt senki a magyar nyelvet. Az oktatók közül – Kossuth információi szerint – a Magyar Gazdasági Egyesülethez sem csatlakozott senki, emellett úgy vélekedett, hogy hiányzik a tantervből a statisztika, az úrbéri jog oktatása, „s egyéb, egy *magyar* gazdának szükséges tanulmányok”.¹⁹⁵ Mindebből arra következtetett, hogy a magyaróvári magánfenn tartású intézetben elsősorban a birodalomból érkező diákok számára kívántak magas színvonalú tudást adni, tekintet nélkül a magyarországi sajátosságokra. Az intézmény céljaihoz összekötő nyelvként kétségkívül a német használata volt a legpraktikusabb, tény ugyanakkor, hogy mindez csak közvetve segítette az ekkoriban kialakuló magyar gazdasági értelmiség és szaknyelv megerősödését.¹⁹⁶ A felsőbb gazdasági tanintézet is jó példája annak, hogy a nemzeti és a gazdasági paradigmák, a szak- és a nemzeti műveltség korántsem estek feltétlenül egybe, még ha a mából ezek a szembenállások, törésvonalak inkább szimbolikusnak, mint valódi érdekellentéteket tükrözőnek tűnnek.

¹⁹⁵ Kossuth 1844, 329–330.

¹⁹⁶ Jórészt a nyelvnek köszönhetően, Keszthely és Magyaróvár között sajátos munkamegosztás jött létre: Keszthelyre mentek a németül nem tudó magyarok, Magyaróvárra pedig a németül tudók, ami egészen az intézmény magyar tannyelvűvé tételéig rányomta bélyegét a diákság összetételére. 1859-ben a 160 diákból csak 68 volt magyarországi (n. n. 1859, 5), Ditz adatai szerint 1866 nyarán a 150 növendékből pedig csak körülbelül hetven-nyolcvan hazai, „a többi külhoni, jobbadán cseh” (Ditz 1869, 188).

Rendi autonómia és fiziokratizmus Kísérlet a Hanság lecsapolására az 1820–1830-as években

„Huzattattván ezen Felső Hanyokon keresztül alkalmas mélységű Canalis, minden kétség kívül, mind jobb szénát termövé kelletik annak válni”¹

„e’ Ns Megyét csak a’ Rábcza, és Hanyság regulatioja illeti [...] Az igazsággal nagyon meg eggyezhető, hogy a’ rendbeszedési költségek azok által vitessenek, kikre az által haszon háromlik”²
gr. Zichy Pál

Az egykori Sopron és Moson vármegye határán kelet–nyugati irányban elnyúló Hanságnak (helyi német nevén Waasen,³ illetve schwimmender Rasen), az ország legnagyobb kiterjedésű mocsarának a lecsapolása egészen az 1960-as évekig, csaknem 180 esztendeig tartott. Jelen fejezetben e hosszú folyamatnak csak egy rövid, ám hatásaiban jelentős szakaszát vizsgálom,⁴ amely szorosan kapcsolódik az előzőekben bemutatott átalakulási folyamathoz.

A 18. század közepétől mindinkább súlyosbodó árvizek konkrét kihívást jelentettek a korszakban uralkodó fiziokrata eszmék számára, arra kényszerítve az érintett vármegyéket és uradalmakat, hogy valamiféle *modus vivendi* alakítsanak ki a természettel – de egymással is. A lecsapolás egyes lépéseit ezért nem egyszerűen a természetbe történő radikális beavatkozásnak tekintem, hanem olyan eseménysorozatnak, melynek révén a rendi társadalomnak a földről, a jobbágyokról vagy a rendi autonómiáról vallott felfogása a korabeli hatalmi mezőbe ágyazottan tanulmányozható, sőt, véleményem szerint a táj átalakításának mikéntjét, a folyamat mozgatórugóit megérteni elengedhetetlen mind a szélesebb körű, mind pedig a mikroszintű társadalomtörténeti elemzéshez. Az 1820–1830-as évek vízrendezéseinek köszönhetően először sikerült nagyobb területeket kiszárítani, hozzásegítve a szűkebb régió parasztságát, hogy gazdálkodását, ezen belül is főként a szénatermelést kiszámíthatóbbá és így jövedelmezőbbé tegye (megjegyzem, hogy a lecsapolásnak ugyanakkor negatív hatásai is voltak).

¹ MmL IVB 916/3 1393/1823 (1823.10.20.). Korabinsky hasonló szellemben nyilatkozik a Fertő tőről (Korabinsky 1786, 447).

² MmL IVA 502a/89 1659/1838 (1838.11.12.).

³ „Dieser Hanság von den Landleuten der Waasen genannt.” (Seidl 1834, 25.) A névhez lásd még Ugróczy 1821, I. 136.

⁴ Jóllehet a kérdéskört hasonló szempontok alapján hetven évvel ezelőtt megjelent alapos dolgozatában Szekendi Ferenc már feldolgozta (Szekendi 1938), úgy vélem, hogy – az ő munkájára nagyban támaszkodó – jelen fejezet több ponton nemcsak árnyalja és kiegészíti azt, de újabb szempontok bevonása révén más irányt is adhat a kutatásnak.

Egy probléma eszkalálódása

A Hanság legnagyobb kiterjedésekor kelet–nyugati irányban 55, észak–déli irányban 17,5 kilométer hosszan húzódott. A mocsár két részre tagolódott, a nagyobb nyugati és a kisebb keleti medencére. A Bősárkány–Szentjános közötti szakaszon volt a legkeskenyebb, a két medence is ehhez a vonalhoz képest értelmezendő. Moson és Sopron megye két legnagyobb birtokosa, az Esterházy- és magyaróvári Habsburg-uradalom körülbelül 60–40 százalékos arányban fedte le az érintett területet.⁵

A valamikori mocsarat nem egybefüggő lápként kell elképzelnünk, hanem erekkel átszelt, tavakkal,⁶ nádasokkal, nyíresekkel és kákás rétekekkel tarkított lapályos területnek, sőt Kapuvár felett egy égeres, a Király-tónál pedig egy fenyves is megtelepedett.⁷ A réteket, amikor a vízállás engedte, kaszálták, majd a téli fagyban szekerekkel hordták ki a szénát. Kellő óvatossággal még az ingoványos részekre is rámerészkedtek könnyű szekérral, megrakottal azonban fagy idején sem.⁸ Plasztikus leírását adja a mocsárnak Kohl az 1840-es évek elejéről, nem sokkal a következőkben bemutatandó vízrendezések után.

„Azon a nyáron akkora szárazság volt, mint tíz év óta egyszer sem. Ahogy a töltést elhagytuk, és egy ingoványos úton a mocsár közepe felé haladtunk, láthattuk, hogy éppen ezért több helyen is új munkákba fogtak. Néhány vad cserjést megritkítottak, és egy új utat árkoltak. A Hanságban néhány széna- és nádgyújtó helyre [Heu- und Schilfplätze], ahol valamelyest keményebb a föld vagy vastagabb mohaszőnyeg kínálkozik, kocsival is el lehet jutni. A magyar parasztok könnyű szekerei és ügyes lovai megbirkóznak ezzel. Egy ilyen úton jártunk, de nehéz lovaink egyike nemsokára átszakította a mohaszőnyeget, és mind a négy lábával a mocsárba ragadt, mintha odaszögezték volna. [...]

Hamarosan olyan részre értünk, ahol lábunk alatt a talaj folyamatosan süllyedt, s habár ez semmiféle veszéllyel nem járt, mégis sajátos érzés volt, hogy semerre sem tehattunk akár csak egy biztos lépést, vagy találhattunk egy szilárd pontot. – Olykor-olykor sajátosan felszerelt munkásokkal, nád-

⁵ Seidl 1834, 25; Balsay–Halupa–Komjáthy 1975, 395–396.

⁶ A Hanságban a lecsapolások kezdete előtt a következő tavak voltak: Úr tava, Fövényes-tó, Nagy-ér, Harcsás-tó, Karikás-tó, Kerék-tó, Világ-tó, Csikos-tó, Fenyves-tó és Király-tó. Az utóbbi volt a legnagyobb és legmélyebb, emiatt és állítólagos nagy hullámai miatt csak télen halászták („jég alatt fogattatnak a’ Hartsák és Tsukák”). Vö. Kis 1817 [1797], 345.

⁷ „Isupa nád, káka, sás erdőnek nevezhetné az ember ezt az iszonytató Motsárságot; mivel kivéven amaz darab Eger erdőt, melly az Ikva, és Kapuvári Rába befolyásai között fekszik, és itt ott darabonként Nyirest is, és Fenyvest, melly utólsónak jelenlétét egy illy vizes lábában tsudálni lehet, mellyik mind ösze mintegy egy quadrát mértföldet foglalnak-el: azoknál egyebet nem terem.” (Kis 1817 [1797], 343.) Égeresek a vizesebb helyeken, egyéb fafajok, mint mocsári tölgy, kőris, nyír és szil csak a kiemelkedő törmelékkúpokon tudtak megtelepedni (Balsay–Halupa–Komjáthy 1975, 421–424). A Király-tó melletti fenyves kiterjedése kb. 3 hold lehetett (Kis 1817 [1797], 346; Wittmann 1833a, 80).

⁸ Wittmann 1833a, 83.

vágókkal és kaszálókkal találkoztunk. Láruk alá kis deszkát erősítettek, hogy biztosabban léphessenek, arcukat és bőrüket fűcsomókkal védték a kis mocsári szunyogok csípésétől [...]

A Hanság belseje a maga teljes vadságában tárult elénk. Egy beláthatatlan pusztaság, egyik náderdő a másikat éri, s a mocsaras rétek között, a lát-határ legtávolabbi pontján, a láp közepén a Nagy égererdő. Az egészet sűrű füledtség űlte meg, ahogy az itteniek mondják, »kába« [»kabige«] a levegő.”⁹

A mocsárnak különösen a madárvilága volt gazdag, „[s]záz ezrekre lehet azoknak számát tenni”. Kis József név szerint a vadludat, a szárcsát, különféle bűvármadarakat, a szalonkát, a gémet, a bölömbikát, a pelikánt és a darut említi,¹⁰ melyek vadászata még a 19. század második felében is eseményszám-ba ment.¹¹ A szárnyasok mellett a nagyobb testű emlősök is megtalálhatók voltak, „úgy mint szarvas és őzek mutatják magokat a’ hanságban, igen ritkán mindazonáltal, mivel a’ Farkasok pusztítják őket. Van ellenben Vidra, Róka, Vadmatska elég, mellyek sokszor a’ legujabb és erősebb vesszőből font varsájokat is a’ halászoknak öszveréjgják, ha halakat sajdítanak azokban.”¹²

Jóllehet az előbbieken szinte idilli képet festettem a Hanságról, a mocsár a 18. század közepétől egyre nagyobb problémát jelentett a környező településeknek. A század második felében az elmocsarasodott területek mind nagyobbak lettek, aminek oka a táj sajátos természetföldrajzi adottságai mellett az emberi tevékenység volt. A Dunántúlon a Hanság medencéje az egyetlen lefolyástalan terület.¹³ Moson vármegyében a Lajtán és a Dunán kívül egyéb vízfolyás nem található, így a terület vízellátását néhány patak mellett egyedül a hulló csapadék biztosítja. A Fertőt csupán néhány patak táplálja (a Vulka, az Ikva és néhány ér), melyek önmagukban jó, ha a párolgási veszteséget pótolják, így a gondokat okozó víz elsősorban nem a tavat tápláló forrásokból eredt.¹⁴ A terület – sajátos föld- és vízrajzi viszonyaiból adódóan – szinte predestinálva volt a sorozatos ár- és belvizekre.

A mocsaras és a lakható részek közötti csekély különbség jól látszik, ha megnézzük a tengerszint feletti magasság értékeit. A szilárd talajú és időszakos elöntéstől sem fenyegetett lakott, illetve réttel borított részek 116 méter tengerszint feletti magasság felett találhatóak. 116 és 114 méter között először a nádasok, majd a káka övezete következett, 114 méter tengerszint feletti ma-

⁹ Kohl 1842, III. 39–41.

¹⁰ A pelikánokra (gödényekre) vonatkozóan érdekes megfigyelést közöl: „ha kisebb tótsákba szorult halakat észrevesznek, mindjárt számosabban is ott teremnek, hogy zsatskójokban kihordják a’ vizet, és felprédálhassák a’ halakat” (Kis 1817 [1797], 347).

¹¹ A Fertő tó Hansággal határos részein a két legfontosabb vadászterületet a pomogyi és sárródi nádasok jelentették, a leggyakrabban vadászott madarak a vadlúd, réce, szárcsa, a bűvármadarak és szalonkák voltak (Roth 1858, 76). A hansági vadászat jellegéhez és volumenéhez lásd még Chernel 1881; Thirring G. 1886, 6; Jeddy 1905.

¹² Kis 1817 [1797], 347.

¹³ Kogutowicz 1936, II. 56–57.

¹⁴ Károlyi Zoltánnál az szerepel, hogy a Vulka „[a] tó táplálásának 60%-t szolgáltatja”, de ezt az állítást más szakirodalom nem erősíti meg. Vö. Károlyi 1955, 298.

gasság alatt pedig a nyílt vízfelületekkel tarkított tőzezláp terült el. A lápterületen 52, néhány méter magasságú sziget, gorond (domb) emelkedett ki a mocsárból.¹⁵

A szabályozás előtt a Fertő tó és a Hanság Pomogynál összeérő medencéjének vize, mint egy közlekedőedényben, mindig azonos szinten állt. Ennek megfelelően a kortársak is úgy tekintettek a Hanságra, mint ami tulajdonképpen a Fertő tó folytatása, „melly mesterségesen készült gát által választatik-el a tótul”.¹⁶ „Ha a víz annyira megduzzadt, hogy szintje elérte a medence Lébény és Sövényháza közötti legalacsonyabb peremét, túlcordult rajta és rövidebb-hosszabb ideig állandó vízfolyás keletkezett: a Rábca.”¹⁷ A Rábca tehát nem valódi folyó, csak a mocsarak vizét vezette le magasabb vízállás esetén. Jóllehet a jobb oldali, Sopron megyei partja magasabb és szilárdabb a mosoninál, a talaj jellemzően ott is nedves, mocsaras volt. Az átlagosan 10-12 méter széles, kanyargós mederben a lassan áramló víz sok helyen 1-1,5 méterre szűkült össze.¹⁸ A nagy áradásokat az okozta, hogy magasabb vízállásakor a Nagy-Duna vízszintje meghaladta a Fertő tóét, aminek következtében a Rábca visszafelé kezdett folyni. A Duna áradása pedig gyakran a Rábát is visszaduzzasztotta, olyannyira, hogy vize „mint széles folyó”¹⁹ a Kis- vagy Kapuvári-Rábán keresztül egyenesen a Hanságba tódult.²⁰ Szárazabb időszakokban ez a probléma nem jelentkezett, de huzamosabb csapadékos időjárás, illetve árvizek esetén „az egész, mintegy 400 km²-nyi terület víz alatt állott”.²¹

A vízállás alakulása a korabeli leírásokból és feldolgozásokból meglehetősen pontossággal rekonstruálható.²² A Fertő 1728-tól egyre kisebb lett, sőt 1740-ben annyira kiszáradt, hogy négy szolgál (Knechte) Rusztról „száraz lábbal”

¹⁵ Kogutowicz 1936, II. 259–260.

¹⁶ n. n. 1836, 784. „Gát” alatt az 1780-ra elkészült pomogyi töltés értendő.

¹⁷ Szekendi 1938, 4.

¹⁸ Horváth L. 2001, 442–443.

¹⁹ Szekendi 1938, 4.

²⁰ Kogutowicz 1936, II. 259; vö. még Bobics 1885, 32–33, 39; Major 1878, 19–20; Horváth L. 2001, 442.

²¹ Szekendi 1938, 4. A Hanság területének meghatározására eltérő adatokat találunk. Wittmann Antal hozzávetőleg 100 ezer kataszteri holdra becsülte kiterjedését, ami gyakorlatilag egyezik Károlyi Zoltán adatával (564 km² = 98 009 k. h.). Ezzel szemben az 1870-es katonai felmérés már csak 62 ezer holdnak mérte az egykori mocsárterületet, ami kb. 356 km²-nek felel meg. A legvisszafogottabban Kis József nyilatkozik, aki csak – igaz, az égererdők nélkül – 33.284 holddal (191,5 km²) számolt. Az 1826-ban, a csatornázási munkálatokhoz készített felmérés 88 500 holdnyi (509 km²) mocsaras területet állapított meg. Vö. Wittmann 1831 [1825], 21; Károlyi 1955, 293; Szekendi 1938, 3; Kis 1817 [1797], 361; Major 1878, 8. Kogutowicz szerint a tőzeges talaj előfordulása alapján szintén kb. 100 ezer holdra tehető a Hanság egykori területe, amiből 1825–1826-ban 88 ezer holdat ítélték lecsapolandónak. Az első lecsapolások után 45 ezer holdra (259 km²) húzódtott össze a régi vízi világ (Kogutowicz 1936, II. 258).

²² A Fertő–Hanság korai – római és középkori – történetéről összefoglalóan lásd Wittmann 1833a, 76–77. A korabeli irodalomban visszatérő motívum a Fertő területén egykor létezett települések megsemmisülése a mind jobban kiáradó tó miatt, vö. Grailich [1818], Melléklet, 576. A fertőzugi eltűnt településekre lásd még Koll 1834, 246. Wágner Mihály és Nagy István Sopron megyei földmérők is arról írnak, hogy a megyei és az uradalmi levéltárakban a „mai napiglan is fel jegyezve tartatnak” ezen helységek nevei és az általuk fizetett adó mennyisége. MmL IVB 916/3 651/1823 (Sopron, 1822.07.15.). Az illmici határban több egykori település neve mára mint dűlőnév maradt fenn (Wegleitner 1973, 76).

eljutott a túlparti Illmicre. Két évre rá, 1742-ben viszont annyira megáradt, hogy Széplakon, Hegykőn és Hidegségen több ezer holdat elárasztott. A víz magassága ezután 1764-ig nem mutatott nagyobb ingadozást, az az évi nagy áradás azonban – különösen Pomogy környékén – sok kárt okozott.²³ 1774–1775-ben szintén igen magas volt a vízállás, de a tó legnagyobb kiterjedését 1786-ban érte el, az árvíz a pomogyi töltést is átszakította.²⁴ „[...] mintegy húsz esztendőktől fogva mindenkor nevededik a’ Fertő, és a’ körül belől lévő helységeknek rétjeiket ’s szántó földjeiket nagy részént el-bo-ritotta” – írja a *Mindenes Gyűjtemény* ismeretlen szerzője 1790-ben.²⁵ E sorok lényegre törően adják vissza a 18. század utolsó harmadának változásait. A Napóleon csapataival érkező hadmérnökök arról számoltak be, hogy több mint húsz évvel korábban, 1786 tavaszán az áradás gyorsasága miatt keletkeztek óriási károk (a forrás 1789-et ír, de ez nyilvánvaló szedési hiba). Ekkor 48 óra alatt majd 4 méterrel emelkedett a Fertő vize, az áradás a „tavat és a mocsarat övező valamennyi falut részben lerombolta”.²⁶ Wittmann Antal írja, akinek forrása feltehetően Ugróczy Mihály dolgozata volt, hogy Fertőbozon (Holling) az idők még emlékeznek a tóig lenyúló hosszú földekre, legelőkre, míg most a víz a házakig ér. A Széchenyieknek az 1760–1770-es években szép ménese volt a széplaki határnál, ahol a 19. század elejére minden mocsárrá lett. Ruszt és a parti települések földjeit is csaknem teljesen elnyelte a víz.²⁷ Az 1786. évi vízmagasság csak 1801 után – az alább áttekintendő első lecsapolások következtében – csökkent, de 1804-ben újra olyan gyorsan emelkedett a tó vize, hogy kis idő múlva ismét megjelent a falvak kertjeiben és az udvarokban. Az apadás 1807-ben indult meg, de az igen lassan visszahúzódó víz a sok eső miatt és a szabályozási próbálkozások negatív következményeként 1813 augusztusában–szeptemberében ismét áradni kezdett, s hamarosan újra elérte 1786. évi kiterjedését. Ekkor az egész mocsarat bármilyen irányban át lehetett hajózni, az ár Mosonig ért. 1814 nyarán és 1815 tavaszán a tó kissé visszább húzódott, de 1816-ban ismét a településeket veszélyeztette. 1817 után valamelyes apadás állt be, de a környező falvak népességének folyamatos kiszolgáltatottsága az 1820-as évek közepső harmadáig nem csökkent.²⁸

Említettem, hogy a Dunából visszaduzzadó vizek mellett a Rába és a Rábca is felelős volt a medence telítődéséért és a sorozatos áradásokért. A délről érkező folyók vizét az esetleges árhullámok mellett az ezekre települt malomok tették veszélyessé, a malomgátak ugyanis megakadályozták a víz lefolyását.²⁹ A Rábcan ilyen malomgát volt Bősárcánynál, Kápinál, Rétinél, Börccsnél. A halászok által lezárt, elrekesztett mederszakaszok tovább növelték az árvízveszélyt.³⁰ A Hanság mocsarai azonban nemcsak a Rába és a visz-

²³ Szekendi 1838, 16; Ugróczy 1821, I. 138–139; Grosina 1984, 118. Az alsó- és felsőillmiciek 1767-ben jelezték, hogy rétjeiket már 12 éve nem kaszálhatják a kiöntés miatt (Wegleitner 1973, 130).

²⁴ Wittmann 1833a, 74–75; Szekendi 1938, 19.

²⁵ n. n. 1790, 234. Lásd még Kis 1817 [1797], 341, 351, 358.

²⁶ Horváth L. 2001, 446–447.

²⁷ Wittmann 1833a, 74; Ugróczy 1821, I. 164–165.

²⁸ Wittmann 1833a, 74–75.

²⁹ Lásd n. n. 1790, 236.

³⁰ Szekendi 1938, 8.

szaduzzasztott Rábca felől kaptak vizet, hanem közvetlenül a Mosoni-Dunából is, melyből árvíz idején a Hanság Moson alatti, keleti felébe is került víz (Kapi, Réti környéke).³¹ Látható tehát, hogy az áradásokat nem a tóba közvetlenül beömlő patakok okozták, amire jó példa a már említett 1813. évi áradás. Jóllehet a Vulka és a Rákos patak megáradt, a Fertő csak akkor kezdett észrevehetően növekedni, amikor a Rábaköz vizei is megáradtak és a tóba ömlöttek.³² Amikor a tó megtelt a délről belefolyó vizekkel, az ár a pomogyi töltésen keresztül a Hanságba tódult, s az alacsonyabban fekvő területeket a Rábcán keresztül egészen Győrig elárasztotta. Laáb Gáspár, Moson megye földmérője 1814-ben írott levelében egyenesen arról ír, hogy terepbejárása során „a’ Beő-Sárákányi Vidékről egiszlen Győr Városáig Hajokon” ment le, ami jól érzékelteti a helyzet rendkívüliségét. A víz „ki öntise szílessen, nagy Számu Helysigekeknek hasznos földgyeit el lépte, és haszontalanná tette” – folytatja Laáb, aki a lefolyást akadályozó ismert okok mellett (kanyarulatok, nádasok, hínár) egy továbbit is említ, tudniillik hogy a francia seregek által 1809-ben Győrben felrobbantott várfalak elzárják a Rába és a Rábca útját, ami mindkét folyót visszaduzzasztja.³³ A szétáradt vizek – elmocsarasítva a földeket – igen lassan húzódtak vissza. Az ár levonulása után a környező szántók néhány évig hasznavehetetlenek voltak. Nádasok általában nem keletkeztek, de az elöntött részeken csak gyenge minőségű fű nőtt.³⁴ A védtelen falvak számtalan segélykérő levelet írtak a megyéknek és földesuruknak, a legtöbbször hiába. A 18–19. század fordulóján keletkezett Lébény és Szentmiklós kérelme, melyben – „[m]inthogy az Rábtza Vizeinek már majd két holnapig tartó áradása s-ki öntés[e] félelmünket nagyobbéttya, ne hogy jövőendőben is, nem tsak Rétyyeinknek, s Legelőinknek, hanem Szántó Fölgyeinknek is haszna vételétől meg fosztassunk” – védelmet kérnek az áradások ellen a vármegyétől mint „Alázatos fej-hajtó hiv Jobbágy Szolg[ák]”.³⁵

³¹ Károlyi 1955, 295.

³² Ugróczy 1821, I. 156, 159; Wittmann 1833a, 79.

³³ MmL IVB 916/3 1271/1814 (Bezenye, 1814.08.12.).

³⁴ n. n. 1836, 789; Ugróczy 1821, I. 139; Wittmann 1833a, 80.

³⁵ MmL IVB 916/3 1251/1801 (Szentmiklós, 1801.10.13.). Szentmiklósnak és Lébénynek a nem szűnő árvizek mellett egy másik állandó (egészen az 1830-as évekig visszatérő) bosszúsága is volt: az ún. talpvontatás. A „talpak” fenyőgerendák voltak, melyeket amolyan tutajként vontattak fel a Rábcán Kapuvárig, illetve Eszterházáig, a bősárákányi Fenyő Kereskedő Társaság szervezésében. A talpvontatás azon túl, hogy hozzájárult a szálfaszükséglet kielégítéséhez, a Rábca medrét is segített tisztán tartani, mert leszaggatta a vízínövényeket, s ezáltal a víz lefolyását is gyorsította. A vontatók ugyanakkor letaposták a környező réteket, így Moson megyéből a lébényiekkel és a szentmiklósiakkal sok konfliktusuk volt. Az ügy többször megjárta a helytartótanácsot is, eredmény nélkül: a kaszálók védelme és a faúsztatás ügyében nem sikerült kompromisszumra jutni. Lásd MmL IVA 510/15, (jelzet nélkül); IVB 916/3 (jelzet nélkül). Nemcsak felfelé vontattak, hanem lefelé is úsztattak: a kapuvári erdő fája így jutott el Győrig (Major 1878, 9). További – keltezés nélküli, de 19. század eleji – adalék a vontatásokhoz: a szentmiklósi és lébényi árendás jobbágyok az úriszékhez fordultak, mert a Rábcán néhány éve annyira „meg szaporodtak az Szomszéd Soprony és Győr Vármegyei Talp Kereskedők, és más Hajokkal; az az: Ugy nevezett Dereglékkal Joszágot is fel felé Rábtzánkon vontatok”, hogy teljesen elriasztják a halakat, vagy éppen a varsákból lopják el őket. Ugyan Szent György napjától az aratás befejezéséig tilalmas a vontatás, de ezt nem tartják be, ezért példás büntetést kérnek, hogy „hijába ne fizessük az Arendát haszon nélkül”. MmL IVB 916/3 1563/1811 (keltezés nélkül).

Az első katonai felmérés térképlapjain jól kivehető a sorozatos és hatásai-
ban állandósuló áradások következménye. A mosoni oldalon fekvő települé-
sek közül a Fertő partján elterülő Illmic, Nezsider és Védeny szinte belelóg-
tak a tóba, csak Nyulas és Vinten voltak kedvezőbb helyzetben, kissé távolabb
és magasabban a parttól. A Hanság északi peremén fekvő Bánfalut, Pomo-
gyot, Vallát, Tétényt, Tarcsát és Pusztasomorját a mocsár ekkor csaknem telje-
sen körbefogta, alig hagyva kapcsolatot a szárazfölddel; a házakat nem egy
esetben elöntötte a posvány. Csak Szentjánosnak és Szentpéternek volt némi-
leg kedvezőbb a fekvése. E települések egyben a mocsár egykori legnagyobb,
északi kiterjedésének vonalát is megadják.³⁶

A Sopron megyei települések helyzetét az első katonai felmérés térképlap-
jai mellett a Hegedűs Antal vármegyei mérnök által 1792-ben készített, a
Hanság nyugati medencéjét ábrázoló térkép alapján rekonstruálhatjuk.
A mocsár déli határa közvetlenül Sarród, Szergény, Agyagos és Bősárkány fe-
lett húzódott. Acsalagra csak egy földnyelven át lehetett bejutni, Oslit pedig
teljesen körbefogta a láp. Szántók a mocsárban nem voltak, csupán Acsalag
körül elszórtan néhány dűlő. Oslit közvetlen határában nem volt szántó, csak
a falutól délebbre, Veszvény felé. A délről ideömlő folyóvizek, így a Kapuvá-
ri (vagy Kis-) Rába, majd az abból Csánig és Beled között kiágazó, és a Rép-
cével egyesülő Vitnyédi Rába, továbbá az Ikva mint egy polip szétterülő, vé-
konyodó csápjai tűntek el Kapuvár felett a mocsárban; a Rábca ugyanilyen
formában, kis vízfolyásokból egyesülve eredt a Király-tótól keletre.³⁷ A Han-
ság déli oldalán található települések helyzetéről Drinóczy Györgynek az
1830–1840-es években keletkezett leírása is tudósít, s jóllehet ekkorra – éppen
a megindult lecsapolási beruházásoknak köszönhetően – a települések fe-
nyezetettsége már csökkent, mégis azt olvashatjuk, hogy Acsalag „legelője és
rétje sok de vizes”, Bodonhely „az áradások miatt sokat szenved”, Bősárkány
északi határában a földek „laposak és Vizesek”, rétjei, legelője, melyek „a
Hanyra dülnek”, szintén. Hegykő „határának jó részét már el borította” a Fer-
tő, míg Fertőszéplak „réttyeit a Fertőnek duzzadásai rongálják”. Egyedül
Barbacsnál találunk semlegesebb megfogalmazást: „Szénája nádja sok”.³⁸ Az
áradásokkal kapcsolatos gondok a déli részen tehát még a lecsapolási mun-
kálatok első nagy hulláma után is jelen voltak.

³⁶ *Az első katonai felmérés, 1782–1785.*

³⁷ Takács 1999, 123.

³⁸ Nevezett településekre lásd SL Drinóczy 1830–1847, 308, 310, 472, 504, 506–507.

Az újkori lecsapolási munkálatok kezdetei

A Hanság lecsapolásának érdekében az első konkrét lépést herceg Esterházy Pál tette, amikor elrendelte, hogy Pomogy és Eszterháza között húzzanak töltést azzal a céllal, hogy javuljon a hercegi kastély megközelíthetősége. A munkálatokat 1777-ben kezdték el, és 1780-ra készültek el vele. A 10 400 lépés (5 ezer öl) hosszúságú út szálfából és rózséből készült, amit iszappal borítottak.³⁹ Hegedűs térképe szerint a töltés egy fákkal allészerűen végigültetett, sóderral felszórt út volt.⁴⁰ Napóleon felderítői szerint a mintegy 120 centiméter magas töltésen négy kocsi is elfért egymás mellett, a sok kis keskeny híd azonban megnehezítette a közlekedést, tudniillik a töltésbe húsz helyen hidakat építettek, hogy a víznek a tó és a mocsár közötti áramlását biztosítsák.⁴¹ Moson vármegye akkor ellenezte az építkezést, attól tartva, hogy a töltés akadályozza majd a vizek lefolyását, s így megkárosítja a megyét.⁴²

Az 1786-os nagy áradást követően a lecsapolási munkálatokat az Esterházyak költségén Sopron vármegye kezdte el még ugyanabban az évben Hegedűs Antal tervei alapján, s bár Moson és Győr vármegye részéről is voltak ígéretetek a vállalkozásban való részvételre, végül az 1812-ig tartó időszakban az egész vállalkozás jórészt a herceg számláját terhelte.⁴³ 1788–1789-ben a Védény–Nezsider partszakaszon a lakosság töltést emelt a Fertő áradásai ellen, ennek költségeit a soproni harmincadhivatal jövedelméből vett kölcsönből finanszírozták.⁴⁴

A kortársak az áradások okát a Rábca medrének szabályozatlanságában látták, ami nem tette lehetővé a felgyűlt vizek lefolyását. A Kis-Rába és a Répce a Hanság közepén található tavakba folyt, a vizek elvezetését a Rábcának kellett volna biztosítani. A továbbfolyás fő akadálya a folyó alacsony esése mellett a meder szabályozatlansága, adott esetben teljes hiánya volt. 1792-ben Király György és Sax Zakariás felmérései alapján nyilvánvalóvá lett, hogy a Fertő–Hanság medencéjének vízrendezését csak a vízgyűjtőre is kiterjedő terv keretében, egységesen lehet elvégezni, melynek előfeltétele a Kis-Rába és a Répce torkolatának szabályozása, továbbá a Rábca kimélyítése.⁴⁵ Hegedűs Antal is a Rábca medrének a Király-tó és Bősárkány közötti kiépítésével, mélyítésével (Hegedűs-csatorna) kezdte meg a munkát, 1795 és 1799 között (lásd a *XI. térképmellékleten* sötétkék színnel).⁴⁶ Kis József ismerteti Hegedűs tervének főbb szempontjait, amiből kitűnik, hogy Sopron vármegye alapvetően az adózók panaszai miatt döntött a szabályozás mellett:

³⁹ *Magyarország természeti ritkaságai* 1814, 112; lásd még SL Drinóczy 1830–1847, 22; Szekendi 1938, 17–18; Seidl 1834, 25; Stocz 1824, 148.

⁴⁰ Ugyanezt megerősíti Ugróczy is (1821, I. 137).

⁴¹ SL Hegedűs 1792; Horváth L. 2001, 461 (a 445. oldalon 1809-re 19 fahíd szerepel); Szekendi 1938, 17–18. Levéltári forrásunk 22 hidat említ. Vö. MmL IVA 502b 1693/1838 (1838.11.08.).

⁴² Szekendi 1938, 18.

⁴³ Ugróczy 1821, I. 159; SL Drinóczy 1830–1847, 24–25; Szekendi 1938, 20–22.

⁴⁴ Szekendi 1938, 19.

⁴⁵ Dóka 1987, 90.

⁴⁶ Ugróczy 1821, I. 159; Szekendi 1938, 20; Balsay–Halupa–Komjáthy 1975, 401; Dóka 1987, 90.

„Annyira megnőtt, mint emlékeznek az emberek, a' Fertő tava, hogy azon helységeknek, mellyeknek kertjeit mossa most a' Fertő, térséges rétjei és legelői voltak a' Fertő részről, és magok szükségeken kívül más szomszéd helységeket is segítettek szénával, mellyel pedig annyira szűkölködnek most, hogy nem csak barmokat nem nevelhetnek, de elegendő jármás marhákat sem tarthatnak, és esztendei terméseket nem is tudják mire fordítsák, önnön táplálójokra-é, vagy adófizetésre avagy szüleségek szerzésére. Mind ezen nyomorúságait az említett lakosoknak nagyobbítja még az is, hogy már már lakó helyeket is elhagyni, és nagy költséggel épületeiket máshová helyheztenni kénytelenítetnek, mivel a' szelek által nagy habhányásra gerjesztett Fertőnek hullámjai belső Fundusoknak is nagy részét már tová változtatják.”⁴⁷

Hegedűs jól érzékelte, hogy a Fertő és a Hanság vízszintnövekedésének hátterében az áll, hogy az Ikva és a Vitnyédi-Rába, melyek korábban a Rábcába torkoltak, majd Győrnél a Mosoni-Dunába csatlakoztak, most a Fertőbe és a Hanságba folynak, ahonnan a Rábca nem vitte vizüket tovább. Három, alapvetően az emberi hanyagságra visszavezethető okot nevezett meg:

„Mert tisztogatása ezen vizek' ágyának elmúlasztatott.”

A halászok által emelt halfogó sövények visszaduzzasztják a Vitnyédi Rábát, így az az Ikva vizét nem tudja befogadni, hanem „az Ikvával együtt a' Pomogyi töltés alatt [...] a' Fertőbe foly vissza”.

„Sokaknak helytelen tselekedetek volt, hogy a' végett, hogy télen a' szénájokat vagy fát szekérral, szánnal könnyen hordhassák, az imitt amott magának szerzett folyásait a' Vitnyédi Rábának útjaiban gazzal, náddal, fagallyakkal behányták, betömték, a' nélkül, hogy ismét kitisztították volna. Melly által szintűgy gátoltatott szabad folyása a' víznek, és természetesen elébbeni ágyát elhagyván, hanem máskép' a' föld alatt is kellett néki folyni!”⁴⁸

A teljes hosszában 1795 és 1813 között megépített, 15 053 öl (28,5 km) hosszúságú, a Rábcát a Bősárkány és a Nagy égererdő közötti szakaszon új mederbe helyező Hegedűs-csatorna már építésének fentebb említett, kezdeti szakaszában javulást hozott. A 18 láb széles, 6 láb mély lecsapoló főcsatorna, amely az Eszterháza környéki vizeket vezette el, Bősárkány alatt, Kapinál torkolt a Rábcába.⁴⁹ Kis József már két évvel a munkálatok elkezdése után pozitív változásokat említ, egyben a bécsi szénakereskedelem megugrását várja a beruházástól:

⁴⁷ Kis 1817 [1797], 362. Az idézetben szereplő problémák ugyan csak Sopron vármegyére utalnak, Kis azonban röviden a Moson vármegyei részekben kialakult tarthatatlan helyzetről is szót ejt. Vö. „Hát ha a' Moson Vármegyei részben való kár is ekképpen feljegyeztetne, mellyben szintűgy sok ezer hold rét és legelő nyög a' viz alatt.” (Uo., 362.)

⁴⁸ Kis 1817 [1797], 363–364. A halászat módjára lásd Wágner Mihály és Nagy István jelentését. MmL IVB 916/3 651/1823 (Sopron, 1822.07.15.).

⁴⁹ A Hegedűs-csatorna építése kapcsán herceg Esterházy Pál költsége 30 848 Ft volt (SL Drinóczy 1830–1847, 24). Lásd még Kövér 1930, 18; Dóka 1987, 89–90; Horváth L. 2001, 447.

„És ekképpen osztán szűnnek-meg az adózó népnek panasszai, valamint nem kis haszna lessz benne a' közjónak. Tsak Béts Városát vegyük-fel, menyinyi haszna nem lessz ebből? többnyire mind a' Hanságbéli széna az, a' mi Bétsben kél-el, melly pedig nagyobb részt most savanyú a' rétségnek motsársága miatt. Tsak a' tsatorna húzással javíthatódik-meg ez a' hiba, valamint szemlátomást már két esztendő alatt az eddig ásott tsatorna is hi-hetetlen képpen javított a' körülötte lévő réteken [...]. A' múlt esztendők-ben tsak a' nagy téleken lehetett hordani ezen rétségből a' szénát, most nyárban is kihordhatták az emberek. Mert már egész kerületében a' Ki-rálytónak járhat a' marha.”⁵⁰

Brousseau, a francia hadsereg mérnöke bő tíz évvel később szintén pozitív változásokról számolt be: a csatorna „megépítése óta hatalmas mennyiségű szénát gyűjtenek be”, melynek jelentős része Alsó-Ausztriába kerül.⁵¹

A Hegedús-féle szabályozás második lépéseként, 1800–1802 között került sor a Kis-Rábát a Hegedús-csatornával összekötő, 900 öl hosszúságú csatorna kialakítására, melynél a Kis-ér medrét jelölték ki fő folyásirányul. Ezzel elér-ték, hogy a Hanságba ömlő vizek immár a Király-tó előtti szakaszon is szabá-lyozott mederben folyjanak. Az ekkor elkészült csatorna alkotja azóta is a Rábca medrét.⁵² E munkálatokkal egy időben – most nem részletezett módon – szabályozták a Kardos-ért (1808) és az Ikvát (1810) is, hogy vizüket ne a Hanság és a Fertő, hanem a Hanság-csatorna vegye fel.⁵³ Az eddigi csatorná-
kat egészítette ki az 1811-ben a boldogasszonyi és süttöri uradalom között ásott ún. Határ-csatorna (másik nevén Főkanális), mely a Fertő-melléki, Eszterháza környéki belvizeket és az Ikva vizét vezette volna a Hegedús-csa-tornába, de mivel nem tisztították megfelelően, már az 1820-as évekre hasz-navehetetlenné vált (a *XI. térképmellékleten* sötétkék színnel jelölve).⁵⁴

A lecsapolások 1812-ig azt célozták, hogy a Hanság vizeit és a délről érke-ző folyókat a Rábca-csatornába vezessék, ezáltal csökkentsék a tó és a mocsár kiterjedését, megkönnyítsék a közlekedést, s új területeket nyerjenek. Mind-
ezt abban a reményben tették, hogy az újabb elöntések ellen immár biztosít-va vannak. Wittmann Antal áttekintésében azt írja, hogy Moson vármegye ezen munkálatokat már akkor aggodalommal figyelte, mert a Kis-Rábát, me-lyen hat malom is működött, de a többi szabályozandó vízfolyást is (Kardos-ér, Ikva) merőlegesen vezették a Hegedús- (másik nevén Esterházy-) csator-

⁵⁰ Kis 1817 [1797], 367.

⁵¹ Idézi Horváth L. 2001, 447.

⁵² Balsay–Halupa–Komjáthy 1975, 401–402; SL Drinóczy 1830–1847, 24. Ezen szakasz meg-
építésének költsége 1158 Ft volt (uo.).

⁵³ A Kardos-ér vagy másként Kis-csatorna feladata a hanyban szétterült vizeknek a főcsa-
tornába való vezetése volt, hossza 3164 öl; költsége 1010 Ft. Az Ikva-csatorna az Ikvát a Hege-
dús-csatornába vezető új ág, mely úgy két évtizeddel később „czélszerűtlensége miatt már ve-
szendőben van”. Hossza 1480 öl; költsége 3145 Ft. (SL Drinóczy 1830–1847, 24; Balsay–Halupa–Komjáthy 1975, 402.) E munkálatok leírását megtaláljuk még Szekendinél is
(1938, 20–22).

⁵⁴ Ennek hossza 2054 öl; megépítésének költsége 3400 Ft volt (SL Drinóczy 1830–1847, 24).
Lásd még Szekendi 1938, 21–22.

nába, ami annak gyors eliszapolódását eredményezte, illetve még nagyobb áradásokkal járt. Az 1813-as őszi áradáskor a merőlegesen betorkolló folyók árjának ereje a megásott csatorna töltéseit szétrombolta, a medret pedig feliszapolta.⁵⁵ A károkat feltehetően növelte, hogy – Brousseau szerint – 1806 után mind kevesebbet törődtek a csatorna karbantartásával, amiért felgyorsult eliszapolódása, s a hajózás (vontatás, faúsztatás) is ellehetetlenült.⁵⁶ A vizek újra a Fertőbe folytak, majd miután az megtelt, a túlcserdülő víz az egész Hanságot elöntötte.⁵⁷ Az 1820-as évek elején Wágner Mihály, Sopron vármegye és Nagy István, az Esterházyak földmérője is kárhóztatta Hegedűs Antal 1797-es tervezetét, amely alapján a délről érkező folyókat a Rábca-csatornába vezették, s amitől akkor a Fertő és a Hanság szétválasztását, a vizek kiterjedésének csökkenését remélték. „Hogy ez meg történt, és hogy ez által a reménlett cél meddig éretett el? tudgyuk: de hogy ez által a panasz nem csak örökre meg nem szűnt, sőt nevelkedni látzatik”, az tagadhatatlan.⁵⁸

Az 1813-as katasztrófa jó időre állandósította a mocsárvilágot. A falvak segítségért esedeztek,⁵⁹ az érintett uradalmak kivártak, és a megyék megegyezésében reménykedtek. A megyék állami szintre próbálták a problémát áttolni, illetve az általában minimálisnak vélelmezett haszon függvényében igyekeztek kibújni a feladat alól, s a várható veszélyeket egyidejűleg maximálisra nagyítva, amikor csak tudtak, vétót emeltek szomszédaik törekvéseivel

⁵⁵ Wittmann 1833a, 86.

⁵⁶ Horváth L. 2001, 447.

⁵⁷ Wittmann 1833a, 86–88. Az 1813-as árvízhez lásd még Richter 1844, 82. Csaplovics is részletes leírást ad a lecsapolásról és az 1813-as gátszakadásról: „Man hat versucht den Hanság zu entwässern und vollendete im J. 1813. Canal 16,000 Klafter lang, 4 Kl. Breit, 3 bis 7 Kl. [Fuß!] Tief. Der gute Erfolg blieb nicht aus. Der größte Theil des dem Hanság entfließenden Wassers, (nemlich aus den Bächen Ikva, Rabnitz und aus der Kapuvarer Raab) war durch denselben in die Rabnitz geleitet, der Boden ward trockener, die Seen im Hanság und selbst der Neusiedlersee zusehends kleiner. Aber die furchtbaren Ueberschwemmungen im Herbst 1813 machten dieser Glücklichkeit ein schnelles Ende. Der gezogene Canal war nicht im Stande, das im reichlichsten Maße zugeführte Wasser zu fassen, seine Ufer wurden zerrissen und durch die häufigen Risse zerstreute sich der größte Theil des Wassers im Hanság, und eilte in den offenen See herauf. Wegen der in den letzten Jahren stets wiederkehrenden Ueberschwemmungen konnte der Schaden noch nicht gut gemacht werden, und so wird der Neusiedlersee zur Stunde noch immer vom Hanság mit Wasser versehen. Gleiches Schicksal erfuhren auch zwei auf fürstliche Kosten auf 4500 Kl. Länge gezogenen Neben-Canäle.” (Csaplovics 1829, I. 74.)

⁵⁸ MmL IVB 916/3 651/1823 (Sopron, 1822.07.15.).

⁵⁹ Vö. „Már Két Esztendők el forgása alatt [1813 óta] ezen Viznek szünet nélkül tartó nagy áradása, és Ki-öntése a Lébényi Adózóknak többnyire minden Kaszálló Réttyeit 's egyszerűsmind a Marha legelő Mezejőknek leg hasznossabb részét [...] el borétva tartya.” Ugyanez volt a helyzet Szentmiklóson is, az áradást a börcsi malomnak tulajdonították. Az árvíz okozta nehézségeket nem vitatva, figyelemre méltó, hogy az idézett levélben a jobbágyok („a Tékéntes Nemes Vármegyének leg kisebb alázasos fő hajtó szolgálói”) az úrbéri terhek és adóalapok megemmisülésének felvillantásával is próbálták a megyét cselekvésre készíteni: „utóbb a Gazdaságunkbul annyira kifogyunk”, hogy sem a földesúr, sem a megye „szolgálatyaira elegendők nem lehetünk”. A lébényi jobbágyok levele. MmL IVB 916/3 1036/1814 (Lébény, 1815.01.02.).

szemben.⁶⁰ Mind a Rábának és vízgyűjtőjének a szabályozása, mind pedig a Fertő–Hanság vizeinek rendezése nagyfokú kooperációt feltételezett volna az érintett felek részéről, de a megyék, általában saját területükön is kis hatékonysággal,⁶¹ csupán látszatsmegoldásokat hoztak,⁶² miközben, egyeztetések hiányában, a többiek szemében még ezek is egyoldalú és veszélyes lépéseknek tűntek.⁶³

⁶⁰ Mindez nem volt előzmények nélkül. Skerlecz Miklós az időpont megjelölése nélkül említi, hogy Mária Terézia biztosokat rendelt ki a nagyobb mocsarak lecsapolásának előkészítésére. A Hanság kiszáritásában érdekelt négy vármegye képviselői Krieger birodalmi vízmérnök vezetése alatt tanácskoztak, terveztek és költségvetést készítettek, „mégis az egész dolog megakadt, mikor azt a kérdést vetették fel, hogy mely megye és minő arányban tartozik a munkálatokhoz hozzájárulni”. (Skerlecz 1914b [1791, 1826], 249.)

⁶¹ A megyei közmunka hatékonyságára a Rába-szabályozás kapcsán lásd Drinóczy kritikus sorait: „Fölszámíthatatlan azon temérdek munka, 's idő Vesztegetés, mely a [Sopron] Megye adózói által ez ideig az Isztrán [gáton] el követteteld azoknak czélszerűtlen rendelései miatt, kikre az Istrának jó karbani tartásának gondja időrül időre bízotold t.i. a Vízmestereknek. Két mértföldről a paraszt meg indult regvel, talán délig az Isztrához czammogott, 's hogy estvére haza érjen már 2-3 órakor ott hagyta a munkát, néha egy talitskára való földet sem vetett az Istrán, de a napot szerencsésen el töltötte 's el fáradva ért haza. A víz mester pedig a birákkal a Községek rovására váltig evett, ivott a közellebbi korcsmában, 's ezért neki a Közpénztárbul még napi díj is járt rendes fizetésén fölül.” (SL Drinóczy 1830–1847, 5.)

⁶² 1816-ban Sopron vármegye például azzal vádolta Mosont, hogy nem tisztítja a Rábcát. Moson válaszában azzal érvelt, hogy a folyó tisztítását alulról felfelé kell megkezdeni, így amint Győr vármegye nekilát a feladatnak, ők tovább folytatják a munkát. MmL IVB 916/3 967/1816 (1816.07.16.). Moson megyének a helytartótanácsához benyújtott panaszát Győr vármegye ellen ismerteti Szekendi 1938, 22.

⁶³ Mivel a Rába regulázása nélkül a Hanság sem volt szabályozható, 1808-ban királyi biztosként Perényi Jánost küldték ki a munkálatok megindítására. Perényi elsőként a Kis-Rábán épült malmokat ellenőrizte, és a Rábán is átmetszéseket végzett. E munkálatok következtében azonban az alsóbb, Győr megyei részekben megnövekedtek a vizek, így a munkálatok leálltak. (Dóka 1987, 90.) A probléma mechanizmusát megvilágítják a következő esetek is. Az 1814-ben Vas vármegye által Várkesző határában Kemenesszentpéter irányában a Rába ellen emelt tiltás miatt mind Sopron, mind Moson vármegye tiltakozott. A bal part tudniillik jóval alacsonyabb, mint a jobb, ami azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a kiáradó víz előnti a Rábaközt, a Hanságba átfolyó vizet a Rábca pedig nem lesz képes felvenni. A vasiak önkényes lépése azért is dühítette a két északi szomszédot, mert csak Sopron vármegyének volt engedélye a töltés-építésre. Moson vármegye levelében apokaliptikus következményeket vizionált: „mivel a' Rábába vissza nem folyhatnak, elsőben Ns Sopron Vármegyei Rába-közi Vidéket, azután Ns. Győr Vármegyei Tóközi Járást is elborítják, és ott a' Rábca vizét is vissza nyomván utóbb a' Mi Megyénkbéli némelly Helységekre is ki-fognak terjedni”, ezért követelte „azonnal leendő elrontását”. MmL IVB 916/3 812/1815. Sopron vármegye ugyanígy vélekedett, Győr megyének írt, 1815. június 20-án kelt levelüket lásd uo. A Rába-szabályozás költségeibe Moson vármegye egyeztetésekkel együtt sem volt hajlandó beszállni, „mivel a' Rába vize ezen Vármegyét sehol se érdekli”. Álláspontjához a megye a későbbiekben is ragaszkodott, egy egyszeri 600 forintos összegben túl többel nem támogatta a vállalkozást. MmL IVB 916/3 146/1816 (1816.02.01.); 569/1816 (1816.04.23.). Véleményét öt év múlva a helytartótanácsnak is megerősítette: „[...] mivel a Rába vize Megyénkel éppen Semmi kaptcsolatban sintsen, annak Regulatiojában mi semmi részt sem vehetünk, valamint hogy részesülni egy általjában nem is akarunk.” MmL IVB 916/3 1421/1821 (1821.11.24.). A Rába szabályozására vonatkozó terveket 1814-től lásd MmL IVB 916/3; a Rába-szabályozás történetére lásd Dóka 1977–1978. A Duna esetében Pozsony vármegye reagált hasonlóan Moson gátépítési munkálataira, mert azokat „maga részéről veszedelmes következesüieknek” tartotta. MmL IVA 502a/65 626/1819 (1819.05.17.).

Erőgyűjtés vagy kivárás?

Az 1813-as nagy árvíz után több mint tíz évet kellett várni a munkálatok újbóli elkezdésére. Ennek okai nem ismeretesek. Közrejátszhatott ebben az 1810-es évek második felének kedvezőtlen gazdasági helyzete éppúgy, mint az eltérő helyi érdekek koordinálására való képtelenség. A 1820-as évek elejére ugyanakkor a Fertő és a Hanság magas vízállása okozta károk elviselhetetlen mértékűvé váltak, amit a sok csapadék tovább súlyosbított.⁶⁴ Mint korábban bemutattam, a tulajdonképpeni mocsár a Pomogytól Lébényig terjedő területen hozzávetőleg 100 ezer hold kiterjedésű volt, nagy részét víz borította. Nagy árvízkor azonban – és az 1813 utáni időszakot tartósan ez jellemezte – a megáradt Fertő és a dél felől beömlő vizek miatt akár 200 ezer hold is víz alá került. A kiáradt víz évekig nem húzódott vissza, olykor egészen Szolnokig, Mosonig, sőt a győri városfalig is elért. Szárazabb esztendőknél a terület (a magyaróvári uradalmon belül) Szentpétertől Mosonig „bloßer Sumpf”, azaz „csupa mocsár” volt, ahol nyáron jószágok legeltek, de gyakran előfordult, hogy elsüllyedtek, és póznákkal, kötéllel kellett őket kimenteni.⁶⁵ Nagyobb áradások idején Bősárányról Szentjánosra vagy Tárására egészen a házakig ún. talpakon (Platten) lehetett csak eljutni.⁶⁶ A Fertőzugban az úrbéres földek legnagyobb része szenvedett a kisebb-nagyobb szikes tavak, tócsák vizétől, melyek föld alatti összeköttetésben álltak a tóval. Ezek a vizek a Fertő kiáradásaikor keletkeztek, helyükön korábban kertek, úrbéres földek voltak.⁶⁷

A mosoni oldalról beadványukkal a vármegyéhez fordulók között minden potenciálisan érintett település neve szerepel a károsultak között: „Téttényi, Vallai, Pomogyi, Apetloni [bánfalui], Illmitzi, Tartsai, Puszta Somorjai, Sz. Jánosi, Nizsideri, Nyulasi, Védenyi, Vinteni [sásonyi] és Páthfalusi Helységek Előljárói azon Községeknek nevében a’ Fertő vize által határjaikban okoztatni szokott szörnyű károk eránt panaszolkodnak.” Moson vármegyében tehát tisztában voltak a helyzet tarthatatlanságával, és arról is tudtak, hogy a Sopron vármegye felőli részen ugyanez a helyzet.⁶⁸

⁶⁴ Vö. a Hanság és a Fertő áradásaitól amúgy mentes Moson megyei Barátfalu panaszait, melynek előljárói azzal fordultak a vármegyéhez, hogy „szántó földgyeiknek nagy részét a’ rajtok meg állapodni szokott eső és hó lév miatt több Esztendőktől fogva már nem használhatták, azért folyamodnak, hogy ezen baj valamely módon orvosoltasson meg”. MmL IVA 502a/71 239/1825 (1825.03.05.). Az Esterházy- és a magyaróvári uradalom földmérői kimutatták, hogy a Fertőzugban a csapadék mellett ezen jelenségekért is a Fertő–Hanság vizei a felelősek: „[...] kénszeréttetik a’ Fertő vize [...] magát a’ körülötte fekvő lapanyos vidéken, részént látzatképpen, részént pedig a’ követes Föld és a’ feltolatott hang [tőzeg] alatt, tovább szivárognak olyan helyeken a’ napfényre feladni, ahol vagy lefolást, vagy pedig mélséget érez.” MmL IVB 916/3 1393/1823 (1823.10.20.).

⁶⁵ 1825-ben például a Frigyes-vértesezred egyik tisztje, aki éjszaka Szolnokról Szentjános felé tartott, útközben eltévedt. Másnap őt holtan, lovát pedig a mocsárba süllyedve találták meg az Eichbühlnél. (Wittmann 1833a, 81.)

⁶⁶ Wittmann 1833a, 72–73.

⁶⁷ Wittmann 1833a, 73, 103.

⁶⁸ MmL IVA 502a/68 1208/1822 (1822.08.08.). A Fertő magas vízállása okozta károk a lecsapolások első, jelentős eredményeket hozó hulláma után továbbra is fennálltak, ami főleg a

Sopron megyében a Rába és – meglepő módon – a Répce okozott akár a hansági árvizek pusztításait is meghaladó károkat. A rábaközi, Répce mentén élő jobbágyoknak sokszor évekig nem termett takarmányuk, szénájuk tönkrement, ami hatalmas szegénységet hozott a lakosokra. A déli oldalon nemegyszer előállt az a helyzet, hogy a kiáradt Nagy-Rába és a Fertő–Hanság vizei egybeértek, elborítva a Rábaköz északi részét.⁶⁹ Győr környékén hasonlóan kritikus volt a helyzet. Itt a Rába, a Rábca és a Marcal vizei öntöttek el óriási területeket, a szántókon-réteken csónakkal lehetett csak közlekedni. Győr vármegye már a húszas évek elején kérte a királyt, hogy herceg Esterházy Miklóst nevezze ki teljhatalmú szabályozási biztosnak, s mihamarabb kezdjék meg a munkát.⁷⁰

A közvetlen kárelhárítás szükségességén túl a lecsapolási tervek mellett a fiziokrata eszmerendszerben gyökerező meggondolások is szóltak. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1822. február 10-én elhunyt Albert herceg örökébe lépő Károly főherceg – hollandiai tapasztalatai alapján – a magyaróvári uradalomban korábban megkezdett gazdálkodási reformok ambiciózus folytatását tervezte.⁷¹ A Hanság menti települések határa termékeny volt; mindenütt, ahol a föld szilárdabbnak bizonyult vagy magasabban feküdt, jól fejlődtek a herefélék és perjék. Amikor Moson vármegye az 1820-as évek első felében újra elővette a lecsapolás gondolatát, elsősorban a „földművelés javát” tartotta szem előtt. A lecsapolásnak köszönhetően egy „fejedelemségnyi” birtokot akartak nyerni, amely Bécs közelsége miatt jól kiaknázható.⁷² Wittmann Antal, ha lehet, még konkrétabban fogalmazott. A tamáskodóknak, akik azt firtatták, hogy az egész vállalkozás mibe is fog kerülni, azt válaszolta, hogy az a legdrágább, ha nem történik semmi, mert egyetlen árvíz is milliós károkat okoz. Wittmann számításai szerint a körülbelül 150 ezer hold kiterjedésű elmocсарasodott részen évi 100 ezer forint veszteség keletkezik amiatt, hogy nem művelik. Élő tapasztalat volt a számára, hogy a Lajta szabályozásának köszönhetően több ezer hold föld került biztonságba, a jobbágyok több ezer mázsa takarmányhoz jutottak.⁷³ A terület- és vízrendezések hasznát mutatta Máriaaliget is, ahol a rétöntözés bevezetése óta legkevesebb 400 ezer mázsa kiváló minőségű szénát nyertek. Ha a piacon kellett volna

---

védenyi partszakaszt érintette: „Védeny mező Városnak határában a fertőnek partyain, leg inkább a déli szellekkel reájók omló hullámok által olly nagy szagattások tétettnek, hogy nem csak az ország utón való által kellés veszedelmes kezd lenni, hanem már magában a mező Városban is némelly Házak a Fertőbe dültek.” MmL IVA 502a/75 659/1829 (1829.05.23.).

⁶⁹ Wittmann 1833a, 73.

⁷⁰ MmL IVB 916/3 1208/1820 (Győr, 1820.08.07.). Szekendi Esterházy felkérését három évvel későbbre datálja (vö. Szekendi 1938, 23).

⁷¹ Károly főherceg általánosságban tárgyalt gazdasági terveire lásd Kleyle kéziratoss életrajzát. MNL P 300 42d No. 3. 337. sk.

⁷² „[...] wodurch man 15 bis 20 Quadrat-Meilen des kostbarsten, zu allem Ertrag fähigen Landes nahe an der Hauptstadt theils neu gewinnen, theils von fernern Überschwämmungen bewahren, somit ein schönes Fürstenthum ohne Schwertstreich erobern würde.” (Wittmann 1833a, 85.) Mint előképet lásd a Nagy Frigyesnek – a Berlin környéki mocsarak lecsapolása kapcsán – tulajdonított mondást: „Hier habe ich im Frieden eine Provinz erobert, ohne einen Mann zu verlieren.”

⁷³ Vö. n. n. 1818a; Grailich [1818] Melléklet, 576–577.

megvenniük ezt a mennyiséget, a jószágtartás veszteséges lett volna.⁷⁴ A Lajta-szabályozás pozitív eredményei miatt a vármegyén is hasonló remények fogalmazódtak meg a Hansággal kapcsolatban a „nemzet dicsőségére és sok ezer jobbágy javára”.⁷⁵

Jóllehet a nagyra törő tervek eredeti formájukban végül nem valósultak meg, a három vármegyét és két latifundiumot érintő készülődés kapcsán – mint fentebb jeleztem – mégis jól megragadható az a gondolkodásmód, amely mentén az érintett felek vélt és valós érdekeiket igyekeztek érvényre juttatni. A következőkben ezért a vízügyi terveken túl röviden áttekintem a vármegyék közötti tárgyalássorozat főbb fordulóit is.

Alapvetően két elgondolás, két koncepció ütközött a tárgyalásokon. Az egyik a 18. század végén megkezdett módon, a Rábca szabályozásával és a Hanságba délről érkező folyóknak a Rábcába, illetve a folyót a felső szakaszon a Fertő irányában meghosszabbító főcsatornába való kormányzásával vélte megvalósíthatónak a hatékony lecsapolást. A másik elgondolás ettől lényegesen különbözött, az elmocsarasodás okát ugyanis éppen abban látta, hogy az északnak tartó folyók beömlenek a Hanság medencéjébe. A hatékony kiszáritás feltételeként szükségesnek látszott a Hanságot délről elkerülő, a folyók, patakok (Ikva, Kardos-ér, Kelemente, Répce, Kis-Rába) vizét összegyűjtő csatorna megépítése, illetve ezzel párhuzamosan a mocsár belsejének csatornázása, a Rábca szabályozása is. Az érintett három vármegye és a két nagy uradalom álláspontját a várható haszon és költségek mellett – a meglevő forrásanyagból nehezen kiolvasható, mindazonáltal létező – ellenszenvék és szimpátiák is alakították. A legkevésbé lelkesnek Győr vármegye bizonyult, Sopront és Mosont egyaránt nagy ambíciók fűtötték.

Kezdetben valamennyi érdekelt Moson vármegye és Wittmann Antal tervezete mögé sorakozott fel, majd a kezdeti viszonylagos harmónia megbomlása után Győr kiszállt a vállalkozásból, Sopron pedig a Sió és a Sárvíz szabályozásában már nevet szerzett Beszédes József elgondolását pártfogolta. Wittmann és Beszédes személyeskedéstől sem mentes vitáját, koncepciójuk sarokpontjait az alábbiakban részletesen is bemutatom.

A koalíciószervezés nehézségei

A 18. század utolsó harmadától mind súlyosabb árvízhelyzet kezelésére az érintett vármegyék 1822-ben szánták el magukat.⁷⁶ Moson vármegye a terület felmérésére egy Sopron vármegyével közös küldöttség felállítását javasolta. Sopron megye küldötteinek Wágner Mihály és Nagy István ugyanez év nyarán kelt és fentebb már hivatkozott beszámolójában⁷⁷ a Fertő vidéki települé-

⁷⁴ Wittmann 1833a, 57–58.

⁷⁵ Wittmann 1833a, 90. A Lajta szabályozására lásd Péch 1912; Dóka 1983.

⁷⁶ SL IVA 1.a. 2676/1822.

⁷⁷ MmL IVB 916/3 651/1823 (Sopron, 1822.07.15.).

sek kapcsán „szenvedhetetlen” károkat említ, melyek oka az, hogy az Ikva, a Kardos-ér és a Répce a Fertőbe ömlenek. Ennek negatív hatása ilyen tiszta formában „még csak most láttatik nyilvánosságosan”, korábban ugyanis a láp alatt, búvópataként érték el a Fertőt, míg a süttőri csatorna (Határcsatorna) megépítése után a víz folyása láthatóvá lett, s – Hegedűs személyére célozva – „az emberi gyarló természet szerint van kire hárítani a nagy szenvedhetetlen kárt”. Az egymással ellentétes hatású vízépítési munkálatok mellett a vizek elrekesztésével operáló halászat, valamint a részlegesen szabályozott Rába felgyorsult vize által szállított hordalék okozta feltöltődés is növelte a bajt.⁷⁸ A túloldali, Moson megyében fekvő települések helyzetét, „mellyek már most is nevezetes Posványok és Tavak között nagy lapányban vannak”, különösen kritikusnak látták, azt jósolva, hogy ha nem áll be pozitív változás, „a ki vándorlásra kényszerítettni vagy gyökeresebb segétségért” fognak „esedezni”.⁷⁹

Megoldásként javasolták az Ikva régi, alsó ágának újbóli megnyitását, illetve a Kardos-érnek és a Répceinek a főcsatornába vezetését. „Hivatalbéli kötelességünk, rész szerint a Vizi tudomány betse fenn tartásáért” ugyanakkor felhívták a figyelmet, hogy ezzel a probléma csak mérséklődik, de nem oldódik meg. A kedvezőtlen terep- és talajviszonyokat csak nagy odafigyeléssel lehet semlegesíteni: a terület száraz részei csaknem egy szinten vannak a vízzel, ugyanakkor a tözeges fekete homokból meder, gát nem építhető, ha mégis, úgy a marhák letiporják.⁸⁰

Valódi áttörést az hozhatna, ha a Fertőt lecsapolnák. Ehhez a Hanság északi szélén, ahol a vizek Pomogytól a szentjánosi határig állnak, és ahol a földeket „Tó forma szélességű Ereik” tarkítják, mindezen vizek „keresztül ásatnának”, ezáltal „minden kétségen kívül” a legrövidebb úton és módon szállíthatnák le a Fertő vizeit. A tervezet nélkülözi a további konkrétumokat, érdekes viszont a becsület és a nemzeti büszkeség emlegetése, mint olyan érv a vállalkozás mellett, amit hathatósan egészít ki a munkálatokban potenciálisan érdekelt koalíció tagjainak felsorolása – egy lehetséges ellenzővel szemben:

„Mutassuk meg mind az élő, mind az utóbbi Világnak, a *Magyarnak* már a 19ik században nagyobb Intézetekre [célokra] alkalmas voltát, ne kisbébéttessük nemzetünket az irigy szomszéd utazó által, a ki ezen 15 □^{ti} [négyzet] mértföld nagyságu vizeknek és mótároknak fekvéséből ki nézván annak ki szárrítása lehetőséget, mosologva hárította azt Lakosai tudatlanságokra 's a Nemzet Constitutiojára. Nem tudatlan Nemzetünk, Constitúciónk nem gátol, sőt igen is elő mozditt az illyeseket, csak legyenek arra Indítottok, Eszközölők, és Végrehajtók.” A nádor, a főispán, a helytartótanács vízügyi bizottsága, Moson megye („részt vevő és szenvedő szomszédunk”) és a magyaróvári uradalom mind-mind támogatnák a kezdeményezést, így „[s]emmi akadálytól nem félhetünk Győr Vármegyén kívül.”⁸¹

⁷⁸ A hansági tavak „paraszt mondás szerint, mind feneketlenek voltak, [...de] úgy bé öntettek, hogy alig esméri meg őket a vidéket esmérő is.” MmL IVB 916/3 651/1823 (Sopron, 1822.07.15.).

⁷⁹ MmL IVB 916/3 651/1823 (Sopron, 1822.07.15.).

⁸⁰ MmL IVB 916/3 651/1823 (Sopron, 1822.07.15.).

⁸¹ MmL IVB 916/3 651/1823 (Sopron, 1822.07.15.).

Ez utóbbi kitétel igazságtartalmára ebből az időből nincsenek forrásaink, a következő évek történései azonban igazolták Wágnerék pesszimista várakozásait.

Moson és Sopron megye képviselői (köztük Nagy István), továbbá Boboth Károly, Moson vármegye földmérője és Kanyó Mihály, a magyaróvári uradalom földmérője 1822. szeptember 23-án újabb, egynapos terepszemlét tartottak, hogy meghatározzák a lecsapolási munkálatok menetrendjét. Első lépésként abban állapodtak meg, hogy a földmérők kiszintezik a kérdéses területet, amely munka soproni részről ekkor már el is kezdődött.⁸² A terepbejárás során, az elvégzett szintezések után kétségkívül beigazolódott, hogy mind a fertőzugi, mind pedig a szentjánosi–bősárkányi határban felfakadó vizek a megnövekedett Fertőből származnak. Ez egyben azt is bizonyította, hogy keleti irányban van némi lejtése a területnek, a lecsapolás tehát lehetséges. Az értékes, de akkor már jó ideje víz alatt álló földek kiszárításától a szénatermelés felfutását remélték. A nagyszabású, a Rábca alsóbb folyására is kiható vízrendezést a földmérők a Győr megyei részeket amúgy is sújtó károk és a várható költségek miatt nem ajánlották, ellenben egy olyan csatorna megásására tettek javaslatot, amely Szentjános alatt, az úgynevezett alsó erdőtől indul, majd a lébényi hanyt átszelve Mecsérnek tart, ahol a mecséri és öttevényi határ találkozásánál a Mosoni-Dunába torkollik. Úgy találták, mivel a Mosoni-Duna a legmagasabb vízálláskor is több mint három méterrel (10 láb) alacsonyabban fekszik a Fertőnél (de alacsony vízálláskor a különbség meghaladta a 6 métert, 21 lábat), a lefolyást semmi sem gátolná. Számításaik szerint a Duna esetleges visszaduzzasztó hatása csak a lébényi hanyig érvényesülne, így nagy árvizektől egyáltalán nem kellene tartani.⁸³

Az első hármast találkozóra Sopron, Moson és Győr vármegyék földmérői között a következő évben, 1823. június 8-án került sor Bősárkányban.⁸⁴ Ekkor még úgy látszott, hogy mindhárom fél kellő bizalommal viseltetik egymás iránt, s képesek lesznek a hosszú távú együttműködésre. Még a mélyebben fekvő, ezért elvben nagyobb kockázatot viselő Győr vármegye sem támasztott akadályt a kezdeményezéssel szemben, sőt úgy nyilatkoztak, hogy a Rábca-szabályozás, „ha az kárunk nélkül meg eshetik, nekünk is szívünkön fekvődvén”, abban herceg Esterházy Miklós vezetése alatt örömet rész vesznek.⁸⁵ Esterházy felkérését Moson vármegye is pártolta. A herceg a megkeresésre pozitívan reagált, Bécsben keltezett levelében azt írta, hogy amint a földmérők végeznek a szintezéssel, és ő megismerheti a tervet, utána „a’ Tekintetes Nemes Karok’ s Rendek kívánságának e’ tárgyban is szívesen, és minden kíséréssel meg felelni fogok”.⁸⁶ Esterházy felkérése ügyében tehát

⁸² Moson vármegye levele Sopron vármegyének. MmL IVB 916/3 282/1823 (1823.04.07.); uo. 651/1823 (1823.05.09.).

⁸³ MmL IVB 916/3 1393/1823 (1823.10.20.).

⁸⁴ Bősárkány mint mindhárom megyeszékhelytől körülbelül egyforma távolságra eső tárgyalási helyszín, először 1804-ben bukkan fel. Lásd Schott József, Moson vármegye levéltárka által készített kronológiát. MmL IVA 510/15 (jelzet nélkül).

⁸⁵ MmL IVB 916/3 814–816/1823.

⁸⁶ MmL IVB 916/3 817/1823 (Bécs, 1823.05.24.); a felkérő levelet lásd uo. 651/1823 (1823.05.09.).

a megyék között konszenzus volt.⁸⁷ A három vármegye és az érintett uradalmak képviselői legközelebb 1824. április 26-án találkoztak a lecsapolás körüli kérdések egyeztetése miatt, megint csak Bősárkányban, amely találkozóra valamennyien népes küldöttséggel érkeztek. Közelebről két, egymással szorosán összefüggő kérdésben szerettek volna megállapodásra jutni: a Rábca szabályozásában és a Fertő környéki vizek lecsapolásában. Többnapos terepbejárásokat szerveztek, a Rábca medrét Bősárkánytól egészen a Rábával közös dunai torkolatáig megvizsgálták. A javasolt átmetszésekről, a lejtésről a három megye földmérői *közösen* vázlatokat készítettek. Megtekintették a Fertő vizeit a Hanság északi szélén, a Pomogytól egészen a Dunáig vezető csatorna tervezett nyomvonalát, majd április 30-án a hercegi kastélyban folytatták a tanácskozást. Győr vármegye küldöttei csak tanácskozási joggal vettek részt az ülésen, ezért nem születhetett érdemi döntés a Rábca szabályozásáról, mindazonáltal már azt is eredménynek tartották a jelenlévők, hogy herceg Esterházy Miklós számára végre egy konkrét tervvel szolgálhatnak.⁸⁸

Valamennyi érintett fél előtt ismert volt, hogy az árvizek legfőbb oka a Dunának áradáskor a Fertő szintje fölé magasodó és a Rábcát visszaduzzasztó vize, miként az is, hogy az áradások problémáját egyedül a Rába teljes vízrendszérének szabályozásával lehetne orvosolni. A korlátozott politikai és anyagi cselekvőképesség miatt a lehetséges megoldást azonban szűkebb körben, a Fertő–Hanság, a Rábca és a (Mosoni-) Duna vizeire kiterjedően keresték, s Vas vármegyével ez ügyben nem is folytattak érdemi tárgyalásokat. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Győr, Sopron és Vas megye folyamatosan megpróbálta bevonni Mosont a Rába szabályozásába, de amíg Moson vármegye az őt közvetlenül nem érintő tervekből kivonta magát, ő maga a vasiakat a Hanság lecsapolásában történő részvételre kérte fel.⁸⁹

⁸⁷ Moson megye 1823. május 9-én kelt levelében tudatta szomszédjával, hogy ők már felkérték a herceget, egyben kérték, hogy Sopron vármegye közgyűlése tegyen hasonlóképpen, ami természetesen nem ütközött akadályba: „a’ Köz dolgok elől mozdéltásban mutatott fáradságtalan iparkodása esméretes lévén, ezen Vgye által is meg kérettetni rendeltetett”. SL IVA 1.a. 1428/1823 (1823.06.24.).

⁸⁸ Sopron és Győr vármegye 12-12, Moson tíz fővel vett részt a tanácskozáson. MmL IVB 916/3 988/1824 (Eszterháza, 1824.05.01.).

⁸⁹ Ez utóbbihoz lásd Vas vármegye 1826. november 30-i levelét, melyből ez közvetve kiderül: „[...] ezen tárgyazott Munkának nem csak erre a Megyére [Vas], hanem az egész Hazára is terjedő hasznát meg esméri, de mivel azon Megyén keresztül 21 Mértföldnyi terjedésben folyó Rábának régen óhajtott Regulázása tellyesedéshez közelget, és ennek az igen terhes Munkának végbe vitele is már Adózóinak erejét fellül halladgya, ’s a Martzal, Réptze, és más folyó vizeknek rendbe hozása, úgy szinte sok ország utaknak tsináltatása, és jó karban tartása is számos köz Munkákat kívánnak, ’s végtére az is bizonyos, hogy a Fertőnek le tsapolása azon Ns. Vármegyére nézve csak akkor lehetne hasznos, ha a Rábtzának és Fertőnek vizei Szabadhegy-nél a Rábába, és evvel a Galamb vendégfogadónál vagy Gönyűnél vezetnének a Győri Dunába, ez pedig csak a Rába regulázásának végképpen való meg határozásátul függ, tehát a Hanság le tsapolása tekintetébül semmi Terhet sem válolhat magára.” Másolatban lásd a közgyűlési jegyzőkönyvben: MmL IVA 502a/74 461/1828 (1828.03.06.). Moson nem sokkal később ismét megpróbálta Vas megyét bevonni a vállalkozásba azzal, hogy a Hanság vizei már 300 ezer „holdakra számoltatható telkeket el nyeltek, és [...] ezen baj időrül időre mód nélkül nevelkedik, ’s ugyan ezért hallaszthatatlan orvoslást kíván”. Moson vármegye közgyűlésének levele. MmL IVB 916/3 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.30.). Vas megye elutasította a megkeresést azzal, hogy ők a Rábára koncentrálnak, „mi a’ javallott Fertő Bozótnak le csapoltatása érdemében megyebéli adózó Népünkre semmi illetén Terhet el nem fogadhatunk”. MmL IVB 916/3 461/1828 (Szombathely, 1827.12.10.).

A terepbejárás után a részt vevő felek által 1824. május 1-én aláírt jegyzőkönyv megállapította, hogy

„a' Ráptza vizinek a' Dunában a' Rába vizivel egyesülve való bé folyásával látván az helyszínén a' Ráptza viznek a' Rába által /:melly a' Dunában való bé folyásnál egyenesen a' Ráptza Vizinek eleibe fordul 's az által a' Ráptza vizét a' Dunával együtt vissza tolyla:/ a' ki folyásban áradás idejekor való gátoltatását, ugyan azért szükségesnek tartatik, hogy a' Rábtzának a' Dunában való bé folyása a' Rábával egyesültt bé folyásbul más helyre vezetessék, és így annak egyenesebb, és szabadabb lefolás szereztessék, ohajtáná ugyan a' Kiküldöttség, hogy a' viznek nagyobb esete okáért a' Rábának bé folyása alább [Győr alá] vitetődhetvén, a' Ráptzának ezen mostani bé folyása meg maradhatna.”⁹⁰

Nem láttak ugyanakkor esélyt egy nagyszabású Rába-szabályozásra („Századoktul fogva ezen Ns. Megyéknek sikertelen Kivánsága”), ezért a Rábcát Pinyéd és Abda között javasolták a Mosoni-Dunába vezetni, ahol pedig indokoltnak látszott, ott kétoldalt a medertől 15 ölnyire töltést építeni.⁹¹ Jóllehet az utóbbi elgondolást az Esterházy-uradalom ellenezte, „a' nevezett Ráptza vize Regulatiojának szükségét a' vegyes Kiküldöttség bőven által látván”, a vármegyék képviselői az egyes felekre háruló feladatokról és az ezekhez rendelt költségekről egyeztettek. A vállalások mértékének háttérben alapmotívumként a várható hasznok álltak, így – lévén, hogy minden fél saját vármegyéje utasításait tartotta szem előtt – a tárgyalásnak ebben a szakaszában nem sikerült megállapodásra jutni.

A soproni küldöttség azzal az ajánlattal élt, hogy a bősárcányi határban az átmetszési munkák harmadát vállalja, mivel – bár a Rábca az ő területét alig érinti – a víz majdani gyorsabb áramlásának köszönhetően az ő adózói is sokat nyernek az ügyön. Nem mellékesen a „jó szomszédság” is szerepelt a közös munka indoklásában. Ezt ugyanakkor a közgyűlésnek még jóvá kell hagynia. A mosoniak csak abban az esetben voltak hajlandók a megegyezésre, illetve hozzájárulni a költségek harmadával, ha Sopron megye nem korlátozza részvételét a szigorúan vett folyamszabályozási munkákra, hanem harmadrésben a folyó kitisztításából és a gátépítésből is kiveszi a részét. Győr vármegye szintén a folyó teljes körű szabályozása mellett foglalt állást, a költségekhez mindazonáltal ekkor még csak ötödrésben kívánt hozzájárulni, „minthogy [...] a' Rábtza Regulátziójából eredhető haszon a' két Vármegyék Helységeinek hasznával öszve hasonlítható sem volna”.⁹²

A Fertő menti vizeket levezető, a Hanság északi szélén megépítendő, majd a Mecsér alatt a Mosoni-Dunába torkolló csatorna ügyében sem történt előrelépés, bár „annak szükségét mind az három Ns. Megyék Kiküldöttjei által látták”. A győriek újlag azzal érveltek, hogy annak megépítéséből nekik nincs hasznuk, de ezzel a véleménnyel nemcsak a mosoni és soproni résztvevők,

⁹⁰ Kiemelés tőlem – H. G. K. MmL IVA 502a/70 988/1824 (1824.06.21.).

⁹¹ MmL IVB 916/3 988/1824 (Eszterháza, 1824.05.01.). E terv általam ismert első említését lásd SL IVA 1.a. 5/1823 (1823.01.20.).

⁹² MmL IVA 502a/70 988/1824 (1824.06.21.).

hanem még maga a Győr megyei földmérő sem értett egyet, mondván, ha a Rábcába kevesebb víz jut, azzal a folyó egész alsó szakasza tehermentesül.⁹³

Az eddigi, kellő politikai akarattal végeredményben közös nevezőre hozható álláspontok mellett a háttérben további érdekek, szempontok is meghúzódtak, amelyek már ekkor előrevetítették a megegyezés majdani kudarcát. Moson és Sopron vármegye csak úgy volt hajlandó részt venni az egész vállalkozásban, ha a szabályozás nem korlátozódik a Rábcára, hanem az ottani munkálatok végeztével belevágnak egy, a Fertő mocsarainak levezetését célzó csatorna megépítésébe is.⁹⁴ Ezzel szemben Győr vármegye csak abban az esetben akarta a lecsapolást támogatni, ha az csak a Hanságot érinti, a Fertőt viszont nem, és azt is kilátásba helyezte, hogy ha a csatornán keresztül a Fertőből származó árvíz fenyegetné, akkor azt zsilippel lezárja.⁹⁵ A még meg sem kezdődött vállalkozás kapcsán felmerülő véleménykülönbségek magukat a résztvevőket is feszélyezték, mert úgy érezték, ezzel eljártsszák a fővédnök, herceg Esterházy Miklós bizalmát.⁹⁶

Wittmann Antalt maga a herceg kérte fel egy tervezet kidolgozására. Wittmann üzleti útja miatt nem tudott részt venni a terepbejárással egybekötött tanácskozáson, de néhány nappal később az elvezető csatorna addigi tervezetéhez képest alternatív javaslattal állt elő, melyet a tanácskozás résztvevői is megkaptak.⁹⁷ Tervezete – a levéltári források tanúsága szerint – visszhang nélkül maradt, ezért nem csodálható, hogy a következő, 1825-ös évben a mind türelmetlenebb magyaróvári uradalom részéről kapott újabb impulzust a tervezés. A gyakorlatias Wittmann élni kívánt a meglepően száraz idő⁹⁸ kínálta lehetőséggel, s azonnal meg akarta kezdeni a munkálatokat. Szerette volna elkerülni, hogy a magyaróvári uradalomnak magánberuházásként, csupán a saját javát szem előtt tartva, akár a többi érdekelt ellenében kelljen belevágnia a csatornázásba.

⁹³ MmL IVB 916/3 988/1824 (Eszterháza, 1824.05.01.).

⁹⁴ MmL IVA 502a/70 988/1824 (1824.06.21.).

⁹⁵ MmL IVA 502a/70 596/1824 (1824.03.31.). Vö. hozzájárulnak a munkálatok elkezdéséhez, de csak úgy, hogy „ezen Csatornán egyedül csak a’ Hansági Motsárok Vizei, nem pedig a’ Fertői is eresztessen le”, s ha úgy látják, hogy a vállalkozás az alsóbb Győr megyei részekre nézve káros, úgy fenntartják maguknak a jogot a csatorna elzárására. MmL IVB 916/3 596/1824 (Győr, 1823.10.28.). Győr vármegye közönsége 1824. június 16-i közgyűlésén ezenkívül felszólította Moson vármegyét, „hogy jövendőben az ő hire ‘s tudta nélkül a’ vizeket ne regulázza”. Vö. MmL IVA 502a/70 1838/1824 (1824.11.17.). Wittmann alaptalannak vélte a győriek félelmét a lecsapolással érkező vizektől, mert a csatornázás csak fokozatosan történne, a fentebbi vizeknek pedig többé nem lenne utánpótlása, mialatt az alsóbb részekben már teljes mértékben kihasználhatnák a területgyarapodással és a kiszáritással járó előnyöket (Wittmann 1833a, 101).

⁹⁶ „Mennél nagyobb örömet és buzgóbb Tiszteletet indított bennünk Herczegségednek azon Kegyes ajánlása, mellynél fogva a’ Rápcza Vízének és Hanyságbéli kártékony motsárok Regulatiójának Igazgatását magára vállalni méltóztatott, annál nagyobb fájdalomkra szolgált közlésérül az illető Vármegyék közt tartott közös Tanácskozás eránt a’ máji napon előnkbe terjesztett tudósítás, mellyből a’ vélekedéseknek különbözősését, és onnand származó nehézségeket [kiolvasva], méltán attul tarthatunk, hogy azok miatt azon hasznos igyekezetnek el kell mulni” – de a herceg tapasztalatára és bölcsességére ettől függetlenül továbbra is számítanak. MmL IVB 916/3 988/1824 (Magyaróvár, 1824.06.21.).

⁹⁷ MmL IVB 916/3 988/1824 (Eszterháza, 1824.05.01.). Lásd Wágner Mihály, Király György és Boboth Károly terveit a Rábca kanyarulatainak átvágásáról, melyek 1823-ban készültek el (Szekendi 1938, 23–24).

⁹⁸ Wittmann 1833a, 73.

Az ellaposodó előkészületek és a terméketlen várakozás állóvizét felkavarva, tervezetét Wittmann 1825. július 4-én ismertette Moson vármegye közgyűlése előtt. Előadása fellelkesítette a rendeket, elgondolásait logikusnak és jól kidolgozottak találták. Moson vármegye már csak azért is nagy tetszéssel fogadta Wittmann tervezetét, mert „Károly Eő Cs. s Kir. Herczagsége kész légyen részérül ezen motsároknak le tsapolására áldozatokat tenni, ha Eszterházý Miklos Eő Herczagsége és Eő Excellentiája öregbik gróf Zichý Károly Status és Conferentialis Minister Úr [...] ezen czélnak el érésében véle egyet fognak érteni”. Azaz a főhercegi uradalom ekkor még a másik két érdekelt latifundium, a Sopron megyei Esterházy- és a Moson megyei szentmiklósi Zichy-uradalom részvételétől tette függővé támogatását.⁹⁹ Moson vármegye közgyűlése csupán azt kötötte ki, hogy a munkálatok nem eredményezhetik az adózók megrövidítését, illetve a Győr vármegyei határok elöntését.¹⁰⁰

A források alapján több, egymástól a változó körülményekhez mérten különböző tervezet rekonstruálható. Wittmann legoptimistább változata azzal számolt, hogy mind a politikai akarat, mind az anyagi fedezet, mind pedig az érintett községek és uradalmak hozzájárulása rendelkezésre fog állni a vállalkozáshoz. A kompromisszumos megoldást ehhez képest az jelentette volna, ha a lecsapolás szűkebb hatókörben, vízügyi szempontból nem a legoptimálisabb megoldást alkalmazva, de a lehető legkevesebb tulajdonosi érdeket sértve indul meg.¹⁰¹ (A *XI. térképmellékleten* világosbarna színnel jelzett csatornák nyomvonala e kompromisszumot tükrözi. A térkép alapjául szolgáló 1826-ban készült térkép másolata a *VIII. térképmellékletben* található.) A minimálverzió – amely végül is realitás lett – abból indult ki, hogy nincs mód semmilyen megegyezésre, a magyaróvári uradalom a saját területén, magánberuházásként vág bele a lecsapolásba (ennek eredményeit világoskék színnel lásd a *XI. térképmellékleten*).

⁹⁹ Vö. Moson vármegye levele gr. Zichy Károlyhoz. MmL IVB 916/3 1680/1826 (1826.11.30.).

¹⁰⁰ MmL IVA 502a/71 992/1825 (1825.07.06.).

¹⁰¹ Ez, mint majd látni fogjuk, a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Hanság déli szélére tervezett csatornát bentebb, a mocsár központibb részén vezették volna, illetve a Rábca medrét teszik alkalmassá a csatornafunkciók ellátására.

Wittmann Antal tervezete

„Ungarn enthält noch vorzüglich ungeheure Sumpgründe, wenn sie trocken geleget würden, den National-Reichthum bedeutend erhöhen müßten.“¹⁰²

Wittmann helyzetértékelése szerint a Hanság mintegy 10 négyzetmérföldnyi mocsarát

„a Fertő tava felé igyekző Ikva s Kölömente [Kelemente] patakok s Rápcza és a Kapuvári Rába vizei, ugy a partyait némellykor által hágo Rába folyója okozzák, de ezen bajt főképpen az öregbetti, hogy ezen ősze gyült vizek[ne]k a keskeny tekervényes és sok helyeken nádal és egyéb vízi növényekkel el lepet Rápczán szabad le folyások nintsen, és a mellyek le folyanak, azokat a sebbessebben folyó más vizek folyamatokban tartóztattyák, végtére pedig hogy az Ikva és Rábcza vizeinek le szálléttásokra a Kapuvári Rábán által a Király Tóig ásatott tsatornán a gátolt le folyás miatt a vizeknek vissza nyomodására út készítettvén ezen gyakran a Király Tóbul is vissza térnek és minekutánna a Pomogyi, Vallai; Tétényi, és Pusztá Somorjai Vidékeket el öntötték; a Szent Jánosi határban is el terülvén, a Király tó felé vissza nyomodnak; mellybül ezt kellett következtetni, hogy előbb vagy utobb Mosóny és Soprony vármegyéknek lapanyosabban fekvő részeinek hasonló motsároká kellett vállniok“.¹⁰³

A lehetséges megoldásokat mérlegelve elsőként a terepviszonyokat, a víz természetes esésének mértékét vizsgálta meg. A szintezést nehezítette, hogy a kiszintezendő részek alig voltak megközelíthetők. Wittmann álláspontja az volt, hogy ha az esés nem kellő mértékű és irányú, akkor a víz szintjét kell megemelni, hogy a kívánt irányba történhessen a lecsapolás.¹⁰⁴ Számításai szerint közepes vízállásnál a víz szintje a pomogyi töltés mögött, a Fertőben állt a legmagasabban, ahonnan Barátföldig, illetve a Mosoni-Dunáig 22 láb volt az esése, majd innen a Nagy-Dunáig további 3-4 láb esés következett. A Pomogytól Győrig terjedő szakaszon tehát maximum 4 öl és 1-2 láb eséssel számolhattak. Ez elég csekély szintkülönbség volt, ráadásul az esés nagyobb részt a Bősárkány előtti szakaszra jutott.¹⁰⁵ Az ebből fakadó nehézségeket Wittmann azáltal vélte kivédhetőnek, ha a Fertő szintjét a beleömlő patakok segítségével megemelik, hogy a csatornába zúduló víz kellő lendületet vehessen.¹⁰⁶ Ugyanebből a

¹⁰² Wittmann 1833a, 13.

¹⁰³ MmL IVA 502a/71 992/1825 (1825.07.06.).

¹⁰⁴ Wittmann 1833a, 54–55.

¹⁰⁵ Wittmann 1833a, 91–92. Egy másik számítás ennél jóval kisebb, mindazonáltal létező eséssel számolt. Eszerint a Rába–Rábca dunai torkolata és a pomogyi vámház közötti távolságon a terület esése – ha az árvizek visszaduzzasztó hatását is ideszámoljuk – mindössze 2 öl és 1 láb, azaz alig 4 méter. MmL IVA 502a/71 992/1825 (1825.07.06.).

¹⁰⁶ Wittmann 1833a, 91–92.

megfontolásból azt is kívánatosnak tartotta volna, hogy a Rábca és a Rába ne közvetlenül torkolljon a Mosoni-Dunába Győr előtt, hanem a város alatt vezessék őket tovább, akár egészen Gönyűig.¹⁰⁷

Mint láttuk, a korábbi nagy árvizeket nemcsak az adott év kedvezőtlen időjárási viszonyai okozták, hanem az a hidrológiai–geomorfológiai sajátosság is, hogy ha a Fertő–Hanság medencéje egyszer megtelt, a felesleges víz a Rábca kanyargós, szűk, vízínövényekkel teli medre miatt csak igen lassan tudott eltávozni. A Fertő és a Hanság között ugyanakkor volt egy lényeges különbség is. Míg az előbbinél nem kellett tartani a feltöltődéstől, mert csak jelentéktelen patakok ömlenek bele, addig a Hanságba a dél felől érkező patakok és folyók (Ikva, Répce, Kelemente, Kapuvári Rába) rengeteg hordalékot szállítottak, elzárva így a Fertő természetes lefolyási útját, tovább fokozva az árvízveszélyt. Az Ikva és Répce hordaléka a pomogyi töltés mentén rakódott le, így a víz nem kifele folyt a tóból, hanem visszaáramlott a tóba, egészen addig, amíg nem érte el azt a magasságot, hogy már átcsordult az 1780-ban elkészült pomogyi töltésen. Amikor ez bekövetkezett, a Fertő vize több kilométer szélességben zúdult át a Hanságba. Ha a Hanságban is magasán állt a víz, az egész terület – Wittmann kifejezésével – egy óriási „folyómederré” változott. A Rábca kedvezőtlen mederadottságai és csekély esése miatt ennek az irtatlan vízmennyiségnek a levezetése csak lépésenként történhetett.¹⁰⁸

Fentebb már jeleztük, hogy a korábbi vízrendezések nem egy esetben csak rontottak a helyzeten. A legsúlyosabb hibának az bizonyult, hogy a Kapuvári Rába vizét merőlegesen vezették a Hegedűs-csatornába, s emellett még ráterhelték a Király-tó vizét is. Az alsóbb részek nagy vízmagassága ugyanis megakadályozta, hogy a felsőbb részek kisebb vízfolyásai utat találjanak, így a Hegedűs-(Esterházy)-csatorna Király-tó fölötti része eliszapolódott, a Fertő medre pedig egyre jobban megtelt a visszafolyó vizektől.¹⁰⁹

Wittmann tervezetének lényegét az képezte, hogy két nagy csatornát kell építeni, melyek közül az egyik a Fertő és az abba ömlő patakok vizének elvezetésére szolgálna, és Sopron megye területén húzódna, míg a másik Moson megye területén haladna, feladata pedig a Fertő és a Hanság lecsapolása lenne (a *XI. térképmellékletben* világosbarna színnel jelölt 1. alsó, illetve 2. felső csatornák).¹¹⁰ A felmerülő költségek megosztására azzal a javaslattal élt, hogy míg a mocsárlecsapolás (egészen Bősárkányig) valójában magánbirtokok rendezése, ezért annak költségeit az illető uradalmaknak kell viselnie, addig a Rábca szabályozása már közfeladat, amelynek költségei Győr megyére hárulnának. Wittmann azt tartotta volna méltányosnak, ha az Esterházy- és a magyaróvári uradalom a Rábca és a Fertő-csatorna összefolyásáig saját költségen szabályozza a Rábcat, ahonnan a lébényi határ széléig Moson és Sopron vármegye közösen, majd innentől Győr vármegye finanszírozza a munkála-

¹⁰⁷ Wittmann 1833a, 56–57, 100. A Rába gönyűi torkolata egykori állapotának visszaállítására, egyben a víz esésének ekképpen történő megemelésére lásd Ugróczy 1821, I. 161.

¹⁰⁸ Wittmann 1833a, 92–94.

¹⁰⁹ Wittmann 1833a, 94–95.

¹¹⁰ SL IVA 1.a. 286/1826 (1826.01.23.).

tokat.¹¹¹ Wittmann terveiből a csatornarendszer megépítésének két nagyobb munkálata körvonalazódik.

1a Egyrészt valamennyi, a Hanságba délről beömlő folyót kelet felé kell kormányozni. A Répce, az Ikva és a Kapuvári Rába számára megfelelő szélességű, amolyan félig folyó-, félig csatornamedret kell ásni, hogy képes legyen mindhárom vizét felvenni (déli gyűjtőcsatorna – ennek lehetséges nyomvonalát adja a *XI. térképmellékletben* látható térképen Veszkény felett induló, enyhén ívelt, Győr alatt a Nagy-Dunába torkolló, mályvaszínű vonallal jelölt csatorna, amely Rábapatonától egyben a Rába új medrét képezte volna).¹¹² Amennyiben nincs mód a déli gyűjtőcsatorna megépítésére, úgy arra kell törekedni, hogy a délről közvetlenül a Rábca- vagy főcsatornába (Haupt-Canale) érkező vizeket hegyesszögben kössék be, ezáltal elkerülhető annak eliszapolódása (csatornák világosbarna színnel ugyanott).¹¹³

1b A három folyó és a belső mocsarak vizeinek elvezetésére kialakítandó főcsatorna medrének szélességét Wittmann 60 ölnyre tervezte, mert csak így látta biztosítottnak, hogy az valamennyi vizet képes lesz felvenni. Mindezt azonban nem úgy gondolta, hogy teljes szélességében ki is ássák azt: a valódi csatornát mindössze két párhuzamosan futó, 3 öl széles meder alkotta volna, a köztes 54 öl szélességnyi rész pedig szárazabb időkben kaszáló lett volna, s csak a nedvesebbekben funkcionált volna mederként. A két párhuzamos csatorna (zwei Seitenanäle)¹¹⁴ tehát a 60 ölnyi¹¹⁵ térség szélén húzódott volna, kívülről gátakkal elrekesztve (a *XI. térképmellékleten* a világosbarna csatornák egyesülése után a Főcsatorna). A meder kialakítása ebben az esetben olcsón megoldható, mert a csatorna ásásakor kihányt föld közvetlenül a két külső szélén futó töltést erősíti.¹¹⁶ A gátakról úgy vélekedett, hogy megfelelő, egyenes vonalú lejtést kell nekik adni, és soha nem szabad közvetlenül a part közelébe építeni őket. Szerinte a megépítésük már önmagában is felfogható csatornaszélesítésként, s így a kiáradó víz sodra kevésbé károsítja a gátakat. Mégis nagy felelősség, mert ha átszakadnak, a víz sokkal nagyobb pusztítást okoz, mintha egyáltalán nem épült volna töltés.¹¹⁷

Wittmann – elveivel összhangban – először csak az egyik csatorna építésébe akart belevágni. Úgy számolt, hogy ez rövidesen annyi hasznot hajt, amennyiből a másik munkálatai is fedezhetők. A vállalkozást a jövedelmek mértékében mindig bővítenék, a gátakat magasítanák, egészen addig, amíg a Hanság teljes kiszáraitását el nem érik.¹¹⁸ A munkálatokat a Rábca-csatorna

¹¹¹ Wittmann 1833a, 100.

¹¹² Wittmann 1833a, 95–96; Seidl 1834, 27.

¹¹³ Wittmann 1833a, 56.

¹¹⁴ Wittmann 1833a, 54–55; Seidl 1834, 27.

¹¹⁵ Szekendi, könyökben megadva a csatorna szélességét, kétszer 3 könyök széles mederrel és 24 könyök köztes résszel számol (Szekendi 1938, 24).

¹¹⁶ Wittmann 1833a, 96.

¹¹⁷ Wittmann 1833a, 57–58.

¹¹⁸ Wittmann 1833a, 96. Az önfinanszírozáshoz korabeli megfogalmazásban: „[...] javalltatis tovább, hogy azon tsatornákbul az melly a fertő felül esik, leg először készittessen el, mert ez által nagy részre a vidéknek ki szarétatván, a nyerendő terjedésnek hasznával a további munka könyebben folytathathatik.” MmL IVA 502a/71 992/1825 (1825.07.06.).

megépítésével, az Esterházy-uradalom felől indulva javasolta megkezdeni, az Esterházyak költségén. Wittmann elképzelése szerint felső szakaszát az Ikva, a Répce és a Kapuvári Rába vizét szállító Ikva-csatorna (déli gyűjtőcsatorna) adná, amely hegyesszögben torkollna bele a Veszvény–Mosonszentjános vonaltól induló, itt már Rábca-csatornának nevezett alsó szakaszba. Wittmann úgy kalkulált, hogy már ez a művelet jelentősen csökkentené a Fertő vizét. A Főcsatorna felső szakaszát, amely Esterházy-csatorna néven is ismeretes, a Király-tó felett újra ki kell ásni, de már csak azért, hogy az a földalatti vizeket összegyűjtő szívócsatornaként működjön, amelybe a mosoni oldalról néhány kisebb csatornát is be lehet kötni.¹¹⁹

2. Végül Wittmann a Hanság északi szélén, Pomogytól indulva egy a magyarvári uradalom területén haladó és az uradalom által finanszírozott, 4 öl szélességű Fertő-csatorna (See-Canal) kiásását is tervbe vette, amelynek feladata a Fertőből kiömlő vizek összegyűjtése és elvezetése lett volna. Arra az esetre, ha a mocsaras talaj miatt ennek medrét nem tudnák megásni, egy keményebb talajon húzódó alternatív verziót is tervezett, amely övcsatornaként Pomogynál rögtön északi irányba indulna, majd az északi oldalon a Zicksee magasságában keletnek fordulva, Tétény, Tarcsa és Pusztasomorja szélén haladna tovább egészen Császárrétegig, ahol délnek fordulva az ún. szentjánosi erdőig, majd innen – mintegy az eredeti, Pomogytól induló meder meghosszabbításaként – nyugatnak tartana, hogy Réti alatt egyesüljön a hansági csatornával. Wittmann azt is tervezte, hogy idővel a Hanság északi részét egészen a határos településekig felparcellázzák, ahol a parcellák mellett futó árkok szintén a terület mihamarabbi kiszáraitását segítették volna (a VIII. és XI. térképmellékleten lásd a felső, világosbarna színű, sakktáblaszerű részt, illetve az azt oldalról és felülről körbefogó csatornát).¹²⁰ A lecsapolástól azt várták, hogy a Fertő vize visszahúzódik, a Magyaróvár felé eső vidéken a pangó vizek eltűnnek, „a töltések által a posványoknak eledele el zárattván, [...] az áradásoknak meg szűnnése is reménylhetetik”.¹²¹

Az 1824 nyara óta eltelt időszak passzivitását látva, Moson vármegye rendjei Wittmann előadását követően még aznap, azaz 1825. július 4-én kelt, retorikai bravúrral megírt levélben igyekeztek szomszédaikat Wittmann tervezete mellé állítani, s az addig elért eredményeket, a három vármegye közötti törékeny koalíciót a későbbi együttműködésnek megmenteni.

„Nagyságtok, Kegyelmetek fel világositott érzéseihez tartozó bizodalmonkat most is mint egyébbkor meg bizonyítottani kívánván, nem annyira a haszonra és kárra, vagy az említett természeti Jussra építettünk, mintsem a bennünket Nagyságtok Kegyelmetekkel szorossabban öszve kötő szives Barátságunk, jó Szomszédásunk, és Atyafiságunk meg szeghetetlen törvényére építettünk, midőn nem kételkedhetünk, hogy ezt a Századoktól óhajtva várt, és most közös Szerentsénkre meg jelent alkalmatosságot” támogatni kívánják.¹²²

¹¹⁹ Wittmann 1833a, 95–96.

¹²⁰ Wittmann 1833a, 97–99; Seidl 1834, 27.

¹²¹ MmL IVA 502a/71 992/1825 (1825.07.06.).

¹²² MmL IVB 916/3 992/1825 (Magyaróvár, 1825.07.04.).

Hasonló stílusban szövegezett levelet küldtek herceg Esterházy Miklós részére is, akitől azt kérték, hogy tekintélyét latba vetve, a tervezet „siettetését alkalmas módokkal” segítse elő¹²³ – ami sikerült is, hiszen 1826-ban még tovább folytak az egyeztetések.¹²⁴

A megyék és uradalmak közötti nézeteltéréseken túl Wittmann-nak még egy további érdekcsoport szempontjaira is tekintettel kellett lennie: a jobbágyközösségek hozzájárulása nélkül az egyes településhatárokon nem lehetett csatornázni. A Sopron megyei, Földsziget mögötti, illetve Rábca menti falvak nem engedték telkeiken a csatornázást, ezért is szorgalmazta Wittmann, hogy az új csatornát, amennyire csak lehet, a Rábcához közel, de még szilárd talajon, a mocsáron kívül kell megépíteni, ezzel is elősegítve a megegyezés lehetőségét. Az erőteljes falusi érdekvédelem mellett a terepviszonyok is ennek az elgondolásnak kedveztek, mivel a felszín a Rábcától déli irányban távolodva alattomosan emelkedett. A csatornaépítés egy bizonyos távolságon túl már aránytalanul nagy földmunkával járt volna.¹²⁵ A számtalan – s feloldhatatlannak tűnő – érdekkonfliktusban Wittmann ugyanakkor már azt is nagy előrelépésként értékelte volna, ha első lépésként legalább a Rábca kanyarulatait átvágják. Így felgyorsulna a folyó sebessége, s csatornaépítés nélkül is több víz távozna a mocsárból, mint előtte.¹²⁶

A magyaróvári uradalom részéről a megegyezést volt hivatva elősegíteni egy próbacsatorna megásása is, azzal a céllal, hogy ennek kedvező hatását látva a lentebb fekvő területeken élők is konstruktívan viszonyuljanak a csatornázáshoz, és engedélyezzék a csatornák földjeiken történő átvezetését.¹²⁷ A próbaásás másik célja az volt, hogy ezáltal a magyaróvári uradalom meggyőződhessen a költségek nagyságrendjéről és az esetleges problémákról (gátépítés, talajminőség, munkaszervezés). A próbacsatorna megásásához főleg Győr megye ragaszkodott – még a munkálatok megkezdése előtt. Az ő szempontjukból nem annyira a költségkalkuláció volt az elsődleges, mint inkább az esetleges káros következmények felmérése, ezért már a próbaásásba is csak azzal a kikötéssel egyeztek bele, hogy „ha károsnak esmértetnék ismét

¹²³ MmL IVB 916/3 992/1825 (Magyaróvár, 1825.07.04.).

¹²⁴ Sopron vármegye a mosoniak által 1825-ben átküldött tervekkel kapcsolatban – a magyaróvári uradalom által időközben megkezdett csatornázásokkal párhuzamosan – azzal az észrevétellel élt, hogy a szabályozás csak akkor lesz eredményes, ha a Fertőt is érinti, ezért javasolták, hogy a levezetőcsatornát egészen a tóig hosszabbítsák meg. Azaz nem emeltek kifogást a megkezdett munkálatok ellen, mert az nemcsak a közjót növeli, de Sopron megye hasznára is válik, éppen ezért Wittmann tervezetét örömmel elfogadták, s sürgették a munkálatok megkezdését, remélve, hogy egyszer majd a Fertőig is eljut a szabályozás. MmL IVB 916/3 336/1826 (Sopron, 1826.01.28.); lásd még SL IVA 1.a. 286/1826 (1826.01.23.).

¹²⁵ Így pl. Bősárkány Rábca felőli részén a kutak mélységét 1 ölnek, a település másik oldalán viszont már 4 ölnek mérték.

¹²⁶ Wittmann magyar–német nyelvű jelentése Moson megyének. MmL IVB 916/3 1680/1826.

¹²⁷ Seidl 1834, 26–27.

bé töltessék”.¹²⁸ Azonban még a próbacsatorna definíciójában sem volt egyetértés. Győr vármegye elgondolása az volt, hogy a Rábcán Bósárkány alatt, már Győr vármegye területén két csavarulatot Károly főherceg költségén vágjanak át, és amennyiben káros hatásúnak bizonyulnának, úgy még visszatölthetik őket. Emellett felmerült egy 600 öl hosszúságú próbacsatorna ötlete is, amit mosoni részről még inkább értetlenséggel fogadtak.¹²⁹ Mindez két szempontból is ellentétben állt a korábbi megállapodásokkal: Wittmann szerint értelmetlen bizonytalan költségekbe verni magukat, amikor még az sincs eldöntve, hogy ki bírálja majd el az elkészült művet – főleg ha az alatta fekvő részeken a Rábca még nincs szabályozva. Azaz a győriek mást értettek próbacsatornán, mint a többiek. Azt gondolták, hogy Károly főherceg pénzén végleges formájában megépítik a csatornát a felső részen, azzal, hogy ha nem válik be, legfeljebb visszatemetik. A többiek – Wittmann-nal az élen – egy rövid szakaszban gondolkodtak, amely demonstratív céllal készül, hogy a költségek, nehézségek, illetve a határfok mértékét felmérhessék; Károly főherceg is csak ennek a megépítésére tett ajánlatot. A próbacsatornával kapcsolatban a mosoniak álláspontja végig az volt, hogy ezt legfeljebb 40-50 öl hosszán, az érintett három vármegye közös határán ássák meg.¹³⁰

Mire azonban a próbacsatorna kérdése előkerült, a magyaróvári uradalom a lébényi hanyban már elkészített egy 3 öl széles, 1300 öl hosszú, akár kísérletinek is tekinthető csatornát, melyet kétoldalt töltések öveztek, költségei pe-

¹²⁸ MmL IVA 502a/72 1256/1826 (1826.09.04.). Győr vármegye közgyűlése hozzájárult a Wittmann-féle próbacsatorna építéséhez, de csak ha nem származik kára belőle, ellenkező esetben visszatemetetik. MmL IVB 916/3 1256/1826 (Győr, 1826.07.31.). Sopronból egy olyan levél érkezett, hogy ha elkészülnek a próbacsatornázással, akkor az ő küldöttségüket is hívják meg annak megtekintésére. MmL IVB 916/3 1256/1826 (1826.07.24.). Sopron vármegye véleménye szerint a próbacsatorna „ezen Megyének kárára nem lévén, az ellen semmi ellenkező észrevétel magát elő nem adta, mindazon által a’ Kiküldöttség azon fő Canalisnak, mely által a’ Hanyásági Vizek a’ Rábtza által a’ Dunában le tsapolandók volnának, el nem ismervén”. SL IVA 1.a. 1570/1826. Ezzel szemben azt képviselték, hogy mind a Fertő, mind pedig a Hanság lecsapolásának „a’ Rábtza folyása leg természetesebb és leg bizonyosabb útja legyen”, annak medrét kell a nagyobb víztömeg befogadására alkalmassá tenni, nem pedig a Mosoni-Duna felé új medret építeni, jóllehet Wittmann itt már nem is szól a mosoni csatornáról. SL IVA 1.a. 2465/1826 (1826.09.14.). Véleményem szerint ez az a pont, ahol Sopron vármegye részéről megfigyelhető a kihátrálás Wittmann terve mögül, mert ugyan egy Mecsér alatti lehetséges torkolat a tervezés egy korábbi fázisában mind mosoni, mind soproni részről szerepelt még, ennek később nem találtam nyomát. A kihátrálás okai között sokkal fontosabbnak tűnik az a szempont, hogy Beszédes József ugyanaznap ismertette tervét Sopronban (lásd lejjebb).

¹²⁹ A magyaróvári uradalom a próbacsatornát Győr vármegye kérésére ássa meg, „de ez a’ munka csak 40 vagy 50 ölnyi hosszúságra terjedhet”, mert ha az ott alkalmazott megoldásokat kétséges hatásúnak találnák, úgy a medret vissza kell temetni. Azt az ötletet, hogy 600 öl hosszán ássák meg a kettős próbacsatornát, Wittmann egyrészt költségesnek tartotta, másrészt nem látta, hogy ki lesz az, aki majd véleményt mond arról, hogy ez „jó foganatu legyen é vagy sem”. E kérdés megválaszolása amúgy is lehetetlen, mert csak a Rábca egészének szabályozása után nyerhetne bizonyítást a kettős rendszerű csatorna praktikussága. E példa is jelezte, hogy herceg Esterházy mint „főkormányzó” mellett szükség lett volna egy olyan, mindenki által elismert személyre is, aki a kivitelezésért felel, s akinek döntéseit senki nem bírálja felül. MmL IVB 916/3 1256/1826.

¹³⁰ MmL IVB 916/3 1256/1826 (1826.09.04.).

dig 2300 bécsi értékű forintra rúgtak.¹³¹ A csatornát, melyet 1825 őszén Károly főherceg is megtekintett,¹³² a fölé emelt hídról szemlélték meg a megyék küldöttei. Ugyan a kettős csatornarendszer gondolatát Sopron és Győr vármegye elfogadta, a már elkészült csatornáról az a vélemény fogalmazódott meg, hogy az hatásaiban ellenkezik Wittmann ígéreteivel.¹³³

A már két év óta húzódó viták és a munkálatok megkezdésére kivételesen kedvező időjárás 1826-ban Wittmann arra sarkallta, hogy udvariasan, de határozottan szólítsa fel Moson megyét, hogy az általa tíz pontba foglalt kérdésekre egyértelmű és végleges választ adjanak, különben nem tudják a munkálatokat elkezdni.¹³⁴ A végső egyetértési nyilatkozatot a most is Bősárányba, „a három Törvényhatóságok között való közép pontra” 1826. szeptember 17-re összehívott, de csak 27-én megtartott szentesítő gyűlésnek kellett volna meghoznia.¹³⁵ A végső megállapodás előtt Moson vármegye rendjei 1826. szeptember 4-én a wittmanni kérdések és az addig elért kompromisszumok mentén áttekintették a még kérdéses pontokat és irányelveket. A mosoni részről a megállapodáshoz előkészített szakértői anyag betekintést enged a rendi partikularitások világába: az érintett felek miként próbálták meg – a közös cél érdekében – a rendi logikán felülemelkedve autonómiájuk kereteit meghaladni, vagyis a saját árnyékukat átlépni.

A lecsapolás melletti, korábban már ismertetett érveket most nem citálva, a megállapodástervezet egyik legfontosabb irányelve, hogy a vizektől fenyegetett adózó népességet a lecsapolással és a Rábca medrének rendezésével segíteni kell, s „erre egyszer mind olly módot választani szükséges légyen, hogy midőn a felyebb helyhez tetett szenvedő vidékektől a Baj el mozdíttatik, az alsók ezektől ne szenvedgyenek, [...] a Rábtza folyójának Regulációja, úgy mint a Hanság le tsapolására szükséges eszköz, mindenek előtt történnyen meg”.¹³⁶ Mivel a vízrendezés pozitív hatásai egyformán érintették valamennyiüket, a költségek viselésében Moson ragaszkodott az egyenlő mértékhez: a Rábca szabályozásához „mindenik egy harmad részben járuljon olly módon, hogy ezen munkákat alulrul Ns. Győr Vármegye 's a hol ennek része végződik ottan ezen [Moson] megye következz és ezután ismét a Beő Sárkányi Vidékig Ns. Soprony Vármegye végeztesse”. A Rábca medrének rendezését illetően álláspontjuk az volt, hogy a szabályozást a pinnyédi torkolatnál kezdjék, és a

¹³¹ Seidl 1834, 28. Szekendi e Szentjános–Lébény közötti csatornáról azt írja, hogy az ekkor már teljesen, mintegy 3 ezer öl hosszúságban elkészült (Szekendi 1938, 25).

¹³² Wittmann 1833a, 89.

¹³³ Szekendi 1938, 25.

¹³⁴ Wittmann levelének tisztázatát lásd MmL IVB 916/3 1256/1826.

¹³⁵ „[...] ezen Pontoknak minden Ágazattyára nézve a támodható Kétségeket, és lehető akadályokat el-mellőző, világos, közös meg egyezésre épültt, következképpen minden részeket meg nyugtató és kötelező szabások állapittassanak meg [...] hogy ezen tárgyozott Munkáknak hol, mikor, és mi erővel? úgy kinek, és melly módon el-rendeltt igazgatása alatt leendő kezdése, folytatása, és tőkélletes végre hajtása eránt tartandó közös és végképpen való tanácskozással meg állapittandó kötelező erejű Egyezéstételre egy ki-küldöttséget rendelni, néki minden támadható kérdésekre meg felelő utasittást adni, 's azt Beősárányba, mint a három Törvényhatóságok között való közép pontra ezen holnap 17.^{kere} küldeni [...] méltóztassanak.” MmL IVA 502a/72 1256/1826 (1826.09.04.). Vö. még Szekendi 1938, 28.

¹³⁶ MmL IVA 502a/72 1256/1826 (1826.09.04.).

folyásiránnyal szemben, felfelé haladva folytassák egészen Bősárkány magasságáig, az Esterházy Miklós által már megásatott csatornáig.¹³⁷

A munka és a költségek harmadolásának módját tekintve „Leg igazságosabbnak esmértek az: ha ennél a fel-osztásnál nem a folyó Öleknek száma, hanem az ásátásoknak Cubica Tartalmához képest meg kívántató munkásoknak száma vétetik sinór mértékül”, azaz a három vármegyét képviselő mérnökök a földmunkák helyszínét előzetesen megjelölve, azok mennyiségét közösen (a csalás lehetőségét kizárva) számolják ki.¹³⁸ A munkálatok fő koordinátorának székében Moson vármegye Wittmann Antalt szerette volna látni,¹³⁹ ami ellen korábbi nyilatkozataik alapján a másik két vármegyének sem volt kifogása. Jellemző adalék Wittmann személyéhez, hogy a munkálatok során „nem mint parancsoló hanem csak mint tanácsló, és csak az illető Törvényhatóságok részéről ezen munkához rendeltetendő Biztos Urakkal egytetést tartó Vezető akar a belé helyheztetett Köz bizodalomnak megfelelni”.¹⁴⁰ A mosoni rendek elképzelése szerint a Wittmann mellé rendelt mérnökök mindegyike a saját vármegyéje területén munkálkodott volna, ami a gyakorlatban a munkák felügyeletét jelentette. Wittmann szükség esetén ugyanakkor felülbírálhatta a helyi mérnökök tevékenységét, és ha változtatást javasolt, „ilyen esetekre nézve köteles legyen a Megyebéli Inzsenér Úr afféle Rendelésnek engedelmeskedni”. Lényeges volt annak tisztázása is, hogy „hová kellessék a Munkák végrehajtása eránt való tanácskozásokra Inzsenér Urakat öszve szólíttani”.¹⁴¹ Ez az előfogat (forspont) miatt volt fontos, ugyanis minden esetben biztosítani kellett nemcsak a szükséges fuvart, de annak fedezetét is. Amennyiben a tanácskozások színhelye Magyaróvár, úgy az érintett községek az oda- és visszaútról is kaphassanak bizonylatot. Hasonlóan a hatáskörök és a vármegyei végrehajtó apparátus feletti rendelkezés módját tükrözi a következő tétel is: a főszolgabíróknak „ezen Munkák tekéntetébül mennyire terjedgyen hatalmok, és minő kapcsolatba tétetnek a Regulázás Igazgatójával?” Ennek eldöntése még Moson vármegyén belül is gondot okozott, ahol végül azt az álláspontot képviselték, hogy a járásilag illetékes főszolgabíró a másodalispánnál jelezze az esetleges igényeket vagy problémákat. Annak az eshetőségnek kivédésére, hogy a szomszéd vármegyékkel mint tárgyalófelekkel esetleg átláthatatlan kompetenciaviszonyok alakuljanak ki, a Wittmann mögött felsorakozó Moson vármegye kikötötte: „az egyezésbe név szerint iktattasson bé, hogy Igazgató úr elöl fordulható

¹³⁷ Moson a kedvező időjárás és az alacsony vízállás miatt az azonnali kezdést szorgalmazta Győr vármegye számára („a vizeknek mostani rendkívül való csekély állapotya ezen munkát igen könnyebbíti, tüstént hozzá fogattasson”). MmL IVA 502a/72 1256/1826 (1826.09.04.).

¹³⁸ MmL IVA 502a/72 1256/1826 (1826.09.04.).

¹³⁹ „Fő Méltoságu Eszterházy Miklós Úr Eö Herczegsége ezen Regulátiónak Kormányozását el-fogadta ugyan de egyébb számos foglalatossagai miatt előlláthatóképpen a munkáknak végre hajtását helyben nem igazgathattya.” MmL IVA 502a/72 1256/1826 (1826.09.04.).

¹⁴⁰ „Győr Vármegye [...] vélünk egyezőleg azt a kívánságát már kijelentette”; „Ns. Soprony Vármegye részéről is szinte Eö fog választatni”. MmL IVA 502a/72 1256/1826 (1826.09.04.).

¹⁴¹ MmL IVA 502a/72 1256/1826 (1826.09.04.). Vö. a hatékonyság érdekében „igen is köteleztethetnek Inzsenér Urak az Igazgató Úr által meg neveztetendő helyen mindenkor meg jeleni”. Uo.

esetekben tudhassa, kivel kellessék neki értekezni, és értekezéseit hová utasítani”. A szabályozási munkákban részt vevő munkások felügyeletét az alszolgabírókra és az esküdtekre kívánták bízni („Publicus Felvigyázók”), akik kéthetes turnusokban, párosával őrködtek volna a munkavégzés folyamatossága felett. Az ő személyi költségeiket (csakúgy, mint a mérnökökét és a hajdúkét) „az illető Földes Uraságok” voltak kötelesek megtéríteni.¹⁴² A munkások nem részesültek hasonló költségterítésben, mindazonáltal a vármegyei hatóságok rendelkeztek arról, hogy

„az ételek és italok árulói által nagy árakkal ne zaklattassanak, a kiküldöttség igyekezni fog eszközölni, hogy az illető Földes Uraságok határaikban, a kenyérnek, husnak, és mindenféle italoknak szabad árulását a Munkák folyta alatt minden árenda vétel nélkül kinek kinek szabadon engedgyék, ha csak a Földes Uraságok ilyen árulókat magok nem akarnak rendelni; – kik mindazonáltal az illető Ns. Vármegyének felvigyázattya alatt lenni értetődnek.”¹⁴³

A feltételezhető nézetkülönbségek ellenére valószínűleg sikerült volna tető alá hozni a megállapodást, ha az addig elért, ingatag kompromisszumok egy alapvetően jó szándékú beavatkozás miatt nem váltak volna semmissé: szeptember 14-én Sopron vármegye közgyűlésén Beszédes József, a korszak neves vízépítő mérnöke is ismertette programját.

Beszédes József színrelépése Egy rivális tervezet és következményei

Beszédest szintén herceg Esterházy Miklós kérte fel, hogy tudásával segítse a vállalkozás sikerét. E lépéssel vélelmezhetően az volt a szándéka, hogy meggyorsítsa a minduntalan megakadó egyeztetéseket. Beszédes a Sárvíz „gyors és tökéletes”¹⁴⁴ mederrendezésével, mocsarainak lecsapolásával szerzett országos hírnevet. Esterházy és a mögé felsorakozó Sopron megyei rendek azt várták tőle, hogy itt is egy hatékony, gyorsan végrehajtható és nem utolsósorban költségkímélő tervezettel áll majd elő, amely összességében talán még a Wittmann által kidolgozottnál is előnyösebb.

Beszédes József teljesen más léptékben gondolkodott, mint Wittmann. Wittmann számára a kérdés az volt, hogy egy konkrét problémát miként lehet a rendelkezésre álló keretek között a lehető leghatékonyabban orvosolni. Beszédes szeme előtt – jóllehet erre vonatkozó forrásunk majd' két évtizeddel későbbi – egy, az ország egészét behálózó csatornarendszer terve lebegett. Ez a gondolat annyiban nem volt új, hogy már Skerlecz Miklós munkáiban is

¹⁴² MmL IVA 502a/72 1256/1826 (1826.09.04.).

¹⁴³ MmL IVA 502a/72 1256/1826 (1826.09.04.).

¹⁴⁴ Szekendi 1938, 26.

felbukkant.¹⁴⁵ A tervek realitása ugyanakkor erősen kétséges volt és maradt – mégis, a részletek rövid bemutatása segíthet megérteni Beszédesnek a Hanság-lecsapolást övező vitákban képviselt álláspontját. Beszédes Angliát tekintette követendő példának, ahol a sűrű csatornahálózat kulcstényező volt az ország iparosodásában és gazdasági fejlődésében. Mivel Magyarország nagy területein helyben nem áll rendelkezésre az útépitéshez szükséges kő, a közlekedés és kereskedelem előmozdításához a csatornaépítésben látta a megoldást. Az angol példa annál is inkább ígéző erővel bírt számára, mert ott az idehaza tervbe vett földmunkákhoz képest sokkal nagyobb kiterjedésű építkezések zajlottak, a létesítmények mégis nyereségesek voltak.¹⁴⁶

Csak a Dunántúlon az addigra már elkészült Sió-csatorna és a részben kiépített Sárvíz-csatorna mellett a következő létesítményeket tartotta szükségesnek (lásd IX. térképmelléklet): A Zala hajózhatóvá tételével és a Balaton bekapcsolásával a Sió-csatorna meghosszabbítása egészen Zalabérig, illetve ott rácsatlakoztatása a Győr–Nagykanizsa-csatornára. A Sárvíz-csatorna megépítése Székesfehérvár és Szekszárd között, amely a majdani Győr–Fehérvár vasút meghosszabbítása lenne a Dunáig. Egy Pozsony és Győr közti csatorna megépítése, részben a Mosoni-Duna medrének felhasználásával. Egy, a Vulka torkolatától induló, a Fertő nyugati, majd déli vonalát követő csatorna megépítése, amely irányát Kapuvárnak véve, a város alatt elhaladva, majd a Rábaközt átszelve Marcaltónél torkollik a Rába és a Marcal medrének felhasználásával kialakított Győr–Zalabér-csatornába. Az előbbi csatorna Zalabéرنél kis kanyart téve továbbra is délnek tart, majd Nagykanizsa és Légrád között beletorkollik a Graz–Kolozsvár déli gerinccsatornába, amely majdnem párhuzamosan fut a Murával és a Drávával, Siklós után pedig északkeletnek tartva, a Mohácsi-sziget déli csücskénél éri el a Dunát, s a Ferenc-csatorna részeként folytatódik Zombor irányában kelet felé.¹⁴⁷

¹⁴⁵ „A belföldi kereskedelmet még azzal is fejleszthetnék, ha a Fertő alkotta mocsarakat [...] azoknak középvonalában ásandó hajózható csatornával átszelve Győrnél a Dunába vezetnék, és ha átvágnák a Mogyoród és Kanizsa közt elterülő halmokat és az így készült kanizsai csatornán Kakonynál a Murába vezetnék a nagykanizsai és balatoni mocsarakat. Ily módon nemcsak a belkereskedelem, hanem a külkereskedelem fejlődését is biztosítanák, mert e csatorna által Zala-, Fehér-, Veszprém- és Somogy megyék nagy részéből közvetlen hajóút vezetne a Dunáig és ezen át a Fekete-tengerig.” (Skerlec 1914a [1802], 83.) Ugyanerről lásd még uő 1914b [1791, 1826], 246–249.

¹⁴⁶ Vö. „[...] Angolhon hegyei láncukat 410 láb vagy is 70 bécsi öl magasra emelve a' hajókat vízzel áthatni és hét posta mérföldre a' hegyeket átfurni kellett, még is ezen csatornák legnagyobb része 10, 20, 30 száztoli kamatot hoznak.” (Beszédes 1843, 165.)

¹⁴⁷ „[...] az előre bocsatottak kapcsában Sopron és Győrtől Zala Kanizsán, új Légrádon át Dráva Tamásihoz szinte hajózható nagy csatornát javaslok, és pedig szelíd esetű folyó vízzel éltetve, melly igen célirányosan metszi a' Kolosvár gréczi [grazi] nagy csatorna vonalt is [...]” A részleteket illetően: „Sopron Győr D.[ráva] Tamási nagy csatorna fővonala ez lenne: Kiszáritott Fertő helyén Vulka és egyéb a' Fertőbe folyó patakokkal éltetve, Rusztnál kezdve Eszterházig víz egyenes a' tó fenék föld, innen Marczaltóig az Ikva, Répcze, kis és nagy Rába bőven adnák éltező vizét, a' föld alkat pedig csupa rónaság.” (Beszédes 1843, 165–166.) Az említettekén kívül még a Buda–Fiume vasút Beszédes-féle nyomvonala is követhető a IX. térképmellékleten. A vasút körülbelül a mai nyomvonalon halad Székesfehérvárig, majd Balatonfűzfőnél az északi partra kanyarodva tart Fürednek, ahol bekanyarodik a Tihanyi-félszigetre, s egy hídon átvezetve Szántódtól Lelléig a déli oldalon fut. Lellénél délre fordul, s Drávatamásinál keresztezi a Graz–Kolozsvár-csatornát, illetve átlép Horvátországba.

Talán már ennyiből is kivehető az a technokrata gondolkodás, amely Beszédes tervezetét jellemzi. Valamennyi útvonalat a legtisztább célszerűség jegyében tervezett, ezek a legtöbbször nem érintik a nagyobb településeket, vasutat is csak oda tervezett, ahol a természeti viszonyok miatt csatorna nem volt húzható.

Beszédes József célja a Fertő–Hanság „tökéletes kiszárítása” volt. A terep bejárását (1826. szeptember 16–23.) követően felvett jegyzőkönyvének fontosabb megállapításai a következők:

A Fertő–Hanság a Duna szintje alatt fekszik, a mocsár annak áradásaiból keletkezett. A Hanság tőzeges földje a kiszárítás után egy öllel is lentebb süllyed. A Fertő–Hanság vizeinek oka: 1. a Duna visszatolulása, 2. a Rábából „félre szökő vizek”, 3. a Kis-Rába, 4. Répce, 5. Ikva vizei, melyek a felszín alatt a Fertőbe kerülnek. Ha ezeket elkormányoznák, úgy a Fertő jórészt már magától kiszáradt volna, mert amúgy csak a Vulka, a Rákos és a nyulasi patak táplálja. A Duna vize – 19 ezer öl hosszan – egészen Bősárkányig felnyomul, általában kaszállás idején.¹⁴⁸

Mivel a terület esése csekély, és ez Beszédes jóslata szerint a lecsapolást követő kiszáradás, illetve összezsugorodás miatt tovább fog csökkenni, tervének lényege az az „alapigazság”, hogy

„ne eresszünk vizet a’ tsekély esésű völgyben, így száraz lessz, külömben onnand ki venni nem lehet, mivel eseteket el vesztvén, vagy is el fárodván, nem lehet elegendő víz szín rezsütt azoknak a’ távozathoz képest adni. De a belső viz és kisséb bé folyásoknak le szivatására szükséges egy középső leg mélyebb Tsatorna, mellynek töve a’ külső viz bé rontása ellen, bé zárható légyen. Ezen középső szivato vagy is ki szárított Tsatorna, semmi néven nevezendő eröltetését a viznek meg nem szenved, hanem ebben ott, a’hol kívántatik minden belső vizeket bé lehet eresztetni.”¹⁴⁹ A völgy közepén húzott főcsatorna esésének 100 ölenként legalább 4 hüvelyknek kell lennie, partjának, illetve töltésének pedig 3 láb magasnak.

A felszíni hasonlóságok ellenére tehát Beszédes az addigiakhoz képest teljesen új koncepcióval állt elő, jóllehet ő is három, nagyjából párhuzamosan futó csatorna megépítését vélte szükségesnek (*XI. térképmelléklet*).¹⁵⁰ Wittmann azon tervét, hogy a Rábát vezessék el egészen Gönyűig, a Galamb fogadóig, Beszédes káros következményűnek vélte, attól tartva, hogy az új, hosszabb mederben a Rába még inkább visszaduzzadna, mint a meglévőben, amely a győri Püspökvárnál torkolt a Mosoni-Dunába.¹⁵¹

Beszédes úgy találta, hogy – Győr felől közelítve a Hanság irányába – a Rábca medre jelen állapotában egészen Abdáig alkalmas a lecsapolandó víz elvezetésére, de az abdai országtúttól Hugat-majorig – Győr megye védelmében –

¹⁴⁸ MmL IVB 916/3 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.). A tervezet vonatkozó pontjait nyomtatásban lásd Beszédes 1831, 23–24.

¹⁴⁹ MmL IVB 916/3 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.).

¹⁵⁰ MmL IVB 916/3 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.).

¹⁵¹ Beszédes 1831, 17.

átmetszésekre, illetve új mederre van szükség, 3700 öl hosszúságban és 2 öl mélységben. A töltést nála is a két oldalra kihányt föld képezte volna. Ezen a szakaszon 22 200 öl³ megmozgatandó földdel számolt, és a munkálatokat még 1826-ban elvégezhetőnek vélte.¹⁵² Hugat közelében a levezetőcsatorna három irányból gyűjtötte volna össze a vizeket.

Az első a „déli félre szorító csatorna” (a *XI. térképmellékleten* az alsó zöld színnel jelölt csatorna), mely Hugatnál indul és a petőházi malomig húzódik 26 700 öl hosszan, s amely felveszi a Kapuvári Rába, a Répce és az Ikva vizét. A csatorna közepszélessége 6 öl, hossza 26 700 öl, mélysége átlagosan 2-3 öl, ami számítása szerint 373 800 öl³ földet tesz ki. (Beszédes ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Ezen tsatornának szükségít [mások mellett] Tekintetes Denglázi Wittman Antal Ur, már én előttem meg esmérték.”)¹⁵³

A középső, „kiszárító csatorna” (a *XI. térképmellékleten* a középső zöld színnel jelölt csatorna) a mosonszentmiklósi kenderföldek alatt indul, és a Hanság közepén halad, részben a Hegedűs-csatorna medrében, a pomogyi töltésen át egészen a Rákos-patakig. A Rákos-patak vizét felvéve északnak fordul, a nyulasi patak irányába. Közepszélessége és mélysége átlagosan 2 öl, hossza 46 500 öl, a kitermelendő föld 144 ezer öl³.¹⁵⁴

Az „északi félre szorító csatorna” (a *XI. térképmellékleten* a legfelső zöld színnel jelölt csatorna) a Vulka vizét veszi fel. Ez szintén a Lébény–Hugat vonal magasságában indul északnyugatnak tartva, majd a Hanság északi határán egészen Illmicig fut, 2 öl szélességben. Illmicnél – a Fertő medrét átszelve – a Vulka torkolatáig halad, 36 ezer öl hosszúságban, ahol az ún. Tómalom (Seemühle) vizét fogadja magába. A csatornát 3 öl magas töltéssel látták volna el a Hanság felőli oldalon úgy, hogy az a hugati találkozásnál a délről jövő csatorna töltésével „öszve ragasztassék”. A kitermelendő föld 139 500 öl³.¹⁵⁵

Beszédes számításai szerint – a győri Püspökvárat megtéve origónak – mindhárom csatorna 100 ölenként 1 hüvelyket lejtene, ami elegendő a vállalkozás sikeréhez.¹⁵⁶ „Ebből ál azon nagy Plánumnak principiumja”, melynek eredményeként 300 ezer hold kerül szárazra, és „esztendőnként 5 million mázsa szénát meg fog teremni minden szántás és mag nélkül, 1 hold meg javításáért egy tallér fizetéssel pengő pénzben”. Beszédes úgy számolt, amennyiben két irányból kezdik a munkát, úgy négyezer munkás részvételével öt-hat év alatt be is fejezhetik azt. Ugyanitt meglehetősen nyersséggel Wittmann tervezete ellen is kikelt: „Az a föld és viz mérő, a ki a Fertő és Hanyság tökéletes kiszárításának itt elő adott alapját meg változtatja, vigyázzon ne hogy

¹⁵² „Ezen munka átmetszési tárgy lévén [...] még az idén, már az elkészült fölmérésekből végrehajthatik.” (Beszédes 1831, 26.)

¹⁵³ SL IVA 1.a. 157/1827 (1827.01.22.); Beszédes 1831, 26.

¹⁵⁴ SL IVA 1.a. 157/1827 (1827.01.22.); Beszédes 1831, 26.

¹⁵⁵ SL IVA 1.a. 157/1827 (1827.01.22.); Beszédes 1831, 26.

¹⁵⁶ MmL IVB 916/3 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.).

betsületét, és az illető Uraságok pénzét a' sárba temesse.”¹⁵⁷ Ezzel szemben saját elgondolását úgy értékelte, mint amelynek segítségével a földek „könnyű és bizonyos módon” javíthatnak meg.¹⁵⁸

Kérte, hogy a megyék mihamarabb állapodjanak meg a munkák felosztásában, hogy – a téli időszakot és az aratás hat hetét leszámítva – rendelkezésre álljon a kellő munkaerő, az uralkodó, a nádor és a helytartótanács pedig teremtsen meg a pénzügyi és adminisztratív kereteket.¹⁵⁹

Az 1826. szeptember 27-i bősárányi találkozó¹⁶⁰ hangulata, melyen Wittmann személyesen nem tudott jelen lenni, már előrevetítette Wittmann tervezetének elutasítását. Az élőlőszóval érvelő Beszédesnek sikerült szimpátiát keltenie tervezete iránt, olyannyira, hogy Győr és Sopron megyék képviselői elpártoltak Wittmanntól. Egyedül a sövényházi birtokosok tiltakoztak Beszédes tervei ellen, melyekhez az ő földjeiket is igénybe vette volna.¹⁶¹

Wittmann csak a felvett jegyzőkönyvből értesült az új fejleményekről. Rögevést tollat ragadott, s november 5-én kelt levelében kifejtette aggodalmait Moson vármegyének, továbbá, hogy egyértelművé tegye Beszédes terveinek illuzórikus voltát, szembesítette azokat saját tervezetének főbb pontjaival.

Wittmann a maga számára úgy foglalta össze a megoldandó problémát, hogy a lehető legkisebb költséggel a lehető legnagyobb megalégedettségre kell lecsapolni a Hanságot. Ehhez a feladatokat két részre bontotta. A délről és délkeletről – azaz az Esterházy-részről – érkező folyókat és patakokat külön kell vezetni a déli oldalon a legmélyebb pontig, azaz egészen Győrig, vagy még inkább a Győr alatt a Duna partján található Galamb vendégfogadóig, illetve Gönyűig úgy, hogy eközben lehetőleg ne érintsék a mocsarat. A lecsapolandó területnek még a környékéről is el kell vezetni a vizeket, mert azokból a mocsár csak újabb utánpótlást kap. A mosoni oldal vizeit ugyanígy egy külön csatornában kell a legmélyebb pontig vezetni. „Ezek a Módok együgyűek, világosok, és kinek kinek könnyen megérthetőek, és talán éppen azért nem találtattak fel ekkoráig.”¹⁶² Wittmann fő alapelve jól látható itt: a vizeket nem a kiszáritandó területen kell levezetni, hanem azon kívül.¹⁶³

A megsértett Wittmann levelében azt is jelezte, hogy Beszédes kibic módjára jár el. Anélkül ad tanácsokat, s bomlasztja az úgy-ahogy felállt koalíciót, hogy a részletekkel, a háttérben meghúzódó nehézségekkel tisztában lenne. Saját verziója költségeit nemcsak messze alábecsüli, de tervezete, amennyiben megvalósulna, a jelenlegi mocsárvilágot sem számolná fel, sőt „mindég árvizek, és Posvány alá tenné, és motsáros állapotba tartaná”. A déli oldalon

¹⁵⁷ MmL IVB 916/3 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.) Csaknem megegyező fogalmazással lásd Beszédes 1831, 29.

¹⁵⁸ MmL IVB 916/3 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.).

¹⁵⁹ Beszédes 1831, 29.

¹⁶⁰ Vö. 135. jegyzetpont.

¹⁶¹ Szekendi 1938, 28.

¹⁶² MmL IVB 916/3 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.).

¹⁶³ Wittmann magyar–német nyelvű jelentése Moson megyének. MmL IVB 916/3 1680/1826.

a birtokosokkal a nyomvonalról történő egyeztetés már Wittmann-nak sem sikerült, és Beszédes azzal sincs tisztában, hogy az általa kijelölt részeken a talaj alkalmatlan a töltésépítésre. Wittmann azért is szorgalmazta a Rábca szabályozását, melynek lényege, hogy a folyó „két csatornákkal és töltésekkel bezárattatnék”, mert itt nem ütközött ellenállásba a birtokosok részéről, és a legkisebb költséggel a legnagyobb eredményt lehet felmutatni.¹⁶⁴

Wittmann rendkívül felháborodott Beszédes József azon, a bősárkányi tanácskozás résztvevői előtt elhangzott sértésén, hogy a két koncepció között a legfőbb különbséget abban látja, miszerint ő jótáll terve következményeiért, riválisa ellenben nem. „Betsem alatt valónak tekintettem én javallatomat üres szavakkal ajánlani” – írja. Ha szó szerint veszi Beszédes neki szóló célzását, „akkor bizonyára meg kell vallanom, hogy nékem nints annyi értékem, hogy, ha a' munka el nem sülne, a' reá tett Költségeket, s' okozot Károkat meg térithessem”. S bár teljesen biztos saját koncepciója helyességében, a mérnöki becsület ezt mondatja vele: nem „állithatom azt, hogy a' Rábtzának vizei soha többé károkat vagy áradásokat nem okozhatnak”, csak annyit, hogy ezáltal „a' Bajoknak leg nagyobb része elháríthatatik”, mert a mocsarak kiszáradnak, a vizek pedig gyorsan lefutnak. Beszédes terve, a Hugatnak tartó déli csatorna Wittmann szerint illuzórikus, hiszen a Rábcán csupán a kanyarulatokat kellene szakszerűen kiegyenesíteni, az még sem történik meg vagy száz éve, az addigi lecsapolási próbálkozások pedig inkább csak visszájára sültek el. Beszédesnek a Sárvíznél elért sikereit „együgyű” csatornázásnak nevezte, mert ott csak egy folyóvizet kellett szabályozni, míg „itten 6 vizekkel, tengerhez hasonló Tóval és Posványokkal kell küszködni”, melyeknek rendes partja sincs. Ugyan a déli csatornának esetleges hasznait a magyaróvári uradalom is élvezné, az esetleges károk is elkerülnék, tehát nem valamiféle ellenérdek vezeteti tollát, Beszédes Fertő-lecsapolással kapcsolatos terveiről mindazonáltal igen keményen fogalmaz: „ezek a' legegyügyűebb vizi mesterségbéli szabásokkal ellenkeznek”. Felhívta a figyelmet arra az ellentmondásra is, hogy Beszédes egyrészt azt állítja, hogy a Fertő–Hanság a Duna szintje alatt fekszik, ugyanakkor ő is lejtést állapít meg a Duna irányában. A nagy vizeknél, az előre nem látható hatások miatt, a szokásosnál sokkal óvatosabban kell eljárni. Nagyszabású tervek doktriner végrehajtása – mint azt a Wittmann által nem részletezett folyószabályozások mutatják – „a' bajt csak nevelni szokta”. Wittmann a természetben nem legyőzendő és meghódítandó ellenfelet látott, hanem úgy tartotta: megszelídítendő elemek alkotják, melyeket előbb ki kell ismerni.¹⁶⁵

¹⁶⁴ MmL IVB 916/3 1587; 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.).

¹⁶⁵ MmL IVB 916/3 1587; 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.).

A koalíció szétesése – a magyaróvári uradalom magánberuházása

Wittmann levelének hatására Moson vármegye közgyűlése már másnap levélben fordult minden érdekelthez, amelyben jelezték, hogy Wittmann – „mint az efféle vízi munkákban nagyon jártos, és legjobb foganattal végzett hasonló munkáknak bizonyíttása szerént nagy tapasztalású Férjfiu” – súlyos kritikát fogalmazott meg Beszédes terveivel szemben, s egyben felhívta a figyelmet a korábban kialakult egyezség törékeny voltára, melyet Beszédesnek az addigiakkal teljesen ellentétes, ezért megalapozatlan tervei veszélyeztetnek.¹⁶⁶ Kétségbeesett hangvételű levélben kérték Sopron és Győr megyét, valamint a helytartótanácsot, hogy ha kell, nevezzenek meg döntőbíró, aki véleményének alávetik magukat, csak hogy „ebben velünk kezét fogni méltóztassanak”, hogy „voltaképpen munkállkodni lehessen”.¹⁶⁷ Sopron vármegye, tapasztalva, hogy a folyamatos különvélemények következtében az ügy semmit nem mozdul előre, ugyanakkor belátva, hogy először a Rábca medrét kell alkalmassá tenni a vizek befogadására, kérte a helytartótanácsot, hogy a „Királyi Biztosságnak tellyes hatalommal való ki küldését eszközölni méltóztassék”.¹⁶⁸

A közös kivitelezésben tervezett munkálatok elakadásának okát Wittmann sem fejt ki, tapintatosan csak annyit említ, hogy a mosoni oldalon a magyaróvári uradalom a hatalmas nehézségek ellenére egyedül vágott bele a csatornázásba,¹⁶⁹ amit egyik kortársa élete legnagyobb vállalkozásaként értékelt.¹⁷⁰ Forrásaink tükrében a formálódó koalíció szétesésének hátterében több tényező áll.

Beszédes, érzékelve a patthelyzetet, javasolta, hogy amíg a tulajdonképeni mocsár rendezéséről nem sikerül megállapodni, addig is kezdjék el Győrtől Hugatig a Rábca medrének kitisztítását, kanyarulatainak levágását. Az ötletet mind mosoni, mind soproni oldalról elfogadták, egyértelműnek tartva, hogy ezen munkálatok költségeit Győr vármegye viseli majd.

¹⁶⁶ Lásd a Moson vármegyei közgyűlés Sopron vármegyéhez írt levelének tisztázatát. MmL IVB 916/3 1587/1826 (Magyaróvár, 1826.11.06.). A tét nagyságáról: „[...] ha ezen, már végrehajtásig tenyészett nagy következésü tárgy az előbbi időknek szomorú példájára, némelly tűnő nehézségek miatt, minden jó reménységünknek ellenébe tsak ugyan el temetődne, rólunk az Utó világ azt ne állithassa, hogy kedves Hazánk díszének, és felszámlálhatatlan hasznának ki tellhető erővel, 's minden mellékes tekintetektül ki tisztult igyekezettel való keresésében és eszközlésében meg hülvén, nem éltünk avval az alkalmatossággal, mellyet idő szakunk javasol, és Naggyainknak bőkezűsége, a századoktul tartó, és naprul napra nevelkedő bajoknak meg szüntetésére nyújtott.” Uo.

¹⁶⁷ MmL IVB 916/3 1587/1826 (Magyaróvár, 1826.11.06.).

¹⁶⁸ SL IVA 1.a. 902/1827 (1827.03.12.). Az előző évre visszatekintő soproni forrás is csak annyit említ szűkszavúan, hogy a viták miatt „meg nem egyeztethetvén”, ellenben kérték a herceget, hogy továbbra is vállalja a vezetést. SL IVA 1.a. 157/1827 (1827.01.22.). Egy teljhatalmú királyi biztosi pozíció szükségességét Sopron vármegye külön levélben is megindokolta Győr vármegyének: „már több rendbéli vegyes öszve jövedelekek tartattak, a nélkül hogy annak legkisebb foganattya lett volna”. SL IVA 1.a. 2276/1827 (1827.07.23.).

¹⁶⁹ Wittmann 1833a, 105.

¹⁷⁰ „[...] die Arbeiten im Hansag setzen seinen Unternehmungen die Krone auf [...]”. (Burger 1833, 127.)

Győr vármegye ellenben ismét azzal érvelt, hogy a felsőbb részek majdani vízrendezéséből neki semmi közvetlen haszna nem származik, s főképp azon aggódott, hogy a felsőbb részek vizei odazúdulnak („a' Tóközi Járás nagy veszedelemnek volna ki téve”).¹⁷¹ A korábban folytatott csatornázások következményeként ugyanis már megtapasztalták, hogy a Rábca szabályozatlan medre alkalmatlan az így megszaporodott vizek levezetésére, jöllehet Wittmann kettős csatornarendszere a kétoldali gátakkal kellő biztosítékot jelentett volna, hogy a lecsapolás következtében nem lesznek árvizek az alsóbb, Győr vármegyei részekeken sem.¹⁷² 1826 őszén–telén Győr még mindig ingadozott mind a részvételt, mind pedig a költségek vállalásának mértékét illetően. Egyik, 1826. november 2-án kelt, „szokott tisztelettel” írt levelükben arról tudósítanak, Beszédes terveit ők is túlságosan költségesnek és komplikálnak tartják, s Wittmann támogatják, feltéve, hogy negyedrésznyi – azaz 5 százalékkal megemelt – hozzájárulásukkal megelégszenek a többiek. Ez az ajánlat azonban nem általában az alsóbb részek rendezési költségeire vonatkozott, hanem csak az abdai hídtól a Bősárányig tartó szakaszon a Rábca-meder kanyarulatainak átmetszéseire.¹⁷³ Máshol ismét a korábbi 20 százaléknyi arányt emlegetik, jelezve azt is, hogy bármiféle munkát csak akkor hajlandók elkezdni, ha a legkisebb nyitott kérdésre is választ találnak egy tanácskozáson, ahol valamennyi érdekelt részt vesz.¹⁷⁴ Sopron vármegye álláspontjára fentebb már kitértem. Véleményem szerint mind a Mosoni-Dunának tartó – a tervben valójában nem is szereplő – levezető csatorna ellen (vö. 128. jegyzetpont), mind pedig a lébényi hanyban megásott csatorna ellen felhozott kifogások csak ürügyként szolgáltak az együttműködésből történő hátráláshoz, amit Beszédes színre lépése csak felerősített.¹⁷⁵

A vármegyék közötti kötélhúzás eredményét meg sem várva, a magyaróvári uradalom 1825-től, a tárgyalásokkal egy időben – nyilván a korábbi évtizedek negatív tapasztalatai és súlyos kárai, egyben az éppen kedvező időjárás miatt is – Wittmann Antal uradalmi léptékre redukált tervei alapján önállóan kezdett neki birtokai ármentesítésének. Az uradalom két vasat tartott a tűzben: Wittmann személyén keresztül vezető szerepre törekedett a közös vállalkozásban, de saját jövődöbeli nyereségét nem kívánta annak kimenetelétől függővé tenni. Így amikor azon felvetésére, hogy „[m]ivel a Hanság vizeinek le tsapolása elölláthatóképpen nagy költséggel fog meg esni, és ezen tekintetből a M. Óvári Uradalomnak igen is szükséges előre tudni, hogy ezen költségekkel melly haszonra tarthat számot”, nem kapott egyértelmű választ, kihasználva a kivételesen száraz időjárás nyújtotta előnyöket, Károly főherceg jóváhagyásával nekivágott a lecsapolási munkálatoknak.¹⁷⁶ Utólag úgy tűnik, hogy ők gondolkodtak a legreálisabban.

¹⁷¹ SL IVA 1.a. 157/1827 (1827.01.22.); Szekendi 1938, 28.

¹⁷² Wittmann 1833a, 87.

¹⁷³ SL IVA 1.a. 157/1827 (1827.01.22.).

¹⁷⁴ MmL IVB 916/3 413/1827 (Győr, 1827.02.07.).

¹⁷⁵ A Beszédes József tervezetét tárgyaló Sopron vármegyei közgyűlési szakasz lelkes fogadtatást tükröz.

¹⁷⁶ MmL IVA 502a/72 974/1826 (1826.07.12.); Szekendi 1938, 30.

A lecsapolás eredményei

Átfogó koncepció híján természetesen csak lokális kármentesítésről lehetett szó, az uradalom viszont már néhány kisméretű csatorna révén is (lásd az I. ill. a XI. térképmellékleten az északnyugatról délkeletnek tartó, a Rábcába torkolló négy, világoskék színnel jelölt csatornát) jelentős sikert ért el az ár visszaszorításában. Tegyük hozzá, a vállalkozás csak az egész vízrendszer – zsákutcába jutott – szabályozásához képest tűnik szerénynek, a valóságban rendkívüli teljesítményként kell értékelnünk az 1825 és 1833 között megásott 35 802²³ öl, azaz valamivel több mint 68 kilométer hosszúságú csatornahálózatot, amihez 8612 öl (16,3 km) szívóárok és 2806 öl (5,3 km) út és töltés is társult. Kilenc év alatt összesen 76 144 öl³, azaz 517 779 köbméter földet mozgattak meg.¹⁷⁷

A lecsapolási munkálatok eredményeképpen pár éven belül óriási terület vált vízmentessé. Míg 1826-ban 88 ezer kataszteri holdnak mérték a Hanság területét, az 1850-es évekre 60 ezer holdra csökkent.¹⁷⁸ A Szentjánostól Mosonig terjedő részen egy megszakítatlan, legalább részben vízmentesített terület keletkezett, melynek nagyságát legkevesebb 10 ezer holdra tették. A magyaróvári uradalom ezen újonnan nyert területen két pusztáját, Kaiserwiese (Császárrét) és Hanság praediumokat valódi majorra alakította (lásd VII. térképmelléklet).¹⁷⁹ A beruházássorozat ráfordításai összhangban voltak a wittmanni elvekkel: ha az összes költséget 50 ezer C. M. Ft-ra tesszük, akkor – az így nyert mintegy 10 ezer holdat alapul véve – holdanként csak 5 ezüstdenárba került az egész vállalkozás,¹⁸⁰ e területek pedig – nem mellesleg – a települések határának telkesített részévé váltak.¹⁸¹

Az ország mintagazdaságait felkereső Galgóczy Károly mintegy 15 év távlatában is úgy nyilatkozik a szentjánosi és pusztasomorjai határról, hogy „[e]z az egész rétség egy posványosság volt; az uradalom a’ felesleges vizet lecsapoltatá. ’S nyert savanyú ugyan, de kövér rétséget, ’s sok helyeken nagy mennyiségű tőzeget; idővel pedig tökéletes kiszáradás után leggazdagabb termésű kaszálót ’s kövér földet reményl nyerhetni.”¹⁸²

¹⁷⁷ Seidl 1834, 31–32.

¹⁷⁸ Major 1878, 8–9. Ezzel összhangban Kogutowicz az így nyert területek nagyságát 26 ezer holdra teszi, megjegyezve azt is, hogy „[s]ok szénatermő területre tettek szert, minek folytán nemcsak a nagy uradalmak, de a jobbágyosság is sokkal nagyobb jövedelemhez jutott” (Kogutowitz 1936, II. 262).

¹⁷⁹ Seidl 1834, 28. Ugyanő kilenc év távlatában már arról is ír, hogy Wittmann alábecsülte a várható eredményeket, amikor csak 10 ezer holdat ad meg nyereségként (uo. 32). Vö. még Major 1878, 9.

¹⁸⁰ Seidl 1834, 32.

¹⁸¹ Erre utalás 1827-ből: „[...] annak ki nyomozása, mennyiben kellessék az illető Községeknek a Telkekben azoknak ki szárittások Esetén részesülni, meg nem történhetett, mert a Vizeknek rendkívül való sokasága meg nem engedte, hogy a mennyire a helyszínét is meg kellett tekénten, a rendelt kiküldöttség ezen reábizott foglalatosságában el-járjon.” MmL IVA 502a/73 407/1827 (1827.04.09.). A lecsapolás látható eredményeként a Sopron és Moson megye között levő határjelek, illetve a kapuvári és a magyaróvári uradalom határainak pontos kijelölése is napirendre került. MmL IVB 916/3 01877/1832 (1832.09.22.).

¹⁸² Galgóczy 1843, 1322.

Az uradalom saját területei védelmében a délnyugat felől Tarcsával kezdődő, somorjai és szentjánosi határban több sávban igyekezett a Fertő irányából betörő vizeket kiszorítani. Ugyanígy járt el délkeleti határvidékén is, ahol Császárrét alatt húztak csatornát a Rábca irányába. Az egyes csatornák pontos nyomvonalát és paramétereit illetően a források és a mértékegységek eltérései, de a kellő terepismeret hiánya miatt is nehéz a tisztánlátás. A következőkben teljes egészében átveszem Burger beszámolójának vonatkozó részletét, melyben röviden és a laikusok számára érthetően mutatja be az akkor már nyolcadik éve folyó csatornázási munkálatokat, s lábjegyzetben közlöm az egyes szakaszokra vonatkozó egyéb információkat.¹⁸³

„Először sikeresen kiszárították a mocsár magyaróvári uradalomhoz tartozó északkeleti részét, midőn egy, a Rábcába hegyesszögben torkolló, a mocsárba 2500 öl [4725 m] hosszan egyenesen haladó, 4 öl széles csatornát ástak,¹⁸⁴ ami onnan ferdén felfelé 2930 öl [5538 m] hosszan, 2 öl szélességben vezet a Sandwegig, a Szentjános és a lápi rétek között létesített útig.¹⁸⁵ Egy másik, a lébényi uradalom mentén húzott csatorna Császárrét biztonságát szavatolja.¹⁸⁶ E két csatorna révén 10-12 ezer holdnyi, e csatornák mögött fekvő terület került szárazra.¹⁸⁷ Az elmúlt években különös serénységgel folytak a mocsárlecsapolási munkálatok. A Rábcával párhuzamos nagy csatornát 1000 öllel meghosszabbították, majd az előzővel párhuzamosan ezt is felfelé, a Sandweg irányába vezették, ami által újabb 2500 holdat szakítottak ki a mocsárból. E második csatornát az elmúlt év [1832] őszén a pusztasomorjai határon keresztül egészen Tarcsáig továbbvitték, 8117 öl [15 341 m] hosszúságban és 2-3 öl szélességben. Általa Szentjános, Szentpéter és Tarcsa földjei teljes védelmet kaptak az árvíz ellen.”¹⁸⁸

A vármegye a szentpéteri–szentjánosi határban meginduló csatornázásokkal egy időben, 1826-ban bizottságot hozott létre, melynek feladata az volt, hogy *évente* megtekintse a lecsapolás alá vont területet, s beszámoljon a látottakról (az 1833. és 1837. évi határbejárások tömörített jegyzőkönyvét az 5. melléklet tartalmazza).¹⁸⁹ A fellelhető határbejárások arról tanúskodnak, hogy a lecsapolási műveletek megkezdése után jelentős javulás állt be a rétművelésben. Az akkoriban még fátlan lápvidéken a friss földhányások, utak, csatornák

¹⁸³ Burger adatainak pontossága e szempontból másodlagos. Tény, hogy sem Szekendi, sem pedig Seidl adataival nem egyeznek, miként azok sem egymással. A csatornák műszaki adatait lásd még Szekendi 1938, 30–31. Seidl a magyaróvári uradalom kivitelezésében az 1825–1834 közötti időszakban elkészült és még tervezett műtárgyakat és csatornákat tételesen is felsorolja Seidl (1834, 28–31).

¹⁸⁴ E csatorna Kapi felett érte el a Rábcát, nyomvonala megegyezik a mai Hansági főcsatornáéval. Kezdetben körülbelül a mai Hanságfalváig, meghosszabbítása után Madárerdőig terjedt.

¹⁸⁵ A Sandweg megegyezik a szentjánosi határórlaktanyától a kendergyárnak tartó úttal.

¹⁸⁶ E csatorna kb. 8 km hosszan húzódott, és Réti és Kapi között torkollt a Rábcába (Szekendi 1938, 30).

¹⁸⁷ A csatornák belső, az uradalom felé eső oldalát töltés szegélyezte a kívülről betörő vizek ellen.

¹⁸⁸ Burger 1833, 125–126.

¹⁸⁹ Szekendi 1938, 31.

rendszerét messziről is át lehetett látni, a csatornában pedig jól láthatóan a Rábca irányába folyt a víz. Három évvel a munkálatok megkezdése után az addigi eredményeket a határbejáró küldöttség úgy értékelte, hogy a magyar-óvári uradalom által „az eddig történt munkáknak következtében nagy terjedésű posványok ki szárítottak, még nagyobbak pedig a' vizeknek mostani rendkívül való nagysága mellett is az előntéstül megmentettek, ha pedig ezen munkák tovább is célirányosan vezetettnek, tehát a' M. Óvári Uradalom birtoka alá tartozandó, el motsárosodott minden telkeknek tellyes Kiszárításán nem lehet kételkedni”.¹⁹⁰ Ugyanez a terepbejáró küldöttség a szentjánosi határban csatornákkal elkerített területekről azt írja, hogy „Nádos Rétek akkor kaszáltattak, helyel helyel pedig a' már fel szárított takarmány baglába is volt rakva”. A Szentjánosról a mocsárba vezető Sandweg mentén bal felől „száraz réteket láttunk, mellyeken a' takarmány akkor részerént kaszáltatott, részerént öszve gyüitetett”.¹⁹¹

Mivel korábban e részeken kaszálni nem lehetett, így „méltán azt következtethettük, hogy ha ezen a' Csatornák más egyebet nem eszközölnének, mind hogy rajta minden időben, és a' leg nagyobb vizek alkalmával is a' takarmány hajókon ki hordathatik, már ez is a' Vidéknek nagy hasznára szolgálna, mert ez előtt a' ki hordás csak leg keményebb telekben történhetvén, gyakran meg esett, hogy a' nagy munkával gyüjtögetett több Esztendei széna baglákba rakva, helyben öszve rohadtak”. A Bősárcány–Szentjános út mentén, ahol korábban szintén nagy vizek terpeszkedtek, és ahol a szentjánosiak korábban halászni szoktak, „most azonban itt vizet nem találtunk hanem egészséges füvekkel el lepett száraz laposokban is ökör nyájokat legelni láttunk.”¹⁹² A szentpéter határban a Szőke-tóban, illetve két másik, vele kapcsolatban levő, összesen kb. 600 hold kiterjedésű tóban minden időben volt valamennyi víz, de ezek a töltések megépítése után immár nem a Hanság felől kapták utánpótlásukat, hanem a Parndorfi-fennsík felől. A hólé és a záporok vize Wittmannshof–Szolnok felől, Szentpétert megkerülve, „a' Mosonybul Sz. Jánosnak vezető uton keresztül pusztító erővel által rohanván ezen tavakig” ömlött.¹⁹³

A Szőke-tó lecsapolására, illetve a fentebbről érkező vizek folyamatos elvezetésére az uradalom Hanság-pusztán át a lébényi határ mentén Szentpéter irányába húzott csatornát. Az árok segítségével a Szőke-tó vizét levezették, csak a legmélyebb részén látszódot „nedves iszap, mellyben mindazonáltal szemünk láttára tehének legeltek”. E beavatkozásnak köszönhetően Szent-

¹⁹⁰ Kivonat a vármegye közgyűlésének 1829. szeptember 28-án tartott üléséről. MmL IVB 915b/21. Urbéri iratok. Szentjános 1768–1856. (Vö. uo. IVA 502a/75 1538/1829). Az 1829. június 7-i terepbejárás résztvevői: Wittmann, Libits Károly uradalmi igazgató és Kanyó Mihály uradalmi mérnök.

¹⁹¹ MmL IVB 916/3 1538/1829 (Magyaróvár, 1829.09.15.).

¹⁹² A rétgazdálkodás kialakítása úgy történt, hogy az első két évben a nádtövek újaraszkodásának megakadályozására ökörcsordákat legeltettek az újonnan meghódított területeken. Az ökrök patáikkal összetömörítették, kisimították a talajt, s kitaposták a nádtöveket. Emellett a töltések elgazosodásának, sőt magában a csatornában a vízínövények elburjánzásának megakadályozására is ökröket használtak. Az uradalom az ökrök jelenlétét nem mindig nézte jó szemmel, jogosan tartva attól, hogy a jószágok letapoassák a védműveket. (Burger 1833, 126.)

¹⁹³ MmL IVB 916/3 1538/1829 (Magyaróvár, 1829.09.15.).

péter, Szentjános, Szolnok és Moson határa mentesült az ártól. A határbejárás jegyzőkönyvének zárszava optimistán tekint a jövőbe, ugyanis

„ha a' csatornázások czélerányosan folytattatnak, a' hanságnak vizlepte, haszonvehetetlen, és a' Vármegye nagy részére nézve egészségtelené vált motsárjaibul mindég nagyobb és nagyobb terjedések ki fognak száréttatni, és így lassonként a' Magyar Óvári Uradalom birtoka alá tartozandó, s' idő jártával posványokká vált részek termékeny telkekké változni, Ö Cs. s' Királyi Fő Herczagsége pedig ezen bölcsen intézett és szinte olly álhatatossággal mint nagy áldozatokkal tellyesített munkával a' Hazának háláadatosságára, a' jövendőségnek pedig áldására magát nagy mértékben érdemesé tévén, dicső névének el romolthatatlan oszlopot fog emelni”.¹⁹⁴

A magyaróvári uradalom példáját 1834-ben követte az Esterházy-uradalom. Ekkor épült meg a Kis-Rába jobb partjától a Rábcáig húzódó Szegedi-csatorna (14,4 km), majd a magyaróvári uradalom által megkezdett főcsatorna folytatásaként 1835-ben a Bobics Károly tervezte Fertő-csatorna, amely Győr vármegye határától a pomogyi töltésen túl még 2,2 km hosszan húzódott. A Hanság herceg Esterházy által birtokolt területén a lecsapolások eredményeképpen a kapuvári uradalom 12 927 hold, a süttöri uradalom 4060 hold, a boldogasszonyi uradalom pedig 9158 hold vízmentesített területet nyert.¹⁹⁵ Az összesen tehát 26 145 holdnyi, újonnan kiszáritott részeken a korábban közönségesen megélhetést biztosító halászat teljesen megszűnt, a vizek helyén itt is kaszálók és legelők keletkeztek.¹⁹⁶

Az 1848 előtti lecsapolási törekvésekről összességében elmondható, hogy az érintett vármegyéknek az udvarias szándéknyilatkozatokat leszámítva *egyszer sem* sikerült közös nevezőre jutniuk, nem tudtak kilépni rendi autonómiájuk bástyái mögül. Az elért eredmények egyedül a fertődi Esterházy- és a magyaróvári uradalomnak voltak köszönhetőek, két olyan nagybirtoknak, amelyek hercegi birtokosai elegendő politikai és gazdasági tőkével, szakérte-

¹⁹⁴ MmL IVB 916/3 1538/1829 (Magyaróvár, 1829.09.15.). A jelentést aláírta Stelik Ferenc másodalispán, Kajdácsy Ferenc főjegyző, Jablonczy Károly főügyész, Szalay József és Króner János főszolgabíró, Boboth Károly földmérő. A lecsapolásról 15-17 év távlatából, Károly főherceg érdemeit magasztalva ír még n. n. (von einem Reisenden) 1842.

¹⁹⁵ SL Drinóczy 1830–1847, 25.

¹⁹⁶ Az 1834–1845-ös herceg Esterházy-féle csatornázás kiváltotta változás mértékét jól illusztrálják egy 1842-es kapuvári úriszéki perben tett vallomások is. Mitánkovics János 63 éves agyagosi jobbágy, aki 16 éves korától járta a Hanságot, úgy nyilatkozott, hogy a „Régi időkben a körülírtt Hanyok, mind vizállás, posványosság, és nádasokból állottak, egész Pomogyig, Valláig és Tétényig, – azokon mindenütt hajókázni lehetett. – Utóbb az Urodalmi Canalisok által kezdvén a vizeket letsapolni, – ezek vizei is fogyni kezdetek, úgy hogy ez előtt, s v. 6 esztendőkkel egészen kiapadtak; 's a hol előbb halászni lehetett, most legelővé kaszálóvá változtattak, – 's úgy használtatnak”. Csizmadea Antal osli halász, jobbágy is úgy foglalta össze a változások lényegét, hogy a Hanság vizei öt-hat éve apadtak el a csatornázások miatt, s „ott ahol ezelőtt, halász vizek voltak, most marhák legelnek, s kaszállok virítanak”. (Kapuvár, 1842.08.06.) MmL Sály Frigyes reponálás előtt álló irathagyatéka. Drinóczy az így nyert részeken egy 600 darabos hercegi gulyát említ (SL Drinóczy 1830–1847, 24–25).

lemmel és munkaerővel rendelkeztek ezen óriási vállalkozáshoz.¹⁹⁷ Ugyan „a vizekről és csatornákról” szóló 1840. évi X. törvénycikk már tükrözi a húszas évek lecsapolási törekvéseinek tanulságait, s a maga részéről elébe kíván menni a konszenzus hiányából eredő kudarcoknak,¹⁹⁸ valódi előrelépés, a Rába–Marcal–Mosoni-Duna–Fertő vízgyűjtőjének közigazgatási határoktól független, együttes rendezése azonban csak a modern magyar állam kiépülése után, a dualizmus idején következhetett be. Az ezt megelőző időszakban még a nagybirtok volt az az intézmény, amely a rendi széttagoltságot leképező vármegyei politikai és gazdasági térből kilépve, autonóm módon volt képes akaratát érvényre juttatni.¹⁹⁹

Előre nem látott következmények

A lecsapolások eredményei azonban, ha azokat a vízrendszer egésze szempontjából vizsgáljuk, korántsem jelentettek teljes sikert, tökéletes megoldást. Egy olyan zárt vízrendszerben, mint amilyen a Fertő–Hanság medencéje és a hozzá tartozó vízgyűjtő, egy egyoldalú beavatkozás következményeként óhatatlanul számolni kell negatív externáliákkal is – az egyik helyről kiszorított víz másutt keres utat magának. E negatív fordulatra nem kellett sokáig várni, 1828 tavaszára az előző évek csatornázás szempontjából kedvező időjárása megfordult, s „a’ vizek olyan magasságra emelkedtek, a’ minőre a’ leg öregebb emberek sem emlékeznek”. Az ár kiterjedése hasonló volt az 1813-as állapothoz, ugyanakkor a már meglevő töltések a mosoni részekén sok vizet felfogtak, így a károk is jóval kisebbek voltak, mint korábban. A töltéseken átbukó vizek utánpótlás hiányában viszonylag gyorsan kiszáradtak.²⁰⁰ Más részekén viszont épp a töltésekkel összefüggő szorított vizek okoztak nagy veszteségeket, amit a pomogyiaiak 1830 nyarán kelt panaszai jól példáznak. Mint írják, a hansági dűlők nagy része két év óta „a vizek miatt nem használtathatnak, és hogy a Halászatnál nints más keresettyek”. Hansági rétjeik is víz alatt

¹⁹⁷ Az uradalmak szerepét hasonlóan értékeli Szekendi 1938, 36. A negyvenes évek végén merült fel újra konkrét terv formájában a Duna vízgyűjtőjének szabályozása, melynek biztosává a király gróf Széchenyi Istvánt nevezte ki (a Mosoni-Duna, Rába, Rábca, Marcal folyók szabályozási biztosa). Moson vármegye Széchenyinek küldött leveléből kitűnik, hogy a rendek üdvözölték e döntést. „Minél inkább meg vagyunk győződve, hogy megyénknek több mértföldnyire terjedő ’s jelenleg majd használhatatlan hanyasági vidéke egyedül ezen folyók czélszerű szabályozása által tétetik használhatóvá, annál öszintebb vala örömmünk, ’s annál telylyessebb reményünk midőn nagy méltóságodat, kinek hazafiai buzgó fáradozásai ’s ritka tárgy esmertsége a’ közlekedési eszközök tekintetében már olly sok ’s nagyszerű eredményeket szültek, a’ királyi kegy ’s bizodalom által ezen feladat’ élére látjuk helyezve”, megjegyezve, hogy a mosoni Duna-ágot, az ott folyó gabonakereskedelem fontossága miatt, különös figyelemmel illesse. A szeptember 13-i közgyűlésen kelt levél. MmL IVA 502b 2320/1847.

¹⁹⁸ Vö. 8. §. (*Magyar törvénytár* 1836–1868, 107).

¹⁹⁹ Hasonló következtetésre jut Szekendi 1938, 35–36; Dóka 1987, 89.

²⁰⁰ MmL IVB 916/3 1538/1829 (Magyaróvár, 1829.09.15.). A vizek kiterjedésének pontos rekonstruálását itt is megnehezíti, hogy a leírások mindig térképmelléletek számmal vagy betűvel jelölt pontjaira hivatkoznak, e térképek ellenben már nem lelhetők fel.

álltak, így a téli takarmány összegyűjtésére sem nyílt módjuk. Az elöntés okát főként abban látták, hogy „a Fertőbül való ki folyás pedig, a Sz. János és Pusztasomorja között készült Töltés által meg gátoltatott”.²⁰¹ Itt a vármegye és az érintett uradalmak viszonylag gyorsan intézkedtek: két évre rá a Fertőzug ezen részén megszorult vizek elvezetésére a szentjánosi határban húzott csatorna Tétényig történő meghosszabbításáról döntöttek. A pomogyiak azt kérték a vármegyétől, hogy a csatorna építésébe mindazon településeket vonja be, melyeknek ebből haszna származhat, mert „annyi erőnk tehetségünk nintsen azt végre hajtani tudnánk”.²⁰² Mivel a csatorna Tarcsának is hasznos volt, továbbépítésében a magyaróvári és a boldogasszonyi uradalom megállapodott, emellett Szentpéter és Szentjános községek is segítettek.²⁰³

A magyaróvári uradalom csatornáitól okozott áradások ellen Győr és Sopron megye is védekezni kényszerült: a maguk eszközeivel igyekeztek a vizeket a mosoni oldalra visszaterelgetni. A kézzelfogható károk okozta felháborodás mellett e reakciókban a rendi autonómiák megsértésétől való félelem is érzékelhető. Sopron vármegye küldöttséget állított fel annak megvizsgálására, vajon a magyaróvári uradalom által ásott csatornák rá nézve nem károsak-e, mert ezekre a soproniaknak „semmi némű befolyása nem volt”.²⁰⁴ Úgy találták, mivel a vizeket a Rábcába vezették, „annak a' folyása pedig Ns Győr Vármegyében kitisztogatva nem lévén”, a víz felszorul egészen a bősárcányi rétekig, ami ellen töltés építését indítványozták.²⁰⁵

A Rábca alig karbantartott medre nem bírta el a magyaróvári uradalom csatornáiból érkező vizeket, illetve ezek a vizek visszaduzzasztották a Sopron megye felől érkező áradást, ami így a déli részek határait öntötte el. Nyolc rábaközi település (Acsalag, Bősárcány, Maglóca, Barbacs, Bányog, Szovát, Dör, Bodonhely) a királyhoz, illetve a helytartótanácsához ment panaszra. A kár-

²⁰¹ MmL IVA 502a/76 1183/1830 (1830.06.25.). A vármegye a pomogyiak panaszát jogosnak ítélte, és egyetértett azzal, hogy igazságtalan dolog olyan birtokok után adót fizetni, amit nem használhatnak, így 180 holdnyi, víz alatt álló terület után mind a házi-, mind pedig a hadipénztár felé mentességet kaptak. MmL IVA 502a/76 1877/1830 (1830.12.01.).

²⁰² MmL IVB 916/3 1350/1832 (1832.07.02.). Ehhez a térképvázlatot lásd uo. 1703/1832.

²⁰³ A szentjánosi Sandwegtől a tétényi határig ásott csatorna szélessége 3 öl, hossza 4353 ½ öl volt, melyből 2625 ½ öl megásását írták ki a községekre. A munkát a „gyakoroltatott mód, és Kulcs szerint” osztották fel. Kisgyűlési kivonat. MmL IVB 916/3 1530/1832 (1832.09.05.); Króner János jelentése. MmL IVB 916/3 2234/1832 (1832.11.25.). A felosztás a következő volt: Az adózók munkájának ellentételezéseként járandóságukat „az illető Községek adóbéli tartozásainak le hajtására” kellett fordítaniuk, mindazoknak ellenben, akik részt vettek a munkában, de adótartozásuk nem volt, elvégzett munkájuk ellenértékét a községek előjáróinak ki kellett fizetni. MmL IVB 916/3 2234/1832 (1832.11.26.). Szentpéter 683 Ft 41 kr., Szentjános 281 Ft 4 kr., Pusztasomorja 933 Ft 17 kr., Szentandrás 761 Ft 4 kr., Tarcsa 925 Ft 37 kr., Tétény 488 Ft 8 kr. adóelengedésben részesült. MmL IVA 502a/80 234/1833 (1833.02.05.). A csatorna pusztasomorjai munkálatait megnehezítette, hogy a falu alatt nagyobb áradások után a kiöntött vizek megrekedtek, amelyeket nehezen lehetett levezetni. Mivel Pusztasomorja a boldogasszonyi uradalomhoz tartozott, itt a két uradalom megállapodott, hogy a somorjai új részeket összekötik a magyaróvári uradalom által ásott régebbi csatornával. A magyaróvári uradalomnak egy kikötése volt: ha az alsóbb vidékekre nézve káros lenne az onnan érkező további vízmennyiség, akkor lezárja azt. Torkos Mihály alispán a megye rendjeinek. MmL IVB 916/3 1703/1832 (1832.09.14.).

²⁰⁴ SL IVA 1.a. 2199/1828.

²⁰⁵ SL IVA 1.a. 2270b/1828.

okozó vizek között jobbra rábaközi ereket és főként a Kapuvári Rábát említették, melyek vizét a Rábca-csatorna („öreg metszés”) vette fel. Azt, hogy a csatorna szinte lefolyástalanná vált és megtelt, a Rábca kanyargós medrén túl annak tulajdonították, hogy Szentjános, Szentpéter és Szolnok felől „elejbe lökődnek” a „sebessen folyó ’s úgy nevezetü Német Canalisok, amazt a szabad folyástól oly anyira fent tartják”. Így már Acsalagtól kezdve – a Rábaközbe mélyen benyúlva, vélhetően a Rábával is összeköttetésben – állt a víz, ahonnan „határainkon széllal terjedvén oly szörnyűkép”, hogy mélyebben fekvő földjeiket, rétjeiket már évek óta nem tudják használni.²⁰⁶

Maga Sopron vármegye szintén panaszt tett a helytartótanácsnál, s utólag óvást nyújtva be a magyaróvári uradalom által ásott csatornákkal kapcsolatban, meghagyta, hogy az uradalom ilyen jellegű munkák esetén előzetesen kérjen egyetértési nyilatkozatot az érintett törvényhatóságtól, azaz Sopron vármegyétől.²⁰⁷ Az óvást mind a magyaróvári uradalom, mind pedig Moson megye rendjei meglepődve fogadták. Úgy érezték, a számtalan kompromisszum mellett ők korábban inkább károsultjai, mint haszonélvezői voltak szomszédaik vízrendezési akcióinak. A magyaróvári uradalom saját csatornaépítésének indokaként, egyben régi sérelemként hozta fel, hogy annak idején (1800–1802) Moson vármegye határozott ellenvéleményének dacára vezették a Vitnyédi, illetve a Kapuvári Rába vizét a Rábcába, aminek következtében megnövekedtek a Hanság mocsarai.²⁰⁸ Ugyanígy – nagyjából 1795 és 1811 között – Sopron vármegye a Hegedűs-csatornát Bősárkány és Süttör között a mosoniak *tudta nélkül* ásta meg.

A déli szomszéd óvásán ezért a mosoni rendek felháborodtak, mondván, nem elég, hogy csatornázni kénytelenek, mert onnan a vizek hozzájuk folynak, Sopron vármegye ezután még panaszt is tesz ellenük a helytartótanácsnál. (A panasz tárgya egyébként nem annyira a tényleges károk nagysága volt, mint inkább a kommunikáció hiánya: „ezen posványok ki száréttása tárgyában vele mi értekezést nem tartottunk”.)²⁰⁹ Mosont azért is érintette fájdal-

²⁰⁶ MmL IVB 916/3 1596/1830 (1830.07.09.); 1929/1830 (Szentmiklós, 1930.10.11.). Az alábbi két dologban kérték a király segítségét: mihamarabb kezdjék el az „új metzés” nevű, Pomogytól Ötvenyig tartó, ott a Mosoni-Dunába torkolló, három évvel azelőtt Sopron megye által tervbe vett csatorna kiásását („most lábra álltasson”), illetve legalább Bősárkány és Börcs között vágják át a Rábca kanyarulatait. Kérelmüket – mint vízügyileg nem megalapozottat – elutasították. MmL IVB 916/3 1929/1830 (Szentmiklós, 1930.10.11.).

²⁰⁷ Sopron vármegye 1829. október 6-i, 25242. szám alatt kelt levele. Vö. MmL IVA 502a/76 97/1830 (1830.01.11.).

²⁰⁸ Vö. Az árvizet „a folyamodó Község annak tulajdonétya, hogy Eszterháza vidékiben Nő Soprony Várgye, az Ikvát 20 esztendők előtt a Fertőbe térítette”. MmL IVA 502a/76 1183/1830 (1830.06.25.). Vö. még „Herczeg Eszterházy Miklós pedig, a Bősárkányi Csatornát ásatván, a vizeket az említett [magyaróvári] Uradalomnak telkeire lefelé szállította. Győr Várgye pedig a Rábcának jobb partyát el töltetvén; a fellülről le folyó vizeknek az ezen Megyebéli telkekre ki térni és elposványodásokat eszközölte”, így a magyaróvári uradalom „kénytelen volt [...] magán az által segéttenni, hogy Telkein készített Csatornába eresze le a reá botsajtott vizeket, mivel pedig erre *természeti igaza* vagyon, tehát kéri magát ebben fenn tartattni”. *Kiemelés tőlem* – H. G. K. MmL IVA 502a/76 97/1830 (1830.01.11.).

²⁰⁹ A helytartótanáctól tudniillik egy olyan tartalmú levelet kaptak, amely „értekezést” írt elő a szomszédos megyékkel, amit ők úgy értelmeztek, hogy a soproniak szerint eddig nem történt kapcsolatfelvétel. Válasz Sopron vármegye 1829. október 6-i, 25243. szám alatt kelt levelére. Tisztázat, MmL IVB 916/3 97/1830 (Magyaróvár, 1830.01.13.).

masan a helytartótanács levele, mert annak idején a Hegedűs-csatorna megépítése után, „ebben fellülrül a vizek mi reánk botsájtattak, most, midőn az itt történt tsatornázások által az ő [Sopron vármegye] vizei is meg apasztatnak, szomszédos barátsággal nem velünk közlötne neheztelését”, hanem közvetlenül a főherceghez és a helytartótanácsához fordult. A valóságban – mint azt fentebb láthattuk – Moson vármegye a lecsapolási tervekről már 1822-től konzultált a másik két vármegyével, terveit pedig 1826 novemberében ismertette mind a főherceggel, mind pedig a helytartótanáccsal.²¹⁰

Az igazságában és önérzetében megsértett megye és uradalom egységes volt abban, hogy a magyaróvári uradalom jogosan, mondhatni önvédelem-szerűen járt el a csatornázás megindításával. Mivel a Rábca

„közös erővel való Regulázásátul a nevezett Vármegyék magokat el vonták, 's evvel oly helyheztetésbe juttatták ezt a Megyét, hogy zóna vidékeiben [...] nem volt más mód hátra, mint hogy a Magyar Óvári Uradalom a vizek torkában lévő némelly helységei nagy terjedésű határait a Hanság-nak és Fertőnek [...] kártékony vizeitől költséges tsatornák és töltések által úgy védelmezze, hogy ezek által a vizek elterjedni meg gátoltassanak, amazokban pedig szüntelenül a Rábtzába, 's ennek eszközlésével a Dunába szálléttassanak”.²¹¹

A magyaróvári uradalmat emiatt senki nem vádolhatja önkényes és rosszhiszemű vízepítéssel, mert csak védekezett a másik két megye által okozott károk ellen. E törekvésében Moson megye az uradalmat nem gátolhatta, sőt, „inkább áldanunk kellett Károly Ö Cs. s' Kir. Fő Hertzegségének nagy szívűségét, mellyel e tzelra áldozatokat tenni méltóztatott”, s Szolnok, Szentpéter és Szentjános határát „nem tsak szárazon meg tartotta, hanem még e mellett több ezer holdnyi olyan telkeket is egészen ki száréttatott, melyek szározabb nyarakban is víz alatt lévén, nem használtathattak; igen is hála adotossággal kellett vennünk, hogy azt eszközlötne”. Ezt a határbejárások is igazolták, „következésképpen ezen tsatornázást senki sem neheztelheti kevesebb igazsággal mint a panaszkodó Vármegye, ennél fogva tehát századunk fel világosodásánál illy nagy példák valóban nem is vádlásra, hanem inkább követésre méltók”. Moson vármegye tehát „természetes igazságnak” tartotta, hogy ha Győr és Sopron megye nem akart részt venni a vállalkozásban, attól ő még „nem köteleztethetik arra, hogy a néki káros és veszedelmett nevelő vizeknek tovább szállítására a Rábtzának, mint nyilván való folyónak ágyát használván”, magát az elmocsarasodástól meg ne védje.²¹²

Az előbbi érvelés jogosságát nem vitatva, a valóság azonban mégiscsak az volt, hogy a két szomszédos megye határos területei víz alá kerültek. Győr vármegye a csatornaépítési munkálatok megindulásával egy időben a Rábca tőközi szakaszán emelt töltést,²¹³ ami azonban a folyó északi, mosoni oldalán

²¹⁰ 1680. sorszám alatt, kelt 1826.11.31.

²¹¹ Tisztázat, MmL IVB 916/3 97/1830 (Magyaróvár, 1830.01.13.).

²¹² Tisztázat, MmL IVB 916/3 97/1830 (Magyaróvár, 1830.01.13.).

²¹³ MmL IVA 502a/72 1115/1826 (1826.08.07.).

a vizek emelkedését, a földek elmocsarasodását okozta, főként a szentmiklósi határban. Szentmiklós 1827-es panasa szerint emiatt már két éve nem tudnak kaszálni. Levelükben azt kérték, hogy ők is emelhessenek töltést a víz ellen, ugyanakkor mivel ehhez saját erejük kevés, a vármegyétől kérnek segítséget. Ellentételezésül felajánlották, hogy részt vesznek a szomszédos települések vízrendezési munkáiban. A vármegye jogosnak és indokoltnak találta a kérést, s a folyamodó község mellett elsősorban az addigi munkálatok haszonélvezőire, Lébény, Szentjános, Szentpéter, Pusztasomorja, Tarcsa és Szolnok lakosaira osztatta ki a munkát.²¹⁴

A nem szándékolt következmények között egy, az előbbiekkal épp ellentétes problémáról is szót kell ejtenem – az éltető víz hiányáról. A Hanság sajátos talaj-, illetve csapadékviszonyai miatt a lecsapolásokat még rövid távon és a mezőgazdaság szemszögéből sem tekinthetjük egyértelműen pozitív hatásúnak, hosszú távon pedig kifejezetten rossz döntésnek bizonyult a mocsárvilág ilyen mértékű visszaszorítása. Az itt elterülő tőzeges föld ugyanis csak akkor ad jó termést, ha sok nedvességet kap, amit magába szívhat, ellenkező esetben könnyen kiszárad, sőt öngyulladás is előfordulhat.²¹⁵

A magyaróvári uradalomban a harmincas évek közepére mintha már szembesültek volna azzal, hogy a vizek bizonyos mértékű jelenléte nemhogy nem káros, de elengedhetetlen feltétele az eredményes gazdálkodásnak. Amikor az érintett uradalmak 1838-ban tanácskozásra gyűltek össze, hogy megvitassák a Hanság–Rába–Fertő–Marcal szabályozásának, lecsapolásának további részleteit, magyaróvári részről felhívták a figyelmet, hogy nem szabad minden áradást eredendően rossznak tartani. Mint írták,

„[a] M. Óvári Uradalom ugyan csak maga részében a' mocsáros vidékeket tettelegesen megszüntette, és részében már csupán az áradásos Telkekre lehet tekintet, a' melly tekintetben szinte megint szükséges a' különböztetés a' *Kártékony, 's kár nélküli* áradásokra nézve és ennél fogva az utóbbi tiz esztendőök leforgása alatti víz áradások utáni tapasztalások utmutatása szerint, leg inkább pedig a' le folyó évbéli szerfeletti nagy áradás következéseinek tanusága mellett kétségtelen lévén, hogy az árvizek is a' M. Óvári kiszáritott Telkekre jelenleg nem csak nem károsak, de inkább üdvössek voltak, 's lesznek is, azokbul már alig lehet 1000 holdat a' kártékony vizáradásu Telkek osztályzatába fel venni.

²¹⁴ MmL IVB 916/3 2143/1827 (Szentmiklós, 1827.12.03.; a válasz: 1827.12.11.). A települések, „kik Lébény-Szent Miklóst Kivévé, a Magyar-Ovári Uradalom által Készített Tsatornyák, Következendőképpen az Hanság Ki száritási folytatott sikeres Munkák által, magok posványos és ingoványos Határaikban látható Hasznot éresznek”: Szolnok, Szentpéter, Szentjános, Pusztasomorja, Tarcsa. A töltéseket mindenütt a rovások szerint felosztva kell elkészíteni. Boboth Károly jelentése. MmL IVB 916/3 346/1828 (1828.06.26.). A lébényi és szentmiklósi helyzethez lásd még ugyanitt: a jobbágyok kéri a vármegyétől a munkák – elsőként a „libellálás” (szintezés) – mihamarabbi elkezdését, mert rétjeik és szántóik a Rábca mentén víz alatt állnak „a Dunának ebben fel tolakodó Vízei által”. Majd három évvel később a szentmiklósi töltés munkálatai jól haladtak, „egyedül a Sz-Jánosi polgár gazdák oly röstek, hogy mind ekkorig azok közül tsak 10. sem kezdett a Munkához”, pedig a nekik kijelölt szakasz a legveszélyeztetettebb. Mészáros Ferenc jelentése Króner Jánosnak. MmL IVB 916/3 (jelzet nélkül) (Halászi, 1830.09.20.).

²¹⁵ Károlyi 1955, 304.

Mennyire való's alapos ezen állítás onnan is kiderül, hogy a' fentebb érintett idei rendkívüli vizáradás után a' M. Óvári Hanyság részben példátlan bőségu takarmányt gyűjtethetett, sött bősége miatt az egy részében gyűjtetlenül hagyatott, különösen pedig ott, hol ez előtt határtalanok voltak a' nádasak, az idén térdig érő széna rendek szemléltethettek; továbbá pedig várható, hogy a' hol az eddigi munkálatoknak már is illy szembetünő sikerük tapasztaltatik, azoknak folytonos béfejezése által a' még létező csekély hiányok is végkép elenyészendenek."²¹⁶

Az 1838-as helyzetértékelésből kiolvasható, hogy vízhiány és aszály már ekkor is elő-előfordult, ha egy áradás ennyire jótékony hatással lehetett a rétekre. A negyvenes évek aszályos éveiben még inkább értéké lett a korábban számúzni kívánt víz. Már az évtized elejéről találkozunk olyan, a jobbágyok részéről beadott kérelmekkel, amelyek az elért eredmények megtartásáért szállnak síkra. A rétöntözés engedélyezésére irányuló beadványaik a széna-termelés folyamatosságának fenntartását célozzák. Két dolog e beadványokból egyértelműen kiolvasható: egyrészt már a részleges lecsapolások következtében is több helyen vízhiány állott be, amit az ettől függetlenül fellépő szárazság tovább súlyosbított; másrészt az érintett jobbágyok élni kívántak a rétöntözés lehetőségével, amiből piaci érdekeik magas szintű érvényesítési igényét olvashatjuk ki.

A szentjánosi és pusztasomorjai lakosok – feltehetően az előző száraz év negatív hatásainak megismétlődését megelőzendő – 1842-ben már januárban kérték a vármegyét, hogy „a határaikon lévő csatornákat rétjeiknek nedveztetése végett a' szükség ugy hoztával a' legszükségesebb helyeken elzárhasák”.²¹⁷ (A rétöntözés igényében talán az akkor már bő negyedszázados márialigeti létesítmény eredményeinek közismert volta is megjelent.) A két község kérelme ellen – mint azt Nagy István főszolgabíró jelentette – sem az illető uradalmak, sem pedig a mérnökök nem emeltek kifogást, így „az esedzők kérelme azonnal tellyesített, mivel célzásuk káros következményűnek el nem esmértetett”. Egyedül a magyaróvári uradalom emelt óvást annyiban, „hogy a' jobbágyság azoknál fogva, hogy a' nedveztetés és csatornák elzárása nékie ez alkalommal megengedett, a' térre nézve kizárólagos jogot magának ne képezzen”.²¹⁸ Ezen észrevételt leszámítva nem volt akadálya, hogy a jobbágyok még időben, április közepén eláraszthassák rétjeiket.

Kitekintve a század második felére, megállapítható, hogy a vízhiány állandósult, s a helyzet nem egy időszakban kritikusra fordult. A lecsapolások középső szakasza után az ötvenes–hatvanas éveket is aszályos idők jellemezték, aminek következtében a terület talajvízszintje rendkívüli mértékben lecsökkent.²¹⁹ A Hanságból az 1850-es évek közepén többször teljesen eltűnt a

²¹⁶ MmL IVA 502a/89 1659/1838 (1838.11.12.). A további lecsapolásokkal kapcsolatban meggyezve azt is, hogy az uradalom az idevágó munkákat eddig is saját hatáskörben és költségén végezte el, ellenben más vízgyűjtők (Rába) rendezési költségeihez nem kíván hozzájárulni. Uo.

²¹⁷ MmL IVA 502a/93 355/1842 (1842.01.14.).

²¹⁸ MmL IVA 502a/93 1021/1842 (1842.04.13.).

²¹⁹ Különösen aszályos év volt: 1857–1858, 1861, 1863 (Ditz 1869, 29).

víz, 1856-ban például „úgy ki volt száradva, hogy mindenütt száraz lábbal vagy akár szekérral is lehet járni”,²²⁰ ami negatívan hatott a szénatermelésre is.²²¹ A Fertő 1863-tól kezdve apadt, 1865-re pedig teljesen kiszáradt.²²² A tiszai vízrendezés, de a korábbi hansági lecsapolások negatív hatásait is látva Papsy László, akit az első magyarországi történeti ökológusnak tekinthetünk, idézi is Pabst Henrik magyaróvári tanárnak és Vedres István szegedi főmérnöknek az ötvenes évekből származó véleményét, tudniillik hogy „ne siessünk a mocsarak s vízöntések kiszáradásával”.²²³ E vélemények az uralkodó politikával szemben – bár a negatív hatások ekkor már nyilvánvalóak voltak – hatásalanok maradtak. Pedig még a bajor Ditz is megjegyzi, hogy „[a] lecsapolás másfelé is sok kellemetlen következménnyel járt, így pl. a Sárvíz szabályozásánál s még a Hanság elébb oly szénagazdag rétségein is”.²²⁴ A hetvenes években a megye monográfusa már egyenesen arról számol be, hogy „[a]mi különösen a Hanságnak Mosony megyében fekvő részét illeti, ennek nagy része nevének sem felel meg többé, növényzete s állatvilága átalakult, nem csekély részén szelid fű terem, vagy gazdag buzakalász lengedez ott, hol egykor nád termett”.²²⁵ A lecsapolások hatására a Hanság-vidék párolgási felülete lecsökkent, ami az esők elmaradását vonta magával. Az előbbi, romantikus elemeket sem nélkülöző helyzetképet másutt Major azzal egészíti ki, hogy „[m]egyénk mély síkján ma már – igen csekély kivétellel – eső után sóvárgó szántóföldek s rétek terülnek el”.²²⁶ Hannibal József 1877-es beszámolójában még drasztikusabb ismérveit adja a változásnak: „[...] a Királytó [...] a csatornának bevezetése által feliszapoltatván, mai napság helye a hanyagnak legke-

²²⁰ Roth 1858, 77. Mindezt kiegészíti azzal, hogy a Hanságban „jelenleg közönségesen csak tavasszal – nyáron át pedig csak a zivesebb esztendőkbek szokott víz lenni”. Ilyen év volt pl. az 1853-as (uo.).

²²¹ „Die entwässerten Strecken von Moorgrund leiden übrigens leicht an Dürre, wie überhaupt in trockenem Jahren der größte Theil des Hanságs in seiner Graswüchsigkeit zurückgeht.” (Hecke 1861a, 19–20.) Fényes Elek 1865-ben megjelent munkájában szintén mint kész tényt közli, hogy „a lecsapolt területek, hol turfa talajon nem nyugszanak, nagyon is szárazok, s a mult száraz években alig termett rajtok valami, sőt, általában Moson megyében a szénatermés nagyot csökkent” (Fényes 1865, 257).

²²² Major 1878, 21, 136. Károlyi a Fertő kiszáradását más időpontokhoz köti, mint a kortárs Major Pál. Szerinte a Fertő 1854-től kezdve folyamatosan apadt, 1865-re mindössze néhány pocsolya maradt belőle, 1868-ra pedig teljesen kiszáradt. A kor embere ebben korántsem látott tragédiát, hiszen „területének sok részét felosztották és művelés alá fogták. Bevetették búzával, kukoricával, répát ültettek bele, utakat építettek, sőt Ruszt és Illmitz között rendszeres kocsiközlekedés is kifejlődött.” (Károlyi 1955, 305.) A történethez az is hozzátartozik, hogy a tómeder 1875-re újra megtelt vízzel (vö. Major 1878, 31).

²²³ Papsy 1869, 77.

²²⁴ Ditz 1869, 28.

²²⁵ Major 1878, 8. Továbbá azt is megjegyzi, hogy a vármegye területén a 18. század végén található, fentebb is hivatkozott 9 ezer holdnyi nádas területe, „a legújabb kataszteri felvételek nyomán [...] 1912,5 holdra szállott alá, – a volt nádasok többi része zsombékos ingovány, sás és savanyu szénát termő rét, száraz gyeppedte tőzegburkolat vagy kiaknázott telep s részben szántóföld” (Uo., 9).

²²⁶ Major 1878, 23.

ményebb részei közé tartozik. Hasonló sorsban részesültek a halász és csikász erek is, sőt az úgynevezett hanyikutak is már legnagyobb részben beiszapolvák, csak az idősbek emlékezete tud még róluk.²²⁷

A kegyelemdőfést azonban a 1870–1880-as éveknek az egész északnyugat-dunántúli vízgyűjtőrendszerre kiterjedő vízrendezései adták meg. Csak az újonnan szerveződő, modern magyar állam keretei között sikerült a teljes körű vízrendezéssel szembeni korábbi, a megyék autonómiájára visszavezethető, rendies jellegű ellenálláson túllépni, és a Rába–Marcal–Rábca–Hanság–Fertő árvízvédelmét és a lecsapolásokat egységes szempontrendszer mellett rendezni. A Rába teljes vízrendszerére kiterjedő szabályozási terv 1872-re készült el,²²⁸ a lecsapolást és a vízrendezést már a következő évben megkezdték.²²⁹ A Hansági-főcsatorna megépítése után azonban a környező területek talajvízszintje nagymértékben csökkent, a rétek állapota leromlott.²³⁰ „Az eleinte pompásan fizető kaszálók tönkrementek”,²³¹ ezért a helybéli birtokosok követelték, hogy a főhercegi uradalom legalább időlegesen oldja meg rétjeik elárasztását. A vízszint emelésére a főcsatornán 1898-ban két duzzasztót is építettek, az egyiket a mosonszentjánosi határban, a másikat Kapuvárnál. Az előbbi költségeit a főhercegi uradalom, az utóbbiét az Esterházy-uradalom fizette. E két műtárgy 1908-ban az ugyanezen okból megépített pomogyi, majd az 1912-ben emelt, ún. fertőszéli zsilipekkel egészült ki.²³²

²²⁷ Hannibal 1877, 2.

²²⁸ Bobics 1885, 28.

²²⁹ Az északnyugat-dunántúli vízrendszer rendezéséhez lásd Újházy 1873; Bobics 1885; Szalacsy–Meiszner 1896, ez utóbbit rendkívül részletes tervekkel és vitaismertetésekkel. A szempontunkból fontos Hansági-főcsatorna megásásának ismertetését és a felmerülő nehézségeket lásd szintén Szalacsy–Meiszner 1896, 202–204.

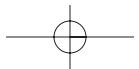
²³⁰ Balsay–Halupa–Komjáthy 1975, 411. Vö. még „Az öntözés hiánya, a lecsapolások káros következményei a vízelvezetésekkel egyidejűleg jelentkeztek.” (Uo., 406.)

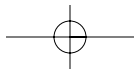
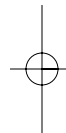
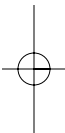
²³¹ Károlyi 1955, 321.

²³² Balsay–Halupa–Komjáthy 1875, 411; Károlyi 1955, 321.

A VÁRMEGYE ÉS ALATTVALÓI

Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben Moson vármegye adókulcsreformja tükrében (1838)

„...az adózó nép soha nem lehet bizonyos abban hogy mennyit kell fizetnie, mi pedig nem csekély viszonyban áll gazdálkodási 's egyéb körülményeivel”¹

„...természetesnek lenni vélik a Rendek, hogy minden adózó kíványa, és méltan is kívánhattya tudni, hogy mitül is menyi adó kívántatik tőle”²

A feudális kori levéltári források között az adózással kapcsolatos iratoknak társadalomtörténeti szempontból kitüntetett szerepe van. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy számos megyében az 1770-es évektől egészen 1847-ig fennmaradtak a községi adóívek, melyek megkerülhetetlen források a település- és háztartásszintű vizsgálatoknál, másrészt annak, hogy a rendi társadalom makroszerkezetének vizsgálatát lehetővé tevő országos összeírások legtöbbje is adóösszeírás volt.³ Az adó kivetése körüli évenkénti huzavonából, az adótételek változásainak a vármegye közgyűlése előtti részletes – községenként, sőt személyenként, illetve dűlőnként történő – tárgyalásából akár arra is lehetne következtetni, hogy az adókivetésben máshol tapasztalt esetlegesség és pontatlanság Moson vármegyében nem volt jellemző. A valóság ezzel szöges ellentétben áll. A hiányok, tartozások ugyanakkor nem a vármegyei igazgatás szintjén keletkeztek, a szakszerű bürokrácia irányába fejlődő vármegyei adminisztráció gondosan járt el az adótételek összeírásában. A mind több írásbeli feladatot ellátni kénytelen községi közigazgatás azonban alapvetően alkalmatlan volt az ilyen jellegű, nagy pontosságot és folyamatos adminisztrációt követelő munkákra. A tekintélyesebb jobbágyok közül választott falusi bírónak és esküdtjeinek képességeit gyakran meghaladta a felülről támasztott követelményrendszer.⁴

A feudális adóösszeírások bizonytalan forrásértékét már számos kutatás igazolta.⁵ Az is tény viszont, hogy a falusi társadalom szerkezetének vizsgálatához, a változások nyomon követéséhez az adóívek elsődleges forrást jelentenek. Az összeírásokat és adóíveket eddig főleg az általuk képviselt forrásérték szempontjából vizsgálták, azaz hogy mennyire valósak a bennük közölt

¹ Nyitra-Zerdahely 1834, 13.

² MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830.12.01.).

³ Vö. Acsády 1896; Tagányi 1896; Bácskai-Nagy 1984; Bácskai 1988; megyei és városi szinten Pálffy 1934; 1936; 1938; Tömböly 1939; Erdei A. 1986. Ismeretterjesztő jelleggel lásd még Homolyai 1938.

⁴ „Ha a' Sz[olga]birákról igaz, hogy ezeknek majdnem mindentudóknak kell lenni, annyi-féle van rájuk bizva: igaz a' szegény – többnyire tudatlan – falusi bírákról is, hogy ezeknek exactori, commissariusi (satis dictum!) katonai, pénzismerői, és tudja isten miféle jártasságuknak kell lenni.” (Zsoldos 1842, 24.)

⁵ Ezekről részletesen szól Hegedűs A. (1994) és említi Soós (1973, 38–39), az 1828-as összeírás kapcsán pedig Bottló 1957, 24; Bácskai-Nagy 1984, 29–44.

adatok. Az alábbiakban nem annyira ehhez a kérdéshez szeretnék újabb adalékokkal szolgálni, sokkal inkább a feudális adórendszer működését, felépítését, továbbá az adókiivetésben, az adótételek meghatározásában érvényre jutó logikát, az adókulcsok mértéke mögötti elgondolásokat kívánom körbejárni (mi miért annyi, amennyi). Feltevésem szerint az adókulcsok hierarchiája egy, a korszakra jellemző társadalmi és gazdasági hierarchiának is megfeleltethető, ahol a dikaszám (dica, rovás) mentén egymással máskülönben nem összemérhető minőségek egymáshoz való viszonyát is fel lehet térképezni. Levéltári anyagainkon túl leginkább öt korabeli munkára támaszkodtam: Zsoldos Ignác és Balásházy János közismert írásaira, továbbá Izdenczy József, egy „Th. E.” szignójú szerző és Fényes Elek egy-egy elfeledett dolgozatára.⁶ Kitekintésképpen az 1850-es adóévre vonatkozó instrukciókra is utalok, amikor letisztult jogi környezet híján az 1846–1847. évi adókulcsok szerint szabták ki a hadi- és a háziadót.⁷

Jelen fejezet vezérfonala a tárgyra vonatkozó nyomtatott források mellett a Moson vármegye 1838-as adókulcs-kiigazítási bizottsága által benyújtott tervezet. A forrás szerkezetét megőrzendő, az előbbi szerzők instrukcióit, észrevételeit a vonatkozó pontoknál lábjegetben közlöm.

Jogszabályi alapok

A rendi korszak utolsó szakaszában érvényben levő adórendszer alapjai sok szempontból a középkorban gyökereztek,⁸ a rendszeres adó azonban csak III. Károly alatt, az 1715. évi VIII. törvénycikkkel jelent meg, összefüggésben az állandó hadsereg felállításával,⁹ ezért is nevezték hadiadónak (bellica). A hadiadó összegének meghatározása minden esetben az országgyűlés, illetve a nádori concursus¹⁰ joga volt. 1722 óta szinte kizárólag pénzben, és csak a nem-nemesek fizették.¹¹ A nem-nemesek közül 1849 előtt adómentesek, „egész végig adót nem fizettek a falubirák, jegyzők, honoratorok, nemesek cselédei”.¹²

A vármegyei közigazgatás szükségleteit fedezendő háziadó (domestica) 1722-ben jelent meg. Kezdetben általában csak azok fizették, akik nem álltak a hadiadó fizetésének kötelezettsége alatt, így a zsidók, libertinusok, görögök stb.

⁶ Balásházy 1830; Zsoldos 1842; Izdenczy 1797 [1777]; Fényes 1859; n. n. (Th. E.) 1859.

⁷ Mosony vármegyei kormánybiztossági jegyzőkönyv az 1850. évről. MmL IV B 651 68/1850 (1850.01.14.).

⁸ Az adórendszer előtörténetéhez lásd Balásházy 1830, 13–20.

⁹ Vö. „Mostani módja pedig az adóztatás kezelésének alkalmasint az adót általában rendszerezett 1715-d. esztendőnél alig idősebb.” (Zsoldos 1842, 6.) Ezen álláspont kritikáját adja Schramek 2009. Birodalmi kitekintésben lásd Weiss M. 1986, 58–65.

¹⁰ Ha nem ülésezett az országgyűlés, úgy a nádor elnökletével az ún. concursus döntött az adó felosztásáról. Vö. Szijártó 2006b, 185–216; 2006c.

¹¹ Lásd még az 1791. évi XIX. tc. és az 1827. évi IV tc. rendelkezéseit. Vö. n. n. (Th. E.) 1859, 585–586.

¹² Fényes 1859, 605.

Mária Terézia idején vált általánossá, hogy valamennyi nemnemesre kivetették. A nemesek közül az 1723. évi VI. törvénycikk értelmében az armalistáknak kellett adót fizetniük, a birtokos nemeseknek továbbra sem. A jobbágytelken élő nemesek adóztatásával kapcsolatosan azonban eltérő gyakorlat alakult ki. Az 1741. évi VIII. törvénycikk alapján a tiszai vármegyék a jobbágytelken élő, armális nemesek esetében is ragaszkodtak az adómentességhez, míg a dunai vármegyék (Pozsony, Veszprém és Komárom kivételével) megadóztatták őket jobbágyföldjük után. Az armális nemesség 1805-ben érte el, hogy felmentést nyerjen alóla (1805. évi I. tc.). 1836-ban – az úrbéri viszonyok újrendezése után – azonban visszaállt a régi rend, s az úrbéres telken élő armalistáknak ismét adózniuk kellett a házipénztárba (1836. évi XI. tc.). A háziadó kivetéséről, mértékéről a vármegye intézkedett, de a helytartótanács felügyelete mellett.¹³

A dikális rendszerben az országgyűlés, felmérve a hadsereg, illetve az államapparátus szükségleteit, csupán az ezek fenntartásához szükséges adó kivetéséről határozott. Az adó összege az 1722-ben megszavazott 2 millió 138 ezer forintról 1802-re 5 millió forintra növekedett, majd 1827 után 4 470 244 forintra mérséklődött.¹⁴ Az országgyűlésen a vármegyék az adót népességükhöz és gazdasági erejükhöz mérten osztották fel egymás között; az adóteher országos és megyei szintű egysége a porta volt. A porta mint eszmei érték tehát a vármegyék és a szabad királyi városok vagyonosságának mértékét volt hivatva kifejezni. Mivel a porták felosztása alkufolyamat eredménye volt, ahol az egyes megyék érdekérvényesítő képessége sokat nyomott a latban, a felosztás korántsem tükrözte a valós teherbíró képességet. Ez volt az alapja a kortársak azon panaszainak is, melyek egy-egy vármegye „túladóztatásáról” szóltak.¹⁵

A 18. században 5661 $\frac{3}{4}$ adóporta volt Magyarországon, melyek száma a rendi korszak végére – a Temesi Bánság megyéinek visszacsatolása után – 6210 $\frac{3}{8}$ -ra növekedett. (Ezenfelül Horvátország további 135 $\frac{6}{8}$ porta után adózott).¹⁶ Jól megfigyelhető tendencia, hogy a 19. század elejétől a dunántúli és felvidéki megyék portaszáma az előző századéhoz képest erősen csökkent, míg az ország déli területeié nőtt.¹⁷ A folyamat hátterében az északi megyéknek az a törekvése állt, hogy terheiket az időközben felerősödő, növekvő népességű vármegyék rovására csökkentsék. Ez azonban nem feltétlenül járt együtt az adó összegének csökkenésével, hiszen a portaszám csak egy eszmei hányados volt, amivel az összadót a vármegyék között szétosztották. Továbbá attól, hogy megyei szinten a dikaérték változatlan maradt (egy jobbágy például $\frac{1}{4}$ dikának felelt meg), a mögötte álló összeg még emelkedhetett.

¹³ n. n. (Th. E.) 1859, 586; Fényes 1859, 603–604; Szijártó 2006a, 156–160.

¹⁴ Fényes 1859, 609–610; *A magyar egyenesadók* 1895, 21–22.

¹⁵ Vö. Berzeviczy 1979 [1804 k.], 382–391; Fényes 1859, 609–610.

¹⁶ Fényes 1859, 612.

¹⁷ Az 1802-es országgyűlésen elfogadott módosításokat lásd *Rectificationis* 1805.

14. táblázat

A porták száma Moson vármegyében, 1729–1849

év	portaszám	az 1741. évi százalékában
1729	153 $\frac{1}{4}$	97,8
1741	156 $\frac{3}{4}$	100
1751	156 $\frac{3}{4}$	100
1791	152	96,97
1802	130 $\frac{4}{8}$	83,25
1830–1849	120	76,25

Forrás: Fényes 1859, 611–616; *Rectificationis* 1805.

Kilencven év alatt Moson megye részesedése majd negyedével, 153-ról 120 portára csökkent. Az észak-dunántúli megyékben Fényes Elek kimutatása szerint hasonló változás játszódott le.¹⁸

A kivetett adót a vármegyén belül – a települések, illetve a háztartásfők szintjén – a dikák száma alapján osztották szét. Az egyes adótárgyak dikahányadosáról (azaz, hogy mennyi tesz ki belőle egy adóegységet) mind a hadiadó, mind pedig a háziadó esetében saját hatáskörben dönthettek a vármegyék. A vármegyére eső adó összegét elosztották a dikák számával, így megkapták az egy dikára jutó adóösszeget, amit ezután a településeken összeírt dikák számához rendelve vetettek ki.¹⁹ Az adótételeket 1715 óta formálisan 90 rovatban vették fel, ez a rendszer 1848-ig volt érvényben.²⁰

A portaszám csökkenésétől függetlenül – mivel az országos alkuk eredménye volt – az egy vármegyében található dikák számának csökkenése is általános jelenség, ez azonban a helyi adózó társadalom mesterkedése volt értékeinek az eltagadására – a hatóságok jóváhagyása mellett. Moson vármegyében 1808–1809-ben még 28 508 $\frac{6}{8}$ dikát írtak össze, 1818–1819-ben 28 325 $\frac{3}{8}$ -ot, 1830–1831-ben 27 844-et, 1838–1839-ben pedig 21 942 $\frac{2}{8}$ -ot.²¹ A csökkenés tehát harminc év alatt meghaladta a 23 százalékot.

Országosan az adó kategóriák besorolása 1773-ig nem volt egységes. Előző évben a helytartótanács felszólította a vármegyéket, hogy minden vármegyeye valamennyi járásában a kiküldött formanyomtatványok alapján haladéktalanul írják össze az adótárgyakat. Az 1773-ban elvégzett összeírás képezte azután az alapját az évenkénti adó kivetésnek. Az adott évi adót a következők-

¹⁸ Fényes 1859, 611–616. Az 1802-es országgyűlésen megszavazott portaváltozások összefoglaló tábláját közli *Rectificationis* 1805, 291–295.

¹⁹ Fényes 1859, 617.

²⁰ Fényes 1859, 617. A 90-es szám több helyen is visszaköszön, sőt Wellmann (1955) 95 rovatot említ, Soós Imre összesítésében 93-at számoltam (Soós 1973, 15). A mosoni adóíveknél minden lehetséges rovatot beleszámolva is csak 87 rovatig jutottam. A hiány oka, hogy itt a „szerkívüli vagyon” oszlopaiból, azaz a jövedelem után adózó tételekből többet elhagytak.

²¹ Az egyes évekre lásd MmL IVA 502a/54 1278/1808 (1808.11.28.); 502a/64 1743/1818 (1818.12.31.); 502a/76 149/1830 (1830.01.11.); 502a/90 550/1839 (1839.03.11.).

ben ezen összeírás elvben frissített, az időközben bekövetkezett változásokhoz hozzáigazított módosítása alapján vetették ki.²²

A házi- és a hadiadó mellett a jobbgynépeség harmadik adójellegű terhe a deperdita volt, az a veszteség, ami a katonatartás valós költségei és a vármegyei házipénztár által visszatérített összeg között fennállt.²³

Az adórendszer negatív hatásaival a kortársak is tisztában voltak. A kritikák közül Berzeviczy Gergely dolgozata jól ismert,²⁴ ennek részleteire nem térek ki. Izdenczy József 1777-ben keletkezett írásában az akkor négy éve bevezetett egységes dikarendszert bontja elemeire, s tesz javaslatot egy egyszerűbb adózási szisztémára. Észrevételei, megoldási javaslatai az adórendszer addig megtapasztalt anomáliáit kívánták orvosolni. Izdenczy úgy volt merkantilista, hogy közben valójában a szabadpiac elveit szem előtt tartva közelített az adókivetés reformjához. Célja Magyarország jövedelmeinek, így az állam erejének, gazdagságának növelése volt, ehhez viszont piaci logikát követett: az eszköz nem az állami adóprés fokozása, hanem a gazdaságban rejtőző erők felszabadítása. Kiindulópontja, hogy ha az ingatlanok adója előbbre való, mint az ingó vagyontárgyaké,²⁵ akkor érdemes-e egyáltalán megtartani a dika alapú terhelést, vagy szerencsésebb lenne valami új adóalapot választani. Mivel Izdenczy az adózók terheinek csökkentését szerette volna elérni, elképzelése szerint azon rubrikákba, ahol addig a „dika” megjelenés szerepelt, ezután az adótárgy pénzértékét kellett volna írni, ahol pedig a dika mint mennyiség jelent meg, ott a továbbiakban az egy hold szántó, rét stb. utáni fix összegű adó szerepelt volna.²⁶ Alapelve, miszerint az adót csak az ingatlanok után szabad kivetni, amellet, hogy sokkal nagyobb kiszámíthatóságot és áttekinthetőséget eredményez, nem bünteti a szorgalmat. Javasolt reformjai eredményeképpen a minőségosztályok nélkül számolt 51 kategória 11-re csökkent volna. Az adókatégoriák egyszerűsödése mellett az összeírás gyorsabb és könnyebb, kevesebb tévedési lehetőséggel, s az adózók maguk is ki tudják számolni adójukat; továbbá megspórolhatják az évenkénti adóösszeírásokat is. Az új adórendszer – mint írja – megszüntetné a többes adóztatást, ezáltal támasza lenne a népességnek és gazdaságnak. Serkentené a szorgalmat és az ipart – melyek összeegyeztetetlenek voltak a dikális adórendszer logikájával –, valamint a bírhatás utáni vágyat, mely a gazdagság forrása. Szerinte az ilyen adórendszer biztonságot és kiszámíthatóságot teremt az adózónak, mert csak az ingatlant terheli, így végeredményben polgárosít.²⁷

²² Soós 1973, 12–13.

²³ *A magyar egyenesadók* 1895, 29–30.

²⁴ Berzeviczy 1979 [1804 k.], kül. 381–395, 422–423; vö. Gaál 1902; H. Balázs 1967; Horváth R. 1972.

²⁵ Ingatlanok (immobilia): szántók, kaszálók, legelők, szőlőhegyek, kertek, erdők; ingók (mobilia): jószág, emberek, házak (!). Mivel az utóbbiak léte folyamatos körforgásban van, az adózás tekintetében az előbbieket élveznek elsőbbséget (Izdenczy 1797 [1777], 550).

²⁶ Izdenczy 1797 [1777], 551. (Érvelésében számításait Moson vármegye Lajtán inneni járásából vett adatokkal támasztja alá.)

²⁷ Izdenczy 1797 [1777], 562–564. Az adórendszerrel szemben szintén éles kritikát fogalmaz meg Spilenberg Pál, aki a piachelyek elérhetőségét tartja a parasztok boldogulása szempontjából elsődlegesnek (Spilenberg 1790, 91–92).

Az adminisztrálás strukturális gyengeségei

Az adótételek összeírása, az adó kivetése és beszedésének végrehajtása a szolgabírók feladatkörébe tartozott. Az adóösszeírásról a szolgabírónak értesíteni kellett a község lakosait, azoknak azonban nem volt szükséges részt venni az összeírásban, csak a település előljáróinak, valamint azoknak, „kiknek tán némi mondani valójok (panaszuk) volna”.²⁸ A változások nyomán követése a járás szolgabírójának, akadályoztatása esetén a szomszéd község jegyzőjének volt a feladata, aki a község bírójának házánál a községi előljárók jelenlétében minden év szeptemberében–októberében végezte el e feladatot.²⁹ Az adóösszeírás *formálisan* úgy történt, hogy a szolgabíró az esküdttel megérkezett az adott településre, ahol a helyi előljárók már várták őket, majd bemondás után összeírták az adó alá eső tárgyakat.³⁰ Az így összeírt adótételek után kivetett adót azután havi bontásban kellett a település bírójának beszedniük, amit utána az adószedőkön keresztül a vármegyének továbbítottak.³¹

A községi előljárók által előkészített bevallást a szolgabíró a hivatalában összevetette az előző évivel, és ha egyes rovatoknál csökkenés mutatkozott, helyszíni vizsgálatot kezdeményezett. A csökkenés jogosságát igazoló vizsgálat eredményét a vármegyének továbbítva javaslatot tehetett az adott település adójának csökkentésére, majd a járási adatokat összesítve az egész anyagot beterjesztette a vármegye elé.

A vármegye adókiadó bizottsága összesítette a járások adatait, melynek végeredményeképpen megkapták a megye dikáinak számát. Az így előállt dikaszámmal azután – a fentebb részletezett módon – elosztották az országgyűlésen vagy a nádori concursuson az adott megyére megállapított hadiadó összegét, de ugyanígy jártak el a megye saját szükségleteire megállapított háziadóval is.³²

Amennyiben ezen kiigazítás a tényeknek megfelelően ment végbe, úgy az adójegyzékeknek többé-kevésbé tükröznie kell az akkori állapotokat. Mint az alábbiakban látni fogjuk, a fentieken kívül a rendszerben további olyan elemek is voltak, melyek megkönnyítették a jövedelmek eltagadását.

²⁸ Zsoldos 1842, 8.

²⁹ Az adóév – a katonai évhez hasonlóan – november elsejével kezdődött. Vö. „Elérkezett ismét azon idő, melly a’ megyebeli adózóknak alkalmat nyújt, hogy az idei áldott termésből, nem csak folyó adójukat, de korábbi tartozásait is lefizethessék; – de eljött azon idő pont is, mellyben a’ hivatalának fontosságáruul meg győzött Tisztviselőnek tágas mező nyitattik ügyességét ismételve bebizonyítani.” MmL IVA 510/12 E335/1841; E385/1841 (Magyaróvár, 1840.08.21.). 1850-ben viszont azt találjuk, hogy az összeírást, amely „13 tisztviselőre bízott”, február 1. és 15. között hajtották végre. Mosony Vármegyei Kormánybiztossági Jegyzőkönyv az 1850. évről. MmL IVB 651 68/1850 (1850.01.14.).

³⁰ Zsoldos 1842, 8. Balásházy némileg más eljárásrendet ismertet. Szerinte „a’ Sz. Birák Helységénként járnak, ’s az adófizetőket egyenként vagy magokban, vagy néha a’ Birák jelenlétében magok eleibe hivatják, ’s meg intvén az adófizetőt, hogy mindenét igazán valja be, azután a’ vagyonoknak elő számlálása, és a’ dicalis laistromba való iktatása történik”. (Balásházy 1830, 28.)

³¹ MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830.12.01.); vö. pl. uo. 502a/96 217/1845 (1845.01.14.).

³² Soós 1973, 12–14.

Az összeírás menetét taglalva Zsoldos hangsúlyozza: a végrehajtás során elvi kérdés, hogy az bemondásos alapon történik.

„Miből következik, hogy a' mi neki mint felrovidó tárgy bemondatik – ha törvényszerű ellenoka nincsen [...] – azt beirni tartozik. De ellenben itt szigorúskodni addig, míg mások azt nem teszik, annyit tenne mint járását tenkre juttatni. A Szbiró megnyugtathatja lelkismeretét, ha mi neki bemondatik, felirta. Azonban ollyasokra, hogy p. o. egy egész járásban ne legyen csupán csak egy tehén, – vagy néhelyt több kanász mint sertés [...] még is maga rendén volna ügyelni.”³³

A szolgabírók a bemondáson alapuló értékeket alapvetően elfogadták.³⁴ Óvatosságra Zsoldos csak az alábbi esetekben int:

Új telkek dikáltatásakor szükség volt a telek létét igazoló földesúri jóváhagyásra, azt tisztázandó, nem törvénytelen foglalás legalizálási szándéka állt-e a háttérben. Ha a szolgabíró valahol azt tapasztalta, hogy a telkek száma csökkent az előző évihez képest, akkor azt a vármegye közgyűlése elé kell vinnie. Az 1836. évi XI. törvénynek megfelelően, a jobbágytelken gazdálkodó nemesek telkeit is gondosan adó alá kellett vonnia.

A telekcsökkenéshez hasonlóan, a többi adótárgy esetleges csökkenését is ki kellett vizsgálni, „mert ha az adó fundusát szaporítani nem ohajtja is, de szüntelen fogyni csakugyan nem engedheti”. Utóbbi kapcsán név nélkül említést tesz olyan megyékről is, ahol éppen ezért az adótárgyaknak, illetve az ezekből számított dikáknak egy bizonyos minimumát írták elő, azaz hogy egy bizonyos érték alá nem csökkenhetett a rovások száma.³⁵

Az adóösszeírásnál a tapasztalatok szerint tehát csak a fekvő vagyont írták össze pontosan, „a' többi vagyonoknak ki vallásában történnek szerfelett sok tsalárdságok”, ami alatt leginkább a személyek és jószágok eltagadását értették.³⁶ Balásházy észrevétele nem meglepő, hiszen az úrbéri nyilvántartásokban az egyes települések határának nagysága, dűlőinek száma, kiterjedésük, a művelési ágak, a szokásban levő művelési rendszer pontos adatokkal szerepelt. A bemondáson alapuló adóösszeírás bizonytalanságait Moson vármegye vonatkozásában Grailich is jelzi, aki az 1816-os összeírás állatállományát

³³ Zsoldos 1842, 8. 1. lj.

³⁴ Minderről Balásházy: „[...] bár jól tudja, hogy a' valló parasztok sok vagyonokat el tagadják; azt mindazonáltal el hallgatja, és bona fide tsak azt írja be, a' mit be vallottak.” (Balásházy 1830, 29.)

³⁵ Zsoldos 1842, 8–9.

³⁶ Balásházy 1830, 28–29. Berzeviczy és Fényes megerősíti Balásházy ítéletét: „Kiviláglik ebből, hogy a dikális összeírás kevésbé hasznos, sőt az még káros is. Általános hazugságra törekszik, mert adózási képességük és haszonélvezeteik önkéntes bevallása közben a parasztok sohasem mondják meg az igazat, ami az összeírók előtt igen jól tudva van; de nem változtathatnak a dolgon, mert a falu parasztjai és a szomszéd járásiak egyformán tudnak hazudni. Különben, ha a szoros igazságot valahol kinyomoznák, azt a helyet adóval bizonyosan túlterhelnék.” (Berzeviczy 1979 [1804 k.], 387.) „Azonban e rovatos összeírásnak (dicalis conscriptio) hibás volta köztudomású dolog vala; mert az erkölcsiség legnagyobb kárára a szolgabírák önkényére, és az adózók hazug előadására volt hagyatva, minden felsőbb vizsgálat és ellenőrség nélkül történt [...]” (Fényes 1859, 617.)

ismertette a lovaknál egyharmados, a marháknál és sertéseknél kétszeres eltagadási arányt feltételezett.³⁷ Az eltagadások a személyeket is érinthették, akiknek így vagyontárgyai sem kerültek regisztrálásra. A korszak végén a többek között Lajtafaluban vizsgálódó bizottság megállapította, hogy hús házatlan és három házas zsellért nem vettek fel a dikajegyzékbe, azt is megjegyezve, hogy „ilyen vissza élések majd mindenhol találatnának”.³⁸

Adócsalásra, a rovatok eltagadására a gazdagabb helységek lakóinak nyílt inkább módjuk. A tehetősebb helységekben lakóknak volt mit eltagadniuk, míg a szegényebb adózóknak mindent be kellett vallaniuk. A földműveléshez például két ökror mindenképpen kellett, a szegényebb adózó „azt tsak nem mondhatja, hogy semmije sint”.³⁹

Zsoldos apró elszólása, amivel az 1828-as összeírás körüli anomáliákra utal, jól jelzi, hogy a dikális adórendszerrel létrejött kettős szempontrendszer erkölcsileg mennyire káros volt. Feloldhatatlan ellentétet okozott ugyanis, hogy az adózóktól elvárták vagyonuk pontos bevallását, ugyanakkor pedig arra is törekedtek, hogy az esetleges gyarapodás ne kerüljön számbavételre, mert az a dikák, s így az adóteher növekedését hozta volna magával a megyében. Ha a becsületes bevallás a cél, „netalán léendő országos összeíráskor *ne tanítsuk ám a' népet, hogy vagyonát esküje után ismét tagadja el. (!?)*”⁴⁰ – mondja Zsoldos.

A kivetett adót, háztartásokra lebontva, az adókönyvben jegyezték fel. Elvben minden háztartás rendelkezett ilyenrel. Az adókönyvek terjesztésének megszervezése szintén a szolgabíró feladata volt. A havonta beszédendő adórészletek kivetése kapcsán Zsoldos ismételten felhívja a figyelmet a helyi

³⁷ Vö. „Az 1816. évi összeírás 10 750 lovat, nevezetesen: 7190 hámos lovat, 2321 kancát, 537 hároméves és 807 kétéves csikót tüntet fel. Az össze nem írtak száma könnyen meghaladhatja az 5000-et, összesen tehát 16 000 darabra becsülhető. [...] A *marhatenyésztés* is jelentékeny. Az 1816. évi hivatalos összeírás 22 416 darabot ad meg, úgy mint 8557 jármos ökröt, 439 göbölyt, 5605 fejős tehenet, 3213 meddőt, 3545 tinót és 1057 borjút. Ez a szám nézetem szerint megduplázódhat, ha hozzászámoljuk az eltitkoltakat és az adómentes személyektől levontakat. [...] Sertés az 1815. évi hivatalos adatok szerint 1517 darab van. Az össze nem írtak [Nichtbemerkten] biztosan több mint még egyszer ennyit tesznek ki.” (Grailich [1818] Melléklet, 579–580.)

³⁸ Ugyanez volt a helyzet Csúnyban is. MmL IVA 502b 2875/1847.

³⁹ Balásházy 1830, 30–31. Zsoldos ugyanezt a példát hozza más megfogalmazásban: „[...] a tehető polgár 6 ökrei közül 4-et elhallgathatott, midőn a' két ökrös ¼ sessiós jobbágy ezeket el nem tagadhatta, mert hogy' mivelne telket marha nélkül? és így e' szerint egyenesen a' rozslékü eltagadás boldogítatik, 's a' jólelkü szegénység nyomatik: az kétséget nem szenved.” (Zsoldos 1842, 17.) A helyi aránytalanságok kiküszöbölésére egy – néhol előforduló – megoldást is javasol, tudniillik azt, ha a szolgabíró egy-egy településnek megadja, hogy mennyi a rá jutó adóteher, s az ott lakókra hagyja, hogy azt maguk között miként osztják fel. Ez az ún. „individualis repartitio”. Moson vármegyében ennek előfordulására nincs adatom, a módszert és hátrányait Zsoldosnál részletesebben ismerteti Balásházy 1830, 33–42.

⁴⁰ *Kiemelés tőlem* – H. G. K. Zsoldos 1842, 19. 1. l. Balásházy és Fényes hasonlóan értékelt: „[...] a' kérdőre vont adófizető nép letett hite utánn is eltitkolta nagy részét különösen ingó vagyonainak, 's hogy e' részben sokszor olyanoktól, kiknek a' moralitást, és igazságot feltartani kellene, az adófizető nép biztattatott, 's unszoltatott a' hitszegésre. [...] 'S bátran el merem mondani, hogy egy Vármegye sintsen talán, hol kisebb vagy nagyobb mértékben illy visszaélések nem történtek volna.” (Balásházy 1830, 23.) „Az országos összeírás nagy költséggel végre is hajtatott; de a szántsándékos hibás bevallások miatt oly rosszul ütött ki, hogy ezt adó kulcsául venni nem lehetvén.” (Fényes 1859, 610.)

gazdálkodási sajátosságok figyelembevételére. Az adózók tavasszal voltak teljesítőképességük mélypontján, majd a termények beérésével fokozatosan erősödött anyagi helyzetük. E ciklikusság szerencsés esetben tükröződött a havi adó kivetésében is.⁴¹

A valós állapotokat tükröző adóösszeírások hiányától azonban teljesen független az a tény, hogy az összeírt adótételek után kivetett adó befizetésében is számtalan visszasság mutatkozott. Toposzként visszatérő formula a Moson vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek mutatóiban, hogy az „adónak bé szedése sürgettetik”, illetve „annak pontosabb beszédése eránt végzés”, ami jól jelzi: az adók, adóhátralékok behajtása folyamatos elfoglaltságot jelentett a vármegyei közigazgatásnak. Zsoldos Ignác szerint a jelentős adóhátralékok a kereset hiánya mellett két okra voltak visszavezethetők. Egyrészt általánosan jellemző volt az adókivetés késői végrehajtása (akár június után is), másrészt „a' birói számadások' rendetlensége” nem segítette a gyors és hatékony adminisztrálást.⁴²

„A' legnagyobb szigorúsággal eszközölni gondja legyen a' Szbirónak, hogy *valahányszor* valamely adózó *kézpénzben* fizet, vagy hivatalbelitől nyert forspont-*quietantiáját* [elismervény] *átadja*, [...] mindig [...] nem csak a számadónál maradó szedő-lajstromba, (a' kézpénz), 's a' szolgálati lajstromba, de – és különösen nyugtatóképen – a' *kiskönyv* *illető helyére* [...] okvetlen beíratassék. [...] Melly istennek örök igazsága, hogy nem mindig tartatik meg: elég fájdalmas tapasztalni.”⁴³

Az 1830-as községi revízió folyamányaként a Moson megyei rendek is hangsúlyozták, hogy minden egyes adózónak jogában áll tudnia a rá eső adórészt, mert ez a pontos adófizetés alapja. Mindez szorosan kapcsolódik az adókönyvek pontos vezetéséhez, feltéve, hogy voltak ilyenek. Moson vármegyében 1830 körül az adókönyv még nem lehetett gyakori, mivel széles körű elterjesztésével csak ekkor kezdtek próbálkozni. A vármegye úgy határozott, hogy „annyi Könyvetskék nyomtattasanak, a hány adózók vagynak a Vármegyében, és ezen Könyvetskéikbe, az adozás alá tartozandó Tárgyak [...] ugy iktattasanak bé, hogy utánnok az Individualis Kults szerént járó adó béíratassék”.⁴⁴

Az adót tehát a községi bíró gyűjtötte össze, akitől azt a vármegyei adószedő vette át. Hatósági közbelépésre akkor került sor, ha a papírforma szerinti ügyrend akadozott a mindennapokban. A hatósági erély és a felebaráti szeretet egymásnak ellentmondó elveit a rátermett szolgabíró elvben képes volt

⁴¹ Zsoldos 1842, 21.

⁴² Zsoldos 1842, 6.

⁴³ Zsoldos 1842, 21.

⁴⁴ MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830.12.01.). Az adókönyvet az adózónak kellett magánál tartania, az ettől eltérő gyakorlat jogszerűtlen volt. A megvalósulás mikéntjéről, az adókönyvcskék intézményesüléséről nincsenek információim. További, de Moson vármegye vonatkozásában forrásokkal alá nem támasztható visszaélési lehetőségeket ismertet Balásházy 1830, 39–41.

áthidalni.⁴⁵ A fizetés akadozásakor elsőként a járás elöljáróit rendelte magához, és szóban figyelmeztette őket kötelezettségeikre. Ha a bíró igényelte, végrehajtót (executor) adhatott mellé. További, hatékony nyomásgyakorlási eszközként élhetett azzal is, hogy személyesen megjelent a fizetéssel elmaradt községben, ahol beszédet intézett a lakossághoz, figyelmeztetve őket az executio kellemetlenségeire.⁴⁶

Az adók pontos beszédése mégsem jelentett egyoldalú, kíméletlen adóprést. Mind országos, mind megyei szinten tisztában voltak vele, hogy a túlzottan akkurátus adóbehajtás jóval több kárt is okozhat, mint amennyi hasznot hajt rövid távon. Lássunk néhány példát!

Az 1820. évi gyenge termés miatt a helytartótanács felszólította a vármegyét, hogy ha adózók pénzben nem képesek adóik lerovására, marháikat akkor se vegyék el tőlük, mert az még nagyobb szegénységhez vezetne. A vármegye sajátosan reagált a leiratra, a válaszban írtak azonban feltételezhetően megfeleltek a valóságnak: Moson vármegyében a „szükséges kenyerek sem termett az Adózóknak, a' pénznek szüke miatt tehát részszerént az elvetésre való gabonának meg szerzésére, részszerént az adónak megfizetésére kéntelenek lesznek marháikat a' Vármegye Tisztjeinek bé folyása nélkül is önnön magok el adni, de még avval sem képesek az adónak tellyessen le fizetésére”.⁴⁷

Az 1828. évi rossz termés nyomán fellépő általános szegénység nagyban megnehezítette a hatékony és pontos adószedést. Ennek kapcsán is jól demonstrálható, hogy az állam, bár a működéséhez szükséges bevételeinek megszerzése és növelése létérdeke volt, azzal is tisztában volt, hogy az adóprést sem feszítheti a végsőkig, mert azzal hosszabb távon sokkal több kárt okozna: ha az adószedők nem elég szigorúak, „a Király és Haza ellen vétkeznének – vagy másrésről az adózó népnek végső romlását megbocsáthatatlanul eszközlenének” – szól az uralkodó leirata.⁴⁸ Az év őszén a vármegye mindenesetre nagy reményeket fűzött a Győrből érkezett executorok működéséhez.⁴⁹ A nem fizető adósoknak a katonai executiót és a *feleslegesnek ítélt* vagyon elárverezését helyezték kilátásba. A leginkább hátralekban levő települések Csúny, Szentjános, Szolnok, Barátfalu, Miklósfalu és Németjárfalu voltak. A tartozások legalább egyharmadának rendezését a földesurak jóváhagyásával két héten belül le kívánta tudni a vármegye, „ellenkező esetben felesleg való Házi eszközeik, Marháik, és egyéb jóságaik el fognak vétetni, kotya vettye alá botsajtanni, és azokbul

⁴⁵ A szolgabíró mint a „status' tisztviselője is köteles annak [...] törvényszerű behajtására nézve minden törvényes módot elkövetni. [...] Egy részről az adó' lefizetését azoknál, kik fizetni tudnak, a' bírói feladás kívánta szigorúsággal eszközölni [...] Más részről a' mind isteni, mind emberi törvények, mind legfelsőbb szabályzó intézetek által tilalmazott kegyetlenségig ezt soha nem gyakorolni; és az adózóban az embert soha nem feledve.” (Zsoldos 1842, 22.)

⁴⁶ Zsoldos 1842, 22–23.

⁴⁷ MmL IVA 502a/66 1277/1820 (1820.10.04.); vö. a helytartótanács 19.911/1820. leirata.

⁴⁸ Az uralkodó 15 969/2755. leirata; vö. MmL IVA 502a/74 2206/1828 (1828.12.30.).

⁴⁹ „Minthogy időközben a kívánt Executorok már el küldöttek, és reménylhető, hogy a Megyebéli Községeknek nagyobb részében jó foganattal fognak foglalatoskodni.” MmL IVA 502a/74 1910/1828 (1828.11.05.).

büntetésképpen az egész tartozás ki elégítetttni”. Emiatt arra is felhívták az érintett községek elöljáróinak figyelmét, hogy ne engedjék az adósoknak vagyontárgyaik és jószágaik elidegenítését.⁵⁰ Ezért is keltett megütközést a vármegyén például az az eset, amely Barátfalun történt 1839 tavaszán. Szalay János adószedő jelezte, hogy Mergatz úr, az uradalom ügyészi adjunktusa februárban az úriszék ítélete alapján a nagy tartozással bíró jobbágyoknak „marháikat és irtás Földjeiket el vévén, Kótya vettye utján privát adoságra Zsidok részére el is adta légyen”. Jóllehet a falu bírása felszólította, hogy legyen tekintettel a falu érdekeire is, s a befolyt összeg egy részét az adósok megye felé fennálló tartozásainak a csökkentésére adja át, kérése nem teljesült. Mergatz azt mondta, hogy arra ott van a bor fedezetként, jóllehet, „némelyeknek ezek közül Boraikat is el vette légyen”.⁵¹

A megyei és hadiadó fizetésének rendje ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen volt. Egy időszak tűnik e tekintetben rendkívülinek és kivételesnek. Az 1832–1836-os országgyűlésen elfogadott, az úrbéri szolgáltatásokra vonatkozó könnyítéseket a megye jobbágysága több esetben is úgy értelmezte, hogy ezután nem kell adót fizetniük földesuruknak. A magyaróvári uradalom e jelenséget általánosnak mondta az uradalom falvaiban, „Jobbágyai a’ régi Szerződés ellenére, urbéri tartozásaiknak leszolgállását jelenleg megtagadják”. A vármegye tisztviselők kiküldésével kívánta a helyzet elmérgesedését megelőzni, akik felvilágosították a népet az új törvények valós értelméről.⁵²

Az adóelmaradások okairól

Az adóelmaradások okainak feltárására a vármegye több alkalommal számvevő bizottságot küldött ki az egyes településekre, hogy utánajárjanak a hiány okainak. Jellemző módon e vizsgálatok a harmincas–negyvenes években történtek, a vármegye ekkortól fordult mintegy szociológiai érdeklődéssel a hiány mihamarabbi behajtása érdekelté a „rendeket”, legalább ennyire fontosnak tartották, hogy pontos képet nyerjenek az adózók teherbíró képességéről, társadalmi-gazdasági viszonyairól is.

Az 1830-ban vizsgálódó tisztviselők alapállása az volt, hogy a tabellák alapján egyik települést sem sújtotta aránytalan adó, sőt, azt a tényt, hogy némely nem túl nagy határú, vagy természeti csapásokkal sújtott község hiánytalanul és időben befizette tartozásait, annak igazolására hozták fel, hogy az adó-

⁵⁰ MmL IVA 502a/74 2142/1828 (1828.12.29.).

⁵¹ Szalay János biztos jelentése. MmL IVA 510/11 129 ½ /1839 (Moson, 1839. 03.10.).

⁵² MmL IVA 502a/88 1382/1837 (1837.08.05.). Mindez arra is utal ugyanakkor, hogy az úrbéres népség meglehetősen gyorsan hozzájutott a rá vonatkozó információkhoz. Nem szabad tehát lebecsülnünk a kidobolás intézményének jelentőségét, de az informális kommunikációs csatornákat sem. A jobbágyemancipáló törekvésekkel párhuzamosan az országgyűlés 1836 után szigorította az adó be nem fizetésének következményeit: a jobbágy vagy zsellér akár telkét is elveszíthette adóssága miatt az 1836. évi IV. és VI. törvénycikkek alapján. Vö. Zsoldos 1842, 21.

fizetés valójában *morális kérdés*. Ahol a falusi közigazgatás rendszeresen és pontosan vezette a számadásokat, ott nem fordult elő, hogy a település vagy lakói elmerüljenek az adósságokban.⁵³ Kirívó példaként említette azonban a bizottság Lébényt, Barátfalut, Pátfalut, Szentjánost, Nemesvölgyet, Köpcsenyt, Horvát- és Németjárfalut, Oroszvárt és Csúnyt. Lébényben és Barátfaluban helyszíni szemlét is tartottak, s a községek elöljáróin kívül a települések lakóit is egyenként megkérdezték tartozásuk okáról. Mindkét helyen alapvetően a rossz terméssel indokolták a hiányt. A tartozások behajtásának szempontja azonban hangsúlyosabban volt jelen a vizsgálatban, így az adózók saját bevallására hagyatkozva azt is feljegyezték minden érintettnél, hogy „Gabonából, Borból Marhából vagy más egyéb pénzé tétethető Czikkelyekből miék vagyon olyan, a mi nélkül ugy el lehetnek, hogy Kenyereken szükött nem lássanak 's Gazdaságoknak folytatásában ne hátráltassanak”. Az elöljárók azt az utasítást kapták, hogy a tartozók neve mellé írt tartalékokat szemmel tartsák, s abból a hiányt mihamarabb törlesszék.⁵⁴

A községi közigazgatás hétköznapi menetéről sokat elárul az a tény, miszerint sokan azért adósodtak el a vármegye felé, mert az elöljárók tíz vagy akár még több év óta nem szedték be tőlük az adót. A községi adószedő és bíró tétlenségét csak fokozta a feddéstől való félelem, nehogy kiderüljön a felelősségük. Ezt súlyosbította, hogy számos településen a bíró gondatlansága következtében nem vezettek adókönyvet, illetve elveszítették a korábbi kimutatásokat, így sem az adott község jövedelmeiről, sem pedig kiadásairól nem voltak információk, az egyes adózók befizetéseiről nem is beszélve.⁵⁵ A források alapján úgy tűnik, hogy az uradalmak nem ellenőrizték, vajon úrbéres népességük teljesíti-e a vármegyével szembeni kötelezettségeit. Lébényben az egyes adózók tartozása összességében több mint 2 ezer forinttal meghaladta az adószedők számadásaiban szereplő összeget, miközben valós befizetéseket több esetben nem regisztráltak.⁵⁶ Arra is volt példa ugyanakkor, hogy egy-egy település a következő évi adó egy részét is előre befizette, amit általában a szerencsésebb körülményekkel és a nagyobb odafigyeléssel magyaráztak.⁵⁷

⁵³ „[...] több olyan helységek, mellyeknek ezen Eszt. tsak igen középszerű, vagy legalább nemleg jobb termések volt, 's még azon kívül a vizek által felette megkárosítottak, nem tsak azt a mit reájok vetettünk, hanem többet is befizettek, tsak ezek közé számláltatik leg inkább Boldogaszony, a hol a Földeknek nagy részén, a gabonát el ölték a vizek, és 82 – adozóknak Házaikat el döntötték és még is az általunk reája rovatott 1300 ft fellül 51 ft 33 xr fizettek bé.” MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830.12.01.). A két járás főszolgabírójának és a vármegyei főjegyzőnek a közös, 1830. november 31-i keltezésű jelentése uo., az 502b 1887/1830 jelzet alatt található.

⁵⁴ MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830.12.01.).

⁵⁵ MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830.12.01.). A lakosok nem fizetésén túl Zsoldos is említést tesz az adóhiány másik leggyakoribb okáról, tudniillik amikor a község elöljárói az adót nem továbbítják a vármegye felé. „'S ez eset gyakoribb, mintsem gondolnók.” (Zsoldos 1842, 23.)

⁵⁶ MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830.12.01.). A lébényi elöljáróknak hanyagságuk miatt az úriszék előtt kellett felelniük.

⁵⁷ „[...] némelly boldogabb Helyheztesésü 's telkeiket 's Marháikat jobban használható Községek a reájok vétetett adót nem tsak egészen bé fizették, hanem a jövő adóra is már előre fizettek.” MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830.12.01.).

Figyelemre méltó azonban, hogy az ugyanerről a vizsgálatról a helytartótanácsnak felküldött jelentésben a vármegye nem „adta ki” adózóit (azaz a földesurak úrbéreseit); az emberi mulasztásokról nem tett említést, hanem a természeti csapásokat helyezte előtérbe: „az adófizetésben való hátramaradásoknak okai közönségesen tsak abbul állonak, hogy sok a marhák el vesztésében való szerentsétlen, több pedig gabona termésében tapasztalt fogyatkozást, mások házak építésere, némellyek pedig örökségek ki fizetésére fordították pénzeket”. A vármegye abból sem csinált titkot, hogy a fentről érkező sürgetésekben foglalt behajtási módokat nem tartja célravezetőnek. Mint írták, „azoknak nagy foganattyát nem remélhettyük mindaddig, valamedig vagy bővebb termésü esztendőök nem lesznek”, továbbá több munkalehetőség és kevesebb járvány; de ezek önmagukban még nem hoznak orvoslást, az adórendszernek a teljesítőképességet rugalmasan követő átalakítására van szükség.⁵⁸

Néhány alkalommal a nagy adótartozást felhalmozó községek bíróit be is hívatta a vármegye, magyarázatot követelve tőlük a hiányra, egyben kilátásba helyezve felelősségre vonásukat. 1832-ben a vármegyei törvényszék előtt a pomogyi bíró azt nyilatkozta, hogy „ö többször már Házrul Házra járván fenegetésekkel is szólította a’ Lakosokat Adójoknak le fizetésére, de minden igyekezete sikertelen maradt”. Úgy vélte, hogy már csak a katonai behajtás segíthet. A szomszédos Valla előljárói azt állították, hogy „nem csak kérve, és fenyegetve intették alattvalóikat a’ fizetésre, hanem Ládáikat is már sokaknak le pecsételték, de mindezeknek sem volt leg kevesebb haszna”. A lébényi előljárók a lakosok szegénységével és a rossz termésel mentegették magukat, megfogadva, hogy ha a lakosok szénájukat eladják, akkor azt az adóhátralék törlesztésére fogják fordítani, mindazonáltal ők is kértek executorokat. Mecséren is hasonló volt a helyzet. A vármegyei törvényszék végül egyik település előljáróit sem marasztalta el, csak nyomatékosan figyelmeztette őket: „a’ reájok bizatott hatalommal élvén minden erővel igyekezzenek alattvalójukat adójoknak le fizetésére kénszeríteni”.⁵⁹

Következtetéseit tekintve a legalaposabbnak az 1836-os vizsgálat tűnik, amit a helytartótanács parancsára végeztek, ugyanis a megelőző időszakhoz képest a hadiadó elmaradásai nőttek a megyében. A vizsgálat során más jellegetű elmaradásokra és szabálytalanságokra is fény derült. A Nezsideri járásban Nemesvölgy, Körtvélyes, Horvátjásfalú, Köpcsény és Lajtafalú összesen 31 177 forint 30 krajcár adóhátralékot halmozott fel, a legtöbbet Horvátjásfalú, több mint 12 ezer forintot. A volt nemesvölgyi bírót az úriszék a községi számadások rendezetlensége miatt 720 forintra büntette, igaz, az ítéletet nem hajtották végre.⁶⁰ A jelentésben az igazán izgalmas a tartozások háttérében megbúvó okok számbavétele.

⁵⁸ MmL IVA 502b 1887/1830 (1830.12.02.).

⁵⁹ MmL IVA 502a/79 2187/1832 (1832.11.15.).

⁶⁰ MmL IVA 502a/87 1442/1836 (1836.08.04–05.).

A bizottság az uradalmi tiszték engedékenységét éppúgy felelősnek tartotta a kialakult helyzetért, mint a községi előljárók önkényes eljárását, amit mai jogászi nyelven hűtlen kezelésnek vagy sikkasztásnak is mondhatnának. A vármegyének szóló beszámolójukban meg is fogalmazták, hogy amennyiben „az Előljárók szorossabb Korlátozással és szorgosabb felügyelettel a kémmeltessebb gazdálkodásnak ösvényére nem térítettnek, adósságaikbul nem fognak ki vergődhetni”.⁶¹

Bevett gyakorlat volt ugyanis, hogy az egyes adózók földesúri tartozásait nem az érintett személyeken, hanem a község bíróján kérték számon az uradalom tisztjei, „s ha a Községnek pénze nincs, könnyen megengedtetik nékik, hogy erre kölcsön pénzeket vegyenek fel”. A deperdita kijátszása szintúgy a települések eladósodását fokozta. A katonaság élelmezését „közönségessen felvett pénzen szerzik”, de a veszteség pótlására visszautalt részt nem az adósságok megfizetésére fordítják, hanem „az illető Felek között felosztják”. Megfelelően vezetett számadások esetén ezen problémák természetesen nem fordulhattak volna elő. Mivel a revízió során egyéb – nem részletezett – visszaélésekre is fény derült, a szolgabíróknak meghagyták, hogy esküdtjeikkel a vármegye valamennyi településének adósságairól készítsenek részletes kimutatót, javaslatot téve a hiány pótlásának lehetséges forrásaira és egy jövőbeni számadási rendszerre is.⁶²

A pomogyiak makacs ellenállása néhány évvel később ismét napirendi pont lett a megyeházán, ugyanis a vármegye által kiállított adósleveleket az érintett lakosok nem voltak hajlandók aláírni, s az ismételt felszólítások ellenére is „oda nyilatkoztatták magokat, hogy e’ részben semmi képpen a’ Parancsoltnak meg felelni nem fognak”. Az eset „méltó figyelmet gerjesztvén a’ Megye Rendei előtt”, határozott állásfoglalásra készítette a rendeket. Az engedetlenségi akciót mint a közbiztonság és az alkotmány „leg mérgesebb mirigyé”-t értékelték, ami szétterjedve „az alattvalói vérbe gyógyíthatatlan epévé” válhat, így a bajt megelőzendő, az éppen a vármegyében állomásozó dzsidás ezred egy részét beszállásolták a „makacson ellentállók” házaiba. A kényszerű társbérlet mindaddig tartott, míg az adósok hátralékukat nem törlesztették, vagy arról az adóslevelet alá nem írták.⁶³

A gyenge termés, rossz időjárás mellett az adóhátralék felhalmozásának hátterében egy kimondottan gazdasági jellegű okra is hozhatunk példát. Molnár István esküdt az alispánnak írott jelentésében azt teszi szóvá a tarcsaiakról, hogy „szóritottam ugyan többször már a’ nevezett Helységbeli restfizetőket Adójoknak kitsinyenként való le törlésére”, de eddig mégis csak 80 forintot tudott behajtani. A tarcsaiak „avval mentegtevén Magokat, hogy még eddig Szénájoknak a’ Hanbul való bé takarittásával lévén elfoglalva, ezért, de a’ sokáig tartott nagyon rosz Utak miatt is, Bétsbe szénát el adni nem vihethvén, pénzre szert nem tehettek”.⁶⁴

⁶¹ MmL IVA 502a/87 1442/1836 (1836.08.04–05.).

⁶² MmL IVA 502a/87 1442/1836 (1836.08.04–05.).

⁶³ MmL IVA 502a/90 501/1839 (1839.03.11.).

⁶⁴ MmL IVA 510/11 (jelzet nélkül) (Moson, 1840.02.25.).

A korszak végén a vármegye ismét alapos vizsgálatban tárta fel az adóelmaradások okait, mely településekre szabottan ad képet a leggyakrabban felbukkanó, a rendszeres adófizetést megakadályozó nehézségekről.⁶⁵ Bár településszintű oknyomozásról van szó, összességében mégis elmondható, hogy a jelentésből itt is markáns típusai különíthetők el a tartozásoknak. Valamennyi érintett helységben a község előljárói vallottak a vármegyei küldöttségnek az elmaradások okairól.

A lébenyiek az 1835., 1837., 1840. és 1843. évi nagy esőzésekkel, majd az ezeket követő száraz évekkkel és az ugyanekkor fellépő marhavésszel magyarázták a falu anyagi helyzetének megrendülését. A marhavész következtében a mezőváros lakosainak nagy része nemcsak fölös marháit veszítette el, hanem a földműveléshez, uradalmi és vármegyei kötelezettségek teljesítéséhez minimálisan megkívánható jószágoknak is híjával lett. A szükséges igásmarhát kölcsönpénzből kellett megvenniük, a kölcsönök kamatai pedig további akadályt jelentettek az adófizetés előtt. A bizottság a megvizsgált adózók adókönyveit ugyanakkor rendben találta.⁶⁶ Az előzményekhez tartozik: a vármegye már 1839-ben hozzájárult 3148 kaszás rét után fizetendő adó felének elengedéséhez, csakúgy 1843-ban 2192 hold szántó harmadosztályúból negyedosztályúvá történő átsorolásához.⁶⁷

Alsóillmic, amely az áradásoknak a leginkább kiszolgáltatott mosoni települések közé tartozott, adósságai régebbi keletűek voltak,⁶⁸ a község azonban becsülettel törlesztette a terheit. A bizottmány meggyőződött az „ottan uralkodott nagy inségről”, valamint „a’ föld terméketlenségéről”, aminek következtében a lakosok a kenyérrevalót sem voltak már képesek maguknak megtermelni. Ehhez járult „a’ szembetűnő népesedés”, s a telkeknek erre visszavezethető elaprózódása, ami miatt a lakosok nagy része már csak negyed telekkel bírt. Az illmiciek esetében a küldöttség már nem is tartotta elégségesnek az adókönyvnyitás különböző módozatait, hanem a portaszám csökkentését indítványozta, egyben megróttta az előljáróságot, amiért a község vagyona után fizetendő adókat is az egyénekre terhelte. A portaszám csökkentése viszont már az országgyűlés hatáskörébe tartozott.⁶⁹

A szomszédos Bánfalun szintén a telki állomány „egymáshoz olly rendkívüli aránytalan eluralkodása” okozta a fő gondot, aminek következtében „két egyenlő telki állomány is alig található”. Az örökösödéssel összefüggő anomáliák e helyzetet tovább súlyosbították, tudniillik az újonnan birtokba került örökös gyakran nem volt képes az örökséget terhelő adósságok megfizetésére. Az uradalom ilyenkor kibecsültette vagyonából az adóst, de gyakran előfordult, hogy az így megüresedett birtokok ismét csekély vagyonú

⁶⁵ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁶⁶ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁶⁷ MmL IVA 502a/90 1882/1839 (1839.11.12.); 502a/94 2648/1843 (1843.10.10.).

⁶⁸ Vö. egy jelentés részletét 1840-ből: „[...] ezeknek se nádjok, se szénájok egy szóval az Cziksójokon kívül el adni valojok nintsen”, így még az előző évi adóval nagyrészt tartoznak, s hacsak az uradalom korrekt áron meg nem veszi tőlük a szikszót, úgy aratás utánig adófizetési halasztást kérnek. Szalay János biztos jelentése. MmL IVA 510/11 (jelzet nélkül) (Moson, 1840.04.08.).

⁶⁹ MmL IVA 502b 2875/1847.

úrbéresek kezére jutottak, akik ha „bár mi elemi viszonytagságok által meglátógattak, nem csak a régi adóságok lefizetésére valának képtelenek, hanem egészen tönkre jutának”. A gondokat csak tetézte az előjárók nem részletezett hanyagsága. A vármegye az ilyen tragikus esetek elkerülése végett „óvatosságra” szólította fel az Esterházy-uradalmat.⁷⁰

Vallán az 1845 óta tartó ínség állt a tartozások háttérében, amit súlyosbított, hogy évek óta víz alatt álló rétjeiket egyáltalán nem tudták használni, az utánuk fizetendő adókat viszont mindig törleszteniük kellett. Ha nyaranta mégis sikeresen lekaszálták szénájukat, előfordult, hogy télvíz idején nem tudták azt a mocsárból kihordani: ilyenkor nemcsak munkájuk veszett kárba, de jószágaikat pénzért vásárolt takarmányon kellett átteleltetniük. A község előjárósága ellenben jól gazdálkodott, magának a községnek nem voltak tartozásai, a lakosokkal szemben azonban 12 ezer forint követelése volt.⁷¹

A szomszédos Pomogyon is az eddig említett nehézségekre hivatkoztak, így a rétek teljes hiányára, a szántók terméketlenségére, valamint arra, hogy magukat és marháikat pénzért vett eleséggel kénytelenek ellátni. A küldöttség a terhek csökkentésére az addig másodosztályú besorolású földeket harmadosztályúvá, a harmadosztályúakat pedig negyedosztályúvá fokozta le.⁷²

Nemesvölgyön a szokásos haszonvételek mellett a lakosok jelentékeny jövedelemhez jutottak a gyümölcs-, bor- és gabonakereskedelemből, továbbá teheneik után.⁷³ A község mégis komoly adótartozást halmozott fel az előjárók hanyagsága miatt: sok, csupán évi 1 forintra megrovott adózó tartozása akár a 30 forintot is elérhette, ami több évtizedes hátralékot jelentett. A jelentés szerint ennek oka „a lakosoknak féktelen nyakassága”, ami miatt a hivatalukban eljáró községi vezetők „azoknak boszuvágyától méltán tarthatnak”.⁷⁴

Körtvélyesen is az 1845-ös éhínség utóregzeire hivatkoztak az adótartozás legfőbb okaként, amit a korábbi jegyző által hanyagul vezetett nyilvántartás és az általa elkövetett sikkasztások csak súlyosbítottak. A község új vezetése szintén szabálytalanul járt el, amikor saját szükségéi fedezésére a beszedett adóból kölcsönvett.⁷⁵

Horvátjárfalun „megütközve tapasztaltá” a küldöttség, hogy mind községi, mind egyéni szinten most is ők halmozták fel a legnagyobb tartozást (utalva itt az 1836. évi 12 ezer forintos tartozásukra). Alig találtak olyan jobbágyot, akinek ne lett volna legalább 100 forint adóhátraléka, de a 200–400 forintos hátralék is általános volt. A kialakult helyzetet azonban egyedül a községet ért súlyos természeti csapások számlájára írták: 1846-ban árvíz sújtotta a települést, rétjeikből 137 holdat a Duna leszakított, de elmosott földjeik után is adózniuk kellett. A katonaság ellátása szintén a lakosokra hárult, bár ennek összegét adójukból levonták. A küldöttség reménytelennek ítélte a felgyűlt

⁷⁰ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁷¹ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁷² MmL IVA 502b 2875/1847.

⁷³ A forrásból nem derül ki, hogy ez alatt a jószágok eladását vagy a tejtermékek kereskedelmét kell-e értenünk.

⁷⁴ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁷⁵ MmL IVA 502b 2875/1847.

tartozások megfizetését, ugyanakkor a köteleességteljesítés rendjének védelmében a legnagyobb adósoknál végrehajtást sürgetett.⁷⁶

Oroszvár – egyedülként – kikerült az adósságcsapdából, sőt, a községnek 6 ezer forintos tartalékot sikerült felhalmoznia, amely tőkét kamatra kiadott. Az egyes adózók tartozásai is itt voltak a legcsekélyebbek a megyében. A község által bírt jobbágytelek jövedelmei lehetőséget nyújtottak arra, hogy a katonatartás költségeit egy az egyben abból fedezzék.⁷⁷

A csúnyiaknak a körülményekhez képest (jégeső és árvíz) alig volt adóhátralékuk. A falunak nem volt legelője, így marháikat csak nehezen tudták ellátni.⁷⁸

Bezenyén szintén az előző évek szűk termésével és az az évi tűzzel és jéggel magyarázták elmaradásukat. A község tartozásai olyan magasra rúgtak, hogy jövedelmeit zár alá vették; az uradalom ahhoz sem járult hozzá, hogy a katonatartás költségeit abból fizessék.⁷⁹

Barátfalun egyszerre jelentkezett az aszály és a belvíz, aminek káros hatásait csak fokozta a túladóztatás. A valóságban másod- és harmadosztályú földjeik után úgy adóztak, mintha azok első osztályúak lettek volna. A szántók egy része ősszel és tavasszal is víz alá került, ami miatt 160½ holdnyi terület évek óta semmi hasznot nem hozott, az adótételekben azonban ez nem tükröződött. Legelőjüket viszont szárazsága miatt nem használhatták, bár rovata szerint másodosztályba tartozott (a zurányiak és miklósfaluiak ellenben jóval dúsabb legelőjük után csak harmad- vagy negyedosztályú haszonvételt könyveltettek el). A küldöttség a terepbejáráson igazolva látta a panaszokat, s maga is javasolta, hogy a földek besorolását szállítsák egy osztállyal lejjebb.⁸⁰

Lajtafalun adóhátralékát már régóta görgette maga előtt, ami úgy keletkezett, hogy a sorozatos dögvészekben az igásállomány jelentős része elpusztult, a község pedig 1832-ben porig égett. Ezt tetézte az előbbi esetekben is emlegetett, 1845 óta tartó aszály, melynek következtében a falu lakosainak kereskedési lehetőségei csaknem teljesen megszűntek, sőt „még élelmöket is drága pénzen kintelenítettének beszerezni”. A körülményekhez képest adójukat mégis rendszeresen fizették, mind az egyének, mind a község.⁸¹

Összességében a választmány arra jutott, hogy az adó alá eső személyek és vagyontárgyak eltagadásának, valamint a sikkasztásoknak, a szabálytalanul vezetett könyvelésnek a megakadályozására a jövőben szűrőpróbaszerűen kell az egyes településeken ellenőrzést tartani. Azokon a településeken, ahol a helység jövedelmei lehetővé tették, a katonatartás költségeit teljes egészében a községi jövedelmekből javasolták fedezni, így az aránytalan terhek mérséklődtek volna. A vármegye azt a gyakorlatot is meg kívánta szüntetni, hogy új ház, illetve telek vásárlása esetén a vevő az árból semmit sem fizetett készpénzben, hanem azt az adott uradalom automatikusan adótételként kezelte. Itt nyilván a régi törvények szellemében jártak el, s nem vettek tudo-

⁷⁶ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁷⁷ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁷⁸ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁷⁹ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁸⁰ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁸¹ MmL IVA 502b 2875/1847.

mást az 1844. évi IV. törvénycikkről, „a nemesi javak birhatásának nem-nemesekre kiterjesztéséről”. A visszaélések elkerülésére a nagyobb kifizetéseknek minden esetben a bíró házánál, a bíró, a pénztárnok és a jegyző jelenlétében kellett megtörténniük. Nyomatékosan tiltották a hatvan év felettieknek az adóívre történő felvételét.⁸²

Az adókulcsok rangsora

Az adótételek évenkénti összeírásának vizsgálata, az adózók, összeírók jogértelmezési problémái értékes részletekkel gazdagíthaták volna a kutatást. Az ilyen ügyek a közgyűlési jegyzőkönyvben azonban általában egy-két sorban jelennek csak meg, a csatolt iratok közül pedig nagyrészt kiselejtették őket.⁸³ Nagy és konzisztens anyagként az 1838-as megyei adókulcsreform anyaga maradt egyedül fenn.

Kiindulópontként az 1773-tól érvényes dikaértékek elemzésével kell kezdenünk. Az 1773-ban bevezetett egységes adóív rovatainak sorba rendezésével megtudható, hogy az adórendszer logikájában mi az adótárgyak rangsora. Mivel az adókulcsok, azaz a személyek és vagyontárgyak utáni dikaértékek megállapítása a vármegyék hatókörébe esett, nem ismert, hogy Zsoldos Ignác saját táblájának közzétételekor mire alapozva írja, hogy ő „a’ régi szabályszerű [bevált], de igen hasznos” verziót publikálja.⁸⁴ Állítását mégis elfogadva, az alábbiakban az általa közzétett kulcsokat teszem meg a vizsgálat alapjául. A csoportosítást – az eredeti szerkezetet önkényesen megbontva – a (1) foglalkozás, hivatás, (2) rendi státus, háztartási viszony, (3) ingatlanvagyon, (4) jószágok, (5) haszonvételek és (6) közös haszonvételek mentén végeztem el (vö. 6. melléklet, a 7. mellékletben a dikaértékek Zsoldos-féle, összesített, abszolút rangsorát is közlöm).⁸⁵

⁸² MmL IVA 502b 2875/1847.

⁸³ Szentjános például 1829-ben azt tudakolta, hogy abban az esetben, ha egy házban, de külön háztartásban több család is lakik, jogos-e, hogy mindannyian egy-egy teljes ház után fizetik az adót. Ugyancsak a szentjánosiak problémája volt, hogy egykori bírójuk – bár csak fél háza után kapott adómentességet – bírói hivatala 27 éve alatt egészhelyes telke után sem fizetett adót, ami erre az időre 312 forint hiánnyá növekedett. MmL IVA 502a/75 600/1829 (1829.04.29.). Az első esetben a vármegye megalapozottnak találta a panaszt, s hozzájárult a házadó harmadolásához, míg az utóbbinál az örökösök kötelességévé tette az elmaradt adó befizetését. Uo. 1331/1829 (1829.09.25.).

⁸⁴ Zsoldos 1842, I. 283. Horváth R. (1972) a kötet végén közzétett 12. sz. mellékletben Berzeviczy (1979 [1804 k.]), illetve Gaál (1902) alapján közli az egyes megyék adótárgyaira jutó – a Gaál Jenő művében található adatokhoz képest korrigált – dikakulcsokat, a minőségi osztályokat azonban mellőzi, így jelentős különbségeket mos egybe. Az mindenestre már felületesebb pillantásra is szembetűnő, hogy az egyes megyék között az adókulcsok terén óriási különbségek voltak. A megyék dikáltatási gyakorlatának anomáliáit részletesen tárgyalja Wellmann 1955, 12–13.

⁸⁵ Ismerteti Zsoldos 1842, 283.

A *foglalkozások* közé önálló tételként jobbra csak a kereskedelemmel és iparral kapcsolatos tevékenységek kerültek felvételre. A sorrendet itt alapvetően a forgalom határozza meg. A kereskedelmet nagyban űzők (questor) állnak az élen, majd a kézművesek következnek, a segédek számától függően és aszerint, hogy tevékenységüket egész évben folytatják-e. Az első osztályú kereskedés csak e két ágazat után következik, amit a fuvarozás és a kézi munka rovatai követnek. Lényeges azonban, hogy a közös haszonvételnek minősülő kategóriáknál (mint például a fuvarozás) az adót nem a személyek után kellett fizetni, az osztályba sorolás települések szerint történt. Azaz a települést osztályozták az egyes haszonvételek kiterjedtsége alapján (pl. jószágok száma), s így szabták meg az adóosztály minőségét.

A *rendi státusok* és a *család- és háztartástagok*, azaz a személyek utáni dikaértékek csak együtt vizsgálhatók. Az adóív logikája szerint itt azon személyekről van szó, akik a családfő háztartásában találhatóak. Itt két dolgot tartok kiemelendőnek. Egyrészt azt, hogy a rendi státus és a rokonsági fok nem befolyásolta az egyénre kivetett adó mértékét, amiből következik a második megállapítás, hogy ez esetben az adott személyek teherbírásán, vagyis jövedelemtermelő képességén alapuló funkcionális felosztás jut érvényre. Így a jobbágy, zsellér, házatlan zsellér egy kategóriába kerül; miként őket követve a 16 év feletti fiú, testvér és a birtokon foglalkoztatott, a gazda háztartásában élő szolgálta is. Dikaértéküket tekintve ugyanezen megfontolásból kerülnek a harmadik helyre a lányok és szolgálók. A feleség után viszont nem kellett személyi adót fizetni, ami az asszonyok reprodukciós és a háztartást működtető, tehát *nem termelő jellegű* feladataival állhat összefüggésben.

Az *ingatlanok* utáni dikaértékek rangsora egyrészt az eddigi, a jövedelmezőségi fokot előtérbe helyező logikát igazolja. Másrészt feltűnő, hogy az ingatlanokon belül az épületingatlanok szerepelnek az első helyen, s csak ezután következnek a paraszti megélhetést biztosító, a gazdálkodáshoz, önellátáshoz nélkülözhetetlen tételek. Ezen belül is úgy tűnik, hogy minél nélkülözhetetlenebb volt a paraszti lét szempontjából egy-egy ingatlantípus (ház, szántó, legelő), illetve az azon folytatott gazdálkodás, annál hátrébb került a dikaértékek listáján. Így nem szorul külön magyarázatra, hogy miért éppen az első osztályú vízimalom az egyik tétel a legfelső adó kategóriában. A szintén itt található első osztályú kert ugyanakkor azt sejteti, hogy ez esetben a napi létszükségleteken és az önellátáson túlmutató, piacra termelő kertészeti tevékenységről van szó. Csak az ezt követő szinten jelenik meg az első osztályú ház, a másodosztályú kert társaságában. A harmadik és negyedik adószinten még mindig az alsóbb osztályú kertek, vízimalmok és házak szerepelnek. A dikaértékek hierarchiájában az ötödik szinten egyedülként található az első osztályú telek, amit a következő szinteken követnek csak a beltelek függelékei. A falusi társadalomra jellemző ingatlanok csak a hierarchia hatodik szintjétől lefelé szerepelnek, élen az első osztályú réttel, mellette a másodosztályú telekkel. A falusi lakóházakat általánosan harmadosztályúként vették fel, ezt a hetedik szinten találjuk, a másodosztályú réttel, szilvással, első osztályú szőlővel és dohányfölddel együtt. A nyolcadik–tizedik szinteken a harmadosztályú rét, illetve a másod- és harmadosztályú szőlők következnek.

Az első osztályú szántóföld csak a 11. helyet foglalja el az ingatlanok dikaértékeinek rangsorában; a 12. helyen szerepel a másodosztályú szántó és a káposztáskert, a 13. helyen a harmadosztályú szántóföld. A negyedosztályú szántóföld az első osztályú aprómarha-legelővel került egy rovatba a 14. szinten. A 15–19. helyeket a másodosztályú aprómarha-legelőtől a „birkás” néven szerepeltetett juhlegelővel bezárólag a legelők foglalják el.

A *jószágoknál* az első három szinten szarvasmarhákat találunk. A legtöbbre becsült saját jármos és hizlalt ökör után a kölcsönvett ökör dikája következik, majd a harmadik helyen a fejősteheneké. Egy szinttel lejjebb a hámos lovak, hároméves ménesbeli csikók, a méhkasok és a meddő tehének találhatóak. Az ötödik kategóriában összekerülnek a kétéves csikók és sertések, majd a hatodik helyen a borjúk és a nem részletezett, „első osztályú aprómarhák” következnek. A sort a hetedik helyen a juhok és kecskék zárják.

A szarvasmarhák elsőségénél nyilvánvalóan nem elhanyagolható az a tény, hogy ezeket egyaránt fogták igába, tartották húrukért és tejükért, azaz nemüktől és életkoruktól függően többfunkciós erő- és jövedelemforrásként voltak jelen a paraszti gazdaságban. A lovak ezzel szemben csak erőgépként szolgáltak (igavonó, nyomtatás, hajóvontatás), élelmezési céllal nem tartották őket. Az igás munkákat leszámítva további hasznót viszont csak akkor hajtottak, ha mód nyílt fuvarozásra. Mivel a dikaskála megalkotásakor ez még felettebb csekély részét érintette a parasztságnak, nem csoda, ha adóértékük ennyivel a marhák után következett. E konstellációból a Moson megyei parasztság jól profitált. Az Ausztriába irányuló fuvarozást a kisebb dikájú lovakkal végezték, a fuvarozás után pedig, a határ- és útvámot leszámítva, egyéni szinten nem kellett adót fizetniük (erről lentebb részletesen is szölok).

A *haszonvételek* közül a legnagyobb dikaértéket a kazán, azaz a szeszfőző üst után számolták. A második szinten, nagy távolságra ettől a haszonbélés, a deszkametszés és a bormérés következtek, egyforma dikaértékkel.

A *közös haszonvételek* hat kategóriájából az első hármat az épületfaizás, a fennmaradókat pedig a tűzifaizás foglalta el.

A rendek érvei a régi kulcsok ellen

A fennálló, dika alapú adórendszer merev, ezért igazságtalan és elavult voltával Moson vármegye rendjei is tisztában voltak. Az 1828-as összeírás alapján kialakítani tervezett új adófelosztási rendszer ezeket a vadhajtásokat lett volna hivatva lenyesni, de az akkori koncepció – elődjeihez hasonlóan – nem valósult meg. A vármegye éppen ezért tíz év múltán úgy döntött, hogy nem várja meg, míg a gyakorlatba is átültetik az 1828-as országos összeírás eredményeit.⁸⁶

⁸⁶ Igaz, már 1830-ban is szóba került, hogy kiegyenlítsék az adókulcsok és az egyes településekre jutó adóösszegek aránytalanságait, de e tervek nem váltak valóra. Vö. „[...] némelly Helységek az adózás alá tartozandó Tárgyoknak nagyobb hasznát veszik másoknál, és még is egyféle Kults szerént méretik ezekre is mint a boldogabb helyzetetésűekre az adó [...] mi-

A portaszám megváltoztatására nem volt módjuk, mert az az országgyűlés hatáskörébe tartozott, jogukban állt viszont az egyes adótárgyak utáni adókulcsok kiigazítása. A kiigazítást az is indokolta, hogy 1836-ban egyes adónemek is megváltoztak. A részletekbe menő tárgyalást megelőzően a vármegye közgyűlése előtt felolvasták az 1772-ben, illetve azóta életbe lépett adójogszabályokat, még az alsó-ausztriaiakat is.⁸⁷

Moson vármegyében 1773 és 1838 között a rovatok besorolása és az adókulcsok változatlanok maradtak. Az eltelt 64 év alatt a földhasználatban, a kereskedés módjában, jobbágy-úr viszonyban annyi változás állt be, hogy

„a’ mi akkoriban igazságosan az adózás tárgyának megállapított, most már az adózónak végső megromlása, és elszegényedése nélkül, vagy éppen nem, vagy leg alább nem azon erányban továbbá meg nem állhat, [...] a’ mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy az adónak eddigi eránytalan felosztása, és egy általjában a’ régi rendszernek e’ részbeni követése által a’ Megyebéli Adózók sorsa mindinkább sullyosodik, ’s azért is az abbéli heányoknak pótlását, és orvosoltatását annyival is inkább megkívánna, mivel ezen megye adózói az adó alá tartozó tárgyaknak mennyiségéhez képest az egész hazában leginkább vagyon terhelve.”⁸⁸

A vármegye a rendezés során azt tűzte ki célul, hogy a rovatok összeírásánál ne legyen mód önkényes eljárásra, a vármegyei rovattételek legyenek összhangban a szomszédos vármegyékével, és így a helyi körülményekhez alkalmazkodó igazságos adókulcsokat vezessenek be. Mivel a reformjavaslatot kidolgozó választmány átlátta, hogy egy mindenki megelégedésére szolgáló tervezet megalkotása képtelenség, munkája során arra helyezte a fő hangsúlyt, hogy az új felosztás életbelépése után minél kevesebb mód nyíljen az önkényeskedésre, azaz az adóterhek felosztását arányosabbá és a lehető legegyszerűbbé tegye. Az újítástól azt várták, hogy „ez által az adózónak végső meg rontása nélkül a’ Megyére ki vetett adó sikeresebben behajthatasson”.

vel az osztogato Igazság és az adozoknak erőben való meg tartása azt kívánna, hogy a meny nyire lehet, mindenik a maga helyhez tetése, és a nagyobb vagy kevesebb keresete módgyához képest járuljon az adó fizetéshez.” MmL IVA 502a/76 1887/1830 (1830.12.01.). Az ekkor felmerült javaslat lényege az, hogy az egyes településeket határuk minősége, kereskedési lehetőségeik, lakóik gazdasági helyzete stb. alapján három osztályba sorolták volna. Az új rendszer talán segített volna a településszintű egyenlőtlenségek eltüntetésében, ugyanakkor nem lett volna tekintettel a helyi gazdasági egyenlőtlenségekre, így például egy szegény község gazdag jobbágysai is alacsony adókulcs alá kerültek volna.

⁸⁷ MmL IVA 502a/89 609/1838 (1838.05.07.). Ebben a fejezetben a továbbiakban, ha külön nem jelölöm, valamennyi hivatkozás erre a jelzetre vonatkozik.

⁸⁸ A művelt területek minőségváltozásait csak úrbéri úton lehetett korigálni, erre az összeírónak nem volt módja. Tipikus példaként említi Zsoldos, hogy az a föld, mely „régén – mint új irtványok – bőségesen termett; és így első osztálybelinek helyezett, most már vízmosta helységek’ határát 3ik osztálybelinek mutatná a’ szomorító tapasztalás, ezt az összeíró nem változtathatja”. Éppen ezért azt javasolja, hogy már a kezdet kezdetén is alacsonyabb osztályba sorolják be az újonnan kialakított területet. (Zsoldos 1842, 10.)

A gyakorlati megvalósítás során a következő területeken javasoltak változtatásokat:

1. Termékenysége alapján újra kell osztályozni valamennyi, mezőgazdasági művelés alatt álló, vagy valamifajta haszonvételt nyújtó területet (szántó, szőlő, rét, legelő, kert, nádas, erdő). 1772 óta talán ezen a területen történtek a legnagyobb változások, „mert részenként gondos, 's ügyes mivelés által meg jobbították, [...] vagy ellenben a' természetnek kártékony befolyásának kitéve, 's az akkoron vett haszon csökkenést szenvedvén, természeteket annyira meg változtatták”, hogy elkerülhetetlen az új besorolás.

2. Időközben a többi, adó alá eső vagyontárgy értéke is megváltozott, még ha nem is oly mértékben, mint a földeké, ezért ezek besorolását is rendezni kell.

3. Az adó mértéke legyen arányos a haszonnal.

4. Az „önkénteskedés”, vagyis a család kiküszöbölésének a legbiztosabb módja, ha csökkentik a rubrikák számát. Ennek érdekében az egyforma adó alá eső tárgyakat érdemes egy rubrikában összevonni.

5. A vagyontárgyak és haszonvételek eltitkolása ellen az adókivetésben egységes zsinórmértéket kell alkalmazni, ami egyfajta részleges átalányadó bevezetését jelenti.

A rendek alapvetően egyetértettek az előterjesztéssel, de számos ponton módosításokat javasoltak. Ők is elkerülhetetlennek tartották a telkek dűlönkénti osztályozását, de amellet voltak, hogy e lépéssel a vármegye várja meg a következő országgyűlés határozatait (mely „az adó dolgában bizonyosan valamely alapos Rendszert fog meg állapítani”), s addig is álljanak el a rétek, szőlők, káposztáskertek és a faizás holdszám alapú besorolásától. A dűlő alapú osztályozás előmunkálatait viszont megkezdték, mert „csak ugyan tagadhatatlan az, hogy a' köz tapasztalás szerint, a' Megyében fekvő telkeknek soroztatása annyira aránytalan, hogy némelly esetekben a' leg jobb földü határral bíró helység, a' leg rosszabb földü határral bírónál alább való rendezetbe tétetve találhatik, sőt némelly Községekben az Elemek befolyása által [1772, a rovatok összeírása óta] nagy változások történtek”. A telkek újraszortályozására ezért bizottságot hoztak létre.

A rendek a rovatok felvételi íveit sem tartották egyelőre megváltoztathatónak, mert ugyan az „nagyon kívánatos volna; de minthogy azok az egész országban tartandó egyformaság végett adatnak ki a' N. M. K. [Nagyméltóságú Magyar Királyi] Helytartó Tanács által, ebben ideiglen orvoslás szereshető nem lévén”, az addigi tabellaforma meghagyása mellett foglaltak állást.

„[E]lben a' Vármegyének tellyes hatalmában állván az, hogy az adóbéli tárgyaknak Kulcsát a' szükség, és idő körülményeihez képest meg változhasssa”, a bizottság javaslatait jórészt elfogadták, több ponton azonban módosították az előterjesztést.

A következőkben párhuzamosan ismertetem a bizottság javaslatait – melyeket az adóív rovatainak sorrendjében vezettek elő – és a rendek által végül elfogadott verziót. Zsoldos Ignác korabeli és Izdenczy József negyven évvel korábban megfogalmazott instrukcióit lábjegyzetben mellékelem. A bizottság az adóív rovatainak sorrendjében vezette elő javaslatait.

Az adótábla feltárása

1. Személyek (Personae)⁸⁹

a) A nőtlen személyek esetében (férfiak és nők együtt) az adóköteles kor ne 16, hanem 18 év felett kezdődjön, amit azzal indokoltak, hogy „ne hogy a' több gyermekek neveltetésével terheltt Szülők, minek előtte gyermekeik kenyerének keresésére még elégtelenek, türehetetlen adó fizetéssel sanyargattassanak”, és így gyengüljön a családok anyagi helyzete. A házas egyéneket viszont 18 év alatt is adó alá vették, mert ők „már ezen lépéssel is kenyérnek keresésére magokat alkalmasoknak lenni bizonyították”. A 60 év felettiek már addig is kikerültek az adókötelesek közül, az ehhez fűzött megjegyzés mégis sokat elárul a választmány szociális érzékenységéről: „a' ki 42 esztendeig viselte a' Köz terheket, – a' hátra lévő kevés öreg napjait, már csak hanyatló ereje tekintetéből is könnyebb táplálhatására, és életének meghosszabbítására szentelje”.

b) Úrbéres helyzetük alapján meg kívánták hagyni a korábbi szabályozást, azaz a személy utáni egységes adót. Státusuktól függetlenül ugyanis valamennyien (jobbágyok, zsellérek, lakók) ugyanolyan érdektől hajtva, ugyanazzal az erővel igyekeznek betevőjüket előteremteni. Ez egyben a vonatkozó rubrika egyszerűsítését is magával vonta: a jobbágyok, a zsellérek és a lakók egy rovatba kerültek volna (1. rubrika, $\frac{1}{4}$ dika/fő).⁹⁰

c) Ezt az elvet követték a fiúk és szolgák, lányok⁹¹ és szolgálók, illetve testvérek rovatai esetében is. Az elgondolás alátámasztja azon beszámolókat, melyek a szolga családtag státusáról szólnak. Valamennyien a gazda háztartásának tagjai, akik együtt munkálkodnak a birtokon. „[F]iúnak vagy Testvérnek heányában kéntelen a' gazda szolgát fogadni”, így egyforma adóösszeggel mindhárman egy kategóriába kerülnek (2. rubrika, $\frac{1}{8}$ dika/fő), miként a

⁸⁹ *Személyek* rovat: a címek után egyértelműen kell a rovatokat kitölteni, de mivel az „árendásoknak, zsidóknak, kézműveseknek, kalmároknak, tisztesebbeknek (honoratior) személyrubricáik nincsenek”, őket nem kell felvenni (Zsoldos 1842, 9–10). A zsidók személyük után ugyanakkor a türelmi adót fizették, így ha más formában, de ők is adóztak. A dikális összeírásban „csak mint más haszonbérlők tekintendők; de mesterségeik is – a' mennyiben gyakorolnák – szinte aránylag osztályozva adó alá összeírandók” (uo., 12–13). Mivel Izdenczy csak a hasznot hozó tárgyakat adóztatná, a személyek utáni adót – a háztartásfő utánit is – általánosságban megszüntetné (Izdenczy 1797 [1777], 540).

⁹⁰ Izdenczy a *zsellér* és *háztalan zsellér* rubrikákat összevonná, esetükben azonban megtartaná a személy utáni adót: „ugyanakkor ezen adó megtartása méltányos, mivel a házas és háztalan zsellérek egyébként – mivel nincs telkük – adómentesek maradnának, ami ellentétes a normával, ti. minden nemnemesnek adózniá kell”. Méltányosságból és védelmükben személyenként viszont csak évi 2 forint adót javasol, ez havi 10 krajcár tehernek felelne meg, ami napszámmal (Handarbeit) könnyen megkereshető. (Izdenczy 1797 [1777], 541–542.)

⁹¹ *16 év feletti lányok*: Mivel a lányoknál az összeírást a nép a férjhez menést nehezítő, illetve annak szerencséjét akadályozó tényezőnek véli, így e részben méltányosan kell eljárni. „Ez előítélet; de a' nép' szava, 's tiszteljük azt – mennyire lehet – mint egyben, ugy másban is.” (Zsoldos 1842, 10.)

lányok és szolgálók is (3. rubrika, $\frac{1}{16}$ dika/fő). A rendek a jobbágyoknál a ré-
givel egyező kulcsot hagyták jóvá, a szolgák és szolgálók adókulcsát azonban
leszállították, 12 szolga, illetve 20 szolgáló tett ki egy dikát.⁹²

2. Mindenféle marhák (Pecora Pecudesque)

A gazdaságban található állatokkal folytatva, elsőként – „mint soha elő
nem került”-t – megszüntetni javasolták a „kölcson vett ökrök” kategóriáját.

A jármos és hizlalt ökör, a fejős és meddő tehén, valamint a hámos és mé-
nesbeli lovak esetében is összevonásokat javasoltak. A legfőbb érv e mellett
az volt, hogy az adózók rendszeresen inkább olyan neműnek és állapotúnak
mondták a jószágot, amilyenek az adója kevesebb. Korábban $\frac{1}{16}$ dikát ért az
egyik, $\frac{1}{8}$ -ot a másik, így valóban megérte csalni. Ezt kiküszöbölendő, egysé-
gesen $\frac{1}{12}$ dikát javasoltak bevezetni valamennyi számosállatra, amit a rendek
is elfogadtak (4. rubrika: saját jármos vagy hizlalt ökör, 5. rubrika: fejős- vagy
meddő tehén, 6. rubrika: hámos vagy ménesbeli ló).⁹³

⁹² Izdenczy a *fiak és lányok* adójáról úgy vélekedik, hogy az nem éri el célját, sőt, a családok boldogulása ellen hat: az apák számára gyermekeik nevelése, öltöztetése és táplálása éppen elég nagy teher, s a nagyobb gyerekek – Izdenczy már 15 éves kortól számítja – utáni adó vég-eredményben az apák vállalt nyomja. Méltányosnak tartaná ezen adókatégória megszüntetését, hasonlóan a testvérek utáni adóhoz. (Izdenczy 1797 [1777], 541.) Mivel a *szolgák és szolgálók* összes vagyona az, amit a szolgálatban keresnek, és mellékkeresetet sem vállalhatnak, mert „kezük munkáját teljesen uruknak vagy asszonyuknak ajánlják”, Izdenczy úgy véli, hogy a salétromfőzőkhöz, puskaporgyártókhöz és sóbányászokhoz hasonlóan, akiknél az ún. Liedlohn (napszám) adómentes, ők is rászolgálnak egy hasonló előjogra (favore agriculturae); annál is inkább, mivel maguk is részei a föld eszközállományának (fundi instructi), amelynek alapján a jobbágy adózik. A szolgák és szolgálók adómentessége melletti további érv, hogy a jelenlegi adó nem az ő személyüket érinti, hanem azokat terheli, akiknek szolgálatában állnak. Az adót a családfő (Hausvater) fizeti meg, aki – például megfelelő korú gyerek hiányában – segédmunkaerő fogadására kényszerül. (Uo., 542–543.) 1850-ben a legények adómentesek voltak, a szolgák után ugyanakkor a szokott módon a családfő fizette az adót. Amennyiben a szolgának felesége, gyermekei voltak, úgy azok után már ő volt köteles az adófizetésre. Mosony Vármegyei Kormánybiztosági Jegyzőkönyv az 1850. évről. MmL IV B 651 68/1850 (1850.01.14.).

⁹³ A *saját*, illetve *kölcsonvett ökrökről* és *hámos lovakról* Izdenczy úgy vélekedett, hogy a földműveléshez egyrészt nélkülözhetetlenek, ellenben „mivel a szántóföld már enélkül is adózik és igásjóság nélkül nem is művelhető meg, a földműveléshez szükséges igavonók adóval történő megterhelése nem tűnik méltányosnak, sem a mezőgazdaság számára hasznosnak” (Izdenczy 1797 [1777], 543). Másrészt a megfelelő trágyázás és az igasmunkák időben történő elvégzése miatt az eredményes földműveléshez sok marha kell. Ahhoz, hogy ezt az adózók el-érjék, lehetővé kell tenni számukra a szükséges számú marha tartását, melynek egyik eszköze az adómentesség. Ugyanígy vélekedett a *fejős- és meddő tehenekről*. A vágómarhát (göboly) a Magyar Királyság azon termékei egyikének tartotta, mely jelentősen hozzájárul a külkereskedelmi hiány csökkentéséhez, kivitelét így minden eszközzel támogatni kell, például az adómentesség megadásával is. (Ugyanez köszön vissza a *ménesbeli lovak* esetében is, ahol a hadsereg igényeinek kielégítése lehetne a kitérés pont.) További érv emellett, hogy a rétek, legelők, erdők – ahonnan a marha táplálékát nyeri – adóznak, ami így itt is kettős adóztatást eredményez. Az adó eltörlése ellenben növelné a marhaállományt, ami csökkentené az árakat, ezáltal fokozná a fogyasztást: a marhahús mindenki számára elérhető táplálék lenne, sőt, a hadsereg minőségi panaszai is megszűnnének. (Uo., 543–545; 547.)

A növendék állatok rubrikáit, tehát a borjúk, 2-3 éves tinók és csikók utáni adóztatást egy az egyben meg kívánták szüntetni. Az érvelésben a nép gyarapodásának előmozdításán van a hangsúly. A növendék állat

„a’ földmivelőnek inkább tsak reményt, mintsem valóságos hasznot hajt, és így az ilyen apró marhának sok fáradtsággal járó fel nevelése után, a’ földmivelő kecs egetető remény helyett sokszor leg nagyobb kárt vallani kénytelen a’ nélkül, hogy az illyes Marhának még csak leg kisebb hasznát vehette volna, ennél fogva nehogy a’ Marha tenyésztési ipar e’ sullyos adófizetés által a’ maga Zsengéjébe elnyomattasson, hanem inkább az illyes akadályoknak elhárításával előmozdítasson”.

A vármegye közgyűlése nem osztotta a bizottság nagylelkűségét, s ha csekély mértékben is, az adóztatás mellett foglalt állást; egységesen $\frac{1}{64}$ dikának véve valamennyi növendék jószágot.⁹⁴ A sertésekkel szigorúbban jártak el. Nyáron még az otthon hizlaltakat is kicsapták a legelőre, s mivel „a’ sertés a’ földnek felturásával leg inkább rontja a’ legelőt”, adóalapját is megemelendőnek vélték, $\frac{1}{32}$ dikáról $\frac{1}{24}$ -re (7. rubrika).⁹⁵ A juhok korábbi kulcsát meghagyták, maradt $\frac{1}{24}$ dika (8. rubrika),⁹⁶ ellenben a kecsketartást a vármegye arra alkalmatlan természeti adottságai miatt korlátozni kívánták: „Miután a’ Kecse, csak olyan Vármegyékben tűrhető, és könnyű adó alá veendő, a’ hol az erdők sokasága azoknak tartását meg engedi, ellenkező esetben pedig javasolható, hogy a’ Kecskéknek szaporítása a’ lehetőségig gátoltassék, és ezen czélnak elérhetésére nagyobb adó fizetéssel is terheltessen”, ezért a korábbi $\frac{1}{32}$ dikát $\frac{1}{16}$ -ra emelték (9. rubrika).⁹⁷ A rendek az utóbbi három jószág javasolt adókulcsait jóváhagyták.

⁹⁴ Izdenczy hasonlóan érvel. A növendék jószág még nem hajt hasznot a jobbágnak, tartása, etetése ellenben teher. Ellenvetésként szokás felhozni, hogy a marha haszna egyedül a paraszt akaratától függ, hiszen bármikor eladhatja. Ez igaz, mondja Izdenczy, ugyanakkor gyakran nincs vevő, vagy csak potom pénzért, így az üzlet sem igazi, hiszen kényszer alatt történik: célja az adócsökkentés. Ellenben ha egy igásökör elpusztul, akkor nemritkán kölcsönből kell újat venni, melynek kamata a vagyont apasztja. (Izdenczy 1797 [1777], 545–547.)

⁹⁵ Izdenczy itt is az államérdekből történő adómentesség mellett száll síkra. A török tartományokból évente nagy mennyiségű sertést hajtának Magyarországra, ami bizonyítja, hogy e tekintetben az ország nem önellátó. Az adómentesség ösztönözné a sertéstartást, csökkentené a külkereskedelmi deficitet. Az adómentesség melletti – már korábban elhangzott – további érve, hogy a sertés tápláléka legelő, rét, erdő formájában egyszer már adózott. (Izdenczy 1797 [1777], 547–548.)

⁹⁶ A juhoknál az előbbieket Izdenczy kiegészíti azzal, hogy húsup, gyapjuk, sajtjuk miatt több „méltánylatot” érdemelnének (Izdenczy 1797 [1777], 548).

⁹⁷ Izdenczy a kecskénél még nagyobb szigorral járna el: mivel az erdőkre veszedelmesek, darabját 24 krajcár adóval „róná meg”. Reményei szerint az adó teljes eltűnésükhöz vezetne. (Izdenczy 1797 [1777], 548.)

3. Fundusok (Fundí)

a) A küldöttség az egyes települések közötti különbségek miatt a házak besorolására nem tartotta elegendőnek az addig használt hármes felosztást.⁹⁸ Az új felosztás alapjául egyedül „csak a' ház mineműsege haszonvehetősége vezesse a' classificatiót” – javasolták.

Ennek alapján az első osztályba kerültek azok a házak, melyek éves jövedelme meghaladta a 300 ezüst forintot, itt egy ház 2 dikaértékkel bírt. Másodosztályúnak minősült a 100–300 forint éves jövedelmet hozó (1 dika), az 50–100 forint közé eső harmadosztályúak után pedig ½ dikát számítottak. Negyedosztályúnak javasolták az évi 1–50 forint jövedelmet termelő épületeket, ¼ dikaértékkel, az ötödik osztályba pedig a semmi jövedelmet nem hozó házak kerültek, ⅛ dikaértékkel (10. rubrika).⁹⁹

A besorolást megkönnyítendő azzal a megjegyzéssel éltek, hogy

„olyan esetre, ha valamely ház azon okbul, mivel annak öszves hajlékjait a' házi tulajdonos maga birja, kész bért ugyan nem hoz; azonban a' házi gazdának szükségeihez képest felesleg való Lak hajlékokat használ, akkor a' Rovatoknak öszveírását véghez viendő Tisztviselő Urak bírálják meg a' bérbe kiadandható lakásnak évenként hajtható hasznát; és ez szolgáljon ottan alapul az adó fizetésre”.

A közgyűlés – az 98. jegyzetben ismertetett módon – ellenben továbbra is a hármes felosztás mellett foglalt állást, mondván, hogy „a' jövedelmek, és haszonberekhez képest” az első osztályban egy ház 2 dikával lesz egyenlő, a másodosztályban két ház, a harmadosztályban pedig nyolc tesz majd ki 1 dikát.

⁹⁸ Moson megyében az 1832. évi 1643. számú végzés alapján a *házakat* három osztályba sorolták. Az évi maximum 50 forintot jövedelmező házak harmadosztályúnak minősültek, az évi 50–100 forint jövedelmet hozók a másodosztályba kerültek, az első osztály pedig a 100 forint feletti bevétel felett következett. A napi gyakorlatban – elsősorban a városokban – sok konfliktust okozott, hogy azon esetekben, amikor a tulajdonos egyedül, anélkül használt egy nagyobb értékű házat, hogy abból jövedelme lett volna, hogyan is történjen az adózás. Vö. MmL IVA 502a/97 773/1846 (1846.04.23.). Mivel 1846-ban még erre a korábbi rendeletre történik hivatkozás, úgy tűnik, a reformjavaslat részleges jóváhagyása ellenére sem ment át a gyakorlatba. 1850-re az előbbi felosztás szigorúbb lett: a másodosztály már 40 forint felett kezdődött. Fontos adalék viszont, hogy minden gazdasági épületet egységesen harmadosztályúnak számítottak. Vö. Mosony Vármegyei Kormánybiztossági Jegyzőkönyv az 1850. évről. MmL IVB 651 68/1850 (1850.01.14.).

⁹⁹ A Zsoldos-féle rangsorban első osztályú ház: „városi nagyobb”, másodosztályú: „városi kisebb szerű”, harmadosztályú: „az adózók' falusi házaik”. Megjegyzés: „az osztályozás' alapja ne a' tető [mármint cserép vagy zsúp, nád], de egész kiterjedése legyen a háznak”. (Zsoldos 1842, 10.) Izdenczy ellenben teljesen megszüntetné a parasztházak adóját, mivel a házakból a parasztnak semmi bevétele nincs, sokkal inkább mint „zum Wirthschaftsbetrieb onerose Appertinenz wegen Conservirung der sartorum tectorum anzusehen ist”. Adója még inkább megfojtja az amúgy is gyenge építési kedvet: hogy kevesebbet fizessenek, a parasztnak házait igyekeznek kicsire építeni, és olyan rossz anyagokból, hogy mindig harmadosztályba essenek, ami nem segíti a téglaházak terjedését. Márpedig a faházak tűzveszélyesek, emellett nemcsak a parasztnak, de a katonaság egészségét is kikezdi. (Izdenczy 1797 [1777], 549.)

b) A jobbágytelken álló nemesi épületek köztes jogállását az 1832–1836. évi XI. törvénycikk 2. paragrafus, illetve az 1471/1836 számú megyei végzés szabályozta. Ezek értelmében a nemesek beltelken álló házai adómentesek voltak ugyan, „de a’ belső Telki földnek használatától, épületeiket ide nem értvén, adózni köteleztetnének”.¹⁰⁰ Az ilyen állagú beltelkeket, mivel azok „minden birtokosnak leg becsesebbek, és közönségessen leg nagyobb hasznot hajtók szoktak lenni”, az adott településen megtalálható legmagasabb telekosztályba kellett felvenni.¹⁰¹ Gondoltak arra is, hogy ez a szigorúság a jobbágytelken lakó nemeseket arra sarkallhatja, hogy telküket alacsonyabb adó kategóriába eső kertté, rétté vagy szántófölddé minősítsék át. Ennek kikerülése érdekében egy önálló rubrika bevezetéséről határoztak, ahol a nemesi beltelkeket írták össze, továbbra is három osztályba sorolva őket. A 11. rubrika így az „adózás alá tartozandó házokat bíró Nemesek, a’ belső Telki földnek használatáról” nevet kapta. Mint fentebb idéztük, az adott helységben a telkekre érvényes legmagasabb adóosztályba kellett a nemesekét besorolni, az első osztályban egy telek $\frac{1}{2}$ dikát, a másodikban $\frac{1}{4}$ dikát, a harmadikban pedig $\frac{1}{8}$ dikát ért. A rendek azonban itt sem fogadták el a módosítást, nyilvánvalóan attól tartva, hogy ezáltal szegényebb társaik személyes terhei megnövekednek.

c) A szántóföldek osztályozása volt talán a legnehezebb feladat, egyben a legnagyobb felelősség is. Az esetleges felfelé torzító, rossz besorolás következtében az adott település jobbágysai nem egyenes arányban adóztak a földjeik után származó jövedelemmel.

„[...] ennél fogva mivel a’ Szántóföld a’ mivoltához, és haszon vehetőségéhez képest különbféle, és kétségen kívül való az, hogy mennél rosszabb a’ föld, és ebből a’ Jövedelem, ’s így hogy ha a’ jó földhez képest, a’ rosszabbikból négyszer, és több vétetnék; erre leg alább négyszer annyi Munka kivántatik, de mind a’ mellett még is sokkal csekélyebb a’ tiszta haszon, mind az első rendű jó földből.”

A pontatlan besorolás lehetősége mellett, amit szerettek volna kiküszöbölni, a másik kockázati tényező az eddigi négy osztályba történő felosztás volt. Az egyes osztályokba minőségük alapján kerültek a dűlők, azaz aszerint, hogy az első osztályúakhoz képest mennyivel kellett nagyobbak lenniük ugyanakkora termés eléréséhez.¹⁰² Ez képezte a négy minőségi osztály alapját.

¹⁰⁰ A törvény egyértelműen fogalmaz: „Az ily nemesek a belső-telki földek használatától – épületeiket ide nem értvén – adót fizetni köteleztetnek.” 1836. évi XI. tc. 2. § (*Magyar törvénytár* 1836–1868, 49). Vö. a nemes jószágoknak nem nemes birtokosai (haszonélvezői) csak a nemesi ingatlanok után mentesek az adófizetéstől, mint haszonbérlet kötelesek azok után adót fizetni. MmL IVA 502a/96 2713/1845 (1845.11.05.).

¹⁰¹ Ezt az 1858/1837 sz. vármegyei rendelet szabályozta. A nemesi házak adómentessége még 1850-ben is fennmaradt. Mosony Vármegyei Kormánybiztossági Jegyzőkönyv az 1850. évről. MmL IVB 651 68/1850 (1850.01.14.).

¹⁰² Wittmann Antal ugyanerről gazdászszemmel: az első osztályba tartoznak a „különös jószágú földek”, melyek „már közönséges művelés mellett is közép termésrül adnak 5–6 magot, söt néha még 9 és tizet is”, míg a harmadosztályba a „rosz minéműségűek”, melyek közönséges művelés mellett „2–3 magot sem teremnek, söt gyakran az elvetettet sem adják vissza” (Wittmann 1838, 9).

A bizottság ellenben a hatos felosztás mellett tört lándzsát, ami jól jelzi, hogy a más vidékekhez képest kiegyensúlyozott termékenységű vármegyében is nagy különbségek adódtak.¹⁰³ A javaslat szerint az első osztályú szántóföldből 4 hold ad 1 dikát, a másodosztályúból 6 hold. A harmadosztályban 10 hold tesz ki 1 dikát, a negyedik osztályban 16, az ötödikben 20, a hatodikban pedig 24 (12. rubrika).¹⁰⁴ Az első osztályú szántók, mint látható, hatszor nagyobb termést hoztak, illetve annyiival kevesebb erőt kellett a megmunkálásukra fordítani.

A reformjavaslat a szántók és a rétek esetében sem talált meghallgatásra, a közgyűlés különösebb indoklás nélkül úgy határozott, hogy a továbbra is megmaradó négyes osztályozásban az első osztályú földeknél 4, a másodosztályúaknál 8, a harmadosztályúaknál 16, a negyedosztályúaknál pedig 24 hold tesz majd ki egy dikát.

d) A réteknél is javasolták a minőségkategóriák kibővítését, az addigi három osztályról négyre. Egyben, „az önkénynek eltávoztatására, és az öszve írásnak könnyebbítésére” mint mértékegységet megszüntették a kaszást, és itt is a holdszám lett a használatos. A négy osztály dikaértéke megegyezett a szántók első négy osztályában megállapítottakéval (13. rubrika).¹⁰⁵ A rendek azonban az előterjesztésnek ezt a pontját sem fogadták el, így az első osztályban 4, a másodikban 8, a harmadikban 16 kaszás tett ki 1 dikát.

e) A szőlőket, melyek „a’ fenn elő hozott indító okoknál fogva, mivel fáradságosabb munkát kívánnak, és ahoz képest célerányos Jövedelmet’ nem hajtanak [...] a’ Választottság eránytalan adóval találja fel róva lenni”. Ezért az addigi három osztályt itt is négyre bővítették, a mértékegységet pedig kapásról holdra változtatták. Korábban 1 dikát az első osztályban 12 kapás adott ki, ami 2 holdnak felelt meg. Az új felosztásban, a szőlősgazdák terheinek mérséklésére, már 16 kapás ért 2 holdat, azaz 1 dikát. A másodosztályban 3 hold (24 kapás) adott ki 1 dikát, a harmadikban 4 hold (32 kapás), a negyedikben pedig 5 hold¹⁰⁶ (40 kapás) (14. rubrika).

¹⁰³ Javaslatával Izdenczy is a besorolás esetlegességének kívánja elejét venni. A *szántók* adóját meghagyná, mert azok az adózók megélhetésének létalapját képezik, másrészt ez egybevág azon törekvésével is, hogy az adó súlypontját a biztonság miatt az ingatlanokra (Haupt-Force des Contributionalis) helyezze. Izdenczy javaslata, hogy a szántók után első osztályban holdanként 1 forint 30 krajcár (a hold ölszáma nincs megadva), második osztályban 1 forint 10 krajcár, harmadik osztályban 50 krajcár, negyedik osztályban 30 krajcár adót vessenek ki, ami kb. 10 százalékos elvonásnak felel meg (1 mérő búza középpára ekkoriban 1 forint 30 krajcár). Izdenczy úgy kalkulál, hogy egy elvetett mag hatot terem, 1 hold első osztályú szántóra pedig 2 pozsonyi mérő vetőmaggal lehet számolni. Az ezután várható termés így 12 mérő, a vetőmag levonása után 10 mérő marad. (Izdenczy 1797 [1777], 550–552.)

¹⁰⁴ Grailich a zurányi határról írva jegyzi meg, hogy 1 hold 1300 négyszögölnek felel meg, ami 2 pozsonyi mérő vetéssel egyenlő. A holdak ölszáma feltehetően egész Moson megyében 1200–1300 körül alakult. (Grailich [1817–1820] Melléklet, 612.)

¹⁰⁵ Izdenczy az ingatlanalapú adóztatás elvét a *rétek-kaszálók* esetében úgy érvényesítené, hogy az első osztályban kaszásonként 45, a második osztályban 35, a harmadik osztályban 25, a negyedik osztályban 15 krajcár lenne az adó. Ezek az összegek magasabbak, mint a középpár 10 százaléka, bár Izdenczy a mosoni árakat nem ismeri pontosan. Az arányosan magasabb adót Izdenczy azért tartja jogosnak, mert a rét nem igényel annyi munkát, mint a szántó; maga is táplálékul szolgál a marháknak, melyek szintén hasznot – nyereséget – hajtanak a gazdának; a rétet nem fenyegeti annyi veszély, mint a szántót (jégverés, szárazság), ha mégis, itt a károk kisebbek. (Izdenczy 1797 [1777], 553–554.)

¹⁰⁶ A forrásban, tévesen, itt is 4 hold szerepel.

A szőlők esetében is maradt azonban a hármás felosztás, 16, 24, illetve 32 kapás alkotta az egyes osztályokhoz rendelt dikakategóriákat.¹⁰⁷

f) Az adóíven önálló tételként szereplő szilvások és dohánykertek oszlopát, mivel ilyenek a vármegyében nem voltak, a jövőben el kívánták hagyni, míg a közgyűlés üresen hagyásukat javasolta.

g) A káposztáskertek addigi besorolásánál is túladóztatást vélt felfedezni a választmány, mert „ezeknek művelése haszonvehetőségéhez képest tetemes fáradtsággal vagy on öszve köttetve”. A tapasztalat azt mutatta, hogy a korábbi számítás helyett, ami azt vette alapul, hogy 10 négyszögöl területen 100 fej káposzta termett, így 320 négyszögöl, azaz egynegyed hold adott 1 dikányi területet, helyesebb, ha ennek a dupláját veszik 1 dikát kitevőnek (fél holdat, azaz 6400 fej káposztát). A káposzta utáni adót így felére javasolták csökkenteni. Emellett az addigi, káposztafejből kiinduló adóalap-számítást is megszüntetendőnek vélték, s a földterület nagyságát tették meg kiindulási alapnak (15. rubrika). A földterület alapú adókulcs ötlete szintén nem talált meghallgatásra, de azt, hogy 6400 fej káposzta adjon 1 dikaértéket, elfogadták.

h) A gyümölcsös- és zöldségekertek adóbesorolását változatlanul hagyták (a mértékegység itt nem ismeretes, de a szilvások mértékegysége pozsonyi mérő, a dohányföldé pedig bécsi mázsa volt),¹⁰⁸ azaz az első osztályban két-, a másodikban négy-, a harmadikban pedig nyolcegységnyi kert adott ki 1 dikát (16. rubrika).¹⁰⁹

i) A malmok osztályba sorolása kerekeik (örlököveik) alapján történt. Ezt „az eddig divatozott kulcsot, [...] mint leg igazságosabbat”, a bizottság meghagyta. A szárazmalmokat ugyanezen szempont szerint osztályozták, így a két malomtípus rubrikáit összevonták. Az első osztályban 1 dikára jutott fél, a másodikban egy-, a harmadikban pedig két kerék (17. rubrika). A rendek itt nem emeltek kifogást az előterjesztés ellen.¹¹⁰

¹⁰⁷ Izdenczy javaslata szerint egy kapás első osztályú szőlő után 1 forint, második osztályú után 48 krajcár, harmadik osztályú után 36 krajcár adót vetnének ki (Izdenczy 1797 [1777], 554).

¹⁰⁸ Vö. Soós 1973, 15.

¹⁰⁹ Zsoldosnál a három osztály a „jó”, „közép” és „silány” minőségeket jelzi. Zsoldos itt is figyelmeztet, hogy „a javítás” esetére felebb osztályozás által, a jó szorgalmat ne terheljük, vagy is ez által ne akadályozzuk” (Zsoldos 1842, 10). Izdenczy abból indul ki, hogy a fő cél a jelenlegi rendszer egyszerűsítése, így a szilvások, káposztások, dohányföldek, gyümölcsösök, konyhakertek esetében egy közös rubrikát javasol, melyben minőségük szerint négy osztályba sorolná e földeket: első osztály: 1 forint; második osztály: 50 krajcár; harmadik osztály: 40 krajcár; negyedik osztály: 30 krajcár holdanként (Izdenczy 1797 [1777], 554–555).

¹¹⁰ A malmoknál Zsoldos is a „kerekek” számához szabja az osztályozást. A korábbi, hivatalos kulcsra történő fenti hivatkozás alapján az első osztályba kerültek azok a malmok, melyek „mindig, még pedig több keréken”; a másodikba, melyek „néha nem, ’s ha igen, akkor is csak egy keréken”; a harmadikba pedig, melyek „csak ritkán, és csak gyűjtött vízzel, avvagy széljártával örölhetnek”. (Zsoldos 1842, 10.) Izdenczy a vízi- és szárazmalmok rovatot ebben a formában elhagyná, és e tevékenységeket az első osztályú vidéki iparok közé venné (ad classem primam opificum auf dem Lande), az őrlés-molnárkodás ugyanis céhes ipar, míg a malom csak az ehhez szükséges munkaeszköz, olyan, mint a cipésznek az ár. Cél, hogy itt is az ipar, ne pedig a malom után történjen az adózás. (Izdenczy 1797 [1777], 555.)

4. Szerkívuili vagyon (Extra Seriales Facultates)

a) E rovat alá „a’ jövedelmi forintokhoz képest megrovatott” tárgyak tartoztak. Fűrészmalomok és bérbe adott szőlőprések a vármegyében nem léteztek, ezért e két tétel oszlopait elhagyni javasolták, de a vármegye ezt nem hagyta jóvá.

„Nemtelenek tulajdonában lévő” kocsmák, mészárszékek, bérbe adott len- és kenderolajütők, vásárok [üzletek] és páhók (raktárak) esetében a bizottság ismét úgy találta, hogy „a’ nevezett szerkívuili vagyonbeli Tárgyak után járó haszon feleslegessen látzatik terhelve lenni”. E tételek korábban egységes adókulcs alá estek; minden befolyt 30 forintnyi tiszta nyereség ért 1 dikát. Az egységes adókulcsot ugyan továbbra is meghagyták, de a dikaértéket felemelték 50 forintra, ami 66 százalékos adócsökkentést jelentett. Ezt a rendek is elfogadták (18–22. rubrika).¹¹¹

b) Haszonbérleteknél a bizottság az addigi öt rubrika helyett csak egyet javasolt, mivel úgyis egységes kulcs alapján történt a haszonvételek összeírása. Az érvényes szabályozás szerint a haszonbér alatti rovatoknál az árenda összegét kellett beírni, amit aztán a vármegye saját hatáskörben dikáltatott.¹¹²

A magyaróvári uradalom képviselője újtán itt óvást tett, az ellen tudniillik, hogy az uradalmi haszonbérlok a hadipénztárba is adózzanak. Ezt a szomszéd vármegyék gyakorlatával is alátámasztotta, azaz, hogy „a’ Nemesi haszonvételeknek kibérlői nem rendes adó alá vonattatnak, hanem csak taksáltnak”. Ez jobban megfelelt a hatályos törvények szellemének is, mert „a’ nemesi jogokkal jobban meg fér, hogy a’ Nemesi Telkek, vagy Regálék haszonbérlok a’ Rovatalok’ özveirásából kihagyattassanak”, bár Moson vármegyében egy ideje ezzel ellentétesen jártak el. A reformtervezetet kidolgozó bizottság szintén azt vallotta, hogy a nemesi birtokok haszonbérlokait ne vegyék fel a rovatok összeírásába, oda a „jövendőben csak a’ nemtelen haszonvételek bérlok tétessenek”. Ez azonban nem jelentett adómentességet, csak a nemtelenektől való különállás hangsúlyozását, aminek az adófizetésben is tükröződni kell. A nemesi haszonvételek bérlok „csak a’ Domesticára taksálandók, és úgy valamint a’ Mosonyi kereskedők özveirattatván, ezek is egy különös jegyzetbe felveendők olly meg jegyzéssel, hogy a’ contributionalis fundus károsítása nélkül ezek jövendőben is per Centum a’ Domesticára táksátassanak; – vagy is hogy egy Domesticá Dicára a’ Nemesi haszonvételeknek ki-

¹¹¹ Izdenczy a bérbe adott szőlőprés, len- és kenderolajprés, festékmalom, kocsmák és mészárszék kategóriákat mint olyanokat megszüntetné, és valamennyit az „Arendatores ab Arende” rovat alá rendelné, „ahová tulajdonképpen tartoznak”. Felhívja ugyanakkor a figyelmet, hogy az ezek utáni majdani adó ne legyen túl magas, mert az elijeszti a bérlokot. (Izdenczy 1797 [1777], 555–556.)

¹¹² Oly módon, hogy ha például 90 forint árenda után számoltak 1 dikát, akkor az évi 180 forintos bérlet 2 dikát tett ki. Zsoldos azt is megjegyzi, hogy a haszonbérleteknél a valós haszonhoz képest általában kevés adót kell fizetni, már csak azért is, mert az ideköthető létesítmények szinte minden esetben nemesi földön találhatók, így az összeíró lehetőleg kellő eréllyel járjon el (arról nem is beszélve, hogy a kettős szerződés intézménye sem volt ritka, ahol a nyilvánosság felé szánt változatban kisebb összegek szerepeltek). (Zsoldos 1842, 12.) Izdenczy a bérbe adott juhnyájak, csapszékek stb. rovatát megszüntetné, és az előzővel egyesítené. Javasolja, hogy az adó mértéke a bérleti díj 1 százaléka legyen. (Izdenczy 1797 [1777], 556.)

bérlője annyit fizessen, mennyit a' Nemtelen egy Dica után mind a' két Pénztárba szok fizetni". A 23. rubrikába így a nemtelen haszonvételek bérlői kerültek, 100 forint tiszta jövedelmet véve 1 dikának. A kettéválasztásban jól tetten érhető a népszámlálásokról is ismert rendi logika: a nemes nem feltétlenül csak az adófizetés alól szándékozott kibújni, hanem a nemtelenekkel sem kívánt egy kalap alá kerülni.

A jegyzőkönyv alapján úgy tűnik, hogy e passzusnál lehetett a legnagyobb vita, a rendek ugyanis nem fogadták el, hogy az uradalmi és nemesi tulajdonú haszonvételek bérlőit kihagyják az összeírásból, s ő adójukkal csak a házipénztár költségeihez járuljanak hozzá, a „Megye által szakadatlanul gyakorlott, és a' törvényekben alapult szokással ellenkezően". A törekvés mögött a magyaróvári uradalom állt, amelynek képviselője több – meg nem nevezett – törvény „valódi értelmére" hivatkozott. A vármegye ügyésze ellenővésében azonban felhívta a figyelmet, hogy „a' Vármegyének ezen adózatási módja a' Nemesi haszonbérlő személyekre nézve ország szerete divatozó szokással is meg eggyez, és a' Nemesi Kiváltságoknak sérelmét még távolról sem hozza magával". A magyaróvári uradalom óvását elutasították.

c) A kazánokat – melyek szeszfőzés céljára szolgáltak – a rovatokból kihagyandónak vélte a bizottság,¹¹³ szemben a méhkas rubrikájával, mely „kevés fáradság által tenyészik". A méhkasok korábbi adóalapját meghagyták, ezután is 32 darab adott 1 dikát (24. rubrika).¹¹⁴ A közgyűlés a kazánok rovatát nem engedte elhagyni.

d) A következő oszlopba a kézműves tevékenységek adója került, ahol „a' Mesterembereknek dicálásában a' Szerzeményt is tekintetbe vévén, a' választottság a' kézművességet 4. Classisra találja felosztandónak". Az első osztályúak 1 dikát értek, a másodosztályúak $\frac{1}{4}$ -et, a harmadosztályúak $\frac{1}{8}$ -ot, a negyedosztályúak pedig $\frac{1}{12}$ -et (25. rubrika). A rendek itt is a korábbi hármas felosztás mellett törtek lándzsát, ahol egy első osztályú kézműves 4, egy másodosztályú 2, egy harmadosztályú pedig 1 dikának felelt meg. A hagyományos felosztásban első osztályú kézművesnek az minősült, aki folyamatosan és több legénnyel dolgozott, másodosztályúnak az, aki szintén folyamatosan („rendesen"), de csak egy legénnyel. Az összes többi kézművest a harmadosztályba sorolták.¹¹⁵

¹¹³ Mint tulajdonképpeni ipart Izdenczy a *pálinkafőző üst*, illetve *pálinkafőzés* rovatot áthelyezné az általa „Gewerbsleute auf dem Lande"-nak nevezett kategóriába, azaz a vidéki kézművesek közé (Izdenczy 1797 [1777], 556).

¹¹⁴ A méhészkedést Izdenczy adómentessé tenné, mert egyrészt a méh hasznos állat, másrészt a viasz nagy hiánycikk az örökös tartományokban, így a kereskedelmi mérleg javításának fontos eszköze lehetne, harmadrészt azok a helyek (rét, legelő, erdő, kert, szántó), ahonnan a méh táplálékát veszi, már adóztak (Izdenczy 1797 [1777], 556–557).

¹¹⁵ Zsoldos 1842, 11. Izdenczy az iparosokat és kézműveseket három osztályban, de csekély mértékben adóztatná (1. osztály: 4 Ft; 2. osztály: 3 Ft 30 kr; 3. osztály: 3 Ft), mert maguk is aktív fogyasztók, akik jó erőben megtartandók (bey guten Kräften zu erhalten). Számuk így növekedésnek indulna, a termékek tökéletesednének, javulna a belföldi fogyasztás és erősödne a piac. (Izdenczy 1797 [1777], 557–558.)

e) A nagy- és kiskereskedelem határainak megvonása és az ezeken belül történő osztályozás mindvégig a megyék hatáskörében volt, ahol a „kiterjedt – meglehetősen – vagy csekély üzlet (Geschäft) teszi a’ becslés’ alapját, melyet a’ gúnyolók még önkénynek is nevezhetnének” – jelzi az anomáliákat Zsoldos Ignác.¹¹⁶

A reform során a kereskedőket (questor) is négy osztályba sorolták. A javasolt dikaérték valamennyi kategóriában itt volt a legmagasabb; az első osztályban egy kereskedés 4, a másodikban 2, a harmadikban 1, a negyedikben pedig $\frac{1}{2}$ dikát tett ki. A bizottság ebbe a rovatba tartotta felveendőnek „azokat is, kik élelem- és gabonabeli Czikkelyeknek kimérésével, ’s árulásával foglalatoskodnak, és eddig noha az ebbüli Szerzemények sokszor nem megvetni való, még is a’ Dicátióból ki hagyattak” (26. rubrika). Magyarán – ez a helytartótanács kérdésére adott válaszból derül ki – az egész évben működő gabonakereskedőket vették itt számba,¹¹⁷ de felsőbb utasításra az év egy részében működők is idekerültek.¹¹⁸

f) A kalmárok, boltosok (mercator), esetében is némi engedményt, azaz négy osztályt javasolt a bizottság, mondván, mivel az újabb törvények megengedik a boltnyitást, „a’ Kalmárok keresményre némüképpen megcsökkent”. A felosztás ugyanazon hányadok mentén történt, mint a kereskedések esetében (27. rubrika). Az utóbbi két esetben a rendek jóváhagyták a bizottság előterjesztését. Itt így alapvetően más a dikahányad, mint a Zsoldos-féle hivatalos táblázatban, ahol a nagy- és kiskereskedelem adóértékét határozottan elkülönítették. Feltehetően ezzel kívánták elejét venni az önkényes besorolásoknak, mivel a két kereskedéstípus közötti határvonal igencsak bizonytalan volt.¹¹⁹

¹¹⁶ Zsoldos 1842, 11.

¹¹⁷ Vö. „Mely osztályban és rovatlatban kívánják az élelembeli czikkelyek’ árulásával foglalatoskodókat és gabona-Kereskedőket, kiket minden esetre rovat alá vetni kell, – jövedőben megróvni?” A helytartótanács 40.327/1838 sz. leirata (1838.12.18.). A válasz: „az élelembeli Czikkelyek’ árulói ’s gabona Kereskedőket a’ Kereskedés oszlopában kelletik felvenni, ’s szinte ezen osztályozat utolsó Sorozatára kivetett Kulcs szerint rovattatni”. MmL IVA 502b 342/1839.

¹¹⁸ A helytartótanács 37.650/1839 sz. leirata (1839.11.26.); vö. MmL IVA 502b 260/1840. A pontos besorolás a lakonikus megfogalmazás miatt nem ismert: „az 1774. évi 3371. sz. a’ kelt kegyes Intézet 4^{ik} szakasza szerint egy rovásban annyi számmal tétessenek, mennyit a’ más tárgyakra nézve divatozó felrovásban szükséges arány meg kíván”. MmL IVA 502b 868/1840.

¹¹⁹ Izdenczy a *kis- és nagykereskedők* (Handel und Kaufmannschaft) addigi két rubrikáját – mivel azok valójában ugyanarra vonatkoznak – összevonná, s három osztályba sorolná őket. Adójuk az első osztályban 5, a másodikban 4 forint, a harmadikban 3 forint 30 krajcár. Nem javasolja, hogy ennél több adót vessenek ki rájuk, mert az csak a termékek árában jelentkezne, a köz kárára. (Izdenczy 1797 [1777], 558.) Orientáló e problémához az 1836. évi VI. törvénycikk. 7. paragrafusa, amely alapján a boltot nyitó vagy bérlő jobbágy a földesúrnak a következő haszonbért fizeti: „Az 1-ső rendű boltoktól”, melyekben „jelesbb és középszerű posztók, nem különben selyem-, s a gyárokból s lerakó helyekből első kézből t.i. bevásárolt egyéb nemesebb portékák tételnek ki az eladásra, s honnét az illy portékák a házalló kereskedőknek szoktak eladatni”: évi 20 forint. „A 2-dik rendű boltoktól, melyek csekélyebb értékű portékákkal vannak felkészítve, és az országos úton kívül esnek, hol. t. i. ritkább az eladhatási alkalmatosság”, s a boltos birtokosa vásárookra is eljár: évi 15 forint. „A 3-dik rendű, vagy is falukon lévő boltoktól, mellyeknek birtokossai vásárookra járnak ugyan, de selyem- vagy más nevezetesebb portékákkal nagyobb mennyiségben nem kereskednek, és portékáikat is a vidéki kereskedőktől szokták beszerezni”: évi 10 forint. (*Magyar törvénytár* 1836–1868, 35.)

5. Közös haszonvételek (Communia Beneficia)

a) A közös haszonvételek besorolásánál a bizottság üdvözölte a törekvést, hogy a legelőelkülönzésekkel a községek járandóságát egyszer s mindenkorra kihasítják a nemesi birtokokból. Az új formában elvben a község közlegelőjének holdszáma képezte az adóalapot.¹²⁰ Az elkülönzés folyamata a megyében azonban még csak az elején tartott, ezért „a’ kiküldöttség tovább is csak a’ közös Legelőre hajtandó Marhák számát véli dicáltatni”, az eddigi kulcs megváltoztatása mellett. Az adózó ugyanis már egyszer tételesen fizetett jószágai után, amit a közlegelő kapcsán kivetett összeg aránytalanul megemelt volna, ezért a bizottság a dikaérték leszállítását javasolta. Viszont, „mivel bizonyos, hogy az apró Marha a’ legelőt nagyobb arányban használja, mint a’ mellyben a’ nagy Marhákhhoz képest eddig tekintetett, de a’ belőlök várható haszon is nagyobb, mint régiebb időkben lehetett, tehát igazságos is, hogy ezek nagyobb adóval terheltesenek”. Az egyszerűbb lajstromozás miatt ugyanakkor itt is csak egy rubrikát tartottak kívánatosnak, melyben a legeltetés haszna – három osztályra bontva – valamennyi ökör, tehén, ló, sertés, juh és kecske után egységesen, a kihajtott állatok száma után lett megállapítva. Az első osztályban 24 kihajtott jószág tett ki 1 dikát, a másodikban 32, a harmadikban pedig 48 (28. rubrika). A rendek itt nem emeltek kifogást az előterjesztés ellen.¹²¹

A közös haszonvételek további rovatainak besorolásakor a hivatalos alapelv mindössze annyi volt, hogy „mint élelemszerzési alkalmak, ugy tekintendők, ’s a’ szerint, a’ mint nagyobb vagy kisebb mértékben divatoznak, osztályzandók”.¹²²

b) A fuvarozás esetében „a’ Válosztottságnak véleménye, hogy mivel ezen Megyébe találkoznak sok olly adózok, kiknek leg főbb, ’s némelly helyen nem csekély sommára menő keresményök a’ fuvarozás, tehát méltó is, hogy az ilyen haszontól adózzanak”. Az addigi gyakorlattal szemben, amikor is a településeket dikáltatták és sorolták osztályba, javasolták, hogy a fuvarozókat írják össze, és lovaik száma alapján osztályozzák őket. Ennek logikája a lovak igénybevételét tükrözte. Az első osztályban négy „1° rendű fuvarozásbéli Ló” tett ki egy dikát, másodosztályban nyolc „2^{ik} rendű hámos Ló” ért ugyanennyit, míg a harmadosztályban 12 „3^{ik} rendű hámos Ló” adta ki az egységnyi értéket. A csak fuvarozásra használt lovakat így elkülönítették a mezei munkákra, de szállításra is használt parasztlóvaktól. Mindezzel a közgyűlés is egyetértett (29. rubrika).¹²³

¹²⁰ Mindez nem befolyásolta azt az alaptényezőt, hogy a legeltetés besorolása is csak úrbéri úton volt megváltoztatható (Zsoldos 1842, 11).

¹²¹ Izdenczy elgondolása szerint a közlegelőn tartott marha is adómentes lenne, ellenben mivel alapelv, hogy minden hasznot hozó ingatlan adótárgy legyen, a közlegelőnek saját rovatot akar. Ennek mértéke 1 hold első osztályú legelő után 30, a második osztályban 22, a harmadik osztályban 16 krajcár lenne. Ezek a terhek egyharmaddal lennének alacsonyabbak, mint a réteknél, mert itt széna nem nyerhető. (Izdenczy 1797 [1777], 559.)

¹²² Zsoldos 1842, 11–12.

¹²³ *Kiemelések tőlem* – H. G. K. A fuvarozás jelenleg háromszor – a rétek, a hámos jószágok és a fuvarozás után – adózik. Mivel a fuvarozás ipar, Izdenczy ezt is a kézművesek közé venné fel, de csak a harmadik osztályba, ezáltal is támogatva az átmenő kereskedelmet, illetve segítve a közszükségleti cikkek árának alacsonyan tartását (a kereskedők ugyanis hajlamosak a fuvar árát az áru értékében megjeleníteni). (Izdenczy 1797 [1777], 559–560.)

A helytartótanács ellenben elutasítóan reagált a megye döntésére. A megye által személyre szabottan kivetett, fuvarozás utáni adózás ugyanis ellentétben állt a hatályos jogszabályokkal; mint írták, „miután ez nagyobb vagy kisebb szorgalomtól függ, – ez pedig hazánkban az adó kivetésének alapjául nem szolgálhat”, vissza kell térni a korábbi, településszintű besoroláshoz.¹²⁴

A fuvarozásra vonatkozó iratokat alaposabban is megvizsgáltam, talán nem érdektelen, ha e ponton az adózás szempontjából összegzem a tanulságokat.

A vármegye csak 1841-ben dolgozta ki a települések új besorolását, amely viszont már abban az évben érvényesült az adókivetésben. A besorolás országosan érvényes alapja szerint a települések továbbra is fuvarosaiknak, pontosabban a fuvarosok lovainak a száma után adóztak, hasonlóan, mint a legelők esetében. Tanulságos, ahogy a bizottság az adózók kímélése érdekében („a’ helybéli Körülményekhez képest fontolóra vévén”), megvizsgálva a fuvarozás szerepét és jelentőségét a jövedelemtermelésben, azokat „egyedül a’ 2 és 3^{ik} Sorozatba véli teendőnek lenni”. Tehát még azokat a helységeket sem kívánták megterhelni, melyek lakossága köztudottan a fuvarozásból élt. Másodosztályba sorolták a „gyors Kocsisokat”, továbbá akiknek „helybe a’ fuvarozás nem csekély Kereset módot nyújt”, majd kik a fuvarozást „folytonosan az országba és országon kívül is űzik”. Ezen kritériumoknak a bizottság szerint Moson, Szentjános és Szentpéter, a legélénkebb kereskedést űző települések feleltek meg.¹²⁵

Harmadosztályú fuvarozást űztek mindazok, akik „nem folyvást”, hanem az év egy részében, „egyedül marháik könnyebb eltartása végett gyakorolják a’ fuvarozást”. Ilyen településeknek minősítették Hegyeshalmot, Levélt, Magyaróvárt, Tarcsát, Bezenyét, Csúnyt, Gátát, Horvátjárfalut, Köpcsényt, Körtvélyest, Miklósfalut, Nyulast, Parndorfot, Ujfalut és Rajkát. Az is beszédes, mely települések nem kerültek be egyáltalán a felosztásba. A nagy települések közül Nezsider, Oroszvár és Lébény (mindhárom mezőváros) nem fizetett így fuvarozási adót, de például a Szigetköz szegényebb községei sem, melyek szűk határuk miatt fokozottan kényszerültek e kiegészítő tevékenységformára. Mellettük a piacra termelő Hanság menti szénásfalvak, Valla és Tétény, továbbá a bortermelő Barátfalu és Gálos is mentes maradt e tehertől.¹²⁶

E jól dokumentált példa hitelesen tükrözi a vármegye azon törekvését, hogy a kivetett adót a lehető legarányosabban osszák meg, gondosan ügyelve arra, nehogy a dikaértékek felszökése idővel a portaszám megemelkedését is magával vonja.

Mint ismeretes, az 1828-as összeírás községi íveinek végén található megjegyzések, generáliák első pontja az adott település lehetséges kereseti módjaira kérdezett rá, míg a hatodik pont a piachelyekre, ahová áruikat eladásra szállították.¹²⁷

¹²⁴ A helytartótanács 40 327/1838 sz. leirata (1838.12.18.); vö. MmL IVA 502b 342/1839.

¹²⁵ MmL IVA 502b 137/1841.

¹²⁶ MmL IVA 502b 137/1841.

¹²⁷ A hatodik pont országos körű feldolgozását Bácskai Vera és Nagy Lajos végezte el, szem előtt tartva a többi pontra adott választ is (Bácskai–Nagy 1984).

Az adóívek és az 1828-as összeírás rovatainak átfedése miatt érdemes jelezni, hogy az 1828-as összeírásban a fuvarozási keresetmód és a piachely megadása két eltérő, egymással kapcsolatban nem álló tevékenységi formát jelöl. A kettőnek a kutató általi összekapcsolása ugyanakkor elvben logikus eljárás: a lakosok nyilván oda fuvaroznak, ahol a terméknek piaca van. Az összeírás a fuvarozásra ellenben olyan bér munkaként tekint, mint amelyik a „kézi munkák” elnevezés alatt található napszámos- és segéd munkák csoportjába tartozik. A fuvaros az összeírás értelmében nem csak – sőt, elsősorban nem – a maga áruját szállítja, hanem a felfogadója kívánsága szerint, két település között végez áruszállítást. A lakosok piacozása ugyanakkor elképzelhetetlen lett volna fuvarozás nélkül. Így a piacozás összes költsége csak az útközben esedékes híd- és útvámokra, illetve a piaci helypénzre korlátozódott, ezért, mivel e tevékenység ekképpen már adózott, sem az adóíven, sem pedig az 1828-as összeírásban nem vették külön számba a fuvarozás mint keresetmód alatt.¹²⁸

c) A kézi munkák korábbi dikáját meghagyni javasolták, ez a keresmény az első osztályban $\frac{1}{8}$, a másodikban $\frac{1}{16}$, a harmadikban $\frac{1}{24}$ dikát tett ki. Itt is felmerült, hogy megszüntessék a korábbi, település alapú besorolást. A hatályos szabály következtében még az elsőrendű kézi munkát végző helységekből is „minden kézi Munkások, külömböztetés nélkül az eggyesnek a’ testbéli, és más környülállásokat nem tekintvén ugyan egy sorozatba tétetvén, ’s ugy az is, ki erejéhez képest több munkával több hasznot hajtott magának avval, ki beteges állapotja miatt mindennapi kenyerét alig szerezhette családjának egy aránylag fizették adóját”. A községekre az iparosok száma és a műhelyek felszereltsége után kivetett átalányadó helyett a személyenkénti adókivetést kívánták bevezetni (30. rubrika).¹²⁹ A rendek „a’ régi szokást a’ Tábellának meg nem változtatása miatt, a’ Kulcsal együtt” megtartották.

d) A tűzifa-járandóság (faizás) esetében ellenben igazságtalannak tartotta a bizottság a személyenkénti felosztást, mert az már messze nem tükrözte az akkori állapotokat.

„[...] ennek csak akkor lehetett helye, mikor a’ fa sok lévén, az adózó nép pedig igen könnyen jutna a’ fához, és így mennél több házi népe volt valakinek, – annál több fát hordhatna; – most azomban a’ hol a’ nép meg szaporodott, az Erdők nagyobb részben ki pusztultak, a’ szabad faizás meg szünnvén; a’ leg több helységekből az Erdők az eggyesek közt felosztattak, – ott az adózó csak annyiban adózhat igazságosan a’ faizástól, a’ mennyiben

¹²⁸ Az értelmezési kérdéseken túl az összeírás csökkent forrásértékével jelen kutatásban is szembesültünk. Számba véve a megye egyes településeinek gazdasági erejét és jellemző gazdasági ágazatait, az 1828-as összeírás véleményem szerint csak töredékét adja vissza a valós lehetőségeknek és a gyakorlatnak, ami a (bér)fuvarozásra is igaz. A bécsi szénapiaci jegyzőkönyvekben szereplő nyolc település (lásd a szénakereskedelmet tárgyaló fejezetben) közül például az összeírásban hatnál nem jelenik meg e tevékenység, ezért úgy vélem, az 1828-as összeírásra még az általában vett településszintű gazdasági erőforrások számbavételénél is mint minímalverzióra kell tekintenünk.

¹²⁹ Izdenczy a napszámosok rubrikáját megszüntetné, e személyeket pedig a zsellérek és házatlan zsellérek között jelenítené meg (Izdenczy 1797 [1777], 560).

részesülhet a' fában, – különben az következne, hogy azon szegény házas Zsellér, a' ki éppen semmi fát sem kap, vagy az $\frac{1}{4}$ Jobbágy, a' ki talán egy ölet kap, házi népe pedig számossabb egy egész helyes Jobbágyénál, a' ki 8 vagy több öleket kap, – többet adózna; – és így czélerányossabbnak tartaná a' Küldöttség, ha az Erdők általjában hold szám szerént dicáltatnának; – ezen czélnak elérhetésére pedig, mivel az Erdők leg több helyeken talán felmérve nincsenek, azt javallaná a' Küldöttség, hogy a' földek soroztatására kiküldendő Választottság ezen ohajtatós felmérést az illető Urodalmaknál szorgalmazzák.”

Addig is, míg a valós lehetőségeket tükröző felmérések elkészülnek, az érvényben levő, a faizást sújtó magas adókulcs mérséklését javasolták. Az elsőrendű tűzifaizás eszerint nyolc személy után tett ki 1 dikát, a másodrendű 12, a harmadrendű pedig 16 személy után (31. rubrika).

A helytartótanács itt ugyan elfogadta azt a tényt, hogy erdők hiányában a szabad faizás elve immár anakronisztikus, mégis kérte, hogy a vármegye a korábbi elvekhez simulóan dolgozzon ki alternatív megoldást,¹³⁰ ami egy jövődöbeli új országos adókulcs életbelépéséig maradna hatályban.¹³¹

e) Az épületfaizásnál hasonló szellemben jártak el, mert a megyében „az épületi faizás nagyobb rész meg szünt”, az adózók a régi osztályozás szerint mégis nagy adót fizettek utána. Így javaslatuk szerint az elsőrendű épületfaizás $\frac{1}{4}$ dikát érne, a másodrendű $\frac{1}{12}$ -et, a harmadrendű $\frac{1}{16}$ -ot (32. rubrika).

f) Az eladásra szánt fa („kereskedési faizás”) rovatát megszüntetendőnek vélték, mert a fával való kereskedés „é' megyében még nem mutatkozott”.

Mivel a vármegye már elindította az erdők új minőségbesorolását, a bizottság ez irányú javaslatát külön nem tárgyalta, a tűzi- és épületfaizás esetében viszont jóváhagyta az újonnan előírányzott kulcsokat. Az eladásra szánt fa rovatát – a korábbiak szellemében – szintén meghagyták.¹³²

g) A nádlás haszonvétele addig is személyenként illette meg az adózókat, s a dikajegyzékbe is eszerint volt felvéve, amit a bizottság meg kívánt tartani. Az elsőrendű nádlás nyolc, a másodrendű 12, a harmadrendű pedig 16 személy után adott 1 dikát; mindez a rendek körében is egyetértésre talált (33. rubrika).¹³³

¹³⁰ A helytartótanács 40 327/1838 sz. leirata (1838.12.18.); vö. MmL IVA 502b 342/1839.

¹³¹ A helytartótanács 37 650/1839 sz. leirata (1839.11.26.); vö. MmL IVA 502b 260/1840. Zsoldos az épületfaizás kérdésében úgy foglal állást, hogy ahol erre nincs mód, ott bírói végzés alapján lehetőség van az ez alól való felmentésre. Ahol viszont létező gyakorlat, ott a telki állomány függvényében kell adózni, ami így csak a jobbágyokra és a házas zsellérekre terjed ki. A tűzi- és kereskedési faizás, valamint a nádlás dikáltatása mindazokra kiterjed, „kik ezt gyakorolják; és így a' velebíró netalán házatlan zsellérekre is”. (Zsoldos 1842, 12.)

¹³² Izdenczy egy közös tűzi- és épületfa rovatot alkotna négy osztályban, melyek kulcsa megegyezne a rétekével (1. osztály: 45, 2. osztály: 35, 3. osztály 25, 4. osztály: 15 krajcár): „egy hold erdő bizonyosan hoz annyi hasznot, mint 1 kaszás rét”. Ugyanakkor megfontolandónak tartja a rétek adójának emelését, mert így a parasztok – hogy kevesebbet fizessenek – az erdők helyén a köz kárára réteket létesítenek. (Izdenczy 1797 [1777], 560–561.)

¹³³ Izdenczy a nád utáni adót – mivel a nádas „eine immobile Realität” – megtartaná. Adója 1 hold után az első osztályban 20, a másodikban 15, a harmadikban 10 krajcár. Azért sokkal kevesebb, mint az erdőké, mert itt a haszon is sokkal kisebb. (Izdenczy 1797 [1777], 561.)

A javaslatban szereplő és a vármegye által jóváhagyott változtatásokat hosszú távon csak akkor vélték megvalósíthatónak, ha a rovatok tételeit legalább háromévenként egy táblabíró részvételével ellenőrzik, úgy, hogy a szolgabírók egymás járásaiban végzik el a munkát. (Közvetve tehát az derül ki, hogy ez korábban nem így történt: az adószedőknek évente leadták a bemondáson alapuló adótételek listáját.) Az összeíróknak azt is meghagyták, hogy

„a' mennyire lehet, nem csak az adózóknak bevallásokra, hanem az általok véghezviendő szoros vizsgálatok után saját meggyőzöttetésekre építsék az összeírást; – melly alkalommal a' helység biráját, a' helybéli Eskütteket, 's a' helybéli Jegyzőt, különösen pedig az egész, fél, és fertály helyes gazdákból, és minden rendezetbéli Zsellérekből a' pásztorokat, nem különben a' Mesteremberek bejegyzése tekintetéből a' czéh Mestereken kívül egygy egygy mesterembert ezen foglalatosságnak kivihetésére magok mellé vévén” végezzék munkájukat.

A nagyobb mezővárosok – Magyaróvár, Moson, Nezsider – mesterembereinek jegyzékét a helyi jegyzőnek kellett az összeíró bizottság jövetelére elkészíteni úgy, hogy az egyes mestereknél dolgozó legények számát is pontosan regisztrálják. A mesterlegényeket a jobbágyok szolgálói rovatba kellett felvenni, a második rubrikába. A nemesi haszonbérletek után a házipénztárba fizetendő taksza felméréséhez az összeíróknak a haszonbérlektől hiteles másolatban meg kellett szerezniük a szerződést, „melly akár pénzben, akár természetben, vagy valami szolgáltatásban meghatározott haszonbéreket foglalja magában”, és azt a vármegyei számvevő hivatalnak bemutatni.

Azokban az években, amikor nincs tételes rovatösszeírás, a helyi jegyzőknek „a' fenn érintett mód szerént” és határidőig kell a rovatokat összeírni. Az ő feladatuk a mesteremberek osztályozása, valamint a haszonbérlektől taksáltatásához szükséges iratok összegyűjtése és bemutatása is. A bizottságnak az összeírás módjára, gyakoriságára, az adótételek osztályozására tett javaslatait – „a' rendek részéről tökéletesen elfogadtatván” – teljes mértékben jóváhagyták.

Kísérlet a települések gazdasági erejének számbavételére

A megye településeinek gazdasági erejéről az elbeszélő források alapján meglehetősen pontos tudásunk van. Ez mégsem elég azonban ahhoz, hogy egy valódi rangsor alapját képezze. A leginkább kézenfekvőnek tűnő forrásbázisnak, az adóösszeírásoknak a megbízhatatlanságát fentebb láttuk, ezért önmagában ezekre nem alapozhat egy összehasonlító vizsgálat. Tény azonban, hogy az egy-egy településre eső dikaszám az adott településen összeírt adóköteles személyek, jószágok és vagyontárgyak összesítése révén állt elő. Vagyis ezeknek a dikaszámban kumulálódó nagysága hipotézisem szerint minden torzítás ellenére is az adott település gazdasági erejének lenyomata. Ennek az adatnak egy lehetséges összehasonlító vizsgálatba történő bevonása

mellett szól az is, hogy az egyes településeken, járásokban az adócsalás mértékét hallgatólagosan évtizedek alatt kialakult konszenzus szabályozta, amit a már bemutatott érdekeiknél fogva sem a vármegye, sem pedig a földesurak nem bolygattak. Ennélfogva amennyiben – hangsúlyozom: lefelé – torzít is az egy településre jutó dikaszám, a torzítás mértéke hasonló nagyságrendű lehetett mindenütt.

Önmagában a dikaszám azonban még kevés lenne a tervezett vizsgálat-hoz. Ehhez szükséges a népesség- és a háztartásszám is, mely adatok a nem-nemes-összeírásokból nyerhetők ki. Visszaulva az ezt tárgyaló fejezetre, a népességszámnak az „előrebocsájtottak száma” fejlécű rovat felel meg, ami tartalmazza a keresztény és zsidó férfiakat társadalmi helyzetük szerint, továbbá a fiúgyermek és nők számát, míg a háztartások számát a „háznépek” rovatban találjuk.

Mivel mindkét forrástípus rendelkezésre áll minden évről, gyakorlatilag tetszés szerinti időpontban vizsgálódhatunk. Lévén azonban, hogy az adókulcsvita kapcsán az 1838-as év kiemelkedik a többi közül, az ekkori adatokon tesztelem ezt az elgondolást.¹³⁴

A három rendelkezésre álló értékből (népesség-, háztartás- és dikaszám) képzett hányadosok sorrendje minden esetben a gazdasági erő egy hozzávetőleges rangsorának feleltethető meg. Az 1838–1839-es adóévben egy dika (rovás) után – a házi- és a hadipénztárba fizetendő adót összevonva – 5 ezüstforint 2 krajcárt kellett fizetni. A népességalapú, azaz egyéni szintű bontásnál pontosabb képet kapunk, ha vizsgálati egységnek a háztartásokat tesszük meg, mert ez esetben kiküszöbölődik a kiskorúak és más, adó alá nem eső személyek torzító hatása, s a *háztartás mint gazdasági egység* mérettetik meg. Az adott településre jutó dikaszámot elosztva a háztartások számával megkapjuk az egy háztartásra átlagosan eső dikaszámot, s ekként az adóterhet is (15. táblázat). Minél nagyobb ez az érték, annál nagyobb az egy háztartásra jutó adótárgyak száma, ami közvetve az adott település gazdasági erejét is jelzi.

¹³⁴ A dikaszámokat tartalmazó „Sommás Felosztás”-t lásd MmL IVA 502b 550/1839. A nem-nemes összeírást lásd uo. 313/1839.

15. táblázat

Moson vármegye településeinek gazdasági erőssorrendje
az 1838. évi adó- és nemnemes-összeírás alapján

település	népesség- szám	dikasám	háztartások száma	dikasám/ háztartások száma	az egy háztartásra jutó adó (ezüstforint)
1. Bruck-Újfalu	128	287 ⁵ / ₈	30	9 ³ / ₅	48 Ft felett
2. Szolnok	1 783	1 533	327	4 ² / ₃	20–23 Ft
3. Miklósfalu	1 176	1 037 ⁷ / ₈	224	4 ⁵ / ₈	
4. Hegyeshalom	1 254	1 030 ³ / ₈	250	4 ¹ / ₈	
5. Zurány	1 220	959 ¹ / ₂	242	4	
6. Németjárfalu	675	498 ¹ / ₈	137	3 ⁵ / ₈	15–18 Ft
7. Levél	1 049	724 ¹ / ₂	220	3 ² / ₇	
8. Szentpéter és Császárret	1 294	771 ⁷ / ₈	236	3 ¹ / ₄	
9. Szentandrás	797	447 ⁵ / ₈	140	3 ¹ / ₅	
10. Gálos	1 611	937 ¹ / ₂	318	3	
11. Szentjános és Farkaskút	1 964	971 ⁵ / ₈	355	2 ³ / ₄	10–14 Ft
12. Barátfalu	1 158	567 ¹ / ₂	218	2 ³ / ₅	
13. Féltorony	1 231	563 ¹ / ₂	218	2 ³ / ₅	
14. Horvátjárfalu	506	275 ¹ / ₂	107	2 ⁴ / ₇	
15. Bezenye	901	418 ³ / ₈	192	2 ¹ / ₆	
16. Körtvélyes	730	330 ¹ / ₂	153	2 ¹ / ₆	
17. Kálnok	633	234 ⁷ / ₈	115	2	
18. Magyaróvár	1 634	611	300	2	
19. Pátfalu	727	268 ³ / ₄	136	2	
20. Valla	898	282 ³ / ₄	145	2	
21. Lébény	1 615	623 ³ / ₄	327	2	
22. Tarcsa	1 027	371 ⁷ / ₈	196	1 ⁸ / ₉	5–10 Ft
23. Halászi	1 258	371 ¹ / ₄	214	1 ³ / ₄	
24. Feketeerdő	218	64	38	1 ² / ₃	
25. Szentmiklós	1 059	294 ¹ / ₄	177	1 ² / ₃	
26. Mecsér	599	151 ³ / ₄	92	1 ² / ₃	
27. Nezsider	2 072	678 ¹ / ₄	414	1 ² / ₃	
28. Moson és Bordacs	3 001	883 ¹ / ₈	574	1 ¹ / ₂	
29. Bánfalu	1 343	376 ³ / ₈	261	1 ⁴ / ₉	
30. Tétény	799	214 ⁷ / ₈	150	1 ³ / ₇	
31. Nyulas	898	281 ¹ / ₄	198	1 ³ / ₇	
32. Pomogy	1 364	331 ³ / ₄	237	1 ² / ₅	

15. táblázat folytatása

település	népesség- szám	dikaszm	háztartások száma	dikaszm/ háztartások száma	az egy háztartásra jutó adó (ezüstforint)
33. Parndorf	1 933	527 $\frac{3}{8}$	377	1 $\frac{2}{5}$	5–10 Ft
34. Védeny	907	254	189	1 $\frac{1}{3}$	
35. Köpcsény	1 902	469 $\frac{7}{8}$	360	1 $\frac{1}{3}$	
36. Alsóillmic	1 126	260 $\frac{3}{8}$	201	1 $\frac{2}{7}$	
37. Rajka	2 038	587 $\frac{1}{2}$	466	1 $\frac{1}{4}$	
38. Újfalu	969	231 $\frac{5}{8}$	189	1 $\frac{2}{9}$	
39. Gáta	1 245	293 $\frac{3}{4}$	253	1 $\frac{1}{6}$	
40. Vinten	770	189 $\frac{3}{4}$	166	1 $\frac{1}{7}$	
41. Pusztasomorja	800	146 $\frac{3}{8}$	134	1	
42. Arak	185	36 $\frac{3}{8}$	36	1	
43. Magyarkimle	560	135 $\frac{1}{2}$	140	1	
44. Boldogasszony- keresztények	1 769	322 $\frac{1}{4}$	344	1	
45. Csúny	610	120 $\frac{3}{8}$	129	1	
46. Lajtafalu	683	154 $\frac{1}{2}$	170	1	
47. Oroszvár	1795	374 $\frac{3}{4}$	419	$\frac{8}{9}$	1 Ft 15 kr. – 4 Ft 30 kr.
48. Horvátkimle	857	121 $\frac{3}{8}$	146	$\frac{5}{6}$	
49. Nemesvölgy	662	106 $\frac{1}{8}$	131	$\frac{4}{5}$	
50. Felsőillmic	358	49 $\frac{1}{2}$	74	$\frac{2}{3}$	
51. Lucsony	444	48 $\frac{7}{8}$	104	$\frac{1}{2}$	
52. Császárkőbánya	443	43 $\frac{5}{8}$	96	$\frac{4}{9}$	
53. Albertkázmér és Wittmannshof	287	12 $\frac{1}{2}$	54	$\frac{1}{4}$	

A kapott értékek sorrendje első látásra nagyrészt megfelel előzetes várakozásainknak. Az egy háztartásra jutó átlagos adóösszeg fényében a lista első öt helyén elkülönül egy elitnek mondható csoport, ahol 20 ezüstforintot meghaladó volt az éves befizetési kötelezettség. Az élen a számtalan üzemmel felszerelt, de amúgy kis népességű és jogi helyzetüket tekintve zsellérek lakta Bruck-Újfalu áll, majd a Mosoni-síkságnak a magyaróvári uradalomhoz tartozó, nagy határú, nagymértékben egész- és többtelkes jobbágyok lakta német falvai következnek, de Gálos révén egy bortermeléssel foglalkozó falu is helyet kapott a háztartásonként legalább 15 forint adót fizető helységek között. Míg azonban a fertőzugi Szentandrás bekerült ebbe a csoportba, addig a forrásokban jómódú településként jellemzett Szentjános nem. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Bruck-Újfalut nem számítva a rangsor első tíz helyén a magyaróvári uradalomhoz tartozó települések állnak.

Az általam a középmezőnybe sorolt települések háztartásainak éves adója 10 és 14 ezüstforint között alakult. E csoport meglepően heterogén, szegényebbnek tartott falvak éppúgy felbukkannak benne, mint módosabb mezővárosok. Negatív meghatározással élve, annyi közös e csoport tagjai között, hogy Vallát és Kálnokot leszámítva sem a Fertőzug szikes, mocsaras, sem pedig a Szigetköz szűk határu falvaiból nem került ide egyetlen település sem.

A rangsor hátsó felében több település pozíciója is kérdésesnek tűnik. Leginkább a Mecsér és Nezsider mögé szorult Moson helyezése meghökkentő a 28. helyen, de Arak előkelő helyezése is figyelemre méltó (53-ból a 42. hely), ahhoz képest, hogy az egyik legszegényebb település volt. Ezen kirívó esetek, de általában valamennyi nehezen értelmezhető pozíció magyarázatául csak sejtéseket tudok sorolni. Lehetséges, hogy informálisan egyes mezővárosok el tudták érni, hogy esetükben nagyvonalúbban járjanak el az adóösszeírások során, de az sem kizárt, hogy a felszínen a jómódú kereskedő és iparos polgárság uralta összképet erőteljesen árnyalja a háttérben megbúvó zsellér-, napszámos- és szolgaegzisztenciák nagy száma. Mivel az egyes vagyontárgyak jelentőségét nem vettem számításba, csak a dikák súlyozatlan összességét, az is könnyen lehet, hogy valahol a föld minősége, máshol a csekély számú – illetve csekély számúnak összeírt – állatállomány játszott bele az adó alacsony értékébe, megint máshol pedig a nehezen mérhető kereskedelmi aktivitás sikkadhatott el. Itt az átlag inkább elfed, semmint megvilágít. Pontosabb választ csak egy településszintű mikroelemzés segítségével lehetne adni.

A rangsor utolsó része, ahol a legkevesebb adót fizető települések találhatóak, ugyanakkor szintén koherens képet mutat. Egyedül az idecsúszott Oroszvár jelenlétét nehéz megmagyarázni, az ezután következő falvak helyezése azonban mind levezethető a mostoha természeti adottságokból, a termőföld hiányából és a népesség zsellérszűkítéséből. Az utolsó helyen a két szomszédos, cselédhelyzetű telepésspuszta, Albertkázmér–Wittmannshof található.

A gazdasági erő mérhetőségére tett kísérlet eredményei óvatosságra intenek. Úgy tűnik, jelen esetben segít elkülöníteni a kimondottan gazdag és a nyilvánvalóan szegény települések csoportját, az átlagosnak tekinthető jellemzőkkel bíró települések esetében azonban a sorrend helyessége korántsem biztos. A bizonytalanságot a kakukktójásnak tekinthető települések viszonylag nagy száma csak fokozza.

*

Az 1838-as adóreform összességében két dologban kívánt megfelelni a piacodással együtt járó változásoknak, s mindkettő alapvetően minőségi szemléletet tükröz. Egyrészt tekintettel akart lenni a föld termékenységében időközben beállt változásokra, azaz elsősorban a szegényebb határu települések és a rosszabb körülmények között élő lakosok érdekeit vette figyelembe. Ezzel párhuzamosan a szorgalom jelentőségét is hangsúlyozta: ahol csak lehet, ne a névleges vagyon után történjen az adófizetés, hanem az ahhoz kötődő tevékenység nyeresége alapján. Mindamellet még azokon a területeken is, ahol jelentős jövedelmek keletkeztek, – Zsoldos instrukcióival összhangban –

igyekezett alacsonyabb minőségbesorolást érvényre juttatni, elébe menve így a konjunkturális viszonyok vagy az egyéni teherbíró képesség esetleges negatív változásainak. Ennek következményeként a dikaérték egy sor helyen legfeljebb másodosztályú tevékenységnek felel meg, még többször harmadosztályúnak, még olyankor is, amikor tudható volt, hogy az illető településen a vonatkozó tevékenységet kimagasló haszonnal űzik.

Az adókulcsreform tanulságai alátámasztják a Moson megye kapcsán a bevezetőben megfogalmazott hipotézist: a „nagy átalakulás” részeként itt az országos átlaghoz képest korábban és intenzívebben jelentek meg a piaci viszonyok. A felbomló rendiségben a jövedelemszerzés lehetőségei kitágultak, az adóztatás alapjául szolgáló korábbi mértékek pedig egyre anakronisztikusabbá váltak. A reform kísérlet volt a rendi világ és a piac világának az összehangolására, természetesen mindenekelőtt a hatályos jogi keretekhez igazodva. Nem csoda, hogy csak részlegesen ment át a gyakorlatba, a megye óvatosságából, a helytartótanács pedig radikalizmusa miatt nem támogatta azt. Tíz évré rá azután nemcsak a dikális adórendszert, de a rendi intézményrendszer egészét elsodorta a forradalom, majd a neoabszolutizmus. A nemesi adómentesség helyére a közteherviselés lépett. Az igazságtalan és rugalmatlan dikális rendszert egy, a változásokhoz könnyedén igazodó egyenesadó-rendszer váltotta fel. A közteherviselés a szakszerűség és kiszámíthatóság ellenére (vagy talán éppen amiatt) mégis a terhek jelentős növekedését eredményezte már az 1850-es években.¹³⁵

¹³⁵ Vö. Varga I. 1972, kül. 287–318; Vörös A. 1976: 11–12.

Egyéb adójellegű terhek

„...és pedig mindenkor erős emberek, tehát nem asszonyok, nem öregek, nem gyermekek jelennyenek meg”¹

Közmunkák – útépités

A megye útjainak javítását, új utak vagy hidak építését az általában néhány évente felvett úthálózat-kataszter alapján osztották fel a megye települései között, amit egy e célra rendszeresített könyvecskében vezettek.² Ez az összes kirótt napszám háromnegyed részét tette ki, a maradék egynegyedet a rendkívüli közmunkákra tartották fenn (8. melléklet).³ A meglévő, karbantartási kötelezettség alatt álló úthálózatot az időközben kereskedelmi szempontból fontossá lett utakkal adott esetben bővítették.⁴ Az adózók csak a vármegyei kezelésű utak karbantartásában voltak kötelesek részt venni, a vámutaknál a bérlőnek elvben ki kellett fizetni az elvégzett munkát.

1846-ban az addig a vármegye részéről a közmunkák szempontjából egysegesen csak közútként nyilvántartott úthálózatot az 1844. évi IX. törvénycikknek megfelelően három osztályba sorolták.⁵ A megye úthálózatának bemutatásakor ennek mibenlétére részletesen is kitérek, most csak annyit jelzek, hogy az *első osztályba* a *posta-* és a *forgalmasabb kereskedelmi* utak kerültek, *másodosztályúnak* minősültek az ún. *kereskedési* utak, míg a *harmadik osztályba* sorolták az összes többi, ún. *közlekedési* utat (lásd XII. térképmelléklet).⁶ Ezt megelőzően a közlekedési utak nem kerültek be a közmunkafelosztásba. Most is csupán állományuk egyharmadát vették fel évente, így azok javításának terhe kevésbé észrevehetően jelentkezett a vármegye adózói számára. Emellett a kereskedési utak munkálataira eső részt is megemelték egynegyed résszel, szélességük és a rajtuk folyó nagyobb forgalom miatt. Az összeírt ígás munkák 47 488 napot tettek ki, melyet egy, az adózók védelmében született

¹ Gróf Szapáry Mihály leveléből. MmL IVA 510/4 jelzet nélkül.

² Vö. MmL IVA 502a/97 1893/1846 (1846.07.06.).

³ MmL IVA 502b 179/1846.

⁴ Így például 1825-ben merült fel az igény a Magyaróvárról Szentjánoson, Tarcsán és Tétényen keresztül Pomogyig, a Barátfaluból Boldogasszonyba, a Szolnokról Féltoronyba és a Németjářfaluból Zurányba vezető utaknak mint a „Kereskedés tekintetéből igen szükségessék”-nek a felosztásba történő felvételére, ami 1827-re meg is valósult. MmL IVA 502a/71 1781/1825 (1825.12.21.); 502a/73 593/1927 (1827.04.20.).

⁵ MmL IVA 502b 775/1846 (1846.04.19.). A közmunkáról szóló fenti törvénycikk nem szól az utak osztályba sorolásáról, csak a kiszolgáltatandó munkák felosztásának mikéntjéről.

⁶ MmL IVA 502b 775/1846 (1846.04.19.).

királyi végzés értelmében háromnegyedére, 35 616 napra csökkentettek. Ezzel állt szemben a felosztásba eddig bekerült utak mennyisége, 65 548 öl, illetve immár a közlekedési utak egyharmada is, az utóbbi – a 21 025 öl teljes hossz után – 7008 és $\frac{1}{3}$ ölet tett ki.⁷ Az évente karbantartandó 72 556 öl útra pontosan feleannyi munkanap esett, egy igás napszámú közmunka-résztevőre tehát átlagosan 2 öl (3,8 méter) útszakasz javítása jutott.

Csak Moson vármegyében előforduló sajátosság, hogy a jobbágytelkek eszmei mérete a negyede volt a valós méretnek, így például Szolnokon, de a környékbeli községekben is, míg az egész jobbágytelek külső állományát eszmei értékben 30 hold szántó és 8 kaszás rét alkotta, az úrbéri tabellába csak egy negyedtelkes állományt vettek fel. A közmunkák felosztásánál, hogy ne legyen eltérés a holdak abszolút értékével mérhető valós állapottól, a negyedtelkeseket úgy tekintették, mintha egésztelkesek lennének, a féltelkeseket, mintha két, a háromnegyed telkeseket mintha három, az egésztelkeseket pedig mintha négy telekkel bírtak volna.⁸ Az irtásföldek – mint telki állományon kívüli részek – nem képezték alapját a közmunkafelosztásnak.⁹

Az egyes községek alkalmazásában álló személyek (kisbíró, éjjeliőr, pásztorok) mentesültek a munkákban való részvételtől.¹⁰ Amennyiben a munkavégzés során esetleg baleset történt, úgy a gyógyítás költségeit a vármegye átvállalta.¹¹

A közmunkákban való részvétel költségeit az érintett települések lakói igyekeztek minimalizálni: visszatérő panasz volt, hogy nem kellő számban és arra alkalmatlan emberek jelennek meg a munkán.¹² Ennek hátterében nyil-

⁷ MmL IVA 502b 775/1846 (1846.04.19.).

⁸ MmL IVA 502b 2584/1845 (1845.10.25.).

⁹ MmL IVA 502b 2584/1845 (1845.10.25.). Az alsó járásban a következő évben továbbra sem vették rovat alá a haszonbérleket és az irtásföldek birtokosait, ellenben a felső járás összeírói – a telki állomány arányában – igen. MmL IVA 502b 179/1846.

¹⁰ MmL IVA 502b 2584/1845 (1845.10.25.).

¹¹ Molner József szentjánosi jobbágy éppen egy megyei út karbantartásán dolgozott, amikor vele levő lánya a „föld beomlása” miatt megsebesült. A gyógyíttatás költségeit (40 Ft 42 kr.) a vármegye megtérítette. MmL IVA 502a/53 577/1807 (1807.07.08.).

¹² Vö. Oroszváron a Duna-töltés építésekor „a munkások nem tellyes számmal állnak ki, vagy erős emberek helyett asszony személyek, vin emberek, 's gyermekek szoktak ki küldetni”, ezért a munkásokat teljes számban kérik, „és pedig mindenkor erős emberek, tehát nem asszonyok, nem öregek, nem gyermekek jelennyenek meg” – írja levelében gróf Szapáry Mihály Bittó József esküdtnak. MmL IVA 510/4 (Németszeghy István alispán iratai, 1794–1832) (1821.12.02.). Ugyanő a csúnyi töltésszakasz építéséről még konkrétan fogalmaz. A tervekhez képest nagy az elmaradás, mert ritkán jelenik meg a kellő számú ember, „de ha meg is jelenik is, az nagyobb részént gyöngye gyermekéből áll, vagy pedig oly Óregéből, kik a munkára nem alkalmatosak”. Emellett „Némely Községek” maguk helyett Csúnyban napszamosokat fogadnak fel, így a községnek nincs elég embere, de „[a] Ki rendelt munkás emberek is akkor változnak, és mennek haza, mikor nékiek tetszik, azt sem várván, hogy őket mások felváltsák”, így nincs semmi látszatja a munkának. Az érdemi munkához legalább 40-50 talicska hiányzik, „azok meg szerzése, és Csúnban való szállíttatása véget is aláztatosan könyörgöm”, illetve hogy az érkező munkások megfelelő szerszámot – főként fejszét és ásót – is hozzanak magukkal. Gróf Szapáry Mihály levele a megyéhez. MmL IVA 510/4 (jelzet nélkül) (Csúny, 1821.11.30.).

vánvalóan az is állt, hogy a közmunkák általában a tavaszi–nyári dologidőbe estek, aminek a parasztok szempontjából kényelmetlen voltával többé-kevésbé a vármegye is tisztában volt.¹³

Az 1827-es új útkataszter felvétele során több olyan kérdéssel is szembe-sültek a felosztást végzők, melyekre a vármegyétől vártak választ.¹⁴ Állítólag Bruck magyar területei után korábban csak 150 ölnyi út készítésére volt kötelezve, Császárkőbányát pedig egy III. Károlytól nyert királyi szabadságlevél mentesítette a munkálatokban való részvételtől. Ezen állítások igazságát hivatalból meg kellett vizsgálni. Az összeíróknak nem volt világos az sem, hogy az olyan praediális helyek, mint Lucsony és Albertkázmér, hozzájáruljanak-e a karbantartáshoz, vagy sem. További gondot jelentett az az amúgy kisszámú nemes, aki jobbágy- vagy polgártelken lakott, s aki birtoka után adózott. Az ő esetükben nem volt egyértelmű, hogy személyük vagy birtokuk után kell-e őket a munkákba bevonni, vagy éppen mentességet adni alóla. Rendelkezni kellett arról is, hogy az újonnan megépítendő utak ugyanazon mérték szerint kerüljenek-e be a felosztásba, mint a javítandók.

A vármegye Bruckra vonatkozóan továbbra is a birtokba jutást kihirdető 1556-os törvényben foglaltakat tekintette mérvadónak, amiből a közmunkákban való részvétel kötelezettségének teljesítése is következett (bővebben erről lásd a Bruckról írott fejezetet), Császárkőbánya esetében pedig rámutatott, hogy az ottaniak csak a katonák beszállásolása alól vannak felmentve, ugyanakkor „Miveiknek szállításával kiváltképpen használják és ronntják az utakat”, ezért hozzá kell járulniuk azok fenntartásához is (a faluban ugyanis csak kőfaragók éltek).¹⁵ Lucsonyt és Albertkázmért is az adózó lakosokra jutó dikaszám arányában kötelezték karbantartásra, tehát az uradalmi népesség nem került a felosztás hatókörébe. A nemesek amúgy adóköteles birtokaik után – mondván, hogy ennek szabályozása az országgyűlés hatókörébe tartozik – mentesültek a közmunkáktól.¹⁶ A honorácioroknak viszont, amennyiben jobbágytelket, zsellérházat bírtak, hozzá kellett járulniuk a munkákhoz.¹⁷ Az újnak minősülő – gyepút formájában általában már korábban is használt – utaknál¹⁸ más mérték kidolgozását kérte a vármegye, minthogy ezek elkészítése

¹³ Vö. a „Duna tisztítási munkálatok a’ legnagyobb mezei foglalatosságok idejébe esnek, és így az adozó nép nagy mulasztásával, s mondhatni pótolhatatlan kárával, és veszteségével egybekötvék”, ezért a vármegye úgy rendelkezett, hogy a korábbi 12 krajcáros napszám helyett 16 krajcárt fizessenek, a fuvarozásért pedig „a’ hivatalos foglalatosságokra felállított előfogatí árszabás’ alapján állomásonként egy pengő” forintot. MmL IVA 502a/95 1496/1844 (1844.06.05.).

¹⁴ MmL IVA 502a/73 593/1827 (1827.04.20.).

¹⁵ MmL IVA 502a/73 593/1827 (1827.04.20.).

¹⁶ A közgyűlési határozat ezzel kapcsolatban azt is megjegyezte, hogy tekintve a köz- és kisenemesek csekély számát, ebből alig-alig háramlik több teher a többi adózóra. MmL IVA 502a/73 593/1827 (1827.04.20.). A nemeseknek a közmunkák alóli felmentését az 1836. évi XI. törvény-cikk 8. paragrafusára továbbra is meghagyta.

¹⁷ MmL IVA 502b 2584/1845 (1845.10.25.). A nemnemes értelmiségiek csoportját tágan értelmezték, jellemzően nem is honorácioroknak, hanem „megkülönböztetett sorsúaknak” neveztek a bábáktól az orvosokig mindenkit. MmL IVA 502b 179/1846.

¹⁸ „[...] ezek nem olly értelemben újjak, mintha ottan a hol készülnek, ez előtt utak nem voltak volna [...]” MmL IVA 502a/73 593/1827 (1827.04.20.).

több munkával jár, mint a meglevők karbantartása. Mivel a vármegye két járásában az utak hossza és a dikák száma nem állt egymással arányban,¹⁹ eldöntendő volt az is, hogy miként lehet mégis igazságosan felosztani a terheket. A vármegye itt azt a salamoni döntést hozta, hogy amennyivel könnyebb a felső járásban hozzájutni a kavicshoz (az alsóban jobbra a Duna medrétől nyerték), annnyival több munkát jelent telente az ott lakóknak a Pozsony–Sopron közötti postaútról a hótörlesztések eltakarítása, így a meglevő állapot fenntartása mellett foglalt állást.²⁰

A vármegye által elvégzett felosztás rendjét egyes községek kérelmére olykor módosították, könnyítéseket, illetőleg a várható hasznok arányában tett finomításokat hajtottak végre a kirótt terhek nagyságában. Pusztasomorja például nehezményezte, hogy a pomogyi úton Tárca irányában az ő határában megépítendő négy fahíd költségeit egyedül állja.²¹ A vármegye jogosnak találta a panaszt, s mivel az utat leginkább Szentpéter, Szentjános, Pusztasomorja, Tárca, Tétény, Valla és Pomogy községek használták, így a hidak költségeit is együtt állták.²² Ugyanezen alkalommal Szentjános azt kérte, hogy mivel saját költségén a tarcsai úton már két hidat is megépített, Magyaróvár városa is építsen egyet a két település között húzódó Száraz-ér felett, ami esős időben járhatatlan. A vármegye ezt a kérelmet is jogosnak találta.²³ A lébényiek hasonló jellegű, de általánosabb érvényű indítványa, tudniillik hogy az egyes községek által javítandó útszakaszok a saját határban kerüljenek kijelölésre, vagy ennek nehézsége esetén legalább a kavicsbányák („kövécs gödrök”) távolságával arányosan csökkentsék a kijelölt útszakasz hosszát, viszont nem talált meghallgatásra.²⁴

A közmunkák egy-egy településen belüli rugalmas felosztásának a gyakorlatban nem volt semmi akadálya, bár előfordult, hogy utóbb a felek másként értelmezték a korábbi megállapodást. Így például a nezsideri házas zsellérek azért tiltakoztak a vármegyénél, hogy miután 1816-ban ők dolgoztak az oroszvári Duna-gát építésén, 1817-ben megint nekik kell menniük, s nem a telkes jobbágyoknak. A jobbágyok ezt úgy magyarázták, hogy ők szállásolják el a katonákat, azoknak „vontatásokat szolgálnak”, szekeret adnak a királyi szállítmányokhoz, s a vármegye tisztjeit is ők fuvarozzák, a zsellérekkel pedig abban állapodtak meg, hogy két évig ők mennek közmunkára, s a jobbágyok a harmadik évben váltják őket.²⁵

¹⁹ A felső (Nezsideri) járásban 13 604 $\frac{6}{8}$ dikára jutott 34 957 öl út, az alsó (Mosoni) járásban pedig 13 880 $\frac{4}{8}$ dikára 31.910 öl, azaz a felső járás településeire elvben több teher jutott. MmL IVA 502a/73 593/1827 (1827.04.20.).

²⁰ MmL IVA 502a/73 593/1827 (1827.04.20.).

²¹ MmL IVA 502a/71 1403/1825 (1825.09.05.).

²² Az első hidét Szentpéter és Szentjános, a másodikát Tárca és Szentandrás, a harmadikét Pusztasomorja, a negyedikét pedig Pusztasomorja, Tétény, Valla és Pomogy, vállalva, hogy „a jövő kikelettel kemény fábul” fogják őket elkészíteni. MmL IVA 502a/71 1821/1825 (1825.12.21.).

²³ MmL IVA 502a/71 1781/1825 (1825.12.21.).

²⁴ Nem elhanyagolható a harmadik, a lébényiek által felvetett, de szintén elutasított szempont sem, miszerint a kavicsbányák „korlátlan megnyitása ezután megtiltattván, azoknak kiterjedése határozottan meg”, a kitermelés megszűntével pedig kötelező lenne a rekultiváció („olgy helyeken hol kövecset többé nem találhatnak, a felásott feldet bevonván, a községet tovább ne károsithassák”). MmL IVA 502a/96 277/1845 (1845.12.14.).

²⁵ MmL IVA 502a/63 172/1817 (1817.02.08.), 255/1817 (1817.02.24.).

A megyében lakó zsidóság, mondván, hogy ők nem úrbéres népesség, és az útjavításba való bevonásuk a fennálló törvények ellenében történne, tiltakozott a vármegye ilyen akciói ellen.²⁶ A vármegye az „egyenes Igazság”-ra hivatkozva elutasította kérelmüket, s ragaszkodott ahhoz az egy évvel korábbi döntéséhez, hogy azokon a településeken, ahol zsidók élnek, ott „a Rovatok mértéke szerint” kell személyesen vagy mást fogadva a munkálatokban részt venniük.²⁷

Két évvel később, 1829-ben a zsidó községek kérelme ismét a vármegye elé került, most még alaposabban megindokolva a felmentés jogszerűségét. Első érvként az szerepelt, hogy korábban sem volt szokásban az útjavításban való részvételük, másodikként, hogy „nékik nints Marháik, mellyekkel az út csinálásához szükséges Szereket hordhatnak”, majd az, hogy „a Zsidók pedig többnyire kereskedésből élvén, mindig utban vannak, így gyalog munkára öszve nem gyűtethetnek”. Végül még azt hozták fel védelmükre, hogy „a sok terhek viselése miatt pedig a Zsidóság nem képes hogy az út csináltatásra pénzért fogadgyon munkásokat, tehát oldoztassanak fel ezentul is az útjavításátul”.²⁸ A vármegye burkoltan a közteherviselés elvére hivatkozva most is elvetette a zsidóság kérelmét, döntését azzal indokolva, hogy mivel „a kereskedés tekéntetébül főképpen szükségessék a jó utak, a Zsidóság pedig a kereskedésből táplálván magát akár maga alkalmatosságán, akár fogadott jár, mindig hasznát vesz az utaknak, mert a jó utra oltsobbért fogadhat fuvarost, mind ha ennek roszra kellenne jarni”.²⁹

Előfogat és vontatás

A személyszállításra vonatkozó forspont intézménye – vagy ahogy itt nevezték: az előfogat – Moson vármegye mindennapjaiban is jelen volt. Emellett – jóllehet használata személyszállítás kapcsán is előfordul – „vontatás” név alatt találjuk meg a vármegyei és katonai teherfuvarokat. Az egyes községekre jutó terheket a teherbíró képesség arányában osztották fel évente a települések között. A felosztás elméleti kiegyensúlyozottsága a gyakorlatban azonban csak kevésbé érvényesült: a közigazgatási központok vagy a forgal-

²⁶ „A Megyebéli Köptsényi, Boldogasszonyi, Oroszvári, Rajkai és Gáthai Zsidó Községek azon tekéntetbül, hogy Urbarialis Telkeket nem bírnak, az utaknak tsinállástul leendő fel szabadittásokért esedeznek, mivel a Kereskedésbéli csekély szerzeményeikbül magokat alig táplálhattyák, annál is inkább, minthogy ezen új Terh az 1790. Eszt. 38ik czikkellynek világos értelme ellen szabattatna reájok.” MmL IVA 502a/79 1982/1827 (1827.11.05.).

²⁷ MmL IVA 502a/79 1982/1827 (1827.11.05.). Egy évvel korábban az elutasítás indoka az volt, hogy „a zsidóság mint tsupán Kereskedésből álló, 's azért szüntelen az utakkal álló Nemzet ezeket leg-inkább használja, tehát ezen Munkához való járulástul, ha az osztogató Igazság követtetik, éppen ki nem vétethetnek”. MmL IVA 502a/72 811/1826 (1826.06.05.).] Hozzáátéve azt is, hogy csak olyan értékben, mint a keresztények. Vö. MmL IVA 502a/72 946/1826 (1826.07.11.).

²⁸ MmL IVA 502a/75 873/1829 (1829.06.16.).

²⁹ MmL IVA 502a/75 873/1829 (1829.06.16.).

masabb útvonalak mellett fekvő települések lakói – főként a Győr–Bruck és a Magyaróvár–Pozsony utak mentén – érthető okokból nagyobb mértékben kényszerültek vontatások vállalására, mint a távolabbi községekben élők. Moson mezőváros 1832-ben jelezte, hogy – mint a vármegye székhelyéhez legközelebb eső település – aránytalanul nagy részt kénytelen vállalni a tisztí fuvarokból, ezért úgy határoztak, hogy a rájuk kiszabott 2 héten felül (Magyaróvár lakosaival együtt) a jövőben csak rendkívüli esetben, ha az idő rövidege miatt másként nem megoldható, teljesítik az előfogatigényeket.³⁰ Az ezután következő időszakban e határozatuknak többé-kevésbé sikerült érvényt szerezniük, a negyvenes években viszont újra állandósult a korábbi probléma. Mint írták, „nem tudjuk a’ határozat ment e feledékinységbe, vagy a’ hirtelenség esetei szaporodtak”, tény, hogy sokszor a legnagyobb munkaidőben vették igénybe a fuvarosokat („egyébb dolgaiktól elvonatván büntetve vannak”), gyakran a vármegye legtávolabbi részeibe vezényelve őket. 1846-ban a katonaság kiszolgálásán túl több mint 320 előfogatot szolgáltatott a város, míg a környékbeli települések (pl. Szolnok, Levél, Halászi), akiknek ez akár külön jövedelemforrást is jelentett volna, alig részesedtek e terhekből. Azt is sérelmezték, hogy lovaikat a saját maguk által vett zabon kell tartani, ezért azzal a kérelemmel fordultak a vármegyéhez, hogy rendkívüli esetben is csak a legközelebbi állomásig vegyék igénybe szolgálataikat, „igy leendvén segítve nem csak Mosony hanem a’ vidék lakosain is”.³¹

A vármegye vezetése a tőle telhető módon többször felhívta az érintettek figyelmét, hogy csak indokolt esetben vegyék igénybe a vontatást, annak magáncélra történő használata pedig egyenesen tilos.³² A vontató jobbágyok erejének védelme később is napirendi pontként szerepelt, 1841-ben maga az alispán figyelmeztette a rendeket, hogy a korábbi évekhez képest feltűnően megnövekedett a tisztikar részére tett vontatások száma, „miért is azoknak használatában nagyobb kíméletességet vél ajánlandónak”.³³ Nemhiába írja útikönyvében Schmidl, hogy az előfogat körüli sok szabálytalanság miatt az gyakorlatilag „az utazás csaknem szokványos módja”.³⁴ E finom jelzéseknek nem igen lehetett foganatja, mert néhány év múlva ismét visszatértek a problémára. Egyes táblabírók és esperesek – az előbbieik gyűlések és küldöttségi tanácskozások, az utóbbiak iskolai próbatételek alkalmával – a tisztí előfogatokat a főispán véleménye szerint „helytelenül használják”. A közgyűlés azonban megvédte az érintett személyeket, az egyháziakról megjegyezve azt

³⁰ MmL IVA 502b 2221/1847.

³¹ MmL IVA 502b 2221/1847. Feltehetően e konfliktussal is összefüggésben lehetett, hogy Binder Mátyás 1846. október 7-én engedélyt kapott egy Magyaróvár és Moson között működő utasszállító kocsit üzemeltetésére. MmL IVA 502a/97 2663/1846 (1846.10.07.).

³² Például: „Ő Excellentiája [a főispán] azt említvén, hogy a’ Tisztviselő Uraknak szolgáltatott vontatások Jegyzetét meg vizsgálta, és úgy találta, hogy az adózó Népek terhével sok vontatások keltek el.” Erre a közgyűlés úgy reagált, hogy „ámbar nem kételkednek, hogy ezen intézés magában is már a maga célját nem fogja el hibázni”, mégis egy új és részletes szabályozást sürgetnek, már csak a házipénztár költségeinek lefaragása miatt is. MmL IVA 502a/78 1507/1832 (1832.07.31.).

³³ MmL IVA 502a/92 1472/1841 (1841.07.03.).

³⁴ Schmidl 1835, 12.

is, hogy az ő szállításuk a községek azon feladatai közé sorolható, melyek a népnevelés körébe tartoznak.³⁵ Mindenesetre e probléma már korábban is jelentkezett, épp az iskolai vizsgák kapcsán. A járási esperesek ugyanis szintén kötelesek voltak megjelenni az egyes falusi iskolák vizsgáin, ellenben mivel „szabad fuvarozással nem bírnak, meg nem jelenhetnének”, ezért a vármegye meghagyta a főszolgabíróknak, hogy intézkedjenek mind az espereseknek, mind az evangélikus senioroknak a házipénztár költségén történő szállításáról.³⁶

A vármegye saját célra igénybe vett vontatásai (tisztviselők szállítása, „kőborlónak” minősített személyeknek a vármegyéből való kikísérése, hivatalos levelek hordása, a vármegye számára tett kézi és szekeres munkák, tüzelőhordás) ellenértékét nem készpénzben fizette ki, hanem az adott községek adókönyvében a háziadó rovatából vonta le (ún. adólehajítás).³⁷ Máskülönben az előfogatot igénybe vevő tiszt vagy megtérítette a vontatás bérét, vagy pedig nyugtát adott.³⁸

A katonai vontatásokat a vármegye kevéssé tudta felügyelni, bár azokról mindig időben értesítést kapott, amit az érintett községeknek ki is hirdettek. Az átvonuló katonaság beszállásolása mellett, a hadtápnak, ellátmánynak egyik raktárból (magazín) a másikba történő átszállítása is a megyei jobbágyságra hárult. A forrásokban igen gyakran feltűnő „vontatások” tüzetesebb vizsgálatára nem vállalkozom, a rendelkezésre álló anyagból ugyanis csak azt lehetne rekonstruálni, hogy mikor és honnan, hová és mennyi terményt szállítottak. Megjegyzem azonban, hogy a vontatások az országhatáron is átnyúltak, amennyiben a cél belül esett a fél–másfél stációs távolságon.³⁹ Ha vontatás közben a jobbágy jószágát vagy szekerét kár érte, azt a hadsereg elvben megtérítette.⁴⁰

A katonai vontatások köréből kiemelkedik az 1809-es francia megszállás időszaka. A franciák által kirótt hadisarc mellett⁴¹ a megye jobbágyságát rendkívüli módon igénybe vette a számtalan kényszerű fuvar, amit a franciák mellett a császári csapatok sem nélkülözhetek. A nádor 1809 tavaszán 2041 tábori szolgálta (szekeres) és 5227 szekeres és teherhordó ló kiállítását kérte az országtól, amiből Moson vármegyére 15 szolgálta és 90 ló jutott.⁴² A hadi események miatt ez a hozzájárulás jócskán megnövekedett a következő hóna-

³⁵ MmL IVA 502a/96 2253/1845 (1845.08.27.).

³⁶ MmL IVA 502a/84 53/1835 (1835.01.12.).

³⁷ MmL IVA 502a/94 274/1843 (1843.01.12.). E vontatások költségeinek összege például 1843 első félévében a következő volt: tisztviselők vontatása 804 Ft 19 ²/₈ kr., „kőborlók kísérése” 95 Ft 21 kr., hivatalos levelek hordása 423 Ft 51 kr., kézi és szekeres munkák 57 Ft 24 kr., tüzelőhordás 28 Ft 30 kr., összesen 1409 Ft 25 ²/₈ kr. Vö. MmL IVA 502a/94 1858/1843 (1843.07.04.).

³⁸ A Hanság lecsapolásán dolgozó mérnökök napi két stáció vontatást kértek a vármegyétől, aminek költsége 48 ezüstkrajcár volt naponta. MmL IVA 502a/70 368/1824 (1824.03.04.).

³⁹ Vö. pl. MmL IVA 502a/71 2015/1825 (1825.12.22.).

⁴⁰ Például a szentjánosi Hautzinger Andrásnak és Rengisch Jánosnak a Schober János szekeres katona okozta 10 ezüsförint 44 krajcár kárt megtérítették. MmL IVA 502a/93 780/1842 (1842.03.05.); 1070/1842 (1842.04.14.).

⁴¹ A megyére 1809-ben több mint 1 millió forint adót vetettek ki a franciák, amit részben pénzben, részben pedig természetben (ökörben) róttak le (természetben közel 400 ezer forint értékben fizettek). MmL IVA 502a/58 654/1812 (1812.05.15.).

⁴² Nádori leirat, 1809.02.14. MmL IVA 502a/55 158/1809 (1809.03.08.). A francia megszállásra lásd Benda–Érszegi 1972.

pokban, ami leginkább az országutak mentén fekvő településeket sújtotta (Oroszvár, Köpcsény, Rajka), a Hanság melletteket kevésbé érintette.⁴³ A hadiszállításokért a hadsereg mérföldenként és mázsánként 7 krajcárt fizetett. A vármegye adózói a kiszabott 4339 mázsa (1 bécsi mázsa 100 fontnak, azaz 56 kg-nak felel meg) liszten és 4728 mérő zabon felül 1809 decembere és 1810 júniusa között további 20 347 mázsa és 46 font terményt (rozst, árpát, búzát, zabot és lisztet) vontattak Pozsonyba és Bruckba, amivel kapcsolatosan a vármegye követelte, hogy az előbbi, 7 krajcáros díjszabás legyen erre vonatkozóan is érvényben (amúgy csak 3 krajcárt fizettek).⁴⁴ A hadsereg azonban sem a szállításokért, sem az árukért nem fizetett időben, a pozsonyi magazinum például 1810 nyarára már 22 262 forint 44¹/₄ krajcárral tartozott a vármegyének (a tartozásokról bővebben lásd a szénakereskedelmet vizsgáló fejezetet).⁴⁵ A szállítások mellett a mindennapos rekvirálások súlyosbították a helyzetet.⁴⁶

A háborús események és a megszállás okozta károk összegét a vármegye 7 millió forintra becsülte, ehhez képest 225 forint 44 krajcár segélyt oszthattak volna szét, azt is Borsod vármegyének köszönhetően.⁴⁷ A francia háborúban elszenvedett károkat az állam – jobbra szimbolikusan – csupán 1845-ben térítette meg az adózóknak, illetve azok örököseinek.⁴⁸

A hadsereg vontatási igényeinek továbbítását – ha azok irreális követeléseknek tűntek – a vármegye nem egy esetben megtagadta, vagy az igényeket redukálta. A mosoni magazinum tisztje 1815-ben arra utasította a vármegyét, hogy a Mosonba érkezett hatezer zsák zab Bruckig történő elszállítására minden második napra a szokásos kétszáz szekér helyett háromszázat rendeljenek, amit ha nem teljesítenek, úgy a szokott tíz zsák helyett 15-öt, a két liszteshordó helyett pedig hármat „minden szekér fel venni köteles legyen”.⁴⁹

⁴³ Emiatt például a vármegye el is utasította a Koppi István, Mülner János, Schreier Mihály, Bintzei Mátyás, Billesz György, Unger György, Keisz János és Tsida Mihály vallai jobbágyok azon kérését, hogy a franciáknak leszállított 767 mázsa, de ki nem fizetett széna árát a vármegye térítse meg nekik, mert valamennyi szénás település nagy haszonra tett szert, mikor a megszállás előtt a szűkölködő falvaknak szénát csak igen drágán adtak el. MmL IVA 502a/57 360/1811 (1811.04.09.).

⁴⁴ MmL IVA 502a/56 849/1810 (1810.06.28.); vö. uo. 862/1810 (1810.06.28.).

⁴⁵ MmL IVA 502a/56 1010/1810 (1810.08.17.).

⁴⁶ Vö. MmL IVA 502a/57 23/1811 (1811.02.01.). A Moson megyei francia jelenléthez, az erődítési munkálatokhoz és a hadtáp megszervezéséhez lásd még Vörös K. 1984.

⁴⁷ MmL IVA 502a/57 600/1811 (1811.06.14.).

⁴⁸ Közvetlenül a háborúskodás elültével a vármegye számtalan feliratban próbálta adózóinak kárigényét érvényesíteni, 1813-ban 1115. (09.21.), 1814-ben 482. (01.14.), 522 (04.04.), 568. (04.26.) és 1252. (10.17.), 1815-ben 825. (06.30.), 873. (08.01.), 1107. (09.23.), 1249. (10.25.), 1409. (11.27.), 1816-ban 1483. (11.25.), majd 1818-ban 521. (04.23.) szám alatt. A kártérítés összege az elvesztett marhák darabja után 3 arany, azaz 13 forint 30 krajcár, váltócédulában 33 forint 45 krajcár volt, amit a kárpótoltak hadiadójából vontak le. MmL IVA 502a/96 2280/1845 (1845.10.06.). A vármegyében 25 egykori károsult kapott kártérítést. MmL IVA 502b 2280/1845. A francia csapatok által okozott károkhoz Győr megyére vonatkozóan lásd Dominkovits 1999; Mosonra vonatkozóan lásd Benda–Érszegi 1972; Nezsiderre vonatkozóan lásd Rittsteuer é. n. [1949], 192–194.

⁴⁹ MmL IVA 502a/60 138/1814 (1814.01.14.). A rakomány súlyának megnövelésére később is voltak törekvések, 1843-ban elrendelték, hogy a korábbi, két lóval történő katonai vontatást ezentúl négy lóval végezzék. A helytartótanács 15.023/1843 számú leirata, vö. MmL IVA 502a/94 1521/1843 (1843.06.06.).

Ez esetben egy szekérre harminc zsák jutott, azaz – amennyiben ugyanazok a települések voltak a munkára kirendelve – három fuvarnapot lehetett az oda-, hármat pedig a visszaútra számítani. A vármegye azonban nem teljesítette a követelést, mivel a fagyos téli időszakban a környék jobbágysai szénát hordtak a csak ilyenkor járható Hanságból: „[A] fertő melléki Helységeket, kik az Hanyságban lévő Szénájókat öszve takarításában, és haza hordásában, ugy a Fertőbe termett Nádgyoknak le metzésében foglalatoskodnak, ezen sürgető dologtul, mellybül magoknak mindennapi táplálásokat szerzik, el vonni nem lehet”, arról nem is beszélve, hogy a rossz időben csak kevéssé terhelt szekerekkel lehetett közlekedni.⁵⁰ Egy másik példát is ugyanebből az időszakból említek: a napóleoni háborúk vége felé történt, hogy az olasz területeken állomásozó seregek számára 1815. május 20-ig 20 ezer mázsa gabonát kellett leszállítani. E mennyiségből Moson vármegyére 8 ezer mázsa jutott, amit Mosonból a Sopron vármegyei Széleskútig (Breitenbrunn) kellett továbbítani. A vármegye ez esetben is mérsékelte a fuvarosok terheit, így a Mosonból induló szekereket Barátfalun átrakodták, ahonnan a nezsideri járásból odahívott vontatók vitték tovább a szállítmányt.⁵¹

A katonatartás

„Neheztel a' katona mert a' falukon szanaszét kell laknia, illő helye szállása nem lévén; az adózó nép pedig kénytelen szinte egy örök vendéget tartani, olly vendéget ki mindenével parancsol. Már maga ezen ellentét mind a' jobbágnak mind a' katonának kimerítő ok arra, hogy visszálkodásban legyenek, 's az elégtelenség köztük kölcsönös legyen.”⁵² Nyitra-Zerdahely Lőrinc találóan jellemzi e pár sorban jobbágy és katona viszonyát, amelyből folyamatos sérelmek fakadtak. De ez nem mosoni sajátosság, mind az átvonuló, mind pedig a beszállásolt katonaság eltartása az adott vármegye feladata volt.⁵³

A katonaság eltartásából fakadó problémák egyrészt gazdasági, másrészt szociális jellegűek voltak. Nem adhatok átfogó képet az ezzel kapcsolatos korabeli viszonyokról és konfliktusokról, mégis, az amúgy nem túl nagy számú, a lakosság és a katonaság közötti összetűzés is rávilágít arra, hogy a hadsereg mint autonóm erőszakszervezet nemcsak az úrbéres népesség kiszolgáltató helyzetével élt gyakran vissza, de a vármegye egészét jellemző, alapvetően patriarchálisan felépülő rendi viszonyokon is kívül állt. A hadsereg jelenlétét ezért a vármegye részéről is inkább tekintették szükséges rossznak, mintsem bármiféle, a birtokos nemesség hatalmát megjelenítő vagy azt biztosító eszköznek.

⁵⁰ MmL IVA 502a/60 138/1814 (1814.01.14.).

⁵¹ MmL IVA 502a/61 255/1815 (1815.03.25.).

⁵² Nyitra-Zerdahely 1834, 27.

⁵³ Erre lásd pl. MmL IVA 502a/57 794/1811 (1811.08.13.).

A katonatartást alapvetően az adott település jövedelmeiből kellett megoldani, csak akkor hárultak ennek költségei közvetlenül a lakosokra, ha az ilyen jövedelmek hiányoztak, vagy a község eladósodása miatt adótörlesztésre kellett azokat fordítani.⁵⁴ Ez utóbbi megoldás sem működött azonban, ha a települést természeti csapás érte, hiszen olyankor a lakosok megélhetése került veszélybe. Ilyen esetekben a katonatartás elviselhetetlen teherként jelent meg a vármegyéhez benyújtott kérvényekben. A gyakori tűz- és marhavészek, árvízkarok, rossz termés mind-mind okot szolgáltatott arra, hogy a lakók terheik csökkentését kérik.⁵⁵ Az 1816-os nagy éhínség után 1817-ben az uralkodó hozzájárult, hogy szükség esetén zab helyett szénát is adhatnak a jobbágyok a katonák lovainak. Ez nagy könnyítést jelentett, mert az előző évi katasztrofális termés miatt a mosoni piacon csak kölcsönpenzen és drágán tudtak a zabhoz hozzájutni.⁵⁶

A harmincas évek elején 509 katonát és 771 lovat szállásoltak el a vármegyében, az ő ellátásuk, mivel magazínuk ekkor már nem volt a megyében, teljesen a vármegyére hárult. A költségeket az államkincstár csak utólag térítette meg.⁵⁷ Az 1831-es kolerajárvány idején életbe léptetett vesztégzár miatt a lakosság alig kereskedhetett, így a vármegye házipénztára is üres volt a be nem folyt adók miatt, ezért arra kérték a pozsonyi magazínomot, hogy a beszállásolás költségeit előre térítse meg.⁵⁸ 1834-ben a szárazság és a rossz termés miatt ismét a vármegye kérte a lakosságra háruló katonai terhek csökkentését és a valós költségek megtérítését. A csekély tartalékok miatt félő volt, hogy a téli takarmányozást nem tudják majd megoldani, és mind jármos, mind egyéb marháikat eladni kényszerülnek, ami viszont a következő év tavaszán jelentett volna nagy csapást („melly által az amúgy is sanyaru sorsuk, annál súlyosabban öregbitetik”).⁵⁹

⁵⁴ MmL IVA 502b 2875/1847.

⁵⁵ Két példát kiragadva: 1814-ben a nyulasiak kérték a faluban pusztító tűzvész és a gyenge termés miatt a beszállásolás alóli felmentésüket. MmL IVA 502a/60 1649/1814 (1814.12.29.). A Fertőzug központi települése, az uradalmi központ Boldogasszony mezővárosa sokat szenvedett a felgyülemelő vizektől. A sok kis szikes tó által tarkított területen csapadékosabb időszakokban gyorsan felgyülemelő esővíz nemcsak a határ művelés alatti részeit borította el, de talajvízként a házakban is feltört, ellehetetlenítve a gazdálkodást és a lakhatást. 1829-ben mivel „a Földárja, és elolvadt Hónak vizei, azon mező városbéli Lakosoknak, nem tsak őszi, és tavaszi vetés alá tartozandó szántó földjeiket nagy részben el borították, hanem sok Házakban is már fel szivárkozni tapasztaltatnak”, a mezőváros előljárósága kérte a vármegyét, hogy a beszállásolt katonaságot tegyék át Féltoronyba. MmL IVA 502a/75 324/1829 (1829.04.06.). A vármegye a bekért helyzetjelentést valósnak találta, így a katonákat – egészségük védelmében – valóban áthelyezték a szomszédos Féltoronyba. MmL IVA 502a/75 430/1829 (1829.04.27.).

⁵⁶ Például a boldogasszonyiak a féltoronyi lovasoknak járó 378 porció zab mérőjét 7 forint 6 krajcárért vásárolták Mosonban, és annak ellenére, hogy az ár eleve magas volt, a zabot még át is kellett rostálniuk. MmL IVA 502a/63 930/1817 (1817.06.30.).

⁵⁷ MmL IVA 502a/77 1670/1831 (1831.11.10.).

⁵⁸ MmL IVA 502a/77 1672/1831 (1831.11.10.).

⁵⁹ MmL IVA 502a/83 1503/1834 (1834.09.05.). Az aszályos 1841-es évet követő, hasonlóan rossz termésű 1842-es év őszén maga az első alispán kérte a királyt és a helytartótanácsot, hogy „a’ nagyobb inség és veszedelem, melly a’ béközélgő tél által az adózót fenyegeti, eltávoztatására – az itten szálva lévő katonaság boldogabb és megáldottabb vidékre szálltasson, annyi-

Arra is van forrás, hogy a katonaságnak kiszolgáltatandó javak felosztása vezetett konfliktushoz egy település eltérő jogállású lakói között. Védenyben majd egy évtizedig kérdéses volt, hogy a házas zselléreknek milyen kötelezettségei vannak a katonasággal szemben. A zsellérek azt panaszták, hogy – bár szántójuk és rétjük nincsen – ugyanazokat a terheket viselik, mint jobbágy társaik, azaz a gyalogságnak szállást és élelmet biztosítanak, a község-házán beszállásolt tisztiszolgáknak pedig ők adják az ebédet, vacsorát, de az ágyneműt is. A vármegye válaszában hangsúlyozta, hogy 1810 előtt a védenyi jobbágyok és a zsellérek valóban közösen látták el a gyalogságot, azóta viszont a község jövedelméből fizették ennek költségeit. Ugyanakkor a lovaság ellátása továbbra is a teljes jobbágyok feladata maradt, ezért a legalább káposztáskerttel és erdővel bíró zsellérekre a két tisztiszolga eltartása jut.⁶⁰ Az összhang a mezőváros két csoportja között néhány év múlva ismét felborult, s maga a község kérte újabb állásfoglalásra a vármegyét, mert a zsellérek megtagadták a tisztiszolgák részére történő főzést. A vármegye most is úgy határozott, hogy mindazon zsellérek, akik házaik mellett telkeket is bírnak, legyen az bár irtásföld is, „a Katonaság részére főzni kötelesek legyenek”. A vitát a maga részéről úgy zárta le, hogy büntetést helyezett kilátásba azokkal szemben, akik e rendelkezés alól kivonják magukat.⁶¹ Máshol a jobbágytelken ülő nemesek tiltakoztak az ellen, hogy katonatartásra kötelezik őket.⁶²

Az együttélési nehézségek elsősorban a beszállásolt katonák jogtalan követeléseiben, erőszakosságában gyökereztek. Ezen esetek napvilágra kerülésekor a vármegye határozottan és egyértelműen elítélte azokat. Így például amikor Lébényben a katonák ingyen szénát, fát, gyertyát stb. követeltek, meghagyta a község elöljáróinak, hogy „tiltsák el a lakosokat ezeknek ingyen való kiszolgáltatásától”.⁶³

Az előttem ismeretes egyik legsúlyosabb konfliktus 1832-ben történt. Kiváltó oka az volt, hogy a féltoronyi csősz megelégedte, hogy egyes, a faluba beszállásolt tisztek a zabföldön nyargalnak keresztül, így amikor ez másodszor fordult elő, ezt nyomban szóvá is tette nekik. Az egyik vétkes, Zigler hadnagy egy „szárnyának” levágásával fenyegette a csőszet, majd egy társával a faluba, a község-házára mentek, azt tudakolva, hogy „ki volt az a gaz ember paraszt, a ki Lovát el akarja venni”, amiről – a csősz későbbi állítása szerint – szó sem volt. A helyzetet bonyolította, hogy a község-háza udvarán ugyanekkor egy

---

val is inkább, mivel azon temérdek, 's csaknem mindenapivá lett gyulladások, mellyek a' megyei Helységeket naponkint hamvasztják, 's mellyeknek alig hat hetek lefolyta alatt Védeny, Parndorf, Tarcza, Szólnok, Mosony, Gálos és Köpcsenyben öszvessen körül belől több száz házak 's ahoz tartozó épületek a' lakosoknak már földjeikről haza hordatott terméseikkel együtt áldozatjává lettek – a' katonaságnak kitarását viselhetetlen teherré nehezítették”. MmL IVA 502a/93 2143/1842 (1842.09.05.).

⁶⁰ MmL IVA 502a/62 149/1816 (1816.02.01.).

⁶¹ MmL IVA 502a/71 849/1825 (1825.07.05.); vö. uo. 639/1825 (1825.05.05.).

⁶² Négy szentmiklósi, jobbágytelken élő hozzjárulás megfizetésére. Mint „Sz. Miklósi nemes személyü jobbágyok” ezt jogtalanannak vélték, és kérték a megyét „bennünket el rabolt jogainkba vissza helyezni”. MmL IVA 510/17 E180/1847.

⁶³ MmL IVA 502a/77 1847/1831 (1831.12.13.).

Szamatz nevű, gyengén látó ácsmester is jelen volt, aki fájós szeme miatt a „Fő Hadnagy Urat jelen lenni mindgyárs nem látván, előtte Kalapját nem vette le”, ezért a tiszt „nyargaló korbátsával többször fejbe csapta”, majd a következő napon a rábizott katonákkal Féltoronyból Barátfalu felé ismét a zabföldön ment keresztül.⁶⁴ A vármegye a „nagy figyelmet érdemlő” eset kivizsgálása közben újabb rendbontásokról szerzett tudomást, ugyanis ugyanazon év farsangján az egyik háznál táncoló fiatalokat az oda beszállásolt káplár katonáival elűzette, majd „ottan dorbézolva minden edényeket öszve törték”. Emellett Asbóth főhadnagy, akivel először gyűlt meg a baja a csósznek, nem térítette meg a forspontot, sőt, azt magánútjaira is igénybe vette.⁶⁵ Az eset után a duhaj tisztek azonban csak figyelmeztetésben részesültek, kártérítésre nem kötelezték őket.

Rá egy évre Szolnokon fordult elő hasonló eset, ahol a beszállásolt vasas ezred dragonyoskapitánya és strázsamestere éltek vissza hatalmukkal. A kapitány nyilvánosan sértegette a község bíróját és jegyzőjét, míg a strázsamesterről az derült ki, hogy zsarolja a helybélieket. A vármegye a féltoronyi eset után aggódva tekintett a konfliktusok megszorodására, messzemenő következtetéseket vonva le a katonaság öntörvényű viselkedéséből. Mint mondták, az erőszakos jelenségek felett, „mellyeket további tűrődelemmel elhalgatni [...] nem lehet”, már csak azért sem lehet szemet hunyni, mert előfordulhat, hogy a „mind inkább szokásba jövő erőszakoskodások, annyira fognak terjedni, hogy a’ Hadi Nép [...] ez Országban lévő Törvényhatóságoknak Jussaiba is befog avatkozni”. A katonaság kicsapongásai, az erőfölényükkel való visszaélés megítélésük szerint nemcsak a rendi államszervezet nyújtotta jogbiztonságot kérdőjelezte meg, hanem valamiféle katonai hatalomátvitel lehetőségének irányába is mutatott. Az alkotmány védelmében ezért szükségesnek látták ezen jelenségek teljes visszaszorítását. Ez helyben annyit jelentett, hogy a vármegye közgyűlése felszólította az ezred parancsnokságát, hogy a dragonyoskapitányt végérvényesen távolítsa el a vármegyéből, a strázsamestert pedig kötelezze a kizsartolt javak azonnali visszatérítésére.

⁶⁴ MmL IVA 502a/78 1727/1832 (1832.09.19.).

⁶⁵ MmL IVA 502a/78 2239/1832 (1832.11.26.). Hasonló eset történt Tétényben is, ahol a szerkes katonaság duhajkodásai miatt vált feszültté a hangulat. Ők a helybeli és tarcsai parasztlégrényekkel keveredtek összetűzésbe. MmL IVA 502a/84 196/1835 (1835.01.12.).

Természeti csapások és a vármegye jobbágyvédő intézkedései

„...ha az uralkodó alattvalói hűségét le akarja lánczolni, tántoríthatatlanná tenni, ha megelégedést kíván köztük terjeszteni: nincs jobb 's előkelőbb mód, mint azokat jó állapotba helyezni”¹

Az adófizetéstől való felmentés vagy könnyítés kérdése

Az iparosodás előtti társadalmak rendkívüli mértékben kiszolgáltatottak voltak a természeti csapásokkal szemben. A rengeteg helyi eset teljes körű feldolgozása ez esetben sem volt lehetséges, illetve nem is volt célom; a bemutatott példákkal a probléma korabeli jelentőségére kívánom a figyelmet felhívni. Az egyes krízishelyzetek vizsgálata arra is jó lehetőséget nyújt, hogy nyomon kövessük az úrbéres népesség, a földesurak és a vármegye alkotta erőter változásait. A nagy uradalmak birtokosai a kegyúri jogból rájuk háruló felelősségnek véleményem szerint minden esetben igyekeztek megfelelni. Erre abból következtettek, hogy a hozzájuk tartozó települések lakosai szinte soha nem fordultak gabonasegélyért a vármegyéhez, szemben a kisebb birtokosok által uraltakkal – igaz, az utóbbiak amúgy is a gyengébb és szűkebb határú községek közül kerültek ki.² A jobb tartalékképzési lehetőségeknek köszönhetően az uradalmi falvaknak még az ínséges 1816-os évet követően sem volt szüksége vármegyei segélyre,³ amelynek esetén a gabona árát a házipénztárba kellett a kérelmezőknek visszafizetniük.⁴

Általánosságban elmondható, hogy a tüzek és járványok mellett az aszály, az árvizek és a jégverés jelentették a legnagyobb csapást a paraszti társadalom számára. Moson vármegyében elsősorban a Duna és Lajta menti településeket sújtotta sokat az ár, míg a Hanság és Fertő menti településeken inkább a termőföldek forogtak veszélyben, nem a lakott részek. E fejezetben – miután a Hanság kapcsán az áradások okozta gondokat már bemutattam – a tűzvészekre és következményeikre térek ki részletesebben.

¹ Nyitra-Zerdahely 1834, 3.

² Az 1830-as árvíz után Arakról érkezett gabonasegély-kérelem a vármegyéhez. 16 lakos kért 1 és 6 mérő közötti gabonát, összesen 45 mérőt, mert „több hetektől fogva, az élelemből egészen ki fogytunk, és így a leg nagyobb éhséget szenvedjük”. MmL IVA 501/7 (1831.06.14.).

³ „[...] ezen Vármegyeibéli Adózók az illető Uradalmaktul Segedelmet nyervén, tsak ugyan olly képtelen szükségét a drágaságnak folyása alatt nem szenvedtek, mint más védékekben annak története hallatott” – válaszolta az első alispán az adóügyi királyi tanácsos levelére. MmL IVA 502a/63 932/1817 (1817.06.30.). A községi szegényeket („Koldusok”, „Szűkölködők”) a drágaság alatt első körben természetesen a helységeknek maguknak kellett ellátniuk, vö. MmL IVA 502b 1453/1817; az 1816-os évre lásd Stommel–Stommel 1988; Benda Gy. 2006a.

⁴ Vö. pl. Mecsér kérelmét, akik 1815-ben 110 mérő kétszerest kaptak 1275 forint 22 ½ krajcárért, amit aratás után fizettek vissza. MmL IVA 502a/61 826/1815 (1815.06.30.); 1393/1815 (1815.10.27.).

Adófizetés alóli mentességet csak igen indokolt, egyértelmű esetben adott a vármegye. Ilyen esetnek számítottak az egy-egy közösséget érintető természeti csapások és járványok (az ún. fatalitások). Az adóelengedés e formája az intézményesített szociálpolitikát helyettesítette. Az egyházi és községi szervezésű jótékonykodás keretei között csak egyének juthattak csekély támogatáshoz, a közösségi szintű szociálpolitika egyetlen terepe a természeti csapások után eszközölt adóelengedés volt. Arra nincs adatom, hogy egyéni tragédiák esetén a hozzátartozók adóelengedésért folyamodtak volna.

Valamennyi esetre kiterjedően egy 1838-as rendelkezés határozta meg, hogy milyen kritériumok teljesülése esetén lehetett szó adóelengedésről. A tévesen kirótt adó törlése mellett a tűz, árvíz, jégeső és fagy számítottak mentességre jogosító elemi kárnak, az utóbbi kettő azonban csak a szőlők esetében. Ehhez jöttek még a nem részletezett „particularis” károk. Valamennyi kártételre igaz volt, hogy az adómentességet csak akkor lehetett kérvényezni, ha a kár több évre is visszavetette a károsult gazdaságát.

A természeti csapásokra visszavezethető károk adóelengedésben megnyilvánuló enyhítése mellett ritkábban a fentebb már elvi lehetőségként említett téves osztálybesorolás korrigálására is találunk példát. 1820-ban Valla például azt kérte a vármegyétől, mivel a nádatarásból csak ritkán van jövedelme, az ebből húzott, eddigi első osztályúnak jegyzett jövedelmét mérsékeljék harmadosztályúra. E kérés a szomszédos települések haszonvételének mértékével is összhangban volt, ezért a vármegye jóváhagyta („noha szálás vékony nád szokott ott teremni, de mivel a Lakosok keveset arathatnak bellőlle, mert többnyire sás, kákó és álló víz fogja el azon helyeknek terjedését, azon kívül pedig a nádot azon helységbéli Lakosok sem adhatták el nagyobb áron mint a véle határos helységeknek lakosai”). A nezsiderieknek szántóik miatt keletkezett gondja, ugyanis 1775-ben, a földek osztályba sorolásakor nem jelölték meg pontosan, hogy az első, másod-, illetve harmadosztályú földek hol is helyezkednek el a határban, mindössze azt vették fel, hogy egy egészhelyes gazda 5 hold első osztályú, 8 hold másodosztályú és 3 hold harmadosztályú földet birtokol. Negyedosztályú minőséget akkor nem vettek fel, bár a határ nem egy részében terméketlen volt. A problémát orvosolandó, a mezőváros képviselői a gálosi és parndorfi elöljárókkal, továbbá a magyaróvári uradalom egy tisztjével dűlőről dűlőre bejárták az egész határt, s „egy darabban tsak egy Hold se találtatott, mellyet a 1st Classisba kellene irni, mert ha némellyik Holdnak egyik része termékenynek láczatot is, annak nagyobb része vagy igen követses vagy a víz állásának, és földbűl való fel fakadás általma által rontatni szokott”. A bizottság a bejárás után átsorolta a dűlőket, megszüntetve az első osztályú kategóriát. Előfordult az is – mint Pusztasomorján –, hogy egyes személyek rendi állása esett téves besorolás alá, s ez esetben is sikerült a korábbihoz képest kedvezőbb adóstatuszt elérni. Itt a helyi elöljárók azt állapították meg, hogy 14 (máshol 29) helybeli az adóösszeírásokban mint telkes jobbágy, illetve hatodtelkes zsellér („18 napos Zsellérek”) szerepelt, noha ők csak jobbágyházakban lakó személyek, „lakók” voltak. A vármegye itt is kivizsgálta a bejelentést, és helyt adott az észrevételnek: „többek, kiknek jobbágyházok nintsen, eddig hibásan, mint házas gazdák

iratván öszve, az adoval felesleg voltak meg terhelve”.⁵ A felsorolt, és más, hasonló esetek azonban csekély hányadot tesznek ki azon rengeteg kérelem mellett, amelyek azt célozták, hogy valamely elemi kár esetén a már kiszabott adóterhet igazítsák az új helyzethez.

Zsoldos Ignác magyarázata szerint a legnagyobb kárenyhítés a tűzesetek után járt, ahol a károsult a háza, az itt összeírt személyek, a kézi munka és az épületfaizás utáni házipénztári adó alól nyert háromévnvi mentességet. A többi esetben csak az adott birtokrész vagy vagyontárgy utáni adót engedték el a következő évre.⁶ Az általam fellelt források nincsenek feltétlenül elmentmondásban ezzel, mindenesetre egy másfajta logikával találkozhatunk: nem a vonatkozó adótétel után számították a kárenyhítést, hanem a veszteség összege után.

Kárpótlás gyanánt a kiküldött kárbecslők által megállapított veszteség összegének 3 százalékos kamata járt,⁷ de például egy 1814-es kárlistán (9. melléklet) szereplő kárösszegeknek átlagosan 6 százalékát kompenzálta a vármegye adóelengedés formájában, míg a később tárgyalandó 1826-os féltoronyi tűz után 21,8 százalékos kármérséklést találunk, ugyancsak mint adócsökkentést. Valódi – biztosításjellegű – kárpótlással csak a tűzeseteknél találkozunk.

Tűzesetek

A tűzesetek a természeti csapások azon körébe tartoznak, melyek mögött gyakran emberi mulasztás vagy éppen rosszindulat húzódik meg. E tragédiák alapjaiban érintették a helyi társadalmak életét, az iparosodás előtti paraszti létet a konjunkturális ingadozások és a kedvezőtlen időjárási körülmények mellett a tüzek fenyegették a leginkább. Igaz ugyan, hogy szemben az előbbi kettővel, a tűz szelektíven, egy-egy közösség határain belül pusztított, előbb vagy utóbb azonban valamennyi közösség (település) sorra került. A korabeli Moson vármegye különösen érintett volt: egyrészt a széna- és gabonakereskedelem miatt jelentős mennyiségű terményt tároltak a falvakban, másrészt a falvak építési módja – tudniillik hogy a házak tűzfalukkal egymáshoz ragasztva álltak az utcafronton –, bár polgári kinézetet adott a településeknek, rendkívüli módon megnehezítette a tűzoltást. A tűzveszélyt foko-

⁵ Vallára lásd MmL IVA 502a/66 1016/1820 (1820.07.19.); 1380/1820 (1820.11.13.), Nezsiderre IVA 510/5 ad 903/1823 (1823.10.17.). Pusztasomorjára IVA 502a/71 1693/1825 (1825.11.09.); 1848/1825 (1825.12.21.).

⁶ Zsoldos 1842, 92–33.

⁷ „[...] kárpótlás gyanánt pedig a’ hites becsüsök által meg állapított veszteségi Sommának harommal száztul számítandó kamatai lesznek járandók [...]” MmL IVA 502a/89 1710/1838 (1838.11.14.).

ta a szinte folyamatosan fújó északi, északnyugati szél.⁸ Ez még a cseréptető térhódítása és a pajtáknak a faluszélre történő kihelyezése után is így volt, ezért nem csoda, hogy a korábbi, nádfedeles korszakban a tűzvészekkel kapcsolatos tragédiák a megye életének rettegett, mégis hétköznapi eseményeihez tartoztak.

A tűztől való rettegés még az 1930-as években is elevenen élt, amit nemcsak az jelez, hogy a szénás falvakban szinte mindenkinek volt tűzbiztosítása, hanem az a régi, parancs erejű szokás is, miszerint esténként, lefekvés előtt, a ruhákat az öltözéshez kikészítve kell elhelyezni, hogy ha tűz üt ki, akkor a lehető leggyorsabban fel lehessen öltözni.⁹

A tűzesetek száma megközelítőleg sem ismeretes előttem, annyi bizonyos, hogy a vizsgált időszakban sok-sok tucat beszámolót tárgyaltak a vármegyei gyűlések.¹⁰ Elsősorban azt szeretném bemutatni, egy-egy példán demonstrálni, hogy a tűz elleni védekezés és a tűz által okozott csapások miként jelentek meg a hétköznapiakban, előmozdítva akár a polgárosultabb falukép kialakítását is.

Arra, hogy miként is zajlott le egy-egy ilyen tragédia, álljon itt néhány tetszőlegesen kiválasztott jegyzőkönyvi részlet. 1822. november „8.ik napjának Éjtszakáján 10 és 11 óra között Parndorf Helységben és jelessen Stregerits György Jobbágnak Pajtájában tűz támadván, és a sűrű köd miatt a veszedelem nem láttathatván ez ebből az okbul más Helységekbül az oltásra segítség nem érkezhethén, 71 Jobbágy helyes gazdáknak Házaik gazdaságbéli Épületeiük, úgy szinte a Plébánia házhoz tartozandó épületek is elégték”.¹¹ Huszonkét évvel később ugyanitt történt, hogy „folyó hó 18-án éjféli 11 óraker Párndorfon tűz támadván, ezen helységnek tetemesebb része hamuvá égett légyen”.¹²

Féltoronyban 1826. április 15-én délben, feltehetően halsütés közben keletkezett tűz, amiben „a szörnyü szélnek éllesztése mellett 58 Jobbágy Házak, 45 Pajták, s 27. Lakosoknak házaik el égtek”.¹³ A váltóforintban megadott kár 119 873 forint 28 krajcár volt, ami a vármegye adóelengedése után 93 658 forint 20 krajcárra mérséklődött.¹⁴ Mint az ezt követő vizsgálat kiderítette, a tűz

⁸ Graulich beszámol arról, hogy „[m]inden itteni helység fenti, északi részében messze biztonságosabban lakhat az ember, mint a nyugati irányban fekvő házakban. Mivel az északi szél, mely a keletkező tűzvészeket általában felszítja, a feltámadó lángokat csaknem mindig nyugati irányba tereli, így hárítják el – nem várva zsebre tett kézzel – a házak romlását, melyek különben a legtöbbször kiszolgáltattottak a tűz dühének [...]. Ezt már a régi idők tapasztalatai is, de különösképpen az itteni vidékre a gyakori tűzvészeket tekintve oly végzetes 1818-as eszten-dő megmutatták. (Graulich [1818] Melléklet, 574.) Vö. Ehrenreiter előadásának alcímében: „Der Ertrag ist zum Besten der Feuerverunglückten zu St. Peter bestimmt.” (Ehrenreiter 1848.)

⁹ Lásd Horváth G. K. 2000, 195; valamint Kögl Mária szóbeli közlése (Mosonszentpéter, 2000.09.16.).

¹⁰ Vö. pl. egy utazó leírását: „Gestern noch wanderte ich aus Raika (Raggendorf) und heute lies die traurige Nachricht ein, daß 43 Häuser ein Raub der Flammen wurden.” (Krickel 1830–1831, I. 25.)

¹¹ MmL IVA 502a/68 1741/1822 (1822.11.20.).

¹² MmL IVA 502a/93 2125/1842 (1842.07.28.).

¹³ MmL IVA 502a/72 629/1826 (1826.05.05.).

¹⁴ Az adóelengedésre lásd MmL IVA 502a/72 934/1826. (1826.07.11.)

az egyik konyhában keletkezett, de senkit nem ítélték el, mert valamennyi kémenyt olyan rossznak találták, hogy a tűz bárhol is indulhatott.¹⁵

Szerencsés kimenetelű volt ugyan, ellenben a korabeli higiénés viszonyokról is sokat elárul, hogy Nezsiderben 1828. augusztus 6-án kora este Pübl és Benisch gazdák közös udvarán az „öszve halmozott szeméth hirtelen meggyulladt legyen”. A tüzet az odasiető emberek sikeresen eloltották.¹⁶ Ezzel szemben az 1840. augusztus 21-i boldogasszonyi tűzben „az ottani adózóknak $\frac{2}{3}$ része minden házi épületeiktől, házi, és gazdasági bútoraiktól, és már behordva volt minden idei terméseiktől megfosztattván, jelenleg a legnyomorultabb állapotban sinlődnék”.¹⁷ A pusztulás olyan nagy volt, hogy a vármegye már három nap múlva részletesen tárgyalt a teendőkről. Nemcsak adóelengedésben részesítette a lakosokat, hanem anyagi segítségre szólította fel az Esterházy-uradalmat,¹⁸ maga pedig a házipénztár terhére 1000 ezüztforintot fizetett a „megkárosodott lakosoknak első szükségének némű fedezésére és vetni való, vagy kenyérré szükséges magnak megszerzésére”.¹⁹

Egy évvel később Lébényben, feltehetően az egyik jobbágy tiltott pipázása következtében, április 24-én éjszaka „tűz támadván, csak hamar 51 ház minden hozzá tartozó épületekkel, a két templom, négy pajta oly hirtelenséggel levének hamuvá, hogy a károsodottak még testi szükséges ruházatjukat, s a gazdasághoz tartozó eszközeiket sem menthették meg”.²⁰

A tüzek elleni hatósági védekezés meglehetősen erőtlen volt. Az 1818-as katasztrófasorozat után,²¹ amikor is több megyebeli mezőváros úgy égett le teljesen, hogy hiányoztak az oltáshoz szükséges eszközök és a víz, a vármegye szigorú szabályozást vezetett be. Minden helységbe éjjel-nappal szolgál-

¹⁵ Kállay 1985, 239.

¹⁶ MmL IVA 502a/74 1481/1828 (1828.08.08.).

¹⁷ MmL IVA 502a/91 1467/1840 (1840.08.24.).

¹⁸ „[...] az uradalmat [...] hathatósan, és lelkesen felszólítja, hogy jobbágyainak sorsán könyörülvén, – a lehetőségig azoknak segítségül legyen [...]” MmL IVA 502a/91 1467/1840 (1840.08.24.).

¹⁹ MmL IVA 502a/91 1578/1840 (1840.09.09.).

²⁰ MmL IVA 502a/92 947/1841 (1841.05.05.). Végezetül hadd említsek meg egy más jellegű, kevésbé gyakori tűzkártípust, amikor szárazság idején a hansági rétek váltak – általában gyújtogatás következtében – a lángok martalékává. E tüzek előfordulása azonban jóval ritkább, a kár mértéke pedig jóval kisebb volt annál, mint amelyek a településeket érték, így emiatt, de a források csekélyége miatt sem foglalkozom velük bővebben. A Hanság felgyújtása két helyen bukkan elő a forrásokban. Amikor a lébényi hanyi rét 1834 júniusában leégett, a falu először tetemes kárigényt jelentett, de „mivel a Fűégés után, a kaszállás idejéig annyira megnyúlt, hogy abban valamely kár nem láttatott, a tulajdonosok a becsütül, és megtérítéstül önként elállottak”. MmL IVA 502a/84 31/1835 (1835.01.12.). Egy évvel későbbi forrásból azonban kiderül, hogy a mocsárban nemcsak a pipázást, de a nádégetést is tiltani kell, tudniillik – mint az a szolgabírói jelentésből kiviláglik – „azon Községek, mellyek a hanyan Réteket bírnak, Önnkényük szerint a nádát meg gyújtogatván, nem csak a Szomszéd helységek lakossait rémülésbe ejtik, hanem valóban nagy kárt is okoznak az által, hogy a már letakarított, és a hansági réteken öszverakott haszonra való nádát, azon helységek sok lakosainak tetemes kárával tellyesen meg is égetik”, amiért a vármegye 25 pálcaütéssel büntette azt, aki ilyet tett. MmL IVA 502a/85 1859/1835 (1835.10.05.).

²¹ Grailich [1818] Melléklet, 574. A szentjánosi tűzben (augusztus 26.) 94 416 váltóforint 18 krajcár kár esett, amit a számvévő végül 62 284 váltóforint 18 krajcárra szállított le, de az elengedett adó összege így is 3739 váltóforint és 10 krajcárra rúgott. MmL IVA 502a/64 1744/1818 (1818.12.31.); IVA 502a/65 109/1819 (1819.03.09.).

latban lévő tűzőr állítását rendelték, s parancsot adtak a pajták körüli idegek begyűjtésére. Utasították a lakosokat, hogy házuk elé vízzel teli kádat állítsanak (sajtárral), a konyhában pedig tartsanak létrát és fejszét. Megtiltották, hogy égő gyertyával járjanak a padlásra, az istállóba vagy a pajtába, csakúgy az utcai pipázást. A községeket szintén kötelezték létra, fejsze és fecskendő beszerzésére, az oltási teendőket pedig felosztották a lakosságon belül.²²

A pipázás visszaszorítására két év múlva újabb rendszabályt hoztak, megtiltva azt az utcákon, udvarokon, színekben, pajtákban stb. A szabály ellen vétőktől első alkalommal csupán a pipájukat vették el, de a második tettenéréskor 25 pálcacsapásban részesítették őket, míg a nemesekre és a honoráciorokra 25 Ft bírságot vetettek ki.²³ Magyaróvár városa 1826-ban saját hatáskörben is szabályozta a kérdést, mint a „bátorság” és „egészség” körébe tartozó problémát,²⁴ majd a nyár beköszöntével a vármegye is újólag kitért a pipázási tilalom büntetési tételeinek módosítására, amire bevallottan a korábbi rendeletek eredménytelensége miatt volt szükség. Nem tanulság nélkül való a népeiséget három osztályba soroló újabb szabályozás, ezért röviden ismertetem. A „Nemesek, Hivatalbéliek, vagy becsülttebb sorsbul való” először 12, majd 24 forint fizetésére köteleztettek, harmadszorra pedig „Fiscalis actio [büntetőper] alá vettessenek”. Míg a honoráciorok ekképpen a nemességgel együtt tarthattak, a középső kategóriába eső „polgárok” és „ezek fiai” először háromnapos áristommal bűnhődtek, ami, amennyiben javulás nem mutatkozott, egyhetes elzárásra változott, később pedig egy nem részletezett keményebb fenyítésre. A „parasztok” esetében a büntetési tételek a következők voltak: a szabály első megszegésekor 12 pálcacsapás, utána minden tettenéréskor 20 pálcacsapás.²⁵

A polgárosultabb negyvenes évekre eltűnni látszik a testi fenyítés, de az 1826-os rendelkezéseknek továbbra sem sikerült érvényt szerezni, ezért a magyaróvári kéményseprő mesternek a vármegye által elfogadott javaslata alapján tűzbiztonsági szempontból a megyebeli kéményseprőknek kell negyedévente ellenőrizni az egyes települések házait.²⁶ A vármegye emellett azzal bízta meg a szolgabírókat, hogy „a’ népet épületjeiknek tűz elleni biztosítására felszollítsák”.²⁷ Az ebből az időszakból való tűzvédelmi rendszabályok kapcsán figyelemre méltó, hogy a vármegye elrendelte a fakémények építésének beszüntetését, azok ezentúl „általlában csak égetett téglából, vagy kőből” építhetők, s némi mentalitástörténeti adalékkal is bír az, hogy „a’ lakodalmak alkalmakor történi szokott lövöldözések szorossan eltiltassanak” (ennek megszegéséért 12–30 ezüstforint büntetést kellett fizetni).²⁸

²² Vö. „minden Község meg intetik, hogy tehetsége szerént arra iparkodjon /:ha most mindgyárt nem lehet/ Jövendőben Fötskendőt szerezhessen”. MmL IVA 502a 64 968/1818 (1818.08.26.).

²³ MmL IVA 502a/66 168/1820 (1820.02.17.).

²⁴ MmL IVA 502a/72 476/1826 (1826.04.05.).

²⁵ MmL IVA 502a/72 916/1826 (1826.07.11.).

²⁶ MmL IVA 502a/95 1820/1844 (1844.07.16.); a javaslat elfogadására uo. 2366/1844 (1844.11.07.).

²⁷ MmL IVA 502a/92 947/1841 (1841.05.05.).

²⁸ MmL IVA 502a/92 1176/1841 (1841.07.02.).

A tűzveszélyes építkezési mód megváltoztatására is történtek lépések. Már a fentebb említett parndorfi tűz kapcsán is megjegyezte Takátsy Ignác, báró Harrach János uradalmi ügyésze, hogy

„a' támadott tűz elhatalmasodásának egyik Fő oka az volt, hogy a' házak fölötté sűrűen állottak, a' Pajták pedig az egész elégett sorban úgyszólván csak egy fedél alatt állottak, így tehát egy Pajta a' másikkal szoros kaptcsolatban lévén a' tűz szükségképpen a' fedél alatt olly hirtelenséggel elterjedett, hogy az oltásnak úgy szólván lehetetlenné kellett válni; hogy tehát ilyen jövődőben is támadható”, így a vármegye által kiküldött deputáció „hathatossan meg parantsolja, hogy házaikat más és a Földes Uraság által kijelöltetendő alkalmasabb helyeken építsék, nemkülönb a' Pajtaikat is”.²⁹

Gáloson 1840-ben, a 32 ház pusztulásával járó tűz utáni újjáépítéskor tűzvédelmi szempontokat is figyelembe vettek, és „az épületek biztosítására az elégett házak közül kettőnek romladékjai elbontatván, és az egész helység erejével, 's költségén máshova építettvén, ottan egy új utca nyíttatott”, megjegyezve azt is, hogy „az elégett házi épületek többnyire cserép sindellel fognak fedeztetni”.³⁰

Az 1844. szeptember 4-én Szolnokon pusztító tűz okait vizsgáló bizottság a parndorfi esethez hasonló megállapításokra jutott:

„A' Tűz hely meg szemlélésével tapasztalnunk kellett – miképpen Szolnokon is azon soron melly a' Nizsiderből levezető utvonal mellett a' helység felső részén balra esik ugymint más helyeken a' leégett pajták egy mással egyberagasztva majdhogy nem egy földél alatt állottak hozzá járult meg az istállóknak azokkal öszvefogalása is [ezért] a' kárvallott adózoknak szoros kötelességükké tettük hogy istállóikat vagy a' házaik udvarára vagy a' mostani zöldséges kertül szolgáló telkeikre építsék, 's a' helyett az istállók mostani helyeit kertnek fordítsák.”

A pajták hátrébb telepítését is szorgalmazták, mondván, hogy „a' kukoritzás kert felé a' Köz legelőn építtessenek fel”. A korábban hozott hasonló rendszabályok eredménytelenségére utal, hogy a vármegye képviselői ez esetben határozottan jártak el: mint a közgyűlés számára írt beszámolójukból kiderül, „ebbéli intézkedésünket közölvén a' kárvallott Jobbágyokkal azonnal foganasítottak is, és ehhez képest a' mint az 34 pajta tulajdonosoknak idefektetett név jegyzéke sorából kilátható 16 Jobbágy gazdának pajtaiknak ki a' köz legelőre történendő építése kötelességükké tétetett”. A 16 kitelepítendő neve után, mintegy tanulságképpen szerepel azon két gazdának a neve, akik „Pajtaikkal már kint lévén el nem égtek”.³¹ A vármegye törekvései Szolnokon kedvező visszhangra találtak, bár lehet, hogy csak a falu módossága teremtett alapot a máshol jóval nehezebben keresztülvihető építkezésekhez. Egy későbbi jelentés megállapítja, hogy az „öszvessen elégett 11 házak tulajdonosai

²⁹ MmL IVA 502a/68 1741/1822 (1822.11.20.).

³⁰ MmL IVA 502a/91 1132/1840 (1840.07.02.).

³¹ MmL IVA 502b 2404/1844 (keltezés nélkül).

többnyire vagyonosabbak, közülök némelyek a' tűz kár mentesítve vannak, néhányan pedig minden felszollítása nélkül magokat elhatározottaknak nyilatkozták 's késznek ajánlották a' fő utza felé lévő ház épületek elejét téglával fedni – hogy legalább a' fő utza felé lévő ház épületek eleje téglával fedeztessen".³²

A vármegye – feltehetően a negyvenes évek elején – saját hatáskörben bevezetett adókedvezményrel is inspirálta a cseréptetős építkezést: a „cserép zsindellyel” fedett házak után tíz év adómentesség járt.³³ A tüzek gyorsabb oltására megszervezték, egyben jutalmazták is a szomszéd településekről elsőként megérkező segítséget. Így például Védenyben 1841. szeptember 21-én „7 ugynevezett kis háziak fosztattak meg épületjeiktől”, de a tüzet, „nevezetesen a' Nesideri és Gálosi feczkendők által, mellyek először jelentek meg a' hely színén”, sikerült eloltani. A vármegye ilyen esetekre a házipénztár terhére osztott jutalmat, rendszeren 3 aranyat.³⁴ A tűzesetek, de más szerencsétlenségek után szervezett és országosan is köröztetett adománygyűjtési felhívások rendszerint minimális eredménnyel jártak: a jegyzőkönyvekből nyert összkép alapján úgy tűnik, hogy amennyiben egy közelebbi vármegye településéről volt szó, úgy esetleg néhány tucat forint is összegyűlhetett, de távolabbi, netán Erdélyben fekvő helységek esetében teljes volt az érdektelenség. Figyelemre méltó viszont, hogy a vármegye a szomszédos Ausztriában található helységek megsegítésére is szervezett gyűjtést. A károk mérséklésének ez a módja azonban inkább jelképes értékkel bírt, gyakorlati segítséget szinte egyáltalán nem jelentett.³⁵

A szolnoki jelentésben is említett tűzkárbiztosítás elterjedtségét illetően kevés fogódzó kínálkozik. Egy 1844-ből való, Szabolcs vármegyének a tűzkárbiztosítók engedélyezésével kapcsolatos írását tárgyalva a vármegye megjegyzi, hogy tűz ellen „jelenleg a' megyei adózók nagy része a' külföldi társaságoknál biztosítva”³⁶ van, amiből az olvasható ki, hogy a megye jobbágyai a hazai, hivatalosan bejegyzett társaságok megjelenése előtt is biztosították vagyonukat, feltehetően bécsi társaságoknál. Ezen túl a vármegye csaknem valamennyi településéről vannak biztosítottak azon a listán, amit a Kölcsönös Tűzkármentesítő Egyesület pozsonyi kirendeltségéről küldtek a vármegyé-

³² MmL IVA 502b 2369/1844 (keltezés nélkül).

³³ Vö. például a Mosonban 1840-ben leégett „6. házak cserép zsindellyel fedtvén, 10. évekig adó mentesek”. MmL IVA 502a/93 316/1842 (1842.01.14.); Gáloshoz uo. 1813. sz. alatt (1842.06.21.). A cseréptető ennek ellenére nem terjedt el gyorsan, már csak drágasága miatt sem. Hecke írja, hogy a magas építőanyagárak miatt a kiscgazdák (die kleinen Landwirte) házaikat és a melléképületeket továbbra is vályogból építik, a gerendázat puhafából készül, a tetőt pedig náddal fedik. Ha néhányan át is térnek a cserépre vagy kőlapra (Kehlheimer Platte), az épületek szorosan egymás mellé történő építése miatt ez hatástalan. (Hecke 1861a, 41.) A fertőzugyi parasztház építéstörténetéhez néprajzi megközelítésben, ide értve a téma historiográfiáját is, lásd Gürtler 1993.

³⁴ MmL IVA 502a/92 2129/1841 (1841.10.05.).

³⁵ Vö. pl. „[...] az utóbbi Gyulladás által meg károsított Lébényi Lakosok részére a' Mosonyi Járásban 41 Ft 30 xr-ok szedtvén öszve, ezen pénzt az Adótszedő Hivatalnak Nyugtató Levelére a' házi pénztárba bé adták.” MmL IVA 502a/70 616/1824 (1824.03.31.).

³⁶ MmL IVA 502a/95 1736/1844 (1844.07.16.).

nek, ők azonban csak az állítólagos adósok lennének.³⁷ Az ügy egy másik iratában olvashatjuk, hogy a helytartótanács 46115/1844. (december 17-i keltezésű) rendeletében kötelezi az „adózó népet” az egyesületi tagságra.³⁸ Nem megállapítható, hogy a tartozók nevét tartalmazó lista mennyire reprezentatív, azaz amely faluból több név szerepel a listán, ott a tagok száma is magasabb volt-e, tény viszont, hogy a gazdagabb és a szénatermelésben érdekelt falvak általában több névvel képviseltetik magukat, mint a szegényebbek. A táblázatot így csak szemléltetés céljából közlöm.

16. táblázat

A Kölcsönös Tűzkármentesítő Egyesület adósai

személyek száma	település
1	Bánfalu, Valla, Bezenye, Újfalu, Moson, Boldogasszony, Gáta, Kálnok
2	Körtvélyes, Rajka, Szentandrás, Németjárfalu
3	Zurány
4	Miklósfalu, Szentjános, Köpcsény
5	Lucsony + a község 1 tétellel
8	Szentpéter + a község 8 tétellel, Féltorony
9	Hegyeshalom + a község 4 tétellel
11	Barátfalu
összesen 72 (a községi tételek nélkül)	

Forrás: MmL IVA 502b 496/1844 (1844.01.25.).

A tagsági díj igazán nem mondható soknak: a belépéskor letett kaució 100 forintnyi érték után 30 krajcár, míg az éves biztosítási díj 100 forintnyi érték után 1834-ben például 45, 1840-ben pedig 40 krajcár, ami elvben bárki számára megfizethető összeg volt.

Bár a források egyelőre hézagosak, a tűzkárbiztosítás kapcsán a polgárosult életszemlélet egy jellemző szegmensére bukkanunk Moson vármegyében.³⁹ A biztosításügy hazai megjelenése előtt néhány évvel a Moson megyei településeken már tömegesen találkozunk a biztosítás iránti igénnyel, ami azt jelzi, hogy a jobbágyparaszti viszonyok között megtermelt, de piacra szánt terményeket – elsősorban a szénát – tudatosan, a kockázati tényezőket is figyelembe véve termelték.

³⁷ Sem a magyaróvári uradalom nem ismerte el, hogy jobbágysai tartoznának, sem pedig maguk a jobbágyok, amit a vármegye tudatott is Pozsony városával, a Nezsideri járásban a főszolgabíró viszont beszédette a követelést. MmL IVA 502b 2582/1845 (1845.11.04.).

³⁸ „[...] az adózó nép kötelességképpen a nemesi rend pedig szabad tetszése szerint járulván az Egyesület alaptőkéjéhez” – idézi Bittó István aljegyző a Kölcsönös Tűzkármentesítő Egyesület alapszabályát vizsgáló választmány üléséről. MmL IVA 502b 697/1845 (1845.03.05.).

³⁹ A reformkori egyesületeket mint a kispolgárosodás indikátorait tárgyalja Tóth Á. 2005.

Területiség és joghatóság A rendi gondolkodásmód alapdimenziói Bruck an der Leitha és Moson vármegye konfliktusai tükrében (1556–1848)

„...hibás Bruck városának azon álképzelete,
hogy ő adományánál fogva nemes légyen
[...] minden surlódások oka az, hogy
a városnak lakóihoz való álása nincs meghatározva”¹

„...igazságtalan lenne tehát külföldieket,
kik személyes bátorságukat nem magyar országnak köszönik
[...] olly teherben részesíteni, mellyből semmi hasznuk nincsen;
régí törvény elv lévén,
hogy minden teher utánn megfelelő haszonnak kelletik lennie”²

E fejezetben esettanulmány jelleggel Bruck an der Leitha és Moson vármegye – a reformkorra már majd háromszáz éves – konfliktusán szeretném bemutatni a joghatóságokban gondolkodó rendi logika néhány jellegzetességét. A rendiségben a törvényhatósági jog kiterjedtsége arányos volt a birtokjog mértékével, a birtokos kiváltságaival és rangjával – ahol mégsem, mint az a jelen fejezetben tárgyalandó Bruck-Újfalú példáján jól látszik, ott a kutatónak lehetősége nyílik a rendi gondolkodás finom árnyalatainak kitapintására. Közhely ugyan, hogy a rendi társadalom tagjainak jogi helyzete hierarchikusan tagolt, mosoni kutatásaim a rendiségre nézve mégis három lényeges, általánosítható ismérvvvel szolgálnak, melyek tapasztalataim szerint a feudális korszakkal foglalkozó társadalomtörténetben nem jelennek meg kellő súllyal.

Több-kevesebb jogbirtoka mindenkinek volt, de a különböző státusú csoportok közötti osztályozás fő szempontja a földhöz, a tulajdonhoz való hozzáférés joga volt. A weberi pozitívan és negatívan privilegizált rendek fogalmának valódi értelme talán itt, a tulajdonjog kapcsán ragadható meg a legtisztább formában. A kutató a tulajdonjogból vagy annak részleges, illetve teljes hiányából fakadó előnyök és hátrányok mértékét a legközvetlenebbül az adófizetésnek és más közterhek viselésének a mértékén keresztül vizsgálhatja.

Az egyén, illetve a közösség jogállása szoros kapcsolatban állt azon föld jogállásával, melyen élt. Van, amikor ez a kapcsolat teljesen egyértelmű, mint például a szabad királyi városok polgárainál vagy a jobbágyoknál, de a jobbágytelken ülő nemesek esetében már elválik egymástól a rang és a helyzetükből eredeztethető jogok és köteleességek. Az ő helyzetükben a föld státusa lényegesebb, mint nemesi címük; nemesi státusuk igazából jogi fikció, hiszen a jobbágyokhoz hasonlóan, telkük után 1723 óta ők is adóztak.

¹ Jankovics Antal főügyész jelentése. MmL IVA 502b 764/1847 (Magyaróvár, 1847.03.07.).

² Idézet Bruck város Moson vármegyéhez írt, 1846. márciusában keltezett leveléből. MmL IVA 502b 775/1846.

A jog egyéni értelmezését a nemesség, azaz „a nemzet” tagjai számára alanyi jognak tekinthetjük. A jogmagyarázat kiváltságát érdeksérelem esetén kiki természetesen igyekezett a maga számára hasznosítani, de ez azzal a következménnyel járt, hogy minden nem egyértelmű, eltérően interpretálható konfliktushelyzetben a rendi viszonyok rögtön patthelyzetté, peres úton nem, vagy nehezen feloldható konfliktusokká alakultak. Ez még inkább így volt, ha az egyik fél nemessége Magyarországon nem volt honosítva.

Amikor Magyarország és Ausztria határáról beszélünk, egyszerre szólunk államhatárról, vámhatárról, tartomány- és megyehatárról, uradalmak és falvak határáról. Még akkor is számtalan jogértelmezési és kompetenciabeli vita adódott, amikor ezeknek az eltérő közigazgatási és uralmi szinteket jelölő egységeknek a határa egybeesett. Még inkább így volt azonban, ha bizonyos, a maguk szintjén egységet képező területek átnyúltak egy másik hatalmi szint területére. Bruck egy ilyen szituációnak vált a főszereplőjévé. A határ mentén ugyanis több birtok „átlógott” a szomszédos ország területére, és ez nemcsak a formálisan merev vámszabályok és a határőrökkel kialakuló konfliktusok miatt nehezíthette meg a hétköznapiakat, de a joghatósági kompetenciákban sem segítette a tisztánlátást. Bruck főhercegi város Neudorf (Újfalu) pusztája és nyulasi két kuriális háza mellett Moson megyében ilyen ausztriai átbirtoklásnak minősültek a rohraui uradalom malmái, Hainburg város telkei. Ezek mellett még a rohraui,³ gerhausi, pachfurthi, hollerni és schönabrunni lakosok is bírtak a megyében jószágokat.⁴ Magyarországról történő átbirtoklásra a nemesvölgyiek szőlői hozhatók példaként.

³ Ugyan e fejezetben Bruckra összpontosítok, tudomásom szerint azonban más külhoni birtokosoknál is előfordultak jogértelmezési viták, melyek a mindennapokban általában szintén az adófizetés kapcsán kerültek felszínre, mint például a rohraui uradalom jobbágyainál. Ők is birtokoltak magyar oldalon telkeket, s az ő esetükben is gond volt a pontos adófizetéssel (500 Ft/év). Mivel az uradalom joghatósága nem terjedt ki a határon túlra, a vármegyéhez fordult, hogy kérje a Bécs-Erdőljai Kapitányságtól (VUWW) az adó katonai úton történő behajtását. MmL IVA 502a/72 374/1826 (1826.03.16.). A vármegye így is tett, az alsó-ausztriai hatóság válaszában azonban azt írta, „hogy a mint a tapasztalás bizonyította, Ausztriában is igen kevés sikere volt a Katonai Executioknak, az adó bé hajtására”, ezért szerintük sokkal hatékonyabb eljárás lenne, „ha a hátra lévő adót úgy véteti meg a Vármegye a Rohrauiakon, hogy terméseiket el-véteti”. MmL IVA 502a/73 1168/1827 (1827.07.05.). Mivel ez esetben az osztrák hatóság is támogatta az adóbehajtást, a rohrauiaknak nem volt más választásuk, mint adósságuk rendezése, amiből 1827 augusztusáig 404 forint 36 krajcárt az uradalom át is adott a vármegyének. MmL IVA 502a/73 1364/1827 (1827.08.06.).

⁴ MmL IVA 502b 775/1846. August Ernst hoz még erre példát éppen Bruck esetében. A város a késő középkorban számos szőlőbirtokkal rendelkezett a Fertő tó körüli településeken, így Gáloson, Védenyben, Nezsiderben, Nyulason, továbbá a Sopron megyei partszakaszon (Ernst é. n. [1954], 96).

Egy konfliktus síkjai

A brucki forrásokból két, egymástól elvben független, de a valóságban összetartozó problémába nyerhetünk betekintést: az ország határainak pontos megállapítása körüli vitákba,⁵ illetve Bruck és Moson vármegye viszonyába. A konfliktusok két szintje ugyan szorosan összekapcsolódik, a következőkben elsősorban mégis Bruckra⁶ koncentrálok. A véglegesen csak Trianonnal „megoldódó” problémahegy már első látásra sem könnyen áttekinthető. A legfontosabb feszültségforrások a következők voltak:

1. Bruck osztrák főhercegi város, miután 1556-ban egy elhunyt magyar nemesember magyarországi birtokát megvette, a nemesi jogokkal nem élhetett.

2. Bruck állítása szerint magyarföldi birtokuk után két évszázadon keresztül csak azokat a terheket fizették, melyeket a nemesek általában Magyarországon – ezt a vármegye tagadta.⁷

⁵ Bár a két ország határa a Lajta volt, a határövezetben több vitatott terület is létezett, így a Pozsonnyal szemközt fekvő flanschendorfi („flanschendorfi”) pusztá egy része, a Hainburg–Nemesvölgy közötti Nagyerdő, a körtvélyesi régi vámhíd melletti prellenkircheni rét, a gátai út és a „wankheimi” (máshol: „wagenheimi”) malom közötti rét, Bruck Mühlau nevű szigete a Lajtán és a malmot hajtó Lajta-ág. A vitatott területek egykor Magyarországhoz, illetve Moson vármegyéhez tartoztak, amiért a földesurak és a vármegye újra és újra megpróbálták régi jogukat e területek felett érvényesíteni. MmL IVA 502a/80 1310/1833 (1833.07.08.). Az ország határainak pontos kijelölése többek között emiatt is volt országgyűlési bizottságok évszázadokon átnyúló feladata, vö. Mária Terézia 1741. évi dekrétumának LIII. cikkelye; Mária Terézia 1751. évi dekrétumának XXVI. cikkelye; Mária Terézia 1764–1765. évi dekrétumának XVI. cikkelye; az 1840. évi XXXII. törvénycikk („Mosony vármegye és Bruck városa közötti határbeli kérdés elintézésére országos biztosság neveztetik”). Az utóbbi törvény előzménye az az 1832–1836. évi országgyűlésre megfogalmazott Moson megyei követutasítás, miszerint Bruck ausztriai része „ne a két malom között víz folyó által, hanem maga a Lajthafolyó által választassék el e megyétől”. Csepcsányi Gábor jelentése. MmL IVA 502a/94 1019/1843 (1843.04.06.). A Moson megyét érintő határviták részletes ismertetését lásd uo.; Sötér 1897.

⁶ Az alsó-ausztriai Bruck a 19. század közepén 327 házból álló, 3050 lakosú kisváros volt. Bruck-Neudorf (Újfalú), a hozzávetőleg 2 ezer holdas pusztá lakott része gyakorlatilag összenőtt Bruckkal. Kevesen éltek itt, 1785-ben 13, 1790-ben 29 adózó családfőt írtak össze. MmL IVA 502j/6 407/1785; 1449/1790. A területen szántók, rétek és erdők voltak, továbbá valamennyi szőlő (utóbbi átlagos évi hozama a 19. század közepén 1460 akó bor volt). A város termőterületének jelentős része a Lajtán inneni területre esett. A város lakói az 1850-es évek elején évi átlagban 49.230 mérő gabonát termesztettek. A 3282 hold és 1335 négyszögöl szántóból 1856 hold 726 négyszögöl az osztrák, 1426 hold 609 négyszögöl pedig a magyar oldalon volt. A város 300 hold 517 négyszögölnyi legelője teljes egészében, a 73 hold 1027 négyszögöl szőlőből pedig 20 hold 750 négyszögöl feküdt magyar területen. A városi erdő, mely 298 holdat tett ki, és közvetlenül egybekapcsolódott gróf Harrach erdejével, teljes egészében Magyarországon terült el. Bruck-Neudorfban a kisebb lakóépületek mellett az 1850-es évek elején gróf Harrach nagy malma, a kastély, a fonógyár, egy városi fogadó, gróf Harrach útvámja, a városi pályaudvar, egy kávéház sörözővel és egy dohány- és rövidáru-kereskedés állt. Ezeken kívül 1785-ben egy temetőt is kialakítottak, de a gyakori előntések miatt 1845-ben felszámolták. (Vö. Klose 1855, 5–7, 12,13, 26.)

⁷ A város megfogalmazásában: „Századok múltak, és a város fent érintett Jóságának nyugodt birtokában vala, és attól más terheket nem viselt, mint olyanokat, a melyekkel más birtokos Nemes is kötelezve volt.” MmL IVA 502j/7 890/1840 (Pozsony, 1840.05.03.).

3. A terület közigazgatásilag Magyarországhoz tartozott. A város birtokában lévő újfalui földeket a város polgárai haszonbérbe vették a várostól. Itt termelt terményeiket vámmentesen hordhatták haza.⁸

4. Újfalu úrbéri és büntetőügyekben hagyományosan a gróf Harrach család parndorfi uradalmának joghatósága alá tartozott, amit a város nem akart tudomásul venni.

5. A határ két oldalán egyaránt birtokos gróf Harrach családnak volt háza Bruckban, s mint városi polgár, a család maga is birtokolt földet Újfaluban, mely után mint polgárnak adóznia kellett Moson megye felé.⁹

Moson vármegye és Bruck évszázados viszályának gyökerei I. Ferdinánd 1556. évi dekrétumának XLIV. törvénycikkében foglaltakra nyúlnak vissza, amelyben a király deklarálta, hogy „Bruck város polgárai a neudorfi pusztát az ország sérelme nélkül szabadon megvehetik”, a nyulasi két udvarházzal együtt. A pusztta és a nyulasi birtok ezt megelőzően néhai nemes Stomfai Jakab özvegyéé volt. A törvénycikk azzal a kikötéssel engedélyezte a tulajdonlást, hogy „eme fekvő jószágok tekintetéből az adókat és mindennemű terheket Magyarországon fizessék, ez ország törvényei alatt álljanak, ezeknek engedelmeskedjenek”.¹⁰ Később, hogy pontosan mikor, nem tudni, „ezen birtokot, a’ többször említett város előbb 450. későbbben pedig 459 Ft 7½ xrnyi évenkénti haszonbér mellett, az egyes Polgároknak örök időkre engedte által; és így [...] az adományos Bruck város és a földeket használó egyes polgárok között semmi féle urbéri viszonyok nem léteznek, hanem azoktól évenkénti haszonbér fizetetik”.¹¹ Az ezt követő majd’ háromszáz évben mégis folyamatosan kérdéses volt, hogy Bruck mint Újfalu tulajdonosa viselkedhet-e nemesként, illetve – ugyan ritkábban – hogy Újfalu a tulajdonlással Magyarországhoz tartozik-e még.¹²

A város és a vármegye joghatósága legalább nyolc ponton feszült egymásnak. A legtöbb gondot az *adófizetés* mikéntje okozta, de rövid ideig, a napóleoni háborúk idején egy *elzárólagosítási kísérlet* is borzolta a kedélyeket. A megyei *közgyűlésben való részvétel* megtagadása szintén régi sérelme volt a városnak. A bruckiaknak a *közmunkákban* tanúsított passzivitása szintén folyamatos

⁸ Vö. MmL IVA 502/64 928/1818 (1818.08.26.). Azok a bruckiak, akiknek a magyar oldalon volt szőlőjük, minden telek (Grund) után 2 ¾ akó bort vámmentesen hozhattak át, efelett minden akó után 1 forint vámot kellett fizetniük (vö. Christelbauer 1920, 27).

⁹ Vö. MmL IVA 502j/7 229/1821 (1821.02.26.). A Harrach család 1563-ban került honosítással a magyar rendek közé, erre és mosoni birtokszerzéseikre lásd összefoglalóan Dominkovits 2001, 306–307.

¹⁰ *Magyar törvénytár* 1526–1608, 419. Az említett törvénycikk mellett a királyi adománylevelével külön is rendelkezett arról, hogy „a’ nevezett Város minden rendes és rendkívüli Adóhoz és egyéb terhekhez járulni köteles legyen”. Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

¹¹ MmL IVA 502a/96 1067/1845 (1845.05.07.).

¹² Vö. A brucki vám bérlői kérték a vármegyét, emlékeztesse a várost, azzal, hogy Újfalu az ő tulajdona, „azért meg nem szűnt magyar országhoz tartozando lenni”, s bár királyi engedéllyel megvehetette ugyan a pusztát, „de az ország arra nézve törvényhatóságát fen tartotta”. Ebből az is következik, hogy a brucki polgárok itteni birtokaik után Moson vármegyének adóznak, és minden jogi ügyben a vármegye törvényhatósága az illetékes. Ezzel a vármegye is teljes mértékben egyetértett: „Pruk várossának, melly az Hazai alkotmány szerént, mint nemesi Szabadságokkal nem bíró Test, nemes Birtokos az országban tulajdonozva nem lehetett”. MmL IVA 502a/71 781/1825 (1825.07.06.).

vitalehetőséget biztosított, és az *újonccállítás* sem volt egyszerű művelet. Az Újfalu feletti birtokjog *törvényhatósági jogként* való értelmezése 1836 után új színrel gazdagította a vizályt, ehhez képest a városban tartózkodó osztrák végvámosok *határsértései* mindennapos „csínytevéseknek” számítottak. Végül a korszak végén az új idők szelét, pontosabban füstjét jelezte a városnak a magyar oldalon felépült *vasútállomása* körüli vita. A konfliktus síkjai egymástól természetesen nehezen szétválaszthatók, ezért valamennyit az események általános kronológiai vázához igazítva szeretném bemutatni.

A város nemes vagy nem nemes voltának kérdése a gyakorlatban az adófizetés és az egyéb közterhek miatt volt lényeges. Moson vármegye ilyenkor mindig a törvények „világos foglalatjára” hivatkozott. Az erről folyó vita az 1670-es évekig követhető vissza, először 1671-ből van utalás a város és a megye közötti adófizetési konfliktusra.¹³ Bruck ekkor Újfalu birtokán egy egész porta után 36 forintot tartozott fizetni.¹⁴ A viták ellenére egészen 1715-ig minden adójellegű terhet viselt a város.¹⁵

III. Károly 1715. évi dekrétumának LXXII. törvénycikke az addig felszínre került konfliktusokat volt hivatva orvosolni.¹⁶ A király ebben megerősítette, hogy a bruckiaknak Magyarországra kell adózniuk, ugyanolyan feltételek mellett, mint az ittenieknek. Eredménytelensége miatt eme rendelkezését nyolc év múlva megismételte.¹⁷ A 18. századot ennek ellenére végigkísérte az

¹³ A konfliktus történetéhez lásd Schott József vármegyei levéltáros kronologikus összeállítását. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.).

¹⁴ E tényből a vizsgálódó főügyész az alábbi következtetéssel élt: az 1609. évi LXII., az 1613. évi XIII., az 1618. évi XLI. és az 1622. évi XXXII. törvénycikkek értelmében „hajdan minden porta 4. Jobbágy, vagy 12. Zsellér házakból állott; hogy a nemesi curialis vagy praedialis birtokok soha sem vették, és nem is vétethettek öszveírás alá, és még is Bruck Városa egy portával tétetik ki, ennek pedig más birtoka Magyar országban soha sem völt, mint az, mellynek most is tulajdonosa, önként következik, hogy Bruck Városának Magyar Országban kebelezett birtoka [...] nemesi előbbkelőségi jogát elvesztvén, a' Közadó és egyéb terhek alá úgy vettetett, mint akár melly más birtok, a' melly nemtelen Kezek által miveltetett”. Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

¹⁵ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.05.07.).

¹⁶ „A mennyiben az osztrákok, vagy más szomszéd tartományok lakosai elvitázhatatlanul magyar földön s területen fekvő jószágokat, telkeket, szőlőket vagy majorságokat nemesi vagy jobbágyi czimen birtokolnak, Ő királyi szent felsége kegyesen beleegyezik, hogy ezentul az ilyen birtokok után Magyarország közé (de csak igazságos s a hasonló javak, telkek, majorkok vagy szőlők bennszülött birtokosaival egyenlő feltétellel, s arányban) adózni tartozzanak. I. §. S ezt az 1556. évi 44-ik t. cikkelyhez képest, a neudorffi majort és a nyulasi udvartelket illetőleg, Bruck városáról is, kimondták és érteni kell.” (*Magyar törvénytár* 1657–1740, 499.) Korabeli nyelven ezt szépen összefoglalja Kálóczy Miklós aljegyző: „Mivel Bruck városa a' Törvény világos értelmét mindenkor a' maga javára elmagyarázván, a' fellyebbi adóztatástól, és birtokától reá szabott terhek viselési kötelességétől örömetst menekedni kívánt volna többszöri felsőbb helyre, és ezen Megyéhez is tett folyamodásai által szükségessé tette, hogy a' fellyebbi Törvény Czikely bővebb megmagyaráztatása eszközöltessen.” MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.05.07.).

¹⁷ III. Károly 1723. évi dekrétumának XXII. törvénycikkében „a karok és rendek legalázatosabban esedeznek”, hogy a LXXII. törvénycikkben foglaltakat „mielőbb hajtsák végre” (*Magyar törvénytár* 1657–1740, 587). „A város pedig még ezen Törvény Czikely világos értelmét is kétségbe hozta” – így Kálóczy. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.05.07.). (Újfalut mind az 1715-ös, mind pedig az 1720-as országos összeírásban lajstromba vették, ami szintén az adózó státust támasztja alá.)

adók körüli viszály, 1725-re már majd 12 ezer forint adóval tartozott a város.¹⁸ A kettős adóztatást sem mindig sikerült kiküszöbölni. A helytartótanács 1727-ben már egyszer úgy rendelkezett, hogy az ausztriai birtokosok magyarországi birtokaik után Magyarországon kötelesek adózni,¹⁹ ti. 1710 körül a város Ausztriában is adózott Újfalu után. E problémát időlegesen csak 1726-ra sikerült rendezni, elismerve Moson vármegye igazát. Az adófizetés körüli vita 1781-ben újult ki újra, de 1785-re a megye ismét elérte, hogy a város rendezze tartozását.²⁰

A ciklikusan elfajuló vita menete a következő volt. A megye felszólítására Bruck replikázott, majd mindketten nagyjából egy időben fordultak az uralkodóhoz, illetve a helytartótanácsához. A király vagy a helytartótanács általában bizottságot nevezett ki, amely mindig arra a megállapításra jutott, hogy Brucknak fizetnie kell. Bruck ilyenkor tartozása egy részét rendezte, egyben haladékot kért, majd minden maradt a régiben.²¹ Arra is van példa, hogy maguk az osztrák felsőbb hatóságok tanácsolták a városnak az adófizetés megtagadását.²²

A város taktikája a megye interpretációjában az volt, hogy „ellenszegüléseit [...] folyamodási alakban tüntette ki”, s így a kormány szerveknél nemegyszer sikerült időt nyernie, sőt, akár bizalmat is ébresztenie ügye iránt. A vármegye számára azonban ilyenkor is egyértelmű volt, hogy csupán adófizetési kötelezettsége és egyéb közterhei alól próbál „folyamodás, óvástétel, ellenszegülés, a’ fizetésben való késedelmesség, s más minden kigondolható utakon” kibújni. Moson vármegye ezzel szemben a „Törvények szavait [...] mindenkor valódi értelmökben vette”, amit utólag szemlélve legfőképpen az támaszt alá, hogy a helytartótanács és az uralkodó leiratai mindenkor a vármegyének adtak igazat.²³ Az adómentesség érdekében alkalmazott brucki érvelés egyik visszatérő eleme az volt, hogy „nem bizonyos az, hogy abban [mármint az 1556-os királyi engedélyben] az azon időben nem is létezett katonai s házi adó értetett-e”, vagy csak az, melyet a zászlósúruk kivételével a nemesek a haza védelmére fizettek.²⁴ A vármegye szerint ez nem kérdés, a királyi engedély egyértelműen fogalmaz: Újfalu a megye joghatósága és adóállománya alá tartozik.²⁵

¹⁸ Egy évtizeddel később Újfalu-pusztára 9,5 eszmei porta után 65 forint adóteher jutott. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03., 1838.05.07.). A vármegye az adóhátralék behajtásának fontosságát 1728-ban országgyűlési követutatisítás formájában is igyekezett nyomatékositani, külön erre vonatkozó törvény elfogadását azonban sem ekkor, sem pedig az 1741., 1751. és 1764. évi országgyűléseken nem sikerült elérniük. Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502a/94 1019/1843 (1843.04.06.).

¹⁹ Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502a/94 1019/1843 (1843.04.06.).

²⁰ Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

²¹ 1785-ben például már négy éve nem fizetett a város adót, mire a megye végrehajtást helyezett kilátásba, amit a fizetési ígéret után felfüggesztett. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.).

²² Az eset 1790-ben történt. „Prukk Városa az Austria Kormány részéről megintetik, hogy a’ Magyar birtokátul ezen Megyéhez ne adózzon.” Egy évre rá viszont éppen az ellenkezőjére találunk utalást. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.).

²³ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.).

²⁴ Vö. az 1556 évi XL. tc.; Werbőczy I. rész, IX. tc. 5. §.

²⁵ Molnár Lipót jelentése. MmL IVA 502b 418/1846 (1843.10.08.). Vö. Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.); Jankovics Antal főügyész jelentése. MmL IVA 502b 764/1847 (Magyaróvár, 1847.03.07.).

Mivel birtokát királyi hozzájárulás mellett nyerte, a város 1753-ban azzal a kérelemmel fordult a megyéhez, hogy az adó alól kapjon felmentést, egyben magát „a’ Megyebéli Nemesség sorába béiktattatni kérte”.²⁶ Mint Csepcsányi Gábor jogértelmezéséből kiviláglik, Bruck kollektív nemesként, azaz magyarországi szabad királyi városként tekintett önmagára.²⁷ Csepcsányi azonban magyarázatában jelzi, hogy amikor az úrbéres népesség adót fizet, azt senki nem értelmezi a nemesi adómentesség csorbításaként; a jobbágyok, bár maguk művelik úrbéres birtokukat, az valójában nemesi birtok. Brucknak így, még ha elismerten magyarországi nemes is lett volna, a magyarországi, adózó státusú telkei után adót kellett volna fizetnie; nemesség hiányában viszont ez egyáltalán nem is lehetett kérdés.²⁸ Az adófizetés megtagadása az 1780-as években ismét állandó viszályforrás lett, melyet a megye végrehajtás útján kívánt megoldani, a város pedig az uralkodónak írt felirattal kivédeni. A felhalmozott tetemes tartozást a megye a vendégfogadó zár alá helyezésével igyekezett behajtani.²⁹

Az adóvíta mellett már erre az időszakra is van adat arra, hogy az útjavítás és a katonatartás is a problémás ügyek közé tartozott. E két területen a konfliktus inkább elvi síkon zajlott, gazdasági jelentősége szimbolikus volt. A katonatartás összege 1791-ben csupán 21 forint 32 krajcárt tett ki,³⁰ ekkora volt az összeg, mellyel a város évente megváltotta a beszállásolást, míg az útjavításból egy 120-150 ölnyi szakasz (1819-ben 500 öl)³¹ volt a penzuma. Bruck természetesen mindkét terhet sérelmezte,³² mely panaszokat a vármegye azzal hárított el, hogy az 1556-os törvénycikkelyek „világos tartalma szerént tartozik ez Országban lévő Birtokára nézve nem csak adózni, hanem minden nyilván való terheket is úgy mint más adózók viselni”.³³ Újfalu – az 1840-es években 133 lakos³⁴ – után Brucknak emellett még egy újoncot kellett állítania, amire

²⁶ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.). A 18. században a város arra hivatkozva próbálta magát kivonni az adófizetés alól, hogy az állandó hadsereg ellátására kivetett adó csak 1715-től létezik, s ilyen terhekről az 1556-os törvény nem tesz említést. A vármegye ezt a magyarázatot azzal söpörte le, hogy amikor a törvény minden rendes és rendkívüli terheket említ, az alatt mindenkor az adott korszakban érvényben levő valamennyi adónem és közteher lerovását érti. Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

²⁷ Ezt maga Bruck városa is szépen megfogalmazta: „[...] noha Magyar Országgra nézve Moralis Nemtelen Személy lévén, hanem mint Magyar Nemesi birtoknak örökös tulajdonosa, és Főhercegi Austriai Tartományának valamint Magyar Országban a’ Szabad Királyi Városok, úgy az is Országának egyik Statusát képezvén, csupán adozoi Jobbágyságot illető adóra és személyes köteleességekre magát kötelezve lenni nem tartja [...]”. MmL IVA 502j/7 890/1840 (Pozsony, 1840.05.03.).

²⁸ Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

²⁹ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.).

³⁰ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.).

³¹ MmL IVA 502j/7 154/1819 (1819.03.09.).

³² Már 1758-ban csak „egy darabka” közút javítása és fenntartása lett volna a bruckiak feladata, mely teher ellen a polgárok tiltakoztak, így a vármegye beperelte a várost – igaz, végül a polgárok kérelmére elállt attól. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.).

³³ MmL IVA 502a/73 593/1827 (1827.04.20.).

³⁴ A helytartótanács 48 186/1846 sz. leirata. Vö. MmL IVA 502b 764/1847 (1846.12.15.).

szintén nem volt hajlandó, sőt a magyar oldalon élő lakosairól külön anyakönyvet sem vezetett,³⁵ amivel a helytartótanács rosszállását is kiváltotta.³⁶

A vármegye „a’ vizsgálódások illy özönében” sérelmeit már 1802-ben az országgyűlés elé vitte,³⁷ de gyors döntésre nem számíthatott. Kérése folyamánként annyi történt, hogy a király az ország vitás határszakaszait vizsgáló bizottság feladatává tette az igazság kiderítését, erre azonban 1805-ig nem került sor, így a megye közgyűlési határozata elrendelte Újfalupusztá felmérését, házi- és hadiadó alá vételét.³⁸ Ez alapján a városra 2034 forint 35 krajcárt vetettek ki. Ennek ellenére a polgárság 1809-ben, a francia megszállás idején ismét adómentességért folyamodott, de azt már csak azért is elutasították, mert a katonatartáshoz és szekerezéshez amúgy sem kellett hozzájárulniuk³⁹ – pontosabban, mint az a fentiekből kiderül, e terhet csekély összeggel megválthatták. A francia rekvirálások miatti szegénységben a város adói fedezetét 400 hold, Újfaluban található rét eladásával, vagy legalább zálogba adásával kívánta előteremteni. A vármegye élesen tiltakozott ez ellen, egyrészt azért, mert a XLIV. törvénycikk csak Brucknak engedte meg a bírhatást; másrészt a város a zálogból nyert pénzzel nem a vármegye irányában fennálló adósságait akarta rendezni, hanem az ausztriaiakat; végül pedig egy esetleges elidegenítés a vármegye számára még inkább megnehezítette volna a házi- és hadiadó beszedését.⁴⁰

A megyei vétó természetesen később sem javította az adózási fegyelmet, sem pedig a közmunkák iránti aktivitást. A következő két évtizedben visszatérő panasz maradt, hogy a brucki lakosok a magyar területen fekvő birtokaik után nem, vagy csak késve fizettek adót. 1829. november 30-ig már 1486 pengő forint 14 ⁴/₁₆ krajcár hadiadóval és 345 pengő forint 55 krajcár háziadóval tartoztak, a vármegye ezért lefoglalta földjeik és az ottani fogadó jövedelmét. Az utóbbinál a bérlőt eltiltották a soros bérleti díj befizetésétől.⁴¹

1827-ben a bruckiak újból megtagadták az útjavításban való részvételt: ahogy a magyarországi jobbágyok sem kötelezhetők ausztriai szolgálatra, úgy a brucki polgárok „mint Austriai Jobbágyok más Ország által személyes szolgálatokra nem köteleztethetnek”. Erre a vármegye a Nezsideri járás szolgabírája, Szalay József által – némileg megalázó stílusban – hozta Bruck tudomására, hogy ha a város polgárainak adóügyben valami problémája van, azt a vármegyének „ne Levél formában, hanem könyörgő Levélben, tartozó alázatossággal, és nem olyan Kifejezésekkel, a minőkkel már más alkalmatossá-

³⁵ MmL IVA 502a/96 20/1845 (1845.01.14.); 1753/1845 (1845.08.06.).

³⁶ Az 1840. évi II. tc. 11. §-a és a 12616/1846 (1846.04.14.) királyi rendelet szerint. Vö. a helytartótanács 48 186/1846 sz. leirata (1846.12.15.). MmL IVA 502a/98 764/1847 (1847.03.08.).

³⁷ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.). A rendek kérték a királyt: egyértelműen és félremagyarázhatatlanul nyilvánítsa ki, hogy a közterhek tekintetében Moson vármegye oldalán az igazság, „nem pedig az a’ mit a’ panaszolkodó Város a’ dolog velejének fortélyos ki hagyásával elhitetni akar”. Csepicsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.).

³⁸ MmL IVA 502j/7 890/1840 (Pozsony, 1840.05.03.).

³⁹ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.).

⁴⁰ MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.); vö. uo. 137/1811 (1811.03.02.).

⁴¹ MmL IVA 502a/75 1274 (1829.09.05.); 1408/1829 (1829.09.28.).

gokkal is, de kiváltképpen mostani Levelében élni bátorkodott”, terjesszék a vármegye elé. A vármegye ugyanakkor hiába igyekezett a várost meggyőzni arról, hogy terheiket nem mint brucki – ausztriai – polgároknak kell viselniük, hanem mint „illyes terhü Telkeknek bírói”, az útjavításhoz pedig ugyanazon mérték szerint kell hozzájárulniuk, mint a megyebeli adózóknak, ezzel hátrányos megkülönböztetés nem éri őket. Egyben ultimátumot is intézett a városhoz, miszerint vagy még azon év október végéig elvégzik vagy elvégeztetik a kijelölt útszakasz javítását, vagy zár alá veszik a fogadó jövedelmét.⁴² Az erélyes felszólításra Bruck engedett, és elfogadta a megye útjainak javításában való részvételt. Miután a számára kijelölt szakasz munkálatainak költségeit kifizette, a kivitelezést Szolnok község végezte el.⁴³

Bruck a közmunkák megtagadásánál az adóviszályban megismerthez képest némileg más érveléshez folyamodott. Eszerint „régí törvényelv lévén, hogy minden teher után megfelelő haszonnak kelletik lennie”, nekik pedig a magyarországi útépitésből nincs hasznuk. A vármegye azzal tromfolt, hogy ha „tetszik Bruck városának [...] azon nagy kiterjedésű birtoknak haszonvételeit húzni, a' véle járó terheknek, és kellemetlenségeknek [...] is tetzeni kell”.⁴⁴ Erre a személyes szolgálatra természetesen nem mint ausztriai jobbágyok, illetve mint brucki polgárok köteleztetnek, hanem mint magyarországi – adó alatti – telkek tulajdonosai. A vármegye a helytartótanács felé egyúttal cinikusan megjegyezte, hogy „ha ma meg vállnak ezen magyar földi birtokaiktól, az út tsinállás terhe is rólok ki vétetnék”.⁴⁵ Bruck ezután azzal érvelt, hogy az Újfaluban lakók nem tulajdonosok, hanem a „nemesnek elősmert birtokot a város egyes polgárai [...] csak mint haszonbérlok használják”, azaz nem telki állományon ülök. Mindezt Moson vármegye nem fogadta el.

A közmunkákat szabályozó 1844. évi IX. törvénycikk után Bruck azzal állt elő, hogy abban csak a jobbágyok és zsellérek feladatait tárgyalják, külföldiek-ről nem esik szó. A vármegye itt újlag az 1556-os törvényre hivatkozott, tudniillik arra, hogy valamennyi magyar törvény a bruckiakra is vonatkozik.⁴⁶

Lázadás a megye ellen

A viszály az 1830–1840-es években kulminált. 1836 tavaszán két brucki polgár, Haidinger János és Litschauer József boltnyitási kérelméből olyan konfliktus kerekedett, amely az eddigiekhez képest is elmérgesítette a két törvényható-

⁴² MmL IVA 502a/73 1807/1827 (1827.10.10.)

⁴³ „Pruk Városának tanácsa a részére ki méretett és Kazimir falván alul helyheztetve lévő 121. öllnyi és 2 lábnyi terjedésű utnak fel állítására meg kívántató Költségeket, minden egy öllnyi terjedést 2 váltó forintokkal számlálván, 242 fkal 40 xkal le-fizette; és mivel annak el-készítését azon fizetésért a szolnoki Község magára vállolta, azt általa minden hallasztás nélkül teljesíteni fogják.” MmL IVA 502a/74 313/1828 (1828.03.05.); vö. uo. 1946/1828 (1828.11.05.).

⁴⁴ Jankovics Antal főügyész jelentése. MmL IVA 502b 764/1847 (Magyaróvár, 1847.03.07.).

⁴⁵ MmL IVA 502j/7 154/1819 (1819.03.09.).

⁴⁶ MmL IVA 502b 764/1847 (1847.03.06.).

ság viszonyát. A kérelmet a vármegye támogatta, a város pedig elutasította. A megye ugyan elismerte, hogy ekkor még az adózó személyek kereskedelmi tevékenységét szabályozó törvény nem létezett, mindazonáltal úgy vélekedtek, hogy Bruck tiltása „a’ szabad Kereskedésnek meg csüggesztését, a’ nemzeti iparnak korlátozását maga után vonná, és a’ megyebéli adó alá tartozó tárgyak szaporodásának meg gátlására intézve volna”.⁴⁷ Az 1836-os törvényeket a vita közben hirdették ki, és a VI. törvénycikk 7. paragrafusa a jobbágyoknak, pontosabban az „adózás alatt álló telkek használóinak” is megengedte a boltnyitást. Mivel Újfalú is ilyen birtok volt, az itteniek is minden akadály nélkül boltot nyithattak. Bruck város tanácsa azért igyekezett e törekvésüket meggátolni, mert a város a boltnyitást uradalmi, azaz tulajdonosi jogként értelmezte, melybe külső szereplőnek, így a vármegyének sem lehetett beleszólása.⁴⁸ Újfalut továbbra is nemesi birtoknak, magát pedig birtokos nemesnek tekintette.

A vita során ügyvédje tanácsára döntött úgy a város, hogy mint Újfalupusztá „örökös tulajdonossa” az addig rá kivetett terheket „megtagadni kénytelenítetik”.⁴⁹ Bruck 1836-tól a rovatok összeírását nem végezte el,⁵⁰ a rá eső 2031 forint adó fizetését „nyilvánosan megtagadta”, miként a katonaságnak járó porciók kiadását is. Az időközben a megyei útfenntartásra szerződött személyt a munkától eltiltotta. Mivel a város maga nem írta össze az adótárgyakat, azt – az adózókat maga elé idézve – a megye volt kénytelen megtenni.⁵¹ A bruckiak értelmezésében 1805-ben a vármegye önkényesen kötelezte őket az adófizetésre, s ebbe a város csak a békesség kedvéért ment bele, remélve, hogy egy majdani bírósági ítélet megerősíti igazában.⁵² Miután Bruck város tanácsa „a megye nevében történt megintésre sem ügyelvén, s vétkes ellenszegülése mellett továbbá is makacsul megmaradt”, Moson megye pert helyezett kilátásba, továbbá zár alá vette a brucki vendégfogadó és a nyulasi kuriális házak jövedelmeit. A fogadó bérlőjének, Boczenhard Jánosnak „szoros felelet [felelősség] terhe alatt le tiltván, hogy [...] ezen tilalom feloldásáig a fenn kitett sommát a szerződésben foglalt módon ne Bruck városának, hanem [...] a mi kezünkhöz időrül időre letenni el ne mulassza”.⁵³ Ez pedig

⁴⁷ MmL IVA 502b 418/1846 (1843.10.08.).

⁴⁸ „[...] a’ folyamodó Város meg győződve lévén, hogy a’ Nemes Megye nem tsak mint hatóság eljárand, hanem egyszersmint Földes Uri Jogot magának tulajdonítani akarván [...]” MmL IVA 502j/7 890/1840 (Pozsony, 1840.05.03.). A brucki boltnyitási konfliktushoz hasonlóként ismertet Csatkai Endre 1842–1843-ból, amikor is Sopron megye hozzájárult egy kópházi zsidó kereskedő boltnyitási kérelméhez, Sopron városa ellenben nem – mondván, hogy a falu olyan közel van az üzletekkel jól ellátott Sopronhoz, hogy nem indokolt a kópházi boltnyitás (Csatkai 1963).

⁴⁹ MmL IVA 502j/7 890/1840 (Pozsony, 1840.05.03.).

⁵⁰ Vö. „nevezett Városi Tanács az egész Brucki Polgárság nevében [...] nem tsak képzelt Földes Uri Igazaihoz való további ragaszkodását nyilatkoztatta, hanem még a’ Rovatalok összeírásának tellyesését is meg tagadta”. MmL IVA 502j/7 1825/1837 (1837.04.01.).

⁵¹ MmL IVA 502j/7 1825/1837 (1837.04.01.).

⁵² MmL IVA 502j/7 890/1840 (Pozsony, 1840.05.03.).

⁵³ MmL IVA 502j/7 531/1837 (1837.04.01.). A Lajta innenső felén található vendégfogadó a maga módján szintén évtizedes bosszúságot szerzett a megyének, tudniillik a bérlőket soha nem lehetett rávenni, hogy magyar mérőt, iccét és fontot használjanak. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.11.03.).

tekintélyes összeg volt, a 2035 forint haszonbér gyakorlatilag önmagában fedezte a város évi adóját. A nyulasi két kuriális házban lakó 14 bérlő után 246 ezüstforintra, a telkek után pedig 454 forint 30 krajcárra számíthatott a vármegye, összesen valamivel több mint 700 forintra. Nekik szintén „szoros felelet alatti” hagyták meg a haszonbérnek a vármegye felé történő megfizetését. Arra az esetre, ha a bérleti díjak nem fedeznék a városra kivetett adót, meghagyták, hogy mindazon, az adófizetést megtagadó nyilatkozatot aláíró polgároktól, akik magyar földön földet birtokolnak, a hiányzó különbséget földjeik, rétjeik, szőlőik terméséből a vármegye elvehesse.⁵⁴

Bruck Moson megye intéséről nem vett tudomást, és „helytelen nyilatkoztatása, és vétkes ellenszegülése mellett továbbá is makacsul megmarad[t]”, ezért a megye úgy határozott, hogy a város tanácsát perbe fogja.⁵⁵ Közben a vármegye kérte a helytartótanácsot, hogy mondjon nemet Bruck újabb függetlenedési törekvéseire,⁵⁶ majd az 1840-es országgyűlésen követeli útján – sikertelen – kísérletet tett egy Bruckot elítélő törvényt elfogadtatására.⁵⁷

A város ezzel egy időben – már sokadszor – az uralkodótól várt segítséget. Az 1840-ben kelt uralkodói jogértelmezés szerint azonban Újfalú egyértelműen a megye területének részét képezte, annak joghatósága és portális állománya alá tartozott.⁵⁸ Az uralkodói eligazítás és az 1840. évi XXXVII. törvénycikk elfogadása után, mely az adózási rendszabályokban kívánt egyértelmű helyzetet teremteni,⁵⁹ átmenetileg békülékenyebb hangot ütött meg egymással a két fél: Bruck vállalta, hogy birtokai után az éves adókat pontosan megfizeti, a vármegye pedig feloldotta a birtokokra tett zárat.⁶⁰

A megye e leirat érkezését követően igazának tudatában konstátálta, hogy „[e]zen kegyes intézet rendelése tehát homlok egyenest ellenkezik a’ folyamodó város által negédlett [vágyott] nemesi jog czimmel”, melyet Bruck Werbőczy törvénykönyve alapján vélelmezett.⁶¹ A vármegye jogértelmezése szerint

„...[h]azánkban mind a’ nemesi birtokoknak, mind az adó alatti állományoknak különbféle fokai vannak, de a’ nemesi birtoknak, bár az olly személy által biratnék is, ki a’ nemesi birtok határán kívül nemtelen, még se fizettetik adó, ellenben vannak adózás alatti állományok [mint Bruck újfalui birtoka], mellyek birtokosi, kiváltság erejénél fogva olly egyes jokokkal [sic!] diszesítették, mely-

⁵⁴ MmL IVA 502j/7 531/1837 (1837.04.01.).

⁵⁵ MmL IVA 502j/7 1825/1837 (1837.04.01.).

⁵⁶ „[...] a nagyméltóságú m. k. Helytartó Tanácsot alázatossan kérjük: méltóztassanak a’ panaszolkodó városnak kérelmeitől való elmozdítását Ó Cs. Kir. apost. Felsője előtt hathatós kegyes pártfogások által eszközölni.” MmL IVA 502j/7 570/1838 (1837.05.07.). A helytartótanács egyetértett a megye álláspontjával, s leiratában úgy fogalmazott, hogy a megye Bruck elleni végzése „foganatjában meg tartani kéretik”. MmL IVA 502j/7 1217/1837 (1837.08.13.).

⁵⁷ MmL IVA 502j/7 890/1840 (Pozsony, 1840.05.03.).

⁵⁸ Vö. az itt irányadó 1764. évi XXI. tc.: „hogy a vármegyék közterheit a vármegyékbe kebelzett helységek is egyenlően viseljék” (*Magyar törvénytár 1740–1835*, 115).

⁵⁹ Eszerint „a közadó mindenkor azon törvényhatóság pénztárába fiztessék, melly törvényhatóság kebelében az adózás alá tartozó tárgy helyheztetve vagyon”. (*Magyar törvénytár 1836–1868*, 179).

⁶⁰ Az erről szóló jelentés 1840. szeptember 9-én kelt. MmL IVA 502a/51 1760/1840 (1840.11.09.).

⁶¹ Az 1. rész 9. cikkelyének 5. paragrafusa szerint. MmL IVA 502b 418/1846 (1843.10.08.).

lyekre csak a' nemesek érdemesítették. Ezen jog is nemesi kiváltság több előkelőségekből ál, mellyek a Verböczy 3 könyv 1° Rész 9^k cikkében és több hazai törvényeinkben foglaltatvák, a' hazai törvényekben tehát csupán csak a' nemes személynek kiváltságát és előkelőséget tevő fel jegyzett tulajdonok összesen teszik a' nemesi jogot, vagy is a' törvényben jegyzett, az ezen kiváltságokkal és előkelőségekkel törvényesen érdemített személy a' nemes, – de azért ha valaki egy olly joggal bír, mellyet a' törvény csupán csak a' nemes személynek rendel, az illy joggal bír, ezért [még] nem nemes, és ezen okból, mivel Bruck városának [a] Stomfa féle jószág meg vévése az Ország Rendei által tett ovás, és a' rájuk vetett adó fizetés mellett meg engedtetett, azért ők azt nem állíthatlyák, hogy azt nemesi jog czímmel szerezték meg.”⁶²

Werböczyre tehát tévesen hivatkozott a város, mert a nemesi adómentesség csak személyekre vonatkozott, és nem terjedt ki automatikusan a földekre, ingatlanokra. Attól tehát, hogy Bruck nemesi birtokhoz jutott, még nem vált nemessé. Másrészt külföldiként magyar nemes csak az lehetett, akit honfűsítettak – Bruck esetében ez sem történt meg. S akkor még nem szóltunk arról, hogy a város kollektív személy; esetleges nemességének honosítására csak külön törvényben kerülhetett volna sor. Ezen levezetés alapján Újfalupusztá ismét csak valódi, adó alatt álló teleknek minősült.

Bruck erre újra azzal az ellenvetéssel élt, hogy a törvény jobbágyot említ, ők pedig mint város nem jobbágyok, így a törvény az ő adó alatti telkeikre nem vonatkozik. A vármegye erre felhívta a város figyelmét arra, hogy a törvényben jobbágyi és zselléri *illetőség* szerepel, az *illetőség* szó pedig azt jelenti, hogy „mindenütt, a' mi jobbágyi állományhoz tartozó *illetőség*ben benn foglaltatik, akár légyen az szántóföld, akár rét, ott építeni és boltot nyitni szabad”. A vármegye értelmezésében a városi tanács, amellet, hogy folyamatosan megszegte a hatályos törvényeket, földesúrként viselkedett, ami jogellenes volt. Ha ugyanis földesúr lenne, „annak mind egyik polgára földes Úr volna, és adózó is, minden egyes tehát folyamodhatnék ollyas miert, a' mi neki hasznára volna, [...] és a másik mint földes Úr, néki meg tiltaná”. A városi tanácsot pedig azért nem lehet földesúrnak tekinteni, mert nem az övék a város jövedelme, hanem fizetését kapnak.⁶³ Ezek után Bruck – miután a megye perbe fogta a várost – vádolta meg azzal a vármegyét, hogy földesúri jogokat vindikál magának. A magyaróvári hatóságok indulatosan reagáltak: „a' Vármegyének soha esziben sem vólt, magának földes úri jogokat tulajdonítani”, egyedül a kötelező törvényességi felügyeletet gyakorolta mint hatóság, s állt ki a boltot nyitni szándékozók érdekei mellett.⁶⁴ A boltnyitás szándéka a későbbi törvények szellemével is megegyezett. Az 1840. évi IX. törvénycikk vezérfonala, hogy „mindenki vegye hasznát okosan és szabadon

⁶² MmL IVA 502b 418/1846 (1843.10.08.).

⁶³ MmL IVA 502b 418/1846 (1843.10.08.).

⁶⁴ Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502j/7 570/1838 (1838.04.18.). Vö. a rendek „inkább leg szentebb Kötelességöknek, melly is a' törvényes rendnek fenntartásából áll, tellyessen meg feleltek”. Uo.

annak, a' mije van".⁶⁵ Ennek tükrében a vármegye „igen szerénytelen”-nek mondta Bruck viselkedését, mellyel korlátozni igyekezett a király és a megye azon törekvését, hogy az adózók magukat gyarapíthassák.

1842-ben a város azzal a kéréssel fordult a vármegyéhez, hogy a nyulasi két kuriális ház és az újfalui puszta után járó, állítólag 300 éven keresztül gyakorolt vármegyei közgyűlésbeli tagságát állítsák vissza, amit Moson vármegye – mint országgyűlési döntést igénylő lépést – elutasított.⁶⁶ Mindez azonban egybevágott a vármegye azon törekvésével, hogy a brucki határ és birtokok ügye végre kerüljön az országgyűlés elé.⁶⁷

A negyvenes évek elején a törvényhatósági jog gyakorlása kapcsán Harrach gróffal is összetűzésbe került a város. Az Újfalu feletti „szakadatlanul minden időben gyakorlott” törvényhatósági jog a Harrach családé, a parndorfi uradalom tulajdonosáé volt, amit a vármegye is mindenkor elismert.⁶⁸ Így amikor Fischer József brucki polgár bérbe vette az újfalui sörfőzési jogot, Harrach gróf jogszerűen élt óvással. A város azonban Harrach óvása ellen ellenóvást jelentett be, mert attól tartott, hogy ennek hiányában kifelé úgy tűnne, mintha ők Harrachot földesuruknak ismernék el. Ismételten arra a vármegyei vizzályból már jól ismert érvrendszerre hivatkoztak, miszerint Újfalut ők királyi adományral nyerték el, ezért „földes uri jogokkal nyert birtokunkon mást magunkon kívül földes uraságnak el nem esmértünk, 's el nem esmérünk, ugy jövendőben is senkit elesmérni nem fogunk”. Továbbá, „minden a nemesi javakkal, ezek természetébül öszveköttött haszonvételeket [...] százados élvezetünk és gyakorlat erejénél mint földes uraság élvezni és gyakorolni fogjuk, [...] magyarországi javainkban megszorítatni magunkat nem engedendjük”.⁶⁹

A vizzály tetőpontja 1845-re tehető, amikor Bruck az újfalui kuriális zsellérekkel elöljáróságot választott, azaz saját kebelében kreált egy olyan községet, mely kívül állt a vármegye fennhatóságán. A hivatalos indoklás szerint azért, mert az, hogy „a városi tanács egyúttal a zsellérség elöljárója is legyen, méltóságával meg nem egyezvén”.⁷⁰ Továbbá ők mint egy másik ország alattvalói, nem lehetnek egyben magyarországiak elöljárói. A vármegye Bruck ezen lépését semmi szín alatt nem volt hajlandó tolerálni, attól tartott ugyanis, hogy a város az újfalui lakosokat saját „urbarialis zselléreinek keresztelvéen, 's magát azoknak földes urává emelvén [...] magát földes Uradalommá akar-ná emelni”, hogy „ennek álarczája alatt idővel minden terheket és adózói köteleességeket magáról lerázhassa”.⁷¹ A város „legfelsőbb helyen” is megpróbálta a Harrach család Újfalu feletti joghatóságát elvitatni, de kérélmét elutasították.⁷²

⁶⁵ MmL IVA 502b 418/1846 (1843.10.08.).

⁶⁶ MmL IVA 502a/93 366/1842 (1842.01.14.).

⁶⁷ MmL IVA 502a/91 782/1840 (1840.06.30.).

⁶⁸ MmL IVA 502a/93 2450/1842 (1842.10.04.).

⁶⁹ MmL IVA 502a/94 1843/251 (1843.01.12.). A bruckiak levelének kelte 1843. január 6. Lásd még MmL IVA 502a/96 442/1845 (1845.03.05.).

⁷⁰ Frank Márton, Bruck város ügyvédjének levele. MmL IVA 510/13 (1846.04.26.).

⁷¹ Jankovics Antal főügyész jelentése. MmL IVA 502b 764/1847 (Magyaróvár, 1847.03.07.).

⁷² MmL IVA 502a/96 2919/1845 (1845.12.16.).

Az 1848-ig hátralevő időben többé már nem sikerült konszolidálni az elmérgesedett viszonyt. Sem az adófizetésben, sem az újoncállításban, sem pedig közmunkák terén nem történt előrelépés, mindenütt maradt az addigi ponthelyzet, Bruck nem nyugodott bele az ellene hozott ítéletekbe. Így a vármegye 1847-ben sem tudta a közmunkák alapjául szolgáló összeírást elvégezni, mert „a’ kívánt adatokat, nem lévén Bruck városa magyar határában alkalmas tanú, kinek vallomása a’ megrovatás alapjául biztosan vétethetnék, meg nem szerezhette”, pedig emiatt az ott lakók „nagyobb mértékben terhelhetnek köz munkákkal mint különben a’ nélkülözött adatok’ nyomán terhelhetnének”.⁷³ A megye közgyűlése indulatosan konstataulta, hogy „ahelyett, hogy Bruck városa már egyszer okult és ábrándozásairól letett volna, most legújabban elhagyván az egyenes utat fortéloskodáshoz fog”. A vármegye ismét a helytartótanácshoz fordult segítségért, azzal a kéréssel, utasítsa végre Bruck városát, hogy „fennhagyván mindazon törvénytelen és vakmerő állításokkal, melyek által törvények és országos határozat ellenében nemességével és földesúri jogaival kérkedik; ne iparkodjon alattomos és fortélos utakon mit eddig törvényesen el nem érhetett, magához ragadni, s mind e megyét hasztalan ellenszegülése és folyamódásai által ne fárassza, mind ausztriai felsőbb hatóságait [...] hibás vélekedésbe ne szenderítse”.⁷⁴ Hasztalan, mert a város 1848 tavaszán ismét a közmunkák és az újoncállítás alóli felmentésért folyamodott az újfalusiak számára.⁷⁵

A vasútállomás

A vasút, ezen belül a brucki vasútállomás épületének elhelyezése körüli viták szemléletesen demonstrálják, hogy a rendi felfogás miként ütközött a rendi határokat földrajzi valóságukban is áttörő vasútépítés programjával. Az eddig bemutatott konfliktusok közül „sűrítve” szinte valamennyi felbukkant ebben a vitában. A város sajátos terepviszonyaiból adódóan a brucki vasútállomást az építető, báró Sina György részvénytársasága csak az újfalui oldalon, azaz magyar földön tudta felépíteni. A megye kifogásai nem elvi jellegűek voltak, pontosabban nem a vasút mint eleddig ismeretlen közlekedési mód ellen szóltak. Sőt, a vármegye tisztában volt a vasút hallatlan jelentőségével,⁷⁶ több alkalommal részletes vitát is folytatott a felmerülő részletekről.⁷⁷ Miután 1839-ben

⁷³ MmL IVA 502a/98 3625/1847 (1847.12.06.).

⁷⁴ Jankovics Antal főügyész jelentése. MmL IVA 502b 764/1847 (Magyaróvár, 1847.03.07.).

⁷⁵ Vö. MmL IVB 601a/99 53–54/1848 (1848.05.09.).

⁷⁶ „Ezen nagy érdekű, ‘s századokra kiható következesű tárgy fontossága már avagy csak köz érdekűségénél fogva is, megkívánja azt, hogy mind azon intézkedések, melyeket e’ részben a’ Megye teend, a’ Megye közönsége előtt nyilván, ‘s egész kiterjedésű hatósággal tésessenek [...]” MmL IVA 502a/90 176/1839 (1839.02.05.). Rá egy hónapra két konkrét döntés született: egyrészt „a’ technikai tekintetben” az, hogy a Lajtán kellő szélességű hidat kell majd építeni az árvizek ellen, másrészt „politikai tekintetből az ebbéli nézetek tellyessen pártoltatván”. MmL IVA 502a/90 335/1839 (1839.03.11.).

⁷⁷ Lásd Sály 1979, kül. 126–133.

az országgyűlés a Duna bal partján haladó nyomvonal mellett tette le voksát, Sina egy időre elállt a Bécs–Győr vonal építésének tervétől. 1842-re viszont sikerült befejeznie a Bécs–Gloggnitz vonal megépítését, ezt követően pedig építési engedélyt kért a Bécs–Győr vonalra, amit 1844-ben meg is kapott. Már ekkor kérvényezték, hogy a vasútállomást a magyar oldalon építhessék fel, a megye azonban ezt elutasította, lévén, hogy az engedély csak az osztrák területre szólt. Az újabb körben a társaság a város körüli talaj ingoványos voltára hivatkozott, ami miatt az állomást csak a magyar oldalon lehetne kedvező körülmények között felépíteni. A megye végül belement a kompromisszumba, de csak azzal a feltétellel, hogy még a megnyitás előtt pontosan kidolgozzák a közös vámkezelés és osztrák hatósági jelenlét részleteit.⁷⁸ Mindez azonban elmaradt: a báró Sina György fővállalkozó által gründolt, de a „Bécs–Glogniczi vaspálya részvényes társaság” tulajdonában lévő Bécs–Bruck vonalat 1846. szeptember 12-én átadták a forgalomnak. A vasutat az első időkben személyszállításra használták.⁷⁹ Az ez alkalommal a megye részéről kiküldött Hardy István főszolgabíró és Miesl Ferenc esküdt azzal szembesült a terepbejárás során, hogy „a magyar földön felállított vaspálya udvarban a kir. harminczad, a Német végvámi hivattalal egyesülve a pálya megnyitása utánni napon az az Septber 13^{án} foglalkozni szándékozand, [felhívják a figyelmet,] nehogy ezen szokatlan rendkívüli tény által a megyének hatósága megsértessék”. A tisztviselők az osztrák („német”) vámosokat a pályaudvarról kitiltották, a megye még azt sem engedélyezte, hogy bármiféle, a vámtételekkel kapcsolatos rendszabályt, tájékoztatást kifüggeszsenek.⁸⁰ A felszólításon túl azonban nem élhettek egyéb kényszerítő eszközzel, így a vám további működését sem tudták megakadályozni, a rendőri feladatok ellátására ott működő határőrök elől azonban lezárták az épületet, „így most az egyesített magyar kir. harminczad, és Német végvám hivataloknak kezelése a harminczad felvigyázói által eszközöltetik és tartatik fenn”.⁸¹

⁷⁸ Sály 1979, 129–130. A közös tanácskozás Bruckban zajlott le, 1845. március 27-én. A megye ellenállásába az is belejátszhatott, hogy az osztrák fináncok rendszeresen a Lajtának a magyarországi oldalon vágott malomágaira tették a sorompóikat, nem a főmedret tekintve határnak. Vö. „[...] gyakorta szokott történni [...] hogy a Lajtha folyam, vagy valamelyik malomnak zugójába, vagy más célbul ásott árkulásokban veszi folyásált, a mit azután az Austria vámhivatalok kényelmükre használni szokták, sorompóikat; és hivatal épületeiket, az illy ujonnan támasztott csatornákra által tévén, minthogy pedig a Lajthán inneni magyar föld, jelesül: a Lajthafalvi határtól kezdve, egész a königshofi határig austriai alattvalók birtokában vagyon, a megyének a határookra való felügyelése szerfelett nehezítettik.” Csepcsányi Gábor főügyész jelentése. MmL IVA 502a/94 1019/1843 (1843.04.06.).

⁷⁹ MmL IVA 502a/97 2348/1846 (1846.09.05.). A brucki pályaudvar személyzete 59 főből állt, közülük a pályaudvar területén lakott hat, Bruckban 47, magyar oldalon pedig szintén hat fő. MmL IVA 502b 2905/1847.

⁸⁰ MmL IVA 502a/97 2389/1846 (1846.10.05.). A brucki vámkezelés körüli közgyűlési vitákat az 1846-ban a mosoni közgyűlésen megjelenő, „győri tízek” néven elhíresült csoport működése kapcsán Balázs Péter konzervatív-liberális összecsapásként értelmezi (lásd Balázs 1978, 87–91).

⁸¹ MmL IVA 502a/97 2389/1846 (1846.10.05.).

Eközben báró Sina György jelezte, hogy mivel a vasúthoz tartozó földek és épületek után az adót megfizeti, „nem véli magát kötelesnek”, hogy hozzájáruljon a határszemélyzet javadalmazásához, de hogy „a’ Megyéhez viseltető tiszteletét és készségét a’ Társaság bebizonyithassa”, minden további következmény nélkül egy évnyi időre a biztos hivatalra 400 pengő forintot, a mellé rendelendő katonára pedig 150 pengő forintot hajlandó fizetni. Sina ajánlatát a vármegye elfogadta.⁸²

V. Ferdinánd a patthelyzetet azzal próbálta ideiglenesen enyhíteni – már csak az utazás és az áruszállítás megkönnyítése érdekében is –, hogy elrendelte: Bruckban is a Dévény és Dévény-Újfalu közötti vámkezelési móddal éljenek, ahol a magyar harmincad és az osztrák végvám egy épületben működik.⁸³

A vármegye mindezt úgy kommentálta, hogy neki minden időben az volt és lesz a feladata, hogy őrködjön az ország határainak sérthetlensége, illetve a megye törvényhatóságának csorbíthatatlansága felett. Most is csak ennek szellemében jár el, amikor szóvá teszi, hogy az osztrák vámhivatal, nem várva meg a megye végső döntését,

„a’ megye hatóság félretételével és mellőzésével, hire tudta, és bele egyezése nélkül annak határára átlépni ottan a’ Németh vám illetőség szedési hivatalt tetteleg felállítani, sőt saját Tisztjei által az ausztriai vámbérbeli illetőségek szedését tetteleg elkezdni; és motozásokat véghez vinni mérészlett, melly alattomos, és azért vakmerő törvény és alkotmány ellenes betolakodás annál kevésbé tűrhető, mivel ez által nem csak e’ Megyének, hanem az ország határai is [...] idő multával kétségbe vonattathatnának”.⁸⁴

A „Megye Rendei” éppen emiatt semmiféle engedménybe nem voltak hajlandók belemenni, mert az véleményük szerint csak újabb követeléseket szülne. Ők – „az alkotmányos jogok sértetlen fenntartását és ősi alkotmány sánczaiba veszedelmesen behatoló célzásokat éber figyelemmel késérni legszentebb köteleességeknek ismervén” – respektálják ugyan a helytartótanács rendelkezését az osztrák vám ideiglenesen magyar területen történő működésére, melynek fő nyertese az utazóközönség és az áruszállítás lenne, mivel azonban olyan elvi kérdésről van szó, melyben csak az országgyűlés dönthet, erre nem adhatnak engedélyt. Míg felsőbb szintű, legitim döntés nem születik az ügyben, addig „elhatározzák, hogy a’ Megye határain belől ezentúl bár mi név alatti ausztriai végvám szedési kezeltetés helyt ne foglaljon”. A megyei tisztviselőket megbízták, hogy e döntésről haladéktalanul tájékoztassák az érintetteket, egyben arra is felhatalmazást adtak, hogy ha kell, akár tetteleg is felléphessenek, a „törvényes karhatalmat is használván”.⁸⁵

⁸² MmL IVA 502a/97 2389/1846 (1846.10.05.).

⁸³ MmL IVA 502a/97 2389/1846 (1846.10.05.).

⁸⁴ MmL IVA 502a/97 2389/1846 (1846.10.05.).

⁸⁵ MmL IVA 502a/97 2389/1846 (1846.10.05.).

A király és a felsőbb hatóságok felháborodtak a megye vakmerőségén, V. Ferdinánd egyenesen úgy fogalmazott leiratában, hogy „legkedvetlenebb megilletődéssel értettük azon nem csak törvény és rend, hanem minden műveltség ellenes merényletet, mellyeket közületek némelleyek” elkövettek, annál is inkább, mert az „önn magatok jól értett hasznával sem fér öszve”.⁸⁶ A megye rendjei a királyi leirat felett – immár az ügyet felügyelni hivatott királyi biztos jelenlétében – két álló napig tanácskoztak, majd „a’ tisztelt kegyelmes kir. leirat egész kiterjedésében elfogadtatott”. Mindenesetre újra előadták félelmeik okát, nevezetesen, hogy mind az ország szuverenitása, mind pedig a megye joghatósága sérül az osztrák vámosok bruck-újfalui jelenléte által. A királyi biztos, Torkos Mihály ezen aggodalmak „megszüntetését legkedvesebb feladatának tartván” ajánlotta szolgálatait a megye rendjeinek. Ugyanakkor megjegyezte, hogy a rendek több ponton is tévedésben vannak. Amikor ugyanis az adott területen engedélyezték a pályaudvar megépítését, akkor egyben kijelentették, hogy az a terület ettől függetlenül mindenkor Magyarország részét képezi, ahová az osztrák vám nem önmagában, hanem csak a magyar harminccaddal együtt nyerhet bebocsátást. A vármegye törvényhatósága pedig azért nem sérül, mert az idegen vámbéli tisztek semmi olyat nem tesznek, ami sértené a megye jogkörét; „ezen intézkedés egyedül az utazók kényelmessége, ’s a’ portékák, ’s természetmények könnyebb szállítása, és így a’ kereskedésnek könnyebbitése végett történt”.⁸⁷

A megye vasúti választmánya a rendek nevében mintegy nyilvános önkritikát gyakorolva, illetve a műveltségbeli lemaradás hiányát cáfolva a vasút jelentőségét külön is hangsúlyozta (előre megírt jelentésüket ugyanis elfogadásra felolvasták a közgyűlésen):

„A’ köz tapasztalás szerint már most a’ vaspályák és gőz hajok, a’ közlekedésnek ’s kereskedésnek fő eszközlőji, mellyek a’ mint más országokban is látjuk, de magunk is tapasztalhatjuk, mindenhol az eddig fenn álló rendszertől különböző intézkedéseket kívánnak, mellyek nélkül életbe nem is léphetnek”, tehát alkalmazkodni kell az új viszonyokhoz. A vámok közti együttműködés felvezetéseként kijelentették, hogy „ha mi még annyi vasutakat is építünk hazánkba, azokból mind addig hasznót nem várhatunk, míg a’ szomszéd cs. kir. Ausztriai tartományokkal közvetlen öszve köttetésbe nem jövünk”. Majd az elmérgesedett konfliktushelyzetet feloldandó, a jelentés azzal folytatódik, hogy Ausztria és a külföld közötti vámkapcsolatban is létező az a gyakorlat, mely szerint „a’ két különböző országok’ vámbéli tisztjei telylyesítik tulajdon forma ruháikban a’ vámbéli kezélést a’ nélkül, hogy ebből egyik vagy másik fél jussainak bár melly sértését következtette volna”. Innen már csak egy lépés volt annak beismerése, hogy ha ez máshol működik, miért nem lehetne Moson vármegye és Alsó-Ausztria között is meghonosítani, főleg, ha uralkodójuk amúgy is egy. A maradiság vádját még egy másik szálon is igyekeztek volna a rendekkel megcáfoltatni, mégpedig a merev jogértelmezés terén: „[...] attul lehet tartani, hogy midőn egy részről jogainkat talán kelletinél is féltékenyebben védelmezzük, más részről elesünk azon

⁸⁶ Az uralkodó levele. Bécs, 1846.11.06. Vö. MmL IVA 502a/97 2868/1846 (1846.11.24.).

⁸⁷ MmL IVA 502a/97 2868/1846 (1846.11.24.).

anyagi jótéteményektől, mellyeket más nemzetek már nagy mértékben élveznek, és mellyekre nekünk olly annyira szükségünk vagyon.”⁸⁸ Világossá kívánták tenni, hogy ezen okok miatt is a megye a vasutat mindenkor pártolta, a pályaudvart pedig természetföldrajzi okok miatt tették a magyar oldalra. Amennyiben a pályaudvar a brucki oldalon épült volna meg, az sokkal több költséggel járt volna, összességében a köz kárára. Így már nem a vámosok jelenléte, hanem csak azok „kicsapongásai” képezik a konfliktus tárgyát, ám remélik, hogy az uralkodó bölcsessége mindenki meglegedésére orvosolja majd a vitát.

A rendek a felolvasott előterjesztést azonban nem fogadták el. Az uralkodó által kínált biztosítékokat elégtelennek tartották, „sem az utazók kényelmét, sem egyéb okot elegendőnek arra nem tartván, hogy az Ausztriai vám tiszteknek az ország határán belüli törvény ellenes hivataloskodásaiban, az Ausztriai vámnak ott leendő szedésében megegyezzenek, vagy ehhez segéd kezeket is nyujtsanak”, ezért a királyt „jobbágyi hódolattal” kérték, helyezze el az osztrák vámot Újfaluból Bruckba. Ellenkező esetben a megye a legközelebbi országgyűlés elé viszi az ügyet.⁸⁹

A király viszontválaszában meglepve konstataálta, hogy „kedvelt Hívei” ennyire mereven közelítenek a vámhivatal ügyéhez, s felhívta a rendek figyelmét, hogy Magyarországon, Nyitrától egészen Máramarosig „a’ magyar harminczadokkal egyesített számos illetén hivatalok divatoznak a’ nélkül”, hogy a rendek – belátván a kölcsönösség szükségességét – ez ellen panaszt tettek volna, „vagy abból az ország jogai csorbitását következtették volna”. Újfaluban ugyanez a helyzet, sőt, mivel Sina cége évente adót fizet az állomás területéért, a megye akadékoskodásából a köz kárán túl magánkár is származik. A király végezetül parancsba adta („atyai szándékunk mellett továbbá is állhatatosan megmaradván”) korábbi rendelkezéseinek elfogadását, egyben érvénytelennek nyilvánította a megye határozatát.⁹⁰

A rendek az erélyes felszólításra beadták a derekukat, s mintegy megvilágosodva, teljes mértékben elfogadták a leiratban foglaltakat. A jegyzőkönyv érdekessége, hogy míg korábban folyamatosan a magyar közjog azon elemeire hivatkoztak, melyek alapján a vámosok jelenléte az ország szuverenitásának megsértését jelenti, addig most az együttműködést lehetővé tevő paragrafusokat citálták.⁹¹ A rendek ugyan elfogadták az uralkodó álláspontját,⁹² mindazonáltal jelezték, hogy a legközelebbi országgyűlésen törvényt fognak javasolni az ország határainak és törvényhatóságainak épségéről.⁹³ Moson megye hatóságai azonban érezhetően csak a kényszerű felsőbb nyomásnak köszönhetően mentek bele a kompromisszumba, a valóságban ugyanazt

⁸⁸ MmL IVA 502a/97 2868/1846 (1846.11.24.).

⁸⁹ MmL IVA 502a/97 2868/1846 (1846.11.24.).

⁹⁰ Az uralkodó levele. Bécs, 1846.12.03. Vö. MmL IVA 502a/98 2/1847 (1847.01.18.).

⁹¹ Így az 1729. évi II. törvénycikket; a helytartótanács által 1744-ben előkészített, de – a megye előtt ismeretlen – leirat formájában csak 1754-ben (02.16.) kiadott rendelet több passzusát. MmL IVA 502a/98 2/1847 (1847.01.18.).

⁹² „[...] biztosítva lévén a’ kegyelmes kir. leiratban adott fejedelmi szó által az ország határainak, ’s törvényhatóságunknak épsége [...]”. MmL IVA 502a/98 2/1847 (1847.01.18.).

⁹³ MmL IVA 502a/98 2/1847 (1847.01.18.).

gondolták a kérdésről, mint előtte: az osztrák vámosoknak semmi keresnivalójuk a megye területén.

A megye saját hatáskörben határozott a Sina által finanszírozott biztos teendőiről is. Feladata lényegében az osztrák hatóságok működésének felügyeletéből állt, munkájáról jegyzőkönyvet kellett vezetnie.⁹⁴ A pályabiztosnak ki-nevezett Csonka Károly jelentéseivel azonban inkább csak ébren tartotta a konfliktust: az, hogy közvetlen rálátása volt az osztrák tisztviselők működésére, nem segítette a vita lezárását. Már 1847 májusban úgy vezette fel jelentését, hogy a „Magyar Hon még e’ jelen esetben is a’ leg utolsó Nemzetek között áll, mert a’ Magyar határok szélein Harminczad és Német vég vám szedő Hivatalok telepedvén meg, ezek határozzák el az egyének ki vagy bé szállíthatását, a’ nélkül, hogy Magyar Ország részéről leg kisebb bé folyás gyakoroltatna”. Kérte ezért, hogy a megye is állítson fel állandó határőrállomást, mert így az „Önkény ’s Törvény ellenes eljárásokat meg gátolván, igaz járatú Magyar lakosoknak” az utazás során sokat tudna segíteni.⁹⁵

*

Bruck és Moson megye viszályának történetét egy szimbolikus jellegű, de a város és a vármegye közötti feszültséget tovább szító sérelem ismertetésével zárom, amely után az 1848-as forradalomig – a régiek árnyékában – újabbak már nem kerültek felszínre. A konfliktus az 1847. évi Szent István-nap megünneplése kapcsán alakult ki. Csonka Károly jelentése szerint a pályaudvaron – bár ő az ünnepségre meghívta az állomásfőnököt is – „az egész Magyar haza által különösen megülni szokott Szent-Istvány király napján minden cselédjeit botrányos, ’s zörgös munkával látván foglalkozni”. Felszólította ugyan a pályaudvar vezetését a munkálatok azonnali félbehagyására, de a tiszt „ezen hiv. felszólítását megvetve cselédjeit olly botrányos munkával napestig foglalkoztatta, ’s végre hogy a’ brucki lakosok is magyar földön fekvő birtokaikon mezei munkával dolgozának.”⁹⁶ Látható, a forradalom előestéjén augusztus 20. már egyértelműen egy politikai töltetű magyar nemzeti ünnep alakját öltötte, amelyben az osztrákok nem kívántak részt venni.

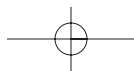
A viszály tanulságait a fejezet elején olvasható mottók foglalják össze a legjobban. Bruck-Újfalu jogi helyzetét sem az 1556-os, sem pedig a későbbi törvények nem rögzítették egyértelműen, emiatt Bruck tulajdonosi státusa és Újfalu-pusztta közzjogi helyzete a rendi időszakban mindvégig bizonytalan maradt. Elemzésemben igyekeztem az így előállt konfliktushelyzeteket bemutatni, ezáltal a rendi gondolkodásmód sajátosságait felfedni: a rendi jog nemcsak vertikálisan, a társadalmi csoportok, tehát az eltérő rendi minőségek között tett különbséget, hanem horizontálisan, a földrajzi térben is. Az utóbbi képezte azt az alapot, melyre a rendi társadalom a maga nyers, nagyon egyértelmű megkülönböztetéseivel ráépült.

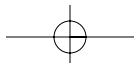
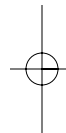
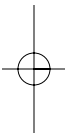
⁹⁴ Sály 1979, 132.

⁹⁵ MmL IVA 510/18 (jelzet nélkül) (Bruck, 1847. 05.).

⁹⁶ MmL IVA 502a/98 2948/1847 (1847.09.15.).

A PARASZTI PIACOSODÁS ÉS KERESKEDELEM HÁTTERE

A paraszti gazdálkodás háttere

„...Wia da Baua, so das Föld« mondja a mosoni német.”¹

Jóllehet valamennyi vizsgált problémásík közül a paraszti népesség gazdálkodása és birtokviszonyai a legjobban feltárt, mégis, az eltérő megközelítések és a következetesen végigvitt alap kutatások hiánya miatt éppen ennek az összefoglalása tűnik a legnehezebbnek. Közismert, hogy Moson megye birtokviszonyai, úrbéres népességének jogi kondíciói eltértek a Magyarországon vagy akár a Dunántúlon megszokottól. A részletek kibontása során ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy több bizonytalan terület is akad, amelyek megnehezítik, hogy pontos képet nyerjünk a megye sajátos helyzetéről.

Az egyik ilyen kérdés a jobbágytelek mérete. Az úrbérrendezés előtti telkekméret a Mária Terézia-féle standardnak hozzávetőleg a négyszeresét tette ki a megyében. Az úrbérrendezés során a telkekhez nem nyúltak, csupán az új szabvány szerint nevezték azontúl gazdáikat egy- (két-, három-, négy-) telkes jobbágnak. Ez a sajátosság azonban nem általánosítható a megye egész területére, leginkább csak a magyaróvári uradalomnak a mosoni síkságon és a Hanság északi szélén elterülő, nagy határu településeire lehetett igaz. Ott viszont még a 19. század hatvanas éveiben is élt ez a felosztás, és a hozzá társított gazdakategóriák.² Számításba kell vennünk azt is, hogy a parasztok által a jobbágyfelszabadítást megelőzően használt területet nem pusztán a szigorúan vett telki állomány alkotta, hanem több olyan, informálisan odatartozó, úrbéri szempontból viszont attól független tartozéka is volt, mint az ún. maradvány- és irtásföldek.

Emellett az sem világos, hogy mekkora ölszámú holdakkal számolhatunk, illetve ténylegesen mekkora holdszámot rendelhetünk az így előállt telkekhez. A helyi elnevezések és a standardizált országos kategóriák közötti átjárás sem mindig megoldott.

¹ Nitsch 1913, 31.

² „Aber sehr häufig sind zwei, nicht selten auch drei oder noch mehr solcher Sessionen in dem Besitze eines einzigen Bauern, und jenes ideelle Ausmaß wird in der Wirklichkeit meist bedeutend überschritten, so daß es in dieser Gegend eine Menge wirklicher Bauerngüter von 80 bis 150, ja bis 250 Joch gibt – man nennt sogar nur den Besitzer von vier Sessionen einen ganzen Bauern, den Besitzer zweier einen halben, den Besitzer von nur einer Session einen Viertelbauern; am häufigsten sind wohl die sogenannten Halbbauern mit etwa 80 bis 100 Joch.” (Hecke 1861a, 29–30.)

E buktatókat is szem előtt tartva, ha arra keressük a választ, hogy a Moson megyei, alapvetően német parasztság létformája miben különbözik más hazai tájak parasztságától, akkor célszerű egy osztrák szerző szemszögéből áttekinteni a késő rendi magyar mezőgazdaság és paraszti gazdaság sajátosságait. Gustav Otruba modelljében a magyar parasztság kapcsán a piaci technikák elterjedésének hiánya miatt kialakult kényszerkonzervativizmusról beszél. Ennek hátterében a következő tényezőket emeli ki:

Az osztályos öröklés a földbirtok nagyfokú elaprózódását és „valamennyi társadalmi csoport nagyfokú elszegényedését” eredményezte. Az elszegényedés ellen mindenki fokozott autarkióval próbált védekezni, így a parasztgazdaság még a 19. század első felében is jobbára „zárt házgasdaság” maradt. Ennek következményeként senki – még a kézművesek sem – tekintettek a lokális piacon túlra, csak néhány szabad királyi városnak és megyeszékhelynek voltak külszói kereskedelmi kapcsolatai (Sopron, Magyaróvár, Moson, Szombathely, Pozsony). E területekre is igaz azonban, hogy nem alakult ki a luxusipar, a kézművesek csak helyi nyersanyagból dolgoztak, még ha nem egy esetben iparszerű méretekben is (pl. csizmadiák).³

Amennyiben az Otruba által az ország piacodásáról megfogalmazottakat ideáltípusnak tekintjük, akkor már az eddigiekből is jól látható, hogy Moson megye sajátosságai Otruba modelljének legalább részben ellentmondanak, és – a magyar jogrend ellenére – számos ponton inkább az osztrák területek jellemzőivel állíthatók párhuzamba.⁴ Azt azonban, hogy a régiós munkamegosztásnak a protoindustrializáció indukálta profiltisztulásán túl, a megyére jellemző – s a bevezetőben kilenc pontban összefoglalt – sajátosságok közül melyik milyen súllyal esett latba, utólag már nem lehet megállapítani. Mindennek a piacodás belső, mentális hajtóerői és a külső környezet nyújtotta lehetőségek fényében lenne jelentősége. A fő kérdés talán az lehetne, hogy mennyire volt vállalkozó szellemű a mosoni jobbágy. Nagyobb volt-e a változtatásra, az új kipróbálására, kockázatvállalásra való hajlama, mint másoknak, vagy a paraszti világ óvatossága, konzervativizmusa jellemezte őt is, s csak a külső, a társadalmi és földrajzi környezet kínálta minták és lehetőségek miatt lett intenzívebb és piacodottabb a helyi mezőgazdaság, mint az ország más tájain. Nyilvánvalóan nagyon sokat számított Bécs közelsége, ahol nyelvi korlátok nélkül, otthonosan mozoghattak. Hasonlóan jelentősnek kell tartanunk a magyaróvári uradalom fentebb ismertetett mintaadó szerepét a gazdálkodás terén.

A következőkben az 1768-ban bevezetett úrbéres rendszer sajátosságait szeretném áttekinteni, majd az 1848-ig eltelt nyolcvan év változásait bemutatni.

³ Otruba 1971, 34–35.

⁴ A szomszédos alsó-ausztriai területek földbirtokmegosztásához lásd Brusatti 1957, továbbá Feigl 1964, a nagybirtok fejlődéstendenciáihoz pedig Knittler 1993. Vörös Károly Burgenland déli részét, azaz az egykori Vas vármegye nyugati szélét vizsgálva a mosoni sajátosságokkal rokon tényezőket emel ki a 18. század közepéről: 1. a területet csaknem kizárólag a nagybirtok uralta, és a kis- és középnemesség hiányzott, miként a szabad királyi városok is; 2. a terület a török harcoktól jórészt megkímélődött; 3. a határjelleg miatt a 18. századtól egyre intenzívebb gazdasági kapcsolat alakult ki Ausztriával (Vörös K. 1960, 6, 10–11).

A Moson vármegyei úrbéres népesség viszonyai a 18. század második felében

A megye agrártörténetével foglalkozó kutatók elsőként azzal szembesülnek – amit mérvadó kútfők is kiemelnek –, hogy itt a jobbágytelek átlagos nagysága még a jobbágyfelszabadításkor is meghaladta az egy egészet, ami példátlan jelenség Magyarország agrárviszonyai között. 1848-ban Moson vármegyében 4433 úrbéres telek szabadult fel, melyekre 3473 jobbágy jutott. Közülük több mint egy egész telekkel bírt 1188 gazda; egy főre átlag $1\frac{12}{32}$ telek jutott.⁵ (Tekintetbe kell vennünk azonban azt is, hogy nincs két forrás és két szerző, amely vagy aki ugyanazokat az adatokat citálná.)⁶ A kérdéskört önálló tanulmány keretei között vizsgáló Sándor Pál és Nagy Lajos is igyekezett magyarázatot találni e jelenségre.

Az ország térképére pillantva feltűnik, hogy a Dunántúl ezen szegletében a környező megyékhez képest jóval ritkább a településhálózat, a községek határának mérete ugyanakkor többszöröse a belsőbb területeken jellemzőnek. A jelenség hátterében az áll, hogy a török 1529-es és 1532-es Bécs elleni hadjáratai, majd a tizenöt éves háború idején több település teljesen elnéptelenedett. A 16–17. századi pusztásodás mint a hódoltság időszakának strukturális öröksége a későbbiekben is meghatározta a megye településszerkezetét. Az elpusztult községek határát vagy a szomszédos települések olvasztották be a magukéba, vagy pedig – a magyaróvári uradalom területén – mint az uradalom által bérbe adott, kiterjedt legelők jól hasznosultak a marhakereskedelemben.⁷

Ebből azonban még nem következnek a telekátlag sajátosságai. Nagy Lajos a mosoni specifikumokat – s főként a szabad költözésű jobbágyok igen magas számát – azzal magyarázza, hogy a középkortól kontinuus népességet feltételez, míg Sándor Pál a pusztatellekre történő 18. századi telepítéseket vélelmez.⁸ Az igazság a két álláspont között van: a Szigetköz kontinuus magyar népességét nem számítva, a horvátok a 16. században, a németek a 17. század első felében telepedtek meg a megyében,⁹ az utóbbiak osztrák–német szokásjogot tükröző törzsöröklési rendszere pedig sikerrel konzerválta a kezdeti idők telekstruktúráját, de legalábbis nagyon lelassította annak felbomlását.

⁵ Galgóczy 1855, 79; Ditz 1869, 83. Fényes Elek 1839-re ugyanerre a telekszámra 3474 jobbágyot ad meg (Fényes 1847, II. 12). Galgóczy az OMGE emlékkönyvében is megemlékezik erről: „[...] az 1848-dik évi összeírás pedig itt talált legtömegesebben jó modu parasztokat s a legnagyobb földbirtoku jobbágyot is, 10 telekkel Szent-János községből a magyar-óvári uradalomból írta össze.” (Galgóczy 1879, 76.) Országos kitekintésben újabban lásd Orosz 1972, 59–60.

⁶ Felmerül a kérdés, hogy „Moson megye szélsőséges »trendje« egy valóban ennyire elkülönülő történelmi fejlődést tükröz, vagy inkább számítási hibákat takar” (Szirányi 1989, 533).

⁷ Dominkovits 2001, 301, 310–313; 2006, 20–23; Tobler 2003b, 364–365.

⁸ Sándor 1968, 538; Nagy L. 1970, 157. Nagy Lajos álláspontjával egyezően vall még Dávid Zoltán is, aki a mosoni sajátosságok mögött „töröktől nem háborgatott, zárt uradalmi keretek között élő” népességet feltételez (Dávid 1968, 113).

⁹ A mosoni német falvak rendezettségéből Haberlandt arra következtet, hogy a török pusztítások után építették újjá őket (Haberlandt 1935, 11).

Az úrbérrendezéssel egy olyan pillanatsfelvétel készült, amelyen – a standardizált kategóriák mögé pillantva – elvben felfedezhetők a megyére jellemző sajátosságok. A forrásszintű kutatást azonban nem állt módomban e területre is kiterjeszteni, áthidaló megoldásként a Felhő Ibolya által szerkesztett, *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában* című munka egyetlen megjelent, a dunántúli helyzetet makroperspektívából vizsgáló kötetére támaszkodom, melynek Moson megyét tárgyaló fejezetét Nagy Lajos írta.¹⁰ Mivel Nagy Lajos tanulmánya az 1767-es rendezéssel előállt viszonyokat elemzi, már csak az időrend miatt is célszerűnek látszik, ha elsőként ennek megállapításait veszem sorra, még akkor is, ha az általa használt, az úrbérrendezés kategóriarendszerét követő, homogenizáló besorolások a helyi sajátosságokat részben elfedik, statisztikai megközelítése miatt pedig az átlagostól elütő eseteket csak ritkán nevesíti.

Nagy Lajos az úrbérrendezés körülményeinek elemzésekor 49 település adataival számol; Magyaróvárról mint privilegizált mezővárosról nem készült úrbéri tabella,¹¹ a 6 ½ telken 54 úrbéres lakta Felsőillmic ekkor még Sopron vármegyéhez tartozott, csak az 1802. évi XIII. törvénycikk csatolta Mosonhoz.¹² A továbbiakban az összefoglalót követve,¹³ a mosoni úrbéres rendszer főbb sajátosságai a következők:

A máshol colonus néven szereplő jobbágy fogalmának Mosonban a Bauer elnevezés felelt meg. Főleg a magyaróvári uradalom községeiben használták a Söllner, Söldner kategóriát, ami azonban itt nem feleltethető meg a másutt használatos zsellér kifejezésnek, ugyanis ők a valóságban 1/8–1/2 telekkel bíró jobbágyok voltak.¹⁴ A Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor 577, ebbe a kategóriába tartozó egyént írtak össze a vármegyében, akik 242 zsellértelekkel – valójában: jobbágytelekkel – bírtak. Mindössze 96 zsellérnek nem volt jobbágytelke a megyében. Utánuk következtek a „leveles házások”, azaz a Briefhäuslerok, olyan házask zsellérek, akik szántóval és réttel is rendelkeztek, igaz, arra is van példa, hogy egyikkel sem. Utóbbiak gazdasági helyzete végeredményben egy házask zsellérnek feleltethető meg. A máshol megszokott házask zsellér kategória Moson vármegyében „behauste Inwohner” és „Holdenhäusler” néven bukkan fel, míg a házatlan zsellérek „unbehauste In-

¹⁰ Vö. Nagy L. 1970. A paraszti népesség helyzetének alakulására a 18. században birodalmi kitekintésben újabban lásd Barta 2005.

¹¹ Magyaróvár mezőváros kiváltságaira és azok visszaszorítására lásd Mihály 1979; 2004, 12–16, 55–113; Tobler 2003b, 369.

¹² Arak, Védeny, Csúny, Lajtafalu, Oroszvár, Magyaróvár, Császárkőbánya, Lucsony és Horvátkimle, bár – Magyaróvárt leszámítva – készült róluk úrbéri tabella, nem kaptak urbáriumot, úrbéri terheiket továbbra is a földesúrral kötött szerződések szabályozták (Nagy L. 1970, 158). Felsőillmic áttekintő tábláját lásd uo. 230–231.

¹³ Nagy L. 1970, 157–173. Noha Josef Homma dolgozata a burgenlandi térség úrbéres viszonyainak elemzését ígéri, valójában a magyarországi paraszti népesség jogi helyzetét mutatja be a középkortól 1848-ig, burgenlandi specifikumok nélkül (Homma 1957).

¹⁴ Vö. Varga János megállapítása: „Egyes vidékeken – például Mosonban – zsellérnek tekintettek és így is jelölték mindenkit, akinek földje nem érte el az úrbérrendezés előtt divatozó teleknagyság – az antiqua sessio – ¼-ét, holott ennek az ¼-nek 13-14 hold volt az alsó határa.” (Varga J., 1967, 133.)

wohner”, „Inleuth” és „Holden” neveken szerepelnek.¹⁵ Nagy Lajos az elemzés során e tarka kategóriarendszert úgy igazította hozzá az úrbérrendezés hivatalos kategóriáihoz, hogy a „Bauer”, „Söldner”, „Briefhäusler” kategóriáktól függetlenül, azokat, akik jobbágytelekkel bírtak, minden esetben a telkes jobbágyok között szerepeltette. Ugyanígy járt el a házbirtok esetében a házatlan és házas zsellérekkel is.¹⁶

Az előbb leírtak némi magyarázatra szorulnak. Mint arra Sándor Pál már a hatvanas években rámutatott, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés előtt Moson megyében egy egésztelkes jobbágy földje meghaladhatta a 100 holdat.¹⁷ A magyaróvári uradalomhoz tartozó Féltoronyban például 1700-ban 144 hold szántó és 36 hold legelő tett ki egy egésztelket. E nagyvonalú felosztás ugyan már 1715-re 67,5 hold szántóra csökkent, de még így is több mint háromszorosa volt a későbbi hivatalos értéknek.¹⁸ Zurányból Gyurikovits György 1819-ben azt jelentette, hogy „egy fél telkes jobbágy 120 pozsonyi mérős szántót (60 hold) birtokol”.¹⁹

Nagy Lajos előtt ugyanakkor, aki az eszmei értéket követte számításaiban, nem volt ismeretes, hogy Moson vármegyében az előbbi esetekben nem egyszerűen több telek volt egy-egy jobbágy kezén, hanem történetileg más mérték szerint alakult ki a jobbágytelek mérete. Az úrbérrendezéskor mindössze annyi történt, hogy a helyi sajátosságokat hozzáigazították a központilag előírt kategóriákhoz, megalkotva így az egy-, két-, három- és négytelkes jobbágy fogalmát.²⁰ 1768-ban, a földek osztályba sorolásakor Mosonban a telkek régi holdértékét változatlanul hagyták, de névleges értéküket felemelték, „mégpedig olyan mértékben, hogy az új névleges érték a régi abszolút értéket fejezze ki”.²¹

Az úrbérrendezéskor, a standardizált kategóriák tükrében, a következőképpen oszlott meg a megye úrbéres népessége:

17. táblázat

Az úrbéres népesség megoszlása

telkes jobbágy	házas zsellér	házatlan zsellér	összes úrbéres
4113 (55,75%)	1442 (19,55%)	1822 (24,70%)	7377 (100%)

Forrás: Nagy L. 1970, 160.

¹⁵ Nagy L. 1970, 157. Az elnevezések feloldását lásd még Brettl é. n. [1999], 28; illetve néprajzi szempontból Vosáhló 1931, 16. A „Kleinhäusler” és „Inleuth” (Inleute) definitív meghatározására lásd még Bruckmüller 2001, 138. Tétény esetében a kutató szintén belebotlott a kategóriák definiálatlanságába. (Zwickl, L. é. n. [2007], 47.)

¹⁶ Nagy L. 1970, 159; a magyarázó táblát az előző oldalon közli.

¹⁷ Sándor 1968, 535.

¹⁸ Brettl 1991, 100–103.

¹⁹ Grailich [1817–1820] Melléklet, 618.

²⁰ Vö. Hecke sorai a 2. lábjegyzetben.

²¹ Sándor 1968, 535.

Nagy Lajos ötös szorzót alkalmazva becsülte meg a 7377 főhöz tartozó családok népességét. Eredményként 36 885 főt kapott, ami a megye akkori népességének (44 886 személy) körülbelül 82 százalékát tette ki.²² Nem vette figyelembe azonban, hogy a Moson vármegyei jobbágyság háztartásaiban – jöllehet ez a telekméretekből nyilvánvaló – az állandó alkalmazásban álló szolgák jelentős szerepet játszottak, így az úrbéres rendszerben közvetve helyet foglaló népesség száma és aránya ennél magasabb lehetett. Ez az 1828-as összeírás adatai alapján válik majd nyilvánvalóvá (lásd lejjebb).

Az úrbéres minőség egyik alapidimenziója a jobbágyok jogállása, ami Moson megyében igen kedvező képet mutat.²³ 1767-ben mindössze egyetlen település, a köpcsényi uradalomhoz tartozó Horvátjárfalu lakói voltak örökös jobbágyok. Az urbárium alapján szabad költözésű volt a megye településeinek többsége, összesen 31 község népessége.²⁴ Emellett jelentős számban voltak ismeretlen kötöttségű települések is, szám szerint 17,²⁵ azonban „más forrásokból megállapíthatóan ezeknek a községeknek a jobbágysága szabadköltözésű volt”.²⁶ Azaz a megye e dimenzióban is kiemelkedik az országos átlagból, ahol az úrbérrendezéskor a szabadmenetelűek aránya 35-40 százalék körül mozgott.²⁷

18. táblázat

Az úrbéres népesség megoszlása a települések kondíciója szerint

	helységek száma	úrbéresek száma
örökös jobbágy	1 (2,04%)	107 (1,45%)
szabad költözésű	32 (65,31%)	4 837 (66,06%)
vegyes	–	–
ismeretlen [szabad]		
kondíciójú	16 (32,65%)	2 397 (32,49%)
összesen	49 (100%)	7 341 ²⁸ (100%)

Forrás: Nagy L. 1970, 162.

²² Nagy L. 1970, 160–161.

²³ Nagy L. 1970, 161–162, valamint térképmelléklet.

²⁴ Bánfalu, Barátfalu, Bezenye, Császárkőbánya, Feketeerdő, Féltorony, Gálos, Gáta, Halászi, Hegyeshalom, Alsóillmic, Kálnok, Körtvélyes, Levél, Magyarakimle Miklósfalu, Nemesvölgy, Parndorf, Pátfalva, Pomogy, Pusztasomorja, Rajka, Vinten, Szentandrás, Szentmiklós, Szolnok, Tarcsa, Tétény, Újfalu, Valla és Zurány.

²⁵ Úgy mint Arak, Boldogasszony, Csúny, Horvátkimle, Lajtafalu, Lébény, Lucsony, Magyaróvár, Meccsér, Moson, Németjárfalu, Nezsider, Nyulas, Oroszvár, Szentjános, Szentpéter, Védeny.

²⁶ Nagy L. 1970, 158.

²⁷ Barta 1998, 15.

²⁸ Nagy Lajosnál 7377 szerepel (Nagy L. 1970, 162.)

Nagy Lajos azzal magyarázza a szabad költözésű jobbágyok magas számát, hogy a török időkben a vármegye népességét nem érték nagyobb csapások, így régi, középkori alapokon nyugvó jogaikat gyakorolták tovább.²⁹ Jóllehet láttuk, hogy ez nincs így, hiszen a 16–17. században időlegesen a vármegye nagy területei néptelenedtek el, majd népesültek újra, annyi mégis igaz, hogy a 18. századra már minden település újra lakott volt, s betelepülés kizárólag spontán módon történt.

A 18. század második felében a vármegye két nagy uradalmához, a herceg Esterházy-birtokhoz és Krisztina főhercegnő magyaróvári uradalmához tartozott a megye úrbéres telkeinek 82,19, az úrbéresek 79,74, az úrbéres földterületnek pedig 80,64 százaléka; a maradékon osztoztak az egyházi és a kisebb világi birtokosok. „A legjobb helyzetben a főhercegi uradalomhoz tartozó mezővárosok voltak, ezeknek nagy részében a telkes jobbágyok a magasabb kategóriákba tartoztak.” Ehhez Nagy Lajos példaként említi, hogy „Zurányban az 55 telkes jobbágy közül 52 bírt másfél teleknél nagyobb jobbágybirtokot, s csaknem hasonló volt a helyzet a többi főhercegi mezővárosban is”.³⁰ Major Pál az 1870-es évekből visszatekintve ugyanerre a megállapításra jut: a főhercegi uradalom jobbágyai „tényleg sokkal több birtokkal voltak ellátva, mint amennyi azokat az urbéri telkek számához képest megilletné, mindamelllett az urbéri szakmány eredetileg is felére lőn leszállítva”.³¹

A jobbágyok különböző terhei igen változatosan oszlottak meg, a megyében sem a kilenced, sem a robot tekintetében nem találunk egységes szabályozást, uradalmanként változott a pénzjáradék mértéke. Ismét Nagyot idézve, aki ez esetben az urbéri kilenc kérdőpontra adott válaszokat használta forrásként, „a kilencedet 11 helység természetben, 13 helység készpénzben fizette, a többi helység viszont egyáltalán nem adott kilencedet”.³² Nyolc településen, Nezsiderben, Nyulason, Oroszváron, Csúnyban, Lajtfaluban, Védenyben, Arakon és Horvátkimlén a jobbágyoknak nem volt robotkötelezettsége, hanem „pénzben váltották meg ezt a szolgáltatást”.³³ Következés-

²⁹ Nagy L. 1970, 162.

³⁰ Nagy L. 1970, 163. Nagy István a magyar kamara működését elemző monográfiájában a Mária Terézia-féle jobbágyvédő rendelkezésekkel összefüggésben egy, a kamarai birtokok számára 1772-ben kiadott utasítást ismertet: „[...] a jobbágyokat megfelelő földdel lássák el. A kamara akadályozza meg, hogy a jobbágyokkal a kincstári birtokon rosszul bánjanak, vagy törvényellenesen kivetett szolgáltatásokkal terheljék meg őket. A kamara érezze kötelességének azt is, hogy az úrbérrendezést a kamarai és a koronabirtokokon a felsőbb rendeleteknek megfelelően hajtsák végre, és ezzel a földesuraknak is jó példát mutassanak.” (Nagy I. 1971, 218.) Mindez egybevág August Ernst megállapításával, aki a magyaróvári Habsburg-uradalom kapcsán a következőképpen fogalmaz: „Das Auftreten der Habsburger in Ungarn und die Übernahme des Kameralgutes Ungarisch Altenburg bedeutete für die Bauern eine Erleichterung ihrer sozialen und wirtschaftlichen Lage. [...] Die Habsburger brachten die milderen Normen der niederösterreichischen Grundherrschaft und damit mehr Freiheit für die Untertanen. [...] Die Wirtschaftslage der Bauern war etwas günstiger, wie überhaupt im Burgenland der strenge ungarische Maßstab nicht angewendet konnte, was die Nähe Österreichs wohl bewirkt haben dürfte.” (Ernst é. n. [1954], 57–58.) Vö. még Fónagy 1999, 1161; Kropf 1972.

³¹ Major 1878, 141.

³² Nagy L. 1970, 158. A paraszti terhek településszintű ismertetését a korszak végéről lásd a kötet mellékletében.

³³ Az úrbérrendezéskor Nyulas 210, Nezsider 1417 forintot fizetett évente (Nagy L. 1970, 157).

képpen már a 18. század közepén általános volt a készpénzjövedelem, egyébként a rendszer nem lehetett volna működőképes. Makroperspektívában szemlélve ez azt is jelenti, hogy a kora újkori kelet-európai fejlődéshez ideáltipikusan társítani szokott Gutsherrschaft típusú gazdaság- és uralomszerkezet itt kevésbé vert gyökeret, és egy kevésbé merev, a nagybirtok és a paraszti társadalom Lajtán túl jellemző átalakulási modelljéhez társítható, átmeneti területről beszélhetünk.³⁴

Áttérve a telki állomány sajátosságaira, az 1769. december 29-i besorolás szerint az egésztelek után járó szántók nagysága az első osztályú földdel rendelkező településeken 16 holdat, a másodosztályúaknál 18 holdat, a harmadosztályú határoknál 20 holdat, míg a negyedik osztályú földdel bíró községek esetében – a sok időszakosan víz alá kerülő terület miatt ilyen is volt – 22 holdat tett ki. E tételeket a későbbiekben az egyes minőségosztályok függvényében 20, 22, 24, illetve 26 holdra módosították.³⁵ Lényeges lenne tudnunk a holdak ölszámát, e tekintetben azonban ismét csak sok a bizonytalanság. A kataszteri és magyar hold keveredése rendszeres a forrásokban,³⁶ Grailich Zurányról szóló dolgozatában írja, hogy egy 1300 négyszögöles holdba két pozsonyi mérő gabonát vetnek, ami arra utal, hogy itt is a magyar hold volt az általános.³⁷ Hasonlóan problémás a rétekre vonatkozó mértékegység, a helyi adottságokhoz igazodó kaszás (Tagwerk) átszámítása: forrásaink és az újabb irodalom itt 800 és 1200 négyszögöl közötti értékeket egyaránt megadnak.³⁸

19. táblázat

A szántók megoszlása minőségosztályok szerint³⁹

	települések száma	szántó (holdban)
I. osztály	6 (12,25%)	21 423 (20,64%)
II. osztály	15 (30,61%)	41 426 (39,92%)
III. osztály	17 (34,69%)	32 111 (30,94%)
IV. osztály	10 (20,41%)	8 793 (8,47%)
ismeretlen	1 (2,04%)	31 (0,03%)
<i>összesen</i>	<i>49 (100%)</i>	<i>103 784 (100%)</i>

Forrás: Nagy L. 1970, 159.

³⁴ Vö. Rudolf Kropf értékelése: „Wenn wir abschließend nochmals die Agrargeschichte des Burgenlandes in der Neuzeit betrachten, so können wir feststellen, daß sie irgendwo zwischen Grundherrschaft und Gutsherrschaft steckengeblieben ist, wobei der Idealtyp der Gutsherrschaft nirgends zur Ausbildung kam.” (Kropf 1972, 22.)

³⁵ Nagy L. 1970, 158. A telki állomány minőségosztályok szerinti új besorolását az 1836. évi V. törvénycikk szabályozta. (*Magyar Törvénytár 1836–1868*, 22.)

³⁶ Vö. Benda Gy. 1973; 1981.

³⁷ Grailich [1817–1820] Melléklet, 612. Hagyományosan egy pozsonyi mérős föld 600 négyszögölt jelentett, ekkora területre vetettek 1 mérőnyi (62,5 liter) gabonát. 2 mérő adott tehát ki 1 magyar holdat. A föld termékenységtől s egyéb helyi sajátosságoktól függően ez azonban korántsem jelentett állandó területmértéket, lehetett 500 négyszögöl, de akár 800 is. Vö. Varga J. 1967, 12–13, 109.

³⁸ Vö. Wellmann 1967, 357; Sándor 1968, 425, 533; Benda Gy. 1973, 422; Horváth Z. 2001, 438.

³⁹ A táblázat adataihoz képest a szövegben a 158. oldalon kissé eltérő településszámokat találunk, így az 1. osztályú határoknál 6, a 3. osztályúaknál 18., a 4. osztályban pedig 12 települést.

A legjobb minőségű, illetve legnagyobb szántók néhány szerencsésebb település határában kerültek el. Az első osztályúakból például csak hat település (12,5%) részesedett, de ez a terület egyötödét jelentette. Az első és másodosztályú szántókat együtt szemlélve, a települések kétötöde a szántók csaknem kétharmadát birtokolta.

20. táblázat

A rétek megoszlása minőségosztályok szerint

	települések száma	rét (kaszás)
I. osztály	13 (26,53%)	9 276 (40,97%)
II. osztály	33 (67,35%)	13 277 (58,64%)
III. osztály	3 (6,12%)	89 (0,39%)
összesen	49 (100%)	22 642 (100%)

A három osztályba sorolt réteknél első osztályban, ahol mindig volt mód sarjúkaszálásra 8, másodosztályban 10, a harmadikban 12 kaszás tartozott hivatalosan egy egész telekhez.⁴⁰ Ha a sarjúkaszálási lehetőséget vesszük alapul, úgy a vármegye rétjei kiváló minőségűek voltak: a települések 94 százalékának volt módja a második kaszálásra, s gyakorlatilag valamennyi réten kaszáhattak sarjút. Csupán három település nem tudott élni ezzel a lehetőséggel, de itt a rétek kiterjedése is elenyésző volt.⁴¹ Nagy Lajos számításai szerint mind a szántóknak, mind a réteknek több mint a felét az úrbéres népesség birtokolta, amiből nagyarányú állattenyésztésre következtet, de nem számol a kereskedés lehetőségével.⁴² (Mint alább látni fogjuk, az 50 százalék körüli arány mind a rétek, mind a szántók esetében erősen alulbecsült érték.)

⁴⁰ Az 1836. évi V. törvénycikk a rétek esetében a következő kategóriákkal számolt: 1. osztály: 6 kaszás (mindig van sarjú); 2. osztály: 8 kaszás (ritkán van sarjú); 3. osztály: 10 hold (soha nincs sarjú). (*Magyar Törvénytár* 1836–1868, 22.)

⁴¹ Nagy L. 1970, 159.

⁴² A kiadvány Bárándy János 1844-ben közreadott adatait veszi az összes művelés alá vont terület kiindulópontjaként (468.400 hold), s ez alapján állapítja meg, hogy „az úrbérrendezés idején a megye szántó- és rétterületének kb. 65%-a az úrbéres népesség kezén volt. Ez a Dunántúlon egészen kirívó jelenség.” Ezek az értékek viszont sehogyan sem illeszkednek a 21. táblázat végeredményéhez, ugyanis az előbbi érték 65 százaléka 304 ezer hold, ami igen távol áll a táblázatban szereplő 130 ezertől. (Nagy L. 1970, 159–160.) Fónagy Zoltán más eredmények mentén, de hasonló következtetésre jut, mint Nagy Lajos. Az ő számításai szerint az 1780-as években Moson megyében a mezőgazdaságilag hasznos területen belül az úrbéres terület aránya 39,56 százalékot tett ki. Ezzel az aránnyal – nem véve ide a bizonytalan értéket mutató Árva megyét – a legelső helyen szerepel a megyék rangsorában, az országos átlag mindössze 17,69 százalék. (Fónagy 1999, 1150–1151.)

21. táblázat

A megye összes úrbéres földterületének
megoszlása (holdban)

beltelek	1 896 (1,45%)
szántó	103 784 (79,46%)
rét	22 642 (17,34%)
<i>telki állomány összesen</i>	<i>128 322 (98,25%)</i>
községi föld	2 289 (1,75%)
<i>mindösszesen</i>	<i>130 611 (100%)</i>

Forrás: Nagy L. 1970, 159.

(Fónagynál az összesített telki állomány Mosonban

128 818 – 1200 □ öles – hold. Fónagy 1999, 1152 és 1158.)

Más vármegyékkel összevetve, a teleknagyságot illetően a legfeltűnőbbek a vármegye jellegzetességei. Az úrbérrendezés idején a Dunántúlon a megyénkénti telekátlag 0,43-0,7 körül alakult, ezzel szemben Moson vármegyében 0,95 volt (amiből viszont az következne, hogy ez az amúgy is magas telekátlag 1848-ig még nőtt is). A 49 településből csak 12-ben volt a telekátlag féltelek alatt. A vármegye nagyhatárú településein, 17 községben ugyanakkor a telkek átlaga egy egész felett volt (pl. Mosonban 1,63; Szolnokon 1,8; Hegyeshalomban 1,87; Miklósfalun 2,14; Zurányban 1,45; Lébényben 1,55; Szentjánoson 1,14). A jobbágyok 28,68 százaléka, 1180 személy rendelkezett egy egész vagy annál nagyobb birtokkal, ami az úrbéres földterület 57,74%-át jelentette.⁴³

A jobbágyok között a félteleknél kisebbel bírók aránya az úrbérrendezés-kor – a 8 százaléknyi ismeretlent nem számolva – nem érte el a kétötödöt.

⁴³ Nagy L. 1970, 160–161. (Nagy Lajos itt közölt táblázatai alapján, a szöveges magyarázatban a szerző az egy telek feletti csoportjába beleszámolja a háromnegyed telkeseket is.) Kirívó eset Moson és Szolnok, ahol 13-13 jobbágnak volt 4¾ telke, ami 95 hold szántót és kb. 85 hold rétet jelentett (uo.). A későbbi gazdacímtárak előhírnöke, az 1865-ös kataszteri felmérés községsoros része is informál a paraszti kézen levő, 100 kataszteri hold feletti birtokokról. Nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a magyaróvári uradalom területén Albrecht főherceg mellett feljegyzett valamennyi 100 hold feletti birtokos a volt jobbágyok közül került ki, Szolnokon 15, Miklósfalun ötven, Hegyeshalomban 13, Zurányban hét fő. Vö. *Magyarország terjedelme 1865*, 200, 202.

22. táblázat

A telkes jobbágyok rétegződése

ismeretlen telekméret	343 (8,34%)
$\frac{1}{8}$ telek	208 (5,06%)
$\frac{1}{8}-\frac{1}{4}$ telek	401 (9,75%)
$\frac{1}{4}-\frac{1}{2}$ telek	984 (23,92%)
$\frac{1}{2}-\frac{3}{4}$ telek	611 (14,86%)
$\frac{3}{4}-1$ telek	386 (9,39%)
$1-1\frac{1}{2}$ telek	539 (13,10%)
$1\frac{1}{2}$ telek felett	641 (15,58%)
<i>összesen:</i>	<i>4 113 (100%)</i>

Forrás: Nagy L. 1970, 161.

A kötetnek a zsellérek birtokviszonyaira vonatkozó adatait még nagyobb óvatossággal kell kezelnünk: nehezen elképzelhető, hogy az úrbéres népesség 44,25 százalékát kitevő zsellérek, azaz az $\frac{1}{8}$ telekhányad alatti vagy föld nélküli parasztok (vö. 17. táblázat) a szántóknak mindössze 1, a réteknek pedig 1,57 százalékát birtokolták volna. Ez még akkor is így van, ha valamennyi ismeretlen jogi státusú földet a zsellérekhez rendeljük (vö. 23. táblázat). E kérdés is csak a teljes forráscsoport újbóli feldolgozásával tisztázódhatna.

23. táblázat

Az úrbéres népesség birtokviszonyai
telkes jobbágy-zsellér bontásban (holdban)

az úrbéres földekből	telkes jobbágyoké	zselléréké	ismeretlen	összesen
beltelek	1 632 (86,08%)	163 (8,6%)	101 (5,32%)	1 896 (100%)
szántó	94 155 (90,72%)	1 033 (1%)	8 596 (8,28%)	103 784 (100%)
rét (kaszás)	18 670 (82,46%)	356 (1,57%)	3 616 (15,97%)	22 642 (100%)
<i>összes telki állomány</i>	<i>114 457 (89,2%)</i>	<i>1 552 (1,21%)</i>	<i>12 313 (9,59%)</i>	<i>128 322 (100%)</i>

Forrás: Nagy L. 1970, 161.

A telekátlag szoros összefüggést mutat az adott földesúr birtokának méretével (24. táblázat). Minél nagyobb a földesúr birtoka, annál inkább növekszik az egységnyi telekátlag. Az egy telek feletti birtokok a vármegye 5 ezer hold feletti uradalmaiban voltak jellemzők.

24. táblázat

A birtokméret és telekátlag megoszlása

birtokméret	telekátlag
100 hold alatt	0,33
101–500 hold	0,53
501–1000 hold	0,88
1 001–5000 hold	0,73
5 001–10 000 hold	1,00
10 000 hold felett	1,00

Forrás: Nagy L. 1970, 160.

Világi-egyházi bontásban azt találjuk, hogy a telekátlag a legmagasabb értéket a világi papi, azaz nem szerzetesi birtokokon érte el 1,1-es értékkel, de ez összességében a megye úrbéres népességének csak elenyésző részét, 145 embert érintette (vö. 25. és 26. táblázat). Ettől alig elmaradva következtek a világi magánbirtokosok 0,99-es, gyakorlatilag egy egész telekátlaggal, majd a szerzetesrendi birtokok 0,67-es átlagos telekátlaggal.⁴⁴ Mindezt tovább árnyalhatjuk birtoknagyság-kategóriák szerint:

25. táblázat

A telekátlag megoszlása tulajdonosi háttér szerint

birtokméret	telekátlag		
	világi magánbirtok	világi papi birtok	szerzetesrendi birtok
100 hold alatt	0,27	0,50	–
101–500 hold	0,56	–	0,44
501–1000 hold	0,88	–	–
1 001–5000 hold	0,70	1,14	0,68
5 001–10 000 hold	1	–	–
10 000 hold felett	1	–	–

Forrás: Nagy L. 1970, 160.

A telekátlag után nézzük az úrbéres megoszlását a birtokosok csoportjai szerint! Az úrbéres népesség 85,64, a telkes jobbágyok 88,23 százaléka állt a világi nagybirtokosok joghatósága alatt. Az egyházi birtokokon ezzel szemben a házas és házatlan zsellérek aránya magasabb volt a telkes jobbágyokénál.

⁴⁴ Nagy L. 1970, 160.

26. táblázat

Az úrbéres népesség megoszlása tulajdonosi háttér szerint

tulajdonos	az úrbéresek száma			
	telkes jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér	összes úrbéres
világi birtokos	3 629 (88,23%) 57,45%	1 210 (83,91%) 19,15%	1 479 (81,18%) 23,4%	6 318 (85,64%) 100%
világi papi birtok	29 (0,71%) 20%	66 (4,58%) 45,52%	50 (2,74%) 34,48%	145 (1,97%) 100%
szerzetesrendi birtok	228 (5,54%) 40,65%	139 (9,64%) 24,77%	194 (10,65%) 34,58%	561 (7,60%) 100%
<i>egyházi összesen</i>	257 (6,25%) 36,5%	205 (14,22%) 29%	244 (13,39%) 34,5%	706 (9,57%) 100%
kincstári birtok közbirtokossági birtok ismeretlen	– – 227 (5,52%) 64,3%	– – 27 (1,87) 7,65%	– – 99 (5,43%) 28,05%	– – 353 (4,79%) 100%
<i>összesen</i>	4 113 (100%) 55,75	1 442 (100%) 19,55%	1 822 (100%) 24,70%	7 377 (100%) 100%

Forrás: Nagy L. 1970, 161–162, és saját számítás.

Az úrbéres népességnek a tulajdonosok birtokmérete szerinti megoszlása a következő:

27. táblázat

Az úrbéres népesség megoszlása
a tulajdonosi birtokméret szerint

tulajdonos	az úrbéresek száma			
	telkes jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér	összes úrbéres
100 hold alatt	7 (0,17%) 50%	6 (0,42%) 42,8%	1 (0,05%) 7,2%	14 (0,19%) 100%
101–500 hold	64 (1,55%) 56,1%	24 (1,66%) 21,1%	26 (1,43%) 22,8%	114 (1,54%) 100%
501–1000 hold	44 (1,07%) 52,4%	8 (0,55%) 9,6%	32 (1,76%) 38%	84 (1,13%) 100%
1001–5000 hold	340 (8,27%) 39,5%	217 (15,05%) 25,2%	304 (16,68%) 35,3%	861 (11,68%) 100%
5001–10 000 hold	501 (12,18%) 54,87%	202 (14%) 22,13%	210 (11,53%) 23%	913 (12,38%) 100%
10 000 hold felett	2 930 (71,24%) 58,15%	958 (66,45%) 19%	1 150 (63,12%) 22,85%	5 038 (68,29%) 100%
besorolhatatlan birtok	227 (5,52%)	27 (1,87%)	99 (5,43%)	353 (4,79%)
<i>összesen</i>	4 113 (100%)	1 442 (100%)	1 822 (100%)	7 377 (100%)

Forrás: Nagy L. 1970, 162, és saját számítás.

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az úrbéres minőség alapvetően nem függött a birtokos földjének nagyságától: a kisebb birtokokon megközelítőleg ugyanolyan jobbágy-zsellér arányt találunk, mint a latifundiumokon. Ez természetesen nem vonatkozik a telekmegoszlás fentebb már tárgyalt jellemzőire, vagyis egyértelműen a nagyobb birtokok, s különösen a főhercegi uradalom úrbéres népessége élt a legkedvezőbb földbirtokviszony-feltételek között. A két 10 ezer hold feletti nagybirtokon élt az összes úrbéres 68,29 százaléka.

Változások 1768 és 1848 között

Fontos lenne tudnunk, hogy az 1768 és 1848 között eltelt nyolcvan évben miként alakult át a megye agrártársadalma, hogy az ebben az időszakban bekövetkező népességnövekedéssel mennyiben tartott lépést a megművelhető területek növekedése, továbbá azt is, hogy legalább a zsellér-jobbágy határvonal mentén miként differenciálódott az agrártársadalom. A kérdéskörben publikált tanulmányok, melyek szerzői általában valamiféle összesítő forrásból dolgoztak, nem igazán segítik a tisztánlátást. Mind a korabeli, alapvetően Fényes Elek s végeredményben Grailich adataira támaszkodó értékelések, mind pedig az újabb elemzések esetében már számszakilag is túl sok az eltérés, így nem csodálható, hogy a következtetések sem mutatnak feltétlenül egy irányba.⁴⁵

A nemnemes összeírások korábban elemzett anyaga itt kevésbé használható. Nemcsak azért, mert a jogilag zsellérnek minősülő személyek gazdasági helyzete, sőt földdel való ellátottsága sok esetben megegyezett a jobbágyokéval, de azért sem, mert – mint korábban láttuk – az abban szereplő zsellér kategória gyűjtőfogalom: a napszámosokat, de a nem céhes iparosokat is oda sorolták. Célszerűbbnek tűnik így a telekszám és a telekméret változásaiból kiindulni.

Ahhoz azonban, hogy legalább hozzávetőleges pontossággal megválaszolhassuk, milyen irányú és mélységű volt az agrárnépességben végbement differenciálódás, településszinten kellene tisztában lennünk olyan alapadatokkal, mint például a maradvány- és irtásföldek kiterjedése és aránya 1848-ban, ezek megoszlása a telkes jobbágyok és zsellérek között. Pontosabban azon alcsoportok között, amelyek tartalmilag megfeleltethetők e két kategóriának. Hiába ismert azonban a telekátlag, az egy telekre jutó átlagos földterület, a felszabadult jobbágyok száma, ha eközben ezen – országos kitekintésben igen kedvező értékeket mutató – adatokat nem tudjuk hozzáilleszteni a települések valós belső viszonyait tükröző adatokhoz.⁴⁶ E platform megteremtése a későbbi kutatások feladata.

Két értelmezés mindazonáltal kirajzolódik a csekély számú kísérletből. A változások egyik lehetséges iránya, hogy a jobbágytelek 1768-ban 0,95 eszmei hányadot mutató átlagos nagysága az következő évtizedekben tovább növekedett: 1816-ban 1,1; 1840-ben 1,17; majd 1848-ban 1,27 teleknyi értékre. Az ezt a problémát vizsgáló Szirányi Péter kérdése: vajon elképzelhető-e, hogy tényleg ennyire jelentősen növekedett a jobbágyföldek területe? Számításai szerint nem. A valóságban a vizsgált nyolc évtizedben nemcsak a jobbágytelkek száma stagnált a megyében, de lényegében a telekátlag értéke sem változott (0,94). „[A] Moson megyei parasztság 1848-ban átlagban ugyan-

⁴⁵ Fényes Elek adatainak forráskritikáját – gyakran citálva Grailich dolgozatát – Benda Gyula végezte el. (Benda Gy. 1981.)

⁴⁶ „Olyan összesítő országos statisztika, amely az úrbéres telkiföld névleges nagysága mellett annak tényleges nagyságát, valamint a telken kívüli állományt is – akár családokra, akár meghatározott birtokkategóriákra felbontva – feltüntetné, sohasem készült.” (Varga J. 1967, 130.)

annyi földdel szabadult, mint amennyit a Mária Terézia kori úrbéri összeírás-kor mondhatott magáénak.”⁴⁷ Nem veszi ugyanakkor figyelembe a maradvány- és irtásföldek kérdését, amelyek a jobbágyfelszabadítást követően – mint a telki állománytól független részek – külön kerültek nevesítésre, s adott esetben (erre országosan számtalan példát találni) tekintélyes részét alkották a parasztság által birtokolt területnek. Ez utóbbi kérdésre hívja fel Sándor Pál egy korábbi tanulmánya a figyelmet. Jóllehet a problémát csak egy tanulmány keretei között vizsgálta, s nem végzett minden településre kiterjedő vizsgálatot – 16 település esetében közli a telekföld és a maradványföld egymáshoz viszonyított arányát, illetve az egy jobbágy családfőre jutó telek névleges értékét és 1200 négyszögölben kifejezett nagyságát –, eredményei jobban illeszkednek ahhoz a 19. századi kortárs tapasztalathoz, miszerint e megyében jómódú parasztok éltek, s a szegényebbek helyzete sem gerjesztett szociális feszültséget.

28. táblázat

Az egy jobbágy családfőre jutó
telek- és maradványföld nagysága
(dőlt betűvel szedve a magyaróvári uradalom települései)

település	az egy jobbágy családfőre jutó telekföld		a maradványfölddel egy családfőre jutó földméret (m. hold)	az így előállt többség százalékban
	névleges értéke	abszolút nagysága (m. hold)		
<i>Miklósfalva</i>	2,4	61,2	84,8	38,5%
<i>Féltorony</i>	1,4	49,3	61,6	25%
<i>Barátfalu</i>	1,4	42,6	52,5	23%
<i>Zurány</i>	1,3	32,6	59,7	83%
<i>Szolnok</i>	2,8	86,9	138	59%
<i>Hegyeshalom</i>	2,7	68,8	76	10%
<i>Levél</i>	2,2	52,4	68,8	31%
<i>Németjásfalva</i>	1,3	33,3	52,7	58%
<i>Bezenye</i>	1,2	32,1	42,8	33%
<i>Rajka</i>	1,2	29,9	32,6	9%
<i>Szentpéter</i>	1,7	40,6	62,8	54%
<i>Tarcsa</i>	1,1	40,7	57,4	41%
<i>Szentandrás</i>	0,95	30,8	35,8	16%
<i>Szentjános</i>	0,6	16,4	23,5	43%
<i>Pomogy</i>	0,4	14,3	17,3	30%
<i>Pusztasomorja</i>	0,4	12,9	20,4	58%

Forrás: Sándor 1968, 534, 537.

⁴⁷ Szirányi 1989, 531–533, i. h. 540.

Látható, hogy a települések közötti jelentős különbségek ellenére az úrbéri állományhoz nem tartozó maradványföldek nagymértékben kitágították a paraszti gazdaság lehetőségeit, segíthettek a törzsöröklés mellett jelentkező demográfiai növekedés gerjesztette feszültségek enyhítésében. A magyaróvári uradalom településeire jellemző, rendkívülinek mondható telekátlagokat a maradványföldek még tovább növelték.

Határhasználat – ösvények az intenzív gazdálkodás irányába

Bár a forrásokban számtalanszor előbukkannak a paraszti gazdálkodással kapcsolatos információk, ismereteink itt is igen töredékesek. Ez esetben különösen igaz, hogy pontos, a finom részleteket megvilágító választ csak egy település teljes körű, mikroszintű vizsgálata után kaphatnánk, hiszen a gazdálkodás, munkaszervezés mikéntje nemcsak a határ- és eszközhasználattal, illetve a konjunkturális viszonyokkal, hanem az örökösödéssel és a gyerek számmal is szorosan összefügg.⁴⁸ A szomszédság, rokonság, de akár a cselédség mint mozgósítható erőforrás jelentősége csak egy minden részletre kiterjedő vizsgálat segítségével tárható fel. Lehetséges megoldásként kínálta magát, hogy a nyomtatott forrásokban elszórtan fellelt adatok, megfigyelések segítségével rekonstruáljam a megye paraszti gazdaságát, eljárásom ugyanakkor újabb kérdőjeleket szült: egyrészt ezen források többsége korszakunk után, az 1850–1860-as években keletkezett, másrészt éles kontraszt van a magyar és a külföldi szerzők értékelése között. Az előbbi probléma kevésbé súlyos: minthogy a paraszti termelési technika nem alakult át máról holnapra 1848-at követően, egyes megállapításokat bizonyos megszorításokkal az azt megelőző időszakra is kiterjeszthetünk. Az utóbbi nehézség viszont áthidalhatatlannak tűnik, mert amíg az ország keleti, zömmel magyarok lakta vidékeiről érkezettek számára Moson megye gazdálkodási viszonyai példásak voltak, legalábbis saját szűkebb hazájukéhoz képest,⁴⁹ azok a nyugati, elsősorban osztrák szakírók, akik a magyaróvári uradalomban működtek vagy ott

⁴⁸ A megyéből ilyen jellegű vizsgálatra, különös tekintettel az eszközhasználatra és termelékenységre lásd Benda 1982.

⁴⁹ Előbbihez lásd pl. „A német községek nálunk legrendezettebbek, s legcsinosabbak. A német határok vannak legjobban mívelve; takarmány, s némely kereskedelmi plánták termesztése azok közt van legközönségesebben elterjedve; az állattenyésztés körül, mi tekintetben különösen a lovakra fordítanak főfigyelmet, köztök van legtöbb üdvös intézkedés életbe léptetve; ugyanazért a német községek közönségesen vagyonosak.” (Galgóczy 1855, 82.) Ugyanez a kicsengése a *Gazdasági Lapokban* álnév mögé rejtőző szerző értékelésének is: „Általában e kis megyében nemcsak a nagyobb uradalmaknál otthonos az okszerű mezei gazdálkodás, hanem a közönséges gazdák is földjeiket igen jól mívelik, szorgalmasan trágyázzák, s már a mesterséges takarmánynemeket is szépen kezdik termesztetni.” (n. n. [S – ny.] 1864, 717.) Lásd továbbá Major Pál megállapítását: a Dunántúlon csak Sopron megyében volt a holdankénti átlagos kataszteri jövedelem magasabb. Míg az országos átlag 2 forint 12 krajcár volt, addig Mosonban 4 forint 15 krajcár, Sopronban 4 forint 28 krajcár jövedelmet termelt egy holdnyi föld. (Major 1868, 24.)

látogatást tettek, amennyiben kitérnek a paraszti gazdálkodásra, azt meglehetősen kritikával illették.⁵⁰

A paraszti gazdálkodásról megtudható, legkorábbi számszerű adatok a II. József-féle kataszteri felmérés anyagában maradtak fenn. A forráscsoport igen töredékes, de a Magyar Országos Levéltárban őrzött, s Dávid Zoltán által publikált anyag alapján Moson megyéből 11 településre ismerjük a művelt területek megoszlását. (29. táblázat)

29. táblázat

A mezőgazdasági terület művelési ágak szerinti megoszlása
Moson megyében az 1780-as években (kataszteri hold, %)

település	szántó	rét	kert	legelő	szőlő	erdő	összesen
Bánfalu	2 124 (48,8%)	474 (10,9%)	19 (0,5%)	1 733 (39,8%)	–	–	4 350 (100%)
Barátfalu	2 577 (52,7%)	455 (9,3%)	24 (0,6%)	1 464 (29,9%)	176 (3,6%)	191 (3,9%)	4 887 (100%)
Gálos	3 275 (38,3%)	2 539 (29,7%)	20 (0,2%)	1 803 (21,1%)	343 (4,2%)	558 (6,5%)	8 538 (100%)
Gáta	2 542 (63,8%)	873 (21,9%)	28 (0,7%)	540 (13,6%)	–	–	3 983 (100%)
Lajtafalu	1 437 (73,5%)	50 (2,6%)	34 (1,7%)	411 (21,0%)	–	24 (1,2%)	1 956 (100%)
Parndorf	3 724 (52,7%)	306 (7,3%)	28 (0,4%)	2 069 (26,3%)	4 (0,1%)	931 (13,2%)	7 062 (100%)
Pátfalva	1 512 (49,5%)	501 (16,4%)	23 (0,7%)	893 (29,3%)	124 (4,1%)	–	3 053 (100%)
Pomogy	1 529 (16,4%)	7 183 (77,2%)	13 (0,1%)	592 (6,3%)	–	–	9 317 (100%)
Tétény	1 282 (54,1%)	223 (9,4%)	22 (0,9%)	393 (16,6%)	–	451 (19%)	2 371 (100%)
Valla	1 234 (17,2%)	5 115 (71,1%)	14 (0,2%)	829 (11,5%)	–	–	7 192 (100%)
Védeny	1 599 (50,7%)	159 (5,1%)	22 (0,7%)	1 085 (34,4%)	181 (5,7%)	107 (3,4%)	3 153 (100%)
összesen	22 835 (40,9%)	17 878 (32%)	247 (0,4%)	11 812 (21,2%)	828 (1,5%)	2 262 (4,0%)	55 862 (100%)

Forrás: Dávid 1968, 106.

⁵⁰ Hecke például a következőket írja a paraszti földekről, melyek tagosítással kerültek a tanintézet birtokába: „Der Kulturtzustand dieser Acker vor der Uebernahme war übrigens ein sehr niederer; seit langen Zeiten war die Düngung überhaupt spärlich gewesen, [...] trotzdem

Ezen töredékes adatok megerősíteni látszanak a későbbi leírások, statisztikai adatgyűjtések nyújtotta összképet. A szántóművelés már ekkor kiemelkedő jelentőséggel bírt, sőt a felmérés fennmaradt anyagának fényében országosan a „legtöbb szántó Mosonban található”, Győr és Sopron megyékkel együtt elérve a korszakra ekkor Nyugat-Európában jellemző 40 százalékos átlagos arányt.⁵¹ A jobb természeti adottságú településeken azonban részesedés mindenütt 50 százalék feletti, ahol nem, ott a szőlőtermesztés volt jelentős (Gálos). Az is látszik ugyanakkor, hogy a két Hanság menti településen, Pomogyon és Vallán a rétgazdaság dominált.

A fennmaradt kataszteri anyagokat vizsgálva, a majorsági és jobbágyi kezelésű földek aránya alapján az is egyértelmű, hogy a települések határának legnagyobb részét a jobbágyok művelték (30. táblázat). A 11 esetből mindössze négy helyen találunk 90 százaléknál kisebb arányt, pedig a kedvező helyzetűnek mondott magyaróvári uradalom települései nem is szerepelnek a forrásban.

Amennyiben az ezen települések adataiból a művelt területek megoszlására vonatkozó átlagot, illetve a II. József-féle kataszteri összeírás összesített adatait mint a 18. század végére jellemző információkat összevetjük a 19. század első feléből és közepéről származókkal, akkor egyértelműen ki-rajzolódik a változás iránya. (31–32. táblázat)

---

aber das Feld durch mehrere Jahre fast durchgehend mit Halmgetreide gebaut". (Hecke 1861a, 122.) Szintén a paraszti termelésről máshol: „Der kunstlose oder rohe Anbau der Bauern in dieser Gegend sowie in den meisten anderen Gegenden des Landes bringt freilich nur mittelmäßige oder geringe Erträge, und außerordentliche Flächen müssen ihre Ueberschüsse hergeben, um die Millionen Metzen Körner für den Handel zu liefern, welche alljährlich an uns vorbeiziehen nach westlichen oder nördlichen Landschaften." (Uo., 92.) Richternél Nyugat-Magyarország megítélése pozitív, ezt azonban részben a németeknek tudja be a szerző: „[...] die Landwirthschaft Ungarns hat wohl unstreitig in dem Presburger, Wieselburger, Oedenburger, Raaber und Eisenburger Comitats den höchsten Standpunkt erreicht, was man theilweise den deutschen Colonisten verdanken muss, die in jenen Gegenden zahlreich sich angesiedelt haben und mit grossem Fleiss den Boden bearbeiten." (Richter 1844, 83.)

⁵¹ Dávid 1968, 108, 113.

30. táblázat

A szántóföld és a termés megoszlása
a földesúri és az úrbéresek között a 18. század végén

település	a szántóterületből		a termésből		népes- ség (fő)	1 főre jutó szántó- terület (k. h.)	1 főre jutó termés (pm)	
	földesúri (k. h.)	úrbéres (k. h.)	összesen (100%)	földesúri				úrbéres
Bánfalu	6 (0,3%)	2 118 (99,7%)	2 124	41 (0,3%)	12 989	1 325	1,6	9,8
Barátfalu	104 (4%)	2 473 (96%)	2 577	1 047 (44%)	23 772	1 105	2,3	21,5
Gálos	109 (3,3%)	3 166 (96,7%)	3 275	916 (3,7%)	24 835	1 641	2,0	15,1
Gáta	730 (28,7%)	1 812 (71,3)	2542	5 223 (28,1%)	18 569	1 178	2,2	15,8
Lajtafalu	187 (13%)	1 250 (87%)	1 437	1 448 (12%)	9 584	628	2,3	15,3
Parndorf	390 (10,5%)	3 334 (89,5%)	3 724	3 189 (11,5%)	27 841	1 822	2,0	15,3
Pátfalu	3 (0,2%)	1 509 (99,8%)	1 512	23 (0,2%)	11 352	636	2,4	17,8
Pomogy	9 (0,6%)	1 520 (99,4%)	1 529	62 (0,6%)	11 173	1 209	1,3	9,2
Tétény	385 (30%)	897 (70%)	1 282	2 571 (29%)	8 871	742	1,7	12,0
Valla	7 (0,6%)	1 227 (99,4%)	1 234	50 (0,6%)	8 868	817	1,5	10,9
Védeny	24 (1,5%)	1 575 (98,5%)	1 599	167 (1,9%)	8 598	863	1,9	10,0
Összesen	1 954 (8,6%)	20 881 (91,4%)	22 835	14 737 (8,9%)	151 715 (91,1%)	166 452	1,9	13,9

Forrás: Dávid 1968, 125.

31. táblázat

Moson megye mezőgazdaságilag hasznosított területe művelési ágak szerint
(kataszteri, illetve nem részletezett hold, kaszás, kapás)

	szántó	rét	legelő	kert	szőlő	erdő	nádas	mezőgazdaságilag hasznos föld
úrbérrendezés 1768*	103 784	22 642			7 500	49 000		267 398
Liechtenstern	158 278				7 500	49 034		267 398
Link	120 000	24 940	20 000		16 704			181 644
Grailich	158 278	23 405			7 500	49 034		267 398
Magda	158 278	23 405			7 500	49 034		267 398
Stocz	158 278				7 500	49 034		267 398
Fényes 1836–1839	158 278	23 405			7 500	49 034		267 398
Bárándy 1844	158 278	42 200	12 400	2 118	7 500	49 034		271 530
ebből úrbéres telki föld	97 800 (61,79%)	24 000 (56,9%)						121 800 (44,85%)
úrbéres telki föld								
1836 után	112 050	15 600	66 105					198 499
Fényes 1847	122 211	40 889	71 426	1 595	9 097	34 250		279 468
Galgóczy 1855	162 211	56 889	71 426	1 596	7 096	28 253	2 463	329 934
1865	141 541	56 677	53 141	réttel együtt	2 366	16 972	6 314	277 011
1867	142 877	54 190	54 228	réttel együtt	2 110	17 122	6 144	276 671

* Magyaróvár nélkül

32. táblázat

Moson megye mezőgazdaságilag hasznosított területe művelési ágak szerint (%)

	szántó	rét	legelő	kert	szőlő	erdő	nádas	mezőgazdaságilag hasznos föld
Liechtenstern					2,8	18,32		100
Link	59,19				2,8	18,34		100
Grailich	66,06	13,73	11		9,2			100
Magda	59,19	8,75			2,8	18,34		100
Stocz	59,19	8,75			2,8	18,34		100
Fényes								
1836–1839	59,19		8,75		2,8	18,34		100
Bárándy 1844	58,29	15,54	4,57	0,78	2,76	18,06		100
Fényes 1847	43,73	14,63	25,56	0,57	3,25	12,26		100
Galgóczy 1855	49,17	17,24	21,65	0,48	2,15	8,56	0,75	100
Hecke 1861a	52	24	14		0,7	7	2	99,7
1865	51,1	20,46	19,18	réttel együtt	0,85	6,13	2,28	100
1867	51,64	19,59	19,6	réttel együtt	0,76	6,19	2,22	100

Forrás: Benda Gy. 1973, 104–118, 154, 252–256, 257–260; Grailich [1818], Melléklet 578–579; Hecke 1861a, 21, 29. (Hecke csak százalékos értékeket ad meg.)

Magyarország terjedelme 1865; illetve saját számítás.

Eltekintve most azoktól az alapvető, ám a jelen kutatás során meg nem oldható problémáktól, amelyek az adatkezelés módjából, a források hiányos megadásából vagy éppen a mértékegységek keveredéséből fakadnak, látszik, hogy a 18. század végétől a 19. század közepe felé haladva a mezőgazdaságilag hasznos földterületen belül a szántók mindvégig kiemelt helyet foglaltak el, arányuk szinte mindig 50 százalék feletti. A rétek területe ugyanakkor mind abszolút értékben, mind arányát tekintve több mint kétszeresére nőtt. Mindebből – óvatosan – a lecsapolásokkal előállt és utóbb rétként hasznosított területek kiterjedésének változására is következtethetünk. Az óvatosság annak szól, hogy a kezdeti időszakra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre a mezőgazdaságilag hasznavehetetlen területre vonatkozó adatok, elbizonytalanító továbbá, hogy a lecsapolások után, a 19. század közepén szinte ugyanannyi mezőgazdaságilag hasznosítható földet mutattak ki, mint a 18. század végén (31–33. táblázat). A rétek területének extenzív növekedésével szemben az erdők területe a korábbinak harmadára, a szőlőké harmadára-negyedére esett vissza. Az erdők esetében erre magyarázatul szolgálhat a 19. század első

felében is jellemző extenzív területhasználat (fakitermelés, juhlegelők, esetleg irtásföldek), a szőlőterület csökkenésének háttérében megbúvó folyamatok azonban eleddig ismeretlenek.

33. táblázat

A mezőgazdaságilag hasznosított földterület kiterjedése
Moson megyében 1790-ben és 1865-ben
(kataszteri hold)

Liechtenstern	Link	1845–1847	1865 (kataszteri adatok)	1865 (1790 százalékában)
267 398	267 398	280 100	270 699	101,23%

Forrás: Benda Gy. 1973, 75, 80.

A rétek esetében még egy következtetés tűnik lényegesnek. Az úrbéres telkek utáni rétfarandóság 15 600 holdat tett ki 1836 után, a mezőgazdasági statisztikák ugyanakkor 24 és 55 ezer kataszteri holdra teszik a rétek megyén belüli kiterjedését. Sajnos nem ismeretes, hogy 1853 után a maradvány- és irtásföld státusú földekből mennyi esett a rétekre, azaz bizonyult olyan kaszálónak, amelyet a parasztek már korábban is használtak, csak az nem képezte a telki állomány részét. Amennyiben azonban a saját kezelésű, uradalmi rétgazdaságra – mint amilyen például Márialiget is volt – 5 ezer holdat el is különítünk, a korszak végére legalább 35 ezer kataszteri holdra becsülhetjük a parasztek által használt (árendált?) rétek területét, azaz az úrbéres népesség akár háromszor annyi rétet is használhatott, mint amennyi az újraszabályozott úrbéri tabella szerint a telekhányad után megillette.

E ponton szeretnék emlékeztetni a megye társadalmáról szóló fejezet egyik lényeges tanulságára is: a statisztikai elemzés szerint a rétgazdálkodásnak meghatározó szerepe volt a helyi társadalmak szerveződésében. Egy-egy településen minél nagyobb a rétek hányada a megművelt területeken belül, az 1805 és 1847 közötti időszakban annál nagyobb arányú a népességnövekedés, és magasabb a zsellérháztartások átlagos lélekszáma.

Cselédügy

Paradox módon a megye paraszti birtokain az intenzívebb művelés egyik legfőbb akadályát a községhatárok mérete képezte, amely a megyében átlagosan 4 ezer kataszteri hold volt. Ez az érték azonban elfedi a szigetközi, vizek közé szorított falvak és a megye középső részén található települések közötti hatalmas különbséget. Az utóbbiak óriási, 6–15 ezer kataszteri holdas határral bírtak, ami – ha eltekintünk a tagosítatlanságtól vagy a nyomáskényszerrel – önmagában is a belterjes gazdálkodás egyik akadálya volt.⁵² A francia ka-

⁵² Hecke 1861a, 31.

tonák megfigyelése szerint a folyók mentén és a Hanságtól veszélyeztetett belvizes részeken a háromnyomásos rendszerben is igyekeztek az ártéri adottságokhoz alkalmazkodni: az ár- és belvizek miatt a mélyebben fekvő részekben sok volt a parlagon hagyott föld, „másrészt [a helyiek] képtelenségnek tartják, hogy ezt az egész területet termelésbe vonják”. E területeket ugyanakkor legelőként kiválóan tudták hasznosítani.⁵³

Mint láttuk, egy-egy jobbágy birtoka gyakran kettő, de akár három-négy telek méretét is kitette, ami már meghaladta a hatékonyan megművelhető birtoknagyságot. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy 1767 után az úrbéri terhek egységesített rendszerében a robotteher egy egésztelek után heti egy nap ígás, illetve két nap gyalogrobotot tett ki. Ebből az is következik, hogy a többletelkes gazdáknak szinte folyamatosan robotolniuk kellett volna. Kizárt dolog, hogy ezt a terhet pusztán a családtagok, nagyobb felnőtt fiúgyermek munkaejének bevonásával letudhatták, még a magyaróvári uradalomban Wittmann idején bevezetett 50 százalékos robotkedvezmény mellett sem.⁵⁴ Ilyen körülmények között megkerülhetetlen szerep hárult a cselédekre a paraszti gazdaságok működőképességének fenntartásában. Az 1828-as összeírásnak a szolgákra és szolgálókra vonatkozó kategóriái hozzásegíthetnek a Moson megyei paraszti gazdaság ezen sajátosságainak megértéséhez.

Hozzávetőleg 25 kataszteri hold körül húzódik az a határ, amely felett a parasztcsalád munkaeje már nem volt elegendő a gazdaság fenntartásához, így idegen munkaerő igénybevételére szorult.⁵⁵ Az 1828-as összeírás minden hibája ellenére azért becses forrás, mert akkor a szolgaszemélyzetbe csak az összeírásba bevont népesség által felfogadott szolgákat értették bele, tehát akik a családfő háztartásában dolgoztak, a nemesi fennhatóság alatt állókra az nem terjedt ki. Az ebbe az irányba folytatott kutatás várakozásaimat messze felülmúló eredményeket hozott. Tagányi Károlynak az 1828-as adóösszeírás végeredményét közlő összeállítása alapján a szolgáknak és szolgálóknak a jobbágyokhoz viszonyított aránya az alábbi megyeszintű rangsort eredményezte:

⁵³ Horváth L. 2001, 453.

⁵⁴ Vö. Mosonban például a $4\frac{6}{8}$ telek után 104 nap ígás vagy 208 gyalogrobot járt (Szirányi 2010, 126).

⁵⁵ Gunst 1987, 17–18.

A szolgák és szolgálók aránya a jobbágyokéhoz képest 1828-ban

	megye	szolgák aránya	szolgálók aránya	a kettő együtt
1.	Moson	30,8%	37,02%	67,82%
2.	Szepes	32,44%	33,09%	65,53%
3.	Győr	30,66%	7,93%	38,59%
4.	Csongrád	32,57%	5,85%	38,42%
5.	16 szepességi város (mivel jobbágy nincsen, ezért a polgárokhoz képest)	11,63%	23,71%	35,34%
6.	Szabolcs	19,29%	7,21%	26,5%
7.	Pozsony	16,42%	9,93%	26,35%
8.	Nyitra	17,12%	8,06%	25,18%
9.	Torontál	19,89%	5,05%	24,94%
10.	Bars	18,21%	6,34%	24,55%
[...]				
23.	<i>Országos átlag</i>	7,94%	3,93%	11,87%
[...]				
55.	Körös	0,95%	0,2%	1,15%
56.	Baranya	0,45%	0,15%	0,6%
57.	Magyar tengerpart	0,06%	0,24%	0,3%

Forrás: Tagányi 1896 alapján

Moson megyében és a főként szintén németek lakta Szepes megyében a paraszti háztartások hozzávetőleg kétharmadára jutott valamilyen cselédstátusú személyt. A harmadik helyen szereplő Győr megyéhez képest Moson előnye majdnem 30 százalékpont. És ebben az adatsorban az örökségből kiszorult testvérek, az örökös testvér háztartásában maradt, a szolgákéval egyező munkát végző öreglegények, illetve férjhez nem ment lánytestvérek még nincsenek is benne. Mindebből az osztrák történeti demográfiai irodalomból jól ismert házközösség (Hausgemeinschaft) jellegű háztartásszerkezet meglétére következtethetünk, ahol a gazda és családtagjai mellett a szolgák és szolgálók is integráns részét alkották a gazdaságnak és a háztartásnak.⁵⁶ Az analógia ugyanakkor mégsem ennyire egyértelmű, mert egy olyan „német modell” meglétét feltételeznél, mely elsősorban a vármegye nagy határú, németek lakta településeire lehetne igaz. Ezzel szemben a legteljesebb tarkaságot találjuk. A háttérben nem fedezhető fel semmi olyan sajátosság, amely valamiféle magyarázatként szolgálna: sem a birtokos személye, sem a jellegzetes művelési ág (szántó, rét, szőlő), sem a határ kiterjedése és minősége, sem a település nemzetisége vagy felekezete nem mutat összefüggést a szolgaszemélyzet arányával. A cselédstá-

⁵⁶ A kérdés óriási irodalmából csak néhány tételt emelnék ki: Mitterauer 1986; 1992; Brown-Cerman 1997.

tusú népesség jobbágyokhoz mért részesedése 20 százaléktól (Horvátjárfalu) 156 százalékgig (Felsőillmic) terjed. A három módos, egymással szomszédos heidebodeni falu, Szolnok, Szentjános és Szentpéter értékei is teljesen elütnek egymástól: 1828-ban Szolnokon 33, Szentpéteren 64, Szentjánoson 131 százalékot tett ki a szolganépesség aránya a jobbágyokhoz képest. De csak ha azt a néhány, egy egész feletti telekátlagú helységet vesszük, melyeket Nagy Lajos példaként felhozott (Szolnok és Szentjános is ilyenek), akkor a jobbágyokhoz viszonyítva Hegyeshalomban 97, Lébényben 138, Miklósfalun 56, Mosonban 147, Zurányban 63 százalékos cselédarányt találunk.⁵⁷ Az igen magas átlagos arány mögött ennyire markánsan kiütöző településszintű eltérések ismét csak mikrotörténeti módszerekkel lennének feltárhatók, megmagyarázhatók.

A cselédek helyzetéről összességében keveset tudunk. A gazda háztartásában élő segédmunkaerő egyszerre volt fizetett bér munkás és családtag. A gazda köteles volt cselédjéről megfelelő módon gondoskodni, a cselédnek pedig kötelessége volt a feladatokat végrehajtani. Valójában mindkét felet korlátozta ez a szituáció: a gazda a cseléd(ek) segítségével nélkül nem tudta volna gazdaságát működtetni, míg a cselédet kiszolgáltatott helyzete miatt érthették jogtalanságok, megaláztatások. Fontos volt tehát a *status quo* fenntartása, amit 1813-ig – amíg a helytartótanács rendeletben meg nem tiltotta⁵⁸ – a megye részéről előírt bérmaximum is erősített. Az irigységet, elégedetlenséget elkerülendő, a cselédek juttatásai egy bizonyos szint fölé nem emelkedhettek, igaz, ennek a jobbágyok teherbíró képessége is határt szabott. A gazdák háztartásában élő szolgák, szolgálók státusának néhány további sajátosságát egy szerencsésen fennmaradt forrás segítségével rekonstruálhatjuk. A Magyar Gazdasági Egyesület 1843-ban kelt körkérdésére adott megyei jelentés kitér a cselédlet minden lényeges elemére.⁵⁹

A cselédügy Moson vármegyében hatályos rendelkezései az 1777-es évről mentek vissza. Az akkor elfogadott szabályozás a megye településeit a bennük folyó „terhesebb vagy csekélyebb munkák tekintetbe vételével” két osztályba sorolta. Feltűnő, hogy nem a munkákat rangsorolták, hanem a településeket a bennük jellemzően folyó munkák szerint. Egy településen belül így azonos cselédbér járt mindenkinek, amivel vélhetően az esetlegesen eltérő juttatások miatti elégedetlenségnek kívántak elébe menni. Az első osztályba sorolt településeken az ellátás (élelem) mellett az öregbéres vagy majoros éves bére 30 forint volt, a második béresnek és a kocsisnak 25, a harmadik béresnek 18, a szolgálonak pedig 12 forint járt. A második osztályban a majoros 25, a kocsis és a második béres 20, a harmadik béres 15, a szolgáló pedig 10 forint bért kapott az ellátáson kívül évente. Az ekként életbe lépett rendszer betartására szigorúan ügyeltek, megtiltva, hogy a cselédek ezen felül bármit is követeljenek, miként azt is, hogy a gazdák egyéb kedvezményeket vagy több bért nyújtsanak. Tilos volt továbbá a gazdát a lekötött idő előtt elhagyni – itt Mátyás király 1486. évi

⁵⁷ MmL IV A 505a/11–63.

⁵⁸ A helytartótanács 8130/1813 (1813.03.29.) sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/63 273/1817 (1817.02.25.).

⁵⁹ A vármegye a jelentést a Magyar Gazdasági Egyesület felkérésére állította össze 1843-ban, melynek célja egy új, országos cselédrendszer kidolgozása volt. MmL IVA 502b 2699/1843 (1843.10.03.).

(6.) dekrétumának XXXIV. törvénycikke volt az irányadó –, miként a cselédekkel kegyetlenkedni is. A szolga felmondási ideje az 1552. évi XI. törvénycikk alapján egy hónap volt, a – nem részletezett– „nehezebben szerezhető” szolgálknál pedig három hónap. A felmondási idő felrúgását a gazda szabadon szankcionálhatta („önkéntes büntetéssel megfenyítetni [...] rendeltettek”).

Az 1791-ben elfogadott további megyei végzések alapján a közönséges szolgálati év ideje a szolgálknál január 1-jével, a szolgálóknál április 24-ével (Szent György napja) kezdődött, amit testi fenyítés terhe mellett be kellett tartaniuk. Ki kellett tölteniük szolgálati idejüket, annak lejárta előtt néhány nappal sem volt szabad őket elbocsátani, „az illy alkalmakkor történi szokott Kihágások elmellőzése tekintetéből”. Ezen időpontok és a vállalt kötelezettségek betartása ugyanakkor a gazdára is vonatkozott: amely gazda a már fel-fogadott szolgát nem fogadta be, az az okozott káron felül a meghatározott éves bér egynegyedét is köteles volt megfizetni.

A gazda elbocsáthatta szolgáját, ha az olyan, 14 napnál hosszabb betegség-be esett, ami nem volt összefüggésben az általa végzett nehezebb munkákkal (ez utóbbi esetben ugyanis a gazda köteles szolgáját nemcsak magánál tartani, de ellátásán túl a bérét is fizetni). Ha beteg szolgáját nem bocsátotta el, akkor viszont csak étellel kellett ellátnia.

A betegségen túl akkor volt a szolga elbocsátható, ha menet közben bizonyíthatóan kiderült, hogy a felfogadott munkára nem alkalmas, ha gazdáját bizonyítottan szidalmazta, ha részegeskedett vagy más kicsapongásokban vett részt, és a figyelmeztetések ellenére nem mutatott javulást. A kisebb kihágások szankcionálására a gazda jogosult volt, a nagyobbakat ellenben az illetékes törvényszék (úriszék) előtt kellett tárgyalni.

A szolga is megválhatott gazdájától a szolgálati idő lejárta előtt, amennyiben megházasodott (ilyenkor azonban maga helyett valaki mást kellett állítania), ha a gazda kegyetlenkedései elviselhetetlenekké váltak, ha törvény- és erkölcsellenes dolgokra kívánták kényszeríteni, ha a megállapított bért, illetőleg az előírt ételmet nem kapta meg, továbbá ha „katonáskodni tartozó Külföldiek Törvényhatóságaik által visszahivattatnának”, amiből arra következtethetünk, hogy általános lehetett a külföldi származású, szolgasorsú, -státusú fiatal férfinépeség itteni munkavállalása.

Esetleges károkozás esetén – ha a kár hanyagságból keletkezett – a szolgának meg kellett azt téríteni, ha pedig kiderült a szándékosság, úgy a büntetőjogi következményeket is viselte (a dohányzást vagy bármiféle tűzveszélyes tevékenységet szigorúan tiltották). Ha a szolga továbbállt, úgy a magaviseletéről szóló bizonyítványt a gazda ingyen volt köteles neki kiállítani. Ugyanakkor szigorúan tiltották, hogy más gazdák ígéretekkel vagy ajándékokkal eredeti helyéről elcsábítsák. Az osztrák határ menti megyében a bérkövetelések különös jelentőségre tettek szert, a helyi jobbágygazdák által kínált, előírások szerinti bér ugyanis nem mindig volt versenyképes az ausztriai juttatásokkal. A szolga gazdája nevében csak annak írásos felhatalmazása után járhatott el. 1838-ig akár több saját szarvasmarhát is tarthatott, télen a gazda takarmányán, nyáron pedig a közlegelőn, e szokást azonban ekkor általánosan megtiltották a vármegyében.⁶⁰

⁶⁰ MmL IVA 502b 2699/1843 (1843.10.03.).

A formális rendelkezéseket az élet számtalanszor felülírta, a szolgák bérkövetelése nem egyszer a vármegye közgyűlését is megjárták. A napóleoni háborúk inflációs időszakában a zurányiak éltek panasszal cselédek bérkövetelése miatt, mert „azon helységi Szolgáknak, és Szolgálóknak vakmerőködése az esztendőbeli Béreknek fel emelése eránt már annyira ment legyen, hogy egy tehetősebb Szolga 500 Ftokon alul, vagy pedig hogy maga kezére csépölhessen, és néki 250 ftkbul álló Bér adattasson, más különben Szolgálatra állani nem akar”. A gyermekkorú szolgálégyek 120-130, a lányok 100 forintot kértek, sőt egy ruhát is kívántak. „Minthogy a gazdaságot folytató Adózók a magok el erőtlenedése nélkül illy képtelen Bért nem adhatnak, szolgák nélkül pedig el nem lehetnek”, a bérek maximalizálását kérték a vármegyétől.⁶¹ A húszas évek közepén Tárca és Tétény fordult ugyanilyen panasszal a vármegyéhez. Szolgáik 120-130, szolgálóik 50-60 forint bért kértek évenként, míg a napszamosok étkezéssel 36 krajcár, étkezés nélkül 1 forint napszámot kívántak, noha „ilyen bér és napszámoknak meg adására pedig a' Gazda ember, kinek majd semmi jövedelme sintsen elégtelen”.⁶² A vármegye azonban a helytartótanács tiltása miatt ekkor már nem szólhatott bele az effajta bérkonfliktusokba. Ugyanebben az évben Parndorfon is hasonló ellentét alakult ki, melyben a helyi gazdák és a parndorfi uradalom álltak az egyik, zsellérek pedig a másik oldalon. „[A]z oda való zsellérek, kik a' Cséplést azon helybe közönségessen föl fogadni szokták, az eddig való szokás ellen fölöstökömöt [reggeli] is kívánnak, és a' nélkül a' Cséplést tellyesíteni nem akarják”, amitől a főszolgabíró testi fenytés kilátásba helyezése mellett őket eltiltotta.⁶³ Szintén a parndorfi uradalomból van tudomásunk arról, hogy megoldatlanul maradt bérkonfliktus esetén az érintett települések cselédei egyszerűen átmentek Ausztriába, s ott vállaltak munkát. Gróf Harrach János, az uradalom tulajdonosa például arról számolt be, hogy ugyan cselédei Parndorfon és Újfaluban tisztában vannak azzal a ténnyel, hogy neki „sürgetőbb Mezei Munkák idejében több munkásokra lévén szüksége”, s bár ő a vármegye által megszabott aratórészt adja, cselédei „a többszöri tilalomnak ellenébe közönségessen Ausztriába keresnek illyes munkákat, hálaadatul nem ügyelvén a nékik azon Helységekben nem tsak maradást engedő, hanem előkerülő Esetekben törvényes oltalmat is szerző Földes Uraságnak szükségeire”.⁶⁴

⁶¹ MmL IVA 502a/56 1685/1810 (1810.12.31.).

⁶² MmL IVA 502a/70 658/1824 (1824.03.31.).

⁶³ MmL IVA 502a/70 1496/1824 (1824.09.06.).

⁶⁴ MmL IVA 502a/72 1190/1826 (1826.08.07.). Szintén 1826-ban került a magyaróvári úriszék elé az az ügy, amelyben maga az uradalom panaszkolta, hogy sok zsellér és házatlan zsellér szökik Ausztriába munkavállalási céllal. Az úriszéken ennek azzal próbálták elejét venni, hogy az úrbéreseknél először a vármegye által megszabott bérért, saját uradalmukban kell dolgozniuk, s csak azután rendelkezhetnek szabadon az idejükkel. (Kállay 1985, 282.) Az idénymunka népszerűségét ez aligha csökkentette, ugyanakkor számtalan helyen a nyári napszámok egy szinten álltak az Alsó-Ausztriában elfogadottal (20-24 krajcár). Vö. Galgóczy 1855, 221-222; ill. a megye statisztikai leírása 1847-ből jelen kötet mellékletében.

Gazdálkodási töredékek

A paraszti gazdaság fejlődését a feudális terhek mellett a közös legelőhasználat, a nyomáskényszer és a tagosítatlan határok is hátráltatták. 1836 után a legelőelkülönzések és tagosítások ugyan sok helyen megindultak, de jelentős javulás e téren csak 1848 után történt, amikor is egy-két község kivételével megtörtént az úri és a paraszti földek szétválasztása.⁶⁵ A magyaróvári uradalomban 1836 és 1847 között kilenc településen végeztek legelőelkülönzést, illetve tagosítást (Hegyeshalom, Moson, Szolnok, Zurány, Rajka, Bezenye, Miklósfalu, Levél, Gálos), 1850 és 1855 között pedig további kilenc helyen (Tarcsa, Szentandrás, Kálnok, Nyulas, Halászi, Németjárfalu, Magyarkimle, Feketeerdő, Nezsider). Az 1850-es évek közepén még le nem zárt úrbéri perek zajlottak Magyaróvárrott, Szentpéteren és Szentjánoson, továbbá Féltoronyban. Összességében azonban elmondható, hogy az átalakulás gyorsan megtörtént, döntő részben megegyezéssel és nem perrel zárult, évtizedes konfliktusok nem nehezítették a paraszti gazdaságok megerősödését.⁶⁶ A legelőelkülönzést több helyen összekapcsolták a legelőnek a parasztek közötti felosztásával és a tagosítással, de a mindig kritikus Hecke szerint előfordult, hogy a folyamat végén csak a széttagoltság lett még nagyobb.⁶⁷

Ezek a lépések viszont nem tudták semlegesíteni azt a tényt, hogy a nagy határokat nem lehetett egy munkanap alatt bejárni. Itt, hasonlóan az alföldi tanyákhoz, csak bizonyos fokú kitelepülés hozhatott volna megoldást. Wittmann szerint a legtöbb birtokos (a Grundbesitzer szót használja, de már a parasztekra érte) már a század első harmadában is, amikor még csak a határ belsőbb részeit művelték, túl messze lakott ahhoz, hogy földjét szakszerűen, időben megművelje, a trágyát kiszállítsa, a terményt betakarítsa.⁶⁸ Úgy vélte, emiatt mindannyian csak szegényebbek lesznek ahelyett, hogy rálépnének az intenzív gazdálkodás útjára, vagy legalább az addig művelt földek hoza-

⁶⁵ Ennek köszönhetően az uradalmi majorságok területe is növekedett. Az új területeket gyakran erdősítették, vagy mint művelt területet csatolták őket a birtokhoz. (Hecke 1861a, 36.)

⁶⁶ Galgóczy 1855, 366; Varga J. 1967, 66. Vö. Moson megye ötven településéből 42-ben (84%) egyezséggel sikerült a paraszti és nemesi földek elkülönítése, négy település esetében ehhez bírósági ítéletre volt szükség, és további négy helyen 1864–1865-ben még függőben volt az úrbéri per kimenetele. A 84 százalékos egyezségarány egyedülálló volt az országban. Esztergom, Fejér és Komárom megyék mutatnak hasonlóan magas, de a mosoni értékektől azért jelentősen elmaradó arányokat (a felsorolás sorrendjében: 65,9%, 68,9%, 72,9%), míg az ország nagyobb részére az 50 százalékalatti értékek jellemzők. (Für 1972, 140–143.)

⁶⁷ Hecke 1861a, 36.

⁶⁸ „Jeder Ansäufige ist schon jetzt nicht mehr im Stande, im Besitz so vieler Gründe, denselben eine halb hinlängliche Cultur zu geben, denn die meisten haben zwey-, dreyfache Sessionen; weiters schon auch aus dem Grunde nicht, da es ihnen an den Betriebs-Capitalien zur Anlegung neuer Gebäude, zur Vermehrung des Viehes und Ackergeräthe fehlen würde.” (Wittmann 1831 [1825], 24–25.) Vö. még „Die Bauern beurbaren im Verhältnis zum Ganzen nur einen mäßigen Theil des Bodens zunächst an ihren Wohnorten, und lassen alles, was ihnen fernre liegt, unangebaut liegen. Die Herrschaften verpachten ihre große Prädien oder Pusten meistens zur Weide, und begnügen sich mit dem Getreide, welches die als Neuntel und Zehntel von Bauern beziehen.” (n. n. [Schreibtafel] 1818, 313.)

mának növelésére törekednének, mert az extenzív műveléshez hiányoznak az alapvető feltételek.⁶⁹ A leggyakrabban három nyomásban gazdálkodó parasztok a határnak csak a falujukhoz közelebb eső részeit tudták megművelni. Igaz, többre ekkoriban még nem is volt szükség. Az „okszerű” gazdasz szemével nézve azonban a sok legelő, parlag érthetően mint kiaknázatlan lehetőség került megítélésre. E területek korabeli állapotukban csak külterjes, ráadásul nem túl magas színvonalú jószágtartásra voltak alkalmasak.⁷⁰

Az extenzív gazdálkodás kiterjesztését Wittmann azért tartotta zsákutcának, mert a legelők feltörése megfelelő gazdálkodás nélkül a talaj gyors kimerüléséhez vezetett. Legelő és takarmánytermesztés hiányában a paraszt nem tud állatot tartani, így viszont a földek feljavításához szükséges trágya sem áll rendelkezésre, végeredményben az egész helység gazdasága visszafejlődik.⁷¹ A 19. századi gazdasági irodalom egyik sajátossága, hogy egy-egy vidék fejlettségét a takarmánynövények elterjedésének mértéke szerint ítélte meg. Kiss József a Sopron megyei, Répce menti falvakról már az 1830-as évek elején azt írja, hogy „némelly határban” már „szokásba kezd jőni” a lóhere, illetve „itt ott” a lucernatermesztés, kiemelve, „[i]llyen helyeken a’ fejős marha nagyobb haszonnal tartatik”.⁷² A takarmánytermesztés hiánya, gyengesége Moson megyében azonban nem is annyira a parasztok csökönységével, mint inkább a természeti adottságokkal magyarázható: a jobbára száraz vidéken e növények nehezen éltek meg. A megfelelő színvonalú állattenyésztés akadálya a nagy távolságokon túl szintén a vízhiány volt. Bár a magyaróvári uradalmat ábrázoló 1825-ös térkép a legelőkön számos kutat jelöl, a Mosontól Parndorfig húzódó hatalmas legelő legnagyobb részéről hiányozott a víz.⁷³

A paraszti gazdaság működését csak úgy érthetjük meg, ha olyan családi kisüzemként tekintünk rá, amely földesura révén szoros szimbiózisban állt a nagybirtokkal.⁷⁴ A piaci szemléletmód – a meglévő jogi keretek között – mind-

⁶⁹ Wittmann 1831 [1825], 24–25.

⁷⁰ „Daß diese Heiden nicht unbenützt da sind, zeigen die weidenden Herden, oft tausend Stück von Pferden in einer Gruppe, tausende von Ochsen, Schafen, Schweinen”, melyek legtöbbször az őszi, tavaszi és nyári vetésben találnak maguknak táplálékot. Pedig legalább háromszor, de akár tízszer is többet lehetne termelni, ha megfelelő művelés alá vonnák a gyakran „kiégett, széttaposott, bemocskolt” földeket. (Wittmann 1831 [1825], 24.) Mindezek alapján Wittmann a saját tipológiájában a mosoni paraszti gazdaság színvonalát részben a második, részben a harmadik helyre tette. A legeltető gazdaságot folytató magyaróvári uradalom falvai a *Landwirthschaftliche Häfte* III. kötetének az emberi civilizáció körforgását bemutató tabellája (lásd 4. melléklet) szerint a legnagyobb részt a fejlődés második fokán állnak, hozzátevé, hogy itt „a jószágot nem a tulajdonosok, hanem szétosztva, a községi csordákban egy vagy több községi pásztor legelteti, a szántók művelése és az ehhez kapcsolódó gazdaság pedig már a fejlődés harmadik szakaszába lépett”. (Wittmann 1831 [1825], 26.)

⁷¹ Wittmann 1831 [1825], 25.

⁷² Kiss 1833, 19.

⁷³ A zurányiak például legelőjük Gáta felé eső részét azért nem tudták használni, mert nem volt kút. 1831 körül ásták az elsőt, de csak 14 öl mélyen találtak vizet. Ilyen mélyről egy egész csordát képtelenség volt ellátni. (Wittmann 1831 [1825], 26.)

⁷⁴ Tóth Tibor ennek fordítottjára is felhívja a figyelmet: a nagybirtok – a bérbe adott területeken keresztül – maga is része volt a paraszti gazdaságnak (Tóth T. 1980, 26). S tegyük hozzá azt is, hogy e kisüzem működését még a házasság tönkremenetele sem akadályozhatta. Lásd Kállay példáját 1811-ből Szentjánosról: „ügyeljenek azonban mindketten arra, javítóház terhe mellett, hogy ez idő alatt se menjen tönkre a gazdaság” (Kállay 1985, 381).

inkább teret nyert a paraszti gazdaságban is. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy egy rendkívül lassú átalakulási folyamatról van szó, ahol a készpénzbevételek növelésének a piac által diktált kényszerét messze lemaradva követte a termelési eljárások és a határhasználat átalakulása. A jobbágyfelszabadítás és valamennyi, a volt jobbágyok jogi helyzetében 1848 után bekövetkező – kétségkívül régóta esedékes – változás, amellet, hogy a hátrányos jogi megkülönböztetést végérvényesen eltörölte, számtalan új nehézséget hozott magával. A hirtelen piaci nyitás egyúttal a régi világ patriarchális védőburkának felszámolását is jelentette.⁷⁵ Hecke még bő évtizeddel a jobbágyfelszabadítás után is arról ír, hogy „a parasztok messze nincsenek teljesen meggyőződve a jobbágyfelszabadítás előnyeiről és nem képesek most már szabadon rendelkezésre álló munkaerejük teljes kihasználására”.⁷⁶ A munkaszervezés mellett a mezőgazdaság általános állapotára is volt panasz, miként annak a zurányi Thirring Károly hangot is adott a *Gazdasági Lapokban*, egyedüli pozitívumként a kukoricatermesztés elterjedését említve.⁷⁷ Míg Wittmann alatt számos erdőt, erdősávot ültettek a magyaróvári uradalomban a szelek elleni védekezés-ként, „e dicső példa vajmi kevés követésre talált kis gazdáinknál”.⁷⁸ Thirring megfigyelése szerint házaik körül még van egy-egy fa, földjeik körül azonban egy sem, sőt, általános a falopás.⁷⁹ E jelenség hátterében a tulajdont illető régi normák és gyakorlat, valamint az új normarendszer közötti feszültség állhatott. Az elkülönzésekkel, telkesítéssel, a közös határhasználat megszűnésével a korábbi közös haszonvételek lehetőségei – mint amilyen a faizás is volt – erősen visszaszorultak.

Az eddigieknek ellentmondani látszik Galgóczy értékelése, aki szerint „[a] nép földművelési szorgalma az utolsó év tizedben szembetűnőleg nevedett”.⁸⁰ Később 1843-as útjára is úgy emlékszik vissza, hogy „[m]ár ekkor a köznép-gazdák kezén is találtam itt vasekéket, vasboronát s szép terjedelemben a különféle vetett takarmánytermelést; a kertekben, s külön gyümölcsösökben is szaporodólag a gyümölcsészetet s többfelé a községi földek körül is fasoros fásítást”.⁸¹ A valóság – a korábban idézett véleményekkel egyezően – mégis inkább az volt, hogy a jobbágyfelszabadítást követő évtizedben a hagyományos rendet követő

⁷⁵ Vö. Hajnal é. n. [1942], 190.

⁷⁶ Hecke 1861a, 34.

⁷⁷ Mint írja, nagyon hiányoznak a földműves iskolák, „tudva van előtte s fájlalva tapasztalja, miként vidéke-szerte (Mosony-megye) ez úgyre minden a régi elhanyagolt, szomorú állapotban pang, – kivéve azon egy örvendetes s dicséretes tény, miszerint szorgalmasb gazdáink egykét év óta a kaporövények, jelesen a kukoricza termelését, több gonddal üzik, mint eddig; mi utóbbiból kitűnik, miként a haladási fogékonyság nálunk sem hiányzik; de hiányos elemi oktatásunk és tisztán semleges szak-nevelésünk”. E hiányokat Thirring állat- és gépkiállításkkal vélte enyhíthetőnek. (Thirring K. 1855, 149.)

Thirring Károly (1822–1888), a soproni Thirring család sarja 1850-ben telepedett le zurányi 125 holdas birtokán, melyen haláláig gazdálkodott. Vö. Balogh 1971, II. 508–509.

⁷⁸ Thirring K. 1855, 149. Ugyanígy értékeli Hecke 1861a, 21; Erdődi 1862, 61.

⁷⁹ „Általában jellemzi faszegénységünket azon körülmény, hogy nálunk mindennemű falopás napi renden van.” (Thirring K. 1855, 149.)

⁸⁰ Galgóczy 1855, 269.

⁸¹ Galgóczy 1879, 76.

paraszti gazdálkodás lemaradt a nagybirtok mögött. Míg a főhercegi uradalomban fokozatosan emelkedtek a termésátlagok, a búzáé 17, a rozszé 16, az árpáé 20, a zabé 24 mérőre holdanként,⁸² addig a parasztbirtok sem a gépesítésben, sem a termelés megszervezésében (vetésforgó) nem tudta felvenni az új idők felgyorsult tempóját.

Még az 1850-es évek végén is a háromnyomásos gazdálkodás dívott a megye falvaiban. Istállózás hiányában kevés volt a trágya, a talaj termőerejét leginkább ugaroltatás – azaz pihentetés és legeltetés – által igyekeztek visszaállítani.⁸³ Az uradalom földjei mellett – gazdatiszti szemszögből – a paraszti vetések kevésbé részesültek gondos ápolásban. A gaz sokkal inkább felütötte itt a fejét, különösen a tavaszi vetésben, és a trágyázásra is jó, ha 6-10 évente futotta, de sokan nem is tartották ezt fontosnak. Az uradalom így potom pénzért juthatott trágyához. Hecke szerint a takarmánytermelés és a burgonya ültetése még épphogy csak kezdett meghonosodni, közepes termésátlagokkal.⁸⁴

A legfontosabb őszi gabona a búza volt, tavasszal pedig az árpa, de emellett sok rozst, zabot és kukoricát is termesztettek. Az őszi vetés (Wintergetreide) 1833–1842 közötti holdankénti termésátlaga nem egészen 11 mérő, a tavaszié (Sommergetreide) 10 mérő körül alakult.⁸⁵ A francia tiszték által 1809-ben készített felmérés szerint a búza 1:8, a rozs 1:10, az árpa 1:6, a zab 1:7, a hajdina 1:10, a kukorica 1:20 arányban adja vissza a vetőmagot.⁸⁶ Mindent összevetve Wittmann véleményével, aki szerint a vetőmag utáni öt-hatszoros hozam már biztosítja a fokozatos emelkedést lehetővé tevő, szerény jólétet, azt látjuk, hogy e forrás jóval a szegénységküszöb feletti hozamokat említ. Nemcsak a kortárs Grailich, de újabban Glósz József is arra az eredményre jutott, hogy Moson is azon kevés megyéhez tartozott, amelyek saját szükségletüket legalább 50 százalékkal meghaladó gabonatermésrel rendelkeztek.⁸⁷

Az országos összesítésekben megjelenő néhány adatból a búza elsőbbsége nem olvasható ki, de az hihetőnek tűnik, hogy a paraszti gabonatermelés a 19. század első felében majdnem duplájára nőtt. Ezzel összefüggésben ismét bizonytalannak kell minősítenünk az 1828-as összeírás adatait.

⁸² Hecke 1861a, 93.

⁸³ Hecke 1861a, 22.

⁸⁴ Hecke 1861a, 98. A trágyázás kérdéséhez lásd még uo., 11, 55–56, 135–136.

⁸⁵ Hecke 1861a, 93.

⁸⁶ Horváth L. 2001, 453.

⁸⁷ Grailich [1818] Melléklet, 586.; Glósz 2009, 124, 128, 138.

Jobbági/paraszti földek gabona- és szénatermése
(pozsonyi mérő és bécsi mázsa)

	búza	rozs	árpa	zab	köles	őszi gabona	tavaszi gabona	gabona összesen	kukorica	széna (bécsi mázsa)
1780	138 705	192 393	91 087	137 553				559 738		234 885
1828								264 045		
1844					440 000	580 000	1 020 000			540 000
1864	321 724	176 502	274 498	199 403	8 390			980 517	193 950	631 310

Forrás: Benda Gy. 1973, 123, 125, 128, 163, 280–281, 296.

A hüvelyesek közül csak a parasztnok termesztettek némi bükkönyt, lencsét, babot – az utóbbit rendszerint a kukorica között. Csaplovics jegyzi meg a felső-horvátok gazdálkodása kapcsán, hogy – amellet, hogy általában egésztelekesek – a szokásos gabonaneműeken túl az ugart „gumós és hüvelyes növényekkel ültetik be, amelyek közül a lencse kiváló minőségű és mennyiségű, amit legtöbbször Bécsben értékesítenek”.⁸⁸ A gazdasági tanintézet gazdaságában lóbab és borsó is termelt, de e veteményeket folyamatosan óvni kellett a szárazságtól.⁸⁹ Valószínűleg ez volt a legfőbb oka annak, hogy a széles, kavicsos talajú vidéken nem terjedtek el az öntözést kívánó kertkultúrák.

Míg a nagybirtokon az 1850-es években már cséplőgéppel, kisebb részben cséphadaróval csépeltek, a parasztnoknál a nyomtatás volt az általános, bár ők is használtak cséphadarót.⁹⁰ Emellet Hecke azt állítja, hogy a parasztnok a kévéket aratás után még hetekig a földjükön hagyták, jóllehet a szemvesztés napról napra nőtt, ráadásul e megoldás igen tűzveszélyes is volt. Azt, hogy e szokásban a kilenced-, tizedszedés pár évvel korábban több helyen még eleven valósága köszönt-e vissza, vagy Hecke néhány nem tipikus esetből általánosított, nem tudjuk.⁹¹

A megyében a mezőgazdaság szokásos ágai közül a szénatermelés – különösen a Hanság menti településeken – kivételes jelentőségre tett szert. Ennek menetét az egykorú leírások közel azonos módon tárgyalják. A falvak határához tartozó, illetve az uradalmaktól árendált⁹² hanyi réteken – az időjárás ke-

⁸⁸ Csaplovics 1828, 33.

⁸⁹ Hecke 1861a, 99.

⁹⁰ Hecke 1861a, 101. Ez még az 1880-as években is így volt, vö. Schwicker 1881, 222.

⁹¹ Hecke 1861a, 100.

⁹² A rétek árendálásáról egyelőre csak elszórt forrásaink vannak, a probléma érdemben az Esterházy levéltári anyagban lehetne kutatható. Bordacsot az 1740-es években Moson és Szolnok bérelte évi 500 forintért (Tobler 2003b, 364). Hannibal József visszaemlékezése szerint 17 dénárért bárki „egy boglyára való szénát kaszálhatott, és a boglya területén levő nádat és rekettyét a saját hasznára letakaríthatta” (Hannibal 1877, 2.), míg Kis József a 18. század végén írt munkájában a kapuvári uradalomra vonatkozóan évi 7 ezer forint, a rétek bérbeadása után befolyt összegről ír (Kis 1817 [1797], 343). Csupán az árendálás tényéről lásd pl. MmL IVA 502a/57 931/1811 (1811.08.14.). Közvetve erre utal Drinóczy György is, amikor azt írja, hogy a „Moson Megyei Német pórok, kik a hanyban nagy darab kaszálókat szoktak az Uraságoktul haszonbérbe venni, sok száz szekér szénát visznek el innét Bécsbe”, ami után „az előbb haszontalanul állott földből” az „Uraságok” nagy bevételre tesznek szert (SL Drinóczy 1830–1847, 22).

gyétől is függően – nagy volumenű gazdálkodás bontakozott ki, a 19. század első felében megduplázódó terméseredményekkel (vö. 31–32. és 35. táblázat). Mosonban a rétek átlagos holdankénti hozama Bárándy János szerint 12,8 mázsa (1 q = 56 kg), amivel a megyék középmezőnyében helyezkedett el (ugyanaz az érték Sopron megyében 18 mázsa volt).⁹³

A tavasszal, nyáron lekaszált szénát vagy sarjút, miután kazlakba rakták, száraz időben – ez volt a ritkább – kocsikkal hazahordták, majd a legnagyobb részét a bécsi piacon értékesítették. Rosszabb, esős időjárás esetén meg kellett várniuk a telet, remélve, hogy a beálló kemény fagyban, szánokon biztonságosan kihordhatják a mocsárban rekedt boglyákat. Gyakran előfordult, hogy erre nem nyílt mód: ilyenkor állataikkal próbálták a már lekaszált szénát feleletni; rosszabb esetben a rétek folyamatosan víz alatt álltak, lehetetlené téve a kaszálást, még rosszabb esetben elrohasztva a már lekaszált szénát.⁹⁴

Az állattenyésztés helyzetéről, sajátosságairól gyakorlatilag nincsenek adataink. Szórványos adatainkból csupán olyan közhelyes megállapításokat tehetünk, miszerint a marhát, lovat értékén kezelték, többé-kevésbé tudatosan tenyésztették,⁹⁵ s ahol mód nyílt rá, a juhtartás is elterjedt a parasztok körében.⁹⁶

⁹³ Benda Gy. 1973, 92.

⁹⁴ A hansági szénára és a gazdálkodás menetére néhány elbeszélő forrás, megjelenési sorrendben: Bél 1985 [1749], 37; vö. uő. 2001, 109; Korabinsky 1786, 446; Kis 1817 [1797], 343–345; Kohl 1842, III. 38; Richter 1844, 82. és Hecke 1861a, 25. Lásd még Csaplovics János leírását: „Ein bedeutender Theil des schwimmenden Rasens ist zwar auch Wiesengrund und wird in trockenen Jahren gemäht; allein das gewordene Heu ist sauer und will den Pferden nicht besonders schmecken. In trockenen Jahren, wo auch schlechtes Heu einen Werth findet und gekauft wird, ziehen die Bewohner des Hanság's viel Gewinn. Viele Tausend Fuhren Heu werden hier gemacht; es kann indeß nur bei großer Dürre weggebracht werden; außer dem muß man bis in den Winter hinein warten, um es auf dem Eise herauszubringen. In nassen Jahren ist eben darum die Heuernte sehr beschwehrlich und von wenigem Belange, da der größte Theil verdirbt. Man begnügt sich dann, es durch's Vieh abweiden zu lassen, welches oft bis an den Bauch in Schlamm versinkt.” (Csaplovics 1829, I. 71–72.)

⁹⁵ Vö. Galgóczy 1855, 312, 332–333. A professzionalizáció iránti növekvő igényt jelzi, hogy Szentpéter község a megüresedett kovács posztjára olyasvalakit szeretett volna, aki „legnagyobb Kintsük, marhájuk” orvoslásához is ért. Nem érték azonban be akárkivel, hanem – a hatályos jogszabályokkal egyébiránt összhangban – csak olyan jelölt jöhetett szóba, aki a barom-orvoslást „valamely egyetemnél nem csak jól meg tanulta, de a gyakorlat terén’ is magának bő tapasztalást gyűjtött”. A választás a simmeringi Kotsinger Józsefre esett, aki minden feltételnek megfelelt, alkalmazását a magyaróvári uradalom is jóváhagyta. MmL IVA 502b 1885/1846 (Szentpéter, 1846.06.03.). Az ügy további részleteit lásd MmL IVA 502b 1885/1846 (Szentpéter, 1846.06.03.).

⁹⁶ Vö. „auch [...] Bauern halten viele Schafe” (n. n. [Magda] 1832, 312).

Úrbéri terhek és emancipáció

A mosoni jobbágyság – relatíve kedvező körülményei ellenére – igen terhesnek, fojtónak érezte az úrbéres viszonyokat, amit helyzetének a megyén belüli nagy eltérései csak fokozhattak.⁹⁷ Tapasztalataim szerint egy közösségen belül a földesúri terhek kiegyenlítettége nagymértékben hozzájárult az alattvalók nyugalmához. Az igazságérzet akkor szenvedett a legkönnyebben csorbát, ha egy településen több uradalom is osztozott,⁹⁸ vagy a zsellérek a jobbágyokéhoz mérten túlzottnak ítélték terheiket.⁹⁹

A szabadabb osztrák területekkel való napi kapcsolat csak erősítette a hátrányos helyzetet, a depriváltság érzetét a parasztságban, ezért fokozott figyelemmel kísért minden, a sorsát befolyásoló felsőbb döntést. Információéhségét az írni-olvasni tudás magas szintje (lásd a következő fejezet) csak növelte. Pozsony és Bécs közelsége miatt jól tájékozottak voltak a napi politikában is, és nagy várakozással tekintettek a sorsukat befolyásoló felsőbb rendelkezések, elsősorban az 1836-os és az 1848-as törvények elé.

Az 1836-os törvényeket a jobbágyok több községben már egyfajta felszabadításként értelmezték. Szentpéter és Pomogy az úrbéri terhek csökkentését kérte: a két falu lakosai „a régi urbér Rendszabályok szerint mindedig kiszolgáltatni kellett Urbéri tartozásokkal, magukat felettépp terheltetten lenni érezvén, – annak eszközléseért esedeznek, hogy az újabb urbéri Törvények által engedtetett Kedvezések’ használatába lépven, ehhez képest egyszer’smind Urbéri szolgálatai is arányosan leszállítsanak”.¹⁰⁰ A vármegye is tárgyalta a köpcsényi és boldogasszonyi uradalmak panaszát, miszerint

⁹⁷ A parndorfi Harrach-uradalomból még 1786-ból is van olyan adat, miszerint egy hét-nyolcados telek (50 hold) után 186 kézi, vagy 93 nap kétfogatos robot járt (Ernst é. n. [1954], 64).

⁹⁸ Például Nezsider, ahol a település nagyobbik része a boldogasszonyi, a kisebbik pedig a magyaróvári uradalomhoz tartozott. Mivel a magyaróvári uradalom alattvalóinak valamivel kedvezőbbek voltak a szolgálatai, ez a közösségen belül sok feszültséget okozott. MmL IVA 502a/57 363/1811 (1811.04.29.).

⁹⁹ Vö. pl. a negyedtelkesek esetét Halászból, akiknek panaszuk szerint ugyanannyi a robotjuk és egyéb terhük, mint a féltelkeseknek. MmL IVA 502a/74 1792/1828 (1828.09.25.). Lébényből egy hasonló ügyre példa: a házas zsellérek tiltakoztak, hogy „Elejktül némelly Kaszálló Rétek elvették”, s hogy a zsellérek az uraságnak nem 18, hanem 36 nap robotot kötelesek szolgálni. A vármegye az úriszék elé utalta az ügyet. MmL IVA 502a/87 2014/1836 (1836.11.05.). Tárcsán szintén a zsellérek panaszolták, hogy bár a negyedtelkes jobbágyokhoz képest jóval kevesebb földjük van, „a’ Rétek, ugy Erdők használlásatul egészen ki vagynak zárva, még is a’ köz adóra és munkákra, ugy a’ Katonai tartás és élelem kiszolgáltatásához és a’ Község’ Épületjei javításához azokkal egyformán köteleztettek járulni”. MmL IVA 502a/88 1051/1837 (1837.06.05.). Az utóbbi esetben a vármegye álláspontját is ismerjük. Az adó tekintetében azért vélekednek hibásan, mert földjeik és rétjeik holdszáma az adókönyvbe nincs beírva. Az erdők hasznából azért nem részesülnek, mert az erdőket a jobbágyok elődei ültették, a rét és nád után pedig a jobbágyok „rendes adót” fizetnek. „A’ katona tartásbéli nyomattatásuk tellyességgel meg nem valósul”. Míg ők „gyalog ’s kézi” munkákat csinálnak, addig „a’ helyes Jobbágyok szekeres munkákat szoktak ki szolgáltatni”. MmL IVA 502a/88 1881/1837 (1837.11.07.).

¹⁰⁰ MmL IVA 502a 88/1599–1600/1837 (1837.09.05.).

„némelly helységeknek Jobbágysai, sem az eddig divatban volt eggyezés, sem pedig a’ mostan fenn álló Urbéri szokások szerint urbéri Kötelességeiket nem akarják tellyesíteni”, ezért a vármegyétől „ezen makacs Jobbágysokra nézve szigorú és czélirányos intézkedéseket” kértek.¹⁰¹

Helyenként a jobbágyi szolgáltatások mérséklésének értelmezése okozott zavart. Rajkáról azt panaszolták, „noha a’ Konyhabeli apróságoknak adással az új Urbéri Törvény által eltöröltetett, azt az Uradalmi Tisztek még is, erősebb kényszerítéssel megvették, a’ folyamodók pedig óvás mellett megadták”. Kérdésük: kell-e akkor adni, vagy nem?¹⁰² Máshol régi sérelmekre kerestek jogorvoslatot. A köpcsényi uradalomhoz tartozó Horvátjárfaluban a panaszok szerint a földesúr nem hagyott ugarföldet, a robotnapokról a jobbágysok nem kaptak nyugtát. Az urasági juhok emellett „ezerekkel is mint előtte volt szaporodván” az őszi vetésben legelnek, és „iszonyu kárt” okoznak, a jobbágysok pedig a juhok mosásáért sem pénzt, sem pedig ételmezt nem kaptak, mint az máshol szokásos, hanem e munkát az uraság a robot részeként várta el. A község vezetői ellen is sok volt a panasz, „a’ pazarló Birák a’ rendetlen és törvénytelen kiadások pótlásában” nem lettek elmarasztalva, az elárvtak és megözvegyültek vagyona nem került összeírásra. A földesúr nem óvja a határt, sőt, az előljárók kereskednek a fával. A község emellett nem adta be számadását a földesúrnak, de amelyik évről készült is ilyen, arra sem kapott választ már 1832 óta. Mivel e panaszok a köpcsényi uradalom úriszéke alá tartoztak, így érdemi változásra ezt követően sem nagyon lehetett számítani.¹⁰³

Ezen viszonylag szélsőséges esetek mellett a legelőelkülönzés iránti igény szinte azonnal jelentkezett az egész megyében: „Oroszvár és Lébény mezővárosoknak, – nem különben Szolnok, Barátfalu, Zarándfalu, Hor. Járndorf, és Védeny helységek Elöljárói, és egyes Lakossai, a közlegelőjöknek eránytalan használásából eredni szokott panaszok’ megszüntetése” végett az 1836. évi VI. törvénycikk 3. paragrafusával biztosított „szabadságnál fogva, a’ Jobbágyságnak legelőjét, a’ földes Uraságétul elkülönözni akarván”, elkülönítési bizottságok kirendelését kérték már 1837 tavaszán.¹⁰⁴ Szerencsés esetben a procedúra mindössze pár hónapot vett igénybe, mint például Szolnokon, ahol 1837 novemberére már meg is történt, s a helytartótanács elé került jóváhagyásra,¹⁰⁵ vagy Szentmiklóson.¹⁰⁶ Parndorf, Újfalu és Gáta nemcsak legelőelkülönzést kezdeményeztek, hanem egyben tagosítást is.¹⁰⁷

¹⁰¹ MmL IVA 502a/88 1384/1837 (1837.08.05.). Feltehetően a véletlen egybeesésén túl ez a fel-fokozott várakozás is közrejátszott az 1836. novemberi, a vármegye részéről hatalmaskodásként értelmezett lébényi összetűzésben (Kiszeli é. n. [2008], 233–240).

¹⁰² MmL IVA 502a/88 784/1837 (1837.04.14.).

¹⁰³ MmL IVA 502a 63/1837 (1837.01.05.).

¹⁰⁴ MmL IVA 502a/88 784/1837 (1837.04.14.). Lébényben feszült lehetett a helyzet, mint az kiderül a szentmiklósi uradalom ügyészenek panaszából. 17 lébényi jobbágy és két helybéli nemes marháikat éjjel az uraság földjén legeltették, majd a vizsgálatra és zálogolásra kikerkező uradalmi ispánt megátamadták. MmL IVA 502a/88 2088/1837 (1837.11.08.); ismerteti még Kiszeli é. n. [2008], 249–251.

¹⁰⁵ MmL IVA 502a 1939/1837 (1837.11.07.).

¹⁰⁶ MmL IVA 502a/88 1885/1837 (1837.11.07.).

¹⁰⁷ MmL IVA 502a/88 784/1837 (1837.04.14.).

A tizenkét évvel későbbi történésekről, az egyik napról a másikra megváltozó létkeretek okozta feszültségről ugyan szintén csak szórványos információink vannak, de ez a kevés adat is visszaadja a jobbágyszabadítás időszakának közhangulatát, régi sérelmekkel és a sorsukat a saját kezükbe vevő újdonsült gazdák optimizmusával. Az 1848. márciusi bécsi és pesti események híre szinte azonnal eljutott a megyébe, a történelmi események jelentőségével a megye jobbágysága tisztában volt, s a forradalmi deklarációkat a maga módján értelmezve, helyenként spontán módon neki is látott megvalósításuknak. A szentjánosi jobbágyokra már márciusban azért van panasz, mert „megfeledkezve a’ jelenleg még földes uri hatóság alatti állásukról – a’ robot kiszolgáltatást megtagadták”.¹⁰⁸ „Szent János mező városnak népe, a jelen ország gyűlésen csak tárgyalásban lévő, és még ki nem hirdetett törvényre hivatkozva a tekintetes Uradalom és köztük lévő viszonyokat fel bonttatíknak tekintvén, úri munkát tellyesíteni nem akarnak.” A vármegye képviselőjében eljáró Zichy Antal főügyész, Molnár Leopold főszolgabíró és Bach Fábián esküdt ellenben a bírót és a gazdákat kikérdezve azzal szembesült, hogy „ő náluk a csend leg kevesebbé sints meg zavarva, és az úri munkákat is pontosan tellyesítik”, ugyanakkor többen panaszkodtak, hogy „ime már estéli 8 óra és marháink még se tértek vissza a robotból”. Ketten panaszkodtak még, hogy négy-négy szekerek volt trágyahordásra kirendelve, de minden oldalal vagy kas nélkül. A trágyahordásról ezért hazaküldték őket, s csak délután 1 órára értek haza, „illy haszontalan idő vesztegetést okozott tett által ingereltetve”.¹⁰⁹ Az ügy háttérében az állt, hogy a tisztartó többször tovább vette igénybe idejüket, vagy feleslegesen rendelte ki őket.¹¹⁰

Az áprilisi törvényeket követően Hardy István nezsideri főszolgabíró az első alispánnak címzett levelében már számos kihágásról tett említést. „A’ szabadság és Egyenlőség már olly sok értelmü Magyarázatok alakjában tűnnek fel, – hogy azon Magyarázatok szerinti Nézetek fogalma – a’ köz Csend és Rend ellen sebes léptekkel törekszik elő nyomulni – így Nezsiderben a’ Szabadság paizsa alatt a’ T. Uradalom – ugy ellenem is – ismételve Fények Keletkeztek, – mellyek a törvényes vágáson kívül esnek.” Így Hardy Parndorfon „a’ zsidó miatti Elnöki utasítás” miatt „kissebbségben maradván” került konfliktusba, míg Védenyben az irtásföldek miatt keletkezett viszály az uradalom és a jobbágyság között. Féltoronyban „az Isráelita elkergettetett” és „általlában mindenhol a’ szárnyalló hírek, csábítások által megzavartt nyugalom és Csend fel háborétva vagyon”. Eddigi ismereteinket alapvetően árnyalja az a hír, miszerint „a’ vidékben a’ Bécsi önnkéntes ujjoncok mint egy 700 számra a’ leg nagyobb zavart okozák – Védenben a’ népet felloválták Irtásaik vissza kaphatása végett, – az egész környéket mint a’ sáskák meglepik – hallom hogy e’ napokban a’ nyulasiak által kiverettek”.¹¹¹ E konfliktusok jelzik, hogy sok leszorított

¹⁰⁸ *Kiemelés tőlem* – H. G. K. MmL IVA 502a/99 804/1848 (1848.03.24.).

¹⁰⁹ MmL IVA 502b 804/1848 (Magyaróvár, 1848.03.23.).

¹¹⁰ MmL IVA 502a/99 804/1848 (1848.03.24.).

¹¹¹ Hardy István főszolgabíró levele az első alispánnak. (Nezsider, 1848.04.21.) MmL IVB 601c 200/1848.

feszültség tört fel hirtelen. Bár más tájak társadalmához képest a felszínen harmonikusnak mondható állapotokkal jellemezhető a megye parasztságának helyzete, ismét megkerülhetetlenül jelentkezik a mikrotörténet szempontrendszerére, azaz, hogy a társadalom szövetéig lehatoló kutatások nélkül nem lehetséges a továbblépés a késő rendi világ megismerésében.

Legelő és víz – a természeti erőforrások feletti ellenőrzés

A nemesi birtokosok és a paraszti társadalom közötti konfliktusnak egy másik szintjét jelentik azok az esetek, amelyek a szűkösen rendelkezésre álló természeti javak feletti ellenőrzés körül zajlottak.

Az iparosodást megelőző időszakban még a bőven rendelkezésre álló természeti erőforrásokhoz való hozzáférés is nehézkes volt. Gépesítés és a legtagabb értelemben vett intenzív gazdálkodás híján a természeti erőforrások kihasználása nem volt hatékony: a gazdaságot egyszerre jellemezte a munkaerő és az erőforrások pazarló, nem egyszer a fenntarthatóságot is veszélyeztető alkalmazása, míg a szűken előforduló vagy többfunkciós erőforrások esetében az ebből fakadó ellenérdekeltségek folyamatos konfliktusokhoz vezettek. A korszakban az egyes települések vagy közösségek összetűzéseinek hátterében az erőforrásokhoz való hozzáférés eltérő esélyei húzódtak meg. Az első látásra az eltérő társadalmi csoportok mint mögöttes faktorok fémjelezte viszályokról is gyakran kiderül, hogy azok valójában a természeti környezet által csak szűkösen nyújtott erőforrások feletti rendelkezésre vezethetők vissza. Moson vármegyében is számtalan ilyen esettel találkozunk, elsősorban a vizek és a legelők kapcsán. A vármegye e vitákban – amelyek csak akkor kerültek az asztalára, ha helyben, illetve az úriszék előtt nem tudtak megoldást találni – mindig kiegyenlítő szerepet vitt.

A legtöbb ilyen eset a juhtartás és a vízhasználat kapcsán bukkan fel. A juhtartás körüli első vitás esetet 1819-ből regisztráltam Oroszvárról, ami feltehetően nem véletlen. A vármegyében Rajka mellett Oroszvár volt ugyanis az a település, ahol nagyobb számban éltek nemesek, akik igyekeztek kihasználni a gyapjúkonjunktúra nyújtotta előnyöket. Oroszvár elöljárói elmondták, hogy „az ottan lévő Közbirtokos Urak a' birkáknak számát már annyira szaporényák, hogy a' Jobbágyságnak részént a' legelőnek fogyatkozása, részént a' birkáknak rendkívül való száma miatt marhájak számára elegendő legelője nintsen”. A juhok okozta nehézségeiket fokozta, hogy a Duna „szaggatásai” miatt legelőjükből jelentékeny területet veszítettek.¹¹² A vármegye relatíve igen gyorsan, már másfél hónap múlva újra elővette az ügyet, elismerve a jobbágyok beadványában foglaltak igazságát, egyben úriszék elé utalva azt, mondván, hogy a felosztási százalékokról ott kell egymással megegyezniük. Ez utóbbit értelmezhetjük a döntési felelősség alóli kibúvásként is.

¹¹² MmL IVA 502a/65 526/1819 (1819.04.26.).

Az indoklás szerint azonban a panaszra „orvoslást annyival inkább kelletik tenni, mivel a Juhok el szaporittásában nem tsak a község Marhájára, hanem a magok birtokaira nézve is /:proportio nem lévén közöttük meg állapítva:/ az igaz mértéket meg nem tartják, hanem kénjek s kedvek szerént meg haladták”¹¹³

A kis határu szigetközi Arakon a túlzott juhtartásból eredő konfliktusok még élesebben jelentkeztek. A község azért fordult a vármegyéhez, mert nemcsak Nagy István „nem tsak tulajdon Juhaival sok károkat tesz az araki határban, hanem fizetésért másoktól is Juhokat fogadván úgy el éteti a’ legellőt, hogy az adózók marháinak inséget kell szenvedni, és így a’ gazdák se a’ magok munkáit nem végezhetik, sem a’ Vármegyének és a’ Földes Uraságnak tartozó szolgálattyaikat úgy a’ mint illik meg nem tehetik”¹¹⁴. Tehát nemcsak lelegelték a juhok a legellőt a marhák elől, de használhatatlanná is tették, minthogy a juhok után a szarvasmarha már nem megy rá arra. Egy hasonló beadványt tárgyaltak ugyanezen a napon Rajkáról is, ahol „birtokos özvegy Sculetyne Asszonyság a’ maga birtokához képest felett sok juhokat tartván”, feléli a legellőt.¹¹⁵ Az ügy folytatásáról egyik tárgyalt esetben sem tudunk, viszont az arakiak érvelésében kiemelném azt a mozzanatot, ahogy az adózási képességüket és úrbéres kötelezettségeik teljesítését féltve próbálnak közös nevezőt kínálni az adók beszédését felügyelő vármegye számára. Túllegettetési panasszal élt Védény („az Uraságbeli Birkáknak legettetése által Veteménnyekben megkárosodik”) és Bánfalu is,¹¹⁶ ahol még egy, a boldogasszonyi uradalommal 1740. szeptember 29-én megkötött szerződés rendelkezett arról, hogy a közlegellőt Szent György napjától Szent Mihályig csak a jobbágyok használhatják, s csak ezután hajthatja oda az uradalom is a marháit. A község ezért évi 300 forint haszonbért fizetett az uradalomnak. Száz évvel később abból kerekedett viszály, hogy a falu jobbágyai néhány év óta a közös legettetést „nem csak ellenzik”, hanem „a’ nyájaikkal ott megjelenő uradalmi pásztorokat meg is zálogolják”. Az uradalom az összetűzések ellenére sem kívánt úrbéri pert indítani saját jobbágyai ellen, hanem a megyét kérte meg a helyzet gyors rendezésére.¹¹⁷

Az 1832–1836-os országgyűlésen a legelőkülönlözésről elfogadott VI. törvény cikk 3. paragrafusa alapján immár lehetőség nyílt a legettetésből fakadó feszültségek törvényes rendezésére. Moson vármegyében maga a magyaróvári uradalom lépett fel kezdeményezőként, hogy megszűnjenek végre a túlhasználatból eredő panaszok (pl. Köpcsény, Bezenye, Boldogasszony, Körtvélyes), elsőként Szentjánoson kérve a legelő felosztását, amivel annak

¹¹³ MmL IVA 502a/65 693/1819 (1819.06.14.).

¹¹⁴ MmL IVA 502a/68 831/1822 (1822.05.22.).

¹¹⁵ MmL IVA 502a/68 830/1822 (1822.05.22.).

¹¹⁶ MmL IVA 502a/88 394/1837 (1837.03.06.).

¹¹⁷ A vármegye azonban úgy találta, hogy az 1740-es szerződés az időközben megváltozott törvények miatt (1836. évi VIII. tc. 6. §.) idejét múlttá lett, ezért „a’ Boldogasszonyi uradalom kérelmének hely nem adathatván, [...] e’ tárgy politikai úton el nem döntethetvén, azon uradalom továbbra is a’ rendes törvénykezési utnak követésére utasítatik”, továbbá mindkét félnek meghagyták, hogy kerüljék a „hatalmaskodásokat”. MmL IVA 502a/92 666/1841 (1841.03.23.).

lakossága is egyetértett. Érdekesség, hogy a vármegyei ügyész ezen új törvény alkalmazásakor, nehogy a szerződéses jobbágyok számára a felosztás ba-
lul üssön ki, óvást tett: „azon oknál fogva, hogy ebből utóbb a Jobbágyság’
részére valamely káros következés ne vonattasson, részint pedig azért, mivel
annak elhatározása, millyenek kellessen általlyában a Magyar-Ovári Urada-
lomban a Jobbágyokra nézve fenn álló bánás módját tekinteni? a’ törvényes
utra tartozandó; – nyilvános óvást tészen”.¹¹⁸

A túlhasználat azonban nemcsak a legelők közhelyszámába menő esetben
jelentkezett, hanem még a periferikusnak tekinthető „piócagazdaságban” is
visszaüött. Az orvosi piócák mennyiségének lecsökkenését az 1830-as évek-
ben a vármegye részben a nagy szárazságnak tulajdonította, ugyanakkor arra
is felhívta a figyelmet, hogy „egynehány évek előtt ezen megyebéli mocsáro-
kat haszonbérbe tartott külső Kereskedők, minden mértéken fellül üzték
a’ Nadályokkal való kereskedést”.¹¹⁹

A Lajta vízének megosztása körüli konfliktusok szintén jól illusztrálják az
erőforrások feletti rendelkezési jog fontosságát. E viták egyik fő okozója a ma-
gyaróvári uradalom részéről Márialigeten kivitelezett rétöntözés volt. Mivel
a Lajta a megyében sík vidéken tartott a Mosoni-Dunába, magasabb vízállás-
nál lapos partjain vize könnyen kilépett medréből. A folyó kiöntései hátte-
rében nem egyszer az húzódott meg, hogy a községek csordái a folyó partját
annyira letaposták, hogy magasabb vízállásakor az egyszerűen kifolyt a me-
derből.¹²⁰ E problémák 1819 után, az ún. Vármegyeecsatorna (Komitatskanal)
megépítésével jelentősen mérséklődtek,¹²¹ ugyanakkor az 1814 után kiépített
márialigeti rétöntözőrendszer az alsóbb szakaszon lévő településekkel újabb
konfliktusokat generált.¹²² A Lajta esetében alapvetően három ellentétes ér-
dek ütközött egymással: a főhercegi uradalomé, a szomszédos településeké
és a magyaróvári malmoké. A rétöntözés megindulását követően a magyar-
óvári tanács számos alkalommal tiltakozott a vármegyénél, mert a Lajtából ki-
ágazó, mintegy 5 láb széles rétöntöző csatorna (Rétárok, Wiesgraben) miatt a
város két malma nem kapott elegendő vizet, emiatt az őrlés szünetelt, fenyé-

¹¹⁸ MmL IVA 502a/87 2264/1834 (1834.11.24.).

¹¹⁹ MmL IVA 502a/85 2123/1834 (1834.11.12.). A piócák eltűnését Drinóczy is említi: „nagy
részben a Francia árendások fel szedették”. A Barbacsi-tó leírásánál írja ugyanő, hogy a „na-
dályokat ebből is a Francia haszonbérlek annyira ki fogdoztatták, hogy most tulajdon hasz-
nálataunkra is alig foghatunk benne néhányat”. (SL Drinóczy 1830–1847, 14, 21.)

¹²⁰ MmL IVA 510/5 (Stelik Ferenc alispán iratai, 1785–1824) 1040/1822 (1822.10.10.).

¹²¹ Vö. n. n. 1818a; Grailich [1818] Melléklet, 575–576.

¹²² A szénatermelésnek ez a módja nem volt ismeretlen a paraszti népesség körében sem,
Magyaróvár ugyanis többek között ezt is felhossa egy 1811-es, malmai vízhiányát tárgyaló be-
adványában, melyben a Hegyeshalom környéki községekre panaszkodik. A vármegye a mal-
mok védelmében már ekkor kimondta, hogy csak tavasszal szabad a réteket öntözni, utána a
csatornákat el kell rekeszteni. MmL IVA 502a/57 926/1811 (1811.12.14.). Máskor a malmok sú-
lyosbították a helyzetet azzal, hogy magas vízállásakor zsilipjeiket csak késve, felszólításra nyi-
tották ki, s a visszaduzzadó víz szétáradt a fentebb fekvő területeken. Például 1814-ben Rajka
szenvedett sokat a Lajta kiáradó vizétől. MmL IVA 502a/60 888–898/1814 (1814.07.04.);
1266/1814 (1814.10.17.). 1826-ban a lajtafalui határt az osztrák oldalon található wagenheimi
malom által felduzzasztott víz öntötte el. MmL IVA 502a/72 1222/1826 (1826.08.08.).

getve a tervezett adóbevételeket.¹²³ E panasz a következő évtizedben sem szűnt meg, szárazabb időszakokban Magyaróvár és a lentebb fekvő malmok folyamatos vízhiánnyal küszködtek,¹²⁴ míg az öntözésből megmaradt, szétfolyó víz a szomszédos községeknek okozott kárt.¹²⁵ A sorozatos panaszok miatt a vármegye a rétöntözés és a malmok ügyét, egyensúlyra törekedve a két ellenérdek között, végül 1836-ban szabályozta,¹²⁶ a vízmegosztás kérdésében azonban mégsem sikerült nyugvópontonra lelni. A magyaróvári tanács az elkövetkezendő években a vármegye előtt így további panasszal és kártérítési igényekkel élt a főhercegi uradalom felé,¹²⁷ amit Modrovich Károly járási főszolgabíró ki is vizsgálta. Nem tanulságok nélküli a főhercegi uradalom reakciója a magyaróváriak panaszára, hiszen a fennálló rendszabályokról tudomást nem véve,¹²⁸ képviselője útján azt nyilatkozta, hogy „a’ Lajtha folyam használatátul mind addig, míg Törvény vagy megállapítandó arány szabályul nem szolgáland, el nem áll, ’s pedig annál kevésbé, mivel azzal a’ felsőbb vidékiek is élnek”.¹²⁹ Az uradalom a következő évben a panaszok elhárításának módját, azaz az öntözésből visszamaradó víznek a Lajtába történő visszavezetését összekötötte a Lajta általános szabályozásával és tisztításával, ami viszont a vármegye feladatkörébe tartozott. A feladatok elvégzésének illetékeségéről hosszú vita folyt, amely még sokáig nem hozott megoldást.¹³⁰

¹²³ MmL IVA 502a/68 1201/1822 (1822.08.07.).

¹²⁴ Lásd MmL IVA 502a/84 942/1835 (1835.05.05.).

¹²⁵ Ilyen például Bezenye panasza, ahol a Wiesgrabenen érkező, „fellülről le tuduló vizek a’ falu mellett lévő réteket nem csak el öntötték, ha nem arra el terjedvén a’ hozzájuk való jutást is el zárták”, ezért kérik, hogy „azon tsatornának tovább ásatása által ez a baj rendeltessék meg orvosoltatni”. MmL IVA 502a/69 1078/1823 (1823.07.02.).

¹²⁶ MmL IVA 502a/87 2047/1836 (1836.11.21.).

¹²⁷ „[...] miképpen a’ Lajta folyam vize főleg a’ Mária-ligeti rétekek nedveztetésére szerfelett feltartóztatik, kérik a’ víznek szabad lefolyhatását a’ Törvény ’s az e’ részben fenn álló végzések értelmében is eszközöltetni; – a’ M. Óvári úradalmat pedig fő Kormányzójának ígérete szerint azon károknak pótlására szorítatni, mellyeket a’ panaszlott feltartóztatás által a’ mezővárosi közönségének, jelesül malmaik haszonvételeiben okozott.” MmL IVA 502a/93 1911/1842 (1842. 06.23.).

¹²⁸ Így az 1070/1835 sz. vármegyei végzésről, melynek értelmében vagy kártérítést, vagy pedig adómentességet lett volna köteles a károsult molnároknak adni, de a fentebb említett 2047/1836 (1836.11.21.) sz. végzésről és az 1840. évi X. törvényekről sem. Lásd még MmL IVA 502a/93 2397/1842 (1842.09.05.).

¹²⁹ MmL IVA 502a/93 2489/1842 (1842.10.04.).

¹³⁰ 1843-ban például a vármegye nyolc határozatban tárgyalta az ügyet (1028, 1040, 1042, 2622, 2629, 2630, 2700, 2740 sz. alatt), majd 1845-ben és 1846-ban is csak annyit tudott konstatálni, hogy az uradalom még mindig nem készítette el a számára előírt vízvissavezető csatornát. Vö. MmL IVA 502a/96 1050/1845 (1845.05.07.); 502a/97 686/1846 (1846.04.21.).

A paraszti mobilitás és az elemi oktatásügy összefüggései Esélyek és lehetőségek

„...a gyermekek oktatásának, és jó nevelésének elől mozdíttása a köz jóval szorossan öszve vagyon kapcsolva”¹

A megye iskolahálózatának vizsgálatát a paraszti mobilitás, a piaci lehetőségek kihasználása szempontjából különösen fontosnak tartom. A család mellett az iskola az a másik intézmény, amely a legnagyobb befolyással van az egyén későbbi életpályájára. Jelen fejezetben azt vizsgálom, hogy az egyes települések iskolái között léteztek-e olyan különbségek, melyek előnyösebb vagy éppen hátrányosabb helyzetbe hozták a gyerekeket. A rendelkezésre álló források alapján szeretném bemutatni az egyes települések iskoláit, az oktatás körülményeit, illetve a vármegye ez irányú rendszabásait.² A körülmények vizsgálatakor kitüntetett jelentőséget tulajdonítok a tanítás nyelvének, a tanító esetleges latintudásának és a szakképesítés, korabeli kifejezéssel a praeparandia³ meglétének.

A 18–19. századi elbeszélő források és a korai statisztikai irodalom Moson megyéről szólva mindig megemlékezik az ott élő népességnek, kiemelten pedig a németiségnek az írni-olvasni tudásban a környező megyékkel és az ország egészével szemben megnyilvánuló fölényéről, melyet az 1870-nel induló népszámlálási statisztikák számszerűleg is igazolnak. Sopron városa után közvetlenül Moson megye egésze következett az alfabetizációs rangsorban.⁴

¹ Részlet a közgyűlési jegyzőkönyvből. MmL IVA 502a/71 306/1825 (1825.03.22.).

² A területre e témában már született egy településszintű összeállítás, de szerzője csak a 17. század végi, korábban már publikált egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatait, illetve az 1850 után történeteket ismerteti, korszakunk teljes egészében kimaradt. Vö. Paul 1999.

³ A kifejezés Poroszországból került át a hazai szaknyelvbe. „Ott ugyanis a tanítónövendékeket mielőtt felvették volna a tulajdonképpeni képzőbe, Seminariumba, előkészítették, kipreparálták a képző számára. Nálunk ilyesmi nem volt, mert nem az elemi iskola elvégzése után vették fel a növendékeket. Nálunk a praeparandia az egész, a tényleges tanítóképző-intézetet jelentette.” (Szakál 1934, 39.)

⁴ Tóth I. Gy. 1996, 51. „Mosonmegye, a községeknek megfelelő elemi iskolákkal való ellátása terén s a tankötelezetteknek rendes iskoláztatása ügyében már régidőtől fogva kiváló ügybuzgalmat és erélyt tanusított.” (Major 1886, 43.) Az 1870-es népszámlálás adatai alapján Moson megyében a férfiak között 16,88, a nők között 19,16 százalék volt a teljesen analfabéták aránya, a második helyen álló Sopron megyében ugyanezen értékek 22,16 és 25,34 százalék voltak (1870-es népszámlálás, 229). Az 1880-as népszámláláskor a 7 év feletti népességben a férfiak 87,26, a nők 76,11 százaléka tudott írni-olvasni, míg az országos érték az előbbieknél 54,49, az utóbbiaknál 37,89 százalék volt (1880-as népszámlálás I. 226–227, 230, 235, 330–331, 340–341, 350–351. „Megyénk e tekintetben valamennyi megyék élén állott, s csak Sopron városa előzé s Budapest és Pozsony városok közelíték meg.” (Major 1886, 43.) Vö. Szontagh 1928 [1929], 53; Zwickl P. 1928 [1929], 102.

A műveltség vizsgálatok az írásbeliség elterjedtségének feltérképezése nemcsak a legfontosabb feladat, de jóformán az egyedüli kutatás-módszertani eszköz. Hasonlóan a gazdálkodási viszonyok vizsgálatok tapasztalataihoz, itt is tekintettel kell lennünk a különféle régiókból idelátogató szerzők eltérő benyomásaira, tapasztalataira. Míg az osztrák területekről érkező legfeljebb kellemesen csalódott,⁵ addig az ország belsejéből erre vetődő utazó, vagy valamely, az összehasonlítás szempontját is szem előtt tartó kortárs szakíró egyenesen példaként emeli ki a mosoni állapotokat az ország közvéleménye számára. Forrásainkból így inkább képszerű benyomásokat nyerhetünk, semmint tényyszerű megállapításokat.

Bél Mátyás a megye társadalmának bemutatásakor csak a németekre tér ki, s műveltségi szempontból azt írja róluk, hogy a szülők, ha „valamelyikben kiváló tehetséget ismernek föl, nagy költséggel is tovább taníttatják. Ritka az a módosabb parasztember, aki ne tudna olvasni és körülményeihez szabottan írni.”⁶ Grailich az oktatásügyről szűkszavúan szól, inkább az általános civilizációs szintre, vagyoni állapotra helyezi a hangsúlyt. Csak rövid utalást tesz e területre: „[a] legtöbb iskolai állást bőkezűen támogatják” – írja. Zurány mezőváros leírásakor sem tér ki bővebben e kérdésre, mindössze annyit állapít meg, hogy a „két iskola javadalmakkal meglehetősen ellátott, csakúgy, mint az egyházközségek”.⁷

Az 1860-as évek elején Barsi József azt a megállapítást teszi, hogy Moson megyében más megyékhez képest azért is jobb az oktatás színvonala, mert igen kevés az önálló plébániával és iskolával nem rendelkező falvak száma. A mosoni és nezsideri főesperességekben egy ilyen település sem volt, míg a féltoronyiban és a magyaróváriban egy-egy fordult elő.⁸ Az elemi iskola tudniillik „csak akkor felel meg céljainak, ha a gyermekek télen nyáron, hőben hóban is minden nagyobb akadály és baj nélkül látogathatják”. Véleménye szerint szintén a magasabb színvonalú oktatásnak kedvezett, hogy az egyes helységekben nem keveredett túlságosan a (tan)nyelv, a tisztán egy nyelvű tantermek aránya 91 százalékos volt.⁹

Az írni-olvasni tudás általános elterjedtségének legfőbb bizonyítékai a mosoni német népi műveltség legjobban feltárt, s vélhetően egyedül fennmaradt szeletét képező kéziratos énekeskönyvek. Az énekeskönyvek, legnagyobbbrészt a 16–17. századig visszanyúlóan, még az ellenreformáció előtti protestáns gyökerű vallásos énekeket tartalmazzák, melyeket a 17. században betelepülő, a harmincéves háború következményei elől menekülő német ajkú telepések hoztak magukkal. De találhatóak bennük vidám, tréfás, parasztünnepekre való,

⁵ Lásd Kohl visszaemlékezését, aki a Fertő tótól Nagycenkre visszafelé menet egy imakönyvet olvasó magyar parasztasszonyt látott. Es war [mármint a kötet] sehr schön eingebunden und, obgleich seine Eigenthümerin sehr arm war, sauber gehalten. Ich fragte sie, ob man es ihr geschenkt habe. Nein, sagte sie, sie habe es sich für 3 Gulden gekauft, welche sie sich zusammengespart. Im Hause hatte sie noch eins, der »Rosengarten« genannt, daraus ließe sich noch schöner und leichter beten.” (Kohl 1842, III. 19.)

⁶ Bél 1985 [1749], 45.

⁷ Grailich [1818] Melléklet, 588; [1817–1820] Melléklet, 616.

⁸ Igen hasonló volt a helyzet Sopron vármegyében is (Barsi 1864, 108).

⁹ Barsi 1864, 108–109.

miként hivatásrendi énekek is. Tudományos igénnyel elsőként Sztachovics Remig bencés szerzetes kezdte vizsgálni e köteteket, melyek az 1850–1860-as években még százával voltak fellelhetők a heidebodeni falvakban.¹⁰ Gyűjtését két kötetben adta közre. Az 1867-ben Bécsben megjelent lakodalmi énekeskönyvében a több mint száz kéziratos kötetben talált énekből 121 szerepel. E kéziratok 1647 és 1850 között keletkeztek.¹¹ A következő évben – a győri püspök kérésére¹² – egy ima- és énekeskönyvvel is jelentkezett, de ebben már nemcsak mosoni gyűjtésű énekek kaptak helyet.¹³ A gyűjtésen és közreadáson túl Sztachovics nem elemezte az énekeket, szaccikk legálábbis nem maradtak fenn utána. Az énekek eredetének kutatását, keletkezésük feltárását Kögl János Szeverin bencés szerzetes kezdte meg az 1930-as évek végén, nagyjából a Sztachovics-hagyaték alapján. Munkájának eredményeiből az alfabetizáció elterjedtségét taglaló részre fókuszálók. Kögl szerint a szakrális népi kultúrához kapcsolódó szövegeket, s általában a népdalkincset nem a szájhagyomány hordozta, hanem ki-ki a saját kéziratos, olykor iniciálékkal, naiv festményekkel díszített énekeskönyvére támaszkodott a családi éneklések alkalmával.¹⁴ A periodikusan visszatérő, egész falvakat elpusztító tűzvészek, majd az újságolvasás terjedése¹⁵ létében és funkciójában is felszámolta az énekeskönyvek kultúráját. Mivel dalaikat szinte kizárólag a családban énekeltek, a kötetek elpusztulása, illetve a nyomtatott füzetekben megjelenő új motívumok terjedése pár évtized leforgása alatt a dallamok teljes felejtéséhez vezetett. „Csak így érthető, hogy bár a hatvanas évekből még vannak kézirataink, a Heideboden legöregebbjei mégsem tudnak felvilágosítást adni azok használatáról.”¹⁶

¹⁰ Vö. „Sehr reich ist der ungarische »Hadbauer« an treu bewahrten Volksdichtungen, die zumesist ungedruckt und handschriftlich verbreitet und überliefert werden.” (Schwicker 1881, 223.) J. Gall szentandrási plébános közlése alapján: „[...] auch finden sich aus jener Zeit noch manche protestantische Bibeln, Liederbücher u. dgl. selbst bei den katolischen Bewohnern.” (Czoernig 1857, II. 195.) A protestáns hatáshoz, egyben mint forrásközlést lásd Suppan 1965.

¹¹ Sztachovics 1867, III.

¹² Kögl 1941, 13.

¹³ Sztachovics 1868.

¹⁴ Vö. „Téves az a feltevés, hogy a mosonmegyei németek énekkultuszánál a kéziratokon kívül a szájhagyomány is fontos szerepet játszott volna. Ezen a téren szájhagyományról egyáltalán nem beszélhetünk. A számos kézirat ugyanis feleslegessé tette a szájhagyományt. Minden, ami különben szájhagyomány gyanánt élt volna tovább, a kéziratokba került. [...] A családban pedig az tette feleslegessé a szájhagyományt, hogy majdnem minden házban megvolt a családi kézirat, amely apáról fiúra szállt.” (Kögl 1941, 18.) A kéziratos énekeskönyvek feldolgozására lásd Klier 1958, mosoni (tarscai) vonatkozásban kül. 52–70. Az énekeskönyvek közül a legdíszesebből, az ún. *Mosonszentjánosi kódexből* válogatást közölt Manherz–Boross 1991. Az énekeskönyvek mellett a népi színdarabok forgatókönyveit is meg kell röviden említenünk. A darabok azonos forgatókönyv melletti előadása feltételezi, hogy a folytonosan cserélődő „színészek” állandó szövegekönvből tanulták meg szerepüket. Leopold Schmidt monográfiája a burgenlandi népi színjátszásról bemutatja, hogy gyakorlatilag minden faluban – ide értve a Moson megyei német településeket is – élénk, önszerveződő, írott szövegekönveken alapuló kulturális élet zajlott a 19. században. (Schmidt 1980.)

¹⁵ Ehhez utalásszerűen lásd Schwicker megállapítását az 1870-es évek végéről: „Selbst auf Zeitungen wird von den Bauern fleißig aboniert.” (Schwicker 1881, 223.)

¹⁶ Kögl 1941, 19.

Az elemi iskolák jelentőségét, szerepét vizsgáló fejezet kiindulópontja az a tény, miszerint a 19. századra az írni-olvasni tudás teljesen általános volt a mosoni németek körében. Mindez azt is feltételezi, hogy ezen a vidéken az elemi iskola már e korai időszakban is betöltötte funkcióját: a népesség legnagyobb része járt iskolába, s ott elsajátította az írás-olvasás alapjait.¹⁷

Az alapfokú oktatás viszonyai

A megyei iskolahálózat vizsgálatának forrásbázisa meglehetősen töredezett, nem rendelkezünk folyamatos és egységes szempontrendszerű anyaggal. A fennmaradt – megyei, s hangsúlyozottan: nem egyházi – források alapján úgy tűnik, az oktatásügy felügyelete, lehetőség szerinti egységesítése az 1830-as évektől volt fontos a vármegye számára, ekkortól váltak rendszeressé a megye által évente elrendelt főszolgabírói, bizottsági vizsgálatok. Az 1840-es évekből szinte minden évre van megyei szintű áttekintés, az egyes évek közötti sok átfedés miatt viszont nem láttam szükségesnek valamennyi év feldolgozását. Az ezt megelőző időszakból ellenben csak néhány epizódusú konfliktus leírását találtam, melyek segítenek egy-egy részterület problémáit megvilágítani, de alkalmatlanok egy átfogó, a megye településeit összehasonlító vizsgálathoz. Ilyen példaként említhető az az eset, amikor 1819-ben a katolikus Magyaróváron működő evangélikus magántanító ügye került a vármegye elé. Az indoklás szerint azért, mert „igen meg szaporodván ezen különös tanítás alá adatott gyermekeknek száma, ezt mintegy oskolának lehet és kellett tartani, az oskoláknak minden neme pedig a Felsőbb vigyázat és Kormány alá tartozandik, de egyéb tekintetből is, a gyenge Gyermeki szivekre nézve káros következtetésű az, ha mindenik nem a maga Religiojábéli személyektől veszi oktatását, mert ilyen esetben ha erkölcsös is magában az oktató, még ezen uton meg szokot a szivekben a Religio langyosodni”. Mint azonban a vizsgálat kiderítette, a szülők nem figyelmetlenségéből adták gyerekeiket az evangélikus tanító keze alá, hanem mert Magyaróváron az iskolaalap megfogvatkozása miatt nem volt „első gramaticalis oskola”, azaz a gimnázium első osztályának megfelelő latinképzés. Az alpból a segédtanítónak csak évi 25 forintot tudtak volna fizetni, ennyi pénzért viszont senki nem vállalta, így intézményi megoldás híján a szülők önállóan – a felekezeti szempont figyelmen kívül hagyásával – döntöttek.¹⁸

¹⁷ Az elemi iskolai oktatás színvonaláról, problémáiról, a tanítók helyzetéről a 18. század végétől a Dél-Dunántúlra lásd Mészáros 1980; Somogy megyére Kanyar 1970, kül. 61–76; Tolnára Balázs Kovács 1982; Benda K. 1977; Mária Terézia és II. József reformjainak hatásáról országos kitekintésben Hajdu 1986a; 1986b.

¹⁸ MmL IVA 502a/65 828/1819 (1819.06.16.). A másik eset valóság alapját nem sikerült felderíteni, tény ellenben, hogy Schub Kristóf gálosi evangélikus esperes 1847-ben azzal a panasszal élt, hogy a tétényi evangélikus gyerekek az ottani katolikus iskolába járnak („jární kénтеленítettvén”), és „ott egészen elhanyagoltattnak”. Az ügy folyamányairól nincs tudomásom. MmL IVA 502b/98 1021/1847 (1847.02.05.).

Szakirányú állami apparátus és a községekig lenyúló tankerületi szervezet hiányában a vármegyei hatóságokra hárult a lokális problémák kezelése. A vármegyei közigazgatás *ad hoc* bizottságok létesítésével, továbbá a szolgabírói hatáskör növelésével igyekezett az új kihívásoknak megfelelni. A növekvő állami, illetve vármegyei szerepvállalás azonban szinte kizárólag a felügyeletben, odafordulásban, nem pedig a finanszírozásban (segélyezés) jelentkezett, az esetleges fejlesztések teljesen a kegyúrtól, annak uradalmától függtek. A kisebb kegyurak anyagi ereje csekélyebb lévén, az iskolafenntartás volt az egyik utolsó, amire áldoztak. Jól példázza ezt egy olyan konfliktus, amikor a megyei és a földesúri joghatóság az oktatás miatt ütközött:

Az özvegy Batthyány Antalné joghatósága alá tartozó Lajtafaluban az iskolaépület – mint arról a tanító panaszlevelében beszámolt – olyan kicsi volt, hogy „a’ helybéli Gyermekek közül sokan nem is oktattathatnak, mert a’ szobába meg nem férnek”, a mesterlakás állapotáról már nem is szólva. A vármegye a tarthatatlan helyzet miatt a patrónust kötelezte a felújításra, illetve a bővítésre. A felszólítást nemcsak azért küldték ki, mert az uralkodó több rendeletében is kötelezte alattvalóit a megfelelő oktatási feltételek megteremtésére, ami helyi szinten a kegyúr feladata, hanem „azért is, mivel jobbágyainak valóságos tökéletesítését és boldogíttását [...] melly [...] olyan igen szíven fekszik, főképpen azok gyermekeinek alkalmas oktatása által eszközölheti”. Míg más – összességében azért ritkán előforduló – esetekben a vármegye meglehetősen türelemmel viseltetett a „nemes kollégát” érintő felszólítás végrehajtása iránt, addig Batthyány Antalnét elég nyersen és szűk határidőt szabva utasították, mintha bizonytalanok lettek volna a végrehajtást illetően („ámbar kételkedni alig lehet, hogy tisztelt Eő Excellentiája Földesasszonyi és Patronusi Kötelességeinek meg fog felelni”), s meghagyták a nezsideri főszolgabírónak, annak idején majd jelentésben adjon számot a munkálatok állásáról.¹⁹ A szilveszteri utasítást már 1825 márciusában követte az ellenőrzés. A szolgabíró, aki az egyik esküdt társaságában tekintette meg az épületet, továbbra is csak azt állapíthatta meg, hogy az „szűk voltára és helyeztetésére nézve a gyermekek tanítására alkalmatlan”. A járási hatóságok szintén levélben fordultak a földesasszonyhoz, hogy „Jobbágyi eránt viseltető kegyességébül igaz annyai indulattyábul azon fogyatkozáson segitteni [...] méltóztasson”. Javaslatuk az volt, hogy vásárolja meg az eladás előtt álló harmincadhivatal épületét, s költöztesse oda az iskolát. A rendek a vármegyén mindenesetre kinyilvánították azon meggyőződésüket, hogy Batthyány asszony „a maga kegyességét és Pártfogását Jobbágyaitul el nem fogja venni”, s mivel „a gyermekek oktatásának, és jó nevelésének elől mozdítása a köz jóval szorossan öszve vagyon kapcsolva”, igyekszik mihamarabb valami megoldást találni. Biztos, ami biztos, azért egy újabb felszólító levelet is küldtek.²⁰ A vármegyei nyomásgyakorlás azonban – mint azt még látni fogjuk – nem járt sikerrel.

¹⁹ MmL IVA 502a/70 2116/1824 (1824.12.29.).

²⁰ MmL IVA 502a/71 306/1825 (1825.03.22.).

Az iskolák

Az elemzést, amely tehát a forrásadottságok miatt az 1830–1840-es évekre korlátozódik, az iskolaépületek vizsgálatával kezdem. Felsőillmicet leszámítva, a megye valamennyi településén volt iskola, sőt, azon kilenc helységben, ahol az evangélikusok nagyobb számban jelen voltak, kettő is. A reformkorban összesen 59 elemi iskola működött a megyében.²¹

A győri tankerületi igazgató 1831-es vizsgálata három település iskoláját találta kimondottan rossz állapotúnak. Az egy évtizeddel későbbi, a megye legtöbb iskoláját elmarasztaló vizsgálatok fényében ez azt jelenti, hogy e három épület az összedőlés határán lehetett. Lajtafaluban, ahol 1831-re az iskolaépület gazdát cserélt, az épület régi és új tulajdonosa pereskedett egymással. A tankerületi igazgató itt egy új, vármegyei segítséggel felépítendő épületre tett javaslatot, miként Magyarokimlén is iskolabővítést tartott szükségesnek. Meglepő módon még Moson mezőváros is a problémás helyek közé tartozott, a kicsiny iskolaépületbe „a’ tanítás alá való gyermekeknek csak harmad része fér belé” – jelentették.²² Az 1834-es jelentés szerint a megyeszékhely sem volt elkényeztetve, de ott legalább két osztályra bontották a gyerekeket, az első osztályban („első classisbeliek”) 166, a második osztályban 104 gyerek tanult.²³

1839-ben a megyei oktatásügyet áttekintő bizottság jelentésében már arról számolt be, hogy 19 településen²⁴ „az oskola házak [...] részént szűk voltak miatt a’ nevendékek elhelyezésére nem elegendő térségűek, részént javítást, részént pedig egészen új alakítást kívának”, ezért felszólították a két főszolgabírórt és az uradalmakat, hogy a szükséges javításokat végezzék el, illetve építsenek új épületeket.²⁵ A községek pénztelensége, a kegyurak motiválatlansága azonban a legtöbbször évekig hátráltatta a megyei végzések végrehajtását, a közigazgatás vitathatatlanul pozitív hozzáállása önmagában elégtelen volt a továbblépéshez. Lajtafalú példáját fentebb láttuk, de a sor folytatható. Szentjánost a vármegye már 1834-ben kötelezte egy régi „tisztház” megvételére és átalakítására,²⁶ ami orvosolhatta volna az akut épület-

²¹ Felsőillmic kivételével a Mosoni járás minden településében volt katolikus elemi iskola, azaz 24 katolikus, továbbá három evangélikus (Levél, Hegyeshalom és Lébény), összesen tehát 27 iskola működött. A Nezsideri járást alkotó 26 településen szintén mindenütt volt katolikus elemi iskola, ehhez jött további hat az evangélikusok által is lakott községekben (Miklósfa, Zurány, Gálos, Németjářfalu, Oroszvár, Rajka), összesen tehát 32. (MmL IVA 502b 801/1839). Zsidó iskolákkal a forrásokban nem találkoztam, ennek oka egy, a vizsgált korszak végéről származó félmondatból derül ki, tudniillik az általuk lakott helyeken „még mind eddig rendes iskolai épületeik nem létezővén”. MmL IVA 502b/98 1021/1847 (1847.02.05.).

²² MmL IVA 502b 748/1831.

²³ Vö. MmL IVA502b 1659/1834 (Magyaróvár, 1834.09.05.).

²⁴ Levél, Hegyeshalom, Szentjános, Tétény, Pomogy, Illmic, Arak, Halászi, Kálnok, Lébény, Mecsér, Szentmiklós, Gálos, Lajtafalú, Csúny, Horvátjářfalu, Körtvélyes, Németjářfalu és Oroszvár.

²⁵ MmL IVA 502a/90 801/1839 (1839.05.07.).

²⁶ MmL IVA 502a 741/1834.

hiányt, de ez még öt évvel később sem történt meg. Feltehetően részben az anyagi fedezet hiánya miatt, ugyanakkor módos jobbágyközségről lévén szó, okkal feltételezhetjük a háttérben megbúvó érdektelenséget is. Alsóillmicen a szükséges kisebb javításokat elvégezték, Tétényben ellenben forráshiány miatt hozzá sem kezdtek a renováláshoz. Pomogyról a küldöttség azt jelentette, hogy ott az iskola állapota annyira leromlott, hogy „annak öszverogyásától kell tartani, a’ helyre állíttás pedig a’ Községnek erejét felül haladja”. A herceg Esterházy-család boldogasszonyi uradalma a hozzá tartozó kilenc település(rész) számára iskolafelújítási célra mindössze 200 váltóforintot ajánlott meg, így a munkák máshol is várattak magukra. A vármegye az első alispán útján levélben kérte a boldogasszonyi uradalmat, hogy „Jobbágyainak mind testi, mind lelki jólétökre okvetetlen megkivántató ezen nevelési eszköz létesítéséhez bővebben adakozzon”.²⁷ Gálóson a tető javítása volt elodázhatatlan („haladék nélküli javítást kíván”). Modrovich Károly szolgabíró arról számolt be, hogy Csúny, Horvát- és Németjárfalu, Körtvélyes és Oroszvár iskolái esetében az érintett uradalmakat már szintén felszólították a renoválás, bővítés megkezdésére, „de siker nélkül”.²⁸ A jövőbeni rekonstrukciónál legalább pozitív, bár semmit sem garantáló ígérettel bírtak Arakon, Kálnokon, Halászáiban, Mecséren, Lébényben és Szentmiklóson.

A következő évben, 1840 nyarán új jelentések készültek, melyekből ismét az tűnik ki, hogy a közigazgatás valamennyi szintje dőcögve működött, amikor változtatásra szoruló, de nem *vis major* helyzetek megoldása volt a feladat. Az előbb felsorolt községek iskolafelújítási programjából alig néhány kezdődött el. A szentmiklósi a helyi uradalom tekintélyes összeggel, 1500 forinttal támogatta.²⁹ Az összedőlés határán álló pomogyi iskola renoválását mindaddig a község nagy szegénysége hátráltatta. A falut 1836-ban marhavész, 1838-ban jégeső sújtotta, a lakosok így nem voltak képesek hozzájárulni a felújítás költségeihez. Itt az első alispán igyekezett segíteni, átvállalva a tatarozási költségek negyedrésztét, a községnek csak az épületfáról, mészről és kőről kellett gondoskodnia. A szállítás a lakosok feladta volt.³⁰ A kegyúr, herceg Esterházy Pál egyszeri segítségeként („különös kegyelemből ‘s minden ebből másokra vonható következtetés nélkül”) a község az építkezéshez szükséges építőanyagokat negyedáron vehette meg az uradalomtól (348 pengő forint 28 krajcár helyett 87 pengő forint 7 krajcárért),³¹ a szintén Esterházy-kegyuraság alá tartozó gálósi iskola tetőszerkezetének javítási költségeit ellenben teljes mértékben állta a boldogasszonyi uradalom.³²

²⁷ MmL IVA 502a/90 1810/1839 (1839.11.11.).

²⁸ MmL IVA 502a/90 1810/1839 (1839.11.11.).

²⁹ Az iskolaépítés költsége 2754 forintra rúgott, ebből állt 1500 forintot az uradalom. A vállalkozás méretét jelzi, hogy a falazáshoz 80 ezer téglát rendeltek, az építkezés befejezését pedig 1840 őszére tervezték. Barcza Sámuel uradalmi tisztartó jelentése. MmL IVA 502b 91 797 (1840.06.16.).

³⁰ MmL IVA 502a/91 797/1840 (1840.06.30.).

³¹ MmL IVA 502b 91 797 (1840.04.01.).

³² Főszolgabírói jelentés. MmL IVA 502b 91 797 (1840.06.21.).

A többi településen viszont még ennyi előrelépést sem sikerült elérni. A tényi iskola javítását „a’ költségek hiánya miatt a’ község ezen esztendőben sem tellyesítheti”, „az Araki, Kálnoki, Halászi, és Mecséri iskola házak, minden felszólítása mellett az illető uradalmak által meg mái napig sem javítottak”. Hasonló volt a helyzet a Nezsideri járás északi településein is, ahol „a Csunyi, Oroszvári, Horv. Jándorfi, Körtvélyesi, és német Jándorfi iskola házak helyre állítására nézve, az illető uradalmak által még semminémű rendelkezések sem tettek.”³³ Hegyeshalomban és Levélen pedig azért halasztódtak a munkálatok, mert a magyaróvári uradalomtól nem kapták meg a szükséges téglamennyiséget.³⁴

1841-ben így az iskolaépület továbbra is szűknek bizonyult vagy rossz állapotban volt Hegyeshalomban, Levélen, Tétényben, Szentjánoson, Halászi-ban, Arakon, Kálnokon, Lébényben, Illmicen, Mecséren, Csúnyban, Horvát- és Németjársfaluban, Körtvélyesen, Oroszváron, Gáloson és Lajtafaluban, de azon túl, hogy a vármegye a járásbeli tisztviselőket újabb intézkedésre szólította fel, más nem történt.³⁵ Feltűnő, hogy a sorból a megye nyugati részének települései kivétel nélkül hiányoznak. Barátfalu, Pátfalú, Védeny, Nezsider, Vinten egyszer sem bukkanak fel a problémás helyek között.

Egy évvel később a Zichy-család birtokait képező Mecséren, Lébényben és Oroszváron, valamint a Szapáry-birtok Csúnyban „az illető földes Úraság nagylelkűségéből” végre elindultak a munkálatok, miként Szentjánoson is. Német- és Horvátjársfalú, Körtvélyes, Halászi, Arak és Kálnok iskolái körül ellenben „az időnek mostohasága miatt” semmi előrelépés nem történt.³⁶ Körtvélyes és Horvátjársfalú esetében szűkös forrásaink azt sejtetik, herceg Esterházy érzékenységét mintha sértette volna, hogy iskolaügyben kapott felszólítást a vármegyétől. A megye megkeresését elutasította, ugyanakkor jelezte, amennyiben „az illető községek iskola házaik felépítésekor segedelemért hozzája folyamodandának, azt tölök meg nem tagadandja”.³⁷

A következő években a megyeszerte tapasztalható lassú haladást több tűzvész is visszavetette. Parndorfon az iskola is leégett, itt a gyerekeket az iskolamester házában helyezték el, de az szűkössége miatt nem volt alkalmas az oktatásra. Lajtafaluban szintén egy tűzvész miatt kellett újjászervezni az életet.³⁸ A szentjánosi iskola új épülete ugyan elkészült, viszont „a’ Halászi, Araki ’s Kálnoki iskola épületek javítása, ’s illetőleg egészen új elrendezése, a’ költségek heánya miatt nem tellyesített”.³⁹

Az évtized közepén is inkább az elnapolás, az oktatásügy jelentéktelen problémaként való kezelése volt a jellemző. A Mosoni járásban a „rosz karban lévő iskolák még ki nem javítottak; – ’s ujjak sem építettek” – szól a jelentés. A megye északi részén, Német- és Horvátjársfaluban, Csúnyban, Körtvélyesen, Oroszváron „az illető Uradalmak által az iskolaházak ki nem javítottak”.

³³ MmL IVA 502a/91 797/1840 (1840.06.30.).

³⁴ Mészáros Ferenc főszolgabíró jelentése. MmL IVA 502b 91 799/1840 (1840.07.15.).

³⁵ MmL IVA 502b 92 1077 (1841.06.24.).

³⁶ MmL IVA 502a/93 1747/1842 (1842.06.18.).

³⁷ MmL IVA 502a/93 2426/1842 (1842.10.03.).

³⁸ MmL IVA 502b/94 1825/1843 (1843.07.03.).

³⁹ MmL IVA 502a/94 1017/1843 (1843.04.06.).

Harrach gróf passzivitása miatt a már két éve leégett parndorfi iskola ügye sem mozdult előre, „remélhető azonban hogy az uraság bökezüése e’ bajon rövid üdö alatt segétteni fog”.⁴⁰ Körtvélyesen és Horvátjárfaluban még 1847-ben sem történt érdemi előrelépés (bár herceg Esterházy Pál, mint láttuk, a renoválásra ígéretet tett). A két község szegénységére hivatkozva nem tudott belevágni a bővítésbe, így maradt a szolgabírói utasítás, hogy a hiányok pótlására a „földes urakhoz folyamodni el ne mulasszanak”.⁴¹

Láthatjuk tehát, hogy a rendi viszonyok átalakulásának időszakában még egy fejlett írásbeliséggel rendelkező vármegyében sem volt lehetséges hatékony, egységes oktatási rendszer működtetése. A kegyúri rendszer miatt túlságosan sok minden függött az egyes személyek jóindulatától vagy érdektelenségétől, ami nehezítette a professzionalizálódó vármegyei hatóság és a helytartótanács egységesítő törekvéseinek megvalósulását. Míg a középfokú oktatásban a kisszámú intézményi résztvevő miatt az állam és a vármegye hatékonyan érvényesíthette felügyeleti jogosítványait, addig az elemi oktatásban az „ahány falu, annyi iskola” helyzetből fakadó tarkaságot már csak adminisztrálni volt képes, irányítani, szankcionálni nem.

A tanítók

„Végre minél inkább meg vagyunk győződve hogy a’ tanítóknak jó megválasztása a’ nevelésnek egyik mellőzhetetlen feltétele, annál sajnosabban tapasztaljuk hogy jelenleg többnyire csak alig kezdett iskolai pályájokrul rosz erkölcsösségük, vagy rosz előmenetelök miatt le lépni kéntelenítetett, ’s kevéssel több ismeretekkel mint a’ nélkülözhetetlen olvasás ’s írás mesteriségevel bíró ifiak csak rövid ideig tartó ugy nevezett preparandialis oktatás után a’ tanításra alkalmasoknak nyilatkoztatnak, ’s az errül nyert oklevélnél fogva valóban alkalmaztatnak is, hogy az illyes tanítók gyakorta köz botránkozást gerjesztenek, ’s hogy tőlök alkalmas tanítást reményleni sem lehet.”⁴²

Az 1839-es vizsgálat eredményeképpen született jelentés – még ha inkább a segédtanítókra vonatkozik is – igen kritikusan szól a községi iskolák színvonaláról.⁴³ A tanítói hivatás professzionalizációjának hosszú folyamata ebben az időszakban még épphogy elkezdődött.⁴⁴ A tanítók tudása, képezése – a nem

⁴⁰ MmL IVA 502a/96 1046/1845 (1845.05.07.).

⁴¹ MmL IVA 502b/98 1021/1847 (1847.02.05.).

⁴² MmL IVA 502b 801/1839. A vármegye ezért kérte a főherceget és a helytartótanácsot, hogy a „preparandialis oktatásban részesülni kívánó ifiak, az eddiginél szigorúbb vizsgálat alá vétessenek”. Uo.

⁴³ Lásd még pl. a Halásziban kelt panaszt, ahol a gyerekek „a’ tanítónak gyakori elmaradása miatt többször elmaradtak”. MmL IVA 502a/96 1046/1845 (1845.05.07.).

⁴⁴ A tanítói hivatás professzionalizációjában a bizonytalan rendi státusz rendezése volt az egyik fontos elem. Egyetemi végzettség nélküli személyekként nem sorolódtak egyértelműen a honoráciorok közé, ehhez külön uralkodói döntés volt szükséges: a király „kegyelmesen pa-

túl nagy kihívások ellenére – rendkívül egyenetlen volt. Mindez arra figyelmeztet, hogy óvatosan kell eljárunk, amikor a tanítók értékelését vizsgáljuk. Valamiféle papírral és nyelvtudással ugyanis szinte mindannyian rendelkeztek, kérdés, ezek valós értéke mekkora volt. A vármegye és az állam minőségbiztosító törekvései abban nyilvánultak meg, hogy megpróbálták lépésről lépésre felügyeletük alá vonni a felekezetek által működtetett községi iskolákat, számon kérve a végzettséget és a magyar nyelv ismeretét, és igyekeztek a szűken vett tanítói hivatást akadályozó egyéb tevékenységeket háttérbe szorítani (jegyzőség, harangozás), továbbá megszüntetni a segédek anyagi kiszolgáltatottságát. A kántorizálás-gazdálkodás-tanítás hármassága már a 18. század végén orvosolandó problémaként jelentkezett az alsófokú oktatásban. Nyilvánvaló, hogy előbbi kettő teljesen elvonta – emellett anyagilag is másfelé motiválta – a tanítókat az oktatástól. A rossz tanítólakások és iskolaépületek, a tanítók felkészületlensége csak növelte a minőségi gondokat.⁴⁵ A színvonal emelését célzó törekvések rendszeres formában csak az 1830-as évek végétől fogalmazódtak meg. Innentől volt állandó törekvése a megyének, hogy a jegyzői hivatalt válasszák le az iskolamesteriről, a gazdagabb helységek fogadjanak önálló jegyzőt, a kisebbek pedig közösen fizessenek egyet.⁴⁶ Mivel az iskolamesterek jövedelme csekély volt, az uradalmak számára javasolták, hogy ahol már volt legelölkülönzés, ott a tanító egy tagban kapjon legelőrészt, mely illetményföldjéhez csatolva „haszon vételre állandóul által engedtesse”.⁴⁷

Végzettség

A Mosoni járásban – az araki és kálnoki tanítót leszámítva – valamennyi katolikus mesternek volt praeparandiája, a három evangélikus tanítóból a lébényi nem rendelkezett ezzel. A segédtanítók képzettségét tekintve a magyaróvári uradalom falvai álltak legelől. A katolikus iskolákban két segédet is alkalmaztak Magyaróváron, Mosonban és Szolnokon, valamennyiük rendelkezett praeparandiával. A járás többi helységében egy-egy segéd volt a jellemző, akiknek szintén volt valamilyen bizonyítványa. Jól látható kivételt a keleti rész települései alkottak. Halászigiban, Horvátkimlén, Kálnokon, Lébényben és Szentmiklóson előképzettséggel nem bíró segédtanítók

---

rancsolni méltóztatott, hogy az országban minden törvényesen bevett vallási felekezetek, kik az Isteni tisztelet szent foglalkozásai körüli szolgálatra alkalmaztatnak és a' fiatalság tanításával 's nevelésével megbizatnak, – ugymint kántorok, – egyházi szolgák, iskolamesterek és tanítók a' tisztesbék sorához számíttassanak, 's vétségük esetében a' tisztesbékkel bánásmód alá vettessenek". Vö. 1845. január 28-án kelt 3968. sz. rendelet. MmL IVA 502a/96 433/1845 (1845.03.05.).

⁴⁵ Vö. Hajdu 1986a, kül. 24–28.

⁴⁶ MmL IVA 502a/90 801/1839 (1839.05.07.).

⁴⁷ MmL IVA 502a/90 801/1839 (1839.05.07.). Bár a legelőkülönzések 1836 után elkezdődtek, 1840-ig mindössze Szentmiklóson hasították ki a tanító illetőségét. Nagy István szolgabíró jelentése. MmL IVA 502b 91 797 (1840.06.20.). Az évekkel későbbi jelentés a folyamat megakadástól számolt be: „legelő elkülönözés nem történvén, az iskola mestereknek legelő járandóságuk ki nem hasíthatott”. MmL IVA 502a/96 1046/1845 (1845.05.07.).

működtek. (Arakon, Magyarakimlén, Mecséren és Feketeerdőn a tanulók kis száma miatt nem volt segédtanító.) A járás nyugati felében Pusztasomorján és Szentandrásan dolgozott képesítés nélküli segéd. A három evangélikus iskola szintén segédtanítók nélkül működött, illetve több helyütt tanítói státusú segédtanítók látták el a mesteri teendőket. A Nezsideri járás kiegyensúlyozottabb képet mutat, itt mindkét felekezet valamennyi tanítójának volt praeparandiája. A járás valamennyi segédje is végzett praeparandiát, ez alól csak a parndorfi volt kivétel. Nezsiderben két segédet is alkalmaztak, Csúnyban, Horvátjásfalun, Körtvélyesen, Nemesvölgyön és Németjásfaluban viszont nem működött segédtanító. A hat evangélikus iskola mindegyikében oktattak segédtanítók; nem egyszer egyedül viselve az iskola összes terhét.⁴⁸

Akik rendelkeztek iskolában szerzett praeparandiával, azok vizsgájukat Győrben, Pozsonyban, Sopronban vagy az ausztriai Bruckban tették le. Többeknek volt hat latin gimnáziumi osztálya, sőt, akadnak olyanok, akik a teológiát is elkezdték. Néhány esetben meg nem nevezett ausztriai származásról és iskolákról van tudomásunk, elvéve pedig kassai eredet is felbukkan. A próbatételt igazoló papírokat kiegészítették a korábbi szolgálati helyeken – csaknem kizárólag Sopron, Győr és Moson, elvéve Pozsony megyei településekről – kapott bizonyítványok.⁴⁹ A vizsga mibenlétéről nincs információ. Egy-egy elszórt utalásból csak némely részlet lett világosabb. Például a magyarul és latinul nem tudó nemesvölgyi tanító, miként a szintén csak németül beszélő szentpéteri kollégája is Győrben szerezte bizonyítványát, amiből úgy tűnik, ott elég volt a német nyelvismeret ahhoz, hogy valaki megfeleljen a praeparandia követelményeinek. Ugyanez áll a Kassán végzett Heidingger Ádámra, aki Rajkán tanítóskodott. Szlovákul és németül beszélt, magyarul csak kicsit.⁵⁰

A tanítók szolgálati ideje a vizsgálat időpontjában általában a több évtizedet is meghaladta; akit egyszer megfogadtak tanítónak, az élete hátralevő részét jó eséllyel ugyanabban az iskolában töltötte el. A segédtanítók ezzel szemben igen gyakran váltogatták állomáshelyeiket. Életformájuk sok hasonlóságot mutat a mesterlegényekével, azzal a megszorítással, hogy míg a mesterlegények vándorlása a legtöbb esetben valóban a szakmai fogások elsajátítását szolgálta, a segédtanítók közül sokan (bukott, elcsapott diákok) csak átmeneti kenyérkeresetnek tekintették munkájukat, s rövid időn belül hátat fordítottak neki.

A segédtanítók botladozásai ellenére, a több évtizeden át változatlan állomáshelyek egész sora azt jelzi, hogy a tanítói pálya semmiképp sem tekinthető valamiféle zsákutcás kényszerhivatásnak. Éz a legjobban azon mérhető le, amikor a fiú követte apját e pályán. Több ilyen esetről is tudunk, bár van, amikor mindössze a névegyezésből sejthető, hogy valamiféle rokonsági kapcsolat állt fenn a két személy között. Védenyben 1842-ben a korábbi jegyző-tanító fia lett az új tanító, őt a mezőváros mint „ezen hivatalra minden tulajdonokkal felruházottat választotta”.⁵¹ A két szomszédos községben, Szentpéteren és

⁴⁸ MmL IVA 502b 801/1839.

⁴⁹ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.12.08.).

⁵⁰ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.10.31.).

⁵¹ MmL IVA 502a/93 2426/1842 (1842.10.03.).

Szentjánoson is családon belül öröklődő pálya volt a tanítóság. Szentpéteren a tanító, Albrecht Ferenc azonos nevű fia látta el a segédtanítói feladatokat. Az idősebb Albrecht Ferenc 1841-ben már 37. tanítói évét taposta, fia ekkor negyedik esztendeje űzte ezt a mesterséget.⁵² Szentjánoson Luttenberger István tanítóskodott, a segédről, Luttenberger Mihályról csak feltételezzük a közeli rokonságot.⁵³ Körtvélyesen a tanítót Kuzmits Mátyásnak hívták. Vélhetően horvát nemzetiségű, mesterként már 18 éve volt a pályán. Ugyanekkor a szomszédos Köpcsényben Kuzmits Ferenc két éve segédkedett, ő szintén lehet az előbbi fia vagy unokaöccse lehet.⁵⁴ A németjářfalui evangélikus elemi iskolában Ębner János segédtanító egyedül látta el a tanítói feladatokat, az összeírás időpontjában két éve szolgált. A szomszédos rajkai evangélikus iskolában ugyanilyen körülmények között már hat éve oktató segédtanítót Ębner Lajosnak hívták. Mindketten a soproni líceumban végeztek, az utóbbi erőssége a fizika volt. Róluk feltételezhető, hogy testvérek vagy unokatestvérek voltak.⁵⁵ A pálya presztízst mutatja az is, hogy amikor Miklósfalun az elhunyt, s korábban megözvegyült tanító posztjára a helybeli születésű Vurm György került, az vállalta, hogy jövedelméből az elhunyt tanító anyját és gyermekét eltartja.⁵⁶

A tanítói jövedelem

A rendelkezésre álló adatok közül a tanítói illetmény szerkezete a legjobban dokumentált, 38 iskola, illetve tanítóinak járandósága alapján vizsgálódhatunk egy 1841-es forrás alapján. Az első, ami szembetűnik, hogy nincs két egyforma tanítói illetmény. A mérsékelt pénzbeli fizetség mellett egész sorát találjuk a különféle természetbeni juttatásoknak. Abban is sok az eltérés, hogy a község, a földesúr (uradalom) és a tanulók szülei között milyen arányban oszlott meg a tanítótartás költsége, miként abban is, hogy a tanítói jövedelem mellett számíthatott-e az illető jegyzői illetményre vagy egyházi szolgálataiért kapott fizetségre (stólapénz, harangozás, kántorság).

A jövedelmi tabellákon többféleképpen jegyezheték fel a tanító fizetését. A legegyszerűbb megoldást választották akkor, amikor egy összegben adták meg a tanítói illetmény értékét. A másik vélet, amikor tételesen felsorolták valamennyi juttatást és jövedelmet, de nem adták meg együttes értéküket – ez fordult elő a legtöbb esetben. Középutnak tekinthető, amikor az összes juttatás értékét pénzben is kifejezték, ezt a megoldást ugyanakkor csak a szerényebben fizetett fertőzugyi tanítókról 1846-ból fennmaradt összeállítás alkalmazza. Pusztasomorján a tanító fizetése „mindent kész pénz számolva” 496 váltóforintot tett ki 1840-ben, ami a hat évvel későbbi forrás szerint 160 váltóforint készpénzt, 14 hold szántót, 4 öl fát, minden féltelkes jobbágy után

⁵² MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20.).

⁵³ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20.).

⁵⁴ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.10.31.).

⁵⁵ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.10.31.).

⁵⁶ MmL IVA 502b/94 1825/1843 (1843.07.03.).

$\frac{1}{4}$ pozsonyi mérő rozst, valamint gyermekeként 30 kéve nádat jelentett. A pomogyi tanítónak járó 316 váltóforint és 2000 kéve nád tételesen elszámolva 100 váltóforint készpénzt, 25 pozsonyi mérő rozst, tanítványonként 30 kéve nádat takart, melyet kiegészített a jegyzői feladatok ellátásáért járó 40 váltóforint, 2-2 köből búza és rozs, továbbá egy 6 mérős föld haszonvétele.⁵⁷ Már az eddigi példák is szerteágazó gyakorlatról tanúskodnak, pedig ezeknél sokkalta részletesebben kimunkált „járandóságkosarak” is léteztek.

Csúnyban a jegyzői hivatalt is betöltő tanító a községtől 100 váltóforint tanítói fizetést kapott, a lakosságtól ezen felül természetbeni juttatásként 59 mérő gabonát. Egy $\frac{1}{2}$ pozsonyi mérős föld használata mellett az uraság is biztosított számára egy nyolc mérős földet, valamint 6 öl fát, 500 kéve rőzsét. A községtől számíthatott továbbá egy egyszekérnyi szénát termő rétre, mint jegyző pedig 75 váltóforintot kapott. Horvátjárfalu tanítójának községi készpénzjárandósága csak 75 váltóforint volt. A falubeliektől $1\frac{1}{2}$ mérő rozusra és ugyanennyi árpára, illetve 200 kéve rőzsére számíthatott. Az iskola fűtésére szintén 200 kéve rőzsét kapott. Ehhez jött még egy 8 mérős föld és egy 1 kaszás rét. Az uraságtól 3 kereszt rozst, 2 mérő árpa volt a jussa, az ún. egyházi jövedelme 7 (!) váltóforintot tett ki. A köpcsényi tanító járandósága az előbbinek legalább duplája. A községtől kapott 120 váltóforintos fizetése mellé 12 mérő rozst is járt neki. A lakosok részéről ehhez jött 36-36 mérő rozst és árpa, az iskola fűtésére pedig 300 kéve szalma. Egyházi jövedelme 70 forint volt. Jegyzőként további 30 forintot, 10-10 mérő rozst és árpát, egy-egy szekér szénát és szalmát kapott. Mindezen felül az uraság is segítette: a dézsmából 4 mérő rozst és 6 mérő árpa volt a jussa.⁵⁸

A kicsiny Arakon a tanító a jegyzői feladatokat is ellátta. A két hivatalért a községtől csupán 25 váltóforintban, 12 mérő rozstban és 60 kéve „lányfa Rőzsé”-ben részesült. A harangozásért minden gazdától $\frac{1}{4}$ mérő rozst fizetség járt, ami összesen körülbelül 5 mérőre rúgott, valamint házanként egy-egy kenyér. Továbbá „minden gyerektől, a’ ki syllabizál” negyedévente 24 krajcár és egy kenyér volt a fizetség. Az írni-olvasni tudó gyerekek után 36 krajcár és egy kenyér fizettek neki. (Az iskola tanulói létszámának ismeretében ez összesen 19 darab kenyér jelentett.) A halottak kiharangozásáért 15 krajcár kapott, a stólapénz viszont nem neki, hanem a halászi mesternek járt. Az utóbbinak a jegyzőségre nem volt gondja, fizetése a tanításért mégis 40 ezüstforint, a templomi szolgálatért 8 forint 12 krajcár, az ostyasütésért 2 forint volt, összesen tehát 50 ezüstforint 12 krajcár készpénz járt neki. A természetbeni juttatások sora 4 mérő búzával és 20 mérő rozssal indult, amit 2 öl keményfa, 8 öl lányfa, 100-100 kéve lágys és kemény rőzs, $2\frac{3}{4}$ mérős föld, egy kert, 32 mázsa széna, egy szekér árpaszalma és 60 kéve zsúp egészített ki – továbbá a halászi mellett az araki és feketeerdei stólapénz.⁵⁹

Ahol a természetbeni juttatások nincsenek felsorolva, még inkább szembe-tűnő a tanítói járandóság értékének változékonysága. Magyaróváron a tanító 1032 váltóforint értékű készpénzt és terményt kapott. Mosonban a kettő

⁵⁷ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20.); 774/1846 (1846.04.19.).

⁵⁸ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.10.31.).

⁵⁹ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.12.08.).

együttes értéke 1072, Szentjánoson 951, Szentpéteren 733, Szolnokon 780 váltóforint. Ezzel szemben még a módos települések között is nem egy van, ahol az összesített tanítói jövedelem nem érte el az 500 váltóforintot. Így a hegyeshalmi tanító fizetése csak 410 forint volt, amit már a kortárs hivatalnok is kevesellt. Levélen működő kollégája valamivel többre, 480 forintra számíthatott.⁶⁰ Rendszerezett formában nem állnak rendelkezésemre összehasonlító adatok. Csupán a Szatmár megyei Erdélyi Jánosra hagyatkozhatom, aki 1840 körül átlagosan 160 ezüstforint, azaz 400 váltóforintnyi tanítói fizetéssel számol, hozzáfűzve, hogy „sok szegény oskolamester ennyire sem megy”.⁶¹ Amennyiben az általa megadott érték országos középértékként is értelmezhető, úgy Moson megyében a tanítók nemcsak e feletti, de nemegyszer ezt jócskán meghaladó fizetést húztak.

A felsorolást még hosszan folytathatnám, de úgy vélem, az eddigiekből is látszik, a tanítók helyzetére a település jellege volt a legnagyobb befolyással. Minél kisebb a település, annál kevesebb és bizonytalanabb a készpénzjödelmük, és annál fontosabb a lakosok szerepe a tanító ellátásában. Az eddigieken túl további – természetbeni – juttatás lehetett például a kenderföld és a káposztáskert, a vespera pénz [vesperae-pénz / vecseryepénz] (Horvátkimle), a gyümölcsös (Feketeerdő), a lámpás meggyújtásáért járó 1 forint (Kálnok), a kántorpénz (Lébény-rk.), a kukorica (Lébény-ev.),⁶² a veteményes (Bezenye) és a bor (Nemesvölgy) is.⁶³

Reformtörekvések

A segédtanítók helyzetéről töredékesek az ismereteink. A vármegye az oktatás színvonalának emelése érdekében szükségesnek látta a segédtanítók fizetését az addig általános évi 25-30 váltóforintról legalább 100-ra emelni – feltéve, hogy az „illető józan magaviseletű és alkalmazható” tanító. A fizetésemelést a Mosoni járásban – Mecsért és Pusztasomorját leszámítva – 1840. januári határidővel mindenütt vállalták.⁶⁴ Mecséren, „tekintetbe vévén a’ Községnek szegénységét és egyszersmind népességét”, a község csak 30 forintra tett

⁶⁰ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20.).

⁶¹ Erdélyi 1846, 82.

⁶² MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.12.08.). A kántorpénzt 1842-ben eltörölték, a vármegye rendelkezését az egyes falvak azonban csak évek múltán ültették át a gyakorlatba, mert erre a jövedelemkiegészítésre nagy szüksége volt a tanítóknak. MmL IVA 502a/93 1747/1842 (1842.06.18.). Vö. Védenyben eltörölték, s ezért „kárpótlásul” az iskolamester a községi kasszából további 120 forintot kapott. Zurányban az evangélikusoknál „kárpótlásul” a tanító az eddigi 100 forint mellé további 50 forintot kapott a községtől, 50-et pedig a gyülekezettől. MmL IVA 502a/93 8/1842 (1842.01.10.).

⁶³ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.10.31.).

⁶⁴ MmL IVA 502a/91 797/1840 (1840.06.30.). Magyarkimlén a község vezetése megpróbálta évi 75 forintra lealkudni a segédtanítói fizetést, de a vármegye nem engedett („a’ megye ezen végzése [...] ezen községet fel nem mentheti”). MmL IVA 502a/91 1736/1840 (1840.11.09.). A felekezeti szint itt is megjelenik: Levélen és Hegyeshalomban nem tudták eldönteni, vajon az amúgy segéd nélküli evangélikus tanító is jogosult-e a 100 forintra. Mivel a két település lakosságának háromnegyede evangélikus volt, végül gond nélkül kifizették az evangélikus tanítóknak is az emelt fizetést. MmL IVA 502a/91 1736/1840 (1840.11.09.).

ígéretet.⁶⁵ (Arakon és Feketeerdőn a kis tanulólétszám miatt segédre nem volt szükség.) A pusztasomorjai előjáróság úgy vélte, „mivel mi a' többi nagyobb helységekhez magunkat nem tehetjük, a' mi Kis Helységünkre 60-fkat elegendő fizetésnek találjuk”.⁶⁶ A Nezsideri járásban szintén úgy találták, hogy megvan a kellő fedezet a 100 forintos segédtanítói illetmény bevezetésére.

A szűkszavú jellemzésekből a segédek helyzetének csak néhány további részlete rekonstruálható, bizonyos azonban, hogy ha nem is éltek együtt a mesterrel – ez esetben a jegyző biztosított számukra szállást –, főnökükkel patriarchális viszonyban álltak, hasonlóan a céhes mesterek legényeihez és inasaihoz. Nem voltak önálló egzisztenciák, a mester háztartásához tartoztak. Mivel eltartásuk kötelezettsége a mestert, illetve a jegyzőt terhelte, jövedelmük inkább amolyan zsebpénznek tekinthető, nem ebből kellett megélniük. Sőt, amennyire a szórványos utalásokból kiderül, a községtől a számukra biztosított pénzt nem is kapták feltétlenül kézhez, az a mestert vagy a jegyzőt illette a tartás fejében. Így Rajkán a község 130 forintot adott a mesternek a segéd jussaként, „melyért köteles azt lakással és tartással ellátni”. Itt a segéd készpénzben mindössze 40 forinthez jutott. Bezenyén a segéd községtől kiutalt járandósága 60 váltóforint volt, lakása itt a helyi jegyzőnél volt. Mecséren a fizetést a község és a jegyző közösen állták, a segéd mindegyiküktől 30–30 váltóforintot kapott, s a jegyzőnél lakott. Lébényből arra van adatunk, hogy a község nem járult hozzá a segéd tartáshoz. A segéd itt így csupán 25 váltóforinthez jutott a jegyzőtől, aki arra panaszkodott, hogy „ő pedig csekély fizetéséből tovább nem képes segédet fizetni”.⁶⁷

Az ellenkező példák dacára, az 1840-es évek elején a segéd a legtöbb helyen már megkapta 100 váltóforintnyi fizetését,⁶⁸ amit a leggyakrabban teljes egészében a község fizetett.⁶⁹ Előfordult megosztott teherviselés is, ilyen esetben a község mellett vagy a mester, vagy a jegyző állta a segéd bérének egy részét. Az előbbire több példa is hozható. A mester és a község 40-60 százalékos arányban fizette a segédet Szentpéteren, Hegyeshalomban, Szentandrásan és Pusztasomorján. 35-65 forint volt a megosztás Levélen, 30-70 forint Szentjánoson. A segéd 100 forintos javadalmának megosztására egy további lehetőség volt a települések közötti felosztás. Ilyen a megyében tudomásom szerint csak Alsóillmicen dívott, ahol az alsóillmiciek 75 forintra, a felsőillmiciek pedig 25 forintra járultak hozzá a segéd tartáshoz.⁷⁰

⁶⁵ MmL IVA 502a/90 801/1839 (1839.05.07.).

⁶⁶ MmL IVA 502b 91 797 (1840.06.15.). 100 forintos járandóságukat Pusztasomorján és Szentandrásan még 1847-ben sem kapták meg a segédtanítók. MmL IVA 502b/98 1021/1847 (1847.02.05.).

⁶⁷ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.10.31.; 1841.12.08.).

⁶⁸ Legalábbis „a' vagyonosabb helységek megígérték” ezt 1839-ben. MmL IVA 502a/90 1810/1839 (1839.11.11.).

⁶⁹ Így lásd pl. Halászi, Kálnok, Szentmiklós, Szolnok (itt mindkét segéd fejenként kapott 100 forintot); Tárca, Tétény, Moson (ezeken a helyeken a segédnek „a mellékes jövedelmén felül” járt 100 forint), Pomogy, Bánfalu, Valla, Horvát- és Magyarkimle. Az utóbbi kettőben a segéd a jegyzőnél kapott szállást. MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.12.08.); 1077/1841 (1840.08.20.).

⁷⁰ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20.).

A jegyzői feladatok és a tanítói hivatás kettéválasztása a fokozott anyagi terhek miatt nagyobb kihívást jelentett, mint a segédtanítói illetmény rendezése. A Mosoni járásból 1840-ben azt jelentették, hogy mivel minden településen az iskolamester egy személyben a jegyző is, a két hivatal szétválasztására sehol nem nyílt lehetőség.⁷¹ Igaz, a vármegye kezdetben inkább csak kérte a lehetőség szerinti hivatalmegosztást, nem adott erre kifejezett utasítást. Szembeszökő azonban, hogy még a gazdag helységekből sem vezetett eredményre az erre vonatkozó kérés, így a helyzetet 1841-ben áttekintő bizottság már úgy vélekedett, hogy a két hivatal szétválasztását parancsba kell adni a községeknek. Az 1840 óta eltelt egy évben „ön erejüknel fogva” Halászi, Magyaróvár, Moson, Szentjános, Szentpéter, Szolnok, Boldogasszony, Féltony, Gálos, Köpcsény, Miklósfalu, Nezsider, Barátfalu, Parndorf, Rajka, Zurány, tehát a vármegye valamennyi jelentős települése elhalasztotta e lépést, s kapott további haladékot.⁷² Zurány és Miklósfalu, továbbá Szentjános, Rajka és Hegyeshalom 1842-ben ismét felmentést kértek a mesteri funkciók és a jegyzői hivatal szétválasztása alól.⁷³ A vármegye megvizsgálta kérelmük indokoltságát, és azt találta, hogy „az adózó népet a’ rossz termés szülte nyommasztó állapotjában ezen új tehernek viselésére elégtelennek bizonyítja”, és mindaddig felmentést adott, amíg a települések anyagilag újra meg nem erősödnek.⁷⁴ Meglepőnek tetszhet e döntés, hiszen a felsoroltak valamennyien a megye jobb módú falvai közé tartoztak. Alapvető előrelépés aztán 1847-ig ezen a téren sem történt.

Színvonal és rendszeresség

A legfontosabb annak feltérképezése, hogy az iskolaköteles korosztály ténylegesen milyen arányban vett részt az oktatásban. Elvben az iskolába járóknak, illetve az iskolaköteleseknek az össznépességhez mért aránya sem ismeretlen előttünk (lásd 36. táblázat), de adataim meglehetősen ellentmondásosak, így messzemenő következtetések levonására alkalmatlanok.⁷⁵

⁷¹ Mészáros Ferenc főszolgabíró jelentése. MmL IVA 502b 91 799/1840 (1840.07.15.).

⁷² MmL IVA 502b 92 1077 (1841.06.24.).

⁷³ MmL IVA 502a/93 8/1842 (1842.01.10.).

⁷⁴ MmL IVA 502a/93 2426/1842 (1842.10.03.).

⁷⁵ Az alacsony értékek egyszerre jelenthetik azt, hogy a település népessége „előregedett”, pontosabban, hogy a betelepült felnőtt népesség eltorzítja a helyi társadalom demográfiai arányait, miként azt is, hogy az ottani lakosok nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget az iskolának. Az előbbi feltételezem inkább a városias Mosonban, az utóbbit pedig a kimondottan falusias településeken. Az ezzel ellentétes, tehát kiugróan magas arányok így a népesség fiatalságával, illetve a nagyfokú tanítási kedvvel lennének magyarázhatók. Tekintve, hogy ebben a csoportban is több, kimondottan rurális jellegű település található, az előbbi magyarázat elfogadására hajlok inkább.

Az iskolások aránya az össznépeségben 1841-ben
a győri egyházmegyei sematizmus alapján.

8–9%	Arak, Császárkőbánya, Feketeerdő, Köpcsény, Moson, Németjárfalu-ev., Pusztasomorja
9–10%	Albertkázmér, Halászi, Lébény, Lébény-ev., Magyaróvár-Lucsony, Rajka, Rajka-ev.
10–11%	Lajtafalu, Mecsér, Védény
11–12%	Bezenye, Zurány-ev.
12–13%	Barátfalu, Féltorony, Gáta, Gálos, Gálos-ev., Hegyeshalom-ev., Kálnok, Németjárfalu, Oroszvár, Oroszvár-ev., Nezsider, Pátfalu, Parndorf, Szentmiklós
13–14%	Hegyeshalom, Miklósfalu, Nyulas, Szentpéter, Zurány
14–15%	Bánfalu, Körtvélyes, Újfalu, Valla
15–16%	Horvátkimle, Magyarkimle
16–17%	Csúny, Horvátjárfalu, Nemesvölgy, Pomogy, Szentjános, Tétény
17–18%	Boldogasszony, Alsóillmic, Vinten, Szentandrás, Szolnok
18–19%	Miklósfalu-ev., Levél-ev., Tárca
19–20%	Levél
23-%	Felsőillmic

Forrás: MmL IVA 502b 92 1077/1841.

(A táblázatban az evangélikus iskolások a település neve után -ev. rövidítéssel jelölve.)

A megyében 1840-ben 7847 tanuló volt, akik a népesség 7 százalékát adták, egy évvel később átlagosan a népesség 13,15 százaléka volt iskolás, a különbség tehát majdnem kétszeres.⁷⁶

Több évből is fennmaradt azonban az iskolások nem szerinti megoszlásának községsoros anyaga, melyből a fiúk és lányok eltérő iskoláztatási szokásaira is következtethetünk. Kézenfekvő kiindulópontnak tűnik – mivel a lányok oktatására köztudottan kisebb hangsúlyt fektettek –, hogy az iskolákban elvben fiútöbbséget kell találnunk.

Az iskolások nemek szerinti megoszlását egy 1839-ben összeállított kimutató alapján vizsgáltam.⁷⁷ A Mosoni járásban a 3675 mindkét felekezetbeli iskola közül 2044 (55,6%) volt fiú és 1631 (44,4%) lány. A Nezsideri járásban – a katolikusokat és az evangélikusokat itt sem választva szét – a 3972 iskola között 2336 (58,8%) fiú és 1636 (41,2%) lány volt. A Mosoni járásban tehát a fiúk több mint 10 százalékponttal nagyobb arányban voltak jelen az elemi iskoláztatásban, mint a lányok, a Nezsideriben viszont közel 20 százalékpont a különbség a fiúk javára. Az egyes településeket külön is megvizsgálva még nagyobb eltéréseket is találtunk – de nem feltétlenül mindig a lányok rovására.

⁷⁶ MmL IVA 502b 92 1077 (1841.06.24.)

⁷⁷ MmL IVA 502b 801/1839.

A nemek aránya kiegyenlítettnek mutatkozik a levéli (mind a római katolikus, mind az evangélikus), a pomogyi, halászi, féltoronyi és újfalu iskolában.⁷⁸ Erős fiútöbbség jelentkezik Szentpéteren, Tárcsán, Illmicen, Szentmiklóson, Lébényben, Miklósfalun, Védenyben, Nemesvölgyön, Vintenben, Nezsiderben, Zurányban, Gátán és Köpcsenyben, ahol a fiúk körülbelül kétharmadnyi részt képviseltek. Az iskolások háromnegyede, sőt négyötöde volt viszont fiú Boldogasszonyban, illetve Lajtafaluban.⁷⁹ Mindez logikusan magyarázható a fiúk oktatásának előtérbe helyezésével, a lányok taníttatásának kisebb súlyával (akár csak elemi szinten is), amit a későbbi, alfabetizációt mérő statisztikák is igazolnak. De mit kezdünk a lánytöbbség jelenségével? Igaz, olyan markáns főlényt, mint a fiúknál, itt nem találunk, a különbség mindenestre megvan Arakon, Horvátkimlén, Szentandrásán, Csúnyban, Horvát- és Németjártfaluban, Oroszáron és Rajkán (az utóbbi háromnál mindkét felekezetben).⁸⁰ A jelenség háttérében véleményem szerint az húzódik meg – bár a kimutatás sajnos keltezés nélküli –, hogy a tavaszi munkák kezdetével a szülők inkább vették ki fiúgyermeküket az iskolából, mint a lányokat. Ilyenformán a lánytöbbség nem arról árulkodik, hogy mely településeken voltak jelen a női emancipáció korai csirái, hanem azt jelzi, hogy melyek azok a községek, ahol a nagyfokú szegénység, illetve a szegényebb sorsúak nagyobb száma miatt a szülők a szokásosnál is kevésbé nélkülözhetők fiúgyermekük munkaerejét. Szalay János szolgabíró, bár a nemekről nem tesz említést, azt jelentette, hogy „az iskolás gyermekek a téli hónapokban tellyes számmal szoktak ugyan megjelenni; – ellenben mihelyt a dolog érkezik, a kisebbek meg jelennek ugyan; – de a nagyobbakat szüleik otthon fogják”.⁸¹ A nyári szünet időpontjának kijelölésekor is a családok megnövekedett munkaerő-szükséglete volt a leginkább tekintetbe vett tényező: „a tanuló gyermekeknek a szorgos mezei munkák alkalmával, midőn szüleiknek reájok nagyobb szükségük van”, a június–augusztusi időszakban szünetet kell adni.⁸²

⁷⁸ Mosoni járás – Levél (r. k. + ev.): 100 (52,6%) fiú, 90 (47,4%) lány; Pomogy: 117 (53,2%) fiú, 103 (46,8%) lány; Halászi: 82 (50,3%) fiú, 81 (49,7%) lány. Nezsideri járás – Féltorony: 100 (55,6%) fiú, 80 (44,4%) lány; Újfalu: 90 (50%) fiú, 90 (50%) lány; Csúny: 48 (48%) fiú, 52 (52%) lány. MmL IVA 502b 801/1839.

⁷⁹ Mosoni járás – Szentpéter: 120 (60%) fiú, 80 (40%) lány; Tárca: 115 (63,9%) fiú, 65 (36,1%) lány; Illmic: 115 (57,5%) fiú, 85 (42,5%) lány; Szentmiklós: 90 (64,3%) fiú, 50 (35,7%) lány; Lébényev.: 55 (68,7%) fiú, 25 (31,3%) lány. Nezsideri járás – Boldogasszony: 180 (75%) fiú, 60 (25%) lány; Miklósfalu-ev.: 80 (66,6%) fiú, 40 (33,3%) lány; Védeny, Vinten és Nemesvölgy: 80-80-80 (66,6%) fiú, 40-40-40 (33,3%) lány; Nezsider: 180 (69,2%) fiú, 80 (30,8%) lány; Zurány-ev.: 60 (66,6%) fiú, 30 (33,3%) lány; Lajtafalu: 90 (81,8%) fiú, 20 (18,2%) lány; Gáta: 100 (71,4%) fiú, 40 (28,6%) lány; Köpcseny 122 (59,2%) fiú, 84 (40,8%) lány. MmL IVA 502b 801/1839.

⁸⁰ Mosoni járás – Arak: 6 (37,5%) fiú, 10 (62,5%) lány; Horvátkimle: 50 (45,5%) fiú, 60 (54,5%) lány; Szentandrás: 60 (42,9%) fiú, 80 (57,1%) lány. Nezsideri járás – Horvátjártfalu: 28 (46,6%) fiú, 32 (53,3%) lány; Németjártfalu (r. k. + ev.): 46 (44,2%) fiú, 58 (55,8%) lány; Oroszvár (r. k. + ev.): 95 (45,2%) fiú, 115 (54,8%) lány; Rajka (r. k. + ev.): 112 (43,6%) fiú, 145 (56,4%) lány. MmL IVA 502b 801/1839.

⁸¹ MmL IVA 502a/96 1046/1845 (1845.05.07.).

⁸² MmL IVA 502b 92 1077 (1841.06.24.).

Ami az iskolai szünet időpontját illeti, a legteljesebb kavalkád jellemezte a megyét, pedig nem is áll rendelkezésre valamennyi iskola adata.⁸³ Egyáltalán nem adtak például szünetet a diákoknak a lébényi katolikus elemi iskolában („egész esztendőben folytatatik”).⁸⁴ Ennyire kirívó esettel viszont csak itt találkoztam, az, hogy mikor tartották a szünetet, általában valóban a mezei munkák ritmusától függött.⁸⁵ Szűkmarkúan mérték még a vakációt Pomogyon és Vallán, mindössze két hetet engedélyeztek július 1–14. között. A többi településen legalább négy hét szabadság járt a gyerekeknek, amely a leggyakrabban Péter-Pál (június 29.) és Szent István király (augusztus 20.) ünnepe közé esett, mint például a rajkai katolikus és evangélikus iskolában, Hegyeshalomban, Levélen, Tarcsán, Tétényben, Bánfalun és Szentandrason. Ettől azonban több helyen is eltértek. Mecséren szeptemberben kezdődött a tanítás, de április végén már a szünet következett. Arakon októbertől április 30-ig tartott a tanév, Feketeerdőn és Halászában június végéig. Horvátkimlén szeptemberben kezdték meg és májusban fejezték be az oktatást („a’ mezei munka kezdetével megszűnik”). Megbontva, részben az aratás, részben a szüret, illetve a vetési munkák idején adták ki a szünetet Köpcsényben (négy hét szünet aratáskor, egy hét szüretkor), Körtvélyesen és Nemesvölgyön (aratás és vetés idején összesen két hónap). Csúnyban aratáskor öt hét szünet járt, Horvát- és Németjárfaluban (utóbbiban mindkét felekezetenél) hat hét. Külön csoportot alkotnak a két teljes hónap nyári szabadságot adó, így a bezenyei, oroszvári, magyarkimlei, magyaróvári, szentpéteri, szolnoki, szentjánosi, pusztasomorjai, mosoni és az alsóillmici katolikus, valamint a lébényi, hegyeshalmi és levéli evangélikus iskolák. Nem ismerték viszont a nyári szünet intézményét Szentmiklóson, ahol a szeptember–októberi szünet után november elsejével indult meg a tanítás.⁸⁶ A vasárnap mellett még általában a hét két közbülső napja volt szünnap.⁸⁷

⁸³ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.12.08.).

⁸⁴ Hasonlórol a pécsi egyházmegyéből van tudomásom, ahol Scitovszky János pécsi püspök előírta, hogy tanévkezdéstől húsvétig az iskoláskorú gyermekeknek minden nap részt kell venni az iskolai tanításon, azaz nem volt szünnap (Mészáros 1980, 197).

⁸⁵ Az időpontok megállapításánál az egyetlen nehézséget az okozza, hogy amikor például Szent Mihálytól vagy éppen Mindenszentektől számítják az iskolakezdést, nem világos, hogy az a hónapra vagy éppen a napra vonatkozik.

⁸⁶ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.12.08.). Ezt a vármegye vizsgálóbizottsága fel is róttá jelentésében. Állítólag a helyi plébános utasítására indult csak november elsejével az oktatás. MmL IVA 502a/96 1046/1845 (1845.05.07.).

⁸⁷ Felsorolászerűen: kedd délelőtt és csütörtök egész nap: Arak, Halászi; kedd egész nap, csütörtök délelőtt: Feketeerdő; kedd délután és csütörtök egész nap: Magyaróvár; csütörtök egész nap: Horvátkimle, Oroszvár, Magyarkimle, Csúny, Körtvélyes, Szentpéter, Hegyeshalom-ev., Szolnok, Szentjános, Moson; csütörtök délután és kedd egész nap: Lébény; kedd és csütörtök délután: Pusztasomorja, Tarcsa; csütörtök délután: Mecsér; szerda, szombat délután: Lébény-ev., Szentmiklós, Bezenye, Horvátjárfalu, Köpcsény, Nemesvölgy, Németjárfalu, Németjárfalu-ev., Rajka, Rajka-ev., Hegyeshalom, Levél, Levél-ev., Tétény, Pomogy, Bánfalu, Alsóillmic, Valla; szerda, szombat délelőtt: Szentandrás. MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.12.08.).

A tanár-diák arány

A tanítás hatékonyságának egyik alapvető mérőszáma az egy tanárra jutó diákok száma. A Mosoni járásban 1839-ben a 3395 katolikus iskolásra – a segédek is ide számolva – 46 tanító jutott, azaz egy oktatóra átlagosan 74 gyerek. Az összesen 280 evangélikus iskolást hárman tanították, nekik tehát átlagosan 93 növendékük volt.⁸⁸ A Nezsideri járás értékei alig térnek el ettől. Itt 3365 katolikus iskolást 45 tanító és segéd oktató, átlagosan 75 gyerek jutott egyre. Az evangélikusok hozzájuk képest itt is túlterheltebbek voltak, a 607 evangélikus iskolással hat tanító foglalkozott, náluk az egy nevelőre eső átlagos gyerekszám 101 (községsoros formában lásd *10. melléklet*).⁸⁹ Az eddigi adatokból is látszik, hogy segédtanítókat egyedül a katolikusok alkalmaztak.

Hol húzódik az a létszámhatár, amely felett már indokoltnak látták segéd-tanerő bevonását? Mindkét járásban azt találjuk, amennyiben az egy tanítóra jutó átlagos gyerekszám nem haladta meg a nyolcvan főt, akkor nagy valószínűséggel egyedül kellett az iskolásokkal megküzdeni. Kivételt képez Kálnok, Pusztasomorja, Levél és Hegyeshalom (az utóbbinál hetven diákra jutott két oktató). Az is megállapítható ugyanakkor, hogy ha az iskolások száma meghaladta a nyolcvan-kilencven főt, akkor törekedtek egy második oktató alkalmazására is. Nem egy helyen azonban még így is hatalmas, nyolcvan-száz fős osztályok működtek, így Magyaróváron és Mosonban (bár mindkét helyen három oktató is volt), Szentpéteren, Szentjánoson, Tárcsán, Bánfalun, Pomogyon, Illmícen, Mecserén. Várakozásainkkal ellentétben, az evangélikus iskolákban a tanár-diák arány sokkal rosszabb volt, mint a katolikusoknál. A vármegye mind a kilenc evangélikus iskolájában egy-egy tanító működött, akik a tanulók létszámától függetlenül egyedül vitték az oktatás terheit. Lébényben nyolcvan, Zurányban kilencven, Hegyeshalomban és Levélen száz, Miklósfalun 110, Rajkán 127 gyerek jutott a tanítóra. A legkürvőbb értéket Gáloson találjuk, ahol 180 iskolás között kellett a mesternek rendet tartania (ebben a mezővárosban a kisszámú katolikus közösség miatt viszont csak harminc iskolás jutott a római katolikus tanítóra). Kedvezőbb értékeket csak Németjársfaluban és Oroszváron találunk, ötven, illetve negyven gyereket. Ezek az értékek azonban, hasonlóan más – kisebb katolikus – közösségekéhez, megtévesztők is lehetnek. Feltűnő ugyanis, hogy a település vagy a gyülekezet kicsiny volta következtében a legkedvezőbb tanár-diák arányt épp a legszegényebb, vagy megyei szinten legfélreesebb helyeken találjuk. Arakon csak 16, Feketeerdőn 18 iskolás jutott a tanítóra. Albertkázmeren ötven, Császárkőbányán negyven, a németjársfalui katolikusoknál 54, Horvátjársfalun pedig hatvan. A hasonló adottságú, tehát az átlagnál szegényebb, egyben kisebb népességű falvakban, ha a mester mellé sikerült még egy segédtanítót is fogadni, akkor látványosan javult a tanár-diák arány. Ez a helyzet Horvátkimlén, ahol 55, Kálnokon és Pusztasomorján, ahol negyven-negyven gyerek jutott egy tanítóra.⁹⁰ Megjegyzem, a tanító-segédtanító viszony megfeleltethető a plébá-

⁸⁸ MmL IVA 502b 801/1839.

⁸⁹ MmL IVA 502b 801/1839.

⁹⁰ MmL IVA 502b 801/1839.

nos-káplán viszonyak: miként nincs olyan, hogy egy plébániának két plébánosa lenne, úgy az iskoláknak is csupán egy tanítója volt, s csak segédszemélyzetből lehetett több.

Hiányzók és kimaradók

A vármegyei hatóságoknak a hiányzásokra is kiterjedő, egyre élénkülő figyelmét jelző időszak kezdetén, 1839 körül a szolgabírók részéről még csak olyan semmitmondó válaszokat találunk az ezt firtató kérdésre, mint például „gyermeküknek iskolába járatásában hanyag szülők nem tapasztaltattak”,⁹¹ vagy „[a] Gyermekeknek Oskolába való járások eránt mind ekkoráig panasz nem tétetett”.⁹² E sommás szolgabírói kijelentések nyilvánvalóan nem fedték a valóságot, mert a vizsgálódó megyei bizottság kényszerítő eszközök bevezetésén gondolkodott.

A vármegyei hatóságok akár pénzbüntetés kilátásba helyezésével is igyekeztek a szülőket rászorítani gyermekeik iskolába küldésére. Forrásaink ugyanakkor több helyen is említik, hogy elsősorban a szegény családból származó gyerekek maradtak ki az iskolából, tehát épp azok, ahol a családnak a legkevésbé állt módjában büntetést fizetni. 1839-ben a megyei oktatásügyet áttekintő bizottság jelentésében arról számolt be a közgyűlésnek, hogy felszólították a fősolgabírókat és lelkészeket, „ha a Megyében valamellyik Szülő, gyermekét oskolába küldeni vonakodna, minden hason eset nékiek bejelentessen, kiknek is azután kötelességökbé álljon, törvényes hatalmokkal élni, 's a vonakodó Szülőket Szent kötelességek tellyesítésére hathatósan kötelezni”.⁹³ A hiányzásokat 1841-ig nem szankcionálták, de ekkor arra gondoltak, hogy ha „valamely mértékletes pénzbeli büntetés szabatna ki” azokra a szülőkre, akik gyerekeiket nem küldik iskolába, az talán kellő kényszerítő erőt jelentene. A javaslatot a vármegye elfogadta. A hiányzási napokat a helyi lelkésznek kellett feljegyezni, aki napi 1 váltókrajcár büntetést szedhetett volna be a szülőktől. A befolyt összeget a jól tanuló diákok között jutalomként osztották volna szét.⁹⁴ Ezt a közvetlen nyomásgyakorlási eszközt azonban már a következő évben sem tudták érvényre juttatni. Az 1842. évi rossz termés miatti általános szegénységben nem akarták még ezzel is büntetni a hiányzók családjait, akik az amúgy is szegény rétegekből kerültek ki. Így csak a hiányzók neve került feljegyzésre.⁹⁵ 1843-ban az előző évihez hasonlóan alakult a gyakorlat. A Mosoni járásban ugyan feljegyezték a hiányzó gyerekek nevét, de büntetést, összesen 4 ezüstforintot csak Horvátkimlén szedtek, a többi hely-

⁹¹ MmL IVA 502a/90 1810/1839 (1839.11.11.).

⁹² Mészáros Ferenc fősolgabíró jelentése. MmL IVA 502b/91 799/1840 (1840.07.15.).

⁹³ MmL IVA 502a/90 801/1839 (1839.05.07.).

⁹⁴ MmL IVA 502b 92 1077 (1841.06.24.).

⁹⁵ MmL IVA 502a/93 1747/1842 (1842.06.18.); 2426/1842 (1842.10.03.). 1843 tavaszán szintén ezen okból – „a tavaszi általános szegénység miatt” – nem sikerült beszédni a büntetés-krajcárokat Gáloson és Boldogasszonyban, azt az aratás utánra tervezték. MmL IVA 502b/94 1825/1843 (1843.07.03.).

ségben az „a’ szülőknek szegénysége miatt be nem szedethetett”.⁹⁶ Az iskolából kimaradók „többnyire igen szegény emberek gyermekei” – erősíti meg Modrovich Károlynak, a Mosoni járás főszolgabírájának a jelentése is.⁹⁷

Azt, hogy kik minősültek szegénynek, nem tudjuk, egyedül a számukról maradtak fenn feljegyzések. Elsőként nézzünk egy kimutatást a Nezsideri járásból 1847-re.

37. táblázat

A szegénynek minősített diákok száma és aránya
a Nezsideri járásban 1847-ben

település	fiúk	lányok	szegények	a szegények aránya (%)
Barátfalu	90	70	7	4,3
Féltorony	106	96	8	3,9
Gáros	15	14	8	27,6
Gáta	50	50	16	16
Lajtafalu	28	30	27	46,5
Miklósfalu	50	44	6	6,4
Nezsider	158	132	48	16,5
Nyulas	60	50	10	11
Parndorf	139	100	33	13,8
Pátfalu	40	36	5	6,6
Újfalu	79	87	9	5,4
Védeny	50	50	7	7
Vinten	63	49	20	17,8
Kőbánya	26	32	8	13,8
Zurány	40	43	36	43,4

Forrás: MmL IVA 502b 98 3675/1847 (1847.10.10.).

A szegényeknek mind a száma, mind pedig az aránya igen eltérő értékekkel szerepel, s nem mutat összefüggést a település etnikai jellegével, de módosabb vagy szegény voltával sem. Sőt, úgy tűnik, mintha épp a gazdagabb településeken lenne több a szegény. Ez magyarázható azzal, hogy a szegénység ez esetben egy viszonylagos meghatározás, amely csak a környezet összefüggésében értelmezhető. A szegényebb községek lakossága homogénebb lehetett e tekintetben, szemben a jobb módúakkal, ahol könnyen szembetűntek a különbségek.

Hasonló kimutatás áll rendelkezésünkre a boldogasszonyi és a halászi tanterületből (11. és 12. melléklet). Itt a szegények száma mellett az összeíró azt is megadja, hogy az iskolakötelesek közül valójában mennyien járnak iskolá-

⁹⁶ MmL IVA 502a/94 1017/1843 (1843.04.06.).

⁹⁷ MmL IVA 502a/96 1046/1845 (1845.05.07.).

ba.⁹⁸ A Fertőzug, mely szikes, vizes területként a megye egyik szegényebb vidéke volt, az adatok alapján igen magas iskoláztatási értékeket mutat 1847-ben. Tétény kivételével a gyerekeknek több mint a négyötöde járt iskolába, sőt, ha hihetünk az adatoknak, Szentandrásán mindkét nembelieknél az iskolába járók száma meghaladta az iskolaköteleseket. A Fertőzug kínálta, általában szerényebb életlehetőségekhez képest itt a szegények száma (feltehetően kerekített érték) kifejezetten alacsony, aránya 5 és 10 százalék közötti.⁹⁹ A megye középső részének adatai valamelyest elmaradnak az előbbiekhöz képest, de 60 százalék alá sehol sem süllyed az iskolába járók aránya. Az élen a tisztán német települések állnak 80 százalék körüli részvétellel, majd 70–80 százalék közötti értékkel a magyarok következnek, őket pedig szorosan követik a horvátok (60–70%). Átlagosan a tankötelesek háromnegyede vett részt az oktatásban (fiúk: 75%, lányok: 74%).

Miklósfaluból és Zurányból tételes kimutatást is találtunk a hiányzásokról 1842-ből, melyben havi bontásban szerepelnek a hiányzók. A jegyzékből azt is megtudhatjuk, hogy a tanító megítélése szerint hányan maradtak távol „alapos okból”, illetve „hanyagásból”.

38. táblázat

Az iskolai hiányzások megoszlása
Miklósfalun és Zurányban 1842-ben

<i>Miklósfalu</i>	hiányzók száma	alapos okból (nap)	hanyagásból (nap)	összesen (nap)	átlagos hiányzás (nap)
október	27	154	69	223	8,2
november	21	27	90	117	5,6
december	25	210	53	263	10,5
<i>Zurány</i>					
szeptember	34	350	311	661	19,4
október	34	418	319	737	21,7
november	27	227	228	455	16,8
december	23	120	182	302	13,1

Forrás: MmL IVA 502b/94 1825/1843 (1843.03.29.).

Miklósfaluról 1843 márciusából az is fennmaradt, hogy a hanyagságból és alapos okból hiányzók miként aránylanak egymáshoz. Az előbbiekhöz közé húsz gyerek tartozik, akik 84 napot mulasztottak (fejenként alig több mint négy napot), az utóbbiak viszont heten 73 napot hiányoztak, ami március lévén, még nem magyarázható a megindult tavaszi munkákkal.¹⁰⁰ Aki hiányzott, az

⁹⁸ MmL IVA 502b 98 3675/1847 (1847.06.13.)

⁹⁹ MmL IVA 502b 98 3675/1847 (1847.06.13.).

¹⁰⁰ MmL IVA 502b/94 1825/1843 (1843.06.28.).

huzamos ideig maradt távol az iskolától. Spies Mihály, e két település megbízott iskolai felügyelője az indokolatlanul távol maradók családjaitól igyekezett a napi 1 krajcárnyi büntetést beszélni, de „minden erőlködése daczára” próbálkozása hiábavaló maradt, „leginkább az illető tanítványok szüleinek szegénysége miatt”.¹⁰¹

Ha ezen adatokat összevetjük a két katolikus iskola 1839-es létszáma-
dataival,¹⁰² akkor meghökkentően nagy értéket kapunk. Miklósfalun az iskolások körülbelül egyharmada volt permanens hiányzó. Zurányban szeptember-októberben szintén egyharmaduk maradt távol, igaz, ez az arány a tél közeledtével egynegyed körülire csökkent. Ha a hiányzási napok száma még a kinti munkák befejeződése után is ennyire magas volt, mennyire ugorhott fel vajon a tavasz kezdetével?

A hiányzókat sújtó napi egy váltókrajcárnyi büntetés megítélése eltérő volt. Az iskolafelügyelő a két Kimlén a sok hiányzást annak tulajdonította, hogy nem szedték be következetesen a büntetést. Szalay János szolgabíró ellenben annak megszüntetése mellett szállt síkra. A kilátásba helyezett büntetés „mint a tapasztalás igazolja, kivihetetlen, – mert a’ vagyonszemből jobbágyokat nem érdekli; – minthogy ezek gyermekeiket otthon nélkülözhetik; – ellenben a’ szegényebb sorsuaktól, kik gyakran még adót sem képesek fizetni, bé nem szedhető”. Javasolta, hogy a szegényebbeknek, akik hétköznap elesnek az iskolától, csakúgy, mint a városi inasoknak, vasárnap és ünnepnap „találjanak rendes oktatást”. Ezt a vármegye nem fogadta el, sőt négyévnyi tapasztalatszerzés után úgy döntött, hogy megtartja a kialakult gyakorlatot, mert a büntetés „már eddig sok helyen, – a’ mint a’ tapasztalás bizonyítja, igen üdvös hatást gyakorlott”.¹⁰³ Az üdvös hatás a hétköznapokban azonban mégsem lehetett annyira kézzelfogható, mert 1847-ben ismét csak azt kellett konstatálnia az oktatásügyet vizsgáló bizottságnak, hogy Halászában, MagyarKimlén, Szentmiklóson, Magyaróváron, Szentjánoson, Szolnokon, Barátfaluban, Gátán, Lajtafaluban, Pátfaluban, Horvátjárfaluban, Köpcsenyben, Nemesvölgyön és Rajkán „az iskola járásra való alkalmas gyermekeknek nagy része az iskolából elmarad”.¹⁰⁴

Tananyag és tananyag

Az elemi iskolákban az alapkészségeket, azaz az írni-olvasni tudást és a szám-tani alpműveleteket sajátították el a gyerekek, emellett a hittan volt még elmaradhatatlan tantárgy. Más tárgyak ritkán, csak a nagyobb helységek iskoláiban, s ezen belül is főleg az evangélikusoknál fordultak elő. Így Halászában volt történelem- és földrajzoktatás is, „de csupa magyar nyelven”.¹⁰⁵ A lébényi evangélikus iskolában németül zajlott a történelem- és földrajzoktatás, emellett magyarul is tanultak. A németjárfalui evangélikusok szintén tanultak

¹⁰¹ MmL IVA 502b/94 1825/1843 (1843.03.29.).

¹⁰² MmL IVA 502b 801/1839.

¹⁰³ MmL IVA 502a/96 1046/1845 (1845.05.07.).

¹⁰⁴ MmL IVA 502b/98 1021/1847 (1847.02.05.).

¹⁰⁵ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.12.08.).

„földleírást” és „magyar históriát” is, míg Rajkán emellett fizikát és „természethistóriát”, továbbá éneket. Oroszváron szintén a természetrajz oktatása jelentette a megszokottól való eltérést.¹⁰⁶

A tananyag gerincét tehát az írás-olvasás, hittan és számtan alkotta, s ehhez társult néhány, összességében inkább kivétel számba menő tárgy. Nemegyszer találkozunk azzal, hogy összetartozó dolgokat a tanterv különböző tárgyakként említi, így például a keresztény hitvallást, szentírást és erkölcs-tant, vagy az olvasás-írást és szótagolást.¹⁰⁷

A tannyelv kérdése ebben a korszakban már szorosan egybekapcsolódott a magyarosítási törekvésekkel.¹⁰⁸ Mielőtt bemutatnám a tanítás nyelvvel kapcsolatos sajátosságokat, röviden áttekintem a vármegyei iratanyagból előkerült, sajnos meglehetősen kisszámú, nyelvhasználattal kapcsolatos esetet.

Bár a magyar nyelv ügye már az 1790–1791-es országgyűlés óta napirenden volt, a valóságban csak igen lassan haladt előre. Egy 70 százalékban németek lakta vármegyében, ahol csak mintegy 10 százaléknyi magyar élt, amúgy is illuzórikus lett volna bármiféle radikális magyarosítási program. A magyar nemesi vármegye és a jobbára német, horvát nemnemes népesség viszonya nyelvi tekintetben is feszültségmentes volt. Az itt élő magyar nemesek beszélték a helyi nyelveket, ami létérdekük volt: valahogy kommunikálniuk kellett. A vármegyei közigazgatásnak is egyformán jártasnak kellett lennie valamennyi helyi nyelvben, emellett a latinban is.¹⁰⁹ (Bár az ország hivatalos nyelve 1844-ig a latin volt, Moson megyében a közgyűlés igen korán, már 1807-től átállt a magyar nyelvű jegyzőkönyvvezetésre – a szomszédos Győr vármegye csak 1828-ban tette meg ugyanezt). Az állami szervekkel főként latinul, a helyiekkel németül és magyarul zajlott a levelezés. A források alapján egy nyelvkérdésben alapvetően türelmes közigazgatás és nemesség képe bontakozik.

Mindemellett nem egy példánk van arra, hogy a honorácior réteg egyes csoportjaiban egyáltalán nem tudtak magyarul, csak németül – s feltehetően latinul. Az 1810-es években a megyében praktizáló orvosok számára a vármegye Molnár János *Orvosi törvény* című könyvét annak „idegen” nyelve miatt nem rendelte meg.¹¹⁰ Bár a helytartótanács 1812-ben felszólította a megyét, hogy ügyeljen a megüresedett elemi iskolai tanítói helyek betöltésekor a jeleltek magyartudására, még évtizedekkel később sem volt ritka, hogy magyarul egyáltalán nem tudó német vagy horvát anyanyelvű tanítók szolgáltak.¹¹¹

¹⁰⁶ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.10.31.).

¹⁰⁷ Így például a boldogasszonyi kerületben, vö. MmL IVA 502b 774/1846 (1846.04.19.).

¹⁰⁸ Az 1832. évi 226. sz. megyei végzés rendelkezett az iskolai magyartanulás előmozdításáról és vizsgálatáról.

¹⁰⁹ A forrásoknál különösen feltűnő az írnokok képzettsége: rengeteg ugyanazzal a kézírással készült, gördülékeny, egymást váltó magyar–német–latin nyelvű szöveget találunk. Működésüket tekinthetjük a korai professzionalizáció térnyerésének is. Egy példa: a fiatal nemes Udvardy József a főispánhoz írt írnoki kérelmében – a mellékelt iskolai bizonyítványokon túl – hangsúlyozta, hogy „Magyar, Deák, Németh és Tót nyelven valamint beszélni, úgy írni is képes vagyok”. MmL IVA 510/10 (jelzet nélkül). (Magyaróvár, 1838.05.07.)

¹¹⁰ MmL IVA 502a/63 155/1817 (1817.02.08.).

¹¹¹ Vö. „[...] mihelyst vala melly Helységben a Iskola tanító, ki a magyar nyelvet nem tudta meg halálozik, vagy akár melly módon változik, annak helyébe más fel ne vétessen, hanem a ki a Magyar-nyelvet tudván arra a gyermekeket is tугya taníttani.” Az indoklás is figyelemre méltó: „[...] minden igazsággal meg is lehet kívánni, hogy az országnak lakosai a Hazai nyelvet meg tanulják, s azon tudgyanak beszélni.” MmL IVA 502a/58 163/1812 (1812.03.09.).

1842-ből is ismerünk olyan forrást, amely alapján feltételezhető, hogy még az iskolai felügyelők között is voltak magyarul egyáltalán nem tudók. Igaz, mivel az oktatás legnagyobb részét németül zajlott, ennek a hétköznapokban nem lehetett különösebb jelentősége. Ekkor viszont – az idők szellemével összhangban – az első alispán azzal az előterjesztéssel állt elő, melyet a megye is támogatott, hogy a magyartudás „a’ megyei Tisztviselőknek a’ municipumból önkin is folyó [...] kötelességük”.¹¹² Aki tehát még nem bírja a nyelvet, mihamarabb tanulja meg.

A néppel közvetlenül érintkező magyar anyanyelvű tisztviselők és alkalmazottak számára a mindennapi munka során elengedhetetlen volt a széles körű nyelvtudás, ez alól még a pandúrok sem voltak kivételek. Naszvady Károly szolgabíró – feltehetően 1837-ben – a vármegyei katonák közül igényelt egyet maga mellé. Mészáros Imrét választotta, aki azt állította, hogy „[k]eveset németül ért és beszél”. A munkába állást követően viszont rögtön kiderült („sajnosan tapasztalván ma”), „hogy nem tsak Keveset, de semmitse ért és beszél, s’ így a Járásomban hasznavehetetlen volna”. Naszvady ezért Zichy Henrik alispántól egy másik, németül valóban tudó katonát kért.¹¹³ Ez az eset is jelzi, hogy a reformkor egyre inkább a magyart mint államnyelvet preferáló gyakorlata Moson vármegyében nem doktriner elvként jelent meg a hétköznapokban. Noha a vármegyén olykor elhangoztak heveskedő javaslatok,¹¹⁴ a közigazgatás összességében véleményem szerint mégis józanul járt el, nem találtam olyan panaszlevelek nyomát, melyek tárgya a vármegye nyelvi türelmetlensége lenne. Az eddigiekkel talán sikerült érzékeltetnem, hogy a vármegyét korántsem jellemezte egy merev, számon kérő nyelvpolitika. Formálisan ugyan a türelmetlenség irányába mutat, hogy az 1832. évi 226. számú megyei végzés szerint a vármegyénél ettől fogva csak magyar nyelvű beadványokat fogadtak el, de valójában azok még három évvel később is szinte kizárólag németül íródtak.¹¹⁵

¹¹² MmL IVA 502a/93 8/1842 (1842.01.10.).

¹¹³ MmL IVA 510/10 [jelzet nélkül] (1838. 01.06.).

¹¹⁴ Erre lásd a szentmisék nyelvére vonatkozó ötletet a németek lakta Mosonban: „ezentúl a’ magyar nyelv terjesztésének tekintetébül is a’ Szent beszédek felváltva honi nyelvünkön tartassanak.” A kezdeményezést akkora örömmel fogadták a rendek, hogy többen „a’ honi nyelv terjesztése tűzétül áthatva”, az előterjesztésben foglaltakat rögvést a megye többi községére is ki akarták terjeszteni. MmL IVA 502a/93 345/1842 (1842.01.14.).

¹¹⁵ A szolgabíróknak ki kellett hirdetniük, hogy a továbbiakban, aki nem magyar nyelven írt beadvánnyal jelentkezik, azt elutasítják. MmL IVA 502a/84 1324/1835 (1835.06.27.). Egy, erre a rendeletre visszavezethető ügyet találtam, a Köpcsényben dúló marhavész követő beadványra reagáló közgyűlési iratokban. A köpcsényiek elhullott jószágai után a vármegye magától értetődően megadta az adókönyvitést, viszont arra, hogy a kérelem német nyelven íródott, ingerülten reagált. A vármegye már több korábbi – jóval az 1844-es törvény előtt született – rendeletében is előírta a magyar nyelv kötelező használatát, „t.i. hogy a’ folyamodó Levelek magyar nyelven szerkeztessenek”, de csekély eredménnyel. De nem is annyira az egyéni kérelmek miatt voltak bosszúsak a rendek, hanem amiatt, hogy a községi eljárások is figyelmen kívül hagyták az irányadó szabályozást, és „merészel[ték] vakmerően [...] idegen vagy is német nyelven készített esedező levelekkel a’ megye’ Rendeinek türodelmét fárasztani”. Új körlevél kiadására adtak utasítást, hogy a községi eljárások a „jövendőben semminemü szín és kifogás ürügye alatt német nyelven alkotandó Kérelem Levéllel a’ megye Rendei’ szine elejbe folyamodni ne merészeljenek”, ha mégis, úgy ezeket a beadványokat *ad acta* teszik. MmL IVA 502a/86 490/1836 (1836.02.25.).

A körleveleket az 1830-as évektől is inkább a kétnyelvűség jellemzi, s nem a homogenizáció: egyik felük németül (olykor horvátul), a másik magyarul került megfogalmazásra.

Az iskolák nyelvi világa, az ottani magyarosítási törekvések az előbbi példákhoz hasonlóakkal jellemezhetők. A *sein* és *sollen* markánsan elkülönült, de sehonnán nincs tudomásom konfliktusokról. A tanító és a tanítás első nyelve a helyi közösség nyelve volt, tannyelvként minden esetben a helyben honos nyelvet használták, ami a század második felében sem változott (lásd 13. melléklet). A helyben idegen nyelvet – itt a magyart – általában az olvasás-írás keretében tanulták, míg a számtant és hittant az anyanyelven oktatták. A kétnyelvű településeken a tanórákat váltakozva hol az egyik, hol a másik nyelven tartották, de a magyart jobbra csak mint idegen nyelvet tanították. Etnikailag homogén közösségekben az is gyakran előfordult, hogy az általában német, olykor horvát anyanyelvű tanító egyáltalán nem, vagy csak „hibásan” beszélt magyarul.¹¹⁶ A két- vagy háromnyelvűség ellenben – természetesen az etnikailag vegyes vidékeken – általános volt.¹¹⁷ A tanítók magyartudásának tekintetében a nyelvhatár a megye keleti és déli részén húzódott, ott, ahol vagy magyarok (is) éltek (így például a Szigetközben), vagy már tisztán magyar népesség volt (pl. a déli, Sopron vármegyével határos részen).¹¹⁸ Minél nyugatabbra tartunk, a kizárólag németek lakta települések felé, annál valószínűbb, hogy magyarul egyáltalán nem tudó tanítókra bukkanunk. Keveset tudott magyarul a hegyeshalmi tanító, miként segédje is, evangélikus kollégájuk szintén. Az utóbbi, Honyánszky György Pozsonyban végzett, s bírta a „tót” és a latin nyelvet is.¹¹⁹ A sort hosszan folytathatnám.¹²⁰

¹¹⁶ Molnár István esküdt, aki 1834 őszén részt vett a Nezsideri járás iskolai próbatételein, jelentésében azt írja, örömmel tapasztalták, hogy a tanítók mindenütt igyekeznek a magyar nyelvet terjeszteni, ugyanakkor jelentős nehézségekről is beszámolt. Igen ritkán találtak olyan segédtanítókkal, „kik a Magyar ’s Német Nyelvben egyaránt jártassak, ’s így arra, hogy a Magyar Nyelvet nem értő Gyermeknek annak szabályait anya nyelven meg magyarázhatnák, alkalmatlanok lévén”, a községekben nem alkalmazhatók. MmL IVA 502b 1659/1834 (Rajka, 1834.12.31.).

¹¹⁷ „Da diese Croaten in der Nähe der Deutschen und Ungarn wohnen so sprechen sie alle auch deutsch, oder ungarisch.” (Fényes 1843, I. 80.) Ugyanő a parndorfiak kapcsán említi, hogy németül valamennyien beszéltek (uő 1851, III. 199). Vö. Riehl összegző tapasztalatait, aki Rohrauból indult, majd Parndorfól egy horvát fuvaros vitte tovább Kismartonba 1868-ban: „[...] begannen wir bald ein lebhaftes Gespräch, natürlich auf deutsch; denn in dem Grenzstriche des ungarischen Leithawinkels, wo Deutsche, Magyaren und Kroaten untereinander wohnen, verbindet sie alle doch wieder das gemeinsame Verständniss der deutschen Sprache.” (Riehl 1892 [1868], 353–354.)

¹¹⁸ Adalék a tanítók nyelvtudásához: latin–magyar–német: Arak, Halászi, Lébény-ev., Mecsér, Rajka-ev., Pusztasomorja; horvát–magyar–német: Bezenye („szóll és ír”), Horvátjárfalu (bizonyítványa a brucki iskolaigazgatóságtól), Köpcseny, Körtvélyes, Pomogy; magyar–német: Feketeerdő, Németjárfalu, Németjárfalu-ev., Valla. MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20; 1841.10.31; 1841.12.08.).

¹¹⁹ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20.)

¹²⁰ A tanítók egy része leginkább csak németül tudott (az alsóillmici, bánfalui, kálnoki, magyarkimlei, mosoni, szentandrászi, szentjánosi, tarcsai és tétényi) mások emellett horvátul (a csúnyi), latinul (az oroszvári) vagy tótul (a rajkai) is, a levéli tanító pedig latinul és tótul is.

A segédek magyartudása a források fényében elvben jobb lehetett, mint a tanítóké, tükrözve a vármegye azon törekvését, hogy a fiatalabb generációban már lehetőleg minden településen legyen olyan oktató, aki magyarul is tud. Vegyünk néhány példát! Horvátkimlén Glogovác Vida „csak” horvátul és németül beszélt, segédje, Rozenits Antal ezeken túl magyarul és latinul is tudott (hat latin osztály végzett).¹²¹ Kertinger Mihály, a kétnyelvű Magyaróvár egyetlen elemi iskolájának tanítója, bár már 27 éve szolgált, – meglepetésemre – csak németül tudott, de segédjei, Szédel József és egy Dittrich nevű peregrinus magyarul és németül is beszéltek. Ők amúgy mindhárman ausztriai próbatételűek voltak.¹²² Szentpéteren Albrecht Ferenc tanító és szintén Ferenc névre hallgató fia és segédje egyaránt Győrben végzett, az apa mégsem ismerte a magyar nyelvet.¹²³ Mindez magától értetődően visszahatott a magyartanítás esélyeire. Ahol sem a tanító, sem pedig az iskolások nem beszéltek magyarul, ott a magyar nyelv nem válhatott a tananyag részévé. Egyáltalán nem folyt magyar nyelvű tanítás Kálnokon, Nemesvölgyön és az oroszvári evangélikusoknál (a megye nyugati falvainak adatai ugyan hiányoznak, de nagy többségükre feltehetően ugyanez volt jellemző).

Amennyiben elfogadjuk, hogy a forrásokban jelzett nyelvtudás valódi tudást takart, úgy az esetlegesen csekély tételes iskolai tárgyi tudást ellensúlyozhatta a tanítók általános többnyelvűsége. A többnyelvű községekben a gyerekek számára is természetes lehetett a másik honos nyelvnek legalább a napi érintkezési szükségleteknek megfelelő elsajátítása, és amennyiben a tanító segítette ezen természetes tanulási, ismeretszerzési folyamat elmélyülését, a rendi világról alkotott, sokszor igen statikus elképzeléseinkhez képest a valóságban széles látókörű, az újtól, az idegentől meg nem rettenő beállítódás az iskolákban is erősödhetett. A nyelvtanulás és a nyitottság szempontjából így a legrosszabb helyzetben a tisztán magyar települések voltak, mert ott semmiféle idegen nyelv nem került elő a tanítás során, míg a németek és horvátok lakta községekben a gyerekek jó eséllyel belebotlottak a magyar nyelvbe.

Tisztán magyar volt a tannyelv Arak, Halászi, Mecsér, Szentmiklós és Pusztasomorja iskoláiban. Magyar és német nyelvű oktatásról adnak hírt a források Feketeerdő, Lébény, Magyarakimle, Bezenye, Németjářfalu, Rajka, Magyaróvár, Hegyeshalom, Szentpéter, Szolnok, Szentjános, Levél és Tétény isko-

---

Többségük keveset vagy „hibásan” beszélt magyarul, néhányan pedig egyáltalán nem (a kálnoki, mosoni, nemesvölgyi, oroszvári, szentandrásai és tarcsai tanító – bár az ő utóda 1846-ban már igen). A megye nyugati felében véleményem szerint még inkább kizárólagos volt a német nyelv ismerete. MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20.; 1841.10.31.; 1841.12.08.).

¹²¹ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1841.12.08.).

¹²² MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20.). A magyart Magyaróváron meglehetősen sikerrel taníthatták, mert pár évvel korábban az elemi iskolai záróvizsga után az azt megtekintő Mészáros Ferenc főszolgabíró és Nagy István esküdte azt jelentette, „ha ezen kimutatott buzgó igyekezet mind a tanítók részéről továbbá is csüggedhetetlen létszen, – mind a tanuló nevelendőség, és Szülők részéről, akadályok nem tétetnek úgy reményleni lehet hogy a Nemzetnek e nagy Céljához ezen Kis Megyei Körben is Szerencsés és Sikeres lépések tétendének”. MmL IVA 502b 1659/1834 (1834.09.05.).

¹²³ Ez elmondható még például a szolnoki Zwickl [Zwickl] Mártonról is, aki győri prae-parandiája ellenére szintén csak németül tudott. MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20.).

lából (ahol volt, mind a római katolikus, mind az evangélikus iskolákban). Magyar, német és horvát nyelven tanítottak Horvátkimlén, Csúnyban, Horvátjárfaun, Köpcsényben és Körtvélyesen. Ugyanakkor teljesen biztos, hogy ezen esetekben valójában nem két-, illetve háromnyelvűségről van szó, hanem a magyar mint idegen nyelv került be a tananyagba. Ezt az alábbi példákkal látom bizonyítottnak. Tarcsa esetében a fogalmazás pontosabb, tudniillik német nyelven zajlott az írás-olvasás, hittan, számtan oktatása, s emellett a „magyar nyelv tanulásában veszik az oktatást”. Mosonnál a lajstromozó megjegyezte, hogy a német nyelvű tantárgyak mellett a segédtanító magyart is tanított. A magyartanulás színvonalára is utal a pomogyi, bánfalui és szentandrászi iskoláknál található bejegyzés, miszerint a valóságban nem a nyelv, hanem „magyar szavak megtanulása” volt a cél, Alsóillmic kapcsán még az „annyira a’ mennyire” kitélt is hozzáfűzve ehhez.¹²⁴ A magyar nyelv elsajátítása a Nezsideri járás iskoláiban is csak kis lépésekben történt, bár a hatóságok elégedetten nyilatkoztak a látottakról-hallottakról. A „nevendék gyermekek az oskolákban szorgalmatosan járnak ’s neveltettek”, sőt, a felügyelők a magyar nyelven történő íráson és olvasáson túl örömmel tapasztalták a tanulóknak „a’ szavak értelmes megfejtésében való előhalladásokat”. Utóbbi azt sejteti, hogy a magyar nyelven történő folyékony beszéd azért még igen távoli célként jelentkezett.¹²⁵

Feltűnő, hogy a tananyaggal, tannyelvvel kapcsolatos források gyakran a szegény tanulók kapcsán keletkeztek, a vármegye az iskolaügyön belül kitüntetett figyelemmel fordult a leszakadó csoportok felé. A két legsúlyosabb probléma közül az egyik – a már érintett iskolai kimaradás mellett – az volt, hogy a legszegényebbek nem tudtak (magyar nyelvű) tankönyvet vásárolni gyereküknek.¹²⁶ Ennek orvoslására a vármegye a magyaróvári uradalom példáját tartotta követendőnek a megye többi birtokosa számára is, ott ugyanis az uradalom ingyen biztosította a falvak számára a könyveket.¹²⁷ A pénztelenséggel együtt járt a szegény szülők motivátlansága is. A vármegye ezt is észlelte, s némi anyagi ösztönzéssel próbálta meggyőzni a szülőket a rendszeres iskolalátogatás jelentőségéről. 1846-ban arról határoztak, hogy a gondok enyhítésére a parndorfi vámút pénztárából 50 pengő forintot kivesznek, s azt tankönyvvásárlás és egyéb iskolaszerek vásárlása céljából „a szűkölködő iskolai gyermekek számára” a szegényebb községek között felosztják.¹²⁸ A nyilván-

¹²⁴ MmL IVA 502b 92 1077/1841 (1840.08.20.).

¹²⁵ Főszolgabírói jelentés. MmL IVA 502b 91 797 (1840.06.21.).

¹²⁶ A szegényebb szülők nem akarnak vagy egyáltalán nem is tudnak „a’ Magyar Oskolai Könyveknek megszerzésére” pénzt fordítani, a tanítóknak pedig – megfelelő alapítvány híján – nincs miből. Molnár István esküdt egyetlen és általános pozitívumként („nagy vizgatalásunkra”) a Nezsideri járásból azt említette, hogy kevés az olyan község, ahol az iskolában a gyerekeket legalább magyarul imádkozni, írni és olvasni ne oktatnák, melynek idővel csak lesz valami hatása („idővel reménylhető leendő, hogy lassú lépésekkel, magát a’ Természetet követvén, a’ ki tüzőtt Szent Czélt el érendjük”). MmL IVA 502b 1659/1834 (Rajka, 1834.12.31.).

¹²⁷ MmL IVA 502a/84 53/1835 (1835.01.12.).

¹²⁸ E döntést 1846 áprilisában hozta a vármegye. MmL IVA 502b/97 1940/1846 (1846.07.04.). A tarcsai tanító, akinek leveléből idéztem, azért bátorzkodott segítséget kérni, mert faluja „köz-tudomás szerint” nemcsak az egyik legszegényebb a megyében, de „a zsellérek száma már a Jobbágyokét felülhaladja, kik kenyérkereset hiányából szülöttjeiket oktató szerekkel ellátni képtelenek”. MmL IVA 502b/97 1940/1846 (1846.07.04.).

nosság erejét is próbálták segítségül hívni, legalábbis egyfajta nyomásgyakorlási eszköznek tekinthetjük az iskolai próbatételek nyilvánossá tételét.

„A tapasztalás tanusítja, hogy a' gyermekek az oskolákboli elmaradásának egyedül a' szülők részvétlensége, akaratlansága, – és a' miveltség előmozdításátuli elidegenítése oka, – hogy ezek gyermekeiknek oktatására inkább buzdíttassanak, – és előmenetelükrül a' nyilvános próbatételek alkalmával magok magokat meggyőzethessék, – Járásbeli fő és All Szolgabíró Urak az illető Allesperes Urakat felfogják szólítani: hogy a' próbatételeket, melyeknek tartási napja mindenkor az Első Alispány és illető Felügyelő Urral léssen tudatandó, mindenkor nyilvánosan, – és pedig a' mennyire lehet jó tágos helyen, sött Templomokban, hogy a' szülők is hozzájárulhassanak, tartsák.”¹²⁹

A vizsgákon jól szereplő szegény sorsú tanulókat a vármegye külön is megjutalmazta.¹³⁰ Az iskolai próbatételekről általában pozitív hangvételű beszámolóknak emlékeztek meg a jelen lévő tisztviselők, elmarasztaló véleményt alig találunk. A próbatételek azonban feltehetően inkább voltak a helyi plébános vagy lelkész és a tanító által szervezett demonstratív előadások, semmint a valós tudást mérő vizsgák.¹³¹ Az oktatóra nézve negatív következményekkel járó vizsgáról mindössze egyetlen egy példát találtam. A megyei felügyelő 1844-ben Magyarakimléről pozitív tapasztalatokkal távozott. Mint írta, a gyerekek „szép előmenetelt tettek”, tanítójuk „különösen a' szó ejtés és hangzásra különös figyelemmel lehetett, 's így e' helységben a' magyar nyelv meghonosodására a' legörvendetesb remény nyujtatik.” Horvátkimlén ezzel szemben szomorúan tapasztalta, hogy „ott nem csak az oskola mester, hanem annak segédje is a' magyar nyelvben annyira járatlanok, hogy [a gyerekek] azon csekély magyarságot is, melybe beavatva lenni látszanak”, a helyi plébánosnak köszönhetik. A tanítót utasították egy magyarul is tudó segéd felvételére, „az eddigi segéd pedig azonnal elbocsájtatott”. Az eset pikantériája, a kevert nemzetiségű megyében egyúttal szép példája az asszimilációs hajlandóságnak, hogy a szigorú jelentés íróját Heinrich Leopoldnak, a magyarakimlei sikeres tanítót Tomassevics Károlynak, míg a mentőövet nyújtó horvátkimlei plébánost Greiner Jánosnak hívták.¹³² A következő évben azonban már Horvátkimléről is dicséretes előmenetelről ad hírt a beszámoló.¹³³

¹²⁹ MmL IVA 502a/93 2426/1842 (1842.10.03.).

¹³⁰ Az iskolaügyet vizsgáló bizottság javasolta, hogy a járásbeli tisztviselők „minden esetben” legyenek jelen a próbatételeken, majd „a' magokat kitüntetett tanítóknak, 's tanítványoknak, 's különösen a' szegényebb sorsú szülők szorgalmatos gyermekeiknek Jegyzékét” adják le a vármegyének. MmL IVA 502b/98 1021/1847 (1847.02.05.).

¹³¹ Vö. pl. Hardy István nezsideri főszolgabíró jelentésében megjegyezte, hogy az iskolai vizsgák („próbatételek”) – „ahol tartatnak” – általában jó előmenetelt jeleznek, s nyilvánosak is. MmL IVA 502b/94 1825/1843 (1843.07.03.); a boldogasszonyi kerületre lásd még uo. 774/1846 (1846.04.19.).

¹³² MmL IVA 502b/95 1066/1844 (1844.04.12.).

¹³³ MmL IVA 502a/96 1046/1845 (1845.05.07.).

Ugyanebben az évben a szentmiklósi uradalom iskoláiban a vizsgán a tanulók egyedül a hittanban tűntek ki, „a’ földleirási, számtani és egyéb szükséges tudományokban azonban [...] kevés előmenetelt tettek, írásaik pedig általyában roszak”. Ez alól csupán az evangélikus iskola tanulói bizonyultak kivételnek.¹³⁴

Eredmények

Az eddigiek során talán nem kapott kellő hangsúlyt, most mégis kiemelném, hogy a vármegye – amennyire ezt az iratok visszatükrözni képesek – az 1830-as években minőségileg más, kitartó érdeklődéssel fordult az oktatásügy felé, ami egyrészt a felsőbb rendelkezések hatására következett be, de ugyanakkor a tisztviselői kar belső meggyőződése is megváltozott. Új vonás, hogy nemcsak a szavak szintjén, hanem – a lehetőségekhez mérten – tettekben megnyilvánuló módon fordultak a paraszti népeesség problémái felé. Mindazonáltal a megyei elemi oktatás rendszere mai szemmel nézve felettébb kezdetleges állapotokat tükröz. A legtöbb iskolaépület igencsak elhanyagolt állapota mellett sok esetben sem a tanítók felkészültsége, sem pedig az iskolaköteles gyerekek tanulási hajlandósága nem érte el még a kor mércéjével kívánatos szintet sem.

Mégis, adja magát a kérdés, vajon milyen hatékonyságot könyvelhetett el a megyei közigazgatás, erősödő figyelme vajon befolyásolta-e az iskolázottsági szint emelkedését, s ami a leginkább kézzelfogható: az írni-olvasni tudás terjedését. Az utóbbi mérésére az 1880-as népszámlálás kohorszok szerint csoportosított alfabetizációs adatai alapján nyílik lehetőségünk (14. melléklet).¹³⁵ Két összevont kohorsz adatai, illetve ezen adatok különbségének szignifikáns eltérése izgalmas e szempontból: az 1829 előtt születettek (ekkor 50 év feletti) és az 1830–1849 között születettek (30–50 év közötti) csoportjáról van szó.¹³⁶ Logisztikus regresszióval történő elemzést végezve látható, hogy az 1830 és 1849 között születetteknek 75 százalékkal nagyobb esélyük volt az írni és olvasni tudás elsajátítására, mint az 1829 előtt születetteknek. Mivel feltételeztem, hogy nők és férfiak között is tapasztalhatunk eltérést, második magyarázó változóként bevontam az iskolások nemét.¹³⁷ Hipotézisem szerint a később születettek csoportjában a nők és férfiak közti különbség mérséklődni fog, azaz egymáshoz közelebbi értékeket kapunk az írás és olvasás esélyeit tekintve.

¹³⁴ MmL IVA 502a/96 1046/1845 (1845.05.07.).

¹³⁵ Az ötletért Sasfi Csabának tartozom köszönettel.

¹³⁶ A modell magyarázó változója a születési idő volt. Két értéke: 0: 1829 előtt születettek, 1: 1830 és 1849 között születettek csoportja. A függő változót úgy képeztem, hogy az egyik kategóriába kerültek azok, akik írni és olvasni is tudnak (1), a másik kategóriába azok, akik legfeljebb olvasni tudnak – ide tartoznak tehát azok is, akik sem írni, sem olvasni nem tudnak (0).

¹³⁷ A második magyarázó változó értékei: nők: 0, férfiak: 1.

39. táblázat

A születési idő hatása az írni-olvasni tudásra

	együttható	standard hiba	együttható antilogaritmus	p-érték
születési idő	0,564	0,027	1,757	0,000
konstans	0,818	0,020	2,265	0,000

40. táblázat

A születési idő és a nem hatása az írni-olvasni tudásra

	együttható	standard hiba	együttható antilogaritmus	p-érték
születési idő	,700	,037	2,014	,000
nem	,962	,042	2,616	,000
születési idő * nem	-,272	,057	,762	,000
konstans	,358	,028	1,430	,000

A születési időhöz tartozó együttható antilogaritmusának értéke alapján látható, hogy az 1829 után született nőknek kétszer akkora (2,014) esélyük volt arra, hogy megtanuljanak írni és olvasni, mint a korábban születetteknek, a férfiaknál ugyanez az esély mindössze 53 százalékkal növekedett.¹³⁸ Az interakciós hatást mutató együtthatóhoz tartozó szignifikanciaszint jelzi, hogy az idő hatása szignifikáns különbséget mutat nők és férfiak esetén. A férfiaknál az idő hatása 0,762-szerese a nők körében tapasztaltaknak, azaz 23,8 százalékkal kisebb.

Jóllehet az itteni tanítók legnagyobbbrészt ugyanolyan falusi tanítók lehetnek, mint szerte máshol az országban (ritkán voltak teljes gimnáziumi vagy líceumi végzettség birtokában, és a vármegye még a több évtizede tanítók igazolt végzettségével is inkább volt elégedetlen, mint elégedett), a megyének a formális ismeretek, s ezen belül az írni-olvasni tudás fontosságát átlátó törekvései, az elemi iskolákra irányuló figyelme, és – ha kellett – szankciói végső soron eredményesek voltak. Véleményem szerint abba, hogy e törekvések Moson a megyék rangsorában az első helyre juttatták, azaz a bemutatott viszonyok ellenére a falusi gyerekek többségébe az iskolás évek alatt az írni-olvasni tudást nemcsak elplántálták, de az egy életre szólóan meg is gyökeresedett, rejtett értékpreferenciaként az egykori, a német protestantizmusban gyökerező magas szintű írásbeli kultúrájának a később katolikussá vált környezetben történő továbbörökítése is belejátszott (gondolok itt például a kéziratos énekeskönyvek közvetítette műveltség-hagyományra). A megye paraszti közösségeiben működő normarendszernek természetes részét képezte

¹³⁸ Az egyenlet: $\log(\text{esély}) = 0,358 + 0,700 * \text{születési idő} + 0,962 * \text{nem} - 0,272 * \text{születési idő} * \text{nem}$.

az írni-olvasni tudás, amely ugyan az örökösen elégedetlen kortársak számára természetesen nem volt kielégítő színvonalú és mélységű, mégis kijelenthető, hogy a paraszti népesség nagyobbik része az iskolát nem egy tőle idegen, az egyházi és világi hatalom által rákényszerített intézményként értékelte, hanem olyan helyként, ahol a hétköznapiakban is hasznos tudásra lehetett szert tenni. A többnyelvű környezet és Bécs szívóhatása pedig tovább erősítette a műveltségre kedvező hatásokat.¹³⁹

¹³⁹ Mindez egybevág az úrbéri kilenc pont aláírásait vizsgáló Benda Kálmán azon megállapításával, hogy az alfabetizációban a „leglényegesebb a földrajzi elhelyezkedés”. Ahol van árutertermelés, piacosodás, ahol forgalmas utak haladnak, ott az iskolázottság mértéke is emelkedést mutat. A felekezetiességgel ellenben ő nem talált kapcsolatot. „Nem véletlen tehát, hogy a Bécshez közel eső területek (Sopron, Moson) meg a Duna-mente [...] ugrik ki a statisztika alapján: itt volt a legfejlettebb az árutertermelés és a kereskedelem.” (Benda K. 1977, 129, 132.) Annyiban árnyalnám Benda Kálmán kijelentését, hogy nem pusztán a gazdasággal magyarázható a kulturális emelkedés. Az ország nyugati, északnyugati sávjának kedvező alfabetizációs mutatói egyértelműen a német népességgel hozhatók összefüggésbe. Másrészt a gazdasági kapcsolat nem egyirányúan determinisztikus. A kiterjedtebb árutertermelésből nem következik automatikusan az iskolázottság növekedése. Az iskola, az írni és olvasni tudás jelentőségével elsősorban a mobil rétegek szembesültek: aki a piacon eladott, leszerződött, határidőkben gondolkodott, annak szüksége volt az ennek lebonyolításához szükséges technikai tudásra, azaz a legalább minimális szintű írni-olvasni és számolni tudásra. Az alfabetizációs folyamat tehát kétirányú, a makrokörnyezet mentális öröksége és az aktuális gazdasági kihívások mellett egyéni döntések, szülői stratégiák állnak a háttérben.

A vármegye úthálózata

„...a Nemzeti Gyarapodásnak egyedül való eszköze a Kereskedésnek elő mozdítása, ehez pedig a rendes utak által való öszve köttetés kívántatik”¹

A monográfia alapkérdése szempontjából lényeges, hogy Moson vármegye úthálózata – mint a szállítás elsőrendű tényezője – milyen szerepet játszott a kereskedelemben és a migráció terelésében. Vizsgálódásaim során azzal szembesültem, hogy az utak feltérképezése önmagában (típus, minőség, tulajdonos kiléte stb.) sok kérdésre nem ad választ. Ezzel szemben kitént, hogy új aspektusok – az utak feletti rendelkezés, az esetlegesen körülöttük zajló konfliktusok – bevonása segíthet finomítani a késő rendi társadalom működésének elemzését. A kutatás horizontját kiszélesítve, igyekeztem valamennyi fellelhető, a vármegye útjaival kapcsolatos forrást figyelembe venni.

A kortársak az utak kapcsán is ki szokták emelni Moson vármegye előnyös helyzetét a többi vármegyéhez képest.² A kedvező földrajzi fekvésen túl (Pozsony és Komárom között nem volt átkelőhely a Dunán) ebbe az is belejátszott, hogy a megye úthálózatát – a számtalan kavicsbányának köszönhetően – viszonylag jól karbantartották.³ A vármegye 1827-ben 66.437 öl,⁴ a korszak végén 70 ezer öl nyilvános utat tartott fenn,⁵ ami – ha bécsi ölnök értelmesszük az adatot – majd 132 kilométernyi úthálózatot jelentett. Az első két katonai felmérés, valamint a magyaróvári uradalomról 1825-ben kiadott, de csaknem a teljes vármegyét lefedő térkép nagy segítségemre volt az úthálózat rekonstrukciójában, mert azon a megszokott, különböző rangú

¹ Részlet a közgyűlési jegyzőkönyvből. MmL IVA 502a/74 2162/1828 (1828.12.29.).

² Vö. „A fő közlekedési utak mindegyike, és a másodrendű utak is szekereinkkel járhatók; jó időben mindenféle szállításra alkalmasak.” (Horváth L. 2001, 444.) „[...] legjobb utak vannak az országban: Moson, Torna, Ugocsa megyékben [...]”. (Galgóczy 1855, 134.)

³ A téma monográfiája a századelőn 18 település kő-, illetve kavicsbányáit sorolta fel, közülük 16-ban kavicsot bányásztak (Vintenben mészkövet is). A felhasználás módjára tett megjegyzése a kavicsbányáknál mindig az, hogy „útkavicsolásra”. A bányák egy része 1850 előtt létesült, többnél pedig hiányzik a megnyitás dátuma, így csak a települések felsorolására szorítkozom. Kőbányák: Császárkőbánya, Vinten, Nyulas. Kavicsbányák: Bezenye (1845), Gáta, Hegyeshalom, Köpcseny („igen régi”), Levél, Magyaróvár, Miklósfalu, Nemesvölgy, Németjárfalu (1790), Pusztasomorja („a telkesgazdák 1845-ben megnyitott kavicsbányája”), Rajka, Vinten, Szolnok, Tárca, Tétény és Zurány („igen régi”). (Schafarzik 1904, 171–174.) E felsoroláson túl egy utalásból kiderül, hogy a vármegyében meglehetősen sok, mai szóhasználattal illegális kitermelésűnek minősülő kavicsbánya is létezett. Vö. MmL IVA 502a/96 277/1845 (1845.12.14.).

⁴ MmL IVA 502a/73 593/1827 (1827.04.20.). Ugyanott 66 867 ölnyi javítandó úthossz is szerepel (az alsó járásban 34 957, a felsőben pedig 31 910).

⁵ MmL IVA 502a/95 945/1844 (1844.04.16.).

országutakon túl a gyeputakat is jelölték.⁶ Mivel az utak jogállása, minősége és fenntartója között nem mindig lelni összefüggést, az alábbiakban a megye úthálózatának finomszerkezetét a forrásokból rekonstruálva, de részben saját szempontjaim szerint csoportosítva mutatom be.⁷ (vö. XII. térképmelléklet)

Főutak (posta- és a *forgalmasabb kereskedelmi utak*, melyek a közmunkakataszter szerint *első osztályúak*):

A Buda–Győr–Bécs főút, amely Lébény felett lépett be a megyébe, majd Magyaróvárnál kétféle ágazott. Az egyik ág Miklósfalu–Zurány–Gáta–Parndorf–Bruck irányban haladt tovább, itt a Magyaróvártól a zurányi határ végéig tartó szakasz a magyaróvári vámhoz, a legutolsó, Parndorf–Bruck szakasz a parndorfi vámhoz tartozott. A másik ág Magyaróvártól Bezenyén–Rajkán át Oroszvárnak tartott, a Mosontól a csúnyi határig tartó rész a magyaróvári vám része volt. Oroszvárnál a Bécsnek tartó szakasz Köpcsénynek fordult. Az út Horvátjárfalu–Köpcsény közötti szakasza a köpcsényi vám részét képezte. Az út Bergnél ért át Ausztriába, s tartott tovább Bécsbe. Az Oroszvártól egyenesen továbbhaladó szakasz pár kilométer után – Ligetfalú érintésével – Pozsonyba érkezett.

A Pozsony–Sopron főút Ligetfalutól indult, s a gátai határig tartó szakasz a köpcsényi vám része volt. Ezt követően Parndorfon át Nyulasnak tartott, ahonnan a Fertő partján haladva Vintennél ért át Sopron megyébe.

Főútnak minősült továbbá a Nezsider–Magyaróvár útvonal Nezsider és Féltorony közötti szakasza is, melyet vélhetően a féltoronyi hercegi kastély jobb megközelíthetősége miatt gondoztak nagyobb figyelemmel.

Kereskedési út alá sorolták az alábbi, általában *másodosztályú* útvonalakat:

A már említett Nezsider–Magyaróvár út Féltorony és Magyaróvár közötti szakasza.

Teljes hosszában ilyen volt a Moson–Szentjános–Tarcsa–Tétény–Valla–Pomogy–Eszterháza út. Itt a Hanságon átvezető töltés alkotta a pomogyi vámot. Ugyanezen út Magyaróvár–Szentpéter, majd ott Bősárkánynak tartó részéből mintegy 10,5 kilométernyi szakasz a magyaróvári vámhoz tartozott, és több, az út hansági szakaszán található híd is a részét képezte. A nezsideri vámhoz tartozott még a Nezsiderből Parndorfnak tartó út a parndorfi határig, és a Fertő partján a Nezsider és a nyulasi határ kezdete közötti útszakasz.

⁶ Az *első katonai felmérés, 1782–1785*. DVD. A *második katonai felmérés, 1819–1869*. DVD. A térkép címe: Die Herrschaft Ungarisch Altenburg im Jahr 1825. MNL S 12 Div. XIII. No. 618.

⁷ MmL IVA 502b 775/1846 (1846.04.19.); Grailich [1818] Melléklet, 586. Az utak besorolásánál figyelembe vettem Schmidl funkcionális tipizálását is, aki Ausztriára vonatkozóan öt típust különített el: a postautat, a kereskedelmi utat, a bekötő utat, a mellékutat és a gyalogösvényt (Poststraßen, Kommerzial-[Güter]straßen, Verbindungsstraßen, Seitenstraßen, Fußpfade.) A felsoroltak közül az első kettő minden időben és évszakban használható volt, a bekötőutakat épp csak kavicsozták, míg a mellékutakat egyáltalán nem gondozták, jó időben is csak könnyű járművel lehetett rajtuk közlekedni. (Schmidl 1836, 10.) A Mosoni járás útkataszterének felosztása megfelel a Schmidl-féle első három kategóriának (15. melléklet), csak a vármegye fenntartásában levő utakat vették fel benne, a gyeputak teljesen hiányoznak.

A *harmadik osztályba* került az összes többi *közlekedési út*, így a Boldogasszony–Barátfalu, a Gáta–Lajtafalu, a Zurány–Németjárfalu útszakaszok, a Rajka–Németjárfalu–Körtvélyes–Prellenkirchen út, valamint a Barátföld–Mecsér és a Barátföld–Szentmiklós bekötőutak.⁸

A korabeli térképeken jelölt valamennyi többi út csak helyi érdekű, megyei karbantartásban nem részesülő út volt. A források alapján azonban egyértelmű, hogy a hivatalos úthálózaton kívül létezett egy másik, informális hálózat is, amely ugyanolyan jelentős szereppel bírt a vármegye mindennapjaiban. A térképekre pillantva kitűnik, hogy majd minden településről közvetlen út vezetett a szomszédos településekre. A vármegye közepén elhelyezkedő Szolnok – az óramutató járásával egy irányban haladva – közvetlen összeköttetésben állt Magyaróvárral, Mosonnal, Bősárákánnyal, Szentpéterrel és Szentjánossal, Tarcsával, Szentandrással, Boldogasszonnyal, Féltonnyal, Parndorffal, Miklósfaluval, Hegyeshalommal és Levéllel. A felsoroltak közül mindössze a Magyaróvár–Nezsider útvonal tekinthető hivatalosnak, az összes többi gyalogutat, illetve – a szokásos korabeli szóhasználattal – „gyeputat” takar. Más településeknél is hasonló a helyzet. Boldogasszony összeköttetésben állt Barátfaluval, Féltonnyal, Szolnokkal, Tarcsával, Szentandrással és Téténnyel, Illmiccel, Pátfaluvál és Védennyel, mely utak közül egyik sem képezte részét a „hivatalos” úthálózatnak. Zurány Gátával, Németjárfaluval, Miklósfaluval, Féltonnyal, Gálossal, Védennyel, Nezsiderrel és Parndorffal állt kapcsolatban, mely települések közül csak Gáta és Miklósfalu feküdt az országút mellett. A felsorolást a vármegye csaknem összes településére kiterjeszhetnénk, de már ennyiből is jól látszik, hogy a gyeputak átszőtték a vármegye területét, és – mint azt majd látni fogjuk – kiemelt fontossággal bírtak a kereskedelemben, de a települések közötti kommunikációban is. A magyaróvári uradalom 1825. évi állapotát ábrázoló térképnek a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött példánya⁹ azért érdekes, mert (utólagos bejegyzésként) a forgalom nagysága alapján vastag, illetve vékony vonallal kihúзва jelzi az utakat. Azaz az utakat nemcsak jogi helyzetük (a vármegye kezelésében levő utak, vám utak, gyeputak) alapján rangsorolja, hanem funkcionális fontosságuk alapján is. Ha ez utóbbi felosztást követjük, akkor a vármegyében négy igazán jelentős útvonalat találunk. A Bécs–Buda postaút Győr és Bruck közötti szakaszát, és az ebből Magyaróvárnál kiágazó, szintén Bécsnek, illetve Pozsonynak tartó utakat már említettem. A másik két út viszont alsóbbrendű, vagy akár teljesen informális útvonalat takar. Az egyik Magyaróvárról, illetve Mosonból Szolnok érintésével nyílegyenesen Parndorf felé tartott,¹⁰ míg a másik erről Wittmannshofnál délkeletnek fordulva, Szentpéter és Szentjános érintésével a Hanságon át Bősárákánynak. Egy további, harmadik, rövid átkötő szakasz Levélnél fordult le a postaútról és Szolnok felett csatlakozott a Magyaróvár–Parndorf gyeputra (lásd *XII. térképmelléklet*).

⁸ MmL IVA 502b 775/1846 (1846.04.19.); Grailich [1818] Melléklet, 586.

⁹ MNL S 12 Div. XIII. No. 618.

¹⁰ A Görög és Kerekes-féle térkép (1796) szintén ábrázolja ezt az utat. Hadtörténeti Intézet, Térképtár B IX a 1923.

Téli fagyban nagy jelentőséggel bírt a Fertő tó is, aminek jegén szánokkal, illetve szekerekkel közlekedtek a fuvarosok a két part – elsősorban Illmic és Ruszt – között.¹¹ A Mosoni-Dunán a Szigetköz felé kompok biztosították az összeköttetést. Győrig hat átkelő működött, kb. 18 m hosszú és 5,5 méter széles kompokkal. A győri és a magyaróvári révek voltak a legfontosabbak.¹²

E fejezetben hangsúlyosan foglalkozom a hivatalos úthálózat részét nem képező, de gazdasági szempontból annál nagyobb jelentőségű gyeputakkal, melyek használata nemcsak pénz-, hanem időmegtakarítást is jelentett. A bécsi piaccal folyamatosan kapcsolatban levő parasztkereskedők és fuvarosok számára elsőrendű kérdés volt, hogy a piacot minél gyorsabban, minél kevesebb költséggel éri el (költség alatt itt elsősorban nem a vámbért, hanem a befogott állatok erejének kímélését értve). A távolság/idő hányados hangsúlyos kérdése e részvizsgálatnak, mert a szerencsés természeti adottságokon és potenciális piaci lehetőségeken túl alapvetően ezen múlt, hogy Moson vármegye adózó népessége oly nagy mértékben kapcsolódhatott be a piaci forgalomba. A mai viszonyok között nehéz elképzelnünk, hogy egymástól kis távolságra fekvő települések esetében is milyen nagy utazási idővel kellett számolni. Ehhez adatokat a postakocsi-menetrendekből, illetve korabeli útikönyvekből nyertem. Vizsgáljuk meg a Bécs–Pozsony–Győr háromszöget e szempontból! Krickel közlése szerint az alább felsorolt települések között gyalogosan megtett utak időbeli hossza a következő:

Bécs–Simmering–Schwechat–Fischamend: 4 óra 30 perc (23 km; 5,1 km/óra);
 Fischamend–Petronell–D. Altenburg–Hainburg: 5 óra (27 km; 5,4 km/óra);
 Hainburg–Wolfsthal–Pozsony: 2 óra 45 perc (13 km; 4,2 km/óra);
 Pozsony–Köpcsény: 1 óra 15 perc (6 km; 4,8 km/óra);
 Köpcsény–Horvátjárfalu–Oroszvár: 2 óra 30 perc (9 km; 3,6 km/óra);
 Oroszvár–Rajka–Bezenye–Magyaróvár: 4 óra (24 km; 6 km/óra);
 Magyaróvár–Moson: 30 perc (2,5 km; 5 km/óra);
 Moson–Öttevény–Abda–Győr: 7 óra 30 perc (40 km; 5,3 km/óra).¹³

A Ruszt és Bécs közötti távolság körülbelül 8 órányi gyalogutat tett ki,¹⁴ míg a postakocsi menetideje az egymástól kb. 80 kilométerre fekvő Pozsony és Sopron között 14 óra volt,¹⁵ ami körülbelül 5,5 km/órás utazási sebességet tett lehetővé. Adatainkat összesítve feltűnik, hogy egyforma terepviszonyok mellett is kisebb-nagyobb eltéréseket találunk az egy óra alatt megtett távolság mértékét illetően, de nem tévedünk nagyot, ha az óránként megtehető út hosszát 5–5,5 kilométerre tesszük.

¹¹ Vö. „Téli időben gyakran találkozhatunk a jég sima tükrén szekerekkel, melyek ilyenkor nagy számmal közlekednek rajta egyik községből a másikba, sőt egyik megyéből a szomszéd megyébe.” (Thirring G. 1886, 6.)

¹² Horváth L. 2001, 438.

¹³ Krickel 1830–1831, III. 261–262.

¹⁴ Schams 1833, II. 243.

¹⁵ Schmidl 1835, 58. A Pozsony és Bécs közötti távolságot öt-hat óra alatt tette meg a postakocsi (Sandgruber 1995, 201).

Brucktól 42 kilométert kellett megtenni a császárvárosig, a Béccsel közvetlen kapcsolatban álló települések külső köre pedig szintén 40-45 kilométerre helyezkedett el a határtól. Szentjános, Szentpéter, Moson és Magyaróvár fuvarozói így 80-85 kilométer megtételére kényszerültek, ha árujukat a bécsi piacon kívánták értékesíteni, ami az előbbi sebességet figyelembe véve 14,5-17 órás utat jelentett. Az 1828-as összeírás községenkénti füzetei némely esetben nem mérföldben, hanem órában adják meg a piachelyek távolságát. Innen tudható, hogy például Szentpéterhez Nezsider 8 órányi, Bécs kétnapi járóföldre feküdt.¹⁶ Azaz, bár az utat elvben egyhuzamban is meg lehetett tenni, a fuvarosok útközben megszálltak egy éjszakára. Ennek főleg az állatok kímélése szempontjából lehetett jelentősége. Bécsben a keddi és pénteki napokon volt a szénapiac, így vasárnap-hétfőn, illetve szerdán-csütörtökön indultak.

A vármegyei kezelésű utak javítása és építése

Az országos viszonylatban kielégítő minőségűnek mondott úthálózattal, annak karbantartásával a vármegye korántsem volt elégedett. A szolgabíróknak a harmincas évek végén kiküldött levél egyértelműen fogalmaz:

„Mind pedig a tapasztalás azt a szomorú tanuságot adta, hogy az utak javítása és kövecseztetése csak mindenkor a Községek jó szándékára és tulajdon ügyességekre hagyatván, ezek hogy a terhes munkátul minél előbb szabaduljanak azt olly silányan tellyesittik, hogy ezen munka a kövecsezés nevét nem érdemli meg.”¹⁷

A vármegye a feladatok rangsorolásától, szabványosításától és az adminisztrálás egységesítésétől az utak minőségének javulását várta.¹⁸ E várakozások ebben az esetben sem teljesültek, így hasonló meghagyásokkal többször találkozunk a következő években is.¹⁹ A közlekedés javításán túl presztízsszempontok is felfedezhetők a kampányszerű útjavítások mögött. Zichy Henrik

¹⁶ „Nizsiderium ad 8 horarum distantiam [...] Viennam ad 2 dierum.” MmL IVA 505a/54.

¹⁷ MmL IVA 510/10 E94/1838.

¹⁸ A leirat főbb pontjai: a vetés befejezése után a falvakat azonnal útjavításra kell vezényelni úgy, hogy először a fő-, majd a mellékutak kerüljenek javításra („kövéssel feltöltessenek”). A településeken átvezető szakaszokat 4 öl szélességben kavicsozzák le, az út mentén pedig húzzanak árkot. A munkában vegyen részt a település egész lakossága, mert ezt könnyebb felügyelni, s a munka is jobb minőségű ilyenkor. Emellett a főbb („nyilvános”) utak mentén is húzzanak árkokat az eső levezetésére, illetve az utak mentén ültessenek fákat, főként azért, hogy télen is lehessen tájékozódni. Mivel az utakat általában csak középén szokták feltölteni, ami borulásveszélyessé teszi a közlekedést, azt is meghagyták, hogy a gödrök feltöltése után tavasszal a jobb, ősszel a bal oldalt kavicsolják fel. MmL IVA 510/10 E94/1838.

¹⁹ Például: a lapályosabb, nedvesebb helyeket rostált kővel töltsék fel. MmL IVA 502a/96 2878/1845 (1845.11.06.).

alispán a szolgabíróknak írt levelében az 1839–1840-es országgyűlés kapcsán hívta fel a szolgabírók figyelmét, hogy „[a] tavaszi időnek bé-állása, de Kiváltképpen az Ország gyűlésének Közelsége” megkívánja, hogy a megyebeli utakat jó karban tartsák.²⁰ Az Oroszvár és Pozsony közötti szakasz 1839 októberére a királyi biztosság 1800 forintos kölcsönéből „ezen Megye lakosinak nagy kényelmére és hasznára tökéletesen és alaposan elkészült”.²¹

A karbantartás éves ritmusa elvben garantálta volna az utak hozzávetőleg azonos minőségét, járási szintről azonban számtalan panasz ment a megyének, mert a mindinkább nyűgnek érzett rendi keretek között az alattvalókat egyre nehezebben lehetett rávenni a munkavégzésre.²²

Az uradalmak a vámszedés jogát annak fejében kaphatták meg, hogy cserében gondoskodnak az adott útszakasz karbantartásáról, ennek ellenére nem mindig törődtek kellően a rájuk bízott szakaszokkal. A Buda–Bécs postaút állapotát a harmincas évek elején rossznak mondták, a köpcsényi uradalmat okolva, hogy nem gondoskodott a területén áthaladó szakasz javításáról.²³ Az utak karbantartása mellett a hóeltakarítás is a községekre hárult, általában még csekélyebb eredménnyel, függetlenül attól, hogy országos főútról vagy bekötőútról volt szó. A Buda–Bécs országos főút Magyaróvár utáni katasztrofális állapotáról ad hírt Barczay esküdt 1838 március elején kelt levelében:

„Méltóságos Gróf, Kegyelmes Első Alispány Uram! Noha kedvetlen a tárgy, mind a' mellett kötelességemnek tartom Méltóságodat tudósítani, hogy ma reggeli nyolczadfél óra után elindulván M. Óvárul, tizenegyfél órára nagy bajjal Miklósfalura Tettes [tekintetes] földmérő Ketskés Urral elértünk, – az ország ut kimondhatatlan rosz, – de olly rosz ám, hogy nagyobb részben lépést kell menni az üres kotsival, – a' terhes kotsikbul a' lovak kidülnek, a' szekereknek tengelyeik 's kerekeik öszvetörnek, – a' hol lapátolva van is valami rész a' hóbul, kiváltképpen Marienaun fellül, tsak annyira van kilapátulva, hogy két szekér egymást mindenütt ki nem kerülheti, – hanem egynek a' hó fuvatra kell felmászni, – 's még mind a' mellett nem hogy a' jég sints fel vágva, – sött még a' vizes hó is a' kerék vágásban van. A' víz három helyen olly sebessen folyik az ország uton keresztül, hogy már gödröket mos ki”.²⁴

²⁰ MmL IVA 510/11 126/1839 (Magyaróvár, 1839.04.02.).

²¹ MmL IVA 510/11 445/1839.

²² Vö. Hegedűs Károly főszolgabíró Torkos Mihály alispánnak címzett panaszában gyakorlatilag beismeri, hogy a Nezsideri járásban hasztalan kéri a „tunya, röst, és engedetlen” falusi bírakat a hóakadályok eltakarítására. MmL IVA 510/8 (Rajka, 1837.02.18.).

²³ MmL IVA 502a/77 139/1831 (1831.01.25.). Bó húsz évvel korábban a Magyaróvár–Bruck szakaszt még „elfogadhatóan karban tartott”-nak minősítették (Horváth L. 2001, 444).

²⁴ MmL IVA 510/10 77/1838 (Miklósfalu, 1838.03.06.). Gróf Zichy Henrik alispán Libics Károlyt azonnali intézkedésre utasította. A Pozsonynak tartó postaút Rajka és Oroszvár közötti szakasza szintén „járhatatlan állapotban vágyon”, ezért Modrovich Károly alszolgabíró kérte a vármegyét és az uradalmat, hogy „minden kitelhető erővel jó karba hozasson”. Gróf Zichy Henrik alispán fogalmazványa. MmL IVA 510/10 ad 40/1838 (Magyaróvár, 1838.02.11.). Három évvel később hasonló jelzők köszönnek vissza, különösen a Moson–Köpcsény és a Moson–Parndorf közötti

A vármegye kezeléséből 1835-ben gróf Harrach Ferenc birtokába került Bruck és Parndorf közötti vámút minőségére is sok panasz volt a negyvenes években: bár „országos utvonal, majdnem egészen használhatlan karban van”. A karbantartás kötelezettségének elmulasztása miatt a közös tiltakozó levélben fellépő mosoni és győri „összes kereskedőség” joggal kérte számon, amiért a gróf vámot szedett használatáért.²⁵ A lakott helyek útviszonyairól kevés ismeretünk van, de még a kereskedőváros Mosonban is arra panaszkodtak, hogy a trágyát gyakran az utcára hordják, s bár a település az átvitt gabonára kivetett vámból „roppant jövedelmekkel” bírt, sok utca járhatatlan volt, ami különösen a tűzoltáskor jelentett nagy veszélyt.²⁶

Teljesen új utak kiépítésének felvetése csak igen ritkán bukkan fel a jegyzőkönyvekben, s akkor sem feltétlenül a vármegye saját ötleteként. Mégsem valamiféle restségről volt szó e téren, sokkal inkább arról, hogy a közmunkán mint elsődleges erőforráson alapuló megyei infrastruktúra fenntartása és működtetése épp eléggé lekötötte az adózókat. Így amikor Sopron vármegye szorgalmazta Moson vármegyénél egy Sopron és Pozsony között, a Fertő tó keleti oldalán haladó, rövidebb út megépítését, annak ötlete nem aratott osztatlan sikert Magyaróváron. Pedig az új út lehetővé tette volna, hogy a soproni kereskedőknek ne kelljen a Fertőt a nyugati, dombosabb részen megkerülniük. A leendő út Sopron vármegyei szakasza Eszterházáig készen is volt, de a pomogyi töltéstől – északi irányban – Gátáig Moson vármegyének kellett volna azt megépítenie. A vármegyének a soproniak levelére az volt az első reakciója, hogy a leendő út megépítése elvben semmiféle akadályba nem ütközik, ugyanakkor a kereskedelem szempontjai mellett az adózók terheire is tekintettel kell lenni, mert az út fenntartása az ő vállukat nyomná.²⁷ A soproniak felvetését alaposabban végiggondolva viszont a válaszlevélben e tény kifejtésén túl a megyére háruló egyéb hasznokat és költségeket is számba vették. Arra jutottak, hogy az érintett települések lakói igazából nem nyernének semmit az új út megépítésével, ezért elutasították annak ötletét.

„Ugyanis „tagadhatatlan dolog, hogy a Nemzeti Gyarapodásnak egyedül való eszköze a Kereskedelemnek elő mozdítása, ehez pedig a rendes utak által való öszve köttetés kívántatik”. Mégis, az „említett vidéken lévő, közönségesen úgy nevezett Hánságbéli Helységeknek természetes fekvését, és a körül lévő Piatzokhoz való helyheztetéseket tekintvén, a mint

---

utak kapcsán, ahol főleg a helységeken átmenő szakaszok „botronkozásig rosszak”. MmL IVA 510/12 É195/1841 (Magyaróvár, 1841.03.28.). Azon a télen a pozsonyi országgyűlésre tartó somogyi főispán is hangot adott elégedetlenségének: „[...] Horvat Járendorf [Horvátjárfalu] – Oroszvár és Mosony táján képtelen sorsal küzködnek az utasok” az eltakarítatlan hó miatt. Mérey Sándor levele. MmL IVA510/11 E524/1840 (Köpcsény, 1840. 12. 18.).

²⁵ MmL IVA 502b 2852/1846 (1846.10.29.). Ezzel szemben a kettővel korábbi bérlő, Vimmer Márton évi 800 forint összegért bérelte az utat a vármegyétől, és amikor szerződése lejárt, a koncesszió újból elnyeréséért önként ajánlott 1200 forintot. Ajánlatát a vármegye – tekintve, hogy a bérlő az utat mindvégig jó karban tartotta – még egy 1600 forintos ajánlattal szemben is elfogadta. MmL IVA 502a/72 1730/1826 (1826.12.01.).

²⁶ A vármegye vizsgálatot is elrendelt az ügyben. MmL IVA 502a/97 2853/1846 (1846.10.29.).

²⁷ MmL IVA 502a/74 1736/1828 (1828.09.25.).

a köztapasztalás bizonyítja, azoknak Lakosai természetményeiket közönségesen a Magyar Óvári, Sopronyi, és néha a Nizsideri Piatzokra szokták hordanni, de Pozsony Várossába azon vidékrül sem tulajdon természetményeiket, sem kereskedésbéli Jozzágaikat nem szállítják, részént azért, mivel a többi piactzokhoz közellebb vagynak, részént mivel a gabona ára a Pozsonyi Piaczton olyan mértékben ritkán tapasztaltatik, melly a többi reájok nézve sokkal alkalmatossabb piactzokon lévő árt nevezetesen fellül haladná innend történik tehát, hogy azon vidéken fekvő Helységek leg inkább, mellyek Nemes Soprony Vármegyéhez közellebb vagynak helyeztetve, a Pomogyi és Eszterházy töltésen által, a Sopronyi piactzra, a többiek pedig minekutánna a Nemes Várgye által Pomogyrul Mosonyig és Magyar Ovárig ugyan azon a vidéken lévő Községek könnyebbségére nyilván való utak állittattak fel, a Magyar Óvári piactzra szálléttják természetményeiket.”²⁸

A vármegye ezért azt a javaslatot küldte Sopronba, hogy ha kerülővel is, de használják a Sopron–Pozsony közötti postautat, és még egyszer jelezte, hogy adózói nem lennének képesek a 60 ezer öl hosszúságú út megépítésére és karbantartására (amely miatt ráadásul megduplázódott volna az addigi felújítási teher).²⁹

A Mosonból Lébényen át Pápára vezető út egyike volt a Hanságon észak–déli irányban áthaladó kevés átkelőnek, így ennek jobb kiépítése is többször felmerült a vármegyén. A vidék mocsaras volta és a várható magas költségek miatt, bár „czélerányossága ’s a’ köz kereskedésre üdvös hatása tagadhatatlan” lenne, a vármegye végül egy másik nyomvonal kiépítését javasolta, de konkrétumokról a későbbiekben nem esett szó.³⁰

Vám utak

A vármegye területén hat helyen szedtek vámot.³¹ Az egyes vámok azonban korántsem csak egy-egy objektumra vonatkoztak, hanem akár több út adott szakaszára és hidak tucatjaira. A következőkben először számba veszem a megye vámjait, majd néhány jól dokumentált példán a velük kapcsolatos vitákat, visszaéléseket szeretném bemutatni.

²⁸ MmL IVA 502a/74 2162/1828 (1828.12.29.).

²⁹ MmL IVA 502a/74 2162/1828 (1828.12.29.).

³⁰ MmL IVA 502a/94 1069/1843 (1843.04.06.). Napóleon felderítői szerint Lébény és Sövényháza között a Rábcán mindössze egy 19 öl hosszú, 12 láb széles, „igen rossz állapotú” pallóhíd vezetett át (Horváth L. 2001, 443).

³¹ A vámházakat Magyarországon egy rúdra tűzött kerék jelezte (Schmidl 1835, 4).

A magyaróvári uradalom birtokában volt a magyaróvári és a nezsideri vám. Az előbbi részét képezte 18 híd,³² továbbá utak Kálnoktól a csúnyi határig 9772, Magyaróvártól a gátai határig 12 040, és Magyaróvárról Bősárkány felé 5500 öl hosszan. A magyaróvári vám terjedelme így 1838-ban összesen 27 312 ölet tett ki, ami az 1785. évi állapothoz képest 535 öllel kevesebb volt. A csökkenés oka az volt, hogy a vám utak hosszát mindig az adott települések végétől számították, s a települések területének gyarapodása automatikusan magával vonta az utak rövidülését.

A nezsideri vámút részét képezte hat darab kőhíd,³³ valamint Nezsideredtől a parndorfi határig 1122, a parndorfi úttól a nyulasi határig 1629, a nezsideri vámháztól az uradalmi salétromskertig 1288, összesen 4039 öl hosszúságú út.

A köpcsényi uradalomhoz tartozó köpcsényi vámot 4 híd³⁴ alkotta, valamint Köpcsényből Horvátjárfaluig 2100, Köpcsény és Gáta között 2430, Köpcsény és Pozsony között 1832, Köpcsényből az ausztriai Berg község felé 80, azaz összesen 6442 öl hosszúságú út.

Az 1783-tól az Esterházyak joghatósága alatt álló pomogyi vámot az 1777 és 1780 között a Hanság és a Fertő között emelt töltés egy része alkotta. A töltésbe 22 hidat iktattak be, ebből kilenc Moson vármegye területén, a többi pedig Sopron vármegyében volt.³⁵ A töltésből, a hidak hosszát nem számítva, Moson megyére 1710 öl jutott, amiből 124 öl karbantartása Pomogy kötelezettségei közé tartozott, így a vámot egy 1586 öl hosszú szakasz alkotta.³⁶

A legkisebb vám a gróf Esterházy család galántai ágának fennhatósága alatt álló gátai uradalmi vám volt, ami csak két hídból állt.³⁷

³² Magyaróváron a lucsonyi Lajta-híd, a halászi Lajta-híd, az ún. rajkai Lajta-híd (a Háromkerekű malom-csatorna felett), a vásárállási Lajta-híd (szintén a Háromkerekű malom-csatorna felett), a levéli Lajta-híd, a mosoni Lajta-híd (a Kétkerekű malom-csatorna felett). Továbbá a Magyaróvárról Bezenye felé vezető úton, Bezenye alsó és felső végén két kőhíd, Magyaróvár és Hegyeshalom között négy fahíd, Miklósfalu és Zurány közötti lapon és a Zurányból Gáta felé vezető úton egy-egy híd. A Szentpéterről Bősárkányba vezető úton négy fahíd. MmL IVA 502b 1693/1838 (1838.11.08.). Utóbbihoz adalék Napóleon hadmérnökeitől: ezen a szakaszon egy 400 öl hosszú, 12 láb széles gáton vitt az út a mocsáron keresztül, melyen több ugyanilyen széles, és egyenként kb. 10 öl hosszú, jobbára igen rossz állapotú fahíd segítette az átkelést (Horváth L. 2001, 443).

³³ A hat híd helye a következő volt: egy a város alsó kapujánál a hegyről lezúduló vizet a Fertőbe vezető csatorna felett, egy a felső kapunál egy ugyanilyen célból készült csatorna felett, egy további a nezsideri és nyulasi szőlők között egy hasonló funkciójú árok felett (1714), egy szintén a nyulasi és nezsideri szőlők között, egy a brucki rét és a Szent Antal-szobor között, egy a szőlők feletti csatornán Nepomuki Szent János szobra mellett, a Sopron–Pozsony úton pedig az ún. Landstraß-Brücke. MmL IVA 502b 1693/1838 (1838.11.08.).

³⁴ Köpcsény felett a Pozsonyba vezető országúton egy 56 öl hosszú, 4 öl széles kőhíd, Köpcsényben a templom mellett az esővíz elvezetésére szolgáló árok felett egy kisebb kőhíd, a Sopronba vezető úton a körtvélyesi szántók magasságában szintén egy kőhíd, illetve a pozsonyi úton, a köpcsényi fogadó és a postaistállók közötti híd. MmL IVA 502b 1693/1838 (1838.11.08.).

³⁵ A hidak szélessége általában 2 öl és 3 láb volt, hosszúságuk pedig 2 és 9 öl között mozgott. MmL IVA 502b 1693/1838 (1838.11.08.).

³⁶ MmL IVA 502b 1693/1838 (1838.11.08.).

³⁷ Az egyik a Lajta felett épített, 15 öl hosszú és 2 öl 3 láb szélességű fahíd volt, a másik pedig kőből épült a Gáta és Újfalu közötti utat átmetsző patak felett, 3 öl 3 láb hosszúságban és 3 láb szélességben. MmL IVA 502b 1693/1838 (1838.11.08.).

A Bruck és Parndorf közötti vámút volt talán a legfontosabb valamennyi között, a legtöbb irat is ennek üzemeltetésével kapcsolatosan maradt fenn. A két helység közötti szakaszon 1600 öl,³⁸ összesen pedig 3168 öl³⁹ hosszúságú vámút egészen 1835-ig a vármegye tulajdonában állt, amely ezt megelőzően bérbe adta, majd 1835 áprilisában eladta gróf Harrach Ferencnek, a parndorfi uradalom birtokosának.

A vámút utolsó, határ előtti szakasza különösen fontos szerepet játszott a vármegye és az ország gazdasági életében, mert az Alsó-Ausztria és Bécs felé tartó, a határt Brucknál átlépő áruforgalom itt kulminálódott. A Bécs–Buda országút Parndorfnál ebbe torkolva érte el az osztrák határt, de a Hanság menti falvak gyeputakon közlekedő parasztfuvarosai is Parndorfnál csatlakoztak a határig vezető vámútra, akárcsak a Nezsider felől érkezők. 1839-ben, az előző 11 év átlagában úgy számolták, hogy évente körülbelül 75 500 jószágot hajtottak itt át Ausztriába (jóllehet az adatok részletezése teljesen más végeredményt ad, ott ugyanis hozzávetőleg 25 500 szarvasmarha, 59 ezer sertés és 6 ezer juh exportjáról adnak hírt).⁴⁰ Vonómarha évente körülbelül 11 ezer haladt át.⁴¹ Az út végén, a Lajtán – az ország határán – átívelő híd forgalma is tükrözte mindezt. Gróf Harrach, a hídvám bérlője, 26 ezer forintot fizetett a bérleti jogért az államnak.⁴²

1838-ban a magas fenntartási költségek az út jövedelmét 665 forint 33 krajcárral meghaladták, ami miatt a vármegye – vélhetően az új tulajdonos panaszára – a vámtételek rendezését sürgette. A tervezet kidolgozóit az adózók meglévő jövedelmeinek megóvása vezette, így valamennyi áthaladó áru vámtételének változatlanul hagyása mellett arra tettek javaslatot, hogy csak az áthajtott élő állatok vámtételeit növeljék, így szarvasmarha után az eddigi 2 krajcárnyi vámot 3 krajcárra, a sertések után fizetendőt 1-ről 1½-re, a juhok utánit pedig – mert a sertésekhez képest kevésbé veszik igénybe az utat – 1-ről 1 1/8 krajcárra javasolták emelni.⁴³

A híd- és útvámok körüli konfliktusok végeredményben a rendi és a piaci szemlélet ütközésére vezethetők vissza. A vám bérlője (a vámtisztek esetleges korruptségától most eltekintve) azért írta alá a szerződést a vámjog birtokosával, mert nyereséget akart termelni. A nyereségre való törekvés viszont ez esetben a köztelherviselés egy sajátos szemléletével is párosult, azon elv mentén, hogy mindenki, aki áthalad a vámon, fizessen annak használatáért. A nemesek esetében a kiváltság egyértelmű volt, még utalást sem találunk arra, hogy valaki nemesemberen próbált volna vámot venni. Itt maximum abból

³⁸ MmL IVA 502a/90 503/1839 (1839.03.11.).

³⁹ MmL IVA 502a/62 1261/1816 (1816.10.23.).

⁴⁰ MmL IVA 502a/90 503/1839 (1839.03.11.).

⁴¹ Sály 1979, 124.

⁴² Christelbauer 1920, 26–27. Vö. „Auf der größten der vielen Brücken ist die Gränze zwischen Oesterreich und Ungarn, weßwegen sie mit einem starken eisernen Gitter zur Abhaltung der Mauth-Defraudanten verriegelt ist, wofür auch Graf von Harrach noch eine sehr große Geldsumme als Unterpand einlegte.” (Jäck 1822, 310.)

⁴³ A számítás szerint a fentebbi, összesen 75 500 áthajtott jószág után így 858 forint 20 krajcár többletbevételre tehetek volna szert, ami már bőven fedezte volna a fenntartásból eredő veszteségeket. MmL IVA 502a/90 503/1839 (1839.03.11.).

lehetett félreértés, hogy a nemes csak személye és személyes tárgyai után élvezett adómentességet, kereskedelmi célú áruja után nem.⁴⁴ A különböző régi jogcímeiken bizonyos vámok használatakor vámmentességet élvező jobbágykommunitások és uradalmi népek esetében viszont már más volt a helyzet. Ők nagy számban és gyakran közlekedtek a vámokon. A szerzett, sokszor homályos eredetű rendi előjogok érvényesítése – főleg ha kedvezményezettje más vármegyébe való volt – bevételkiesést okozott a bérlőnek.⁴⁵ Ezért a vámutakkal kapcsolatos konfliktusok hátterében általában ugyanaz a panasz húzódik: a bérlő a vámfizetési mentesség ellenére kivette a vámot a fuvarosokra, vagy a jogosnak véltnél több vámot követelt, netán kétszer vagy többször is vámolt. Az utóbbira jó példa a védenyi és gálosi előjárók panasza. A nezsideri vásárokra járó szomszéd községbeliektől az ottani vámszedő olyan cikkek után is vámot szedett, „és pedig ugyanazon egy tárgytul 4-szer ötször is”, melyek a vámtarifa-táblázatban nem is szerepeltek, sőt még az Ausztriából a községek szükségleteire vámmentesen behozható termékek után is.⁴⁶

Közvetve szintén a magyaróvári uradalom elleni panaszt fogalmaztak meg a mecsérik, akik a magyaróvári vám „szerfelette nagy 's önkényes' tételei ellen tiltakoztak. „[...] szükség szülte gyakori fuvarozásaik alkalmával, a' M. óvári vámnál nem csak felette terhes', és honszerte sehol nem létező vámnak, ugymint négy lovas' kocsitól 2 ft 30–35 xr fizetésére szorítottatnak”, de azok a fuvarosok, „kik a' terhes fizetésről kérdést tenni elég bátrak voltak”, 15-20 krajcárral olcsóbban kelhettek át.⁴⁷ Az itt lefolytatott vizsgálat során kiderült, a túlfizetés az alkalmazott kategóriák durvaságának volt betudható. Az 1815-ben érvénybe léptetett vámtarifában ugyanis nem szerepelt a „megterhelt magyar kocsi”, így az ilyeneket automatikusan a morvai vagy sziléziai nagy szekérrel vették egy kategóriába. Hogy ez majd harminc évig miért nem szűrt szemet senkinek, arra nem derült fény, de az 1844-es szabályozás után az előbbi vámja tetemesen csökkent (az új tarifákat lásd a 16. mellékletben).⁴⁸

Egy másik bejelentés azt nehezményezte, hogy a parndorfi vámut új árendása, Handverk Károly a brucki malomba örletni járóktól vett törvényellene-

⁴⁴ A parndorfi vámut korábbi bérlőjének, Vimmer Mártonnak egy ilyen eset kapcsán kifejtett indoklása tanúságos: „Mivel mind Nemeseken, mind a Városok Polgárjain ekkoráig a Kereskedésbéli Marháktul, úgy a Nemeseknek és Polgároknak lovaitul is, midőn kereskedésbéli tzikkelyeket szállítanak által a Vámon, mindenkor meg vétetett a Tariffa szerint járandó Vámbér, és a fenn álló Törvényeknek igaz értelme szerint meg ismertethetett, mert a Kereskedésnek üzésében a Nemeseknek és Polgároknak sorsa nem lehet jobb a nemtelenekénél, különben a nemtelenek kereskedést sem üzhetnének.” MmL IVA 502a/73 1519/1827 (1827.09.05.).

⁴⁵ Vö. például a kapuváriak panaszát a köpcsényi vámos ellen, aki vámot vett tőlük, „legfelsőbb helyről nyert kiváltságok ellenére”, azonban „ama kir. kiváltság többféle értelmezés alá eshetik”. MmL IVA 502b 725/1846 (1846.04.08.). A kiváltságaik körüli konfliktust feldolgozta Vörös K. 1955. A bruckiak azon kiváltsága, amennyiben „gazdaságbeli munkákra” jöttek át magyar területre, úgy a parndorfi vámutat ingyen használhatták, azután is érintetlen maradt, hogy az utat a vármegye eladta gróf Harrach Ferencnek. MmL IVA 502a/84 1317/1835 (1835.06.27.).

⁴⁶ MmL IVA 502a/70 1889/1824 (1824.11.18.).

⁴⁷ MmL IVA 502a/95 489/1844 (1844.03.04.).

⁴⁸ MmL IVA 502a/95 1059/1844 (0844.04.16.); 502b 2307/1844.

sen vámot,⁴⁹ emiatt a parndorfi uradalmat, amelyhez a brucki malom is tartozott, jelentős kár érte, mert a környékbeli lakosok inkább más, távolabbi malomokba hordták megőrlendő gabonájukat. Ide kapcsolódik, hogy a parndorfi pék – nyilván az egyszerűség kedvéért – egymaga szokta a község és a beszélt katonaság ellátására szolgáló gabonát megőrltetni, ami után – mondván, hogy az már kereskedelmi mennyiségű – megfizettették vele a vámot. A helyi lakosságnak egy további panasza a régiók közötti gazdasági kapcsolatokhoz szolgál értékes adalékkal: „[...] midőn a Gazdasághoz; és egyéb Házi Szükségeikhez tartozandó Czikellyeknek Vásárlása végett Gráz Várossába nem különben [...] tulajdon szükségükre meg kívántató Kövekért, nádért, 's több afféle szerekért Austriai Wilfsleinsdorff Helységbe járnak”, a korábban ilyenkor általuk használt „mezei út”, mely az előző árendás, Vimmer Márton idején mindig nyitva állt előttük, most folyamatosan le van zárva, a vámút gyatra volta miatt a sorompót megelőző meredek szakaszon a szekerek elé befogott kiségitő vontató marhák után pedig vámot kell fizetniük.⁵⁰

A vármegye a felmerülő panaszok egy részét respektálta, például a saját szükségletre történő őrltetés vámmentességét (ami így a pékre nem vonatkozott), ugyanakkor tekintettel arra, hogy a túl sok kedvezmény „a vám árendásnak nagy rövidségére szolgálna”, az úgymond saját szükségletre behozott árukra vonatkozóan nem tett engedményeket. A Wilfleinsdorf irányában lezárt gyeputat szintén nem tette szabaddá, mégis, kompromisszumos megoldásként azt nappal és építőanyagok behozatalakor a vámos előzetes engedélyével használhatták a parndorfi lakosok. A vámút meredek szakaszán haladó szállítmányok elé befogott kiségitő marhák vámmentességét, még ha azokat a sorompó előtt ki is fogták, ugyanakkor nem fogadta el a vármegye, mert az útvámot nem a sorompó alatti átkelésért, hanem az úthasználatért kell fizetni.⁵¹

A köpcsényi vám bérlője ellen a magyaróváriéhoz hasonló vádakot fogalmaztak meg 1845-ben, amit a vármegyei revízió is igazolt. A bérlő, Ringbauer József a kiszabott vámot a bejelentést megelőző két hónapban állítólag kétszeresen beszedte, mire a vármegye azonnali vizsgálatot rendelt el.⁵² A revizorok jelentésükben azt írták, hogy „a’ kérdéses vámtariffának, különböző értelmezést engedő némelly pontjai, 's minden alap nélkül szükölködő megkülönböztetései, továbbá az egyformaság és aránylagosság hiánya” álltak a panaszok hátterében.⁵³ Konkrétan itt is a morva vagy sziléziai nagy szekér magas vámja adott alapot a kifogásra, pontosabban, hogy a tőle amúgy formára és teherbíró képességre nézve nem különböző ausztriai vagy tyúkász

⁴⁹ Handverk Károly Vimmer utódként 1827. november 1-től hat évre vette bérbe a vámot. MmL IVA 502a/74 271/1828 (1828.03.05.).

⁵⁰ MmL IVA 502a 1332/1828 (1828.07.03.).

⁵¹ „[...] ha bator a’ fuvarozók a’ terhes Szekereik eleibe fogott vontató marhákat a Sorompo előtt ki fogják is, de minekutánna azok az utnak egész terjedésen bé voltak fogva, az igazság azt hozza magával, hogy tőlök a vám bér is meg fiztessen.” MmL IVA 502a 1340/1828 (1828.09.25.).

⁵² MmL IVA 502a/96 253/1845 (1845.01.14.); 2102/1845 (1845.08.07.).

⁵³ MmL IVA 502b 725/1846 (1846.04.08.).

szekeret ezzel egy kategóriájúnak vették.⁵⁴ A megoldás a két kategória vámjának összevonása volt. A belső forgalomban közlekedő, áruval rakott szekereket pedig négy osztályba javasolták sorolni, külön véve a 15 mázsáig, a 15–30, a 30–50 és az 50 mázsa felett terhelt szekereket (bécsi mázsában). A nagy szekereknél javaslatot tettek arra is, hogy a szélesebb kerekűek, miként Ausztriában is, kisebb vámtétel alá essenek, mivel az utat kevésbé rongálják.

A köpcsényi vámbérlő a vámszabásra kötelezettek körét is túl tágon vonta meg. A kapuváriak panaszára már utaltam (lásd 45. lábjegyzet), míg a malomba járó nemesvölgyiek vádjai azonosak voltak a parndorfiakéval: az őrlésre vitt gabona megvámolása itt is szabályellenesnek minősült. A vármegye azt javasolta, hogy ezentúl, ha ilyesmit tapasztalnak, bizonyítékképpen tegyék el a vámcédulát. De nemcsak a malomba járás, hanem a köpcsényi orvos Nemesvölgybe szállítása sem ment konfliktus nélkül. Bár az őt fuvarozó nemesvölgyi jobbágyok is az Esterházyak joghatósága alatt álltak, mégis kivetették rájuk a vámot.⁵⁵

Az eltérő jogértelmezésre visszavezethető konfliktusok csak egy egységes és közérthető szempontrendszer bevezetésével lettek volna kiküszöbölhetőek. A vármegye ez irányú intézkedései azonban nem voltak kellően átfogóak és hatékonyak,⁵⁶ megoldást e téren csak a modern állam erre hivatott intézményeinek kiépülése hozott.

Gyeputak

A községek határait át-átszelő gyeputak jelentőségét már felvillantottam az előzőekben. Nem szoltam azonban még a (túl)használatuk miatt a községek között kialakult viszályokról, melyek kiváltó oka közös: a rétek, legelők és szántók letaposása.

Ennek egyik jellegzetes példája az 1810-es évek elején történt eset, amikor az Esterházy család kezén levő, a boldogasszonyi uradalomhoz tartozó Pusztasomorja előjárói azért mentek panasszal a vármegyéhez, mert az Esterházy Miklós hercegtől árendált rétekről a „szénának ki hordásában a Szent Jánosiak által nem csak hátráltatnak, de sött inkább hogy asztat a Szent Jánosi Hanyban lévő uton ki hozhassák, attúl fizetnyi kentelenétnek”.⁵⁷ A pusztasomorjaiak

⁵⁴ Az egy évre rá megismételt ellenőrzés jegyzőkönyve alapján a vámon a bérlő becslése szerint naponta három-négy „kalmársági vagyonnal” megrakott szekér és kb. hatvan, marhavontatású üres kocsis haladt át. A bérlő azonban sem a forgalomról, sem a költségekről, sem pedig a bevételekről nem vezetett pontos kimutatást. MmL IVA 502b 2870/1847 (1847.09.13.).

⁵⁵ MmL IVA 502b 725/1846 (1846.04.08.).

⁵⁶ Bár a szándék a bemutatott köpcsényi vizsgálat esetében is megvolt, ami „csak újabb és világos tanuságul szolgál, menynyire szükséges a Szabályzatban minden kétes és különböző értelmezésekre alkalmas adható kifejezéseket kerülni és egyszerűn és világosan határozni meg a pontokat”. MmL IVA 502b 725/1846 (1846.04.08.).

⁵⁷ MmL IVA 502b 173/1812 (1811.12.30.).

somorjaiak ugyanis az esős időjárás miatt csak kerülő úton, a magyaróvári uradalomhoz tartozó Szentjános határán keresztül tudták szénájukat hazahordani, legázolva az ott lakók rétjeit. A két település közötti konfliktus ezáltal az uradalmak közötti ellentétté is vált.

A vármegye vizsgálatot rendelt el, és helyszíni szemle keretében, az érintett községek és uradalmak képviselőivel közösen járták be a problémás területeket. A szentjánosi hanyban futó három út közül az egyiket a két település közös erővel 1200 öl hosszan felkavicsolta, hogy esős időben, „midőn sem szekér haton sem pedig Ladikkal mennyi nem lehet Gyalog Emberek azon járhassanak”. A három utat egyaránt használták a szentpéteri, szentjánosi és pusztasomorjai lakosok, azon hordva ki szénájukat, de mivel a felkavicsolt út a szentjánosi határban húzódott, az esetlegesen okozott károkért a másik két falu évente bizonyos összeget fizetett Szentjánosnak, akkor is, ha nem volt kártétel. Szentjános előljárói azzal indokolták eljárásukat, hogy „igen-is száraz üdőben amint ezen visgálás alkalmatosságával laczatik minden Kár nélkül el járhatnak ugyan, de Következővén leg Kevesebb esü azon okbúl mivel egy vágásban jarnyi nem lehet Kaszalló Réttyeikben Ki mondhatatlan sok Károkat Szenvednek”.

Libics Károly, a magyaróvári uradalom tisztartója a probléma megoldására azt javasolta, hogy uradalma ellentételezés nélkül engedélyezi a pusztasomorjaiak számára szénájuk kihordását a Hanságból. Igaz, ezt a Bősárkány–Szentjános úton is megoldhatónak vélte, mégis, száraz időben, amikor nem kellett károkozástól tartani, a pusztasomorjaiak használhatták a közvetlenül a Hanságba vezető belső utat is. Lukinich György, a boldogasszonyi uradalom tisztartója elégedett volt a Libics által vázolt javaslattal, sőt még az ellen sem emelt kifogást, hogy a szentjánosiak ezentúl mindazoktól, akik „ezen három Úton Kivül járnai fognak Zalogot vennyi hatalmokban legyen”. Az október–november során a pusztasomorjaiak által okozott károk rendezésének mikéntje viszont függőben maradt („valóban tapasztaltuk, hogy azon fent említett három uton kívül jobbra balra szamtalan utak, amellyek által az Rétek Öszve Gazoltattak lácattak, ezeket pedig, mivel Szent Jánosiák Szénája már October holnapnak elein mind bé takarodott nem masok, mint Pusztá Somorjaiak okozták”). Libics megismételte, hogy az árendált rétek szénáját alkalmasabbnak tartaná a bősárkányi úton hazahordani, s nem járul hozzá, hogy a szomszéd falu szekerei lejárják a szentjánosi réteket, a „baratsagos Szomszédsg Kedvéirt” mégsem ellenezte, hogy a két község ezután is írásos megegyezés alapján rendezze a szénahordás útvonalát. Kikötése csak az volt, hogy az egyezséget jóváhagyás végett minden évben be kell mutatniuk a magyaróvári uradalomnak, és „hogy ebbúl Szent Jánosi Községre Pusztá Somorjaiak által Uradalmi Jussainak [...] akar mely leg Kisseb Kötelesség haramollyon, aszt tellyességgel meg nem engedheti”.⁵⁸ A vármegye pár hónappal később ismét elővette az ügyet, és határozottan elítélte a pusztasomorjaiakat, akik nemcsak hogy más utat is választhattak volna, de a széna „bírásával nyerekedni akarnak”, akadályozva Szentjánost jobbágyi kötelességei teljesítésében.⁵⁹

⁵⁸ MmL IVA 502b 173/1812 (1811.12.30.).

⁵⁹ MmL IVA 502a/58 173/1812 (1812.03.09.).

A megművelt területek és legelők letaposása, sőt tudatos tönkretétele más településeken is heves indulatokat gerjesztett. Tíz évvel később Magyaróvár, Rajka és Bezenye előjárói azt szerették volna elérni, hogy a vármegye rendelkezjen a határükben futó régi postaút végleges lezárását, mert „a' rajta járó Ausztriai Szekerezők s' folyamodók legellőjét 's vetéseiket el járatván, és érett gabonájokat tolvajképpen le kaszálván vagy a' képekből el hordván, a' marhák itatására készült Kutak kánváit gyakran öszve tördelvén, és a vödörket el lopván minden esztendőben szörnyű károkat tesznek”. Az is jogosnak tűnő észrevételük volt, hogy a szekerezők csak jó időben, azaz késő tavasszal, nyáron és kora ősszel használják az utat, akkor, amikor garantáltan kárt tesznek a vetésben. A csapadékosabb hónapokban viszont Magyaróvárról Bezenyén át Rajkáig a postaúton, majd pedig az akkor elkészült horvátjárfaúti úton járnak. A vármegye elismerte a panaszok jogosságát, megígérve, hogy a régi postautat felárkolják, s táblákat fognak kihelyezni, ezekre „Magyar, Német és Horvát nyelven felírván, hogy az utat ezentúl járnai tilalmas légyen”.⁶⁰

Máskor a vámbérlő kezében nem volt eszköz, hogy az esetlegesen nem fizetőket tetten érje, és követelését rajtuk behajtsa. A vámútról a sorompó előtt letérő bliccelők azonban nemcsak a vámost rövidítették meg, hanem az út menti földekben is kárt tettek, miként az szintén 1822-ben Parndorfon is történt. Vimmer Márton bérlő, lévén, hogy neki hatósági eszközei nem voltak a fellépésre, a megye segítségét kérte. Ráadásul a történetekért a parndorfiak Vimmert hibáztatták, mondván, az ő erélytelensége miatt gázolják le sorozatosan krumpliföldjeiket. A bérlő azzal védekezett, ha rászól a csalókra, „tsak ki gunyólják”.⁶¹

A fejezet elején már említettem, hogy az egykorú térképek és a levéltári források tanúsága szerint is az egyik legnagyobb forgalmat lebonyolító gyeput Moson és Parndorf között⁶² a Szentjános–Féltorony–Nezsider és a Hegyeshalom–Miklósfalu–Zurány települések vonalával párhuzamosan haladt Bruck irányába (hozzávetőleg a mai autópálya nyomvonalán). A gyeput nagy fontosságú volt a Hanság menti szénaszállító falvak életében, melyek fuvarosai Szolnok és Wittmannshof között az útra rátérve, szinte nyílegyenesen a határ felé vehették az irányt, s ugyanígy, sok Mosonban útnak indított szállítmány is errefelé tartott.

Hecke 1861-ben megjelent munkájában nosztalgiával emlékezik vissza erre az útra, amely – mint valamennyi hasonló ösvény – a nagy közlegelők felosztását, majd felszántását követően megszűnt. Mint írja, „Magyaróvártól nyugat felé még pár évvel ezelőtt is a poros útról letérve több mérföldön keresztül megszakítatlanul mint egy szőnyegen, gyengéden és zajtalanul haladhattunk ezen a legelőn, és a távolba nyúló mezőt az egymás mellett haladó kerékvágások százai kedélyes összevisszaságban keresztelték”.⁶³

Az út jelentősége mások számára is megnőtt, miután a Zurány és Parndorf közötti, a gátai kerület levágó gyeputat 1827-ben lezárták a Magyaróvárról

⁶⁰ MmL IVA 502a/68 829/1822 (1822.05.22.).

⁶¹ MmL IVA 502a/68 837/1822 (1822.05.22.).

⁶² MmL IVA 502a/77 586/1831 (1831.04.26.).

⁶³ Hecke 1861a, 21.

Bruckba közlekedők elől. A gyeputat széles körben használták, miután vámot nem kellett használata után fizetni, és lazább talaja – szemben a patkolást feltételező felkavicsolt országúttal – ökrökkel is járható volt, nem kis kárára azonban az érintetteknek. A parndorfi, újfalui és zurányi községek azért fordultak panasszal a vármegyéhez, mert az utazók legelőjükön átjárva tönkreteszik azt, s kérték, hogy „tiltasson meg keményen az Ország utbul a gyöpre való kitérés, a Sz. Jánosi, Sz. Péteri, és Puszta Somorjai Községekbéli lakósoknak pedig meg parancsoltatni, hogy a mennyire a gyöp uton szekereznek, ne térjenek ki az árokkal meg jelölt utbul a legelő mezőre”.⁶⁴

Szolnok tiltakozott is a megkülönböztetés ellen a vármegyénél, tudniillik hogy a parndorfiak csak a szentjánosi, szentpéteri, pusztasomorjai és tarcsai szénásszekereknek engedték meg a gyeput használatát, mert – mint mondták – „a szelléreknek tsak ökreik vannak, ezek pedig a meg követsezett utakon nem járhatnak, és így ha a gyöp uton nem szekerezhetnek, keresettyekben egészen meg gátoltatnak, és adójukat meg nem szerezhetik”. Sérelmüket tetézte, hogy a felsorolt falvak szekeresei útjuk során a szolnoki legelőt is igénybe vették, amiből szerintük az ő mentességük is következett volna. Panaszuk kiváltó oka egyébként az volt, hogy ugyanaz év május 29-én a parndorfiak húsz, gabonával rakott szekerük után 47 forint zálogot szedtek be. Az így előállt szituációban mindkét fél a vármegyétől várt igazságot.⁶⁵

Pár év múlva az előbbi községek – Hegyeshalommal és Zuránnal kiegészülve – ismét felhozták e problémát, kérve, hogy a Hanság menti települések lakóin kívül más ne használhassa az utat, mert a földeket letapossák, a száraz időben felverődő por pedig a legelő fűvét teszi legeltetésre alkalmatlanná. A községeket különösen érzékenyen érintette, hogy újonnan megépített kútjukba az utazók dögöket szórtak, a visszaélések megelőzésére kiállított őreiket pedig tettelegesen bántalmazták, ezért az út teljes lezárását javasolták,⁶⁶ ami a vámbevételek növelésében érdekelt parndorfi és gátai uradalmak igényével is egybevágott.⁶⁷ A magyaróvári uradalom ellenben mindennemű korlátozás ellen volt, az esetleges károkat pedig elenyészőnek mondta, ami mögött vélhetően az a ki nem mondott érdek húzódott meg, hogy az Ausztria felé tartó gyeputakat elsősorban az ő jobbágjai használták, akik fuvarozásaikkal jelentékeny haszonra tettek szert.⁶⁸ Ezt Szentpéter és Szentjános községek ugyane-

⁶⁴ MmL IVA 502a/73 686/1827 (1827.04.21.).

⁶⁵ „[...] több Szolnokiak gabonával terhelt szekerekkel, jelessen pedig Prunner Mártony 1, Veisz Mártony 1, Moser György 1, Pfermeter József 2, Zvikel János 3, Vindsperger Andras 3, és Venesz Lőrincz 2, és így 20 szekerek tapasztaltotván a gyöputon, ezeken zálogképpen 47 Ft-ok vétettek.” MmL IVA 502a/73 983/1827 (1827.06.05.).

⁶⁶ A lezárás melletti okfejtésben a károkozás után a következő érvekkel éltek: a szénás parasztek a kutak hiánya miatt inkább Nezsider felé haladnak, a nagy kiterjedésű legelőn szükség esetén pedig segítségre sem számíthatnak, míg a „főutak” menti fogadók bevételei, így adózóképességük igen megcsappan. MmL IVA 502a/77 220/1831 (1831.01.25.); 502b 220/1831.

⁶⁷ MmL IVA 502a/77 586/1831 (1831.04.26.).

⁶⁸ „[...] azon Károk, mellyeket a nagy terjedésű gyepek némelly részben lehető eljárásával okoztattak és okozhatnak a szekeresek éreszhetetlenek [...]” MmL IVA 502a/77 586/1831 (1831.04.26.).

kor benyújtott kérelme is alátámasztja, amiből kiderül, hogy „a gyep utnak el zárása, a szénának Austriába való fel szállíttására nézve nekik nagy gátlásul szolgálna”.⁶⁹

A szolnokiak ugyanígy, legelőjük védelmében kérték az Albertkázmmérra vezető út megjavítását,⁷⁰ miként a nezsideriek is.⁷¹

A másik, nagy vitákat gerjesztő gyepút Zurány és Parndorf között húzó-dott. Létét annak köszönhetette, hogy a Bécs–Buda országút e két település között északnak kitérőt tett Gáta felé, amit mindenki igyekezett megspórolni. A sok átvonuló szekér nagy károkat okozott a parndorfi legelőn, ennek ellenére a gyeputat korábban (1801, 1808, 1809) nem sikerült lezárni.⁷² Pontosabban lezárták, de e döntésnek a vármegye nem tudott érvényt szerezni. Nagy csábítást jelentett, hogy 1703 öllel rövidebb volt, mint a hivatalos, Gáta felé kitérőt tevő országút. A parndorfiak, miután a vármegye a tilalmat fenntartani nem tudta, sok esetben súlyos zálogot vettek az átutazóktól, amit esetenként tettelegesség is kísért.⁷³ A folyamatos igénybevétel miatt a 19. század elejére a parndorfi legelő jelentős része használhatatlanná vált. A vármegye számára az jelentett dilemmát, hogy a gyepút valódi úttá történő kiépítésével nem kívánta növelni a megyei úthálózatot fenntartó lakosság terheit,⁷⁴ ezzel szemben használatának betiltása ellen szólt, hogy hivatalos útjaik alkalmával az állam hatalmasságai, sőt az átvonuló katonaság is ezen az úton közlekedett.⁷⁵

Racionális okokból az lett volna a legjárhatóbb megoldás, ha a vármegye a kérdéses útszakaszt – a Bruck–Parndorf vámút meghosszabbításaként kezelve – szintén vám alá helyezi, amihez a király hozzá is járult, de az érintett három uradalom (a magyaróvári, gátai és parndorfi) nem volt hajlandó az út közös kiépítésére és a vámbevételek megosztására.⁷⁶ Ezen túlmenően közelebbről a gátai uradalom képviselőjének óvása ismeretes, aki földesurának és az uradalom jobbágyainak érdekeit védve tiltakozott a tervek ellen.⁷⁷ A vár-

⁶⁹ MmL IVA 502a/77 586/1831 (1831.04.26.).

⁷⁰ „[...] az arra nagy számmal utazók, azon Község Legelőjén járván, annak nagy részét telylessen haszonvehetetlenné teszik.” A panasszal a vármegye érdemben nem foglalkozott, mondván, hogy a kérdéses szakasz elkészítése Miklósfalu és Boldogasszony feladata. MmL IVA 502a/82 889/1833 (1833.05.07).

⁷¹ A „czizmannsdorfi” (zitzmannsdorfi) pusztaként is ismert területről írták, hogy „rétségüknek azon része, melly a' Pátfaluba vezető Gálosi Úttal határos, az egész útnak vonalában, az abból kitérő Kocsiknak Kerékvágásaitul, haszonvehetetlenné tétetik”. MmL IVA 502a/86 1382/1836 (1836.07.14.).

⁷² MmL IVA 502a/77 586/1831 (1831.04.26.).

⁷³ „[...] az Utazókon fölötte terhes Zálogolások vétettek meg véghez [...], mellyből sok vérekedések, és majd gyilkosságok történtek.” MmL IVA 502a/62 1261/1816 (1816.10.23.).

⁷⁴ „[...] az Adózó községeket se lehet oly messze terjedő Utnak ingyen való tsinálására kényszeríteni.” MmL IVA 502a/62 1261/1816 (1816.10.23.).

⁷⁵ „[...] midőn a Felsőes Udvaratul valamely Fő Személyly alá, vagy fel utazott, gyakrabban már előre meg vólt parantsolva, hogy annak utazása azon mezőn vezetessen, ugy a katonaság is [...] minden esetben a mezőn vezetettett.” MmL IVA 502a/62 1261/1816 (1816.10.23.).

⁷⁶ Az így kiépítendő út 8 öl széles lett volna, ami mutatja, hogy jelentős forgalom haladt át a kérdéses szakaszon. A megépítés költségeit 70 712 Ft-ra taksálták. MmL IVA 502a/62 1261/1816 (1816.10.23.).

⁷⁷ Nehogy „a Földes Uraságnak valamely Jussa meg sértessen, vagy az Uradalomnak Jobbágyaira valamely Terh hárittasson”. MmL IVA 502a/62 1261/1816 (1816.10.23.).

megye tiszti ülése a gátaiak óvását nem fogadta el, mondván, hogy közakarral meghozott döntések esetén az egyesek ellenvetése érvénytelen. Mivel királyi határozat is támogatta az út kiépítését, amit amúgy is hitelből szándékoztak finanszírozni, egyik érintett birtokost sem érte volna kár, ahogy jobbágyaikat sem.⁷⁸ A vármegye illetékes bizottsága által kidolgozott vámtarifatervezetet ugyan a tiszti ülés jóváhagyta,⁷⁹ s az már csak királyi jóváhagyásra várt, az út mégsem készült el, ami a későbbiekben további feszültségek forrása lett.

1827 júliusában a parndorfiak ismételten panaszolták, hogy négy, általuk nem ismert hegyeshalmi kocsik „erőszakosan által hajtottak azon a rekeszen”, mely a gyeputat lezárta. A rekesz őre a tettlegességtől való félelmében lemondott. A község ezért nyomatékosan kérte, hogy „a gyöp uton való járás általjában hathatósan tiltasson meg, különösen pedig a Mosonyiaknak, Hegyeshalomiaknak, és Miklósfalusiaknak ne engedtesen meg akkor is azon az uton menni, midőn vagy Katonaságot vagy másokat forspontokképpen visznek.”⁸⁰ A tiltakozás most célt ért, az utat még abban az évben lezárták.⁸¹ Az úthasználattól elesett települések nyomására azonban pár évre rá részlegesen feloldották a tilalmat: 1831-től a zárat aratás után megszüntették, megjegyezve, hogy a legelők és szántók jobb védelmére mihamarabb végig kell árkolni és korláttal ellátni.⁸²

⁷⁸ MmL IVA 502a/62 1261/1816 (1816.10.23.).

⁷⁹ Nagy szekér, ami borral vagy egyéb termékekkel igen meg van rakva: 1 Ft 30 kr.; itt minden befogott ló vagy vonómarha: 5 kr.; bármilyen terméket szállító, közepesen megrakott szekér: 5 kr.; itt minden befogott ló vagy vonómarha: 2 kr.; könnyen terhelt szekér, vonómarhákkal együtt: 20 kr.; hosszú oldalas tyúkász szekér, vonómarhával együtt: 1 Ft 30 kr.; kisebb tyúkász szekér: 1 Ft; teknőssel vagy hallal megrakott szekér, vonómarhával: 1 Ft 30 kr.; gyalogos kalmár: 2 kr.; szállító lovak vagy más marhák: 8 kr.; áthajtott ökrök, lovak és tehének: 5 kr.; egy pár juh vagy kecske: 3 kr.; egy bárány: 1 kr.; a hizott sertés darabja vagy egy pár kisebb sertés: 4 kr. MmL IVA 502a/62 1261/1816 (1816.10.23.).

⁸⁰ MmL IVA 502a/73 1316/1827 (1827.07.23.).

⁸¹ MmL IVA 502a/73 1479/1827 (1827.10.04.).

⁸² MmL IVA 502a/77 586/1831 (1831.04.26.). A gyep utak kérdését azután a mezei rendőrségről szóló 1840. évi IX. tc. 23. §-a volt hivatva rendezni: „A vásárookra vagy máshova igyekező utasok, a kik rendes utakról letérve, a gyepet vagy vetéseket gyalog, lóháton, kocsin, vagy marhákat hajtva gázolják, gázoltatják, lecsapásolják, úgy az út mellett fekvő földeknek termését s a fűvet leéttetik, lekaszálják, elorozzák, mindaddig üldöztethetnek, míg be nem éretnek, a midőn ha zálogot adni nem akarnak, a legközelebbi helység birája által mind addig letartóztatassanak, míg az általuk okozott költségért, úgy a történetes, vagy gondatlanságból történt kártételért egyszeresen, a vétkes gondatlanságból, vagy épen szántszándékból eredt károkért pedig kétszeresen, pénzben vagy zálogban eleget nem tesznek [...] szántszándékos kártétel súlyosabb fokozatának esetében a kártevő a kár másodszori megtérítésén kívül, egyéb a tettehhez arányzott büntetéssel is lévén fenytendő [...]” (*Magyar törvénytár 1836–1868, 102.*)

A Mosoni-Duna

Röviden a Mosoni-Dunára mint a szárazföldi utakhoz hasonló karbantartást kívánó útra is szeretnék kitérni. A vasúthálózat kiépülése mellett ugyanis a folyó szabályozatlanságára vezethető vissza, hogy az 1850-es évektől kezdve a mosoni piac tranzitszerpe a töredékére csökkent. A kereskedők és hajósok képviselői a mosoni Duna-ág eliszapolódása miatt már az 1810–1820-as években is többször megkongatták a vészharangot a vármegyén, amely sikertelenül próbálkozott a Duna-ág tisztításával, a víz folyásának felgyorsításával. 1823-ban jelentették, hogy a folyó normál vízszint mellett már alig hajózható, ami nemcsak a helyi gabonakereskedőknek okoz sok kárt, de „az Ausztriával való kereskedést is mód nélkül hátráltattya”.⁸³ Alacsony vízálláskor Mecsér környékén kötöttek ki a bárkák, s onnan fuvarozták be a gabonát a mosoni raktárakba, igaz, ez akkor még elég ritkán fordult elő.⁸⁴

Az 1831-ben a folyó főágán meginduló gőzhajózás azután nemcsak gyorsabbá, hanem olcsóbbá és biztonságosabbá tette a gabonaszállítást, előrevetítve a negyedszázaddal későbbi hanyatlást.⁸⁵

Egy évvel később a mosoni kereskedők panaszára a már teljesen eliszaposodott Mosoni-Duna állapotfelmérésére a vármegye vizsgálóbizottságot küldött ki, hogy számba vegyék a lehetséges megoldásokat.⁸⁶ A hajózási nehézségek elhárítására a magyaróvári uradalom felmelegítette azt a korábbi elképzelést, mely szerint a Fertő és a Hanság vizeit Horvátkimle vagy Mecsér felett vezetnék a Mosoni-Dunába, a kritikus pontokon megemelve a vízszint magasságát; továbbá javasolta „a’ Lajthának ujjon készült ágyát úgy el készíttetni, hogy ebben 200,–300 mérős hajók a’ Dunán fel vontatott nagyobb Hajoktul egy ló erejével is Mosonyig járhatnának”, ami legalább 150 cm (5 láb) vízmélységet feltételezett.⁸⁷ A bizottság az év nyarán elkészítette jelentését, s úgy találta, hogy a mosoni Duna-ág eliszapolódását a vízimalmok okozzák.⁸⁸ A vármegye két mérnöke mégis elvetette az uradalom javaslatát a Fertő–Hanság vizeinek

⁸³ MmL IVA 502a/69 351/1823 (1823.04.07.).

⁸⁴ MmL IVA 502a/73 593/1827 (1827.04.20.).

⁸⁵ Belitzky 1932, 143.

⁸⁶ Vö. „[...] fel vetetett N. Redl Fülöp Tábla Bíró Urnak és más 16. Mosonyi Kereskedőknek könyörgő Levelek, mellyben annál fogva, hogy ha a’ már úgy is hanyatlásba jutott kereskedésnek a’ Mosonyi ágon lehető czél arányos változtatás által nem segéttetik, a’ Haza kárával ennek mindég jobban meg kell csökkenni, esedeznek, hogy ebben szereztessen minél előbb orvoslás.” MmL IVA 502a/79 1628/1832 (1832.09.19.).

⁸⁷ MmL IVA 502a/78 861/1832 (1832.05.15.).

⁸⁸ „Mosonyon fellül a’ Dunai Malmok tulajdonosai az egész Duna ágot által sövényezvén, és ezáltal a’ Folyónak vizét majd csak nem’ állóvá tévén, ez okozza azon ágnak nem csak azon vidékben, hanem Mosonyon alul is helyel helyel tapasztalt fel öntődését, és el zátonyodását, melly miatt rajta a’ hajó-járás nehezéttetik, vagy is inkább apadás idején lehetetlenéttetik”. MmL IVA 502a/79 1906/1832 (1832.10.10.). A Dunán Mosonnál a 18. század végén 11 malmot említenek (Korabinsky 1786, 833). Bezenye felett a Mosoni- és az Öreg-Dunán 1847-ben 19 vízimalom működött: a bezenyei határban kettő, a rajkai határban hat, Csúnynál három, Oroszvárnál öt, a köpcsenyi határban pedig három. MmL IVA 502b 3764/1847.

átkormányzására, mondván, hogy ezáltal nem lenne elérhető a kívánatos ötlábnyi vízmélység; helyette a Nagy-Dunából javasolták a vízpótlást.⁸⁹

A problémát mind a kereskedők, mind vármegye igyekeztek a helyi jelentőségen túlmutató ügyként láttatni, s nem alap nélkül:

„Az ausztriával álló Honni kereskedési kaptcsolatnak természete nem anynyira, és egyedül ezen Megyének, mint az egész országnak közös haszna tekintetébül szükségképpen meg kívánván azt, hogy Hazánkban, különösen pedig az Ausztriában lévő Malmok helyheztesésénél fogva Mosonyban légyen, 's maradgyon a Gabona eladásnak Helye és ugyan e' végre a' Mosonyi Dunán lehető Hajókázásnak lehetőségig való meg őrzése elkerülhetetlenül megkívántatónak ismértetvén.”⁹⁰

A Mosoni-Duna vízszintjének emelése ezenfelül azért is szükséges lett volna, mert a Nagy-Duna malmi áradáskor nem működtek, a megyében szárazmalmok pedig nem voltak, így a Lajtán üzemelő malmok mellett a Mosoni-Dunán működőkben őrlt liszttel lehetett a helyi igényeket kielégíteni. Az elhangzott javaslat szerint a Mosoni-Duna kiágazásánál egy sarkantyúval kellene a Nagy-Dunát úgy terelni, hogy a mosoni ágba több víz kerüljön. Így nemcsak a malmok működése lenne biztosított, de a hajózás is lehetővé válna.⁹¹ A folyó szélességét is szabályozni kívánták úgy, hogy annak medre ne legyen 20-25 ölnél szélesebb, hiszen a széles mederben a víz szétterült, tehát sekélyebb volt, ráadásul a csekély áramlási sebességnek köszönhetően a meder gyorsan feltöltődött.⁹² A mederszabályozást a folyó áramlását megakasztó malomgátak és sövények miatt csak a malmok sérelmére lehetett volna kivitelezni. Az idő sürgetett, mert „a' hajózásra szükséges viznek fogyatkozása naponként érezhetőbb”.⁹³ A gabonaszállítást az állandósuló vízhiány mellett az időszakosan jelentkező marhavész is veszélyeztette. A Mosoni-Dunán érkező szállítmányokat ugyanis „töbnyire Szarvas Marhakkal” – ökrökkel – vontatták, ami a visszavisszatérő járványok miatt félelmet váltott ki a környező falvak lakosságából.⁹⁴

A folyó eliszapolódása mellett az 1855-ben megnyílt Győr–Bécs vasút is előrevetítette Moson gabonakereskedelmének későbbi teljes hanyatlását. Győr raktárai 4 millió mérő gabona befogadására voltak képesek – Moson mint logisztikai központ kezdte elveszíteni vonzerejét. A Nagy-Duna Gönyű és Pozsony közötti szakaszát azonban csak a hatvanas években tették hajózhatóvá, addig Moson központi átrakodó szerepe a vasút ellenére is meg-

⁸⁹ MmL IVA 502a/79 1628/1832 (1832.09.19.).

⁹⁰ MmL IVA 502a/79 1906/1832 (1832.10.10.).

⁹¹ MmL IVA 502a/79 1906/1832 (1832.10.10.).

⁹² MmL IVA 502a/88 351/1837 (1837.03.06.).

⁹³ MmL IVA 510/8 (1836.10.15.).

⁹⁴ „[...] a' Megyebéli lakosok Marháikat minden módon oltalmazzák más vidéki Marháknak öszve keveredésétől [...]”. Kettinger István mecséri bíró és Rasztovics Mihály jegyző levele. MmL IVA 510/10 (Mecsér, 1837.09.12.).

maradt.⁹⁵ Moson gabonaforgalmára tehát a vasút megépítése és a Mosoni-Duna eliszapolódása mért ki nem heverhető csapást. Győr és Moson vetélkedésében a nevető harmadik azonban 1868-tól Pest városa lett.⁹⁶

*

Az úthálózat, illetve az úthasználat vizsgálatának legfontosabb tanulsága, hogy azt a hivatalos keretek mellett sokszor az élet formálta – ami nem jelenti azt, hogy feltétlenül szabályellenes vagy illegális lett volna. A közlegelőre, pusztára a kor embere közjóságként tekintett, amit bárki használhatott. A használat módjában, „mélységében” közmegegyezés volt a vármegye, az érintett községek és uradalmak, vámbérlők, valamint a közlekedők, a hadsereg és az állam képviselői között. Ez a közmegegyezés a hétköznapiakban mindannyiszor újradefiniálódott; konfliktusok csak olyankor keletkeztek, amikor egyesek huzamosan visszaéltek az informális hálózat nyújtotta előnyökkel. A hétköznapiakban e vitás kérdéseket általában csak ideig-óráig sikerült orvosolni, a vármegye tekintélye nem volt elég erős ezeknek a feszültségeknek a feloldására.

⁹⁵ A hatvanas években többször is kipróbálták, nem hajózható-e a mosoni Duna-ág gőzhajóval, tudniillik így megmaradhatott volna a város központi kereskedelmi pozíciója. Az ez irányú kísérletek nem jártak sikerrel, a hajózhatóság legfőbb akadálya a Moson és Rajka közötti szakaszon működő számtalan hajómalom volt. A vasút és a gőzhajók versenyétől szorítva, 1860-ban már csak 377 hajó kötött ki Mosonban. (Hecke 1861a, 42–43). Vö. Vörös K. 1965, 471.

⁹⁶ Vörös K. 1965, kül. 471–488.

Útlevel-politika a rendi korszak végén

„...bekannte Grenzwohner werden ohne Paß über die Grenze gelassen“¹

E fejezetben az útlevel mibenlétét, szerepét és jelentőségét szeretném bemutatni a késői, felbomló rendiségben. Ez az elsőre kimondottan közigazgatás-történetinek tűnő probléma szorosan kapcsolódik a kutatás társadalomtörténeti kérdésfeltevéséhez. Láttuk, Moson vármegye egyik alapvető sajátossága volt, hogy szoros gazdasági-kulturális kapcsolatban állt Ausztriával, ezen belül pedig főleg Béccsel. A levéltári anyagokból ugyanakkor kitűnik, hogy legyenek mégoly izgalmas társadalomtörténeti forrásaink, azok megfelelő közigazgatás-történeti ismeretek hiányában alig értelmezhetők. A jobbágy-parasztok által folytatott kereskedelem jellegének számbavételekor megkerülhetetlennek tűnik a jogszabályi háttér tisztázása, amelynek keretei között a piacosodással kapcsolatos jelenségek tanulmányozhatók. Így kerül előtérbe a paraszti mobilitás hátterében meghúzódó szabályrendszer vizsgálata is.

A szakirodalmi tájékozódás során meglepve tapasztaltam, hogy e probléma magyarországi vonatkozásairól semmiféle munka nem született.² Mivel az e kérdéskört országos szinten szabályozó helytartótanács rendeleteiről nem áll rendelkezésre mutató, a vonatkozó szabályokat Moson vármegye nemesi közgyűlésének fennmaradt iratanyagából igyekeztem rekonstruálni.

A levéltári anyagban az 1838–1847 közötti időszakból ugyan rendelkezésre állnak az útlevel-nyilvántartások,³ ezek érdemben mégsem lendítették előre a kutatást. Már az első, felületes szemle során kiderült, hogy a paraszti népességnek a forrásokban oly sokat emlegetett csoportjai csaknem teljes egészében hiányoznak ezekből a nyilvántartásokból. A belföldi utazáshoz kiállított pasz-

¹ Schmidl 1835, 2.

² A paraszti népességet közvetlenül ugyan nem érintik, a leghasznosabbnak mégis azok a korabeli útleírások bizonyultak, melyek szerzői a látottak mellett részletesen taglalták mindazon – utazással, pénzügyekkel, vámokkal stb. kapcsolatos – rendszabályokat, melyek a Habsburg Birodalom egyes területein voltak érvényben. Így pl. Raffelsperger kimerítően ismerteti az európai postakocsi-menetrendeket és a vonatkozó jogszabályokat (Raffelsperger 1829–1830). Itt is jól tudtam hasznosítani Kohl és Schmidl érdekes megjegyzéseket tevő, s alapjogi útmutatóval kiegészített műveit (Kohl 1842; Schmidl 1834). A Monarchia többi tartományára nézve a téma alpműve a Waltraud Heindl és Edith Saurer szerkesztésében *Grenze und Staat* címmel 2000-ben megjelent munka, amely a birodalom belső és külső határügyéről és az osztrák állampolgársági jog fejlődéséről szól (Heindl–Saurer 2000).

³ MmL IVA 504b.

szusokhoz képest alig találtam Ausztriába szóló útlevelet, ellenben az iratok a zsidó házalók és kereskedők, valamint nemesek számára is kiállított útlevelek nagy számáról tanúskodnak a jobbágyok szinte teljes hiánya mellett. A jegyzék szerint 1838-ban például mindössze 139-en váltottak útlevelet,⁴ de közülük is csupán négy személy volt jobbágy: két újfalui gazda Pestre ment tanúskodni egy perben, és a másik két személy közül is csak az egyik – egy hegyeshalmi jobbágy – folyamodott fuvarozás céljából útlevélért.

Így még inkább kíváncsi voltam, hogy ez esetben forráshiánnyal (például azért, mert a jobbágyok kérvényeit máshol vezették) vagy eltérő szabályozással állunk-e szemben. A kutatás következő fázisában a közgyűlési jegyzőkönyvekből igyekeztem kigyűjteni minden, a témában releváns információt. A kisszámú szakirodalomból csak arra derült fény, hogy az országon belüli utazáshoz a főszolgabíró volt jogosult az útlevél kiállítására, míg az örökös tartományokba szólókat az alispánnak kellett kézjegyével ellátni.⁵ Egy 1813-as megyei rendelkezés ezt kissé pontosítva úgy fogalmazta meg, hogy a megyén belüli utazáshoz útlevél akármelyik tisztviselőtől (pl. uradalmi tiszt), míg megyén kívüli utazáshoz „egyedül a Járásbéli Fő Szolga Bírótól” igényelhető, az örökös tartományokba szóló útlevelet viszont „csak az Első vagy 2-dik Vice Ispány” adhat, a külsországba szólót pedig a bécsi magyar kancellárián vagy a helytartótanácsnál kell igényelni.⁶ Az alispán távollétében a főjegyző is adhatott ki útlevelet.⁷ Az örökös tartományokba szóló útlevelet a jegyző a vármegye pecsétjével hitelesítette, majd havonta beadott jegyzékben tájékoztatta erről a vármegyét, a vármegye pedig a helytartótanácsot (név, hová utazik és „minémű sorsú személy”).⁸ Mint látni fogjuk, e formális elvárások korántsem érvényesültek ilyen szigorúan.

Az eddigiekből azonban még mindig nem derül ki, hogy mi húzódnak a kereskedéssel és szekerezéssel is foglalkozó jobbágynépességnek az útlevél-nyilvántartásokban való hiánya mögött. A látszólag aprólékosan kimunkált jogszabályok és a jegyzőkönyvekből kitűnő, mindig pedáns vármegyei eljárások ismeretében e hiánnyal sokáig nem tudtam mit kezdeni. Közvetett források ugyanakkor azt a sejtést erősítették, hogy a „kishatárforgalomban” a hivatalos előírásoktól eltérő szokásjogon alapult a határátlépés. Bár a forrásokból egyértelműen kiolvasható a teljes körű, tehát az Ausztriába kereskedés céljából átsze-

⁴ „Tekéntetes Mosony Vármegyei Első-Alispányi Hivatal által kiadott Úti Levelek Naplója 1838”. MmL IVA 504b.

⁵ Felhő-Vörös 1961, 169. Zsoldos Ignác részletesen tárgyalja az útlevél-kiállítás mikéntjét, de mivel a szolgabírók csak belföldi utazásra jogosító útleveleket állíthattak ki, munkáját kevésbé tudtam használni (vö. Zsoldos 1842, 92–97).

⁶ MmL IVA 502a/59 318/1813 (1813.04.06.); lásd még a helytartótanács 32 517/1826 sz. rendelete, vö. MmL IVA 502a/73 271/1827 (1827.03.05.).

⁷ MmL IVA 502a/60 1303/1814 (1814.10.18.). Az alispán távolléte esetén a főjegyző az „Absente” vagy „impeditio Vice-Comite” megjegyzéssel igazolta annak hitelességét. Uo. 352/1814. (1814.04.04.).

⁸ A jelentés az utazó neve, az utazás célja és „minémű sorsú személy” rovatokat tartalmazta. A helytartótanács 2301/1809 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/55 368/1809 (1809.04.17.).

kerező jobbágyokra is érvényes útlevel-kötelezettség,⁹ adataink alapján úgy tűnik, hogy a határ mellett élő adózó népesség alapvetően vagy mentességet élvezett, vagy kibújt a szabályozás alól. A fő kérdés az utóbbi esetben is az, hogy a napvilágra került ügyek mennyire jellemzik az egykori valóságot. A vármegye és a szomszéd osztrák törvényhatóságok által megvizsgált esetek a pontos hatósági ügyintézés következtében és a rendszabályok közismert volta miatt csupán mint kirívó példák értelmezendők, vagy épp ellenkezőleg: a szolgabírói vagy uradalmi szinten általánosan hanyag ügyvitel (illetve ez esetben: szokásjog) miatt a visszaélések csak néha jutottak a vármegyei hatóságok tudomására, s így lett belőlük közgyűlési napirendi tétel?¹⁰ Bár az örökös tartományokba csak az alispán által kiállított útlevelemel lehetett utazni, az ezzel ellentétes gyakorlatra is számos példa hozható.¹¹

Az első figyelem reméltó adalék az a napóleoni háborúk idején kiadott, a vármegyének szóló helytartótanácsi értesítés, miszerint az örökös tartományokban

„tartózkodó Magyar Országbeli Jobbágyokat 1795. és 1805-ik esztendőben ki adott Kegyelmes Parancsolat szerént, azon Tartományokk számára a' Németh Ezredkekhez Hadi Szolgálatra adni ne merészelyék, hanem azokat utazó Levélnek ki vétele véget, az illető Hatalmakhoz, és Uraságokhoz utasítsák.”¹²

⁹ Vö. MmL IVA 502a/53 1077/1807 (1807.11.12.); valamint: „Vice Ispány Urhoz utasított Intézet által meg hagyatik, hogy mivel ezen hivatalnak meg van engedve az Országbul Eö Felsége más Tartományaiiba való Utazásra szolgáló Leveleknek ki adása [...], mészároskodásra vagy ugy nevezett markatánycskodásra [markotányoskodásra?], vagy akarminemű kereskedeésre tsak olyan személyeknek adgyon Utazó Levelet, mellyeknek kiségérül [személyéről], és jó lelkiségérül meg van gyözödve, a' zsidókra nézve az ilyen Környülállásokban kettözte-tett vigyázattal légyen.” MmL IVA 502a/59 1378/1813 (1813.11.16.). Továbbá: „Ezen Vármegyének már régtül fogva olyan szokása lévén, hogy a' kik ezen Vármegyébül Eö Felsége más Tartományaiiba hoszabb utazásra, vagy Mesterségbéli vándorlásra mennek, nagyobb hitelességre nézve a' Vármegye Petséttye alatt adatik Utazó Levél, azoknak pedig kik tsak rövidebb Utazást akarnak végbe vinni Első, vagy 2-ik Vice Ispány Úr szokot adni.” MmL IVA 502a/60 352/1814 (1814.04.04.).

¹⁰ Az örökös tartományokba szóló útlevelkiadással kapcsolatban a vármegye úgy nyilatkozott, hogy máshol tényleg előfordultak ezzel kapcsolatos szabálytalanságok, de „nem tapasztaltatott, hogy ezen Vármegyebéli Földes Uraságok külső Országba való Utazásra, Utazó Leveletet adtak volna, mert azoknak is, kik Eö Felsége Örökös Tartományaiiba menni szándékoznak maga e' Vármegye szokott olyan leveleket adni, mindazon által hogy ezen Titalom meg ne sértessen annak Mását a' Járásbéli Feö Szolga Bíró Urak e Vármegyebéli Uradalmakkal, és azoknak Tisztjeivel közölni fogják”. MmL IVA 502a/59 230/1813 (1813.02.15.); vö. a helytartótanács 250/1813 sz. rendelete.

¹¹ Szekfű Gyula, aki a nyelvpolitikai küzdelmek egyik harctereként tárgyalja az útlevelkiadás körüli vitákat, tömören összegzi az anomáliákat: „Útlevelkiadásra bárki is jogosítva érezte magát: uradalmi cselédeknek a tiszttartó, szerzeteseknek a perjel; egy kasznár útlevelet ad fölebbvalója, Batthyányi [sic!] hercegi főkormányzó feleségének.” (Szekfű 1926, 187.)

¹² A helytartótanács 10 234/1808 (1808.07.04.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/54 668/1808 (1808.07.04.).

A szövegből kiolvasható, hogy voltak olyan útlevel nélküli jobbágyok, akik valamilyen céllal Ausztriában tartózkodtak. Az „illető Hatalmak” kifejezés nyilvánvalóan arra a vármegyére utal, ahonnan az illető jött, míg az „Uraság” az adott jobbágy földesurát jelenti; az ő joghatósága ellenben csak a megyén belülre terjedt ki. A helytartótanács egy másik, 1841-ben kiadott rendeletében az a mondat található, hogy „az áusziába utazó olyan Személyeknek, ki csak falusi Elöljáróktul nyertt úti Levelekkel utaznak”¹³, míg 1847-ből egy egészen részletes szabályozást találtunk, melyet rövidítve közlök:

„Legfelsőbb helyről érkezett útasítási jegyzékek következtében tudomására jutott ezen kir. Helytartó Tanács annak, hogy a’ császári királyi örökös tartományokban *tehát Bécsbeni utazhatásra is útleveleket nem csupán az illető vármegyék alispányai, a’ királyi városok birái* [stb.] adnak ki, hanem *ollyanokat több ízben a’ szolgabírák és esküdtek, továbbá a’ mezővárosok és helységek birái, ’s előljárói, valamint az uradalmak irodái, és tisztviselői is szoktak kiszolgáltatni, még pedig minden szabályszerű fordítás nélkül – az utazók nem csekély kellemetlenségére.*”¹⁴

Megjegyzem, a fordítás pontatlanságából eredő kellemetlenségek – lévén, hogy a vármegyében a német nyelv volt az uralkodó – nem nagyon érthették a Mosonból érkezőket.

Ha tömegesen nem is, de Moson vármegyében is találkozhatunk falusi előljárók által elkövetett szabálytalanságokkal, miként olyanokkal is, amelyek az uradalmakhoz köthetők. A magyaróvári uradalom 1814-ben például két ízben is kiadott az örökös tartományokba szóló útlevelet: egyszer Wurm Andrásnak, aki 211 spanyol juhot hajtott Galíciába, egyszer pedig a Grazba tartó Klein Ábrahámnak.¹⁵ Hosszabb szünet után 1846-ból találtam hasonló eseteket. Mindannyiszor a helytartótanács kezdeményezésére indult meg a vizsgálat. Egyszer a nezsideri és parndorfi jegyzőket marasztalták el, „hathatós” intézkedésre utasítva a vármegyét,¹⁶ majd a nyulasi, köpcsenyi, védényi jegyzők és a brucki tisztartó által kiállított, Bécsbe szóló „bizonyítványokat” küldte meg a helytartótanács vizsgálat céljából a vármegyének.¹⁷ Az ilyen jellegű szabálytalanságok azonban mindennaposak lehettek, nem véletlenül

¹³ Az eredeti leiratban a következő megfogalmazás található: „sok személyek, helybeli Biró, vagy Notarius által kiadott úti levél mellett Austriába, főképp pedig Bécs Városába utaznak”. A helytartótanács 2225/1841 (1841.01.19.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/92 226/1841 (1841.03.22.).

¹⁴ *Kiemelés tölem – H. G. K. Folytatása: „[...] mivel az illy szabálytalan útlevelell ellátott egyének az illető rendőrség által vissza szoktak útasítani: ennek folytán Czimzett Uraságtok az 1812-dik évi 2599, – 1814-diki 4852, – 1818-diki 26824. – és 1826-dik évi 32517 sz. alatt kiadott, ’s több fenálló körintézkvények nyomán oda útasítatnak, hogy keblökben ollyan rendeléseket tegyenek, miszerint a’ császári királyi örökös tartományokba útleveleket az illetőkön kívül senki ne adjon ki.”* A helytartótanács 32 834/1847 (1847.08.10.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502b 2380/1847.

¹⁵ MmL IVA 502a/60 1303/1814 (1814.10.18.); 1411/1814 (1814.12.01.).

¹⁶ A helytartótanács 43 975/1846 sz. leirata; vö. MmL IVA 502a/98 176/1847 (1847.01.20.).

¹⁷ A helytartótanács 47 672/1846 sz. leirata; vö. MmL IVA 502a/98 789/1847 (1847.03.08.).

hívja fel Zsoldos Ignác a szolgabírók figyelmét, hogy tartózkodjanak az úrlapok osztogatásától.¹⁸

A helytartótanácsnak a hatályos rendeletek betartását sürgető leirataiból kiolvasható, hogy a hivatalos eljárás mellett az útlevélkiadásnak létezett egy szokásjogon alapuló, a helyi, határ menti társadalom által informálisan működtetett változata, ami alapvetően a bizalomra és az ismertségre épült. E hipotézisemet erősíti, hogy utazási kézikönyvében Adolf Schmidl a látottak mellett részletesen tárgyalja és kommentálja az utazóra vonatkozó feladatokat, jogszabályokat, sok praktikus tanáccsal is ellátva az útra kelőt. Bár az alábbi idézet osztrák területre vonatkozik, a két ország polgárait e téren érvényes jogegyenlőség miatt ugyanezen kitételek voltak érvényesek a magyar alattvalókra is. Schmidl azt írja ugyanis, hogy a magyar

„határt útlevél nélkül csak ismert, Magyarországon birtokos, tekintélyes családok és ismert, a pozsonyi vagy a pesti vásárokat látogató belföldi kereskedők, *végül ismert határlakosok [Grenzwohner] léphetik át*. Mindazonáltal utóbbi kettőnek is rendelkeznie kell útlevéllel, amennyiben további utazásokat kívánnak tenni Magyarországon.”¹⁹

Schmidl nem definiálja, hogy kiket tekint „bekannte Grenzwohner”-nek, egyes szerzők azonban a mosoni, határ menti lakosságra használják e szót.²⁰ Az 1835-ben kiadott *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* által is részben igazolva látom e hipotézist. A jogszabálygyűjtemény úgy rendelkezik, hogy azon személyek minősülnek utazónak, akik útlevél-kötelezettség alá esnek. Ellenben „*fvarosok, hajósok, teherhordók és egyáltalán azon emberek, akik foglalkozása az áruszállítás, amennyiben hivatásukat gyakorolják, nem az utazókra vonatkozó rendeletek szerint kezelendők*”.²¹ Ez azt jelenti, hogy ők – függetlenül attól, hogy milyenfajta árut szállítottak – automatikusan kívül kerültek az utazók kategóriáján (de csak a hivatásuk űzése közben).

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy az útlevél semmiképpen sem a mai értelemben vett okmányként volt jelen a határ menti hétköznapokban. Az ország valamennyi vármegyéjének szóló helytartótanácsi leiratokban ugyan hangsúlyosan megjelenik, adataink a határ mentén azonban *nem igazolják* általános elterjedtségét. Az ismertetett példák – az útlevélmentességtől a helyi hatóságok által kiadott, a határ túloldalán pedig elfogadott útlevelekig – az jelzik, hogy a határövezetben létezett egy regionális, kölcsönösen elfogadott szokásrendszer, mellyel szemben az államhatalom nem volt képes saját, egységesítő szabályozását érvényre juttatni. Az egyre részletesebbé váló hatósági rendelkezéseket magával az útlevéllel lehet a legjobban szemléltetni.

¹⁸ „Soha másoknak, például ugynevezett jó ismerős helységekbeli előjáróknak, vagy jegyzőknek ne adjon ilyeneket, a' végett hogy a' helybeliek' nagyobb kényelméhez képest az utasok' neveit, és egyéb beirandókat ők irjanak be.” (Zsoldos 1842, 95.)

¹⁹ *Kiemelés tőlem* – H. G. K. Schmidl 1835, 2.

²⁰ Christelbauer 1920, 26.

²¹ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 13–14. (28. §).

Az útlevel

Az útlevel érvényessége szinte soha nem terjedt túl egy éven,²² az országon kívülre törvényesen négyéves időtartamra volt maximum adható.²³ Kiváltása az országon belülre ingyenes volt, külföldi igénylés esetén ellenben az inflációs 1810-es években havi 4 forint taxát kellett fizetni.²⁴ A magas taxa viszont nem feltétlenül sújtotta a szegényebb rétegeket („más alsóbb rendbeli személek”-et), elsősorban a mesterlegényeket, amennyiben ugyanis otthonról igazolást hoztak arról, hogy a kivetett adó megfizetésére nem képesek, úgy ingyen utazhattak.²⁵ Igaz, a jegyzékbe foglalás kötelezettsége miatt a helytartótanács lehetővé tette a vármegyéknek, bár „az utazó Levelek kiadásáért felsőbb rendelkezések szerint semmi díj nem járandó, úgy mindazonáltal ezen kegyes rendelkezés által megengedtetik, hogy a’ kiadandó Úti Leveleknek ekképpen történt Jegyzetben való vételért 10 pengő KK követeltethessenek”.²⁶ Az útlevel kölcsönadását értelemszerűen tiltották.²⁷ Lejártakor (az új igénylésekor) a régít nemcsak le kellett adni, hanem a kedvezményezettek meglehetősen homályos módon, „idő közti tartózkodásukról, és maguk viseletéről is kielégítő Bizonyítványokat tartoznak előmutatni”, szöveg az alispán javaslata.²⁸

Nem érdektelen annak vizsgálata sem, miként igyekezett az állam, az útlevel rovatának számát megnövelve, nagyobb kontrollra szert tenni a mobil népeség felett. A hatalom részéről az útlevelkiadásban is folyamatos volt a kiszámíthatóságra és az egyensúlyra való törekvés, mellyel összekapcsolódik a nagyvárosok, elsősorban Bécs növekvő munkásnépeségétől való félelem. A munkát keresők mozgása a hétköznapokban alapvetően mint szükséges rossz jelentkezett, amit így szabályozni kellett. Jellemző az a királyi parancs, amely szerint csak azok és csak akkor kaphatnak külföldi, illetve más tartományba szóló útlevelet, „ha bizonyos az hogy itthagytott Értékekre nézve vagy más okok miatt vissza fognak térni”.²⁹

Nemes személyek esetében érdekes kitétel volt annak jelentése, hogy – amennyiben diákról van szó – hol és mit tanul az illető, továbbá, hogy „lehet e reményleni, hogy azon utazást maga hasznára fogja fordítani”, mindezt kiegészítve a „gondolkodásmódra” és „engedelmességre” utaló megjegyzésekkel.³⁰ A 1820-as évektől – amennyiben az örökös tartományokba igyekezett – már a nemesség egészére kiterjedt az útlevel kiváltásának kötelezettsége: „a Földes Uraságoknak Külső Országokban szolgáló Országbélieknek is kötelességek

²² Vö. MmL IVA 504b.

²³ A helytartótanács 14 476/1820 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/72 844/1826 (1826.06.22.).

²⁴ A helytartótanács 27 512/1816 (1816.09.17.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/62 1430/1816 (1816.10.25.).

²⁵ A helytartótanács 11 644/1818 (1818.04.21.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/64 763/1818 (1818.07.08.).

²⁶ A helytartótanács 24 278/1833 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/82 652/1834 (1834.04.14.).

²⁷ A helytartótanács 1923/1834 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/82 474/1834 (1834.03.03.).

²⁸ MmL IVA 502a/91 2021/1840 (1840.11.11.).

²⁹ A helytartótanács 22 646/1808 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/55 172/1809 (1809.03.08.).

³⁰ A helytartótanács 35 533/1816 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/63 99/1817 (1817.02.08.).

legyen passusokat ki venni, melyek ereje addig tartt, még ugyan abban a szolgálatban lesznek”, változás esetén az illető törvényhatóságtól új passzust kellett igényelniük.³¹ A kitöltésre vonatkozó, idővel egyre szigorodó szabályozás nem kellő figyelembevétel miatt sokan akár el is eshettek a nemesi útlevel birtokosait megillető kedvezményektől, amelyek elég vonzóak voltak ahhoz, hogy jogosulatlanul is megpróbálják igénybe venni őket – akár útlevel-hamisítással, mint az Zala vármegye egy leveléből kiderül.³² Sajnos nem tudjuk, hogy a nemesek esetében a kitöltés korábbi hiányosságai, azaz a pontos személyleírás elmaradása a hanyag ügykezelésnek volt-e köszönhető, vagy pedig a nemesi szabadság védelmében egyesek nem voltak hajlandók elfogadni, hogy velük is úgy járjanak el, mint jobbágyaikkal.

1836-tól – mindenkire vonatkozóan – az útlevel-igénylőlapra az állandó lakhelyet is rá kellett vezetni, különben a kérelem érvénytelennek számított.³³ A lista 1837-ben az „életmóddal” (mesterséggel) és az érintendő országok felsorolásával bővült.³⁴ Öt évvel később elrendelték, hogy az útlevelekre az utazó kíséretében levők nevét is rá kell vezetni, és „személyük leírása is kiteendő lészen”.³⁵ Miután az eddig bevezetett rendelkezések nem hoztak kielégítő eredményt, és az útlevelkiadás a rendi partikularitás miatt továbbra is rendszertelen maradt, 1843 után a helytartótanács újra és újra kísérletet tett valamiféle egységes szabályozás bevezetésére.³⁶ Elrendelték, „hogy jövendőben az úti levelek rovataiban az utazó vezeték és kereszt neve, életmódja, alapota [családi állapota], vallása, születés és lakhelye, életkora, termete, arcza, haja, szeme, orra, különböztető jelei, utazási célja, a’ beutazandó tartomány neve, az utilevel érvényességi ideje, és kelte világossan beiktatassék”.³⁷ Ugyanezt

³¹ A helytartótanács 9744/1826 sz. rendelete, hivatkozással a 14 476/1820 sz. rendeletre; vö. MmL IVA 502a/72 844/1826 (1826.06.22.).

³² Vö. „Azon számos visszaélések, és hozzánk bepanaszolt különböző károsítások, melyek a’ nemesi utazó leveleknek, az illető egyének személyes leírása nélküli kiadása miatt eredni tapasztaltattak, annak elhatározására bírának bennünket: hogy jövendőre a’ hasonló nemesi utazó levelekbe az utazók szokott személyes leírásai is bevezettetvén, a’ vámoknál, és egyéb illető helyeken csak az ilyeneknek érvényessége vetessék figyelembe.” Zala vármegye levele. MmL IVA 502b 1577/1845.

³³ „[...] mivel többször megtörtént azoknak a’ feleknek, kik külső Országokba utazó levelekért folyamodván, midőn ezek nekik kiadattak, tartozkodásaik helye ki nem nyomoztathatott, tehát midőn jövendőben illyes utazó leveleknek kieszközlésére valakinek a’ helybeli Törvényhatóságok által Bizonyítványok fognak kiadatni, – ezekben mindenkor illyen Személyeknek állandó lakhelyeik kitétessenek; különben utazó oklevelet nem fognak nyerhetni.” A helytartótanács 17 882/1836 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/86 1260/1836 (1836.07.14.).

³⁴ Az indoklás sem érdektelen: „Mivel hivatalos Jelentésekből tudatik, hogy a’ lappangó Külföldiek hamis nevek alatt nyertt Úti-levelek mellett Galliciába és egyéb Tartományokba szoktak utazni; tehát rendeltetik: hogy ezek’ Kiadására szolgáló rendszabások szorosabban követtessenek, meghagyattván egyszer’smind, hogy azokban az utazóknak életmódja feljegyeztessen, azon esetre pedig hogy ha valaki a’ Külföldre utazni szándékozna, nem csak az utazásnak célja, hanem azon vég helyek, és külső országok is, melyeken keresztül veendi utazását, úgy úti társának neve és életmódja is pontosan ki tétessen.” A helytartótanács 15 739/1837 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/88 1123/1837 (1837.07.05.).

³⁵ A helytartótanács 35 151/1842 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/93 2839/1842 (1842.11.05.).

³⁶ A helytartótanács 41 533/1843 sz. rendeletére hivatkozik a két évvel későbbi, 10 886. (1845.03.26.) sz. rendelet; vö. MmL IVA 502b 1468/1845.

³⁷ MmL IVA 502a/96 1468/1845 (1845.06.09.).

tették 1847-ben, gyakorlatilag az előzőeket megismételve, a lépést megint csak azzal indokolva, hogy a törvényhatóságok által kiadott útlevelekbe gyakran nem kerül bele a személyleírás, az úti cél és a hivatás.³⁸

A harmincas évektől a rovatok és a kitöltés nyelve fokozatosan a magyar lett, ami ugyan megfelelt a nyelvi emancipáció szellemének, de a külföldre utazóknak sok nehézséget okozott, így az ő esetükben újra visszaálltak a latinra, illetve kétnyelvű útleveleket használtak. 1840-ben a helytartótanács kibocsátott e tárgyban egy rendeletet, amelyet feltehetően nem minden esetben tartottak be. 1843 februárjában egy vitás ügy miatt³⁹ a kérdést a vármegye saját hatáskörében is szabályozta, a latin kizárólagossága mellett foglalva állást, a helytartótanács azonban ugyanez év novemberében úgy döntött, hogy szabad teret hagy a kétnyelvűségnek.⁴⁰ A fentebb tárgyalt, a helyi hatóságok által szabályellenesen kiállított útlevelek nyelve valószínűleg a német lehetett, mert a jegyzői funkciót is betöltő falusi tanítók latinsága meglehetősen gyenge volt, másrészt mert az útlevelek a német nyelvű Ausztriába szóltak.

Egy sajátos csoport: a mesterlegények

A korszakban a mesterlegények képezték azt a csoportot, melynek tagjait leginkább érintették a vándorlást szabályozó rendelkezések. Különös érintettségükben a mesterségtanulás és a mesterré válás belső, céhes szabályai mellett egyéb szempontok is közrejátszottak. Egyrészt a korosztály egészét érintette a katonaszerzés kötelezettsége, így a hatóságok hajlamosak voltak valamilyen nyelviükben potenciális katonaszökevényt látni, másrészt a hozzájuk kapcsolódó, esetleges duhajkodástól és rendbontástól való félelem szintén fokozott óvatosságra intett. A francia háborúk időszakában érthető módon még inkább kiterjedt a hatósági figyelem a mesterlegények vándorlásaira.

A vándorlás alkotta a hivatás elsajátításának alapját. A tanoncfázis (Lehrling) után következett a legényidőszak (Gesell), három év kötelező vándorlással. A hároméves megszakítás nélküli vándorlás alól csak betegség, a szü-

³⁸ A helytartótanács 39 029/1847 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502b 3340/1840.

³⁹ Kochvalter Mátyás esete, akitől Ausztriában elvették magyar nyelvű útlevelét, igaz, azzal nem is lett volna jogosult oda utazni. MmL IVA 502a/94 374/1843 (1843.02.06.). Szekfű részletesen bemutatja az útlevel nyelve körüli vitákat, a nagypolitika szemszögéből. Tanulságos az a megjegyzése, miszerint az osztrák határőr- és finanszszemélyzet latinul még annyira sem tudott, mint magyarul, így a latin nyelv *lingua franca*ként történő erőltetésének osztrák részről semmi alapja nem volt. (Szekfű 1926, 185–188.)

⁴⁰ 41 553 szám alatt, 1843. november 14-i keltezéssel érkezett a vármegyéhez, hogy „a’ Magy. Honi kereskedőknek külföldre teendő Kereskedelmi utjokban gyakran előforduló akadályok és idővesztéssel egybekötött tetemes’ költségek elkerülése tekintetéből” az örökös tartományokba szóló útleveleket az 1840. március 14-én kelt 3499/159 szám alatti „Királyi válasz értelmében” latinul is adják ki. Vö. MmL IVA 502a/95 53/1844 (1844.01.09.). A következő évben Pest vármegye értesítette Mosont, hogy náluk a szolgabírók ezentúl csak sorszámozott útlevelet adnak ki. Vö. MmL IVA 502a/95 2143/1844 (1844.09.05.).

lők öregsége, betegsége miatt kaphattak felmentést, s térhettek haza. A koldulás minden körülmények között tilos volt számukra.⁴¹

Ausztriában a mesterlegények vándorkönyvét (Wanderpass) egy 1771. június 4-i dekrétum vezette be. Az 1784-es kivándorlási pátens ezt azzal egészítette ki, hogy a katonakötelesek (die unter der Militär-Stellung stehenden Handwerksbursche) csak külön útlevelemel utazhatnak (Kreisamt, Werbbezirk).⁴² Magyarországon a 19. század első éveig utazásukhoz elegendő volt csupán a céh által kiadott „tanuló” levél vagy „Kundschaft”, míg 1808-ban elrendelték, hogy a tanulólevél a vármegyei „illető hivatalok” és vármegyei tisztségviselők aláírásával „megerősítetessék”.⁴³ 1813-tól abban is szigorodott felügyeletük, hogy csak a hatóságoktól vagy az uradalomtól nyert engedély birtokában jelentkezhettek be egy céhhez, ahol 35–40 krajcár közötti, rögzített írnofi díj ellenében (Schreibgebühr) kiállították a tanonc- és születési levelet (Lehr- és Geburtsbrief). Ennek hiányában 20 forint büntetésre számíthattak. 1814-től csak az alispán által a tanulólevél mellé kiállított útlevelemel volt szabad elszegődni („dürfen ohne einen solchen nirgend in Arbeit bey einem Meister aufgenommen werden”).⁴⁴ Ahhoz, hogy egy mesterlegény az örökös tartományokban is vándorolhasson, a szabad királyi városokban a magisztrátustól, a megyékben pedig az alispántól (utóbbi akadályoztatása esetén a megyei jegyzőtől) kellett útlevelemel igényelni. Nagyobb, birodalmon kívüli vándorláskor az ő esetükben is a bécsi magyar udvari kancellária és a helytartótanács volt illetékes. Útlevelemelüket maximum négy évre állíthatták ki.⁴⁵

1816-tól a Magyar Királyság területén ezenkívül előírták még a vándorkönyv-kötelezettséget is (Wanderbuch), ami amolyan belső útlevelemelként funkcionált („welches die Stelle des Passes vertreten soll”). Biztonsági okokból a Kundschaft-nyomtatványt a nyomdászok csak a céh vezetőjének adhatták el, míg a vándorkönyvet a helyi közigazgatás (Local-Jurisdiction) nyomtatta korlátozott számban.⁴⁶ A vándorkönyvet, vagy másként „Szolgáló Utazó Levelemel” a helytartótanácsból vagy a magyar királyi kancelláriától kellett igényelniük,⁴⁷ s ebben a céhek, büntetés terhe mellett, kötelesek voltak igazolni a náluk szolgáló legényeket. A könyvbe fel kellett venni, hogy az illető „hol? miképpen? és mennyi ideig dolgozott?”, csakúgy a magaviselemelét.⁴⁸ 1823-tól mindez kiegészült a rájuk is kiterjedő útlevelemelváltsai kötelezettséggel, „különbben mint Engedelem nélkül tsavargó meg fog fogattatni, és a Hadi Tisztségnek által adattatni”.⁴⁹ Az útlevelemel meglétének fontosságát jelzi, hogy a vármegye 1836-ban külön is foglalkozott az ügygel, igaz, már nem katonasággal, csak hazatoloncolással

⁴¹ Kopetz 1829–1830, I. 480–483, 485.

⁴² Kopetz 1829–1830, I. 42.

⁴³ A helytartótanács 21 847/1808 sz. rendelete, hivatkozással a 13 916/1808 sz. rendeletre; vö. MmL IVA 502a/54 1002/1808 (1808.08.17.).

⁴⁴ Kopetz 1829–1830, I. 43.

⁴⁵ Kopetz 1829–1830, I. 484.

⁴⁶ Kopetz 1829–1830, I. 484.

⁴⁷ A helytartótanács 23 208/1812 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/58 1337/1812 (1812.11.04.),

⁴⁸ A helytartótanács 21 080/1816 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/62 1150/1816 (1816.09.04.),

⁴⁹ A helytartótanács 1823. április 22-én kelt, 10 000/1823 sz., illetve 1825. augusztus 2-án kelt, 20 577/1825 sz. rendeletei alapján; vö. MmL IVA 502a/72 1540/1826 (1826.11.06.).

riogatva az érintetteket. Ha a birodalmon kívülre mentek, akkor a bécsi udvari kancelláriától kellett ehhez útlevelet igényelniük.⁵⁰ A kiadott útlevelek érvényességét számon tartották, az időben vissza nem térő mesterlegényekről a vármegye jelentést kért.⁵¹

A vándorkönyvvvel mint „ez után utazó Levelekre szolgáló, vándorló Könyvetskéknek kiadásokra nézve” egy további rendelet foglalkozik 1829-ből.⁵² A részben megismételt rendelkezések szerint, mivel „Eő Felségének Németh Birodalmaiban” megszűnt a tanuló- vagy céhlevél intézménye, az onnan bejövő („a bé jövetelnél lévő első törvényhatóság által”), vagy oda kiutazó mesterlegényeknek – miután addigi vagy tervezett útjukról beszámoltak – vándorkönyvet kell kiadni, amiért a legények illetékkel tartoznak. (Ez – a kitöltésért, ellenjegyzésért, pecsételésért – Moson vármegyében 20 ezüstkrajcár volt, amit a könyv árán felül kellett fizetni.) A vándorkönyvbe az addigi igazolások tartalmát is át kellett vezetni. A mesterek ettől kezdve csak vándorkönyvvel rendelkező legényeket fogadhattak be. A tanonckodás idejére maguknál tartották a legények könyveit, de amikor azok továbbálltak, a mesterek – saját bejegyzéseikkel – kötelesek voltak azt visszaszolgáltatni. Ha a legényt „rosz tettek miatt” letartóztatták, büntetése letöltése után vándorkönyvét vissza kellett kapnia. Elvesztése esetén a mesterlegény „azt a leg közelebb lévő Tisztviselőnél” jelentette, aki – miután az állítás valódiságáról meggyőződött – igazolást adott, mellyel a legény új vándorkönyvet igényelhetett. A rendelet nyomán a vármegye alispáni hivatala – az új okmány kiállítása az ő illetékességi körébe tartozott – kétszáz vándorkönyv beszerzésére adott utasítást, úgy, „hogy egy lapon Magyarul, másikon pedig Némethül légyenek a belé való Rendszabások ki nyomtatva”⁵³ – a magyar melletti második nyelv ekkor tehát már nem a latin volt.

A katonaság és vándorlás közötti összefüggésre már utaltam a kényszer-sorozás intézménye kapcsán. A sorshúzáson alapuló, az egész életre kiható katonáskodás alól minden érintett igyekezett kibújni. Útikönyvében Kohl meg is jegyzi, hogy Ausztriából főleg a katonaszökevények jönnek Magyarországra.⁵⁴

A határ mindkét oldalán érvényes rendszabály értelmében azok, akik „utazó levelek nélkül fognak ugyan azon németh Tartományokban találatni, mind tsavargók az országba vissza utasittassanak [...] vagy ha az

⁵⁰ A helytartótanács 27 601/1836 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/87 1943/1836 (1836.11.05.).

⁵¹ Így például a „Raÿka mező Városbul származó Poltz Mihály névű asztalos Legény az alsó Ausztriai Kormány Széktül nyertt utazó Levéll mellett Külső Tartományokba utazván, mivel az utazó Levélnek ideje már el telt, meg hagyatik, hogy azon Legénynek vissza térésérül vagy mostani tartozkodásárul Jelentés téttesen”. MmL IVA 502a/74 1467/1828 (1828.08.08.). Lásd továbbá például Bechtold György császárközbányai lakos esetét, uo. 2247/1828 (1828.12.30.).

⁵² A helytartótanács 10 492/1829 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/75 819/1829 (1829.06.16.). A rendelet kiegészíti, illetve megismétli a 8369/1826 sz. rendeletben foglaltakat, uo.

⁵³ A helytartótanács 10 492/1829 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/75 819/1829 (1829.06.16.).

⁵⁴ Sőt, mint kocsisától – utalva az ebből fakadó kellemetlenségekre is – megtudhatjuk, „sonst gehen wir Oesterreicher nicht gern nach Ungarn, denn der gemeine Mann muß hier gar zu viel einstecken” (Kohl 1842, III. 4).

ezekben engedtetet idejek már el multt volna, azonnal fogattassanak meg, és a' közelebb lévő hadi Tisztségnek a' Német Regementek részére leendő bé iktatás végett adattassanak által".⁵⁵

E rendeletet két évvel később megerősítették, kiegészítve azzal, hogy az ilyen formán befogott személyek „ha bár Katonaságra alkalmatlanok volnának is, még akkor se vitetessenek többé vissza” Magyarországra.⁵⁶ Ezt 1845-ben csaknem szóról szóra megismételték.⁵⁷

A kutatás során nem foglalkoztam a katonaállítás mögött meghúzódó egyéni tragédiákkal, pontosabban nem nagyon talákoztam erre utaló szöveghelyekkel. Amennyiben a szökés kiderült, és az illetőt a szomszéd országban megtalálták, úgy a hatóságok a törvény szigorával jártak el. Magyar oldalról egyetlen esetet említek, hogy ezáltal mégis életszerűbb képet nyerjünk az eljárás mechanizmusáról. A boldogasszonyi Ladics György 1841-ben a katonaállítás elől szökött át Ausztriába, és elérte, hogy 1843-ra a közeli pottendorfi „urodalom által a' kiköltözésre házasságra való engedelem adatott”. A besorozás érvénye azonban nem szűnt meg, az alól a vármegye nem adhatott felmentést, így Ladics kérte, amennyiben „biztos őrizet alatt” visszaküldik Magyarországra (ezt a vármegye a „Bécsi erdő allyai Kapitányság”-nál kérvényezte), úgy családja eltartásáról intézkedjenek.⁵⁸

A katonaállításból fakadó konfliktusok, illetve az e mögött meghúzódó okirat-hamisítások számának megnövekedésére utal, hogy a negyvenes években a helytartótanács külön rendeletet bocsátott ki, amelyben közli az érintettekkel, hogy az örökös tartományokból „számtalan vándor legények, nem vándorlás, hanem a' katonaság kikerülhetése végett, az ottani hatóságok engedélyezése nélkül jönnek át, itt pedig néhány évet töltvén, az itteni hatóságok által mint magyarhoni lakosok láttatnak el vándorkönyvekkel”, kérve a vármegyét, hogy ezen gyanús esetekben ne adjanak ki vándorkönyveket.⁵⁹

Bizonytalan egzisztenciájú személyek vándorlása

A hatóságok a vándorlás szabályozásakor az állandó lakhely kérdését mindenkor döntő súllyal szerepeltették. Útlevele – a fenti szövegrészletek szellemében – csak annak lehetett, aki jó magaviseletű volt, és honossága kapcsán nem merült fel semmilyen kétség. Ezekkel az önmagukban teljesen logikus, a rendi társadalom gondolkodásmódját tükröző rendelkezésekkel a továb-

⁵⁵ A helytartótanács 10 000/1823 sz. rendelete, hivatkozással a 30 989/1821 sz. rendeletre; vö. MmL IVA 502a/69 971/1823 (1823.07.01.).

⁵⁶ MmL IVA 502a/72 1449/1825 (1825.10.05.).

⁵⁷ A helytartótanács 30 022/1845 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502b 2365/1845 (1848.08.12.).

⁵⁸ MmL IVA 502a/95 1718/1844 (1844.07.16.).

⁵⁹ A helytartótanács 27 127/1847 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/98 2379/1847 (1847.09.15.).

biakban nem is lenne érdemes foglalkoznunk, ha nem lenne még jó néhány sajátosságuk.

A felbomló rendiségben a közösségekből kiszakadó nincstelen egyének spontán vándorlása és a helyváltoztatás szigorú ellenőrzése között feszülő ellentmondást a helytartótanács és a vármegyék egyebek mellett a migráció visszaszorításával kívánták „oldani”. A közigazgatás szintjén is jelentkező rendi széttagoltság miatt a vármegyék állami beavatkozást kívánó problémák esetén, megfelelő felső szintű szerepvállalás hiányában, illetve az ebben való minimális együttműködési hajlandóság miatt, a felmerülő problémákat a maguk joghatóságán belül kezelték. Ez egyben azt is jelenti, hogy csak a saját ügyeikben jártak el teljes odaadással. A vándorlás háttérében meghúzódó motivációk megítélése jól példázza mindezt. Bármiféle, a szegénységgel összefüggő helyváltoztatást a legnagyobb szigorral igyekeztek megakadályozni. A helytartótanács egy 1836-os rendelete egyértelműen rendelkezett erről: „koldulásra utlevelek ne adassanak, hanem minden község a’ maga szegényei’ tartására köteleztessék”.⁶⁰ Moson vármegye hatóságai is rendeletek sorában próbálták megakadályozni a nyomor indukálta vándorlást, mindig hangsúlyozva, hogy azok, akiket természeti csapás ért, nem kaphatnak útlevelet, nehogy így az országban kóborolva koldulásra adják a fejüket.⁶¹ Az effajta kóborlásra rajtakapott személyeket a vármegye hazakísértette (a szomszéd vármegye határára, átadva őket az ottani hatóságoknak, és így tovább).⁶² 1847-ben az országgyűlés ülésézése idején Pozsonyban külön is rendelkeztek arról, hogy a nemkívánatos elemektől tisztítsák meg a várost. Moson megyét gróf Apponyi György értesítette, hogy „a dologtalan csavargók, utlevél nélküliek és egyéb kisebb vétkesek, a megnyitandó országgyűlés ideje alatt minden hétfőn és csütörtökön” a pozsonyi városi pandúrok által a szomszédos megye legközelebbi településére kísértessenek át („biztos őrizet alatt”), majd onnét lakhelyükre, illetve születési helyükre. Az ország felső vidékeire tartozóknak Köpcsényt, az alsó részekről erre vetődötteknek Oroszvárt jelölte ki a vármegye gyűjtőhelyként.⁶³

A koldusok számának megnövekedése, akik közül sokan Bécsbe igyekeztek, Moson vármegyét is súlyosan érintette. A vármegyén ennek kapcsán egy

⁶⁰ Zsoldos 1842, 96.

⁶¹ Vö. pl. MmL IVA 502a/60 95/1814 (1814.01.13.); 1129/1814 (1814.09.28.).

⁶² Lásd pl. Pest város levelét: „Pest Városának Tanácsa [...] az ottan henyélő idegeneket, kik a’ következő Tél lefolyta alatt a’ köz igazgatásnak terhére váltak volna, hazájokba őrizet alatt utasította [...]” Egyben Moson vármegyének is meghagyták, hogy „az ide érkező visszautasítottaknak biztos őrizet alatt tovább kísérését elrendelje, – és azoknak Pest Városába való visszatérését kitelhetőképp gátolja”. MmL IVA 502a/89 1913/1838 (1838.11.15.). Kínos volt, ha betegség, kimerültség vagy alultápláltság következtében hazakísérés közben elhunyt az illető. Ruitek Terézia koldusnak, akit Sopron megyéből kísértek Pozsony felé, egyik gyermeke útközben Köpcsénynél meghalt. A vármegye jobb híján ezentúl igyekezett erre is kiterjeszteni figyelmét: beteg, gyenge embereket nem fogad, egyben kéri, hogy szomszédai tőle se fogadják az ilyeneket. MmL IVA 510/17 (Króner Lajos alispán iratai) E88/1847 (1847.03.08.).

⁶³ MmL IVA 510/17 (Króner Lajos alispán iratai) E 523/1847 (Apponyi levele kelt Bécs, 1847.10.19.; a vármegyéé 1847.10.24.).

dologház létesítésének nagy tetszéssel fogadott ötlete is felmerült.⁶⁴ A bizonytalan egzisztenciák mozgását korlátozni szándékozó rendeletek számának a harmincas évek folyamán végbement növekedéséből arra következtek, hogy az alsóbb, nincstelen rétegek vándorlása erre az időszakra országos problémává terebélyesedett.

A vármegye, mint az „A Megyebéli Koldusok’ és egyéb bitanglok Csavargásainak Zabolása eránt kinevezetett Választottság” jelentéséből kitűnik, már 1833-ban részletes tervezet formájában tárgyalta e problémát, a megoldásokat nagyrészt a szociálpolitika területén keresve.⁶⁵ A javaslattevő bizottság figyelemmel kísérte Sopron vármegye hasonló intézkedéseit, azokat azonban Moson vármegye esetében nem találta kielégítőnek, többek között a végrehajtáshoz szükséges pandúrok hiánya miatt. A bizottság ezért a problémákat saját elgondolása szerint – a célszemélyeket négy csoportra osztva – kívánta orvosolni. Megoldást szerettek volna találni a megye saját szegényeinek ellátására, úgy, hogy „a’ Megyebéli helységek’, helybéli nyomorultjainak, és akármi módon Élelmük’ keresésére képtelen Lakosainak tartására, az ez eránt hozandó végzés által köteleztessenek”. Másrészt a vándor szegények számára is biztosítani akartak valami minimális létbiztonságot, akik a létrehozandó alap terhére juthatnának élelemhez, így „a’ külvidékrül véletlenül, vagy utazás közben valamely helységbe jött, és kétségtelen utilevelekkel bíró szegény vándorlók [...] szempillantati tápláltatásukra az illyes inségbeliektül, az Emberiség szerint meg nem tagadható Alamizsnát” kaptak volna. Harmadsorban gondoltak a mesterlegényekre is, akiknek az ellátása a „nagyobb mezővárosokban” az adott céh felelősségére történt volna, míg a negyedik pontban tárgyalt külföldi szegényeket – feltéve, hogy irataik rendben voltak – „Alamizsnájokat vévén, minden esetre 24 Óra alatti további menetelre és e Vármegye határainak általlépésére” utasították. Az irattal nem rendelkezőket viszont továbbra is a legrövidebb úton kitoloncolták a vármegyéből. A segélyezés ezen rendszere szigorúan egyéni jótékonykodáson alapult, a vármegye saját forrásból nem hozott létre semmiféle alapot. Ellenben felszólította a megyei földesurakat és szolgabírókat az „ügyefogyottak Pénztárának gyökeresítése végett”, miként a vármegye jobb módú jobbágyait is, hogy jeles alkalmakkor (házasság, inasság alóli felszabadulás, ház és telek adásvétele) „nyomorult Embertársait megszanva, azok’ számára, kisebb

⁶⁴ Nagy István másodalispán jelzi, hogy a legközelebbi törvényszéki üléskor „Böhm József Boldogasszonyi Tisztartó Úr” a vármegyét „az e’ megyében naponta szaporodott kóborlóknak száműzetésére annyira szükséges dolgozó háznak létesülésére felszólítja, a’ célba 100. f pp [pengő pénzt] azon hozzáadással ajánl: hogy ezek ezen közhasznu Intézetnek életbeni léptetésig kamatokra, mellyek a’ tőkéhez ragasztandók, kiadattassanak. [...] – Köz tetszéssel, és meleg részvétellel fogadván a’ Megye Rendei ezen a’ közbátorság, mint a’ közállodalom egyik fő céljának előmozdítására tett nemes lelkü indítványát, ’s ajánlatát, Böhm József Tisztartó Urnak.” A dologház melletti érvelésben további figyelemre méltó elem, hogy a közbiztonság szempontjával összekapcsolódik a megye életszínvonalának védelme is: „az annyira szaporodott nem csak a’ közbátorságot veszélyeztető, de az adózó népet mint egy egy második adóval terhelő kóborlóknak e’ Megyétöli száműzetésére”, így a vármegye további 12 pandúr fel fogadásának engedélyéért folyamodott. MmL IVA 502a/93 2535/1842 (1842.10.05.).

⁶⁵ MmL IVA 502a/81 1825/1833 (1833.11.11.).

adományokat adva” enyhítsék azok helyzetét. Ezenkívül a helyi előjárók egyikét és a plébános által javasolt egyik egyházfit kérték meg arra, hogy a hét egy bizonyos napján, a települést körbejárva, „nem csak pénzbeli, de minden könnyebben egynehány napokig eltartható táplálékokbeli alamizsnákat” gyűjtsenek, majd az így összegyűjtött segély egyik részét – kiegészítve a vármegye kezelésében levő, jótékony alapítványok arányos részletével⁶⁶ – a helyi plébános jelenlétében a rászorulóknak között hetente szétosztják, a másik részt pedig a plébános „bölcshatározására” bízva, a „vidéki vándorló szűkölködők” megsegítésére fordítsák.⁶⁷ A vármegye a bizottság előterjesztését nemcsak azonnal elfogadta („helyesnek, és igen czelerányosnak elősmérttetvén”), hanem német és magyar nyelvű plakátokon tüstént ki is hirdette.

Mindez nem volt minden előzmény nélkül. 1831-ben, a kolera idején az osztrák határzár miatt számtalan ausztriai illetőségű személy, sok mesterlegény, utazó is a megyében ragadt. A megyei hatóságok számára ez egyszerre jelentett humanitárius, járványügyi és közbiztonsági kihívást: „[...] Sorsok az Emberiség tekintetéből valósággal Könyörületeségre méltó, de ha tovább is minden táplálás és hajlék nélkül hagyatnának, általok a Köz bátorság könnyen meg zavartathatna, vagy pedig veszedelmes ragadó nyavaláknak Ut nyitthatna.” A megye elrendelte, hogy az itt rekedteket a községek ne engedjék tovább a határ felé, hanem szállásolják el őket, s mindenkinek „naponként léssen járandó egy Katonai Portió Kenyér, és változtatva minden nap vagy egy kevés zöldség, hús, vagy leves”, amit később a vármegye meg fog téríteni. A helyzet alakulását hetente kellett a községek vezetésének a megye felé jelenteni. Végére pedig a Községek Elöljáróinak ajánlatik, hogy a józan Bánás és Emberi érzés által vezéreltetvén, magok is mindenképp azon iparkodjanak, hogy a Községeikben a jó Rend semmi által se háborgattasson.”⁶⁸

Egy 1846-os helytartótanácsi rendeletből azonban az derül ki, hogy az állam a szegények vándorlásának okát még ekkor is kizárólag az elégtelen hatósági fellépésben látta, annak társadalmi-szociális gyökereiről nem vett tudomást.⁶⁹ Egyedüli megoldási javaslatként továbbra is az illető személyek hazakísérése szerepelt, illetve az, „hogy az eként elparancsolt egyének ismét ne kóborolhassanak, azok lakhelyökön is szoros felügyelet alatt tartassanak”.⁷⁰ A vándorlást korlátozó központi rendszabályok legszélesebb köre az

⁶⁶ Így a Nunkovich Alapítvány, a beteg vándorlókat segítő alap maradványa, a Karolina Társaságba befolyt éves adományok nem részletezett arányos része. MmL IVA 502a/81 1825/1833 (1833.11.11.).

⁶⁷ MmL IVA 502a/81 1825/1833 (1833.11.11.).

⁶⁸ MmL IVA 510/7 (jelzet nélküli tisztázat) (Magyaróvár, 1831.07.29.). A kolera elleni védekezés költségeit a vármegye nem az adózó népességre hárította, mert úgy ítélte meg, hogy azt már nem bírni el, hanem a megye földesuraira vetett ki adót. A költségeket 12 ezer forintra tették, amelyet az 1827-ben megajánlott koronázási hozzájárulás módjára szedtek be. A felhívást senki nem utasította vissza. A 16 adakozót tételesen is felsorolja Rákóczi 1978, 73–74.

⁶⁹ Az „idegen csavargók szaporodását főképpen annak lehet tulajdonítani, hogy azoknak születési vagy eredeti lakhelyökre való visszautasítása eránt 1843-dik évi 42 910 – 1844-diki 5502. és 1845 dik évi 29 647. számok alatt kiadott szabály rendelmények némelly hatóságok által vagy igen hanyagul, vagy épen meg nem tartatnak”. A helytartótanács 22 670/1846 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502b 2399/1846.

⁷⁰ A helytartótanács 22 670/1846 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502b 2399/1846.

1847-es éhínség kapcsán került elő. A helytartótanács leirataiban (az első már április 2-án kelt) nyomatékosan felhívta a vármegyék figyelmét a vonatkozó rendszabályok betartására (13 159/1843, 5502/1844, 29 647/1845) és az útlevelkiadás szigorú felügyeletére. A leiratokból itt is a fenti preventív logika olvasható ki, azaz a rossz termés elől más vidékekre vándorlók terhére lennének azoknak, kik amúgy szintén nélkülöznek, így nem kaphatnak útlevelet, azaz „az igaz ok nélkül, egyedül kóborlás, vagy koldulás végett utazni kívánók részére e' jelen körülményekben; – utileveleknek kiadása tiltatik” – amit a vármegye tudomásul vett és kihirdetett.⁷¹ Országos szinten a bevezetett rendszabályok nem vezethettek sikerre, mert 1847. október 27-i keltezéssel újra megismételték a fél évvel korábbi rendelkezést:

„Ujabb tapasztaltatván, hogy a' kivált a' népesebb városok idegen kolduló olly szegényekkel, kiknek legnagyobb része dologkerülő, annyira elárasztatnak, miszerint a' saját kebelbeli szükölködőit ellátni is alig képes hatóság legnagyobb terhére válnak, sőt számos e' féle betegeskedők által a kórházak elárasztatván, ez által a' népre viselhetlen teher háramlik”, így a korábbi rendeleteket megismételve kérik, hogy a vármegyei hatóságok csak a legnagyobb óvatosság mellett állítsanak ki útlevelet.⁷²

Csavargók

A rendszabályok mindig csak általánosságban szólnak a „kóborló” és „tsavargó” személyekről, a levéltári kutatás során azonban előkerült egy 1834-ben keletkezett csavargó-összeírás. Az 1834. augusztus 31-én és szeptember 1-én tartott, az egész megyére kiterjedő razzia során, mint azt a főjegyző írja jelentésében, „34 mindenféle gyanus személyeket becsukattunk”, közöttük kettő, „ágyasnak” mondott, vármegyei illetőségű nőt. A 34 személyből 25-öt „biztos örízet mellett haza is kísértettünk, [...] így csak 9 Személy, kiknek részént hamis, részént semmi okleveleik nem voltak, vagynak e N. Vármegye Fogházába le tartoztattva”.⁷³ A két ágyast leszámítva tehát 32 idegen személyt állítottak elő. Kik is ők? A táblázatos formában ránk maradt listából⁷⁴ megtudhatjuk az előállítottak mesterségét, születési helyét, elfogásuk helyét, okmányaik állapotát, illetve azt, hogy miként rendelkeztek további sorsukról.

Egy süketnémát és két ismeretlen foglalkozásút leszámítva mindenkinek ismerjük a mesterségét. Az általam mezőgazdasági napszámosnak nevezett csoport a legnagyobb, amelyet a nyolc napszámos mellett egy „kapás” és egy, kenyérét szintén napszámos munkával kereső obsitos alkot. A többi 21 személy a kézműipar vagy a kereskedelem valamely ágában jeleskedett. A taká-

⁷¹ A helytartótanács rendeletének sorszáma 9776/1847; vö. MmL IVA 502b 1233/1847; vö. továbbá MmL IVA 502a/98 1233/1847 (1847.04.19.).

⁷² A helytartótanács 45.245/1847 sz. rendelete; vö. MmL IVA 502b 3394/1847; tárgyalását lásd uo. 502a/98 3393/1847 (1847.12.06.).

⁷³ Gr. Zichy Henrik főjegyző jelentéséből. MmL IVA 502b 1647/1834 (1834.09.05.).

⁷⁴ MmL IVA 502b 1647/1834.

csok („posztó tsináló”) ötfős csoportja mellett két szabót, egy vargát, egy kovácsot, egy kádárt, egy nem részletezett szaktudású munkást („fabricában dolgozik”) találunk, míg a nem termelő jellegű iparokat egy mészáros, egy molnár, két pék, két kereskedő, egy bortermelő és egy pálinkafőző, valamint két kocsis képviselte.

Amennyire az az irataikra történő utalásokból kivehető, tizenhárman semmiféle irattal nem bírtak, tizenegyen bizonyosan vándorlásukat töltő mesterlegények voltak, akiknek vándorkönyve hiányosan volt kitöltve, vagy éppen lejárt. Négyőjüknek volt útlevele, de feltehetően szintén hiányos vagy lejárt. Szintén négyen próbálkoztak saját kitöltésű vagy hamisított útlevéllel, egy személynél Pest városának visszautasító levelét találták, egynél pedig a helyi mesterek tanúsítványait, tudniillik hogy az illető régóta náluk szolgál. A születési helyekre pillantva feltűnik, hogy alig van közöttük magyarországi település, sőt magyar nevű személy is csak kettő található: Kis Gáspár „Kartzáról”⁷⁵ és Szigethy Miklós a szintén Pozsony megyei Szentgyörgyről. Őket leszámítva valamennyi név német, illetve legalább két esetben zsidó származásra utal.⁷⁶ A születési hely három esetben nem ismert (a helyi illetőségű két ágyast nem számolva). A 29 ismert helység közül a megyebéli Zurány mellett csupán a Vas megyei Pinkafő, a Nyitra megyei Sasvár (Sassin) és Sopron városa magyarországi település; 25-en tehát az örökös tartományokból, illetve a birodalmon kívülről érkeztek.

Különösen érdekes, hogy a csavargásért előállított személyek további sorsáról miként határozott a vármegye, összehangolva a fennálló rendelkezéseket a gyakorlattal. Sikertült azonosítanom azt a kilenc személyt, akiket a vármegye tömlöcbe csukatott: valamennyiőjük olyan külföldi, akiknek vagy hamisított útlevele volt, vagy nem rendelkeztek iratokkal. A letartóztatottak közül egyedül Gebbmán Magdolna, Fuchs Antal József ágyasa magyarországi, pontosabban megyei honosságú (levéli). Társát, a tétényi Brunner Erzsébetet ellenben szabadon bocsáthatták, mert neve mellett semmilyen bejegyzés nem olvasható. Mindazon személyeket azonban, akiknek a vándorkönyve vagy útlevele amúgy szabályosan volt kitöltve, csak érvényessége járt le (erről nem készült feljegyzés, így ezt inkább csak sejtem), csakúgy azokat, akiknek személyét a befogadó közösség igazolta, az útlevél vagy vándorkönyv kiállításának helyére utasították („szoros örízet mellett”), vagy az eredeti lakhelyükön kérvényezendő elbocsátó levélért hazaküldték. Az utóbbiak esete jól rávilágít arra, hogy a korszakban, ha valakinek sikerült beilleszkednie választott új közösségébe, akár évtizedekig is élélhetett ott anélkül, hogy jelenléte a hatóságoknak szemet szúrt volna. A Szentpéteren élő napszámos, Kirschbauer György „[m]inthogy a Szent Péteri Tanács bizonyítványa szerint mult 20 Esztendők olta nálok dolgozna [...] – eleresztetett”, hasonlóan a stájerországi születésű, szintén szentpéterei Kohlrecker Mátyáshoz, aki „már 20 Esztendők olta ő nálok szorgalmatossan dolgozna”. A kremsi kerületből származó és Mosonban tevékenykedő

⁷⁵ Fényes Elek Karcsa néven 12, egymáshoz közel fekvő Pozsony vármegyei települést említ (Fényes 1851, II. 180).

⁷⁶ Kohn Löbl kereskedő és Sommer Izsák pálinkafőző.

Litschauer Mátyás kocsmárosról kollégái igazolták, hogy „10 Eszt. e’ Megyében hiven szolgált” – a meglepő ismét csak az, hogy egy frekventált helyen, kocsmában dolgozó egyén miért csak egy megyei razzia alkalmával került a hatóságok látókörébe. A további kutatásnak fontos kérdése lenne annak megválaszolása, hogy az ilyen státusú személyek hogyan adóztak, miként regisztrálták őket.

A rendiségben egykoron élő szabályozás tehát egyszerre tűnik hiányosnak és elégtelennek, illetve kérlelhetetlen szigorúságúnak és merevnek. Bizonyos jelenségekkel vagy esetekkel szemben látszólag elnéző volt, pedig csupán figyelme nem terjedt ki rá. A vármegye eljárásának merevsége a befogott néma férfi esetében a legszembetűnőbb, akiről semmiféle adatot nem sikerült kideríteniük, mivel iratokkal sem rendelkezett. Némasága nem adott felmentést számára a kóborlás vétké alól. A mindenkire kiterjedő honosság követelménye az ő esetében is erősebbnek bizonyult, ezért „a’ megye határából kikisértetett”. Hogy a szomszéd vármegye aztán mit tett vele, továbbkísértette-e valamerre, vagy visszatoloncolta, nem tudni. Tény, hogy még ilyen szélsőséges esetben is az adott probléma eltávolítása volt az első reakció, az eltávolítást fizikai valóságában és az eljárás eszmeiségében egyaránt érve.

Összegezve a 34 személyt érintő razzia vizsgálatából levonható következtetéseket, elsőként azt emelném ki, hogy a 19. század első felében – a maival szemben – a csavargó fogalmának egy teljesen más jelentése (is) volt. A csavargó ekkor elsősorban a honosság nélküli, az idegen, nem pedig a lumpen elem szinonimája. Így mesterséggel és – tegyük hozzá – „nyugati” származással bíró egyének sorolódtak közéjük pusztán azért, mert a papírjaik nem voltak rendben. A listán egyetlen „kóborló cigánnyal” vagy koldussal sem találkozunk. A vándorcigányok, amennyiben a vármegyében felbukkantak, feltehetőleg már a szokványostól elütő kocsijukkal, ruházatukkal stb. felhívták magukra a helyi hatóságok és közösségek figyelmét, akik minden ilyen esetben azonnal riadóztatták a vármegyét. Ennélfogva ők külön kategóriát képeznek, szemben a mesterséggel bírókkal, akik mind nyelvileg, mind kulturálisan könnyen belesimulhattak a helyi közösségekbe.

A csavargók és hontalanok elszaporodásától való félelmet nem befolyásolták a tények, adott esetben az, hogy ténylegesen csak 34-et állítottak elő az egész megyéből. Nagy biztonsággal kijelenthető tehát, hogy ez félelem nem valószínű veszélyen alapult, hanem inkább szubjektív érzés volt, amelyet a rendi világ állandóságába és kiszámíthatóságába vetett hit motivált.

A rendeken kívül: cigányok és zsidók vándorlása

A cigányokra némileg eltérő jogszabályok vonatkoztak, esetükben ugyanis még nagyobb szigorúságot írtak elő. Hangsúlyoznám, hogy a rendi helyzet itt is elsősorú tényező: cigányok alatt valamennyi esetben a „kóborló” vagy „sátoros” cigányok értendők, a letelepedett, egy-egy falu úrbéres társadalmába betagozódott cigányság nem tartozott e rendelkezések hatálya alá.⁷⁷ A csoportos utazásukat tiltó rendelkezések háttérében egyrészt a bűnözéstől való félelem húzódik meg, másrészt a kóborlás szokását veszélyesnek tartották az éppen megindult polgárosodásukra, illetve letelepedésükre nézve. Ez utóbbi elgondolás logikáját jól tükrözi a helytartótanács egy 1843-ból való leirata:

„Míután legfelsőbb helyről tudósítás szerint, a’ Morva országba, és Austriai Sléziába tartózkodó cigányok, 1784 évtől kezdve, az illető hatóságok nem tsekély igyekezete, és fáradsága által valahára mégis a’ nevezett tartományokban állandó lakásra, és a’ polgári társaság céljaival megegyező rendes életre vezéreltettek, ’s annál fogva gondos óvakodás szükséges lévén, nehogy más országok, és tartományokban bizonyos, és állandó élet mód nélkül kóborló, és ott gyakran megjeleni tapasztalt cigányok által polgárisodások zsengejében elcsábítván, előbbi vándorságukba ismét ne rohannanak; ugyan azért az állandó ’s becsületes élelem keresés nélkül kóborló cigányok, – az ezek osztályán kívüli ugyan, de utilevel nyerhető képességgel nem bíró egyedek eránti felsőbb rendeletek ép-ségben tartása mellett, – a’ fönnevezett tartományokba meneteltül tellyességgel tilalmazandók lennének, Tisztelt Uraságtoknak legfelsőbb parancsolat következtében meghagyatik: hogy a’ cigányoknak adandó útilevek ovatossága eránt, legközelebb f. é. Augustus 9-ről 29394 számú, ’s abban hivatkozott előbbi rendeletekhez általános alkalmazásuk mellett, a’ Morva és Austriai Sléziába útilevet kérő cigányok eránt mindenkor szemük előtt szigoruan megtartsák; hogy a’ több éveken át szelid, jámbor, és becsületes élet módot nem követő, annál fogva a’ kóborlók tsapatjába sorolandó egyedeknek sem egyenként, annál kevésbé többed maguknak, vagy csoportoknak útilevél tellyességgel nem adatható.”⁷⁸

⁷⁷ Vö. a megyei cigányösszeírás tabellái, MmL IVA 502b 618/1838. Az is igaz, hogy a letelepedés ténye önmagában még elégtelen volt, valamekkora földbirtok is szükségeltetett például a ló tartáshoz. Vö. „A’ Megyebéli leveles házzal bíró uj Polgárok esedeznek, hogy nékiek a’ ló kereskedésre, és tartásra engedelem adattassék.” A vármegye álláspontja szerint a felsőbb és megyei végzések kimondják, hogy „csak a’ gazdasággal bíró uj polgároknak engedik meg a’ ló tartást és ennél fogva a’ folyamodóknak kérelmek az e’ részben fenn álló Megyebéli szigorú végzésekhez képest, semmi szin alatt sem tellyesíttethetik.” MmL IVA 502a/89 1324/1838 (1838.08.06.).

⁷⁸ A helytartótanács 41 454/1843 sz. leirata; vö. MmL IVA 502b 520/1843.

A közigazgatás, a helytartótanáctól a szolgabírókig bezárólag, idegvéve az osztrák oldalon levőket is,⁷⁹ nemcsak nagyfokú bizalmatlansággal tekintett a cigányokra, hanem jelenlétüket, hasonlóan más, állandó letelepedéssel nem bíró személyekéhez, nemkívánatosnak tartotta. A rendelkezések ellenére a honossággal nem rendelkező cigányok folyamatos problémát jelentettek a hatóságoknak. Ez abból is kitűnik, hogy a vándorlásukat akadályozó rendelkezéseket, a részükre történő útlevel-kiadás tilalmát csaknem minden évben megismételték. A helytartótanács egy 1835-ös, a korábbi évtizedekre is visszatekintő leirata szépen példázza mindezt:

„Azon tapasztalásnál fogva, hogy ez’ ország’ környékében nagyobb számmal és pedig Kocsikon utazó Czigányok által külömbnemü lopások és nevezetesebb rablások követtettek el” [- így, emlékeztetve az 1794. március 21-én 4052. szám alatt kelt rendeletre -] az ollyas Czigányoknak kik csoportossan járnak, – semmi esetben, – egyes Czigány Személyeknek pedig szükséges vigyázattal, és csak akkoron, ha ezeknek születésük helye, és utazásuk okvetlensége bebizonyíttatnak, adatthatnak Utazó-levelek [...]. [Illetve még egyértelműbben:] tsak az állandó és több évi fedhetetlen erköltsi viselete által magát megkülönböztött, ‘s tisztességes kézi munkája által élelmét kereső czigánynak adathatik útlevel [...].”⁸⁰

Esetleges megjelenésükkor az elfogott személyeket egyszerűen kivezettették a vármegyéből.⁸¹ Mivel a kóborlást valamennyi vármegyében tiltották, az ily módon szőnyeg alá söpört probléma természetesen nem oldódott meg. De nem is oldódhatott meg, hiszen ezen késői, de még mindig masszívan közösségekben gondolkodó rendiségben a „honosság”, a valahova (pl. uradalom, mezőváros) való tartozás alapvető feltétele volt annak, hogy az egyén bármi-féle, a közösségből eredeztethető joggal, így a szabad helyváltoztatás jogával

⁷⁹ Például a bécsi erdőaljai kerület (VUWW) azzal kereste meg a vármegyét, „miszerint Czigányokat semmi esetre Austriában való utazásra úti levelekkel el ne lássák”, hozzáfűzve, hogy az elmúlt időszakban megszorodott rablások felderítésében segítők 50 pengőforint jutalmat kapnak. A leiratra történő utalás hiányzik, vö. MmL IVA 502a/94 1468/1843 (1843.05.05.).

⁸⁰ A helytartótanács 41 454/1843. sz. rendelete, vö. MmL IVA 502b 520/1843. E rendelkezést azután az 22 356/1812 (09.09.), a 7303/1813 (03.23.), a 33 467/1814 (12.27.), a 22 165/1832 (08.28.) és a 12 652/1833 (05.14.) sz. rendeletek újólágg helybenhagyták, vö. MmL IVA 502a/84 897/1835 (1835.05.05.). Hasonló tartalmú rendeletet bocsátott ki 1846-ban a helytartótanács, melynek főbb pontjai a következők: 1. „Czigányoknak útlevelek csak az esetben adathatók, ha bizonyos mesterség illetőleg kézmű általi becsületes kereset módjukat tellyes hitelességgel bebizonyítják, és többeknek útlevellel egyszerre leendő ellátása, vagy csoportozva utazása szigoruan tiltatik” – kivéve az aranymosókat, de csak vonatkozó területeken. 4. Amennyiben az útlevel lejártáig az adott személy nem tér vissza lakhelyére, úgy kóborlónak minősül. 7. „Azon vagyonuk, mellynek igaz birtokát hitelesen be bizonyítandják, természetben nálok hagyandó, ellenkező esetben az készpénzre fordítatván illető hatóságának átküldendő.” 8. „A’ melly községben a’ lakossággal együtt összeiratnak, ott állandó lakásuk megengedendő, ‘s hatósági felügyelet alatt tartandók, hogy kóbor vágyuk ujra fel ne élesztessék.” A helytartótanács 19 304/1846 (1846.08.04.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502b 2877/1846. Lásd még Zsoldos 1842, 97.

⁸¹ Pl. a vármegye végzése 1836-ból: „[...] ha csapatokban a’ Vármegyében Czigányokat megjeleni tapasztalnak, tehát azokat a’ megyébül, de elégséges örizet mellett kiutasítani el ne mulasszák.” MmL IVA 502a/87 1735/1836 (1836.10.05.).

rendelkezzék. A szomszéd vármegyék szintén a kiutasítás eszközével éltek, a bizonytalan egzisztenciájú cigányok, csavargók így egyenesen predesztinálva voltak korábbi életmódjukra.

A zsidókra vonatkozóan nem voltak érvényben külön rendszabályok, a cigányokhoz hasonlóan őket is rendeken kívüliségük és az ebből fakadó bizalmatlanság miatt ítélték meg szigorúbban, mozgásukat azonban nem korlátozták. Sőt, az ún. zsidó bíró intézménye jelzi, hogy az általuk népesebben lakott helyeken, a földesúr és a megyei hatóságok engedélyével, közigazgatási autonómiával bírtak; útlevelet például 1838-ig saját hatáskörben állíthattak ki maguknak. Az alispán ekkor azért javasolta ezen jog megszüntetését, „mivel a tapasztalás [...], hogy a Zsidók az illető község pecsétjét, és a Birónak alá írását utánozván, tetemes csempességekkel élnek”, ezért kötelesek az „illető község Keresztény Birójától Bizonyítványt szerezni”.⁸² Az alispáni javaslatot a vármegye elfogadta. Lehetséges, hogy a zsidó bíró jogkörének megnyirbálása azzal is összefüggésben van, hogy a vármegye 1838-ban vezette be az egységes útlevéllajstromot, így e döntés a vármegyei közigazgatás központosítása, hatékonyabbá és átláthatóbbá tétele mentén is értelmezhető.

Osztrák részről a zsidókra, rendeken kívüliségük miatt, alapvetően ugyanazon rendszabályok vonatkoztak, mint a cigányokra: jelenlétüket csak szigorú feltételek mellett engedélyezték, de semmiképp sem tartották kívánatosnak.⁸³

Illegális bevándorlás és kitoloncolás

Az eddigiekből kitűnik, hogy az útlevelügy meglehetősen bürokratikus eljárásrendje eleve csak a honossággal rendelkezőknek, azaz a rendi hierarchiában meghatározott társadalmi ranggal és lakhellyel bíróknak kedvezett. Nemkívánatosnak tekintették az adott helyen honossággal és biztos egzisztenciával nem rendelkezőket, a csavargók meglehetősen tágan értelmezett csoportját. Moson a többi vármegyéhez képest annyiban kivétel, hogy az országhatár, a belső vámhatár, Bécs közelsége és a főútvonalak miatt a vándorlásból fakadó nehézségek nemcsak mint vármegyei problémák, hanem mint a két ország közötti konfliktusok is jelentkeztek. Az egy uralkodó kormányozta két ország eltérő jogrendje, a két ország érdekérvényesítő erejének különbsége, benne az önálló hatalmi tényezőként politizáló vármegyével, jól szemléltethető a migránsügy kezelése kapcsán. Ausztriában a kiépültebb közigazgatás és belügy miatt eredményesebben küzdöttek meg a nemkívánatos vándorlással, mint Magyarországon.

⁸² MmL IVA 502a/89 848/1838 (1838.05.10.).

⁸³ Vö. pl. még 1843-ból is a 15 221 sz. helytartótanácsi leiratot: „Stájerhonban a zsidók időzését korlátozó, és a cigányok kereset mód nélküli meg jelenésüket tiltó felsőbb rendelés; az utilevelek kiadásánál; szigoru megtartása, intéztetik.” MmL IVA 502a/94 1571/1843 (1843.06.06.).

Bár Moson vármegye és Alsó-Ausztria viszonya formálisan a jogegyenlőség mentén szerveződött, a gyakorlatban a vármegye kiszolgáltatott helyzetben volt Alsó-Ausztriával szemben. Az illegálisnak minősített vándorlás terén ez azt jelentette, hogy a megye területén befogott, honosságukról igazolással is ellátott személyeket csak nagy nehézségek árán tudta Ausztria felé kitoloncolni. Ezzel szemben az osztrák hatóságok, kizárólagos bizonyítékként elfogadva a befogott állítását, miszerint ő eredetileg magyarországi illetőségű, nyomban a határra kísértették az ilyen személyeket, nem győződve meg az állítás valóságáról. E konfliktusok – de általában valamennyi, a határ körüli szimbolikus vagy valódi összetűzés – a húszas évek vége felé jelentkeztek először élesebb formában, majd fokozódtak egészen 1848-ig.

Moson vármegye ezen esetek megszaporodása miatt 1827-ben önálló lépésre szánta el magát: miután éveken át hiába kérte többször a helytartótanács és a főherceg közbenjárását,⁸⁴ saját hatáskörben kívánta visszaállítani a kölcsönösség elvét, amihez a helytartótanács jóváhagyását is meg akarta szerezni.⁸⁵ A kiváltó ok az volt, hogy a birodalom és a Bajor Királyság között már 1823-óta érvényben volt egy toloncegyezmény,⁸⁶ melyet a két kormány 1827-ben megújított. A vármegye úgy érezte, amennyiben e téren a birodalom belül nem sikerül a kölcsönösség és az azonos elbírálás elvét érvényesíteni, úgy a magyar érdekek csorbát szenvednek.⁸⁷

„Mivel gyakrabban tapasztaltott, hogy ha innénd idegeny Országokból való tsavargók Austria felé el utasittatnak, azokat tovább késértetés végett az Austriai Törvényhatóságok nem vették által, ha tsak meg nem volt bizonyitva, hogy valóban onnénd eredendők a honnénd valóknak vallották magokat lenni, – ellenben pedig az is bizonyos, hogy Austriából tovább kísértetés végett számtalan csavargók küldetnek részszerént Ns. Soprony Vármegyén által, részszerént Prukbul ezen Megyébe a nélkül, hogy eredeti helyek az illető Törvény hatóságok Tanú Leveleikkel meg vólnának bizonyitva, 's illyenek közt olyan is találtatott, aki megyebélinek vallotta magát, holott innénd valónak lenni nem találtatott, tehát itt is az határoz-

⁸⁴ „Ezt mi már több ízben a Cs. 's Kir. Fő Hertzegségednek és a N. M. Kir. Helyt. Tanátsnak be-jelentvén azon rendszabásnak, melly tsak azt gátolja meg, hogy ezen Ország az illetén gyűlevész és sokszor veszedelmes kőborlóktul ki tisztittathasson – meg váltóztatása eszköz-léséirt esedeztünk, de ekkoráig mindég foganat nélkül könyörögtünk.” MmL IVA 502b 1588/1827 (B) (1827.09.05.).

⁸⁵ Vö. „Hogy pedig az Austriai Törvényhatóságok ennek a rendszabásnak nem ismirésivel magokat ne menthessék, ha hozzájok az el utasittatandó tsavargók vissza küldetnek, tehát alázatossan könyörgünk, méltóztassék Cs.'s Kir. Fő Hertzegséged és a N. M. K. [Nagyméltóságú Magyar Királyi] Helyt. Tanáts ezekrül az Austriai Kormányshéket tudósítani.” MmL IVA 502b 1588/1827 (B) (1827.09.05.).

⁸⁶ Erről az 1827. évi 28 039 sz. leirat tudósított. Vö. MmL IVA 502a/73 1588/1827 (1827.09.06.).

⁸⁷ Vö. „[...] most pedig a f. e. [folyó esztendő, azaz 1827] Sz. Iván hava 26 16907^{1k} szám alatt költ Intézetből azt kellett látnunk, hogy azon rendszabás a Bavariai Ország részérül tetetett nyilatkoztatásnak következésében meg is újjítatott. Hogy tehát ebbéli igazságos kérésünk foganatlan volt méltán fájlaljuk, de hogy Austria részérül Magyar Országba utasított tsavargokra nézve költsönössen ugyan hasonló mód nem követtetik, azt még sokkal jobban kell fájlal-nunk.” MmL IVA 502b 1588/1827 (B) (1827.09.05.).

tatik meg, hogy ha illetően Csavargók küldetnek jövendőben mint Magyar Országiak a Vármegyébe, de vélek az illető Törvényhatóságoknak arrul szöllő Bizonyittások, hogy valóban Tőlök valók és hozzájuk való viszályküldetéseket kívánnyák, nem küldhetnek, tehát által ne vétessenek, hanem oda a honnénd küldettek ugyan azon kísérő által, kik őket ide vezették, tüstént, vissza küldessenek. Ennek a meg határozásnak következtetésében tehát Fő és All Szolga Bíró Uraknak az az utasítás adatik, hogy ezen Végzésrül a Vármegye szélén lévő Községek elöljáróit tudósíthassák, meg parantsolván nekik, hogy magokat szorossan hozzá alkalmaztassák. Hogy azonban nemes Soprony Vármegye is a hová Auszriából a Csavargók küldetni szoktak, hasonló rendet szabhasson vagy ha nem szabna, és Tisztviselőihez efféle Bizonyittások nélkül való Csavargók innénd vissza küldetnek, azoknak vissza leendő késértetéseket meg rendelhesse, ezen Rendszabásrül Levél által azon Ns. Vármegye tudósíttatni rendeltetik.

Úgy szinte a Nagy Méltóságú Királyi Helytartó Tanács is Felírás által aláztatossan meg fog kérteteni, hogy ezen az Auszriai Törvény hatóságoknál is gyakorlásban lévővel kölcsönös Rendszabásnak hozásáru az Auszriai Kormány Széket tudósíttatni, és egyszersmind eszközölni méltóztassék, hogy azon Tartománybul olyanok, kikrül az illető Magyar Országi Törvényhatóságoknak nyilatkoztatásai is meg nem küldetnek, ezentúl ennek a Vármegyének ne utasíttassanak, mert nem fognak általvitetni, hanem mindenkor vissza utasíttatni.”⁸⁸

Moson vármegye beadványának további sorsa nem ismeretes előttünk. Valamiféle közvetett hatása azonban lehetett, mert a helytartótanács már egy év múlva a földesuraknak kihirdetendő leiratában azt írta, mivel az örökös tartományok felől egyre több jobbágy jön útlevél nélkül Magyarországra, felszólítja az illető törvényhatóságokat, hogy e jobbágyokat küldjék vissza születési helyükre, illetve hogy részükre ne adjanak jobbágyi vagy házassági engedélyt.⁸⁹ Úgy tűnik azonban, nemhogy e rendeletben foglaltak nem teljesültek, az alsó-ausztriai kormány egy újabb – a vármegye által megalázónak vélt – rendszabályt is hozott. Bár a bevezetett újítás – elméletileg – szintén kölcsönösségen alapult, azaz Moson vármegye azt saját hatókörében ugyanúgy érvényesíthette volna, ez mégsem történt meg, sőt a vármegye előbb szerzett tudomást róla a gyakorlatból, mintsem hivatalos úton a tudomására jutott volna. Alsó-Ausztria kormánya ugyanis „a’ Körében eső uradalmaknak meg hagyta, hogy ha tisztátalan, vagy öltözet nélküli személyek vezetnének hozzájuk, azokat el ne fogadják”. Egyben megkérte a magyar hatóságokat (itt: Moson vármegyét), hogy hasonlóan járjanak el, azaz „az illyes személyeket a’ kísérőktől el ne

⁸⁸ MmL IVA 502a/73 1588/1827 (1827.09.06.).

⁸⁹ A helytartótanács 27 768/1828 (1828.10.14.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/74 2029/1828 (1828.12.05.). Egy 1839-es rendelet alapján ez annyiban módosult, hogy a kiutasított személyeket „nem a’ szomszéd ausztriai falusi Bírósághoz, hanem mindenkor az illető Uradalomhoz késértessék”, amiről a kísérőknek tanúsítványt is kellett kérniük. A bécsi erdő aljai (VUWW) „kerületi tisztség” közvetíti a wolfsthal uradalom panaszát (iktatószám nélkül). Vö. MmL IVA 502a/90 257/1839 (1839.02.05.).

fogadják, hanem azok által vissza késértessék”.⁹⁰ Annak ellenére, hogy Mosonban csak novemberben tárgyaltak erről a rendeletről, a vármegye már nyáron szembesült az új tényállással: a Troppai kerületből származó, kóborlason ért Müller Józsefet 1840 májusában Bécsbe kísértették, majd az ottani hatóságok által „tisztátalansága végett, – de egyszersmind azért is, hogy előbb itten ruháztassék, – ide vissza küldetett”. A rendek „méltán a’ legnagyobb illetődéssel vévén” a bécsiek eljárását, „hogy még az idegen kóborlókat ruháztassa”, a helytartótanácsához fordultak, „hogy hason vakmerő intézkedésektől a’ nevezett városi Tanács annak útján eltiltassék”.⁹¹ Az ügy további folyamányairól itt sincs tudomásom. Feltűnő, hogy az ezt követő két évtizedből az útlevélügy kapcsán nem nagyon kerültek elő a két ország közötti újabb konfliktusokra utaló dokumentumok. Mindebből arra is következtethetnénk, hogy a panaszok orvoslást nyertek. Feltevésem szerint azonban – miként erre a más jellegű, de a határmentiséggel szorosan összefüggő konfliktusokból (pl. csempészet) következtünk – a napi gyakorlat nem ebbe az irányba mozdult el, inkább a beletörődés lehetett a valódi ok. Az illegális vándorlás problémakörének meglétére utal az is, hogy a témát még 1848-ban is tárgyalta a vármegye, sőt, azt a követutasítások közé is felvette. A vármegyén tett indítvány elsősorban az uradalmakat szólította fel óvatosságra a betelepíteni szándékozó külföldiekkel szemben, immár a nemzeti eszme jegyében: „[a] külföldieknek minden válogatás nélküli felvételek ’s honunkbani gyakori megtelepedéseik nemzetiségünknek ártalmas lévén”.⁹²

⁹⁰ 32 590/1840 sz. alatt tudósítás az alsó-ausztriai kormány rendeletéről; vö. MmL IVA 502a/91 1870/1840 (1840.11.11.).

⁹¹ MmL IVA 502a/91 1159/1840 (1840.07.03.).

⁹² MmL IVA 502a/99 328/1848 (1848.01.27.). Vö. még Vas megye tiltakozása az osztrák betelepülők ellen: „[...] azon merények, mellyek nemzetiségünk ellen legujjabb időkben elkövetettek, – ’a német népfaj salakjának tömeges berohanásai által még inkább neveltetnek [...]” A vasiak véleménye mosoni részről mind „a’ nemzetiség, mind a’ köz bátorság tekintetébül pártoltatott”. MmL IVA 502a/97 2558/1845 (1845.10.07.).

A belső vámhatár működésének jogszabályi háttere és gyakorlata a paraszti kereskedelem szemszögéből

„Fuhrleute, Schiffer, Lastträger, und überhaupt Leute, deren Beschäftigung in dem Transporte von Waaren besteht, werden, sobald sie in der Ausübung dieser Beschäftigung begriffen sind, nicht nach den für Reisende bestehenden Bestimmungen behandelt.“¹

Az útlevelüggyel megkezdett vizsgálódást a megye, de a tágabb régió sajátosságai miatt is indokoltnak tűnt kiterjeszteni a határ mibenlétének körbejárására is. Amennyire egyszerű a válasz arra, hogy hol is húzódott a határ egykoron, annyira nehéz rekonstruálni, hogy az egykoron élők fejében miként is konstituálódott a határ. Hiszen – miként azt Bruck esetében már láttuk – a Lajta mentén több határsík is egymásra rakódott, úgymint ország-, vám-, megye-, tartomány-, uradalom- és településhatár. Az úrbéres népesség által folytatott, Ausztriába irányuló kereskedelmi tevékenység csak akkor érthető meg, a jogszabályi keretek ismeretén túl valamelyest a határ antropológiai, tapasztalattörténeti aspektusaival is tisztában vagyunk. A formális keretek és az informális gyakorlatok egymásra vetítése, ütköztetése a késő rendi világ hatalomszerkezeti, uralmi viszonyainak ismeretéhez is közelebb vihet. A határral és vámokkal kapcsolatos konfliktusok nehezen választhatók szét, jóllehet sokszor egészen távoli jelenségek kerülnek így egy kalap alá. A kései rendiség ezen a területen sem tudott egységes és hatékony szabályozást érvényre juttatni, emiatt a kereskedelem, fuvarozás, földművelés, őrlés céljából történő határátlépéseket és esetleges konfliktusaikat nem lehet a csempészek, a vámbérlők, a vármegyei és alsó-ausztriai hatóságok generálta összetűzésekről leválasztva kezelni. S ráadásul mindez összefügg a kereskedelem szabályozásával, ezért az erre vonatkozó rendelkezéseket – különösen, ami a paraszti népességet illeti – szintén itt ismertetem.

Ausztria–Magyarország határát így egyszerre tekintem a formálisan létező állam- és vámhatár mellett a rendi és vármegyei autonómiák és joghatóságok határának is, ahol sűrítve és egymással összekapcsolódva bukkannak fel az érdekellentétek. Ami például valamely vármegyei adózó szemszögéből jogtalan vámbüntetés, az a vármegye számára egy alattvalója jogainak és így magának a vármegye joghatóságának, sőt az ország szuverenitásának megsértése, az osztrák hatóságok értelmezésében pedig egy külföldi csempész vagy csempészgyanús idegen – preventív – megbüntetése. Még ha utólag viszonylag jól rekonstruálható, hogy az egyes esetekben valójában mi történhetett, az is látszik, hogy egy-egy konfliktus minden érintettben más és más reakciókat szült, melyek a forrásokban felbukkanó érvelésekből kiolvashatók.

¹ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 28.§.

Egy további olvasat lehetne az államhatárnak kulturális és mentalitásbeli határként való értelmezése, aminek vizsgálata semmiképpen sem lenne spekuláció, hiszen a forrásokban, még ha ritkán is, de a nyugatról érkezők beszámolnak arról a benyomásukról, hogy a Lajtától keletre, a nyelvi és nemzetiségi egyezések dacára, egy teljesen más világ kezdődik.² A mentális-kulturális határ észlelésével – mint a vizsgált problémán túlmutató kérdéssel – azonban a továbbiakban nem foglalkozom.

Jogsabályi háttér

A paraszti kereskedelem szabályozása, a házalás

A rendi jog szigorúan szabályozta a kereskedelemre jogosultak körét; mindenki csak a papírjainak megfelelő árucikkkel kereskedhetett. A szatócsok, ha nem engedélyezett külföldi árut árultak, úgy földesuruk bírósága előtt kellett felelniük, ha pedig csempészesen érték őket, a legközelebbi harmincadhivatalban jártak el ellenük. Másodszeri tettenéréskor megfosztották őket engedélyüktől.³ A jogcím nélküli kereskedést szigorúan tiltották, a házalás itt súlyosbító körülményként esett latba. Ha a tettenérés éjszaka történt, súlyosabb megítélés alá esett, mint a valótlan adatok közlése határátlépésnél.⁴ Ismételt lebukásnál nemcsak hogy büntetést kellett fizetni a csempészett áru után (amellett, hogy lefoglalták), hanem a kereskedő lovát, kocsiját és más eszközeit is elkobozhatták.⁵

² Az osztrák, pontosabban az alsó-ausztriai paraszt ideáltípusa ennek megfelelően a következő: „Die Bauern von Nieder- und Oberösterreich haben von allen Bauern der österreichischen Monarchie [...] ohne Zweifel die höchste Stufe von Wohlbefinden und Freiheit erreicht. [...] Summa summarum aber bleibt es nichtsdestoweniger doch ausgemacht, daß der österreichische Donaubauer alle anderen, sowohl in Bezug auf Bildung, Solidität des Charakters, feste Begründung und Anerkennung seiner Menschenrechte, als auch in Bezug auf den Betrieb der Landwirtschaft und seine Wohlhabenheit bei Weitem übertrifft.” (Kohl 1842, II. 48–49.) Ezzel a képpel áll szemben ugyanezen szerző tapasztalata, amit a Sopron megyei Pecsényédre (Pöttschingbe) érkezvén élt át: „Ich konnte mich nicht darüber zufrieden geben, wie ganz total anders auch dieser Ort schon aussah, als die österreichischen Dörfer, obgleich er nun ein Stündchen von der österreichischen Gränze liegt und obgleich hier die Grundbevölkerung noch überall deutsch ist. Der Stallknecht in Pöttsching trug die Kleidung und Instrumente eines Schlächters.” (Uo., III. 3.) Hecke, ha lehet, még plasztikusabban fejezi ki a határ mosoni oldalán tapasztalható mentalitásbeli eltéréseket, amikor így ír: „Demjenigen, welcher aus dem Norden oder Nordwesten hierher kommt, fällt immer auf, wie dies im Osten noch viel deutlicher sich ausspricht, ziemlich allgemein das Streben vorherrscht, mit wenig oder mit nur zeitweiliger Mühe wohl viel zu erwerben, daß dagegen die Sparsamkeit viel weniger kultiviert wird, was freilich mit der alle Schichten der Bevölkerung durchbringenden Lebenslust zusammenhängt.” (Hecke 1861a, 33.) Érdekes szempont Riehlé, aki a Hainburg–Rohrau–Kismarton–Eszterháza vonalat Haydn életműve és hatása kapcsán mint a „modern abszolút zene” határát jellemzi (Riehl 1892 [1868], 374).

³ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 96. §.

⁴ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 85. §. A vámosok korruptségéről – délvidéki tapasztalatok alapján – lásd n. n. 1783, 68–81.

⁵ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 93. §.

A kis tételben áruló kereskedők közül a házalók működését szabályozták a legrészletesebben. Jóllehet ez a fogattal járó parasztok kereskedelmét nem érinti, jelentősége miatt röviden erre is kitérek.

A házalást Ausztriában 1570-ben betiltották, csak 1785-től lehetett ismét szabadon üzni, igaz, a városokban csak a vásárok idején. A kereskedésnek ezt a formáját a korszakban mind Magyarországon, mind az örökös tartományokban az 1787. június 4-én kiadott, majd egy 1811. július 5-én kelt rendelettel (Hausierpatent) megújított jogszabály szabályozta: a megyétől vagy a városi magisztrátustól nyert igazolvánnyal volt űzhető, és már az éves vásárokon kívül is engedélyezték a mezővárosokban és szabad királyi városokban. A házalás feltétele az örökös tartománybeli nőknél a betöltött húsz-, férfiaknál a harmincéves kor (magyarországiaknál ez alatt is), illetve az ún. házalóigazolvány (Hausier-Paß) kiváltása volt, amit az állandó lakhellyel rendelkező igénylő számára, maximum egyéves időtartamra az illetékes körzeti hivatal (Kreisamt), Bécsben a rendőr-főkapitányság (Polizeidirektion) egyetértése mellett a városi tanács (Magistrat) állított ki. A házalóigazolvány csak arra a tartományra volt érvényes, ahol azt kiállították, máshol a házaló maximum 14 napot tartózkodhatott. Ennek birtokában a házaló jogosult volt minden, belföldinek minősülő termék árulására.⁶ Tilos volt a házalás külföldi árukkal, csokoládéval, cukorral (az utóbbiakkal azért, mert a hazai árut nem lehetett megkülönböztetni a külfölditől), vágott marhával és könyvekkel. 1811 után egy sor további termék kikerült az engedélyezett cikkek köréből: valamennyi fűszeráru, párolt olajok, égetett szeszek, gyümölcs/narancslikőr [Rosoglio], kenőcsök és tapaszok, mérgek, emberi és állatgyógyszerek, higany, antimon (Spießglas), illetve ebből készült termékek, ásványi savak, ólom, mézeskalács, nyalánkságok, képek és rézmetszetek, drágakövek, arany, ezüst, nem lepecsételt belföldi áruk, lottó, patkányméreg.⁷

Lényeges, hogy csekély adóterhük miatt szigorúan tiltották a házalók számára a fogattartást, amivel jogosulatlan versenyelőnyhöz jutnának.⁸ A külföldi árukkal való házalás tilalma alól egyedül a krajnai gottschee-i uradalom

⁶ Ottenthal 1828, 7–10, 40, 68, 7; Kopetz 1829–1830, I. 506–507; Krapf 1844, I. 463–464. Alsó-Ausztriában a zsidók nem házalhattak (uo., I. 464).

⁷ Ottenthal 1828, 58–61, 64.

⁸ „Die ungarischen und siebenbürgischen Unterthanen, welche hausieren wollen, haben sich beim Uebertritte über die Zwischenzoll-Linie bei einem deutsch-erbländischen Zollamte zu stellen, und daselbst durch ein Zeugniß ihres Vizegespans oder eines Stuhles-, oder Vizestuhlrichters, und rücksichtlich auf die Siebenbürger des Komitats- oder Stuhloffizialates oder des Magistrates darzuthun, daß die zum Hausieren berechtigt sind.” (Krapf 1844, I. 465. Vö. Klenner 1835–1836, II. 73.) Házalni csak gyalogszerrel volt szabad: „Das Hausieren mit Waaren auf bespannten Wägen bleibt ein- für allemal verbothen, weil einerseits dadurch zu manchen Unterschleifen Anlaß gegeben wird, anderseits aber das Hausieren bloß auf den kleinen Detailhandel beschränkt seyn soll, und es unbillig wäre, wenn Leute, die den Handel schon dergestalt im Großen betreiben, daß sie ihre Waaren in bespannten Wägen herumführen, sich durch das Hausieren den bürgerlichen Lasten und Steuern entzögen, welche doch die übrigen ordentlich ansäßigen Kaufleute zu tragen haben.” (Krapf 1844, I. 466.) Ugyanez állt a raktározásra is. Vö. a nezsideriek panasza a zsidó házalók ellen, akik „kotsikon horgyak partékaikat, le-tévő helyeket tartanak, a hol vasárnap is alattomossan árulnak”. MmL IVA 502a/72 803/1826 (1826.06.05.).

alattvalói kaptak mentességet.⁹ Amennyiben olyan örökös tartományba mentek, ahol bevezetésre került a kereseti adó, úgy azt a házalóknak is meg kellett fizetniük.¹⁰ Az 1836. évi VI. törvénycikk 7. paragrafusa alapján a házalás adómentes keresetté lett: „Azok kik nyitott bolt nélkül házról házra úzik a kereskedést, ezentúl minden taksa-fizetéstől mentek lesznek.”¹¹

Bár a rendelkezések sok tekintetben korlátozónak tűnnek, az úrbéres népesség kereskedelmi tevékenysége – az állam érdekeivel is összhangban – nagy szabadságot élvezett: „a szénával, szalmával, hájjal, sajttal, szalonnával [...] és minden Elelembeli Tzikkelekkel, nem különben a Lovakkal, Szarvas, és apróbb marhákkal” valamennyi tartományban szabadon lehetett kereskedni.¹² A forrásban néven nevezettekhez képest általános érvennyel a következő könnyen átlátható felosztás és szabályozás volt mérvadó: valamennyi mezőgazdasági termék a szabadon árulható („freye”) kereskedelmi cikkek közé tartozott. A kivitel – és a paraszti kereskedelem szempontjából – a legfontosabb a gabona, a marha, a bor, a fa, a viasz, a gyapjú és a gubacs és még néhány más mezőgazdasági termék volt. Ezen termékek kereskedelmét csak a piaci, a vám- és az egészségügyi előírások szabályozták. Míg Magyarországon a gubacszedés és makkoltatás joga 1836 után is földesúri jog maradt, miként a nemes erdei gyümölcsök (dió, gesztenye) haszonvétele is, „minden egyéb erdei vad gyümölcsöknek szedése a Jobbágyoknak szabad” volt.¹³ Az 1836. évi VI. törvénycikk 7. paragrafusa emellett gyakorlatilag érvényben hagyta a korábbi szabályozást: „a Jobbágy, bár miféle természetényeinek (egyedül azokat kivéven, miknek árulásától különös Törvény által van eltiltva) akár kisebb akár nagyobb mértékben s mennyiségben lehető eladását ezentúl is minden taksa-fizetés nélkül teljes szabadsággal gyakorolhatja”.¹⁴ Sőt, kereskedelmi jogaik tovább bővültek azzal, hogy immár boltot is nyithattak.

Korlátozott hatókörű, illetve szabályozott kereskedelmi tevékenységnek (beschränkte Handelsbeschäftigungen) számított az engedélyhez kötött (nagy)kereskedelem és a rendszeres kiskereskedelem (förmliche Kleinhandel), így a házalás (Hausierhandel) és szatócskodás (Krämerey) is, emellett a mérgező és robbanóanyagok, illetve a salétrom kereskedelme – összességében tehát a termékek egy szűk köre.¹⁵ Ezek szabályozásán túl azonban az úrbéres népesség életvilágában domináló, a kereskedelmet is alapvetően jellemző informális viszonyokat a felvilágosult abszolútizmus nem roncította szét, hanem saját érdekeit is szem előtt tartva, teret nyitott azok kibontakozásához.

⁹ Krapf 1844, I. 466.

¹⁰ „Die aus Ungarn kommenden Hausierer haben aber, so bald sie eine Provinz des Hausier-Handels wegen betreten, wo die Erwerbssteuer eingeführt ist, gegen Lösung eines Steuerscheines einen Steuerbetrag von fünf Gulden zu entrichten.” (Ottenthal 1828, 87.)

¹¹ *Magyar törvénytár* 1836–1868, 35.

¹² A helytartótanács 29 950. sz. rendelete (1814.11.22.); vö. MmL IVA 502a/63 493/1817 (1817.04.03.).

¹³ 1836. évi VI. tc. 4. § (*Magyar törvénytár* 1836–1868, 34).

¹⁴ *Kiemelés tőlem* – H. G. K. *Magyar törvénytár* 1836–1868, 35.

¹⁵ Kopetz 1829–1830, I. 506.

Határ és vám

A határral elsősorban mint vámhatárral, nem pedig mint országhatárral kívánok foglalkozni, s arra keresem a választ, hogy a határátkelés hétköznapi – paraszti – résztvevői milyen szabályokkal találták magukat szemben, az útlevelügy szabályrendszere mellett miként épült fel a (kis)határforgalomban jellemző áruszállítás rendszere.¹⁶

A vámtételek változásait már a vizsgált időszakban is önálló kiadványokban hozták nyilvánosságra, akárcsak az eljárásrend esetleges módosításait. Külön vámjogszabályok voltak érvényesek Ausztriában és Magyarországon, összességében azonban azt tapasztaltam, hogy inkább csak területi hatályuk volt más, tartalmuk gyakorlatilag megegyezik.¹⁷ A vámolás eljárásrendjének vázlatos – e Moson vármegyére koncentráló kutatás szempontjából releváns információkat hordozó – bemutatásakor az örökös tartományok számára 1788-ban kiadott szabályozást, a Magyarország és Ausztria viszonyát rendező 1784-es harmincadrendszabást és az 1835-ös vám- és jövedéki törvényt használtam.¹⁸ Ezekon kívül nagy segítségemre volt még két korabeli jogszabály-magyarázat is.¹⁹

A határon átvezető utak, attól függően, hogy komolyabb kereskedelmi funkcióval vagy csak helyi jelentőséggel bírtak, eltérő jogi szabályozás alá estek, miként a vámhivatalok is. Az áruk jellegétől függött, hogy milyen jogkörű harmincadhivatalnál léphették át a határt. A határszabályozás megkülönböztette a kereskedelmi vámhivatalokat (Commerzial-Zollämter) és a hétköznapi forgalmat felügyelő vámhivatalokat (Ämter für täglichen Verkehr),²⁰ az előbbieket kereskedelmi ki- és belépőállomás név alatt is ismeretesek (Kommerzialein- und -ausbruchstation).²¹ A határ menti térségben a forgalom fokozása érdekében az áruk úthoz kötésének szabálya jóval enyhébb formában érvényesült: az itt található helységek bármelyik úton,

¹⁶ Idehaza nem született még összefoglaló munka a határ egykori működéséről. A határkutatáshoz összehasonlító megközelítésben újabban lásd Duhamelle–Kossert–Struck 2007. A határ egykori megítéléséről, történeti alakulásáról cseh–morva–osztrák viszonylatban lásd Komlosy–Büzek–Svátek 1995.

¹⁷ „Die Bestimmungen über die Bedingungen, unter denen der Uebertritt der Zoll-Linie Statt findet, gelten auch für den Uebertritt der Zwischen-Zoll-Linie, welche Ungarn und Siebenbürgen von den übrigen in dem gemeinschaftlichen Zollverbande begriffenen Ländern scheidet.” (Klenner 1835–1836, II. 93.) Továbbá: „Waaren Ungarischen oder Siebenbürgischen Ursprunges sind in den Ländern, in welchen die Zoll- und Staats- Monopols Ordnung Wirksamkeit erhält, nachdem dieselben der Einfuhrverzollung unterzogen wurden, in Absicht auf den Verkehr, dann in absicht auf die Ausfuhr in das Ausland oder einen Zollausschuß, den eigenen Erzeugnissen dieser Länder gleich zu behandeln.” (Uo., 95.)

¹⁸ *Allgemeine Zollordnung 1788; Allgemeine Dreyßigstordnung 1784; Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835.*

¹⁹ Klenner 1835–1836; Krapf 1844.

²⁰ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 7. §.*

²¹ Vö. Skerlecz 1914b [1791, 1826], 206; *Allgemeine Dreyßigstordnung 1784, 1. §. II. József alatt (1784) nyolc új harmincadhivatal létesült az osztrák–magyar határon, melyek felett a soproni gyakorolt felügyeletet (Fallenbüchl 1984, 49).*

bármelyik belépőállomáson, harmincadhivatalon keresztül behozhattak élelmiszert és egyéb közszükségleti cikkeket.²²

Legeltetés céljából le lehetett térni a megjelölt útvonalról, illetve át lehetett hajtani a határon a jószágokat, csak eladni nem volt szabad belőlük.²³ A szabályozás ennek megfelelően megkülönböztette az ún. vámutakat és mellékutakat.²⁴

A vámutakról²⁵ vámköteles termékekkel nem volt szabad letérni, a mellékutak használatát azonban jól meghatározott kivételek könnyítették. A jogszabály első helyen a határon átnyúló birtokok művelésének előfeltételeként említi a legeltetést és a mezőgazdasági munkákat, feltéve, hogy az érintett személyek és jószágok még aznap hazatérnek.²⁶ A halászati termékeket (die Erzeugnisse des Fischfanges) – romlandóságuk miatt – szintén lehetett mellékutakon is szállítani.

A legfontosabb mégis talán a zárópasszus, amely ugyan kevés konkrétummal szolgál, ám világosan jelzi, hogy a határövezetben az átbirtoklás egyértelmű esetein túl a helyi szokásokat és a forgalom erősítését tekintették mérvadónak:

„E célból az egyes termények megőrlésére, továbbá a vámhatár által elválasztott birtokok termésének betakarítására vagy utóbbiak megművelésére, és egyáltalán a határ mentén élők [Gränzbewohner] közlekedésének megkönnyítésére a helyi viszonyokra [Ortsverhältnisse] és a szomszéd

²² *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 2. § A magyarországi (Erdély nélküli) fővámhivatalok (Haupt-Legstätte) a következők voltak: Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Zágráb és Temesvár. Vámhivatalok (Legstätte): Sopron, Győr, Nagyszombat, Késmárk, Máramarossziget, Debrecen, Újvidék, Varasd, Károlyváros, Fiume és Zengg. Osztrák nézőpontból kereskedelmi behozatali állomások (Kommerzialeinbruchs-Stationen) Alsó-Ausztria irányában: Bécsújhely (Neustadt), Wimpassing, Bruck an der Leitha, Prellenkirchen, Wolfsthal, továbbá: Neudorf, Gajár (Gayring), Magyarfalu (Ungeraijen) és Szentjános. Megint csak osztrák szemszögből a napi forgalom számára nyitott behozatali állomás (Einbruchs-Stationen zum tägl. Verkehr) működött Alsó-Ausztria irányában a következő településeken: Landsee, Karl, Pilgersdorf, Forchtenau, Lichtenwerth, Neufeld, Hof an der Leytha, Steinbruch, Marchegg, Nagylévárd, Schwarzenbach. (*Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, A melléklet. Lásd még Klenner 1835–1836, Beilage. Verzeichniß sämmtlicher Zollämter des österreichischen Kaiserstaates nach den verschiedenen Provinzen. (oldalszám nélkül).

²³ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 2. §.

²⁴ Zollstrassen: „diejenige Land- oder Wasserstrassen, auf denen den Waaren der Eingang und Austritt über die Zoll-Linie gestattet ist“. „Alle anderen über die Zoll-Linie führenden, mit dieser Bezeichnung nicht versehenen Strassen und Wege sind Nebenwege.“ (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 20. §.

²⁵ Határvám (Zoll) és nem útvám (Maut) értelemben.

²⁶ „Lebendes Vieh, das auf nahe Weideplätze, oder zu den Verrichtungen der Landwirtschaft über die Zoll-Linie getrieben, und noch an demselben Tage zurück gebracht wird, mit Beobachtung der besonderen nach den Verhältnissen der Oertlichkeit angeordneten Vorsichten.“ (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 25. §.) A legeltetett marhák szabadon átléphetek a vámhatáron, miként a tőlük nyert tej, vaj és sajt is vámentesen volt visszahozható, de az időközben született borjú is. Amennyiben viszont hosszabb ideig legeltettek, s nem tértek vissza még aznap, úgy azt a legközelebbi vámhivatalban be kellett jelenteni. A konkrét eljárásrend esetében ellenben megint csak a helyi viszonyok voltak a mérvadóak (nach der Beschaffenheit der Ortsverhältnisse) (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 221. §.).

államban elfogadott eljárásra tekintettel és a fennálló államszerződések figyelembevételével”²⁷ szabályozzák e kérdéskört.

A magyar harmincadhivatalok teendőit nem egy esetben az osztrák vámhivatalok látták el, ezek a statisztikai kimutatásokban a „Zollämter, welche ausser dem Zoll noch andere Gefälle zu besorgen haben” rubrika alatt szerepelnek.²⁸ Az „egyéb jövedéki adók” (árupecsételés, fogyasztási adó, sóvám stb.) közé tartozott a magyar harmincad is. A mosoni határszakaszon a *sommereini*, *prellenkircheni*, *rohraui*, *brucki*²⁹ és *wilfeinsdorfi* harmincadhivatal feküdt az osztrák oldalon. A megyében Gátán, Köpcsényben, Körtvélyesen és Nezsiderben nyílt mód a vámkezelésre (Körtvélyeshez tartozott a lajtafalui és a nemesvölgyi, Nezsiderhez pedig az újfalui és parndorfi útlevélvizsgáló).³⁰ Bruckban – mint fentebb bemutatásra került – a vasút megnyitásával az állomáson is létesült egy harmincadhivatal, de már magyar oldalon.³¹ A hozzájuk vezető utak, a brucki és a köpcsényi átkelőket leszámítva, melyeket a bécsi országút keresztezett, egyértelműen mellékutak voltak. Térképen jól látszik a hivatalok telepítésének logikája. Kevés kivétellel közvetlenül a határ két oldalán elhelyezkedő településekről van szó, melyeket egyes esetekben több, a másik országba tartó út is keresztezett, a harmincadhivatalok így olcsóbb fenntartás és nagyobb forgalom mellett láthatták el feladatukat. Délről észak felé haladva osztrák oldalon a sommereini és a wilfeinsdorfi harmincadok útjai magyar oldalon Császárkőbányánál lépték át a határt, az út azután Nezsiderbe ment tovább. Rohrauból az út a határ innenső felén kettévált, s Parndorf és Újfalú felé tartott, ahol útlevélkezelésre nyílt mód. Prellenkirchen a Lajtafalú–Gáta, Körtvélyes és Nemesvölgy irányába futó utak kereszteződésében feküdt.

Áttérve a vámolás mikéntjére, az volt a fő alapelv, hogy valamennyi, a határon átkelő árunak meg kellett jelennie a harmincadhivatalnál, míg a személyeknek a határvámhivatalban (Zoll-Grenzamt).³² Ha az adott útirányban több vámhivatal is volt, úgy mindig az útba eső legelső hivatalban kellett a vámolást elintézni – kivéve azon árufajtáknál, ahol elő volt írva, hogy melyik hivatal végzi elvámolásukat. Ugyanez vonatkozott a belső vámhatárra is.³³

²⁷ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 25. §.

²⁸ Vö. a *Tafeln* sorozatban a 10. táblát (Zollgefälle), pl. *Tafeln* 1837. A harmincadosok munkaköréről, feladatairól és javadalmazásáról, napi bevételeik könyveléséről lásd *Instruction* é. n. [1807].

²⁹ Mind az osztrák, mind pedig a magyar vámhivatal Bruckban volt. A brucki vám 1277 óta létezett, majd 1526-ban a gróf Harrach család vásárlás útján jutott hozzá. „Sie hatte die Funktion einer Grenzmauth.” 1745–1749-ben a kincstárra szállt vissza. „Die Ablöse für die Mauth wurde von der Ministerialbancodeputation mit 100 000 fl festgesetzt.” (Bowman 1950, 176.) A magyar harmincadhivatal a 214-es számú házban működött, míg az osztrák vám a 272-esben (Christelbauer 1920, 26–27). Vö. még Klenner 1835–1836, melléklet.

³⁰ vö. *Schematismus* 1806, 332–347; 1833, 319–334; *Tiszti névtár* 1845, 1847, 353–372. A dőlttel szedett helyeken egyesített vám- és harmincadkezelés volt. Vö. még Klenner 1835–1836, Beilage. Verzeichniß sämmtlicher Zollämter des österreichischen Kaiserstaates nach den verschiedenen Provinzen. (Oldalszám nélkül.)

³¹ *Tiszti névtár* 1845, 1847, 394.

³² *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 3–4. §; *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 27. §.

³³ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 153. §.

Ahol a vámhivatal nem közvetlenül a határon feküdt, ott a határon felállított bemondóhelyeken (Ansage-, illetve Avisopost) adtak igazolást az áruról, a marhák számáról stb., amit a vámhivatalban be kellett mutatni.³⁴ Az országból kivinni szándékozott áruk után először a magyar harmincadot kellett megfizetni, majd az osztrák beviteli vámot. Ha valamely okból vitás helyzet állt elő, akkor a szállítmányt a határról bekísérték a vámhivatalba (Begleitung).³⁵

Az 1 forint érték alatti áruk után nem kellett harmincadot fizetni.³⁶ Ha az illetőnél nem volt semmi elvámolnivaló, úgy egy ún. Freibolletét kapott, ha volt, akkor Zollbolletét, amit kérdéses esetben be kellett mutatnia.³⁷ Az illető ezzel igazolta magát az örökös tartományokban, tehát azt, hogy nem csempész, illetve hogy árujával minden rendben van.³⁸ A Freibollete ezért az útlevelhez hasonló funkcióval is bírt.³⁹ Vámmentességet élveztek a külföldiek – így a magyarok is – kocsijuk, ruháik, fehérneműik után.⁴⁰ Az elvámolandó áru után a harmincadvámot azonnal és készpénzben kellett megfizetni, amiről a határt átlépő személy bolettát kapott (Zahlungsbollete). A bolettáért, ha a vám összege nem haladta meg az 1 forintot, II. József idején 1 krajcárt, ha pedig ennél több volt, 3 krajcárt kellett fizetni (Zeddelgeld [Zettelgeld]).⁴¹ A vámhivatali ügyintézés színhelye az ún. Amtsplatz volt, ami lehetett közvetlenül a hivatal udvarán, de akár azon kívül is.⁴² A kivitt áru elvámolása súly, darab és érték szerint történt, a súlynál a bruttó súlyt vették alapul.⁴³

³⁴ Itt is volt néhány racionális könnyítés. Az Ausztriába történő kiviteltkor – amennyiben a határon tett vámáru-nyilatkozat valamennyi előírásnak megfelelt – a vámhivatalt a következő esetekben nem kellett felkeresni: „Von der Anordnung der Stellung zu einem Zollamte für die Einfuhrverzollung sind bloß *ausgenommen*“: azon tárgyak, melyeket külföldről történő behozatalukkor darabszámuk után vámolnak, „insbesondere lebendes Vieh, dann die Gegenstände, welche *offen* und *unverpackt* geführt werden“ [...] „Diese Ausnahme findet nur statt, wenn die *Erklärung* an der Gränze nach den Benennungen und den Maßstäben des *Einfuhr-Zoll-Tariffes* eingebracht, die Beschau von dem Gränz-Zollamte auf die für die *Einfuhrverzollung vorgeschriebene* Art gepflogen wurde“, és ha az adott hivatal jogosult az adott áru elvámolására. (Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 134. §.)

³⁵ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 29. §.

³⁶ „Die unter 1 fl. im Werth betragende Feilschaften sind dreyßigstfrey [...]“ (*Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, Preambulum.)

³⁷ Schmidl 1834, 29.

³⁸ Egy sor magyarországi termék vámköteles státusának háttérében, azaz hogy nem lehetett utánuk Freibolletét igényelni, a valószínűsíthető csempészet állt. Ahogy törvénytárgyában Krapf fogalmaz, ezen áruk kvázi büntetővámját az indokolta, hogy „in Ungarn und Siebenbürgen die Zoll- und Staatsmonopolsordnung und das Gefällenstrafgesetz nicht wirksam sind, folglich die in den noch fortlebenden Dreyßigstvorschriften wahrnehmbaren Lücken von Schleichhandlunternehmern für den ganzen Umfang des Zollgebiethes auf eine sehr bedrohliche Weise benützt werden könnten, um Waaren, welche über die Ungarn und Siebenbürgen trennende Zoll-Linie eingeschwärzt worden sind, unter der Deckung von Bolleten über Gegenstände, die bereits abgesetzt worden sind, im ganzen Zollgebiethe zu verbreiten“ (Krapf 1844, I. 432–433).

³⁹ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 10. §.

⁴⁰ Schmidl 1834, 29.

⁴¹ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 9. §.

⁴² Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 9. §.

⁴³ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 48. §.

A paraszti népesség ausztriai piaci jelenlétének megkönnyítése több jogszabályi helyen is tetten érhető. Minden eladásra szánt kereskedelmi cikkről (Kaufmannswaren) a határ kilépő oldalán írásos árubevallást (Waarenerklärung) kellett adni.⁴⁴ Az 1784-es szabályok szerint szóbeli eredetnyilatkozatot csak az utazók tehettek, amennyiben megbízhatónak tűntek.⁴⁵ Ötven évvel később sokkal megengedőbb a törvény, a szóbeli nyilatkozat lehetőségének köre kibővült.⁴⁶ Bizonyos áruk eredetéről – körük igen széles – nem kellett írásos igazolást adni:

„hulladék (mint például salak, szőrhulladék, cinreszelék stb.), mindenféle hamu, ánizs és csillagos ánizs, fák, bokrok, mindenféle élő növény, ide értve a komlódugványt is, friss és szárított bogycsok, mindenféle seprű, teli és üres méhkas, sör hordóban egy akóig bezárólag, tajtékkő, levelek és virágok, állatvér, pióca, söрте, kenyér, vaj, nyers vagy sózott bél, állati és ásványi trágya, mindenféle föld, közönséges ecet, tojás, toll és tollszár, nyers bőr és irha, közönséges és feldolgozott bárány-, birkabolyh, -bőr, ill. dögbőr, édeskömény, hal (kivéve a szárított, sózott, füstölt és marinált tengeri halat), gerebenezett, illetve gerebenezetlen len, friss, sózott, vagy füstölt hús, illetve kolbász; friss és aszalt termény és gyümölcs, takarmány, fonal (a pamut és selyemfonal kivételével), friss kerti és gumós növények, szárnyasok, zöldség, gabona és hüvelyes, gipsz, fű, szőr, szecska, rongy, gerebenezett és gerebenezetlen kender, szősz, mindenféle seprő, széna, tűzi- és épületfa, méz, komló, szarv, méz, köröm és pata, korpa, fokhagyma, mindenféle csont, gubacs és gubacsliszt, kő- és faszén, gyógyfüvek és virágok; rák és béka, kréta, kömény, lomb, agyag, cserzőlé, maláta, nyers és csi-szolt márvány, nád- és hánctakaró, liszt, nyers fémek, tej és túró, moha, diók, gyümölcskocsonya, gyümölcsmust, kender-, len-, répaolaj és ezek olajpogácsái, friss, szárított vagy eltett olajbogyó, szurok, szőlővessző, marha, mindenféle mag, homok, zsurló, gyapjúbolyh, gyapjú, nád, háj, disznó- és libazsír, szalonna, csiga, szivacs, elkészített ételek, pelyva, keményítő, metszett és nyerskő, kőfaragó munkák, porzók, lisztből készített tészták, agyagáru (a porcelán, kőedény, majolika és fajansz kivételével), tőzeg, faggyú és faggyúgyertya, feldolgozatlan viasz, kocsikenőcs, kocsik és szánok, ásványvizek, borkő, borszőlő, kóc, vadhús, hurka-kolbász, gyökerek, mindenféle hagyma, cérna (kivéve a pamut- és selyemcérnát).”⁴⁷

Hasonló kedvezményben részesültek a széles értelemben vett kézművesek (Handwerker) is.

„Írásos tanúsítvány nélkül a kézművesek a következő, az iparukhoz igazodó mennyiségű tárgyakon adhatnak túl, amennyiben azok nem kontrollkötelesek, illetve amennyiben e tárgyak, termékek saját műhelyükből

⁴⁴ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 6. §; Klenner 1835–1836, II. 93.

⁴⁵ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 5. §.

⁴⁶ Jóllehet az 1830-as évek közepén még mindig az 1788-as, illetve az 1795-ös harmincadtábla tételei voltak érvényesek (Klenner 1835–1836, I. 2).

⁴⁷ Klenner 1835–1836, II. 64–65.

származnak, úgy azokat átadhatják vagy elküldhetik egy másik iparosnak. Úgy mint

festékek és színezőanyagok, bádogáru, kefeáru, szalmaáru, kesztyűsmunkák, közönséges nemezkalap, kosárfonómunkák, bőr, lenből és kenderből készített szőttés kötöttáru, szíjgyártók és bőröndösök termékei, szappan, lakatosmunkák, kötelesmunkák, szitaáru, asztalosmunkák általában, gyapjúból készült közönséges szövet és posztó a helyi népviselet számára [„für die landesübliche Tracht des Landvolkes”], illetve az ezekből készített ruhák, cipészáru.”⁴⁸

Nem nehéz e listából a paraszti gazdaság és háziipar termékeit azonosítanunk. Leginkább a házalók és a parasztok árukészlete tartozott ide, „amelyek vámolása nem korlátozódik a vámhivatalokra [Zoll-Legstätten, Haupt-Zollämter], ha ugyanakkor egy személy szállítja, vagy vonóállat segítségével nélkül vontatott kordén szállítják.” Ide tartozott továbbá behozatalkor, azaz a magyar kivitelkor minden olyan tárgy, „melyektől a segédvámhivatalok a mennyiségre való tekintet nélkül megvehették a beviteli vámot”. A marhák esetében tíz darab volt a mennyiségi határ, az értékük után megvámolt termékeknel pedig 20 forint.⁴⁹

Az érték megadásánál a termelőhelyen szokásos ár volt a mérvadó.⁵⁰ Amennyiben a nyilatkozat nem felelt meg a valóságnak, vagy hamis adatok szerepeltek benne, úgy elrendelheték a vámhivatali vizsgálatot (zollämtliche Untersuchung), amely lehetett külső és belső (äußere und innere). Az előbbinél alapvetően a darabszámot vizsgálták, míg az utóbbinál a mennyiséget és a minőséget is.⁵¹ Az írásbeli nyilatkozatot – az olasz tartományokat leszámítva – mindenütt német nyelven vették fel, a szóbelit „in der Landessprache des Ortes”.⁵² A nyilatkozatot szabadon lehetett megfogalmazni, érvényes ellenben csak akkor volt, ha szerepelt benne a küldő személy vagy a fuvaros neve és lakhelye, az áru jellege (Beschaffenheit), a céltelepülés, az irány, a járművek száma és rakterük (Behältnisse) mérete.⁵³

Az áruk jellegén túl, az árut szállító kereskedő vagy fuvaros személyétől és papírjaitól is függött, hogy további, bizalmi jellegű könnyítéseket kapott-e, vagy sem. Ismert és megbízható kereskedők és fuvarosok esetében a nyilatkozaton szereplő aláíráson túl a vámhatóság nem kívánt újabb biztosítékokat a maga számára.⁵⁴ Kik feleltek meg ennek a kritériumnak? „Árutalványozás szempontjából ismert és megbízható kereskedőnek vagy fuvarosnak azon személy tekinthető, aki a vámhivatalnál az esetében eljáró helyi előjáróság tanúsítványával igazolja, hogy belföldön lakó, kereskedelem-

⁴⁸ Klenner 1835–1836, II. 65–66.

⁴⁹ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 63. §.

⁵⁰ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 90. §.

⁵¹ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 83–86. §.

⁵² *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 64. §.

⁵³ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 67. §.

⁵⁴ „Ist die Erklärung von einem bekannten und sichern Handelsmanne oder Fuhrmanne ausgestellt, so bedarf es außer der Unterfertigung der Erklärung von Seite des Ausstellers keiner weiteren Sicherstellung.” (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 133. §.)

re vagy fuvarozásra jogosult honi személy, akinek vagyona nem áll csődeljárás alatt.” A kereskedőktől ezenfelül a cégjelzésről is kértek igazolást, ami a kiállítás napjától számított két évig volt érvényes.⁵⁵

A törvény – szintén a megbízható kereskedőknek és fuvarosoknak – további könnyítést adott arra az esetre, ha nem volt biztos, hogy az átvitt árut maradéktalanul el tudják adni. Nekik, amennyiben hat napon belül visszatertek, csak visszafele jövet, az eladott mennyiség függvényében kellett harmincadot, illetve beviteli vámot fizetni.⁵⁶ „Azon kereskedők számára, akik helyzete ismert és biztos, a nyereszkesedésre [Spekulation] bejelentett áruk kivitele engedélyezett, anélkül, hogy eközben meg kellene fizetniük a kiviteli illeték összegét.” A vámnál minden fuvaros és kereskedő kapott egy bolettát (Losungbollete), melyen az áru fajtáját és mennyiségét tüntették fel.⁵⁷ Azoknak, akiket a vámosok nem ismertek, ha árujuk egy részét nem tudták eladni, a megmaradt készlettel visszaúton ugyanannál a harmincadnál kellett átlépniük a határt, ahol „a kivitt, de vissza nem érkező áru után vagy megfizették a harmincadot, vagy a már megfizetett harmincadból levonva, a megmaradt visszatérő áru után visszaadták annak összegét.”⁵⁸ Az eddigi, általánosan érvényes szabályok mellett, több passzus kimondottan a határ menti részeken és a belső vámhatár mentén élők gyakorlatához igazodott. A rendeletalkotók tisztában lehettek azzal, hogy a határ csak kivételes esetben valami merev, formálisan létező képződmény, a határsáv pedig leginkább egy étellel teli, vibráló övezet, ahol a napi gyakorlat más, finomabban kimunkált szabályozókat kíván. Természetesen a határ menti lakosság is jobban kötődött a saját közösségéhez, mint a szomszédos területekhez, ugyanakkor Moson vármegye esetében a határ két oldala gazdaságilag és kulturálisan is egy régiót alkotott. Ebből következően a szomszédos alsó-ausztriai és a Lajtán inneni területek közösségei egymással intenzív kapcsolatban álltak, a kölcsönös egymásrautaltság jellemezte a helyzetüket. E speciális viszonyt szabályozó rendeletek viszont nem egy esetben eltérő jogértelmezésre adtak módot.

A vármegye nyugati szélén például – főleg Parndorfban – bevett szokás volt, hogy gabonájukat Bruckban őrlötték meg. A kivitt, majd lisztként visszahozott gabona alak- és minőségváltozása egyértelmű volt, a határon azonban nem egy esetben kétségbe vonták, hogy kinyerhető-e ennyi liszt a kivitt gabonából. Szintén vita tárgyát képezhette, hogy a megőrletni kívánt gabona

⁵⁵ *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 134. §.

⁵⁶ „Es ist zur Erleichterung des Besuches der Märkte mit geringen Feilschaften ein abgekürztes Losungsverfahren gestattet. Solches findet [...] nur bei jenen Waaren Anwendung, welche in so geringer Menge und von solcher Beschaffenheit vorkommen, daß nach bestehenden Vorschriften deren mündliche Erklärung gestattet ist. Ferners müssen derlei Waaren auf Jahr- oder Wochenmärkte in der Nähe der Zwischen-Linie bestimmt seyn, und von dem Markte wenigstens innerhalb sechs Tagen entweder zurückgelangen, oder für sie die Gebühren entrichtet werden. Die Märkte, an welche Feilschaften mit dem abgekürzten Verfahren versendet werden dürfen, müssen sich eines lebhaften Verkehres über die Zwischenzoll-Linie erfreuen, und sollen nicht in einem mehr als zwei Meilen von selber entfernten Orte statt finden.” (Krapf 1844, I. 441–442; lásd még uo. I. 439.)

⁵⁷ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 50. §.

⁵⁸ *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 51. §. Lásd még Klenner 1835–1836, II. 95–96.

kereskedelmi mennyiségű-e, vagy sem.⁵⁹ Az előkerült konfliktusokat a fejezet második részében mutatom be.

A szabályozás további lényeges és a kutatás szempontjából is releváns elemei az éjszakai áruszállításra, a hálózásra és kimondottan a belső vámhatár használatára vonatkoznak.

A határkörzet (Gränzbezirk) kiterjedése nem került külön meghatározásra. Annyi tudható róla, hogy a vámhatár (Zoll-Linie) mentén húzódott, a terpadottságokhoz igazodva, emellett fokozott felügyelet alatt állt. Az, hogy Moson megyében mekkora sávot alkotott a határkörzetnek tekinthető rész, egyelőre nem ismeretes, de hozzáteszem, hogy ennek meghatározása még a kortársaknak is gondot okozott.⁶⁰

A határkörzetben csak a vámhatóság engedélyével lehetett éjszaka árut szállítani, ez alól kivételnek számítottak a földművelés, az erdőgazdaság és a bányászat nyersterményei (rohe Erzeugnisse des Feldbaues stb.), feltéve, hogy azon birtokról történt a szállítás, ahonnan kinyerték őket. Szintén engedélyezett volt az ugyanezekből előállított melléktermékek (Abfälle) szállítása, úgymint a gabona kévében, a széna, fű, takarmány, szőlő, friss gyümölcs, friss kerti vetemény, tűzi- és épületfa, nád, facsemete és szőlőtő, méhkas, lombos gally, szalma, pelyva és törek, trágya, föld és érc, vágott és terméskő, homok, tőzeg, fa- és kőszén, amennyiben e termékek nem voltak becsomagolva, valamint élő állat (betartva az adott vidéken az állatcsempepszet elleni helyi előírásokat, illetve ha legelni hajtották őket), végül a határ túloldalára a heti- és éves piacokra vitt áruk. Az utóbbi esetekben alkalmazott könnyítéseknel a helyi szokások voltak mérvadók.⁶¹

⁵⁹ Itt az alábbi paragrafus sem nyújtott világos útmutatást: „Zur Zubereitung, Umgestaltung, oder Veredlung können Waaren, die nicht zur Gattung der außer Handel gesetzten Gegenstände gehören, zollfrei eingeführt, und binnen der festgesetzten Frist über dasselbe Zollamt, über das dieselben eingingen, wieder ausgeführt werden. Diese Bewilligung erstreckt sich aber nicht auf Gegenstände, welche durch die Zubereitung ihre wesentliche Beschaffenheit, oder Gestalt dermassen ändern, daß dieselben nicht wieder erkennbar sind. In wie fern Gegenstände von der Gattung ausser Handel gesetzten Waaren zur Zubereitung zollfrei ein- und ausgeführt werden können, wird durch besondere Anordnungen bestimmt. Bei der Einfuhr zur Zubereitung soll, wenn der Aussteller der Erklärung nicht egy bekannter und sicherer Gewerbetreibender ist, der Eingangszoll sichergestellt werden.” (Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 222. §.) Az igazolás mikéntjéről visszajövetelkor lásd Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 224. és 225. §.

⁶⁰ A határkörzet fogalmáról: „§. 4. Ein längs der Zoll-Linie gelegener Raum, dessen Breite die Hofstelle nach den Ortsverhältnissen bestimmt, wird einer besondern Ueberwachung unterworfen; derselbe heißt der Grenzbezirk. §. 5. Die Linie, bis zu welcher sich die Breite des Gränzbezirkes erstreckt, wird die innere Linie, das inner derselben gelegene Gebieth das innere Zollgebieth genannt.” (Krapf 1844, I. 8.) A határkörzet fogalma tehát nem került egzaktt módon tisztázásra, ezt maga Krapf is elismeri az 5. paragrafushoz fűzött megjegyzésében: „Schwer war es, die innere Zoll-Linie zu kennen, und an den entscheidenden Stellen zu ermitteln, ob der betretene Gegenstand sich im Gränzbezirke befinde oder nicht. [...] Der Verkehr mit Ungarn und Siebenbürgen ist zwar ebenfalls an Zölle gebunden, und könnte für manche Waaren eine bedrohliche Richtung erlangen; allein die wechselseitige Ueberwachung dieses Verkehrs an den respektiven Gränzen durch die dort auf gestellten Organe wurde vorläufig als hinreichend erkannt, um den Gefällsübertretungen wirksam zu begegnen.” (Krapf 1844, I. 10.)

⁶¹ Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835, 336. §. Vö. Klenner 1835–1836, II. 58–59; Krapf 1844, I. 434–436.

A Moson megyei kereskedő parasztszámra is vonatkoztak az alkalmi és a házaló kereskedőket érintő előírások, melyek a határkörzetben eltértek az általános belföldi szabályozástól: „A szatócsok és egyáltalán a kiskereskedők, akik üzleti könyveiket nem a szabály szerint vezetik, kontrollköteles árujukat a határkerületben csak a felhasználónak adhatják el, más iparúzóknak viszonteladás céljából pedig nem”.⁶² A házalók ténykedését szigorúbban kontrollálták, ők csak a házalóigazolványban megjelölt településeken folytathatták tevékenységüket.⁶³

Szót kell ejtenem egy további, a mosoni fuvarosok számára is jelentkező teherről. Bécs önálló vámterületet képezett. A város vámhatára az 1704-ben kijelölt, 1738-ban téglából is felépített, az elővárosokat is körülvevő Linienwall mentén húzódott. A falba számtalan kapu ékelődött, melyek egyben vámkapuként is funkcionáltak. Minden, a Linienwallon átvitt termék után vámot kellett fizetni, illetve 1829 után fogyasztási adót (Verzehrungssteuer). Mivel ez összességében jelentősen drágította az életet, egy sor tevékenység kitelepült a Linienwall előtti településekre.⁶⁴

⁶² *Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 356. §.

⁶³ „Um zur *Ausübung des Hausier-Handels* im Gränzbezirke zu berechtigen, muß der Hausier-Paß ausdrücklich hierzu die Bewilligung enthalten.” (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 357. §.)

⁶⁴ Bruckmüller 2001, 218; Groner 1965, 343–344, 625. A Linienwall mögött Bécs 33 elővárosa bújt meg. „Am Ende der Vorstädte sind sogenannte Lienienthore, mit einer Wache und einem Mauthbureau, zur Untersuchung der Wagen der Fremden.” (Jäck 1822, 303.) További irodalmak a Linienwallnál fizetendő terhekre és a bécsi idegenrendészetre: Kautz 1866, 121; Hebenstreit 1836, 8–9, 18–22, 285; *Nützliches* 1792, 297; Gigl 1865, 181–189; Bowman 1950, 75; Sandgruber 1995, 225, 230.

A határ és vám a mindennapokban

„Moson és Győr vármegye lakosai egyáltalán nem szeretik az osztrákokat és általában a külföldieket sem; ebben a nemzeti idegenkedésben még azon német telepések nagy része is osztozik, akik már több generációval ezelőtt települtek ide.”⁶⁵

„Magunkra voltunk hagyattatva – ez a sors ugyan többi Honunkbelieket is érte, de ebéli állapotunkat azokénál az tette viselhetetlenebbé, mivel Geographiai helyezettetésünk bennünket a csak magáról gondoskodó Austria szomszédságába ~~kárhoztatott~~ juttatott. Ezer terhek háromlottak már csak eddig is reánk azon Intézetek szerkeztetéséből, mellyek csupán Austriának javára vannak kigondolva. Minden renden lévő lakossaink végtelen panaszainak festésére már szavakat nem lelünk, de alig is lehet illy keservek örvényében még csak azt is feltalálnunk hová folyamodjunk 's honnét várjunk meg nyugtató választ?”⁶⁶

Az egyes áruk vámjának tételes ismertetésétől, illetve attól, hogy a korszakban miként csökkent vagy éppen nőtt a kivetett teher, eltekintek. Az alap kutatások hiánya miatt még a fontosabb árufajták árának-vámjának konjunkturális változásait sem tudom a maga teljességében bemutatni, ezért a következőkben csak epizódszerű ismertetésekre szorítkozom. Emellett a levéltári anyagban fellelt – nem túl nagy számú – határ- és vámkonfliktusról is szeretnék beszámolni, plasztikusabbá téve az eddigi száraz jogszabály-ismertetést. Ezzel kapcsolatban ismételtlen jelezni kell, hogy az éves szinten több tízezerre tehető határátlépés fényében e néhány eset – bármennyire is súlyosnak tűnnek – semmiképp sem reprezentálja az egykori valóságot, inkább csak olyan határhelyzetként értelmezhető, amelyek segítségével utólag megállapíthatjuk a résztvevők cselekvési korlátait, motivációit.

A vámtételek körüli konfliktusok közvetve rávilágítanak, hogy a megye gazdasága mennyire szoros kapcsolatban állt Bécs, illetve Alsó-Ausztria piacával. A magyarországi gabona árának alakulását a legnagyobb mértékben a bécsi piac szabályozta.⁶⁷ A bécsi árak a gazdasági élet minden területén

⁶⁵ Brousseau francia mérnök megfigyelése (Horváth L. 2001, 455).

⁶⁶ MmL IVA 510/7 (fogalmazvány, jelzet és keltezés nélkül). A keserű kifakadás háttérben az áll, hogy az 1831-es kolerazárlat idején 36, Parndorfon ragadt mesterlegény megtámadta a megye biztosát, hogy az Ausztriába való kilépést bármi módon eszközölje ki, de legalább az ellátás legyen jobb. Eközben a falu felgyújtásával is fenyegetőztek.

⁶⁷ „A termelés mennyiségének és értékének növekedését szemléltetve nem hagyható figyelmen kívül a gabonafélék átlagárainak emelkedése sem, amely egyenletesen tartotta a lépést az európai gabonafélék irányzataival. Ezen belül azonban mindenekelőtt a bécsi gabonapiac áraitól függött a magyarországi gabona árának alakulása a legfőbb vásárhelyeken, ez esetben elsősorban Győrben, részben Mosonban. Az itt működő kereskedők spekulációs felvásárló-raktározó, majd kedvező árfolyamok esetén tömegmértékben gabonát piacra dobó tevékenységét főként a bécsi áralakulásban kifejezésre jutó konjunktúra határozta meg, amelyet az egyes örökös tartományok esetenként eltérő terméseredményei is befolyásoltak.” (Mérei 1981, 508.) Vö. még Dányi 1994; 2007.

referenciának számítottak. Adott esetben a kedvezőbb távolság is magyarázhatta, hogy a megye lakossága miért választotta inkább az osztrák oldal nyújtotta szolgáltatásokat. A határ menti települések részéről bevett gyakorlat volt, hogy gabonájukat Ausztriában őröltették lisztté. A földrajzi közelségen túl, ebben a kisebb őrletőrész és a jobb minőség is szerepet játszott.

A vármegye például a rossz termésű tízes évek közepén azt állapította meg, hogy a bécsi molnárok kevesebb veszteséggel jobb lisztet őrölnek, mint a Moson megyeiek („nem lehet abból jó süteményt készíteni”). Továbbá, míg Bécsben csak tizenhatod rész volt a fizetség, addig Moson megyében minden 11. rész a molnáré lett. Az adózók védelmében így a molnárnak járó adagot a 14. részre szállították le, s a kenyérárakra nézve is a bécsi árat vették alapul: „mihelyst meg lehet tudni, miképpen fog a' jövő Sz. András havára nézve Béts Városában a' kenyér nemeinek ára meg határozatni, azon kiszabás ezen Vármegyében is a' kenyér sütők által leendő meg tartás véget a' Jegyző Tisztség által tüstént ki fog hirdettetni, és ennek utána az a' Sinór mérték fog szolgálni”.⁶⁸

Az őrletéshez is kapcsolódik gróf Harrach János panasz a pár évvel későbből, aki azt sérelmezte, hogy „a' Prukk Városában való Austriai Vámnak arendassa a' fenn álló rendnek ellenébe a' Prukki Polgároktól, a' midőn ezek a' Magyar Földön lévő Birtokjaira a' gazdaságjok folytatására vagy megtekentésére járnak, úgy a' közelebb való Helységeknek lakosaitul, mikor a' Pruki Malomba őrletés végett gabonát visznek, a' vagy a' Lisztel vissza térnek minden személy válogatás nélkül a' Vámbért meg veszi”.⁶⁹ Harrach a határ mindkét oldalán birtokos volt, így alattvalói védelmében a két ország törvényei és az azokat elferdítő vámosok önkénye között kellett egyensúlyoznia.

A probléma orvoslására a kamara elrendelte, hogy mindenki, aki gabonáját Ausztriában őrleteti, erről bolettát kapjon, de ha ezt nem adja le visszafelé, akkor meg kell fizetnie a harmincadot.⁷⁰ A vármegye ugyan egyetértett e rendelkezéssel, néhány lényeges ponton viszont pontosítást kért. Így olyan esetben, ha valaki visszafele a bolettát nem adja le, vagy be sem jelentkezik a harmincadvámnál, a harmincados ugyan jogosult a csalót otthonában felkeresni, s rajta a vámon felül napidíjat is követelni, de ez utóbbinak összegét pontosan meg kell határozni, nehogy „az adózó néptől önkények szerént annyit Zsaroljának ki, a mennyi őket nem illetheti”. A másik kifogás az volt, hogy a csak nappali órákban – ebédszünettel – működő harmincadvám negatív hatásairól „tökéletesen meggyőztettünk”, mert ez esetben „a Déli órát is kéntelenéttetnének várakozással tölteni”, pedig a „mezei munkákra nézve

⁶⁸ MmL IVA 502a/61 1221/1815 (1815.10.25.).

⁶⁹ MmL IVA 502a/68 308/1822 (1822.03.04.). Ezt a problémát már Skerlecz is szóvá tette: „ha a szállító az egész gabonát el nem adja, az után, a mit visszavisz, a határon ismét uj harmincadot kell fizetnie” – az osztrákokra ez magyar vonatkozásban nem áll (Skerlecz 1914b [1791, 1826], 256).

⁷⁰ A helytartótanács 25.020. sz. rendelete (1823.09.30.); vö. MmL IVA 502a/69 1577/1823 (1823.10.22.). A bolettát olykor hamisították is, vö. a hegyeshalmi Weisz Pál fuvaros esetét, akinél – miközben Bécsből képeket (!) hozott – a bécsújhelyi kamarai igazgatóság hamisított bolettát talált. MmL IVA 502a/96 979/1845 (1845.04.05.). Az őrletés eljárásrendjét ismerteti Krapf 1844, I. 442–443.

a nyári napoknak minden órai nagy kintsei a gazda embereknek”, valamint mert „az éjszakáknak hivessében barmaikat is jobban kémélhetik, inkább éjjel szokták efféle rendkívül való uttyaikat, mind a millyen a malomba való Járás, végezni”.⁷¹ A vármegye kísérletet is tett, hogy az éjszakai ügyintézés útjában lévő akadályokat elhárítsa, de nem járt sikerrel: „a Vármegyének abbéli kívánsága, hogy a Boléták éjtzakán is ki adattassanak, nem tellyesíttethetik”.⁷²

A helyzet, mint az egy vámos (Passualista) beszámolójából kiderül, valamelyest még ennél is bonyolultabb volt, tudniillik az őrletés végett Ausztriába szekerezők sokszor elkerülték a harmincadot – ezt ezek szerint megtehették –, ha pedig meg is jelentek, nem voltak hajlandók zálogba letenni a gabona harmincadvámját, mely a búza esetében mérőnként 1, a rozsnál $\frac{3}{4}$, az árpa után pedig $\frac{1}{2}$ krajcár volt, amit a malomból hazafele jövet visszakaptak. A zálogvétel elkerülhető volt, amennyiben a községi előljáróktól származó, írásos igazolással rendelkeztek a gabona nemére és mennyiségére nézve, illetve hogy azt az országból csak őrletni viszik ki. Mivel a vámos kifogásai egybevégtak a hatályos rendelkezésekkel, a vármegye körlevélben szólított fel mindenkit ezek betartására.⁷³

A boletta ellenében engedélyezett őrletés a későbbiekben sem bizonyult problémamentesnek. A nezsideri, nyulasi és vinteni lakosok 1837–1838-ban beadott panaszából élénk tárul az osztrák hatóságoknak a magyar oldalról érkezőkkel szemben tanúsított rendkívüli bizalmatlansága. Ezek a települések hosszú idők óta Bruckban őrlették gabonájukat, de a beadvány előtti években egyre több nehezítéssel találták szembe magukat. Régen, miután a brucki magyar harmincadtól kapott, ún. őrlobolettát Bruckban felmutatták, minden további nélkül vihették gabonájukat a malomba. Az új gyakorlat szerint azonban ezt a bolettát az osztrák vámhivatalnál is be kellett mutatniuk, ahol megvizsgálták a gabona mennyiségét is. A malomnál ténykedő járóöröknek (czirkálók) ismét fel kellett mutatniuk a bolettát, s igazolniuk a bolettára feljegyzett gabona mennyiségét. Az őrletés végeztével a liszt mennyiségét az osztrák vámhivatalban ismét meg kellett vizsgáltatniuk – ezt a ténytet a bolettára feljegyezték –, majd a magyar harmincadnál a bolettát visszaváltani, s „némelly fizetéseket tenni”; „és ezen rend szabályok meg tartása tőlök sokszor egész

⁷¹ MmL IVA 502b/69 1577/1823 (1823.10.21.).

⁷² MmL IVA 502a/70 479/1824 (1824.03.30.). A harmincadvámok – az ebédszünetet nem számítva – egész nap működtek, éjszaka viszont nem. A belső vámhatáron ugyanakkor az egyes vámhivatalok a maguk által megállapított munkaidő szerint üzemeltek. (*Zoll und Staats-Monopol-Ordnung* 1835, 118. §; vö. még Klenner 1835–1836, II. 2.) Az osztrák határvám működése folyamatos volt. Ezzel összefüggésben érthető például az a javaslat, amely szerint a parndorfi vámuon „szükséges legyen, hogy a vámbérnek szedése az *Austriai vámosokra* bizatasson, mert azok előtt minden által kelő megjelenni, 's marhájának számát bé vallani köteleztetvén, azok a vámbért éjjel nappal szedhetik, Ellenben mivel a *Magyar Harminczadon lévő Tisztek tsak nappal, és bizonyos órák alatt vannak a Tiszti Házban*, és ottan is tsak olyan Utazók köteleztetnek meg jelenni, kik valamelly Portékát visznek, tehát a Párndorfi Úttul járó vámbér fizetés nélkül sokan által költöznek, melly miatt eddig is e vármegye számára szedett vámbér nagy tsorbulást szenvedett”. *Kiemelés tőlem* – H. G. K. MmL IVA 502a/64 411/1818 (1818.04.21.).

⁷³ MmL IVA 502a/70 1323/1824 (1824.08.05.).

napokat el foglal”.⁷⁴ S ha mindent rendben találtak, még akkor is előfordult, hogy balul sikerült a vámvizsgálat, mint Kopp Pál hegyeshalmi fuvaros esetében, akinek 25 mérő gabonával megrakott szekerét Bruckban próbamérésre félreállították. Hosszan várakoztatták, végül megtörtént a próbamérés, amelynek eredménye ugyanannyi lett, mint a bevallott mennyiség. Ennek ellenére meg akarták vele fizettetni a próbamérés díját, 1 forint 40 krajcárt. Kopp erre nem volt hajlandó, ezért „több verésnek szenvedése után a Katonáság által fogságra vitették”. Eközben kocsija, áruja, lovai felügyelet nélkül voltak, s a fogságból csak kilenc nap után a hegyeshalmi előljárók és a szolgabíró kezességnyújtása és a mérőpénz megfizetése után engedték el. Kára „mind Lovaira, mind magára és elmulasztott szolgálattárára és keresetére nézve” 46 forintra rúgott.⁷⁵

Egy évre rá a vámosok packázásainak egy másik formáját tárja elénk az a jegyzőkönyvi szövegrész, amely szerint

az „Austriai Vámoknál” „a’ fuarosok a’ gabonával, vagy akár melly más természettel megrakott szekérnek sully mértékérül kérdőre vétetnek, és ha a’ bé vallott nehézség a’ mértéket ki nem üti, akár vallott többet a’ tulajdonos, akár kevesebbet, mindenkor pénzbe megbüntettetik, sőt, ha a’ mértéket ki is üti, mind a’ mellett meg kell a’ fuarosnak, a’ ki egyébberánt is idő vesztegetés mellett mindenféle képpen zaklattatik, – a’ Mérő pénzt fizetni, – melly pénz nem is a’ felséges kincstár, – hanem fájdalom! a’ kinzó vámbéli Tiszt tulajdonává szokott válni”.⁷⁶

A vármegye ez esetben is megpróbált a felsőbb hatóságoknál is eljárni, hogy ilyenfajta önkényeskedések ne fordulhassanak elő.

Az 1838–1840-es vámcsökkentések sorába illeszkedik a helytartótanács 1839. november 27-én kelt, 34896. számú rendelete a halvámok csökkentéséről, ami kedvezően érintette a Fertő menti településeket, különösen az e tárgyban már kérvényező Pomogy, Bánfalu, Alsó- és Felsőillmic lakosait. Az új rendelet szerint „a’ csekélyebb fajú fejer nemhez tartozó halaktul, ide értetődven jelesül a’ Fertő Tavában fogott kisebb nemű pontyok, és csukák, ha egy fontnál nem nehezebbek, és nagyobb vám alatt lévő más halakkal öszevekeverve nem lesznek”, kisebb vámot kell fizetni.⁷⁷ Mégis, két évre rá az érintett falvak azért fordultak panasszal a kancelláriához, hogy a bécsi piacra

⁷⁴ MmL IVA 502a/89 627/1838 (1838.05.07.); a fél évvel korábbi iratban az áll, hogy „az örlésért oda hagyott gabonától még vámot, és harminczadot is fizetni kéntelenítettnek”. MmL IVA 502a/88 2083/1837 (1837.11.08.). Nem csodálható, hogy amikor a Lajta szabályozásának vitája során felmerült, hogy a vármegye adja el a tulajdonában levő királyudvari (Königshof) malmot, mert az az új meder kiépítése után nem lesz képes hatékonyan működni, az ötlet nem talált meghallgatásra, mert „a’ Megyebeli Lakosok ezen felváltás által rájuk nézve egy közel, ezen a’ Megye’ határában lévő hasznos malomtul megfosztattnának, és külföldre menni kéntelenítettven, – ottani zsarolásoknak ki téve lennének”. MmL IVA 502a/83 1682/1834 (1834.09.05.).

⁷⁵ MmL IVA 510/10 31/1838 (1838.02.04.).

⁷⁶ MmL IVA 502a/90 2017/1839 (1839.11.12.).

⁷⁷ MmL IVA 502a/90 2016/1839 (1839.11.12.).

szállított halak a vámon „a' bárkábul kivétetvén, egyenkint méretetnének”. Ezt ugyan a felsőbb vizsgálat nem igazolta, ám a kincstár az illetékes vámszerveknek meghagyta, hogy „a' halak mérése jövődöben csak akkor használtasson, a' midőn a' halászoknak a' terh feljelentése körüli csalfaságuk alapossan gyanitatik”.⁷⁸

A nemesvölgyi lakosok, akiknek Alsó-Ausztriában is sok szőlőjük volt, különösen gyakran keveredtek konfliktusba az osztrák határőrökkel és vámosokkal. A prellenkircheni és hundsheimi határban fekvő szőlők és szántók „mívelésére elkerülhetetlenül szükséges szekerezések alkalmával az azon nevű austriai vám Tisztség által lóvám fizetésére” kötelezték őket, ami alóli felmentésért a vármegyei hatóságok segítségét kérték.⁷⁹ Emellett megvámolták mind az átvitt vetőmagot, mind a hazahozni kívánt termést, jóllehet a földek után Ausztriában már adóztak.⁸⁰

Mivel a település a megye északnyugati csücskében, egy hegyektől ölelt kiszögellésben található, mely csak kelet felől volt nyitott Moson vármegye felé, lakóinak, ha például Bruckból vagy Parndorfból indultak, falujukat rövidebb volt az osztrák területeken átvágva megközelíteni. A kerülő út ilyen lerövidítése nemegyszer nem várt költségekkel járt, mert az osztrák fináncok még a magukkal vitt élelem után is vámot szedtek.⁸¹

A jeles fuvaros községből, a horvátok lakta Gátáról is több panasz érkezett a vármegyéhez. 1840-ben Kuprits Fábián, Schweiger Gergely, Szlanits Mátyás, Kreminger György és Bauer Mátyás „gátai adózó lakosok” azt panaszolták, „miszerint Ausztriába utaztökkor a' Gátai 30^{adói} hivatalnál, mind a' kimeneteli, mind a' visszajöveteli Járandóság megfizetésére kénszeritettek, – a' fizetések igazolására kiadott 30^{adói} nyugtatványokban azonban csak a' kimeneteli egyszeres díj fizetése igtattatván” – bár erre a harmincados figyelmét felhívták –, ő szóban biztosította őket, hogy „ezen heány miatt, visszajöttökben, büntetés alá vettetni nem fognak”. A valóságban azonban ennek pont az ellenkezője történt. Az „illető Kamarai hatóság [a prellenkircheni vámhivatal] által a' heányzó bizonyítvány miatt, a' visszajöveteli Járandóság 5^{szőrös} fizetésében marasztaltattak meg”. Igazuk védelmében hiába kérték a harmincados utólagos közbejárását, az sem a vizsgálatot folytató bizottságnak, sem pedig a főszolgabírónak nem szolgált felvilágosítással.⁸² A vizsgálat végül alaptalannak találta a folyamodók panaszát, így az eljárást megszüntették.⁸³

⁷⁸ MmL IVA 502a/92 1861/1841 (1841.09.04.).

⁷⁹ MmL IVA 502a/91 1164/1840 (1840.07.03.). Még az év novemberében visszatértek az ügyre, megállapítván, hogy a probléma tisztázódott. Uo. 1789/1840 (1840.11.09.).

⁸⁰ MmL IVA 502a/98 2873/1847 (1847.09.13.).

⁸¹ MmL IVA 502a/80 882/1833 (1833.05.09.).

⁸² MmL IVA 502b/91 1982/1840 (1840.12.18.).

⁸³ A panaszt a soproni fő-harmincadhivatal vizsgálta ki, megállapítva, hogy „a' kérdésben forgó kétszeri vámnak levétele mind az austriai rendelkezések, mind a' Prellenkircheni, és kir vám hivatal utasítása szerint történt”, ezért az eljárást már 1840. június 1-vel megszüntették. MmL IVA 502a/92 562/1841 (1841.03.22.); vö. uo. 502a/91 1789/1840 (1840.11.11.).

Az előbbi eset szereplői közül Bauer Mátyás és Szlanits Mátyás, továbbá Markovics Fábián kocsis (szintén gátai lakos) még ugyanebben az évben újra összetűzésbe keveredett a határőrökkel. Október 20-án Bruckban „az őrvonali Katonaság által befogattattak, gabonával megrakott Szekerüktől el hurczoltattak, Kereszt vasba veretve legelőször is német Óvárra, onnét pedig Hainburgba Késértettek egyedül azon okbul, mivel gyanusoknak tartattak”. A letartóztatott személyek közül, „a’ nélkül, hogy azonnal és rendessen ki halgatattak volna”, Bauert 11, Szlanitsot kilenc napra börtönbe csukták, s fogva tartásuk költségeit is megfizettették velük, Markovics pedig még 1841 júniusában is fogságban volt, anélkül, hogy erről a vármegyét értesítették volna. E „valódi botrányos esetből mély Illetődéssel tapasztalni Kéntelenítetvén a’ megye Rendei, hogy többszöri sérelmes panaszai ellenére a’ Kereskedésnek akadályai ismét ez uttal, és Kárhozható móddal oly feltűnőleg nevelkednek, és a’ megyebeli adózóknak zsaroltatása, és ez általi Keserves panaszai a’ Szomszédtságos egyetértést megvetőleg oly annyira halmosodnak”, hogy fel fogják terjeszteni a királynak, hogy „a’ megye tekintetének és adózoói személyes bátorságának ily botrányos sértéséért példás elégtétel” vetessen.⁸⁴ Az első alispán az esetet mint az osztrák határőrök „ki csapongásait; – féktelen és gyűlöletes bánásmódját” vitte a közgyűlés elé.⁸⁵

Míg az eddigi incidensekben az tekinthető közösnek, hogy a határőrök és vámosok rosszhiszeműen, kicsinyesen, erőfölényükkel visszaélve jártak el, addig egy jóval nagyobb téttel bíró esetben e szigor hiányzott. A gyapjú, a magyar export legjelentősebb tétele után nem kellett harmincadvámot fizetni – épp az osztrák manufaktúrák versenyképességének fenntartása érdekében. Jól jelzi a magyar gyapjú fontosságát az alsó-ausztriai üzemek ellátásában, hogy kereskedelme a szigorú határzár ellenére az 1831-es kolera alatt sem szünetelt. Míg a Magyarországról Bruckon át Ausztriába tartó személyeknek 20 napig kellett karanténban lenniük, addig a gyapjút különös módon tesztelték a határon: „Minden áthozatalra váró gyapjúsákon egy határőrnek kellett több óra hosszan kinyújtott kézzel és lábbal feküdni. Amennyiben az érintett elkapta a kolerát, úgy az árut nem engedték át a határon, ha azonban a gyapjúval való érintkezés következmények nélkül maradt, úgy késlekedés nélkül Ausztriába szállíthatták.” A katonák féleleműzőként bálánként egy ezüsthúszast kaptak – emiatt sok civil önkéntes is jelentkezett a munkára.⁸⁶

A határvámmal kapcsolatos panaszok mellett arra is találunk példát, hogy a bécsi Liniénél keveredtek konfliktusba a szénaszállító jobbágyok. 1837-ben a szentjánosi, pusztasomorjai, tarcsai, tétényi, szentpéterei és szolnoki „Községek panaszképpen előterjesztik, hogy mivel a’ szénának szállítása alkalmával a’ Bécsi Vámokon (Linie) minden szokás ellen jelenleg a’ lovaik számára vitt abraktól is, ha ez egy mázsát meg hallad, nem csak vámot fizetni kéntelenek, hanem még ezen mennyiségnél többet visznek, minden font

⁸⁴ MmL IVA 502a/92 1446/1841 (1841.07.03.).

⁸⁵ MmL IVA 502a/92 1446/1841 (1841.07.03.). Mivel a helytartótanács az 1749/1840 szám alatti, a vármegyének a vámkihágásokat taglaló levelére nem válaszolt, felirat formájában a király elé vitték az ügyet (2168/1841, 1841.10.05.). Bár nagyon várták, 1842-ben válasz tőle sem érkezett. Vö. MmL IVA 502a/93 372, 1800, 2487/1842

⁸⁶ Christelbauer 1920, 22–23.

után büntetés alá is vonattatnak; – ezért a' T. megye előtt sérelmeiknek orvosoltatásáért esedeznek". Mivel ezen eljárás „minden szokás elleni”,⁸⁷ a vármegye meglehetősen gyorsan kivizsgálta az ügyet, s már következő év februárjában a közgyűlés előtt tárgyalta. A vizsgálat igazolta a községek panaszait. Az előterjesztett jelentést a közgyűlés „érzékeny megilletődéssel 's meg döbbenő figyelemmel vévén”, úgy találta, hogy „a' panaszolóknak feladások mindenkben valósodik, mert a' mellett, hogy ezek a' Vámbéli Tiszteknek tetszések szerint, a' vámnál sokszor egy egész napig várakoztatnak, melly által a' Bécsi Vásártól elkésvén, – gabonájokat, és szénájokat nagy veszteséggel kénteleníttetnek eladni, – még az is meg történik, hogy a' vonyós marhájok táplálására vitt abrak, nem tekintvén a' marhák számát vagy abraknak vitt gabonának nemét, ha ez egy mázsát fellül haladt, tőlök el is vetetik”.⁸⁸ Továbbá súlyos sérelemként élte meg a vármegye, hogy a rendszabályokban menet közben beállt változások „ezen Megyével nem közöltvén, azokról adózóit nem tudósíthatja, és így a' feladott erőszakoskodások által a' Jobbágyság végtelenül sanyargattathatik”, amit azért is tartott túrheterlennek, mert felsőbb szinten folyamatos volt az az elvárás, ami a megyéket a jobbágyság adótartozásainak behajtására ösztönözte, így az ügy további kivizsgálására le-
 vélben kérte fel az uralkodót, a helytartótanácsot és a nádort.⁸⁹

Csempészet és határkonfliktus

„Das gefährlichste Gebiet war anerkanntermaßen Ungarn
 und der gefährlichste Artikel der Tabak”⁹⁰

„Ugyan is szüntelen közlekedésben lévén a' szomszéd Ausztriával részént szőlőink, részént szántóföldeink és rétyeink miatt; igen gyakran kényszerülünk tapasztalni a' nevezett finantz örök ingerkedéseit”⁹¹

A csempészetéről kevés információ maradt fenn, ami valamelyest a dolog természetéből is fakad. A szórványos adatok alapján az mégis bizonyos, hogy igen jelentős lehetett,⁹² a határt őrző katonaság csekély száma azonban nem

⁸⁷ MmL IVA 502a/88 2076/1837 (1837.11.08.). A települések névsorát lásd MmL IVA 502a/89 205/1838 (1838.02.05.). E jelzet alatt viszont a brucki vám, nem pedig a Linienwallnál vett vám képezi a panasz tárgyát.

⁸⁸ MmL IVA 502a/89 205/1838 (1838.02.05.).

⁸⁹ MmL IVA 502a/89 205/1838 (1838.02.05.).

⁹⁰ Sieghart 1915, 100.

⁹¹ Nemesvölgy községnek a vármegyéhez írt panaszából. MmL IVA 502b 1030/1845 (1845.04.01.).

⁹² Christelbauer nyolc évtizeddel később is úgy értékeli, hogy Bruckban az 1840-es évekre elviselhetetlen mértékűvé vált a csempészet. „[...] es schon unleidlich war, Grenzbewohner zu sein. Eine Folge dieser Zustände war das Schwärzer- und Schmuggelunwesen. Das sittliche Gepräge der Stadt Bruck litt durch diese Zustände ganz wesentlich, da die Schwärzerei von allen Schichten der Bevölkerung ausgeübt wurde.” (*Kiemelés tőlem* – H. G. K. Christelbauer 1920, 26.)

tette lehetővé a komolyabb hatósági szankciókat.⁹³ (Az alsó-ausztriai határőrség 1837-ben 702 személyből állt, melyből ténylegesen 690 fő látott el szolgálatot.⁹⁴ A *Tafeln* alapján viszont nem állapítható meg, hogy közülük mennyien dolgoztak a magyarországi határszakaszon. Az elnevezés alapján azonban, mivel határvadászok csak a belső vámhatáron működtek,⁹⁵ valószínűsíthető, hogy a legnagyobb részt a magyar határszakaszt felügyelték.) Rudolf Sieghart a századelőn, majd Edith Saurer a 1980-as évek végén megjelent monográfiájában bőségesen tárgyalja a birodalom cseh, osztrák és olasz területein egykoron zajlott csempészetet; az általuk írottak szintén megerősítik feltevésemet.⁹⁶

Sieghart a kávéfogyasztás példáját hozza a csempészet volumenének illusztrálására. 1832-ben Ausztria, Csehország és Galícia kávéimportja 40 333 mázsát, Magyarországé és Erdélyé pedig 5439 mázsát tett ki. Az alsó-ausztriai jövedéki hivatal számítása szerint (napi minimum 1 bécsi lat, azaz 1,75 dkg fogyasztással számolva) ez alapján az egész birodalomban mindössze 400 ezer kávéfogyasztó élne, miközben a Monarchia lakossága ekkor 21,6 millió volt. Azaz csak minden 54. ember ivott volna kávé. A valóságban csak Bécsben átlagosan minden lakos napi másfél lat (kb. 2,6 dkg) kávé ivott, míg a Monarchiában 20 százalékra tették azt a népességet, amely legalább napi 1 latnyi mennyiséget fogyaszt, így az éves összes kávéfogyasztás kb. 123 220 mázsára rúgott. E számítás jól jelzi, hogy hatalmas mennyiség, mintegy 77 450 mázsa került forgalomba a hatóságok tudta nélkül.⁹⁷

Korabeli jelentések szerint Csehországban és Magyarországon 2 százalék prémiumért akár biztosítást is lehetett kötni a csempészett árura, míg Bécsben ez az érték a 20 – méteráru esetén 30-35 – százalékot is elérte, Ausztria vidéki területein pedig 10 százalék volt.⁹⁸

⁹³ Ezzel együtt a csempészet körülményeinek kivizsgálására már az *Allgemeine Dreyßigstordnung* (1784) széles körű jogszabályi háttérrel biztosított, a *Zoll und Staats-Monopol-Ordnungban* (1835) pedig részletekbe menő kategorizálást és eljárásrendet találunk. A csempészet büntetőjogi definícióját lásd *Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 82. §. A csempészes és más harmincadvétségek elévülési ideje öt év volt. Uo. 114. §.

⁹⁴ Az irodai személyzet egy főfelügyelőt (Oberinspektor), négy főbiztost (Oberkommissäre) és hét albiztost (Unterkommissäre) számlált. Az 564 közvadász (gemeine Jäger) munkáját 109 fővadász (Ober-Jäger) és 17 határőrparancsnok (Gränz-Wachtführer) irányította. A jövedéki termékek mozgását felügyelő vámszervek személyzete ugyanekkor 686 főből állt: hét felügyelő (Inspektor), 22 alfelügyelő (Unterinspektor), 48 felügyelő (Respizient), 159 főfelügyelő (Oberaufseher), 450 felvigyázó. (*Tafeln* 1837, Tafel 7.)

⁹⁵ Klenner 1835–1836, II. 66.

⁹⁶ Sieghart 1915, kül. 99–104; Saurer 1989, kül. 383–477. Vö. még Nitsch a Sopron megyei hienzeokról: „Régente sok helyütt ritka kitarással úzték a csempészetet az osztrák határon át, és még ma is némely magában álló nagyobb udvarházban található erősen kiépített tágas pincéket több elzárható résszel és földalatti folyosóval.” (Nitsch 1913, 14.)

⁹⁷ Sieghart 1915, 99; Saurer más források alapján szintén azt írja, hogy az Alsó-Ausztriában forgalomba kerülő kávé kétharmada csempészáru (Saurer 1989, 450). Ehhez mint helyi adalékot lásd a kávéeladás 1828-ban ismét elrendelt tiltását: „Tapasztaltatván, hogy Triest és Laibach Városokból jövő Szekerezőktül gyakran az Országbéli Lakosok utközben Kávé szoknak vásárolni”, a szekeresek számára az 1788-as harmincadrendtartás 49–58. cikkelyei szerint továbbra is tilos a kávé árulása, azt csak a meghatalmazással bíró kereskedők tehetik. MmL IVA 502a/74 809/1828 (1828.05.05.).

⁹⁸ Sieghart 1915, 99–100.

Az osztrák fináncok előtt e tények ismertek voltak, csakúgy, mint az, hogy egy-egy település milyen termékekre specializálta magát. Így – hogy magyar vonatkozású példákat idézzünk – köztudott volt, hogy Fiumében a legtöbb kereskedő egyáltalán nem fizet vámot a behozott áruk után. A drága fűszerek Ausztriába csempészésének legbiztosabb módja pedig az volt, ha először Magyarországra hozták be őket, majd úgy vitték át a belső vámhatáron.⁹⁹ Mint egy egykori, meglepett hangvétellű beszámoló tudósít róla, a dunántúli – Balaton-felvidéki – borok Stájerországba történő csempészése fényes nappal, teljesen nyíltan folyt.¹⁰⁰ Az egyes tartományok és a különféle áruk között azonban „[a] legveszélyesebb terület elismerten Magyarország volt, a legveszélyesebb termék pedig a dohány”.¹⁰¹ A jövedéki adóval megterhelt osztrák dohány drágaságának és a gyenge határőrizetnek köszönhetően példátlan módon virágzott a dohánycsempészet. A határ alsó-ausztriai oldalán olyan dohánymalmok és dohánygyárak üzemeltek, melyekről az osztrák jövedéki hatóság is tudta, hogy működésük a csempészetten alapul. Egész települések lakói úzték mellékkeresetként a dohánycsempészetet, amit a jövedéki igazgatóság jelentéseiben rezignáltan vett tudomásul.¹⁰² Peter Even Turnbull ugyanezen okból szorgalmazta a vámreformot, mert – mint írja – „a csempészet most irtóztató”, és „az ausztriai vámok nagy baja valóban nem azok nagysága, hanem azok bizonytalansága”.¹⁰³

A levéltári kutatás során igyekeztem a látókörömbe kerülő csempészügyeket kigyűjteni, így az alább felsorolt példák nagyjából lefedik a nyilvánosságra kerülteket. Összességében kisszámú eset került a vármegye elé, ami jelzi, hogy a hatóságok csak a töredékét tudták a gyanús eseteknek felderíteni, s akkor is inkább csak a „kishalak” kerültek horogra.

Egyes, csempészek ellen hozott ítéletekből kiderül, hogy a vámosok, határőrök korruptségük nélkül e tevékenységet a mosoni határszakaszon sem lehetett volna eredményesen űzni. A bécsi büntetőbíróság egy 1824. évi perben úgy ítélkezett, hogy

„...az Ujfalu Helységben lakozó Blaskovits Tamásnak szolgája Mikula Simon azért, mivel az Ausztriai Vámot el akarván kerülni a' Lajta vizének elzárt hidgyán megfogattatott 4 Fl 40 xr-ra büntettetett meg, mivel pedig ugyan ezen Szolga azt is vallotta, hogy már ez előtt is egyszer elkerülte a' vámot, és hogy Helsing Gyuri névű szolgatársával fuvarozván őket a' Pachfurti Lajta hidon 24 xr papiros pénzért az ott vigyázó általbotsájtot-

⁹⁹ Sieghart 1915, 100.

¹⁰⁰ „Erstlich begegneten uns viele aus Deutschland kommende Leute mit Weinfässern. Es waren dieß »Weinschwärzer«, die den schönen ungarischen Wein hier an Ort und Stelle zu vier bis fünf Gulden den Eimer aufkaufen und dann über die Gränze nach Steiermark hineinschmuggeln, wo er eigentlich 2 Gulden 30 Kreuzer, also die Hälfte seines Eingangszoll bezahlen sollte. Es war jetzt gerade Weinernte, und wir sahen ganze Reihen von diesen steirischen Schwärzern, jeder auf einem Wagen mit großen leeren Fässern. In Ungarn verräth sie natürlich niemand, und sie zeigen sich am hellen Tage in großen Karavanenn. Wie sie es an der österreichischen Gränze machen, weiß ich nicht.” (Kohl 1842, IV. 483–484.)

¹⁰¹ Sieghart 1915, 100.

¹⁰² Sieghart 1915, 100–101.

¹⁰³ Turnbull 1840, 251.

ta, tehát kéri azon Itélő Szék a' Vármegyét, hogy ezekre nézve a' nevezett szolgák körülállásosan halgattassanak meg, 's nyomoztasson ki a' mennyire lehet, hogy kik 's mennyi fizetésért mentek az elzárt helyeken által, és az illető bizonyításoknak közlése mellett a' tapasztalándókrul adattasson az említett Itélő Székhez tudósítás".¹⁰⁴

Árulkodó az „a' mennyire lehet” kifejezés: a bíróság nyilvánvalóan maga is csaknem reménytelennek ítélte a nyomozást. A vármegye – tisztában lévén a csempészet kiterjedtségével – azon nyomban felhívást tett közzé a vármegyében, hogy a fuvarosok, akik „Gabonával Ausztriába menvén az Ausztriai vámokat elkerülni igyekeznek”, ezt ne tegyék az esetleges nagy büntetések miatt, „ha pedig a' Vámbérnek nagysága miatt a' fuvarozásbul hasznot nem várhatnak, inkább áljanak el a' fuvarozástul”.¹⁰⁵

Úgy tűnik, mintha a húszas évek második felétől megszapornának a csempészgyanús esetek, ami nemcsak a gyakoribbá váló vármegyei állásfoglalásokban és felsőbb leiratokban, de a konkrét leleplezések számának növekedésében is tetten érhető. 1827-ben közhírré tették, hogy „mivel a Vám fizetésnek kerülői napról napra vakmerőbb tettekre fakadni tapasztaltatnak, tehát az ország szélein lévő Katonaságnak az az utasítás adatott, hogy ha valaki a fel-állított öröknek, kik ötöt meg akarják fogni, erővel ellen áll, vagy ellenek fegyvert fogna, tehát azonnal agyon lőhessék őket”.¹⁰⁶

Pár hónappal korábban Johann Weltner rohraui harmincados tiszt a vármegyének címzett levelében azt írta, hogy az „Edelsthalban lakozó Zachs János és Ströger Mártony egy egy szekér Buzával Harmintzadó és Vám fizetés nélkül Ausztriába szökvén, ezen csalárd tettekre nézve már kérdőre vétettek ugyan”, de mivel további vizsgálatot kívánnak lefolytatni, kéri a vármegyét, hogy a két szekerest rendelje Rohrauba. A köpcsényi uradalom, amelynek joghatósága alá a nevezett két jobbágy tartozott, nem járult hozzá, hogy a vizsgálat osztrák oldalon történjen, bár Rohrauban is volt harmincadhivatal. Sajátos logikát követő, az úriszék és a harmincadhivatal formális hatókörét védő érvelése a következő volt:

„[...] ha bár a jelenvaló Levelet író Harmintzadós Tiszt Németh földön van is, de azt tsak ugyan Magyar Országi Tiztségnek kell tekinteni, következésképpen meg is lehet tőle kívánni, hogy az Országban tegye meg a vám kerülők ellen való vizsgálatyát, ennél fogva tsak akkor fogja azon Uradalom nevezett Jobbágyait a Harmintzadós Tizstnek vizsgálatyá alá rendelni, ha a vizsgálat a Köpcsenyi Uradalomban és az Uradalmi Tiztségnek hozzájárulása mellett történik meg.”¹⁰⁷

¹⁰⁴ Az ítéletet 1824. június 30-án hozta a bíróság. MmL IVA 502a/70 1186/1824 (1824.07.05.).

¹⁰⁵ MmL IVA 502a/70 1193/1824 (1824.07.05.). A vármegye felhívása mögött annak ténye állhatott, hogy a törvény szerint a csempész valamennyi segítője ugyanolyan büntetésre számíthatott, mint maga a csempész. Ez alól csak a gyerekek és nők voltak kivételek, akiket enyhébben büntettek (*Allgemeine Dreyßigstordnung* 1784, 83–84. §).

¹⁰⁶ A levél 1827. május 1-jei keltezésű. MmL IVA 502a/73 1104/1827 (1827.07.05.).

¹⁰⁷ MmL IVA 502a/73 777/1827 (1827.05.05.).

A vármegyei autonómiának, közvetve a saját jobbágyok védelmének egy másik példája, hogy amikor a rohraui vámhivatal Mikula János újfalui jobbágy részére idézést nyújtott be a vármegyénél, a megye a kézbesítendő idézést nem vette át, mivel a rendek „a’ megkereső hivatalnak a’ Magy. Országai adózók feletti hatóságát egyáltalán el nem ismérhetvén, az általküldött idéző levelet ki nem adatni [...] rendelték”.¹⁰⁸

Egy 1828-as közgyűlésen jelentette Szalay József főszolgabíró, hogy a zurányi lakhelyű „Meixner János ellen Vám csalásért Austriában hozatott Ítéletet annak személlyesen által adta”.¹⁰⁹ Az ilyen, távollétükben pénzbírságra ítélt személyek ügyeinek folytatásáról nincsenek ismereteim.

Szintén elmarasztalásról van tudomásom Tautz József boldogasszonyi lakos esetében, akit a brucki vámhivatal vádja alapján ítélt el a bíróság „némelly Külső Országai portékáknak allattomos bé hozása miatt”.¹¹⁰ A parndorfi Korláth Fábrián, aki gabonát csempészett Ausztriába, 1834-ben „Simaring helységben az austriai Harminczadósok által, csalárd járulatjában érettetvén, ugyan azon helységben az illyes csapodárkodások megítélése végett [...] a’ kiszabott 261 forintoknak lefizetésében megmarasztaltatott”.¹¹¹ 1840-ben az alsó-ausztriai kamara arról értesítette a vármegyét, hogy Tullner István levéli lakost „tilalmas rongyával, tű, ’s czérnávali házaló kereskedése, nem különben a’ vámoknak mellékes utakon lett elkerülése” miatt 1 forint 41 krajcárra büntették.¹¹²

A kortársak által sokszor elemzett dohánycsempészet az iratokban csak elvétve fordul elő, feltehetően a tettenérés nehézségei miatt. A néhány eset egyike Miletits Jakab lajtafalui jobbágyé 1842-ből, akit a Viertel unter dem Wiener Wald-i (VUWW) kapitányság letartóztatott.¹¹³

Nagyobb számban és folyamatában is rekonstruálható módon a nemesvölgyi lakosok ügyei maradtak fenn. Nemesvölgyet óhatatlanul is sújtották a határ menti élet nehézségei. Korábban már jelzett speciális fekvése miatt a falu szőlőinek jelentős része osztrák oldalon feküdt, azok művelése és a bor elszállítása sok félreértésre adott alkalmat. A közvetlenül a határ mellett húzódó Köpcsény–Gáta országút a község előtt haladt el, nem ritkán csempészet gyanújába keverve a rajta közlekedőket. A nemesvölgyi lakosok, ha Parndorf vagy Bruck irányába közlekedtek, azt Ausztria felé tették, és a lajtafalui átkelőt használták, ami megint csak gyanúsításokra adhatott alkalmat. A következőkben bemutatott esetek majdnem minden alkalommal e tényezők valamelyikére vezethetők vissza.

Az alsó-ausztriai VUWW-i törvényszék a nemesvölgyi Redl Mátyást 9½ akó bor „titkos átszállításáért” 17 forint 24 krajcárra büntette.¹¹⁴ Redl nyilvánvalóan saját borát szállította saját hordóiban, ennek köszönhető, hogy a vármegye helyt adott a vádlott fellebbezésének az uralkodóhoz, és nem hajtotta végre az ítéletet. Az indoklás figyelemre méltó: „A’ bemutatott folyamodás

¹⁰⁸ MmL IVA 502a/95 147/1844 (1844.01.09.).

¹⁰⁹ MmL IVA 502a/74 453/1828 (1828.03.06.).

¹¹⁰ MmL IVA 502a/74 856/1828 (1828.05.05.).

¹¹¹ MmL IVA 502a/82 449/1834 (1834.03.03.).

¹¹² MmL IVA 502a/91 1980/1840 (1840.11.11.).

¹¹³ MmL IVA 502a/93 597/1842 (1842.02.05.).

¹¹⁴ MmL IVA 502a/93 607/1842 (1842.03.05.).

Ö Felségéhez azon alázatos kéréssel fog felterjesztetni, hogy a' folyamodónak nyomorult sorsát és az Austriában fennálló Rendelmények eránti tudatlanságát, kegyes tekintetben vévén, azt az ellene hozott Itélettül kegyessen felmentetni méltóztasson."¹¹⁵ Az uralkodó meglepően gyorsan megadta a kegyelemet, mert azt még ugyanazon év decemberében kihirdették.¹¹⁶

A csempészek elleni erélyesebb hatósági fellépés a negyvenes években néha erőszakos cselekményekbe, emberrablásba, sőt, akár gyilkosságba, az ország szuverenitásának megsértésébe is torkollott. Nagy felháborodást keltett a vármegyében („Ezen nem csak a' Megyének, de az egész honnak jogait sértő esemény”), amikor Bruckner Pál köpcsényi egésztelkes gazdát, aki három személyt Nemesvölgyre fuvarozott, 1843 szeptemberében az osztrák határőrök magyar oldalon letartóztatták, és Bruckban fogságba vetették.¹¹⁷ A tévedés, illetve a csempészgyanú forrása ez esetben is az lehetett, hogy a Köpcsényből Nemesvölgybe vezető út közvetlenül a határ mellett haladt, így nem lehetett bizonyossággal megállapítani az utasok kilétét. Az eset ráadásul éjjel történt, ezért nemcsak a helyzet tisztázására nem volt mód, de tanúk sem akadtak. A vármegye szuverenitásának, joghatóságának megsértését igen komolyan vette, s kemény hangú levélben tiltakozott a királynál (megjegyzem, hogy ez ráadásul a Bruckkal való viszály elmérgesedése idején történt).¹¹⁸

Két hónapra rá szintén Nemesvölgyről egy hosszabb ideje ott tartózkodó, de be nem jelentett dohánycsempészt raboltak el az osztrák határőrök. A Fröhlich István házában lakó Dostaiczill Márton „az Austriai határ örök által, az említett Fröhlich Istvány lakásában titkoni berohanás után erőszakosan elraboltatott”. A vármegye tehetetlen volt az ilyen esetekben, egyedüli eszköze most is csak az volt, hogy feliratban tiltakozott a kancelláriánál („ezen botrányos' a' Megyei hatóságot sértő hatalmaskodási merénnyt a' további intézkedések tétele végett feljelenti”),¹¹⁹ de megnyugtató eredményt most sem tudott felmutatni: az osztrák határőrök azt állították, hogy Dostaiczillt, akit amúgy négy hónapra börtönbe zártak, közvetlenül a határról hurcolták el.¹²⁰

Feltehetően az így keletkezett feszült légkör vezetett oda, hogy 1845. március 10-én a vármegyei hatóságok az újra és újra átmerészkedő osztrák határőrök közül kettőt, Hramiczek Józsefet és Hlava Andrást Nemesvölgyön elfogtak, majd a vármegye tömlöcébe vittek, amit az indokolt, hogy „az elfogottak hivatalos eljárásban tökéletesen felfegyverzetten voltak légyen az országban”. A vármegye pandúrjai eljárását jogosnak találta, sőt a foglyul ejtett határőrök tartásának költségeit is meg kívánta téríttetni az osztrák hatóságokkal.¹²¹

¹¹⁵ MmL IVA 502a/93 2358/1842 (1842.09.05.).

¹¹⁶ MmL IVA 502a/93 2954/1842 (1842.12.05.).

¹¹⁷ MmL IVA 502a/95 2611/1843 (1843.10.07.).

¹¹⁸ Tudniillik nemcsak Bruckner Pál személyét sértették meg, hanem „a' megyének jogait is letiporni merészlették”. MmL IVA 502a/96 178/1845 (1845.01.14.).

¹¹⁹ MmL IVA 502a/94 3088/1843 (1843.12.05.).

¹²⁰ MmL IVA 502a/95 1495/1844 (1844.06.05.).

¹²¹ MmL IVA 502a/96 1355/1845 (1845.05.07.). A vármegye kérdésére, tudniillik hogy „ezen emberek szökevények e, vagy hivatalos foglalatosságuk el járásában küldette e Nemes völgyre?”, az illető brucki parancsnok „nem átallotta azt irni, hogy az el fogott örök, mint tökéletesen fel fegyverzettek, hivatalos el járásban fogattak el”. MmL IVA 502b 1355/1845 (1845.05.02.).

Ez természetesen csak olaj volt a tűzre. Kis idő múlva a nemesvölgyiek már arról számoltak be, hogy a két határsértő katona esete óta „az austriai határ örök jogtalan zsarolásai kiálthatatlanok”,¹²² „mert a’ határvonali őrség által ama befogatás mint Nemesvölgy lakói által okozottnak tartatik”. Érdekes a levél folytatása, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a konfliktus az osztrák hatóságok és a Magyar Királyság alattvalói között húzódtott, függetlenül attól, hogy Nemesvölgy tisztán németek lakta település volt. Nincs nyoma az állam iránti lojalitás meggyengülésének, sőt, mint írják, „szüntelen fenyegetések hangzanak át *magyar hazánkba*”,¹²³ amire példaként Markl János és Gumprecht József esetét hozták fel. Markl 1845. március 13-án gyalogszánon két üres hordóval a határ túloldalán fekvő pincéjébe igyekezett, bort fejteni, amikor hordóit elkobozták, és „minden jognak ellenére” csempészet vádjával Prellenkirchenben 1 ezüstforint 46 krajcárra büntették. Hordóit csak a büntetés lefizetése után kapta vissza. Gumprecht szintén két üres sajtárral akart pincéjéhez eljutni, őt 12 ezüstkrajcár elkobzási díjjal sújtották.¹²⁴

A nemesvölgyieket megélhetésükben fenyegette az osztrák fináncok korábbi ismeretlen, szigorú és igazságtalan eljárása, és erélyes fellépést sürgették. Mint írták,

„Szomoritová valnék az egész helységnek állapotja, ha minden járás kelés az Austriai birtokainkba, miután a’ gazdasági tekintetben szükséges *átvitel és fuvarozás mindenkor szabadon gyakoroltathaték*, e’ féle zsarolások és erőszaktételek által háborgattatnék; és igen sajnosan esnék, ha a’ felbőszült fináncz örök ilyen önkényes ingerkedéseket *büntetlenül és boszulatlanul* vitethetnének végbe mirajtunk”.¹²⁵

A vármegye ismételt próbálkozott a konfliktus tárgyalásos, az osztrák hatóságokkal közös kivizsgálására, „de siker nélkül”.¹²⁶ A közös vizsgálat kitűzött időpontjában osztrák részről senki nem jelent meg. Az osztrák hatóságok eljárásának törvénytelenége azonban egyértelmű volt, hiszen az illetékes ausztriai harmincados maga jelentette ki az események előtt néhány évvel, hogy mindazon nemesvölgyiek, „kik Austriában szőlőket birnak, az ó edényektül, ’s egyéb a’ gazdaság üzésére szükséges szerszámoktól a’ midön azokat saját szükségégeikre Magyar Országból átvizsik semmi nemü bért fizetni nem tartoznak”.¹²⁷

Végül a megszokott formula, a királyhoz történő levélírás maradt („ő Felsége nyomos felírás által ismét megkérendő hogy a’ megyének adózóit az austriai határ öröknek elviselhetetlenségig üzött zsarolásai ellen hathatos rendelkezései által oltalmazni kegyeskedjen”).¹²⁸ A helytartótanács 1846.

¹²² MmL IVA 502a/96 1169/1845 (1845.05.07.).

¹²³ *Kiemelés tőlem* – H. G. K. MmL IVA 502b 1030/1845 (1845.04.01.).

¹²⁴ MmL IVA 502b 1030/1845 (1845.04.01.); uo. 1169/1845 (1845.05.04.).

¹²⁵ *Kiemelések tőlem* – H. G. K. MmL IVA 502b 1030/1845 (1845.04.01.).

¹²⁶ MmL IVA 502a/96 1169/1845 (1845.05.07.).

¹²⁷ MmL IVA 502b 1169/1845 (1845.05.04.).

¹²⁸ MmL IVA 502a/96 1169/1845 (1845.05.07.); a levél – benne hivatkozással a korábbi felíratokra – megtalálható uo. 502b 1169/1845 jelzet alatt.

július 21-én tárgyalta az ügyet, de nem foglalt egyértelműen állást a kérdésben. Úgy találta, hogy joghézag áll fenn, ugyanis „az tapasztaltatott volna, hogy világos rendelkezések fen nem állanak, mellyeknél fogva a' kérdéses pinczékbe beviendő pinczebeli készülétek vámtól mentesek vólnának”, így a vámosok eljárása „rendelleniesnek nem találtatott”, mégis úgy véli, hogy ha a nemesvölgyiek eddig vámfizetés nélkül látogathatták pinczéiket, és a határon átvitt eszközeik „saját szükségekkel illő mértékben állanak”, további rendeletekig ezután is vámmentesen közlekedhessenek.¹²⁹

Hasonlóan a brucki konfliktushoz, a nemesvölgyi határszakasz problémája is csak súlyosbodott a forradalomig még hátralévő pár évben. „A Köpcsényből Gátára vezető posta utról letérő a' Köpcsényi, és Austriai Berg helység szélein egyenesen Nemesvölgyre vezető uton, – a' magyar részen, – a' kincstári örök által agyon lövetett Obermayer Mátyás nevü Posony Várallyai lakosnak [1847.] évi február 9^{én} történt meggyilkoltatásáról; – és ugy Sebeszta Pál, mint Wolfmuth Jánosnak ugyan akkor történt megsebesítéséről” a vármegye jelentést írt a királynak és a magyar királyi udvari kancelláriának, melyben kérte, hogy rendeljék el „nem csak e' megyének; de az egész nemzet jogait is sértő borzasztó esemény okozóinak, a' rendes törvényes utoni szigorú, és példás megfenyítetésüket” – ezzel együtt sérelmezték, hogy még egy három évvel korábbi esetre sem kaptak választ. „Kiderülvén miszerint a' kérdéses öldöklés, a' Köpcsényből Gátára vezető országutról eltérő a' Köpcsényi, és Bergi szántó földek között Nemesvölgyre vezető uton a' magyar földön álló határ dombok mellett történt; – és miszerint ezen most érintett ut; – a' határörök által annyira szem alatt tartatik, hogy a' Nemesvölgyieknek csak nappal engedik meg a' kikutatás nélküli hazamenetet; a' nap lemente után pedig azokat mindenkor megszokták állítani, 's azon esetre, ha estveli 8. óra után náluk dohányt találnak őket Brukba késérik.”¹³⁰

A gyilkosság után Moson vármegye terepszemlére és egyeztetésre hívta az osztrák kerületi biztost, a kamarai és a határőri biztost, továbbá a rohraui, hainburgi, németóvári (Deutsch-Altenburg) és farkasvölgyi (Wolfsthal) uradalmak képviselőit. A terepszemle során megállapítást nyert, hogy Obermayert magyar oldalról leadott lövésből érte halálos sebesülés. A megye kérte, miután a Nemesvölgynek letérő út csak egy kis szakaszon érintkezik az ausztriai Berg határával s ekképpen Ausztriával, hogy tartózkodjanak a magyar oldalon történő vámvizsgálattól. Az útról nincs további elágazás, ezért ha osztrák részről ragaszkodnak a vámvizsgálathoz, akkor azt a Nemesvölgyről kivezető utakon tegyék (Prellenkirchen, Hundsheim, Hainburg, Wolfstahl és Berg irányába). Osztrák részről az udvari kamara egy 1805-ös és egy 1833-as rendeletére hivatkoztak, amely lehetővé tette, hogy az osztrák határörök már Nemesvölgy előtt is vizsgálódjanak. A megye azonban e jogszabályokról nem is tudott, s álláspontja szerint az osztrák gyakorlattal a nemesvölgyiek és köpcsényiek biztonságérzete mellett „a' magyar teritorialis jogok sértettek meg”.¹³¹

¹²⁹ A helytartótanács 28.533/1846 sz. leirata (1846.07.21.); vö. MmL 502b 2390/1846.

¹³⁰ MmL IVA 502a/98 1059/1847 (1847.03.09.).

¹³¹ Az alsó-ausztriai kormány 1805. augusztus 7-i körlevele és az udvari kamara 5242/1833 sz. rendelete (1833.03.12.) alapján. MmL IVA 502a/98 2873/1847 (1847.09.13.).

Mivel azonban az utat ténylegesen csak azok használták, akik Köpcsényből Nemesvölgyre tartottak, a megyének sikerült elérnie, hogy mindkét fél a legfelsőbb szinten is igyekszik kijárni, hogy az út „minden határ vámbéli felügyellés 's kezelléstül egészen mentten hagyasson; – és hogy ezen felmentésben az utnak jobb oldalán fekvő Bergi ausztriai szántóföldek is, az ut szelétül mérendő 100 ölnyi szélességü területben részesitessenek”.¹³²

Egy másik, szintén 1847-ben történt haláleset is kiélezte a vármegye és az alsó-ausztriai hatóságok viszonyát. A bécsi piacról 1847. február 20-án hazafelé tartó Veit Korlath (Skodler Vida)¹³³ 1 5/8 telkes újfalui horvát jobbágyot este 8-9 óra tájban a Simmering–Schwechat közötti országúton megtámadták, s másnap reggelre belehalt sérüléseibe.¹³⁴ A rablók a nála levő 150 mérő zab és 4 mérő kukorica árát elrabolták.¹³⁵ A vármegye ezúttal is határozottan tiltakozott a bűncselekmény ellen, tétlenséggel vádolva az osztrák hatóságokat. Már egy évvel korábban említést tettek e forgalmas országúton „példátlan vakmerőséggel a’ megyénkbeli gabona szállítókon ismételt utonállások, rablások 's gyilkosságokrul”, kérve a helytartótanács és a király közbenjárását,¹³⁶ amit Skodler esete miatt – ami 1843 óta a tizedik rablógyilkosság volt – megismételtek.¹³⁷ Noha egyértelmű volt, hogy gyilkosság történt, a VUWW-i kapitányság nem volt hajlandó a vizsgálatot lefolytatni, mondván, hogy az egész ügyet Skodler találta ki, s nem történt semmiféle rablás,¹³⁸ amire a vármegye beletörődően már csak úgy reagált, hogy Skodler „kirabolatásakor halálosan megsebesítve ott meg is holt. Ezen körülmény a’ Bécsi Rendőri fő Igazgatóságának megirandó.”¹³⁹

*

Mint az élet minden területén, úgy a határ és vám esetében is élesen elválik egymástól a norma és a gyakorlat. Lényeges azonban, hogy azok a sokszor máig élő klisék, amelyek az osztrák felvilágosult abszolutizmus Magyarországgal szembeni gyakorlatát egy meglehetősen rideg, a helyi saját

¹³² MmL IVA 502a/98 2873/1847 (1847.09.13.).

¹³³ Az üggyhöz tartozó osztrák iratok Veit Korlath néven és újfalui zabkereskedőként szerepeltetik az áldozatot, a magyar nyelvűek pedig Skodler Vida néven. MmL IVA 502b 1061/1847.

¹³⁴ „[...] von unbekanntem Thätern räuberisch angefallen worden, und erhielt mit einem schneidenden Instrumente zwei Wunden am Kopfe, deren jede durch die Schädeldecke bis auf das Gehirn, welches theilweise aus den Wunden floß, gedrungen ist.” MmL IVA 502b 1061/1847. A horvát nemzetiségre lásd MmL IVA 502b 1538/1847 („Nachtrag”).

¹³⁵ A bécsi rendőrség által kiállított „Raubmords-Anzeigé”-ben 88 mérő zab szerepel, mely adatnak a St. Marx-i Linienamt által kiállított fogyasztásiadó-boletta a forrása. MmL IVA 502b 1061/1847. Az ügy egyes részleteiből a gabonakereskedés néhány aspektusára is fény derül. Skodler szekere elé három kis ló volt befogva, és egy másik háromlovas kocsin Kozian nevű mostohafia is vele tartott a bécsi gabonapiacra, „den er wöchentlich zu besuchen pflegte”. A negyvenesztendősi áldozat beszélt németül. (MmL IVA 502b 1538/1847.)

¹³⁶ MmL IVA 502a/97 2621/1846 (1846.10.05.).

¹³⁷ MmL IVA 502b 1061/1847. 1845–1846-ban csak Újfaluból három lakost raboltak ki Schwechat környékén. Rapp Antal mellett 1845 augusztusában Raibach Gáspár, majd 1846 szeptemberében Krupits Ferenc jobbágyot. Hardy István nezsideri főszolgabíró jelentése. MmL IVA 502b 1061/1847 (1847.03.06.).

¹³⁸ MmL IVA 502a/98 2373/1847 (1847.10.19.).

¹³⁹ MmL IVA 502a/98 3738/1847 (1847.12.06.).

tosságokra érzéketlen uralmi rendszerként értelmezik, nem igazolhatók. A hatalom a kereskedelem esetében – a saját érdekeivel összhangban – messzemenően figyelembe vette alattvalói jövedelemtermelési kényszereit, s nem gördített jogszabályi akadályt a határon túlra irányuló paraszti kereskedelem elé. A csak a mosoni határszakaszon éves szinten több ezresre tehető kereskedelmi célú határátlépéshez mérten alig voltak konfliktusok. A fennmaradt ügyekből ugyanakkor kitetszik, hogy az alsó-ausztriai hatóságok diszkrecionális magatartása 1848 felé közeledve nem pusztán az úrbéres népességgel szembeni rendi erőfölény kifejeződése, hanem mindinkább nemzeti karaktert is kap: az osztrák államhatalom képviselője lép fel egy magyarországi alattvalóval szemben, ami – tekintve, hogy minden érintett anyanyelve a német volt – sajátos élt ad ezen konfliktusoknak. Lényeges tehát, hogy a határ (és a lakhely) egyértelmű politikai nemzeti identitásteremtő erővel bírt, amely identitás az esetlegesen kibontakozó konfliktusban egyre fontosabb szerephez jutott.

A fuvarozás mint vállalkozás

„...az illyes fuvarozást el tiltanni annál inkább nem lehet, mivel a fuvarozás ezen országba a szabad kereset módjai közé tartozik”.¹

„...A Vasárnapok es Innepek, minden Királyi Rendelések mellett, a’ Fuvarozónép által majd mindenüt számtalanul bestelenitetnek”.²

Személyszállítás

A kényszerűségből végzett vármegyei és hadivontatások mellett a megye jobbagságának jelentős kereseti forrást jelentett a jövedelemkiegészítés céljából vagy akár vállalkozásszerűen űzött személy- és áru fuvarozás. Mivel a paraszti fuvarozás jelentősége csak a korabeli szállítási lehetőségekkel összevetve látszik, röviden áttekintem a reformkori személy- és áruszállítás típusait.

A vasúthálózat kiépülése előtti, a késő rendi Magyarországon jellemző személyszállítási módok áttekintésénél elsősorban Schmidl tematizálására támaszkodom. Schmidl többek között megkülönbözteti az ún. Extrapost intézményét, és az 1824-től Bécs–Buda, illetve Bécs–Pozsony között közlekedő Eilwagent, tehát a gyorspostát.³ A Bécs–Buda távolság az utóbbinak köszönhetően az addigi 49 órától 31 órára rövidült. Az Eilwagent hátránya ellenben a hasonlóan alapos áttekintést nyújtó Pardoe szerint az, hogy viszonylagos olcsósága és komfortossága miatt nehéz volt járataira helyet szerezni; csak öt személyt szállított.⁴ Ezekén kívül szóba jöhető eszköz volt még a postakocsi (Postwagen), a nagyobb településeken volt elérhető a félig fedett kocsis, az ún. Landkutsche, ami hozzávetőleg megfelel a mi parasztposta elnevezésünknek. A felsoroltak mellett a nemesek, hivatalnokok és a katonaság tisztjei számára ott volt a korábban már említett Vorspann vagy – korabeli nevén – forspont, előfogat is. A Vorspann („eine Art Frohnfuhr“)⁵ gyorsabb volt, mint más orszá-

¹ MmL IVA 502a/75 1325/1829 (1829.09.24.).

² Részlet a levéli plébános panaszleveléből. MmL IVA 502b 1618/1839 (1839.08.24.).

³ Schmidl 1835, 11–12. A Bécs–Buda között közlekedő gyorsposta menetrend szerint szerdán, pénteken és vasárnap este fél tízkor indult Bécsből. Az első nagyobb megálló Köpcsényben volt, ahol az uradalmi fogadóban 16 krajcáros reggeli várta az utazókat. Ebédszünetet Győrben a postaállomáson tartottak, itt az ebéd 34 krajcárt számlált. A Duna-parton vezető út következő állomása Neszmély volt, ahol az Arany Korona fogadóban 29 krajcárért vacsorázhattak az utazók, innen továbbindulva, hajnali 4-5 órakor érkeztek Budára. Budáról ugyanezek a napokon délután 1-kor indultak a járatok Bécs felé. (Raffelsperger 1829–1830, I. 170.) A magyarországi utazási módokhoz szemléletesen lásd még Richter 1844, 65–67.

⁴ Pardoe 1842, I. 67. Pardoe a Schmidl által felsorolt utazási módok mellett első helyen említi a legraktikusabbat: saját lovak és kocsis vásárlását, amihez egy németül, magyarul és szlovákul tudó kocsist kell felfogadni (Pardoe 1842, I. 65–66, vö. Palotay 1940, 20).

⁵ Jellemző módon a Vorspann szó osztrák területen teljesen más értelemmel bír: „Vorspann, die im Gebirge und bey schlechtem Strassenzustande nöthige Vermehrung des Zugviehes an einem Fuhrwerke.” (Raffelsperger 1829–1830, II. 416.)

gokban a posta, az előjogokon túl ezért is volt nagyon népszerű. Még az idegenek is könnyűszerrel kaphatnak utalványt (Assignation), vagy előfogattanúsítványt (Vorspannsanweisung), mellyel a jobbágyok vagy maga a település a községi lovakkal köteles volt az utazót a tanúsítványban megjelölt következő településig elszállítani.⁶ A tanúsítvány érvényét és hatókörét azonban bárhol meg lehetett hosszabbítani. Az előfogattanúsítvány ellenére sem tűnt Schmidl számára egy, a jobbágyokat elnyomó intézménynek. Mint írja: „a parasztok számára a gyakori előfogattanúsítás egyébként egyáltalán nem annyira terhes, mint amennyire annak tűnik.”⁷ Schmidl tapasztalata szerint a korabeli Magyarországon „annyira ritka a készpénz, hogy a parasztok legtöbbször boldogok, ha ilyen keresethez jutnak”,⁸ még akkor is, ha csak a harmadát kapják annak, amibe a postakocsi került (ennek ára egy négylovas fogattal 2 méröld azaz egy postastáció távolságra 1 forint volt). Pardoe ugyanezt a tarifát jelöli meg, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy dologidőben rendkívül nehéz fuvarot kapni, az utas órákig tartó várakozásra van kárthatva.⁹

Vidéken, a főutaktól távolabbi részeken az egyetlen közlekedési szolgáltatást a parasztfuvarosok nyújtották, ennek egy formája volt a Pozsony és Pest között szintén 1824-től működő parasztposta (Bauernpost). A parasztpostát a főútvonal mentén élő jobbágyok, zsellérek működtették, akik 1824-ben megállapodtak a közös tarifáról és szolgáltatásról, tudniillik hogy az utazókat az előfogattanúsítványt stációnként fizetendő összeg kétszereséért a lehető leggyorsabban továbbszállítják. Mivel a postabérlők a parasztokat jövedelemszerzésükben nem akadályozhatták, a kialakult versenyhelyzet számtalan konfliktus forrása lett. Schmidl a tóközi [! – mosoni?] fuvarosokat emeli ki, akik közül a magyarok általában négy, a horvátok és a németek pedig két lovat fogtak kocsijuk elé.¹⁰

A parasztposta széles körben elterjedt változataként kínálkozott még, ha az utazó vagy kereskedő egy parasztfuvarossal (Landfuhrleute) alkudott meg a továbbmenetelről, ami sok helyen az utazás vagy a szállítás egyedüli módját jelentette. Ennek átlagos költsége napi legalább 1 forint volt, ellátással, a fuvaros visszaújtára ugyanakkora költséget számítva. Pardoe a birodalom, így Magyarország németek lakta részein jól bevált utazási formának mondja a parasztfuvarot, szemben az ország belső, tisztán magyarok lakta területeivel, ahol kommunikációs problémák miatt jóval nehezebb volt fuvarost fogadni.¹¹

⁶ Schmidl 1835, 12.

⁷ Schmidl 1835, 13. Pardoe népszerű munkájában szintén elfogulatlanul mutatja be az általa Vorspann-nak, illetve Preß-Postnak nevezett előfogattanúsítványt, „welche den Bauer zwingt, Pferde für jeden ungarischen Edelmann zu liefern, und auf dessen Befehl, auch für Fremde, welche die nöthigen Verbindungen besitzen, sich die *Anweisung* zu verschaffen, gegen welche der Dorfrichter den Reisenden gegen eine gewissen Bezahlung an den Bauern bis zum nächsten Ort schaffen muß, und der leichte Korbwagen, voll Heu gelegt, auf welchem der Bauer selbst reiset, ohne irgend einen Schutz gegen Wind und Wetter. Dies ist jedoch, wie man sieht, das *letzte Mittel* der Touristen.” (Pardoe 1842, I. 45.)

⁸ Schmidl 1835, 13.

⁹ Pardoe 1842, I. 66.

¹⁰ Schmidl 1835, 13–15.

¹¹ Pardoe 1842, I. 67.

A parasztposta és konfliktusai

A bevételeit, így adóerejét gyarapító fuvaros jobbágy tevékenysége gazdaságilag hasznos volt, amit mind a vármegye, mind pedig az államhatalom belátott, sőt üdvözölt. Az így keletkezett jövedelem a korabeli csekély pénzforgalom mellett fokozottan értékes volt, arról nem is beszélve, hogy rosszabb termésű években a boldogulás egyedüli útját jelenthette.¹² A kiépülő postakocsi-hálózat működtetői azonban veszélyes vetélytársat láttak a parasztok lassacskán intézményesülő „magántaxi”-hálózatában. Hatékonyabb lobbiképességüknek köszönhetően esetenként sikerült is megnehezíteniük a jobbágyfuvarosok működését. 1820-ban a kamara és az alsó-ausztriai kormánysszék körlevélben, biztonsági okokra hivatkozva tiltotta meg – lovaik elvesztésének terhe mellett – a polgároknak, jobbágyoknak és kocsmárosoknak, hogy az olyan utakon, ahol postaállomások vannak, „csészán vagy fedeles hintókban” utazókat Ausztriába és a német birodalomba szállítsanak. A vármegye válaszában élesen tiltakozott a rendelet ellen, és kérte annak megváltoztatását, mondván, ez a „rendelet a’ Megyebéli Jobbágyokra nézve felette káros, az utazókra nézve pedig igen alkalmatlan lévén, sőt általa a’ személyes szabadság is nagyon érdekeltetvén [szorongatva van]”. A vármegye, minthogy a fenti rendelet egyedül a schwechati posta „hasznát és gyarapodását látzik tárgyozni”, arra is felhívta a figyelmet, hogy sokan nem képesek a jóval drágább postai fuvardíj megfizetésére. A megyéből számosan „nagy kaptcsolatban vannak Bétsel, az országbul ki utazni kéntelenítettnék”, de az érvelésben az sem volt utolsó szempont, hogy így a fuvarosok elesnek bevételeiktől, „holott a’ Dicationalis Tábellákban a’ Fuvarozásnak Rubricája lévén, ettül Adót kell fizetnie”.¹³ A kivetett adó fix összege miatt a fuvarosok érdekei találtak a vármegyével, amely az adóosztályhoz rendelt bevétel maximumát kívánta elérni.

Másfél évtizeddel később osztrák részről ugyanez a rendelkezés nyert megerősítést, ami szerint „ha erre különös engedelemmel el nem látott fuvarosok földött Kocsikat szállítanak olly helyeken által mellyeken posta állások vagynak, lovaik tőlük elvétethessenek”, mire a vármegye, talán már kissé rezignáltan, úgy reagált, hogy „ezen érdekes tárgy”-at újra elő fogják venni.¹⁴ 1841-től a gyorsfuvar – ha az útlevelek rendben voltak – szabadon volt űzhető az örökös tartományokban is, mégis rövid idő múlva ismét arról érkezett jelentés a vármegyéhez, hogy az osztrák postahivatalok akadályozzák a fuvarozást, sőt, letartóztatásokra is sor került.¹⁵ A helytartótanács által lefolyta-

¹² Az 1816-os éhínségkor például a helytartótanács – „Őfelsége parantsolatjából” – azzal a kéréssel fordult az uradalmakhoz, hogy a vetőmagsegélyen és a pálinkafőzés tiltásán túl „az Adózókat szekerezéssel, vagy kézi munkával a táplálásoknak meg szerzésére [...] ösztönözzék”. A helytartótanács 29 980/1816 (1816.10.08.) sz. leirata; vö. MmL IVA 502a/62 1329/1816 (1816.10.24.).

¹³ MmL IVA 502a/66 931/1820 (1820.07.19.).

¹⁴ A helytartótanács 26 223 (1836.09.06.) sz. leirata; vö. MmL IVA 502a/87 1932/1836 (1836.11.05.).

¹⁵ A 15 951 sz. (1841.05.03.) engedélyező leiratot a községi jegyzők megyeszerte ki is hirdették. MmL IVA 502a/92 1314/1841 (1841.07.02.). Azt, hogy e rendszabály inkább csak formálisan segítette elő a piaci nyitást, mutatja, hogy 1841-ben Moson megyei fuvarosokat tartóztatott fel a stixneusiedli postaállomás írnoke. Az alispán a visszaélésekről jelentést írt a kancelláriának, vö. MmL IVA 502a/92 1877/1841 (1841.10.05.).

tott vizsgálat csak jó egy év múlva szolgáltatott igazságot a parndorfi fuvarosoknak.¹⁶

Az előbbinél jelentősebb konfliktusforrást jelentett a Bécs, Pozsony és Pest között közlekedő parasztposta. Az ellene való vádaskodás állandóan napirenden volt, mert a hatóságok az adózók jövedelemszerzésének érdekében itt sem korlátozták a kiegészítő keresetként űzött személyfuvarozást. A vármegye többször volt kénytelen foglalkozni a kérdéssel, de valamennyiszer a szolgáltatások közötti szabad verseny elvét tartotta szem előtt, így jobbra csak meghallgatta a panaszokat, de nem tett ellenük semmit. Pardoe frappánsan összefoglalja a parasztposta előnyeit, mind a postakocsival, mind pedig az előfogattal szemben. A postakocsin utazó kénytelen volt a hivatalos menetrendet és útvonalat követni, amit a lóváltások óra hosszúságú szünetei szakítottak meg. A Pest és Bécs között működő parasztposta ugyanakkor legalább olyan kényelmes volt, mint az előfogat (azaz itt is szénával tömött szekéraljban foglalhatott helyet az utas), míg azonban az előfogat – a rossz lovak és a koszos kocsik mellett – számtalan megállással is járt, amivel szemben az utas teljesen tehetetlen volt, e negatívumok a parasztpostára kevésbé voltak jellemzők.¹⁷

1833-ban a mosoni posta, „minthogy a' naprul napra szaporodó Paraszt Posta által tetemes kárt szenved, ennek el mellőzésére szükséges Rendelések” meghozatalát kérte.¹⁸ A parasztposta és a postakocsi országszerte meglevő konfliktusának híre a legfelsőbb helyekre is eljutott, így a vármegyét leiratban szólították fel az esetlegesen előforduló törvénysértések megszüntetésére (ez esetben a postakocsik útközben történő zaklatásáról van szó). Válaszát a vármegye a következő figyelemreméltó gondolattal kezdte: „Előbocsátván itten azt, hogy honnunkban az adózó Jobbágyságot a' fuarozásoktól eltiltani, és őket ezen keresmény módjától meg fosztani a' Törvény általjában nem engedi”, a vármegye csak a meglevő rendszabályok betartására fogja a Mosonban, Rajkán, Köpcsényben és Parndorfon működő érintetteket felszólítani, de keresetükben semmiképpen nem szándékozik őket akadályozni, annál is inkább, mert a fenti zaklatásokról szóló panaszok Moson vármegyében ismeretlenek voltak.¹⁹ Mégis, 1837-ben ismét a mosoni posta „expeditora” részéről érkezett vád, főként a mosoni, „ugy nevezett gyors fuarozók ellen”. A kérelem azt szerette volna elérni, hogy a vármegye tegyen lépéseket a fuvarvállalás eddigi rámenős stílusának visszaszorítása és bizonyos normák

¹⁶ MmL IVA 502a/93 2544/1842 (1842.10.05.).

¹⁷ „Der Uebelstand der regulären Post besteht hauptsächlich darin, daß der Reisende auf seinen Wanderungen dadurch auf die unmittelbare Fahrt von einer Stadt zu der andern beschränkt wird; dem daß man zuweilen auf den bloßen Pferdewechsel über eine Stunde warten muß, ist eine Kleinigkeit, der Erwähnung eigentlich nicht werth. Die Bauernpost fährt, wie erwähnt, nur auf einer Straße [ti. Bécs és Pest között], und so angenehm der Vorspann auch ist, muß man sich dabei doch auf schlechte Pferde, schmutzige Kutscher und Aufenthalte ohne Zahl gefaßt machen; Drohungen, Versprechungen und Bitten sind gleich vergeblich.” (Pardoe 1842, I. 45.)

¹⁸ MmL IVA 502a/80 591/1833 (1833.03.11.).

¹⁹ MmL IVA 502a/90 1187/1839 (1839.07.05.).

betartatása érdekében.²⁰ A beadvány annyival szolgált az előbbieknél több információval, hogy kiderül: a fuvarosoknak számos esetben cselédjeik is voltak, akik a fuvargyűjtést végezték.

A pozsonyi postamester felesége, Berger Terézia azért élt panasszal, mert a helybeli kocsisok Pozsonyban, a vendégfogadóban felkeresték az utasokat, akiket lebeszéltek a postakocsival történő utazásról, „s azokat tulajdon lovaikon, töbnyire Mosonyig szállítják”, jelentős veszteséget okozva így a bizonyos számú ló tartására törvényileg kötelezett postahivataloknak.²¹ A Pozsony–Buda vonalon közlekedő postakocsi csak nagyfokú kihasználtság mellett vált nyereségessé, „mert nemcsak a gőzhajózás versenyzése, hanem még pedig kiváltképp a fellyeb éréntett parasztposták által is előbbi privat keresetük tőlök elvonatván”, megélhetésük súlyosan megnehezül.²²

Egy hónap múlva, 1840 augusztusában ismét szóba került a pozsonyi főposta panasza, mely megismételte az előbbi vádakát a megyebéli fuvarosokkal szemben.²³ A vármegye azonban következetesen kiállt korábbi álláspontja mellett, kimondva, hogy „a’ kellő korlátozó rendszabások már fenn állván, a’ Megyebeli adózókat keresetjük ezen nemében az előterjesztett folyamodás következtében újabb korlátok közé szorítani szükségesnek nem ítéltetett”.²⁴

A konkurens parasztfuvarosokkal való vita elmérgesedéséről egyetlen esetben van tudomásunk, mikor az előbbi okok miatt, a parndorfi posta vezetője által benyújtott panasz kivizsgálása közben kiderült, hogy a hivatal vezetője 50 pengő forint jogtalanul kivetett büntetés terhe mellett e keresetmódtól a parasztokat eltiltotta, amiért a vármegye őt az előbbi érvek mentén megfedte, és a begyűjtött összeg visszafizetésére kötelezte.²⁵

²⁰ A fuvarosok „az utasoknak utfélben való feltartásával nem csak alkalmatlanságokat okoznak, de illy rendetlen maguk viseletjükkel könnyen következhető szerencsétlenségeknek okul lehetnek”. Illetve „mindenkor [...] az emberi józan viseletnek megfelelő szerénységgel tegyék ajánlásaikat, és végezzék alkudozásait”. MmL IVA 502a/88 826/1837 (1837.05.22.).

²¹ A parasztposta „önkényétől függ a’ Vitelbért az Útnak állapota szerent meg határozni, még a postamesterek minden tekintet nélkül valamely vihar befolyására, a legzordonab időben is a kiszabott Vitelbértöli eltávoztatás nélkül, a továbbszállításra, ’s ekép minden áldozatok hozására kéntelenek”. MmL IVA 502b 1149/1840 (1840.07.18.).

²² MmL IVA 502b 1149/1840 (1840.07.18.).

²³ A mosoni parasztposta fuvarosai „a’ Posonyi vendégfogadóknak szállásolóknak szállítási szolgálatjukat tolakodva ajánlják, ’s ez által őket a’ Pósta szállítmányok vitelére tartani kellő Lovakkal eddig üzött mellékes szállítások hasznátul tellyesen megfosztják”. MmL IVA 502a/91 1449/1840 (1840.08.24.).

²⁴ MmL IVA 502a/91 1449/1840 (1840.08.24.).

²⁵ Gróf Zichy Ödön írásban nyújtotta be panaszát, amely szerint 1837. május 15-én Bécsből Pestre utazván Parndorfon „sebes fuvaros Parasztot nem kaphatot”. MmL IVA 502a/88 1260/1837 (1837.07.07.).

Árufuvarozás

A személyfuvarozás mellett jóval nagyobb szerepet töltött be az árufuvarozás, amit a vármegye adózói vagy főállású fuvarosként, vagy gazdálkodásuk mellett folytattak, s ami a vasúthálózat kiépüléséig igen jól jövedelmezett.²⁶ A Mosoni-Dunán érkező és Mosonban kirakodott gabona továbbszállítását jórészt a vármegyéből verbuválódott fuvarosok végezték. Grailich szerint Mosonba „évente mintegy 300 hajó – egyenként 5000 mérőnyi búzával, rozsszal, árpával és zabbal megrakva – érkezik”, tehát csak a folyón körülbelül másfél millió mérőnyi gabonát szállítottak fel, s akkor még nem vettük figyelembe a tengelyen érkezett árut.²⁷ E hatalmas mennyiség továbbfuvarozása folyamatos kereseti lehetőséget biztosított a megye kevésbé jómódú lakosainak, elsősorban a horvátoknak. Velük, mint Grailich írja, „éjjel-nappal találkozhatunk az országutakon [...] Ők a vármegye fő fuvarosai, ezért a mosoni parasztokat, akik terményt, szénát s egyebet szállítanak Bécsbe, közös néven *horvátoknak* nevezik, még ha egy szót sem értenek horvátul. A földművelés mellett a fuvarozás a kedvenc foglalatosságuk, melyet éjjel-nappal végeznek, s ennek folytatására Bécs kitűnő alkalmat nyújt. Asszonyaik szorgos élelmiszerkereskedők.”²⁸ Az „éjjel-nappal” űzött fuvarozás nem állt távol a valóságtól, mert a befogott lovak, ökrök kímélésére előszeretettel haladtak éjszaka. Sőt, mint arra egyik forrásunk, a levéli plébános ez ügyben írt beadványa alapján óvatosan következtethetünk, a vasárnapi kötelező munkaszünetet sem tartották meg. A vármegye egy korábbi határozata szerint ugyan „vasárnap, és ünnepi napokon, az Isteni Szolgálat előtt való elindulás a’ fuvarosoknak tilalmaztatik”, de ezt a napi gyakorlat során egyre kevésbé vették tekintetbe.²⁹ Mint a plébános írta:

„A’ Vasárnapok es Innepek, minden Királyi Rendelések mellett, a’ Fuvarozónép által *majd mindenüt számtalanul bestelenitettek*. E’ szomorú Tapasztalás által indítván, s’ az ágostai vallást Követők Lelkésziivel egytetértvén, az e’ Tárgyban adatott, es a’ Nemes Vármegye által közlött Rendeléseket a’ Népnek többizben hathatossan Szivűkre kötöttük, s’ hálá az Istennek! A’ tett Előadás nem volt sikertlen. Sokideik tartották magokat alattvaloink, minden, a’ Vasárnapok szentelését erdeklő Parantsolatok’ Átalhágásától; de más Helysegek zabolátlan Lakosai által, kik, non obstuntibus ordinationibus regiis imperterite [a királyi rendelkezéseknek nem engedelmeskedve vakmerően] e’ szent napokat Fuvarozásokkal bestelenitik, fellázittatván, most ugyan ezek rosz példáját követik.

²⁶ Hecke 1861a, 33.

²⁷ Grailich [1818], Melléklet, 586. A Mosonban kikötő hajók kirakodása a szegényebbeknek jelentett folyamatos kenyérkeresetet, már a 18. században is: „[...] die armen Leute verdienen sich ihr Brodt durch das Fruchtttragen auf die Schiffe [*sic!*], welches oft Tag und Nacht fortwähret.” (Korabinsky 1786, 833.)

²⁸ Grailich [1818], Melléklet, 583, 586. A horvát fuvaros alakja máshol a „megbízható” jelzővel is kiegészül, vö. Csaplovics 1829, II. 113. Fényes Elek Parndorfról szólva jegyi meg, hogy „lakosai híres fuvarosok” (Fényes 1865, 281).

²⁹ MmL IVA 502a/90 1618/1839 (1839.09.05.).

Kérem azért Tekentetes Urat: tesszen ezen *majd mindenütt begyökerezet istentelen szokás* Kiirtása végett, a' Tekentetes s' Nemes Vármegyének jelentést tenni."³⁰

Igazság szerint nem is annyira a vasárnapi munkát, fuvarozást nehez-ményezte az egyház és a hatóság, mint inkább a vasárnapi szentmise elmu-lasztását. Feltűnő, hogy az egyház által rendelt ünnepnapok betartatása ügyében a katolikus és az evangélikus egyház egységesen lépett fel.

A növekvő forgalom nemcsak a vallási normák szabta kereteket lépte át, hanem közlekedési problémát is okozott, főleg Mosonban, ahol a Mosoni-Dunán érkező gabonát rakták át. Az e tárgyban tett kisebb javaslatok abban a rendszabályban öltöttek testet, amit a korszak végén, 1847. január 5-én alkot-tak meg Mosonban a fuvarozás és gabonakereskedelem viszonyainak átláthatóbbá tételére. A piaci visszaélések és csalások megszüntetésére tanácskozást hívtak össze, és a magyaróvári uradalom, a hegyeshalmi bíró, a mosoni előjárók és a „fuvarosok előkelőbbjeinek” részvételével egy új, a fuvarozás és a piac egészét átfogó szabálykódexet dolgoztak ki, amit kis vál-toztatásokkal a vármegye is elfogadott, és az év március 1-jével életbe léptetett.³¹ Az új szabályok a következők voltak:

A gabona eddig kaotikusnak mondható átszállítását a burcsella nevű gabonaszállító hajókról a raktárakba úgy kívánták megreformálni, hogy egy kereskedő egy hajóból – városrésztől függően – 10 forint büntetés terhe mel-lett,³² csak négy, illetve hat kocsit használhat erre a célra („a' meghatározott számon fellül fogadott kocsik a' m[osoni] városi Bíróság által elparancsoltas-sanak”). Ez némi módosításokkal arra az esetre is áll, ha több hajóról ugyan-abba a raktárba hordták a terményt. A kamrák átvevő személyzete csak a leszállított fuvarról kiadott sorszám ellenében veheti át a szállítmányt, ellenkező esetben 2 forint büntetést kell fizetniük. Az elképzelés szerint a burcselláról a kocsira kereken 30 mérő búzát vagy 40 mérő zabot³³ szabad felpakolni, amiért a kocsis jóállással tartozik – mármint azért, hogy a félig rakott fuvarokat ne számolják egynek. E tételt Moson község indítványára végül törölte a vármegye, lévén, hogy erre senkit nem lehet kötelezni, emel-lett „a' kevésbé tehetős Jobbágy ki erős marhákkal nem bir; – illy terhet ros-zszabb utban el nem vihetvén, ezen kereset modjától egészen elütetnék”. A fuvarosnak gyanús esetben jogában áll a városi bíró jelenlétében a burcsel-lástól átvett gabonát újraméretni, aki hiány esetén nemcsak pótlásra van kötelezve, hanem – a költségek megtérítésén kívül – kocsinként 2 forint bün-tetést is fizet.

³⁰ *Kiemelés tőlem* – H. G. K. MmL IVA 502b 1618/1839 (1839.08.24.). Mindez azért is figyelem-re méltó, mert 1805-ben a vasárnapi munkát a magyaróvári uradalomban még három hét elzárással, illetve a büntetés megkezdése előtt és zárásaként 15-15 botütéssel „honorálták” (Kállay 1985, 197).

³¹ MmL IVA 502a/98 160/1847 (1847.01.20.).

³² A büntetésekből befolyt összeget a Mosonban felállítandó kórház javára fordították.

³³ A javaslat tehát egy kívánatos szabvány kialakítására történő kísérlet. A szövegből azt is megtudjuk, hogy egy zsák búza 1½ mérővel volt egyenlő. MmL IVA 502a/98 160/1847 (1847.01.20.).

Valamennyi érdekelt fél csak a vármegye által évente hitelesített mértéket használhat. A „kímérő asszonyokat”, akik a kereskedő gabonáját mérik ki, amennyiben bebizonyosodott, hogy a fuvaros vagy a vevő megvesztegetésére a rendelt mennyiség feletti gabonát adtak ki, úgy 2 forint büntetés mellett az efféle munkától örökre eltiltják. (Voltak tehát helyi asszonyok, akik a raktárból vagy a hajóból történő kiadást felügyelték, illetve könyvelték.)

A szóban kötött szerződések gyakori utólagos módosításának megakadályozására – tudniillik amikor a gabona árának változása miatt a kereskedő az eladott mennyiséget nem szolgáltatja ki, illetve a vevő nem veszi azt át –, „a’ kereskedő, eladott, de ki nem szolgáltatott egy-egy kocsi gabonáért 4 ftal, – a’ vevő pedig a’ vett, de ell nem vitetett hason mennyiségű gabonáért 1 ftal pp. büntetessen”. A határozott időre szóló raktárbérlőhöz kapcsolódó jogok és köteleességek a szerződésben foglalt határidő lejártával automatikusan megszűnnek, ellenben a határozatlan időre kötött szerződéseknel a bérlőnek még legalább egy havi bért meg kell fizetnie. Az utóbbi esetben a felmondási idő alatt a tulajdonos köteles a még raktárban levő gabona tárolására, a bérlő viszont újabb mennyiséget nem raktározhat el a tulajdonos beleegyezése nélkül.

„A’ gabonát Austriába szállító fuvarosok” panaszait orvosolandó, azaz „hogy az Austriai molnárok a’ fuvarosoknak fuvarbérökből gyakorta levonásokat tesznek azon esetre, ha a’ fuvarosoknak átadattni szokott próba mérő nehezebbnek találtattnék, – a’ szállított többi gabona mennyiségnél, ez pedig csak nem kikerülhetetlen, minthogy az érintett próba mérőbe a’ gabona sokszor nagyobb erővel behányattatik”, a bizottság javasolta, hogy a próbamérőt minden esetben tölcseren át töltsék meg (10 forint büntetés terhe mellett), egyben megkérte az VUWW-i hatóságokat, nehogy „a’ szegény adozó fuvarosok ezentul is az Austriai molnárok a’ serfözök által sokszor oly méltatlanul zsaroltassanak”. E javaslat sem került végül elfogadásra, mert a burcsellások a mosoninál kisebb győri mértéket használták, így a bemondáson alapuló hitelesítéskor elkerülhetetlen lett volna a különbség a Mosonban mért és a hajósok által tudott mennyiség között.

A közbiztonság érdekében a raktárakban és a burcsellákon megtiltották a gyertyafénynél történő munkát (10 forint büntetés), csakúgy a járda pallokkal történő keresztezését, mert „a’ gyalog út elzárattván, a’ gyalogosok, a’ kocsi utra kitérni, és sokszorossan élet veszedelemmel a’ csoportban álló kocsik, és Lovak közt utyokat folytatni kéntelenitettnek” (5 forint büntetés a raktár tulajdonosának vagy bérlőjének, 1 forint pedig a pallót kihelyezőnek).³⁴ Az utolsó pont talán nem tűnik annyira hangsúlyosnak a többi mellett, mégis kiemelendő, mivel a közlekedési rend hiányával kapcsolatos beadványokat többször tárgyalt a vármegye. Leginkább Moson lakossága szenvedett a nagy forgalomtól. A gyalogos közlekedés életveszélyes volta nem frázis volt csupán, hanem hozzátartozott a mindennapok valóságához. A számtalan kocsi és vakmerő hajtóik nem egyszer okoztak végzetes balesetet. 1845-ben emiatt 71 mosoni polgár és kereskedő levélben fordult a vármegyéhez, hogy léptessen szigorú szabályokat életbe (lásd 17. melléklet). A kérésnek nem sok foganatja lehetett, mert két évvel később újra előkerült az ügy.

³⁴ MmL IVA 502a/98 160/1847 (1847.01.20.).

A szárazföldi mellett a vízi fuvarozás is számtalan visszaélésre és szabályszegésre adott alkalmat. A Győr felől Mosonba érkező nagyszámú gabonaszállító hajó kapcsán temérdek konfliktus tört ki. A hajók legénységét gyakran vádolták garázdasággal, a folyó menti falvak határának, a folyóparton található létesítményeknek a tönkretételével. A harmincas években vizsgálatok által is megerősített panaszok miatt Moson vármegye megtiltotta az éjszakai hajózást, amivel a hajósokon kívül Győr vármegye, majd a helytartótanács ellenkezését is kiváltotta, akik e lépésben a kereskedelem szabadságának csorbítását látták. A vármegye döntése melletti érvelésében hangsúlyozta, hogy „melly éjjeli hajózás [...] a malmoknak, és kompoknak végképp megrontását, az erdőknek és szigeteknek szörnyű elpusztítását továbbá sok Istentelen káromlásokat, véres verekedéseket, sőt embernek halálát követekztette, mind ezen kicsapongásokat pedig nem mint N. Győr Vármegye állítja, egygeseknek károsítását, hanem e Megyében divatozó jó rendnek, és azért a köz jónak megbontását bizvást lehet mondani”.³⁵ A vármegye a helytartótanács rosszallásával szemben is megvédte álláspontját, de végül is kénytelen volt visszakozni. Meglátása szerint a Mosonban kirakodott hajók visszaúttjukban már délben elhagyhatnák a mecséri zárast, „még is az érdekelt büszke legénység, mindenkor csak szabad önkényének helyt adván, egyedül a' célba vett lopások, és szünet nélkül a' Jobbágyok' telkeiben folytatott rablások telylesithetésébül, mindenkor csak éjszakán szokta folytatni visszatérését”.³⁶

A helytartótanács azonban – miután a hajósokat kötelezte a rend betartására – visszaállította az éjszakai hajózás lehetőségét („ez' országban divatozó szabad kereskedést, és hajózást, az érdeklett tilalom alul felszabadittván”). Moson vármegye komolytalannak tartotta a hajósok, Győr vármegye és a helytartótanács érvelését, miszerint az éjszakai hajózár bármiképpen is kárára lenne a kereskedelemnek. Mint mondták, „tapasztalásbul lévő dolog az, hogy a' rakott hajókkal való hajózás, éjszakának idején, a' sok nemü veszedelmek' tekintetibül még az Öreg Dunán sem gyakoroltatik”, ami még inkább érvényes volt a jóval keskenyebb mosoni Duna-ágra.³⁷ Az éjszakai hajózás biztonságának növelése érdekében aztán egy 1846-os rendelettel előírták, hogy szürkület után nemcsak a hajókat, de a malmokat is ki kell világítani.³⁸

A Mosoni-Duna közlekedési rendjének szabályozása körüli viták a továbbiakban is visszaköszönnék a jegyzőkönyvekben. Jellemző példája ennek, hogy amikor néhány évvel később Győr vármegye azt nehezményezte, hogy a part védelmére ültetett fűzfák akadályozzák a vontatást, amiért kérte azok kivágását, s helyettük bokrok ültetését, Moson vármegye elutasította a felvetést.³⁹

³⁵ MmL IVA 502a/82 488/1834 (1834.03.03.).

³⁶ MmL IVA 502a/84 1146/1835 (1835.07.25.). Vö. a helytartótanács 13 117/1835 (1835.04.28.) sz. leirata.

³⁷ A helytartótanács 30 913/1835 (1835.09.06.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/85 1999/1835 (1835.11.11.).

³⁸ A helytartótanács 48 125/1846. (1846.12.15.) sz. rendelete; vö. MmL IVA 502a/98 779/1847 (1847.03.08.).

³⁹ MmL IVA 502a/93 295/1842 (1842.01.13.). Előtte húsz évvel – épp a vontatás megkönnyítésére – a part menti fákat 10-15 ölnyi szélességben kivágták, sőt, a rönköket is kiásták. MmL IVA 502a/67 879/1821 (1821.07.28.).

Piackörzetek és fuvarozás az 1828-as összeírás fényében

A fuvarozási lehetőségek felméréséhez, az úti célok és a piackörzetek megállapításához alapdokumentum az 1828-as adóösszeírás függeléke.⁴⁰ A községi ívek végén található megjegyzések, generáliák első pontja az adott település lehetséges kereseti módjaira kérdezett rá, míg a hatodik pont a piachelyekre, ahová áruikat eladásra szállították.⁴¹ Jelen kutatás lehetőséget nyújt arra, hogy az ezekben található válaszokat egyéb kontrollforrásokkal vessük össze. Mosont és Magyaróvárt Bácskai Vera és Nagy Lajos egy központként kezelték, ami országos kitekintésben talán indokolható eljárás, itt azonban külön-külön vizsgálom a két mezővárost. Az így kapott kép némileg módosítja a szerzőpáros Moson megyére vonatkozó állításait.

Az 1828-as összeírásban szereplő piacokat és piackörzeteket a tiszta körzetektől a megosztottak felé haladva rekonstruáltam (*XIII. térképmelléklet*).⁴² Moson vármegye két legnagyobb piaca Mosonban és Nezsiderben volt, emellett Magyaróvár rendelkezett még helyi piaccal. Az első két mezőváros gabonapiacai országos jelentőséggel bírtak.

Moson tiszta körzetét önmaga alkotta, azaz nincs olyan település, mely csak ott piacozott volna. Bár lakosság száma alapján Moson meglehetősen felvevőpiacot jelentett, az itteni gabonapiac alapvetően a nagybani és távolsági terménykereskedelemnek volt a terepe, nem pedig a kisebb értékű paraszti áruforgalomnak. Ezzel szemben Magyaróvár tiszta körzetében meglehetősen sok, nyolc települést találunk. Saját lakosságán kívül főleg a szigetközi és Duna menti falvak, valamint a megye keleti csücskében fekvő helységek kötődtek ide (Arak, Bezenye, Horvátkimle, Lébény, Lucsony, Magyararkimle, Rajka, Szentmiklós). A szentmiklósiaknak és a lébényieknek Magyaróvár felé ugyanakkor Moson is útba esett, nehezen hihető, hogy ők szisztematikusan elkerülték volna a mosoni piacot, hacsak nem annak nagykereskedelmi jellege miatt.

Magyaróvár és Moson megosztott körzetét Halászi, Kálnok és Mecsér alkotta. A megyeszékhely és Moson csak a megye keleti és északi részeire gyakorolt vonzerőt; a tőlük nyugatra fekvő helységek elsősorban nyugat felé orientálódtak.

Nezsider tiszta körzetéhez tartozott a legtöbb, 17 település. Barátfalu, Boldogasszony, Féltorony, Gálos, Lajtafalu, Levél, Miklósfalu, Németjárfalu, Nyulas, Parndorf, Pátfalu, Pusztasomorja, Szolnok, Újfalu, Valla, Védeny és Zurány lakói csak a nezsideri piacot nevezték meg piacozásaik céljaként. A nezsideri piac súlya a megosztott körzetek számbavételével 16 további településsel nő.

⁴⁰ Megvizsgáltam e szempontból az úrbéri kilenc pontra adott válaszokat is, de Moson megyében legtöbbször csak általánosságban nyilatkoztak a parasztok a haszonvételekről. MmL IVB 915b/1–25. E forrás ilyen szempontú hasznosítására lásd Pozsgai 2008, 484–485, 502–507.

⁴¹ Bácskai–Nagy 1984.

⁴² MmL IVA 505a/11–63.

Nezsiderbe és Mosonba is szállított Szentpéter, Nezsiderbe és Magyaróvárra Csúny, Hegyeshalom, Tarcsa és Tétény. Az összeírás szerint Szentjános a három piac mindegyikével kapcsolatban állt. A megye délnyugati csücske Sopron felé is orientálódott; a Nezsider–Sopron megosztott körzethez a megyéből Bánfalu, Alsóillmic, Felsőillmic, Pomogy és Szentandrás tartozott. A nezsideri piackörzet további társkörzetébe az Ausztriába is szállítók kerülnek: Nemesvölgy, ahonnan még Hainburgba is átjártak, és Vinten, Bruck célponttal. A vármegye északi csücskének legközelebbi piaca Pozsony volt, de kizárólag oda csak Horvátjárfalu és Köpcseny szállított, ellenben mind Nezsiderhez, mind Pozsonyhoz kötődött Gáta, Körtvélyes és Oroszvár.⁴³ Kizárólag ausztriai piacot, a bruckit látogatták Neudorf puszta lakosai, ami nem is csoda, hiszen közigazgatásilag is oda tartoztak.

A felsorolásból egyértelműen kitűnik, hogy Moson úgy volt a birodalom egyik legfontosabb gabonapiaca, hogy helyi szinten alig bírt jelentőséggel; a paraszti (termény)kereskedelem célpontja Magyaróvár, de még inkább Nezsider volt. E tény első látásra talán furcsának tűnhet, de a piac és a logisztikai központ manapság is két egyértelműen különböző intézmény. Moson a nagy átmenő forgalomból saját szükségleteit is fedezte, arról nem beszélve, hogy a folyamatosan jelen lévő nagy tömegű áru a többi piachoz képest nyomottabb árakat eredményezett. Galgóczy meg is jegyzi, hogy ugyan a legnagyobb piac a mosoni, de a nezsideri a legdrágább, így érthető, ha a terményeiket kínáló parasztok inkább az utóbbit részesítették előnyben.⁴⁴

Miként az ausztriai beszerzések és magánfuvarok nem jelennek meg az összeírásban, úgy okkal gyaníthatjuk, hogy a piackörzetek határai sem voltak ennyire tiszták: véleményem szerint – főleg a megye középső részén – jóval több lehetett a Moson–Magyaróvár–Nezsider megosztott körzethez tartozó települések száma. A valóság és a forrásból kiolvasható kép így nem esnek egybe. Úgy vélem, a piacozás kapcsán kialakult kapcsolatok még rendszereesebbek és pezsgőbbek voltak annál, mint ahogy az 1828-as összeírás alapján vélnénk. Ismét tetten érhető a vármegye és az adózók azon közös törekvése, hogy minél kevesebb erőforrást és lehetőséget bevallva tartsák meg a korábbi, az adózásban kialakult *status quót*.

Tény ugyanakkor, hogy a paraszti piacozás volumene és jellege nem mérhető a nagybani áruforgalomhoz, ahogy ezt a gazdasági szakírók is megerősítik. A piacozásnak összességében mégis jelentős szerepe lehetett az ellátásban és a jövedelemtermelésben, még akkor is, ha Galgóczy, aki majd húsz évvel később megjelent mezőgazdasági statisztikájában rövid jellemzést ad a megye piacairól, úgy véli, hogy a mosoni és a nezsideri gabonapiacok mellett Magyaróvár „hetivásárai inkább konyhai s ételmi szükségletekre terjeszkednek”, míg a megye többi településének piaca „alig érdemel említést”.⁴⁵

⁴³ A pozsonyi piac alacsonyabb árai miatt nem volt vonzó értékesítési lehetőség. Vö. MmL IVA 502a/74 2162/1828 (1828.12.29.).

⁴⁴ Galgóczy 1855, 145.

⁴⁵ Galgóczy 1855, 142, 139.

A mezővárosok vásárai is csak helyi jelentőséggel bírhattak.⁴⁶ Hecke – igaz, már a vasút korában – hasonlóan vélekedik a paraszti, ún. Marktführenről, ahova két-három paraszt két lóval maximum néhány zsák gabonát, de leginkább csak egyet, némi tűzifát és néhány baromfit szállít eladásra, így kereskedelmi szempontból az árucere ezen módját nem tartja jelentősnek.⁴⁷ A folyamatosan meglevő kereslet – főként a határ másik oldalán – mégis lehetővé tette, hogy a parasztság ne csak a feleslegén adjon túl, hanem elébe menve az igényeknek, specializálja termelését. Ez a szénatermelés esetében jutott a legmesszebb.

A piackörzetek mellett elvben a fuvarozás kiterjedtségére is választ adnak az 1828-as adatok. Az összeírás forrásértéke azonban ennél a pontnál is csupán korlátozott. Ismerve a megye egyes településeinek gazdasági erejét és jellemző gazdasági ágazatait (tételelesen lásd a következő fejezetben), az összeírás első pontja csak a töredékét adja vissza a valós lehetőségeknek és gyakorlatnak. Így például egy sor, igen jómódú és fuvarozásáról is ismert településnél semmiféle utalás nem történik a kiegészítő jövedelemformákra.⁴⁸ A később részletesen tárgyalt, több ezer mázsás volumenben űzött szénaszállítás jó, ha néhány esetben említik. Ez olyan falvakra is igaz, ahol a bér-fuvarozás alapvető keresetmód volt, így például azon Moson környéki és a bécsi országút mellett fekvő településekre, melyek a dunai gabona továbbítását végezték Ausztria felé. A szénás községek egyik legjelentősebbike, Szentjános mezőváros összeírásában például az áll, hogy csak néhány tehetősebb, több állattal bíró jobbágy vállalt szállítást Mosonból Nezsiderbe – bécsi fuvarokról és saját áruról nem esik szó.⁴⁹ Nemesvölgy is jó példája a fuvarozási cél és a piachely közötti különbségnek. E helység azon kevesek közé tartozik, melyek esetében ausztriai piachelyet is említettek: ők a Duna menti Hainburgba is jártak. Mivel szőlőtermelő faluról van szó, elsősorban borukat értékesítették itt. A saját bor szállítása ugyanakkor nem jelenik meg külön fuvarozásként, mindössze azt a bejegyzést találjuk, hogy „Praeter Culturam Agrorum, et Vinearum alio promerendi modo carent hujus Loci Accolae”.⁵⁰ Úgy vélem ezért, hogy az 1828-as összeírás információit még az általában vett településszintű gazdasági erőforrások számbavétele során is csak mint minimálértékeket vehetjük figyelembe.

Ezen túlmenően, mint az a következő fejezetekből alaposabb megerősítést nyer, a forrásban megadottakhoz képest a valós piackörzetek is számosabbak és kiterjedtebbek voltak, s ami igazán lényeges: a határon is átnyúltak. Erről

⁴⁶ A Nezsideri járásban vásártartási joggal bírt Boldogasszony, Gálos, Lajtafalú, Nezsider, Nyulas, Védeny, Köpcsény, Oroszvár, Rajka; a Mosoniban Magyaróvár, Moson, Szentjános és Halászi. MmL IVA 502a/67 1116/1821 (1821.10.02.). A vármegeye vásáraitra áttekintő jelleggel lásd F. Tóth 1995.

⁴⁷ Hecke 1861a, 32.

⁴⁸ Általában a következő formulát használták: „Praeter Culturam Agrorum alium merendi modum non habent hujus Loci Incolo”. MmL IVA 505a/11–63.

⁴⁹ „Praeter Agriculturam nullum alium merendi modum habent, quam quod nonnulli Colonorum habent, qui pecorum numero magis pollent, nonnumquam Mosonio ad Emporium Nizsideriense erga vecturariam mercedem fruges devehere soleant.” MmL IVA 505a/52.

⁵⁰ MmL IVA 505a/18.

az idézett monográfia a piacok elemzésekor nem tesz említést, igaz, nem is tehet, hiszen ez nem szerepel a válaszok között; a melléktevékenységek ismertetésénél viszont jelzi, hogy 18 falu fuvarozik Ausztria, Sopron és Pozsony felé.⁵¹ Az összeírás ausztriai úti célt jelöl Levél, Újfalu, Nezsider, Németjářfalu, Miklósfalu, Tárca, Császárkőbánya, Szentpéter, Rajka, Pusztasomorja, Parndorf, Körtvélyes, Köpcsény és Hegyeshalom, azaz 14 település esetében.⁵² A fennmaradó négy település Nezsider, Sopron, Pozsony és Győr között fuvarozott.⁵³ Ha az előbbi településeket a rajtuk áthaladó utak mentén vesszük számba, akkor mint fonalra a gyöngyöket fűzhetjük fel őket, egyben a kimaradtakat is bevehetjük a felsorolásba. Ha a Mosonból vagy Magyaróvárról nyugat felé induló utakat az óramutató járásával megegyezően, délről északnak haladva vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a pomogyi útról csak Szentpéter és Pusztasomorja szerepelnek; sem Szentjános, sem a Mosonhoz legközelebb eső Szolnok kapcsán nem derül ki, hogy kapcsolatban állna Ausztriával.⁵⁴ Ugyanez áll a Tárca után következő Tétényre, Vallára is.⁵⁵ A Mosonból és Magyaróvárról közvetlenül Nezsider irányába vezető út mentén található Szolnokról már szóltam, de az ezt követő Albertkázmér, Féltorony, majd a bortermelő Barátudvar, Gálos, Védeny szintén hiányoznak, hogy a Nezsideren túl fekvő, Fertő menti településeket ne is említsem.⁵⁶ A bortermelő Nyulas és Vinten nem bukkan fel, csak a megye nyugati szegletében fekvő Császárkőbánya vallja be, hogy követ szállít Bécsbe.⁵⁷

A parndorfi út melletti helységek valamivel konzekvensebben nyilatkoznak: itt – Mosontól indulva – mind Levél, mind Hegyeshalom, mind pedig Miklósfalu beszámol az ausztriai fuvarozásról.⁵⁸ Zurány és Gáta, noha fuvarozásukról híresek (különösen az utóbbi) kimaradnak, csak az utánuk következő Újfalu és Parndorf tesznek erről említést.⁵⁹

Az északi, Köpcsényen át szintén Bécsbe, illetve Pozsonyba tartó út mellől ausztriai kapcsolatot Németjářfalu, Rajka, Körtvélyes, Köpcsény említett,⁶⁰ viszont hallgatott erről ebből a körzetből Csúny, Horvátjářfalu, Oroszvár, Nemesvölgy, s a kissé délebbre, a határon található Lajtafalu.⁶¹ Pozsonyt a bezenyeiek, Sopront a vallaiak, Nezsidert a szentjánosiak nevezték meg, ahová Mosonból szállítottak gabonát.⁶² A szentmiklósiak Győrből fuvaroztak Mosonba.⁶³ A szomszédos Lébény nem nyilatkozott.⁶⁴

⁵¹ Bácskai–Nagy 1984, 287; Bácskai 1988, 150.

⁵² MmL IVA 505a/34, 59, 42, 41, 39, 57, 56, 54, 50, 49, 45, 31, 30, 24.

⁵³ MmL IVA 505a/60, 52, 53, 15.

⁵⁴ MmL IVA 505a/52, 55.

⁵⁵ MmL IVA 505a/58, 60.

⁵⁶ MmL IVA 505a/11, 20, 21, 14, 61.

⁵⁷ MmL IVA 505a/43, 62, 56.

⁵⁸ MmL IVA 505a/34, 24, 39. Hegyeshalom esetében ezt már Korabinsky is megemlíti: „Es nähren sich die Einwohner vom Feldebau und vom Fruchthandel.” (Korabinsky 1786, 726.)

⁵⁹ MmL IVA 505a/63, 22, 59, 45.

⁶⁰ MmL IVA 505a/41, 50, 31, 30.

⁶¹ MmL IVA 505a/17, 25, 44, 18, 32.

⁶² MmL IVA 505a/15, 60, 52.

⁶³ MmL IVA 505a/53.

⁶⁴ MmL IVA 505a/33.

Ha a fenti módon a saját termékek fuvarozását, azaz piacra szállítását és a bérmunkaként végzett fuvarozást szétválasztjuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy helyi specialitások megadása a fuvarozási tételek között csupán három esetben fordul elő. Szentpéter, Pusztasomorja saját szénáját szállította, Császárkőbánya pedig az ott bányászott követ.⁶⁵ Ha csak a bécsi piacon szénával megjelenő nyolc települést vesszük,⁶⁶ az eltagadási arány akkor is 75 százalékos. A többi, ausztriai fuvarcél megadó település a bevallás alapján a Mosonba érkezett gabona továbbszállításában vett részt. Összességében, úgy vélem, kisebb-nagyobb mértékben a vármegye valamennyi településének voltak határon túli kereskedelmi kapcsolatai, ez alól csak a szigetköziek és a Moson alatt elhelyezkedők lehetnek kivételek. A Mosonban és Magyaróváron történő kirakodási és feldolgozási munkákban, továbbá a hajóvontatásban viszont ők vettek részt a legintenzívebben,⁶⁷ így közvetve valamennyi településre igaz, hogy bekapcsolódott az Ausztria felé irányuló (gabona)-kivitelbe.

Az Ausztriába fuvarozó települések ugyanakkor nemcsak árut szállítottak és adtak el, hanem egy sor szükségleti cikket, főként ipari terméket és épületfát szereztek ott be; a fuvarozás e formája így kétoldalú forgalommá bővült. Ellenvetésként felhozható, amit az összeírás is sugall, hogy az ausztriai fuvarozás nem volt általános, abban csak a több állattal bíró, gazdagabb jobbágyok tudtak részt venni. A valóságban azonban pont a szegényebb, kevesebb földdel, és így kevesebb kötöttséggel rendelkező személyeknek biztosított a fuvarozás stabil jövedelmet, míg a gazdagabb jobbágyok vagy fuvaros vállalkozásba kezdtek, amelyben szolgálkat foglalkoztattak,⁶⁸ vagy csupán fuvarost fogadtak a szállításhoz. A termés szállítása általában hetenként történt, és – mint az a Hanság menti települések vizsgálatából kitetszik – egyedül az időjárástól függött. (Rossz termés esetén nem volt mit piacra vinni, rossz időben pedig az utak váltak nehezen járhatóvá.)

Tanulságos, ha a fuvarozásban érintett települések névsorát összevetjük az 1841-es megyei adókulcs-kiigazítás kapcsán már megvizsgált fuvarozási osztályokkal. Az 1828-at követő 13 évben valószínűsíthetően nem történtek nagy változások a fuvarozás szerkezetében. Emlékeztetőül: a legfelső, azaz másodosztályba kerültek azok a helységek (esetünkben Moson, Szentjános és Szentpéter), ahol „gyors Kocsisok” vannak, továbbá ahol „helybe a’ fuvarozás nem csekély Kereset módot nyújt”, illetve ahol a fuvarozást „folytonosan az országba és országon kívül is űzik”.⁶⁹ A többi település, ahol a fuvarozás valamilyen formában jelen volt („nem folyvást”, valamint „egyedül marháik könnyebb eltartása végett gyakorolják a’ fuvarozást”), egységesen harmadosztályú besorolást kapott, így Hegyeshalom, Levél, Magyaróvár, Tarcsa,

⁶⁵ MmL IVA 505a/54, 49, 56.

⁶⁶ Pomogy, Pusztasomorja, Szentandrás, Szentjános, Szentpéter, Tarcsa, Tétény, Valla. Minderről bővebben a szénakereskedelmet tárgyaló fejezetben.

⁶⁷ Például Mecser, Horvátkimle, Magyarkimle, Halászi, Feketeerdő. MmL IVA 505a/38, 26, 36, 23, 19.

⁶⁸ Vö. a következő megfogalmazást: Újfalun elhunyt Tirán András, aki „jobbágy Mikola Tamás fuvarozó szolgálója” volt. MmL IVA 502a/95 1757/1844 (1844.07.16.).

⁶⁹ MmL IVA 502b 137/1841.

Bezenye, Csúny, Gáta, Horvátjárfalu, Köpcseny, Körtvélyes, Miklósfalu, Nyulas, Parndorf, Újfalú és Rajka.

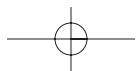
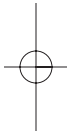
Az 1828-as összeíráshoz képest itt nem jelenik meg Nezsider, Németjárfalu, Császárkőbánya, Pusztasomorja, Valla és Szentmiklós; míg az 1841-ben megnevezettek közül 1828-ban hiányzik Magyaróvár, Moson, Horvátjárfalu és Nyulas, Szentjános pedig csak helyi jelentőségüként szerepel. Mindez alátámasztani látszik az előbbi állítást: a fuvarozásban csaknem az összes falu részt vett, a vármegye pedig a szegényebb településeknél a fuvarozási tételt a túladóztatás miatti félelem miatt nem jelenítette meg az adófelosztásban.

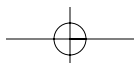
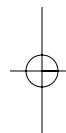
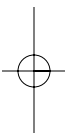
A következő évi kenyér biztosításán aggódó állam többször körlevélben figyelmeztette a vármegyét: bár üdvözlendőnek tartja, ha alattvalói a fuvarozással keresethez jutnak, ennek üzése nem történhet a mezőgazdasági munkák rovására. Az 1829-es revízió alkalmával, mely Moson és Köpcseny mezővárosok fuvarosaira terjedt ki, azt tudakolták a vármegyétől, vajon itt is előfordul-e, hogy a jobbágyok erejükön felül vállalnak fuvarozást, így nemcsak másoktól veszik el a keresetet, de saját gazdaságuk elhanyagolása miatt erkölcsük is megromlanak. A vármegye válaszában hangsúlyozta, hogy e két település esetében – lévén, hogy a fuvarozás csak mellékes keresetet jelent – az előbbi aggodalmak alaptalanok: „gazdaságaiknak folytatása ez által meg nem csügged, a mennyire pedig némelyek találatnak, a kik azt szüntelen folytatták”, azokat ennek megfelelő adó kategóriába sorolják. (E megfogalmazás ugyanakkor a fuvarozás utáni személyi adó megjelenésére utal, nem pedig községi szintűre, mint azt korábban tárgyaltuk.) A vármegye tehát – kiállva fuvarozó jobbágyai mellett – azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy „az illyes fuvarozást el tiltanni annál inkább nem lehet, mivel a fuvarozás ezen országba a szabad kereset módjai közé tartozik”.⁷⁰

⁷⁰ MmL IVA 502a/75 1325/1829 (1829.09.24.).

KERESKEDŐ PARASZTOK

„Béts tárháza”¹ A vármegye paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon

„E vármegye fő termékei és legnagyobb kincsei a gabona, kiváltképpen a búza, bor, széna, juhok, marhák, lovak, méhek és effélék. A búza minden szokott fajtájának és a fűnek termékenysége minden időben olyan nagy volt, hogy e vármegyére mint Bécs és Ausztria éléskamrájára tekintenek, ahol feleslegüket értékesítik.”²

„A magyar gabonakivitel kérdése tehát útkérdés volt. Ezt a tanulságot lehet leszűrni a XVIII. és XIX. század minden kivitelt célzó tervezetéből.”³

Az osztrák vámpolitika erőterében

Az udvar Magyarországgal kapcsolatos gazdaságpolitikája a gyakorlatban leginkább a markáns vámpolitika formájában jelent meg, a gazdaság- és vámpolitika egyes elemei ezért nem választhatók szét egymástól. E politika ugyan lehetett protekcionista támogató, vagy adótételein keresztül represszív, akár jóindulatúan semleges is, a lényeg ugyanaz: hibát követnénk el, ha a két ország közötti viszonylatban az összgazdaság e két önálló, s alapvetően a birodalom érdekeinek megfelelően működő ágát egy Magyarország *versus* Ausztria séma szerint próbálnánk tárgyalni. E fejezetben hangsúlyosan csak a mosoni vonatkozásokkal bíró elemeket szem előtt tartva kíséreltem meg az 1830–1840-es évek néhány lényegesnek vélt jelenségének és összefüggésének elemzését.

A 17. század végétől a merkantilizmus osztrák iskolája, a kameralisták elvei alapján működő osztrák gazdaságpolitika egyik sarokpillérét az képezte, hogy a sok tartomány alkotta tarkaságból gazdasági értelemben is egységes birodalmat kovácsoljanak. A másik célkitűzés az volt, hogy Ausztria gazdasági téren is felzárkózzon Európa nagy birodalmaihoz. A két cél eléréséhez a meglévő hagyományokra épülő, az összbirodalmi munkamegosztás által koordinált önellátáson keresztül vezetett az út. A birodalom önellátó képességének megteremtése mellett az osztrák gazdaságpolitikában további három irány kapott jelentős szerepet: „az állami bevételek növelése, az örökös tartományok élelmiszer- és nyersanyagellátásának biztosítása, és ugyanezen tartományok iparának védelme, birodalmi monopolhelyzetének megőrzése”. Az e célokhoz rendelt legfontosabb eszköz a vámpolitika volt, emellett a kormány élt „az aktív iparpártolás eszközeivel is”.⁴ A vámokat mint a kereskedelmet szabályozó technikát a merkantilista gazdaságpolitikát valló III. Károly vezette be.

¹ A címet Magda Pál munkájából kölcsönöztem (Magda 1819, 342). Lásd továbbá „Vorrathskammer der Stadt Wien” (Windisch 1780, I. 284–285), „Vorrathskammer von Wien und Oesterreich” (Grailich [1818] Melléklet, 579.), „das Magazin von Wien” (n. n. [Magda] 1832, 312), „Kornkammer Niederösterreichs” (Thiele 1833, 1), „Ausztria tárháza” (Fényes 1847, 9). „Ausztria magtára” – szól a termékenyebb hazai vidékekről Skerlecz 1914a [1802], 69.

² Grailich [1818] Melléklet, 577.

³ Belitzky 1932, 142.

⁴ Fónagy é. n., 25; összefoglalóan lásd még Bruckmüller 2001, 161–164.

A birodalmat kereskedelmi övezetekre osztották, elősegítve ezzel a tartományok közötti áruforgalmat, de míg az osztrák termékeknek megkönnyítették a magyar piacra való bejutást, addig a magyar mezőgazdasági termékeknek a birodalomból való kivitelét megnehezítették. A merkantilista alapokon létrejött, 1754-ben érvénybe lépett osztrák–magyar vámrendszer alapmotívuma osztrák részről tehát az volt, hogy csak azokat a termékeket engedje be a birodalomba, melyekre feltétlenül szükség van, s melyek előállítása helyben nem lehetséges. A magyar termékek magasabb vámját az osztrák gazdaságpolitika azzal indokolta, hogy Ausztriában nem voltak adóprivilegiumok, ezzel szemben Magyarországon a nemesség nem adózott, és nem létezett sem fogyasztási adó, sem dohánymonopólium.⁵ Azt, hogy a vámhatár szükséges rossz, az 1840-es években már az osztrák gazdasági jogi irodalom is elismerte.⁶

Az aszimmetrikus tételeket érvényesítő vámpolitika magyar részről elsősorban azon mezőgazdasági termékek kivitelének kedvezett, melyekből az örökös tartományok hiányt szenvedtek (így például a borexportnak nem), míg az ipari termékek oda irányuló kivitelét magas vámmal sújtották. Az örökös tartományok Magyarországra irányuló ipari kivitelét ezzel szemben csekély vámmal illették, serkentve az osztrák és cseh iparcikkek exportját. A külföldre tartó agrárkivitel hasonlóképpen magas, 50-60 százalékos vámok sújtották, míg az egyes, külföldről importált iparcikkek váma kedvezőbb volt, ha azok Ausztria felől érkeztek az országba, vagy ha az ügylet osztrák kereskedő közvetítésével bonyolódott le.⁷ A magyar áruk egy jelentős csoportja csak bizonyos átkelőkön juthatott el Ausztriába, míg Ausztriából Magyarországra bármely határállomáson.⁸ Az 1784-ben bevezetett új vámtarifa annyiban kedvező változásokat hozott, hogy Magyarország innentől a többi tartománnyal egyenlő besorolás alá esett, ugyanakkor a kétoldalú osztrák–magyar viszonyban megmaradt a korábbi hátrányos megkülönböztetés.⁹ Sőt, II. József 1786-ban eltörölt minden vámot a Magyarországra szállított termékekre. Ez az állapot 1795-ig tartott, amikor is a magyar rendeknek sikerült elérniük, hogy az osztrák bevétel újra vámköteles legyen.¹⁰ Az egyenlőtlen vámtételekre visszavezethető panaszok 1790-től valamennyi országgyűlésen napirenden voltak.

⁵ Schwoner 1905, 236. Az újabb osztrák történetírás azt a tényt, hogy hozzávetőleg 1770 után változás állt be Mária Terézia addigi, a magyarországi ipart jobbra pártoló politikájában, szintén azzal magyarázza, hogy adómentessége révén a magyar nemesség olyan piaci előnyhöz jutott, amit az uralkodó a vámszabályokon keresztül vélt kiegyenlíthetőnek (Otruba 1971, 38). Endrei Walter ezzel szemben a nemesi adómentesség feladásának igényét taktikai jellegűnek véli: „[...] a zsarolásnak tűnő követelés a valóságban teljesen komolytalan volt, hiszen a szóban forgó osztálynak nem volt közvetlen létérdeke a hazai ipar fellendülése, adómentessége viszont kézzel fogható előnyökkel járt.” (Endrei 1969, 232.)

⁶ „[...] allein besondere Verhältnisse riefen eine Zwischenzoll-Linie hervor, und diese bildet ein wesentliches Hemmnis des freien Verkehrs.” (Krapf 1844, I. 430.)

⁷ Fónagy é. n., 27. Kirívó példa az aránytalanságra és a kereskedelem ellehetetlenítésére a dohány esete: „Der Tabak, Ungarns bestes und reichlichstes Produkt, war einer der stärksten Artikel der Ausfuhr, so lange die Mauth nicht mehr als 1 ½ Kreuzer für den Zentner betrug. Diese Mauth ist nun aber auf 12 fl. erhöht, oder mit andern Worten: die Ausfuhr des Tabaks ist verboten worden.” (n. n. 1833, 114–115.)

⁸ Láng 1902, 188–189. Az osztrák vámpolitika érvrendszerére lásd még Becher 1844, 1–23. Kortárs kritika a vámszámítás anomáliáihoz: n. n. 1845b.

⁹ Csapodi 1936, 187.

¹⁰ Komlos 1990, 30–32. A 18. századi vámrendszer működését, a vonatkozó jogszabályi hátteret és következményeit részletesen elemzi Skerlec 1914b [1791, 1826], 194–229.

Az udvar mindenkor pillanatnyi érdekeinek megfelelően szabályozta az egyes termékek, termékcsoportok vámtételeit. A tarifákat 1807-ben valamelyest csökkentették, majd 1810-ben, a francia háború költségeinek pótlására újabb szigorítások léptek életbe. Napóleon szárazföldi zárlata idején, „1814-ig a gyarmatárukkal való kereskedelemnek Magyarország lett egyik közvetítője és Pest egyik fokhelye”.¹¹ A napóleoni háborúk után a vámok tovább emelkedtek,¹² és csak 1824-től enyhítették a magyarországi termékeket sújtó kiviteli illetékeket. Nagy vámleszállításra került sor 1829-ben, de az osztrák vámrész továbbra is magasabb maradt, mint a magyar harmincad.¹³ A harmincas évek liberalizálódó kereskedelmi politikájának köszönhetően, az 1835-ös és 1838-as könnyítések fokozatosan valamennyi termék esetében feloldották a kiviteli tilalmat, így az agrártermékeket vámentesen lehetett akár a birodalmon kívülre is exportálni. (Igaz, ez vasútvonalak hiányában inkább csak szimbolikus jelentőséggel bíró, elméleti lehetőség volt.) 1840–1842-ben új, kedvezőbb harmincadvám-tarifa lépett életbe.¹⁴

Az 1838-as könnyítések után is megmaradt a belső vámrendszer azon jellegzetessége, hogy a magyar áru után először meg kellett fizetni a kiviteli harmincadot, majd az osztrák beviteli vámot, ha pedig a birodalmon kívülre irányult az export, akkor „az egész birodalomra megállapított (általános) kiviteli vámot” is.¹⁵ Egyes termékek esetében így még a vámszempontból kedvezőbb 1840-es években is hatalmasak különbségek mutatkoztak. Abban az esetben, ha például egy ökröt Magyarországról hajtottak Ausztriába, akkor 3 forint 30 krajcár vámot, az áru értékének 8,8 százalékát kellett fizetni. Fordított irányban ezzel szemben egy ökröt mindössze 55 krajcár terhelt, az áru értékének 2,5 százaléka.¹⁶ A sor folytatható (vö. 41. táblázat), Schwoner azonban figyelmeztet, hogy a vám összege átlagosan nem haladta meg az áru értékének 3-4 százalékát.¹⁷

¹¹ Láng 1902, 191–192.

¹² Válaszul a nádori kancellária 1815. július 9-én kelt levelére, melyben a vámok azonnali, a magas háborús költségekkel indokolt emeléséről tudósított, a vármegye tiltakozott, mondván, hogy erről döntést csak az országgyűlés hozhat, és az új rendszabás ellentmond a hatályos törvényeknek. MmL IVA 502a/61 845/1815 (1815.08.01.).

¹³ Láng 1902, 191–192. Időközben, 1826-ban az osztrák–német–szláv–olasz tartományok közötti vámhatárokat eltörölték, innentől a Monarchia nyugati fele vámuniót képezett (Schwoner 1905, 236).

¹⁴ Kautz 1866, 117.

¹⁵ Kautz 1866, 118.

¹⁶ Schwoner 1905, 236.

¹⁷ Schwoner 1905, 236-237.

41. táblázat

Néhány főbb áruajtának az áru értékéhez mért vámja
Ausztria és Magyarország viszonylatában, 1843 körül

áru	Magyarországról Ausztriába	Ausztriából Magyarországra
sertés	8,8%	1,4%
búza	7,3%	3,1%
liszt	7,1%	3,5%
bor	33,9%	7,5%

Utólag nehéz eldönteni, hogy a nemesi adómentességgel, majd a fogyasztási adó hiányával érvelő represszív vámpolitika önmagában mekkora hányadban felelős a magyar gazdaság strukturális fejletlenségéért. Tény, hogy az 1850-ig fennálló vámrendszerben az egyes termékeket árucsoportonként kezelték, ezek vámja a jelképesnek tekinthető 1 százaléktól a „tiltással egyenértékű” 60 százaléig terjedt.¹⁸ A kvázi büntetőadóval sújtott termékek köre és a rájuk kivetett vámok mértéke az 1835-ös és 1838-as új rendelkezések alapján radikálisan leszűkül. Kautz Gyula az 1845–1846. évi adatok alapján mégis arra az eredményre jut, hogy nemzetgazdasági szinten a két ország egymás közötti kereskedelmében az egyes termékek ki- és beviteli vámjának különbsége a legfontosabb 36 nyersanyag és mezőgazdasági termék esetében mindössze két termék, a kikészített juh- és báránybőr, valamint a vaj esetében volt kedvező a magyar gazdaságra nézve.¹⁹ A nemzetgazdasági szinten jelentkező „gyarmati helyzet” (e kifejezést Kautz is használja) ugyanakkor teljesen független attól a ténytól, hogy bizonyos földrajzi távolságon belül Ausztriában a magasabb árszínvonalnak köszönhetően egy sor magyarországi termék a relatíve kedvezőtlen vámtételek ellenére is biztos piacot talált.²⁰ A magyarországi termékek versenyhátrányában a vámtételekhez képest súlyosabban esett latba a termékek minősége, vagy ahogy Szekfű Gyula fogalmaz a borkereske-

¹⁸ Fónagy é. n., 27.

¹⁹ Kautz 1866, 120–121. A német nyelvű kortárs szakirodalomban is találunk utalást a magyar–osztrák kereskedelmi kapcsolatok Magyarországra nézve hátrányos jellegére. Becher az 1830–1837 közötti időszak vizsgálata alapján jegyzi meg, hogy „[a]uch Ungarn zieht aus dem Handel mit dem Auslande keinen Vortheil nach dem Angaben des Kapitalwerthes von den ein- und ausgeführten Waarenmengen” (Becher 1841, 289). Allítását tételesen is igazolja 21 kiemelten fontos termék 1835–1838 közötti vámdíjainak bemutatásával, lásd uo. 338–347.

²⁰ A távolság, azaz a természeti viszonyok elsődlegessége mellett érvel Tóth Tibor a mezőgazdasági termékek kereskedelmében: „A piacok helyekhez, a városokhoz való közelség előnye egyoldalúan, csak a mezőgazdasági termékek szállításánál jelentkezett. Egy viszonylag szűk körön kívül tehát szükségképpen akadt meg a termelés sokoldalúvá válása. Bizonyos távolságon túl már nem sok értelme lett volna a városi piac napi igényeinek kielégítését szolgáló termeléssel foglalkozni. A kör sugarát, tehát egy-egy nagyobb település városiasabb gazdálkodási övének területét, a szükségletek mellett nyilván a termelvények viszonylag nagyobb értékvesztés nélküli szállíthatósága is meghatározta. Az e körön kívül meghonosodott, majd megrögződött termékszerkezet jellege így elsősorban és döntően a termelés természeti feltételeihez [...] igazodott.” (Tóth T. 1980, 16–17.)

delem kapcsán: a lelki alkat.²¹ Mindez egybevág John Komlos egyik végkövetkeztetésével, miszerint „1850 előtt a kereskedelem korlátozása kellemetlen volt ugyan, de a fejlődés legnagyobb akadálya semmiképpen sem ez lehetett. A határsorompó megszüntetéséből származó nyereség nagyságrendje a bruttó nemzeti termékek [sic!] körülbelül 1,5 százaléka volt, ennél fogva a reform nem lehetett sem az osztrák ipar, sem pedig a magyar mezőgazdaság esetében a fejlődés motorja. Annak pedig, hogy ebben az időben Ausztria kizsákmányolta volna Magyarországot, semmilyen bizonyítékát nem találtam.”²² Az osztrák piac tehát könnyűszerrel felszívta a vámokkal, majd 1829 után fogyasztási adóval is megterhelt magyar termékeket,²³ amit Moson vármegyének a 18. században, a magas vámok időszakában betöltött szerepe is igazol.²⁴

A belső határon keresztül így kialakult munkamegosztás rendszere egyszerre volt inspiráló és nehezítő tényező a magyarországi gazdaság fejlődésében. A birodalmi munkamegosztásban Magyarország elsősorban terményeivel és nyersanyagaival vett részt. A mosoni alrégió szempontjából különös jelentőséggel bírt Bécs ellátásának biztosítása. Láttuk, a rohamosan fejlődő Bécs és a vidéki protoipar növekvő munkaerő-szükséglete miatt a korszakban Alsó-Ausztria mezőgazdaságilag nem volt önellátó, ugyanakkor a terület népsűrűsége magasabb volt, mint Magyarországé; a népesség koncentrációja az iparosodás hatására folyamatosan növekedett. A hegyi osztrák tartományokban pedig a természeti adottságok miatt alig folyt gabonatermelés. A kereskedelem szabadságának szempontja és az államérdek sokszor egybe esett: amennyiben a magyar termények kivitele nem állt ellentétben az állam érdekeivel, a magyarországi exportot a leszállított vámokon keresztül akár még támogathatta is a bécsi udvar.²⁵ A belső vámhatár léte ellenére a birodalom két része között „preferenciális kereskedelmi kapcsolat létezett” – írja Komlos –, „[m]indkét fél alacsonyabb illetéket fizetett az egymás területéről érkező árukért, [a] más forrásokból beszerzett áruk illetékéhez képest.”²⁶

Az 1788-ban végrehajtott, a magyar termékeket érzékenyen érintő vámelelés hatásairól egy Prágában 1844-ben megjelent munka is azt állítja – bár a példának felhozott élő állat esetében a vámtételek magasabbak voltak, mint más termékeknél –, hogy az csak jelentéktelen mértékben befolyásolta a termékek iránti keresletet. Az ismeretlen szakíró szerint e vámtételek sem a kivi-

²¹ Vö. „[...] legyen szabad itt összefoglalólag újból kimondanunk, hogy 1843-ig a sérelmes bécsi vámrendszer, a külső tényező is akadálya volt bortermelésünk- és kivitelünknek, de még inkább az volt, a legnagyobb egykorú szaktekintélyek szerint is, a belső tényező: a magyar termelőnek lelki alkata.” (Szekfű 2002 [1922], 274.)

²² Komlos 1990, 220.

²³ n. n. 1844b, 44–45.

²⁴ Korabinsky 1786, 9–10.

²⁵ Eckhart 1958, 207. Igaz, II. József korszakára vonatkozóan az exportcikkek között Eckhart csak a bort, sózott marhahúst, gubacsot, élő marhát, juhot, sertést, borkót és gabonát említi, nem téve említést a régió Lajtán inneni részének további fontos kiviteli cikkeiről, mint amilyen például a széna, a hal és a gyümölcs (uo., 146–162.) A terméseredmények, a vámok és az exportlehetőségek közötti összefüggéseket a gabona esetében részletesen elemzi Belitzky 1932. Vö. még Baryli 1980, 12, 28.

²⁶ Komlos 1990, 6.

telre, sem a termelésre nem hatottak károsan.²⁷ A vámok összességében jelentéktelen terhét szerinte az is mutatja, hogy a kereskedelem hatalmas volume-
ne ellenére „a belső vámhatár két oldalán a vámok utáni összbevétel csak
nem egészen 2 és fél millió forintot ér el”.²⁸ Egy független Magyarország
ugyanakkor egy valódi vámhatár létét is magával hozná, ami nagyban ártana
a forgalomnak.²⁹ A kortárs magyar szemlélő számára roppant igazságtalanság-
ként jelentkező belső vámhatárról³⁰ pedig úgy vélekedik, annak megszünteté-
se csak azt eredményezné, hogy a termékek ára az addigi vámok összegével
csökkenne. Ez elvben növelné a fogyasztást, de mivel a magyar termékek
ausztriai fogyasztása már a korszakban is igen jelentős volt, az egységnyi áru-
ra jutó árcsökkenés pedig igen csekély lenne, anonim szakértőnk szerint alap-
vetően nem változna semmi.³¹ „Ennek a meglehetősen bonyolult rendszernek
köszönhetően Magyarország már 1850 előtt is megkapta a legnagyobb ked-
vezmény elvének megfelelő bánásmódot; ez a közös piac esetleges kialakítá-
sához készítette elő az utat.”³²

E fejezetben a vámhatár menti mindennapok egykori valóságát szeretném
bemutatni. Tény, hogy az örökös tartományok felé igen jelentős áruforgalmat
lebonyolító és közvetítő Moson vármegyét közvetlenül és negatívan érintet-
ték az osztrák vámrendszabályok, ezért a vármegye a reformországgyűléseken
folyamatosan szorgalmazta (legalábbis követutasításba adta) azok megváltoz-

²⁷ Az ökrök és bikák kiviteli vámja 1 forint 30 krajcárral, a teheneké és nagyobb borjúké
45 krajcárral nőtt. E szerző szerint azonban a csekély osztrák beviteli vám miatt az összes vám
így is csak 3 Ft 30 kr. volt a bikák, 1 Ft 45 kr. pedig a tehenek és borjúk után (n. n. 1844b, 30–31).
Talán nem elhanyagolható információ, hogy e munka a vámhatár körüli vitákra reflektál, és a
vámhatár akkori jellege mellett érvel. Szintén vitatja a vámhatár, a vámok kedvezőtlen hatásait
a magyar iparra Becher 1845, 161–162.

²⁸ n. n. 1844b, 37. Egy másik, az osztrák gazdaságpolitikát és Magyarország elmaradottsá-
gát tárgyaló szintén anonim szerző ugyanakkor nagyon kritikus a vámrendszerrel szemben:
„Der Gewinn, den die Regierung durch die Zwischenmauthen genießt, beträgt nicht mehr als
zwei Millionen, eine ganz unbedeutende Summe im Vergleich mit dem Reichthume, der für
das Land durch Aufhebung der Mauthen entstehen müßte. Aber es liegt dem Mutterstaat
wenig daran, daß eine Kolonie reich werde auf Kosten seiner selbst, und die österreichische
Regierung bedenkt dabei das Sprichwort: »Besser ein Sperling in der Hand als eine Taube auf
dem Dache.« Der Hauptgewinn würde sich eher hier nur für das Volk ergeben, nicht aber für
die Regierung, deren Einkünfte von den Ständen reguliert werden.” (n. n. 1833, 114.)

²⁹ n. n. 1844b, 38–39.

³⁰ A belső vámhatár „Magyarország nem kevés lakója számára szörnyű látvány, amit azon-
ban közelebről szemügyre véve nyilvánvaló, hogy a kölcsönös forgalomra csekély jelentőség-
gel bír” (n. n. 1844b, 40). Jóllehet nem került a kezembe, címében a probléma alapos feldolgo-
zására utal Süle Imre Innsbruckban megvédett disszertációja (Süle 1966).

³¹ A bécsi piac még az 1810-es évek recessziójának idején is biztos jövedelemhez juttatta a
kereskedőket. „Bécs élelmiszerfogyasztása a rendkívüli drágaság ellenére csak csekély mérték-
ben esett vissza.” (Sandgruber 1982, 97.)

³² Komlos 1990, 32. A hazai gazdaságtörténet részéről e helyen is szeretném kiemelni Endrei
Walter álláspontját, aki – szakítva a marxista keretek között továbbélő „gyarmati lét” tételével –
a textilmanufaktúrákról írott alapvető művében elsőként kérdőjelezte meg az uralkodó nézetet,
amikor azt írta, az 1754-től „érvényben levő harmincadvám, mely egyébként némi kedvez-
ményt nyújtott az osztrák árunak, gyakorlatilag liberalizált importot jelentett. A 2–5%-os vám-
tételt, mint láttuk, a középkor óta változatlan, óriási mennyiségű textília könnyen elviselte.”
(Endrei 1969, 54.)

tatását.³³ Hagyományosan azt olvashatjuk, hogy a Habsburgok gazdaságpolitikája következtében Magyarország a nyerstermények előállítójának szerepébe *kényszerült*, s hogy az udvar *gátolta* az (ipar)fejlődést.³⁴ A mezőgazdasági exportőr helyzetből visszaháramló előnyök rendszerint csak az ország makroszintű gazdasági mutatóit tárgyaló szakaszoknál köszönnek vissza, így elsősorban a gabona, a gyapjú és az élő állat esetében. A régiók közötti, vagy mint jelen esetben: a régióon belüli történetileg beágyazott együttműködés – munkamegosztás – csak mezo- és mikroszinten vizsgálható igazán, az egykori aktorok motivációinak és cselekedeteinek feltárásával. E szereplők azonban csak ritkán jelennek meg a hivatalosnak tekintett – ezért inkább fennmaradt – forrásokban, később statisztikákban. A következőkben ezért arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a helyi jelentőséggel bíró, nem egy esetben kulcsfontosságú termékeknek az összpiaci forgalmat és exportot tekintve esetleg kis volumenű és értékű, regionális szinten azonban annál nagyobb súllyal bíró forgalmát is.

A forrásról

A vizsgálat kérdése, hogy az így előállt kereskedelmi rendszerben mekkora volt a súlya a regionális kapcsolatoknak, ezen belül pedig a paraszti árutermelésnek. A korszak monográfusa, Mérei Gyula a Magyar Királyság külkereskedelmi szerkezetének bemutatásakor a főbb árucsoportokra, így a gyapjú, gabona, élő állat, bor, dohány, vas exportjának alakulására koncentrált.³⁵ Az 1819–1828 közötti kivitel szerkezetének árucsoportonként történő elemzése során ellenben megjegyzi, hogy „[k]ülön figyelmet érdemel az eddig fel nem derített összetételű »természeti készítmény« árucategória, amelyből Alsó-Ausztria évi átlagban 800 ezer és 1 millió Ft C. M. közötti értéket vett át.”³⁶ Az árucsoportok és az árufajták tételes vizsgálata – bár egy későbbi időpontra vonatkozik – ezen eleddig „fel nem derített” kategória mibenlétének tisztázásához is hozzájárul.³⁷

³³ Így pl. „említésbe hozatott, hogy a’ mostani Austriai Vám rendszer a’ Megyebéli népességre részben súlyos, részben pedig a’ tapasztalt sanyargatások tekintetibül erkölcsileg rosz befolyása lévén [...] a’ Követ Urak oda utasítandók, hogy ennek országgyűlésileg, a’ kereskedési rendszeres munkálatokból kiemelve tanácskozásba vételét sürgetvén egy olly Indítvány létre hozását eszközöljék, mely által nem csak ezen Megyére, de az egész Országgra nézve fellette kívánatos Kereskedésbeli Szabadság előmozdítatván, egyszersmind a’ határszéli Vámoknak megszűnetetése eszközöltessen”. MmL IVA 502b 1317/1839 (1839.08.05.).

³⁴ E Horváth Mihályig (1840) és Erdélyi Jánosig (1846, 162) visszanyúló téziseket Eckhart (1922; 1958), Mérei (1935; 1951; szelidebb formában: 1983 [1980]) fejlesztették máig ható rendszerré. Endrei Walter már négy évtizede megjelent művében egyértelmű bírálatban részesíti e szemléletet és különösen Eckhart szerepét: „Eckhart munkássága szolgáltatta ehhez a felfogáshoz a – nem minden célzatosságtól mentesen kiértékelt – levéltári alátámasztást.” Illetve: „[...] a fogalmazásban közrejátszanak a magyarságban tovább élő Habsburg-ellenes hagyományok érzelmi megnyilatkozásai, és nem csupán elfogulatlan vizsgálatok leszűrt eredményei.” (Endrei 1969, 19, 53).

³⁵ Mérei 1983 [1980], 245–278.

³⁶ Mérei 1983 [1980], 257.

³⁷ A Mérei által használt források későbbi kiadásai tételesen is felsorolják az e rovat alá tartozó termékeket, így azok elvben számára is hozzáférhetők voltak.

Valamennyi korabeli forrás kiemeli a Moson megyei alattvalók aktivitását a bécsi piacon, különös tekintettel a szénatermelésre, ellenben a volumenre vonatkozó, számszerűen is megjelenő adatok jórészt hiányoznak. Első körben be kellett érnem a „tetemes”, „derék”, „roppant”, „nem megvetendő”, „jelentékeny”, „beträchtlich”, „erheblich”, „ansehnlich”, „günstig”, „unermesslich”, „trefflich”, „bedeutend”, „lebhaft”, „ungeheuer”, „nicht gering” stb. jelzők sugallta képpel.

A határon átvélő forgalmat, ha tetszik, kishatárforgalmat bemutató, átfogó források hiányában a következőképpen jártam el: 1840-től jelent meg az udvari kamara számviteli osztályának gondozásában az *Ausweise über den Handel...* című munka, melynek egyik fejezete³⁸ úgy sorolja fel tételesen valamennyi, Magyarországról kivitt terméket, hogy közben megadja, hogy az egyes örökös tartományokba mennyi jutott belőlük. Mivel csak a kivitel szerkezetére voltam kíváncsi, s nem volt célom, hogy az egyes exportcikkek kivitelének hosszú távú trendjeit elemezzem, a sorozatból csak az 1842-es adatokat vizsgáltam meg.³⁹ A választás mellett szólt, hogy hipotézisem szerint a húszas-harmincas évek liberális vámpolitikájának elvben már látszódnia kell a kivitelben, azaz az ország exportkapacitásának ereje ekkor mutatkozik meg a legteljesebben az egész késő rendi korszakban, ugyanakkor a konjunktúra 1844-et követő megtörése még nem csorbítja az export nagyságát. Mielőtt azonban a konkrét adatokra térek, előrebocsátom, hogy az 1841–1842-es évek a nagy szárazság miatt Moson vármegyében is gyenge termést hoztak, azaz lecsökkent a potenciálisan piacra juttatható terménymennyiség.⁴⁰

A kivitel volumenének meghatározásakor elvileg nem lenne megkerülhető a csempészet nagyságrendjének vizsgálata sem. A csempészet mértékének meghatározására azonban nem vállalkozhattam, valamennyi elem került esetet bemutattam a határ működését tárgyaló fejezetben.

A továbbiakban először a birodalom két része közötti forgalom néhány jellegzetességét vázolom, szem előtt tartva a vámok jelentőségéről fent írtakat, majd a kivitt árukat csoportosítom annak érdekében, hogy megragadhatóvá váljon a határ mente legfőbb exportcikkeinek köre.

³⁸ A fejezet címe: Menge der gesamten Waaren-Einfuhr aus Ungarn und Siebenbürgen in die anderen im Zollverbande befindlichen österreichischen Provinzen im Jahre 1842, nach den einzelnen Provinzen, in welchen die Verzollung Statt fand, nebst dem summarischen Werthe und Zollertrage derselben. (*Ausweise* 1842, 401–433.)

³⁹ Szintén az 1842-es esztendő alapul véve elemzi a magyar–osztrák kereskedelmet Becher (1845), aki a kivitel összetétele alapján az enyémhez hasonló következtetésekre jut, a Védegyelet esélyeit, hatásait latolgatva. Vö. Becher 1845, 145–199, kül. 149, 152–153.

⁴⁰ A helytartótanácsához 1841-ben a Mosoni járás valamennyi településéről felküldött búza, kétszeres, rozs, árpa, zab és kukorica terméseredmények rossz besorolást kaptak, egyedül a szénatermés volt közepes Lébényben, Pomogyon, Pusztasomorján, Szentjánoson, Szentpéteren, Tárcsán, Tétényben és Vallán, azaz a Hanság mentén. MmL IVA 502b 2134/1841. A következő évben azt jelentették, hogy az aszály miatt a legelők már tavasszal kiszültek, a vetést pedig sok helyen le kellett kaszálni. MmL IVA 502b 1893/1842.

42. táblázat

Az összforgalom és a vámbevételek alakulása
Magyarország-Erdély és az örökös tartományok között, 1831–1842

év	a magyar kivitel értéke (Ft CM)	a magyar behozatal értéke (Ft CM)	forgalom összesen (Ft CM)	a magyar kivitel utáni vám- bevétel (Ft CM)	A vám- bevétel aránya a magyar kivitel százalé- kában (%)	a magyar behozatal utáni vámbe- vétel (Ft CM)	a vám- bevétel aránya a magyar behozatal százalé- kában (%)	összes vámbevétel (Ft CM)	a vám- bevétel az össz- forgalom százalé- kában (%)
1831	40 455 257	19 804 039	60 259 296	1 386 400	3,42	554 862	2,8	1 941 262	3,22
1832	47 465 980	27 902 905	75 368 885	1 738 585	3,66	715 236	2,56	2 453 821	3,25
1833	43 841 055	26 413 573	70 254 628	1 539 529	3,51	542 643	2,05	2 082 172	2,96
1834	39 474 378	27 176 513	66 650 891	1 500 230	3,8	575 339	2,11	2 075 569	3,11
1835	41 427 847	27 076 320	68 504 167	1 673 331	4,03	585 710	2,16	2 259 041	3,29
1836	48 529 616	31 762 527	80 292 143	1 794 516	3,69	736 086	2,31	2 530 602	3,15
1837	43 357 368	31 599 835	74 957 203	1 729 150	3,98	692 131	2,19	2 421 281	3,23
1838	55 638 959	34 511 568	90 150 527	2 017 228	3,62	779 054	2,25	2 796 282	3,10
1839	50 866 873	40 297 232	91 164 105	1 957 282	3,84	948 936	2,35	2 906 218	3,18
1840	50 755 372	41 407 515	92 162 887	1 847 728	3,64	851 771	2,05	2 699 499	2,92
1841	51 397 800	42 610 928	94 008 728	1 848 845	3,59	1 146 082	2,68	2 994 927	3,18
1842	46 917 075	43 172 103	90 089 178	1 670 850	3,56	1 061 983	2,45	2 732 833	3,03

Forrás: Ergebnisse des Gesamtverkehrs und der Zollerträge in den Jahren 1831 bis 1842 – Im Verkehr von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen im Zollverbande befindlichen österreichischen Provinzen. In Ausweise 1842, XXVIII; Allgemeine Uebersicht des Waaren-Verkehrs und der Zollerträge in den Jahren 1831 bis 1842 – Zwischenverkehr von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen österreichischen Provinzen. In uo., 609–611. A százalékokat tartalmazó oszlopokban szereplő adatok saját számítás.

Magyarország kivitelének makromutatói (1831–1842)

A statisztika csak az áruforgalom irányát és értékét jelöli, nem különíti el, hogy a kétirányú kereskedelmi forgalomban mekkora részt tesz ki az import és az export. A magyar kivitel ily módon megegyezik az osztrák behozattal; ami az egyik oldalról export, az a másik oldalon importként tételeződik. A táblázat rovatait ekképpen értelmezve, a magyar export értéke mindvégig meghaladta a behozatalét, igaz, a bő tízéves periódus kezdetén még kétszerese volt az osztrák importénak, ami a megadott időszakban fokozatosan kiegyenlítőddött.⁴¹ Az összforgalom 50 százalékos növekedése magával vonta a vámbevételek hasonló mértékű növekedését, a vámok részesedése az összforgalomból azonban 3,3 százalékon érte el maximumértékét, azaz a 42. táblázat adatai alátámasztják anonim szakértőnk fentebb idézett észrevételeit. A kivitel és a behozatal összegéhez viszonyított vámtételek aránya a kérdéses időszakban a magyar export után 3,5–4 százalékot tett ki, míg az osztrák kivitel esetében 2–2,8 százalék között mozgott. A magyar exportot ugyan magasabb vámok sújtották, mégis, az Ausztria felé irányuló magyar kivitel utáni és az onnan Magyarországra irányuló osztrák kivitel utáni vám összforgalomhoz viszonyított arányának 12 évre számított átlagos különbsége csak 1,36 százalék volt, azaz 1842-öt megelőző évtizedben átlagosan ennyivel terhelte több költséget a magyar termékeket, mint az ausztriaiakat.⁴²

Összességében igazolva láthatjuk Komlos korábban idézett tézisét: a reformkorra már semmiképpen sem igaz, miszerint a belső vámhatár sorvasztó hatással volt a magyar gazdaságra.⁴³ A vámhatár egyes termékek esetében jelentkező, a versenyképességet rontó negatív hatásánál a közlekedési infrastruktúra katasztrofális állapota jóval nagyobb kerékkötője volt a magyar kivitelnek.⁴⁴ A néhány nagyobb folyót, csatornát, országos kereskedelmi utat leszámítva, egy-egy település csak a közvetlen környezetével kerülhetett piaci

⁴¹ Az egyes termékek árának megadása, kiszámítása körüli anomáliákkal, bár azok ismertek, érdemben még nem foglalkozott a magyar gazdaságtörténet, így e szempontokat kénytelen voltam figyelmen kívül hagyni. Mindehhez összefoglalóan lásd Mérei 1983 [1980], 260–261. 6. lj.

⁴² A magyar mezőgazdasági termékek kivitelét Ausztriába Komlos számítása szerint – a vámentesen kivihető gyapjút nem számítva, ami ebben az időszakban kb. 40 százalékkal részesedett a magyar exportból – „mintegy 10,3 százalék adó sújtotta”. Ez az eredmény az áruforgalomban megjelenő áruk értéke alapján súlyozott átlag, ellenben a nem súlyozott vámtálg is csaknem ugyanannyi, 10,4 százalék volt. (Komlos 1990, 38; vö. Mérei 1981, 503–509.) Lényeges, hogy saját számításom során a teljes forgalomhoz viszonyítottam, ami többek között a vámentes gyapjúkivitelt is magában foglalja.

⁴³ Nyilván ez a felismerés is vezette a reformellenzékét, akik a vámhatár korábban szorgalmazott eltörlése helyett a negyvenes években már az önálló vámterület megteremtésében látták az ország gyarapodásának egyik zálogát.

⁴⁴ Erre egy korai cikkében már Ernst Bruckmüller is felhívja a figyelmet: „Westungarn profitierte von der Nähe des österreichischen Marktes: Wien, aber auch die Steiermark, waren auf ungarische Lieferungen angewiesen. Wegen der hohen Transportkosten kamen für den Getreideexport überhaupt nur die Komitate an der österreichischen und steierischen Grenze in Frage. Beim Viehexport waren die Verhältnisse etwas günstiger.” (Bruckmüller 1973, 136.)

kapcsolatba. Áttörést csak az országos vasúthálózat kiépülése eredményezett. Bácskai Vera és Nagy Lajos megállapítása, hogy valamennyi elsőrendű piac-központ elsőrendű út mellett feküdt, míg a másodrendű központok 89 százalékat első- és másodrendű utak keresztezték,⁴⁵ amely ténynek nagy szerepe lehetett a központi szerepkör kialakulásában. Egy infrastrukturálisan rossz helyzetben levő település tehát így még akkor sem, vagy csak igen nehezen jutott ki a „nagy piacra”, ha egyébként természeti adottságai vagy lakói szorgalma erre egyenesen predestinálták.

43. táblázat

Magyarország áruforgalmának értéke
az örökös tartományokkal 1842-ben

tartomány	a magyar export értéke (Ft CM)	az adott tartományba irányuló export értéke az összérték százalékában (%)	a magyar import értéke (Ft CM)	a magyar export utáni vám-bevétel (Ft CM)	a magyar import utáni vám-bevétel (Ft CM)
Alsó-Ausztria	30 708 519	65,45	27 549 950	1 193 495	662 450
Felső-Ausztria	47 751	0,1	10 343	2 202	266
Stájerország és Illíria	3 232 783	6,9	2 666 065	191 055	62 230
Tengerpart	42 871	0,09	344 445	2 423	846
Tirol	9 423	0,02	24 563	322	1 368
Csehország	50 957	0,1	176 660	6 369	4 345
Morvaország és Szilézia	10 066 288	21,45	7 835 005	133 761	187 566
Galícia	2 416 177	5,14	4 485 568	129 243	140 586
Lombardia	74 279	0,15	1 888	1 037	107
Velence	268 027	0,6	77 616	10 943	2 219
összesen	46 917 075	100	43 172 103	1 670 850	1 061 983

Forrás: Verkehr von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen im Zollverbände befindlichen österreichischen Provinzen im Jahre 1842. 1. Gewöhnliche Einfuhr und Ausfuhr; Wehrt und Zollertrag der Einfuhr und Ausfuhr – nach den einzelnen Provinzen, in welchen die Verzollung Statt fand. In Ausweise 1842, XVIII.

⁴⁵ Bácskai–Nagy 1984, 304.

Szembetűnő, hogy a magyar kivitel leginkább Alsó-Ausztriába, Morva- és Stájerországba irányult, bizonyos termékeknél még Galíciába. Alsó-Ausztria egymaga a magyar kivitel kétharmadának biztosított piacot. Egyértelműen látszik, hogy Magyarország külkereskedelmi forgalmának legnagyobb része még a birodalmon belül is csak néhány szomszédos tartománnyal bonyolódott, ami jól érzékelteti az infrastruktúra nyomorúságos helyzetét. A nagy keresletet támaztó felvevőpiac mellett ezért legalább ekkora hangsúly van a „szomszédos” szón is. Nagy volumenű üzletek csak akkor jöhettek létre, ha a potenciális piac elég közel volt ahhoz, hogy az ügylet a magas szárazföldi szállítási költségek mellett is rentábilis legyen.⁴⁶

A forrás ugyanakkor egy igen lényeges kérdésre nem ad választ. Az udvari statisztikusok szigorúan csak a kül- és belhatárokon átívelő áruforgalmat, a vámok és adók mértékét regisztrálták, arról már nem készítettek kimutatást, hogy az így kivitt-behozott árúk az adott ország vagy tartomány gazdaságában, fogyasztásában milyen súlyt képviseltek.

Moson és Sopron megyéből származó paraszti termékek a bécsi piacon

„Visgállyuk-meg a' Paraszt embernek állapottyát,
mi teszi ennek sorsát bölddoggá? mi tartya ebben a' lelket.
– A Föld mivélése egyedül, nem, a' szorgalmatosság annyival inkább nem,
hanem a' jó helyen fekvő marha tartás, közel lévő kúltos,
vagy Vásáros Mező-Városok, a' hol jövedelmeit jó pénzen el-adhattya [...]
Ezek teszik ám őtet gazdagá és bölddoggá!”⁴⁷

Kérdés, hogy az összbirodalmi szintre vonatkozó áruforgalmi és vámstatisztikák miképpen hasznosíthatók Moson vármegye gazdasági súlyának vizsgálatakor. Elgondolásom szerint a kivitt árúk legalább két nagy csoportra oszthatók aszerint, hogy „országos jelentőségű” exportcikkekről van-e szó (pl. búza, gyapjú), vagy pedig a helyi specialitásokat tükröző termékekről (pl. széna, friss hús), melyek a határ túoldalán megjelenő igényeket szolgálták ki. Az árúk e két csoportja között nyilvánvalóan jelentős az átfedés: a jobbágyok „magán” gabona- és borexportját például nem tudjuk az uradalmaiktól elkülöníteni, a regionális származáshelyről nem is beszélve.⁴⁸ Ugyanez

⁴⁶ Ezért is írja Komlos, hogy „Magyarország korabeli mezőgazdasági fejlődése szempontjából a gabona kivitele a Monarchián túlra nem bírt különösebb jelentőséggel. A regionális kereskedelem, azaz a magyar gabonakivitel Ausztria vagy leginkább Bécs felé meghatározta a gabonatermelés egy főre eső rátáját.” (Komlos 1990, 66.)

⁴⁷ Spilenberg 1790, 91–92.

⁴⁸ Emlékeztetőül: a Magyaróvári Főhercegi Uradalomban – a juhászatot leszámítva – egészen az 1810-es évekig alig találni nyomát a majorsági szántógazdálkodásnak, vö. Burger 1833, 95;

a helyzet a vágómarha és a gyapjú esetében is. Az egyes termékeket tételesen is szemügyre véve azonban kitűnik, hogy az áruk nagy csoportját tipikusan olyan termékek alkotják, melyek a napi-heti piaci, kiskereskedői-őstermelői forgalomban cserélnek gazdát. E termékekkel, melyeket kis mennyiségben vagy alkalmasszerűen állítottak elő, s amelyek csekély értékűek, esetleg romlandók voltak, elsősorban a felvevőpiachoz közel, azaz közvetlenül a határ innenső oldalán élő termelők kereskedhettek. A kivitt áruk jellege, előállításuk módja sok esetben arra is utal, hogy az ezeket előállító, megszerző, velük kereskedő személyek a jobbágyparaszti keretek között működő agrárgazdasághoz kötődnek, akár gyűjtögető tevékenységből is eredhet a portékájuk, így előállításukban az uradalmak szerepe kizárható. Alsó-Ausztria és Bécs esetében mindez azt jelenti, hogy az oda irányuló magyarországi export igen jelentős részét az előbbi kritériumoknak egyedül megfelelő, Sopron és Moson megyei úrbéres népesség állította elő (gyűjtötte össze) és szállította le.⁴⁹ A kutatás során az 1842-es áruforgalmi statisztikában tételesen is felsorolt 333 termékből, illetve árucsoportból kigyűjtöttem azokat, amelyeknek felvevőpiaca a legnagyobb részben Alsó-Ausztria volt,⁵⁰ s amelyek elméletileg Moson vármegyéhez is köthetőek (a vasérc például nem). Az így kapott 76 tételt (lásd 18. melléklet) az alapadatok alapján háromféleképpen rendeztem sorba. Megnéztem, hogy a kivitel értékét tekintve az első harminc helyen mi a termékek rangsora, majd arra is kíváncsi voltam, hogy az összkivitelhez képest mely termékek exportja irányul a legnagyobb mértékben Alsó-Ausztriába. Végül azt vizsgáltam meg, hogy mely áruajták szerepelnek a legnagyobb mennyiséggel (az összevethetőség végett itt bontottam az árukat, darab és súly szerint).

Az Alsó-Ausztriába kivitt termékek az áruk értéke szerint csökkenő sorrendben (10 110 240–52 420 Ft CM)

1. gyapjú; 2. búza, tönkölybúza; 3. sertés; 4. ökör, bika; 5. dohány; 6. zab; 7. ágytoll; 8. gubacs; 9. olaj; 10. hamuzsír; 11. juh, kos, kecske, ürü; 12. repcemag; 13. bor; 14. rongy; 15. tyúk; 16. kender; 17. árpa, tönköly; 18. széna, szalma, fű, takarmány; 19. faggyú; 20. csikó; 21. szarv és szaru (mindenféle háziállattól); 22. festő- és gyógyfüvek; 23. kukorica; 24. méz; 25. tehén- és juhsajt; 26. salétrom; 27. tojás; 28. szóda; 29. liszt (gabona, hüvelyesek, de burgonya is); 30. hal, hód, béka stb.

Seidl 1834, 7. Az 1820 és 1840 közötti két évtizedben, Wittmann Antal fő kormányzósága idején is elsősorban a juh- és marhatenyésztésen, valamint a széna- (takarmány-) termesztésen volt a hangsúly. Joggal feltételezhető, hogy az uradalmi gabonaként exportra kerülő mennyiségekben valójában jórészt a jobbágyoktól beszedett tizedgabonát látjuk viszont.

⁴⁹ Sopron megyére összefoglalóan lásd Kiss 1833; SL Drinóczy 1830–1847, 26–36. Vas megye, illetve a Balaton-felvidék Stájerországgal állt hasonlóan szoros kapcsolatban, vö. Csoma 1983, 198–201; Tilcsik 2009, 191–192. Pozsony vármegye szerepét a bécsi piac ellátásában csekélynek vélem. A kutatás során azt tapasztaltam, hogy a Duna – egyetlen hajóhíddal – komoly határt jelentett egykor, ami nem kedvezett sem a nagy volumenű, sem a paraszti áruszállításnak.

⁵⁰ A „legnagyobb részben” szó szubjektív kiválasztást takar, mert a kivitt áru értéke, mennyisége és részesedése az összkivitelből legtöbbször független egymástól. A számításba nem vettem be az osztrák alattvalók magyarországi birtokairól vámmentesen hazaszállított terményeket. A Bécsbe bevitt és elvámolt terményekhez az 1816–1817. évre lásd Pezzl 1820, 251.

A korszak gazdaságtörténetével foglalkozó munkákból ismerős e sorrend.⁵¹ Az áru pénzben kifejezett értéke egyértelműen tükrözi annak jelentőségét, illetve egymással amúgy nem kompatibilis minőségeket tesz összevethetővé. Az ár szerinti csoportosítás a makroperspektívának kedvez, mert – főleg a rangsor első felében – összeolvad az országra jellemző kiviteli sorrend a mosoni alrégióban is erősen jelenlevő termékekkel, így a helyi gazdaság specifikumai, ezen belül a paraszti árutermelés tipikus termékei nehezen megragadhatók. Az amúgy dokumentáltan jelentős paraszti kivitel mellett⁵² a felsorolás első 14 tétele egyértelműen hozzárendelhető a nagy kereskedőcégek és a (kis)kereskedő zsidóság termékprofiljához is, a 15. helyen szereplő, az uradalmak profiljától idegen tyúkexport azonban jelzi, hogy a kizárólag kisgazdasági keretek között felnevelt szárnyasok révén – függetlenül attól, hogy volt-e közvetítő, vagy a termelő közvetlenül értékesítette a baromfit – a paraszti gazdaság előkelő helyet foglalt el a kivitelben.⁵³ A széna a viszonylag csekély ár miatt a roppant mennyiségek ellenére is csak a 18. helyen áll.⁵⁴ A 22. helyen szereplő festő- és gyógyfüvek,⁵⁵ majd az ezt követő tojás, sajtok, salétrom, szóda és víziállatok egyértelműen a mosoni–soproni alrégióhoz köthetők.

⁵¹ Pl. Mérei 1981, 503–509.

⁵² Grailich 1818-as becslése szerint a Moson vármegyében megtermelt kb. 880 ezer mérőnyi gabona majdnem 40 százaléka az osztrák piacra került (Grailich [1818] Melléklet, 586). Ez egybevág Glósz József legújabb közölt számításaival is, aki a Dunántúlon három nagyobb gabonatermelő központot – Somogy, Fejér és Moson megyét – lokalizál. Glósz a lakosság szükségleteit összevetve az őszi gabona (búza, rozs) termelésével, a 19. század első felére úgy számol, hogy „mindössze hat megye (Fejér, Csanád, Csongrád, Moson, Temes, Torontál) volt képes maradéktalanul ellátni lakóit kenyérgabonával”. Moson esetében a pénzzé tehető felesleg kb. 80 százalékkal haladta meg a szükségleteket. (Glósz 2009, 124, 126–127, 129–130.) Bár nem adatoltan, ez egyezik a francia hadmérnökök megfigyeléseivel is: „A felderített terület legfontosabb terménye a gabona. Ennek termesztése itt oly annyira elterjedt és oly nagymértékű, hogy gyenge hozamú esztendőben is a termés nemcsak a vidék belső ellátására elegendő, de jelentős mennyiséget szánhatnak abból exportra is.” A legjellemzőbb gabonafajták a búza, rozs, árpa, zab, kukorica, hajdina. (Horváth L. 2001, 453.) A zab exportjára lásd uo. 454. Ezzel szemben Komlos úgy számol, hogy Magyarországon a megtermelt gabona átlagosan 95 százalékat otthon fogyasztották el, és csak 5 százalék került külpiacra (Komlos 1990, 66). Az 1840-es években az osztrák gabonaszükségletnek 10–16 százaléka származott magyarországi importból (Fónagy é. n., 26). A paraszti gabonakivitel Belitzkynek az 1760-as évek elejére vonatkozó adatai szerint is jelentős tétellé adódott össze: csak a prellenkircheni vámon 3–4 ezer mérő haladt át évente Moson megyéből (Belitzky 1932, 79). A magyaróvári piac 1821 és 1847 közötti gabonaáraiban tükröződő konjunkturális hatásokat elemzi Dányi 2007, 117–125. A korábbi időszakra lásd Rodiczky (1894) forrásközlését.

⁵³ Vö. „Szelíd szárnyasokkal, libával, kacsával, tyúkkal, galambbal stb. a háztartások bőségesen ellátottak. Nem csekély a vadludak, vadkacsák, foglyok, szalonkák, tűzokok és a ragadozó madarak tömege.” (Grailich [1818] Melléklet, 580.) Baromfiból „Sopron, Vas, Moson, Győr megye és a Csallóköz szinte [szintén] sokat tenyészt, Bécsbe kereskedvén főképp vele”, de Galgóczy szerint a Sopron megyeiek a legaktívabbak (Galgóczy 1855, 359).

⁵⁴ Skerlecz Miklós is felfigyelt már arra, hogy a széna aktívumot képez a külkereskedelmi mérlegben. „Ezen cikkek egész fölöslegét Ausztriának határmenti községei hordják el szekerekkel még pedig leginkább Bécsbe.” (Skerlecz 1914a [1802], 110.)

⁵⁵ A festőfüveket tételesen ismerteti Skerlecz 1914a [1802], 163–165.

Kivitel Alsó-Ausztriába az adott termék teljes exportjának százalékában csökkenő sorrendben (100–86,9%)

1. zsurló; 2. tőzeg; 3. mocsári és egyéb szalonka, kibic, vízityúk, vadgamb; 4. ványolt marhaszőr; 5. köröm; 6. kőfaragó munkák; 7. tyúk; 8. dara; 9. salétrom; 10. tojás; 11. szóda; 12. maláta; 13. ágytoll; 14. kacsa, kápan stb.; 15. pulyka, liba, gyöngytyúk; 16. zab; 17. vadkacsa, vadlúd, hófajd, erdei szalonka stb.; 18. fenyő-, feketeterigó, pacsirta stb.; 19. gyapjúbolyh enyvfőzéshez; 20. fácán, fajdkakas, nyírfajd, tűzok stb.; 21. lószőr; 22. ökör, bika; 23. nyúzott házi- és vadnyúl; 24. rongy; 25. virág (kamilla stb.); 26. gyékény-, nád-, szalma- stb. takaró; 27. seprű; 28. széna, szalma, fű, takarmány; 29. sertés; 30. kerti vetemény, burgonya, répa, káposzta stb.

A legjobban azzal demonstrálható a helyi jelentőségű termékek súlya, ha megvizsgáljuk, az egyes árufajták exportjának mekkora része irányult Alsó-Ausztriába. Az első két helyen a 100 százalékos pozícióval „taroló” zsurló és tőzeg⁵⁶ található, a kerti vetemények 86,9 százalékos aránnyal kerültek a 30. helyre, az összkivitelhez képest tehát igen kiegyenlített ezen árufajták részesedése az alsó-ausztriai exportból. E termékek az árukivitel nagy csoportjai között a legtöbb esetben nem képviselnek jelentős tételt, ugyanakkor jellegükből adódóan (arrafelé fordulnak elő, csekély értéket képviselnek, nagy távolságra nem szállíthatók, romlandók) származási helyük egyértelműen Moson és Sopron megyéhez köthető. A köszvényes fájdalmak csillapítására általánosan használt zsurló, a gőzgépek fűtéséhez és szeszfőzéshez tüzelőként szolgáló tőzeg és a vízimadarak a Fertő–Hanság vidékéről, az énekes- és egyéb finom húsu vadmadarak a ligeterdőkből és a heidebodeni füves pusztáról származnak.⁵⁷ A kőfaragó munkák Moson megyéből főleg a császárkőbányai, Sopron megyéből a szentmargitbányai és fertőrákosi kőfejtőkből indultak útnak Bécs felé.⁵⁸ A napi piaci tételt jelentő tyúkexportot már érintettem, és ugyanez vonatkozik a kacsa

⁵⁶ A Zichy–Sina és a magyaróvári uradalmak bányászták, vö. Fényes 1865, 261, 264.

⁵⁷ A Hanság kiaknázható erőforrásait szépen foglalja össze Grailich: „A tó déli sarkához csatlakozó óriási nádasokban annyira sok szép és hosszú nád nő, hogy miközben a vármegye minden parasztházát ezzel fedik be, e hasznos növényből a másutt lakóknak is jelentős mennyiséget tudnak eladni, és ezenkívül még tüzelőnek is elegendő marad. A nehezen megközelíthető lápokon és csallitokban vadludak, kacsák, vízityúkok, szalonkák milliói élnek, a vadászszervevénynek a legkellemesebb és legörömtelibb kielégülést nyújtva. A Hanságot magas fű borítja. Évente sok ezer mázsa szénát szállítanak innen Bécsbe és máshová.” (Grailich [1818] Melléklet, 577.) A Fertő madárvilágának gazdagságát jól érzékelteti a következő idézet: „képzhetetlen mennyiségű szárnyas vadak találhatók”, úgymint vadrécék, ludak, szárcsák, gémekek, szalonkák, melyek „sokszor sűrű föllegkint töltik a nádas fölötti léget” (n. n. 1836, 789). Még a tó vizének használatára is van adat, miszerint kissé savanykás, ezért a halászok „néha purgatio gyanánt élnek vele”. Az enyhén sós vízzel a marhákat is szívesen itatták, azt tartották, óv a marhavész ellen, ellenben az embereknek „kellemetlen izü, 's hanyást okoz”. (Richter 1844, 81; SL Drinóczy 1830–1847, 12.)

⁵⁸ Vö. „A Fertő tónál levő kőbányák és Császárkőbánya jól jövedelmeznek e helységeknek, az alsó vidéket pedig falazó- és sírkővel látják el.” (Grailich [1818] Melléklet, 580.) A mészkő Bécsbe vitelére lásd pl.: „Margarether Steinbruch, woraus sie sogar nach Wien, Pressburg und anderwärts verführt werden.” (n. n. [Magda] 1832, 305.) A kő mint a jómód forrása korábról felbukkan még Vinten esetében is, vö. Korabinsky 1786, 835.

és kappan, illetve a pulyka, liba és gyöngytyúk árucsoportra is.⁵⁹ Salétromot – leginkább a Fertőzugban előforduló szikból (szóda) – majd minden településen főztek Moson vármegyében,⁶⁰ de mint látjuk, a szóda alapanyagként is előkelő helyet foglalt el a kiviteli rangsorban. A tizedik helyen szereplő tojás a környék parasztgazdaságainak egyik fő terméke, s törekénysége miatt nem valószínű, hogy távolabbi vidékekről exportálták volna; a nyúzott házi- és vadnyúlra romlandóságuk miatt ugyanez áll.⁶¹ A szikes térségeken gyűjtött kamilla és a Hanság peremének gyékény- és seprűkészítésen alapuló háziiparra a szegényebb egzisztenciáknak biztosított kiegészítő kereseti lehetőséget.⁶² A gyékényt, gyékénytakarót csomagolóeszközként használták.⁶³ A széna-

⁵⁹ Vö. Sok libát szállítanak Ausztriába, „de leginkább Bécsbe és Pozsonyba, és éppen a nagyvárosok közelsége miatt a libatenyésztők igen eredményes kereskedelmet folytathatnak” (Horváth L. 2001, 451). „Vieles und allerley Hausflügel” (Stocz 1824, 152); „viel Federvieh” (Thiele 1833, 1).

⁶⁰ A Fertő körül, így a megyében is számos salétromfőző üzemelt – általában a helyi uradalom kezelésében. A salétromtermelés első említése a soproni polgármester számadáskönyvében található, 1432–1433-ból. Moson megyéből a legrégebbi adat Nezsiderre vonatkozik, ahol már a 16. század első felében működött salétromfőző. Ugyanitt 1754-ből négy műhelyről van tudomásunk. Nezsider mellett még Barátfaluból ismert 1550 előttről salétromfőző. A többi salétromfőzde jobbra 18. századi alapítású, mint a gálosi, a boldogasszonyi (1743-tól), a nyulasi (1754-ben már működött), a pomogyi (1776-tól). Magyaróváron, Mosonban, Hegyeshalomban, Rajkán 1775-ben már működött uradalmi tulajdonú salétromfőző. A 18. századból Szentpéteren és Szentjánoson egy-egy, Szolnokon hat műhelyről van adat, melyeket a magyaróvári uradalom 1775 előtt felvásárolt. Vallán és Parndorfon a 19. század elején indult meg a salétromfőzés. (Prickler 1969, 22, 28–35.) Kortárs megfogalmazásban lásd pl. „Az ásványok országának nevezetes termékei teljesen hiányoznak, kivéve a salétromot és a szódát. [...] A legtöbb helységben megtalálható salétromfőzdekből jó salétromot nyernek. [...] Illmicen és a tő közelében, mint Tétényben is, a sziknek [Zick] nevezett szódát a tő sójából nyerik, amiből glaubersót és szappant készítenek.” (Grailich [1818] Melléklet, 580. Vö. *Magyarország természeti ritkaságai* 1814, 114; Szepesházy–Thiele 1825, I. 188; Stocz 1824, 152; Kohl 1842, III. 52–53.) Az eladáson túl a szikst a marháknak is adták (Ugróczy 1821, I. 146; Richter 1844, 81). A Fertő homokját más módon is hasznosították: a tő fővénye annyira nagy tisztaságú volt, hogy „porzoul használtatik a’ Kancelláriákba” (*Magyarország természeti ritkaságai* 1814, 115). A szokásos haszonvételek mellett ez Pátfalunál nevesítve is megjelenik „Auch der rötliche Sand, den hier der Neusiedler-See auswirft, wird häufig als Strensand nach Wien geführt.” (Koll 1834, 246.)

⁶¹ A vadhús-kereskedelemre konkrét utalás Stocznál: „starker Wildbrethandel” (Stocz 1824, 153). A vadak elejtésének módjáról – lévén, hogy az az urbáriumokban foglaltak szerint a parasztok számára nem volt engedélyezett – nincs információ, a falusi tüzeseteket megelőzendő, korábban már idézett rendszabályok egyikéből viszont úgy tűnik, hogy a fegyvertartás nem volt ritka: „a’ lakodalmak alkalmakor történi szokott lövöldözések szorossan eltiltassanak” – rendelkezett a vármegye 1841-ben. MmL IVA 502a/92 1176/1841 (1841.07.02.). A tilalmas vadászat büntetése egy nezsideri pásztor esetében a puska elvétele és nyolcnapos börtön volt. Szentjánosi zselléreket, akik puska nélkül kisebb vadakra vadásztak, 12 botütésre, 45 krajcár kártérítésre és 3 óra kalodára büntettek. (Kállay 1985, 179.)

⁶² A gyékényszövés Pusztasomorján volt a legjelentősebb. A seprűkészítésre lásd Kis 1817 [1797], 346.

⁶³ Vö. „A Hanság lakónak és pásztorainak egyik fő foglalatossága, hogy szabad óráikban nádat szárítanak és durva gyékényt fonnak, amit Bécsben »Daken«-nak hívnak, amit áruk csomagolásakor és más alkalmakkor használnak.” (Kohl 1842, III. 52.) A Sopron megyei Sarródról van adatunk arra, hogy a helyiek évi átlagban 50 ezer gyékényt szőnek, amit a „magyar honban de főképp az Austriai tartományokban” adnak el (SL Drinóczy 1830–1847, 312). A kivitelre szánt gyékényszövéseire lásd még Kiss 1833, 9.

export – arányát tekintve – csak a 28. helyen áll a rangsorban, volumene alapján a helyben termelt árucikkek között mégis ez volt a legjelentősebb. A 30. helyen szereplő kerti vetemények kategóriája szintén a paraszti árutermelésnek a régióban betöltött nélkülözhetetlen szerepére utal.

Jelentősége miatt szólnom kell még néhány termékről, melyek nem kerültek ugyan be az első harminc közé, de exportjuknak szintén igen jelentős, 80 százalék feletti része irányult Alsó-Ausztriába. A legfontosabb 85,3 százalékkal a 33. helyen szereplő víziállatok kategóriája: hal, hód és béka. (Az utóbbi feltehetően a teknőst jelöli. A teknőskereskedelem ma már szinte elképzelhetetlen méreteire jellemző, hogy a teknőssel megrakott szekér a Moson megyei útvámoknál önálló tételként szerepelt.)⁶⁴ A halak közül első helyen a Hanságban nagy tömegben fogott különböző fajta csíkokat kell említenem, melyek nemcsak a népi konyhán voltak népszerűek, de a bécsi piacon is. Főként böjti időszakokban volt irántuk nagy a kereslet.⁶⁵ A csík eladhatóságát nagyban megkönnyítette, hogy mocsári hal lévén jól bírta az oxigénhiányt, így a hosszabb, hordóban történő szállítás után is még mint friss, élő halat lehetett értékesíteni.⁶⁶ „Ezzel együtt még mindig sok van, úgymint: ponty, kárász, harcsa és csuka, melyekből hetente tetemes tételek jutnak el Bécsbe és Pozsonyba, de amelyek messze nem olyan ízletesek, mint a lajtai halak” – mondja Grailich.⁶⁷

Az eddigi felsorolások nagyrészt a szorosan vett paraszti árutermelésen túlmutató, gyűjtögetésen, vadászaton-halászáton alapuló, jövedelemkiegészítő tevékenységek kiemelkedő jelentőségére utalnak. Szűkebb vagy vizes határu településeken a népesség számára e termékek jelentették az egyetlen lehetőséget, hogy pénzjövedelemre tegyenek szert. A 38. helyre csúszó friss gyümölcs (84,5%), a 39. helyen szereplő szalámi és hurka (84,3%), a 41. helyen lévő készételek: (hal)kocsonya, pástétom, sütemény (83,4%) és a rögtön ezután következő száraztészta (83,3%) – bár az utóbbiak kis mennyiségekkel

⁶⁴ Vö. pl. MmL IVA 502a/62 1261/1816 (1816.10.23.). Vö. 16. melléklet.

⁶⁵ „Részeseül bennek még a’ szomszéd Austria is [...]” (Kiss 1833, 9.)

⁶⁶ Lukács 1953, 289. Mitánkovics János 63 éves agyagosi jobbágy 1842-ben a kapuvári úri-szék előtt azt mondta, „hogyan annyi csíkok és halok vagyon, hogy azt nem győzik magok kifogni, – többször a tanu csíkokat és halakat vitt eladni hajon, a Pomogyi vámházig, – a hol a Pomogyi halászok azt hajokrol lemerték; melly hosszas tapasztalásból állíthatja, hogy régen-ten a Pomogyi, Vallai, és Tétényi határokon lévő Hanynak azelőtt vizállások ’s halász vizek voltak, a hol most kaszálnak”. (Kapuvár, 1842.08.6.). MmL Sály Frigyes reponálás előtt álló irathagyatéka. A Rábca mentén a dűlőnevek is szépen mutatják a halászatnak, gyűjtögetésnek a paraszti éltrendben, kereskedelemben játszott fontosságát. A Rábca Bősárcánytól Győrig terjedő szakasza mentén olyan, egyértelmű jelentéssel bíró területeket találunk, mint „Csikászahany”, „Rák Száraztó”, „Felső Kerítő”, „Pontyfekvés”, „Csíkrét”. SL SMT 115/1–3. (1823); SMT 117/1–3 (é. n.) A csikászásra lásd még Kis 1817 [1797], 422–423.

⁶⁷ Grailich [1818] Melléklet. 576. Állítását Brousseau francia mérnök, zászlóaljparancsnok is megerősíti: a Fertő-tavi halak izsapszagúak és rossz ízűek; amúgy nincs sok hal a tóban (Horváth L. 2001, 446). Az itteni halak húsának csekélyebb élvezeti értéke Kis József írásában is felbukkan: „Közönségesen Soprony városában kélnek-el a’ Fertőnek halai. Ritkán Bétsbe is elviszik őket némelly Moson Vármegyei halászok, kik a’ bővebb halászatnak idejében a’ többi szomszéd halászkótlól is kereskedés végett öszveveszik a halakat. Hanem a’ hol (Bétsben) szintűgy valamint mindenhol, sokkal alább való betsek vagyon a’ duna halánál.” (Kis 1817 [1797], 423–424.) A Fertő halairól részletesen lásd még Ugróczy 1821, I. 147.

voltak jelen az osztrák piacon – jelenléte ugyanakkor azt mutatja, hogy a városi népesség élelmészére irányuló exportban a nyersterményeken túl a magasabb feldolgozottsági fokú élelmiszerek is szerephez jutottak.

Az Alsó-Ausztriába kivitt áruk mennyiség szerinti rangsora (1 164 845–3583 bécsi mázsa)

1. búza, tönkölybúza; 2. zab; 3. széna, szalma, fű, takarmány; 4. gyapjú; 5. dohány (vámmentesen a kincstári üzemeknek); 6. gubacs; 7. repcemag; 8. árpa, tönköly; 9. kő; 10. bor; 11. rongy; 12. hamuzsír; 13. kukorica; 14. maláta; 15. tőzeg; 16. kerti vetemény, burgonya, répa, káposzta stb.; 17. olaj (kender, len, repce); 18. friss gyümölcs; 19. rozs, tönke v. kétszemű búza [Schwarzgetreide; Tr. dicocum]; 20. liszt (gabona, hüvelyesek, de burgonya is); 21. kender; 22. szóda; 23. ágytoll; 24. méz; 25. tehén- és juh-sajt; 26. faggyú; 27. salétrom; 28. korpa; 29. kenyér; 30. festő- és gyógyfüvek

Az Alsó-Ausztriába kivitt áruk darabszám szerinti rangsora (1 677 426–10 636 db)

1. tyúk; 2. pulyka, liba, gyöngytyúk; 3. sertés; 4. seprű; 5. gyékény-, nád- és szalmatakaró; 6. juh, kos, kecske, ürü; 7. kacska, kappan; 8. fenyő-, fekete-ri; 9. nyúzott házi és vadnyúl; 10. bárány, gida

A súly és darabszám szerinti rangsort érdemes együtt szemlélnünk. A két rangsor igazolja, egyben tovább árnyalja mindazt, amit az előbbiekben a regionális gazdasági profilról állítottam. Mindkét listán azok az áruk kerültek előre, melyek vagy csekélyebb értékük miatt, vagy azért, mert kisebb hányaddal vettek részt az alsó-ausztriai kivitelben, az előző két válogatásba nem kerültek be, vagy relatíve hátul végeztek. A leginkább szembetűnő, hogy a súly szerinti bontásban a széna, szalma, fű és takarmány kategória a harmadik helyre ugrott,⁶⁸ de több, az előbbi rangsorokban hátrébb szereplő tétel is megerősítette pozícióját, így a kerti vetemény és a friss gyümölcs. Figyelemre méltó, hogy itt jelenik meg először az exportra szánt bor és kenyér is. A bor esetében a súly szerinti (mázsára átszámított akó) 10. helyezés jelentős összeget, 319 782 forint (CM) értéket takar, s a kivitel hasznából a Fertő környéki soproni–ruszti, illetve a már Moson vármegyéhez tartozó Nyulas–Nezsider–Gálos–Barátudvar vonalon elterülő borvidék nagymértékben részesülhetett. E vidék borát „Seewein” néven forgalmazták akkoriban, miként ma is.⁶⁹

⁶⁸ Vö. ezzel összhangban Pezzl ismertetését az egyes magyarországi tartományok főbb terményeiről. Nála a jószágok után a terményeknél első helyen a széna szerepel, s csak utána a gabona, a szalma és a bor. (Pezzl 1820, 251.)

⁶⁹ A megye bortermeléséről rendelkezésre álló adatok – folyamatosan csökkenő szőlőterület mellett – felettébb ellentmondásosak: 1828: 86.894 akó, 1844: 100 ezer akó, 1864: 63.800 akó 1865: 79.920 alsó-ausztriai akó (Benda Gy. 1973, 130, 165, 302, 304). A területcsökkenésre lásd 31–32. táblázat. A ruszti borvidék leírásához lásd Conrad 1819; Heintl 1808–1835, IV. 20. A ruszti és Fertő melléki szőlőtermesztés és borkészítés évszakok szerinti munkafázisaira lásd n. n. [Y] 1829. Az eladható mennyiség becslésére érdekes kalkulációt ad Fürst 1847, 71–72. Galgóczy is megemlékszik a Fertő menti borokról: „Sopron vidéken a ruszti név alatt jövőkön kívül egyéb

A darabszám szerinti bontás eredménye önmagáért beszél (itt a százas kötegekben vagy tucatban megadott értékek az adott szorzóval kerültek felszorozásra). A sertés, juh és kos stb., valamint a bárány és gida tételeket leszámítva csak olyan termékeket találunk, amelyek véleményem szerint a régió határ menti oldalának tipikus árufajtái, pontosabban: amelyeket a fentebb ismertetett objektív okokból csak közvetlenül a mosoni–soproni határszélről exportálhattak.

A települések agrárgazdasága a statisztikai irodalom tükrében

„A vármegye kereskedelmi helyzete kiváló. Az egész birodalom fővárosának közelsége a lakosoknak termékeik értékesítésére a legkívánatosabb alkalmat nyújtja.”⁷⁰

A korszak meghatározó statisztikai munkái alapján igyekeztem a Moson megyéhez köthető termékeket településekhez is hozzárendelni. A mezőgazdaság itteni, általában vett erősségeire az előző oldalak jegyzeteiben már idéztem néhány kortárs megállapítást. A leíró jellegű művek értékeléseit azonban óvatosan kell kezelnünk. Az országos áttekintést nyújtó szerzők patriotizmusuk következtében a teljesen átlagos jelenségeket és tényeket is felnagyították, hogy ezáltal is emeljék szeretett hazájuk fényét.⁷¹ A szántók termékenységeire vonatkozó kijelentések így például óvatossággal kezelendők: gyenge minőségű határról alig olvashatunk e művekben, a legvisszafogottabb jelző a „jó”, vagy „gut”. Andreas Grailich, a megye egyetlen kortárs monográfusa is inkább szűkebb hazája erőseit igyekszik kiemelni, az ő mondatai később több helyen is visszaköszönnék.⁷² E leíró munkák arra mégis alkalmasak, hogy többé-kevésbé meghatározzuk belőlük, mi volt az egyes települések erőssége. Áttekintésemben csak az alsó-ausztriai exportban is megjelenő paraszti gazdasági tevékenységet gyűjtöttem ki Grailich, Magda, Stocz, Thiele és Fényes műveiből. Ezek a munkák annyiban torzítanak, hogy a szántóműveléssel – minthogy az mindenütt alapvető volt – kevésbé foglalkoznak, inkább az ettől eltérő tevékenységeket emelik ki.

---

fertő parti helyeken, sőt magokon a sopron-városi hegyeken is jó minőségű fehér asztali borok teremnek, így szinte a Fertő Moson megyei oldalán Gálos és Nezsider körül, melyek »See Wein« név alatt az alsó-ausztriai borkereskedelemben is ismeretesek.” (Galgóczy 1855, 292.) A osztrák borkereskedelemre, az egyes évvjáratokra és a szőlőfajtákra lásd Ugróczy 1821, I. 149–153. Lásd továbbá Kiss 1833, 8; Kohl 1842, III. 17; Hecke 1861a, 186.

⁷⁰ Grailich [1818] Melléklet, 586.

⁷¹ Ennek mechanizmusára bővebben lásd Horváth G. K. 2002, 9–32. Az akkori Győr-Sopron megyére vonatkozóan hasonló megközelítéssel élt Szüts (1977–1978), aki az egyesített megyét vette alapul.

⁷² Így Fényes Elek műveiben, erről bővebben lásd Benda Gy. 1981. Ugyanezt mondhatjuk el Thieléről is.

Az átnézett munkák általánosságban megemlítik a sok búzát, árpát és hüvelyeseket,⁷³ az árpáról Fényes egy későbbi munkájában azt írja, hogy azt általában a Bécs környéki sörfőzdek veszik meg.⁷⁴ A korabeli irodalom fényében a szántóföldi gazdálkodáson belül a gabonatermelés kiemelkedőnek látszik Lébényben (búzáját Magda Pál a legjobbnak mondja), Mosonban, Szolnokon, Hegyeshalomban, Miklósfalun, Zurányban, Gátán, Parndorfon, Oroszváron és Rajkán, Gáloson és Szentandrason.⁷⁵ A kiviteli rangsorokban egyszer feltűnő repce ellenben még később is csak az uradalmak termelési profilját színesítette.⁷⁶

Szőlőt a Vintentől Nezsideren át Féltoronyig, illetve a dél felé Pátfalun át Illmicig terjedő sávban termesztettek a megyében, tehát csak a Fertő mentén. Kis szigetként a mosonszentmiklósi, németjářfalui és nemesvölgyi szőlők bukkannak még fel. A Fertő menti borok közül a „legkiválóbb” a nyulasi volt, de jónak mondták Védeny, Gálos és Barátudvar borát is.⁷⁷ Barátudvaron a szőlőtermelés szerepelt az első helyen a megélhetést nyújtó ágazatok között, s csak ezután következett a földművelés és az állattartás.⁷⁸ A bécsi piac napi tételein túl az „itteni bor egy részét Ausztriába, még Triesztig is elszállítják” – állítja Grailich.⁷⁹

„Zöldséget nagyban sehol sem termesztenek: a vizek közelében, p. o. a Fertő körül van itt-ott zöldséges kert, s innen a zöldséget Bécsbe szállítják. [...] Gyümölcsöt is főleg csak a Fertő körül tenyésztenek, s itt meglehetősen nagy mennyiségben, miután kelendőségét Bécs biztosítja” – írja bő tíz évvel a jobbágyfelszabadítás után Hecke.⁸⁰ A megyéből a vinteni cseresznyések érdemelnek említést, melyek – a Fertő Sopron megyei oldalán fekvő települések gyümölcsöseihez hasonlóan – tetemes bevételi forrást jelentettek.⁸¹ A kerti vetemények közül a legtöbb utalást a káposztára találjuk, bár gyanúm szerint

⁷³ Stocz 1824, 151; Thiele 1833, 1.

⁷⁴ Fényes 1865, 258.

⁷⁵ Magda 1819, 342; Grailich [1818] Melléklet, 604; Thiele 1833, 3–4, 7–9, 11; Fényes 1851, II. 97; 1865, 257. A megye több településéről is mint „lisztgazdag” búzájú községről ír Magda Pál. Szentandrast, Németjářfalut, Zurányt, Miklósfalut és Lébényt említi, az utóbbinál kiemeli, van olyan paraszt, „welche jährlich 240-250 Pressburger Metzen Weizen, nebst dem von Kukurutz so viel erzeugen, dass sie 60-70 Pressburger Metzen verkaufen können.” (n. n. [Magda] 1832: 312.)

⁷⁶ Fényes 1865, 258.

⁷⁷ Grailich [1818] Melléklet, 578–579, 592–593, 596–597, 606.; Stocz 1824, 151; Thiele 1833, 4–5, 7, 10; Fényes 1851, III. 156, IV/285.

⁷⁸ Koll 1834, 265. Hasonló helyzetről számolt be Hug uradalmi kormányzó a 18. század közepén Nezsideréről és Nyulasról (Tobler 2003b, 369–370).

⁷⁹ Grailich [1818] Melléklet, 578.

⁸⁰ Hecke 1861b, 679. A kivonatos cikksorozat alapjául szolgáló mű: Hecke 1861a.

⁸¹ „[A]uch ist der Verkauf von Kirschen, da hier in den Weinbergen sehr häufig Kirschbäume sind, ein besonderer Erwerbszweig.” (Koll 1834, 237.) Vö. Drinóczy leírása Feketevárosról, ahol a szőlő mellett más gyümölcsöket is termesztettek, így a település „sokféle alma, körte, szilva, meggy, barack de leg inkább nevezetes cseresznyéjét a bécsi gyümölcs kereskedők veszik. Vágnak esztendőik, mellyekben cseresznyéből 6-7 ezer forintokat is be vesznek a szőlős gazdák.” (SL Drinóczy 1830–1847, 247.) Továbbá Fehéregyházáról, melynek cseresznyéje szintén híres (uo. 245). Összefoglalóan: „Das Oedenburger gezierte Obst ist auch im Auslande, wohin es verführt wird, bekannt.” (n. n. [Magda] 1832, 304.)

Fényes Elek a káposztaföld meglétéből már automatikusan következtet a káposzta- és zöldségtermesztésre. Fényes szerint a káposztatermesztés volt az egyik erőssége Arak, Bezenye, Halászi („káposztása igen sok szép gyümölcsöt termeszt”), Hegyeshalom, Magyaróvár, Miklósfalu, Moson, Magyarakimle, Pátfalu, Rajka, Szentandrás, Szolnok, Tarcsa, Védeny és Zurány gazdaságának.⁸² A nezsideri spárga és zeller mellett a gátai, magyaróvári, mosoni, halászi, hegyeshalmi, németjářfalui és oroszári veteményeskerteket tartották említésre méltónak.⁸³ Grailich kritikusan megjegyzi, hogy nincs „sem elegendő, sem pedig elég jó gyümölcs”, egyedül Rajka, Csúny, Nezsider, Magyaróvár és Feketeerdő képeztek ez alól kivételt, illetve ide lehet sorolni a Lajta menti településeket is.⁸⁴

Áttérve az állattenyésztésre, a jelentős marhaállomány, az igényes lótenyésztés és a sok háziszárnyas megléte több helyen is visszaköszön.⁸⁵ A halakról-vadakról írottak alátámasztani látszanak a kiviteli statisztika adatait, szerzőink a vadnyúl, túzok bősége mellett a Hanság körül vadkacsák, vízi tyúkok, szárcsák, búvármadarak, mocsári szalonkák stb. óriási mennyiségét említik, de ugyanez áll a halakra és rákokra is.⁸⁶ Településhez kötötten jegyzik meg, hogy sok mezei vad élt Magyaróvár és Zurány erdeiben.⁸⁷

Gazdag állatállománya volt Lébénynek, Mosonnak, Zuránynak, Szentjánosnak és Rajkának; főleg lovat és tehenet tartottak Csúnyban, sok marhát Féltoronyban. A felívelő gyapjúkonjunktúrába való sikeres bekapcsolódásra utal a falusi juhok nagy száma 1816-ban Gáloson, Németjářfalun, Szentandrásán, Boldogasszonyban, Illmicen, Miklósfalun, Féltoronyban, Barátfalun, Pátfalun, Halászában, Levélen és Szolnokon.⁸⁸ A lótenyésztéshez kapcsolódóan jól elkülöníthető azon települések csoportja is, melyek egyik fő jövedelem-

⁸² Thiele 1833, 8; Fényes 1851, II. 83, 257, III. 204, IV. 285; 1865, 258.

⁸³ Grailich 25 kertet említ Nezsiderben (Grailich [1818] Melléklet, 592); Fényes 38 gyümölcsöskertet Németjářfalun, 99-et Mosonban (Fényes 1851, II. 151, III. 117–118). Stocz 1824, 151; Thiele 1833, 7; Fényes 1851, III. 142, 174. Nezsiderre lásd még: „Különös szépségű 's jó ízű spárgákat természetnek itt” (n. n. 1838, 494); a város egyéb haszonvételeihez lásd továbbá Windisch 1780, I. 290. Nezsider szerepére visszatekintés jelleggel lásd Gálosi Soma értékelését: „Salátával, uborkával, zöldséggel a nezsideriek látták el mindig a bécsi piacot. Jól pénzelték hagymásból, cellerből és a híres majoránájukból is.” (Gálosi 1925, 84.) Vö. Hecke 1861a, 187.

⁸⁴ Grailich [1818] Melléklet, 578–579, 599, 601, 604; vö. Rajkánál Fényes 1851, III. 276. Itt a megye természeti adottságai, száraz, kavicsos talaja is kedvezőtlenül hatottak. A gyümölcsstermesztés terén Major Pál ugyanakkor kiemeli a horvátkimlei Greiner János plébános munkásságát (Major 1868, 16). A reformkorban aktív plébánost – Kreiner néven – gyümölcsfa-nemesítési munkássága elismeréseként a vármegye az MGE-nek kitüntetésre ajánlotta. MmL IVA 502a/93 2688/1842 (1842.10.06.).

⁸⁵ „[...] Ansehnliche Rindviehzucht, und beträchtlich hübsche Pferdezücht [...]” (Stocz 1824, 152.) Utóbbira lásd még Thiele 1833, 1.

⁸⁶ Magda 1819, 343; Stocz 1824, 152; Thiele 1833, 1. A Hanság haszonvételeire összefoglalóan lásd Schmidl 1835, 75–76. A Lajtában fogott halakat és rákokat szekérszám vitték Bécsbe, s különösen ízletesek voltak (n. n. 1790, 236; Windisch 1780, 285). Bősárány határában állítólag különösen sok rák tenyésztett (Hannibal 1877, 2).

⁸⁷ Thiele 1833, 2, 11.

⁸⁸ Thiele 1833, 9–10; Fényes 1851, I. 230, II. 15, 34–35, III. 15–16. A juhokra lásd Grailich [1818] Melléklet, 580, 593, 594, 596–598, 602–603. A legtöbb, úrbéres kézben levő juh 1816-ban Szolnokon volt, 1172 db.

forrása a fuvarozás, szekerezés volt. Kiterjedt lótenyésztésről és szekerezésről van tudomásunk Köpcsényből, Horvátjárfaluból, Körtvélyesről, Oroszvárról és Parndorfról. Feltűnő, hogy csak a vármegye északi szegletében található, több esetben tisztán horvátok lakta települések szerepelnek a felsorolásban.⁸⁹

A sajtkészítés már ekkor sem volt kizárólag az uradalmakhoz kötődő tevékenység. A jobbágyoknak a marhahízalás mellett a tej-, vaj- és sajtárulás is bevételt jelentett. A jobbágy „mindég új borjas teheneket szerezhet, mellynek néki naponként több tejet adnak, 's mikor tejök apadni kezd, őket meghizlalva vesztéség nélkül eladhattya – a' mi Bécs városa vidékében közönségesen úgy vagyon.”⁹⁰ Kereskedelmi mennyiségű sajtkészítésről ugyanakkor csak az óvári uradalomban készült tehénsajt, a „strachinó”,⁹¹ és a szintén uradalmi, évi 50-60 mázsányi lajtafalui juhsajt (brinza, Brinsenkäse) kapcsán van tudomásunk.⁹²

Méhészet minden településen előfordult, Grailich 1816-os adatként 506 darab adó alatti kaptárról számol be, a kaptárok valós számát viszont 2000 fölé teszi.⁹³ Thiele Zurányt nevesíti mint méhészfalut,⁹⁴ Fényes a szigetközi Kálnokból jelenti a legtöbb méhkast.⁹⁵

A Fertőzugban, a Hanság peremén elhelyezkedő néhány településhez rendelhető a vízimadarak vadászata, a nád- és a sziksó- vagy szódagyűjtés. Bánfalu jövedelmei nagy részét a nád-, hal- és sziksó-kereskedelemnek köszönhette,⁹⁶ lakosai „vizivadászatból is sok pénzt vesznek be”.⁹⁷ Pomogyra és Alsóillmicre ugyanez áll, az utóbbi kapcsán a szikból helyben főzött szappan érdemel még említést.⁹⁸ Pomogyot is nagymérvű szódagyűjtés jellemezte, de a sok nád, hal és vízimadár itt is fontos bevételforrást képezett.⁹⁹

A Hanság északi peremén kelet felé tovább haladva a vallai, szentandrásai, tarcsai, tétényi, pusztasomorjai, szentjánosi és szentpéteri, lébényi szénatermelést kell kiemelnünk, amelyet a szántóföldi terményeken túl a sziksó-, nád- és halászati-vadászati jövedelmek tettek teljessé.¹⁰⁰ Az északi horvát településekkel szemben itt a termelés és fuvarozás egybekapcsolódott, a meg-

⁸⁹ Fényes 1851, II. 151, 261, 266, III. 170. E települések a Duna mellett találhatóak, így a lótar-tással összefüggő keresetmódok között felmerülhetne a hajóvontatás is, a Dunának ez a szak-sza azonban a sok zátony és a rendezetlen part miatt hajóvontatásos áruszállításra nem volt alkalmas. Kohl a horvátokról malíciával jegyzi meg: „»Zu Acker- und Gartenbau«, sagten mir die Deutschen, »ist der Kroate zu bequem; daher verläßt er sich, wenn er nun kann, auf das Fuhrwerk.«” (Kohl 1842, III. 6–7.)

⁹⁰ Wittmann 1838, 61.

⁹¹ Fényes 1847, 12.

⁹² Grailich [1818] Melléklet, 585, 594. Grailich általánosságban olasz sajtmeistereket is említ ugyanitt.

⁹³ Grailich [1818] Melléklet, 580; vö. Stocz 1824, 152.

⁹⁴ Thiele 1833, 11; vö. Grailich [1817–1820] Melléklet, 613.

⁹⁵ Fényes 1865, 274.

⁹⁶ Fényes 1851, I. 83; vö. Ugróczy 1821, I. 146.

⁹⁷ Fényes 1865, 279.

⁹⁸ Magda 1819, 343; Grailich [1818] Melléklet, 605; Thiele 1833, 3, 5; Fényes 1851, III. 250.

⁹⁹ Thiele 1833, 3; mindhárom falura lásd még Stocz 1824, 152. Hug uradalmi kormányzó majd száz évvel korábbi jelentésében Szentandrásról szólva is említést tesz a juhokkal fele-tett szik jelentőségéről (Tobler 2003b, 372).

¹⁰⁰ Grailich [1818] Melléklet, 603, 605; n. n. [Magda] 1832, 312; Thiele 1833, 5, 9, 11; Fényes 1847, 12; 1851, III. 15–16, IV. 36, 90, 102, 116, 177, 201, 258; 1865, 273, 275–276.

termelt javak haszna így közvetlenül a községeket gazdagította. Lébényt leszámítva e településeket a bécsi piaci jegyzőkönyvekben is megtaláljuk.

A kiviteli statisztikákban megjelenő nyers és faragott mészkövet, mint korábban említettük, a megyéből főleg Császárkőbánya szolgáltatta, de említésre méltó még Vinten, Nyulas és Nezsider kőfejtőinek termése is, amelyek szintén eljutottak Bécsbe és Pozsonyba.¹⁰¹

A több gazdasági ágban is erőteljesen jelenlevő települések (Lébény, Szentjános, Szentpéter, Moson, Hegyeshalom, Miklósfalu, Zurány, Parndorf, Oroszvár, Rajka) közös vonása, hogy határuk országos viszonylatban egyike volt a legkiterjedtebbeknek, általában tisztán németek lakták őket, ahol – a törzsöröklésnek is köszönhetően – a jobbágytelek átlaga 1 egész körül, vagy jóval afölött volt. Legtöbbjük a Magyaróvári Főhercegi Uradalomhoz tartozott. Gazdasági lehetőségeik kibontakozásához az uradalom nagyvonalú jobbágygazdálkodása adott keretet.

„...be-kereskednek Austriába, és Stájerba...”¹⁰²

„Nützlich ist der Bauernstand, / Bauer bauen allerhand / Frucht und Wein
/ Was mehr kann sein, / Kraut und Ruben grüne Waaren, / Damit in die Stad zu
fahren, / Von den Bauern jedermann / Um sein Geld was kaufen kann.”¹⁰³

„...a Dunához s különösen Bécshez s Austriához való közelfekvésöket tekintve,
kitünő előnyökkel birnak jövedelmeztethetési viszonyaikra nézve”¹⁰⁴

A paraszti kereskedelem mikéntjére vonatkozóan jószérivel hiányoznak mind az elbeszélő, mind pedig a személyi szintű források, jelen ismereteim szerint mindösszesen két töredék, eseti beszámoló az, ami hírt ad e tevékenységről. Ráadásul az egyik legfontosabb forrás nem is Moson, Magyaróvár vagy éppen Nezsider kereskedelméről, hanem a soproni piacról jelent meg 1829-ben, Kolosváry Péter dénesfai tiszttartó tollából. Kolosváry cikke különösen a terményforgalom rekonstruálása szempontjából értékes. Jóllehet csak becsléseket közöl, megnevezi a kereskedelemben részt vevők körét, emellett az áruforgalom irányát és volumenét is érzékelteti, s beszámol a mosoni kapcsolatokról is.¹⁰⁵ A másik forrás egy levél részlete, amelyet Kögl János Szeverin adott közre 1941-ben. A két forrást mint eseti híradást mutatom be, majd a következő részben a szénakereskedelem példáján szeretném megbecsülni a paraszti kereskedelem nagyságát, kiterjedtségét.

¹⁰¹ Grailich [1818] Melléklet, 598; Thiele 1833, 9; Fényes 1851, III. 156, 142, IV. 304; 1865, 261. A Sopron megyei és osztrák piacu kőbányászatra lásd n. n. [Magda] 1832, 305; SL Drinóczy 1830–1847, 250; *Magyarország természeti ritkaságai* 1814, 116.

¹⁰² Kolosváry 1829, 324.

¹⁰³ Az „Ein schönes Bauern-Lied” című dal hetedik versszaka. In Sztachovics 1867, 145.

¹⁰⁴ Galgóczy 1855, 56.

¹⁰⁵ Kolosváry 1829. Újabbán tömör kitekintésként lásd Iváncsics 1958.

Kolosváry beszámolója szerint a hétfőn és pénteken tartott soproni heti piacra az eladók a Rábaközéből, a Répce mellékéről, Győr, Veszprém, Vas, sőt Zala és Somogy vármegyékből érkeztek, de – kiváltképp a gabonaeladásoknál – az előbbieik közül kiemelkedett az északkeleti szomszéd.

A piacnyitás idejét a város úgy szabályozta, hogy a május eleji országos vásártól Szent Mihály napjáig reggel 5 óra előtt csak a helyiek vásárolhattak gabonát, ezután viszont bárki. Októbertől áprilisig a piacnyitás ideje két órával későbbre, reggel 7 órára tevődött.¹⁰⁶

„Ezen kétféle Vásárokról, mindegyikről különösen nevezetes, a' gabonavásárban az, hogy akármennyi, és akármiféle gabona vitetessen a' piarcokra, az el-kél minden héten, és ha még annyi vólna-is, el-kelne; két vagy három óra' forgása alatt már minden szekér üres, hacsak valaki meg nem köti magát, és arra nem számol, hogy a' jövő héti vásárban jobban el fogja adni; mivel száma nincsen, a' mennyi Soprony felyűl lakó Horvátok Szekereikkel oda nem érkeznek, kik be-kereskednek Austriába, és Stájerba. Az órájok eljövén ezeknek a' vevés engedelmére, járnak fellyebb-alább a' vásárban, ki-alkudják a' gabona árrát, és soha, ha egy vagy több ezer mérő gabonát meg vesznek-is, de egy-két garasnál vagy krajczárnál többet foglalóra nem adnak. Midőn már eleget vettek, társzekerükre egyre-egyre 30-40 mérő rátölttenek, (ha többet vesznek, mint szekereikre fér, kamarákba töltenek a' gabonát, mellyeket árendában bírnak) azzal el-indúlnak mindjárt Bécs-Ujhelynek, részént meg állnak ott a' város piarczán, részént meg bellyebb menek Austriába, és Stájerba, az ottani nagy kenyérszükségbe lévők' segedelmökre. Ottan ezen szűkség mindétig folyvást uralkodik, mivel nem annyira a' szántás-vetéssel foglalatoskodnak azok, mivel földjök sem igen arra való, mint más drágább kézi munkákkal.”¹⁰⁷

„Hát a' Mosony Vármegyei úgy nevezett Nyúlaszi pórok mennyi gabonát hordanak azon piarczra a' Mosonyi Dunán lévő hajókról, leg-kivált, mikor a' Hanyon keresztül készített Pomogy helységtől egész Eszterházáig vezető, és vagy 5 fertályra szekéren ki-terjedő töltött út járható.”¹⁰⁸ A két piacnap közül a péntekin jóval erősebb volt a forgalom: „A' péntekére pedig minden héten, midőn az utak felette nagy rozszasága a' járást nem akadályoztatja, annyi temérdek gabona vitetik, hogy a' szekereknek vége hossza nincsen, lehet sokszor egy ezer, de még több szekereket is meg-számlálni, mellyeken minden egy szekéren őszi gabona 10-12 mérő a' Rábaközi, a' Mosony Vármegyei szekereken pedig 20-25 mérő vagy.”¹⁰⁹

A termény- mellett a sertés- és marhakereskedelem volt a soproni piac másik erőssége. A májustól késő őszig üzemelő marhavásár helyszíne a Kurucdomb volt. Kolosváry leírása mellett utóbbiról Skerlecz Miklós megfigyelései is rendelkezésünkre állnak:

¹⁰⁶ Kolosváry 1829, 326.

¹⁰⁷ Kolosváry 1829, 324–325. A gabona viszonteladásának gyakorlatát a határrégióban megerősíti Skerlecz is, jóllehet ő „egymással versenyző szomszéd kereskedőket” említ (Skerlecz 1914a [1802], 107).

¹⁰⁸ Kolosváry 1829, 324. (1829-ben a töltés az áradás miatt éppen nem volt járható.)

¹⁰⁹ Kolosváry 1829, 323.

„Össze szoktak még jönni a győri és soproni mészárosok és ama vidékről mások is, különféle társulatokat alkotnak, egész nyájukat szoktak összevásárolni, részint a pesti és váczy vásárokon, részint pedig magukon a legelőkön is; az így megvett ökrök egy részét a szeniczi, másikat a soproni vásárookra szokták hajtani. Amazokra az osztrák, morva és cseh kereskedők vagy mészárosok, emezekre pedig a steyerországiak jönnek el és összevásárolják a szükséges készletet.”¹¹⁰

Kolosváry tudósítása egybevág Skerleczével. A jószágot majd' negyven évvel később is az Alföldről, elsősorban a kecskeméti, nagykátai, jászberényi, gyulai, bánági országos vásárokról hajtották fel.

„Minden héten felmegy a' Sopronyi piarczra 6-7 száz ökör, 5-6 falka ürü, 2-3 száz bárány, és kétannyi sertés és süldő, 2 és 2½ mázsáig ki-hizottak, sőt terhesebbek is, megint egy vagy másfélszáz borjú.” Az év legkiugróbb forgalmát a reformkorban a húsvét előtti „kövér pénteki vásár” produkálta: „El-kelnek az nap legalább-is 2 ezer darab jól ki-hízott ökrök, 400 fr-tól párját számlálva egész 7, 8, és 9 száz ft-ig.”¹¹¹ Kolosváry a nagyváros fogyasztásától visszahőkölve meg is jegyzi, hogy „[m]időn a' vendégfogadóknak egyegy Bécsi mészáros szekeren 60-70 borjút rendibe fel rakva lát az ember, mind megőlvé, és belseitől meg tisztítva, 's bárányt szintén ennyit, mély gondolkodásba merül valóban, hogy annyi ökör, ennyi borju, 's ennyi sertés hova kell illy temérdek marha egy napra legfőképp'.”¹¹²

Mind a termény-, mind pedig a jószágkereskedelemre igaz, hogy Sopronba nemcsak más vidékek parasztjai-kereskedői szállítottak, hanem a környékbeli parasztok egymással társulva, maguk is leutaztak a beszerzési helyekre, így a közvetítők hasznát megspórolva, akár maguk juttatták el az árut Bécsig.¹¹³

E rövid ismertetés több tanulsággal is szolgál. A horvát, német, magyar parasztok, parasztkereskedők az árut a beszerzéstől az eladásig igyekeztek zárt

¹¹⁰ Skerlecz 1914b [1791, 1826], 262.

¹¹¹ Kolosváry 1829, 327, 328. A vásárról Kiss József hasonlóan számol be, csak „Virághéti” vásárnak nevezi. A gazdák ökreiket vagy maguk viszik eladni Sopronba, vagy már helyben túladnak rajtuk. A harmadik lehetőség, hogy közvetlenül Bécsig hajtják fel a jószágot. (Kiss 1833, 20–21.)

¹¹² Kolosváry 1829, 328.

¹¹³ „Egynéhányan a' lakosok közül kereskednek szarvasmarhával. Ezek többen összeállnak egy társaságba, lejárnak az alföldre, megjelennek a' körülbelől eső, sőt meszebbi vásárokon-is, 's öszveszedvén a' marhát, kisebb nagyobb falkánként feleregetik Sopron alá a' pénteki héti 's országos vásárookra, hol e' végre megbizott társaik eladák, vagy ha el nem adhatják, Bécsbe hajtattják, 's ott adják-el.” (Kiss 1833, 20–21.) A dél-dunántúli és horvát vármegyékre alapozó sertéskereskedelemnek az előbbiekkal egyező menetére lásd Skerlecz 1914b [1791, 1826], 262. A gabona esetében Kiss hasonlóan számol be: a Sopron megyei magyarok és horvátok lejárnak Kiscellbe, Györbe, de akár Veszprémbe is. „Meghozván gabonájokat, Sopronba viszik a' hetivásárra, hol tőlek, vagy a' Megye' kebelében feljebb lakó németek veszik-meg 's feljebb viszik eladás végett.” (Kiss 1833, 21.) A bécsi eladásra szánt ökör hizlalásáról Magyaróvárról is hírt ad egy forrás, ahol az ún. nagyházias polgárok fejenként nyolc igás ökröt tarthattak a közlegelőn. A növendék ökröket felhizlalták, majd Bécsben eladták. Vö. MmL IVA 510/17 (Króner Lajos alispán iratai) E 398/1847 (Obele Mihály esete).

lánban, lehetőleg maguk felügyelni, kikapcsolva a közvetítőket.¹¹⁴ A mosoni parasztek sem csupán bérfuvarként szállítottak gabonát Mosonból, hanem viszonteladóként is megjelentek. Az ügyletekben alapelv volt a becsület és a bizalom: a foglaló összege csupán szimbolikus. Egy-egy szekérre a soproni horvátok 30-40, a mosoniak és a rábaköziek 20-25 mérő gabonát raktak, de voltak kisebb, 10-12 mérőt szállító szekerek is (1 mérő = 62,5 l). Az üzletkötések gyorsan zajlottak, piacnyitás után 2-3 órával a felhozott áru, gabona a legnagyobbbészrt már gazdára talált. A horvát parasztkereskedők szükség esetén – kivárva az értékesítésre legkedvezőbb pillanatot – raktárakban tárolták a gabonát, s csak ezután vitték Ausztriába, ahol folyamatos kereslet volt a magyarországi termény iránt.

Rác, görög és zsidó kereskedőkről vagy viszonteladókról nincs említés a beszámolóban. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ők teljesen hiányoztak volna ezen kereskedelmi ügyletekből, hiszen éppen az Esterházy-birtokokon letelepedett zsidóságnak a kereskedelemben játszott jelentősége jól ismert, részben fel is tárt. Említésük hiánya inkább arról árulkodik, hogy míg ők elsősorban az uradalmak termékeit közvetítették, addig a piaci jellegű általában a kisebb volumenű kereskedelmi forgalomban a reformkorban még meghatározó volt a közvetlen paraszti részvétel. Nem lehet mellékes az sem, hogy 1526 és 1840 között a zsidók nem telepedhettek le Sopronban.¹¹⁵

A másik, fentebb jelzett forrás, a 19. század hatvanas éveiben keletkezett visszaemlékezés a heidebauerek szekeres vállalkozásait hozza életközébe.¹¹⁶ Szerzője Hasslinger Pál szentjánosi gazda, aki a kéziratot német énekeskönyvek után kutató, s feltehetően az ezekben tetten érhető osztrák kulturális hatásokra is kíváncsi pannonthalmi bencés szerzetes, Sztachovics Remig számára foglalta össze feltehetően az 1840-es évekre datálható emlékeit.

„Tisztelettel köszöntöm Önt, és tudatom, hogy régebben sokat jártunk Stájerországba. Egy bizonyos Kögl Matthias és Kögl Georg is, Wolf Joseph, Ponenstingl Math és mások, illetve apáik is már Ön előtt is jártak ezen az úton. A terményt, búzát, kukoricát, kölest, gubacsot, bort, de nádtakarót is, és árucikkeket Bécstől Triesztig, a terményt Stájerországon keresztül árulták, ahol csak lehetett. Kühnberg, Bruck an der Mur, Leoben, Judenburg, Murau [Morau], Klagenfurt [Glagenfurt], továbbá a sóúton Rothenmau Linzen, Radstadt [Rastand] és Bad Aussee [Ausse] voltak a piacaik. A nádtakarót és a bort Salzburgig is vitték, sőt még tovább, Halleinig? [Heilah], ahol a Wunderberg található.”

¹¹⁴ Vö. még Csaplovics leírását: „Beiderlei [ti. az alsó és felső horvátok] vermöglichere Croaten handeln mit Wein, Getreide, Vieh. Die Untern setzen ihr Getreide in Oedenburg an die Obern ab, welche es alsdann nach Wien befördern. Den Borstenviehhandel betreiben sie am fleißigsten, wodurch sich manche ein ansehnliches Vermögen erworben haben. Sie kaufen in Bosnien, Servien, Slawonien Schweine und treiben sie bis nach Wien hinauf. Die ärmer unter den Untern sammeln auch Eier, Mohn und andere dergleichen Artikeln und verkaufen. In Wien sind die Eierhändler auf der Seilerstadt fast immer zu sehen. Andre [!] beschäftigt die Fuhrmannschaft, nach Grätz, Laibach, Triest, Ofen, Wien u.s.w. Ausser dem Ackerbau ist diese Erwerbsquelle das Lieblingsgeschäft der Wieselburger.” (Csaplovics 1828, 39–40.)

¹¹⁵ Kiss József csak a juhok kapcsán említi zsidókat, tudniillik hogy azokkal rajtuk kívül a keresztények is kereskednek (Kiss 1833, 21). A soproni zsidók történetéhez lásd Pollák 1896, 108–173, 231. skk.

¹¹⁶ Idézi Kögl 1941, 24. A levél eredetileg Sztachovics hagyatékában volt a pannonthalmi bencés levéltárban, de ottjártamkor, 1997 őszén már nem volt fellelhető.

Egyetlen ilyen út során lényegében bejárták Ausztria nagy részét, szekerekkel meg-megállva kínálták portékáikat. Az út végállomása dél felé Trieszt, nyugaton pedig Salzburg volt, az akkori viszonyok között tehát hatalmas területet jártak be. Ismét csak a postakocsi-menetrendek segítenek annak megbecslésében, hogy egy-egy ilyen utazás mennyi ideig tarthatott. A levélben említett, az észak–déli forgalmat hagyományosan bonyolító Bécs–Bécsújhely–Neunkirchen–Semmering útvonalon, amely a Mürz–Mura folyók völgyében haladt tovább Graz irányába,¹¹⁷ Bécsset téve meg kiindulópontnak, az egyes települések a következő távolságra voltak: Bruck a. d. Mur: 16 óra; Graz: 1 nap; Judenburg: 1 nap 3 óra; Klagenfurt: 1 nap 15 óra; Trieszt: 2 nap 16 óra; Villach: 1 nap 22 óra.¹¹⁸

Még ha a lovak kímélése miatt ehhez az időmennyiséghez néhány napot hozzá is adunk, akkor is kalkulálhatunk úgy, hogy két-három hét alatt megtehető volt egy-egy ilyen nagyobb kör. Főleg kora ősszel, amikor a betakarítás után feleslegükkel számolhattak, s a mezőgazdasági munkák már nem, a rossz idő pedig még nem akadályozta az indulást.

Az eddigiekből számos érdekes részlet ugyan kiderült, adós vagyok azonban még azzal, hogy legalább egy termékre vonatkozóan bemutassam, mekkora is volt, miként zajlott egy adott termék kereskedelme. E kérdésre a következő fejezetben, a szénakereskedelem kapcsán adok választ.

¹¹⁷ Knittler 1974, 67.

¹¹⁸ Schmidl 1836, tábla a 8. oldalhoz.

Vállalkozó jobbágyok? A hansági széna a bécsi piacon

„...a’ Hanság mellett fekvő Helységek Lakosi Béts Városába emberi emlékezettől fogva szénát szoktak fel szállítani”¹

A jobbágyparaszt alakjához kevésbé szokás a kalkuláló, az üzletet racionálisan megtervező vállalkozó képét társítani. A gazdaságtörténet élesen megkülönbözteti a feleslegesen túladó, esetleges árutermelést a hivatásszerűen űzött, kapitalista elvek mentén működő piaci tevékenységtől. A források tanulmányozása során azonban egy sor kérdés vetődik fel e felosztással kapcsolatban, még akkor is, ha egy fejlődési modell ideáltipikusan elkülönülő két válfaját látjuk bennük. E fejezetben a mottóban szereplő, a Hajnal István-i értelemben vett szokásszerűségre közvetlenül utaló „szoktak fel szállítani” megfogalmazásnak szeretnék utánajárni. Arra keresem a választ, vajon a jobbágyfelszabadítás előtti paraszti világban jelen lehettek-e a vállalkozói habitus olyan elemei, ismérvei, mint amilyen a termékspecializáció, a kalkulálás, vagy a nyereség visszaforgatása a vállalkozásba. Mint az eddigiekből is kitűnhetett, Bécs közelségének köszönhetően itt már jóval a polgári időszak beköszönte előtt jelen voltak olyan piaci technikák, melyeket hagyományosan csak a századforduló időszakához, s akkor is csak a polgárosultabb vidékek parasztságához szoktak kötni. Az igazi kérdés tehát nem is az, hogy találunk-e vállalkozásszerű működésre utaló nyomokat, hanem az, hogy a kérdéses csoportnak, netán a személyeknek a habitusában is felfedezhetők-e ilyen jellegzetességek, a vállalkozói mentalitás karakterjegyei. Orosz István annak idején Hajdúnánás társadalma kapcsán hasonló dilemmával szembesült. „A magyar mezőgazdaság tőkés átalakításában a vezető szerepet a jól kezelt uradalmak, illetve a vállalkozó szellemű gazdagabb parasztok játszották. A kérdés úgy vetődik fel: lehet-e ezeket a leggazdagabb földbirtokosokat és állattartókat tőkés vállalkozónak tekinteni?”² Ő úgy vélekedett, hogy kevésbé lehet, mert extenzíven gazdálkodtak, tőkéjüket pedig nem forgatták. A kérdés megválaszolása csak szerencsés forrásadottságok mellett, régiók közötti összehasonlításban, család- és háztartásfókuszú mikrovizsgálatokkal lehetséges. Jelen fejezetben, amely eddigi vizsgálataim egyfajta összegzéseként is felfogható, makro- és mezoszintű, az egyénekig nem lenyúló adatok és források alapján próbálok meg amellet érvelni, hogy a jobbágyparaszti és a vállalkozói lét nem feltétlenül „üti” egymást, hanem lehet ugyanazon életvilág két, egymástól többé-kevésbé független dimenziója.

¹ MmL IVA 502a/59 65/1813 (1813.01.27.).

² Orosz 1973, 186.

Forrásnyomok

A hansági lópvidékről tetemes haszonvételre tettek szert a mocsárral határos települések.³ Bécs egyedülállóan nagy és állandó felvevőpiacot biztosított – többek között a szénának is.⁴ A városi kereskedők, kocsisok, fuvarosok, továbbá az ott állomásozó katonaságnak a reformkorban öt-hatezres lóállománya és a körülbelül 1500 darabot számláló marhaállomány folyamatos, kiszámítható ellátást kívánt.⁵ A hansági mocsári szénát a belekeveredő sok sás és savanyúsága miatt a jószágok nem igazán szerették, viszonylag magas tápértéke miatt azonban, főleg a lovak számára, mégis kielégítő takarmányként szolgált.⁶ A magyarországi szénakivitel jelentőségére utal, hogy a Bécsbe kelet felől érkező utas az Ungargassén végighaladva még ma is az egykori városfal előtt, a Wien folyócska innenső partján található Heumarktra érkezik.⁷ A mosoniak – heubauerok – szénakereskedelmének emlékét még egy-egy dalban is megörökítették.⁸

³ „[...] auf welchem jährlich viele Hundert Fuhren Heu gemähet werden [...]” (Szepesházy–Thiele 1825, I. 188.) Vö. még: „Worzüglich aber wird Heu in solchem Ueberfluss gewonnen, dass davon vieles nach Wien ausgeführt werden kann.” (n. n. [Magda] 1832, 312.)

⁴ Erre Kenyeres István már a 16. század közepső harmadából hoz forrást (Kenyeres 2008, 231, 329. 30. l., 418.) Korszakunkból egy példa: „Wien wird meistens Theils durch sie mit Heu versorgt.” (Ugróczy 1821, I. 157.) A néprajzi irodalomban Paládi-Kovács Attila utal röviden – Fényes Elekre hivatkozva – a bécsi kapcsolatra, de csak két, egyáltalán nem tipikus falut említ (Lébényt és Pusztasomorját). Egyedüli magyarozatként munkájának címe szolgálhat, tudniillik ő a *magyar* parasztsággal kíván foglalkozni, ami viszont – tekintve, hogy ez esetben egy soktényezős munkamegosztásról van szó – szokatlan eljárás. (Vö. Paládi-Kovács 1979, 79–81.)

⁵ Az adatok forrása a *Tafeln* kötetei.

⁶ „[M]inőség szempontjából utolsó helyen áll a szénák között” – írja Kövér Fidél. A hanyi szénának csupán 40 százaléka ehető fűféle, 44,8 százaléka sás, és egyéb nádi növény volt. A tápértékre vonatkozó értékelést is Kövértől vettem (vö. Kövér 1930, 31). A hanyi rétek flóráját felsorolja Deininger Imre, In: Major 1878, 154. Két helyen bukkantam csak olyan forrásra, melyben a széna minőségével kapcsolatban konfliktusról van szó. 1840-ben a Szolnokra beszállított katonák kapitánya a kiutalt széna rossz minősége ellen emelt szót. A panaszt kivizsgáló Mészáros Ferenc főszolgabíró úgy találta, hogy az itteni, de a szentandrásai is „ép”, „egészséges” és „használatra jó”, „hanem hogy a Lovak meg nem eszik és a Szolnoki széna sár szagú, a Sz-Andrási pedig virág szagú volna”. Mészáros Ferenc főszolgabíró jelentése. MmL IVA 510/11 E 209; 215/1840 (Magyaróvár, 1840.05.25.). A második esetben, 1846-ban a szolnokiak által ellátott parndorfi katonák panasztolták a megyének, hogy a kiszolgált széna „a lovak eledelelül savanyósága miatt nem használható”. MmL IVA 502a/97 2199/1846 (1846.08.05.). Általánosságban hasonlót állapít meg Ugróczy is: „allein das gewonnene Heu ist sauer und will den Pferden nicht besonders schmecken” (Ugróczy 1821, I. 157).

⁷ A Heumarkt Bécs Landstraße kerületében található, az egykori várfal keleti felénél, a Wien folyó innenső partján. A szó etimológiájához lásd „Die großen Mengen Heu, die allwöchentlich aus Ungarn zugeführt und hier verkauft wurden, geben der Örtlichkeit dann den Namen.” (Czeike 1994, 177.) A Heumarkt havonta egyszer a lóvásárnak is otthont adott, az eladandó lovak legnagyobb részét Magyarországról kerültek ki (Jäck 1822, 302). További érdekesség, hogy a Heumarkt északi részére érkezik be az Ungargasse, melyet már 1444-ben is így hívtak a számtalan szálláshely után, ahol a magyarországi „parasztok és kereskedők (Land- und Kaufleute) szálltak meg, akik Bécsbe jöttek áruikkal (*Die Landstraße* 1921, 249). A parasztkereskedőkre lásd még Vosáhlo 1931, 18. Az itteni fogadóokra lásd *Nützliches* 1792, 302.

⁸ „Liebi Teitschi Pajtásch! gehnmer / In die Birtshaus, trinks ein Emmer / Zahli alli allein aus; / Habi meinei Heu verkaufen, / Willi alli glei versaufen / Und geh ohni Kraitzar z’Haus.” (*Lid was hot* 1796, 3, első versszak.) E dal és további hasonlóok keletkezéstörténetéhez lásd Perschy 1999.

A mosoni német jobbágyok esetében a szerencsés földrajzi helyzet lehetővé tette, hogy a mocsár mentén elterülő falvak elsődlegesen piacra termeljenek, sőt a szénatermelést vállalkozásszerűen űzzék. Úgy tűnik, hogy a nagybani szénatermelést folytató községek olyan gazdasági és jogi autonómiával bíró jobbágykommunitások voltak, melyek például a hadiszállítások esetében önálló jogi személyként léptek fel: bérleti és szállítási szerződéseket kötöttek, és határidős szállításokat vállaltak. Jóllehet az ezen állítás igazolásául szolgáló adatok a forrásadottságok (selejtezések) miatt több ponton csak közvetett információkon alapulnak,⁹ az alábbiakban a meglevő forrásbázist felhasználva szeretném állításaimat alátámasztani.

A vizsgált időszakból első forrásunk a napóleoni háborúk időszakából, 1807 őszeről származik, amelyből megtudható, hogy Szentpéter, Szentjános és Pusztasomorja a bécsi „Hadi Kormány Székkel” (Hofkriegsrat) 22 ezer mázsa (1q = 56 kg) széna szállítására szerződött a bécsi „Hadi Életes Ház” (magazín) számára, de a szállítás nem történt meg, ezért a „Hadi Kormány Szék” a vármegye segítségét kérte a szerződés teljesítéséhez.¹⁰ Tarcsa és Valla ugyanekkor 6 ezer mázsa szénával tartozott.¹¹ A tarcsaiak azt vállalták, hogy 1807 novemberéig, mázsánkénti 3 forint fizetség ellenében 8 ezer mázsát szállítanak, de a szállítást 3706 mázsa kivitele után felfüggesztették, mert rétjeiket tavasszal az esős időjárás miatt nem tudták kaszálni, majd a nyári aszály miatt legelőik váltak hasznavehetetlenné, arra szorítva őket, hogy a rendelkezésükre álló kevés szénával etessék állataikat. Ilyen körülmények között az eredeti szerződésben foglalt 3 forintot kevesellték, legalább 4 forint 12 krajcárt akartak a széna mázsájáért.¹² 1808-ban Szentpéter és Pusztasomorja 9 ezer mázsára szerződött, és szintén késlekedett a szállítással.¹³ Ugyanebben az évben Tétény és Szentpéter azért nem teljesítette a bécsi Hadi Életes Házzal kötött szerződést, mert az átvevő „Magazinumbéli Tisztek” szénájukat hiányosnak mondták, s a valósnál 7,8 mázsával kevesebbnek mérték; a leszállított 32 mázsa 50 font széna helyett csak 24 mázsa 50 font után járó összeget kaptak meg. Tiltakozásképpen a vármegyéhez fordultak, kérve annak közbenjárását a szerződésben foglaltak teljesítésére.¹⁴

A brucki magazinum 1810. január 26-i keltezésű levelében arra kérte a vármegyét, hogy mivel „e Megyebéli Sz. Péteri, Sz. Jánosi, Pusztasomorja, Tartsai, Tétényi és Vallai községek azon szénának fel hordatásában, mellyre *magokat alku szerént Irásbeli fogadás által* köteleztek, még nagyon hátra maradvan volnának”, járjon közbe; majd két hónap múlva a bécsi magazinum „tájékoztatja” a vármegyét, hogy Szentjános, Szentpéter, Pusztasomorja és Valla helységekkel 20 ezer mázsa szénára szerződött.¹⁵

⁹ A bécsi Kriegersarchivban a mutatókönyvek alapján léteztek ilyen szerződések, de az iratok már nem lelhetők fel.

¹⁰ MmL IVA 502a/53 1135/1807 (1807.11.12).

¹¹ MmL IVA 502a/53 973/1807 (1807.09.26.).

¹² MmL IVA 502a/54 1021/, 1409/, 1411/1808 (1808.08.17, 1808.11.30.).

¹³ MmL IVA 502a/54 1081/1808 (1808.09.05.).

¹⁴ MmL IVA 502a/54 852/1808 (1808.07.27.).

¹⁵ *Kiemelés tőlem* – H. G. K. MmL IVA 502a/56 262/1810 (1810.02.01.); 512/1810 (1810.03.26.).

Két év múlva ismét a bécsi magazinum panasza kapcsán került elő a szénaszállítások ügye a vármegyén. Szentpéter több ezer mázsa szállítására szerződött, de még 1892 mázsa leszállításával tartozott, mert az előző szállítást sem fizették ki, azonban „mihelyt ki elégítettéset meg fogják nyerni, eök azonnal önként a még hátra lévő Szénának el hordását el fogják kezdeni”.¹⁶

A hadiszállítással az abban részt vevő falvak kiszolgáltatottá váltak. A haszon reményében talán túl is vállalták magukat, nem számoltak a francia megszállást követő nyomorral, a kedvezőtlen időjárással, s végképp nem számítottak arra, hogy a felpörgő infláció nemcsak hogy elviszi szállításaik hasznát, de az állam eladósodása miatt pénzükhöz sem juthatnak hozzá, képtelenné válva rétjeik bérleti díjának és adóiknak a megfizetésére. A konjunktúra ugyanakkor felhajtotta a széna árát, kedvezőtlenül érintve azon helységeket, melyek határában nem termett elég fű, s akik így a katonaság ellátására szolgáló részt piaci áron voltak kénytelenek megvásárolni. Emiatt a vármegye már 1808 júliusában 2 forint 30 krajcár összegben maximálta a széna mázsánként árát.¹⁷

Az állami tartozások problémája különösen súlyos volt: 1812 nyarára például Szentjánosnak a bécsi magazinum már 3985 forint 23 krajcárral tartozott a szállításokért. A vármegye nem engedte, hogy jobbágyain újabb követeléseket kérjenek számon: a tartozás kiegyenlítéséig „e vármegye a folyamodó kösséget széna hordatás eránt tett ujjabbi kötésnek tellyesítésére nem fogja semmikép kötelezni”.¹⁸ A járási főszolgabíró, Szöllősy Pál drámai hangon ecsetelte a kialakult helyzetet, és a kancelláriánál

„esedezik, hogy e' Megyebéli Sz. János, Sz. Péter, Tartsa, Téteny és Valla Helységeknak, az általok Béts Városában *kötés szerént felszalított* széna fejében még 25 105 frok 52 xrok Béválto Czédulákban járandók legyenek. Bizonyos lévén az, hogy a folyamodó Községek, kik *szénájokat leg többnyire ki bérelt Réteken* természetik, Királyi Adó fejében nagyobb Summával tartozásban lévén mind ennek le fizetésével, mind pedig az általok kibérelt Rétekért fizettendő Bérnek, meg adásával szorongattatnak, és így ha az említett igaz követeléseknek ki fizettetésével nem fognak segítettni, a' Gabonabéli Termések a' veszedelmes Jég eső által tellyességgel el emésztetve lévén, sem a' királyi adót, sem egyéb adosságokat meg nem fizethetik.”¹⁹

Miközben a fizetési felszólítást hasztalan ismételte meg a vármegye, a bécsi magazinum tartozása az öt község felé egy év múlva már 27 579 forint 18 krajcárra nőtt, és „a' folyamodó Községek tavalyi esztendőben volt szük termés és reá következett veszedelmes Marha Dög által gazdaságokban és Értékjekben annyira meg gyengültek, hogy a' közönséges adót is Katona Executio által kell tölük bé szedni, de e' mellett se lehet azt töllok meg nyerni”.²⁰ 1814-re a hely-

¹⁶ MmL IVA 502a/58 366/1812 (1812.03.12.).

¹⁷ MmL IVA 502a/54 710/1808 (1808.07.04.).

¹⁸ MmL IVA 502a/58 775/1812 (1812.06.18–19.).

¹⁹ *Kiemelések tőlem* – H. G. K. MmL IVA 502a/58 1195/1812 (1812.09.14.).

²⁰ MmL IVA 502a/59 424/1813 (1813.04.06.).

zet a – nyilván kamatokkal növelt – tartozás növekedésén kívül (28 990 Ft 43 kr.) nem változott: rétteik bérleti díját továbbra is saját pénzükön hitelezték meg uradalmaiknak, ezért legalább azt szerették volna elérni, hogy a fenti összeget adójukból vonják le.²¹

E konfliktusokból csupán ennyit tudtam felvillantani, nem ismeretes, hogy milyen eredménnyel jártak a községek tiltakozásai, illetve hogy ez utóbbi esetben sikerült-e az adóelengedést realizálni. Sokkal fontosabb azonban a számtalan konkrét adat, amelyekből megbecsülhető a jobbágyi keretek között zajló (kül)kereskedelmi tevékenység volumene. Felidézve és tonnára átszámítva a fentebbi, bécsi mázsában értendő adatokat, Szentpéter, Szentjános és Pusztasomorja 1232 tonna (22 ezer q) széna szállítását vállalta,²² Tarcsa és Valla 336 tonna (6 ezer q) leszállításával tartozott.²³ Tarcsa 1807-ben 448 tonnára (8 ezer q, 3 Ft/q),²⁴ Szentpéter és Pusztasomorja 1808-ban 504 tonnára (9 ezer q) szerződött,²⁵ Szentjános, Szentpéter, Pusztasomorja és Valla pedig 1120 tonnára (20 ezer q).²⁶ A korabeli szállítási viszonyok mellett önmagában is rendkívüli teljesítményként kell értékelnünk, hogy e hatalmas mennyiségeket szekerekkel juttatták el Bécsbe. Egy szekérre 18 bécsi mázsát, azaz körülbelül 1 tonnát számolva, a szállító szekerek ezres számban végezték a fuvarokat.

A szénának a vármegye életében játszott fontosságát az 1848-as események kapcsán fennmaradt dokumentumok is igazolják. 1848 őszén, a parndorfi táborban gyülekező és a schwechati csatára készülő magyar seregek számára felmérték a megyében fellelhető, potenciálisan rekvirálható élelmiszerek mennyiségét. Mieszl Ferenc szolgabíró jelentéséből kiderül, hogy „a szénás falvakban” az aszály miatt gyenge termésű 1846–1847-es évek után is figyelemreméltó mennyiségekre bukkantak a tartalékokat felmérő hatóságok. Szolnokon 392 tonna (7 ezer q), Szentjánoson és Szentpéteren egyenként 336 tonna (6-6 ezer q), Tarcsán 112 (2 ezer q), Tétényben 87,8 (1569 q), míg Pusztasomorján 58,8 tonna (1050 q) szénát találtak. Ehhez képest elenyésző mennyiségű volt a felmért szalmakészlet, egyedül a gazdag Szolnok mutat kiugró értéket: Féltorony 60, Hegyeshalom 170,²⁷ Szolnok 2955, Barátfalu 12, a boldogasszonyi uradalom 100, Szentandrás 100, Szentjános 170, Levél 80 mázsa, saját szükségleten felüli szalmatartalékkal bírt.²⁸ E csekély mennyiségű és gyenge minőségű²⁹ szalma mellett falvak egész sora semmiféle tartalék-

²¹ MmL IVA 502a/60 765/1814 (1814.07.04.); 1086/1814 (1814.09.28.).

²² MmL IVA 502a/53 1135/1807 (1807.11.12.).

²³ MmL IVA 502a/53 973/1807 (1807.09.26.).

²⁴ MmL IVA 502a/54 1021/, 1409/, 1411/1808 (1808.08.17., 1808.11.30.).

²⁵ MmL IVA 502a/54 1081/1808 (1808.09.05.).

²⁶ MmL IVA 502a/56 512/1810 (1810.03.26.).

²⁷ Míg a jegyzőkönyvben 170 mázsa szerepel, addig az eredeti példányban, a feljegyző jelentésében 270 mázsa, vö. MmL IVB 601c/1 18/1848 (1848.10.17.).

²⁸ MmL IVA 601a/2 18/1848 (1848.10.19.).

²⁹ Vö. pl. „Sz. János mindennapi szalmáját is rossz sás szénával potolja”. MmL IVB 601c/1 18/1848 (1848.10.17.).

kal sem rendelkezett.³⁰ Ebből az illusztrációnak szánt kitekintésből is kitűnik, hogy mégoly ínséges körülmények között is volt a falvaknak egy csoportja, amely megfeleltethető a Hanság menti, gazdag „szénás falvak” típusának, messze az átlagos fölötti – bevallott – szénatartalékokkal.

Rekonstrukciós kísérlet

A fővárosba, de nem a hadsereg részére történő szénaszállítások volumenét Bécs városának piaci jegyzőkönyvei alapján tudtam pontosítani. A szénapiac fennmaradt, 14 év piaci árait összesítő jegyzőkönyveiből az 1825, 1835–1837-es és az 1845–1846-os éveket választottam ki a kutatáshoz.³¹

Az elemzés részletei előtt röviden itt is utalok a bécsi piacon megjelenő települések terméseredményeire a mintaévekben, illetve az azokat megelőző évben. Valamennyi évre nem sikerült adatot találnom, de a helytartótanácsnak a várható és a valós gabona- és szénatermésről évente felküldött lajstromok fogódzót adhatnak az értékeléshez. A felküldött jelentésekből, melyek jó, közepes és rossz kategóriák szerint osztályozták a termést, az tűnik ki, hogy a vármegyében valamennyi évben közepes, vagy egyenesen rossz termést takarítottak be (ide értve a gabonaneműeket is).³² (Az 1845-ös esztendő annyiban tér el a többitől, hogy ekkor nem a nagy szárazság,³³ hanem a Hanság megáradása miatt volt gyenge termés.) Úgy vélem azonban, hogy itt a forrástípus negatív irányban torzító hatásáról is szó lehet. A községek és a vármegye ugyanis nem voltak érdekeltek abban, hogy jó termés esetén azt a helytartótanács tudtára adják, hiszen az – mint láttuk – hosszabb távon adóik megemeléséhez is alapul szolgálhatott.

³⁰ Vö. pl. Levél: „Az egyes jobbágyok’ [sic!] csak saját szükségökre kívántató mennyiségük vagyon.” Zurány: „[...] szinte a’ gazdák, valamint a’ kötség semmi eladásra való szalma birtokába nincsen.” Németjářfalu: „[...] még a’ földmivelők’ saját gazdaságukra kívántató szalma mennyiség sem találtatót.” MmL IVB 601c/1 18/1848 (1848.10.17.).

³¹ A vizsgálat alapját a Wiener Stadt- und Landesarchivban található heti bontású árjegyzékek képezik (Marktamt, B15 1 Heu & Strohpreise [1825–1837], valamint B15 2 Heu & Strohpreise [1840–1849]), melyek *Verzeichniß der Heu- und Stroh Marktpreise* címen szerepelnek. Az árjegyzékek az 1825–1837 közötti időszakból az 1825-ös, 1832-es, 1833-as és 1834-es évekre vannak meg, az 1840–1849 közötti időszakból pedig valamennyi évre. A kiválasztott hat teljes évben összesen 416 piaci időpontra vonatkozóan gyűjthettem adatokat. Az első négy mintaévben a piaci árak heti bontásban szerepelnek, az utolsó kettőnél viszont az adott piacnap adatait közlik. A bécsi piaci árakhoz termékcsoportonként lásd Humpel 1869, Tabelle II (Ueber die Lebensmittelpreise und Steuerverhältnisse); Pribram 1938, kül. 371–447, 605–609, 696–699.

³² MmL IVA 502b 1107/1824; 1395/1825; 1083/1834; 1856/1835; 1244/1837; 1611/1845; 1908/1846. Paradox módon, amikor általánosan gyenge volt a szénatermés, a hanságinak akkor lett igazán piaca: „In trockenem Jahren, wo auch schlechtes Heu Anwerth findet und gern gekauft wird, ziehen die Bewohner des Hanschags viel Gewinn.” (Ugróczy 1821, I. 157.)

³³ „A’ hosszú ideig tartott szárazság és szelek több helyeken némely gabona neműek, különösen a’ széna termése iránt a’ reményeket meghiusították.” MmL IVA 502b 1908/1846.

A bécsi piacra szállító települések szénatermésének minősége
(1825-1846)

település	1825	1834	1835	1837	1845	1846
Pomogy	–	rossz	rossz	rossz	közepes	rossz
Pusztasomorja	–	rossz	rossz	rossz	közepes	rossz
Szentandrás	közepes	rossz	rossz	közepes	közepes	rossz
Szentjános	közepes	rossz	rossz	közepes	közepes	rossz
Szentpéter	közepes	rossz	rossz	közepes	közepes	közepes
Tarcsa	közepes	rossz	rossz	jó	közepes	közepes
Tétény	rossz	rossz	rossz	rossz	közepes	rossz
Valla	rossz	rossz	rossz	rossz	rossz	rossz

Forrás: MmL IVA 502b 1395/1825; 1083/1834; 1856/1835; 1244/1837; 1611/1845; 1908/1846. (1824-ből, 1836-ból és 1844-ből nincs adat.)

A bécsi szénapiac jegyzőkönyvei a piaci résztvevőket ausztriai és magyarországi piacozók szerint bontják. A Hanság menti Moson megyei települések mellett osztrák részről két alsó-ausztriai település volt jelen csaknem minden alkalommal a piacon: Moosbrunn és Achau. Ezen túl az „osztrák blokkban” a „Waldheu” megnevezés is szerepelt gyakorlatilag minden esetben, az erdei szénát jelölve. Egy másik, az előbbinél nehezebben értelmezhető kategória a „Slowacken” rovat. Az ebben szereplőket a jegyzőkönyv eleinte mind a magyarországiaktól, mind pedig az osztrákoktól elkülönítve kezelte, az 1840-es években viszont rendre a magyarok között kerülnek felsorolásra – kilétüket nem sikerült felfednem. A mosoniak mellett ez a négy állandó szereplője volt a heti szénapiacnak.³⁴

Az egyik legfontosabb kérdés, hogy a mosoni széna árát tekintve mennyire volt versenyképes a bécsi piacon. A hat mintaévben a magyar és osztrák települések átlagárai különbségének súlyozott átlaga 13,12 krajcár, azaz ennyivel volt magasabb az osztrák széna mázsájának ára a magyarországinál.³⁵

³⁴ A kutatás során csak a Moson megyei településeket tekintettem magyarországi résztvevőnek, a bizonytalan státusú „Waldheu” (ez amúgy egyértelműen osztrák, csak településhez nem köthető) és „Slowacken” kategóriákat az átlagszámításkor a két alsó-ausztriai településsel vettem egy csoportba. Eljárásom ugyan támadható, de mivel a mosoni szállítókra koncentrálok, a „szlovákok” közéjük történő felvétele torzította volna a hansági falvakra vonatkozó megállapításaimat. A kutatás során a 416 piaci időpont közül az SPSS-program segítségével 385 időpontot vizsgáltam, a különbség abból fakad, hogy 31 alkalom a mosoni (egyben magyarországi) települések távolmaradása miatt nem képezi a kutatás tárgyát.

³⁵ Dányi Dezső a gabonakivitel jellegzetességeinek vizsgálatakor hasonló összefüggéseket talált, ugyanis a gabonakivitel mozgatórugói között kiemelkedő jelentőségű volt a két ország eltérő árszintje. Alsó-Ausztriában a gabona ára 1831 és 1854 között mindvégig magasabb volt a magyarországinál, a különbség 1836-ban, 1838-ban és 1845-ben az 50%-ot is elérte! (Dányi 1994, 94.)

Éves bontásban a különbség a magyarországi széna javára a következőképpen alakult: 1825-ben 8,3 krajcár, 1835-ben 12,22; 1836-ban 14,77; 1837-ben 19,17; 1845-ben 10,8 – 1846-ban pedig 13,39 krajcárral volt olcsóbb, mint az osztrák konkurencia (19. melléklet 1–4. táblázat). A magyarországi széna ára a vizsgált hat évben mindössze egyszer, 1835. június–júliusában emelkedett az osztrák széna ára fölé. Ez jelenség mindenképpen minőségbeli különbséget takar, és nem magyarázható az alacsonyabb magyarországi árszínthez szokott szénafuvarozók „szerénységével”. Az egyes hónapokat vizsgálva nem találtunk olyan törvényszerűséget, ami a szénaár évközi ingadozásait általánosan magyarázhatná. Az év első hónapjai magasabb árral nyitnak, melyek aztán a tavasz folyamán pár krajcárral alábbszállnak, majd néhol – nyilván összhangban az az évi gyenge terméssel, azaz a sarjú hiányával – a nyár végétől ismét emelkedés figyelhető meg. A széna mázsájának ára a vizsgált időszakban körülbelül 30 krajcár és másfél forint között változott.

A piaci forgalom mennyiségi adatai a leggyakrabban kerekített értékek. 1836–1837 annyiban kivételes a többi évhez képest, hogy 1836-ból – két jól elkülöníthető alkalom kivételével – valamennyi hétre rendelkezésre állnak az eladási mennyiségek, míg 1837-ből hiánytalanul feljegyzésre került valamennyi piacnap forgalma (45. táblázat). Az eladott széna mennyisége viszont ekkor is kerekített összeg: száz szekér után a jegyzőkönyvkészítők 1800, kétszáz szekér után 3600 mázsa eszmei értékkel dolgoztak (és így tovább), egy szekeret 18 mázsával (1008 kg) véve egyenértékűnek. Az 1845–1846-os évekből viszont több esetben a piaci forgalmat pontosan tükröző adatokat találtunk, illetve itt a szekérszámok már nem minden esetben a legközelebbi százashoz vannak kerekítve, hanem a tízesekhez (pl. 460 szekér). A 18 mázsa/szekér mértékegység viszont minden esetben visszaköszön. Több, korrigálhatatlan elírás viszont több ezer mázsa széna meglétét teszi bizonytalaná az 1835, 1845 és 1846-os évekből.³⁶

Az eladott mennyiséget csak az 1835. április 25-i piactól kezdték vezetni, így azon év adata (147 060 q) 36 hét összesített eredménye. 1836–1837 forgalma, mint fentebb jeleztem, gyakorlatilag hiánytalanul fennmaradt, 1845-ből és 1846-ból az adatok viszont újra hiányosak, a jegyzőkönyvet készítő itt ugyanis csak a pénteki fő piacnapok forgalmát jegyezték fel (az átlagárat viszont mindig), így a piaci forgalom jelentős része regisztrálatlan maradt. Az ebben a két évben megtartott 103 pénteki piacnap közül 1845-ből csak 50-re, 1846-ból pedig csak 48-ra van adatunk.

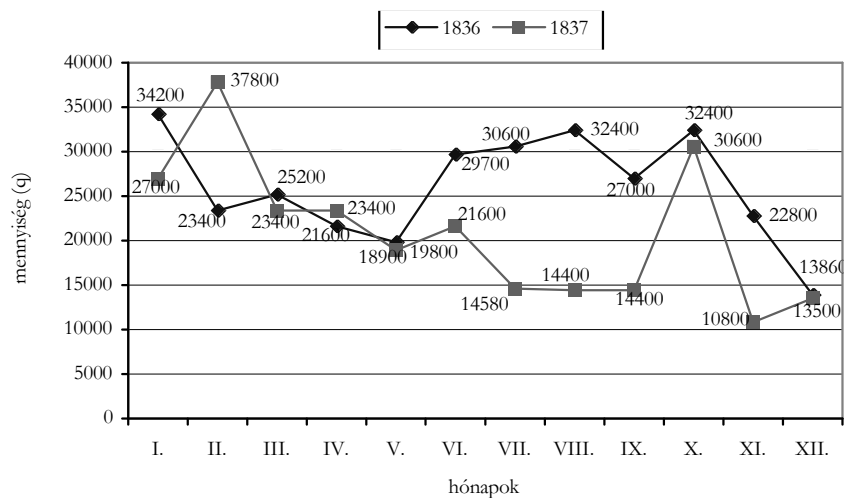
³⁶ Mivel a szekérszám és mennyiség közötti 18-as szorzó állandó, az ettől eltérő adatoknál az egyik érték hibás. Az ilyen értékeket az első körben kihagytam a számításokból, és csak a második körben adtam hozzá az elsőben nyert eredményekhez, mind a két verziót figyelembe véve (lásd 19. melléklet 7. táblázat). Így körülbelül pontos képet kaphatunk arról, hogy a piaci mennyiségek milyen keretek között mozoghattak. Például 1835-re a tiszta adat 147 ezer mázsa, azaz 8170 szekérnyi széna. A bizonytalan 16 200 mázsa (3·5400q), illetve – ha a szekérszámból (3·400) indulunk ki, 21 600 mázsa. Az összes mennyiség így vagy 163 200, vagy 168 600 mázsa.

45. táblázat

A bécsi piacon eladott széna mennyisége havi bontásban, 1836-1837-ben, bécsi mázsában

hónap	1836	1837
január	34 200	27 000
február	18 000 (bizonytalan: + 5400)	37 800
március	16 200 (bizonytalan: + 9000)	23 400
április	21 600	23 400
május	19 800	18 900
június	29 700	21 600
július	30 600	14 580
augusztus	32 400	14 400
szeptember	27 000	14 400
október	32 400	30 600
november	22 800	10 800
december	13 860	13 500
összesen	298 560 (+ 14 400 bizonytalan)	250 380

A bécsi piacon eladottszéna mennyisége havi bontásban,
1836–1837-ben, bécsi mázsában

A magyarországi és Moson megyei kivitel arányait, valamint súlyát megítélendő, a fellelhető statisztikai állományokból (*Tafeln; Ausweise*) összegyűjtöttem valamennyi, a szénaforgalomra vonatkozó adatot (az adatokat és a kiértékelésükkel kapcsolatos megfontolásokat lásd 19. melléklet, 6–7. táblázat). Az elemzés előtt előjáróban meg kell jegyezmem, hogy a bécsi levéltári anyag-

ban kiválasztott mintaévek sok esetben nem követik a nyomtatott statisztikai források adatgyűjtéseinek időpontját. Az 1820–1830-as években ugyanis még elég kezdetleges kategóriákkal dolgoztak a *Tafeln* szerkesztői. E ténnyel csak a levéltári kutatás lezárása után szembesültem, így több évből nem sikerült minden adattípusra teljes sorozatot összeállítanom. A hivatalos statisztika adatainak további sajátossága, hogy a magyarországi kivitelnél a szénát a szalmával együtt számolták, míg az osztrák belső anyagok a lóherével és lucernával jártak el ugyanígy. E tényről tudnunk kell, de feltételezhetően sem a magyar szalmakivitel, sem pedig az ausztriai takarmánytermesztés nem volt olyan mértékű, hogy jelentősen csorbítaná a következtetésem alapját képező adatok pontosságát.

A bécsi piaci összesítések és a korabeli statisztikai források alapján a következő megállapításokra jutottam:

Az 1840-es évek magyar szénaexportjának 99 százaléka három örökös tartományba került: 83,2 százalék (1 667 117 q) Alsó-Ausztriába, 10,1 százalék (202 397 q) Stájerországba, 5,7 százalék (114 471 q) pedig Galíciába.³⁷ Az alsó-ausztriai szénakivitel 1842-ben 88,2, 1845-ben 93,9, 1846-ban pedig 69,7 százalékkal részesedett az összkivitelből. A majd 25 százalékpontos ingadozás ellenére sem kétséges, hogy a magyarországi széna legfontosabb felvevőpiaca Alsó-Ausztria volt.³⁸

Bécs szénaszükséglete a városban (a külvárosokkal együtt) tartott lovak és szarvasmarhák számának függvénye. Az egy számosállatra jutó szénamenyenyiséget a bécsi szénatermelés és a városba bevitt széna összegéből számolhatjuk ki. A városban nem tartottak juhokat, így egyedül a lovak és marhák számát kell figyelembe vennünk. A kapott érték mind az öt vizsgált évben meglehetősen állandóságot mutat, azaz egy számosállatra vetítve 35,56 és 40,46 bécsi mázsa között ingadozik. A város állatállományának és a bevitt takarmány mennyiségének változása összhangban van egymással, ami a két adatsor megbízhatóságára utal. Bécs szénatermelésének részesedése a városba behozott mennyiséghez képest szintén állandó, a város saját szükségleteinek 6,7–7,6 százalékát tudta megtermelni.

A magyarországi szénaexport jelzi, hogy Bécs takarmányszükségletének pótlására Alsó-Ausztria mozgósítható feleslege nem bizonyult elégségesnek, a kedvező távolsági adottságokon túl ezért volt folyamatosan jelen a mosoni széna a piacon. Jóllehet a bécsi igények (azaz a Bécsbe bevitt széna és Bécs szénatermelése) 1845-ben és 1846-ban az alsó-ausztriai szénatermelésnek csak töredékét, 2,1–3,4 százalék közötti hányadát tették ki, kielégítésükhöz nélkülözhetetlen volt a magyarországi import igénybevétele.

Az alsó-ausztriai szénatermelés és a Magyarországról Alsó-Ausztriába irányuló szénakivitel egymáshoz viszonyított aránya is jelzi, hogy a tartomány termelési kapacitásához képest a magyar kivitel igen csekély mennyiségű. A két adatolt évben, 1845-ben és 1846-ban ez az arány 0,8, illetve 1,4 százalék. Így ismételtelen azt a következtetést kell levonnunk, hogy Bécs közelében nem

³⁷ *Ausweise* 1853, 442–443.

³⁸ Vö. széna és szalma, fű, takarmány „sie kamen fast ausschließend nach Oesterreich unter der Enns” (Becher 1845).

volt olyan mennyiségű felesleg, amely árban is versenyképes lett volna a hansági szénával, ellenkező esetben a mosoni jobbágyok feltehetően kiszorultak volna a piacról.

Hipotézisem szerint az Alsó-Ausztriába kivitt magyarországi széna teljesen, vagy legalábbis igen nagy mértékben a bécsi piacon talált gazdára. A magyarországi szénára ezért úgy tekintek, mint ami azonos a Moson vármegyei jobbágyok által fuvarozottal. E feltevésemet a rendelkezésre álló adatok akkor igazolják, ha a bécsi piaci forgalom minden esetben meghaladja az Alsó-Ausztriába irányuló magyar kivitel volumenét, mert ahhoz még az ausztriai eladók szénája is hozzászámítódik. A teljes körűen adatolt három mintaév, 1842, 1845 és 1846 mindegyike megfelel e kritériumnak (19. melléklet, 6–7. táblázat). Mivel a bécsi szénapiacra eladott mennyiségekről nincs település szerinti bontás, ez az egyetlen lehetőség a mosoni résztvevők piaci súlyának megbecsülésére. Eljárásom mellett szól, hogy a potenciálisan még szóba jöhető Sopron vármegyei széna ausztriai értékesítéséről nincs adatunk. Kiss József, aki leírásában mindenkor feltünteti, ha valamely nagyobb mennyiségben előállított termék piaca Ausztriára is kiterjedt, a széna esetében erről nem szól. Állítása szerint a Sopron vármegyében kaszált széna hizlalt ökrök formájában vándorolt Ausztriába.³⁹

Az eddigi adatok alapján a bécsi szénapiac magyarországi résztvevőinek súlyát is megbecsülhetjük. 1842-ben a magyar kivitel a Bécsbe beszállított széna 70, 1845-ben 41,2, 1846-ban 42,8 százalékát tette ki. Feltehetően nem tévedünk nagyot, ha általában legalább ötven százalék körüli értékre tesszük a mosoni települések bécsi piaci részvételét.

Láttuk, hogy a magyarországi széna – a minőségi különbség miatt – csak úgy lehetett versenyképes, ha a mosoni jobbágykereskedők kisebb nyereséggel is megelégedtek, mint osztrák társaik, hiszen a Linienwallnál, tehát a bécsi vámon kivett fogyasztási adón túl még az amúgy csekély összegű kiviteli harmincad és a beviteli vám összegét is le kellett vonniuk a várható nyereségből. (A kivitt széna mázsáját $\frac{1}{4}$ krajcár kiviteli harmincad és $\frac{1}{20}$ krajcár beviteli vám sújtotta, összesen kb. $\frac{1}{3}$ krajcár.) Amennyiben tehát feltételezzük, hogy az összes magyar kivitel egy az egyben megfelel a Moson megyéből származó kivitelnek, úgy az export értékéből közvetlenül következtethetünk a mosoni települések bevételeire. E képet csak árnyalja, de lényegileg nem módosítja, ha nem az udvari statisztika (1842), hanem a szénapiac magyarországi résztvevői által kínált széna átlagárát vesszük alapul (1845–46). Az 1845–1846-os éveken túl e számítás 1842-re is elvégeztem. 1845-ben a 135 718 mázsányi kivitt szénának a bécsi piac magyar résztvevőinek átlagára szerinti értéke 92 288 forint CM, míg az 1846-ban kiszállított 160 481 mázsa széna 146 037 forint CM értéket képviselt. 1842-ben a 230 235 mázsányi kivitel 172 676 forint CM értéknek felelt meg. Nem tévedünk tehát nagyot, ha éves szinten hozzávetőlegesen a 70 ezer és 200 ezer forint CM közé eső sávba helyezzük azt a bevételt, amelyre a Moson megyéből érkező szénaárusok – a költségek levonása nélkül! – a bécsi piacon

³⁹ Vö. Kiss 1833, 15–23.

szert tettek. A horribilis summa a költségek ismerete nélkül azonban keveset árul el a nyereségről. Utóbbi kiszámításához azonban a határvámok tételein túl szükségünk lenne a közbeeső vámotak és hidak vámjainak, és a bécsi Linien-wall és a piaci helypénz jelentette költségek összegére is, csakúgy mint a rét-árenda jelentette költségekre, miként arra is, hogy az esetlegesen felfogadott szolgák ellátmánya ill. napszáma mekkora költséghányadot tett ki.

Tudjuk azonban azt, hogy egy szekér 18 bécsi mázsa szénát szállított, azaz a rakomány 30 krajcáros mázsánkénti áránál 9 forintnyi CM értéket képviselt, míg másfél forint esetén ennek háromszorosát. A költségek tételes ismerete nélkül is látható, hogy egy-egy fuvar érdemben hozzájárulhatott az abban résztvevő jobbágyháztartások bevételeihez; a szénatermelés valódi kitörési pont volt az autarkiából. A mennyiségi szempontokon túl az igazi kérdés azonban az, hogy a jobbágyparasztok gondolkodásában, annak változásai-
ban tetten érhető-e ez a fajta „piaci kitettség”. Wittmann Antal arról tudósít, hogy a szénás falvak jobbágyai a szállítások révén nemhogy nem gazdagodtak meg, de erkölcsük is megromlottak. Tapasztalatai szerint az itteni, alapvetően „savanyú és rossz” szénának csak gyenge termésű években volt némi értéke. A szénagazdaságba fektetett munka, idő és pénz azonban csak hideg teleken térült meg: amennyiben az enyhe idő miatt nem tudták azt a mocsárból szánonokon kihozni, úgy minden befektetett erő és pénz (napszám ellátásal: 45 kr. – 1 Ft, a bérlet díja) elveszett.⁴⁰

„Jóllehet sok ezer fuvarnyi szénát szállítanak a császárvárosba, e rossz széna annyira olcsó, hogy a fogyasztási és vámköltségek is alig térülnek meg, a fuvardíj és termelési költségek pedig teljesen elvesznek. A legrosszabb azonban, hogy megszokták, hogy be-betérjenek a fogadóba, rákapva némely erkölcstelenségre. Bizonyára ezek a fő okai, hogy miért a Hanságnál lakó jobbágyok a legszegényebbek és a leginkább lecsúszottak, habár mindegyik a legjobb földeken 60-70 holdnyi, két-három telekkel bír, és egy telek után csak fele robottal terhelt.”⁴¹

A wittmanni állapotrajzból elének táruló képet erősíti a megyei adószedő jelentése is, aki a települések adóhátralékait áttekintve Valla esetében úgy fogalmaz, hogy „szoros tapasztalásaim szerint egy Széna el adáson kívül /:mivel az Halászat nem az egyeseket illeti:/ semiek sintsen, mibül leg kevesebbet is magoknak szerezhethének, tsak hogy Lovaiknak a szükséges abrakot meg szerezhessék, kéntelenítettnek hétrül hétre Szénával Béts városába járni, és már rég idő ólta soha drágábban mázsáját 35. 36. garason fellül el nem adhattyák”, ami csak a legszükségesebbek pótlására elegendő.⁴² Nem tagadva sem az adószedő, sem pedig Wittmann állításainak igazságát, óvakodnék azok egy az egyben történő elfogadásától. Nemcsak azért, mert az írástudó kortárs, aki rendi helyzetét tekintve is felette állt a jobbágyoknak, nyilvánvalóan szigorú-

⁴⁰ Wittmann 1833a, 84.

⁴¹ Wittmann 1833a, 85. Vö. a 8. jegyzetpontban idézett dal szövegét.

⁴² Szalay János biztos jelentése. MmL IVA 510/11 (iktatószám nélkül) (Moson, 1840.04.08.).

ban ítélkezett a negatívumokról, s az összehasonlítás és objektivitás szempontjai sem kötötték tollát, hanem mert a források eközben nagyszámú és jelentős összegű paraszti hitelfelvételről adnak hírt.

A paraszti kölcsönügyletek Moson vármegyében is igen elterjedtek voltak: a közgyűlési jegyzőkönyvek mutatóiban se szeri, se száma a ki- és betáblázási tételeknek. Egy-egy csődper kapcsán, amikor a hitelezőket a vármegyén keresztül az alsó-ausztriai bíróságok értesítették, kiderül, hogy a határon is átnyúlóan működtek e kapcsolatok.

A vonatkozó iratok viszont csak ritkán állnak rendelkezésre (a külön vezetett ki- és betáblázási jegyzőkönyvek beható vizsgálata pedig túlmutat a jelen vállalkozáson). Áthidaló megoldásként a parndorfi vámút eladása után (1835) létrehozott vármegyei tőkealap iratainak vizsgálata kínálkozik. Ugyan a paraszti hiteligények indoklásai és az azokra adott hitelbírálókat ebben sem lehetők fel, nyilvánvaló, hogy a vármegye csak olyan személyeknek és olyan célokra adott kölcsönt, akiknél biztosítva látta annak visszafizetését.

A parndorfi vámút jövedelmeit két, egymástól alapításában és kezelésében különböző vármegyei pénztár kezelte. Az első pénztárat (alapot) 1827-ben hívták életre. Addig a vámút teljes jövedelme (bérleti díja), a házipénztárt gyarapította, ekkor azonban a vármegye, az addigi 800 ezüstforintos összeget nyilvános árverésen 3950 forintra emelte. Ebből az összegből ettől kezdve csak 1450 forintot utaltak át a megyei kasszába, a fennmaradó 2500 forintról úgy határoztak, hogy abból „biztos helyekre kiadandó kamatozó tőke pénz gyűjtessen”. Miután a vámút 1835 április végén gróf Harrach Ernő tulajdonába ment át, az általa kifizetett összeget külön alapba különítették el. A korábbi időszak tőkéit és az azóta begyűlt kamatokat azonban továbbra sem utalták át a házipénztárnak, hanem a korábbi időszakhoz hasonlóan kiadták. 1844 október végére így 28 723 eft 32 kr tőkealap gyűlt össze.⁴³

A gróf Harrach által a vámút tulajdonjogáért kifizetett 66 000 forintból egy másik alapot hoztak létre, aminek évi 6%-os kamatáról, 3960 forintról úgy rendelkeztek, hogy azt „az adózó jobbágyság terheinek könnyebbítésére” a vármegye saját házipénztárába utalja. Ugyanakkor az az igény is felmerült, hogy a házipénztár ezen új jövedelmét „örök időkre” bebiztosítsák, így a vármegye úgy határozott, hogy e 3960 forintból 2000 forintot elkülönítenek, s azt mint önálló tőkealapot kezelnek, egészen addig, míg a 66 000 ezres alap három százalékos éves kamat mellett is eléri az évi 3960 forintos hozadékot, a házipénztárnak pedig évente csak 1960 forintot, illetve a 2000 forintos alszámla kamatos kamatait utalták át. A parndorfi vámút eladásából befolyt 66 000 forintos összeg a kihelyezett hitelek kamatainak köszönhetően 1844. október 31-ig 85 000 ezüstforintra növekedett.⁴⁴

⁴³ MmL IVA 502a/96 1078/1845 (1845.05.07.)

⁴⁴ MmL IVA 502a/96 1078/1845 (1845.05.07.)

Az így előállt pénzalapok a megye jobbágysága számára is hozzáférhetőek voltak, sőt az alapító vármegye elsősorban az ő boldogulásukat tartotta szem előtt a hitellehetőség megteremtésével.⁴⁵ A '40-es évek elejétől szaporodnak meg azok a hitelkérelmek, melyeket a vármegye jobbágjai nyújtottak be a vármegyéhez. A hitelképesség vizsgálatakor – a vámút jövedelmeinek felhasználását kidolgozó választmány javaslatára – a nem nemesek esetében különösen azt nézték, hogy az adott személy a biztosítékul felmutatott vagyont milyen jogcím alatt bírta, ami a jobbágyok esetében annyit tett, hogy „azt urodalmi jóváhagyás mellett birják-e?“, továbbá a biztosítéknak szánt birtok nem állhatott per alatt. Érdekes módon nem a felvehető hitel felső határa képezte vita tárgyát, hanem annak minimuma, amit végül is azért nem határoztak meg, hogy „ezen kölcsönbe szegényebb sorsu adózók is részesíthetessenek”.⁴⁶ A hitel iránt igen nagy volt az érdeklődés, így sokan, akik jogosultak lettek volna a hiteltre, a „pénz hiánya miatt kölcsönt még nem nyertek”.⁴⁷

Továbbiakban, hangsúlyozottan csak ismertetési céllal, felvillantok néhány ügyletet. Köttinger Mátyás szentjánosi szabómester, fél zsellérház birtokosa 1844-ben 200 vft kölcsönt kívánt felvenni, amit – miután a vármegye előtt hitelképességét igazolta, meg is kapott.⁴⁸ A 200 vft hitelt végül a megyei „dolgozó ház” pénztárának terhére vette fel.⁴⁹ Egy évre rá Vendelin Mihály, Peck Tamás, Schumann János és Vendelin Pál gálosi jobbágyok a parndorfi vámút pénztártól 1000 pft hitelért folyamodtak.⁵⁰ Hitelkérelmüket a járási főszolgabíró bírálta el, s hagyta jóvá, jelentve, hogy „a' folyamodók; – a kívánt kölcsönre; – elegendő biztosságot nyújtani képesek”.⁵¹ Ugyanebben az évben Weisz Péter szolnoki egésztelkes jobbágy 600 pengő forintért folyamodott a vármegyéhez.⁵² A Barátfalun élő Hoffmann József jobbágy 1200 forint kölcsönhöz szeretett volna hozzájutni, amit – miután 4400 forintos ingatlanvagyonra, csakúgy az éppen kitáblázott 3500 forintos korábbi hitelének visszafizetése kellő garanciát nyújtott – „szükölködve ugyan”, de meg is kapott. A vármegye mindössze azt szabta a hitel feltételéül, hogy egy korábbi meglévő, 460 forintos hitel rovására az ő követelését táblázzák be első helyen.⁵³ Vendelin Mihály 1847-ben további 500, Ballreisz András szintén gálosi jobbágy 300 pengő forintot hívott le.⁵⁴

⁴⁵ Vö. „Azon forró és legbuzgóbb Kivánattal élesztettvén tovább is e' Megye Rendei, hogy adozó Jobbágyainak amugy is felette súlyos terheit minden csak kitelhető czélerányos intézkedésekkel enyhítsék, sött sorsuk' javítását is, tehetségük szerint előmozdítsák.” MmL IVA 502a/86 509/1836 (1836.02.25.)

⁴⁶ MmL IVA 502a/96 2707/1845 (1845.11.05.)

⁴⁷ MmL IVA 502a/96 2707/1845 (1845.11.05.)

⁴⁸ A jelzalog jellegű konstrukcióban biztosítékul az adós 4000 váltóforintot érő fél háza szolgált, ami megfért 500 váltóforintnyi korábbi adóssága mellett. MmL IVA 502a/95 471/1844 (1844.03.04.)

⁴⁹ MmL IVA 502a/95 1159/1844 (1844.04.16.)

⁵⁰ MmL IVA 502a/96 1372/1845 (1845.05.07.)

⁵¹ MmL IVA 502a/96 2062/1845 (1845.08.07.)

⁵² MmL IVA 502a/96 744/1845 (1845.03.05.)

⁵³ MmL IVA 502a/96 2033/1845 (1845.08.07.)

⁵⁴ MmL IVA 502a/98 1040/1847 (1847.03.08.)

1846-ban összesen 21 kérelem érkezett a vármegyéhez;⁵⁵ az 1847-es év kérelmezőinek egy részét tételesen is felsorolom.⁵⁶

Név	a kért összeg
Volfarth József (mosoni lakos)	2 500 pft
Theiler József (szentjánosi úrbéres zsellér)	300 pft
Venezs József (szentjánosi jobbágy)	250 pft
Lang János (szentjánosi jobbágy)	800 pft
Umatum András (szentjánosi jobbágy)	600 váltó ft
Reiter János (szentjánosi jobbágy)	800 pft
Krieger Mátyás (szentpéteri jobbágy)	1 000 pft
Bohnenstingl Márton (szentpéteri jobbágy)	400 pft

Közülük egyedül Volfahrt Józsefet találta a vármegye hitelképesnek, de a teljes igényelt összeget ő sem kapta meg, 1600 pft-al kellett beérnie.⁵⁷

Az érdemi továbblépéshez magukat a beruházó és piaci aktivitást mutató, köztük a szénakereskedő jobbágyokat kellene megvizsgálni. E kérdéskör a jelenlegi perspektívából viszont nem kutatható: a piacorientált paraszti termelés és kereskedelem részletei, stratégiái csak egy másik, a mikroszintre, a jobbágyi életvilágokra fókuszáló kutatás keretében tárhatók fel. Összességében mégis sikerült igazolni azt az elbeszélő források által sugallt képet, miszerint a mosoni német jobbágyok folyamatos és intenzív résztvevői voltak a bécsi piacnak. A mosoni falvakhoz köthető szénaszállítások volumene, a hadsereggel kötött szerződések tartalma jelzi, hogy itt a paraszti autarkian túlmutató, tudatos termékspecializáció valósult meg, szimbiózisban az uradalmakkal, különösen pedig a Magyaróvári Főhercegi Uradalommal. A majorsági gazdálkodásra alkalmatlan területeket az uradalom bérbe adta, illetve a lecsapolások által maga lett motorjává a művelés alá fogható területek kiterjesztésének, ezáltal pedig a szénatermelés felfuttatásának.

⁵⁵ MmL IVA 502a/97 (1846) mutatókönyv, 856. o.

⁵⁶ MmL IVA 502a/98 1765–1773/1847 (1847.04.21.)

⁵⁷ MmL IVA 502a/98 2876/1847 (1847.09.15.)

AZ AGRÁRPIACOSODÁS FELTÉTELRENDSZERE A MOSONI MODELL

Moson vármegyében a 19. század első felében, még a rendi keretek között megjelentek, s mind markánsabbá váltak a piaci viszonyok. Ez nemcsak a rendi világ nagyfokú rugalmasságáról tanúskodik, amely lehetővé tette a piaci elvek sikeres integrálását, de az országhatár korábbi ábrázolások alapján sokkal merevebbnek hitt tér-, s ekként piacszervező szerepével kapcsolatos ismereteink újragondolására is késztet. Moson vármegye agrárpiacosodási folyamatainak és a piacosodás keretfeltételeinek vizsgálata számos tanulsággal szolgál. A monográfia különböző síkok mentén azon átmeneti időszakba enged betekintést, amikor a rendi világot felváltó, az állam és a piac mind nagyobb befolyásával jellemezhető új korszak már formálódik, de még nem töri át a régi kereteket. Moson megye – mint a Bécs központú régió Lajtán inneni, külső körén elhelyezkedő terület – elsősorban agrár- és logisztikai adottságai révén találta meg a helyét a régió belüli munkamegosztásban. A Monarchia két felére jellemző, eltérő gazdasági profil a Bécs-központú régió két oldalán is megmutatkozott. A protoindusztrializációval, majd az ipari forradalommal az iparosodás felé elmozduló Alsó-Ausztriával szemben Moson vármegye gazdaságát az agrárpiacosodás határozta meg. A 18. század végi iparkezdemények nem szökkentek szárba, sőt, a megye a korábnál még markánsabb agrárkaraktert kapott. A kereskedelem révén a határ két felének gazdasága szorosan illeszkedett egymáshoz, lehetővé téve Bécs népességének növekedését és az alsó-ausztriai textilipar felfutását. Az országhatáron is átnyúló inter- és intra-regionális együttműködés a késői rendiségben a hétköznapiak természetes valóságához tartozott, a kapcsolatok a népesség valamennyi rétegére kiterjedtek. Bizonyítást nyert, hogy a regionális gazdasági és kulturális kötelékek nem feltétlenül voltak kiszolgáltatva a politikailag létrejött határok el- és leválasztó önkényének, a határ szó földrajzi és társadalmi értelmében egyaránt. Az úrbéres népesség Moson vármegyében mint önálló piaci szereplő jelent meg, és a bécsi-alsó-ausztriai piac keresleti oldalához alkalmazkodva, maximálisan kihasználta az őt körülvevő jogi, gazdasági, kulturális és természeti környezet nyújtotta adottságokat: úrbéres alattvalóként élt a számára biztosított kereskedési és mozgási szabadsággal, felismerte az ausztriai piac támasztotta keresletet, és reagált rá, s a közös nyelvnek köszönhetően nem voltak kommunikációs problémái sem. A mosoni szénatermelés és -kereskedelem volumene bizonyítja, hogy a vállalkozói habitus kialakulhatott a rendi társadalomban legalul elhelyezkedő rétegben is.

Moson vármegyében így már a 19. század elejétől felfedezhetők a paraszti környezetben teret nyerő piacosodási tendenciák. A további kutatások szempontjából ez azért lényeges megállapítás, mert a határon átívelő regionális kapcsolatok tanulmányozása segíthet megérteni a piacorientált jobbágyi gazdálkodás háttérében meghúzódó motivációkat, számításokat. Ennek révén közelebb juthatunk a későbbi időszak kapcsán általánosan csak parasztpolgárosodásként tárgyalt folyamat előzményeinek megismeréséhez is.

Az eddigiekből is levezethetően amellet érvelek, hogy a birodalom két része közötti gazdasági kapcsolatok jellegének széles körben elfogadott értékelése mellett létezhet annak egy másik olvasata is. Erre makroszintű adatokon nyugvó (át)értékelések már születtek,¹ a regionális és mikroszintű elemzések azonban még váratnak magukra. Ausztria és Magyarország 1711 és 1867 közötti viszonyára a közismert, „elnyomás”, „kiszolgáltatottság”, „gyarmati lét” szavakkal fémjelezhető korábbi tétel helyett a bécsi régióhoz tartozó Moson vármegye esetében más kulcsfogalmakat kell alkalmaznunk: a protoindustrializációs folyamatok által felerősített kölcsönös egymásrautaltság, a piaci rések betöltése, az alattvalóknak az állam érdekeivel is összhangban álló öngyarapítása. Nyilvánvaló az is, hogy önmagában a gazdaság változásai csak lenyomatai annak a – Polányi Károlyt idézve – „nagy átalakulásnak”, amely a hazai terminológiában elsősorban a rendiség bomlásaként és a polgári társadalom kiépüléseként ismert. A Bécsi-medencének és Bécsnek a 18. század utolsó harmadától piacosodó és iparosodó gazdasága egyaránt jutalmazta az írni-olvasni tudást és a minőségi gyapjú előállítását, miként felszívta a lecsapolások nyomán kiterjedt rétgazdaságban megtermelt szénát is, és egészen 1920-ig megszakítatlan polgárosodási pályára állította a régió magyarországi oldalát. A tervezés, kalkulálás – legyen szó az egyén életútjáról vagy beruházásokról – mindinkább áthatotta a hétköznapokat.

Abban, hogy ez az átalakulás a hely és az idő jelentette meghatározottságon túl ilyen irányt vett, rendkívül nagy szerep jutott Wittmann Antalnak, a magyaróvári uradalom jószágkormányzójának, aki negyedszázadon keresztül állt az uradalom élén. A kivételes tehetségű osztrák Anton Wittmann – 1825-ben történt nemesítése után és magyar keresztnévvel: denglázi Wittmann Antal – iskolapéldája a Max Weber által váltoállítónak nevezett személyiségeknek. Azok az átfogó reformlépések, amelyek a 19. század első felében a magyaróvári uradalom gazdasági sikereinek háttérében meghúzódhatnak, gyakorlatilag kizárólag az ő széles horizontú látásmódjának köszönhetőek. A Wittmann által az 1810–1820-as években, a gazdasági válság idején megkezdett és véghezvitt reformoknak köszönhetően a földrajzi elhelyezkedésen túl egyéb kedvező adottságban nem igazán bővelkedő magyaróvári uradalom már a rendi viszonyok közepette át tudott állni a piaci alapú működésre. Azaz nem a rendit váltotta fel a piaci, hanem az előbbiből sarjadva erősödött, alakult át piacivá a gazdálkodás. Az uradalomban meghonosított gazdasági újítások (pl. rétöntözés, juh-tenyésztés), és az olyan nagyszabású vállalkozások, amelyek következményei az úrbéres népesség életlehetőségeit is kitágították (lecsapolás, melioráció),

¹ Vö. Komlos 1990.

összességében katalizátorként hatottak a jogilag még kötött helyzetű népesség gazdasági ambícióira. A lecsapolás következtében a rétgazdálkodás új lendületet kapott a Hanság északi peremvidékén. Ennek kedvező hatása nemcsak az intenzív bécsi piaci jelenlétben, de – mint az statisztikailag is megerősítést nyert – a zsellérháztartások nagyobb lélekszámában és az adott településeknek a többinél magasabb rátájú népességnövekedésében is tetten érhető. Amennyire megfelelt a feudális magyar jognak a magyaróvári uradalom működése, uralmi rendszere, annyira sok hasonlóságot mutat a kevésbé rideg alsó-ausztriai jobbágypolitikával is. Az alattvalóknak adott nagyobb mozgástér messzemenőig megtért: az uradalom kevésbé volt a gyenge minőségű robotmunkának kiszolgáltatója, ellenben bér munkások alkalmazásával a teljesítményorientált és költséghatékony mintagazdaság irányába mozdult el, még a jobbágyfelszabadítás előtt.

Wittmann emellett mindenkor az elmélet és gyakorlat összhangjára törekedett, azt vallotta, hogy a beruházások esetében csak az első lépésnél szabad külső erőforrást igénybe venni, a további lépés költségeit már magából a megkezdett, s immár jövedelmet termelő átalakításból kell fedezni. Ezen elv működőképességét több uradalmi nagyprojekten is bizonyította, mint amilyen a rétöntözés, a juhtenyésztés reformja, a talajjavító forgóművelés (Renovationswirtschaft), de az uradalmi gazdatisztek komoly piaci értéket képviselő hozzáértése miatt a felsőbb gazdasági tanintézet létrehozása is ebbe a sorba illeszthető. A csekély összeggel elindított, majd a hozamokból továbbfejlesztett beruházások pénzügyileg stabillá, gazdaságilag pedig erőssé tették az uradalmat. A hitbizomány nyújtotta jogi védelem itt nem a hitelezők ellen szolgált pajzsként, hanem az elért eredmények egységes keretben történő megtartását szolgálta a későbbiekben is. A Wittmann által megkezdett reformok a század folyamán újabb és újabb impulzusokat kaptak, elég csak például a cukorrépa-termesztésre vagy a tejgazdaság kiépítésére, még később a sertéshizlalás megteremtésére gondolnunk. Az uradalom által házilag kezelt termőterület a jobbágyfelszabadítás után is dinamikusan növekedett, s 1895-re megduplázódott: 1850-ben 12 124, 1895-ben 24 756 kataszteri hold állt saját kezelésben, és került megművelésre.² A házi kezelésű üzemágak mellett feltűnő a bérletek hiánya, legalábbis az általam bemutatott termelési folyamatban a takarmány előállításától a gyapjú értékesítéséig minden részfázisban a külső erőforrásoktól és közvetítőktől való függetlenedési törekvés figyelhető meg. Ez nemcsak a szomszédos uradalmak által követett stratégiával, de az országban ekkoriban általánosan bevett gyakorlattal is elentétes.

Az uradalom gazdálkodásának, piaci alkalmazkodásának elemzése mellett a késő rendi vármegye működésének, illetve a vármegye és az uradalom viszonyának vizsgálata is árnyalja eddigi ismereteinket. A kiaknázási módok tökéletlensége miatt még az amúgy gazdagon meglévő természeti erőforrások (víz, föld) is mint az időjárásnak kiszolgáltatók, szűk keresztmetszetű jószágok voltak jelen, ezért a felettük való rendelkezési jog a hatalmi struktúra

² *Statisztikai adatok 1905*, 10.

alapvető tényezője volt. A nagy uradalmak arányosan több erőforrást tudtak mozgósítani a területükön található vagy megtermelhető javak kinyerésére, megtermelésére és megmentésére, mint a kisebb birtokosok, a parasztgazdaságokról nem is beszélve. Moson vármegyében egyedül a magyaróvári uradalom és a herceg Esterházy-birtokok voltak abban a helyzetben, hogy mint a vármegyével majdhogynem egyenrangú hatalmi tényezők, ugyanakkor autonóm gazdasági rendszerek, tőkeerejüknel fogva a legkülönbébb nagyberuházások megrendelői és kivitelezői legyenek (pl. lecsapolás). Ezen túlmenően, szükséghelyzetben, szociálpolitikai jellegű kihívások esetén a vármegye mellett egyedül ők rendelkeztek az intervencióhoz szükséges forrásokkal. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a vármegyei joghatóság önálló gazdasági bázis nélküli, csupán adóbevételekre épülő uralmi rendszere kiszolgáltatott volt az autonóm uralmi és gazdasági egységet alkotó két nagy uradalomnak. Azaz a közgyűlésben megjelenő eltérő rendi érdekeken túl, a csekély erőforrás-mozgósító képesség állt a háttérben annak, hogy a vármegye – mint a közigazgatás legfőbb egysége – a felmerült ügyekben általában kis hatékonysággal és lassan járt el (a községek panaszainak orvoslása, az adóhátralékok beszedése, a lecsapolások irányítása, az utak állapotának javítása, a felsőbb utasítások végrehajtása stb.).

A Hanság lecsapolásának kísérlete arra is rávilágít, hogy 1848 előtt az érintett vármegyék egyszer sem tudtak kilépni rendi autonómiájuk bástyái mögül. A lecsapolás nyomán felsejlő piaci lehetőségek (szénatermelés) nem bírtak elegendő vonzerővel ahhoz, hogy a megyék el tudjanak vonatkoztatni területükhöz kötődő jogaitól, s bármiféle engedményt ne mint gyengeséget, jogsérelmet értelmezzenek – szemben az uradalmakkal, amelyek immár a megtérülés szempontját szem előtt tartva döntöttek egy-egy beruházásról. A kihívások, konfliktusok megoldását a korabeli gondolkodás – mint arra a Hanság lecsapolása, de akár Bruck példája is rávilágít – a legmesszebbmenőkig a rendi jogi és uralmi keretek között tartotta elképzelhetőnek, jóllehet ezek korlátait nap mint nap tapasztalhatta. A fennálló jogszabályi keretek között mind nehezebben orvosolható problémák megoldási kísérleteinél gyakran találkozunk az adott helyzethez igazított, de éppen ezért más oldalról egyoldalúnak minősített, és így konszenzust nélkülöző jogértelmezésekkel, melyek összességükben jelzik: a rendszerszintű keretek immár nem voltak alkalmasak a gazdasági, társadalmi, természeti problémák megnyugtató rendezésére. Ez alól egyetlen esetben, az uradalomnál találunk kivételt, ahol az uralmi keretek egybeestek a gazdasági és társadalmi keretekkel is, így környezetükhöz képest még leginkább ők voltak képesek hatékonyan reagálni a külvilág változásaira, legyen szó akár lecsapolásról vagy a gazdasági konjunktúra változásairól. A rendi partikularitások világának erodálódása és a modern állam szabályzó, felügyelő funkcióinak megjelenése és kiterjesztése volt szükséges ahhoz, hogy nem egy esetben évszázadok óta nyitott problémák rendeződhessenek.

A vármegyei közigazgatás működését, eljárását jogi és pénzügyletekben ezzel együtt minden általam ismert esetben a weberi értelemben vett rendi be-

csület és jogi szakszerűség jellemezte. Ezek hiánya az érintetteknel a vármegyei közéletből történő kisodródáshoz vezetett.³ A szakszerűség az adózó társadalommal kapcsolatos konfliktushelyzetekben, perekben is tetten érhető: maximálisan ügyeltek arra, hogy a felmerült ügyekben (ahol a vármegye mintegy döntőbíróként lépett fel) senkinek ne csorbuljanak a rendi helyzetéhez kötődő jogai. Mindez kiegészíthető azzal, hogy válsághelyzetben a vármegye gyakorlatilag kegyúrként, patriarchális hatóságként viselkedett, ami konkrétumok szintjén általában gabonasegélyben és adóelengedésben nyilvánult meg.

A piacosodó, átalakuló rendi világ az 1830-as évektől mind több adminisztratív, igazgatási feladattal találta magát szemben, rendkívüli terhet róva a csekély számú vármegyei személyzetre. A kegyúri funkciók az élet egészének lassú modernizációja során a 19. század elejére olyan feladatokkal egészültek ki, melyek megfelelő színvonalú ellátása a kegyurak elégtelen gazdasági ereje, vagy éppen a motiváltság hiánya miatt nehézkessé vált. Ezen funkciók mennyiségi és minőségi határainak eltolódása miatt a földesurak már nem, az állam még nem volt képes például az oktatásügyhöz kapcsolódó kihívásoknak a korszakban elvárt módon megfelelni. Figyelemre méltó ugyanakkor a vármegye azon törekvése, hogy az oktatásügyet felvegye az általa komolyan felügyelt területek közé, s csekély hivatali kapacitása ellenére azt szakszerűen adminisztrálja. E törekvés eredményességét (a tanítói képzettség és fizetések ellenőrzése, a jegyzői hivatal leválasztása) az 1830-as évektől az írni-olvasni tudók arányának statisztikailag is megragadható növekedése igazolja.

Az alattvalók védelme, boldogulásuk elősegítése a piaci nyitás melletti kiállításban is megnyilvánult. A nemesi vármegye átlátta, hogy a rendi monopóliumok árfelhajtó hatásával szemben a piaci verseny több munkalehetőséget, nagyobb termelést, olcsóbb árakat és ezáltal az alattvalók nagyobb jólétét eredményezi. E nézőpont, még ha felsőbb utasításra nem is lett minden elemében gyakorlattá, 1838-ban a dikális adórendszer adókulcsainak kiigazításában is megjelent. A tervbe vett új adókulcsok a piaci aktivitásnak kedveztek, mert elsősorban nem a szorgalmat, hanem a tőkét adóztatták meg, ismét csak jelezve, hogy az ember- és felebaráti megfontolások is fontosak voltak, túl az adózók szűken értelmezett védelmének szempontján. A jobbágyvédelem azonban nemcsak ilyen közvetett, hanem közvetlen módon is megjelent a vármegye politikájában. A jobbágyok belső válsághelyzetekben (például rossz termés esetén), de külső fenyegetések és követelések esetén (állami adóigények, a katonaság követelései, határkonfliktusok stb.) is számíthattak a vármegye védelmére. A határvillongások kapcsán megjegyzendő, hogy a korszak végére a felszínen látványosan elmérgesedő mosoni–osztrák viszony ellenére a határ két oldalát egybefűző, integratív elemek mindvégig jóval erősebbek voltak. A megyei-tartományi politika felszínén zajló, de az úrbéres népesség életvilágába is bebetörő konfliktusok nem tudták a régió belüli erővonalakat úgy átrendezni, hogy az a gazdasági-kulturális kapcsolatok leépülését eredményezze.

³ Erre példát lásd Hegedűs Z. 2001, 64.

Míg a felvilágosult abszolutizmus egyik következményeként az államélet egésze, így a vármegyei közigazgatás is mind jobban bürokratizálódott, a hivatalos elvárásokkal szemben a mindennapok gyakorlatát még messze nem járta át az írásbeliség. Így a regionális kommunikációban, kapcsolattartásban leképeződő különféle formákon belül (utak, útlevél, kereskedés-szállítás, piacok) a nem adminisztrált, informális jellegűek jelentékeny szereppel bírtak a korszakban. Igaz, ezen sajátosságuk miatt a forrásokból csak nehezen rekonstruálhatók.

Ami az adózó népesség gazdasági erejét jelenti, egyértelműen igazolást nyert, hogy az egyes forráscsoportok önmagában való vizsgálata alapján a valóságosnál jóval szerényebb piaci aktivitás mutatható ki. Valamennyi korabeli forrás ebbe az irányba torzít. Jóllehet több forrástípus egymásra vetítésével a becslések hiányosságai legalább részben kiküszöbölhetők, a kereskedelmi kapcsolatok intenzitásának mértékét, a parasztság piaci aktivitásának egykori arányait még így sem sikerült a maga teljességében rekonstruálni. Mégis kijelenthető, hogy a Bécs központú régió belüli piacozási lehetőségek az 1828-as összeírásból rekonstruálhatóhoz képest jóval kiterjedtebbek voltak. A vármegye egészét behálózó gyeputaknak köszönhetően gyakorlatilag egyetlen egy településről sem mondható, hogy elszigetelt, periferikus helyzetű lett volna, hiszen mindenhol igénybe lehetett venni a cél szerinti legközelebbi utat. Az informális úthálózat tehát legalább olyan fontos szerepet játszott, mint a hivatalosan nyilvántartott, vármegyei és uradalmi kezelésű utak. Az utazásra vonatkozó részletes szabályozás betartása forrásokkal nem igazolható. A napi gyakorlatban a határátkelési rendszer nem hivatalos oldala tűnik erősebbnek. A régió határforgalmában általános lehetett a szabályellenes, csak uradalmi útlevéllal történő határátlépés, de az útlevél teljes hiánya is legalább ennyire valószínűsíthető. Az állam által megkívánt, útlevél nyújtotta formális biztosítékkal szemben, helyi szinten az ismeretségen alapuló, informális garanciák vélelmezhetően elegendők lehettek a határátlépéshez. A földjéhez és urához kötődő úrbéres népesség regisztrálás nélkül is visszatért lakhelyére. S bár a megye határátkelőinek működése részleteiben nem ismert, még a törvényi szabályozás is lehetőséget nyújtott a régió- és tájspecifikus sajátosságok figyelembevételére. Az úrbéres népesség felett uralmi jogosítványokkal rendelkező állam, vármegye és uradalom semmiféle akadályt nem gördített a parasztság mezőgazdaságon túli gazdasági, kereskedelmi aktivitása elé, sőt úgy tekintettek a piaci szférába áttolódó tevékenységformákra, mint amelyek segítik az úrbéres kötelezettségek teljesítését, és használnak a közjónak.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

1. Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege (MmL)¹

Moson Megye Levéltára

IVA 502a = Moson vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei

IVA 502b = Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai

IVB 601 = Moson vármegye bizottmányának, illetve állandó választmányának iratai

IVB 601a = jegyzőkönyvek, 1848

IVB 601c = állandó választmány iratai, 1848

IVB 651 = Moson vármegye királyi biztosának ill. cs. kir. kormánybiztosának iratai

Külön kezelt iratok

IVA 502j/6–7 = Bruck várossal kapcsolatos iratok

Moson vármegye alispánjának iratai

IVA 504b = útlevel- és vándorkönyv-nyilvántartások, 1838–1847

Moson vármegye adószedőjének iratai

IVA 505a/11–63 = 1828-as összeírás

Vármegyei tisztviselők iratai

IVA 510/4 = Némethszeghy István alispán iratai, 1794–1832.

IVA 510/5 = Stelik Ferenc alispán iratai, 1785–1824.

IVA 510/7 = Torkos Mihály alispán iratai, 1820–1832.

IVA 510/8 = Torkos Mihály alispán iratai, 1833–1837.

¹ A levéltár nevének hivatalos nevét és annak rövidítését – MNL GYMSMGYLMR – több okból sem használom. A név és a rövidítés mellett, hogy nehézkes, elüt a hazai megyei levéltárak nevének rövidítési gyakorlatától is, és önmagában is tükrözi azt a gyakorlati szemléletet, ami a hétköznapiokban Győr és Magyaróvár viszonyában az utóbbi hátrányára jelen van. Az általam használt „MmL” rövidítés egyszerre állít emléket az egykori Moson megyének és jelzi M[oson]m[agyaróvár] L[evéltárát], mintegy virtuálisan elhelyezve e fontos intézményt az ország levéltárainak sorában.

- IVA 510/9 = Szalay József helyettes alispán magániratai 1–22, 1833–1836.
 IVA 510/10 = gr. Zichy Henrik alispán iratai, 1837–1838.
 IVA 510/11 = gr. Zichy Henrik alispán iratai, 1839–1840.
 IVA 510/12 = gr. Zichy Henrik alispán iratai 1841–1842.
 IVA 510/13 = Sötér Ferenc alispán iratai, 1836–1846.
 IVA 510/15 = Schott József megyei lajstromozó iratai, 1833–1853; Csepcsányi Gábor tiszti főügyész iratai, 1828–1845.
 IVA 510/17 = Lackner Ádám brucki polgármester iratai, 1697–1732; Króner Lajos alispán iratai, 1847.
 IVA 510/18 = Molnár Lipót szolgabíró iratai, 1840–1858; Csonka Károly brucki vasúti pályabiztos iratai, 1846–1848.

Úrbéri iratok

- IVB 915b/1–25 = az úrbéri kilenc kérdőpontra adott válaszok
 IVB 915b/21 = Szentjános 1768–1856.

Moson vármegye vízszabályozási és gátépítési iratai

- IVB 916/3 = Hanság- és Rábca-szabályozás.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (SL)

- IVA 1.a = Sopron vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei.
 Drinóczy 1830–1847 = *Böngészet Sopron Megye ismeretéhez Drinóczy György Csornai kánonok által. Sopron Megye Levéltára, Kéziratos könyvek gyűjteménye (SL XV/20/97).*
 Hegedűs 1792 = *Mappa Fluviorum Ikva, Répce et Arabonis Kapuváriensis in paludinosam plagam Hanságh influxum cum accurata Locorum adjacentium situatione totiusque paludis extensione ac ipsius Fluvij Rábca per Terrenum Beő-Sárkányiense designatione repraesentans. (SMT 26).*
 SMT 115/1–3. (1823) = Wágner Mihály: A Rábca térképe.
 SMT 117/1–3 (é. n.) = Wágner Mihály: A Rábca Bősárkánytól Győrig.

Soproni Múzeum, Térképtár

- No 2. *Die Gegend vom Neusiedler See bis in die Raab und die Donau in Ungarn mit den Entwürfen zur Entwässerung des Hanság und des Neusiedler Sees 1826.*

Hadtörténelmi Intézet, Térképtár

- B IX a 1923 = Görög–Kerekes-féle térkép, 1796.

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL)

- P 300 42d No. 3. = Karl Kleyle: Notizen, Auszügen zur Biographie des Erzherzogs Carl.
 S 12. Div. XIII. No. 618 = Die Herrschaft Ungarisch Altenburg.

Wiener Stadt- und Landesarchiv

- Marktamt, *Verzeichniß der Heu- und Stroh Marktpreise.*
 B15 1 Heu & Strohpreise (1825–1837).
 B15 2 Heu & Strohpreise (1840–1849).

Digitális források

Az első katonai felmérés, 1782–1785. DVD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.

A második katonai felmérés, 1819–1869. DVD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.

2. Nyomtatott források és hivatkozott irodalom

- n. n. 1783. *Briefe über die Schiffahrt und Handlung in Ungarn, Sklavonien und Kroatien. Geschrieben auf einer Reise in diesen Ländern im Jahr 1773.* Wolfgang Gerle, Prag.
- n. n. 1790. Magyar Országnek nevezetesebb Tavaí. *Mindenes Gyűjtemény*, IV. negyed. 233–244.
- n. n. 1817. [Cím nélkül a magyaróvári gazdasági tanítézet tervéről]. *Tudományos Gyűjtemény*, 1. 119.
- n. n. (V. S. R., Eisenburger Comitát) 1817. Bemerkungen auf einer Reise von Kopstan nach Halbthurn in Ungarn 1816. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, 21. (April) 161–165.
- n. n. 1818a. Die Regulierung des Laythaflusses 1817. *Hesperus*, 52. (Sept.) 409–410.
- n. n. 1818b. Vorläufige Nachricht von der neuerrichteten königlich-herzoglichen ökonomischen Bildungsanstalt zu Altenburg. Wieselburger Gesspanschaft in Ungarn. *Außerordentliche Beylage zu den Ökonomischen Neuigkeiten* 1818. Nro. 17. (Oktober) 130.
- n. n. (Schreibtafel) 1818. Die Herrschaft Ungarisch-Altenburg. Aus der Schreiftafel eines Reisenden. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, 40. (July) 313–317.
- n. n. (V.) 1818. [Cím nélkül]. *Tudományos Gyűjtemény*, 11. 122.
- n. n. (λ) 1818. Die Herzogl. Albertsche Lehranstalt zu Altenburg in Ungarn. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, 44. (August) 335.
- n. n. 1819 Eröffnung der landwirthschaftlichen Lehranstalt zu Altenburg in Ungarn am 10. November 1818. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, 5. (Jäner) 33–34.
- n. n. (C. W.) 1819. Schafzucht. Ihr Zustand auf der Herrschaft Ungarisch-Altenburg. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, 57. (September) 449–451.
- n. n. (Th.) 1819. [Cím nélkül]. *Tudományos Gyűjtemény*, 1. 101.
- n. n. (Y) 1821. A Magyar Óvári Gazdaságot tanító Intézet, 's ennek a' Juh-tenyésztés eránt közlött tapasztalásai. *Tudományos Gyűjtemény*, 1. 49–68.
- n. n. (Y) [Fejér György] 1824. Utazásbéli jegyzetek Óvárról, Kismartonról, Fraknóról, 's Eszterházáról. *Tudományos Gyűjtemény*, 3. 40–56.
- n. n. (p**y) 1829. A' juhok' úsztatása 's nyírése, a' mint ez Sziléziában, és nem rég időtől fogva Magyar-Országban is szokásban vagyon, némely nevezetesebb, és különös nemességű juhnyájaknál. *Mezei Gazdák' Barátja*, III. darab – 11. (1829. február 5.). 161–169.

- n. n. (Y) 1829. Ruszti bortermesztés. *Mezei Gazdák' Barátja* III. darab – 9. (1829. január 29.) 129–137.
- n. n. [Magda, Pál] 1832. *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze*. Weygand'sche Buchhandlung, Leipzig.
- n. n. [Normann, Hermann?] 1833. Handel und Gewerbe in Ungarn. In A. J. Groß-Haffinger (Hrsg.): *Austria. Zeitschrift für Oesterreich und Teutschland*. (Literarisches Museum, Leipzig. II. 113–119.
- n. n. 1834. Magyar tudós társasági jelentés a titoknok által. *Tudományos Gyűjtemény*, 5. 132.
- n. n. 1836. Fertő tava s' vidéke. *Rajzolatok A' Társas Élet és Divatvilágból*, 98–100. (dec. 7., 10., 14.) 783–784, 788–789, 798.
- n. n. 1838. Fertő környéke. *Regélő*, 63–64. (aug. 9., 12.) 492–494, 501–502.
- n. n. 1839. [Cím nélküli tudósítás V. Ferdinánd Moson megyei látogatásáról]. *Österreichisch-Kaiserliche privilegierte Wiener Zeitung*, 132. (06. 11.) 817.
- n. n. (von einem Reisenden) 1842. Über die Trockenlegung des sogenannten Hanságs am Neusiedler See in Ungarn. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, 43. 337–341.
- n. n. 1844a. *Rechnungs-Instruction für die Bezirks-Kassiere der erzhertzoglichen Herrschaft Ungarisch-Altenburg*. [+ *Centralisierung der Arbeitsrechnung*]. Alexander Czéh, Ungarisch-Altenburg.
- n. n. 1844b. *Ungarn und seine Zoll-Zwischenlinie*. Gottlieb Haase Söhne, Prag.
- n. n. 1845a. *Leitfaden für die Vorträge über landwirthschaftliche Buch- und Rechnungsführung am ökonomischen Institute zu Ungarisch-Altenburg*. Alexander Czéh, Ungarisch-Altenburg.
- n. n. 1845b. Kereskedelmi és vámstatistica. *Hetilap*, 28. (július 4.) 433–438.
- n. n. (Mky. G.) 1852. A m. óvári gazdaképző intézet. *Hetilap*, 11. 127–128.
- n. n. (Kleyle K[ároly]) 1852. Arató gépekkel tett kísérletek Magyar-Óvárott Mosonmegyében. Kivonat Kleyle K. minist. tan. jelentésiből. *Gazdasági Lapok*, 33. (augusztus 15.) 770–775.
- n. n. (Pabst) 1854. Tapasztalatok a magyar-óvári cs. k. fels. gazd. tanintézet gazdaságában az 1853-ik évben. *Gazdasági Lapok*, 26–27. (június 29., július 6.) 324–326, 336–337.
- n. n. 1859. A magyaróvári felsőbb mezőgazdasági tanintézet. *Magyar Gazda*, 1. (május 1.) 3–5.
- n. n. (Th. E.) 1859. Az adó története Magyarországon. In Török János (szerk.): *Egyetemes magyar encyclopaedia*. Emich, Pest, I/579–587. hasáb.
- n. n. (S – ny.) 1864. Mosonmegye gazdasági és gyár ipara. *Gazdasági Lapok*, 51. (december 21.) 717.
- n. n. (Wilhelm, G[ustav]) 1868. *Ungarisch-Altenburg und Hohenheim*. Carl Gerold, Wien.
- 1870-es népszámlálás. *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Pest, 1871.
- 1880-as népszámlálás I. *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

- Achilles, Walter 1989. Umwelt und Landwirtschaft in vorindustrieller Zeit. In Hermann, Bernd (Hrsg.): *Umwelt in der Geschichte. Beiträge zur Umweltgeschichte*. Vandenhoeck & Rupprecht, Göttingen, 77–87.
- Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a pragmática sanctio korában, 1720–21.* (Magyar Statisztikai Közlemények, új folyam XII.). [Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal], Budapest.
- Allgemeine Dreyßigstordnung 1784. *Allgemeine Dreyßigstordnung für sämtliche Hungarische Erbländer*. Johann Edler von Trattner, Wien, 1784.
- Allgemeine Zollordnung 1788. *Allgemeine Zollordnung nebst den Zollltariffen für die böhmischen, galizischen und österreichischen Erbländer, mit Ausschliessung der österreichischen Vorländer und Tyrol*. Joseph Edlen von Kurzbek, Wien, 1788.
- Ausweise 1842. *Ausweise über den Handel von Oesterreich im Verkehr mit dem Auslande und über den Zwischenverkehr von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen österreichischen Provinzen, im Jahre 1842*. Vom Rechnungs-Departement der k. k. allgemeinen Hofkammer. Dritter Jahrgang, Wien.
- Ausweise 1853. *Ausweise über den Handel von Oesterreich im Verkehr mit dem Auslande und über den Zwischenverkehr von Ungern, der Woivodschaft Serbien sammt dem Temeser Banate, dann von Kroatien, Slavonien, Siebenbürgen und der Militärgrenze mit den anderen österreichischen Kronländern in den Jahren 1841 bis 1850*. Zusammengestellt von der Direction der administrativen Statistik im k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten. Elfter Jahrgang (Zweiter Theil). Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staats-Druckerei, Wien.
- Baán Kálmán 1942. Moson vármegye 1733. évi nemesség-vizsgálata. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 12. 275–276.
- Bácskai Vera–Nagy Lajos 1984. *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bácskai Vera 1988. *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakács István–Dávid Lászlóné 1968. *P* szekció. *Kisebb családi és személyi fondok (kézirat)*, I. (Levéltári leltárak 44.) Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Balás Árpád 1897. Magyar-óvári m. kir. gazdasági akadémia. In uő (szerk.): *Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei 1896*. Kiadja a földművelésügyi m. kir. Minister. Czéh Sándor-féle Könyvnyomda, Magyar-óvár, 1–40.
- Balásházy János 1830. *Az adó és még valami*. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István, Pest.
- H. Balázs Éva 1967. *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balázs Kovács Sándor 1982. Az alsófokú népoktatás Tolna megyében, 1790–1848. In *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, 1979–80.* (X–XI.) Szekszárd, 329–364.
- Balázs Péter 1978. A forradalom előtt. Zichy Ottó és liberális társai a győri és mosoni megyegyűléseken. In Gecsényi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből*. Győr-Sopron Megyei Levéltár, Győr, 79–96.
- Balázs Péter 1980. *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Balogh István 1971. A paraszti művelődés. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*, II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 487–564.
- Balsay László–Halupa Lajos–Komjáthy Ferenc 1975. Adatok a hansági erdők történetéhez. In Kolossváry Szabolcsné (szerk.): *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 394–465.
- Baltzarek, Franz 1979. Zu den regionalen Ansätzen der frühen Industrialisierung in Europa. Mit Überlegungen zum Stellenwert der frühen Industrialisierung im Habsburgerstaat des 18. und 19. Jahrhunderts. In Knittler, Herbert (Hrsg.): *Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge. Festschrift für Alfred Hoffmann zum 75. Geburtstag*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 334–355.
- Baltzarek, Franz 1982. Zum Stellenwert Niederösterreichs innerhalb der frühen Industrieregionen Europas. Mit einem Exkurs: Die niederösterreichische Industrie und Ungarn im Zeitalter des Merkantilismus. In Feigl, Helmut – Kusterling, Andreas (Hrsg.): *Die Anfänge der Industrialisierung Niederösterreichs. Vorträge und Diskussionen des zweiten Symposiums des Niederösterreichischen Institutes für Landeskunde Reichenau an der Rax, 1–3. Oktober 1981*. (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 4.) Selbstverlag des NÖ Institutes für Landeskunde, Wien, 61–76.
- Bán Péter 1999. A gróf Batthyány család Pozsony és Moson megyei birtokai a 19. században. In Kovács Ágnes (szerk.): *Emlékkönyv Rác István 70. születésnapjára*. KLTE Történelmi Intézet, Debrecen, 11–26.
- Bán Péter 2003. Esterházy hercegi központból Batthyány grófi központ. A köpcsényi uradalom 1867 előtt és után. In Mayer László–Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. k. n., Szombathely, 437–444.
- Bán, Péter–Huszár, Éva 1999. Die Besitzungen der Pinkafelder Linie der Grafen Batthyány im 19. Jahrhundert. In *Archivar und Bibliothekar. Bausteine zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Johann Seedoch zum 60. Geburtstag*. (Burgenländische Forschungen Sonderband XXII.) Eisenstadt, 22–64.
- Bariska István 2007. *A szent koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország, 1447–1647*. (Archivum Comitatus Castriferrei 2.) Vas Megyei Levéltár, Szombathely.
- Baross Károly 1893. *Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek művelési ágak szerinti feltüntetésével*. Budapest.
- Barsi József 1864. Elemi tanügy a győri róm. kath. egyházmegye területén 1861/2-ben. In Hunfalvy János (szerk.): *Statisztikai Közlemények a hazai állapotok ismeretének előmozdítására*, VI. MTA Statisztikai Bizottsága, Pest, 107–123.
- Barta János, ifj. 1982. *A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Barta János, ifj. 1998. Úton a jobbágyfelszabadítás felé. In Varga János (szerk.): *Jobbágyfelszabadítás 1848*. Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 9–23.
- Barta János, ifj. 2005. Parasztvédő rendelkezések a Habsburg Monarchiában a 17/18. században. In ifj. Barta János–Papp Klára (szerk.): *Bihar vármegye az úrbérrendezés idején*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 11–38.

- Barta János, ifj.–Orosz István 1979. Albrecht Thaer hatása a magyarországi agrártudományra. *Agrártörténeti Szemle*, 21. 365–377.
- Baryli, Andreas 1980. Gewerbepolitik und gewerberechtliche Verhältnisse im vormärzlichen Wien. In Renate Banik-Schweitzer et al.: *Wien im Vormärz*. Verein für Geschichte der Stadt Wien – Kommissionsverlag Jugend und Volk Wien–München, Wien, 9–31.
- Becher, Siegfried 1841. *Statistische Uebersicht des Handels der österreichischen Monarchie mit dem Auslande während der Jahre 1829 bis 1838*. J. G. Cotta, Stuttgart–Tübingen.
- Becher, Siegfried 1844. *Beiträge zur österreichischen Handels- und Zollstatistik vom Jahre 1831 bis 1842*. J. G. Cotta, Stuttgart–Tübingen.
- Becher, Siegfried 1845. *Die Ergebnisse des Handels und Zolleinkommens der österreichischen Monarchie im Jahre 1842*. Gustav Mayer, Leipzig.
- Bél Mátyás 1985 [1749]. *Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye*. Ford.: Mihály Ferenc. (Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek IV.) Mosonmagyaróvár.
- Bél Mátyás 2001. *Sopron vármegye leírása*, I. Szerk.: Kincses Katalin Mária, ford.: Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely. (Sopron város történeti forrásai, C sorozat, 2. kötet), Soproni Levéltár, Sopron.
- Belitzky János 1932. *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 2.) Budapest.
- Benda Gyula 1973. *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 1767–1867*. (Számok és történelem 1.) KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.
- Benda Gyula 1981. Fényes Elek forrásai. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4. 365–380.
- Benda Gyula 1982. Árpaaratás sarlóval és kaszával Lébényszentmiklóson a XVIII. század közepén. *Ethnographia*, (XCIII.) 3. 438–447.
- Benda Gyula 1991. A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 2–3. 169–176.
- Benda Gyula 2006a. A Somogy megyei adózók termése 1816-ban. In uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 140–192.
- Benda Gyula 2006b. Szemlélet és háttértényezők. A tárgyak fogyasztása és termelése a jobbágyfelszabadítást megelőző évszázadban. In uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 368–378.
- Benda Kálmán–Érszegi Géza 1972. Magyaróvár és Moson megye az 1809-es francia megszállás alatt. Szöllősy Pál naplófeljegyzései. *Hadtörténeti Közlemények*, 2. 346–378.
- Benda Kálmán 1977. Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In *Somogy megye múltjából* 8. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 123–133.
- Berzeviczy Gergely 1979 [1804 k.]. A parasztok állapotáról és természetéről Magyarországon. In Tessedik Sámuel–Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 354–429.
- Berzsenyi Dániel 1985 [1833]. A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól. In *Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései*. (Magyar remekírók) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 418–455.

- Beszédes József 1831. Hydrotechnikai értekezés. A' T. Moson és Sopron vármegyékben fekvő Fertő tavának és a' Hanság nevű bozótságnak tökéletes kiszáritásáról. In Beszédes József: *Magyarországi hydrotechnikából próbául*. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István, Pest, 23–31.
- Beszédes József 1843. Nézetek tek. Baranya és Somogy megyében folyó fekete víz, és drávai öntéses lapályról, 's ezzel kapcsolatban a' pest-fiumei és győr-fiumei kereskedelmi nagy utról, egyszersmind Béga- és Bács-csatorna biztosításáról Fiume felé. In uő: *Mérnöki irányok*. Trattner, Pest, 153–167.
- Bobics Károly 1885. *Vázlatok a Magyarországnak főképp dunántúli területében e század folyama alatt végbevitt és jelenben végrehajtandó vízszabályozásokról*. Pozsony.
- Bottló Béla 1957. Az 1828. évi országos összeírás. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 242–272.
- Bowman, Benjamin 1950. *Das Mautwesen des 18. Jahrhunderts im heutigen Niederösterreich*. Dissertation – ÖNB. Universität Wien.
- Brasch, Matthias–Kohlmann, Mathias 1995. *Familienbuch Zanegg (Mosonszolnok). Nordwestungarn, Heideboden. Mit Namenslisten von 1685–1900*. (Schriftenreihe zur donauschwäbischen Herkunftsforschung 49.) Matthias Brasch und Arbeitskreis donauschwäbischer Familienforscher (AKdFF), Sindelfingen.
- Bren, Josef 1970. *Die Kroatensiedlung im Burgenland und in den anschließenden Gebieten*. Franz Denticke, Wien.
- Brettl, Herbert 1991. *Vom feudalistischen zum kapitalistischen Agrarsystem. Am Beispiel der Entwicklung der Kolonistendörfer in Raume Halbtorn*. Diplomarbeit – ÖNB. Universität Wien.
- Brettl, Herbert é. n. [1999]. *Halbtorn. Im Wandel der Zeiten*. Gemeinde Halbtorn, h. n. [Halbtorn].
- Brettl, Herbert 2003. *Die jüdische Gemeinde von Frauenkirchen*. edition lex liszt, Halbtorn.
- Brown, O. James – Cerman, Markus 1997. Forschungen zur Sozialgeschichte der Familie in der österreichisch-ungarischen Monarchie. In: Eder, X. Franz – Feldbauer, Peter – Landsteiner, Erich (Hg.): *Wiener Wege zur Sozialgeschichte. Themen – Perspektiven – Vermittlungen. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*. (Kulturstudien Bibliothek der Kulturgeschichte 30.) Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 119–143.
- Bruckmüller, Ernst 1973. Zur Auswertung von Reiseliteratur im Hinblick auf die soziale Situation der Bauern in der Habsburger-Monarchie. In Berindei, Dan et al. (Hrsg.): *Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts*. Böhlau, Köln–Wien, 120–141.
- Bruckmüller, Ernst 2001. *Sozialgeschichte Österreichs*. Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg, Wien–München.
- Brunner, Otto 1937. Die deutsche Besiedlung des Burgenlandes. *Burgenländische Heimatblätter*, (6.) 2. (Juli) 21–27.
- Brusatti, Alois 1957. Herrenland und Bauernland im Viertel unter dem Wiener Wald. Eine Untersuchung über das Verhältnis zwischen dem Dominikal- und Rustikalbesitz zu Zeit Josefs II. *Unsere Heimat*, (28.) 7–9. 127–137.

- Burger, Johann 1833. Reise nach Ungarisch-Altenburg. In *Verhandlungen der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge, 2. Band 1. Heft. Wien, 90–128.
- Buzás, Josef 1966–1969. *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert*, I–IV. (Burgenländische Forschungen 52–55.) Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt.
- Cerman, Markus 1994. Proto-industrielle Entwicklung in Österreich. In Cerman, Markus–Ogilvie, Sheilagh C. (Hrsg.): *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikzeitalter*. (Beiträge zur Historischen Sozialkunde, Beiheft 5.) Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 161–175.
- Cerman, Markus–Ogilvie, Sheilagh C. 1994. Einleitung: Theorien der Proto-Industrialisierung. In Cerman, Markus – Ogilvie, Sheilagh C. (Hrsg.): *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikzeitalter*. (Beiträge zur Historischen Sozialkunde, Beiheft 5.) Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 9–21.
- Chernel Viktor, ifj. 1881. [cím nélkül a Hanság vadállományáról.] *Vadász-Lap* („Utóhangok” rovat), 6. 51; 8. 68.
- Christelbauer, Josef 1920. *Geschichte der Stadt Bruck a. d. Leitha. Ein Beitrag zur Förderung der Heimatkunde*. Buchhandlung O. Deyßig, Bruck a. d. Leitha.
- Conrad, Paul Ludwig von 1819. *Beschreibung des Ruster Weinbaues*. Ährenlese des Georgikons, I/1. Anton Strauss, Wien.
- Costein, Johann 1804. *Die Schutz- oder Kuhpocke in der Königlich-herzoglichen Herrschaft Hungarisch-Altenburg. Lesebuch für den Landmann jener Gegend*. Michael Landerer von Füsikut, Preßburg.
- Czeike, Felix 1994. *Historisches Lexikon Wien*, I–III. Kremayr & Scheriau, Wien.
- Czoernig, Karl von 1857. *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. Mit einer ethnographischen Karte in vier Blättern*, II. Kaiserl. Koenigl. Direction der Administrativen Statistik, Wien.
- Csanády István 1841. Töredék, utazási naplóból. *Magyar Gazda*, 15. 227–236; 16. 247–252; 17. 259–267; 18. 282–285.
- Csaplovics, Johann von 1828. *Croaten und Wenden in Ungern. Ethnographisch geschildert*. S. Ludwig Weber, Pressburg.
- Csaplovics, Johann von 1829. *Gemälde von Ungern*, I–II. C. A. Hartleben, Pest.
- Csaplovics Johann 1837. Bemerkungen über die Schafzucht und Behandlung der Wolle in Ungern, zunächst in mercantilischer Hinsicht, I–II. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, 3. 17–23; 7. 49–55.
- Csapodi, Csaba von 1936. Die Entstehung des ungarischen Zolltarifes von 1784. In Miskolczi Gyula (szerk.): *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VI*. Budapest, 175–187.
- Csatkai Endre 1963. Vándorkereskedők és vándoriparosok a régi Sopronban és a megyében. *Soproni Szemle*, (XVII.) 4. 313–322.
- Csite András 1993. Egy presztízszorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics-uradalom. In *Gazdaságtörténeti tanulmányok* (Zalai gyűjtemény 34.) 77–114.
- Csite András 1999. A „szántói modell”. A helyi gazdaság eltartóképességének növekedése és az ezt kiváltó tényezők Zalaszántón. *Aetas*, 1–2. 5–29.

- Csoma Zsigmond 1983. Nyugat-magyarországi terményfuvarosok. Adatok a dél-burgenlandi paraszti borkereskedelemhez és bormértékekhez. In *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1981–1983*. Budapest, 183–207.
- Dann, Otto 1986. Die Region als Gegenstand der Geschichtswissenschaft. *Archiv für Sozialgeschichte* (23.) 652–661.
- Dányi Dezső–Dávid Zoltán 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. KSH Könyvtár – MÜM Levéltári Osztály, Budapest.
- Dányi Dezső 1993. *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. KSH, Budapest.
- Dányi Dezső 1994. *Gabonaárak Magyarországon, 1750–1850. Adalékok*. Kézirat – a T13662 sz. OTKA-kutatás beszámolója.
- Dányi Dezső 2007: „Az élet ára”. *Gabona és élelmiszerárak Magyarországon, 1750–1850*. (Történeti statisztikai tanulmányok 10.) KSH Könyvtár és Levéltár, Budapest.
- Dávid Zoltán 1968. Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról, 1786–1789. In *Történeti statisztikai évkönyv, 1965–1966*. KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztály, Budapest, 99–141.
- Deák Ernő 2006. Das Komitat Wieselburg/Moson im Spiegel der historischen Statistik. *Burgenländische Heimatblätter*, (68.) 3. 101–128.
- Deák Eszter 2001. A tudományos élet és magyarországi kapcsolatai Cseh-Morvaországban a felvilágosodás korában. *Aetas*, 3–4. 29–45.
- Deák Ferenc 2001. *Válogatott politikai írások és beszédek, I. 1825–1849*. Szerk.: Molnár András. Osiris, Budapest.
- Demian, I. A. 1805 [1804–1807]. *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen*, I–IV. Camesianische Buchhandlung, Wien, III. kötet
- Die Landstraße 1921. *Die Landstraße in alter und neuer Zeit. Ein Heimatbuch*. Hrg.: Landstraßer Lehrern. Gerlach & Wiedling, Wien.
- Dingelmaier, Christian 1988. *Evangelische Gemeindegründungen im Komitat Wieselburg im Zuge des Toleranzpatents Joseph II. (unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklungsgeschichte der heute zu Österreich gehörenden Gemeinden)*. Diplomarbeit – ÖNB. Universität Wien.
- Ditz, Henrik 1869. *A magyar mezőgazdaság*. Aigner Lajos, Pest.
- Dobrovich, Johann 1963. *Volk an der Grenze – Schicksal und Auftrag. Zur Geschichte der burgenländischen Kroaten*. (Burgenländische Forschungen 47.) Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt.
- Dóka Klára 1977–1978. A Rába felmérése a XIX. század első felében. In *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*, 19–20. Győr, 345–379.
- Dóka Klára 1983. A Lajta szabályozása, 1786–1935. In *Győri Tanulmányok*, V. Győr Megyei Város Tudományos Kutatócsoportja, Győr, 219–234.
- Dóka Klára 1987. *A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében, 1772–1918*. Budapest.
- Dominkovits Péter 1995. Marginális helyzetben. Jobbágytelken ülő nemesek Győr megyében, a XIX. század első felében. In *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*, 34. Győr, 159–197.

- Dominkovits Péter 1997. Latifundiumok és nemesi kisbirtokok. In *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Hajnal István Kör – KLTE Történelmi Intézete Segédtudományi Tanszék, Debrecen, 203–218.
- Dominkovits Péter 1999. „Franciajárás” Győr megyében. Czinege Antal szentmártoni uradalmi igazgató emlékirata az 1809. évről. In *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*, 37. Győr, 165–198.
- Dominkovits Péter 2001. Moson vármegye birtokos társadalma a 16. század végén. In *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*, 39. Győr, 299–328.
- Drescher, Reinhold é. n. [1983 k.]. *Geschichte des Heidebodens. Comitatus Mosoniensis*. Selbstverlag. h. n. [Ansbach]
- Duby, Georges 2000. *Folytonos történelem*. Napvilág, Budapest.
- Duhamelle, Christophe–Kossert, Andreas–Struck, Bernhard (Hrsg.) 2007. *Grenzregionen. Ein europäischer Vergleich vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. Campus, Frankfurt a. M.–New York.
- Eckhart Ferenc 1922. *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest.
- Eckhart Ferenc 1958. *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815*. Akadémiai Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Ehrenreiter, Georg 1848. *Kanzlei-Vortrage den 16. Mai 1848, d. i. am Tage der Gedächtnisfeier des h. Johann v. Nepomuk, zu Halbthurm, als hier selbst die Kapelle Gott allein, aber zu Ehren des gedachten Heiligen, durch den Hochwürdigen Herrn Michael Mikuska, Vice-Erzpriester des Halbthürmer Bezirkes, und Pfarrer zu Illnitz feierlich wiedereingeweiht wurde*. Alexander Czéh, Ungarisch-Altenburg.
- Elsner, Johann Gottfried 1839. *Tanácsadó a' magyarországi birkatenyésztők' számára*. Hartleben Konrád Adolf, Pest.
- Elsner, Johann Gottfried 1840. *Ungarn durchreiset, beurtheilet und beschrieben*, I–II. Adolf Frohberger, Leipzig.
- Endrei Walter 1969. *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Eperjessy Géza 1967. *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. 1686–1848*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdei Aranka 1986. *Békés megye társadalma és gazdasága 1828-ban*. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 13.) Gyula.
- Erdei Ferenc 1980. A paraszti társadalom. In uő: *A magyar társadalomról*. Szerk.: Kulcsár Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 253–277.
- Erdei Ferenc é. n. [1941. k.]. *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat, Budapest.
- Erdélyi János 1846. *Nemzeti iparunk*. Böv., jegyz.: Fényes Elek. 2. kiad. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Erdődi Adolf 1862. Mosonymegye erdőségei. W. Hecke nyomán. *Erdészeti Lapok*, II. 57–61; III. 82–88; IV. 123–126.
- Ernst, August é. n. [1954]: Siedlungs- und Herrschaftsgeschichte in Mittelalter und Neuzeit. In *Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes, I. Der Verwaltungsbezirk Neusiedl am See*. Selbstverlag des Amtes der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, Eisenstadt, 23–96.

- Ernst, August 2003. Der Besitzstand der Herrschaft Frauenkirchen im Jahre 1736. In *Bibliothekar und Forscher. Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Norbert Frank zum 60. Geburtstag.* (Burgenländische Forschungen Sonderband XXV.) Eisenstadt, 57–66.
- Fallenbüchl, Zoltán 1984. Die königlich- ungarischen Dreißigstzollbeamten im westpannonischen Raum im XVII. und XVIII. Jahrhundert, 1683–1790. In *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst.* (Burgenländische Forschungen, Sonderband VII.) Eisenstadt, 48–53.
- Feigl, Helmuth 1964. *Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu den theresianisch-josephinischen Reformen.* (Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich, XVI.) Verein für Landeskunde von Niederösterreich, Wien.
- Fekete László 1989. Protoindusztrializáció: a történelmi korszakváltás elmélete avagy a történelemelmélet korszakváltása. *Századok*, (123.) 5–6. 606–643.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal, 1961. *A helytartótanácsi levéltár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Felkai Gábor 2006. *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*, I. Századvég, Budapest.
- Fényes, Alexius von [Elek] 1843. *Statistik des Königreichs Ungarn*, I–II. Trattner-Karolyische Buchdruckerey, Pest.
- Fényes Elek 1847. *Magyarország leírása* I–II. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik*, I–IV. Kozma Vazul, Pest.
- Fényes Elek 1859. A magyarországi adó- és finantzrendszer 1849-dik évig. In Török János (szerk.): *Egyetemes magyar encyclopaedia*, I. Emich, Pest, 587–650. hasáb.
- Fényes Elek 1865. *Magyarország ismertetése statistikai, földtani s történelmi szempontból*, I. Dunántúli Kerület. Pollák testvérek, Pest.
- Fiedler, Karl 1959. *Pfarrer, Lehrer und Förderer der ev. Kirche A. u. H. B. im Burgenlande.* (Burgenländische Forschungen 40) Eisenstadt.
- Fónagy Zoltán é. n. A bomló feudalizmus válsága. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem, 1790–1918.* Korona, Budapest, 25–56.
- Fónagy Zoltán 1999. Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. *Századok*, (133) 6. 1141–1191.
- Freudenberger, Hermann 1981. Die proto-industrielle Entwicklungsphase in Österreich. Proto-Industrialisierung als sozialer Lernprozeß. In Herbert Mathis (Hrsg.): *Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus.* Duncker & Humboldt, Berlin, 355–381.
- Fülöp, Éva 1995. Angaben zur Besitzgeschichte des fürstlichen Zweiges der Familie Esterházy in der Feudalzeit. In *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene.* (Burgenländische Forschungen Sonderband XVI.) Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abteilung XII/2 (Landesarchiv und -bibliothek), Eisenstadt, 84–97.
- Für Lajos 1972. Jobbágyföld – parasztföld. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I–II.* második kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, I. 33–153.

- Für Lajos–Pintér János (szerk.) 1989. *Magyar agrártörténeti életrajzok. R–ZS Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.*
- Fürst, Karl 1847. *Versuch über den Weinbau und Weinhandel der Oedenburger Gespannschaft im Königreiche Ungarn.* Kultschar'sche Buchdruckerei, Oedenburg.
- Gaál Jenő 1902. *Berzeviczy Gergely élete és művei.* (Magyar Közgazdasági Könyvtár 1.) Politzer Zsigmond és fia, Budapest.
- Galgóczy Károly 1843. Utazási közlések. Magyaróvár. *Magyar Gazda*, 83. 1318–1326.
- Galgóczy Károly 1855. *Magyarország-, a Szerbovajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticaja.* Szerzői kiadás, Pest.
- Galgóczy Károly (szerk.) 1879. *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. A hazai mezőgazdaság előmozdítása s az e célra alakított egyesület sikere körül szerzett érdemek hálás emlékezetben tartására.* OMGE, Budapest.
- Gálosi Soma 1925. *Mosoni emlékek. Alt-Wieselburg.* A Mosonvármegye Könyvnyomdája, Magyaróvár.
- Gigl, Alexander 1865. *Geschichte der Wiener Marktordnungen. Vom Sechszehnten Jahrhundert an bis zu Ende des Achtzehnten.* Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien.
- Glósz József 2009. Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében. *Korall*, 36. 119–140.
- Gold, Hugo 1970. *Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes.* Olamenu, Tel Aviv.
- Gombocz Endre 1940. Wierzbicki Péter élete. *Természettudományi Közlöny*, II. pótfüzet 59–61.
- Grailich, Andreas 2004 [1818]. *Moson vármegye leírása.* Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr.
- Groner, Richard 1965. *Wien wie es war.* Vollständig neu bearbeitet und erweitert von Dr Felix Czeike. Fritz Molden, Wien–München.
- Grosina, Helmut 1984. Aspekte des Beziehungsgefüges Mensch–Raum am Neusiedler See. In *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst.* (Burgenländische Forschungen. Sonderband VII.) Eisenstadt, 117–125.
- Gunst Péter 1987. *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 1) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Gürtler, Wolfgang 1993. Házkutatás Észak-Burgenlandban. A kutatás mai állása. In Perger Gyula–Cseri Miklós (szerk.): *A Kisalföld népi építésze. A Győrött 1993. május 24–25-én megrendezett konferencia anyaga.* Szentendre–Győr, 215–228.
- Győri Róbert 2005. *A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig).* Doktori disszertáció. ELTE TTK.
- Győri Róbert 2006a. Bécs kapujában. Területi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall*, 24–25. 231–250.
- Győri Róbert 2006b. A történeti régió fogalma. *Comitatus*, (16.) 5. 5–13.
- Győri Róbert – Jankó Ferenc 2009. Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között. *Soproni Szemle*, (63.) 2. 218–238.

- Haberlandt, Arthur 1935. *Volkskunde des Burgenlandes. Hauskultur und Volkskunst.* (Österreichische Kunsttopographie XXVI.) Rudolf M. Rohrer, Baden bei Wien.
- Haeufler, Vinzenz Joseph 1846. *Sprachenkarte der österreichischen Monarchie sammt erklärender Übersicht der Völker dieses Kaiserstaates, ihrer Sprachstämme und Mundarten, ihrer örtlichen und numerischen Vertheilung.* Gustav Emich, Pest.
- Hajdu Lajos 1986a. A közép- és alsófokú iskolák ellenőrzése Magyarországon a felvilágosult abszolútizmus időszakában, 1776–1790. *Levéltári Közlemények*, 1. 3–56.
- Hajdu Lajos 1986b. Népiskolai szerződések Magyarországon a felvilágosult abszolútizmus időszakában, 1770–1795. In *Somogy Megye Múltjából*, 17. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 159–197.
- Hajnal István 1939. Történelem és szociológia. *Századok*, (73.) 1. 1–32; 2. 137–166.
- Hajnal István é. n. [1942]. Az osztálytársadalom. In Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*, V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 165–200.
- Haller János 1998 [1941]. *Mosonvármegye történelmi földrajza.* (Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek IX.) Mosonmagyaróvár.
- Halmai János 1969. Adatok Wierzbicki Péter életrajzához. *Botanikai Közlemények*, 3. (november) 133–138.
- Hannibal József 1877. A hanyaságról. *Sopron*, 13. (márc. 31.) 2–3.
- Hármas Kis-tükör 1847. *Hármas Kis-tükör, melly a' Magyar Királyi Birodalomnak az az Magyar Országnak és hozzá kapcsolt egyéb részeinek I. földleírását, II. mostani polgári állapotját 's III. a' magyar nemzet régi és újabb történetét, tanuló ifjak számára hiven ábrázolja.* Trattner és Károlyi, Pest.
- Harrach, Otto Graf 1906. *Rohrau. Geschichtliche Skizze der Grafschaft mit besonderer Rücksicht auf deren Besitzer*, I. 1240–1688. Selbstverlag, Gerold & Co., Wien.
- Häusler, Wolfgang 1980. Von der Manufaktur zum Maschinensturm. Industrielle Dynamik und sozialer Wandel im Raum von Wien. In Renate Banik-Schweitzer et al.: *Wien im Vormärz.* Verein für Geschichte der Stadt Wien – Kommissionsverlag Jugend und Volk Wien–München, Wien, 32–56.
- Hebenstreit, Wilhelm 1836. *Der Fremde in Wien und der Wiener in der Heimath. Möglichst vollständiges Auskunftsbuch für den Reisenden nach Wien und während seines Aufenthalts in der Residenz; auch genaue Anzeige allesdessen, was für Fremde und Einheimische in Wien sehenswerth und merkwürdig ist.* 3. Aufl. Karl Armbruster, Wien.
- Hecke, W. [Wenzel] 1861a. *Die Landwirtschaft der Umgebung von Ungarisch-Altenburg und die landwirtschaftliche Lehranstalt daselbst.* Wilhelm Braumüller, Wien.
- Hecke [Wenzel] 1861b. Vázlatok Mosonmegye gazdasági állapotairól. *Gazdasági Lapok*. 663–665, 678–681, 692–696, 774–776.
- Hegedűs Antal 1994. Az adóeltitkolás nagysága a későfeudális kori összeírásokban. In *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 5.) Békés Megyei Levéltár, Gyula, 55–63.
- Hegedűs Zoltán 2001. Moson vármegye levéltárának története a kezdetektől az államosításig. *Levéltári Szemle* 2001. 3. 56–74.

- Heindl, Waltraud–Saurer, Edith (Hrsg.) 2000. *Grenze und Staat. Pfaßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar.
- Heintl, Franz Ritter von 1808–1835. *Die Landwirthschaft des österreichischen Kaiserstaates*, I–V. Szerzői kiadás, Wien.
- Hillinger, Franz 1977. *Reformation und Rekatholisierung in der Herrschaft Ungarisch-Altenburg (unter besonderer Berücksichtigung des heute zu Österreich gehörenden Anteils)*. Dissertation – ÖNB. Universität Wien.
- Hinrichs, Ernst 1985. Zum gegenwärtigen Standort der Landesgeschichte. In *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte*. (57) August Lax, Hildesheim, 1–18.
- Hitschmann, H. Hugo 1865. *Verzeichniss der Lehrer und Studierenden der erzherzoglichen landwirthschaftlichen Bildungsanstalt und der k. k. höheren landwirthschaftlichen Lehranstalt zu Ungarisch-Altenburg 1818–1848 und 1850–1864*. Alexander Czéh, Ungarisch-Altenburg.
- Hofer Tamás 1975. Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia*, 2–3. 398–413.
- Hoffmann, Robert 1984. *Entwicklung und Funktionwandel landwirtschaftlicher Gutsbetriebe im nordöstlichen Burgenland*. Diplomarbeit – ÖNB. Wirtschaftsuniversität Wien.
- Hokr, Leopoldine 1984: *Pottendorf. Historische Studien zur Arbeit, Kultur und Lebensweise einer Industriearbeitergemeinde im 19. Jahrhundert*, I–II. Dissertation – ÖNB. Universität Wien.
- Homma, Josef Karl 1957. Zur Entwicklung des Urbarialwesens im burgenländischen Raum. In *Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs*, V. Oberösterreichisches Landesarchiv, Linz, 340–386.
- Homma, Josef Karl 1964. Die Besiedlung des Burgenlandes und die Ausbildung der deutsch-magyarischen Sprachgrenze. In *Südostdeutsches Archiv*, VII. 160–171.
- Homolyai Rezső 1938. Adókezelésünk Mária Terézia korában. *Városi Szemle*, 1. 79–85.
- Horváth Gergely Krisztián 2000. A parasztpolgárosodás két lehetséges útja. 18–20. század, 2. *Szociológiai Figyelő*, 1–2. 188–203.
- Horváth Gergely Krisztián 2002. 'Honisme' és 'statistica', 1819–1848. *Új Mandátum*, Budapest.
- Horváth Gergely Krisztián 2007. Urbériség és börtönügy. Moson vármegye kéziratos statisztikai kimutatása 1847-ből. In *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*, 45/1. Győr, 237–264.
- Horváth József 2003. „Falumonográfiák” Győr-Moson-Sopron megyében, 1989–2002. *Acta Papensia*, 1–2. 33–67.
- Horváth László 2001. Napóleon hadmérnökeinek magyarországi jelentései. In *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*, 39. Győr, 435–468.
- Horváth Mihály 1840. *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt*. Magyar Királyi Egyetem, Buda.
- Horváth Róbert 1972. *A statisztikai módszer és elmélet kérdései Berzeviczy Gergely műveiben*. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest.

- Horváth Zita 2001. *Paraszti vallomások Zalában I. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában.* (Zalai Gyűjtemény 51.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.
- Humpel, M. C. 1869. *Statistische Tabelaus über die Bewegung der Bevölkerung, über die wichtigsten Lebensmittelpreise, über die Erwerb-, Einkommen- und Hauszinssteuer-Verhältnisse in der K. K. Reichs- Haupt- und Residenzstadt Wien vom Jahre 1810 bis 1861.* A. Hensinger, Wien.
- Instruction é. n. [1807]. *Instruction, Nach welcher die königl. Ungarischen Dreyßigst-Aemter, wie auch die Subsidia-Dreyßigst-Amtirungen vom 1sten November 1807 angefangen, die Quartaligen Dreyßigst-Gefälls-Rechnungen zu legen haben.* k. n., h. n.
- Iváncsics Nándor 1958. Soproni hetivásárok 1830 körül. *Soproni Szemle*, (XII.) 4. 346–351.
- Ivánfy Ede é. n. *Magyar Óvár tanügyi és közmivelődési tekintetben.* 32. M. Óvár tanintézetei. Jelzet nélküli kéziratmásolat a mosonmagyaróvári levéltárban.
- Izdenczy, Joseph 1797 [1777]. Unmaafgebliche Gedanken über das dermalen im Königreiche Ungern bestehende Contributions-System. In Grellmann, H. M. G. (Hrsg.): *Statistische Aufklärungen über wichtige Theile u. Gegenstände der österreichischen Monarchie*, III. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 537–568.
- Jäck [Heinrich Joachim] 1822. *Wien und dessen Umgebungen.* (Jäck [Heinrich Joachim] – Heller [Joseph]: *Reise nach Wien, Triest, Venedig, Verona und Innsbruck, unternommen im Sommer und Herbste 1821*, I.) Landes-Industrie-Comptoir, Weimar.
- Jeddy Péter 1905. Vizi-vadászat Moson vármegyében. *Vadász-Lap*, 25. 300–302.
- Kacsokovics Lajos 1837. A Gazdasági Egyesület' támadása, története, 's jelen állapota. *Gazdasági Tudósítások*, 1. 1–68.
- Kállay, István 1984. Ungarisch-Altenburg–Halbturn, ein Fiedeikommiß Marie Christines, der Lieblingstochter Maria Theresias. In Mraz, Gerda (Hrsg.): *Maria Theresia als Königin von Ungarn.* (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte X.) Eisenstadt, 37–50.
- Kállay István 1985. *Úriszéki bíraskodás a XVIII–XIX. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kanyar József 1970. Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében, 1770–1789. In *Somogy megye múltjából*, 1. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 55–92.
- Kaposi Zoltán 2000. *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata.* Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán 2001. A magyarországi nagybirtokrendszer változásai, 1700–1945. In *Somogy Megye Múltjából*, 32. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 95–119.
- Károlyi Zoltán 1955. A Hanság és a Fertő tó rendezési kérdéseinek fejlődése. *Vízügyi Közlemények*, 291–332.
- Kautz Gyula 1866. *Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika.* Heckenast Gusztáv, Pest.
- Kenyeres István 2004. Királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században. *Századok*, (138.) 5. 1103–1148.

- Kenyeres István 2008: *Uradalmak és végoáarak. A kamarai birtokok és a törökellenes honvédelem a 16. századi Magyar Királyságban.* (Habsburg történeti monográfiák 2.) Új Mandátum, Budapest.
- Kettinger Gyula–Nagy Frigyes–Tímár Lajos 1991. *A magyaróvári nagybirtok története.* Tartalom Kft., Budapest.
- Kis József [Kis József] 1817. *A Fertő tavának geographiai, historiai, és természeti leírása 1797-ben.* In Rummy Károly György (szerk.): *Monumenta Hungarica az az magyar emlékezetes írások*, I. Trattner János, Pest, 337–423.
- Kiss József [Kiss József] 1833. Sopron Vármegye Esmértetése. *Tudományos Gyűjtemény*, 1. 5–41.
- Kiszeli Lajos é. n. [2008]. *Lébény könyve. A nagyközség történetének időrendi áttekintése a kezdetektől 2006-ig.* Lébény Nagyközség Önkormányzata, h. n. [Lébény].
- Kleiner, Rudolf, 1993. *Der vergessene Heideboden: St. Johann und St. Peter.* Eigenverlag, Donnerskirchen.
- Klenner, Franz Wilhelm 1835–1836. *Allgemeiner Zoll-Tarif für den österreichischen Kaiserstaat*, I–II. 4. Aufl. I. *Allgemeiner Zoll-Tarif für die aus dem Auslande in sämtliche Provinzen eingehenden, und aus dem Inlande in das Ausland ausgehenden Waaren; so wie für die aus den, zum Königreiche Ungarn gehörigen, in die österreichisch-deutschen und italienischen Provinzen ein- und aus diesen nach Ungarn ausgeführt werdenden Gegenstände.* (1835.) II. *Theil des allgemeinen Zoll-Tariffes für den Oesterreichischen Kaisersaat, oder alphabetische Uebersicht der Oesterreichischen Zollvorschriften, der Quarantaine- oder Contumanz-Ordnung und anderen Verordnungen und Notizen.* (1836.) Königlich-Kaiserliche Hof- und Staats-Aerial-Druckerey, Wien.
- Klier, Karl M. 1958. Das Liedebuch der Theresia Sattler aus Andau, Bez. Neusiedler am See. In uő: *Drei handschriftliche Liederbücher aus dem Burgenland.* (Burgenländische Forschungen 38.) Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 52–70.
- Klose, Carl Josef 1855. *Bruck an der Laitha vom Anfange der historischen Kenntniß bis auf die gegenwärtige Zeit und seine Merkwürdigkeiten.* Prandel & Meyer, Wien.
- Knittler, Herbert 1974. A polgári települési szerkezet fejlődési tendenciái az ausztriai – nyugat-magyarországi határtérségben. In *Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozium „Mogersdorf”* 4. 1972, Kőszeg. *A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése és jelentősége a 16–19. században.* Vas Megye Tanácsa Művelődésügyi Osztálya, Szombathely, 63–108.
- Knittler, Herbert 1993. Zwischen Ost und West. Niederösterreichs adelige Grundherrschaft 1550–1750. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, (4.) 2. 191–217.
- Kogutowicz Károly 1936. *Dunántúl és Kisalföld írásban és képen*, II. Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, Szeged.
- Kohl, J. G. 1842. *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, I–V. Arnoldische Buchhandlung, Dresden und Leipzig.
- Koll, Malachias 1834. *Das Stift Heiligenkreutz in Oesterreich V.U.W.W. mit den dazu gehörigen Pfarreyen und Besitzungen sammt dem vereinigten Stifte St. Gotthardt un Ungarn.* Fr. Beck'sche Universitäts Buchhandlung, Wien.

- Kolosváry Péter 1829. Soprony szabad Királyi Város' Nemes Tanácsának tisztelete. A' Sopronyi héti vásárok' leírását foglalván magában. *Mezei Gazdák Barátja*, V. darab 21. (1829. szeptember 10.) 321–329.
- Komlos, John 1990. *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században*. Maecenas, Budapest.
- Komlosy, Andrea – Bůžek, Václav – Svátek, František (Hg.) 1995. *Kulturen an der Grenze. Waldoiertel – Weinviertel – Südböhmen – Südmähren*. Promedia Druck- und Verlagsgesellschaft m.b.H., Wien.
- Kopetz W. Gustav 1829–1830. *Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde, oder systematische Darstellung der gesetzlichen Verfassung der Manufacturs- und Handelsgewerbe in den deutschen, böhmischen, galizischen, italienischen und ungarischen Provinzen des österreichischen Kaiserstaates*, I–II. Friedrich Volke, Wien.
- Koppány Tibor 2000. A gátai számadáskönyvek: adatok egy 17. század eleji dunántúli uradalom építkezéseihez. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1–2. 145–160.
- Korabinsky, Johann Mathias 1786. *Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn in welchen die vorzüglichsten Oerter des Landes in alphabetischer Ordnung angegeben, ihre Lage bestimmt und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nützlich sind, vorgestellt werden*. Weber und Korabinskyscher Verlag, Pressburg.
- Korizmic László 1845. *Levelek a' rétöntözés érdekében*. Magyar Királyi Egyetem, Buda.
- Kósa László é. n. [1995]. A parasztság polgárosulása Magyarországon. In Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I/2. A reformkortól az első világháborúig. Szöveggyűjtemény*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 226–239.
- Kósa László 1998. *Paraszti polgárosodás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon, 1880–1920*. Planétás, Budapest.
- Kosch, David 1841. Materialien zu einer Beschreibung der erzherzoglich Carl'schen Herrschaft Ungarisch-Altenburg im Wieselburger Comitate in Ungarn. *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*, 49. 385–388.
- Kossuth Lajos 1844. Jutalmazások 's gazdaképző intézet (vezércikk). *Pesti Hírlap*, 329. (febr. 25.) 129–130.
- Köbli József 1985. „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk? *Medvetánc*, 2–3. 17–38.
- Kögl János Szeverin 1941. *Mosonmegyei német kéziratok énekeskönyvek*. (Német néprajztanulmányok IV.) Budapest.
- Kölcsey Ferenc 1886 [1838]. A magyaróvári gazdasági intézet rövid ismertetése. In *Kölcsey Ferenc minden munkái*, V. 3. kiad. Franklin Társulat, Budapest, 260–270.
- Kövér Fidél József 1930. *A Hanság földrajza*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, Szeged.
- Krapf, Franz Philipp 1844. *Handbuch zur Zoll- und Staats-Monopols-Ordnung*, I–II. 2. Aufl. Wagner'sche Buchhandlung, Innsbruck.

- Krickel, Adalbert Joseph 1830–1831. *Fußreise durch den größten Theil der österreichischen Staaten in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829, und zwar: durch Ungarn, Siebenbürgen, die Militärgränze fast in allen Theilen, sammt einem Ausfluge in die Wallchei, Triaul, das Küstenland, ganz Oberitalien und Tirol, Salzburg und Oesterreich ob, und unter der Ens. In wissenschaftlicher und gemeinnütziger Hinsicht, I–III.* M. Chr. Adolph, Wien.
- Kriedte, Peter – Medick, Hans – Schlumbohm, Jürgen 1977. *Industrialisierung vor der Industrialisierung: gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Kropf, Rudolf 1972. Agrargeschichte des Burgenlandes in der Neuzeit. Von Beginn des 16. Jahrhunderts bis zur Aufhebung der Grundherrschaft im Jahre 1848. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, (20.) 1. 3–22.
- Kulcsár Imre 1963. Adatok Moson megye feudális korának egészségügyi történetéhez. In *Communicationes ex bibliotheca historiae Medicae Hungaricae. Medicina*, Budapest, 82–259.
- Kulcsár Krisztina 2002. A helytartói státus. Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és évtizedei Magyarországon. *Aetas*, 1. 51–66.
- Láng Lajos 1902. *A vámpolitika az utolsó száz esztendőben.* Politzer Zsigmond és fia, Budapest.
- Lengyel Alfréd 1943. *Mosonmegye 1754-ben igazolt nemes családjai. „Mosonvármegye”* könyvnyomdája, Mosonmagyaróvár.
- Levi, Giovanni 2001. *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Osiris, Budapest.
- Lexicon locorum 1773. *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása.* Kiadja a Magyar Békeküldöttség. Hornyánszky, Budapest, 1920.
- Lid was hot 1796. *Lid [Lied] was hot auf di Karoli-Tag ein ungarischi Heubauer zu Wien sungen.* Auf Kosten des vormahligen Buchdruckers Welmar, Wien.
- Lukács Károly 1953. Adatok a Fertő és a Rábaköz halászatának történetéhez. *Ethnographia*, 282–290.
- Magda Pál 1819. *Magyar országnak és a' határ örző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása.* Trattner János, Pest.
- Mager, Wolfgang 1988. Protoindustrialisierung und Protoindustrie. Vom Nutzen und Nachteil zweier Konzepte. *Geschichte und Gesellschaft*, (14.) 3. 275–303.
- A magyar egyenesadók 1895. *A magyar egyenesadók történeti fejlődése.* Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, Budapest.
- Magyar törvénytár 1526–1608. *Magyar törvénytár. 1526–1608. évi törvény-cikkek.* Franklin-Társulat–Révai Testvérek, Budapest, 1899.
- Magyar törvénytár 1657–1740. *Magyar törvénytár. 1657–1740. évi törvény-cikkek.* Franklin-Társulat – Révai Testvérek, Budapest, 1900.
- Magyar törvénytár 1740–1835. *1740–1835. évi törvény-cikkek.* Franklin-Társulat, Budapest, 1901.
- Magyar törvénytár 1836–1868. *Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvény-cikkek.* Franklin-Társulat, Budapest, 1896.
- Magyarország terjedelme 1865. *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Hivatalos adatok szerint a Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartótanács rendeletéből kimutatva.* Magyar királyi egyetemi nyomda, Buda.

- Magyarország természeti ritkaságai 1814. Németből fordította Tanárky Mihály. Fűskúti Landerer örökösei, Pozsony–Pest.
- Magyarország helységnévtára 1993. *Magyarország történeti helységnévtára. Moson megye, 1773–1808.* Szerk.: Szaszkoné Sin Aranka. KSH Könyvtár, Budapest.
- Major Pál 1868. *Moson megye állam-rajza.* Czéh Sándor, Magyaróvár.
- Major Pál 1878. *Mosonmegye monographiája I.* Czéh Sándor, Magyaróvár.
- Major Pál 1886. *Mosonmegye monographiája II.* Czéh Sándor, Magyaróvár.
- Mályusz Elemér 2003. A reformkor nemzedéke. In uő: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok.* Szerk.: Soós István. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 425–463.
- Manherz Károly–Boross Marietta [Lang, Johann Anton] 1991. *A Mosonszentjánosi kódex.* Vál.: Manherz Károly, ford.: Stang Mária. Pytheas, Budapest.
- Manherz, Karl 1979. Der Heideboden – Die Heidebauern. In *Beiträge zur Volkskunde der Ungardeutschen 2.* Tankönyvkiadó, Budapest, 43–73.
- Mathis, Franz 1985. Städte und Märkte zur Zeit der Frühindustrialisierung. In Zöllner, Erich (Hrsg.): *Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte.* Österreichischer Bundesverlag, Wien, 69–84.
- Matis, Herbert 1982. Die Ansätze der Industrialisierung im Wiener Becken. In Feigl, Helmut–Kustering, Andreas (Hrsg.): *Die Anfänge der Industrialisierung Niederösterreichs. Vorträge und Diskussionen des zweiten Symposiums des Niederösterreichischen Institutes für Landeskunde Reichenau an der Rax, 1–3. Oktober 1981.* (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 4.) Selbstverlag des NÖ Institutes für Landeskunde, Wien, 82–120.
- Matis, Herbert 1991. Protoindustrialisierung und „industrielle Revolution“ am Beispiel der Baumwollindustrie Niederösterreichs. In Komlosy, Andrea (Hrsg.): *Spinnen – Spulen – Weben: Leben und Arbeiten im Waldviertel und anderen ländlichen Textilregionen.* Waldviertler Heimatbund, Krems–Horn, 15–48.
- Matis, Herbert 2006 [1966]. Über die sozialen und wirtschaftlichen Verhältnisse österreichischer Fabriks- und Manufakturarbeiter um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. In uő: *Von der frühen Industrialisierung zum Computerzeitalter. Wirtschaftshistorische Wegmarkierungen.* Hrsg.: Natmeßing, Charlotte–Bachinger Karl. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1–38.
- Medick, Hans, 1989. A protoindusztriális családi gazdaság: a háztartás és a család strukturális funkciói a paraszttársadalom ipari kapitalizmussá válása során. In *A háztartás a gazdaság „örök” intézménye.* (Szociológiai füzetek 48.) ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 49–60.
- Melville, Ralph 1981. Grundherrschaft, rationale Landwirtschaft und Frühindustrialisierung. Kapitalistische Modernisierung und spätf feudale Sozialordnung in Österreich von den theresianisch-josephinischen Reformen bis 1848. In Herbert Matis (Hrsg.): *Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus.* Duncker & Humboldt, Berlin, 295–313.

- Mendels, Franklin 1977. Landwirtschaft und bäuerliches Gewerbe in Flandern im 18. Jahrhundert. In Kriedte, Peter–Medick, Hans–Schlumbohm, Jürgen: *Industrialisierung vor der Industrialisierung: gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 325–349.
- Mendels, Franklin 1982. Proto-indusztrializáció: elmélet és gyakorlat. *Világ-történet*, 3. 80–117.
- Mérei Gyula 1935. A bécsi kormány gyáripolitikájának alapelvei Magyarországon 1790 és 1815 között. In Miskolczi Gyula (szerk.): *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, V. Budapest, 174–191.
- Mérei Gyula 1948. *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon, 1790–1848*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.
- Mérei Gyula 1951. *Magyar iparfejlődés, 1790–1848*. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest.
- Mérei Gyula 1981. A magyar királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790–1848 között. *Századok*, (115.) 3. 463–521.
- Mérei Gyula 1983 [1980]. Magyarország gazdasága, 1790–1848 – A piaci viszonyok. In uő (főszerk.): *Magyarország története, 1790–1848*, I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 245–282.
- Mészáros István 1980. A népiskolák reformkori tanévbeosztása a pécsi egyházmegyében. *Vigilia*, (45.) 3. 194–199.
- Mihály Ferenc 1979. Magyaróvár kiváltságos mezőváros harca kiváltságai megtartásáért a XVII–XVIII. század fordulóján. In Gecsényi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez*. Győr–Sopron megyei 1. sz. Levéltár, Győr, 71–89.
- Mihály Ferenc 2004. *Érdekességek a 650 éves Magyaróvár történetéből*. Széchenyi Polgári Kör, Mosonmagyaróvár.
- Mikoletzky, Hanns Leo 1961. *Kaiser Franz I. Stephan und der Ursprung des Habsburgisch-Lotharingischen Familienvermögens*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
- Mitterauer, Michael 1986. Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum. In Ehmer, Josef–Mitterauer, Michael (Hrsg.): *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 185–323.
- Mitterauer, Michael 1992. *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*. (Kulturstudien Bibliothek der Kulturgeschichte 26.) Böhlau, Wien–Köln–Weimar.
- Mohl Adolf 1915. *Horvátok bevándorlása 1533-ban*. Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, Budapest, 1915.
- Mosser, Alois 1981. Proto-Industrialisierung. Zur Funktionalität eines Forschungsansatzes. In Herbert Matis (Hrsg.): *Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufklärten Absolutismus*. Duncker & Humboldt, Berlin, 383–410.
- Mosser, Alois 1982. Protoindustrialisierung – Epoche der Modernisierung? In Feigl, Helmut–Kustering, Andreas (Hrsg.): *Die Anfänge der Industrialisierung Niederösterreichs. Vorträge und Diskussionen des zweiten Symposiums des Niederösterreichischen Institutes für Landeskunde Reichenau an der Rax*,

- 1–3. *Oktober 1981.* (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 4.) Selbstverlag des NÖ Institutes für Landeskunde, Wien. 35–58.
- Nagy Frigyes Dr. 2005. *Denglázi Wittmann Antal (1770–1842) a reformkor tudós mezőgazdásza, a magyaróvári agrár-felsőoktatás megteremtője.* k. n., Mosonmagyaróvár.
- Nagy István 1971. *A magyar kamara, 1686–1848.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy Lajos 1970. Moson megye. In Felhő Ibolya (szerk.): *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, I. Dunántúl.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 156–173.
- Neuberger, Johann é. n. [1989]. *Das war Zanegg. Ein altes deutsches Bauerndorf auf dem Heideboden bei Wieselburg in Westungarn.* k. n., h. n.
- Nitsch Mátyás 1913. *A dunántúli németiség.* (Nemzetiségi ismertető könyvtár II.) K. n., h. n.
- Nitsch, Mathes [Mátyás] 1912–1913. Die deutschen Heidebauern in Ungarn. Ein ethnographischer Versuch. *Die Karpathen. Halbmonatschrift für Kultur und Leben*, (6.) Oktoberheft/1. 16–22; Oktoberheft/2. 59–61; Novemberheft/1. 82–92; Novemberheft/2. 117–126; Dezemberheft/2. 184–189; Januarheft/1. 219–221; Februarheft/2. 318–319; Märzheft/1. 347–349; Aprilheft/1. 404–415; Maiheft/1. 475–478; Juniheft/1. 537–541.
- Nützliches 1792. *Nützliches Adreß- und Reisebuch oder Archiv der nöthigsten Kenntnisse von Wien für reisende Fremde und Inländer.* Joseph Gerold, Wien.
- Nyitra-Zerdahely Lőrinc 1834. *Intézkedés vagy is mit kell tenni magyar hazánkban szegény adózó népünk fölsegítésére.* 1. füzet. *Adó, tized, vontatás, katonatartás, vármegyék költségei.* Fűskúti Landerer, Pest.
- Orosz István 1972. A differenciálódás és kisajátítás. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–145.
- Orosz István 1973. Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In Rácz István (szerk.): *Hajdúnánás története.* Hajdúnánás, 89–208.
- Otruba, Gustav 1971. Industrialisierung und Volkskultur im pannonischen Raum. In Gaál, Károly (Hrsg.): *Ethnographia Pannonica. Sozialhistorische und ethnologische Studien zum pannonischen Raum.* (Burgenländische Forschungen 61.) Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 34–44.
- Ottenthal, Philipp Otto von 1828. *Der Hausier-Handel in Oesterreich.* Verlag der kaiserlich-königlichen privilegierten akademischen Kunst-, Musik- und Buchhandlung, Linz.
- Pabst, H[enrik] W[ilhelm] 1853. *A mezőgazdaság tankönyve, II/1. A mezőgazdasági háziállat-tenyésztés.* Ford.: Lónyai Gábor. Emich Gusztáv, Pest.
- Paládi-Kovács Attila 1979. *A magyar parasztság rétgazdálkodása.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pálffy Ilona 1934. Győr szabad királyi város az 1828. évi összeírás megvilágításában. *Magyar Statisztikai Szemle*, 5. 367–376.
- Pálffy Ilona 1936. Veszprém város adózó lakossága az 1828. évben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 5. 384–397.
- Pálffy Ilona 1938. Székesfehérvár szabad királyi város 1828-ban. *Magyar Statisztikai Szemle*, 3. 237–247.

- Palotay Ferenc, ifj. 1940. A Kisalföld közúti közlekedésföldrajza. *Magyar Közlekedési Szemle*, 8. 15–20.
- Papsy László 1869. *A talajkimerülés befolyása az államok életére. Különös tekintettel Magyarország jövőjére.* Ráth Mór, Pest.
- Pardoe, Julia 1842. *Ungarn und seine Bewohner und Einrichtungen in den Jahren 1839 und 1840*, I–II. Philipp Reclam jun., Leipzig.
- Paul, Hans 1999. *Zur Geschichte des Volksschulwesens im burgenländisch-westungarischen Raum vom 17. Jahrhundert bis 1921.* (Burgenländische Forschungen 78.) Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 1999.
- Péchy Béla 1912. A Lajta szabályozása. *Vízügyi Közlemények*, 6. (nov.–dec.) 229–233.
- Perschy, Jakob Michael 1999. „Echter” Heubauer und „falscher” Krowod. Das letzte Projekt des Volksliedforschers Karl Magnus Klier. In *Archivar und Bibliothekar. Bausteine zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Johann Seedoch zum 60. Geburtstag.* (Burgenländische Forschungen Sonderband XXII.) Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 330–335.
- Pezzl, Johann 1820. *Beschreibung der Haupt- und Residenz-Stadt Wien.* 5. Aufl. Carl Armbruster, Wien.
- Pierenkemper, Toni 2002. Zur Bestimmung und Begrenzung historischer Wirtschaftsräume für die Industrialisierungsforschung. In uő. (Hg.) *Die Industrialisierung europäischer Montanregionen im 19. Jahrhundert.* Franz Steiner, Stuttgart, 3–15.
- Polány István 1936. *Nyugatmagyarország néprajzi története*, I. (Különlenyomat a *Vasi Szemle* 1935–1936. évfolyamából.) Magyar Nemzeti Szövetség.
- Polány István 1938. *Nyugatmagyarország néprajzi története*, II. *Német telepedések.* (Különlenyomat a *Vasi Szemle* 1937–1938. évfolyamából.) Magyar Nemzeti Szövetség.
- Polány István 1943. *Nyugatmagyarország néprajzi története*, III. *A szatmári békétől, 1711-től napjainkig; A nyugatmagyarországi horvát telepítések.* (Különlenyomat a *Dunántúli Szemle* 1938. és 1943. évfolyamából.) Magyar Nemzeti Szövetség.
- Pollák Miksa 1896. *A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a mai napig.* Franklin Társulat, Budapest.
- Posch, Fritz 1963. Die Entwicklung der steierischen Landwirtschaft seit dem Ende des 18. Jahrhunderts. In uő. (Hrsg.): *Das Bauerntum in der Steiermark.* Historischer Verein für Steiermark, Graz. 112–116.
- Pozsgai Péter 2008. Robot és vállalkozói magatartás. A jobbágyság földesúri terhei és jövedelemszerzési lehetőségei Torna megyében a 18. század végén. In Czoch Gábor–Horváth Gergely Krisztián–Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 471–507.
- Pribram, Alfred Francis 1938. *Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich.* I. Carl Ueberreuters Verlag, Wien.
- Prickler, Harald 1969. Zur Geschichte der Salpetererzeugung im burgenländisch-westungarischen Raum. *Burgenländische Heimatblätter*, 1. 19–42.

- Prickler, Harald 1974. Városok és mezővárosok a Fertő körül. In *Nemzetközi Szimpozion „Mogersdorf” 4. 1972, Kőszeg. A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése és jelentősége a 16–19. században*. Vas megye Tanácsa Művelődésügyi Osztály, Szombathely, 249–277.
- Prickler, Harald 1995. Die Grundherrschaft als wirtschaftliche Basis des Fürstenhauses Esterházy. In *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene*. (Burgenländische Forschungen Sonderband XVI.) Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abteilung XII/2 (Landesarchiv und -bibliothek), Eisenstadt, 60–83.
- Prickler, Harald 1996. Burgenlands Städte und Märkte. In Deák, Ernő (Hrsg.): *Die Städte des Burgenlandes*. (Österreichisches Städtebuch 2.) Wien, 21–36.
- Raffelsperger, Franz 1829–1830. *Der Reise-Secretär. Ein geographisches Posthandbuch für Reisende, Kaufleute, Geschäftsmänner und Postbeamte*, I–II. J. G. Heubner, J. Bermann, Wien.
- Rákóczi Tibor 1978. Adatok az 1831. évi kolerajárvány Moson megyei történetéhez. In Gecsényi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből*. Győr-Sopron Megyei Levéltár, Győr, 71–78.
- Rákóczi Tibor 1979. Moson megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. In Gecsényi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez*. Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár, Győr, 91–106.
- Rectificationis 1805. Rectificationis Portarum in Diæta A. 1802 elaboratum. In Bredetzky, Samuel (Hrsg.): *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern*, IV. Camesinische Buchhandlung, Wien, 291–296.
- Ress Imre 2008. A nyugat-magyarországi horvátok identitástudatának alakulásához a 18–20. században. Vallás és történelmi önismeret. In Császár Melinda–Rosta Gergely (szerk.): *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. (Pázmány Társadalomtudomány 10.) Loisir, Budapest–Piliscsaba, 411–426.
- Révész, Sándor 1991. *Zur Geschichte der Herrschaft Ungarisch-Altenburg mit besonderer Berücksichtigung der wirtschaftlichen Entwicklung*. Diplomarbeit – ÖNB. Universität Wien.
- Richter, Wilhelm 1844. *Wanderungen in Ungarn und unter seinen Bewohnern. Eine Beleuchtung von Ungarns moderner Stellung und Richtung*. G. Reimer, Berlin.
- Riehl, Heinrich Wilhelm 1892 [1868]. Aus dem Leithawinkel. In uó: *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik*, IV. Wanderbuch. 3. Aufl. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart, 337–376.
- Rittsteuer, Josef é. n. [1949]. *Neusiedl am See. Ein Beitrag zur Orts- und Kirchengeschichte des Burgenlandes*. Selbstverlag, Neusiedl am See.
- Rodiczky Jenő é. n. Mosonmegye. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. (Magyarország IV, 15. füzet.) 439–464.
- Rodiczky Jenő 1880. *Adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. A juhtenyésztés*. Czéh Sándor, Magyaróvár.
- Rodiczky Jenő 1894. Moson vármegyei gabona-árak 1688–1800-ig. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1. 175.
- Roth Sándor 1858. Fertő-tavi vadászatok. *Lapok a Lovászat és vadászat köréből*, 5. 75–78.

- Sandgruber, Roman 1980. Indikatoren des Lebensstandarts in Wien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In Renate Banik-Schweitzer et al.: *Wien im Vormärz*. Verein für Geschichte der Stadt Wien – Kommissionsverlag Jugend und Volk Wien, München–Wien, 57–74.
- Sandgruber, Roman 1982. *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
- Sandgruber, Roman 1995. *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. (Österreichische Geschichte. Hrsg.: Herwig Wolfram) Carl Ueberreuter, Wien.
- Sándor Pál 1968. A parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálata Moson megyében, I–II. *Statisztikai Szemle*, 4. 415–430; 5. 531–543.
- Sartori [Franz ?] 1818. Die landwirtschaftliche Lehr- und Bildungsanstalt zu Altenburg in Ungern. *Erneuerte Vaterländische Blätter für den Österreichischen Kaiserstaat*, 46. (18. Juni) 181–182.
- Sáry István 1979. Moson megye gazdasági fejlődése a reformkortól a kiegyezésig. In Gecsényi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez*. Győr–Sopron megyei 1. sz. Levéltár, Győr, 117–139.
- Saurer, Edith 1989. *Strasse, Schmuggel, Lottospiel. Materielle Kultur und Staat in Niederösterreich, Böhmen und Lombardo-Venetien im frühen 19. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Schafarzik Ferenc 1904. *A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése*. Magyar Királyi Földtani Intézet, Budapest.
- Schams Ferenc 1836. *Magyarország bortermesztését 's készítését tárgyazó folyóírás. A' szőlőbirtokosok, művesek, 's mezeigazdák számára*. Magyar Királyi Egyetem, Buda.
- Schams, Franz 1833. *Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge des ungarischen Reichs in statistisch- topographisch- naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht*, II. Verlag der Wigandschen Buchhandlung, Pest.
- Schematismus [1806/1833]. *Schematismus inclyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum cum schematismo literario eiusque indice subnexo pro anno 1806/1833*. Regis Universitatis Hungaricae [Magyar Királyi Egyetem], Buda.
- Schlumbohm, Jürgen 1994. „Proto-Industrialisierung“ als forschungstrategisches Konzept und als Epochenbegriff – eine Zwischenbilanz. In Cerman, Markus–Ogilvie, Sheilagh C. (Hrsg.): *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikzeitalter*. (Beiträge zur Historischen Sozialkunde, Beiheft 5.) Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 23–33.
- Schmidl, Adolf 1834. *Reisehandbuch durch das Erzherzogthum Oesterreich mit Salzburg, Obersteiermark und Tirol*. Reichard, Güns – Volckmar, Leipzig.
- Schmidl, Adolf 1835. *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel*. Carl Gerold, Wien.
- Schmidl, Adolf 1836. *Reisehandbuch durch das Herzogthum Steiermark, Illyrien, Venedig und die Lombardie*. Carl Gerold, Wien.

- Schmidt, Leopold 1980. *Das alte Volksschauspiel des Burgenlandes*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Schramek László Péter 2009: Adalékok a megyei adókezelés 18. század eleji gyakorlatához. *Levéltári Közlemények* (80.) 31–64.
- Schröer, Karl Julius 1858. *Deutsche Weihnachtspiele aus Ungern*. Keck und Compagnie, Leopoldstadt (Wien).
- Schubernigg, Franz 1821. Darstellung der Einführung und des Fortganges der Schafpocken-Impfungsanstalten auf den sämtlichen fürstlich Esterhazy-schen Schäfereyen. (1819) *Verhandlungen der kaiserlich-königlichen Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien*. Carl Ferdinand Beck, Wien, II. Bd. 2. Heft, 117–162.
- Schuch, Albert 2002. *Zur Geschichte der Lederfabrikation im Gebiet des heutigen Burgenlandes*. (Burgenländische Forschungen 85.) Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt.
- Schuster, Karl 1986. *Heimatbuch. St. Peter/Heideboden in Deutsch-Westungarn*. Eigenverlag, Eisenstadt.
- Schwicker, J. H. 1881. *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen. (Die Völker Oesterreich-Ungarns. Ethnographische und culturhistorische Schilderungen, III.)* Karl Prochaska, Wien–Teschen.
- Schwoner, Alfred 1905. Geschichte der Zwischenzolllinie. *Österreichische Rundschau*, IV. (August–Oktober) 235–240.
- Seidl, Michael 1834. *Bericht an die kais. königl. patriotisch-ökonomische Gesellschaft im Königsreiche Böhmen über die Herrschaft Altenburg in Ungarn und die Herrschaft Seelowitz in Mähren*. Gottlieb Haase Söhne, Prag.
- Sieghart, Rudolf 1915. *Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österreich-ungarischen Zwischenzoll-Linie*. Manzschke k. u. k. Hof-Verlags und Universitäts-Buchhandlung, Wien.
- Sittinger, Johann é. n [1995]. *Mönche, Bauern und der Wein. Ein Abschnitt aus der Mönchhofer Dorfgeschichte zum Thema Weinbau*. Eigenverlag, Mönchhof.
- Skerlecz Miklós 1914a [1802]. A Magyar Királyság földrajzi és politikai helyzetének leírása a kereskedelem szempontjából. In *Skerlecz Miklós báró művei*. (Magyar Közgazdasági Könyvtár XV.) Grill Károly, Budapest, 61–115.
- Skerlecz Miklós 1914b [1791, 1826]. A kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása. In *Skerlecz Miklós báró művei*. (Magyar Közgazdasági Könyvtár XV.) Grill Károly, Budapest, 117–278.
- Soós Imre 1973. *Heves és Külső-Szolnok megye 1772–1849. évi rovásadó összeírásai*. (Tanulmányok Heves megye történetéből 1.) Heves Megyei Levéltár, Eger.
- Sőtér Ágost 1897. *Indítvány Magyarország és Alsó-Ausztria közötti határok helyreállítására tárgyában*. Czéh Sándor, Magyaróvár.
- Spilenberg Pál 1790. *Szabad elmékedések a' Földeknek ki-mérése szerint fel-állítandó adózás' systémájának tökéletlenségéről*. Ellinger János, Kassa.
- Statisztikai adatok 1905. *Statisztikai adatok a magyar-óvári főhercegi uradalom kezeléséről, nagyságáról, beosztásáról, üzeméről és termeléséről*. Czéh Sándor, Magyaróvár.

- Steidl, Annamarie 2003. *Auf nach Wien! Die Mobilität des mitteleuropäischen Handwerks im 18. und 19. Jahrhundert am Beispiel der Haupt- und Residenzstadt.* (Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 30.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien – Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München.
- Steinbach, Peter 1981. Zur Diskussion über den Begriff der „Region“ – eine Grundsatzfrage der modernen Landesgeschichte. In *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte* (31.) Marburg, 185–210.
- Stocz, Johann Leopold 1824. *Das Königreich Ungarn, nach dessen Größe, Bevölkerung, Landesbestande, physischer Beschaffenheit, Cultur- und Handelsverhältnissen.* Wigand, Pressburg–Oedenburg.
- Stommel, Henry–Stommel, Elisabeth 1988. 1816: Das Jahr ohne Sommer. In *Vulkanismus. Naturgewalt, Klimafaktor und kosmische Formkraft.* 2. Aufl. Spektrum der Wissenschaft Verlagsgesellschaft, Heidelberg, 128–135.
- Stone, Lawrence 2006. Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról. In Gyurgyák János–Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemélet II.* Osiris, Budapest, 900–919.
- Suppan, Wolfgang 1965. Eine Liederhandschrift aus St. Peter am Heideboden (Westungarn). In *Südostdeutsches Archiv*, VIII. 152–177.
- Suppanz, Gerda 1985. *Transportsysteme im präindustriellen Wien. Kommunikationsmechanismen auf den Straßen der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* Diplomarbeit – ÖNB. Universität Wien.
- Süle Imre 1966. *Die Zwischenzolllinie in der wirtschaftspolitischen Vorstellungswelt der Wiener Hofstellen und in der öffentlichen Meinungs Ungarns.* Diss. Phil. Ms., Innsbruck.
- Szabad György 1957. *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdaságra.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó István 1940. *A magyar parasztság története.* (A Magyar Szemle Társaság Kis Könyvtára 8.) Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Szabó István (szerk.) 1972. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914.* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó Pál 2005. Régió: „meghatározott területi egység” In Nemes Nagy József (szerk.): *Régiók távolról és közelről.* (Regionális tudományi tanulmányok 12.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Földrajzi Kutatócsoport, Budapest, 7–61.
- Szakál János 1934. *A magyar tanítóképzés története.* Hollósy János, Budapest.
- Szalacsy Lajos–Meiszner Ernő 1896. *A Rábaszabályozó Társulat története és műveinek leírása az 1896. évi ezredéves országos kiállítás alkalmából.* Légrádi Testvérek, Budapest.
- Széchenyi István 1991 [1847]. Beszéd Moson vármegye Magyaróvárt tartott közgyűlésén a követi megbízólevél átvételekor. (1847. 10. 25.) In uő: *Válogatott művei*, II. 1841–1860. Szerk.: Spira György. Szépirodalmi, Budapest, 272–274.
- Szekendi Ferenc 1938. *A Hanság és a Fertő lecsapolási kísérleteinek története.* „Mosonvármegye” könyvnyomdája, Magyaróvár.
- Szekfű Gyula 2002 [1922]. A magyar bortermelő lelki alkata. In uő: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok.* Szerk.: Erős Vilmos. Osiris, Budapest, 231–292.

- Szekfű Gyula 1926. *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Szepesházy v. [Károly] – Thiele, J. C. von 1825. *Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungern, oder: historisch – statistisch – topographische Beschreibung aller in diesem Reiche befindlichen zwei und vierzig königlichen Freistädte, sechzehn Zipser Kronstädte, Jazygiens, Gross- und Klein- Kumaniens, der privilegierten Hayducken-Städte, der Berge, Höhlen, Seen, Flüsse, vorzüglichen Gesundbrunnen und des ungarischen Bergbaues; nebst einer Übersicht des ganzen Königreiches, I–II.* Carl Werfer, Kaschau.
- Szijártó M. István 2006a. A nemesi adómentesség. In uő: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről.* Universitas, Budapest, 145–161.
- Szijártó M. István 2006b. A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. In uő: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről.* Universitas, Budapest, 162–217.
- Szijártó M. István 2006c. A concursus a 18. századi politikában. In uő: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről.* Universitas, Budapest, 218–236.
- Szinnyei József 1980–1981 [1893]. *Magyar írók élete és munkái*, II. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest.
- Szirányi Péter 1989. A Moson megyei parasztbirtok néhány kérdése a XVIII–XIX. században. In Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete*, VII. *Falvak, várak és puszták a Dunántúlon, XI–XIX. század.* Az MTA Veszprémi és Pécsi Bizottságának VII. konferenciája, Veszprém, 1987. október 19–21. VEAB, Veszprém, 531–543.
- Szirányi Péter 2010. Moson mezőváros mint jobbágyközség 1700 és 1850 között. In Thullner István–Tuba László (főszerk.): *Moson évszázadai. Tanulmányok és kismonográfia Moson település és Moson vármegye múltjából a kezdetektől 1946-ig.* Mosonmagyaróvár, 118–135.
- Szontagh Jenő 1928 [1929]. A mi Mosonvármegyénk. In Ruff Andor (szerk.): *Mosonvármegye emlékkönyve.* Mosonvármegye könyvnyomdája, Magyaróvár, 52–53.
- Sztachovics Remig 1867. *Braut-Sprüche und Braut-Lieder auf dem Heideboden in Ungern.* Wilhelm Braumüller, Wien.
- Sztachovics Remig 1868. *Katholisches Gebet- und Gesangbuch für Kirche und Haus.* Mayer & Compagnie, Wien.
- Szüts Tibor 1977–1978. Győr-Sopron megye gazdasága társadalma Fényes Elek „Magyar Országnak ‘s a’ hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geográfiai tekintetben” című munkájában. In *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*, 19–20. Xantus János Múzeum, Győr, 397–409.
- Tafeln 1835. *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie* (8. Jg.).
- Tafeln 1836. *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie* (9. Jg.).
- Tafeln 1837. *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie* (10. Jg.).

- Tafeln 1842. *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie* (15. Jg.) Zusammengestellt von der kaiserl. königl. Direction der administrativen Statistik, Aus der kaiserl-königlichen Hof- und Staats-Druckerei, Wien, 1846.
- Tafeln 1843. *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1843*. (16. Jg.) Zusammengestellt von der kaiserl. königl. Direction der administrativen Statistik, Aus der kaiserl-königlichen Hof- und Staats-Druckerei, Wien, 1847.
- Tafeln 1845–1846. *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1845 und 1846*, I–II. (18–19. Jg.) Zusammengestellt von der kaiserl. königl. Direction der administrativen Statistik im k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staats-Druckerei, Wien, 1850–1851.
- Tagányi Károly 1896. Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei. 1. Vármegyék és kerületek. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 3. 110–117.
- Takács Károly 1999. Néhány észrevétel Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának legújabb kötetéhez. *Aetas* 3. 123–131.
- Thiele, J. C. v. 1833. *Das Königreich Ungarn. Ein topographisch – historisch – statistisches Rundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend*, II. Kaschau.
- Thirring Gusztáv 1886. *A Fertő és vidéke*. Különlenyomat a *Földrajzi Közlemények* 1886-iki évfolyamából. Budapest.
- Thirring Gusztáv 1903. *Népesedésünk kútforrásai a mult század első felében*. MTA, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1936. Az 1804. évi népösszeírás. *Magyar Statisztikai Szemle*, (XIV.) 1. 1–21.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. MTA, Budapest.
- Thirring Károly 1855. Esmék kis(paraszt) gazdáink nevelése tárgyában. *Gazdasági Lapok*, 13. (március 29.) 148–150.
- Thullner István 1993. *Mosony vármegye. Helytörténeti olvasókönyv. Kismonográfia*. Győr–Moson–Sopron Megyei Pedagógiai Intézet, Győr–Mosonmagyaróvár.
- Tilcsik György 2009. *Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében*. (Archivum Comitatus Castriferrei 3.) Vas Megyei Levéltár, Szombathely.
- Tiszti névtár 1845. *Magyarország és a' hozzákapcsolt részek tiszti névtára 1845^{dik} évre*. Magyar Királyi Tudományegyetem, Buda.
- Tiszti névtár 1847. *Magyarország és a' hozzákapcsolt részek tiszti névtára 1847^{dik} évre*. Magyar Királyi Tudományegyetem, Buda.
- Tobler, Felix 1979. Horvát betelepülés Moson megyébe a XVI. században. In Gecsényi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez*. Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár, Győr, 53–69.
- Tobler, Felix 1983. Die kroatische Kolonisation im Wieselburger Komitat im 16. Jahrhundert. *Burgenländische Heimatblätter*, 3. 119–142.

- Tobler, Felix 1995. Die Hochfürstlich Esterházyische Zentralverwaltung vom Ende des 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. In *Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten & Mäzene*. (Burgenländische Forschungen Sonderband XVI.) Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abteilung XII/2 (Landesarchiv und -bibliothek), Eisenstadt, 99–119.
- Tobler, Felix 2003a. A nyugat-magyarországi térség Esterházy hercegi uradalmainak összesítő lélekösszeírása 1840-ből. In Mayer László–Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 401–412.
- Tobler, Felix 2003b. Ein Bericht über den Stand der Herrschaft Ungarisch Altenburg aus dem Jahre 1746. In *Bibliothekar und Forscher. Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Norbert Frank zum 60. Geburtstag*. (Burgenländische Forschungen Sonderband XXV.) Eisenstadt, 359–375.
- Tobler, Felix 2005. *Die Fürst Esterházyischen Herrschaften des burgenländisch-westungarischen Raumes und ihre Zugehörungen vom 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Supplement zu den Burgenländischen Heimatblättern. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv/Landesbibliothek und Landesmuseum, Eisenstadt.
- Tolnai György 1964. *A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon, 1840–1849*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 34.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Árpád 2005. *Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. L'Harmattan, Budapest.
- Tóth Árpád 2009. *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Kalligram, Pozsony.
- Tóth István György 1996. *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. (Társadalom- és művelődéstörténeti Tanulmányok 17) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Tóth Tibor 1978. *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Tibor 1980. *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*. Magvető, Budapest.
- Tóth Zoltán 1991a. A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. *Századvég*, 2–3. 75–130.
- Tóth Zoltán 1991b. A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In Tóth András (szerk.): *Rendiség és polgárosodás*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 13–25.
- Tóth Zoltán 1996. A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás. In Für Lajos–Orosz István–Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Mezőgazda*, Budapest, 141–172.
- Tóth Zoltán 2000. Távlati kép a történelmi parasztságról. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 67–116.
- F Tóth Zsuzsa 1995. A Moson megyei vásárok történetéhez. In *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*, Győr, 373–382.

- Tömböly János 1939. *Vas Vármegye jobbágygazdálkodása az 1828. évi összeírás alapján*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs.
- Török János 1842. Gyászhir. [Wittmann Antal halálára.] *Magyar Gazda*, 72. (1842. szept. 08.). 1135.
- Turba, Gustav é. n. [1925.] *Neues über Lothringisches und Habsburgisches Privateigentum*. Wilhelm Braumüller, Wien–Leipzig.
- Turnbull, Peter Even 1840. *Oesterreichs sociale und politische Zustände*. J. J. Weber, Leipzig.
- Ugróczy, Michael von 1821. Der Neusiedler See (Lacus Peiso) und dessen Umgebungen. In Csaplovics, Johann (Hrsg.): *Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungern*, I. Anton Doll, Wien, 136–165.
- Újházy János 1873. *A Rába s a vele vízművileg összefüggő Rábcza, Répcze, Kisrábatorok és Marczal szabályozása és csatornázása, továbbá a Hanyság és a Fertő lecsapolása*. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest.
- Ungár László 1935. A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. *Századok*, (69.) 1. 39–60.
- Varga Imre – Borsa Károly 1970. *Wittmann Antal születésének 200. évfordulójára*. Agrártudományi Egyetem Keszthely, Mosonmagyaróvári Mezőgazdaságtudományi Kar, Mosonmagyaróvár.
- Varga István 1972. A közterhek. In Szabó István (szerk.) *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Akadémiai Kiadó, Budapest, II. 246–318.
- Varga János 1967. *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái, 1767–1849*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 41.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga János 1971. *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vári András 1990. A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle*, 1–2. 1–28.
- Vári, András 1997. Der Großgrundbesitz als Konfliktgemeinschaft. Herrschaftsbeamte ungarischer Großgrundbesitzer im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. In Jan Peters (Hrsg.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Akademie Verlag, Berlin, 253–273.
- Vári András 2004. Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó? *Korall*, 15–16. 117–144.
- Vári András 2008. A gazdák birodalma és a birodalom gazdája. Az agrárértelmiség 19. századi fejlődésének kérdése magyar és közép-európai keretben. In Czoch Gábor–Horváth Gergely Krisztián–Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 545–560.
- Vári András 2009. *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898*. Argumentum, h. n. [Budapest].
- Vosáhlo F. Lipót 1931. *Mosonmegyei német lakodalmas szokások. Összehasonlító ethnographiai tanulmány*. Moos Alajos, Dombóvár.
- Vörös Antal 1966. A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914. *Történelmi Szemle*, 2. 162–187.
- Vörös Antal 1968. *Óvár, óvár... A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

- Vörös Antal 1976. A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849–1890). In Gunst Péter – Hoffmann Tamás (szerk.): *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–152.
- Vörös Károly 1955. Az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom. *Soproni Szemle*, 3–4. 80–104.
- Vörös Károly 1960. *Das südliche Burgenland um Mitte des 18. Jahrhundert.* (Burgenländische Forschungen 42.) Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt.
- Vörös Károly 1965. Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemért, 1850–1881. In *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*, Győr, 471–491.
- Vörös Károly 1973. A parasztság útja a polgári forradalomhoz. *Történelmi Szemle*, 1–2. 208–245.
- Vörös Károly 1975. A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. *Valóság*, 10. 1–20.
- Vörös Károly 1977. A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. *Ethnographia*, 1. 1–14.
- Vörös, Károly 1984. Französische Befestigungspläne im Raum von Kittsee im Jahre 1809. In *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst.* (Burgenländische Forschungen. Sonderband VII.) Eisenstadt, 422–429.
- Vörös Károly 1988. Egy magyarországi Habsburg-család. In Heiszler Vilmos–Szakács Margit–Vörös Károly: *Photo Habsburg. Frigyes főherceg és családja.* Corvina, Budapest, 7–37.
- K. Vörös Sándor 1902. *A Magyar-óvári Magyar Királyi Gazdasági Akadémia ismertetője.* Nitsmann József könyvnyomdája, Győr.
- Walleshausen Gyula 1993. *A magyaróvári agrárfelsőoktatás 175 éve, 1818–1993.* Mosonmagyaróvár, 1993.
- Weber, Max 1982. A világvallások gazdasági etikája. In uő *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Gondolat, Budapest, 291–535.
- Weber, Max 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai, I.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Wegleitner, Alois 1973. *Die geschichtliche Entwicklung der Gemeinde Illmitz mit besonderer Berücksichtigung der Siedlungs- und Wirtschaftsgeschichte.* Dissertation – ÖNB. Universität Wien.
- Weiss, Markus 1986. Das Verhältnis von direkten und indirekten Steuern hinsichtlich ihrer Erträge und ihrer Bedeutung für den Staatshaushalt unter besonderer Berücksichtigung der Steuerträger, 1740–1847. In Otruba, Gustav–Weiss, Markus: *Beiträge zur Finanzgeschichte Österreichs, 1740–1840.* (Linzer Schriften zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 17.) Universitätsverlag Rudolf Tauner, Linz, 57–246.
- Weiss, P. Michael 1970–1971. *Die Geschichte des „Salzhauses“, des ehemaligen Kapuzinerklosters in Wieselburg – Ungarisch-Altenburg (Mosonmagyaróvár).* Nationalbibliothek, Wien.
- Wellmann Imre 1955. *A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt.* (A történettudomány kérdései 23.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Wellmann Imre 1967. *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében.* (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 3.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.
- Werbőczy István 1990. *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve.* (Az 1899-es Csiky Kálmán-féle fordításból. Latin–magyar kétnyelvű kiadás.) Budapest.
- Windisch, Karl Gottlieb von 1780. *Geographie des Königreichs Ungarn.* I–II. Anton Löwe, Preßburg.
- Winkler, Adalbert E. 1923. *Die Zisterziensen am Neusiedler-See und Geschichte dieses Sees.* Missionsdruckerei St. Gabriel, Post Mödling bei Wien.
- Wittmann, Anton 1797. *Wohlthätig dringende auf Vernunft, Natur und Erfahrung sich gründende Ermahnungen an das Landvolk. Wie die Viehseuchen auf die sicherste Weise hindangehalten, der Viehstand vermehrt und verbessert, und der Futterbau durch Fruchtbarmachung öder Gründe befördert werden könne.* Franz Josef Rötzel, Wien.
- Wittmann, Anton 1810. *Unterricht über die Bewässerung der Wiesen und Felder, nach Lombardischer Weise. Nebst Mittheilung einer sehr einfachen und zweckmäßigen Methode, den Garten- und Kartoffelbau im Großen zu betreiben. Mit beygefügter Beschreibung und Erklärung einer sehr einfachen und zweckmäßigen Bewässerungs- und Entwässerungsmaschine.* Johann Baptist Wallishausser, Wien.
- Wittmann, Anton 1821. *Erfahrungen über die Schafpocken-Impfung auf den Herzoglich Albrecht'schen Schäfereyen.* In *Verhandlungen der kaiserlich-königlichen Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien*, II. 2. Carl Ferdinand Beck, Wien, 112–116.
- Wittmann, Anton 1825. *Landwirthschaftliche Hefte zunächst für die Beamten auf den Gütern S. K. H. Erzherzogs Carl, und die Zöglinge in der landwirthschaftlichen Bildungs-Anstalt zu Ungarisch-Altenburg*, I. *Die Forstkunde, so weit selbe dem Wirthschaftsbeamten unentbehrlich ist.* Carl Ferdinand Beck, Wien.
- Wittmann, Anton 1829a. *Landwirthschaftliche Hefte*, II. *Vorbegriffe zur Landwirthschaftskunde.* 2. Aufl. Beck'sche Universitäts-Buchhandlung, Wien.
- Wittmann, Anton 1829b. *Landwirthschaftliche Hefte*, III. *Fortsetzung der Vorbegriffe.* 2. Aufl. Beck'sche Universitäts-Buchhandlung, Wien.
- Wittmann, Anton 1831 [1825]. *Landwirthschaftliche Hefte*, IV–V. 2. Aufl. Beck'sche Universitäts-Buchhandlung, Wien.
- Wittmann, Anton 1833a. *Landwirthschaftliche Hefte*, VI. *Sorge für hinlängliches Futter.* 2. Aufl. Beck'sche Universitäts-Buchhandlung, Wien.
- Wittmann, Anton 1833b. *Landwirthschaftliche Hefte*, IX. Beck'sche Universitäts-Buchhandlung, Wien.
- Wittmann, Anton 1838. *Egyik fürttye Denglátzi Wittmann Antal ur mezőgazdasági munkáinak.* Czéh Sándor, Magyaróvár.
- Wittmann, Anton 1840a [1829]. *Landwirthschaftliche Hefte VII–VIII. Sorge für hinlängliches Futter.* Fortsetzung. 2. Aufl. Carl Ferdinand Beck, Wien.
- Wittmann Antal [Anton] 1840b. [Cím nélküli hozzászólás Kuliffay Vendel Tagosztálykulcs c. munkájához.] *Ismertető*, január 19. 86–87.

- Wittmann, Anton 1841. *Landwirthschaftliche Hefte, X. Ueber eine Art Spornbau unter den Strömen zur Regulierung der Ufer und Direction der Stromstriche, auf eine äußerst leichte und wohlfeile Weise*. F. Beck'sche Universitäts-Buchhandlung, Wien.
- Wittmann, Anton 1842. *Beiträge zur Beantwortung der Frage: Wie soll man Güter-Verwaltungen deren landwirthschaftliche Culturs-Unternehmungen und ihre Erfolge beurtheilen?*, I. Alexander Czéh, Ungarisch-Altenburg.
- Wunder, Heide 1986. *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Zang, Gert 1985. *Reise in die Provinz*. In Heer, Hannes-Ullrich, Volker (Hg.): *Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung*. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 90–99.
- Zimmermann, Bernhard Hans 1950. *Reformation u. Gegenreformation bei den Kroaten im östereichisch-ungarischen Grenzraum*. (Burgenländische Forschungen 8.) Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt.
- Zimmermann, Bernhard Hans 1951. *Schwäbische Kolonien am Neusiedler See* (Burgenländische Forschungen 15.) Burgenländisches Landesarchiv – Landesmuseum, Eisenstadt.
- Zoll und Staats-Monopol-Ordnung 1835. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staats-Aerarial-Druckerei, Wien.
- Zwickl, Ludwig, sen. é. n. [2007]. *Herrschaftsgeschichte – Tadten im Mittelalter und Neuzeit*. In *Chronik Tadten. Menschen und Geschichte*. Gemeinde Tadten, Tadten, 36–59.
- Zwickl Pál 1928 [1929]. *A mi németjeink*. In Ruff Andor (szerk.): *Mosonvármegye emlékkönyve*. Mosonvármegye könyvnyomdája, Magyaróvár, 100–112.
- Zsoldos Ignác 1842. *A' szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész*. Református Főiskola, Pápa.

MELLÉKLETEK

1. Néesség és honos nyelv a mosoni és a nezsideri választókerületben 1848-ban
2. A mosoni főesperesség 1696-ban
3. Moson megye települései a Lexicon locorum (1773) tükrében
4. Az emberi civilizáció körforgásának modellje Wittmann Antal elgondolásában
5. Moson vármegye határbejáró bizottságának jelentései a Hanságban tapasztalható állapotokról 1833-ból és 1837-ből
6. Társadalom- és vagyonrangsor a Zsoldos Ignác által közölt „rovásozási kulcs” táblázat alapján
7. A dikaértékek abszolút rangsora Zsoldos Ignác alapján
8. A közmunkák felosztása az 1846-os évre
9. A vármegye településeit ért károk 1814-ben
10. Az egy tanítóra jutó iskolások száma településenként
11. A boldogasszonyi tankerület beiskolázási arányai 1847-ben
12. A halászi tankerület beiskolázási arányai 1847-ben
13. Moson vármegye elemi iskolái az 1860-as évek elején
14. Írni-olvasni tudó népesség Moson megyében 1880-ban, korcsoportok szerint
15. Moson vármegye saját kezelésű útjainak katasztere (folyó öl)
16. A magyaróvári vám 1844. október 7-én életbe léptetett tarifái
17. A mosoni polgárok levele a vármegyéhez a fuvarosok megregulázása érdekében
18. Az Alsó-Ausztriába kivitt legfontosabb 76 mezőgazdasági termék betűrendben, 1842-ben
19. A szénakivitellel kapcsolatos adatok és számítások

1. melléklet

Népesség és honos nyelv a mosoni és a nezsideri választókerületben 1848-ban

település	népesség	magyar	német nyelv	horvát
<i>mosoni választókerület</i>				
Feketeerdő	278	*		
Halászi	1 378	*		
Arak	221	*		
Kálnok	694		*	
Magyarkimle	565	*	*	*
Horvátkimle	990		*	*
Mecsér	890	*		
Szentmiklós	1 247	*		
Lébény	2 101	*	*	
Szentpéter	1 494		*	
Szentjános	2 293		*	
Pusztasomorja	978	*		
Tarcsa	1 164		*	
Tétény	952		*	
Valla	930		*	
Pomogy	1 494		*	
Bánfalu	1 542		*	
Alsóillmic	1 260		*	
Felsőillmic	428		*	
Szentandrás	857		*	
Szolnok	1 974		*	
Levél	1 106		*	
Magyaróvár	2 200	*	*	
Lucsony	180		*	
Moson	3 700	*	*	
<i>összesen</i>	<i>30 916</i>			
<i>nezsideri választókerület</i>				
Bezenye	996		*	*
Rajka	2 445		*	
Csúny	664		*	*
Oroszvár	1 472		*	*
Németjárfalu	715		*	*
Körtvélyes	840		*	*
Horvátjárfalu	582		*	*
Köpcseny	1 792		*	
Nemesvölgy	731		*	*

1. melléklet folyt.

település	népesség	magyar	német nyelv	horvát
Lajtafalu	586		*	*
Gáta	1 209		*	*
Zurány	1 224		*	
Miklósfalu	1 170		*	
Hegyeshalom	1 380		*	
Féltorony	1 654		*	
Barátfalu	1 301		*	
Boldogasszony	1 481		*	
Pátfalu	743		*	
Gáros	1 620		*	
Védeny	918		*	
Nezsider	2 260		*	
Vinten	789		*	
Nyulas	915		*	
Császárkőbánya	475		*	
Bruck-Újfalu	150		*	
Parndorf	2 000		*	*
Újfalu	1 036		*	*
<i>összesen</i>	<i>31 148</i>			
<i>a megye összesen</i>	<i>62 064 +2397 zsidó,</i>			
	<i>akiket nem számoltak ide</i>			

Forrás: MmL IVB 601c 265/1848.

2. melléklet

A mosoni főesperesség 1696-ban

település	római katolikus	evangélikus	református
Parndorf	640	–	–
Újfalu	346	–	–
Gáta	426	10	–
Lajtafalu	170	–	–
Körtvélyes	298	2	–
Horvátjárfalu	201	–	–
Köpcsény	600	87	–
Nemesvölgy	20	153	–
Oroszvár	980	20	–
Rajka	325	6	–
Item in curiis catholici	75	–	–
Item in iisdem curiis Lutherani	–	65	–
Németjárfalu	5	288	–
Bezenye	700	–	–
Szentpéter és Szentjános	510	7	–
Pusztasomorja	30	308	–
Tarcsa	14	434	–
Tétény	140	510	–
Pomogy és Valla	1 020	–	–
Bánfalu és Illmic	1 400	–	–
Gálos	120	–	–
Boldogasszony	299	–	–
Boldogasszony zsidók: 100	–	–	–
Védeny	592	–	–
Nezsider	1 100	–	–
Nyulas	500	–	–
Zurány	299	733	–
Hegyeshalom	265	364	–
Levél	169	300	–
Szolnok	800	–	–
Horvátkimle	626	–	–
Felsőkimle	190	20	–
Lébény	437	141	1
Mecsér	422	–	3
Szentmiklós	200	161	21
Magyaróvár	1 500	3	70
Halászi	35	–	565
Moson	561	–	20
Kálnok	290	–	–
Féltorony	750	–	–
Összesen	17 055	3 612	680

Forrás: Buzás 1966–1969, IV. 130–131.

3. melléklet

Moson megye települései a *Lexicon locorum* (1773) tükrében

település neve			státusa	egyház- község/ felekezet	tanító	fő nyelv
magyar	német	latin				
Arak	Aracken	Arak	falú	rk.	1	magyar
Bánfalva	Apetlon	Banfalva	falú	rk.	1	német
Barathfalva	Münichhoffen	Barathfalva	falú	rk.	1	német
Bezenye	Pallersdorf	Bezenye	falú	rk.	1	horvát
Boldogh- Aszony	Fraukirchen	Boldogh- Aszony	falú	rk.	1	német
Czundorff	Zundorff	Czundorff	mezőváros	rk.	1	német
Csunn	Sandorff	Csunn	falú	rk.	1	horvát
Edelstall	Edlhall (!)	Edelstall	falú	–	1	német
Fekete-Erdő	Schwartzwald	Fekete-Erdő	falú	–	–	magyar
Fél Torony	Halb Thurn	Fél Torony	falú	rk.	1	német
Gallos	Golsz	Gallos	mezőváros	rk.	1	német
Gátta	Gatterdorff	Gátta	falú	rk.	1	horvát
Halászi	Hallasen	Halaszy	mezőváros	rk.	1	magyar
Hegyes	Strasz	Hegyes-	falú	rk.	1	német
Halom	Sumerein	Halom				
Horváth	Krabatisch-	Horváth-				
Jándorff	Jandorff	Jándorff	falú	rk.	1	horvát
Horváth	Krabatisch	Horváth				
Kimle	Kimling	Kimle	falú	rk.	1	horvát
Ilmicz	Ilmitz	Ilmicz	falú	rk.	1	német
Kálnok	Kaling	Kálnok	falú	rk.	1	német
Kopcsény	Kützen	Kőpcseny	mezőváros	rk.	1	horvát
Kürtvéles	Pama	Kürtvéles	falú	rk.	1	horvát
Laihafalu	Laihafalu	Potz-Neu-Sidl	mezőváros	–	1	horvát
Lebeny	Leiden	Lebeny	falú	rk.	1	magyar
Levél	Kalten-Stein	Levél	falú	–	1	német
Lucsony	Lutzen	Lucsony	falú	–	1	német
Magy. Ovár	Altenburg	Magyar-Ovár	mezőváros	rk.	1	német
Magyar	Ungrisch	Magyar-	falú	–	1	német
Kimle	Kimling	Kimle				
Mecser	Metscher	Mecser	falú	rk.	1	magyar
Miklósorff	Nicklaszdorff	Miklosdorff	falú	rk.	1	német
Mossony	Wieselburg	Mossonium	mezőváros	rk.	1	magyar
Nemeth- Jándorff	Teutsch-	Nemeth- Jándorff	falú	rk.	1	német
Niszider	Neusiedl	Niszider	mezőváros	rk.	1	német
Nyulas	Goisz	Nyulas	falú	rk.	1	német
Oroszvár	Karlburg	Oroszvár	mezőváros	rk.	1	horvát
Pandorff	Pandorff	Pándorff (!)	falú	rk.	1	horvát

3. melléklet folyt.

település neve			státusa	egyház- község/ felekezet	tanító	fő nyelv
magyar	német	latin				
Pattfalva	Podersdorff	Pattfalva	falu	rk.	1	német
Pomogy	Pomhochen	Pomogy	falu	rk.	1	német
Pusztá	Pusztá-	Sumerain				
Somorja	Somorja	an der Vitz	falu	rk.	1	magyar
Rajka	Rackendorff	Rajka	mezőváros	rk.	1	német
Steinbruch	Steinbruch	Steinbruch	falu	rk.	1	német
Sz. János	St. Johann	Sz. János	falu	rk.	1	német
Sz. Miklós	St. Nicklasz	Sz.-Miklós	falu	rk.	1	német
Sz. Péter	St. Peter	Sz. Péter	falu	rk.	1	német
Szent- András	St. Andre	Szent-András	falu	rk.	1	német
Szolnok	Zanig	Szolnok	falu	rk.	1	német
Tarcsa	Andau	Tarcsa	falu	–	1	német
Téttény	Tüden (!)	Téttény	falu	rk.	1	magyar
Uj-Falu	Neudorf	Uj Falu	falu	rk.	1	horvát
Valla	Walla	Valla	falu	rk.	1	német
Viden	Weiden	Viden	mezőváros	rk.	1	német
Vinten	Winten	Vinten	falu	rk.	1	német

Forrás: *Lexicon locorum* 1773, 137–138.

Az emberi civilizáció körforgásának modellje Wittmann Antal elgondolásában

Wittmann mind az emelkedésnek, mind pedig a hanyatlásnak három nagy szakaszát különítette el. Az emelkedő időszakhoz kilenc alszakaszt, a hanyatlóhoz pedig tízet rendelt. Ezek a következők:

1. Kiindulópont, a körforgás kezdete

„A kultúra teljes hiánya (általános tudatlanság és restség) => A teremtés célja egészen elsikkad.

- Az emberek meleg, termékeny éghajlaton élnek, és a természet által nyújtott javakkal táplálkoznak. Sokasodnak. Mivel már nem elegendő, amit a természet magától ad, a szükség és igényeik több munkára és értelemre szorítják őket.
- Vadászokká, azaz húsevőkké lesznek, képesek az önvédelemre és zsákmányszerzésre. A több táplálék népességnövekedést eredményez.
- A munka és értelem szerepe tovább erősödik. Állatokat szelídítenek és megismerik a tüzet. A tűzzel erdőt irtanak, legelőt teremtve háziállataiknak. Vadászok és nomádok. Az emberiség növekedése további szükségleteket eredményez.

Első nagy kultúrforradalom

- A megsokasodott emberiség benyomul a hidegebb égövekbe. Tűzzel védekeznek a hideg ellen, és a kölcsönös védelem érdekében társadalmasodnak (treten in engere Gesellschaften), házat építenek, állandó lakóhelyük lesz, megismerik a tulajdont.

Második nagy kultúrforradalom

- A családokból és törzsekből a tulajdon és a törvények révén nemzetek lesznek. Az állattartás mint legelő-, rét- és hegyi gazdaság először a tulajdonukat képező területeken alakul ki. Hússal, vad gyümölcsökkel, füvekkel és gyökerekkel táplálkoznak. Megtanulják a tejnek és származékainak a feldolgozását. A több élelmiszer a népesség növekedéséhez vezet. A megnövekedett népesség az adott területen csak további munkával és elmebeli tevékenységgel képes megélni.

Harmadik nagy kultúrforradalom

- A vas megismerése, szerszámkészítés. A tulajdon, a szülőföld, a vallás értékét ugyanannyira becsülik, mint az életét. A népek között szövetségek jönnek létre, kialakul a népek joga, a háború joga, a vallás, erkölcs, törvények, a családok az állam köteléke alatt állnak.
- A nagy földbirtokok megszűnnek, felosztják őket a szaporodó családok között, akik gyümölcs- és konyhakertészetet űznek. Az élelmiszer mennyisége megsokszorozódik. A népesség, ezáltal pedig a kultúra megerősödik. Megjelenik a kereskedelem és a csere, illetve az úr és szolga fogalma.
- Növekszik a munka és az értelem. Az állattenyésztés és kertészkedés oda fejlődik, hogy megjelenik a nyomásos gazdálkodás és a szemtermelés, ami újabb lökést ad

az élelmiszer-termelésnek s ezáltal a népességnövekedésnek. Felfedezik az aranyat és ezüstöt, melyek a termékek cseréjéhez szolgálnak. Növekszik a nemzeti gazdagság (National-Reichthum).

Legtovább kultúrpontra (a munka és értelem végső szintje) => A teremtés célja beteljesedik.

- A szemtermelés kiterjed, és a rét- és kertgazdálkodással stb. együtt céltudatosan alkalmazzák. Megjelenik és elterjed a takarmánytermesztés, általánossá lesz az istállózó állattartás, aminek köszönhetően rengeteg trágya áll rendelkezésre. Eltűnik az ugar. Magas szintű erdőzet, az erdők zsugorodása mellett. Általánossá lesz az erdőtelepítés. Minden arányos és összhangban van, vö. angol, belga, lombard, felső-ausztriai stb. kultúra. Eléri a földművelés, a földjáradék és a nemzeti gazdagság legmagasabb szintjét. Hatalmas bőség, általános jólét és erő. A művészetek és a tudományok a háborúknak köszönhetően fennmaradnak.

2. A hanyatlás fázisai

- A csökkenő hozamok, illetve a termények értéktelensége miatt mind többen hagynak fel a váltógazdasággal. A föld egy részét meghagyják legelőnek, a réteket nem gondozzák, a takarmánytermesztéssel felhagynak. Évről évre csökken a termelés.

A kultúra hanyatlásának első korszaka

- Erő, emberek, jószág és trágya hiányában már nem minden földet művelnek meg. Újra megjelenik és növekszik az ugar, a legeltető gazdaság. Jelentősen csökken a mag- és takarmánytermelés, miként a mezőgazdaság többi ágának eredményessége is.
- Az emberek száma fogyni kezd, a mezőgazdasági termelés immár nem kifizetődő. Gyakran éhínség támad, a nemzetek elgyengülnek – háborúk, pusztulás. Az erdők, mocsarak, sztyeppék újra növekednek. A nemzeti gazdagság zsugorodik.

A kultúra hanyatlásának második korszaka

- A legeltető és pusztai gazdaság az emberek hiánya és a termékek kelendőségének csökkenése miatt általánossá lesz. Nagybirtokok keletkeznek, de munkaerő nélkül, ezért a föld értéke igen lecsökken. A nemzeti gazdagság, a művészetek, tudományok, ipar és kereskedelem tönkremennek. Restség és durvaság első fokon.
- Az emberek száma tovább csökken, a kézműipar fokozatosan teljesen elszorvad, mindenki maga állítja elő szükségleteit. Újra bőrökbe öltöznek. A törvények és törvényes nemzeti szövetségek felbomlanak, a tulajdon és annak védelme, a vallás és erkölcs eltűnnek. A még kultúrával bíró nemzeteket megtámadják – hordák vonulása, háborúskodások –, és a még művelt nemzetek, egyúttal a művészetek és tudomány alkonya következik.

A kultúra hanyatlásának harmadik korszaka

- Felhagynak a vas használatával; a tulajdon megszűnik. Általános háborús állapotok, mint egyedüli jog, az erősebb győz a gyengébb felett. Restség, tudatlanság és durvaság második fokon.
- Észak-Európa először áthatolhatatlan erdővé és mocsárrá válik, grönlandi klímával. Beköszönt a farkasok és medvék birodalma, az emberek melegebb éghajlatra költöznek.

- Itt is hasonló állapot köszönt be: növekszik a restség, vadság és durvaság. Az ember nomáddá, vadásszá, rablóná, sőt emberevővé lesz. Restség, tudatlanság és durvaság harmadik fokon.
- Az ember magára marad, rest, buta, durva és vad.
- A tűz kialudna. A föld beerdősülne és sztyeppévé válna. Az emberiség kihalna, a világ cél nélkül maradna." [Az eddigiekben Wittmann végig kijelentő módban ír, itt viszont feltételes módra vált.]

Forrás: Wittmann 1829b, melléklet.

Moson vármegye határbejáró bizottságának jelentései
a Hanságban tapasztalható állapotokról 1833-ból és 1837-ből¹

1. 1833-ból

„Sz. János Mező Városába, onnét pedig az ugy nevezett Szandvegre vezetettünk, a' hol a' Nagy Hidtul fogva fel felé a' Pusztá-Somorjai határ eránnyában az újonnan készült Töltésen gyalog folytattuk utunkat, melly alkalommal tapasztaltuk, hogy azon Töltés mellett bal kézre lefelé 600, fel felé pedig 400 ölnyi terjedésre egy három Öl szélességű Csatorna a' Megye Népeességének erejével, t: i: Sz: Jánosi, Sz: Péteri, és Pusztá-Somorjai helységek által, mindazonáltal a' M. Óvári Urodalom részéről tett kész pénzbeli fizetésért valósággal elkészült, onnand pedig ugy mint a' Pusztá-Somorjai határtul ismét fellyebb azon nevű határba, szinte a' fellyebb megnevezett Községek által azon okbul, hogy a' Pusztá Somorjai Község ez eránt maga folyamodott, a' Sz: Péteri, és Sz: Jánosi Községek pedig a' magok tulajdon hasznok tekintetébül szinte erre való készségeket nyilatkoztatták, minden fizetés nélkül egészen a' Tarcasai határig folytattott, és így a' Tarcasai határon által, mindegy 50 Öl hosszassága hijjával ezen Csatornázás esmét a' Tarcasai, Sz: András, és Tétenyi Helységek által hasonlóul Pénzbeli Jutalom fejében a' Hanságbeli Mocsáros, és Kártékonyos Vizeknek lecsapolása végett már tökeltessen el is készítettett légyen. – Mellyeknek megtekintése után, minekutánna ezen Pusztá-Somorjai határtul ugyan a' fenn említett újonnan készült Töltésén vissza, jelesül pedig lefelé fordultunk volna, láttuk, hogy ugyan ezen Pusztá Somorjai határtul fogva egész az ugy nevezett große Schwannenbillig [Schwannenbühl] jobb kéz felül a' fellyebb említett 3 Öll szélességű, és a' Vizek lecsapolására szolgáló Csatorna, bal kéz felül pedig ismét egy Szívó /:Saug:/ Canalis terjedő légyen. – Ezen a' ponton tudniillik a' große Schvanenbili Szigeten még állapotván, a' Sz: Jánosi Község Előljáróit azon Községnek nagyobb számú Tagjaival egybe gyülekezve találtuk; melly alkalommal ugyan jelenlétünkben történt, hogy a' M. Óvári Urodalomnak nevében annak jelen volt Képviselője Zalekker Antal Úr által azon Községnek írásban foglaltt, 's ide rekesztetett abbéli Tilalom nyilatkozatott, és nyilvánossá tétetett, hogy azon Telk, [...] melylynek terjedése mintegy 1750 holdakat minden holdat 1600 négyszegű Öllel számlálván, tészen, jövődöben a' Sz: Jánosiak marhájoknak legeltetésétül annyibul tilalam alatt tartasson, minthogy az említett Urodalom ezen már kiszáritott Rétségbeli terjedésen még több Csatornáknak partjai pedig a' marha által őszve ne gyurattassanak, – nem tilalmazván egyéb eránt ezen Telkeknek a' Jobbágyság által azon közben teendő további, és egyéb használlását, – mely Tilalomnak meg értésével minekutánna a' Sz: Jánosi Község nyilván azt nyilatkoztatta, hogy ezen Legellőnek meg tilalmazásával

¹ Az 1833-as határbejáró küldöttség tagjai voltak: Zalakker Antal, a magyaróvári uradalom levéltárnoka, Bárány Ferenc, a magyaróvári uradalom szolnoki tisztartója, Kanyó Mihály magyaróvári földmérő. Nem derül ki egyértelműen, hogy a bejárás jelen volt-e, viszont a jegyzőkönyvet aláírta még Szalay József helyettes első alispán, Szalay János helyettes másodalispán, Bogdány József táblabíró, gr. Zichy Henrik, Sótér Ferenc főügyész, Mészáros Ferenc főszolgabíró, Godinger Károly földmérő. MmL IVA 502a/80 1291/1833 (1833.07.08.).

Marháiknak táplálásátul leg nagyobb részben megfosztattatnának, 's ekképpen meg elégedetlenségét nyilván kimutatta volna, erre mind az Urodalmi Képviselő által, sőt továbbá általunk is nekik azon Utasítás adatott, hogy ebbéli terhes panasszoknak orvoslása eránt Kérelmőket az illető Földes Urodalmak/:melly hiv Jobbágyaihoz mindenkor leg nagyobb kéméletességgel, és szelidséggel viseltettvén, azoknak Javát soha legkissebben sem csonkítani, sőt hasznokat előmozdítani, és minden ki telhetőképpen elősegíteni igyekezik:/ – atyáskodó színe elejbe terjesszék, ha pedig ottan orvoslást – /:a' mit róla soha fel sem is lehet tenni:/ nem nyernének, akkor e' Megye Fő Ügyészéhez úgy mint a' Törvény által nekik megrendeltetett Pártfogójokhoz folyamodjanak. – Mellyek minekutánna így meg történtek volna, tovább is innen, tudniillik a' Schvanenbiltül a' már készen tartott hajókon a' III. számmal jelelt Canáison egész a' Bö Sárkányi Hidig folytattuk utunkat, és ezen alkalommal tapasztaltuk, hogy a' Schvanenbiltül fogva is egészen a' Rápczáig felette nagy, és költséges munkával jobb kéz felül a' posvány Vizeket leszállító Canalis, ennek egész kiterjedésében pedig bal kéz felül egy három ölnyi széles, és három lábnyi magosságu Töltés, mellynek alapja, 6 Öllnyi szélességet tészén, 's mellynek mind a' két oldalán az idén tavasszal fűz fák ültetettek, már legnagyobb részbe el készültt, és még rész szerint most is folyamatban légyen.

Itten szembetűnképpen meg ismértük ezen Csatornázásnak nagy, és megbecsülhetetlen hasznát, midőn a' jobb kéz felül lévő Föld terjedés, melly ez előtt csupán posványosság, és Nádosbul álló volt, a' kártékony vizektől legnagyobb részben már meg menekedett, és többnyire kiszárittatott, bal kéz felül pedig már egészen kiszárittatott, úgy, hogy a' Posványoságnak Jelei alig láttzatnak, és már jelenleg is leg szebb Rétekek használthatik. –

De ezen kívül az említett Töltésre nézve is, vallyon Ki nem látná által, annak hasznos, és valóban legfőbb tekintet érdemlő létét, midőn azon Takarmány, melly ez előtt csak a' keményebb Telekben, nagy nehézséggel a' Nádas Rétekből hozattathatott ki, most minden időben, 's csekély erővel szározon kivehető.

Továbbá csudálva láttuk, hogy az érintett Töltésnek jobb kéz felül való oldalán a' vizek lecsapolására készültt Csatornában, a' most lenni tapasztaltatott víz sokkal nagyobb magosságban, vagy is leg alább más fél lábnyival magossabb helyheztesbe volt, mint sem azon Töltésnek bal kéz felül való, vagy is szívó Csatornában lévő víz, – és így ezen végbe vitt dicséretes Munkának mindenütt szembe tűnő fogantja, és Jelei láttzattak. – Ezeknek illy rendben történt meg szemléllése után a' Budicsi Canálisnak Torkulatjára érkeztünk, és minekutánna ezen alkalommal a' Sz: Jánosi Községnek egyéb leelő Mezejét meg akartuk volna szemlélni, ismét Kotsikra ülven, és a' Sz: Iványi [!] határ mellett lévő Sz: Péteri Úton egész Sz: Jánosig vezetettünk, 's ezen községnek Legelőjét meg is tekintettük, mellynek mindazonáltal valószínű terjedését mennyiből álló légyen, pusztá szemmel meg nem határozhattuk. – Innen a' Sz: Jánosi határban távulról szemléltük az úgy nevezett Topio, és a' Sz: Péteri Czikató, vagy is inkább szökítő Düllőknek lecsapolására ugyan azon Uradalom által újonnan készültt Csatornát, melly által mind azon, mind pedig avval kapcsolatban lévő Rocses [?] nevezetű mocsáros lapánynak vizei kiszárittatni igyekeztettek, mellynek jó fogantja az által is tapasztaltatott, hogy a' velünk volt Sz: Péteri Birónak ezen alkalommal tett Jelentése szerint a' Czikátónak kiszáritása már leg nagyobb részben el is érettetett, úgy annyira, hogy a' Sz: Péteriek már a' tulajdon földjeiket tovább ki terjesztették, és jelenleg valóban használják. – Ennek folytában még a' jelen-

lévő M: Óvári Tiszt Urak által kinyilatkoztatott, hogy ezen említett három Düllőknek kiszáritására, és haszonvehetőségére a' M. Óvári Uradalom részéről hasonlóképpen még újjabbi Csatornázások is fognak készítettetni. –

És így a' mint a' tapasztalás mind ekkoráig bizonyítja, hogy ha ő Császári, 's Királyi Fő Herczegsége által ezen dicséretes, és nagy hasznu munkálatok tovább is folytattatnak, és olly nagy Áldozatok tovább is tétettnék, biztossan, és méltán reménylhetni, hogy a' Hanságnak haszonvehetetlenné, és a' Megye nagy részére nézve egészségtelenné vált mocsárjaibul mindég nagyobb terjedések ki fognak szárittatni, 's ekképpen az időjártával Posványokká vált Részek termékeny Telkekké válni. – Költt M. Óvárrott Pünkösd Hava 14e napján 833-Eszt."²

2. 1837-ből

„A' magyar Óvári Uradalom részéről meg kerestetvén, hogy azon Vidékeket, melyeken a' kártékony vizeknek lecsapolása végett azon Uradalom részéről tsatornyázások történtek, tekéntenék meg, és vett tapasztalásunkat jegyzetbe vévén, erről néki az eddig már többször követtetett mód szerint adnánk bizonyítást, a' f. e. Julius holnapnak 10^{ik} napján – néhány napokkal tehát későbbben, mint a' mikor a' Rábczának Vizei az Abdai hidnál annyira emelkedtek, hogy az ottani Vámosnak állittása szerint tsak 17 hüvelknyivel voltak a' hidnak padlózatjánál alább állásuak, Pomogynál pedig Julius 13^{dik}án 8. láb és 2. hüvelknyi, és Julius 31^{dik}én a' helység Birájának jelentése szerint 9. lábnyi magosságu vala, Libics Károly Urral, a' M. Óvári Uradalomnak Igazgatójával, – (:a' Mlgos Gróf Zichy Nemzetség Jóságainak Igazgatója Zimmermann Károly Úr is hozzánk csatolván magát:) – M. Óvárrol regveli 6^{ot} fél óraker meg indulva, a' Császár Rét nevezetü Pusztába mentünk, és onnét Bárány Tisztartónak vezetése mellett, ujjon váltott Lovakon azon Teleknek Középső Aléján le felé azon vidékre vettük utunkat, mellynél mintegy 10. esztendök előtt Veingart nevezetü Fő Hadnyagy a' Motsárba fulladott, – melly tehát erről Veingart Laknak is neveztetik; lágy volt ugyan az út, mellyen az azon vidékben a' Rábczáig ásatott Csatornához jutottunk, de álló Vizeket sehol sem találtunk ezen Utunkban, sött balról a' Szólnoki, jobbról pedig a' Szent Jánosi Réteken több Jobbágyokat kaszálni, sött Szénát is gyűjteni tapasztaltunk, itt a' tsatornának jobb partján le felé menvén, elértünk az Eichbühl nevezetü Dombra, és ezt meg halladván, balra térve ismét az előbb említett Csatornához jutottunk ott, a' hol ez a' Szólnoki határból a' Szt. Péteri Réteken kezdett a' Csatorna a' Lébenyi határszélen folytattatni; ebben a' Csatornában lassan ugyan, de a' fellülről le szállított vizeket tsak ugyan folyni tapasztaltuk, és láttuk jelt annak, hogy közelebben tele lehetett szálló vizekkel; – a' meddig bal kézzel a' Lébenyi határbeli Réteket láthattuk, azokon sem tapasztaltunk vizeket, a' minek kétség kívül az lehetett oka, hogy azon határban is a' Szent Miklósi Földes Uraság Csatornát ásatván, ezt a' Magyar Óvárival öszve kapcsolta, hogy benne a' Császár Réti Csatornában le szállított Vizek is nagyobb esettel alább a' Rábczába tódolhassanak. – Eljutván e'képpen minden akadály nélkül a' Csatornának bal partján alább azon ponthoz, a' hol jobbról egy réti út vezet keresztül, itt egy hidon által mentünk, és azon uton déli napnyugott felé mindég az utat követve halladván, láttuk, hogy a' Sz. Péteri határnak Spitzbühl nevezetü emeltebb helyheztetésénél jobb kézzel egy jó kora lapányos

² MmL IVA 502a/80 1291/1833 (1833.07.08.).

terjedésen álló víz volt. Innét a' Sz. Jánosnál Bő-Sárányra vezető utra érvén, ezen a' M. Óvári Uradalom által a' hanyági vizeknek leszállítására ásattatott Csatornának hidjához értünk, és ott egy Bő-Sárányi Embertől tett kérdésünkre azt a' tudósítást vettük, hogy közelebben a' Rabczának nagy áradása miatt, a' Bő-Sárányiaknak minden Réteik víz alatt voltak, és ugyan akkor Bő-Sárányból Sz. Jánosra nem is lehetett a' Vizek miatt a' hidon által járni. – e' ponttól a' Csatornának bal partján napnyugott felé indulnánk, és általában magas töltésen járva, az ugy nevezett mellékes Budics csatornán keresztül a' második, vagyis a' Pusztá Somorjai határ felé erányozott mellékes Csatornához értünk, 's midőn az annak bal partján készült 's helyel helyel magosra fel hordott töltésen menénk láttuk, hogy a' fel menttünkben jobb kézzől vagy is Szent János felül lévő terjedésekről a' széna már jobbára el is vőlt hordva, és csak kevés fü állott lábön; de a' Csatornának bal partján is olly vidékben, a' hol a' Hanyban vőlt tűz nem terjedett, és a' füveknek gyökerét meg nem emészttette, két helyeken nádos széna találtatott, de ot is azt tapasztaltuk, hogy a' Kaszállók szározon tették munkáikat. – Eljutván e'képpen a' Szandveg nevezetű Utig, ott ezen Csatornának töltésén egy mintegy 3 láb szélességű nyilást találtunk, mely a' végre készültnek lenni mondatott, hogy mivel a' Szandveg utnak mentében Szent János felé három helyen találkozó allyassabb Réteken azon út feltöltetvén, azon lapányokon a' Pusztá-Somorjai határon öszve tódulni szokott esső vizek, vagy hó-lév le nem folyhatnak, teht azon nyiláson az érintett második Csatornába bocsájtassanak, a' mint hogy valóban ez alkalommal a' Pusztá Somorjai Legellőt nem is láttuk nedvesnek lenni, ha nem az uton fellül, a' hol előbb a' felesleg nedvességek miatt szározzabb időkben is a' Vidéknek nagy részét használhatatlannak találtuk, ez alkalommal több miveltt földet Krumplival és más egyébb Termesztményekkel be vetve szemléltünk.

Költt M. Óváron Sz. András Hava 5^{én} 837^{ik} Esztendőben.

Sőtér Ferencz Fő Jegyző.”³

³ MmL IVA 502b 2064/1837.

Társadalom- és vagyonrangsor a Zsoldos Ignác által közölt „rovásozási kulcs” táblázat alapján (aszerint, hogy mennyi tesz ki egy dikát)

foglalkozás/hivatás:

1. első osztályú kereskedés ($\frac{1}{4}$ = 1 dika); 2. másodosztályú kereskedés ($\frac{1}{3}$ = 1 dika); 3. harmadosztályú kereskedés ($\frac{1}{2}$ = 1 dika); 4. másodosztályú kézművesség⁴ (1 = 1 dika); 5. első osztályú kalmárság (2 = 1 dika); 6. másodosztályú kalmárság, harmadosztályú kézművesség (4 = 1 dika); 7. harmadosztályú kalmárság (8 = 1 dika); 8. első osztályú fuvarozás (16 = 1 dika); 9. másodosztályú fuvarozás (20 = 1 dika); 10. harmadosztályú fuvarozás, első osztályú kézi munka (24 = 1 dika); 11. másodosztályú kézi munka (32 = 1 dika); 12. harmadosztályú kézi munka (40 = 1 dika)

státus

1. jobbágy, zsellér, házatlan zsellér (4 = 1 dika); 2. fiú, testvér, szolga (6 = 1 dika); 3. lány, szolgáló (8 = 1 dika)

ingatlan

1. első osztályú vízimalom, első osztályú kert ($\frac{1}{2}$ = 1 dika); 2. első osztályú ház, másodosztályú kert (1 = 1 dika); 3. harmadosztályú kert, harmadosztályú vízimalom⁵ (2 = 1 dika); 4. másodosztályú ház (3 = 1 dika); 5. első osztályú telek (4 = 1 dika); 6. első osztályú rét, másodosztályú telek (6 = 1 dika); 7. harmadosztályú ház, másodosztályú rét, szilvás, első osztályú szőlő, dohányföld (8 = 1 dika); 8. harmadosztályú rét (10 = 1 dika); 9. másodosztályú szőlő (12 = 1 dika); 10. harmadosztályú szőlő (16 = 1 dika); 11. első osztályú szántóföld (20 = 1 dika); 12. másodosztályú föld, káposztáskert (24 = 1 dika); 13. harmadosztályú szántóföld (28 = 1 dika); 14. negyedosztályú szántóföld, első osztályú aprómarha-legelő (32 = 1 dika); 15. másodosztályú aprómarha-legelő (40 = 1 dika); 16. harmadosztályú aprómarha-legelő (48 = 1 dika); 17. első osztályú öregmarha-legelő (64 = 1 dika); 18. másodosztályú öregmarha-legelő (78 = 1 dika); 19. harmadosztályú öregmarha-legelő, birkás (80 = 1 dika)

jószág

1. saját jármos és hizlalt ökör (8 = 1 dika); 2. kölcsönvett ökör (10 = 1 dika); 3. fejős tehén (12 = 1 dika); 4. hámos ló, hároméves ménesbeli csikó, méhkas, meddő tehén (16 = 1 dika); 5. kétéves csikó, sertés (24 = 1 dika); 6. borjú (32 = 1 dika); 7. juh, kecske (56 = 1 dika)

haszonvételek

1. kazán (1 = 1 dika); 2. haszonbérlés, deszkametszés, bormérés (80 = 1 dika)

közös haszonvételek

1. első osztályú épületfaizás (12 = 1 dika); 2. másodosztályú épületfaizás (16 = 1 dika); 3. harmadosztályú épületfaizás (20 = 1 dika); 4. első osztályú tűzifaizás (24 = 1 dika); 5. másodosztályú tűzifaizás (32 = 1 dika); 6. harmadosztályú tűzifaizás (40 = 1 dika)

⁴ Az első osztályú kézművességet Zsoldos nem jelöli.

⁵ A másodosztályú vízimalmot Zsoldos nem jelöli.

A dikaértékek abszolút rangsora Zsoldos Ignác alapján

- $\frac{1}{4}$ = 1 dika: első osztályú kereskedés
 $\frac{1}{3}$ = 1 dika: másodosztályú kereskedés
 $\frac{1}{2}$ = 1 dika: harmadosztályú kereskedés, első osztályú vízimalom, első osztályú kert
 1 = 1 dika: másodosztályú kézművesség, első osztályú ház, másodosztályú kert, kazán, másodosztályú vízimalom
 2 = 1 dika: első osztályú kalmárság, harmadosztályú kert, harmadosztályú vízimalom
 3 = 1 dika: másodosztályú ház
 4 = 1 dika: jobbágy, zsellér, házatlan zsellér, másodosztályú kalmárság, harmadosztályú kézműves, első osztályú telek
 6 = 1 dika: fiú, testvér, szolga, első osztályú rét, másodosztályú telek
 8 = 1 dika: lány, szolgáló, harmadosztályú ház, másodosztályú rét, szilvás, első osztályú szőlő, dohányföld, harmadosztályú kalmárság, saját jármos és hizlalt ökör
 10 = 1 dika: harmadosztályú rét, kölcsönvett ökör
 12 = 1 dika: másodosztályú szőlő, első osztályú épületfaizás, fejős tehén
 16 = 1 dika: első osztályú fuvarozás, hámos ló, hároméves ménesbeli csikó, méhkas, meddő tehén, harmadosztályú szőlő, másodosztályú épületfaizás
 20 = 1 dika: első osztályú szántóföld, másodosztályú fuvarozás, harmadosztályú épületfaizás
 24 = 1 dika: másodosztályú föld, káposztáskert, kétéves csikó, sertés, harmadosztályú fuvarozás, első osztályú kézi munka, első osztályú tűzifaizás
 28 = 1 dika: harmadosztályú szántóföld
 32 = 1 dika: negyedosztályú szántóföld, borjú, első osztályú aprómarha-legelő, másodosztályú kézi munka, másodosztályú tűzifaizás
 40 = 1 dika: másodosztályú aprómarha-legelő, harmadosztályú kézi munka, harmadosztályú tűzifaizás
 48 = 1 dika: harmadosztályú aprómarha-legelő
 56 = 1 dika: juh, kecske
 64 = 1 dika: első osztályú öregmarha-legelő
 78 = 1 dika: másodosztályú öregmarha-legelő
 80 = 1 dika: harmadosztályú öregmarha-legelő, birkás, haszonbérlés, deszkametszés, bormérés

8. melléklet

A közmunkák felosztása az 1846-os évre

település	úrbéri telken lakók			nemesi telken lakók		járandóság (nap)	
	telkes jobbágy	zsellér	házas házatlan	birtokos	birtok- talan	igás	gyalog
<i>Mosoni járás</i>							
Moson	203 $\frac{5}{8}$	106	255	24	24	2 432 $\frac{4}{8}$	1 616
Magyaróvár	46 $\frac{3}{8}$	59	122	–	4	556 $\frac{4}{8}$	725
Szolnok	262 $\frac{4}{8}$	95	67	1	–	3 150	777
Szentpéter	140 $\frac{4}{8}$	62	24	9	–	1 686	498
Szentjános	181 $\frac{3}{8}$	123 $\frac{4}{8}$	34	–	–	2 179 $\frac{4}{8}$	843
Levél	133 $\frac{4}{8}$	72	40	–	–	1602	552
Hegyeshalom	145 $\frac{4}{8}$	62	73	–	–	1 746	591
Halászi	101	48	14	–	–	1 212	330
Magyarkimle	23	26	19	–	–	276	213
Horvátkimle	24	67	22	–	–	288	468
Mecsér	43 $\frac{1}{8}$	29	2	6	–	517 $\frac{4}{8}$	216
Lébény	119 $\frac{4}{8}$	158	61	–	–	1 398	960
Szentmiklós	72 $\frac{4}{8}$	76	6	–	–	870	474
Kálnok	42 $\frac{2}{8}$	31	10	–	–	507	216
Arak	8	3	–	3	2	96	42
Feketeerdő	8 $\frac{1}{8}$	13	4	–	–	97 $\frac{4}{8}$	90
Lucsony	–	26	56	–	–	–	324
Bormász p.	–	–	–	12	–	–	66
Háromház p.	–	–	–	3	–	–	18
Barátföldi p.	–	–	–	–	1	–	3
<i>összesen</i>	<i>1 554 $\frac{7}{8}$</i>	<i>1 056 $\frac{4}{8}$</i>	<i>809</i>	<i>58</i>	<i>31</i>	<i>18 614 $\frac{4}{8}$</i>	<i>9 022</i>
Bánfalu	70 $\frac{7}{8}$	78	15	–	–	850 $\frac{4}{8}$	582
Alsóillmic	65 $\frac{7}{8}$	64	11	–	–	790 $\frac{4}{8}$	420
Felsőillmic	6 $\frac{4}{8}$	26	6	–	–	78	174
Pomogy	51 $\frac{2}{8}$	79	14	–	–	615	522
Pusztasomorja	22	31	21	–	–	258	249
Szentandrás	83 $\frac{4}{8}$	22	15	–	–	1 002	177
Tarcsa	75 $\frac{5}{8}$	74	26	–	–	907 $\frac{4}{8}$	645
Tétény	39 $\frac{3}{8}$	19	31	–	–	472 $\frac{4}{8}$	207
Valla	37 $\frac{1}{8}$	59	17	–	–	445 $\frac{4}{8}$	408
<i>összesen</i>	<i>452 $\frac{1}{8}$</i>	<i>452</i>	<i>156</i>	<i>–</i>	<i>–</i>	<i>5 419 $\frac{4}{8}$</i>	<i>3 384</i>

8. melléklet folyt.

település	úrbéri telken lakók		nemesi telken lakók		járandóság (nap)	
	telkes jobbágy	zsellér	birtokos	birtoktalan	igás	gyalog
		házas házatlan				

Nezsideri járás

Barátfalu	94 $\frac{5}{8}$	70	37	–	–	1 135 $\frac{7}{8}$	531
Boldogasszony	66 $\frac{7}{8}$	131	82	–	2	802 $\frac{4}{8}$	1 038
Féltorony	99	40	62	–	1	1 188	459
Gálos	54 $\frac{1}{8}$	195	25	–	–	649 $\frac{4}{8}$	1 269
Gáta	79 $\frac{5}{8}$	34	39	10	10	955 $\frac{4}{8}$	405
Nezsider	49 $\frac{4}{12}$	66	203	5	–	592	1 035
Nyulas	15 $\frac{7}{8}$	20	87	–	–	190 $\frac{4}{8}$	378
Miklósfalu	185 $\frac{3}{8}$	44	33	–	–	2 224 $\frac{4}{8}$	360
Lajtafalu	49 $\frac{2}{8}$	60	25	–	5	591	450
Parndorf	110 $\frac{3}{8}$	105	88	–	3	1 324 $\frac{4}{8}$	903
Pátfalu	36 $\frac{7}{8}$	56	2	–	–	442 $\frac{4}{8}$	342
Bruck	50 $\frac{6}{8}$	–	–	6	24	609	108
Császárkőbánya	–	50	23	–	1	–	372
Védeny	42 $\frac{6}{8}$	61	31	–	1	513	462
Vinten	14 $\frac{5}{8}$	42	60	–	–	175 $\frac{4}{8}$	447
Újfalu	79 $\frac{3}{8}$	81	31	–	1	952 $\frac{4}{8}$	582
Zurány	162	39	49	–	1	1 944	384
<i>összesen</i>	<i>1 190 $\frac{10}{12}$</i>	<i>1 094</i>	<i>877</i>	<i>21</i>	<i>49</i>	<i>14 290</i>	<i>9 525</i>
Nemesvölgy	3 $\frac{4}{8}$	69	15	–	1	42	654
Köpcsény	106 $\frac{6}{8}$	105	66	13	10	1 281	1 134
Körtvélyes	94 $\frac{7}{8}$	25	35	–	2	1 138 $\frac{6}{8}$	234
Horvátjárfalu	69	5	50	–	1	828	165
Csúny	34 $\frac{4}{8}$	47	24	–	2	370 $\frac{3}{8}$	354
Oroszvár	83 $\frac{7}{8}$	22	145	54	9	1 006 $\frac{4}{8}$	897
Németjárfalu	77 $\frac{2}{8}$	58	24	–	–	927	384
Bezenye	109 $\frac{5}{8}$	1	38	–	1	1 315 $\frac{4}{8}$	117
Rajka	163 $\frac{2}{8}$	85	126	83	65	1 959	1 560
<i>összesen</i>	<i>742 $\frac{5}{8}$</i>	<i>417</i>	<i>523</i>	<i>150</i>	<i>91</i>	<i>8 868 $\frac{3}{8}$</i>	<i>5 499</i>

Forrás: MmL IVA 502b 775/1846 (1845.11.01.).

9. melléklet

A vármegye településeit ért károk 1814-ben

település	a kár típusa	a kár összege	az elengedett adó összege
<i>Mosoni járás</i>			
Bánfalu	árvíz (Fertő)	1 192 Ft 30 kr	71 Ft 33 kr
Horvátkimle	belvíz a vetésben	271 Ft 30 kr	16 Ft 17 ⁶⁰ / ₁₅₀ kr
Alsóillmic	árvíz (Fertő)	2 756 Ft	165 Ft 21 ⁹⁰ / ₁₅₀ kr
Felsőillmic	árvíz (Fertő)	780 Ft 30 kr	46 Ft 49 ¹²⁰ / ₁₅₀ kr
Lébény	árvíz (Rábca)	12 946 Ft 30 kr	776 Ft 47 ⁶⁰ / ₁₅₀ kr
Levél	jégeső (vetéskár)	853 Ft 30 kr	51 Ft 12 ⁹⁰ / ₁₅₀ kr
Pomogy	árvíz (Fertő)	4 824 Ft 30 kr	289 Ft 28 ³⁰ / ₁₅₀ kr
Pusztasomorja	árvíz (Fertő)	6 927 Ft 15 kr	415 Ft 38 ¹⁵ / ₁₅₀ kr
Szentandrás	árvíz	3 510 Ft 15 kr	210 Ft 36 ¹⁵ / ₁₅₀ kr
Szentjános	árvíz	12 143 Ft	728 Ft 34 ¹²⁰ / ₁₅₀ kr
Szentmiklós	árvíz (Rábca)	5 707 Ft 30 kr	342 Ft 27 kr
Szentpéter	árvíz	8 085 Ft	485 Ft 6 kr
Szolnok	jégeső	4 076 Ft 48 kr	244 Ft 36 ⁷² / ₁₅₀ kr
Tarcsa	jégeső + árvíz (Fertő)	8 257 Ft	495 Ft 25 ³⁰ / ₁₅₀ kr
Tétény	jégeső + árvíz (Fertő)	2 235 Ft 30 kr	134 Ft 7 ¹²⁰ / ₁₅₀ kr
Valla	jégeső + árvíz (Fertő)	788 Ft 30 kr	47 Ft 18 ⁹⁰ / ₁₅₀ kr
Moson	jégeső + tűzvész	23 803 Ft 37 kr	1 439 Ft 4 ⁹ / ₁₅₀ kr
<i>Nezsideri járás</i>			
Barátfalu	jégeső	7 605 Ft	456 Ft 15 kr
Boldogasszony	jégeső + árvíz	8 645 Ft 30 kr	518 Ft 43 ¹⁵ / ₁₅₀ kr
Féltorony	fagy + 2 jégeső	17 231 Ft 31 kr	1 033 Ft 53 ⁶⁰ / ₁₅₀ kr
Gálos	fagy a szőlőkben	12 442 Ft 30 kr	746 Ft 33 kr
Nezsider	fagy a szőlőkben	9 172 Ft 30 kr	550 Ft 21 kr
Parndorf	marhavész + belvíz	3 109 Ft	186 Ft 32 ⁶⁰ / ₁₅₀ kr
Pátfalu	jégeső (szőlő + gabona)	7 920 Ft	475 Ft 12kr
Védeny	jégeső (szőlő)	13 545 Ft	812 Ft 42 kr
Vinten	jégeső (szőlő)	12 620 Ft	757 Ft 12 kr
Miklósfalu	tűzvész	19 941 Ft 20 kr	1 196 Ft 20 ¹²⁰ / ₁₅₀ kr
Császárkőbányatűzvész	tűzvész	11 455 Ft 16 kr	693 Ft 30 ¹²⁵ / ₁₅₀ kr
Nyulas	tűzvész + árvíz	34 022 Ft	2 078 Ft 31 ¹⁰ / ₁₅₀ kr
összesen		256 869 Ft 2 kr	

Forrás: MmL IVA 502a/61 491/1815 (1815.04.13.).

A vármegye által kártérítésként elengedett adómennyiség = 15 466 Ft 23 ⁶⁰/₁₅₀ kr.

Az egy tanítóra jutó iskolások száma településenként

Mosoni járás			Nezsideri járás		
település	diák/tanár arány	egy tanítóra jutó diákok száma	település	diák/tanár arány	egy tanítóra jutó diákok száma
Magyaróvár	230/3	77	Albetkázmér	50/1	50
Levél	rk. 90/2	45	Féltorony	180/2	90
	ev. 100/1	100			
Hegyeshalom	rk. 70/2	35	Boldogasszony	240/2	120
	ev. 100/1	100			
Szolnok	120/3	40	Miklósfalu	rk. 75/2	37
				ev. 110/1	110
Szentpéter	200/2	100	Császárkőbánya	40/1	40
Szentjános	300/2	150	Nezsider	260/3	87
Pusztasomorja	80/2	40	Védeny	120/2	60
Tarcsa	180/2	90	Zurány	rk. 90/2	45
				ev. 90/1	90
Tétény	130/1	130	Gáros	rk. 30/1	30
				ev. 180/1	180
Moson	270/3	90	Nyulas	160/2	80
Pomogy	220/2	110	Vinten	120/2	60
Bánfalu	215/2	107	Barátfalu	160/2	80
Illmic	200/2	100	Pátfalu	120/2	60
Szentandrás	140/2	70	Lajtafalu	110/2	55
Valla	139/2	70	Újfalu	180/2	90
Arak	16/1	16	Gáta	140/2	70
Feketeerdő	18/1	18	Parndorf	215/2	107
Halászi	163/2	82	Bezenye	115/2	57
Horvátkimle	110/2	55	Csúny	100/1	100
Kálnok	79/2	40	Horvátjárfalu	60/1	60
Lébény	rk. 135/2	67	Köpcseny	206/2	103
	ev. 80/1	80			
Magyarkimle	80/1	80	Körtvélyes	120/1	120
Mecsér	90/1	90	Nemesvölgy	120/1	120
Szentmiklós	140/2	70	Németjárfalu	rk. 54/1	54
				ev. 50/1	50
			Oroszvár	rk. 170/2	85
				ev. 40/1	40
			Rajka	rk. 130/2	65
				ev. 127/1	127

Forrás: MmL IVA 502b 801/1839.

11. melléklet

A boldogasszonyi tankerület beiskolázási arányai 1847-ben

település	iskola- köteles		iskolába jár				összesen	összesen (%)	szegények száma	szegények aránya (%)
	fiú	lány	fiú	%	lány	%				
Bánfalu	129	118	119	92,2	107	90,7	226	91,9	10	4,4
Boldogasszony	156	110	136	87,1	94	85,4	230	86,5	20	8,7
Illmic	123	127	120	97,5	123	96,8	243	97,2	20	8,2
Pomogy	123	115	116	94,3	110	95,6	226	95	20	8,8
Pusztasomorja	61	55	54	88,5	48	87,3	102	87,9	10	9,8
Szentandrás	59	63	69	117!	68	107!	137	112,3!	10	7,3
Tarcsa	99	89	91	91,9	78	87,6	169	89,9	20	11,8
Tétény	87	86	42	48,3	48	55,8	90	52	10	11,1
Valla	120	115	95	79	100	87	195	83	20	10,2
<i>Összesen</i>	<i>957</i>	<i>878</i>	<i>842</i>	<i>88</i>	<i>776</i>	<i>88,4</i>	<i>1 568</i>	<i>85,4</i>	<i>140</i>	<i>8,9</i>

Forrás: MmL IVA 502b 1021/1847.

12. melléklet

A halászi tankerület beiskolázási arányai 1847-ben

település	népességszám	iskolakötelesek			iskolába jár				összesen	összesen az iskolakötelesekből (%)
		száma	aránya a népességhez viszonyítva (%)	(%)	fiú	%	lány	%		
Halászi	1 387	118	101	15,8	98	83	76	75,2	174	79,4
Magyarkimle	555	34	29	11,3	25	73	20	68,9	45	71,4
Szentmiklós	1 223	101	80	14,8	75	74,2	53	66,2	128	70,7
Magyaróvár	2 074	94	130	10,85	79	84	108	83	187	83,5
Szentjános	2 292	218	219	19	194	90	171	78	365	83,5
Szolnok	1 930	145	149	15,2	132	91	125	83,9	257	87,4
Barátfalu	1 994	103	87	9,5	90	87,4	70	80,4	160	84,2
Gáta	1 195	70	60	10,9	50	71,4	50	83,3	100	76,9
Lajtafalu	675	36	46	12,1	28	77,7	30	65,2	58	70,7
Pátfalu	743	61	58	16	40	65,6	36	62	76	63,8
Horvátjárfalu	582	55	45	17,1	34	61,8	26	57,7	60	60
Köpcsény	1 900	180	120	15,8	99	55	85	70,8	184	61,3
Nemesvölgy	700	70	50	17,1	48	68,6	38	76	86	71,6
Rajka	1 374	120	80	14,5	70	58,3	50	62,5	120	60
<i>Összesen</i>	<i>18 624</i>	<i>1 405</i>	<i>1 254</i>	<i>14,3</i>	<i>1 062</i>	<i>75,6</i>	<i>938</i>	<i>74,8</i>	<i>2 000</i>	<i>75,2</i>

Forrás: MmL IVA 502b 1021/1847.

13. melléklet

Moson vármegye elemi iskolái az 1860-as évek elején

(A csillaggal jelölt településeken nem anyaegyházi, hanem fiókegyházi iskola működött)

település	anyaegyházi iskola	tannyelv
<i>Nezsideri főesperesség</i>		
Gáta	x	horvát–német
Lajtafalu	x	horvát–német
Nezsider	x	német
Nyulas	x	német
Parndorf	x	horvát–német
Császárkőbánya	x	német
Újfalu	x	horvát–német
Védeny	x	német
Vinten	x	német
Zurány	x	német
<i>Féltoronyi főesperesség</i>		
Albertkázmér[*]		német
Bánfalu	x	német
Barátfalu	x	német
Boldogasszony	x	német
Féltorony	x	német
Gálos	x	német
Illmic	x	német
Pátfalu	x	német
Pomogy	x	német
Szentandrás	x	német
Tárcsa	x	német
Tétény	x	német
Valla	x	német
<i>Magyaróvári főesperesség</i>		
Bezenye	x	horvát–német
Csúny	x	horvát
Horvátjárfalu	x	horvát
Köpcseny	x	horvát–német
Körtvélyes	x	horvát
Lucsony[*]		német
Magyaróvár	x	német
Miklósfa	x	német
Nemesvölgy	x	német
Németjárfalu	x	német
Oroszvár	x	német
Rajka	x	német

13. melléklet folyt.

település	anyaegyházi iskola	tannyelv
<i>Mosoni főesperesség</i>		
Arak[*]		magyar
Császárret[*]		magyar–német
Feketeerdő[*]		magyar
Halászi	x	magyar
Hegyeshalom	x	német
Horvátkimle	x	horvát
Jánosház[*]		horvát–német
Kálnok	x	német
Lébény	x	magyar–német
Levél	x	német
Magyarkimle	x	német
Mecsér	x	magyar
Moson	x	német
Pusztasomorja[*]		magyar
Saida[*]		német
Szentjános	x	német
Szentmiklós	x	magyar
Szentpéter	x	német
Szolnok	x	német

Forrás: Barsi 1864, 115–117.

14. melléklet

Írni-olvasni tudó népesség Moson megyében 1880-ban, korcsoportok szerint

kor	születési év	írni is, olvasni is tud		csak olvasni tud		sem írni, sem olvasni		férfiak összesen		nők összesen			
		férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	
> 6 év	1880–1875	32	23	55	4	2	6	6 662	6 918	13 580	6 698	6 943	13 641
6–10	1874–1870	2 730	2 688	5 418	132	149	281	1 477	1 580	3 057	4 339	4 417	8 756
11–15	1869–1865	3 449	3 716	7 165	37	70	107	331	315	646	3 817	4 101	7 918
16–20	1864–1860	3 318	3 184	6 502	58	117	175	365	342	707	3 741	3 643	7 384
21–30	1859–1850	5 523	5 174	10 697	110	332	442	650	790	1 440	6 283	6 296	12 579
31–40	1849–1840	4 485	3 782	8 267	121	482	603	643	788	1 431	5 249	5 052	10 301
41–50	1839–1830	3 608	2 722	6 330	140	628	768	505	838	1 343	4 253	4 188	8 441
31–50 évek együtt		8 093	6 504	14 597	261	1 110	1 371	1 148	1 626	2 774			
51–60	1829–1820	2 532	1 757	4 289	150	632	782	526	895	1 421	3 208	3 284	6 492
60 <	1819 <	2 182	1 426	3 608	123	607	730	461	999	1 460	2 766	3 032	5 798
51 évnél idősebbek		4 714	3 183	7 897	273	1 239	1 512	987	1 894	2 881			
ismeretlen		13	15	28	2	3	5	12	15	27	27	33	60
összesen		27 872	24 487	52 359	877	3 022	3 899	11 632	13 480	25 112	40 381	40 989	81 370

Forrás: 1880-as népszámlálás I.

226–227, 230, 330–331, 340–341, 350–351.

Moson vármegye saját kezelésű útjainak katasztere (folyó öl)

Mosoni járás

település	1. osztályú út, Győr vm. határától Moson felé	2. osztályú út, Mosontól Pomogy felé	2. osztályú út, az óvári uradalom vámújtától Albertkázmer felé	3. osztályú út, a győri postaúttól Mecsér felé	3. osztályú út, a győri postaúttól Szentmiklós felé	összesen
1. Arak	134					134
2. Bánfalu		1 483				1 483
3. Feketeerdő	136					136
4. Halászi	1 690					1 690
5. Hegyeshalom			3 106			3 106
6. Horvátkimle	161			720		881
7. Alsóillmic		1 377				1 377
8. Felsőillmic		135				135
9. Kálnok	707					707
10. Lébény	1 074				1 330	2 404
11. Levél	1 473		975			2 448
12. Magyar kimle	145			720		865
13. Magyaróvár		956				956
14. Mecsér	302			1 290		1 592
15. Moson	1 860	2 414				4 274
16. Pomogy		1 905				1 095
17. Pusztasomorja		366				366
18. Szentandrás		1 746				1 746
19. Szentjános		3 800				3 800
20. Szentmiklós	773				1 320	2 093
21. Szentpéter		2 440				2 440
22. Szolnok			4 105			4 105
23. Tárca		1 582				1 582
24. Tétény		824				824
25. Valla		776				776
összesen	8 455	18 994	8 186	2 730	2 650	41 015

II. Nezsideri járás

15. melléklet folytatása

település	soproni országot Vintentől Zurányig	Nezsider–Féltorony– Albertkázmér	Németjářfalu–Zurány	Gáta–Lajtafalu	Barátfalu–Boldogasszony	a rajkai határtól a köpcsényi vámútgig	Oroszvártól Pozsony felé	Köpcsenyitől Bergig	Rajkától Németjářfalu és Körtvélyes határáig	a gátai hídton a köpcseny i vámútgig	a gátai hídton a zurányi országútgig	a parndorfi kocsmától a vámútgig
1. Barátfalu		1 254			1 347							
2. Bezenye							1 835					
3. Boldogasszony		768			1 055							
4. Csúny						517						
5. Nemesvölgy										72		
6. Féltorony		1 826										
7. Gálos		1 030										
8. Gáta	1 190		420									
9. Horvátjářfalu						563		413	570			
10. Köpcseny							877	810	325			
11. Körtvélyes									2 249	1 130		
12. Lajtafalu	390			1 300								
13. Miklósfalu	1 964		1 060							661	145	
14. Németjářfalu			1 410						966	763		
15. Nezsider		1 146										
16. Nyulas	450											
17. Oroszvár							1 158	738				
18. Parndorf	1 616											200
19. Pátfalu		617										
20. Bruck	850											
21. Rajka						2 275		2 817				
22. Újfalu	1 190		420									
23. Védeny		790										
24. Vinten	403											
25. Zurány	2 420		935									
<i>összesen</i>	<i>10 473</i>	<i>7 431</i>	<i>4 245</i>	<i>1 300</i>	<i>2 402</i>	<i>3 355</i>	<i>3 870</i>	<i>810</i>	<i>7 183</i>	<i>3 521</i>	<i>145</i>	<i>200</i>

Forrás: Az 1844. évi IX. tc. és a 179, 775/1846. számú megyei végzések alapján. MmL IVA 502b 106/1847.

A magyaróvári vám 1844. október 7-én életbe léptetett tarifái

tétel	ezüstpénzben		váltóforintban	
	Ft	kr	Ft	kr
Egy Morva, vagy Sziléziai nagy szekértől, melly borral, vagy másféle Kalmárságbeli jószággal egészen van megterhelve	54		2	15
Egy Morva vagy Sziléziai nagy szekértől, melly borral vagy másféle kalmárságbeli jószággal félig van megterhelve	36		1	30
Egy Magyar nagy szekértől borral, vagy másféle Kalmárságbeli jószággal egészen terhelve	40		1	40
Egy Magyar nagy szekértől borral, vagy másféle Kalmárságbeli jószággal félig terhelve	26 ² / ₅		1	6
Egy Magyar kis szekértől borral, vagy másféle Kalmárságbeli jószággal egészen terhelve	26 ² / ₅		1	6
Egy Magyar kis szekértől borral, vagy másféle Kalmárságbeli jószággal félig terhelve	17 ³ / ₅		–	44
Ezen kívül minden befogott lótul, vagy más vonó marhátul	2		–	5
Gabonával, szénával, borsóval, babbal, és másféle terméssel vagy földi veteményel nagyobban megterhelte szekértől	7 ¹ / ₅		–	18
Ezen kívül minden vonó Marhától	1 ¹ / ₅		–	3
Ugyan olyan gabonás, szénás, vagy eledeltt vivő szekértől, melly nincsen nagyon megterhelve, a' vonó marhával együtt	5 ³ / ₅		–	14
Austriai, vagy más tyukász szekértől, a' vonó marhát is hozzá értvén	54		2	15
Austriai, vagy más tyukász szekértől félig terhelve, a' vonó marhát is hozzá értvén	36		1	30
Teknyös békával, vagy halal nagyon megrakott szekértől	54		2	15
Teknyös békával, vagy halal félig megrakott szekértől	36		1	30
Ugyan olyan könnyebb terhet vivő, vagy rákkal, lennel, kenderrel, bőrókkel, cserépedényel, vagy efféle könnyebb partékával megrakott szekértől	16 ¹ / ₂		–	41
Ollyan jószágot hátán hordozó 1 lótul, vagy marhátul	3 ³ / ₅		–	9
A vámon által hajtott minden lótul, ökörtől vagy tehéntől	2 ² / ₅		–	6
Minden pár juhtul, vagy ketskétől	1 ³ / ₅		–	4
Négy báránytól	1 ³ / ₅		–	4
Minden hizlaltt sertéstől, vagy egy pár kissebtül	1 ³ / ₅		–	4

Forrás: MmL IVA 502b 2307/1844.

A mosoni polgárok levele a vármegyéhez
a fuvarosok megregulázása érdekében

Tekintetes Karok 's Rendek!

A gyámoltalan gyermekek' életét a' többi közt alkalmasint mi sem veszélyezteti annyira mint az uczákon a' kocsik elő fogott lovakkal való sebes vágatás 's a' kikerüléskori verseny futtatás; miért is, valamint minden jól rendezett helyen, úgy Mosony Mvárosában is emlékezetünkre, a' sebes vágatás rendőrileg már régebben szigorú büntetés terhe alatt meg van tiltva, – de fájdalom! a' tilalom annyira nem vétetik már tekintetben, hogy a' bérkocsisoknak uczáinkon, sőt még szorossabb helyeken is, terhes kocsikkal eszmélet nélküli verseny futtatásai által már többé nem egyedül gyermekek, hanem embereknek életük is, mihelyt házaikból csak a' járdára kilépnek veszélyeztetve van, mit a' legközelebbi gyászos esetek – melyekre hivatkozni egyáltalában elegendőnek tartjuk – bőségesen tanúsítanak. – Mi azt hisszük hogy ezen veszélynek meg szüntetésére nem elég a' következményekre szabott büntetés, mert ha a' szülők gyermeküket elvesztették, vagy az ép ember koldussá tétetett, mit ér neki minden vér és fájdalom díj, mit a' bűnös megfenyítése, mind ez fájdalmát nem enyhítheti, az élet és ép tagok nem tsak egy Mosonyi Kocsis hanem Darius Kintsével sem vásárolhatok vissza, tehát a' Következményekre szabott büntetés mellett megelőzők is léven szükségesek, esedezünk olly rendőri szabályok meg állapítása és időnkénti kihirdetése s talán az utak végén felállítandó oszlop táblák általi tudtul adásáért, melyek szerint a' Kocsis és bármilly rendű fuvarosoknak a' házakbul az uczákra innend a' városbúl ki, egyik felén a' hajók rendes állásáig sebesen hajtatni, vagy kikerülés végett versenyt futtatni tiltatik, azok kik e' tilalmat általhággni merészelnék, ha mindjárt semmi kár sem történik, csupán tsak a' tilalom általhágásáért szigorú büntetéssel megrovattassanak.

Melly aggodalom telt Kebelből származott s' reméllyük igazságos Kérelmüket a' midön a' Tekintetes Közönségnek Kegyes színe eleibe terjesztenénk, Kegyes Kihalgattatásért esedezők maradunk –

A tekintetes Karok s' Rendeknek legalázatosabb szolgálái.

Forrás: MmL IVA 502b 2090/1845. Összefoglalóan lásd még IVA 502a/96 2090/1845 (1845.08.07.).

18. melléklet

Az Alsó-Ausztriába kivitt legfontosabb 76 mezőgazdasági termék betűrendben, 1842-ben

áru (mértékegység)	kb. ár (Ft CM)	beviteli vám (1 egységnyi mennyiség után)	kiviteli harmincad (1 egységnyi mennyiség után)	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség	összes kivitt mennyiség ⁶	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség az összes százalékában ⁷ (%) ⁷	az összes értéke (Ft CM) ⁸
ágytoll (q)	50 Ft	12 ½ kr	12 ½ kr	11 297 q	11 720 q	96,3	586 000 Ft
árpa és hántolatlan tönköly (q – 1 mérő = 60 font)	2 ½ Ft	7 ½ kr	½ kr	77 762 q	110 234 q	70,5	275 585 Ft
bab (q – 1 mérő = 87 font)	2 ⅓ Ft	6 ¾ kr	½ kr	1 487 q	2 315 q	64,2	5 402 Ft
bárány és gida (db)	1 ½ Ft	4 ½ kr	3 kr	10 636 db	15 718 db	67,6	23 577 Ft
bodzabogyó (q)	3 Ft	12 ½ kr	1 kr	311 q	1 206 q	25,8	3 618 Ft
bor (q – 1 akó = 120 font)	6 Ft	36 kr	2 kr	53 297 q	119 259 q	44,7	715 554 Ft
borjú, 1 év alatti (db)	7 Ft	10 kr	9 kr	6 040 db	9 978 db	60,5	69 846 Ft
borsó és lencse (q – 1 mérő = 85 font)	5 ⅓ Ft	16 ¼ kr	1 ¼ kr	138 q	381 q	36,2	2 032 Ft
búza, tönkölybúza (q – 1 mérő = 80 font)	3 ¾ Ft	11 ¼ kr	1 kr	1 164 845 q	1 374 678 q	84,7	5 155 042 Ft

⁶ Az osztrák tartományok alatt ez esetben Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna, az Osztrák Tengerpart, Tirol, Csehország, Morvaország és Szilézia, Galícia, Lombardia és Velence értendő.

⁷ Saját számítás.

⁸ Kerekített összegek.

18. melléklet folytatása

áru (mértékegység)	kb. ár (Ft CM)	beviteli vám (1 egységnyi mennyiség után)	kiviteli harmincad (1 egységnyi mennyiség után)	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség	összes kivitt mennyiség ⁶	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség az összes százalékában (%) ⁷	az összes értéke (Ft CM) ⁸
csikó (db)	50 Ft	1 Ft 30 kr	7 kr	2 385 db	9 548 db	25	477 400 Ft
dara (q – 1 mérő = 69 font)	13 ½ Ft	40 ½ kr	3 ¼ kr	358 q	362 q	98,9	4 887 Ft
dohány, vámmentes a kincstári üzemeknek (q)	10 Ft	–	–	110 283 q	129 309 q	85,3	1 293 090 Ft
énekesmadár (fenyő-, feketerigó, pacsirta stb.) (tucat)	⅓ Ft	1 ½ kr	¼ kr	4 504 tucat	4 865 tucat	92,6	1 622 Ft
ételek (kocsonya – hal is, pástétom, sütemény) (Ft)	bevallott érték	6 kr	¼ kr	1 523 Ft	1 826 Ft	83,4	1 826 Ft
fácán, fájdkakas, nyírfajd, túzok stb. (db)	⅔ ft	2 kr	¼ kr	7 654 db	8 291 db	92,3	5 527 Ft
faggyú (q)	22 Ft	45 kr	4 kr	5 542 q	12 972 q	42,7	285 384 Ft
festő- és gyógynövény (q)	30 Ft	12 ½ kr	6 ¼ kr	3 583 q	4 680 q	76,5	140 400 Ft
friss gyümölcs (q)	1 ½ Ft	5 kr	½ kr	18 494 q	21 892 q	84,5	32 838 Ft

A 18. melléklet folytatása

áru (mértékegység)	kb. ár (Ft CM)	beviteli vám (1 egységnyi mennyiség után)	kiviteli harmincad (1 egységnyi mennyiség után)	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség	összes kivitt mennyiség ⁹	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség az összes százalékában (%) ⁷	az összes értéke (Ft CM) ⁸
gubacs (q)	5 ½ Ft	2 kr	1 kr	102 504	119 328 q	85,9	656 304 Ft
gyapjú (q)	80 Ft	15 kr	-	126 378 q	240 669 q	52,5	19 253.520 Ft
gyapjúbolyh ⁹ enyvfőzéshez (q)	6 Ft	4 ½ kr	4 Ft	1 639 q	1 774 q	92,4	10 644 Ft
gyékény-, nád-, szalma- stb. takaró (db)	18 Ft	37 ½ kr	6 ¼ kr	166 300 db	187 200 db	88,8	33 696 Ft
hagyma (q)	6 Ft	25 kr	2 kr	243 q	421 q	57,7	2 526 Ft
hajdina (q – 1 mérő = 64 font)	2 ¼ Ft	6 ½ kr	½ kr	140 q	4 143 q	3,4	9 322 Ft
hal, hód, béka stb. (q)	20ft	50 kr	5 kr	2 621 q	3 072 q	85,3	61 440 Ft
hamuzsír (q)	10 Ft	3 ⅛ kr	3 kr	39 776 q	54 175 q	73,4	541 750 Ft
hús (friss) (q)	8 Ft	12 ½ kr	1 kr	2 327 q	3 354 q	69,3	26 832 Ft
juh, kos, kecske, ürü (db)	3 Ft	9 kr	5 kr	116 686 db	174 469 db	66,9	523 407 Ft
kacsa, kappan stb. (db)	¼ Ft	¾ kr	⅛ kr	104 097 db	108 348 db	96,1	27 087 Ft
kender (q)	20 Ft	6 ¼ kr	5 kr	13 124 q	18 163 q	72,2	363 260 Ft

⁹ Schaftfussel), feltéhetően nem csak bolyhot, hanem egyéb állati hulladékokat is jelöl.

18. melléklet folytatása

áru (mértékegység)	kb. ár (Ft CM)	beviteli vám (1 egységnyi mennyiség után)	kiviteli harmincad (1 egységnyi mennyiség után)	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség	összes kivitt mennyiség ⁶	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség az összes százalékában (%) ⁷	az összes értéke (Ft CM) ⁸
kenyér (q)	5 Ft	7 1/2 kr	1 kr	3 745 Ft	4 352 Ft	86	21 760 Ft
kerti vetemény, krumpli, répa, káposzta stb. (q)	1ft	1 1/2 kr	1/4 kr	22 077 q	25 412 q	86,9	25 412 Ft
korpa (q)	2 Ft	1/2 kr	1/2 kr	3 973 q	4 657 q	85,3	9 314 Ft
kosarak-dobozkák (Ft)	bevallott érték	6 kr	1/4 kr	141 Ft	552 Ft	25,5	552 Ft
kő (q)	2/5 Ft	1/8 kr	-	70 045 q	86 292 q	81,2	34 517 Ft
kőfaragó munkák (Ft)	bevallott érték	6 kr	1/4 kr	37 631 Ft	37 830 Ft	99,5	37 830 Ft
köles (q – 1 mérő = 70 font)	2 5/6 Ft	8 1/2 kr	3/4 kr	1 782 q	2 255 q	79	6 389 Ft
köröm (q)	7 Ft	1 kr	1 kr	2 608 q	2 621 q	99,5	18 347 Ft
kötél, zsinór (q)	25 Ft	51 kr	6 1/4 kr	46 q	99 q	46,5	2 475 Ft
kukorica (q – 1 mérő = 60 font)	2 5/6 Ft	8 1/2 kr	3/4 kr	33 974 q	91 656 q	37	259 692 Ft
liszt (gabona, hüvelyesek, de burgonya is) (q)	4 Ft	12 kr	1 kr	13 332 q	28 040 q	47,5	112 160 Ft
lószőr (q)	40 Ft	12 1/2 kr	10 kr	1 113 q	1 212 q	91,8	48 480 Ft

18. melléklet folytatása

áru (mértékegység)	kb. ár (Ft CM)	beviteli vám (1 egységnyi mennyiség után)	kiviteli harmincad (1 egységnyi mennyiség után)	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség	összes kivitt mennyiség ⁶	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség az összes százalékában (%) ⁷	az összes értéke (Ft CM) ⁸
malac, 9 font alatti szopós malac (db)	½ Ft	1 ½ kr	1 ½ kr	8 722 db	11 760 db	74,1	5 880 Ft
maláta (q – 1 mérő = 50 font)	2 Ft	6 kr	½ kr	25 192 q	25 936 q	97	51 872 Ft
marhaszőr, ványolt (q)	8 Ft	12 ½ kr	2 kr	317 q	318 q	99,7	2 544 Ft
méz (q)	12 Ft	1 Ft 15 kr	5 kr	7 596 q	14 102 q	53,9	169 224 Ft
olaj (kender, len, repcé) (q)	25 Ft	1 Ft 15 kr	6 ¼ kr	21 477 q	27 085 q	79,3	677 125 Ft
ökör és bika (db)	40 Ft	2 Ft	1 Ft 30 kr	57 995 db	63 262 db	91,7	2 530 480 Ft
pálinka (q – 1 akó = 120 font)	12 Ft	2 Ft 5 kr	6 ¼ kr	2 097 q	3 817 q	54,9	45 804 Ft
pulyka, liba, gyöngytyúk (db)	½ Ft	1 ½ kr	⅛ kr	305 151 db	318 639 db	95,8	7 966 Ft
repcemag (q)	4 Ft	4 kr	1 kr	81 549 q	96 996 q	84,1	387 984 Ft
rongy (q)	6 Ft	1 ½ kr	1 kr	45 953 q	50 619 q	90,8	303 714 Ft
rozs és tönke búza (q – 1 mérő = 76 font)	2 ⅔ Ft	8 kr	¾ kr	15 744 q	44 459 q	35,4	118 539 Ft
salétrom (vámmentesen a hadseregnek) (q)	14 Ft	–	–	5 164 q	5 224 q	98,8	73 136 Ft

A 18. melléklet folytatása

áru (mértékegység)	kb. ár (Ft CM)	beviteli vám (1 egységnyi mennyiség után)	kiviteli harmincad (1 egységnyi mennyiség után)	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség	összes kivitt mennyiség ⁶	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség az összes százalékában (%) ⁷	az összes értéke (Ft CM) ⁸
seprű (db)	2 kr	3 1/8 kr	1/2 kr	176 600	199 600	88,5	3 992 Ft
sertés (db)	10 Ft	30 kr	'42 júniusig 19, utána 23 kr	254 731 db	289 685 db	87,9	2 896 850 Ft
szalámi, hurka (q)	60 Ft	3 Ft	6 1/4 kr	370 q	439 q	84,3	26 340 Ft
szappan (q)	15 Ft	2 Ft	6 1/4 kr	2 171 q	4 954 q	43,8	74 310 Ft
szárasztészta (q)	20 Ft	2 Ft	5 kr.	5 q	6 q	83,3	120 Ft
szarv és szaru (minden háziállate) (q)	50 Ft	6 1/4 kr	6 1/4 kr	2 370 q	2 783 q	85,1	139 150 Ft
szatócsáru (Ft)	bevallott érték	6 kr	1/4 kr	8 038 Ft	11 220 Ft	71,6	11 220 Ft
széna, szalma, fű, takarmány (q)	4/5 Ft	1/4 kr	1/20 kr	230 235 q	260 911 q	88,2	208 729 Ft
szóda (q)	5 Ft	6 1/4 kr	2 kr	11 411 q	11 745 q	97,1	58 725 Ft
tehen- és juhsajt (q)	10 Ft	30 kr	2 1/2 kr	7 441 q	10 587 q	70,3	105 870 Ft
tehen, 1 év feletti borjú (db)	20 Ft	1 Ft	45 kr	2 456 db	6 419 db	38,3	128 380 Ft
tej és túró (Ft)	bevallott érték	1/4 kr	1/4 kr	147 Ft	191 Ft	76,9	191 Ft

18. melléklet folytatása

áru (mértékegység)	kb. ár (Ft CM)	beviteli vám (1 egységnyi mennyiség után)	kiviteli harmincad (1 egységnyi mennyiség után)	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség	összes kivitt mennyiség ⁶	az Alsó- Ausztriába kivitt mennyiség az összes százalékában (%) ⁷	az összes értéke (Ft CM) ⁸
tojás (Ft)	bevallott érték						
tőzeg (q)	$\frac{1}{3}$ Ft	$1 \frac{1}{2}$ kr	$\frac{1}{4}$ kr	57 154 Ft	58 711 Ft	97,3	58 711 Ft
tyúkok (db)	$\frac{1}{6}$ Ft	$\frac{1}{8}$ kr	-	22 848 q	22 848 q	100	7 616 Ft
vadkacsa, vadlúd, hófajd, erdei szalonka stb. (db)	$\frac{1}{3}$ Ft	$\frac{1}{2}$ kr	$\frac{1}{8}$ kr	1 677 426 db	1 696 460 db	98,9	282 743 Ft
vadnyúl, nyüzött és házi (db)	$\frac{1}{3}$ Ft	1 kr	$\frac{1}{8}$ kr	9 384 db	10 049 db	93,4	3 350 Ft
virág (kamilla, hibiszkusz stb.) (q)	$\frac{1}{6}$ Ft	3 kr	$\frac{1}{4}$ kr	10 967 db	12 016 db	91,2	4 005 Ft
vízimadár (mocsári és egyéb szalonka, kibic, vízityúk, vadgalamb stb.) (db)	30 Ft/q	$12 \frac{1}{2}$ kr	$6 \frac{1}{4}$ kr	787 q	878 q	89,6	26 340 Ft
zab (q – 1 mérő = 45 font)	$\frac{1}{6}$ Ft	$\frac{1}{2}$ kr	$\frac{1}{8}$ kr	2 282 db	2 284 db	99,9	381 Ft
zsír, háj (libái is) (q)	$1 \frac{5}{6}$ Ft	$5 \frac{1}{2}$ kr	$\frac{1}{2}$ kr	318 312 q	332. 773 q	95,6	610 084 Ft
zsurló (q)	20 Ft	1 Ft 15 kr	5 kr	1 559 q	2 007 q	77,7	40 140 Ft
	13 Ft	$12 \frac{1}{2}$ kr	3 kr	352 q	352 q	100	4 576 Ft

19. melléklet

A szénakivitellel kapcsolatos adatok és számítások

1. táblázat

Az osztrák és magyar széna súlyozott átlagárának különbsége
a mintaévekben a bécsi piacon

1825	N	érvényes	52
		hiány	0
		átlag	8,29 kr
1835	N	érvényes	53
		hiány	0
		átlag	12,29 kr
1836	N	érvényes	51
		hiány	1
		átlag	14,67 kr
1837	N	érvényes	52
		hiány	0
		átlag	19,38 kr
1845	N	érvényes	79
		hiány	24
		átlag	11,29 kr
1846	N	érvényes	98
		hiány	6
		átlag	13,48 kr

Havi bontásban az árak a következőképpen alakultak:

2. táblázat

Valamennyi piaci résztvevő szénájának átlagára krajcárban
(havi bontásban)

	1825	1835	1836	1837	1845	1846
Január	34,80	99,75	69,30	52,40	44,25	58,77
Február	34,50	93,50	67,37	48,87	44,50	62,11
Március	36,00	96,25	60,25	48,75	43,77	57,12
Április	35,80	95,25	58,10	52,70	45,12	56,00
Május	35,00	88,00	61,75	48,75	47,90	52,22
Június	31,25	81,25	61,25	45,50	45,28	57,66
Július	31,40	87,12	55,80	42,30	44,22	63,50
Augusztus	34,00	86,30	55,12	43,12	48,33	66,50
Szeptember	33,50	78,75	55,87	43,60	49,33	67,22
Október	32,20	73,30	57,20	41,37	57,77	69,50
November	34,25	73,00	57,37	41,50	57,77	68,00
December	33,50	72,75	53,66	40,37	56,37	70,60
Átlag	33,85	85,43	59,42	45,76	48,71	62,43

3. táblázat

Az osztrák települések szénájának átlagára krajcárban
(havi bontásban)

	1825	1835	1836	1837	1845	1846
Január	37,66	108,20	78,70	62,24	46,16	62,50
Február	37,20	109,03	78,61	59,11	47,09	67,96
Március	39,42	116,36	63,83	59,75	47,75	62,21
Április	40,39	109,57	62,77	70,91	50,25	60,99
Május	38,17	94,51	65,11	62,31	50,44	56,41
Június	35,67	76,06	65,64	59,13	47,44	63,55
Július	33,46	76,00	58,60	52,75	47,25	68,81
Augusztus	35,44	87,02	59,26	46,54	49,10	72,86
Szeptember	36,25	81,47	62,15	48,51	50,12	72,37
Október	37,36	79,13	67,63	49,87	60,98	76,56
November	39,11	77,91	68,47	46,65	62,61	75,00
December	38,37	77,40	66,44	44,87	60,16	77,21
<i>Átlag</i>	37,37	91,05	66,43	55,22	51,61	68,03

4. táblázat

A magyar települések szénájának átlagára krajcárban
(havi bontásban)

	1825	1835	1836	1837	1845	1846
Január	29,90	89,95	59,26	39,70	39,39	53,53
Február	29,08	74,11	56,13	35,22	36,22	52,83
Március	29,66	74,91	57,38	36,02	34,71	49,08
Április	30,02	78,91	52,64	36,16	34,96	49,13
Május	30,18	80,40	58,22	37,75	39,48	46,74
Június	26,72	87,45	56,30	35,31	37,64	49,33
Július	29,02	98,25	52,06	33,99	37,77	55,19
Augusztus	31,41	85,17	49,61	39,05	43,68	58,01
Szeptember	29,01	75,69	47,50	36,65	43,85	61,12
Október	26,85	66,91	44,11	32,32	50,91	61,16
November	28,63	66,44	44,52	34,98	47,22	58,34
December	28,46	67,80	42,29	35,45	43,90	61,28
<i>Átlag</i>	29,07	78,83	51,66	36,05	40,81	54,64

5. táblázat

A Magyarországról és Erdélyből az örökös tartományokba
kivitt széna mennyisége, 1841–1850

Év	mennyiség (q)	szekerek száma (18 q/db)	érték (Ft CM)	vám (Ft CM)
1841	272 182	15 121	218 468	1 361
1842	260 911	14 495	228 873	1 305
1843	182 739	10 152	160 500	914
1844	160 682	8 927	139 046	803
1845	170 792	9 488	139 772	854
1846	194 659	10 814	183 701	973
1847	214 789	11 932	176 634	1 074
1848	203 238	11 291	163 711	1 016
1849	177 558	9 864	142 046	888
1850	166 292	9 238	133 034	831
1841–1850	2 003 842	111 324,5	1 685 785	10 019

Forrás: *Ausweise* 1853, 442–443, 456–457, 486–487; a szekérszám saját számítás.

6. táblázat

A szénakivitelre, a forgalomra és a felvevőpiacra vonatkozó adatok

Alsó- Ausztria széna- termése (q)	Bécs széna- termelése (q)	Alsó- Ausztriába kivitt széna, szalma stb. mennyisége (q)	Bécsbe bevitt széna (q)	lovak száma Bécsben (db)	marhák száma Bécsben (db)	lovak és marhák együtt (db)		
1835	7 694 148	16 504	–	221 913	5 057	1 432	6 489	
1836	7 694 148	16 504	–	246 058	5 057	1 432	6 489	
1837	7 694 363	16 504	–	227 235	5 289	1 565	6 854	
1842		230 235 q	–	328 509				
		12 790 szekér						
1845	16 864 000	25 000	135 718 q	–	329 717	6 176	2 730	8 906
			7 540 szekér					
1846	16 864 000	25 000	160 481 q	–	374 750	6 474	3 596	10 070
			8 916 szekér					

Forrás: *Tafeln* 1835, Tafel 35, 48, 64; *Tafeln* 1836, Tafel 35, 48, 64; *Tafeln* 1837, Tafel 37, 50, 66; *Tafeln* 1835–1837, Tafel 41; *Tafeln* 1842, Tafel 66; *Tafeln* 1845–46, II. Tafel 15, 31; *Ausweise* 1842, 401–433; *Ausweise* 1845, B 26–27; *Ausweise* 1846, B 26–27.

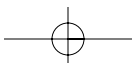
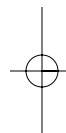
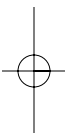
7. táblázat

A bécsi piaci forgalomra vonatkozó adatok

	elvi forgalom a szekérszám alapján (1 szekér = 18q)	szekérszám		eladott mennyiség	
		biztos	bizonytalan	biztos	bizonytalan
1835 (ápr.–dec.)	147 060 q	8 170 db	1 200 db (14,7%)	147 000 q	16 200 q (11%)
1836	280 620 q	15 590 db	600 db (3,8%)	298 560 q	14 400 q (4,8%)
1837	250 380 q	13 910 db	–	250 380 q	–
1845	143 442 q	7 969 db	790 (9,9%)	142 439 q	13 560 q (9,5%)
1846	203 346 q	11 297 db	1 751 db (15,5%)	171 630 q	33 108 q (19,3%)

Forrás: Wiener Stadt- und Landesarchiv, Marktamt, B15 1–2.

A 6. táblázatban szereplő adatok egy része már első ránézésre is gyanút ébreszt, illetve jelenlegi ismereteink alapján nem tudunk magyarázatot adni az adatok logikai rendjében tapasztalható ellentmondásokra. Az egyik, kevésbé lényeges probléma, ami megkérdőjelezi az adat pontosságát, az az, hogy Alsó-Ausztria szénatermelésénél az 1835. és 1836. évben ugyanaz (1837-ben pedig közel ugyanaz) az érték szerepel, ami aztán a következő kilenc évben több mint kétszeresére emelkedik. Itt feltehetően becslésekkel van dolgunk. A másik, ennél komolyabb ellentmondás az, hogy az 1836. és 1837. esztendőben, amikor pontosan és egész évre tudható a piacra vitt széna mennyisége, a piaci adatok alapján több széna került eladásra, mint amennyit a városba összesen beszállítottak. A különbség oly nagy, hogy azt nem magyarázhatja a helyben termelt széna piacra vitele.

Andreas Grailich

Moson vármegye leírása (1818)*

Fekvés, határok, nagyság

Csaknem egyenlő oldalú háromszög alakban, a Fertő tó, Alsó-Ausztria között, a Dunával és a Rábcával bezárólag, a Dunántúli-Kerület (Circuli trans. Danub.) legkülsőbb, északi sarkában terül el Moson vármegye (Comitatus Mosoniensis, Wieselburger Gespanschaft). Ezt a nevet egy valaha híres Mosony (Musun, Wieselburg) városról kapta. Bizonyos tekintetben pannon háromszögnek is nevezhetnénk.

A megye az északi szélesség 47. fok 40. és a 48. fok 5. perce, valamint a budai délkör nyugati hosszúság 1. fok 30. és 2. fok 20. perce között fekszik.¹ Keletről a Duna határolja, északról Alsó-Ausztria – legnagyobb részét átszeli a Lajta –, nyugatról a Fertő tó és Sopron vármegye, délről pedig két szomszédal, Sopron és Győr vármegyével érintkezik. Ez utóbbiaktól a Rábca választja el. Ennélfogva helyzetét – mint láthatjuk – leginkább természetes határok határozzák

* Grailich dolgozata először az *Erneuerte vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* c. lapban jelent meg folytatásban, 1820 áprilisában, *Die Wieselburger Gespanschaft in Ungern* címmel. [I. 1820/27. (ápr. 1.) 105–108.; II. 1820/28. (ápr. 5.) 109–112.; III. 1820/29. (ápr. 8.) 115–116.; IV. 1820/30. (ápr. 12.) 118–120.; V. 1820/31. (ápr. 15.) 123–124.; VI. 1820/32. (ápr. 19.) 127–128.; VII. 1820/33. (ápr. 22.) 131–132.; VIII. 1820/34. (ápr. 26.) 133–136.; IX. 1820/35. (ápr. 29.) 138–140.] Csaplovics János egy évre rá jelentette meg kétkötetes munkáját, melyben Grailich írása is helyet kapott. [Johann Csaplovics (Hrsg.) *Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungern I–II*. Verlag Anton Doll, Wien, 1821. II/187–236.] Itt a cím – lévén, hogy a kötet csak a Magyar Királyságról szólt – *Wieselburger Gespanschaft*ra rövidült.

A szerző életéről tudható csekély információkat a 2004-ben önállóan is megjelentetett megyeleírás bevezetőjében ismertettem (Grailich 2004, 4). Egy lényeges ponton szeretnék azonban korrekciót tenni. Grailich születési helyeként – átvéve az osztrák Karl Fiedler összeállította életrajzgyűjtemény közlését – Rosenaut adtam meg (vö. Fiedler 1959, 48). Tekintve, hogy ő külön nem jelölte a külföldi származást, a települést automatikusan ausztraiaként értelmeztem. Utóbb megerősítést nyert, hogy Rosenau valójában Rozsnyó, azaz Grailich a felvidéki német városi evangélikus polgársarj jellegzetes képviselője, aki jénai tanulmányai alatt ismerkedhetett meg a korabeli statisztika szempontjaival.

A fordításban Grailich és Csaplovics lábjegyzetben közölt megjegyzéseit *-gal jelöltem, míg saját magyarázó lábjegyzeteimet arab számokkal láttam el. A két megjelenésben eltérő részeket [ ] közé tettem.

¹ Az egységes hosszúsági fokbeosztás előtt több rendszer létezett, Magyarországon a berlini, a Ferro szigetétől számított és a budai volt a leggyakrabban használatos. Az utóbbi alapját a gellérthegyi csillagvizsgálóban végzett számítások képezték.

meg. Csak észak felé, az osztrák határon, és délnek, Győr felé találhatóak mes-
terséges határjelző kövek.

Területe $35 \frac{2}{10}$ négyzetmérföld. (Ilyen nagy Luzern kanton.)

Föld és éghajlat

A terület teljesen sík és lapos, kivéve a Lajta hegységgel határos vidéket Nyu-
lasnál és Császárkőbányánál. Félkörben terasszerűen emelkedni látszik, mely
félkör Lajtafalutól Zurányon, Miklósfalun, Félturnyon, Gáloson, Védenyben
és Nezsideren keresztül Nyulasig húzódik. A messze elnyúló szép síkok, a
közepes méretű erdők távolsága, a föld még megmaradt természeti állapota
a szél, a forgószelek, a viharok, az orkánok és a harcok kedvű seregek tev-
kenysége számára kitűnő és más területekkel össze nem hasonlítható játékte-
ret nyújtanak. Azokból a napokból, melyekről elmondható, hogy szélmente-
sek, páratlanul kevés van egy évben, szemben az ezzel ellenkező
jellegűekkel. Leggyakrabban és legféltelenebbül az északi szelek dühöng-
nek, melyek gyakran egész háztetőket ragadnak el és a legmagasabb és leg-
vastagabb fákat is kidöntik. Minden itteni helység fenti, északi részében mes-
sze biztonságosabban lakhat az ember, mint a nyugati irányban fekvő
házakban. Mivel az északi szél, amely a keletkező tűzvészeket általában fel-
szítja, a feltámadó lángokat csaknem mindig nyugati irányba tereli, így hárít-
ják el – nem várva zsebre tett kézzel – a házak romlását, melyek különben leg-
többször kiszolgáltatottak a tűz dühének és kárainak. Ezt már a régi idők
tapasztalatai is, de különösképpen az itteni vidékre a gyakori tűzvészeket te-
kintve oly végzetes 1818-as esztendő is megmutatták.²

Eltekintve a messze terjedő pusztáktól, melyek télen a vándort – ha a gyak-
ran hulló hó az út minden nyomát eltörli, és a vihar, valamint a hóförgeteg
meggátolva a kilátást – a legnagyobb veszélynek teszik ki, és melyek a száraz
nyarakon a jószágnak csak szűkös legelőt nyújtanak, a pusztát ennek ellenére
megfelelően művelik. Bár a vármegye legnagyobb részét Heidebodennak,
ugyanennek lakóit Heidebauereknek nevezik, az itteni terület rendkívül ter-
mékeny és áldott föld. Legnagyobbrészt könnyű, fekete talajból áll.

Az éghajlat egyike a legegészségesebbeknek. A halandóság évek óta jelen-
tételen. A születettek száma meghaladja a meghaltakét. Nem ritkák a 80 és
90 év körüli emberek.

Vizek

Három folyó folyik keresztül a vármegye barátságos rónáin, növelve azok
kellemét és termékenységét.

² 1818. június 23-án Vintenben, június 27-én Védenyben, július 23-án Gáloson,
augusztus 26-án Szentjánoson pusztított tűz. MmL IVA 502a/64 852/1818. (07.08.);
1108/1818. (08.28.); 1484/1818. (11.26.); 1744/1818 (12.31.). Az egyes tüzeket Grailich a tele-
pülések tárgyalásánál külön is említi.

1. A Duna, melynek hatalmas ágai az északi részen kiszélesednek, az ágak között különféle kisebb-nagyobb szigetet képez. Az egyik a legjelentősebbek közül az úgynevezett Szigetköz (Kleine Schütt), melynek egy kis része, Feketeerdő, Halászi és Arak községekkel Moson vármegyéhez tartozik. Vármegyénk mérhetetlenül sokat köszönhet a királyság eme ütőerének. Lykor, különösen kemény telek után, a sok hólé felduzzasztja, és a roppant, egymásra tornyosuló jégtáblák folyásában feltartják, ami a környező helységeket nagy veszélynek teszi ki; rohanó árja néhány évenként rettenetes károkat és nyomorúságot okoz, de ezt a hátrányt nem lehet az általa nyújtott előnyökkel összehasonlítani. Partján mosolygós, a folyó iszapja által termékennyé tett ligetek és mezők, valamint pompás erdők és kecses facsoportok sorakoznak, melyek számunkra az olyannyira szükséges fát szolgáltatják! Mennyire megkönnyíti a közlekedést és a különféle árucikkek szállítását! Mily sok malmot hoz mozgásba! (1816-ban 50 olyan dunai malom volt, melyet az itteni molnárok birtokoltak.) – A halak, valamint az egyéb hasznos víziállatok hihetetlen mennyiségét és változatosságát, melyekkel az ott lakókról gondoskodik, nem is említeném. – Nem beszélve egyébiránt – amennyire én tudom – az aranymosásáról. A folyó szabályozása az igyekvő megyei hatóságokra hárul. A folyó romboló hatalmát gátak közé szorítandó, a legújabb időkben foganatosított kitűnő intézkedések tanúbizonysága az oroszvári gát nagy költséggel és szüntelen fáradtsággal való megerősítése, melyhez a királyi kincstár 20 000 forinttal járult hozzá.

2. A Lajta vize, amely a vármegye legnagyobb részén hullámszik, nem kevésbé fontos. Királyudvar és Wölfleinsdorf (Wilfleinsdorf) között válik a megye, egyszersmind a Magyar Királyság határfolyójává. Gátánál elhagyja az osztrák határt, és miután mint egy paradicsomi folyó még osztatlanul közszönti a gróf Esterházyak díszkertjének thesszáliai pihenő ligetjét, és arra is szolgált, hogy a jószágnak tavasszal és nyáron inni adjon, közvetlenül ezután két ágra szakad, hogy soha el nem apadó jótékonyágát megossza azon hat községgel, melyek földjein áthalad. A szétválás után mintegy mérföld hosszan ezernyi kanyart alkotva bolyong, majd Zuránytól és Miklósfalutól csaknem egyenlő távolságra egyesül. A sziget, melyet a Lajta két ága képez, az egyesülés közelében oly elbűvölő, mintha ez az erdős rész egyetlen kert lenne. Miután a miklósfalui erdő mentén néhány ezer lépést valamelyest déli irányba tart, keletnek fordul, és szelíden, csaknem egyenesen a már ismertett facsoportok között a Dunába siet, melybe Magyaróváron torkollik. A folyó mindkét partja mentén dús fűvű rétek találhatók. A vármegye területén belül nyolc nagy malom hajt. A sokféle halon, csukán, harcsán (gyakran 30 és 50 font közöttiek), pontyon, márnán és vidrán kívül kivételesen szép és ízletes rákokat is nevel, melyek jelentős tömegben szállítatnak Bécsbe, Pozsonyba és egyéb helyekre. A nagy, gyakran egy láb hosszú rákok legszívesebben egészen a meder alján tanyáznak. A Lajta utolsó, 10 évvel ezelőtti kotrása óta azonban a halak és rákok mennyisége jelentékenyen csökkent. Ráadásul e hasznos víziállatok most keresettebbek is, mint annak idején.

Mivel a folyó partja többnyire lapos, sok görbülettel és kanyarral, s medrét nem tisztítják megfelelően, az utóbbi években oly gyakorivá vált árvizek miatt megnövekedtek az elmocsarasodott területek, a legszebb rétek zsom-

békká³ és vad nádassá változnak. E szabályozatlanságot és az elvadulást feltartóztatandó, a Lajtától kisebb-nagyobb távolságban csatornákat ásnak, a kanyarokat átvágják, a folyóágyat megnagyobbítják, és általában a szabályozáson serényen buzgólkodnak. Hány ezer mázsa nyerhető majd a legszebb szénából, ha a mű egyszer elkészül!* – Néhány geográfus azt állítja, hogy a Lajta vize csak ritkán fagy be. Tapasztalataink ezt egyáltalán nem igazolják.

3. A Rábca (Rabnitz, Rapcza) a Fertő tóból ered, néhány óra járásnyit a vármegye déli határán folyik, eközben Győr vármegye egy részét is megöntözi, majd a Dunába torkollik. Halban és rákban szintén nem szűkölködik.

Egyébiránt a Nezsideri járásban még három patakocska található: egy Vintennél, mely két malmot hajt és a Fertő tóba ömlik, egy Lajtafalunál, ahol létét két malom szintúgy egy közelben található forrásnak köszönheti, és a harmadik Újfalunál, ahol egy malom van.

A Fertő tó (Neusiedler See, lacus Nesideriensis, Peiso), amely Moson és Sopron vármegye között fekszik, jelentékenyen hozzájárul a vármegye megöntözéséhez és termékenységéhez. A Fertő tó a Hanság [Hánság] nevű zombékos (a népnyelvben Wasen) nélkül, amely a tulajdonképpeni tóhoz délről csatlakozik, 4 német mérföld hosszú és 2 mérföld széles. »Azon a helyen, ahol most a tó van« – mondja Windisch – »különböző falvaknak kellett lenniük, melyek számát egy, a hercegi Esterházy-levéltárban található okmány tizennégyben adja meg.⁴ 1728 óta a tó vize meglehetősen sós lett, azóta a halak is észrevehetően megfogyatkoztak.« Ezzel együtt még mindig sok van, úgymint: ponty, kárász, harcsa és csuka, melyekből hetente tetemes tételek jutnak el Bécsbe és Pozsonyba, de amelyek messze nem olyan ízletesek, mint a lajtai halak. Minő bőséges áldás és örömforrás lakozik e felséges tó ölén, milyen nagyszerű hatással van az őt körülvevő nemes növényvilágra, melyet a tó tükréről visszaverődő napsugarak melegítenek és mindennap reggeli har-

* Éppen most – 1819 októberére – készült el az úgynevezett Vármegyecsatorna, melynek építését néhány évvel ezelőtt kezdték. A csatorna 2 mérföld hosszú, 5 öl széles, 6 láb mély, és éppen annál a helynél kezdődik, ahol a kettészakadt Lajta-ágak újra egyesülnek. E ponttól a folyó bal partján egyenes vonalban, egy nem egészen negyedórányi távon, azal teljesen párhuzamosan egészen Magyar Óvárig fut, ahol vizét a Lajta felveszi. E költséges és fáradságos mű teljes elkészülte jelentős lépés a vármegye gazdaságának fejlődésében. Határt és időt szabtak a mocsarasodásnak. A békák és siklók birodalmát szétrombolták. [Az *Erneuerte vaterländische Blätter* 1820. évi 27. számában közölt szöveg a következőképpen folytatódik: „A természet arca egy új és nemesebb alakban fog megmutatkozni. A vándor szemét nem bántja többé a megközelíthetetlen mocsarak látványa, már semmiféle döglés méreg nem árad belőlük. Nyájaink nem találnak többé kákát és más sovány növényeket. Színjeinket sokkal szebb és erősebb szénával tölthetjük meg, hogy más előnyökről most ne is beszéljünk. Köszönet a vármegyei és uradalmi hatóságok folyvást ténykedő, a közjót oly szívesen támogató buzgalmának.”]

³ Az eredetiben: schwimmender Rasen. A kifejezés a Wasen mellett, ami a Hanság német neve, a szövegben annak másik elnevezéseként szerepel.

⁴ Az eredetét lásd Windisch 1780, I. 33. Czoernig szerint II. András idejében a Fertő területén, Kolinthal, Hanfthal, Schwarczlacken, St. Jacob, Weiden, Zittmansdorf települések feküdtek (Czoernig 1857, II. 196).

matban részesülnek, amiről szemmel láthatóan tanúskodnak a tavat gyengéden körülölelő dombok. Áldásaiban legerőteljesebben mindenestre a nyugati részek részesülnek, ahol a ruszti, a medgyesi és a soproni nektár terem, de az északi és keleti sávnak is tetemes mértékben jut belőle. Minden partja a szőlőtőke édes ajándékától ragyog. Ez itt a szőlőisten tulajdonképpeni lakhelye. A tó déli sarkához csatlakozó óriási nádasokban annyira sok szép és hosszú nád nő, hogy miközben a vármegye minden parasztházát ezzel fedik be, e hasznos növényből a másutt lakóknak is jelentős mennyiséget tudnak eladni, és ezenkívül még tüzelőnek is elegendő marad. A nehezen megközelíthető lápokon és csalikokban vadludak, kacsák, vízityúk, szalonkák milliói élnek, a vadászszennvedélynek a legkellemesebb és legörömtelibb kielégülést nyújtva. A Hanságot magas fű borítja. Évente sok ezer mázsa szénát szállítanak innen Bécsbe és máshová.

Habár e tóba egyetlen folyó vagy patak beömlése sem észlelhető,⁵ figyelemre méltó, hogy – gyakran még nyáron is – hatalmasan megárad és kilép medréből.⁶ Egy különös régi népmonda ezt a St. Nikola-i Duna-örvényrel hozza kapcsolatba.⁷

Az 1763-as földrengéskor a tó rendkívül erősen morajlott és tajtékzott.⁸

Termékek

E vármegye fő termékei és legnagyobb kincsei a gabona, kiváltképpen a búza, bor, széna, juhok, marhák, lovak, méhek és más effélék. A búza minden szokott fajtájának és a fűnek termékenysége minden időben olyan nagy volt, hogy e vármegyére mint Bécs és Ausztria éléskamrájára tekintenek, ahol feleslegüket értékesítik.

⁵ Grailichnak ez az információja téves, de tény, hogy a tavat külső vízfolyásként csak a Vulka és a Rákos-patak táplálja.

⁶ A jelenséget az okozta, hogy a Fertő és a Duna szintje Gönyűnél csaknem egy szinten állt. Magasabb vízálláskor a Nagy-Duna vízének magassága meghaladta a Fertő tó vízének szintjét, aminek következtében a Rábca visszaduzzadt, elárasztva a Hanság teljes területét.

⁷ St. Nikola Felső-Ausztriában, a strudengau Pergnél található. Egyes korabeli vélemények szerint a tó föld alatti forrásokon keresztül összeköttetésben állt a Dunával, de akár a tengerrel is. E vélekedés alapja az a történet, amely szerint egy soproni kádárlegény a Dunán német területről hajózott haza, amikor St. Nikolánál örvénybe keveredtek, és hajótörést szenvedtek. A kádárlegény sikeresen partot ért, ellenben művészien megmunkált higlófája (kádárszerszám a hordóra tett abroncsok megszorítására) és tarisznyája, amelyben kevéske megtakarított pénzét is tartotta, a hullámok martaléka lett. Évekkel később mesterként dolgozott Sopronban, amikor felesége és más ismerősei társaságában fürdött a Fertő tóban. Fürdés közben felesége a vízben felfedezte a rég elveszett higlófát (nyilván a tarisznyával), melyet egy ott pancsoló kutya a partra hozott. A férj felismerte a szerszámot, és a pénz is hiánytalanul megvolt. A történetet ismerteti Ugróczy 1821, I. 155.

⁸ Az 1763. júniusi földrengéskor dőlt történetet Komárom, de a rengéseket Sopronban és Pozsonyban is érezték.

A vármegyében az 1816. évi adóösszeírás szerint a parasztok 114 988 holdat birtokolnak; mégpedig 9535 hold I. osztályú, 29 926 hold II. osztályú, 50 274 hold III. osztályú és 25 253 hold IV. osztályú szántóföldet. Az egyházi és világi nemesek adómentes földjeinek területe valamivel több mint 5000 holdra rúg. A kettő együtt kerek számot, 120 000 holdat, vagy 192 millió négyszögölt ad, melynek egyharmada ugar, kétharmada – 80 000 hold – pedig művelés alatt áll. Egyik felét tavasszal, a másikat ősszel munkálják meg. Az őszi vetés után minden holdon 10, a tavaszi után 12 mérőnyi mennyiséget lehet átlagosan várni (1 holdra 2 pozsonyi mérő vetőmagot számolva), tehát a négy szokásos szemes termés összes termése 880 000 mérőt tenne ki, ennek egyharmada búza. – Az itteni búza minősége természetesen elmarad a bánásgához képest, de sok kiváló tulajdonsággal bír sok hazai fajtával szemben. Az 1816–17-es, általánosan gyenge termésű években az itteni búza mérője Nezsiderben 33 és 37 forintba került, 1817–18-ban 10–24 forintba, 1818–19-ben 4½–7 forintba. De kiváló a többi itt termelt gabonafajta is: a rozs, az árpa és a zab. A vármegye felsőbb vidékein gyakran hajdinát vetnek az ugarba és a megforgatott tarlóba, ami nedves és tartósan meleg nyarakon nagyon jól fejlődik, és mint olcsó és bőséges táplálék sokféleképpen elfogyasztható. Hüvelyeseket, kukoricát, kendert és lent meglehetősen mennyiségben termesztnek; különösen a kukorica és a len területét próbálják meg évről évre növelni. A burgonya termesztése egyre jobban terjed. Ez áldott növény szorgos ápolása az elmúlt években sok ezer mérő búzát és gabonát spórolt meg! Egy helység sincs, ahol ne jelöltek volna ki tekintélyes területeket számára.

Az adózók 24 940 kaszásnyi rétet és legelőt birtokolnak, mégpedig 2181 kaszás I. osztályú, 6000 kaszás II. osztályú és 16 759 kaszás III. osztályú rétet. A többi, adómentes legelő területének összegét nem tudjuk pontosan megadni. Területük alighanem meghaladja a 20 000 kaszást. Némely takarmánynövény vetése, mint amilyen a bükköny, lucerna, mohar, csak itt-ott indult meg.

Jelentős kertművelést űznek Nezsiderben, ahol különösen szép spárgát termesztnek, és a többi, a tó által öntözött helységben, továbbá Gátán, Magyaróváron és Oroszváron. Kívánatos lenne, ha a gyümölcskultúra nagyobb előrelépést tenne; a legnagyobb figyelem és a legtöbb szorgalom a földművelésre irányul. Nincs sem elegendő, sem pedig elég jó gyümölcs. Ellenben a gyümölcsfa-nevelésben kitűnik Rajka, Csúny, Nezsider, Magyaróvár és Feketeerdő. A gyümölcskultúrának e vármegyében nagy barátai, serény előmozdítói vannak és voltak: Franz Mollik – most kanonok – és Joseph Michl szolnoki plébános, akik tudása és ügyessége több helységben mint maradandó emlék él tovább. A szép kertművészet több mágnásban is kiváló baráttra lelt. Jeles látnivaló a gátai és az oroszvári díszkert, az albertilgeti, henriettligeti és károlyligeti park, melyeket néhány évvel ezelőtt a kietlen pusztaságból teremtettek.

Szőlőt a Fertő tónál, Vintenben, Nyulason, Nezsiderben, Védenyben, Gáloson, Barátfalun, Pátfalun, Féltoronyban, Illmicen és Tétényben, valamint a st. niklas-i Nemesvölgyön és Némétjárfalun művelnek, melyek valamennyien jó, egészséges fehér asztali bort teremnek. Az összes közül a nyulasi a leghíresebb. Az itteni bor egy részét Ausztriába, még Triesztig is elszállítják.

E helyt a szőlők 1816-ban 16 704 kapást: 1448 kapás I. osztályú, 6505 kapás II. osztályú és 8751 kapás III. osztályú szőlőt tettek ki, melyek évente átlago-

san 80–100 000 akó bort is megteremnek. A vármegye több lakója a szomszédos Ausztriában is bír szőlőskertekkel. Ceres istennőnek és Bacchusnak – részben Hortensiának is – így itt pompás templom épülhetett volna. Csak Pomona nem kapja meg azt a tiszteletet, ami őt megilleti.⁹

Erdőkben vármegyénk nem bővelkedik. Épület- és tűzifa-szükségletét részben a szomszédos és távolabbi vidékekről – a Duna segítségével – elégíti ki. Mégis a legtöbb község kisebb-nagyobb erdőkkel bír, melyek azonban nem olyan rettentően nagyok és sötétek, hogy a megfontolt vándornak félnie kellene a kiút megtalálásától. A rablóbandák itt nem sokáig tarthatnák magukat. A leggyakrabban előforduló fafajok a nyár, a tölgy és a fűz. A tó déli oldalán és a Lajta folyó alsó vidékén található náderdők nagymértékben hozzájárulnak a fahiány csökkentéséhez. Egyébiránt erdőinkben, melyek ugyan kicsik, de még inkább mezőinken, gyógyhatású növények, talán még növényritkaságok (*plantas rariores*) is élhetnek. Ezt eddig még egyetlen szakértő sem méltatta kellő figyelemre.*

Az állattenyésztés jelentős. Az 1816. évi összeírás 10 750 lovat, nevezetesen: 7190 igáslovat, 2321 kancát, 537 hároméves és 807 kétéves csikót tüntet fel. Az össze nem írtak száma könnyen meghaladhatja az 5000-et, összesen tehát 16 000 darabra becsülhető. Összességükben közepes fajták, bár van közöttük néhány, termetre és nagyságra hatalmas is. Mindazok, akik az állatnemesítés értelmét átlátják, szívesen élnek az alkalommal, hogy a lótenyésztést a császári ménnek segítségével, melyek Bruckban mindenki számára elérhetőek, feljavítsák. A községek maguk is elkezdtek azon versenyezni, hogy kit illet a legszebb közmén birtoklásának dicsősége. – A marhatenyésztés is jelentékeny. Az 1816. évi hivatalos összeírás 22 416 darabot ad meg, úgymint 8557 igásökröt, 439 göbölyt, 5605 fejős tehenet, 3213 meddő tehenet, 3545 tinót és 1057 borjút. Ez a szám nézetem szerint megduplázódhat, ha hozzászámoljuk az eltitkoltakat és az adómentes személyektől levontakat. Többnyire szép, nagy növésű, fehér-szürke ökröket találunk. Magyaróváron, Köpcsényben és Gátán sok jelentékeny tejgazdaság működik.

Még jobban állna a tejelőmarha-tartás, ha komolyabban rászánnák magukat a lóhere termesztésére. E helyt az állatok országának fő termékei közé tar-

⁹ Ceres a rómaiaknál a föld áldásának, a gabonának és a gyümölcsstermesztésnek volt az istennője, Pomona a gyümölcsfáké, Bacchus pedig a szőlő, a szüret és a bor istene. Hortensia itt mint a kertészet istennője jelenik meg.

*„De mégis! A vármegye hamarosan rendelkezni fog a Flora Mosoniensis eredményeivel (Wierzbickitől Bécsben 2 kötetben 1820-ra ígérik)” – szól itt a kiadó megjegyzése. A kötet végül kéziratban maradt. A galíciai születésű gyógyszerész, Peter Wierzbicki (1794–1847) 1818-ban szerzett gyógyszerészdiplomát a bécsi egyetemen, majd ugyanabban az évben Pranter József magyaróvári patikus mellé szegődött, ahol két évet töltött. Közben, 1818–1819-ben, az akkor indult magyaróvári gazdaképző intézetnek is hallgatója lett. Wierzbicki 1818–1820 között kutatta Moson megye növényvilágát. Valamennyi, a mosoni flórával kapcsolatos munkája kéziratban maradt (ezek az OSZK kézirtárában fellelhetők), így a *Succincta Comitatus Mosoniensis Topografia, Index Florae Comitatus Mosoniensis* (1842), *Flora Mosoniensis exhibens plantas phanerogamas et Filices Comitatus Mosoniensis Confiniumque sponte crescentes* (1824). Wierzbicki alapján bizonyítható, hogy a Hanság egykori flórája a mainál sokkal gazdagabb volt. Vö. Gombocz 1940; Halmai 1969.

toznak a juhnyájak. A juhtenyésztést az egyik legfontosabb nemzeti ügyként kezelik. Az évszázad kezdete óta jelentős haladást értek el ebben. Egy igazán nemes fajta jelent meg, mely értékes gyapjút ad. Számuk nem adható meg egészen pontosan, de nem tévedhetünk sokat, ha a nemesség tulajdonában lévő nemes fajták számát 50 000 darab fölé tesszük. Ezeket legnagyobb részben már nem fejtik. A nem nemes fajtájú – paraszti kézen levő juhok száma az 1813/1814. évi dikális összeírás adatai szerint 11 066 volt. Azóta a betegségek sokat elragadtak, úgyhogy azok számát az 1816-os évben csak 9468-ban adták meg. A juhok számát összesen biztosan több mint 60 000 darabra lehet becsülni. Kecske kevés van, 55 darabot mutattak ki. Sertés az 1815. évi hivatalos adatok szerint 1517 darab van. Az össze nem írtak biztosan több mint még egyszer ennyit tesznek ki.

A háztartások bőségesen el vannak látva háziszárnyasokkal: libával, kacsával, tyúkkal, galambbal stb. Nem csekély a vadludak, vadkacsák, foglyok, szalonkák, túzokok és ragadozó madarak száma sem, de nincs hiány szarvasokban, őzekben, nyulakban, rókákban és farkasokban sem. Az ittenieknek a farkasok különösen nagy csapást jelentenek. Legtöbbször a sűrű nádasban és erdei bozótban tartózkodnak, és kiváltképpen a fiatal csikókban tesznek sok kárt. Időről időre farkasvadászokat fogadnak fel. Az erdészetre és a mezőgazdaságra oly káros üregi nyulakat legnagyobb részben kiirtották. Néhány megmaradt példány még a zurányi erdőben található.

A Fertő tó, a Duna és a Lajta halairól, kiváltképpen ez utóbbiban levőkről; az ízük miatt oly híres rákokról már fentebb szóltunk.

Minden helységben méhészettel is foglalkoznak, ami egyre több barátra lel. Igaz, az elmúlt évek nem kedveztek nekik. Az 1816. évi összeírás 507 kast mutatott ki. Az adó alá nem kerülőket hozzászámítva számuk 2000 fölé emelkedik. Nem jelentéktelen mennyiségű az a kőrisbogár sem, amit évenként gyűjtenek az itteni erdőkben.¹⁰

Az ásványok országának nevezetes termékei teljesen hiányoznak, kivéve a salétromot és a szódát. Az embereket még semmi sem ösztönzi arra, hogy a föld felszíne alatt kutassanak. A legtöbb helységben megtalálható salétromfőzdékből jó salétromot nyernek. Illmícen és a tó közelében, mint Tétényben is, a sziknek nevezett szódát a tó sójából nyerik, amiből glaubersót és szappant készítenek. A Fertő tónál levő kőbányák és Császárkőbánya jól jövedelmeznek e helységeknek, az alsó vidéket pedig falazó- és sírkővel látják el.

Népesség

A nemeseket nem számolva, a népesség az 1805. évi népszámlálás szerint 53 321 főt tett ki. 1785-ben 148 férfi nemesembert számoltak. A lélekszám azóta több ezerrel növekedett, és hogy a népesség még mindig növekszik, azt már a felületes szemlélő sem vonja kétségbe. A születettek száma csaknem minden évben jelentősen meghaladja a megholtakét. Mindenütt növekszik a

¹⁰ A megszáritott és porrá őrölt kőrisbogarat vágyfokozóként használták, hatóanyaga amúgy igen erős, vesekárosító méreg.

lakások száma, mégis mindig túl kevés van, és a lakberek évről évre emelkednek. Egy új falu, Szentkázmér csak néhány évvel ezelőtt települt. Ez és más egyéb, az itteni népességre kedvező körülmények teszik érthetővé, hogy 1780 óta, amikor Windisch 49 575 lelket számlált, a népesség $\frac{1}{7}$ -del növekedhetett. Mert most több mint 57 278 (a legújabb számlálás szerint 57 829) ember él itt, azonban a győri egyházmegye 1818. évre szóló kalendáriuma kétség nélkül hiteles forrásokból merített adata az evangélikusok lélekszámát túlságosan kevésnek adja meg. Ez a kalendárium csak 6304 nem katolikussal számol, mindazonáltal a különös buzgalommal és pártatlansággal végzett számlálások újjólag 6809 evangélikus-lutheránust találtak. Így 1580 ember jutna egy négyzetmérföldre.

A lakosság három fő nemzetre oszlik: a németekre, a magyarokra és a horvátokra.

1. A németek a népesség legnagyobb részét, hozzávetőleg $\frac{3}{5}$ -ét teszik ki. A vármegye középső részén, a Fertő tó mentén és a Duna jobb partján élők legtöbbször e nyelvhez tartoznak. A németeknek már a császárság kezdetén, vagy még korábban meg kellett telepedniük ezen a vidéken. Az itteni németeket sokan a régi gótok és bójok maradékainak tartják. Milyen sokan maradhattak vissza itt akkoriban, amikor Nagy Károly egészen Győrig nyomult? Ha az itteni németek néhány tulajdonságot és szokást át is vettek magyar szomszédjaiktól, a németiség pecsétjét mégis homlokukon hordják. Serénységük és szorgalmuk, tiszta, őszinte és jámbor lelkületük, emberbaráti természetük, egyenességük és jószívűségük, isten- és hazaszeretetük, polgári hűségük, háziasságuk és a szülőföldhöz való belső kötődésük, mértékletességük és rendszeretetük, kevés kivételtől eltekintve, nem vonható kétségbe. Ezen erényekben nem állnak többi honfitársuk egyetlen osztálya mögött sem. Keblük nem duzzad harci gyúanyagtól, a hadisten már régóta nem az ő istenük, ami kétségessé tehetné gót eredetüket, ha nem tudnánk, hogy a mai görögök és rómaiak már távolról sem olyanok, mint őseik voltak. Sokkal inkább úznak békés mesterségeket és ügyleteket, legszívesebben azon a helyen, ahol a világra jöttek. Seholy sem ragyog rájuk szebben a nap, mint itt, ahol legelőször felfényltek nekik. Ha el kell hagyniuk szülőföldjüket, legtöbbször honvágyszerű sóvárgás fogja el őket, tanújeleként annak, hogy az egyhangú síkság lakóit éppúgy megbetegítheti a honvágy, mint a savojai, a svájci, a tiroli és a salzburgi Alpokban élőket, ha romantikus völgyeiktől és hegyeik örökké behavazott csúcsaitól távol kell élniük. Eközben, habár többre becsülik, hogy a szorgalommal elvégzett napi munka, a nap terhei és a tüzes fáradozás állhatatos tűrése után az otthoni tölgyek és fűzek árnyékában magukat kipihenjék, és az egyszerű családi tűzhely nyújtotta erősítő ételeket és felfrissülést élvezzék, ha úgy is tűnik, hogy jelszavuk mindenütt *extra campos Mosonienses non est vita*, mégsem ők az utolsók, akik ha arról van szó, viharos és veszélyes időkben bátran és merészen meg ne védenék a szorongattatott és ellenállásra hívó hazát. Ifjúságunk köréből különösképp 1813-ban és 1814-ben önkéntesek egész seregei vonultak rendkívüli lelkesültségtől fűtve a háborúba. Úgy látszott, hogy egész lényük változáson ment keresztül. Csak egy hatásos szóra, egy magával ragadó példára és értelmes vezényletre van szükség, hogy fellelkesüljenek mind-

azért, ami szép, a köznek hasznos, dicséretes és dicsőséget hozó. A harcosok rendjét becsben tartják. Amikor el kell szállásolni őket, mindent megtesznek, ami erejükből telik. Nem hiányzik belőlük a természet adta tehetség, a talpraesettség és az egészséges ítélőerő. Bőséges ismeretekre törekszenek, és aki annak birtokában van, azt megbecsülik. Az értelmetlen előítéletek és a káros babonák okozta homály harmadszáz év óta jelentősen oszlott. A kísértet- és boszorkányhistóriák, a kísértetlátás, a csodakúrák és más ostobaságok egyre ritkábban vannak jelen a nép körében. Hogy ezen a vidéken mily kevéssé jár szerencsével a csodavárás, és napjainkban mennyire nehezen nyer akár csak egy talpalatnyi teret is, két kísértetlátó asszony komikus jelenései mutatják 1817–1818-ban. Egy szűzi koszorúját megunt lánynak és egy élemedett korú aggszűznek egyszer az jutott eszébe, hogy eljuttassák a kísértetek birodalmával meghitt viszonyban álló személyek szerepét. Mindketten nem sokkal azelőtt elhunyt barátok és ismerősök szellemeként jelentek meg és bizonyos kívánságokat közöltek. Az egész mosoni kereszténységben riadalmat keltettek. De eltelt néhány nap, és a felvilágosult gondolkodó egyházi és világi méltóságok ébersége és a közösség csalhatatlan ítélete felismerte valós kilétüket; hogy mindketten nyomorult csalók, akik az emberek legszentebb és legtiszteltetlenebb érzéseit akarták megbecszteleníteni, csak hogy saját önző ösztöneiket kielégítsék. Mint ilyenek, elnyerték megérdemelt büntetésüket.

A spekuláció szelleméből, hogy az idő és a pillanat, a hely és a fekvés nyújtotta előnyök többnyire helyes felmérésével megtalálják az eszközt a gyors meggazdagodásra, elegendő van bennük, talán még több is, mint kívánatos volna. A mosoni és nezsideri terménypiac e szellemet óriási mozgásba hozza. 1817-ben azonban – éppúgy, mint másutt is – rettenetesen elszámolta magát. – Az itteni németek nyelve, mely meglehetősen egyezik az ausztriai nyelvjárással, az utolsó három évtizedben érzékelhetően javult. A házak tisztasága, az öltözet csinosasága és egy bizonyos vagyonság most még inkább észrevehető, mint egyébként. A viselet félig magyar, félig német, a legkedveltebb szín a sötétkék. A nép jó testalkatú, erőteljes fajta, és minthogy az olyannyira jótékony himlőoltás elég általánosan elterjedt, arcuk is ritka módon megszépült.¹¹ Egyébként a leginkább németek lakta Heideboden volt Pozsony szabad királyi város és más szomszédos városok lakosságának legtermékenyebb bölcsője, még most is egész családok költöznek oda.¹²

2. A magyarok (Ungern – Magyaren) szűk egyötödöt tesznek ki, és délen, Győr vármegye határa mentén és a Mosoni-Duna bal partján, az úgynevezett Szigetközben laknak, úgymint Lébényben, Szentmiklóson, Mecséren, Magyarakimlén, Halásziban, Feketeerdőn, Arakon, Pusztasomorján. Részben van néhány másik helység a németek között is. Jellemükben, szokásaikban és életmódjukban szokásosan a többi magyarhoz hasonlítanak, és több eredetiséggel bírnak, mint német szomszédjaik.

¹¹ A himlőoltást Magyarországon elsőként Johann Costein vezette be, aki kortárs orvosi szemszögből, sok mentalitástörténeti adalékkal számol be tapasztalatairól (Costein 1804).

¹² Ezt a migrációs irányt újabban Tóth Árpád igazolta mikroszintű vizsgálataival. Vö. Tóth Á. 2009, 63–71. kül. 70.

3. A horvátok (Croaten, Horvathen) a népesség bő egyötödét teszik ki. Durva emberfajta, testi erejüket tekintve felülmúlják a többieket, de távol vannak a műveltségtől és a szellemi kultúrától, még sincsenek szép képességek híján. Leginkább a vármegye északi határait foglalják el. Lakhelyeik Parndorf, Újfalú, Lajtafalú, Gáta, Köpcsény, Horvátjárdalu, Körtvélyes, Oroszvár, Bezenye és Horvátkimle, ahová a gyakori török háborúk idejében sodródtak. Ők a vármegye fő fuvarosai, ezért a mosoni parasztokat, akik terményt, szénát stb.-t szállítanak Bécsbe, közös névvel horvátoknak nevezik (*communi nomine Croaten*), még ha egy szót sem értenek horvátul. A földművelés mellett a fuvarozás a kedvenc foglalatosságuk, melyet éjjel-nappal végeznek, s ennek folytatására Bécs kitűnő alkalmat nyújt. Asszonyaik szorgos élelmiszerkereskedők. Kemény, edzett emberek, a vállukon vitt 3 mérő gabona súlya meg se kottyán nekik, emellett nagyon vallásosak és jószívűek. E népecske nyelvében, öltözetében, táncában és egyéb szokásaiban a vármegye minden más lakójától különbözik. Tulajdonképpen a német, a magyar és a horvát első pillantásra felismerhető. – A vármegye egyéb lakói:

a zsidók és a cigányok. 1780-ban 1073 zsidó személyt számoltak, számuk jelenleg, 1818-ban 2397-re rúg, tehát több mint még egyszer annyi. Lakhelyeik: Boldogasszony, Gáta, Oroszvár, Köpcsény, ahol a leggazdagabb zsidók – beleértve néhány nagykereskedőt is – élnek, valamint Rajka. Foglalkozásuk a házalás. Adójuk összege az 1818. esztendőben 828 Ft 34-kr-ra rúgott.

Cigányokból minden helységben legkevesebb egy család van. A dögök eltakarítása a foglalkozásuk. Néhányukat marhapasztorként és csordásként alkalmazzák. Kovácsolással is foglalkoznak, a koldulással nem kevésbé.

A telkeket (Sessionen) és a hivatásokat tekintve az itteni lakosság nagyobbik részét a következő alakban osztályozzuk:

1. tulajdonképpeni jobbágy (coloni, Bauern) az 1816. évben volt	3 593
16 éves és a feletti fiaik	2 032
lányaik	1 071
testvéreik	90
2. zsellér (inquilini, Kleinhäusler)	2 579
3. házatlan zsellér (Subinquilini, Nichtbehauste)	1 542
4. szolga (Knechte)	1 284
5. szolgáló (Mägde)	1 408
összesen	14 229
ehhez jönnek a kézművesek	868
együtt:	15 097

A házak száma az 1816. esztendőben 7091-re rúgott, melyből 25 első, 138 második osztályú. Jelenleg több mint 8050 ház van.

Kereseti foglalatosság

Aki a mosoni parasztember egész évi tevékenységét elfogulatlanul veszi szemügyre, annak nem kerülheti el a figyelmét, hogy a kicsi földszáv, mely e megye területét kiteszi, jó kezekben van, azt egy a munkában fáradhatatlan kis nép lakja. Serénységük velük született, teljesen a gazdálkodás szelleme éltei őket. Kevés az olyan terület, mely ne viselné magán szorgalmas megművelőjének és gondozójának keze nyomát. A föld jósága, a biztos kilátás, hogy szorgalmuk gyümölcsének $\frac{1}{5}$ -e megmarad saját szükségletükre és tetszőleges felhasználásra, a termények eddig kívánatos ára, a nagy lehetőség, melyet nekik Bécs és Ausztria könnyű és biztos értékesítésre nyújt, a korai ránevelés, alkalmazkodás és a látható önérzet, melyet a jól megművelt és áldott gabonaföldek, valamint a hatalmas marhaállomány látványa olt beléjük, ezek és más kedvező viszonyok éppannyira ösztönzői és ébresztői tevékenységüknek. Élénk versengés lelkesít e tekintetben öreget és fiatalt. Nyáron 2–3 órákor már mindenki talpon van és siet a dolgára. Csak két órával napnyugta után térnek pihenőre. Bár az itteni földműves nem azonnali barátja az újításoknak, mégsem süket a mezőgazdaság területén a legbiztosabb útmutató, a tapasztalat hangjára. Nagy hozzáértéssel műveli földjét, ekéje mindenütt mély barázdát hagy maga után, sokat ad a bőséges trágyázásra, a szép, tiszta vetőmagra és a búzaföld tisztán tartására. Az üszög megelőzésére meszes vizet vagy trágyalevet használ, vagy minden tartalékát eladja, hogy annak ellenében jobb fajtájú magot vehessen. Mindemellett a jelen még nem nyújt megnyugvást az elméletben és gyakorlatban képzett gazdászoknak. A példák alapján, s a tisztelt előjárók legbelátóbb vezetése alatt vajon mi minden nem várható egy jobb jövőben, a földművelés jobbra fordulása és felélénkülése, egy még virágzóbb állapotú mezőgazdaság, e földdarab szebbé és kecsesebbé válása terén? Külön említést érdemelnek a sokat látott és nagy tudású mezőgazda, nemes Wittmann Antal úr, óvári királyi hercegi főjósággormányzó törekvései. Az ő tervei és fáradhatatlan ténykedése nyomán nemrég új falu keletkezett, Szentkázmér; egy nagy pusztá gyep szántófölddé változott, lépten-nyomon új létesítmények és alkotások követik egymást. Idetartoznak a mezőgazdasági létesítmények a Magyaróvár melletti Albertligeten, Henriettligeten és Károlyligeten, amelyeket Albert szász-tescheni királyi herceg, az óvári uradalom birtokosa és magas rokonai és utóda, Károly főherceg és hitvese tiszteletére róluk neveztek el, s amelyek néhány évvel ezelőtt a sivár pusztaságból mesterien alkottattak meg; a Hegyeshalom mellett fekvő Márialiget nagyszerű létesítményei, az ugyanitt létrehozott lombard öntözőművek és más átalakítások és létesítmények szinte a semmiből teremtettek! Idővel minden jobbá válik. Ott, ahol különben csend és magány uralkodott, a lakásokat, kerteket és utakat emberek népesítik be.

Mivel az aratás napjaiban olyannyira felhalmozódnak a munkák, hogy a helyi serénység nem elegendő, s derekasan és gyorsan kell sarlózni, hogy a gyakran fúvó szelek ne verjenek ki mérhetetlen mennyiséget a túlrejt magokból, minden év júniusának végén hívásra és hívás nélkül több ezren jönnek Vas vármegyéből, Stájerországból és más vidékekről, hogy csatlakozzanak az itteni aratókhoz, majd az aratás végeztével egy csinos summa pénzzel hazájukba visszatérjenek.

Pajtákkal és színekkel jól ellátottak. A gabonát legtöbbször kicsépelik, olykor nyomtatják. Részben gabonavermeket is használnak, jelesen a tavaszi vetésű gabona tárolására. – A falusi szorgalom jelentős ága a szőlőművelés, melyben az utóbbi években gyors előrelépést tettek. Az 1814-es, 1815-ös és 1816-os esztendőekben a nem túl jó minőségű bor ára nagyon magas volt. A legolcsóbbat 30–40 bécsi értékű forintért adták. A messze jobb termésű 1817-es évjáratot 10–14, a még kiválóbb 1818-ast 8–10 bécsi értékű forintért.

A takarmánytermesztés csak mostanában van elterjedőben. Takarmányt rendszeresen az új faluban, Szentkázméron, Magyaróváron és Hegyeshalom mellett vetnek.

Hogy az állattenyésztés milyen jelentékeny, azt fentebb bemutattuk. A nagyszámú nemesített juhnyáj a leggondosabb ápolásban és gondozásban részesül, a rosszindulatú juhhimlő ellen pedig oltás védi őket. Az elmúlt években ezek gyapjának mázsáját a magyaróvári uradalomban 130 konvenció értékű forintért adták el. Van néhány nemesi juhászat, ahol olaszok által keménysajt készíttetik. Lajtafaluban még jó juhsajt (brinza) is készül.

Az összes szokásos mesterség és ipar fellelhető. Minden faluban található pék, mészáros, szűcs, asztalos, takács, bognármester, kádár, cipész és vendéglős. Több helységben szappanfőző, tímár, szíjgyártó, kőfaragó, üveges és molnár is van. A kézművesek száma jelenleg több mint 900-ra rúg. 1816-ban 64 molnár működött. Durva és közepes házivásznak a szükséglet szerint szorgos anyák és lányok szőnek és fehéritenek.

A földek és falvak csinos házakkal való bővülése, a pihenő- és veteményeskertek, a föld javítása többszöri beültetéssel, s gondosabb megműveléssel, a közlekedés műutakkal történő megkönnyítése, az egész vidék növekvő jóléte már egy felszínes pillantás alkalmával is jó benyomást tesz a kedélyre.

Műipar

A kézmű- és gyáripar területén már több mint harminc esztendővel ezelőtt történtek patrióta próbálkozások, de kudarcot vallottak. Báró von Bender létesített egy gyárat Lajtafaluban, ahol angol módon készített bőrt csináltak.¹³ Magyaróváron egy, a megboldogult Mária Krisztina főhercegnő alapította gyapjú-manufaktúra működött, mely az 1783. esztendőben 15 000 forintnyi hazai gyapjút dolgozott fel durva szövetté, félvelúrrá, plüssé, flanellé és durva pokróccá. A feldolgozás költségei elérték a 17 664 forintot, az éves forgalom azonban csak 30 000 forint körül alakult. Kezdetben a főhercegnő igazgatta e kezdeményezést, ennek utána brünni manufaktúrák lettek a tulajdonosok. Most a manufaktúra Pozsonyi Finomposztó-gyár (Preßburger Feintuch Fabrik) néven Pozsonyban működik.¹⁴ – A legújabb időkben, miután minden létesítmény elsovadt, Scultéti Pál Lipót Úr, Moson vármegye főügyésze Rajkán egy újonnan emelt hatalmas épületben posztógyárat létesített, mely

¹³ Történetéről legújabban lásd Schuch 2002.

¹⁴ Az üzem 1809-ben költözött Pozsonyba.

ugyan csak most lett kész, mégis az 1816. esztendőben három fonó- és egy előfonógéppel, három széken több mint 100 mázsa gyapjút (ebből közel 40 mázsa saját gyapjút) dolgozott fel finom és középfinom szövetté. E gyár közvetlenül 26 személyt foglalkoztat.

E rovat alá tartoznak a magyaróvári gazdasági-technikai üzemek is, mint a vízgőzös szeszfőzde és a sörfőzde. – A legtöbb helységben találhatóunk salétromfőzdét, Illmicen egy gyárat, melyben az úgynevezett szikból, szódából glaubersót és szappant készítenek.

Kereskedelem

A vármegye kereskedelmi helyzete kiváló. Az egész birodalom fővárosának közelsége a lakosoknak termékeik értékesítésére a legkívánatosabb alkalmat nyújtja. A gabona a forgalom legnagyobb és legjelentősebb forrása. Ha az itt lakó több mint 57 000 ember mindegyikének évi fogyasztására 5 mérő gabonát számolunk, s a gabonafélék teljes hozama, a fenti kulccsal egy év időtartamra körülbelül 880 000 mérő, a mag levonása – a 80 000 holdra 160 000 mérő –, a lovak, marhák, baromfik eleségére és a sörfőzdékre további egytizedet számolva, évente 350 000 mérőnyi mennyiség Ausztriába szállítható. A Pestről Bécsbe tartó kereskedelmi főút áthalad Moson városán, így az átmenő kereskedelem sem lehet más, mint nagyon élénk és jelentős. Moson a Magyar Királyság egyik legjelentékenyebb piaca. A mosoni Duna-ágon évente átlagosan mintegy 300 hajó érkezik – egyenként 5000 mérőnyi búzával, rozssal, árpával és zabbal megrakva –, tehát másfél millió mérőnyit értékesítenek, eltekintve attól, amit tengelyen szállítanak ide. Az itteni lakosok nagy részének ez, vagy a kereskedés ad kenyeret és munkát, legyen bár spekuláns vagy fuvaros; utóbbinak kiváltképpen horvátokat alkalmaznak, akikkel éjjel-nappal találkozhatunk az országutakon.

Utak. A közlekedést a minden irányba vezető épített utak nagyon megkönnyítik. A fő kereskedelmi út Győrből Mosonon, Magyaróváron, Hegyeshalmon, Miklósfalun, Zurányon, Parndorfon és Bruckon keresztül visz Bécsbe. Egy másik köves, egyszersmind postaút hasonlóképp Bécsbe vezet Magyaróváron, Bezenyén, Rajkán, Oroszváron, Köpcsényen és Wolfsthalon keresztül. Egy harmadik Pozsonyból Köpcsényen, Gátán, Parndorfon, Nyulason és Vintenen át tart Sopronba. A negyedik Mosontól Szolnokon, Szentkázméron, Féltornyon, Barátfalun, Gáloson, Védenyen át megy Nezsiderig, ahonnan részben Parndorfnak, részben Nyulasnak és Vintennek tart. Rajka és Németjárfalu között a szép, új, szabályos út csak 1816-ban létesült. Az összes fogadóban, melyek ezen utak mellett találhatóak, az emberekről és állataikról megfelelően gondoskodnak.

Négy postaállomás van: a mosoni, a rajkai, a köpcsényi és a parndorfi.

A Nezsiderben szombatonként tartott hetipiac a Magyar Királyságban vitathatatlanul a legjelentősebbek és leglátogatottabbak közé tartozik. Hihetőleg évente több mint 200 000 mérő terményféleséget hoznak ide eladásra. – A széna is fontos kereskedelmi cikk, melyet hetente mérhetetlen mennyiségben szállítanak ide, jelesen a Fertőzugból és a Hanság vidékéről. – A gyap-

júkereskedelem nagyon jövedelmező. Sok gyapjút a morvaországi gyárak, magát a legfinomabbat pedig a távolabbi külföld, Szászország és Anglia számára vásárolják fel. A vadhús-kereskedelem is hoz néhány garast. Ellenben Ausztria a kézmű-, gyarmat- és díszműárakon, bútorokon kívül tömérdek vasat, deszkát, lécet, épületfát, meszet, porcelánt, kőedényt szállít honi fogyasztásra. Kiváltképpen a fő kereskedelmi úton a gyapjúval, pamuttal és más, magyar és török termékekkel megrakott nehéz társzekerek egész sorának színes változatossága látható, számtalan gyönyörű göbölcsorda, a legkövérebb disznók, juhok és bárányok vonulnak át; a kereskedői portékák Pestre vándorolnak; a különböző nemzetbeli kereskedők, bérkocsisok, baromfikereskedők és az ezekhez hasonlóak jönnek-mennek. A kalmárkodás szelleme mindennütt elterjedt. A belső forgalom számára országos vásárok létesítettek; a legjelentősebbeket Magyaróváron és Nezsiderben tartják. Útvámot Bruckban a megye, Magyaróváron az itteni, Köpcsényben és Gátán az ottani uradalom számlájára szednek.

Tudomány és szellemi műveltség

Itt már a 16. században is voltak jelei a szellemi kultúra gondos ápolásának és az eleven buzgalomnak, a fénynek és tudománynak. Huszár Gál evangélikus prédikátor és 1557 körül magyaróvári szuperintendens egy könyvnyomdát létesített itt, amely azonban – miután őt Pápára helyezték – megszűnt.¹⁵

Most ugyanitt a piaristák kollégiuma vagy másként: gimnáziuma található, amely a vármegye egyetlen latin iskolája. Hat atya és egy kispap áll eme tanintézmény élén, akik a poétikai és retorikai osztályig sikeresen oktatják a számtalan ifjút. – Minthogy a patrióta Albert szász-tescheni herceg e gimnáziumot a filozófiai tanulmányokkal is kiegészítette, mostantól kezdve a filozófiai tudományokat, a fizikát, matematikát és gazdaságtant is oktatják. A gyakorlati gazdálkodásba való bevezetéshez a herceg néhány parcellát is kiutalt. A felsőbb rendelkezés értelmében, a gimnáziumban a latin mellett magyar, német és szláv nyelvet is kell oktatni. Azonban a nagy mecénást még ez sem elégítette ki, és a gimnázium mellett egy konviktust is létesített, melyben 6 ifjú ösztöndíjat kap, további 20–30-nak pedig a saját költségén ad ellátást. Általános örömmel tekintünk e fontos intézmény alapítására és 1818. november 10-i ünnepélyes megnyitására. A Magyaróvári Hercegi Gazdasági Intézetben két rendes tanár oktat. Egyikük földészeti vegytant és állatorvoslást ad elő, a másik földészetet és könyvelést. Maga az igazgató, az intézet lelke, nemes Wittmann Antal főjósággormányzó a tanítás egy részét magának tartotta fenn. Fő törekvése arra irányul, hogy okszerű gazdákat képezzenek, és hogy minden tárgyat ne csupán szemléltetve, hanem a szemléltetés értelmét megmutatva tanítsanak. A hercegi építész, Peter Kalt meghatározott óraszámban építészetre, a hercegi erdőmester, Johann Fritz erdészeti ismeretekre oktat, míg a gazdasági természettörténetet a hercegi főkörmányzói hivatal ügysegédje, Franz von Kleborn lovag adja elő.

¹⁵ A reformátor és nyomdász Huszár Gál 1554 körül került Magyaróvárra, de Mosonban és Kálnokon is működött. 1560-ban Kassára ment – menekült –, nem pedig Pápára.

A népiskolák, melyekben az ifjúság az olvasást, írást és számolást tanulja és az emberi és keresztény tudás első fogalmait megismeri, minden helységben meghonosítottak; s mely helységben két felekezet van, ott az iskolából is kettő. A legtöbb iskolai állást bőkezűen támogatják.

Mind a világi, mind az egyházi rendben találhatók pompásan képzett férfiak. A híres Dr. Fessler Ignác 1756. május 18-án született az e megyéhez tartozó Zurányban, most az oroszországi törvényalkotói bizottmányban áll alkalmazásban.*

A korán elhunyt dr. Johann Costein, a vármegye volt orvosa, nagy szolgálatot tett a himlőoltás elsőkénti bevezetésével és elterjesztésével, a *Die Schutzoder Kuhpocke in der Königlich-Herzoglichen Herrschaft Ungarisch-Altenburg* (Pozsony, 1804) című könyvecske szerzője, rajkai születésű.¹⁶

A humanitás és iskolázottság nő a nép körében. A nyelv és az illem kevésbé durva, mint 30 vagy 40 évvel ezelőtt. Az ostoba rögeszmék és szokások, sőt, embergyűlölő babonák közül több eltűnt.

A bűnözők száma csekély. A hatóság ritkán kényszerül arra, hogy a helybeliekkel szemben börtönbüntetést alkalmazzon. Nyilvános kivégzés emberemlékezet óta nem fordult elő. Az oltás csaknem általánossá vált. Bevezetését már 1802-ben megkezdték.

Vallási foglalat

A lakosság legnagyobb részét, csaknem öthatodát, a római katolikusok teszik ki. (Az 1818. évi egyházmegyei kalendárium szerint 48 576 lelket.) Egyházi ügyeik tekintetében világi és rendes papságukkal a győri püspök joghatósága alá tartoznak. Az egyházi ügyek vezetése a Győrben székelő főesperes kezében van, melyhez itt négy alesperesség (alesperes) tartozik. 45 katolikus plébánia van.

Kettő szerzetesrend működik:

– A mariánus ferencesek szerzete, akiknek Boldogasszonyban található a kolostora, 11 szerzetes atyát, 11 kispapot és 5 laikust számol.

– A kegyesrendiek (P. P. piarum Scholarum) kollégiuma Magyaróváron van, 6 atyát és 1 kispapot számol.

A miklósfalui kórházat, melynek alaptőkéjét Albert herceg jelentősen megnövelte, s melynek a mindenkori helyi plébános az igazgatója, a 18. században egy Herzog nevű, miklósfalui születésű, erdélyi udvari ügyvivő alapította 26 elaggott és segítségre szoruló személy számára.

Az ágostai hitvallású evangélikusok öt egyházközséget alkotnak, úgymint négy németet: a gálosit, a rajkait, a hegyeshalmit és a zurányit, melyek önálló szeniorátust képeznek és a dunáninnyi egyházkerülethez (Superintendentia

* A minap szuperintendens lett. (A szerkesztő megjegyzése)

¹⁶ Szinnyei a tescheni Skotschaut említi Costein (1778–1811) születési helyeként. Szintén tőle tudható, hogy Costein 1802-ben került Magyarországra, 1805-től haláláig pedig Moson megye főorvosaként működött.

Cisdanubiana) tartoznak, valamint egy magyar-németet Lébényben, amely a győri esperességhez, s így a dunántúli egyházkerülethez (Superintendentur) tartozik. E közösségek összesen 6809 lelket számlálnak, (Gálos 1548, Rajka 1631, Hegyeshalom 1468, Zurány 1368, Lébény 794), és 9 templomuk van, melyek mindegyike 1784 óta létezik. Ennél jóval több templom és lelkészség volt az 1673-as esztendő megelőzően, amikor – a legtöbb községben augusztus hónap 24. napján – a megyén belül véget ért a protestáns vallásgyakorlás.

A reformátusok itt kevesen vannak, nincs saját közösségük.

A zsidók 2397 lelket számlálnak. Zsinagógáik, melyek élén 4 rabbi áll, Köpcsényben, Oroszváron, Rajkán és Boldogasszonyban található.

A kor szelleme, és az a törekvés, mely bizalommal fordul a nép felemelése iránt, szintén jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a különböző egyházak hívei közötti ellenséges hangulat észrevehetően gyengüljön. A türelem és szeretet szelleme egyre inkább terjed.

Közigazgatási foglalat

A vármegyei közigazgatást olyan tisztviselők vezetik, mint amilyenek a királyság többi vármegyéjének közügyeit is irányítják. Az első tisztviselő a főispán. Őt követi a két alispán. A személyzet többi részét a főjegyző és a három aljegyző, a főpénztárnok és a két alpénztárnok, a két főszolgabíró, a három ügyész, a számvevő, a törvényszék táblabírái (Tab. jud. assessores), esküdtjei és a biztosok alkotják. – A megyei hatóságok székhelye Magyaróváron van, ahol a köz- és kisgyűléseket tartják.

A vármegye címere két megkoronázott oroszlánból áll, melyek a királyi magyar koronát három, egy dombon magasodó tölgy fölé tartják.

A földbirtokok vagy uradalmak a következők:

I. A Magyaróvári Főhercegi Uradalom, melynek Albert szász-tescheni herceg a birtokosa. Ehhez az uradalomhoz, melyet valaha óvári ispánságnak (Altenburger Gespanschaft) hívtak, a következő 24 helység tartozik:

1. Magyaróvár, ahol az igazgatás székel. 2. Hegyeshalom, 3. Levél, 4. Moson, 5. Bezenye, 6. Rajka, 7. Németjárfalu, 8. Zurány, 9. Nezsider, 10. Nyulas, 11. Féltorony, 12. Miklósfalu, 13. Szentjános, 14. Szentpéter, 15. Tárca, 16. Szentkázmér, 17. Szolnok, 18. Halászi, 19. Kálnok, 20. Magyarakimle, 21. Feketeerdő, 22. Lucsony, 23. Szentandrás, 24. Gálos egy része. – Ez az uradalom foglalja magában a vármegye legnagyobb és legjobb részét. II. Lajos király hozományként adta testvéreinek, Annának, mikor az feleségül ment Ferdinánd főherceghez. Azóta is minden, az ausztriai uralkodóházból származó királynőnek állandó tulajdona, úgy, mint ahogy annak idején Nagybánya város jövedelmét a magyar királynők kapták haszonélvezetül.

– A népesség 28 111 lelket számlál.

II. Herceg Esterházy uradalmak:

– A köpcsényi uradalom 1. Köpcsény, 2. Horvátjárfalu, 3. Körtvélyes, 4. Nemesvölgy helységekkel.

– A boldogasszonyi uradalom magában foglalja 1. Boldogasszonyt, 2. Tétényt, 3. Pusztasomorját, 4. Vallát, 5. Pomogyot, 6. Bánfalut, 7. Alsóillmicet, 8. Gálos nagyobb részét, 9. Nezsider egy részét; körülbelül 14 905 alattvalóval.

III. Gróf Zichy-uradalom: 1. Szentmiklós, 2. Lébény, 3. Mecsér, 4. Oroszvár; körülbelül 5000 alattvalóval.

IV. Gróf Harrach-uradalom: 1. Parndorf, 2. Újfalu; 2465 alattvalóval.

V. Gróf Esterházy Kázmér birtoka: 1. Gáta, 2. Gálos egy része; 1300 lélekkel.

VI. Gróf Szapáry birtok: Csúny, 596 lélekkel.

VII. Gróf Batthyány Antal birtoka Lajtafalu, 670 lélekkel.

VIII. Gróf Illésházy birtok: Horvátkimle, 731 lakossal.

IX. Gróf Viczay birtok: Arak, 230 lakossal.

X. A heiligenkreuzi cisztercita rend birtoka 1. Barátfalu, 2. Pátfalu, 3. Vinten, 4. Császárkőbánya és Királyudvar 2793 lakossal.

XI. Birtokok:

- A győri székeskáptalané: Védeny, 850 lakossal.
- A szombathelyi székeskáptalané: Felsőillmic, 350 lakossal.

Nemesi jószágok és kúriák birtokosai:

Oroszváron a Zichy család, Illovy, báró Walterskirchen. – Köpcsényben a Naszvady család. – Körtvélyesen a Sándor család. – Rajkán a Sculteti, Teschenberg, Modrovits, Gancs és Kimley családok. – Zurányban a Huszty család. – Levélen a Hegyi család. – Magyaróváron a Bükessy család. Bezenyén a Láb család. Csúnyban a Sándor család. – Arakon a Nagy család.

A sóhivatal Magyaróváron található.

Hadi adó (Contribution). Az 1802. évi országgyűlésen a tervezett 152 porta helyett Moson vármegyére 130 $\frac{4}{8}$ portát vetettek ki. A legújabb meghatározás szerint egy porta 782 Ft 51 $\frac{3}{8}$ krajcárt, a toborzási hozzájárulással 814 Ft 51 $\frac{1}{8}$ krajcárt tesz ki. Ennél fogva a vármegye összes adója jelenleg 106 645 Ft 53 $\frac{6}{8}$ krajcárra rúg. – 1802 előtt e vidék 111 591 forint hadi adót fizetett. – A házi pénztárhoz 1814/15-ben 75 338 Ft 30 $\frac{3}{8}$ krajcár adó folyt be. 1814/15-ben a két pénztárba együttesen 181 984 Ft 24 $\frac{7}{8}$ krajcár adót róttak le.

Az 1816. esztendőben a házi pénztárnak fizetett hozzájárulás 400 189 Ft 24 $\frac{2}{8}$ krajcár, az összes adó tehát 506 835 Ft 18 krajcár volt.

Az 1817. esztendőben a hadi adó 106 645 Ft 53 $\frac{6}{8}$ krajcár. – A házi pénztárhoz 136 350 Ft 13 $\frac{6}{8}$ krajcárt, összesen 242 995 Ft 57 $\frac{4}{8}$ krajcárt fizettek.

Az 1818. esztendőben a hadi adó 106 645 Ft 53 $\frac{6}{8}$ krajcár. A házi pénztárra jut 65 194 Ft 42 $\frac{6}{8}$ krajcár, összesen tehát 171 840 Ft 36 $\frac{4}{8}$ krajcár.

Hadügyek. – A megyén belül általában a Fertő tó körül fekvő helységekből van beszállásolva egy hadosztály Albert herceg vértess ezredből, amelynek törzse Sopronban székel. Az osztályparancsnok Nezsiderben lakik.

Az 1797. évi inszurrekciókor, mely 50 000 főt számlált, a mi vármegyénk 349 főt állított, háromszor kevesebbet, mint amennyit Pozsony vármegye. Ők 1144 katonát adtak össze.

Töredékek a megye történetéhez

Hogy már a rómaiak is jártak e földön, és jól be is lakták, azt az egykoron híres virágzó római város, Carnuntum,¹⁷ a hatalmas, egészen eddig elnyúló Római Birodalom e támaszán kívül a számtalan római érme, urna és más maradvány is bizonyítja, melyeket időről időre kiásnak.

A honi királyok nagyon gyakran megtisztelték jelenlétükkel e vármegyét, találva enyhülést és vigalmat. Az is ide tartozik, hogy néhányuk az itteni főispáni méltóságot is viselte, vagy csak a birodalom legelölkelőbbjeire bízta rá.

Mikor Péter királynak menekülnie kellett országából és Ausztriába sietett, Sumerein faluban elfogták, megvakították, majd Székesfehérvárra vitték, ahol néhány nap múlva meghalt. Salamon király ellenben, mikor a Pest megyei Cinkotánál legyőzték, itt talált menedéket anyjával és hitvesével együtt. VI. (III.) Károly császár és király évente kétszer látogatott a vármegyébe. Azon a betegségen is itt esett át, melyet követően nemsokára – 1740. október 20-án – meghalt.¹⁸

A Pozsony és Köpcsény közötti tágas síkon, különösképpen Mária Terézia császár- és királynő alatt, gyakran tartottak díszszemlét.

II. József császár és király alatt Moson vármegyét 1786-ban Győr vármegyével egyesítették, majd 1790-ben egy intimátussal szétváltak.

A legújabb időkben a két ellenséges invázió (1805; 1809) közül különösen az utóbbi viselte meg erősen a vármegyét. Ugyan e vidéket elkerülték az ütközetek és csaták, mégis nemegyszer úgy tűnt, mintha nem így lett volna; egyre nagyobb és csaknem előteremthetetlen volt az ellenség által számolatlan mennyiségű utalvány ellenében kivetett, „sohanapján” (*ad Calendas graecas*) visszatérítendő hadisarc, illetve a bekvártélyozott katonaság határtalan követelése, különösen a büszke, nehezen kielégíthető első könnyűlovas regimenté.¹⁹ Szerencsére az 1809. esztendő egyike volt a legtermékenyebbeknek és legáldottabbaknak. A 1809. évi bécsi békét tulajdonképpen itt, Magyaróváron tárgyalták és készítették elő a meghatalmazott miniszterek, Metternich és Champagny.²⁰

¹⁷ Carnuntum Deutsch-Altenburg és Petronell között fekvő kelta-római város volt, Kr. u. 375 körül a kvádok pusztították el.

¹⁸ Egy vadászat során, 1740. október 12-én fázott meg.

¹⁹ A francia megszállás történetéhez lásd Benda–Érszegi 1972.

²⁰ A francia és az osztrák külügyminiszter 1809. augusztus 7. és szeptember 25. között tárgyalt Magyaróváron. Egy éjszakát Napóleon is töltött a megyében, 1809-ben a miklósfalui evangélikus tanító házában szállt meg.

Az 1818. esztendő sok jelentős helység, nevezetesen Védeny, Gálos, Szentjános és Vinten számára nagy szerencsétlenséget hozott. A tűzvészek, melyeket többségében valószínűleg emberi gonoszság okozott, ezekre hoztak pusztulást, tönkremenetelt; aggódó félelmet, rémületet az egész lakosságra. E borzalmas események biztosan megismétlődtek volna más helységeken is, ha a vármegye hatóságai nem kétszerezik meg éberségüket és teszik meg a legcélravezetőbb intézkedéseket.

A megye felosztása és helyrajza

A vármegye a 13 pusztá mellett 52 helységet számlál, úgymint 13 mezővárost és 39 falut. Moson a legnépesebb hely. Kezdetől fogva két járásra (Bezirk, Processus) osztották. Hajdan Lajtán innenre és Lajtán túlra (Processus cis-Laithanum és trans-Laithanum), mostanság Nezsiderire és Mosonira.

A Nezsideri járás

A Nezsideri járás székhelyéről, Nezsiderről kapta nevét, mely magában foglal mindent, ami a Dunától Feketeerdőn, Magyaróvár felett, Levélen, Hegyeshalmon, Szentkázméron át, Pátfalú és Illmic között egészen a tóig terjedő vonaltól északra található. 25 helységet foglal magában (5 majort), közülük a következő 9 mezőváros:

1. Nezsider (Neusiedl am See, Nesiderium, Nésider) takaros, népes helység, szorosan a tónál, mely tőle kapta nevét. Már a neve is történeti érdekességnek tűnik. Ama Neusiedel-ek sorába illeszthető, melyek változatos nevek alatt – Stix-Neusiedl, Roth-Neusiedl, Klein-Neusiedl, Potz-Neusiedl, Abst-Neusiedl... (számukat tizenötre teszem) – bukkannak fel az Ausztriai Főhercegségben és az itt húzódó magyar határon. Római katolikus plébániája és tekintélyes temploma van. A kegyúri jogot Albert szász-tescheni herceg birtokolja. A mezőváros részben a magyaróvári uradalomhoz, részben pedig herceg Esterházyhoz tartozik. 147 házban 1727 német lakost számlál, leginkább katolikusokat, köztük a 92 föld- és szőlőművest. Szép szántóföldjei (2215 hold), rétjei (970 kaszás) és jó szőlői (2051 kapás) vannak. Nagy hetipiac, melyet szombatonként tartanak, gazdag kereseti forrás. A hazaiakon kívül sok külföldi, főként osztrák látogatja. Évente több mint 200 000 mérő gabona kerül itt eladásra. A mezőváros megadott marhaállománya: 220 jármos ökör, 198 fejőstehén, 91 egyéb tehén, 114 tinó, 45 borjú, együtt 568 darab; 35 hámos ló, 22 kanca, 7 csikó = 64. 31 kecske és 4 sertés. A 25 kertben nagyban kertészkednek. Az itt termelt spárga kivételes szépségű és jóságú. Az idesimuló lakosokat náddal és sokféle hallal látja el. Az észak felé, a Pozsony–Sopron országút mentén található kőbányákból nemcsak a település saját szükségletére jut, a követ gyakran távoli vidékre, Bécsbe és Pozsonyba szállítják. A plébániatemplomon kívül egykor a pálosoknak is volt itt egy úgynevezett rezidenciájuk és templomuk. A kolostort 1689-ben alapították és mostanában szüntették meg. Van egy régi, mostanság már teljesen romos királyi rezidencia

is, melynek föld alatti járata a településtől kelet felé eső sánccal teremtett kapcsolatot. Ezt a lázadók égették fel, az odamenekült sok emberrel és irattal – az egész nezsideri levéltárral együtt. Mária, II. Lajos özvegye szokott itt tartózkodni. A belviszályok során gyakran tűzkárokat szenvedett. Egy fiók-harmincadhivatal is van itt. Parndorftól háromnegyed órányi távolságra található. 1816-ban a hadi pénztárba 3451 Ft 10 krajcárt, a házipénztárba pedig 12 980 Ft 40 krajcárt, összesen 16 431 Ft 51 krajcárt fizetett.

2. Gálos (Gols) egyike a legnépesebb mezővárosoknak, 1 órányi távolságra Nezsidertől, több földbirtokos osztozik rajta (herceg Esterházy, gróf Esterházy Kázmér, a magyaróvári uradalom). Saját katolikus plébániája – melynek kegyura herceg Esterházy – és evangélikus temploma, parókiája van. A 283 házban több mint 1700 német lakos, 280 katolikus, 1421 evangélikus lakik, közülük 109 jobbágnak van jó szántója és szőlője. Szántóföld 3742 $\frac{3}{8}$ hold, szőlő 3203 $\frac{2}{8}$ kapás, rét 314 $\frac{4}{8}$ kaszás; csinos erdeje van. Marhaállomány: 365 jármos ökör, 287 fejőstehén, 84 másmylen, 100 darab egyéb szarvasmarha = 830 darab. 146 hámos ló, 97 kanca, 19 csikó = 244 darab. 526 darab juh, 19 sertés. Gálos 1683-ban, mikor a törökök Bécs alá vonultak, és a későbbiekben is nagyon sokat szenvedett a tűzvészektől, különösen 1818-ban, mikor a helység kétharmada, 178 ház – az evangélikus templommal, a lelkészlakkal és az iskolával együtt – hamuvá lett. A templomból csak a falak maradtak. 1816-ban a hadi pénztárba 4489 Ft 57 krajcárt, a házipénztárba 16 887 Ft 52 krajcárt, összesen 21 377 Ft 49 krajcárt fizetett.

3. Zurány (Zorndorf, Czundorf, Czurendorf, Zarándfalva, Zsurány) a Huszty család nemesi udvarházát leszámítva a magyaróvári uradalomhoz tartozó helység, szép és termékeny vidéken, a Lajta jobb partján, a főút mellett. Két plébániája – az egyik a katolikusoké, a másik az evangélikusoké –, temploma és iskolája, egy kápolnája van. 156 háza közül néhány jelentős épület. 1189 német lakosa közül 535 katolikus és 654 evangélikus, a teljes jobbágyok (possess. Bauern) száma 68. Fő foglalatosságuk a földművelés és a marhatenyésztés, amit nagy haszonnal űznek. Szántóföldje 4130 holdat, rétje 479 kaszást tesz ki; erdeje, mely az egyik legjelentősebb a vármegyében, két részre oszlik, az egyik neve tölgyerdő, a másiké nyárfaerdő. Mindkettő gazdag magas törzsű épület- és tűzifában, cserjékben és vadban. Megadott marhaállomány: 366 jármos ökör, 196 fejős-, 185 meddő tehén, 104 tinó és 51 borjú = 902 darab. Hámos ló 156, kanca 138, csikó 48 = 342 darab. Sertés 58, juh 52 darab. Sok szabad nemesi földje van, szép urasági magtára, jelentős juhászata (több mint 5000 juh), egy nemesi kúriája, nagy, négymenetű uradalmi malma és salétromfőzdéje. – 1816-ban innen a hadi pénztár 4268 Ft 53 krajcárt, a házipénztár 16 056 Ft 21 krajcárt, összesen 20 325 Ft 13 krajcárt vett át.

4. Védény (Weiden) a tó közelében fekvő, a győri káptalan alá tartozó, 849 katolikus (ebből 71 jobbágy) által lakott, kitűnő szőlőhegyéről ismert német mezőváros. Van temploma és plébániája, valamint 144 háza. Nezsidertől nem egészen negyedórányira fekszik. Az 1818-as tűzvészt szintén erősen megszenvedte. Földművelése jó. Szántóföldje 1207 hold, szőlője 1635 $\frac{6}{8}$ kapás, rétje

94 $\frac{7}{8}$ kaszás, erdeje csekély. Megadott állatállomány: 166 jármos ökör, 103 fejőstehén, egyéb szarvasmarha 105, együtt: 374 darab. 95 hámos ló, 19 sertés. 1816-ban innen a hadi pénztár 1439 Ft 45 krajcárt, a házipénztár 5415 Ft 19 krajcárt, összesen 6855 Ft 5 krajcárt vett át.

5. Boldogasszony (Frauenkirchen vagy Frauenhain, Frauheid, Boldog-Asszony, Prata Mariana) herceg Esterházy birtoka. 1189 katolikus vallású német – melyből 69 jobbágy – és 549 zsidó, összesen tehát 1738 fő által lakott mezőváros, saját plébániával, szép templommal és a mariánus ferencesek kolostorával, akik rendházfőnöke a plébánia és a Szent Szűz híres kegyképével kapcsolatos teendőket is ellátja, melyet Fraknóból, ahol a képet korábban tisztelték, herceg Esterházy Pál hozatott ide. A kép felügyeletét a mariánus ferencesekre bízta, akiknek kolostort és szép templomot építtetett, uradalmi épületeket és hercegi igazgatási hivatalt is berendezett. A kolostorban 10 atya, 11 kispap és 5 laikus él. Az adó alatt levő házak száma 207-re rúg. Szántóföldje 2039 hold, rétje 112 kaszás. Megadott marhaállomány: 150 jármos ökör, 110 fejőstehén, egyéb szarvasmarha 139, összesen 399. 161 hámos ló, 12 csikó, 46 sertés, 232 paraszti kézen lévő juh. 1816-ban a hadi pénztárnak 1687 Ft 12 krajcárt, a házipénztárnak 6346 Ft-ot, összesen 8033 Ft 12 krajcárt adózott.

6. Lajtafalú (Laitha falu, Potz-Neusiedl). Gróf Batthyány Antal feleségének birtoka a kicsiny mezőváros, elbűvölő vidéken a Lajta mellett, római katolikus templommal és az újfalu fiókegyházzal. 675, legnagyobb részét horvát lakost számol; 626 katolikust, a zurányi evangélikus egyházközség 42 fiókegyházi tagját, 7 zsidót, 40 jobbágyot, 94 harmadosztályú házat, két kis malmot és egy sörfőzdét. Szántóföldje 1664 hold, rétje 7 kaszás. Megadott marhaállomány: 32 jármos ökör, 29 fejőstehén, 9 egyéb szarvasmarha, összesen 70 darab. 55 ló és 8 sertés. 40 esztendővel ezelőtt báró Bender egy gyárat létesített, melyben angol típusú bőrt állítottak elő. E gyár már nem létezik. Az urasági lankán egy angol ízlés szerint berendezett kert is volt, mely azonban már nem az, mint hajdanában. Az urasági juhászat jelentős. Az itt készített brindzasajt (évente 50-60 mázsányi) kedvelt. A közelben, az országút mentén egy pompás erdő található. Az 1816-os adatok szerint a hadi pénztárba 790 Ft 24 krajcárt, a házipénztárba 2972 Ft 56 krajcárt, összesen 3763 Ft 21 $\frac{5}{8}$ krajcárt fizetett.

7. Köpcsény (Köptsény, Kittsee) jelentékeny és népes, herceg Esterházy birtokában levő mezőváros és kastély. Utóbbi a szemnek nagyon tetsző látványt nyújt, s egy hosszú pompás fasor húzódik tőle egyenesen Pozsony irányába. Horvátok és németek lakják, számuk 2504, köztük 1713 katolikust és 789 zsidót találunk. Van katolikus plébániatemploma, zsinagógája, hercegi jószágkormányzói hivatala, posta- és fiók-harmincadhivatala. Pozsonytól egy órányira fekszik. A teljes jobbágyok száma 87. Szántóföldje 3002 $\frac{5}{8}$ hold, rétje 344 $\frac{2}{8}$ kaszás. Megadott marhaállomány: 130 jármos ökör, egyéb szarvasmarha 267, együtt 397 darab. Lovak és csikók 335, sertés 67. Az adó alatti házak száma 205. Köpcsény hajdan kastéllyal bíró királyi mezőváros volt, mely kastély maradványaival, más nagy és erős épületekével együtt, még találkozha-

tunk. A hercegi nyári kastélyt egy árokkal erődyszerűen körbevették. A fasor ugyaninnen indul, s tart csaknem a Bécs-Pozsony országútig. Ezenkívül még több, különböző irányba tartó fasor is van. A széles síkon, amely e helység előtt, jelesen Pozsonnyal szemben fekszik, gyakran tartottak katonai díszfelvonulást. Még megtalálhatók az 1809-es ellenséges tábor nyomai. Amikor Szulejmán Bécs alá vonult, Köpcsényt felperzselték, és utána is sokat szenvedett a belviszályok során. Van egy jókora juhászata, jelentős urasági tehenésze, sörfőzdéje, szép erdeje, kertje stb. Az 1816-os adatok szerint a hadi pénztárba 2282 Ft 26 krajcárt, a házipénztárba 8584 Ft 50 krajcárt, összesen 10 867 Ft 16 krajcárt fizetett.

8. Oroszvár (Carlbürg, Caroloburgum) szép és termékeny vidéken, a Duna egyik ága mellett fekszik, amely itt a Nagy-Dunával szigetet képez, és amelyet az 1775–1777-es esztendőkből töltéssel zártak el. A töltés megerősítésén még mindig dolgozni kell. A mezővárost birtokolják: mégpedig a legnagyobb részét, a templom kegyúri jogával a gróf Zichy család, továbbá a nemes Zichy, Illovy és Walterskirchen családok. Van római katolikus plébániatemploma és evangélikus fióktemploma, zsinagógája szintén. A szép grófi kastélyon, melyet egy rendkívül elegáns angol díszkert vesz körbe, és más jelentős épületeken kívül 208 ház, 1941 német, horvát és zsidó lakos, úgymint 1178 katolikus vallású és 449 zsidó lakja; a rajkai evangélikus egyházközség fiókegyházi tagja 314 személy. A lakosok között 142 jobbágy és sok a kézműves. Négy dunai vízimalma és egy sörfőzdéje van. Szántóföldje 2607 hold, rétje 131 kaszás. Megadott marhaállomány: 70 jármos ökör, 218 tehén, együtt: 288. 289 hámos ló, 21 csikó, 20 sertés. Az 1816-os adatok szerint a hadi pénztárba 2037 Ft 18 krajcárt, a házipénztárba 7662 Ft 51 krajcárt, összesen 9700 Ft 10 krajcárt fizetett. A 14. századi oklevelekben Kirchenbergnek nevezik. Néhányan itt keresik a régi Gerulata-t.

9. Rajka (Raika, Rakendorf) egyike a vármegye legnagyobb kiterjedésű és legnépesebb mezővárosainak. A magyaróvári uradalom és a Duna egyik ága mellett fekszik. Van katolikus és evangélikus plébániatemploma és zsinagógája. 2367 német lakja, ebből 1026 katolikus, 905 evangélikus, 436 zsidó. Van 90 telkes jobbágy és 205 adó alatti ház. Több nemesi család bír itt kúriával, úgymint a Scultéti, Teschenberg, Modrovits stb. Az uradalmi hivatalnokok közül is többen itt laknak, emellett néhány pompás épület található, melyek közül különösen kiemelkedik az új gyáregépület. A vármegye közgyűléseit egykoron e mezővárosban tartották. Az egykori vármegyei házában a postahivatal székel. A földművelés és a marhatenyésztés jó karban van, kiváltképpen a juhászat. Erdeje hatalmas. Szántóföldje 3498 hold (a nemesi földek nélkül), rétje 1431 $\frac{6}{8}$ kaszás. Sok gyümölcsöskertje és 8 dunai malma is van. Megadott marhaállomány: 160 jármos ökör, 357 tehén, együtt 517 darab. Hámos és egyéb ló 348, sertés 33 darab. Az 1816-os adatok szerint a hadi pénztárba 2842 Ft 59 krajcárt, a házipénztárba 10 693 Ft 13 krajcárt, összesen 13 536 Ft 12 krajcár adót fizetett.

A királyi hercegi magyaróvári uradalom birtokában vannak még a következő, templomos falvak:

1. Nyulas (Jois) a tótól nem messze, tetemes szőlő- és némi földműveléssel, katolikus plébániatemplommal, 86 házzal, 826 német lakossal, akik közül 74 jobbágy. Szántóföldje 1038 hold, szőlője 2368 kapás. Erdeje is van. Megadott marhaállomány: 135 jármos ökör, 234 egyéb szarvasmarha, összesen 369 darab. 83 ló, 35 sertés, 23 kecske. Az 1816-os adatok szerint a hadi pénztárba 1585 Ft 54 krajcárt, a házipénztárba 5956 Ft 1 krajcárt, összesen 7541 Ft 55 krajcárt fizetett.

2. Németjárfalunak (Deutsch-Jandorf, Német-Jándorf) jelentős földművelése, katolikus plébánia- és a rajkai parókiához tartozó evangélikus fióktemploma, 724 német lakosa – akik közül 312 katolikus, 412 evangélikus vallású –, valamint 51 jobbágya és 103 háza van. Szántóföldje 1916 hold, rétje 214 kaszás. Ezenkívül van némi erdeje és szőlője. Megadott marhaállomány: 134 jármos ökör, 23 göboly, 238 egyéb szarvasmarha, összesen 395 darab. 252 ló, 58 sertés, 240 paraszti kézen lévő juh. Az uradalmi juhászat jelentős, a juhek az egyik legnemesebb fajtából vannak. Harmincegynéhány évvel ezelőtt postaállomása is volt, amelyet Rajkára helyeztek. Az 1816-os esztendő adatai szerint a hadi pénztárba 2085 Ft 24 krajcárt, a házipénztárba 7843 Ft 46 krajcárt, összesen 9929 Ft 4 krajcárt fizetett. A falu Oroszvár és Zurány között fekszik.

3. Bezenye (Pallersdorf) a pozsonyi országút mentén, egyórányira Magyaróvártól, katolikus plébániával és újonnan épült templommal, 888 horvát lakossal, akik közül 64 jobbágy. Földművelése és juhászata jelentős, 120 háza van. Szántóföldje $2788 \frac{4}{8}$ hold, rétje 376 kaszás. Megadott marhaállomány: 154 jármos ökör, 286 egyéb szarvasmarha, összesen 440 darab. 283 ló, 28 sertés, 32 juh. Csinos erdeje is van és két malma a Dunán. Az 1816-ban a hadi pénztárba 1983 Ft 12 krajcárt, a házipénztárba 7459 Ft 20 krajcárt, összesen 9442 Ft 32 krajcárt fizetett.

4. Miklósfalu (Nikelsdorf) a Mosonból Bécsbe vezető országút mentén, nem messze Zuránytól, népes, élelemben gazdag hely, saját katolikus plébánia- és evangélikus fióktemplommal, mely utóbbi a zurányival egyesülve egy egyházközséget alkot. 143 háza, 1144 német lakosa van, közülük 477 római katolikus, 667 evangélikus, 78 jobbágy, akik jelentős gazdasággal bírnak. Erdeje egyike a legjelentősebbeknek, uradalmi juhászata kitűnő szépségű. Szántóföldje $4136 \frac{4}{8}$ hold, rétje 945 kaszás, gyümölcsös és egyéb kertjei figyelemre méltók. Megadott marhaállomány: 422 jármos ökör, 162 fejőstehén, 81 egyéb szarvasmarha, együtt 665. 137 hámos ló, 158 egyéb ló, összesen 295 darab. 83 sertés, 475 paraszti kézen lévő juh. 1816-os hadiadója 4537 Ft 7 krajcár, a házipénztárba 17 085 Ft 18 krajcárt, összesen 21 622 Ft 25 krajcárt fizetett. A katolikus plébániához kórház és tágas szegényház tartozik. Egy Herzog nevezetű erdélyi udvari ügyvivő alapította 20, mindkét nembeli személy számára, akinek alapítványát az emberbarát Albert szász-tescheni herceg mint földesúr legutóbb jelentősen megnövelte.

5. Féltorony (Halbthurm, Hemipyrgum, Féltorony) szép helység pompás nyári kastéllyal. Kellemes vidéken, fácános kertek között, egy magaslaton fekszik, ahonnan mintegy keretbe foglalt elragadó kilátás nyílik a tó széles víztükrére Ruszt felé. A nyári kastélyt VI. (III.) Károly császár gyönyörű épületekkel, kertekkel, vadaskertekkel és ménesekkel szereltette fel, jelenlétével is gyakran megajándékozta azt. Itt betegedett meg az uralkodó, mikor 1740. október 12-én vadászattal mulattatta magát, majd 8 napra rá Bécsben meghalt. A kastélyt az 1768. esztendőben Mária Krisztina főhercegnő kapta meg. A helységnek római katolikus temploma és plébániája, 136 parasztháza, és 1150 német katolikus lakosa van, akik közül tulajdonképpen jobbágy 78. Szántó földje 3278 hold, szőlője 1067 kapás, rétje 212 kaszás. Megadott marhaállomány: 244 jármos ökör, 499 tehén, stb., összesen 743 darab. 300 ló, 37 sertés, 844 paraszti kézen lévő juh. 1816-ban a hadi pénztárba 2719 Ft 30 krajcárt, a házipénztárba 10 228 Ft 45 krajcárt, összesen 12 948 Ft 15 krajcárt fizettek. Itt és a közeli Weixelhofban az uradalmi juhászat igen jelentős. Erdeje a vidék ékessége.

A köpcsényi herceg Esterházy uradalom birtokaihoz az alábbi templomos falvak tartoznak:

1. Horvátjásfalva (Croatisch-Jandorf, Horváth Jándorf) – katolikus plébániával és templommal, 63 házzal, 551 horvát lakossal, akik közül 44 jobbágy – a pozsonyi országút mentén fekszik Oroszvár közelében, félóránnyira Köpcsénytől. Szántó földje 1941 $\frac{1}{8}$ hold, rétje 373 kaszás. Erdeje csekély. Megadott marhaállomány: 100 jármos ökör, 200 tehén, összesen 300 darab, valamint 155 ló. 1816-ban a hadi pénztárba 1306 Ft 33 krajcárt, a házipénztárba 4914 Ft 19 krajcárt, összesen 6220 Ft 53 krajcárt fizettek.

2. Körtvélyes (Pama) nagyobb részét herceg Esterházy és több más nemes család birtokában lévő horvát falu, saját plébániával és templommal, 98 házzal, 707 katolikus lakossal, akik közül 59 jobbágy, a Prellenkirchen felé vezető út mentén, közel a Lajta folyó bal ágához, ahol egy urasági malom található. Szántó földje 2995 $\frac{1}{8}$ hold, rétje 346 kaszás. Megadott marhaállomány: 136 jármos ökör, 105 tehén, együtt 241 darab. 161 ló, 37 sertés és egy szép urasági juhászat.

3. Nemesvölgy (Edelsthal, Nickelsthal) a vármegye északi sarkában az ausztriai területektől csaknem teljesen körbezárt falu, saját római katolikus plébániával és templommal, 98 házzal, 650 német lakossal, közülük tulajdonképpen jobbágy 34. Szántó földje 248 hold, szőlője 806 kapás, rétje 5 $\frac{2}{8}$ kaszás. Megadott marhaállomány: 81 fejőstehén, 79 egyéb szarvasmarha, összesen 160. 73 hámos ló. 1816-ban a hadi pénztárba 637 Ft 47 krajcárt, a házipénztárba 2398 Ft 53 krajcárt, összesen 3036 Ft 40 krajcárt fizettek. Az itteni hegyre urasági vadaskertet telepítettek. Lentebb, az úttól nem messze egy torony romjai láthatók, melynek a népmonda szerint bizonyos Trója nevű városhoz kellett tartoznia.

A heiligenkreutzi ciszterciák uradalmához e járásban a következő falvak tartoznak:

1. Vinten (Vinden, Vindten), Sopron vármegye határánál, a Fertő tó mellett fekvő helység, római katolikus plébániával és templommal, 89 házzal, 697 német – 4 zsidót leszámítva – katolikus lakossal, ebből 47 jobbágy, akik föld- és szőlőművelést űznek. Szántóföldje 676 hold, szőlője 1610 $\frac{2}{8}$ kapás, rétje 94 $\frac{7}{8}$ kaszás. 2 vízimalma van. Megadott marhaállomány: 70 jármos ökör, 181 tehén, összesen 251. 92 hámos ló, 91 juh, 19 kecske. Szintén némi erdő. 1816-ban a hadi pénztárba 1128 Ft 2 krajcárt, a házipénztárba 4242 Ft 50 krajcárt, összesen 5370 Ft 52 krajcárt fizettek.

2. Császárkőbánya (Kaiser-Steinbruch) az osztrák határon fekvő falu saját római katolikus plébániával, 43 házzal, 248 német lakossal, akik legnagyobb részét kőfaragók, félóránnyira Királyudvartól, ahol Császárkőbánya és Vinten birtokkormányzásának székhelye van. Marhaállomány: 30 tehén, 6 ló. 1816-ban a hadi pénztárba 217 Ft 22 krajcárt, a házipénztárba 817 Ft 36 krajcárt, összesen 1034 Ft 58 krajcárt fizettek. Közeliében van a királyudvari pusztá 29 lélekkel.

3. Barátfalu (Münnichhof) Féltorony közelében fekszik, saját katolikus plébániával és templommal, 160 házzal, 1094 német lakossal, közülük 58 jobbágygal. Uradalmi igazgatási hivatal székhelye. Szántója 2697 hold, szőlője 2456 kapás, rétje 74 kaszás. Szintén némi erdő. Megadott marhaállomány: 202 jármos ökör, 240 tehén, összesen 442. 139 hámos ló, egyéb 72, együtt 241 darab. 53 sertés, 432 paraszti kézen lévő juh. Az uradalom juhászata jelentős. 1816-ban a hadi pénztárba 2838 Ft 49 krajcárt, a házipénztárba 10 677 Ft 33 krajcárt, összesen 13 516 Ft 23 krajcárt fizettek.

4. Pátfalú (Padersdorf) a Fertő tó mellett található; saját római katolikus plébániája és temploma, 114 háza és 725 német lakosa van, ebből 61 tulajdonképeni jobbágy, akik föld- és szőlőművelést űznek. Szántóföldje 1157 $\frac{2}{8}$ hold, szőlője 787 kapás, rétje 84 kaszás. Egy szélmalma van. Megadott marhaállomány: 166 jármos ökör, 225 tehén, együtt 391. 181 ló, 8 sertés, 377 paraszti kézen lévő juh. 1816-ban a hadi pénztárba 1386 Ft 34 krajcárt, a házipénztárba 5215 Ft 16 krajcárt, összesen 6601 Ft 50 krajcárt fizettek.

A gróf Harrach uradalomhoz tartozik:

1. Parndorf (Parndorf, Padendorf) Ausztria határánál, Brucktól egy órára fekvő nagy helység, postaváltással, saját római katolikus plébániával és templommal, 206 házzal, 1730 horvát lakossal, közöttük 126 jobbágygal. Itt székel az uradalmi igazgatási hivatal, jelentékeny a juhászat és a tehenészet; földművelése jelentős, tágas fogadója van, melynél a Győrből Bécsbe és a Sopronból Pozsonyba tartó főút keresztezi egymást. Szántóföldje 4933 hold. Megadott marhaállomány: 218 jármos ökör, 356 tehén, összesen 574. 386 ló, 33 sertés. 1816-ban a hadi pénztárba 2640 Ft 52 krajcárt, a házipénztárba 9933 Ft 1 krajcárt, összesen 12 573 Ft 53 krajcárt fizettek.

2. Újfalú (Ujfalú, Neudorf) a soproni út mentén, természetlen vidéken fekszik, saját katolikus plébániával és templommal, 97 házzal, 735 horvát lakossal, köztük 55 jobbágyal. Szántóföldje 2709 hold, rétje 4 kaszás. Egy kis malma van. Megadott marhaállomány: 62 jármos ökör, 121 tehén, együtt 183. 202 ló, 50 sertés. 1816-ban a hadi pénztárba 1213 Ft 36 krajcárt, a házipénztárba 4564 Ft 49 krajcárt, összesen 5778 Ft 16 krajcárt fizettek.

Gróf Esterházy Kázmér domíniuma:

1. Gáta (Gátha, Gatta, Gattendorf) horvátok és zsidók által lakott, plébániával bíró nagy falu, kellemes vidéken, ahol a Lajta két ágra szakad és ahol a pozsonyi út a Mosonból Bécsbe tartóval egyesül. Van római katolikus plébánia-temploma, kicsiny zsinagógája, 121 falusi háza, szép urasági épületei, 1131 lakosa, köztük 994 katolikus, 2 evangélikus, 135 zsidó, utóbbiak a köpcsényi zsidó közösség filiáját alkotják, 70 jobbágya és uradalmi hivatala. Szántóföldje 2349 hold, rétje 299 kaszás. Megadott marhaállomány: 134 jármos ökör, 99 tehén, együtt 233. 110 ló. 1816-ban a hadi pénztárba 1417 Ft 6 krajcárt, a házi pénztárba 5330 Ft 5 krajcárt, összesen 6747 Ft 11 krajcárt fizettek. Van egy jelentékeny urasági juhászata, tehenészete, téglavetője, elegáns nyári kastélya szép angol díszkerttel, ahol a művészet és természet teljes összhangban nyújt egymásnak kezet, s melynek bővítésén és szépítésén még mindig szerényen dolgoznak. Itt Thesszáliába képzelvén magunkat, a Péneusz által öntözött Tempe-völgy ligeteit véljük látni, amikor a változatos fasorok útjain sétálunk,²¹ s hogy a hesperidák kertjének mennyei zamatát kortyoljuk, midőn a pompás virágok illatát belelegezzük. E pihenőliget kiterjedt nagysága, melyhez egyúttal egy szép üvegház, gyümölcsös- és konyhakert is kapcsolódik, a közepén áthömpölygő Lajta gyengéden morajló árja, a fák és növények vonzó gazdagsága, melyek között a legritkább fajtákból is sok egzotikus található, a kecses árnyas ösvények tömege, az egész pompás elrendezése és szabályossága, a szárnyas virtuózok éneklése; mindez tényleg varázslatos hatást kelt és tavaszi napokon örömteli sétát nyújt. Gáta közelében van egy takaros kis kápolna, attól nyugedórányira pedig a Szent Anna-kápolna.

Gróf Szapári József uradalma:

1. Csúny (Sándorf, Csún, Zandorf) szorosán a Duna mellett fekszik, igen kitéve a folyó áradásainak és pusztításainak. Van tulajdon katolikus temploma és plébániája, 89 háza, 596 német és horvát lakosa, köztük 46 jobbágy, és egy nemesi kúriája. Szántóföldje 822 hold, rétje 350 kaszás, továbbá gyümölcsösök és 3 dunai vízimalom található itt. Megadott marhaállomány: 30 igás ökör, 149 tehén, összesen 179 db. 127 ló. – 1816-ban 673 ft 51 krajcár hadiadót és 2534 ft 34 krajcár házi adót fizettek, összesen 3208 ft 26 krajcárt.

A megyei pénztárba Bruck an der Laitha városa is adózik, tekintettel azon szántókra és rétekre, melyek a Lajta innenső partján fekszenek, tehát magyar

²¹ Péneusz a görögöknél a folyók istene.

földön. E birtok területe 1597 hold szántóra, 159 kaszás rétre, 680 kapás szőlőre rüg, ezenkívül van még 30 kert és 5 ház. Marhaállomány: 2 tehén, 3 ló. Némi erdő. 1816-ban 1169 ft 12 krajcár hadi adót és 4397 ft 40 krajcár házi adót fizettek, összesen 5566 ft 52 krajcárt.

E járásban öt puszta van.

– Királyudvar (Königshof an der Laitha) Császárkőbányánál, a heiligenkreuzi cisztercita uradalomhoz tartozik. Van egy birtokigazgatási hivatala, egy malma és 29 lakosa. Császárkőbánya fliája.

– Zizersmannsdorf Vintennél, néhány, a magyaróvári uradalomhoz tartozó földdel, házak nélkül.

– Weixelhof Féltoronynál, szintén a magyaróvári uradalomhoz tartozik, 35 lakossal.

– Czeiselhof a Prellenkirchenbe vezető út mentén fekszik, nem messze a Lajta bal ágától. A szomszédos malommal együtt gróf Zichy oroszvári uradalmához tartozik, 13 lakossal,

– Gaicz Oroszvárnál 6 lakossal.

A Mosoni járás

A Mosoni járás (Processus Mosoniensis, Mosonyi járás) 27 települést számlál: 4 mezővárost, 23 falut (7 pusztát) és 29563 lakost.

Mezővárosok:

1. Magyaróvár (Altenburg, Ungrisch Altenburg, Magyar-O-Vár, Ovarinum, Stare Hradý) szép, jól megépített privilegizált mezőváros, melynek földesura Ó királyi fensége Albert szász-tescheni herceg, ott, ahol a Lajta a Dunába torkollik, 4 mérföldre Pozsonytól, ugyanennyire Győrtől, saját római katolikus plébániával és templommal, 111 polgári házzal, 2586 német és néhány magyar lakossal (Lucsony lakóit is ide számítva), 2481 katolikussal, 105 evangélikussal. Itt van a vármegyei hatóságok székhelye, a királyi hercegi birtokkormányzat, melynek élén a fentebb említett hercegi főjósággormányzó áll, a piaristák gimnáziuma és a gazdasági tanintézet, sóhivatal stb. Több tekintélyes épület ékesíti e mezővárost, így különösen az uradalmi központ. A lakosok földművelést űznek, részint tetemes kereskedést marhával és gabonával. A hely fekvése kellemes, és az épp csak az imént, szinte a semmiből előbukkanó albertligeti, henriettligeti és károlyligeti létesítmények révén mind kecsesebb látványt nyújt. Óvár már Salamon király idejében híres volt, gyakran szolgált e fejedelem tartózkodási helyéül. Úgy vélik, hogy ez a helység az ókori Ad Flexum lenne, és mert pecsétjében egy fal látható három toronnyal és a „Respublica Ovariensis” körirattal, hajdan különös szabadságai lehettek.

A történelemből azonban ismert, hogy egykoron a legtöbb királyi várost és privilegizált mezővárost respublikának nevezték. Hajdan meglehetősen erődítmény volt, és amikor Győr a törökök kezén volt, mély árokkal vették körül.

A kastély, amely már a magyarok érkezése előtt is ezen a vidéken állt, s ami miatt a magyarok azt régi várnak, azaz Óvárnak nevezték, jóllehet ugyan már nem erődített és egyáltalán nem az, ami valaha volt – most magtárként szolgál –, mégis még mindig jó állapotban van, környéke fölséges. Ugyanitt különféle régi, befalazott feliratokat találunk, melyek még viszonylag olvashatók. Szorosan a kastély mellett található a 14 menetes úgynevezett hercegi malom (Hofmühle).²² Ezen kívül a polgárság tulajdonában még 5 malom van. A közelben csatlakozik Magyaróvárhoz Lucsony (Lutschen) falu, melyről már szóltunk. A mezővárosban évi négy országos vásárt és minden kedden hetipiacot tartanak. Szántóföldje 1139 hold, rétje 1034 kaszás, számtalan gyümölcsös- és zöldséges kerttel. Megadott marhaállomány: 160 igás ökör, 375 tehén, összesen 535 db. 212 ló, 9 sertés. Erdeje egyike a legjelentősebbeknek. – 1816-ban a hadi pénztárba 3527 ft 29 krajcárt, a házipénztárba 13 269 ft 32 krajcárt fizetett, összesen 16 797 ft 29 krajcárt.

Mikor Szulejmán 1529-ben Bécs elé vonult, a helyőrség felgyújtotta és elhagyta a települést. 1605-ben ugyanez a szerencsétlenség esett meg Bocskai hadainak köszönhetően. 1619-ben Bethlen Gábor, 1621-ben Bouquoi, császári tábornok foglalta el. 1663-ban 15 000 fős császári sereg gyűlt itt össze. 1683-ban a Bécs felé vonuló törökök perzselték fel. 1809-ben itt folytak az Ausztria és Franciaország közötti béketárgyalások.

2. Moson (Wieselburg, Mosony, Mosonium), régi okleveleken Musun, egykor erős és tekintélyes város, melyről az egész vármegye a nevét kapta. Most is ez a vármegye legnépesebb és legélelmesebb helysége. A magyaróvári uradalomhoz tartozik, híres termény és gabona hetipiacal. Római katolikus templomának és plébániájának javadalmi bőségesek. Van postaállomása, több mint 200 háza, köztük néhány jeles épület; 2957 német lakosából 2930 katolikus, 10 evangélikus, 17 zsidó; 101 jobbágy. Negyedórára van Magyaróvártól. Itt található Magyarország egyik legnagyobb gabonapiaca. Átlagosan 300 ideérkező hajó bizonyosan számítható, mindegyik egyenként 5000 mérő gabonával megrakva. Bor és más termények is érkeznek ide vízi úton. Szántóföldje 3458 hold, rétje 2394 kaszás, sok kertje van és 13 vízimalma a Dunán. Megadott marhaállomány: 320 igás ökör, 250 fejőstehén, egyéb szarvasmarha 141 darab, összesen 711 darab. 381 hámos, 39 egyéb ló, összesen 420 darab. 18 sertés. – 1816-ban a hadi pénztárba 3892 ft 24 krajcárt, a házipénztárba 14 640 ft 20 krajcárt fizetett, összesen 18 532 ft 44 krajcárt. Urasági juhászata nagy értékű. Laci és más írók szerint valaha itt kellett hogy álljon a Limusa nevű római erődítmény. Az első hazai királyok igen kellemesnek találták e helyet és gyakran tisztelték meg jelenlétükkel. Ottokár cseh király a környező vidékkel együtt csaknem teljesen elpusztította, de III. András király kormányzása idején is hasonlóan sokat szenvedett.

²² A menetek vagy másként: a kerekek száma az őrlőkövekre vonatkozik, nem pedig a hajtókerekre.

3. Halászi (Holeszen) a mosoni Dunaág mellett, a Szigetközben fekvő, a magyaróvári uradalomhoz tartozó magyar mezőváros, saját római katolikus plébániával és templommal. 168 házat, 1292 magyar lakost: 1240 katolikust, 52 evangélikust – akik Lébény fiókegyházát alkotják –, és 99 jobbágyot számlál. Szántóföldje 2682 hold, rétje 657 kaszás. Sok kertje és 5 vízimalma van a Dunán. Megadott marhaállomány: 307 igás ökör, 144 fejőstehén, egyéb szarvasmarha 244 darab, összesen 595 darab. 215 hámos ló, 58 egyéb, összesen 273 ló. 14 sertés és 341 juh. Erdeje jelentős. – 1816-ban a hadi pénztárba 2158 ft 29 krajcárt, a házipénztárba 8118 ft 38 krajcárt fizetett, összesen 10 277 ft 7 krajcárt.

4. Szentjános (Sz. János, St. Johann) szintúgy a magyaróvári uradalomhoz tartozó népes német mezőváros. Római katolikus templomának és plébániájának javadalmai bőségesek. 303 házat, 2145 német katolikus lakost, közöttük 78 jobbágyot számlál. Gazdag szántó- és rétművelés, valamint nádjövedelem jellemzi. Szentpéterhez igen közel fekszik. Szántóföldje 3951 hold, rétje 1625 kaszás. Megadott marhaállomány: 416 igás ökör, 34 vágóökör, 281 fejőstehén, 490 egyéb szarvasmarha, összesen 1221 darab. 350 hámos ló, egyéb 321, összesen 671 darab. Van még 97 sertés és 249 paraszti kézen lévő juh. – 1816-ban a hadi pénztárba 4973 ft 15 krajcárt, a házipénztárba 18 705 ft 44 krajcárt fizetett, összesen 23 679 forintot. Csak néhány évvel ezelőtt kapta meg a mezővárosi szabadalmat. Urasági juhászata igen jelentős.

A Mosoni járásban 23 falu található, közülük a magyaróvári királyi hercegi uradalomhoz 11 falu tartozik.

1. Szolnok (Zanig) nagy és népes hely, nem messze a postaúttól, egy órára Mosontól, saját római katolikus plébániával és templommal, mely javadalmakkal bőségesen ellátott. Házainak száma 238. 1852 német katolikus lakosa van, közöttük 93 jobbágy. Földművelése jeles. Szántója $7536 \frac{4}{8}$ hold, rétje 2288 kaszás, továbbá sok kertje van. Megadott marhaállomány: 594 igás ökör, 216 vágóökör, 190 fejőstehén, 502 egyéb szarvasmarha, összesen 1502 darab. 63 sertés és 1172 paraszti kézen lévő juh. Némi erdő. – 1816-ban a hadi pénztárba 6642 Ft 25 krajcárt, a házipénztárba 24 983 Ft 53 krajcárt fizetett, összesen 31 685 forint 11 krajcárt. E település járul tehát a közpénztárhoz a legtöbbel. Uradalmi juhászata egyike a legjelentékenyebbeknek.

2. Levél (Kaltenstein) német falu két templommal. Az egyik egy római katolikus plébániatemplom, a másik a hegyeshalmi lelkészséghez tartozó evangélikus fiókegyház. 168 háza, 1066 lakosa van: 400 római katolikus, 666 evangélikus; 93 jobbágy. Szántóföldje 3686 hold, rétje 576 kaszás. Megadott marhaállomány: 220 igás ökör, 390 tehén, összesen 610 darab. 133 hámos ló, 234 egyéb ló, összesen 367 darab. Van még 52 sertés és 504 juh. – 1816-ban a hadi pénztárba 3116 Ft 47 krajcárt, a házipénztárba 11 723 Ft 3 krajcárt fizetett, összesen 14 839 forint 50 krajcárt. Urasági juhászata derék.

3. Hegyeshalom (Straß-Somerein) nagy német helység, nem messze a Lajta folyótól, két templommal és ugyanennyi iskolával, egy római-katolikus és egy evangélikus lelkésszel, 153 házzal, 1213 lakossal, akik közül 526 katolikus, 687 evangélikus. A jobbágyok száma 90. Uradalmi juhászata és a malom jelentős, földművelése és kereskedelme szintén. Szántóföldje 4506 hold, rétje 970 kaszás; sok kertje van. Megadott marhaállomány: 280 jármos, 28 vágó-ökör, 411 tehén, összesen 719 darab. Hámos ló van 233, egyéb ló 144, összesen 377. Sertés 67, paraszti kézen lévő juh 215. A hadi pénztárba 1816-ban 4545 Ft 27 krajcárt, a házipénztárba 17 096 Ft 37 krajcárt, összesen 21 642 Ft 4 krajcár adót fizettek. A közeli Máriaaliget pompás gazdasági létesítményei és az itt bevezetett lombard rendszerű öntözőművek, e helység gyönyörű ékességei, a legutóbbi időben jöttek létre. A szép kezdet már most mutatja, mire számíthatunk, ha a mű teljesen elkészül.

4. Szentkázmér (St. Casimir) kicsiny, csak pár évvel ezelőtt alapított falu, fél órára Féltoronytól, melynek fliája. Negyven, szabályszerű rendben épített háza és körülbelül 250 német katolikus lakosa van, akik a termés feléért bérelnek az uradalmi szántókból és földekből. Saját gazdálkodási rendszerük van: minden jobbágy 12–13 hold szántót birtokol, amelyből az első holdat búzával, a másodikat rozssal, a harmadikat árpával, a negyediket zabbal, az ötödiket herével, a hatodikat bükkönnyel, a hetediket mákkal, a nyolcadikat babbal, a kilencediket kölessel, a tizediket borsóval és lencsével, a tizenegyediket krumplival, a tizenkettediket pedig kukoricával vetik be.

5. Tárca (Andau) német falu, szorosán a Hanság mocsaránál, Tétény és Pusztasomorja között, római katolikus templommal és iskolával, 1086 lakossal, köztük 84 jobbágyal. Szántóföldje 3542 hold, rétje 634 kaszás, valamint kertek. Megadott marhaállomány: 172 igás ökör, 68 göboly, 348 tehén, összesen 588 darab. 126 hámos ló, 150 egyéb ló, összesen 276 darab. Van még 84 sertés és 488 juh – az urasági nyájak nélkül. Nádja temérdek. – 1816-ban a hadi pénztárba 1951 Ft 45 krajcárt, a házipénztárba 7341 Ft 2 krajcárt fizetett, összesen 9292 forint 42 krajcárt.

6. Szentpéter (St. Peter) alig száz lépésnyi távolságra van Szentjánostól, saját katolikus plébániával és templommal. Házainak száma 183. 1345 lélek lakja, köztük 82 jobbágy, földművelése jó. Szántóföldje 3439 hold, rétje 755 kaszás. Megadott marhaállomány: 346 igás ökör, 115 fejőstehén, 247 egyéb szarvasmarha, összesen 708 darab. 148 hámos ló, 195 egyéb, összesen 343 darab ló. A sertések száma 36 és van 281 paraszti kézen lévő juh, nem számítva ide a szép urasági nyájakat. Nádja szintén sok. – 1816-ban a hadi pénztárba 3504 Ft 21 krajcárt, a házipénztárba 13 180 Ft 49 krajcárt fizetett, összesen 16 685 forint 11 krajcárt.

7. Magyarkimle (Ungrisch Kimling, Magyar–Kémle) a Mosoni-Duna által körbeölelt félszigeten található. Horvátkimlétől a folyó választja el. Van egy katolikus segédlelkészsége, 530 magyar–német katolikus lakosa, köztük 35 jobbágyal. Házainak száma 74. Szántóföldje 805 hold, rétje 184 kaszás, to-

vábbá kertek és három malom. Megadott marhaállomány: 78 igás ökör, 129 tehén, együtt 207 darab. A lovak száma 95, a sertéseké 9, a juhoké 181. Erdeje is van. – 1816-ban a hadi pénztárba 733 Ft 31 krajcárt, a házipénztárba 2758 Ft 58 krajcárt fizetett, összesen 3492 forint 30 krajcárt.

8. Kálnok (Galling, Kaling, Kölnik) a Mosoni-Duna által körbezárt német falu, saját római katolikus plébániával és templommal, 98 házzal, 630 katolikus lakossal, köztük 52 jobbágyal. Szántóföldje 1435 hold, rétje 183 kaszás. Két dunai vízimalma van. Megadott marhaállomány: 134 igás ökör, 339 tehén, összesen 473 darab. Lovainak száma 151, a sertéseké 35, a paraszti kézen lévő juhoké pedig 327 darab. Erdeje is van. – 1816-ban a hadi pénztárba 1199 Ft 43 krajcárt, a házipénztárba 4512 Ft 28 krajcárt fizetett, összesen 5712 forint 12 krajcárt.

9. Feketeerdő (Schwarzwald, Fekete-Erdő) a Mosoni-Duna bal partján, a Szigetközben fekvő, a halászi plébániába kebeleztetett kis falu. Házainak száma 30 240 magyar katolikus lakosa van, köztük 20 jobbágy. Szántóföldje 157 $\frac{1}{8}$ hold, rétje 168 kaszás, gyümölcsöskertekkel és erdővel ellátott. Megadott marhaállomány: 32 igás ökör, 60 tehén, összesen 92 darab. A lovak száma 47, a sertéseké 8. – 1816-ban a hadi pénztárba 306 Ft 38 krajcárt, a házipénztárba 1153 Ft 20 krajcárt fizetett, összesen 1459 forint 48 krajcárt.

10. Lucsony (Lutschen) szorosan Magyaróvárhoz kapcsolódó falu, csak a Lajta választja el tőle. A magyaróvári plébániába kebelezték. Házainak száma 30. 505 katolikus lakosa van, köztük 20 házas zsellér. Szántóföldje 29 hold. Megadott marhaállomány: 31 fejőstehén és 10 ló. – 1816-ban a hadi pénztárba 363 Ft 31 krajcárt, a házipénztárba 1367 Ft 18 krajcárt fizetett, összesen 1730 forint 50 krajcárt.

11. Szentandrás (St. André) Boldogasszonytól nem messze, síkságon fekszik. Saját római katolikus plébániája és temploma van, 117 háza, 876 német lakosa, köztük 88 jobbágy. Földművelése jeles. Híres az itt vetett búza. Szántóföldje 2709 $\frac{1}{8}$ hold, rétje 144 kaszás, valamint sok kert. Megadott marhaállomány: 134 igás ökör, 70 göboly, 301 tehén, összesen 505 darab. A hámos lovak száma 63, az egyebeké 132, együtt 195. Van még 56 sertés és 615 juh, az urasági nyájakat nem számolva. – 1816-ban a hadi pénztárba 2031 Ft 45 krajcárt, a házipénztárba 7641 Ft 59 krajcárt fizetett, összesen 9673 forint 45 krajcárt.

Herceg Esterházy boldogasszonyi uradalmához hat falu tartozik.

1. Alsóillmic (Unter-Illmicz, Also-Illmicz) Ruszttal szemben, a Fertő tó partján fekszik. Saját római katolikus plébániája és temploma van. A házak száma 179. 1062 német katolikus személy lakja, köztük 89 jobbágy. Szántóföldje 1945 $\frac{1}{8}$ hold, rétje 405 $\frac{1}{8}$ kaszás. Megadott marhaállomány: 156 igás ökör, 313 tehén, összesen 469 szarvasmarha. A hámos lovak száma 83, az egyebeké 111, együtt 194. Van még 16 sertés és 283 juh, nem számítva az urasági nyájakat.

– 1816-ban a hadi pénztárba 1352 Ft 48 krajcárt, a házipénztárba 5088 Ft 16 krajcárt fizetett, összesen 6441 forint 4 krajcárt.

Itt az úgynevezett szik is megtalálható, amiből szódát, glaubersót és szappant készítenek, így különféle gyárakat is létesítettek.

2. Bánfalu (Apetlon) tulajdon római katolikus plébániával, templommal és 229 házzal bíró falu. Lakja 1412 német katolikus lakos, köztük 130 jobbágy. Közel van a Fertő tóhoz, s Szentandrástól sincs messze. Szántóföldje 1462 $\frac{1}{8}$ hold, rétje 631 kaszás. Megadott marhaállomány: 278 igásökör, 432 tehén, összesen 710 marha. A hámos lovak száma 204, a csikóké 31, együtt 235. Van még 604 juh, nem számítva az uraságiakat. Nádja temérdek. – 1816-ban a hadi pénztárba 1978 Ft 34 krajcárt, a házipénztárba 7441 Ft 56 krajcárt fizetett, összesen 9420 forint 30 krajcárt.

3. Valla (Wallern, Walla) a Hanság mocsaránál fekvő német falu, saját plébániával és templommal, 131 házzal, 887 katolikus lakossal, köztük 54 jobbágygal. Földművelése és nádja tetemes. Szántóföldje 1279 hold, rétje 260 kaszás. Megadott marhaállomány: 124 igásökör, 231 tehén, összesen 355 darab szarvasmarha. Lovainak száma 190, a sertéseké 33, a juhoké pedig 285. – 1816-ban a hadi pénztárba 1363 Ft 54 krajcárt, a házipénztárba 5130 Ft 1 krajcárt fizetett, összesen 6498 forint 55 krajcárt.

4. Pomogy (Pamhacken, Pomhagen) a Fertő tó partján fekszik, határa Eszterházáig terjed. Itt kezdődik a tó felett Eszterháza felé húzott töltés, illetve a feltöltött út. Saját római katolikus plébániája és temploma, továbbá út-vámja van. A házak száma 209. A 7 zsidót nem számítva 1427 katolikus német lakosa van, köztük 118 jobbágy. Szántóföldje 1618 $\frac{1}{8}$ hold, ezenkívül sok szép nád. Megadott marhaállomány: 132 igásökör, 301 tehén, összesen 433 darab marha. A lovak száma 148, a sertéseké 8, a paraszti kézen lévő juhoké 247, nem számítva az uraságiakat. – 1816-ban a hadi pénztárba 1415 Ft 2 krajcárt, a házipénztárba 5472 Ft 43 krajcárt fizetett, összesen 6927 forint 45 krajcárt.

5. Tétény (Tháden, Tétény) magyar–német falu Tarcsa közelében, saját római katolikus plébániával és templommal. Házainak száma 107. 843 lakosa közül 721 katolikus, 122 evangélikus. A jobbágyok száma 74. Földet és szőlőt művelnek, de szikót is termelnek. Szántóföldje 1297 $\frac{1}{8}$ hold, rétje 154 kaszás, nádja nem kevés. Megadott marhaállomány: 80 igásökör, 208 tehén, összesen 288 darab szarvasmarha. A lovak száma 205, a sertéseké 8, a paraszti kézen lévő juhoké 315. – 1816-ban a hadi pénztárba 1084 Ft 33 krajcárt, a házipénztárba 4079 Ft 19 krajcárt fizetett, összesen 5163 forint 52 krajcárt.

6. Pusztasomorja (Wüst-Somerein, Pusztasomorja) magyar falu a Hanság mellett, Szentjánoshoz közel, plébániája is ott van. Házainak száma 111. 689 katolikus lakosa van, köztük 60 jobbágy. Szántóföldje 658 hold, rétje 132 kaszás, nádja nem kevés. Megadott marhaállomány: 74 igás ökör, 82 tehén, összesen 156 darab marha. A lovak száma 137, a sertéseké 27. – 1816-ban a hadi

pénztárba 693 Ft 17 krajcárt, a házipénztárba 2607 Ft 38 krajcárt fizetett, összesen 3300 forint 55 krajcárt.

Gróf Zichy uradalmához a következő három falu tartozik:

1. Szentmiklós (St. Niclas, St. Niclo, Lébeny-Szent-Miklós) kellemes hely, szelíd dombon található nyári kastéllyal, Gyórtól 2 mérföldre. Saját római katolikus plébániája és temploma van és az uradalom igazgatása is itt található. Házainak száma 155. 1010 katolikus magyar lakja, a kevés evangélikust nem számítva, köztük 49 jobbágy. A Rábca folyótól nincs messze, Eöttevénytől félóránnyira van. Szántóföldje 1794 $\frac{1}{8}$ hold, rétje 938 $\frac{1}{8}$ kaszás, szőlője 339 kapás. Megadott marhaállomány: 128 igás ökör, 54 fejőstehén, 46 egyéb marha, összesen 228 darab. A lovak száma 174, a sertéseké 26. – 1816-ban a hadi pénztárba 1575 Ft 44 krajcárt, a házipénztárba 5926 Ft 45 krajcárt fizetett, összesen 7502 forint 29 krajcárt.

2. Lébeny (Leiden, Lébeny) nagy, magyar–német falu, részint római katolikus, részint evangélikus parókiával és templommal. A Rábca folyóhoz igen közel fekszik. Van egy régi, gótikus stílusban épített temploma, mely néhány vele határos házzal együtt a Szent Jakab-apátságához tartozik. Az apátságot Hédervári Chepan és Poth alapították 1209-ben. Először bencés szerzetesek, majd a jezsuiták rendezkedtek be itt. A rend feloszlatása után az apátság a királyi kincstárhoz került, majd a vallásalaphoz. A helység 291 házat, és a három közeli pusztával együtt 2048 lakost számlál: 1437 katolikus és 611 evangélikust, köztük 115 jobbágyot és néhány nemest. Földje és rétje jó. Szántóföldje 3436 hold, rétje 3149 kaszás. Megadott marhaállomány: 376 igásökör, 279 tehén, összesen 655 darab. A lovak száma 340, a sertéseké 127. Nemi erdeje is van. – 1816-ban a hadi pénztárba 3229 Ft 38 krajcárt, a házipénztárba 12 147 Ft 30 krajcárt fizetett, összesen 15 377 forint 8 krajcárt.

3. Mecsér a Mosoni-Duna mellett fekvő magyar falu, saját római katolikus plébániával és templommal. $\frac{3}{4}$ órára van Eöttevénytől. Házainak száma 80. 691 katolikus és néhány evangélikus lakja, köztük 47 jobbágy. Szántóföldje 1587 $\frac{3}{8}$ hold, rétje 166 kaszás. Egy dunai vízimalma van. Megadott marhaállomány: 100 igásökör, 41 tehén, összesen 141 darab szarvasmarha. A lovak száma 87, a sertéseké 7. – 1816-ban a hadi pénztárba 838 Ft 30 krajcárt, a házipénztárba 3153 Ft 51 krajcárt fizetett, összesen 3992 forint 21 krajcárt.

Gróf Illésházi uradalmához tartozik:

1. Horvátkimle (Croatisch-Kimling, Horváth-Kémle) a győri országút és a Mosoni-Duna mellett fekvő horvát falu. A folyó választja el Magyarkimlétől. Saját római katolikus plébániája és temploma van. Házainak száma 102. 731 katolikus lakja, köztük 50 jobbágy. Szántóföldje 1108 hold, rétje 8 kaszás. Hat dunai vízimalma van. Megadott marhaállomány: 48 igásökör, 91 tehén, összesen 139 darab marha, a 25 borjúval 164 darab. A lovak száma 208, a juhoké 14. – 1816-ban a hadi pénztárba 710 Ft 24 krajcárt, a házipénztárba 2672 forintot fizetett, összesen 3382 forint 24 krajcárt.

Gróf Viczay uradalmához tartozik:

1. Arak (Arack, Urraken), de részben még más nemesi családokhoz is. Moson vármegye legkisebb falva Pozsony vármegye határánál található. A halászi plébániába kebelezett. A házak száma 21. 230 magyar és katolikus lakosa van, köztük 15 jobbágy. Szántóföldje 304 hold, rétje 100 kaszás, továbbá kertek. Marhaállomány: 28 ökör, 22 tehén, összesen 50 szarvasmarha, valamint 15 ló. – 1816-ban a hadi pénztárba 206 ft 44 krajcárt, a házipénztárba 777 ft 35 krajcárt fizetett, összesen 984 forint 19 krajcárt.

A szombathelyi székeskáptalant szolgálja:

2. Felsőillmic (Ober-Illmitz, Felső-Illmitz). Alsóillmic mellett található, annak plébániájához tartozik. Házainak száma 62. 459 német katolikus lakosa van, köztük 37 jobbágy. Szántóföldje 188 hold, szőlője 3 kapás. Megadott marhaállomány: 7 tehén, 27 egyéb szarvasmarha, összesen 34 darab. A lovak száma 56. – 1816-ban a hadi pénztárba 222 ft 34 krajcárt, a házipénztárba 835 forintot fizetett, összesen 1057 forintot.

E járásban továbbá a következő hét puszta található:

- Császárrét (Kaiserwiesen) Szentpéternél, a magyaróvári uradalomhoz tartozik, 6 lakossal.
- Baromház, Bormász Lébénynél egy gazdasági épülettel és 85 lélekkel; egyébként a tanulmányi alaphoz tartozik.
- Barátföld a győri országút mellett fekszik, egy fogadóval és juhászattal. 55 lakosa van.
- Lickó (Liczko), Mecsernél, 60 lakossal. Mindhárom eddigi puszta jelenleg gróf Zichy birtoka.
- Novák, Magyarkimlénél, gróf Viczay birtoka.
- Farkaskút vagy Finstagsmark, Féltoronynál, a magyaróvári uradalomhoz tartozik, 21 lakosa van.
- Márialiget (Marien-Au) Hegyeshalomnál, a magyaróvári uradalomhoz tartozik, 47 lélekkel.

Kísérlet Zurány mezőváros leírására¹

Előljáró beszéd

Örömmel teszem közzé a Magyarországon, Moson vármegyében, a Lajta folyó mentén található Zurány (Zorndorf) mezőváros helyrajzi leírását. A leírás szerzője az ottani evangélikus lelkész, Andreas Grailich úr, aki – miként a szerző alábbi levele mutatja – a híres magyar történetíró, dr. Fessler Ignác kifejezett óhajára azt neki Oroszországba akarta küldeni. A leírás 1817 júliusától egészen a folyó év áprilisáig jó alkalom híján Budán hevert az érdemekben bővelkedő magyar irodalmárnál és ismert írónál, Kovachich Márton Györgynél, akinek gondoskodni kellett volna a küldemény eljuttatásáról Fesslerhez Oroszországba. Mikor az említett áprilisban és májusban Budán a tárnoki széknél időztem és tisztelt barátomat, Kovachich urat naponta meglátogattam, ő feltárta nekem aggodalmát a kézirat elküldése miatt. Én sem tudtam megfelelő alkalmat tanácsolni, emiatt célszerűnek találtam mind a leírást, mind pedig a szerző levelét a *Hesperus*ba betetetni, mert jól tudom, hogy ezt az Osztrák Monarchiában vitathatatlanul legkiválóbb és legelterjedtebb irodalmi lapot az Orosz Császárságban is olvassák, és erősen meg vagyok győződve róla, hogy honfitársunknak, Fesslernek a szülőhelyéről készített oly érdekes ábrázolás hiánytalanul megérkezik hozzá. Kovachich úr jóváhagyta tervem, és remélem, hogy a Szerző úr is elfogadja ezt a cél elérését szolgáló eszközt, mert remek földrajzi dolgozatának nyilvános közzététele által Magyarország helyrajza is egy becses darabbal gyarapodik.

Pozsony, 1819 júliusában

Gyurikovits György

¹ Forrás: *Hesperus. Encyclopädische Zeitschrift für gebildete Leser*, 1820. augusztus, 26. köt., 26–27. sz. 201–204, 213–216.

Nagytiszteletű és nagy tudású Doktor Fessler Ignác úrnak!

Tisztelt Honfitárs!

Kedvelt Zurányomat még egyszer annyira megszerettem, barátságos dűlőit új kedvvel és különös büszkeséggel járom, amióta tudom, hogy Nagytiszteletű Uraságod tulajdonképpen itt látta meg a napvilágot, itt köszöntötte mint gyermek az anyaföldet, és hogy a férfi, Fessler Ignác, egy kül- és belföldön ünnepelt férfiú a mi matrikulánkhöz tartozik. Szívemet melegség járja át arra a gondolatra, hogy e hely az Ön szülőhelye, ahogy látom Önt a gyerekkor és kora ifjúság boldog, soha vissza nem térő éveiben azon utakon és ösvényeken járni, melyeken mi és kortársaink járunk. Keblem büszkeségtől dagad annak tudatától, hogy „legérdemesebb honfitársunk nem felejt el szülőföldjét, az őt a messzi távolban ismeretlenül is szerető földijeit”, úgyhogy nagy belső örömmel vállaltam e kicsinységet, az Ön egykori és a mi jelenlegi lakhelyünk leírásának elkészítését. Sikerüljön az Ön elvárásainak csak némiképpen megfelelni, mert teljesen megfelelni, arra legcsekélyebb reményem sincs! Az Ön kiváló emlékezete, remek képzelőereje, szerencsés elbeszélőkészsége munkámat sokkal, igen sokkal kell hogy javítsa és kiegészítse, és ki is tudja javítani és egészíteni. Ámbár ismeretlenül, vagyok szintiszta odaadással az Ön barátja és tisztelője, Andreas Grailich evangélikus lelkész és esperes

Zurány, 1817. július 27.

Kísérlet Zurány mezőváros leírására

Fekvés, határok

Zurány–Zorndorf, a régi kiejtés szerint Zurndorf, vagy lakói dialektusában Zundorf, egyike Moson vármegye 13 mezővárosának és az egyik utolsó a Magyar Királyság nyugati felén található helységeknek, ott, ahol azt az Ausztriai Főhercegségtől a Lajta folyó elválasztja. Még egy óra sem kell, hogy innen – Gátán keresztül, mely falu szorososan az osztrák határnál fekszik – elérjük az osztrák területet. Zurány az északi szélesség 47. fokának 57–58. percén, az osztrák hosszúság 34. fokának 45. percén, vagy a budai délkör 2. fokán található. Két mérföld távolságra van Brucktól, az egyik osztrák határvárostól és ugyanennyire Pozsonytól. Határai kelet felé: Németjásfalva és Miklósfalu; dél felé: Féltorony és Gálos; nyugat felé: Párdorf, mely Magyarország utolsó határközsége Ausztria felé, Nezsider és a Fertő tó; észak felé: Gáta és Körtvélyes. A Nezsideri járásban fekszik, Moson vármegyében, mely két járásból (Processus), a Mosoniból és a Nezsideriből áll, és $35 \frac{2}{10}$ négyzetmérföldnyi területen 52 helységet, valamint 54 000 lakost számlál.

Terület, felszín, természeti állapot

Határának hossza egyik oldalról Nezsider és Gálos, másik oldalról pedig Körtvélyes és Németjárfalu között két órányira nyúlik. Szélessége Gáta és Miklósfalu között egy óra. Területe ennél fogva jó másfél, kis híján 2 négyzetmérföldet tesz ki.

A természet képe elragadó és derűs, kiváltképpen az enyhébb évszakokban. Most (1817 júniusában, amikor a súlytól roskadó termés gyönyörű díszbe megtölti ezt az áldott földet, melyen a csábító árnyak és körös-körül a közeli erdők legdúsabb zöldje bájolja el a szemet) egy vándor sem fog tovább zarándokolni a szép műúton, amely községünk közepén halad, anélkül, hogy rápillantva a megnyilatkozó teremtés pompájára, ne kerülne a legszelídebb lelkiállapotba, és ne járná át a gyönyörűség érzése.

Egy festő tehetsége szükségeltetik ahhoz, hogy mindezeket a kellemeket, összes báját, melyek itt a legváltozatosabb alakban elhintve vannak – úgymint erdőket, facsoportokat, folyókat, sokféle ültetvényt, a pompás föld gondosan művelt veteményeit, a közlekedést megkönnyítő kiváló műutakat, a víg nyájakat, az egész látható jólétét – felfoghassuk és ábrázolhassuk.

A felszín teljesen sík, csak délnyugat felé látható enyhe emelkedés és néhány csekély domb. Ezen túl a Zurány, Féltorony, Gálos, Nezsider stb. között fekvő nagy pusztát következik, amit az úgynevezett langer Grund két, körülbelül azonos részre oszt. A langer Grund, a zurányi földek délnyugati határa, egy többórányi hosszan végighúzódó, körülbelül 50 lépés széles, nagyon mély árok, ami olyan, mintha egy nagy folyó medre lenne. A zurányi pusztát területének negyedét teszi ki, ami nem jó másra, csak sovány baromlelőnek. Száraz nyarokon aszott pusztát, melyen még a juhok sem találnak elegendő táplálékot. Pedig a föld egyáltalán nem rossz, ugyanolyan jóságú, mint a szomszédos szántók. Ha a télen gyakran hulló hó a dűlőutakat elborítja, vagy éppen vihar és hóförgeteg keletkezik, akkor aztán jaj a vidéket nem ismerő vándornak! Még a legtájékozottabbak és legtapasztaltabbak is gyakran eltévednek. E bajt lehetőleg megelőzendő, több helyen falazott oszlopokat állítottak. Zurány északnyugati határát a Lajta folyó második, távoli ága alkotja. A föld, mely tudvalevőleg a termékenységről oly híres Haideboden része, ami után az itteni parasztot Haidebauernek hívják, termékeny és áldott vidék. Sok első osztályú szántója és rétje van, kiváltképpen a Lajta két ága által körbezárt területek.

A zurányi vidék szépségeihez és erényeihez tartoznak még az itteni hatalmas erdők.

1. A tölgyerdő a helységtől jó negyedórányi távolságra van, déli irányban. Kerülete egy óra járásnyi, gazdag magas törzsű fákban, épület- és tűzifában; vadcsapásokkal és faszorokkal még mindig bőségesen ellátott. A vadászszenvédély tekintetéből többé mégsem az, mint egykoron volt, különösen mint fenséges Mária Krisztina főhercegnő, egykori földesasszonyunk idejében, akinek emléke még mindig százezer szívben él. Az itteni vadászszemélyzet még mindig csillogó szemmel és felindult szívvel mesél az aranykorról, ami ebben a felejthetetlen időszakban a vadász elé tárult, és ami mára elenyészett.

Csak úgy hemzsegték a fácánok, foglyok, őzek, szarvasok, nyulak! Bőven volt alkalom, hogy a vadásztehetség megnyilvánulhasson. A pagonyt felügyelő kerületi vadász lakásától nem messze egy nyári lak állt, melyet mára elbontottak. Maga a vadászlak is más rendeltetést kapott, most kivételezett nemes juhok, valamint felvigyázójuk hajlékául szolgál, miután a pagonyt felügyelő vadásznak a községben utaltak ki lakást. A tölgyerdő szép fái, a szomszédos miklósfalui tölgyerdővel együtt vonzó tájképként hatnak. Az apróvad sem hiányzik. Az erdészetre és földművelésre oly káros üregi nyulakat ellenben, melyek itt hajdan paradicsomra leltek, a gyakori panaszok miatt legnagyobb részben kiirtották. Ettől egy szűk negyedórányira található az úgynevezett Edelwäldchen (nemeserdő), helyi tájszólásban Adlitsch-Wald, ami a tölgyerdővel szemben, mely a parasztságé, a földesuraság tulajdona, és egy nagy árok veszi körbe. Itt is van két vadcsapás, fája szép tölgyes. – Kelet felé, a két Lajta-ág által képzett sziget alsó részén található.

2. A nyárfaerdő nem kevésbé nagy és jelentékeny, mint az előbbi. Ékességei a magas nyárfák és az első osztályú épületfa. A nyárfaerdő elválaszthatatlanul kapcsolódik a vele összeérő, még nagyobb és pompásabb miklósfalui erdőhöz, és vidékünk legkellemesebb részéhez tartozik. Sok benne a sűrű cserjés, kedves menedéke az itteni számtalan szarvas- és őzcsaládnak, de kiváltképp nedves nyarakon hatalmas rovarrajok gyűlhelye.

Ezek az erdők és a Lajta mindkét oldalán megszakítatlan sorban sorakozó facsoportok nem csak az itteni lakók évi épület- és tűzifaszükségletét elégítik ki, hanem a fa tetemes részét idegeneknek jó pénzért eladják. Szűk eszten-dőkben ezek nyújtják a legbiztosabb oltalmat és a legerősebb támaszt a megszorult gazdának. – Mennyi áldást, mennyi kedvességet, kényelmet és örömet köszönhet Zurány az ő Lajtájának! E folyó, egyike annak a kettőnek, mely e vidék megöntözése szempontjából oly fontos, éppen azon a helyen, Gátánál, ahol elhagyja az osztrák határt, negyedórányira Zurány határától, két ágra szakad, amely Zurány területének keleti felét egy sziget alakjában átkarolva, száz kanyarulatban árad szét. A jobb oldali Lajta-ág, melyet csak zurányi Lajtának neveznek, a helység közvetlen közelében folyik, és egy négymenetű malmot hajt. Innen egy órányi távolságra, a legtávolabbi ponton a másik, a bal oldali ág, a járfalui Lajta két még nagyobb malmot hajt, a hatmenetű körtvélyesit és gróf Zichyét Járfalunál. Miután vidékünk e két ütőere körülbelül egy mérföldet kettéváltan tesz meg, újra egyesülnek, nem messze a zurányi határ délkeleti részétől. E két verőér alkotta szigeten található a legjobb szántók és a legdúsabb fűvű rétek. Mindkét partját a legcsillogóbb zöldű rétek és tetszetős facsoportok ékesítik. Ha útjait megtisztítanák az akadályoktól, járművel is könnyen bejárhatókná lennének. Néhány geográfus azt állítja, hogy vize csak ritkán fagy be. A mostani idők tapasztalata ezt cáfolja. – A Lajta a legváltozatosabb fajú halakon, csukákon, pontyokon, gyakran 30–50 fontos harcsákon, márnákon, sőt vidrákon kívül kivételesen szép és ízletes rákokat is nevel, melyeket tömegével fognak, és Bécsbe, Pozsonyba stb. szállítanak. Mivel a folyó partja itt legtöbbször lapos, sok kanyart tesz és medrét nem tisztítják kellően, az elmúlt években oly gyakran előforduló áradások következtében elhatalmasodott a mocsarasodás, és egyre jobban elharapózik;

a legszebb rétek zombékká és vad nádassá változnak. A mocsarak lecsapolása, a folyó medrének kiegyenesítése és másfajta szabályozások után hány ezer mázsa széna nyerhető majd évente itt és a szomszédságban!

Az itteni éghajlat mérsékelt, tiszta, világos és egészséges. A halálozás évek óta csekély. A születettek száma messze meghaladja a meghaltakét. A 80–90 éves emberek sem ritkák. Vidékünk kiszolgáltatott minden lehetséges szélnek. Talán sehol nem fúj gyakrabban, mint itt, néha oly elragadó és gyilkos erővel, hogy gyakran egész háztetőket ragad el, s a legmagasabb és legvastagabb fákat is kidönti.

Termékek

A megélhetés alapja a földművelés és az állattenyésztés. A természet legnagyobb kincse, miként vármegyénkben általánosan, a gabona, különösen a búza. Ismeretes, hogy a mosoni vidékre a gabona minden szokott fajtájának és a szénának termékenysége miatt mint Bécs és Ausztria éléstárára tekintenek, ahol feleslegüket értékesítik. Zurány is azon helységekhez tartozik, melyek ehhez jelentékenyen hozzájárulnak. Az itteni búza kiválóbb sok másik fajtánál, jóságát tekintve csak a bánági áll előtte. Kiváló jóságú még az itt tömegeesen termesztett rozs, árpa és zab. A hajdinát az ugarba és a tarlóba vetik. Nedves és tartósan meleg nyarakon kitűnően fejlődik, és mint egészséges és igen kiadós táplálékot, gyakran fogyasztják. Lisztet is készítenek belőle, továbbá finomabb és durvább darát (zúzott hajdina), de hüvelyeseket, lencsét, babot, borsót, csakúgy kukoricát, kendert és lent is termesztenek, szükségleteikre mégsem elegendőt. Mindazonáltal most a kukorica és a len termesztését évről évre növelni próbálják. Különösen a burgonya termesztése növekszik erősen. Hány ezer mérő búzát és rozst spóroltak meg ezen áldott növények művelése által itt és a környéken! A takarmány termesztése csak mostanában indult meg. A gyümölcskultúra ellenben nemigen mutat haladást, mert a figyelem és szorgalom leginkább csak a földművelésre irányul, továbbá mert a gyümölcsfa nálunk nem minden éven hoz gyümölcsöt és termést. –

Az 1816. évi dikális összeírás adatai szerint az itteni jobbágyok 4130 hold (1 hold 1300 négyszögöl, amihez 2 pozsonyi mérő vetőmag szükséges) szántót birtokolnak, amit jósága szerint négy osztályba sorolnak. Első osztályú 1294 hold, másodosztályú 1609 hold, harmadosztályú 1211 hold, negyedosztályú 16 hold, összesen 4130 hold.

Rétből 479 kaszást birtokolnak. Első osztályú 260 kaszás, másodosztályú 203 kaszás, harmadosztályú 16 kaszás, összesen tehát 479 kaszás. Ezen összegben nem foglaltatnak benne a szabad, nemesi, uradalmi, papi és tanítói földek. Ezek nem kevesebbre, mint 1000 holdra tehetők.

A szántó egyharmada ugar, kétharmadát évente megművelik. Felét ősszel, másik felét tavasszal vetik be. Az őszi vetés holdanként átlagosan 10, a tavaszi vetés 12 pozsonyi mérőt szolgáltat. Mivel egy holdra 2 mérőt számolhatunk, így a négy szokásos gabonafajta összes termése 36 652 mérő, aminek egyharmada búza. Bőséges években, mint amilyenek az idej is ígérkezik, a termés még tetemesebb.

Ezenkívül minden háztartásnak megvan a maga káposztaföldje, zöldségeskertje és herése.

Mindhárom fent említett erdő és a Lajta menti fasorok nemcsak a szükségletet fedezik, hanem csinos mennyiség eladásra is jut. A kőris, a tölgy és a fűz a leggyakrabban előforduló fafajták. Valaha szőlőskertek is voltak, ebből eredtethető a közeli, déli irányban fekvő, a tölgyerdővel határos domb neve, csak valamennyi szántóvá alakult. Néhány lakos azonban a határos Ausztriában bír szőlőskertekkel. Erdőinkben, miként dűlőinken is lehet néhány gyógyerejű növény, talán növényritkaságok (*plantas rariores*) is fellelhetők. Még egy hozzáértő szem sem méltatta őket kellő figyelemre.

Az állattenyésztés jelentékeny. Az 1816-os összeírás az adókötelesek (Contribuenten) állatállományát a következőképpen adja meg: 366 igásökör, 196 fejőstehén, 185 meddő tehén, 104 tinó, 21 borjú, tehát 872 darab. Hogy ez az adat nem hiteles, az ismert okokból biztosra vehető. Nem tévedünk, ha több mint egyharmadot hozzáadunk. A borjúnyáj idén például több mint 100 darabot számlál. A számot gondolkodás nélkül megduplázzhatjuk, ha az eltitkoltatkat és az adómentes személyektől levontakat is hozzászámoljuk. A legtöbb-ször szép, fehérszürke, hosszú szarvú ökrök nagy növésűek. A tehenek közepesek, nehéz, svájci teheneket itt nem tartanak, mert nyáron a vízhiány miatt naponta hosszú távot kell megtenniük, hogy ihassanak (már különféle-képpen próbáltak a pusztán kutat ásni, de mindig sikertelenül).

Sokkal jobban állna a környéken a tejtermelés, ha jobban ráállnának a he-retermesztésre. A jobbágyok lovainak száma az 1816-os adatok szerint: 156 kanca, 138 ménesbeli ló (*equi armentales*), 48 csikó. A fenti észrevétel itt is ér-vényes. A lovak összességében közepesek, mégis van közöttük néhány kivá-ló termetű és nagyságú. A juhtenyésztés nagyon jelentős, az uradalmi juhász-zat mintaszerű. A nyáj 2200 anyajuhot és 900 bárányt számlál. Egyike a legnemesebb fajtájúaknak. Az itt birtokos nemes Husztynak is tekintélyes ju-hászata van. – A községi vagy paraszti juhászat nemrég igen megfogyatko-zott, 1816-ban csak 52 darabot adtak meg. A métely nagyon nagy pusztítást végzett. A juhok száma összességében 4000 körülire tehető. A sertéseké kö-rülbelül 150-re, az adatok szerint csak 58.

Jelentős a szárnyasok, ludak, kacsák, tyúkok, galambok és pulykák töme-ge. Nem hiányoznak a nagyobb és kisebb vadak sem, különösen a vadkacsák, szalonkák, foglyok, vízityúkok, túzokok, mégis már messze nincs annyi, mint egykoron. – A rókák és farkasok sajnos szintén nem ritka tűnemények. Min-den évben, kiváltképpen a fiatal csikók között okoznak nagy veszteségeket. Az erdészetre és a földművelésre oly kártékony üregi nyulakat, melyek rette-netes iramban sokasodtak, néhány család kivételével, kiirtották.

Az ízletes lajtai halakról, mint csukákról, pontyokról, harcsákról és külö-nösen az ízük miatt oly kedvelt rákok végtelen seregéről már fentebb szól-tunk.

A méhészetet nagy szorgalommal és haszonnal úzik. Sajnos a legutóbbi, szokatlanul hosszú tél miatt sok kas kipusztult, a méhek közössége erősen meggyengült. Most jó, ha 200 kas van, noha több mint 500-at telettettek át. Az idei nyár újra a magasba emelheti őket. Nem jelentéktelen a kőrisbogarak mennyisége sem, melyet erdeink szállítanak.

Az ásványok birodalmának termékei közül egyedül a salétrom érdemel figyelmet, amiben földünk meglehetősen gazdag. Miként e vármegye csaknem minden településén, itt is van egy uradalmi salétromfőzde, melynek jövedelme jelentős.

Népesség

A lakosság száma, a nemeseket kihagyva, az 1814-es összeírás szerint 1120 fő. Ideszámolva még a 8–9 itt lakó nemes személyt és a népesség azóta feljegyzett növekedését, különösen a hazának és a szülőföldnek újlag adott rekrutákat és egyéb vitézeket, úgy bizonyosan 1200 lélekre növekedhetett; közöttük 550 katolikus és 650 evangélikus egyén; 68 jobbágy (Coloni possessionales), 34 zsellér és kisházas, 49 házatlan, több mint 237 úrbéres család, 100 fő feletti szolga és szolgáló, 25 kereskedő és kézműves.

A lakosok valamennyien németek, akik némi különbséggel az osztrák dialektust beszélik. Néhány geográfus őket, és e vármegye többi németjét, akik a népesség $\frac{3}{5}$ -ét teszik ki, a régi gótok maradékainak tartja. E véleményt legalábbis alátámasztja, hogy az innen háromnegyed órára fekvő falu neve Gatten- vagy Godendorf, melyet most természetesen legnagyobbbrészt horvátok laknak.

Fajtánk erőteljes embertípus, jó alkatú, tanulékony, nagyon szorgalmas, serény és jólelkű népecske, mely a szellemi kultúrában sem visszamaradott; háziasságukban, hazaszeretetükben, a szülőföldhöz való belső kötődésükben, vallásosságukban és polgári hűségükben nem állnak Magyarország egyetlen néposztálya mögött sem. Még nem szabadultak meg minden babonától és tévhittől, egy részük még közbenjárókhoz, jövendölátókhoz és ólomöntökhöz szalad. A kísértet-, boszorkány- és szelleműző történetek mégis egyre ritkábbak. Nyelvük évtizedről évtizedre javul, a gyengéd türelem szelleme, a humanitással együtt, egyre mélyebben meggyökerezik. A derús házakban a tisztaságot, a közeledő kedvességet és bizonyos jómódot mostanság inkább észrevenni, mint egyébként. A parasztok lakodalmaikat nagy pompával és felvonulással ünneplik. – Heideboden, így Zurány is, ősidóktól fogva Pozsony szabad királyi város és más szomszédos városok lakosságának legtermékenyebb bölcsője. Az itteni házak és lakások száma 156, melyek közül kiténik a nagy és szép uradalmi magtár, a nemesi kúria, a fogadó és a két paplak.

Ipar, mezőgazdaság, kereskedelem

Aki a mosoni parasztember ténykedését, főként a németekét egész éven át napról napra, hónapról hónapra alapos figyelemmel kíséri, annak fel kell tűnjön, hogy szívvel-lélekkel a földművelésnek él. Szorgossága veleszületett, teljesen a gazdaság lelkesíti.

A föld jósága, a biztos kilátás, hogy szorgalmuk gyümölcsének $\frac{4}{5}$ megmarad saját szükségletükre és felhasználásra, a termények magas ára, a földből kicsikart termények, a nagy lehetőség, melyet nekik Bécs és Ausztria könnyű

és biztos értékesítésre nyújt, a korai ránevelés és a látható önérzet, melyet a jól megművelt és áldott gabonaföldek, valamint a hatalmas marhaállomány látványa olt beléjük, ezek és más kedvező viszonyok éppannyira ellenállhatatlan ösztönzői és ébresztői fáradhatatlan tevékenységüknek. A legnemesebb versengés lelkesít e tekintetben öreget és fiatalt. Nyáron 2–3 órákor már mindenki talpon van, és siet a dolgára. Csak két órával napnyugta után térnek pihenőre. Bár az itteni földműves nem azonnali barátja az újításoknak, azonban mégsem süket a mezőgazdaság területén a legbiztosabb útmutató, a tapasztalat hangjára. Nagy hozzáértéssel műveli földjét, sokat ad a tiszta, jó vetőmagra, a mély szántásra, a búzaföld bőséges trágyázására és megtisztítására. Az üszög megelőzésére lehetőleg meszes vizet vagy trágyalevet használ, vagy minden tartalékát eladja, hogy annak fejében jobb fajtájú magot vehessen. Mindez érvényes a német nemzetiségű mosoni gazdára, de különösen a zurányira. Nem illethető kesergő szemrehányással, hogy ahol a természet a legbőségebb, jóságára az emberek ott a legméltatlanabbak; ahol a természet tenyeréből eteti az embert, ott nem veszi a fáradságot, hogy maga is szerezzen magának, és ahol túlságosan lusta a testét mozdítani, ott szellemét sem műveli, és művelés hiányában mindkettő elveszíti ruganyosságát és tetterejét.

Mivel a termények betakarításához helyben nincs elegendő munkáskéz, aratáskor minden évben több ezren jönnek Vas vármegyéből és Stájerországból stb., hogy csatlakozzanak az itteni és környékbeli aratókhoz, majd az aratás végeztével egy csinos summa pénzzel hazájukba visszatérjenek. Pajtákkal és színekkel jól felszereltek. A gabonát legtöbbször kicsépelik, olykor nyomtatják. Különösen gazdag éveken gabonavermeket is használnak, jelesen a tavaszi vetésű gabonák megőrzésére. A takarmánynövények termesztése – mint már mondtuk – csak mostanában van kifejlődőben. Az állattenyésztést nagy buzgalommal űzik. A számtalan nemes juhnyáj a leggondosabb ápolásnak és gondozásnak örvendhet, csaknem általános a juhhimlő elleni védőoltás. Az urasági juhok gyapjának mázsáját az elmúlt években konvenciók értékű pénzben számolva 130 forint körül adták el.

Harminc, vagy még több évvel ezelőtt Zurányban egy uradalmi bőrgyár is létezett. A mi uraságunk és más uraságok hasonló ilyen és patrióta próbálkozásai, mint például ugyanebben az időben báró Bendernek az innen félóránnyira fekvő Lajtafaluban létesített gyára, amelyben angol módon készített bőrt csináltak, kudarcot vallottak.

Zuráynak kiváló a fekvése a kereskedelemre, különösen az Ausztriával való külső kereskedelem és forgalom számára. Ha az itt lakó 1200 ember mindegyikének évi fogyasztására évi öt mérő gabonát számolunk, s a gabonafélék teljes hozama, a fenti kulccsal egy év időtartamra 36 650 mérő, a vetőmag levonása (3332 hold megművelendő földre 6664 mérő), a lovak, marhák és baromfik eleségére további egy tizedet számolva, ami mindösszesen 16 329 mérőt tesz ki, a megtermelt mennyiségből több mint 20 000 mérő Ausztriába szállítható. Minden héten szombaton több száz mérőt szállítanak a közelben fekvő Nezsider mezővárosba, melynek hetipiagai a legjelentékenyebbek és leglátogatottabbak közé tartoznak Magyarországon. A széna is fontos kereskedelmi cikk, melynek fő forgalma Bécsbe irányul, továbbá a fa, marha, gyapjú és más hasonló. Ausztria nekünk, mosoniaknak, tehát zurányiaknak is,

kézműipari termékeket, gyarmat- és rövidárut, bútort, vasat, deszkát, lécet, épületfát, meszet, porcelánt, kőedényt stb. szállít. Mivel a Pest–Bécs fő kereskedelmi út áthalad helységünkön, az átmenő forgalom nagysága és élénksége könnyen elképzelhető. Egész sorai láthatók naponta a pamuttal, gyapjúval és más magyar és török termékekkel megrakott nehéz kocsiknak, a legszebb göbolyók, legkövérebb sertések, juhok, bárányok seregei vonulnak át, a kereskedői portékák Pestnek tartanak, a különböző nemzetbeliek kereskedői, a bérkocsisok és hasonlók jönnek-mennek. Az utazókról fogadónkban bőségesen gondoskodnak. A legközönségesebb iparok és kézművek amúgy fellelhetők itt, mint 1 molnár, 1 pék, 1 mészáros, 1 asztalos, 2 szűcs, több takács, 1 bognármester, 2 kádár, 2 kovács, több cipész, szabó, egyáltalán 25 kézműves és 2 szatócs.

Vallási foglalat, iskolák

A lakosság kisebbik fele, 550 lélek katolikus, nagyobbik fele, 650 lélek, evangélikus. Ennélfogva két plébánia van, egy katolikus és egy evangélikus, két templom és egy kápolna, a templomok egyike az evangélikusoké. A katolikus egyházközség egyházügyi szempontból a győri püspök joghatósága alá tartozik. Az evangélikust mint anyaközséget, egyesítették fiújával, a miklósfaluival, mely ugyancsak népes, 630 lelket számlál. A mosoni esperességhez tartozik, az pedig a dunántúli egyházkerülethez. – Az ebben a vármegyében található kilenc evangélikus templom mindegyike 1784 óta létezik. 1673. augusztus 24-e nagy gyásznapja volt a mosoni községek evangélikus gyülekezeteinek. Ezen a napon be kellett szüntetni a protestáns vallásgyakorlatot. Mivel itt két felekezet van szokásban, így népiskolából is kettő van, melyekben az ifjúság írni, olvasni és számolni tanul, és megismerkedik az emberi és keresztényi tudás első fogalmaival. A két iskola javadalmakkal meglehetősen ellátott, csakúgy, mint az egyházközségek.

Közigazgatási foglalat

Zurány a magyaróvári uradalomhoz tartozik, amely Moson vármegyének nagyobbik és jobbik részét foglalja magában, 24 helységet és körülbelül 6000 jobbágyot számlál. Földesurunk, Ő királyi fensége Albert szász-tescheni herceg, köztiszteletben álló földesúr, akinek – úgy hiszem – a lelkéből szólok, ha az emberbarát alapelveket, élni és élni hagyni, az övének tekintem. Az itteni jobbágyoknak földesurukhoz való viszonyát a statisztikából ismertetjük.

Zurány teljes adója az 1816/17-es évre

mégpedig a hadi pénztárba	4 268 Ft 52 kr
a házi pénztárba	16 056 Ft 21 kr
összesen	20 325 Ft 13 kr

Zurány környékének nevezetességei közé tartozik 1. a gátai szép angolkert. Itt Thesszáliába képzelvén magunkat, a Péneusz által öntözött Tempe-völgy ligeteit véljük látni, amikor a változatos fasorok útjain sétálunk. 2. A Fertő tó másfél órányira van innen. Valamit Zurány történetéről: Helységünk eredete ismeretlen előttem. – Neve meglehetősen régi oklevelekben is előfordul.

A beháborúban és a török rajtaütésektől sokat szenvedett, ezekről néhány dolgot még ma is tudnak mesélni.

Nagyon gyakran sújtották tűzvészek. Az elmúlt 25 évből 6 esetet számoltam össze, ebből négyet villámcsapás okozott. A tűzvédelmi berendezések nem a legjobbak.

Az 1809-es francia betörés Zurányt is erősen megviselte. A hadiadó nagy és csaknem megfizethetetlen volt, a bekvártélyozott legénység, különösen az 1. könnyűlovas ezred követelései pedig határtalanok. A komor Davout, mikor erre kértük, ugyan védőrséget biztosított, de ez keveset használt.² Többet köszönhetünk Marullaz tábornoknak, aki községünknek sok ezer forintot spórolt.

A védőoltás igen szépen terjed, használatát már 1802-ben elkezdték. Moson vármegyében az első beoltott gyerekek zurányi volt.

Toldalék

Nagy tudású Andreas Grailich úr megemlíti Kovachich Márton úrnak megküldött írásában Bél nagyon ritka, *Notitia Comitatus Mosoniensis* című művét is, melyben Grailich sejtése szerint Zurányról is kell lennie régi jegyzeteknek. A művet pontosan megvizsgáltam a magyar országos könyvtárban Pesten, melyből itt a következő részt közlöm: „Zondorf loco resedit foecundo laetotique. Incolis profecto frequens est, et in iis vicis habendus, qui rusticanis operibus cumprimis pollent; prope ad Laitham rejicitur.”³

Egyébiránt eleget teszek kellemes kötelességemnek, és azokat a zurányi adatokat, amelyek Grailich tartalomgazdag leírásában nem kerülnek elő, saját kéziratos, történeti és földrajzi művemből alkalmasint közreadom. A mű a következő címet viseli: *Notitia historica et geographica Comitatus Mosoniensis elucubrata per Georgium Gyurikovits*, körülbelül 30 ív terjedelmű és 1804 óta gyűjtöttem össze.⁴

² Davout marsall, a 3. francia hadsereg parancsnoka.

³ Vö. Bél 1985 [1749], 105.

⁴ Gyurikovits hagyatékának Moson vármegyére vonatkozó része az OSZK Kézirattárban a 3804 I–VIII. fol. lat. Tom. 3. jelzet alatt található. Gyurikovits valamennyi magyarországi vármegyére vonatkozóan kiterjedt anyaggyűjtést végzett. A hagyaték rendezett állapotú, de önálló monográfia kezdeményeit nem találtam, csak a legkülönbözőbb témái és forrású anyagok tematikus gyűjteményét.

Mivel Zurány a tekintélyes magyaróvári uradalomhoz tartozik, így olyan hatalmas főurak uralkodtak a helység felett, akik az említett uradalmat tulajdonuként bírták. A továbbiakban fentebbi művemből elsősorban és részletesen a II. főrészt, 1. szakaszát idézem. Mária Terézia királynő 1766-ban ajándékozta lányának, Mária Krisztina főhercegnőnek a magyaróvári uradalmat Ő királyi fenségével, Albert szász-tescheni herceggel április 8-i egybekelése alkalmából, hozomány gyanánt. 1798. június 24-én, örökös nélkül bekövetkezett halála után e tekintélyes uradalom ugyan élethossziglan Ő királyi fensége, Albert herceg birtokában maradt; mégis 1799. május 17–18–19-én Ő királyi fenségét, Károly ausztriai főherceget, mint Mária Krisztina főhercegnő végrendelete által megnevezett jövőbeli örökösét és birtokost nagy pompával beiktatták.

Zurány helység 133 házból áll és olyan tágas gabonaföldjei, rétjei és marhalegelői vannak, hogy egy fél telkes jobbágy 120 pozsonyi mérős szántót (60 hold) birtokol, 6–8 lovat, 8 igás ökröt, 6–8 tehenet, körülbelül 25 juhot és a házi szükségleteknek megfelelő számú sertést tart. A réteket kétszer kaszálják, és olyan sok szénát termelnek, hogy a termés egy részét, ami a házi szükségleten felül van, el szokták adni. Az uradalmi Lajta-malom, mely négy alulcsapó kerékkel működik, jövedelmező, mert a bérlő évente 1200 pozsonyi mérő, részben búza, részben rozs haszonbért fizet. A helység közelében van egy uradalmi salétromfőzde, mely évente hozzávetőleg 100 mázsa salétromot termel. Az itt nagy mennyiségben vetett hajdina virágzása idején a lakosok méhkaikat éjszaka ki szokták vinni az erdőből a hajdinaföldre. Hajdan három nemesi kúria (*Curiae nobilitares*) volt itt, 1) az uradalmi épületet 1713-ban építette Michael Gottfried von Wirth. Idővel gróf Breiner és Pretlau tábornok birtokolta. Mikor az uradalom kiváltotta, első része magtár, hátsó része először bőrgyár, majd 1782-ben posztógyár lett, végezetül hivatalnoklakást rendeztek be benne. 2) A Nunkovich kúria az Arany Szarvashoz címzett fogadóvá alakult át, 3) a harmadik tulajdonosa és lakója nemes Huszty János úr, Moson vármegye táblabírája. A katolikus templom, mely magas korról tanúskodik, a helységen kívül áll, és fal veszi körbe. Védőszentjei Péter és Pál apostolok. A Bethlen-féle zavargások során 1619-ben elvették a katolikusoktól, és egészen 1673-ig az evangélikusok birtokolták, majd ez évben újra a katolikusoké lett. Ettől kezdve Zurány evangélikus lakóinak Pozsonyban kellett tartaniuk istentiszteleteiket, 1783-ban saját imaházhoz jutottak. A katolikus templomon kívül a mezőváros közepén tornyos, ütőórás kápolna is van, melyet 1737-ben Michael Sömer, az akkori plébános épített, miként a következő felirat igazolja: hVIVs noVæ CapeLIæ fVIt aVthor reVerenDVs SoeMer. 1683-tól mostanáig Zuránynak 17 katolikus plébánosa volt. Fessler Ignácot, aki 1756. május 18-án született, Kis András, a kilencedik plébános keresztelte.

Pozsonyban, 1819 júliusában.

Ns. Gyurikovits György

Moson vármegye kéziratos statisztikai kimutatása (1847)¹

Tized

1. Természetben szedetik é? vagy sem?
2. Ki által szedetik, földes Ur, vagy a' papság által?
3. Ki van é bérben adva, 's ha igen, ki tartja bérben?
4. Milyen feltételek mellett bérlik?

Kilenczed

5. Természetben szedetik é vagy nem?
- 5a. Ha nem, állandó szerződés divatozik, vagy változó?
6. Ha megváltatik, milyen a' meg váltási díj telkenként?
7. Kilenczed helyett szedetik é a' tized, vagy sem?

Urbéri viszonyok

8. Az urbéri telkek öszves száma?
9. Mi az urbéri telkeknek száma különböző osztályaik szerint a' rovatos öszveírás és egyéni kivetés nyomán? ($1\frac{4}{8}$; $1\frac{1}{8}$; 1; $\frac{6}{8}$; $\frac{5}{8}$; $\frac{4.5}{8}$; $\frac{4}{8}$; $\frac{3}{8}$; $\frac{2}{8}$; $\frac{1}{8}$)
10. Uri szolgálat minősége?
11. Megváltatott é az uri szolgálat örökösen, hol, és micsoda feltételek mellett; – az uri szolgálat egyes eseteiben milyen rend szerint a' megváltási díj telkenként?
- 12–13. A' mezei munkára alkalmazott munkások napibére milyen rend szerint az esztendő különb szakáiban, és a' munka természetéhez képest?
14. Milly nagy közelítőleg az adó fizető házak öszves száma?

A' börtönök mivolta, a' rabok száma, és egyéb Észrevételek

15. A nemesség hozzájárulása az országgyűlés költségeihez.
16. Mi vólt 846-ban a' rabok száma különb féle Categoriák szerint?

¹ Moson vármegye statisztikai öszsesítése 1847. MmL IVA 510/17 (Króner 1847) E483/1847 (E 190/1847). A kimutatás keletkezésére és értékelésére lásd Horváth G. K. 2007.

Mosoni járás (I.)

Arak

1. Természetben szedetik.
2. Mosony Vgye Alispánja által.
3. –
4. –
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. 10 urbéri telek.
9. Nincsen.
10. Urbér szerint.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 18 xr; nyár: 36 xr; ősz: 12 xr; tél: 12 xr.
14. 16 ház.

Halászi II. oszt.

1. Természetben szedetik.
- 2–4. Az Óvári uradalom által örökös bér iránt.
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $108 \frac{2}{8}$ ideális urbéri telek.
9. $1 \frac{7}{8}$; $1; \frac{4}{8}$
10. Minden urbéri telek után 26 igás nap, 's két hoszu fuvar, melly 3, 4, 's 5 igás szakmányal pótoltatik, – a' melly jobbágy 4. állományon felül bír, a' feleslegtül szabad.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav.: 14 xr; nyár: 16 xr; ősz: 14 xr; tél: 12 xr.
14. 172 ház.

Horvát Kimle

1. Természetben szedetik.
2. Győri nemes Káptalan által.
3. –
4. –
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $20 \frac{1}{2}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $1; \frac{6}{8}; \frac{4}{8}$
10. Urbér szerint.
11. –

12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav.: 30 xr; nyár: 50 xr; ősz: 30 xr; tél: 24 xr.
14. 118 ház vagyon.

Fekete Erdő IV. oszt.

1. Természetben szedetik.
- 2–4. Az Óvári uradalom által örökös bér iránt.
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $8\frac{7}{8}$ i. u. t.
9. $\frac{7}{8}$; $\frac{3}{8}$; $\frac{3}{16}$; $\frac{2}{8}$; $\frac{1}{8}$ urb. tel.
10. Minden urb. telek után 26 igás nap, 's két hosszú fuvar, melly 3. 4. 's 5. igás szakmánnal pótoltatik, – a' melly jobbágy 4. állományon felül bír, a' feleslegtül szabad.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 14 xr; nyár: 16 xr; ősz: 14 xr; tél: 12 xr.
14. 31 ház vagyon.

Kálnok IV. oszt.

1. Természetben szedetik.
- 2–4. Az Óvári uradalom által örökös bér iránt.
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $50\frac{1}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $1\frac{6}{8}$; $\frac{7}{8}$; $\frac{4}{8}$; $\frac{2}{8}$
10. Minden urb. telek után 26 igás nap, 's két hosszú fuvar, melly 3. 4. 's 5. igás szakmánnal pótoltatik, – a' melly jobbágy 4. állományon felül bír, a' feleslegtül szabad.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 14 xr; nyár: 16 xr; ősz: 14 xr; tél: 12 xr.
14. 99 ház vagyon.

Levél II. oszt.

1. Természetben szedetik.
- 2–4. Az Óvári uradalom által örökös bér iránt.
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $133\frac{4}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. 4; 2; 1; $\frac{6}{8}$; $\frac{3}{8}$; $\frac{3}{16}$
10. Minden urb. telek után 26 igás nap, 's két hosszú fuvar, melly 3. 4. 's 5. igás szakmánnal pótoltatik, – a' melly jobbágy 4. állományon felül bír, a' feleslegtül szabad.

11. Néhány urbéri telkes gazda szerződés mellett egy egy igás szakmányt 40 xr egész urbéri tartozásait 60 ftal váltja meg.
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 14 xr; nyár: 16 xr; ősz: 14 xr; tél: 12 xr.
14. 141 ház vagyon.

Lébény II. oszt.

1. Természetben szedetik.
2. Győri nemes Káptalan által.
3. –
4. –
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $198 \frac{4}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $2 \frac{6}{8}$; $1 \frac{3}{8}$; $\frac{5}{8}$
10. $2 \frac{6}{8}$ telek után 143 igás nap; $1 \frac{3}{8}$ telek után 71 $\frac{1}{2}$ igás nap; $\frac{5}{8}$ telek után 32 $\frac{1}{2}$ igás nap.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 20 xr; nyár: 20 xr; ősz: 16 xr; tél: 16 xr.
14. 258 ház vagyon.

Lutsony

- 1–4. A házas Zselléreknek csekély kiterjedésű földjeitől nem szedetik.
- 5–7. A Zsellértelki földektől nem szedetik.
8. Urbéri telkek nincsenek, de vagyon 31 zsellér egyenkint $\frac{3}{4}$ hold telekkel.
9. Nincs.
10. Minden Zsellér szolgál 18 gyalog napot.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 14 xr; nyár: 24 xr; ősz: 14 xr; tél: 12 xr.
14. 31 ház vagyon.

Magyar Kimle III. oszt.

1. Természetben szedetik.
- 2–4. Az Óvári uradalom által örökös bér iránt.
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. 28 ideális urb. telek.
9. $1 \frac{2}{8}$; $\frac{5}{8}$; $\frac{2}{8}$; $\frac{1}{8}$
10. Minden urbéri telek után 26 igás nap, 's két hoszu fuvar, melly 2. 3. 4. 's 5. igás szakmánnyal pótolatik, – a' melly jobbágy 4. állományon felül bír, a' feleslegtől szabad.
11. –

12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 14 xr; nyár: 16 xr; ősz: 14 xr; tél: 12 xr.
14. 76 ház.

Magyar Óvár

- 1–4. Szabadalommal bír.
- 5–7. Bír szabadalommal.
8. 52 ugy nevezett nagyház telek, mellyek urbéri állomány arányban nem számíthatnak.
9. Nincs.
10. Általában 's Kiváltság szerint megváltották 41 ft.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 14 xr; nyár: 24 xr; ősz: 14 xr; tél: 14 xr.
14. 122 ház.

Mecsér IV. oszt.

1. Természetben szedetik.
2. Győri nemes Káptalan által.
3. –
4. –
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. 30 urb. tel.
9. $1; \frac{4}{8}; \frac{3}{8}$
10. Urbér szerint.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 14 xr; nyár: 16 xr; ősz: 14 xr; tél: 12 xr.
14. 91 ház.

Mosony I. oszt.

1. Természetben szedetik.
- 2–4. Az Óvári uradalom által örökös bér iránt.
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $201 \frac{4}{8}$ idealis urbéri telek.
9. $4 \frac{6}{8}; 2 \frac{3}{8}; 1 \frac{3}{16}; 1; \frac{7}{8}; \frac{4}{8}; \frac{3}{8}$
10. Minden urbéri telek után 26 igás nap, 's két hoszu fuvar, melly 2. 3. 4. 's 5. igás szakmánnyal pótoltatik, – a' melly jobbágy 4. állományon felül bír, a' feleslegtül szabad.
11. Néhány urb. telkes gazda Szerződés mellett egy igás szakmányt 1 ft, egész urbéri tartozásait 60 ftal, vagy ennek 5% tőkájével váltja meg.
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 20 xr; nyár: 24 xr; ősz: 18 xr; tél: 14 xr.
14. 200 ház.

Szent János II. oszt.

1. Természetben szedetik.
- 2–4. Az Óvári uradalom által örökös bér iránt.
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $181 \frac{4}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $3 \frac{7}{8}$; $1 \frac{4}{8}$; $2 \frac{2}{8}$; $1 \frac{1}{8}$
10. Minden urbéri telek után 26 igás nap, 's két hoszu fuvar, melly 2. 3. 4. 's 5. igás szakmánnyal pótoltatik, – a' melly jobbágy 4. állományon felül bír, a' feleslegtül szabad.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 12 xr; nyár: 20 xr; ősz: 16 xr; tél: 12 xr.
14. 201 ház.

Szent Péter II. oszt.

1. Természetben szedetik.
- 2–4. Az Óvári uradalom által örökös bér iránt.
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $129 \frac{4}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $3 \frac{4}{8}$; $1 \frac{6}{8}$; $1 \frac{7}{8}$; $4 \frac{4}{8}$; $2 \frac{2}{8}$
10. Minden urbéri telek után 26 igás nap, 's két hoszu fuvar, melly 2. 3. 4. 's 5. igás szakmánnyal pótoltatik, – a' melly jobbágy 4. állományon felül bír, a' feleslegtül szabad.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 12 xr; nyár: 20 xr; ősz: 16 xr; tél: 12 xr.
14. 137 ház.

Szolnok II. oszt.

1. Természetben szedetik.
- 2–4. Az Óvári uradalom által örökös bér iránt.
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $305 \frac{1}{2}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $4 \frac{6}{8}$; $2 \frac{3}{8}$; $1 \frac{3}{16}$; $1 \frac{1}{8}$; $4 \frac{4}{8}$; $2 \frac{2}{8}$
10. Minden urbéri telek után 26 igás nap, 's két hoszu fuvar, melly 2. 3. 4. 's 5. igás szakmánnyal pótoltatik, – a' melly jobbágy 4. állományon felül bír, a' feleslegtül szabad.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 12 xr; nyár: 20 xr; ősz: 16 xr; tél: 12 xr.
14. 182 ház.

Szent Miklós III. oszt.

1. Természetben szedetik.
2. Győri nemes Káptalan által.
3. –
4. –
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. 113 urb. tel.
9. $2 \frac{6}{8}$; $1 \frac{3}{8}$; $\frac{5}{8}$
10. Minden $2 \frac{6}{8}$ telek után 143 marhás robot nap vagy igás napok helyett gyalog napok, 's hosszu fuvar helyett $5 \frac{2}{4}$ igás, vagy 11 gyalog nap. $1 \frac{3}{8}$ telek után $71 \frac{1}{2}$ igás nap, 's hoszu fuvar helyett $2 \frac{3}{4}$ igás vagy $5 \frac{1}{2}$ gyalog nap. $\frac{5}{8}$ telek után $32 \frac{1}{2}$ igás nap, 's hoszu fuvar helyett $1 \frac{1}{4}$ igás, vagy $2 \frac{1}{2}$ gyalog nap.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. 10. Minden urbéri telek után 26 igás nap, 's két hoszu fuvar, melly 2. 3. 4. 's 5. igás szakmánnyal pótolatik, – a' melly jobbágy 4. állományon felül bír, a' feleslegtül szabad.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav: 20 xr; nyár: 20 xr; ősz: 16 xr; tél: 16 xr.
14. 163 ház.

Észrevételek

A Magyar Óvári főhercegi uradalomban szerződéses állapot divatozván, a' községek az egész évi Korcsmáltatás, 's husvágás használatában vannak. – Óvár téglavetővel bír. – Fekete Erdő, Halászi, Kálnok, 's Magyar Kimle rév haszonvételt, és részletes halászatot gyakorolnak. Végre Levél, Szolnok, Mosony, a' Közös legelőben az uradalommal megosztottak, 's ellenökben az uradalom az urbéri szabályozás jogáru lemondott; ellenben Fekete Erdő, Halászi, Kálnok, Magyar Kimle, Szent Péter, Sz. Jánosra nézve a' telkek 's szolgálatok szabályozása egészen függőben vagyon.

Nemesi terhek

Az 1843/44.^{ki} ország gyűlés következtében a' Nemességre háramlott tehernek sommája: 4720 Ft 30 xr ep [ezüst pénzben].

Ebbül viselt a' birtoktalan Nemesség:	243 Ft 45 xr.
birtokos Nemesség:	4476 Ft 45 xr.

Egyéenkint pedig:	For.	xr.
A' M.Óvári főhercegi uradalom	2346	32
Eszterházy Pál Ó Herczege	806	50
Batthányi [sic!] Fülöp	1	50

	For.	xr.
Sz. Miklósi uradalom	275	45
Oroszvári	90	59
Mecséri	49	22
Csunyi	46	20
Hczg 's Gróf Battyányi		
a' Horv. Kimlei birtokoktul	12	45
Laythafalui uradalom	37	58
Gróf Harrach Ferencz Párndorfi uradalomtul	216	25
Gróf Harrach Leonárd örökösei	24	6
Gáthai uradalom	115	4
Gróf Viczay	37	58
Barátfalui 's Königshófi uradalom	299	24
Győri Káptalan	88	50
Posonyi Káptalan	21	15
Szombathelyi Káptalan	1	54
Püspöki uradalom	1	48
Eberhardi uradalom	1	36

Börtönök

Nemes Mosony Vármegye börtönében mult 846 évnek lefolyta alatt folytonosan fogva tartott: 6 férfi 2 nőszemély

Büntényök szerint:

Emberölő: 1

Vérengző: 1

Lopás miatt: 6

Ezek közül egy elmarasztaló ítélet mellett, a' többiek a' nélkül fogva tartanak.

Ezen folytonos raboskodókon kívül mult 846 évben csavargás, 's koldulás miatt behozott: 202 férfi, 50 nőszemély, mellyek is többnyire külhoniai lévén, biztos őrizet mellett hazájukba küldettek.

[rab összesen] 208 férfi, 52 nőszemély

A' rabok tartására fordított mult 846 évi egész esztendei költségek tesznek mintegy 2705 ft. vcz [váltócédulában].

A' magány rendszerrel egyáltalában kísérletek nem tétettek.

A' rabok valamint az ítéletnek foganatása előtt, ugy azután is megye ház körüli munkálatokra fordítanak. Egyesek által ha munkára használtatnak a' rabok, az általok szerzett napibérnek $\frac{2}{3}$ -a a' házi pénztár javára fordítatik; a' reájok esendő rész a' börtönbüli kiszabaduláskor kezeikhez szolgáltatván.

Minthogy pedig a' megyei börtönben raboskodók többnyire vidékiek, és kiált büntetésök utána hazájukba kísértetnek; javulásokra nézve mi eredményel sem szolgálhatni.

Egességi állapot 846 évben kedvező vala.

A vérhatalommal bíró Magyar Óvári uradalomnak börtönében letartóztatott raboknak száma az 846^{ik} év folytán 217re terjedett, ide nem számítván azokat, kik elkövetett bűntényeik miatt az uriszék elé idéztetvén, és testi vagy pénzbeli büntetések elszenvedésére ítéltetvén, – ezeket minden további bebörtönöztetés nélkül kiállották.

A raboknak elkövetett bűntényök, hazájuk, vallásuk, 's nemök tekintetébeni felosztása.

A személyi biztosságot veszélyeztető bűnösök.

verekedők:	14
vérengző verekedők:	3
gyilkos:	1
szült gyermek sikkasztók:	4
orozva gyilkolók:	2

Vagyoni biztosságot veszélyeztetők.

kisebbszerű elidegenítők:	71
tolvajok:	76
betöréssel tolvajok:	6
orvadások:	14
orgazdák:	7
hatalmaskodók 's hamis játszók:	12
vigyázatlanság folytáni gyujtogatók:	7
<i>összesen:</i>	217

külföldi:	15
uradalombéli:	39
más uradalombéli:	163
<i>összesen:</i>	217

R. Catholikusok:	203
Reformátusok általjában:	10
Zsidók:	4
<i>összesen:</i>	217

férfiak:	191
nők:	26

A feljebb szolított, 's tüstént foganatosított ítéletek száma: 187 elmarasztaló, és 7 felmentőkből állván, teszen összesen 194. Minekutánna az 845 évről az 846ikra át ment 10 számú rabok közül csak egy volt ítélet nélkül, 's az 846 évről az 847^{ikre} átment, 21 számú foglyoknak $\frac{2}{3}$ ^{da} ítélet nélkül maradt.

A költségek mintegy 4500 pf. tesznek. (Egy tiszt fizetése: 1360 ft; Irnok: 400 ft; 2 hajdu tartás: 500; Lak, készülmény: 120; Rab élelmezés: 1200; Törvénykezés költs.: 950)

Az egész éven át semmi ragadós nyavalának jelei nem mutatkoztak, 's 10 számú beteg rabok közül csak 2 lázban szenvedő ment az 847^{ik} évre. A' magány rendszerrel egyáltalában semmi kísérletek nem tétettek, minél-fogva az ezen rendszerből folyó tapasztalások nyomán semmi eredménnyel nem szolgálhatni.

A' rabok, valamint az ellenők foganatosítandó ítélet előtt, ugy azután is fa vágás, utigazítás, földhordás, fonyás, 's egyéb hasonnemű munkákra kész-tetnek ugyan, a' nélkül azonban, hogy az idő viszontagságai daczára, 's egészségi állapotjuk, vagy testi jólétjük kárára szoritatnának, bármely terhes, vagy folytonos, 's büntetéshez hasonló munkákra. – A' magányok házaikban végzett munkákért járó díjak öszveiratván, fogságuk lefolytával ^{2/3dában} a' tett költségek némi fedezésére foglaltatnak le, egy harmadában pedig vagy kezekre, vagy az őket felfogadó törvényhatóságnak adatnak által.

Hogy ezen a' börtönnek falain kívül végzett munkákban a' raboknak jó egészségi állapotja hatályos támaszát találja, kétséget meghaladónak tekintet-hetik, habár az ekkint szerzettek ^{2/3da} a' rabokra fordított kiadásokat még korántsem fedezi.

Végre a' raboknak az uradalombeli tartása nem anyira tevőlegesen, mint szenvedőleg mozdítja elő a' javulást, 's habár a' 10 számú börtönök a' rabok számának folytonos növekedése mellett nem elegendők is azokat ugy magokba foglalni, hogy kettőnél többen egy tömlöcznek lakóivá ne legyenek; – mindazonáltal a' minden egyes alkalommal leg czélirányosabb-nak mutatkozó intézkedések folytán ugy különöztetnek el egymástul, 's ugy küldetnek a' közös munkálatok végzésére, hogy a' könnyelműség 's vigyázatlanság által vétkesekké vált egyének romlott akarat, 's megrögzött gonoszságba sinlődők, veszélyes, 's utánzásra ingerlő érintkezéseitül megó-vatathassanak.

Minél fogva a' rendőri törvények foganatosítása a' mult éven át, kevés eseteket kivéve, nem talált alkalmazást, 's a' fogságban volt, elítélt, 's szabad lábra bocsájtott bünösök közül csak kettő került elkövetett bünénél fogva ismét őrizet alá.

Szent Miklósi uradalom bír ugyan vérhatalommal, de minthogy ez előtt a' nagyobb vétkü rabok Vázsonyra Gr. Zichy család közös börtönébe szoktak szállítani, itt csak könnyebb vétkesek elzáratására vagyon hely; minthogy pedig a' lefolyt 846 évben rab nem létezett, a' többi adatok sem mutathatnak ki.

Mecséri Uradalom szinte bír vérhatalommal, de mult 846 évnek le folyta alatt börtönében rab nem létezett.

Kelt M. Óvárott Augustus 7^{én} 847.

*Molnár Leopold fősolga bíró
Bach Fábiány esküdt*

Nezsideri járás (II.)

Barátfalu

1. Természetben szedetik az egyes jobbágyoktól.
- 2–4. A földes Úr örökös bér iránt tartja.
5. Nem szedetik.
6. Régi szerződés szerint a' szántó földi Kilenczedet a' Község kész pénzben váltja meg.
7. Kilenczed helyett a' tized szedetik természetben.
8. $92 \frac{4}{8}$ [ideális úrbéri telek]
9. $2 \frac{1}{4}$; $1 \frac{1}{8}$; $\frac{2}{8}$
10. –
11. csak a' Mesteremberek váltják, a' gyalok [sic!] Robot 10 xr ezüst.
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] 10 xr.
14. 169

Féltorony III. oszt.

- 1–4. A papi tized a' 18. század elején ujon gyarmatosított helységben nem szedetik, kivéve néhány szöllöket, hol az irtási földbér gyanánt áll fenn.
5. Nem szedetik.
6. –
7. Kilenczed helyett a' tized szedetik természetben.
8. 99 id. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $1 \frac{4}{8}$
10. Minden Urbéri telkek után 26 igás nap és h.[összű] fuvar, melly 2. 3. 4. 's 5. igás szakmányal potoltatik, a' melly jobbágy 4. állómányon felül bér a' feleslegtől szabad.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav.: 12 xr; nyár: 18 xr; ősz: 14 xr; tél: 10 xr.
14. 149

Gátha

1. Természetben szedetik az egyes jobbágyoktól.
2. A földes Úr.
3. –
4. –
5. Nem szedetik.
6. Egy Urbarialis sessio után 23 gyalog nap szolgálnek a' kilenczed helyett.
7. –
8. $82 \frac{3}{8}$ [ideális úrbéri telek]
9. $2 \frac{6}{8}$; $2 \frac{2}{8}$; $1 \frac{6}{8}$; $1 \frac{4}{8}$; $1 \frac{1}{8}$; 1 ; $\frac{9}{16}$; $\frac{6}{8}$; $\frac{5}{8}$; $\frac{2}{8}$
10. –
11. Csak a' Mesteremberek váltják, 10 xr ezüst[ért].
12. [igás napszám:] –

13. [gyalog napszám:] 10 xr.

14. 143

Gálos

1. Természetben szedeti a papi 10st az állománnyi telkeken a' M. Óvári Urad. mint örökös bérlő, 's azt jelenleg maga állódiális bérlőjének át engedte, a' jobbágyi meg váltás szabad fentartásával. – 6 fhgi jobbágyokk irtás földjein a' hegy vám alatt álló düllők kivételével földbér gyanánt vétetik meg.

2. Rikl János Zurndorfi állódiális haszonbérlő által 30 eszt.; a' főherczegi és Gáthai Uradalmak magok szedik a' tizedet.

3. –

4. Kész pénzbeli fizetés irant 30 évre 's a' Jobbágyok meg váltási szabadalmának fenntartásával vagyon kibéreltetve.

5. Természetben szedetik, kivéven Gáthai rész birtokát.

6. –

7. –

8. $53 \frac{7}{8}$ [ideális úrbéri telek]

9. $\frac{6}{8}$; $5 \frac{1}{2}$; $\frac{5}{8}$; $\frac{3}{8}$; $2 \frac{1}{2}$; $\frac{1}{8}$

10. Minden urbéri telkek után 52 igásnap, és az 1 h.[összű] fuvar melly 2 igás szakmányal potoltatik.

11. –

12. [igás napszám:] –

13. [gyalog napszám:] tav.: 12 xr; nyár: 18 xr; ősz: 14 xr; tél: 10 xr.

14. 115

Lajtafalu

1. Természetben szedetik.

2. A földes Úr az ugy nevetű Valdäcker és Mekotta rétekből; a' Tettes M. Ovári Urad. szedeti a' papi tizedet.

3. –

4. –

5. Természetben.

6. –

7. –

8. 49 [ideális úrbéri telek]

9. $1 \frac{7}{8}$; $1 \frac{3}{4}$; $\frac{1}{4}$

10. –

11. –

12. [igás napszám:] –

13. [gyalog napszám:] nyár: 12 xr, tél: 10 xr.

14. 114

Miklósfalu I. oszt.

1. Természetben szedetik az egyes Jobbágyoktól.

2–4. A földes Úr örökös bér irant tartja.

5. Természetben.

6. –

7. –
8. $179\frac{7}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $5\frac{3}{8}, 2\frac{6}{8}, 1\frac{3}{8}, \frac{5}{8}, \frac{3}{8}$
10. Minden urbéri telkek után 26 igás nap és 2 h.[összű] fuvar, mely 2, 3, 4, 's 5 igás szakmányal potoltatik, a' mely Jobbágyok 4 állományon fellül bér a' feleslegtől szabad.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tél: 12 xr, nyár: 20 xr, ősz: 16 xr, tél 12 xr.
14. 130

Nezsider II. oszt.

1. a) Az állományi földekből a' papsággal kötött örökös szerződés mellett természetben szedi a' földes Úr. b) az irtás földekből, földbér gyanánt szedetik a' földes Uraság által, néhány szőlő düllők kivételével, hol hegy vám gyakoroltatik.
2. A földes Úr örökös bér iránt tartja.
3. –
4. Régi szerződés szerint a' Szántó földi kilenczedet a' Község kész pénzben váltja meg.
5. –
6. Régi szerződés szerint kész pénzben váltja meg.
7. –
8. $48\frac{6}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $\frac{6}{8}, \frac{3}{8}, \frac{1}{8}$
10. Levél hordáson és tisztí fuvarozáson felül uri szolgálat nints.
11. Általános haszonbérrel váltja meg.
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav.: 15 xr; nyár: 15 xr; ősz: 15 xr, tél 15 xr.
14. 152

Nyulas III. oszt.

1. a) Az állományi földekből a' papsággal kötött örökös szerződés mellett természetben szedi a' földes Úr. b) Az irtás földekből, földbér gyanánt szedetik a' földes Uraság által, néhány szőlő düllők kivételével, hol hegy vám gyakoroltatik.
2. A földes Úr örökös bér iránt tartja.
3. –
4. –
5. –
6. Régi szerződés szerint kész pénzben váltja meg.
7. –
8. 16 i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $\frac{3}{8}, \frac{2}{8}, \frac{1}{8}, \frac{1}{16}$
10. Levél hordáson és tisztí fuvarozáson felül uri szolgálat nints.
11. Általános haszonbérrel váltja meg.
12. [igás napszám:] –

13. [gyalog napszám:] tav.: 15 xr; nyár: 15 xr; ősz: 15 xr, tél 15 xr.
14. 93

Parndorf

1. Természetben.
2. A földes Úr által.
3. –
4. –
5. Természetben.
6. –
7. –
8. $110^{3/8}$ [ideális úrbéri telek]
9. $1/8$; $5/8$; $11/16$; $1/8$; $1^4/8$
10. –
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] nyár: 18 xr, tav.: 12 xr, ősz: 12 xr, tél 10 xr.
14. 286

Páthfalu

1. Természetben.
2. A' Község Elöljáróság által.
3. A' Község.
4. Minden Esztend. új köttendő szerződés mellett, árendába bérja a'
Község.
5. Természetben nem szedetik.
6. Régi szerződés szerint a' szántó földi kilenczedet a' Község kész
pénzben váltja meg.
7. –
8. $36^{3/4}$ [ideális úrbéri telek]
9. $7/8$; $7/16$
10. $7/8$ paraszt 33 igás nap szolgál.
11. –
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] 10 xr
14. 123

Ujfalu

1. Természetben.
2. A' földes Ur által.
3. –
4. –
5. Természetben.
6. –
7. –
8. $79^{3/8}$ [ideális úrbéri telek]

9. $1 \frac{7}{8}; 1 \frac{1}{8}; \frac{6}{8}; \frac{4}{8}$
10. Minden urb. telke után 51 ígás nap szolgál.
11. –
12. [ígás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] 20 xr.
14. 157

Védeny

1. Természetben.
2. A földes Uraság által.
3. –
4. –
5. Természetben.
6. –
7. –
8. $42 \frac{6}{8}$ [ideális úrbéri telek]
9. $\frac{6}{8}; \frac{3}{8}$
10. –
11. –
12. [ígás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] nyár: 16 xr, tél 12 xr.
14. 146

Vintten [Sásony]

1. Természetben.
2. A Tettes M.Ovári Uradalom.
3. –
4. –
5. Természetben nem szedetik.
6. A kilenczed[et] kész pénzben váltják régi szerződés szerint 58 f 18 xral.
7. –
8. $14 \frac{5}{8}$ [ideális úrbéri telek]
9. $\frac{5}{8}; \frac{4}{8}; \frac{1}{8}$
10. –
11. –
12. [ígás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] 12 xr.
14. 91

Steinbruch [Császárkőbánya]

- 1–13.: –
14. 58

Zurányfalva I. oszt.

1. Természetben szedetik egyes jobbágyoktól.
2. Zurányfalva m. [mező] városának közönsége közösen az Urodalommal mint örökös bérlővel kötött szerződés mellett.

3. Zurányfalu m. városának közönsége.
4. Az Urodalommal 846 évben kötött szerződés mellett kész pénzben fizetett haszonbérért.
5. –
6. 30 eszt. az egész község kibérelte.
7. –
8. $169 \frac{1}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $4 \frac{6}{8}$; $2 \frac{3}{8}$; $1 \frac{2}{8}$; $\frac{7}{8}$; $\frac{3}{8}$
10. Ideiglenesen nem szolgál.
11. 30 évre kibéreltetett, egy igás szakmányt 36 pxx-a [pengő krajcár] számítva.
12. [igás napszám:] –
13. [gyalog napszám:] tav.: 12 xr, nyár: 20 xr, ősz: 16 xr, tél: 12 xr.
14. 108

Nezsider 847 Évi Aug 29^m

Hardy István főbíró, Mieszl Ferentz Esküdt

(III.)

Hegyeshalom I. oszt.

1. Természetben szedetik.
2. A' Sz. Adalberti Prepostság által.
3. Bérben tartja a' földes Ur.
4. 6. évi mindig új alku tárgyául lévő szerződés mellett készpénzen béreltetik.
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –
8. $188 \frac{6}{8}$ id. ur. telek, I. oszt.
9. $5 \frac{2}{8}$; $2 \frac{5}{8}$; $1 \frac{2}{8}$; $\frac{6}{8}$; $\frac{3}{8}$; $\frac{3}{16}$
10. Minden urbéri telek után 26. igás nap és 2 hosszú fuvar, mely 2, 3, 4 és 5 igás szakmánal potoltatik, a' mely jobbágy 4. állományon felül bir a' feleslegtül szabad.
11. –
- 12–13. [mezei munkások napi bére:] tav.: 14 xr; nyár: 16 xr; ősz: 14 xr; tél: 12 xr e. p.
14. 150

Németh Járndorf I. oszt.

1. Természetben szedetik.
2. A' földes Ur által.
3. Bérben tartja a' földes Ur.
4. –
5. Természetben szedetik.
6. –
7. –

8. $76 \frac{4}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]

9. $2 \frac{7}{8}; 1 \frac{4}{8}; \frac{6}{8}; \frac{2}{8}; \frac{1}{8}$

10. Minden urbéri telek után 26. igás nap és 2 hosszú fuvar, mely 2, 3, 4 és 5 igás szakmányal potoltatik, a' mely jobbágy 4. állományon felüll bir a' feleslegtül szabad.

11. –

12–13. [mezei munkások napi bére:] tav.: 12 xr; nyár: 20 xr; ősz: 16 xr; tél 12 xr e. p.

14. 124

Rajka I. oszt.

1. Természetben szedetik.

2. A földes Ur által

3. Bérben tartja a' földes Ur.

4. –

5. Természetben szedetik.

6. –

7. –

8. $166 \frac{5}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]

9. $4 \frac{6}{8}; 2 \frac{3}{8}; 1 \frac{1}{8}; \frac{2}{8}; \frac{1}{8}$

10. Minden urbéri telek után 26. igás nap és 2 hosszú fuvar, mely 2, 3, 4 és 5 igás szakmányal potoltatik, a' mely jobbágy 4. állományon felüll bir a' feleslegtül szabad.

11. –

12–13. [mezei munkások napi bére:] tav.: 14 xr; nyár: 16 xr; ősz: 14 xr; tél 12 xr e. p.

14. 174

Bezenye I. oszt.

1. Természetben szedetik.

2. A földes Ur által.

3. Bérben tartja a' földes Ur.

4. –

5. Természetben szedetik.

6. –

7. –

8. $106 \frac{1}{8}$ i. u. t. [ideális úrbéri telek]

9. $2 \frac{2}{8}; 1 \frac{1}{8}; \frac{5}{8}; \frac{4}{8}; \frac{2}{8}$

10. Minden urbéri telek után 26. igás nap és 2 hosszú fuvar, mely 2, 3, 4 és 5 igás szakmányal potoltatik, a' mely jobbágy 4. állományon felüll bir a' feleslegtül szabad.

11. –

12–13. [mezei munkások napi bére:] tav.: 14 xr; nyár: 16 xr; ősz: 14 xr; tél: 12 xr e. p.

14. 133

Horváth Járndorf

1. Természetben szedetik.
2. A' földes Ur által.
3. Bérben tartja a' földes Ur.
4. –
5. –
6. Mely szerént egy urbéri telek után fizett a' jobbágy évenkint 4 f 8^{9/23} xr e. p.
7. –
8. 69 u. t. [ideális úrbéri telek]
9. 1 ^{7/8}; ^{7/8}; ^{4/8}
10. A' törvényes szolgálatot teszik.
11. –
- 12–13. [mezei munkások napi bére:] tav.: 16 xr; nyár: 24 xr; ősz: 16 xr; tél 12 xr e. p.
14. 65

Körtvéles

1. Természetben szedetik.
2. A' földes Ur által.
3. Bérben tartja a' földes Ur.
4. –
5. –
6. Fizetnek egy urbéri telek után évenkint 3 f 53 xr ep.
7. –
8. 94 ^{7/8} [ideális úrbéri telek]
9. 2 ^{5/8}; 2; 1 ^{7/8}; 1 ^{2/8}; ^{4/8}
10. Egy telek után 48 ^{4/8} igás, és hosszú fuvar v[agy] is 2. igás napot és így 50 ^{4/8} igás napot szolg.[álnak]
11. –
- 12–13. [mezei munkások napi bére:] tav.: 16 xr; nyár: 24 xr; ősz: 16 xr; tél 12 xr e. p.
14. 99

Köpcsény

1. Természetben szedetik.
2. A' földes Ur által.
3. Bérben tartja a' földes Ur.
4. –
5. –
6. 4 f e. p. egy telek után.
7. –
8. 106 ^{6/8} u. t. [ideális úrbéri telek]
9. 1 ^{6/8}; 1 ^{4/8}; 1 ^{3/8}; 1; ^{6/8}
10. A' törvényes szolgálatot.
11. –
- 12–13. [mezei munkások napi bére:] tav.: 14 xr; nyár: 20 xr; ősz: 14 xr; tél 12 xr e. p.
14. 209

Nemesvölgy

1. Természetben szedetik.
2. A földes Ur által.
3. Bérben tartja a' földes Ur.
4. –
5. –
6. 4 f e. p. egy telek után.
7. –
8. $3\frac{4}{8}$ u. t. [ideális úrbéri telek]
9. $\frac{1}{8}$
10. A törvényes szolgálatot.
11. –
- 12–13. [mezei munkások napi bére:] tav.: 14 xr; nyár: 20 xr; ősz: 14 xr; tél 12 xr e. p.
14. 99

Csuny

1. Természetben szedetik.
2. A földes Ur által.
3. Bérben tartja a' földes Ur.
4. –
5. –
6. 4 ft v. cz. egy telek után 's így aránylag.
7. –
8. $34\frac{2}{4}$ u. t. [ideális úrbéri telek]
9. 1; $\frac{6}{8}$; $\frac{4}{8}$; $\frac{2}{8}$
10. Egy egész telkes paraszt 97 gy.[alog] n.[apszám], $\frac{6}{8}$: $72\frac{3}{4}$; $\frac{4}{8}$: $47\frac{2}{4}$; $\frac{2}{8}$: $34\frac{1}{4}$; kis házas: 18; házatlan lakó: 12
11. –
- 12–13. [mezei munkások napi bére:] tav.: 14 xr; nyár: 20 xr; ősz: 14 xr; tél 12 xr e. p.
14. 93

Oroszvár

1. Természetben szedetik.
2. A földes Ur által.
3. Bérben tartja a' földes Ur.
4. –
5. –
6. Egy egész helyes 12 igás vagy 24 gyalog napszámot [teljesít].
7. –
8. $83\frac{7}{8}$ [ideális úrbéri telek]
9. $\frac{12}{8}$; $\frac{10}{8}$; $\frac{6}{8}$
10. A törvényes szolgálatot teszik.
11. –
- 12–13. [mezei munkások napi bére:] tav.: 14 xr; nyár: 20 xr; ősz: 14 xr; tél 12 xr e. p.
14. $186\frac{1}{2}$

15.

A Nemesség által az 1843/44. évi Or. gy. következt. viselt teher 's ennek mi módoni felosztása: A megyei Levél tárból meg tudható.

16.

Hegyeshalmi, Bezenyei, és Rajkai községek, – a' közös legelőben az uradalommal megosztottak, az Uradalom az urbéri szabályozás jogáru l lemondott, – ellenben Hor. Jarndorfra nézve a' telkek és szolgálatok szabályozása egészen függőben vagy on; –

A M. Óvári Uradalomnak börtöne, 's ezekben letartoztatott raboktól i Jelentése T. Molnár Lipót fő Bíró Urnak jelentésében foglalva találattik.

846^k év végéig a' Köpcsény Boldogasszonyi Urad: a' rabok száma 21. egyénből állott. – gyilkos 3. – erőszakos bétörésbeli tolvajok 3. – vérengzők 1. – tolvajok 14. – ezek közül megítéltetett 12. – elítélendő k lesznek 9. –

847. évre ment által megítélt rab 2. – a' rabtartási költség iránt bizonyossággal nem felelt, mert főben járó rabjaik Fraknóban tartatnak. – Beteg rab volt 1. – magán börtönzéssel kísérlet nem történt. –

a' munkára ítéteknél tapasztaltatott, hogy a' réájok nézve büntetés nem volt – sött égességökre szolgált. – Pénzügyi tekintetben a' dolgoztatás hasznosabb a' nem dolgoztatásnál. –

Javulási tekintetben, a' dolgoztatásnak jó foganatja mutatkozott, – az oroszvári Uradal. a börtönök és rabok éránt azzal váloszolt, – hogy nem tartozik felelettel.

kelt. B.asszony 1847. aug. 21. Mezey Ferencz szolgabíró, Kolosváry János esküdt

(IV)

Bánfalu

1–3. Természetben szedetik a' Földes Úr, n. m. F. M. Hg. Eszterházý Pál által, ki azt bérben tartja.

4. A' községek előtt tudva nem lévő, a' t. Uradalom által pedig felszólításomra fel nem fedezett feltételek mellett.

5–5a. Természetben szedetik szinte, Iránta semminémü szerződés nem divatozik.

6. Meg soha nem váltatik, sem örökösen, sem ideiglenessen.

7. A' kilenczed mint olyan szedetik.

8. $70 \frac{7}{8}$ [ideális urbéri telek]

9.

[Telekméret]	$1 \frac{4}{8}$	$1 \frac{1}{8}$	1	$\frac{6}{8}$	$\frac{5}{8}$	$4 \frac{1}{2} \frac{1}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{1}{8}$
[Telekszám]	1	1	1	35	2	2	8	80	15	7

10–11. 837ik évben a' hátramaradásban vólt úri munkák, az ígás 20, a' gyalog 10 xtal ppben váltattak meg, e' kívül sem előbb sem utóbb az úri munkák meg nem váltattak.

12. [az egész évre szegődött:] 8–16 xr. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)
 13. [a napszámosság:] Ősz–tavasz: 15–18 xr, nyár: 30–36 xr. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)
 14. 238

Boldog Asszony

1–3. Természetben szedetik a' Földes Úr, n. m. F. M. Hg. Eszterházy Pál által, ki azt bérben tartja.

4. A községek előtt tudva nem lévő, a' t. Uradalom által pedig felszólításra fel nem fedezett feltételek mellett.

5–5a. Természetben szedetik szinte, Iránta semminémű szerződés nem divatozik.

6. Meg soha nem váltatik, sem örökösen, sem ideiglenesen.

7. A kilenczed mint olyan szedetik.

8. $66\frac{7}{8}$ [ideális úrbéri telek]

9.

[Telekméret]	$1\frac{7}{8}$	$1\frac{1}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{2}{8}$
[Telekszám]	1	43	6	19	1	12

10–11. Az uri munka soha, sem örökösen, sem ideiglenesen meg nem váltatott.

12. [az egész évre szegődött:] 8–16 xr. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

13. [a napszámosság:] tavasz–ősz: 30–36 xr; nyár: 50 xr; tél: 25 xr; kaszáláskor 1 ft 15 xr. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

14. 256

Alsó Illmicz

1–3. Természetben szedetik a' Földes Úr, n. m. F. M. Hg. Eszterházy Pál által, ki azt bérben tartja.

4. A községek előtt tudva nem lévő, a' t. Uradalom által pedig felszólításra fel nem fedezett feltételek mellett.

5–5a. Természetben szedetik szinte, Iránta semminémű szerződés nem divatozik.

6. Meg soha nem váltatik, sem örökösen, sem ideiglenesen.

7. A kilenczed mint olyan szedetik.

8. $65\frac{7}{8}$ [ideális úrbéri telek]

9.

[Telekméret]	1	$\frac{7}{8}$	$\frac{5}{8}$	$\frac{4}{8}$	$3\frac{1}{2}/8$	$\frac{2}{8}$	$\frac{1}{8}$
[Telekszám]	11	7	4	79	14	2	1

10–11. Az uri munka soha, sem örökösen, sem ideiglenesen meg nem váltatott.

12. [az egész évre szegődött:] 5–16 xr. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

13. [a napszámosság:] ősz–tavasz: 24 xr; nyár: 50 xr. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

14. 183

Pomogy

1–3. Természetben szedetik a' Földes Úr, n. m. F. M. Hg. Eszterházý Pál által, ki azt bérben tartja.

4. A' községek előtt tudva nem lévő, a' t. Uradalom által pedig felszólításomra fel nem fedezett feltételek mellett.

5–5a. Természetben szedetik szinte, Iránta semminémü szerződés nem divatozik.

6. Meg soha nem váltatik, sem örökösen, sem ideiglenessen.

7. A' kilenczed mint olyan szedetik.

8. 51 $\frac{2}{8}$ [ideális úrbéri telek]

9.

[Telekméret]	$\frac{4}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{2}{8}$
[Telekszám]	61	10	68

10–11. Az uri munka soha, sem örökösen, sem ideiglenesen meg nem váltatott.

12. [az egész évre szegődötté:] 6–16 xr. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

13. [a napszamosé:] Mint fellyebb, 18 xrtul 48 xrig. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

14. 219

Puszta Somorja

1–3. Természetben szedetik a' Földes Úr, n. m. F. M. Hg. Eszterházý Pál által, ki azt bérben tartja.

4. A' községek előtt tudva nem lévő, a' t. Uradalom által pedig felszólításomra fel nem fedezett feltételek mellett.

5–5a. Természetben szedetik szinte, Iránta semminémü szerződés nem divatozik.

6. Meg soha nem váltatik, sem örökösen, sem ideiglenessen.

7. A' kilenczed mint olyan szedetik.

8. 22 [ideális úrbéri telek]

9.

[Telekméret]	1	$\frac{4}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{1}{8}$
[Telekszám]	1	19	39	14

10–11. Az uri munka soha, sem örökösen, sem ideiglenesen meg nem váltatott.

12. [az egész évre szegődötté:] 6–16 kr (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

13. [a napszamosé:] Mint fellyebb 18 krtul 48 krig (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

14. 109

Tétény

1–3. Természetben szedetik a' Földes Úr, n. m. F. M. Hg. Eszterházý Pál által, ki azt bérben tartja.

4. A' községek előtt tudva nem lévő, a' t. Uradalom által pedig felszólításomra fel nem fedezett feltételek mellett.

5–5a. Természetben szedetik szinte, Iránta semminémü szerződés nem divatozik.

6. Meg soha nem váltatik, sem örökösen, sem ideiglenesen.

7. A kilenczed mint olyan szedetik.

8. $39\frac{3}{8}$ [ideális úrbéri telek]

9.

[Telekméret]	$1\frac{3}{8}$	$\frac{6}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{2}{8}$	$\frac{1}{8}$
[Telekszám]	1	24	46	6	10

10–11. Az uri munka soha, sem örökösen, sem ideiglenesen meg nem váltott.

12. [az egész évre szegődött:] 10–16 xr. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

13. [a napszámosé:] 36 xr–1ft. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

14. 115

Valla

1–3. Természetben szedetik a' Földes Úr, n. m. F. M. Hg. Eszterházy Pál által, ki azt bérben tartja.

4. A' községek előtt tudva nem lévő, a' t. Uradalom által pedig felszólításra fel nem fedezett feltételek mellett.

5–5a. Természetben szedetik szinte, Iránta semminémü szerződés nem divatozik.

6. Meg soha nem váltatik, sem örökösen, sem ideiglenesen.

7. A' kilenczed mint olyan szedetik.

8. 36 [ideális úrbéri telek]

9.

[Telekméret]	$\frac{6}{8}$	$\frac{3}{8}$
[Telekszám]	26	44

10–11. Az uri munka soha, sem örökösen, sem ideiglenesen meg nem váltott.

12. [az egész évre szegődött:] 10–16 xr. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

13. [a napszámosé:] 36 xr–1ft. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

14. 127

Szent András

1–4. Papi tizedet sem természetben, sem megváltva nem ad.

5–7. A' Kilenczed természetben szedetik, mint általában a' M. Óvári Urad. községekben, állandó szerződés mellett.

8. $83\frac{4}{8}$ [ideális úrbéri telek]

9.

[Telekméret]	$1\frac{1}{8}$	$4\frac{1}{2}/8$	$\frac{4}{8}$	$\frac{2}{8}$	$1\frac{3}{8}$
[Telekszám]	51	28	9	18	1

10–11. Egy esetben történt az igás napok megváltása, 48 pgő xral napjától; – hanem a' gyalog napok kölcsönös eggyezés utján meg válthatók; miért fizettetett eddig 30–36 xr. ppben.

12. [az egész évre szegődött:] 5 xrtól 6 xrig. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

13. [a napszámosság:] Kapáláskor 24 xr, Kaszáláskor 50xr; más munkára napszámosság nem fogadtatik. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

14. 110

Tarcsa

1. Természetben szedetik.
2. Földes ur által.
3. A Győri Káptalantól Fő Hg Albert ö fensége.
4. Több helységekkel együtt.
5. Természetben szedetik.
- 5a. Semminemü.
6. Soha meg nem változott.
7. Nem.
8. $75 \frac{5}{8}$ [ideális úrbéri telek]
- 9.

[Telekméret]	$3 \frac{2}{8}$	$1 \frac{5}{8}$	$6 \frac{1}{2} \frac{1}{8}$	$2 \frac{1}{2} \frac{1}{8}$
[Telekszám]	1	20	36	33

10–11. Az igás napok soha meg nem váltattak, a' gyalog napok alku szerént megválthatók; mellyektől az idén fizettetett 16 xr ppben.

12. [az egész évre szegődött:] 13 xrtól 16 xrig. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

13. Kapálás és széna gyűjtéskor 24 xr, kaszáláskor 30 xrtól 50 xrig. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

14. 148

Felső Illmicz

1–7. A' legöregebb emberek emlékezete óta semminemű jobbágyi tartozás természetben nem adatik, hanem ideiglenes szerződés szerént változó feltételek mellett minden földes uri tartozás pénzül váltatik meg; – innen van hogy nem tudatik: vallyon kilenczed, vagy tized illeti e a' Tettes Szombathelyi Káptalant, mint földes uraságot? – úgy az sem: hogy a' tartozások egyes czimeieért mennyi fizettetik? A' jelenleg erőben [érvényben] lévő szerződés szavai szerént: „nem csak az urbér szerént a' földes uraságot illető, és kiszolgálendő uri munkák, és egyéb adózások, hanem az annak járó gabna, és bor tized, korcsmálási, mészárszéki, halászati, vadászati, és minden egyéb, bár mi néven nevezendő jogok, javak, és kissebb kir. haszonvételek /:kivéve a' soda égetési jogot, mellyet a' földes uraság magának fenn tart:/ évenként fizetendő 320 ftkért ppben a' községnek átadatnak, 's illetőleg általa megváltatnak; – ezen öszlethez [összeghez] egy $\frac{8}{8}$ telkes jobbágy fizet ppben 24 ftkat; – a' $\frac{4}{8}$ 12 ft, 's egy aránylag a' többi; a' $\frac{1}{2}$ hold földdel biró házas zsellér 2 ft $\frac{2}{5}$; a' földel nem biró házas zsellér 1 ft 52 kr, a' lakó pedig 56 kr ppben fizet.

8. $6 \frac{4}{8}$ [ideális úrbéri telek]

9.

[Telekméret]	$\frac{2}{8}$	$\frac{1}{8}$
[Telekszám]	9	34

10–11. Az ígás napok soha meg nem váltattak, a' gyalog napok alku szerént megválthatók; mellyektől az idén fizettetett 16 xr ppben.

12. –

13. Gabna, és nád aratáskor 36 xr, egyébbkor 24 xrtól 30 xrig. (Élelmezés mellett váltó pénzben.)

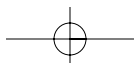
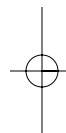
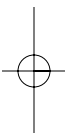
14. 69

15. –

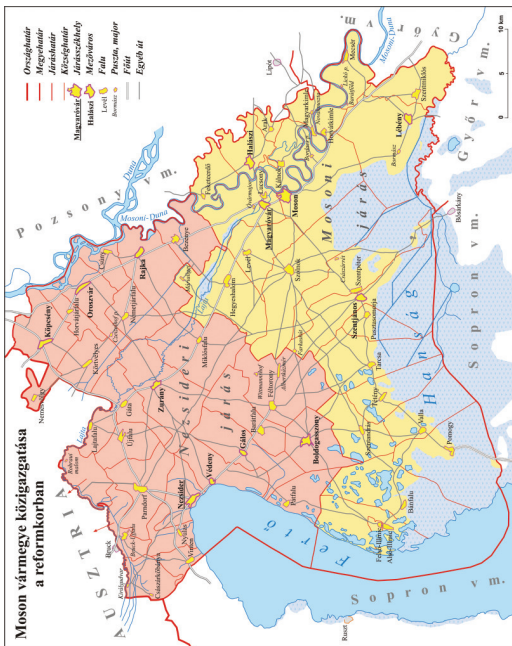
16. A' Boldog Asszonyi uradalombéli rabok, melly előbbihez e' községek tartozók, a' Tettes Köpcsényi Oradalom részéről beadott rabok számában foglaltatnak.

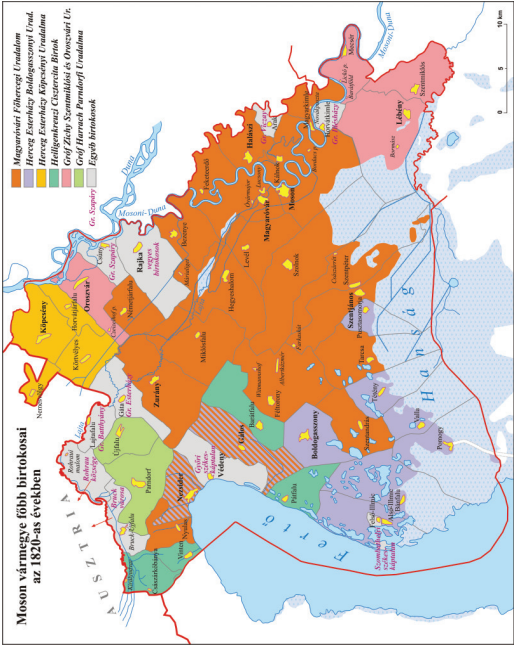
Költ Boldogasszonyban. September 4^{en} 1847.

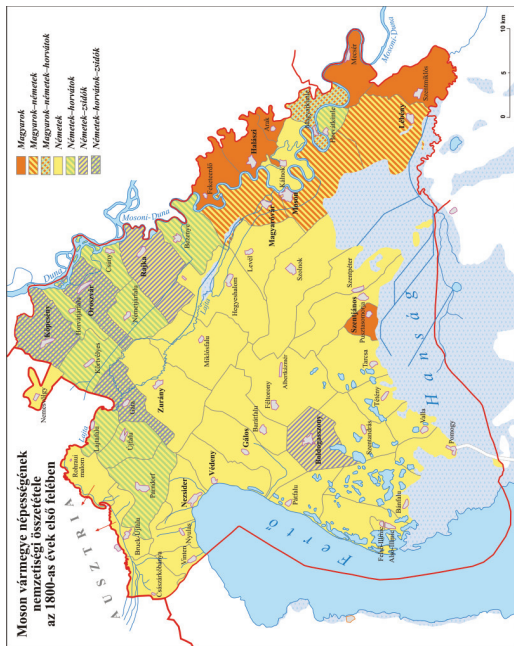
Molnár Zsigmond Szbiró, Nagyajtay Antal Eskütt

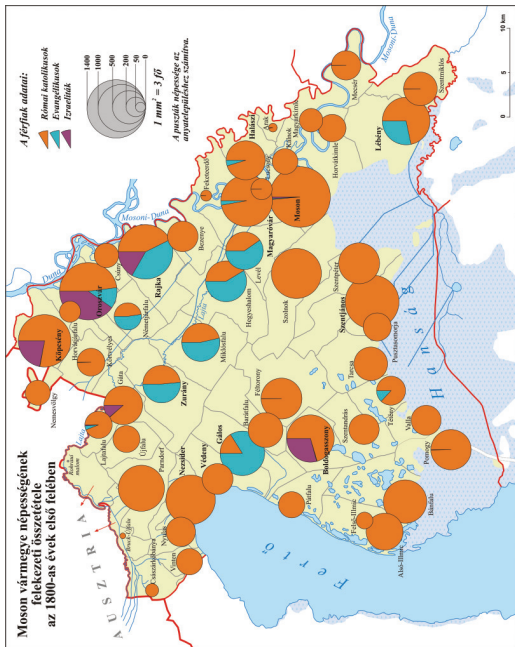

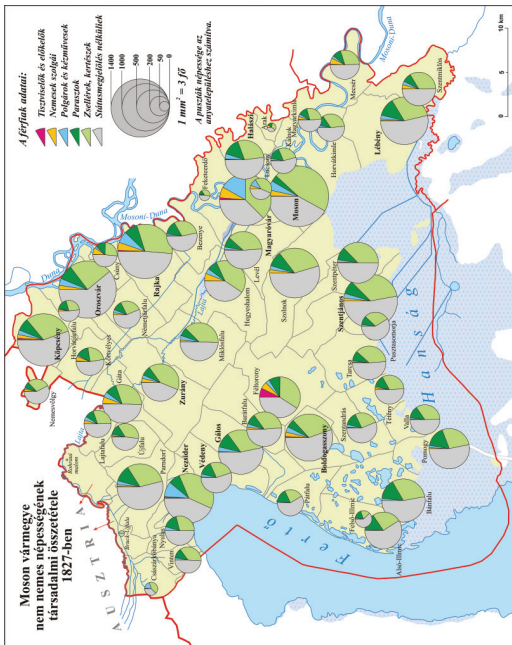

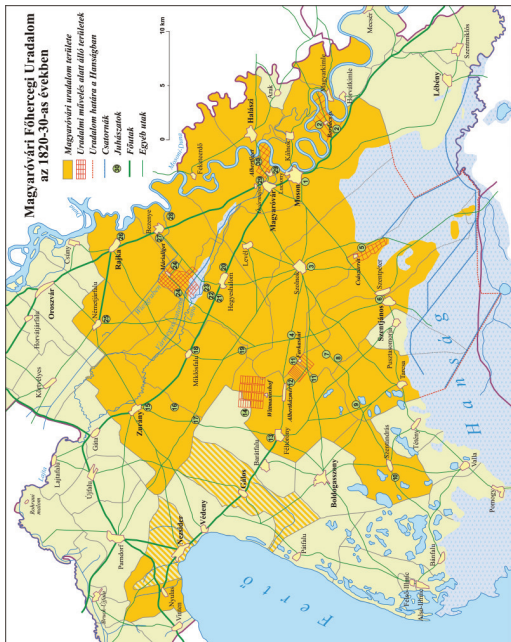

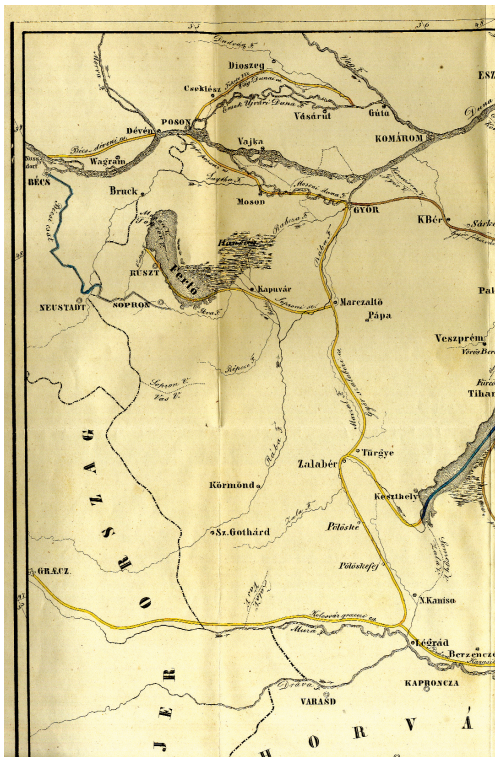

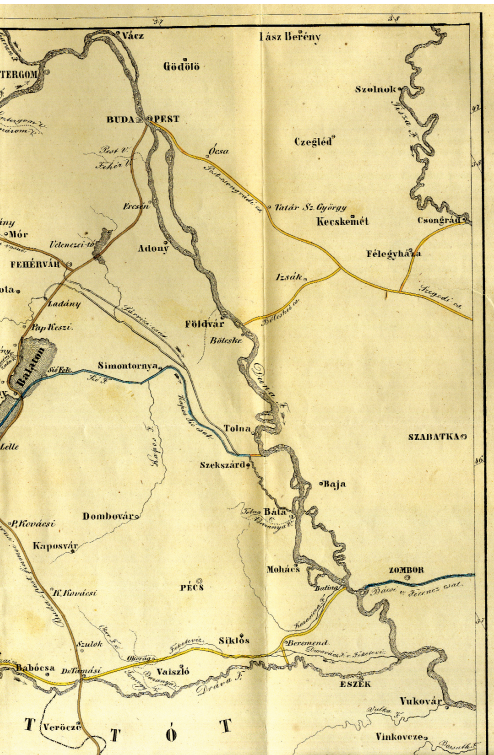

Geogr. Anst. v. d. k. u. l. u. n.
 1879
 1877

Katastr. M. Poterky
Mellősigas Gróf Festetics György Ő Nagyságának hazafiai

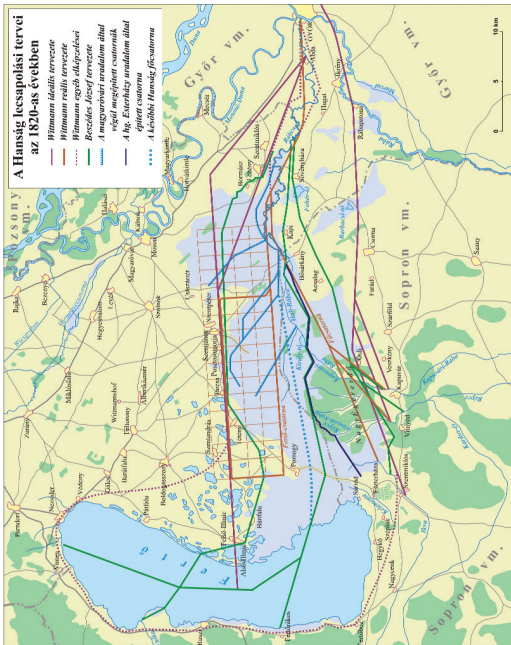

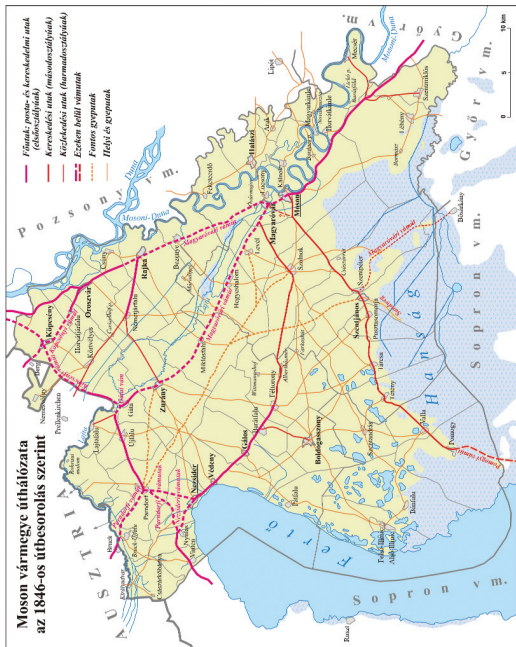

II

Inedit. I. Berken Vignis 1790.

igyekezték hathatós Előmozdítójának ajánlják György és Kereskes.

IN WIENS ANZIEHUNG

Das Bedingungsgefüge der Agrarkommerzialisierung im Wieselburger Komitat in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Gergely Krisztián Horváth

I. Strukturelle Rahmen und Gegebenheiten

I.1. Der westliche Grenzstreifen Ungarns war in der Neuzeit in jeder Hinsicht in das Wirtschaftsleben der Nachbarländer Niederösterreich und Steiermark integriert. Der Einfluss Wiens als wichtiges Zentrum in kultureller, mentalitätsgeschichtlicher und sozialstruktureller Hinsicht machte nicht an der Grenze zu Ungarn halt. Das Komitat Moson/Wieselburg – bzw. in der Sprache der Quellen: das Wieselburger Komitat – gehörte somit zum *Einzugsgebiet* Wiens. Von daher ist es eine Detailfrage (wenngleich eine sehr gewichtige Detailfrage), dass diese engen wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen aufgrund der mitten hindurch verlaufenden Landes- und Zollgrenze in der Historiographie als Import-Export-Beziehungen erscheinen. Primär handelte es sich jedoch um das Verhältnis von Stadt und „Provinz“ – im Sinne eines wörtlich zu verstehenden „Hinterlandes“. Aufgrund seiner Anziehungskraft wird Wien als das wichtigste Verwaltungs- und Konsumzentrum betrachtet, das nicht nur das Wirtschaftsleben Niederösterreichs grundlegend beeinflusste, sondern dessen Ausstrahlungsbereich auch über die Grenze hinaus reichte. Konjunkturell war es – wenn auch abgeschwächt durch die verschiedene rechtlich-administrative und zum Teil auch sprachlich-kulturelle Umgebung – auch in der Wieselburger (Soproner/Ödenburger) Region bestimmend.

Das Wieselburger Komitat verfügte in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in mehrfacher Hinsicht über interessante, von der ungarischen Gesellschafts- und Wirtschaftsstruktur in vielem abweichende Eigenarten:

1. Das Komitat lag direkt an der inneren Zollgrenze zwischen Ungarn und Niederösterreich.

2. Es war das einzige Komitat mit deutschsprachiger Bevölkerungsmehrheit. Daneben war auch der Anteil der Kroaten markant, Ungarn gab es nur wenige. Eine weitere Besonderheit ist, dass

3. kleineladige Grundbesitzer (die sog. Kompossessoren) nahezu fehlten und

4. das Komitat grundlegend von zwei großen, im Besitz der Familien Esterházy- und Habsburg befindlichen Grundherrschaften dominiert wurde, nicht nur territorial, sondern auch politisch und wirtschaftlich sowie

5. auch kulturell (– vgl. die Gründung der Höheren Landwirtschaftlichen Lehranstalt in Ungarisch-Altenburg im Jahre 1818).

6. Innerhalb des Siedlungsbestandes war der Anteil der Marktflecken hoch.

7. Im südlichen Teil des Komitats erstreckte sich das gewaltige Niedermoor des Hanság/Waasen, das zum einen Hindernis war, zum anderen aber wegen der Aussicht auf seine Trockenlegung eine Chance zur Ausdehnung der landwirtschaftlichen Produktion bot.

8. Auch aus den alltäglichsten Quellen geht hervor, dass die Bewohner (die Hörigen) des Komitats in engen wirtschaftlichen Beziehungen zu Österreich und innerhalb Österreichs in erster Linie zu dem auf der anderen Seite der Grenze liegenden Niederösterreich und zu Wien, standen.

9. Es war das das einzige Komitat Ungarns, in dem die Durchschnittsgröße einer Hörigenparzelle auch noch in der Zeit der Bauernbefreiung die Größe einer ganzen Hufe überschritt. (Dies stand im engen Zusammenhang mit der deutschen Bevölkerung und ihrem Anerbenrecht).

Diese Charakteristika des Komitats bildeten den Ausgangspunkt zur Entwicklung des folgenden Forschungsvorhabens:

Die Zeit vom Ende der Napoleonischen Kriege bis zur Revolution von 1848 kann in Ungarn als Phase des Übergangs von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft (und in gewisser Hinsicht als Parallele zum deutschen Vormärz) betrachtet werden, als ein Prozess, der 1848 seinen Höhepunkt erreichte und der im neoabsolutistischen System trotz einzelner wichtiger Schritte (Bauernbefreiung, Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, Gewerbefreiheit) nicht zum Abschluss kam, sondern dessen einzelne Elemente sich vielmehr erst nach 1867 entfalteten.

Der Übergang von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft erscheint in der Monographie im Wesentlichen als Hinwendung der noch unter ständischen Abhängigkeitsverhältnissen lebenden Dorfbevölkerung zum Markt, als ihre Kommerzialisierung; ein Vorgang, der in der ungarischen Historiographie – nun bereits zurückblickend aus den freien bäuerlichen Verhältnissen der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts – gemeinhin als Prozess der Verbürgerlichung des Bauerntums dargestellt wird.

Das in den Quellen Gelesene weiterdenkend lautet eine meiner Hypothesen: Zweifellos existierte und blühte ein von den Bauern betriebener Handel mit Österreich bereits früher, was gedruckte Quellen, z.B. die Berichte von Mátyás Bél/Matthias Belius aus dem ersten Drittel des 18. Jahrhunderts, bestätigen. Im Untersuchungszeitraum jedoch überschritten allein schon sein Umfang und sein Ziel das auf Autarkie orientierte und lediglich einen Überschuss veräußernde traditionelle bäuerliche Maß. Im Fall des Wieselburger Komitats können wir daher von Hörigen sprechen, die für den Markt produzierten. Für das an der Grenze liegende Komitat bot der Umstand, dass Wien, die Hauptstadt des Reiches, sich unmittelbar auf der anderen Seite der Grenze befand, außergewöhnliche Möglichkeiten. So war es selbst trotz der damaligen schlechten Wegverhältnisse möglich, dass das Komitat als einer der wichtigsten Zulieferer des Wiener Marktes auftreten konnte (dasselbe gilt auch für einen Teil des Ödenburger/Soproner Komitats). Die Entwicklung, die im Keim bereits Verhältnisse des freien Marktes in sich trug, begann hier nicht mit der gewerblichen Produktion eines bestimmten Erzeugnisses, sondern mit der Verwertung exten-

siv angebauter bzw. geernteter Produkte auf dem österreichischen Markt (vgl. Agrarkommerzialisierung).

Auf Grund des bisher Aufgeführten betrachte ich die Veränderungen der steuerpflichtigen und -zahlenden Gesellschaft im Wieselburger Komitat in der letzten Epoche des Ständewesens im Vergleich zu anderen Komitaten Ungarns als einen untypischen Umgestaltungsprozess. Als Begleiterscheinung der Kommerzialisierung verstärkte sich (1) die Marktorientierung der Warenproduktion, (2) wuchs das Maß der räumlichen und sozialen Mobilität an (Handel, Arbeitsaufnahme, Bildung). All das wirkte sich (3/a) auf die Mentalität und (3/b) auf die wirtschaftliche Lage der bäuerlichen Bevölkerung, anders formuliert: auch auf den Grad ihrer Verbürgerlichung aus.

Die gewählten Methode lässt sich wie folgt darstellen:

Sie folgt keiner bestimmten Schule oder Betrachtungsweise, Ziel ist es vielmehr, ein – im weitesten Sinne verstandenes – Problem von möglichst vielen Seiten her zu beleuchten. Was dennoch zum Leitfaden des Vorgehens wurde, war die Erkenntnis, dass die in der Sozialgeschichte vielfach gegeneinander ausgespielten Ansätze von Strukturgeschichte bzw. historischer Anthropologie in einer Untersuchung auf Komitats Ebene einander nicht ausschließen bzw. in ihren Paradigmen wechselseitig in Frage stellen, sondern beide unverzichtbare Perspektiven zur Annäherung an den Gegenstand bieten.

Das wirtschaftliche und sonstige Potential des Wieselburger Komitats, seine Rolle und Bedeutung können – neben der sich aus seiner *geographischen Lage* ergebenden, gemeinhin als „sehr günstig“ beurteilten Position – in Bezug auf die österreichische Wirtschafts- und Zollpolitik sowie die konjunkturellen Verhältnisse gedeutet werden. Darüber hinaus war es erforderlich, auch den historischen Begriff der (*Zoll-*)*Grenzlage* mit Inhalt zu füllen. Nur die gleichzeitige Untersuchung dieser weiteren vier Dimensionen ermöglicht es, die wirtschaftliche Potenz des Komitats – unter Berücksichtigung seiner gesellschaftlichen und demographischen Besonderheiten – ohne größeren Verzerrungen zu beurteilen.

I.2. Dank seiner protoindustriellen Entwicklung wurde Niederösterreich an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert zu einer der gewerblich am stärksten entwickelten Provinzen der Monarchie. Der südliche Teil des Wiener Beckens avancierte auch im europäischen Maßstab zu einem der wichtigsten Industriezentren. Um 1790 befanden sich etwa 50% der in der Monarchie betriebenen Manufakturen in Wien und in Niederösterreich. Die Industrieproduktion dieses Landes (Wien mit einberechnet) betrug in den 1810er Jahren ein Viertel bis ein Drittel des Gesamtwerts der Monarchie. Obwohl sich dieser Anteil bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts verringerte, erbrachten Niederösterreich und Wien im Jahre 1841 noch immer 56,6% der Industrieproduktion des heutigen Österreich und 21,9% der österreichischen Reichshälfte bzw., mit Ungarn zusammen 13,8% der Industrieproduktion der Monarchie insgesamt. Die Versorgung der zunehmenden Bevölkerung bedeutete auch einen wachsenden Verbrauchermarkt. Während die Bevölkerung Österreichs vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts um 40% wuchs, hatte sich die Einwohnerzahl Wiens mehr als verdoppelte (107%). Niederösterreich hatte zusammen mit Wien im Jahre 1789 1 268 000 und im Jahre 1850 bereits 1 581 000

Einwohner. Dieser 1–1,5 Millionen potentielle Käufer umfassende, im Fall von Wien besonders konzentrierte Markt – „das größte Konsumzentrum Mitteleuropas“ – eröffnete enorme Möglichkeiten für den regionale Rahmen überschreitenden Handel.

Die österreichische Historiographie analysiert die wirtschaftliche Entwicklung Wiens und Niederösterreichs in einem anderen begrifflichen Bezugsrahmen als die ungarische. In ersteren erhält die Theorie der Protoindustrialisierung eine betonte Rolle, während die ungarische historiographische Literatur solche industriellen Vorstufen in die allgemeiner betrachtete kapitalistische Entwicklung eingebettet thematisiert und für ihre Erfolglosigkeit gewöhnlich die österreichische Wirtschaftspolitik verantwortlich macht. Hier nun wird argumentiert, dass protoindustrielle Anfänge im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts auch auf der ungarischen Seite der Grenze anzutreffen waren, wofür der Fall der Wieselburger Tuchmanufaktur als Beispiel angeführt werden kann. Die Analyse der ungarischen Interpretation des Bankrotts der Spinnfabrik in Bruck an der Leitha beleuchtet exemplarisch die Einseitigkeit der lange akzeptierten marxistischen Deutung. Es kann gezeigt werden, dass der Untergang derartiger Unternehmungen viel eher auf betriebsorganisatorische Probleme sowie solche der Produktivität und der Qualität als auf die in der Zollgrenze verkörperte repressive österreichische Wirtschaftspolitik zurückzuführen war. Somit sind die nach 1920 verfestigten Ansichten nicht haltbar, die lediglich nicht genügend erforschte Einzelfälle als Gesamtsystem der österreichischen Kolonisation interpretierten. Vielmehr ist an beiden Seiten der Leitha zu beobachten, dass die vorindustriellen Manufakturen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert zu einem erheblichen Teil nicht in die Richtung der Fabrikindustrie weiterzuschreiten vermochten. Diese Erfolglosigkeit brachte das Erstarken des Agrarcharakters der Wieselburg-Ödenburger Region mit sich. Vom Anfang des 19. Jahrhunderts an ist eine immer deutlicher werdende, anfangs durch die Konjunktur der napoleonischen Kriege diktierte Arbeitsteilung zu beobachten. Die Kraft der Reagrarisierung zeigt sich darin, dass das im Komitat gelegene erzherzoglich-habsburgische Gut in der Zeit der Konjunktur der Wolltucherzeugung in den 1810–1830er Jahren trotz zahlreicher Neuerungen in Technik und Produktionsablauf nur die Erzeugung der Wolle als Rohstoff für den direkten Export verbesserte. Eine Weiterverarbeitung der Rohwolle auf dem eigenen Gut wurde hingegen nie in Erwägung gezogen. Bis in die 1810er Jahre hatte sich also der Charakter der regionalen Arbeitsteilung bereits gefestigt. Wichtig dabei ist, dass sich die Hinwendung zur Landwirtschaft dank der Nähe Wiens hier mit einer starken Kommerzialisierung verband und die Reagrarisierung daher nicht in die Sackgasse der Verarmung führte, sondern eine im höchsten Maße vorteilhafte Nutzung der gegebenen Möglichkeiten zur Folge hatte.

I.3. Was die Gesellschaft betrifft, war das Wieselburger Komitat – die geringe Zahl der ungarischen Adligen nicht einberechnet – von Deutschen, Kroaten und Ungarn bewohnt. Die überwiegende Mehrheit der Bevölkerung war römisch-katholisch, ein kleinerer Teil evangelisch. Juden lebten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts praktisch nur in den Zentren der Esterházy-Besitzung. Beim Blick auf das Siedlungsnetz und die Landeigentümer

fällt auf, wie viele Marktflecken es im Komitat gab (14, später 15 der 50 Siedlungen), und dass sich zwei Latifundien den größten Teil des Komitats teilten.

Die Veränderungen in der nichtadeligen Gesellschaft werden anhand der Konskriptionen der Jahre 1805, 1818, 1827, 1838 und 1847 analysiert. Im Ausgangsjahr, im Jahre 1805, gehörte der größte Teil der Gesellschaft im Komitat, fast zwei Drittel der erwachsenen Männer, zu den verschiedenen Gruppen von Häuslern (Inquilinen), während die Bauern (allesamt Hörige) ein gutes Viertel ausmachten. („Häusler“ wird hier und im Folgenden als Sammelbegriff für die in den Quellen weiter in verschiedene Gruppen, u. a. Söllner, Kleinhäusler, Holden, Hintersassen usw., unterteilte, bis zu einer Viertelsession (Hufe) abgabepflichtigen Landes besitzende Agrarbevölkerung verwendet.) Zu den Honoratioren gehörten lediglich 0,7% oder 88 Personen. Auch die sog. Dienstleute der Adligen machten lediglich 4% aus, was darauf hinweist, dass das mit der Allodialwirtschaft zusammenhängende Dasein als Haus- und Allodialgesinde für das Komitat nicht charakteristisch war. In die Rubrik der Bürger und der Handwerker wurden 7,6% aller Personen verzeichnet. 42 Jahre später erscheinen die inzwischen eingetretenen Veränderungen auf den ersten Blick nicht auffällig, die Untersuchung der Daten aus den dazwischen liegenden Konskriptionen lässt jedoch markante Entwicklungstendenzen erkennen.

In Bezug auf den Einwohneranteil als auch hinsichtlich der Betroffenheit durch die eingetretenen Veränderungen bilden diejenigen, die zur Agrarbevölkerung gehören, die wichtigste Gruppe. Hier lassen sich zwei gegenläufige Entwicklungen beobachten: Hatten 1805 die hörigen Bauern 26,9% der männlichen Haushaltsvorstände (3598 Personen) ausgemacht, so war ihr Anteil bis 1847 auf 20,4% gesunken. Das eigentlich Interessante jedoch ist, dass es sich hier nicht nur um einen aufgrund des gesamten Bevölkerungswachstums gesunkenen Anteil handelt, sondern dass ihre Zahl auch absolut zurückgegangen war (auf nur noch 3244 Personen). Bei den zur Kategorie der Häusler gehörigen Personen ist demgegenüber eine umgekehrte Entwicklung zu beobachten. Ihr Anteil stieg von anfänglich 60,9% auf 67,6%, in absoluten Zahlen ausgedrückt von 8126 auf 10 762 Personen. Die als Dienstleute der Adligen verzeichneten Personen machten die gesamte Zeit hindurch zwischen 4% und 5% aus, ihre Zahl schwankte zwischen 523 und 726.

In der Kategorie der Bürger und der Handwerker finden sich ausgeglichene Werte. Die Gesamtzahl in dieser Gruppe bewegte sich die ganze Zeit lang um 1000 Personen, einen Ausreißer gibt es nur 1827, als die Zahl auf 1203 stieg. Der Anteil der Gruppe an der Gesamtbevölkerung sank von anfänglichen 7,6% nach einem vorübergehenden Wachstum Mitte der 1820er Jahre gegen Ende der 40er Jahre auf 6,4%. Obwohl ihre Zahl 1818 und 1838 unter 1000 abfiel, zeigen die im Jahre 1847 erfassten 1018 Personen, dass als Haupterwerb betriebene Gewerbe und Handel in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts im Komitat keine tatsächliche Ausbruchsmöglichkeit bedeuteten und keine Wachstumstendenz zeigten.

Die Konskription von 1828, die Handwerker und Klein- bzw. Großhändler in gesonderten Rubriken erfasste, ermöglicht eine genauere Analyse.

Die Verteilung der Händler im Komitat zeigt noch deutlicher den Entwicklungsstand und die Funktionsbestimmung der jeweiligen Siedlungen. Letztere korreliert insgesamt mit der Verteilung der Juden in den Ortschaften des Komitats. In der Mehrzahl der Siedlungen (27 Fälle) gab es keinen einzigen Händler. In 16 Fällen sind ein oder zwei Händler zu finden (Klein- und Großhändler zusammen). Charakteristischerweise machten die Kleinhändler die Mehrheit aus, eine einzige Ausnahme bildet dabei Wieselburg, das Zentrum des Getreidemarktes. Die Präsenz der Juden beschränkte sich auf die herrschaftlichen Gutszentren; in Nezsider/Neusiedl am See und in Magyaróvár/Ungarisch-Altenburg wurde ihnen die Niederlassung nicht gestattet, wobei im Hintergrund wohl auch die Angst der einheimischen Händler vor Konkurrenz eine Rolle spielte. Vom Standpunkt der Schlussfolgerungen aus ist von Belang, dass in der fast 4000 Steuerzahler umfassenden Gruppe derer, die Heuhandel nach Wien betrieben, nur sechs lokale Händler waren, von denen lediglich einer bedeutenderes Gewicht hatte. Das scheint die später noch genauer zu erläuternde These zu bestätigen, wonach der Heuhandel und der Handel mit einheimischen landwirtschaftlichen Produkten und „Naturprodukten“ (Quellenterritus) nach Österreich von der untertänigen Bevölkerung der Hörigen und der Häusler betrieben wurde, ohne eine äußere Vermittlerkette in Anspruch zu nehmen.

Die Angaben der Konskriptionen der Nichtadeligen sowie die der Steuerkonskription von 1828 wurden in eine Datenbank überführt. Mit Hilfe des Pearsonschen Korrelationskoeffizienten und lineare Regression wurde dann versucht, das Gewicht der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und natürlichen Spezifika im Hintergrund der Abweichungen von Gesellschaftsstruktur und Wirtschaftskraft festzustellen. Als den wichtigsten strukturierenden Faktor – wenn auch nicht mit besonders starker allerdings statistisch signifikanter Korrelation – hob diese Untersuchung die Rolle der Wiesen hervor. Die Wiesenwirtschaft und die darauf basierende Heuproduktion begünstigten die ärmeren bäuerlichen Existenzen (Häusler), da eine größere Ausdehnung der Wiesenflächen nicht nur mit einem höheren Anteil an solchen Häuslern, sondern auch mit einem höheren natürlichen Bevölkerungszuwachs einherging.

Eine weitere Eigenart des Regressionsmodells ist, dass neben der größeren Ausdehnung der Wiesen im Vergleich zum Komitatsdurchschnitt auch die auf ein Haus sowie auf einen Haushalt entfallende Zahl von Personen größer ist. Zudem entfallen bei den Häuslern mehr Haushalte auf ein Haus als bei den hörigen Bauern, was zwar negative Auswirkungen auf die Sterblichkeitsziffern hat, den natürlichen Bevölkerungszuwachs bzw. die positive Tendenz der Bevölkerungsentwicklung zwischen 1805 und 1827 jedoch nicht aufhebt.

II. Agri-cultura. Die Erzherzogliche Herrschaft Magyaróvár/Ungarisch-Altenburg

Im zweiten Teil der Arbeit werden die wirtschaftlichen Reformen innerhalb der Herrschaft Ungarisch-Altenburg dann ausführlich dargestellt, durch die der größte Großgrundbesitz des Komitats bereits in den letzten Jahrzehnten der feudalen Welt zu einem marktorientierten großlandwirtschaftlichen Betrieb umgestaltet wurde.

II.1. Bis zu den 1810er Jahren unterschied sich auch die Herrschaft Ungarisch-Altenburg nicht von anderen ausgedehnten und extensiv betriebenen Gutswirtschaften der ungarischen Reichshälfte. Ungefähr gleichzeitig mit dem Ende der Napoleonischen Kriege begann jedoch dank der Reformmaßnahmen des Gutsverwalters (des „Ober-Regenten“) Anton Wittmann ein schneller Umwandlungsprozess. In der 147 000 Katastraljoch oder 84 593,45 Hektar großen Herrschaft wurde vor Wittmann praktisch keine Feldwirtschaft betrieben. 1812–1813 gab es außer Schafen dort insgesamt nur sechs Pferde und 50 Ochsen. Mangels Stallhaltung konnte der Dung zudem nicht genutzt werden. Anton Wittmann reformierte nach 1814 die Gutswirtschaft zu Ungarisch-Altenburg, wobei er sich an den Möglichkeiten zur Ausnutzung der durch die Wollnachfrage ausgelösten Konjunkturwelle orientierte. In dem 1840 zu Ende gehenden Vierteljahrhundert schuf er die Voraussetzungen für Winterfütterung und Stallhaltung, leitete den Wechsel der Viehrassen in die Wege und begann darüber hinaus mit großangelegten Entwässerungs- und Meliorationsarbeiten. Zur Heranbildung einer landwirtschaftlichen Intelligenz erwirkte er bei Herzog Albert Kasimir die Einrichtung einer Höheren Landwirtschaftlichen Lehranstalt in Ungarisch-Altenburg, die von der Herrschaft unterhalten wurde. Wittmann betrachtete diese gewaltige Gutswirtschaft als eine einzige wirtschaftliche Einheit. Alle seine Unternehmungen waren auf die Möglichkeiten und Bedürfnisse der einzelnen Teile des Gutes abgestimmt. Denn der Leitsektor der Epoche, die Schafzucht, war vom Futteranbau und beide waren von den Wasserregulierungs- und Meliorationsarbeiten nicht zu trennen. Den fachlichen Hintergrund und Raum zum Experimentieren gewährleistete das Versuchsgut der Höheren Landwirtschaftlichen Lehranstalt. Wittmann betrachtete die nachhaltig erfolgende und marktorientierte Steigerung der aus der Landwirtschaft generierten Einnahmen als sein grundlegendes Ziel. Seine berufliche ars poetica formulierte er in der Einleitung seines im Jahre 1810 erschienenen Werks *Unterricht über die Bewässerung der Wiesen und Felder...* „Noch glücklicher, und das glücklichste Land in der Welt würde es [Österreich] seyn, wenn der Zustand des Landbaues nur halbweg auf jener Stufe der Kultur stünde, deren er fähig ist. Aber leider! Ist er an so vielen Orten beynahe noch in jener Tiefe, in welcher wir ihn von unsern Ureltern übernommen haben.“

Seiner Ansicht nach zählte es nicht, ob es jeweils um einen Klein- oder Großgrundbesitz ging, das Wesentlichste sei, dass jeder auf seinem eigenen Niveau die der Größe des Grundbesitzes angemessenen Proportionen fände und sich um den Ausbau einer intensiven Wirtschaft bemühte. Er spornte dazu an, – außer bei völliger Verarmung – mutig in kleinem Umfang zu beginnen, weil das Unternehmen bereits im darauf folgenden Jahr selbsttra-

gend würde und auch die Kosten für größere Investitionen Schritt für Schritt erwirtschaften würde. Sein Grundprinzip bestand also darin, die Grundrente aus dem erwirtschafteten Ertrag selbst zu erhöhen. Der Kapitalwert des jeweiligen Grundbesitzes wurde so auf die größtmögliche Ebene gehoben. Durch Wittmann schlug auch die Herrschaft Ungarisch-Altenburg diesen innovativen Weg ein. Das Wesen der durch ihn propagierten sog. Renovationswirtschaft bestand darin, die Bewirtschaftung von Besitzungen mit für die Landwirtschaft ungünstigen Gegebenheiten mit Viehzucht zu kombinieren, dabei von der Weidewirtschaft über den Futteranbau bis zum Getreideanbau fortzuschreiten und so Schritt für Schritt zur Verbesserung der Leistungsfähigkeit des Bodens zu gelangen. Das Wichtigste ist, dass Wittmann die Erneuerung der Böden mit dem Futteranbau und der darauf basierenden Viehhaltung verknüpfte. Auf Grund der Viehhaltung fiel so viel Dung an, dass es ausreichte, ein kleineres Gebiet als üblich für den Getreideanbau abzuteilen, der dann soviel Ertrag erbrachte wie früher eine dreimal so große Fläche. Neben dem Wachstum der Erträge verringerten sich mit der Zeit auch die Kosten für die Bestellung.

Neben der quantitativen Entwicklung hielt Wittmann die Erhöhung der Qualität und die Steigerung der Effektivität für mindestens ebenso wichtig. In der Herrschaft Ungarisch-Altenburg entstanden so binnen kurzer Zeit unzählige voneinander abweichende Vielfelderwirtschaften. An Stellen, an denen Felder des Gutes und die der Hörigen vermischt lagen, wurde die Dreifelderwirtschaft weiterhin beibehalten (z.B.: Moson/Wieselburg, Rajka/Raggendorf, Zurány/Zurndorf). Eine Zweifelderwirtschaft gab es in Tarcsa/Andau und eine Einfeldwirtschaft in Szentandrás/Sankt Andrä, letztere wurde als reine Weide („bloße Compascual-Hutweide“) betrieben, das notwendige Heu lieferten andere Gutswirtschaften. Das andere Extrem bildete das Lehrgut der Höheren Landwirtschaftlichen Lehranstalt, auf dem die Zöglinge des Institutes auf einer Zehnfelderwirtschaft von 30 Joch Land das Bewirtschaften übten, zum Teil aber wurde dieselbe Struktur auch in Farkaskút/Farkasbrunn und in Wittmannshof eingeführt. Zwischen den zwei Extremfällen finden sich auch mehrere Übergangsformen. In Márialiget/Marienau wurde reine Wiesenwirtschaft ausgebildet, in Bordacs Weide- und Wiesenwirtschaft. In Farkasbrunn und in Wittmannshof kombinierte Wittmann Meliorationsmethoden mit der Zehnfelderwirtschaft bzw. mit der Weide- und Wiesenwirtschaft, und ähnlich verfuhr er auch in Albertliget/Albertsau.

Nach seiner Amtseinsetzung verfolgte Wittmann also das vorrangige Ziel, die Bewirtschaftung des Gutes und innerhalb dieser insbesondere die qualitativ hochwertige Wollproduktion auf Wachstum auszurichten. All das erforderte eine ausgeglichene Versorgung des Viehs, die Sicherstellung des Futters während der ganzjährige Haltung der Schafe im Stall, sowie die Herstellung von möglichst viel Heu in bester Qualität mit möglichst wenig Aufwand. Früher deckte das von den selbstverwalteten Wiesen eingebrachte Heu den Bedarf nicht, deswegen mussten für die Winter 40–50 Tausend Zentner (1 Wiener Zentner = 56 kg) davon gekauft werden, wofür jährlich schätzungsweise 80–130 000 Gulden (WW) geopfert wurden. Die Mahdmöglichkeiten im Komitat waren ungleichmäßig verteilt, im Sommer blieben nur

die Wiesen in der Nähe von Gewässern frisch. Um die Futtermittellieferung durchgehend und billig zu sichern, wurden auf dem 1200 Katastraljoch großen Gut Marienau nach Entwürfen von Wittmann von 1814 an zur Wiesenwirtschaft sog. lombardische Bewässerungsanlagen errichtet.

Eine zweite grundlegende Erkenntnis Wittmanns war, dass die professionelle Landwirtschaft mit der Nutzung von Fronarbeit nicht in Einklang zu bringen sei. Daher suchte er von Anfang an bei der Bewirtschaftung neuer Gutsteile möglichst wenig Fronarbeit in Anspruch zu nehmen. Die Leitung der Herrschaft war sich darüber einig, dass der Frondienst eher nur als Aushilfsmöglichkeit zu betrachten war und nicht ernsthaft auf sie gebaut werden konnte. Neben der frühen Einführung der Lohnarbeit hatte es die erzherzogliche Herrschaft auch dem sukzessiven Abbau des Frondienstes verdanken, dass die mit der Bauernbefreiung von einem Tag zum anderen entstandene neue Situation die Herrschaft nicht unvorbereitet ereilte und das Gut seine Wachstumsrichtung fortführen konnte.

Die Herrschaft Ungarisch-Altenburg wurde von einer voll ausgebauten, gebildeten und sachgemäß vorgehenden Bürokratie geleitet. Neben dem gewaltigen Ausmaß und den zahlreichen Gutshöfen fällt auf, mit welchem kleinem administrativem Apparat es gelang, diese Rationalisierung zu verwirklichen und dann in ihrem Sinn weiterzuwirtschaften. Für die Grundbesitzverwaltung beanspruchte die Herrschaft nur 50 Personen. Um eine derartige Garde von Fachleuten auf längere Zeit sicherzustellen, rief sie im Jahre 1818 die Höhere Landwirtschaftliche Lehranstalt in Ungarisch-Altenburg ins Leben, die sie dann bis 1848 selbst betrieb und finanzierte. Wittmanns große pädagogische Neuerung bestand darin, der praktischen Ausbildung im Curriculum einen herausragenden Platz zu verleihen. Daneben war die Entwässerung des Waasen das größte von Wittmann verwirklichte Projekt.

II.2. Während seiner größten Ausdehnung erstreckte sich der Waasen über 55 km in ost-westlicher Richtung und über 17,5 km in nord-südlicher Richtung. Die Moor- und Sumpfflächen bedeuteten ab der Mitte des 18. Jahrhunderts durch Überschwemmungen für die umliegenden Siedlungen ein immer größeres Problem. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts dehnte sich das Moor ununterbrochen weiter aus, was außer den physisch-geographischen Gegebenheiten auch auf menschliche Eingriffe zurückzuführen war.

Die Moore des Waasen hatten nicht nur Zufluss aus der Raab und der angestauten Rabnitz, sondern auch unmittelbar aus dem Wieselburger Arm der Donau, der bei Hochwasser auch in den unterhalb von Wieselburg liegenden östlichen Teil des Waasen Wasser ableitete. Die Zeitgenossen sahen den Grund der Überschwemmungen im unregulierten Flussbett der Rabnitz, das den Abfluss der gestauten Gewässer nicht zuließ. Die Kleine Raab und die Rabnitz flossen in die in der Mitte des Waasen liegenden Seen, d. h. die Ableitung der Gewässer hätte die Rabnitz sichern sollen. Das Haupthindernis des Weiterfließens bestand außer ihrem geringen Gefälle in ihrem nirgendwo regulierten Flussbett.

Die mit dem Jahr 1777 beginnenden Regulierungs- und Entwässerungsarbeiten hatten bis 1812 zum Ziel, die Gewässer des Waasen und die aus Süden kommenden Flüsse in den Rabnitz-Kanal zu leiten und dadurch die

Ausdehnung des Sees und des Moores zu vermindern und den Überland-Verkehr zu erleichtern. So wurden neue Gebiete gewonnen, all das in dem Glauben, gegen neuerliche Überschwemmungen nunmehr gesichert zu sein. Anton Wittmann schreibt in seinem Bericht [1833], dass das Wieselburger Komitat diese Arbeiten bereits damals mit Sorge beobachtete, da die Kleine Raab, an der auch sechs Mühlen standen, aber auch die anderen zu regulierenden Wasserläufe (Kardos ér, Spittelbach) vertikal in den Hegedús- (oder Esterházy-) Kanal geleitet wurden, was eine schnelle Verschlammung des Kanals bewirkte bzw. noch größere Überschwemmungen mit sich brachte. Bei der Überschwemmung im Herbst im Jahre 1813 zerstörte die Kraft der Flut der vertikal einmündenden Flüsse die Dämme des ausgegrabenen Kanals und setzte das Kanalbett mit Schlamm zu.

Die Katastrophe im Jahre 1813 sicherte für lange Zeit den Fortbestand der Moorwelt. Die Komitate versuchten das Problem auf die staatliche Ebene zu verlagern bzw. sich, proportional zu dem – als gering betrachteten – erwarteten Nutzen, der Aufgabe zu entziehen. Die zu erwartenden Gefahren einer Regulierung wurden demgegenüber vergrößert dargestellt und wo es möglich war, wurde ein Veto gegen Projekte der Nachbarn eingelegt. Sowohl die Regulierung der Raab und ihres Zuflussgebietes als auch die Regulierung der Gewässer um den Neusiedler-See und den Waasen hätten eine enge Kooperation unter den betroffenen Parteien erfordert, aber die Komitate brachten – im Allgemeinen auch auf ihren eigenen Gebieten – mit geringer Effektivität nur Scheinlösungen zustande; mangels Abstimmung schienen auch diese in den Augen der anderen einseitige und gefährliche Schritte zu sein. Nach dem großen Hochwasser im Jahre 1813 vergingen mehr als 10 Jahre bis zur Wiederaufnahme der Entwässerungsarbeiten.

Neben der unmittelbaren Schadensabwehr sprachen auch in der physio-kratischen Lehre wurzelnde Überlegungen für die Entwässerungspläne. Ferner ist nicht außer Acht zu lassen, dass Erzherzog Karl von Österreich-Teschen, der das Erbe des am 10. Februar 1822 verstorbenen Herzog Albert Kasimir antrat, auf Grund seiner Erfahrungen in den Niederlanden eine ambitionierte Fortsetzung der in der Herrschaft Ungarisch-Altenburg früher begonnenen Wirtschaftsreformen ins Auge fasste. Die Gemarkung der Siedlungen am Waasen ist fruchtbar und überall, wo der Boden fester ist oder höher liegt, gedeihen Klee und Süßgräser sehr gut. Als das Wieselburger Komitat in der ersten Hälfte der 1820er Jahre den Gedanken der Entwässerung wieder aufgriff, hatte es in erster Linie „den Nutzen des Ackerbaus“ vor Augen. Infolge der Entwässerung ließe sich Land von der Größe „eines Fürstentums ohne Schwertstreich“ gewinnen, das wegen der Nähe zu Wien gut verwertbar wäre. Anton Wittmann formulierte wenn möglich noch konkreter: Das Teuerste wäre es, gar nichts zu tun, denn auch ein einziges Hochwasser verursache Schäden in Millionenhöhe. Auf der versumpften, etwa 150 000 Joch Land umfassenden Fläche entstand nach seinen Berechnungen ein jährlicher Verlust von 100 000 Gulden – gegenüber dem möglichen Ertrag seiner Nutzung.

Grundsätzlich prallten in den Verhandlungen zwei Denkmodelle, zwei Konzeptionen aufeinander (Landkarte VIII, XI). Der Entwurf von József Beszédes wollte auf die am Ende des 18. Jahrhunderts begonnene Weise durch

die Regulierung der Rabnitz und durch die Ableitung der aus dem Süden in den Waasen fließenden Flüsse in die Rabnitz bzw. durch eine Verlängerung des Hauptkanals auf dem oberen Abschnitt in Richtung des Neusiedler Sees eine effektive Entwässerung erreichen. Wittmanns Plan unterschied sich wesentlich davon, denn er erblickte die Ursache der Vermoorung eben darin, dass die nach Norden verlaufenden Flüsse in das Becken des Waasen strömten. Voraussetzung einer wirksamen Trockenlegung schien ihm, einen den Waasen südlich umgehenden Kanals anzulegen, der die Wasser von Spittelbach, Kardos ér, Kelemente, Rabnitz und Kleiner Raab aufnehmen würde, sowie parallel dazu das Innere des Waasens zu kanalisieren und die Rabnitz zu regulieren.

Die Haltung der betroffenen drei Komitate und zwei ausgedehnten Herrschaften wurde neben den zu erwartenden Kosten und Nutzen auch von – im vorliegenden Quellenmaterial schwer greifbaren, jedoch vorhandenen – persönlichen Abneigungen und Sympathien beeinflusst. Das Raaber Komitat erwies sich als am wenigsten begeistert, Ödenburg und Wieselburg hatten gleichermaßen große Ambitionen. Anfangs waren alle Interessierten gleichermaßen für den Entwurf Anton Wittmanns und des Wieselburger Komitats, nach dem Schwinden der anfänglichen relativen Harmonie stieg das Raaber Komitat aus dem Unternehmen aus, während das Ödenburger Komitat den Plan József Beszédes' unterstützte.

Die Herrschaft Ungarisch-Altenburg wartete das Ergebnis dieses Tauziehens nicht ab, sondern begann – offenkundig aufgrund der negativen Erfahrungen und der beträchtlichen Schäden der letzten Jahrzehnte, aber auch wegen der günstigen Wetterlage – ab 1825, im Wesentlichen gleichzeitig mit den Verhandlungen, auf der Grundlage von nunmehr auf den Maßstab der Herrschaft reduzierten Plänen Wittmanns damit, die eigenen Besitzungen zu entwässern. Dabei verfolgte die Herrschaft eine doppelte Strategie: Über die Person Wittmanns versuchte sie eine führende Rolle in dem gemeinsamen Projekt zu erlangen, ohne den eigenen künftigen Nutzen von dessen Ausgang abhängig zu machen.

Das Unternehmen erscheint nur dann bescheiden, wenn es an der – in eine Sackgasse geratenen – Regulierung des gesamten Gewässersystems gemessen wird. Faktisch muss das zwischen 1825 und 1833 gegrabene Kanalsystem von 35 802 $\frac{2}{3}$ Klafter, d.h. mit einer Länge von mehr als 68 km, als eine außerordentliche Leistung betrachtet werden. Hinzu kamen noch Abzugsgräben von 8612 Klaftern (16,3 km) sowie 2806 Klafter (5,3 km) Wege und Dämme. Innerhalb von neun Jahren wurden so insgesamt 76 144 Quadratklafter, d.h. 517 779 m³ Erde bewegt!

Als Ergebnis der Entwässerungsarbeiten wurde innerhalb weniger Jahre ein riesiges Gebiet entwässert. Während der Waasen im Jahre 1826 noch eine Ausdehnung von 88 000 Katastraljoch hatte, verringerte sich diese bis in die 1850er Jahre auf 60 000 Katastraljoch. Auf dem sich von Szentjános/Sankt Johann bis Wieselburg erstreckenden Gebiet entstand eine zusammenhängende, wenigstens teilweise entwässerte Fläche, deren Größe auf mindestens 10 000 Joch anzusetzen war. Die Herrschaft Ungarisch-Altenburg legte auf diesem neu gewonnenen Gebiet auch zwei Allodien an, die Kaiserwiese

(Császárret) und das Praedium Waasen. Die für diese aufeinander folgenden Investitionen eingesetzten Mittel standen im Einklang mit den Wittmannschen Prinzipien: Setzt man die Gesamtkosten auf 50 000 Gulden (CM), dann kostete das ganze Unternehmen, die so gewonnenen ca. 10 000 Joch Land zugrundegelegt, pro Joch nur fünf Gulden (CM); nicht zu vernachlässigen ist, dass diese Gebiete zugleich der Gemarkung der Siedlungen einverleibt wurden.

III. Das Komitat und seine Untertanen

In diesem Teil der Arbeit werden einige unter dem Gesichtspunkt des Wegs zur Marktorientierung wichtige Fragen aus der Perspektive der Komitatsverwaltung beleuchtet. Die Hauptfrage der Untersuchung war hier, wie das Komitat bei Aufrechterhaltung des durch den ständischen Rahmen gegebenen *status quo* die Vermehrung der bäuerlichen Bevölkerung förderte.

III.1. Eine der wichtigsten Quellen zu dieser Politik, die als ihr Indikator betrachtet werden kann, ist der Bestand der Steuerschlüssel-Reformkonzepte des Wieselburger Komitats aus dem Jahre 1838. Mit ihrer Hilfe war es möglich, die hinter den alten Steuerkategorien verborgenen Inhalte und die Logik dieser Steuererhebung ebenso wie die den neuen, auf den Markt bezogenen Verhältnissen entsprechenden Gesichtspunkte zu rekonstruieren. Insgesamt betrachtet wollte der Reformplan den veränderten Umständen in zweierlei Hinsicht Rechnung tragen. Zum einen wollte er die mittlerweile eingetretenen Veränderungen in der Fruchtbarkeit des Bodens berücksichtigen, was in erster Linie den Interessen der Siedlungen mit schwächerer Gemarkung bzw. den ärmeren Einwohnern entgegenkommen sollte. Parallel dazu wurde die Frage des Fleißes in den Vordergrund gestellt. Wo es möglich war, sollte die Besteuerung nicht nach dem Nominalvermögen erfolgen, sondern auf Grund des Gewinns aus der aufgrund dieses Vermögens ausgeübten Tätigkeit. Zudem wurde selbst auf den Flächen, auf denen erhebliche Einkünfte entstanden, versucht, eine geringere Qualitätseinstufung vorzunehmen, um so negative Veränderungen der Konjunkturverhältnisse bzw. der individuellen Leistungsfähigkeit aufzufangen. Infolgedessen bezeichnet der Steuerwert (Dica) an zahlreichen Stellen nur eine zweitklassige und noch häufiger nur eine drittklassige Tätigkeit, selbst dann, wenn bekannt ist, dass die betreffende Tätigkeit in der jeweiligen Siedlung mit hohem Gewinn betrieben wurde (z.B. das Fuhrwesen).

Die hier vertretene Hypothese in Bezug auf die steuerzahlende Bevölkerung des Wieselburger Komitats wird durch die Lehren des Steuerschlüssel-Korrektionsentwurfes untermauert: Als Teil der „großen Transformation“ (Polányi) erschienen die Marktverhältnisse hier im Vergleich zum ganzen Land früher und intensiver. Während sich die Möglichkeiten des Einkommenserwerbs im sich auflösendem Ständewesen erweiterten, wurden die der Besteuerung zugrundegelegten Maßstäbe immer anachronistischer.

III.2. Neben den Steuerlasten wurden auch andere Belastungen der bäuerlichen Bevölkerung wie die öffentlichen Arbeiten/Straßenunterhalt, der

Vorspann und die Einquartierung von Militär untersucht. Insgesamt betrachtet bedeuteten sie keine unerträglichen Belastungen, vielmehr erschienen sie als ärgerliche, die Hörigen ihrer eigenen Wirtschaft, ihren Geschäften entziehende Aufgaben und standen als solche nicht im Einklang mit den Ansprüchen des Marktes. Beim Vorspann ermahnte das Komitat die sonst dazu Berechtigten direkt zur Selbstbescheidung. Eine größere Belastung als die Inanspruchnahme durch die Stände und Behörden des Komitats bedeutete die Einquartierung von Soldaten, sie löste zudem häufiger Konflikte aus. In diesen Fällen setzte sich das Komitat immer für die steuerzahlende Bevölkerung ein.

III.3. Darüber hinaus wurden die Strategien des Komitats bei Naturkatastrophen untersucht. Auf Grund der erschlossenen Beispiele kann festgestellt werden, dass das Komitat nur in äußerst begründeten und eindeutigen Fällen eine Steuerbefreiung erteilte. Als solche Fälle galten die einzelne Gemeinden betreffenden Naturkatastrophen und Epidemien (die sog. Fatalitäten). Diese Form der Steuerbefreiung ersetzte eine institutionalisierte Sozialpolitik. Im Rahmen der von Kirche bzw. Gemeinde betriebenen Wohltätigkeit konnte nur Einzelpersonen eine geringe Unterstützung zuteil werden, das einzige Zuständigkeitsgebiet einer auf Gemeindeebene betriebenen Sozialpolitik war der nach Naturkatastrophen gewährte Steuererlass. Vom Erlass irrtümlich auferlegter Steuern abgesehen galten Brand-, Hochwasser-, Hagel- und Frostschäden als zur Steuerbefreiung berechtigende Elementarschäden, die beiden letzteren allerdings nur im Fall von Weingärten. Für jeglichen Schadensfall galt, dass nur dann um Steuerbefreiung ersucht werden konnte, wenn der Schaden die Wirtschaft der Geschädigten um mehrere Jahre zurückwarf. Als Schadensersatz wurden 3% der vom bestellten Schadensgutachter festgestellten Schadenshöhe gewährt, allerdings sind vereinzelt auch Steuerminderungen aufgrund von Elementarschäden in Höhe von 6%, ja sogar von 21,8% zu finden.

III.4. Anhand der Analyse des mit dem Jahre 1556 beginnenden Konfliktes zwischen Bruck an der Leitha und dem Wieselburger Komitat wird demonstriert, dass innerhalb der ständischen Ordnung, innerhalb eines Systems gesetzlich kodifizierter Ungleichheiten nicht allein der ständische Status von Einzelnen und Gruppen das grundlegende hierarchiebildende Prinzip darstellt, sondern dass der Status des Bodens, auf dem die betreffende Bevölkerung lebt oder den sie besitzt, mindestens ebenso wichtig ist. Bestand kein Einklang zwischen beiden, so bildete sich in den jeweiligen Fällen schnell eine Pattsituation; die entstehenden Konflikte waren mit einem Gang vor Gericht nicht oder nur schwer zu lösen. Dies war umso mehr der Fall, wenn eine der Streitparteien – wie im vorliegenden Fall – in Ungarn nicht indigen war. Die niederösterreichische erzherzogliche Stadt Bruck hatte nämlich im Jahre 1556 den Grundbesitz eines verstorbenen Adligen gekauft und war Besitzer des Allodiums von Bruck-Neudorf am ungarischen Ufer der Leitha geworden, ohne dass sie ihre adligen Rechte hätte nutzen können. Dies erzeugte bei der Steuerzahlung, der Rekrutenstellung, bei den öffentlichen Arbeiten, bei der Ausübung des Munizipalrechtes und der Bestimmung des Standortes für die Zollabfertigung ständige und unlösbare Konflikte.

IV. Zu den Hintergründen der aufkommenden Marktorientierung und des von den Hörigen betriebenen Handels

Im vierten Teil werden sechs Dimensionen hervorgehoben, die nach den Ergebnissen der Untersuchung unter dem Gesichtspunkt des Handels der Hörigen von besonderer Wichtigkeit waren. Über die (1) bäuerlichen Grundbesitzverhältnisse und die Bodennutzung hinaus werden (2) das Problem der Absicherung der Elementarschulbildung, (3) das für den Handel geeignete Straßennetz des Komitats, (4) die Frage der Pass-Fähigkeit der Hörigen, (5) das Funktionieren der Zollgrenze und den Zoll auf landwirtschaftliche Produkte und schließlich (6) die Verbreitung der Fuhrtätigkeit und der Warenlieferung als für die Hörigen erreichbare Verdienstmöglichkeiten bzw. die darauf bezüglichen Vorschriften als solche Dimensionen betrachtet.

IV.1. Auf die bäuerlichen Einzelwirtschaften wirkten sich die Rechtsstellung der Urbarialfelder, die Naturgegebenheiten und die Größe des Absatzmarktes aus. Das Leben der bäuerlichen Bevölkerung zeigte bereits vor dem Urbarialpatent (1767) ein viel günstigeres Bild als im übrigen Ungarn. Alle Siedlungen des Komitats wurden von Bauern mit freiem Abzugsrecht bewohnt, lediglich die Einwohner des zur Herrschaft Köpcsény/Kittsee gehörenden Horvátjáfalu/Kroatisch Jahrndorf waren schollengebundene untertänige Bauern. Die Grundstückgröße im Komitat lag vor dem Urbarialpatent über dem allgemein üblichen Maß. Das Land eines Bauern mit einer ganzen Session konnte mehr als 100 Joch groß sein. Die günstige Ausstattung der Hörigen mit Land blieb infolge des Anerbenrechtes auch später bestehen, ja im Gegensatz zu einem markanten Prozess der Zunahme der Häusler ist ein Prozess der Grundbesitzkonzentration im Kreise der Hörigen zu beobachten. Während im Jahre 1768 1180 Hörige über ein Grundstück mit mehr als eine Session verfügten, wuchs diese Zahl bis zum Jahr 1848 auf 1188. Demgegenüber wurden bei der Urbarialregelung 2964 Personen als Häusler erfasst. Im Jahre 1846 betrug ihre Anzahl schon 5420, was einem Wachstum von 82% entspricht. Vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts nahm das Ackerland immer einen bedeutenden Teil der landwirtschaftlich nutzbaren Fläche ein, sein Anteil betrug stets mehr als 50%. Die augenfälligste Veränderung trat bei den Wiesen ein: Sowohl absolut als auch hinsichtlich ihres Anteils an der landwirtschaftlich genutzten Fläche wuchsen sie auf mehr als das Doppelte. Zugleich gehörte nur ungefähr die Hälfte der Wiesen zum Bestand der bäuerlichen Grundstücke, die Heidebauern pachteten also schätzungsweise die Hälfte der von ihnen bewirtschafteten Wiesen, was auf eine intensive Beziehung zu den Gutswirtschaften hinweist. Da unter den Bauern Flächen von anderthalb bis zwei oder auch mehr Sessionsen durchaus verbreitet waren, fiel den Dienstleuten (Mägden und Knechten) eine beträchtliche Rolle bei der Bewirtschaftung zu. Die Zahl der Mägde und Knechte lag bei der Konskription von 1828 im Verhältnis zu der der Hörigen in einer in Ungarn einzigartigen Weise bei 68%. Das heißt, dass Lohnarbeit einen untrennbaren Bestandteil des bäuerlichen Wirtschaftens bildete.

IV.2. Hinsichtlich der sozialen Mobilität der Bauern und hinsichtlich ihrer Marktpräsenz ist die Untersuchung des Schulnetzes des Wieselburger

Komitats besonders wichtig. Narrative Quellen aus dem 18.–19. Jahrhundert wie auch die frühe statistische Literatur kolportieren bei der Darstellung des Komitats stets die im Niveau der Lese- und Schreibkenntnisse deutlich werdende Bildungsüberlegenheit der dortigen Bevölkerung und insbesondere der Deutschen gegenüber anderen Komitaten wie auch im Landesmaßstab. Ab 1870 belegen die nun einsetzenden Volkszählungsstatistiken diesen Vorsprung auch quantitativ. In der Reihenfolge der Alphabetisierung folgte das Wieselburger Komitat als Ganzes unmittelbar auf die Stadt Ödenburg. Den Ausgangspunkt des Kapitels über die Bedeutung und die Rolle der Elementarschulen bildet die Tatsache, dass in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts das Schreiben- und Lesenkönnen unter den Wieselburger Deutschen durchweg zu den üblichen Fertigkeiten zählte. Die vorliegende Untersuchung erörtert die Entstehung bzw. die Hintergründe dieses Ergebnisses. Ab den 1830er Jahren erlangte die Aufsicht über das Schulwesen und seine angestrebte Vereinheitlichung Bedeutsamkeit für das Komitat, von da an wurden vom Komitat jährlich einberufene Überprüfungen durch den Oberstuhlrichter und ihm unterstellte Kommissionen eingeführt. Drei Faktoren waren dafür ausschlaggebend, dass das Komitat für lokale Probleme zuständig war: in Ermangelung eines fachlich zuständigen Staatsapparats und entsprechend ausgebildeten Personals und bis auf die Gemeindeebene hinabreichender Institutionen lag die Zuständigkeit für lokale Probleme beim Komitat. Die Komitatsverwaltung versuchte den neuen Herausforderungen mittels Aufstellung von ad-hoc-Kommissionen sowie durch die Erweiterung der Kompetenzen der Stuhlrichter zu entsprechen. Der gewachsene Umfang an staatlichen bzw. des Komitat betreffenden Aufgaben zeigte sich jedoch lediglich in Form von Aufsicht und Aufmerksamkeit, nicht jedoch von Finanzierung (Unterstützung); einzelne Projekte hingen vollständig vom Patronatsherrn bzw. von der Herrschaft ab. Da die finanzielle Leistungsfähigkeit kleiner Patronatsherren geringer war, war der Schulunterhalt eine der letzten Frage, für die sie Geld aufbrachten. Abgesehen von Felső-illmic/Ober-Illmitz gab es in jeder Siedlung des Komitats eine Schule; in den neun Gemeinden, in denen die Lutheraner in größerer Zahl lebten, sogar zwei. In der Reformzeit bestanden im Komitat insgesamt 59 Elementarschulen.

Der lange Prozess der Professionalisierung des Lehramtes für die Elementarschule hatte in dieser Zeit gerade erst begonnen. Das Wissen und die Ausbildung der Elementarschullehrer waren, trotz der nicht allzu großen Herausforderungen, außerordentlich verschieden. Die Bestrebungen von Staat und Komitat zur Qualitätssicherung äußerten sich darin, dass versucht wurde, die von den verschiedenen Konfessionen unterhaltenen Gemeindeschulen Schritt für Schritt unter eigene Aufsicht zu stellen, wobei die Ausbildung und die ungarischen Sprachkenntnisse der Grundschullehrer überprüft wurden und man versuchte, sonstige Tätigkeiten (Notariat, Dienst als Glöckner), die der Ausübung des Lehrerberufs im engeren Sinne im Wege standen, zurückzudrängen sowie dem materiellen Ausgeliefertsein der Hilfslehrer ein Ende zu setzen. In systematischer Form zeigten sich diese Bestrebungen zur Anhebung des Niveaus erst Ende der 1830er Jahre. Von da

an versuchte das Komitat ständig, das Amt des Notars von dem des Schulmeisters abzutrennen – reichere Gemeinden sollten einen selbständigen Notar anstellen, die kleineren gemeinsam eine Notarsstelle finanzieren –, während versucht wurde, das Einkommen der Grundschullehrer zu vereinheitlichen und zu erhöhen. Zusammenfassend ist festzustellen, dass die größeren Siedlungen für die Elementarlehrer viel günstigere Bedingungen schaffen konnten.

Die Komitatsbehörden trachteten in den 1840er Jahren danach, die Eltern sogar unter Androhung von Geldstrafen dazu zu zwingen, ihre Kinder zur Schule zu schicken. In den Elementarschulen eigneten sich die Kinder Grundfertigkeiten wie das Lesen und Schreiben und die vier Grundrechenarten an. Daneben war der Religionsunterricht obligatorisches Schulfach. Andere Fächer wurden nur selten und nur in den Schulen größerer Gemeinden, hauptsächlich bei den Lutheranern, unterrichtet. Die erste Sprache des Schulmeisters und des Unterrichts war die Sprache der lokalen Gemeinschaft, als Unterrichtssprache wurde in jedem Fall das Ortsidiom der Gemeinde benutzt, was sich auch in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts nicht änderte. Die nicht im Ort beheimatete Sprache – hier die ungarische – lehrte man im Allgemeinen im Rahmen des Lesens und Schreibens, während das Rechnen und der Religionsunterricht in der Muttersprache unterrichtet wurden. In den zweisprachigen Siedlungen wurden die Unterrichtsstunden abwechselnd in der einen bzw. der anderen Sprache gehalten, die ungarische Sprache wurde größtenteils nur als Fremdsprache auf einem niedrigen Niveau unterrichtet. Auch in ethnisch homogenen Gemeinschaften kam es oft vor, dass der Elementarschullehrer gar nicht oder nur „hibásan“, also „fehlerhaft“ Ungarisch sprach, es handelte sich im Allgemeinen um Deutsche und zum Teil auch um Kroaten. Die Zwei- oder Dreisprachigkeit war in den ethnisch gemischten Gegenden völlig üblich. In den mehrsprachigen Dörfern war wohl zumindest die alltäglichen Bedürfnissen genügende Aneignung der anderen einheimischen Sprache etwas ganz Natürliches, und wenn der Elementarschullehrer zur Vertiefung dieses natürlichen Lern- und Wissenserwerbsprozesses etwas beitrug, verstärkte sich auch über die Schule faktisch eine – unseren über die ständische Welt entwickelten, oft sehr statischen Vorstellungen so gar nicht entsprechende – weitblickende, vor Neuen und Fremden keinesfalls zurückschreckende Einstellung. In den 1830er Jahren bildete sich beim Komitat – soweit die Quellen Auskunft dazu geben – nicht nur auf Druck höherer Anordnungen ein qualitativ anderes Interesse am Schulwesen heraus, auch die Einstellung der Komitatsbeamten selbst veränderte sich. Welchen Einfluss konnte sich die Komitatsverwaltung zugute halten, hatte ihre verstärkte Aufmerksamkeit zur Anhebung des Niveaus der Schulausbildung und vor allem zur weiteren Alphabetisierung geführt? Zur Messung des Letzteren liefern die nach Kohorten gruppierten Daten der Volkszählung aus dem Jahre 1880 zur Alphabetisierung eine Möglichkeit. Die Angaben von zwei zusammengezogenen Kohorten bzw. die signifikante Abweichung der Unterschiede zwischen ihren Daten ist in dieser Hinsicht sehr interessant: die Gruppe der vor 1829 geborenen, im Jahre 1880 mehr als 50 Jahre Alten, und die der zwischen 1830–1849 Geborenen, im Jahre 1880 30–50 Jahre Alten. Eine logarithmi-

sche Regressionsanalyse zeigt, dass die zwischen 1830 und 1849 Geborenen eine um 75% größere Chance besaßen, schreiben und lesen zu können, als die vor 1829 Geborenen. Die später geborenen Frauen hatten eine doppelt so große Chance, schreiben und lesen zu können, wie die vor 1829 Geborenen. Bei den Männern war die Chance der später Geborenen, schreiben und lesen zu können, um 53% höher als bei den vor 1829 Geborenen. Im Endergebnis waren also die von der Wichtigkeit formaler Kenntnisse und insbesondere des Schreiben- und Lesenkönnens geleiteten Bemühungen und, wenn nötig, auch Sanktionen des Komitats erfolgreich. Lesen und Schreiben zu können bildete einen natürlichen Teil des Normensystems in den bäuerlichen Gemeinschaften des Komitats. Die mehrsprachige Umgebung und die wirtschaftliche Anziehungskraft Wiens verstärkten die für die Elementarbildung günstigen Folgen des eben Dargelegten.

IV.3. Ein wichtiges Problem in Zusammenhang mit der zentralen Frage der Monographie ist es, welche Rolle das Straßennetz des Wieselburger Komitats – als der primäre Faktor des Transports – für den Handel und die Lenkung der Migration spielte. 1827 unterhielt das Komitat 66 437 Klafter und am Ende der Epoche 70 000 Klafter öffentliche Straßen, was einer Straßennetzlänge von erst wenig mehr als 125 km, dann 132 km entspricht. Aus den Quellen geht hervor, dass es außer dem formellen, vom Komitat gewarteten Straßennetz auch ein informelles Straßennetz gab, das damals eine viel bedeutendere Rolle besaß als zu vermuten wäre. Von fast jeder Siedlung führte eine Straße unmittelbar in die Nachbarsiedlungen. Diese Feldwege durchzogen das Komitat und waren sowohl für den Handel als auch bei der Kommunikation zwischen den einzelnen Siedlungen von erstrangiger Bedeutung. Die Benutzung von Feldwegen bedeutete nicht nur Geld-, sondern auch Zeitersparnis. Für die mit dem Wiener Markt ständig in Verbindung stehenden Bauernhändler und Fuhrleute war es besonders bedeutsam, den Markt möglichst schnell und mit möglichst geringen Kosten zu erreichen (wobei nicht die Mautgebühr, sondern die Schonung der Kraft der eingespannten Tiere am wichtigsten war). Auf Grund von zeitgenössischen Postkutschen-Fahrplänen und Reisebeschreibungen ist nachvollziehbar, dass 5–5,5 km pro Stunde zurückgelegt wurden. Von Bruck mussten bis zur Kaiserstadt 42 km zurückgelegt werden. Der äußere Kreis der mit Wien in unmittelbarer Verbindung stehenden Siedlungen lag ungefähr 40–45 km von der Grenze entfernt. Die Fuhrleute von Sankt Johann, Szentpéter/Sankt Peter, Wieselburg und Ungarisch-Altenburg waren daher gezwungen, 80–85 km zurückzulegen, wenn sie ihre Waren auf dem Wiener Markt absetzen wollten, was bei der eben erwähnten Geschwindigkeit eine Fahrt von 14,5–17 Stunden bedeutete.

Die Benutzung der Feldwege rief jedoch wegen des Niedertrampelns von bewirtschafteten Feldern und Wiesen auch zahlreiche Konflikte hervor. Eine den größten Verkehr abwickelnde informelle Straße führte von Wieselburg nach Párndorf/Parndorf, zwischen den Linien von Sankt Johann – Féltorony/Halbtorn – Neusiedl am See bzw. Hegyeshalom/Straß-Sommerein – Miklós-falu/Nickelsdorf – Zurány/Zurndorf – Parndorf, also parallel zur Richtung Bruck an der Leitha (mehr oder weniger auf der Spurlinie der heutigen

Autobahn A4/M1 (E60), s. *Landkarte XII*). Diese Feldwege waren im Leben der heuliefernden Dörfer am Waasen von besonderer Bedeutung, deren Fuhrleute zwischen Szolnok/Zanegg und Wittmannshof auf die Straße biegend ihren Weg fast schnurgerade Richtung Grenze nehmen konnten, ebenso wurden viele in Wieselburg abgefertigte Lieferungen auf diesem Weg transportiert.

Die wichtigste Schlussfolgerung dieser Teiluntersuchung über das Straßennetz und über die Straßenbenutzung ist, dass das Leben neben dem formellen Rahmen auch in diesem Fall eine informelle Weise der Organisation gefunden hatte. Maßgebend war, dass das Informelle auch in diesem Fall nicht unbedingt regelwidrig oder illegal war. Der Mensch jener Zeit sah die Hutweide als eine Art Gemeingut an, das im Alltagsleben von jedermann benutzt werden konnte. Hinsichtlich der Art, der „Tiefe“ der Benutzung bestand ein informeller Konsens zwischen dem Komitat, den betroffenen Gemeinden und Herrschaften, den Mautpächtern sowie den Verkehrsteilnehmern und gegebenenfalls auch der Armee und den Vertretern des Staates. Dieser informelle Konsens wurde im Alltag immer wieder neu definiert, zu Konflikten kam es nur, wenn Einzelne die durch das informelle Netz angebotenen Vorteile ständig missbrauchten und es übermäßig belasteten. Diese strittigen Fragen konnten nur zeitweise gelöst werden, die Kraft des Komitats als Autorität erwies sich für die Auflösung der Spannungen als unzureichend.

IV.4. Bei der Betrachtung der Merkmale des von den Bauern betriebenen Handels schien es unumgänglich, die rechtlichen Hintergründe zu klären, in deren Rahmen die Phänomene zunehmender Marktorientierung hier untersucht werden. Dabei trat auch das polizeiliche Regelsystem im Hintergrund der bäuerlichen Mobilität, die Reisepassfrage, ins Blickfeld.

Unter den Archivalien aus dem Zeitraum 1838–1847 sind zwar die Reisepassregister erhalten, sie konnten die Forschungsarbeit jedoch nicht wesentlich voranbringen, da die in den Quellen so oft erwähnte Gruppe der Handel treibenden bäuerlichen Bevölkerung in diesen Quellen fast völlig fehlt. Im Vergleich zu für Reisen im Inland ausgestellten Pässen waren kaum solche zu finden, die für Fahrten nach Österreich ausgefertigt worden wurden. Stattdessen waren in großer Zahl Pässe verzeichnet, die an jüdische Hausierer und Händler sowie an Adlige ausgegeben wurden. Laut Verzeichnis wurden zum Beispiel 1838 nur 139 Pässe ausgestellt, aber auch hier waren lediglich vier für Hörige, und unter diesen war insgesamt nur ein einziger aus Straß-Sommerein, der zum Zwecke von Fuhren einen Pass beantragt hatte. So war zu fragen, ob es sich hier um einen Quellenmangel handelt oder ob die Händler keine Pässe benötigen, weil Sonderregelungen für sie bestanden.

Pässe zu einer Fahrt innerhalb des Landes auszustellen war der Oberstuhlrichter berechtigt, während solche in die Erbländer im Prinzip vom Vizegespan zu unterzeichnen waren. Mittelbare Quellenbelege sprechen dafür, dass daneben beim Grenzübertritt, gleichsam im „Kleinen Grenzverkehr“, auch von den offiziellen Vorschriften abweichende Gewohnheiten bestanden. Obwohl aus den Quellen eindeutig hervorgeht, dass für ganz Österreich eine umfassende, also auch die zwecks Handel mit Fuhrwerken dorthin fahrenden Hörigen einschließende Reisepasspflicht bestand, scheint es aufgrund der Quellenangaben so, dass die steuerpflichtige Bevölkerung

entlang der Grenze entweder im Grunde von der Pass-Pflicht befreit war oder sich dieser Pflicht entzog. Auch in diesem letzten Fall ist die Hauptfrage, wie weit die erschlossenen Fälle für die Gesamtsituation charakteristisch sind. Aus den Schreiben des Statthaltereirats, die zur unbedingten Einhaltung der Vorschriften mahnten, geht hervor, dass es neben der offiziellen Ausgabe von Pässen noch ein auf dem Gewohnheitsrecht gründendes, von der Lokalbevölkerung informell genutztes Verfahren gab, das im Wesentlichen auf Vertrauen und Bekanntheit gründete. Bekannte, in Grenznähe wohnende Personen konnten auch ohne Reisepass die Grenze zu Österreich überschreiten. Wie es scheint, wurde der Reisepass im Alltagsleben des Grenzgebiets keinesfalls in jenem späteren Sinn eines Dokuments verwendet. Er ist in den Schreiben des Statthaltereirats an die Komitate des Landes überall ausdrücklich präsent, die vorliegenden Quellenangaben aus dem Grenzgebiet belegen seine allgemeine Verbreitung jedoch nicht. Von der Passbefreiung bis hin zum durch die lokalen Behörden ausgestellten, auf der anderen Seite der Grenze akzeptierten Pass lassen sich zahllose Beispiele dafür anführen, dass im Grenzgebiet ein regionales, wechselseitig akzeptiertes Brauchtum bestand, dem gegenüber es der Staatsmacht nicht gelang, ihre eigenen, auf Vereinheitlichung abzielende Regelungen durchzusetzen.

IV.5. Bei der Untersuchung des Funktionierens der inneren Zollgrenze konnte ähnlich wie im vorigen Fall die nachdrückliche Präsenz informeller Lösungen festgestellt werden. Auch auf diesem Gebiet vermochte es die späte Ständeordnung nicht, eine einheitliche und wirksame Regelung einzuführen. Die Handelstätigkeit der hörigen Bevölkerung genoss – auch im Einklang mit den Interessen des Staates – große Freiheit: Alle landwirtschaftlichen Produkte gehörten zu den frei handelbaren Artikeln, von denen unter dem Gesichtspunkt der Ausfuhr und des bäuerlichen Handels Getreide und andere landwirtschaftliche Erzeugnisse, Rinder, Wein, Holz, Wolle und Galläpfel als die wichtigsten galten. Der Handel mit diesen Produkten wurde nur von den Markt-, Zoll- und Hygienevorschriften reguliert. Eine breite Skala von Erzeugnissen fiel also unter keinerlei Einschränkungen feudaler Art. Wichtig ist auch festzustellen, dass der aufgeklärte Absolutismus die in der Lebenswelt der bäuerlichen Bevölkerung vorherrschenden informellen Verhältnisse weder bezüglich der Auffindung von Marktlücken noch der Überführung auf den Markt zerstörte, sondern nicht zuletzt mit Rücksicht auf die eigenen Interessen ihrer Entfaltung Raum gab.

Die Erleichterung der Präsenz der bäuerlichen Bevölkerung auf dem österreichischen Markt ist auch in den Rechtsvorschriften an vielen Stellen zu erkennen. Über jeden für den Verkauf bestimmten Handelsartikel (sog. „Kaufmannswaren“) musste an der Austrittsseite der Grenze eine sog. „Warenklärung“ abgegeben werden. Laut den Regeln aus dem Jahre 1784 durften nur diejenigen Reisenden eine mündliche Erklärung abgeben, die glaubwürdig erschienen. Fünfzig Jahre später war das Gesetz bereits viel konzessiver, der Kreis der Möglichkeiten für mündliche Erklärungen hatte sich ausgeweitet. Lieferanten nicht kontrollpflichtiger Waren – eine breite Skala von landwirtschaftlichen Produkten und Lebensmitteln – waren vom schriftlichen Herkunftsnachweis befreit.

Über den Charakter der Waren hinaus hing es auch von der Person des Händlers oder Fuhrmanns und von deren Papieren ab, ob weitere Erleichterungen vertraulichen Charakters gewährt wurden. Bei bekannten und vertrauenswürdigen Händlern und Fuhrleuten verlangte die Zollbehörde außer den auf der Erklärung stehenden Unterschriften keine weiteren Sicherheiten für sich. Weiter mussten sie auf die für den unsicheren Verkauf nach Österreich eingelieferten Waren nur dann in der Abhängigkeit von der verkauften Menge bei der Rückkehr Dreißigstzoll bzw. Einfuhrzoll bezahlen, wenn sie innerhalb von sechs Tagen zurückkehrten.

Neben diesen allgemeingültigen Vorschriften waren mehrere Regelungen ausdrücklich auf die im Grenzland und in der Nähe der inneren Zollgrenze Lebenden und ihre geübte Praxis zugeschnitten. Die Gesetzgeber waren sich darüber im Klaren, dass die Grenze nur in Ausnahmefällen etwas Starres, ein rein formelles Gebilde war. Die Alltagspraxis zeigte, dass der Grenzstreifen am ehesten einem belebten flimmernden Band ähnelte, dessen Bevölkerung und dessen tägliche Praxis anderer, feiner ausgearbeiteter Regelungen bedurften als allgemein üblich. Die Ausdehnung des Grenzbezirks war dabei nicht genau definiert. Fest steht nur, dass der Bezirk der Zoll-Linie folgte und dabei die Bodengegebenheiten berücksichtigte und dass er unter verstärkter Aufsicht stand. Wie groß die Streifen des als Grenzbezirk zu betrachtenden Teils des Wieselburger Komitats war, konnte bislang nicht geklärt werden, festzustellen war aber, dass dies bereits den Zeitgenossen Kopfzerbrechen verursachte.

IV.6. Für die Hörigen des Komitats bedeuteten der als Einkommensergänzung oder sogar als unternehmungsartig betriebene Personen- und Warentransport, den sie neben ihnen anbefohlenen Transporten für das Komitat und für die Armee abwickelten, eine erhebliche Verdienstquelle. Die von den Bauernfuhrleuten angebotenen Dienstleistungen waren auf dem Lande und auf den von den Hauptstraßen entfernt liegenden Gebieten die einzige Verkehrsform.

Die Tätigkeit der ihre Einkommen und so auch ihre Steuerkraft vermehrenden hörigen Fuhrleute war nutzbringend, was sowohl das Komitat als auch die Staatsgewalt einsahen, ja sogar begrüßten. Das so entstandene Einkommen war angesichts des damaligen beschränkten Geldverkehrs besonders wertvoll, ganz zu schweigen davon, dass es in den Jahren mit mageren landwirtschaftlichen Erträgen das einzige Mittel bedeutete, um zurechtzukommen. Die Betreiber des wachsenden Postkutschennetzes erblickten im sich allmählich institutionalisierenden „Privattaxi“-Netz der Bauern („Bauernpost“ – Quellenterminus) allerdings eine gefährliche Konkurrenz. In manchen Fällen gelang es ihnen auf Grund ihrer Lobbyarbeit auch, die Tätigkeit der hörigen Fuhrleute zu erschweren. Das Komitat war mehrmals gezwungen, sich mit der Frage zu befassen, behielt aber jedes Mal in das Prinzip des freien Wettbewerbs unter den Dienstleistungen im Auge. Es vernahm daher die Bauern, tat aber nichts im Interesse der Kläger.

Eine weitaus größere Rolle als der Personentransport nahm der Warentransport ein, den die Steuerzahler des Komitats entweder als hauptberufliche Fuhrunternehmer oder auch neben ihrer Landwirtschaft betrieben und der bis zum Ausbau des Eisenbahnnetzes sehr gewinnbringend war. Der Weiter-

transport des in Wieselburg von den Schiffen geladenen Getreides sicherte den weniger begüterten Einwohnern des Komitats, in erster Linie den Kroaten, eine permanente Verdienstmöglichkeit.

V. Bäuerlicher Handel mit Niederösterreich

VI. Auf Reichsebene nahm Ungarn an der Arbeitsteilung in erster Linie mit seinen landwirtschaftlichen Erzeugnissen und Rohstoffen teil. Vom Standpunkt der Wieselburger Region aus war dabei die die Sicherstellung der Versorgung Wiens besonders wichtig. Im Allgemeinen werden die Vorteile, die sich aus der Stellung als landwirtschaftlicher Exporteur ergaben, nur in wirtschaftlichen Kennziffern auf makroökonomischer Ebene sichtbar, in erster Linie bei Getreide, Wolle und Lebendvieh. In diesem Kapitel wird versucht, diesen seinem Umfang und Wert nach im Verhältnis zum gesamten Warenumschlag und Export insgesamt möglicherweise nur geringen, regional jedoch bedeutsamen, häufig Schlüsselerzeugnisse betreffenden und auf regionaler Ebene umso gewichtigeren Verkehr genauer vorzustellen.

Aus Mangel an umfassenden Quellen zum grenzübergreifenden Verkehr, mit heutigen Worten zum „kleinen Grenzverkehr“, wurde folgendermaßen verfahren: Von 1840 gab das Rechnungs-Departement der k.u.k. Allgemeinen Hofkammer Reihe *Ausweise über den Handel...* heraus. Jeweils ein Kapitel zählte alle aus Ungarn ausgeführten Produkte einzeln auf, wobei angegeben wurde, wie viele davon in die einzelnen Erbländer gingen. Da hier nur die Struktur des Exports und nicht die Untersuchung seiner langfristigen Trends von Interesse ist, wurde nur ein Jahr, nämlich 1842, untersucht.

Die ungarische Ausfuhr richtete sich besonders nach Niederösterreich, nach Mähren und in die Steiermark, bei bestimmten Produkten zudem nach Galizien. Niederösterreich allein sicherte zwei Dritteln der ungarischen Ausfuhr einen Markt. Charakter und Herstellungsweise der exportierten Waren weisen in vielen Fällen darauf hin, dass die sie herstellenden, verkaufenden oder mit ihnen handelnden Personen zu der auf bäuerlicher Grundlage funktionierenden Landwirtschaft gehörten. Die Gutswirtschaften waren nicht in die Erzeugung dieser Waren involviert. Im Fall von Niederösterreich (Wien wurde in diesen Aufstellungen nicht selbstständig aufgeführt) bedeutet all dies, dass ein sehr bedeutender Teil des sich dorthin richtenden ungarischen Exports von der den vorigen Kriterien allein entsprechenden bäuerlichen Bevölkerung des Ödenburger und des Wieselburger Komitats erzeugt und angeliefert wurde.

Im Laufe der Untersuchung wurden aus den in der Statistik über den Warenumsatz für das Jahr 1842 registrierten, auch einzeln aufgezählten 333 Warengruppen diejenigen Produkte herausgezogen, deren Absatzmarkt zum größten Teil Niederösterreich war und die theoretisch mit dem Wieselburger Komitat verbunden werden können (das Eisenerz beispielsweise nicht). Diese 76 Erzeugnisse wurden mittels der Basisdaten auf dreierlei Weise sortiert: Zunächst wurde eine Rangordnung gemäß des Geldwertes der ausgeführten Produkte erstellt. Dann wurde untersucht, welche der exportierten Produkte im Vergleich zur Gesamtausfuhr in besonders hohem

Maße nach Niederösterreich gingen. Schließlich wurden die Waren nach ihrem Ausfuhrvolumen geordnet. Aus Gründen der Vergleichbarkeit wurden die Waren in der letzten Ausstellung nach Stückzahl und Gewicht aufgeschlüsselt.

An denjenigen Produkten, die den größten Anteil an der Gesamtausfuhr nach Niederösterreich ausmachten, lässt sich das Gewicht der lokalen Erzeugnisse an besten veranschaulichen. Auf Platz eins und zwei standen mit jeweils 100% Export nach Niederösterreich Schachtelhalm und Torf. Bei Gartengemüse, das Platz 30 innehatte, waren es 86,9%. Bei allen Warengruppen macht der Export einen sehr hohen Anteil am Gesamtexport aus. Unter den großen Gruppen der Warenausfuhr haben diese Produkte in den meisten Fällen keine bedeutendes Gewicht, zugleich aber kann ihr Herkunftsgebiet aufgrund ihrer Merkmalen (geographische Verbreitung, Lieferbarkeit, Verderblichkeit und ihr niedriger Wert) eindeutig dem Wieselburger und dem Ödenburger Komitat zugeordnet werden. Der zur Linderung von Gichtschmerzen allgemein verwendete Schachtelhalm (1.), der als Brennmaterial zur Beheizung von Dampfmaschinen und für Schnapsbrennereien dienende Torf (2.) sowie die Wasservögel (3., 17.) stammten aus der Gegend von Neusiedler See und Waasen, die Singvögel und andere delikaten Wildvögel (18., 20.) allesamt aus den Auwäldern und Grassteppen des Heidebodens. Steinmetzarbeiten (6.) für Wien kamen hauptsächlich aus dem Steinbruch Császárköbánya/Kaisersteinbruch im Wieselburger Komitat sowie aus Szentmargitbánya/Sankt Margarethen und von Fertőrákos/Kroisbach im Ödenburger Komitat. Auch für Produktgruppen wie Hühner (7.), Enten und Kapphähne (14.), Truthähne, Gänse und Perlhühner (15.), die täglich frisch auf den Markt gingen, gilt, dass sie nicht aus dem Landesinneren angeliefert wurden. Salpeter (9.) wurde in fast jeder Siedlung des Komitats, größtenteils aus den in Fertőzug/Seewinkel befindlichen Salzböden (Soda – 11.) gesiedet, und auch als Grundstoff nahm Soda somit einen bedeutenden Platz auf der Ausfuhrliste ein. Auch die auf dem zehnten Platz stehenden Eier, ein Hauptprodukt der umliegenden Bauernwirtschaften, aufgrund ihrer Zerbrechlichkeit dürften sie kaum von weiter her angeliefert worden sein; gleiches gilt angesichts ihrer schnellen Verderblichkeit für die abgehäuteten Haus- und Wildkaninchen (23.). Die auf salzhaltigen Böden gesammelte Kamille (25.) und das auf der Rohrmatten- und Besenherstellung beruhende Hausgewerbe am Rande des Waasen boten ärmeren Existenzen eine Zuverdienstmöglichkeit. Rohrmatten und Rohrdecken wurden als Verpackungsmaterial verwendet. Unter den Landwirtschaftsprodukten des Wieselburger Komitats war Heu – auf Grund seines Warenvolumens – der bedeutendste Ausfuhrartikel, auch wenn es seinem Anteil an der Gesamtausfuhr nach Niederösterreich nach nur auf Platz 28 stand. Dass die Kategorie Gartengemüse Platz 30 einnahm, weist ebenfalls auf die unverzichtbare Rolle der bäuerlichen Warenproduktion in der Region hin.

Im Folgenden wird auf Grund zeitgenössischer statistischer Angaben auch die Wirtschaftskraft der einzelnen Siedlungen dargestellt.

V.2. Unter dem Aspekt der bäuerlichen Marktteilnahme war das Heu das charakteristischste Produkt, dem Wien einen einzigartigen Absatzmarkt

sicherte. Die an das Moor angrenzenden Siedlungen hatten damals einen erheblichen Nutzen aus dem sich im südlichen Teil des Wieselburger Komitats erstreckenden Waasen. Der Bestand von insgesamt 5-6000 Pferden, den die städtischen Händler, Droschkenbesitzer und Fuhrleute sowie das dort stationierte Militär im Vormärz dort in Besitz hatten, sowie ungefähr 1500 dort gehaltene Rinder benötigten eine regelmäßige, berechenbare Versorgung. Das Heu aus dem Waasener Moor fraß das Vieh wegen des darin befindlichen vielen Riedgrases und wegen seines Säuregehalts nicht besonders gern; wegen seines verhältnismäßig hohen Nährwertes war es dennoch, insbesondere für die Pferde, ein befriedigendes Futter.

Die günstige geographische Lage ermöglichte es den Wieselburger deutschen Hörigen in den um das Moor liegenden Dörfern in erster Linie für den Markt zu produzieren, ja die Heuproduktion im Sinne eines Unternehmens zu betreiben. Die Archivuntersuchungen deuten darauf hin, dass diejenigen Dörfer, die in größerem Umfang Heu erzeugten, Hörigengemeinschaften mit wirtschaftlicher und rechtlicher Autonomie waren, die z.B. bei Lieferungen an das Militär als selbständige juristische Personen auftraten: sie schlossen Pacht- und Lieferverträge und vereinbarten termingebundene Lieferungen.

Den aus der Zeit der Napoleonischen Kriege erhalten gebliebenen Angaben zufolge schlossen Sankt Peter, Sankt Johann und Wüstensommerein in Tonnen umgerechnet Verträge für die Lieferung von 1232 t (22.000 q) Heu im Jahre 1807, Andau und Valla/Wallern für 336 t (6000 q) Heu. Andau schloss im Jahre 1807 einen Kontrakt über 448 t (8000 q) Heu, Sankt Peter und Wüstensommerein 1808 über 504 t (9000 q) und Sankt Johann, Sankt Peter, /Wüstensommerein und Wallern über 1120 t (20.000 q). Unter den damaligen Umständen muss der Transport dieser gewaltigen Mengen nach Wien mit Hilfe von Fuhrwerken bereits an sich als eine außerordentliche Leistung bewertet werden. Rechnet man auf einen Spannwagen 18 Wiener Zentner, das heißt rund eine Tonne, waren Tausende Spannwagen an diesen Lieferungen beteiligt.

Das Volumen der Heulieferungen, die in die Hauptstadt, jedoch nicht an die Armee gingen, ließ sich auf Grund der Marktprotokolle der Stadt Wien präzisieren. Aus den erhalten gebliebenen, die Marktpreise von 14 Jahren zusammenfassenden Protokollen des Heumarktes wählte ich für meine Forschungsarbeit die Jahre 1835–1836–1837 sowie 1845–1846 aus. In den am besten dokumentierten Stichjahren, nämlich 1836–1837, wurden auf dem Heumarkt 250–300 Tausend Wiener Zentner, d.h. 14–17 Tausend Tonnen umgesetzt. Setzt man das aus Ungarn nach Niederösterreich gelieferte Heu mit dem aus dem Waasen als identisch an und geht ferner davon aus, die in der Exportstatistik erscheinenden Mengen zum größten Teil schließlich auf den Wiener Märkten verkauft wurden, so wird das von den narrativen Quellen entworfene Bild bestätigt, demzufolge die Wieselburger deutschen Hörigen permanent und intensiv am Wiener Marktleben teilgenommen haben. Schätzungsweise mindestens die Hälfte des auf dem Markt verkauften Heus stammte aus Ungarn, d.h. praktisch aus dem Wieselburger Komitat. Das Volumen der den Dörfern zuzurechnenden Heulieferungen belegt, dass hier eine

über die bäuerliche Autarkie hinausweisende, bewusste Produktspezialisierung entstanden war, und zwar in Symbiose mit den Herrschaften und insbesondere mit der erzherzoglichen Herrschaft von Ungarisch-Altenburg. Die für die Allodialwirtschaft ungeeigneten Gebiete wurden von der Herrschaft verpachtet, bzw. durch die Entwässerungen wurde die Herrschaft selbst zum Motor der Ausweitung der nutzbaren Flächen und damit des Aufschwungs in der Heugewinnung. Den hier vorgenommenen Berechnungen zufolge lagen die Einnahmen, die die ungarischen Heuhändler auf dem Wiener Markt machten, selbst in den von wiederholten Dürren betroffenen 1840er Jahren zwischen mindestens 70 000 und höchstens 200 000 Gulden CM. Nimmt man auf Grund der hier vertretenen Hypothese an, dass diese Summe (nach Abzug der bisher unbekanntenen Kosten) ausschließlich in das Wieselburger Komitat floss und sich auf die Bewohner von nicht mehr als acht Siedlungen aufteilte, dann gelangten diese zu ansehnlichen Einkommen.

VI. Das Modell der agrarischen Marktorientierung im Wieselburger Komitat

Die entstehende Marktorientierung der bäuerlichen Gesellschaft des Wieselburger Komitats und die am Ende der ständischen Epoche durchgeführten Markt- und Produktionsreformen in der erzherzoglichen Herrschaft von Ungarisch-Altenburg sowie die Untersuchung ihrer Beziehungsgefüges lassen mehrere Schlüsse zu. Das Wichtigste, was nachgewiesen werden konnte, ist, dass die regionalen wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen der trennenden Willkür der politisch zustande gekommenen Grenzen viel weniger ausgeliefert waren als gemeinhin angenommen, sowohl im geographischen wie auch im gesellschaftlichen Sinn der „Grenze“. Funktional betrachtet war das Wieselburger Komitat ein am äußeren Rand Transleithaniens gelegenes Gebiet der Region um Wien. Die die Landesgrenzen übergreifende regionale Zusammenarbeit gehörte in der späten Ständegesellschaft zur Realität des Alltags, eine Zusammenarbeit, sich auf alle Schichten der Bevölkerung erstreckte. Die bäuerliche Bevölkerung trat im Wieselburger Komitat als selbstständiger Marktteilnehmer in Erscheinung, und nutzte, sich an der Nachfrage des Wiener Marktes orientierend, die sie umgebenden rechtlichen, wirtschaftlichen, kulturellen und natürlichen Gegebenheiten maximal aus: Als abgabepflichtige hörige Bauern und Häusler nutzte sie die ihr gewährte Handels- und Bewegungsfreiheit, erkannte die Nachfrage des österreichischen Marktes und reagierte darauf, wobei sie infolge der gemeinsamen Sprache nicht einmal Kommunikationsprobleme hatte. Heuproduktion und -handel zeugen davon, dass sich Bestandteile eines unternehmerischen Habitus auch in der untersten Schicht der Ständegesellschaft herausbilden konnten. Auf diese Weise sind im Wieselburger Komitat bereits zu Beginn des 19. Jahrhunderts Tendenzen einer Marktorientierung im bäuerlichen Umfeld zu erkennen. Auch quantitativ konnte die Bedeutung der Wiesenwirtschaft in diesem Prozess nachgewiesen werden: Mit den im Laufe der Zeit wachsenden Wiesenflächen hängen das Wachstum der Bevölkerung mit Häusler-Status und ganz allgemein auch der Bevölkerungszuwachs der einzelnen Siedlungen zusammen.

Die Untersuchung weist weiterhin nach, dass innerhalb der verschiedenen Formen, in denen sich die regionalen Kontaktaufnahmen niederschlugen (Wege/Straßen, Reisepass, Handel, Lieferungen, Märkte), diejenigen mit informellen Merkmalen eine beträchtliche Rolle spielten, auch wenn sie wegen ihrer Spezifika aus den Quellen nur sehr schwer rekonstruiert werden können.

Die Einhaltung der sich auf den Fuhrbetrieb beziehenden detaillierten Regelungen kann nicht mit Quellen belegt werden. In der täglichen Praxis scheint die informelle Form des Grenzverkehrs zu überwiegen. Im Grenzverkehr der Region waren regelwidrige, nur mit einem von der Herrschaft ausgestellten Reisepass vorgenommene Grenzübertritte wohl allgemein, und auch das völlige Fehlen des Reisepasses kann als ähnlich wahrscheinlich angenommen werden. Statt der vom Staat verlangten formalen Sicherheit des Reisepasses waren auf lokaler Ebene informelle, auf dem Sich-Kennen basierende Garantien ausreichend. Die sich mit ihrem Grund und Boden und mit ihrem Grundherrn verbunden fühlende untertänige Bevölkerung kehrte auch ohne Registrierung in ihren Wohnort zurück. Obwohl die Arbeitsweise der zum Komitat gehörenden Grenzübergänge ihren Details nicht bekannt ist, boten doch sogar die gesetzlichen Vorschriften die Möglichkeit zu regional-spezifischen Regelungen.

Nicht weniger wichtig ist, dass Komitat und Gut als diejenigen, die die Herrschaft über die untertänige Bevölkerung ausübten, die über die Landwirtschaft hinausgehenden wirtschaftlichen Aktivitäten des Bauerntums nicht behinderten, sondern im Gegenteil die Marktsphäre hineinreichende Tätigkeit als etwas betrachteten, das zur Erfüllung der urbarialen Verpflichtungen beitrug und die dem Gemeinwohl diente.

Die Triebfedern der Reformen auf der zum Mustergut ausgebauten erzherzoglichen Herrschaft von Ungarisch-Altenburg unterschieden sich nicht von dem bisher Beschriebenen. Allerdings verfügte die Herrschaft sowohl hinsichtlich der Menge des mobilisierbaren Kapitals als auch hinsichtlich ihrer ständischen Stellung über Ressourcen, die mit denen der übrigen Marktteilnehmer nicht vergleichbar sind. Im Wieselburger Komitat waren allein die erzherzogliche Herrschaft zu Ungarisch-Altenburg und die Esterházy-Herrschaft in der Lage, als dem Komitat fast gleichrangige Machtfaktoren aufzutreten und als autonome wirtschaftliche Systeme durch ihre Kapitalkraft als Auftraggeber und Realisator verschiedenster Großinvestitionen (z.B. Entwässerungsmaßnahmen) zu fungieren.

Der außerordentlich begabte Österreicher Anton Wittmann – nach seiner Nobilitierung im Jahre 1825, mit ungarischem Adelsnamen denglazi Wittmann Antal (Anton Wittmann zu Dengláz), ist ein Musterbeispiel für die von Max Weber als Weichensteller bezeichneten Persönlichkeiten. Die umfassenden Reformen, die den Aufschwung der Herrschaft in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ermöglichten, sind praktisch ausschließlich seiner vorausschauenden Denkweise zu verdanken. Dank der von Wittmann in den 1810–1820er Jahren während der Wirtschaftskrise begonnenen und durchgeführten Reformen konnte die Herrschaft, die außer ihrer geographischen Lage nicht über besonders günstige Standortfaktoren verfügte,

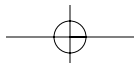
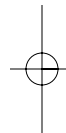
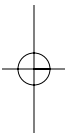
bereits inmitten ständischer Verhältnisse die Umstellung auf marktbasierende Bewirtschaftung vollziehen. Der durch den Fideikommiss gewährte Rechtsschutz diente hier nicht als Schutzschild gegenüber Kreditoren, sondern wurde auch dazu genutzt, den Bestand der erreichten Ergebnisse in einem einheitlichen Gesamtrahmen zu sichern. Wittmann strebte stets eine Übereinstimmung von Theorie und Praxis an. Daneben war er der Auffassung, dass bei den Investitionen nur beim ersten Schritt äußere Ressourcen in Anspruch genommen werden dürften und die Kosten weiterer Schritte dann aus den begonnenen, nunmehr Einnahmen generierenden Umgestaltungen gedeckt werden müssten. Die Funktionsfähigkeit dieses Prinzips bewies er an mehreren großangelegten Projekten der Herrschaft, so der Wiesenbewässerung, der Reform der Schafzucht, der Wechselwirtschaft (Renovationswirtschaft) mit ihrem Beitrag zur Bodenverbesserung, und auch die Höhere Landwirtschaftliche Lehranstalt, die das gewachsene Wissen der Gutsbeamten als Kapital nutzte, fügte sich in diese Logik ein.

Auch die Rolle des Komitats in diesem Umwandlungsprozess zu charakterisieren ist interessant. Das allein auf Steuereinnahmen aufbauende herrschaftliche System des Komitats war den autonom herrschaftlichen und eine wirtschaftliche Einheit bildenden zwei großen Gutswirtschaften ausgeliefert. Über die in den Hauptversammlungen des Komitats auftretenden voneinander abweichenden ständischen Interessen hinaus ist es zum Teil auch diesem finanziellen Ausgeliefertsein zu verdanken, dass die Komitatsorganisation als wichtigste Einheit der Verwaltung die anfallenden Angelegenheiten im Allgemeinen mit wenig Effizienz betreute (z.B. im Umgang mit Beschwerden der Dörfer, bei der Eintreibung von Steuerrückständen, der Leitung von Entwässerungsarbeiten, der Verbesserung des Straßenzustands, der Vollstreckung von Befehlen höherer Instanzen). Dennoch war die Arbeit der Komitatsverwaltung in allen untersuchten Fällen von ständischer Ehre und juristischer Fachkenntnis im Weberschen Sinne geprägt. Fehlte sie, so hatte das die Hinausdrängung der betreffenden adeligen Beamten aus dem öffentlichen Leben des Komitats zur Folge. Professionalität im ständisch-rechtlichen Sinn ist auch im Umgang mit Konflikten zwischen Komitat und steuerzahlender Gesellschaft festzustellen: man achtete in diesen Fällen, in denen das Komitat als Schiedsrichter auftrat, in höchstem Maße darauf niemanden an seine ständischen Rechte schmälern. Ergänzend ist hinzuzufügen, dass das Komitat in Notlagen als patriarchalische Behörde auftrat, was bei der Getreideunterstützung und bei Steuererlässen greifbar wurde.

*

Das oben Ausgeführte zusammenfassend ist festzustellen, dass sich die ständischen Strukturrahmen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts bei der Lösung der im Alltagsleben sichtbar werdenden Probleme zunehmend als zu eng erwiesen. Alle Kapitel der vorliegenden Arbeit spiegeln im Endergebnis wider, dass die gesetzliche Regelung den realen Herausforderungen immer hinterherhinkten – wenn sie sie überhaupt aufgriffen. Die zeitgenössische Denkweise hielt die Lösung von Herausforderungen und Konflikten am

weitgehendsten unter den bestehenden rechtlichen und herrschaftlichen Rahmenbedingungen für vorstellbar, auch wenn sie Tag für Tag an deren Grenzen stieß. Die Erosion der Welt ständischer Partikularitäten, das Erscheinen des modernen Staates mit seinen regelnden und aufsichtsführenden Funktionen und deren Ausweitung waren notwendig, um in mehr als einem Fall seit Jahrhunderten anstehende Probleme endlich zu lösen. Die Kapitel der vorliegenden Arbeit gewähren einen Einblick in die Übergangsperiode, als die neue, durch einen immer größeren Einfluss des Staates und des Marktes geprägte Zeit bereits nahte, die die ständische Welt ablöste, ihr Pulsieren jedoch die alten Rahmen noch nicht gesprengt hatte. Bei den Lösungsversuchen für Probleme, die unter den bestehenden gesetzlichen Rahmenbedingungen immer schwerer zu bewältigen waren, wurden vielfach Rechtsdeutungen vorgenommen, die von der gegebenen Situation ausgingen, von der anderen Seite deswegen jedoch als einseitig begriffen wurden und daher nicht zum Konsens führten. In ihrer Gesamtheit demonstrieren sie, dass die systemeigenen Rahmen zu einer befriedigenden Lösung der wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und ökologischen Probleme nicht mehr im Stande waren. Die einzige Ausnahme hiervon bildeten die Guts herrschaften, die, wo ihre Rahmen zugleich mit wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Rahmen zusammenfielen, am ehesten fähig waren, auf Veränderungen der Außenwelt wirksam zu reagieren, ob es nun um die Trockenlegung von Mooren oder die Veränderung der Wirtschaftskonjunktur ging.

MUTATÓK

Személynévmutató

- Achilles, Walter 122
 Acsády Ignác 71, 203
 III. Ágost lengyel király 86
 Albert Kázmér szász-tescheni herceg
 55, 90, 119, 141, 147–148, 165, 588,
 591, 618
 Albrecht Ferenc (id. és ifj.) szentpéteri
 tanítók 339, 355
 Albrecht főherceg 296, 462
 II. András király 576
 III. András király 601
 Anna királyné 589
 Apponyi György gróf 393
 Asbóth főhadnagy 256
- Baán Kálmán 61
 Bach Fábián esküdt 323, 628
 Bácskai Vera 66, 203, 236, 443, 446, 461
 Bakács István 87
 Balásházy János 204, 208–211
 H. Balázs Éva 207
 Balázs Kovács Sándor 331
 Balázs Péter 22, 52–53, 280
 Ballreisz András jobbágy (Gálos) 491
 Balsay László 153, 159, 161, 200
 Baltzarek, Franz 32, 35–36, 45–46
 Bán Péter 62
 Bárándy János 295, 307–308, 320
 Bárány Ferenc uradalmi tisztartó
 (Szolnok) 542
 Barcza Sámuel uradalmi tisztartó
 (Szentmiklós) 334
 Barczay esküdt 366
 Bariska István 16
- Baross Károly 61
 Barsi József 329, 555
 Barta János, ifj. 110, 116, 119, 290, 292
 Baryli, Andreas 33, 38, 49, 455
 Batthányi [sic!] Fülöp 625
 Batthyány Antal gróf 63, 590, 594
 Batthyány Antalné, gr. özv. 332
 Bauer Mátyás gátai lakos 422–423
 Becher, Siegfried 452, 454, 456, 458, 487
 Bechtold György császárkőbányai
 lakos 391
 Bél Mátyás 19, 62, 329
 Belitzky János 38, 50, 52, 56, 379, 451,
 455, 464
 Benda Gyula 17, 51, 257, 294, 301, 303,
 308–309, 319–320, 468–469
 Benda Kálmán 251–252, 331, 360, 591
 Bender báró (Lajtafalu) 585, 594, 615
 Benisch gazda (Nezsider) 261
 Berger Terézia postamesterné
 (Pozsony) 438
 Bernhard János számvevő
 (Bruck-Újfalu) 59
 Berzeviczy Gergely 205, 207, 209, 220
 Berzsenyi Dániel 138
 Beszédes József mérnök 166, 178,
 181–188
 Bethlen Gábor 601, 618
 Billesz György jobbágy (Valla) 252
 Binder Mátyás személyfuvarozó
 (Moson) 250
 Bintzei Mátyás jobbágy (Valla) 252
 Bittó István aljegyző 265
 Bittó József esküdt 246

- Blaskovits Tamás jobbágy (Újfalu) 426
 Bobics Károly vízmérnök 155, 192, 200
 Boboth Károly földmérő 168, 171, 192, 197
 Boczenhard János fogadóberlő
 (Bruck-Újfalu) 275
 Bocskai István 601
 Bogdány József táblabíró 542
 Bohnenstingl Márton jobbágy
 (Szentpéter) 492
 Boross Marietta 330
 Borsa Károly 90, 127, 147
 Bottló Béla 66, 69–70, 203
 Bouquoui, császári tábornok 601
 Bowman, Benjamin 411, 417
 Böhm József tisztartó
 (Boldogasszony) 394
 Brasch, Matthias 16
 Braun báró (Joslowitz) 90
 Breiner gróf 618
 Bren, Josef 71
 Brettl, Herbert 16, 61, 113, 115, 134–135,
 139–143, 146–147, 291
 Brousseau francia tiszt, mérnök
 161–162, 418, 467
 Brown, O. James 311
 Bruckmüller, Ernst 30–39, 291, 417,
 451, 460
 Bruckner Pál jobbágy (Köpcsény) 429
 Brunner Erzsébet ágyas (Tétény) 397
 Brunner, Otto 16
 Brusatti, Alois 288
 Burger, Johann 87–88, 90, 115–116, 118,
 124–131, 133, 135–136, 141–142, 144,
 187, 190–191, 462
 Buzás, Josef 73, 536
 Bůžek, Václav 409
 Bükessy család 63, 590
- C. W. 87, 119
 Carl Ferdinand főherceg 116
 Castres francia tiszt, mérnök 137
 Cerman, Markus 30–32, 42–44, 311
 Champagne francia külügyminiszter 591
 Chernel Viktor, ifj. 154
 Christelbauer, Josef 269, 370, 386, 411,
 423–424
 Conrad, Paul Ludwig von 468
- Costein, Johann 582, 588
 Czeike, Felix 479
 Czoernig, Karl von 71, 330, 576
- Csanády István 87, 113, 127, 133–134
 Csaplovics, Johann von 51, 117, 162,
 319–320, 439, 476, 573
 Csapodi, Csaba 452
 Csatkai Endre 275
 Csepcsányi Gábor megyei főügyész
 268–273, 277, 280
 Csité András 85
 Csizmadea Antal halász (Oslí) 192
 Csoma Zsigmond 463
 Csonka Károly vasúti pályabiztos 284
- Dann, Otto 28
 Dányi Dezső 53, 67, 418, 464, 484
 Dávid Lászlóné 87
 Dávid Zoltán 67, 289, 304–306
 Davout marsall 617
 Deák Ernő 72
 Deák Eszter 91
 Deák Ferenc 27
 Deininger Imre 479
 Demian, I. A. 50
 Deyon, Pierre 43
 Dingelmaier, Christian 73
 Dittrich peregrinus, segédtanító 355
 Ditz, Henrik 51, 104, 118, 127, 130–131,
 133, 139, 151, 198–199, 289
 Dobrovich, Johann 71
 Dóka Klára 159–160, 163, 166, 193
 Dominkovits Péter 16, 23, 61–63, 87, 129,
 252, 269, 289
 Dostaiczill Márton dohánycsempész 429
 Drescher, Reinhold 16
 Drinóczy György 158–161, 163, 192, 319,
 326, 463, 465–466, 470, 473
 Duby, Georges 23
 Duhamelle, Christophe 409
- Ébner János segédtanító
 (Németjársfalú) 339
 Ébner Lajos segédtanító (Rajka) 339
 Eckhart Ferenc 46, 56, 455, 457
 Ehrenreiter, Georg 260

- Elsner, Johann Gottfried 113, 118
Endrei Walter 35, 54–58, 60, 119, 452,
456–457
Eperjessy Géza 34, 47–48
Erdei Aranka 66, 203
Erdei Ferenc 17
Erdélyi János 36, 59, 87, 115, 148,
341, 457
Ernst, August 16, 62–63, 86–87, 134, 267,
293, 321
Érszegi Géza 251–252, 591
Esterházy Kázmér gróf 590, 593, 599
Esterházy Miklós herceg 34, 54, 165,
168–169, 171–172, 177, 180–181,
195, 373
Esterházy Pál herceg 625, 638–641
Esterházyak (gróf) 47, 62, 575
Esterházyak (herceg) 47, 54, 61–62, 159,
162, 176, 369, 373
- Fallenbüchl Zoltán 409
Feigl, Helmuth 288
Fekete László 41
Felhő Ibolya 290, 383
Felkai Gábor 15
Fényes Elek 64, 199, 204–206, 209–210,
289, 301, 307–308, 354, 397, 439, 451,
465, 469–473, 479
Ferdinánd főherceg 589
I. Ferdinánd 269
V. Ferdinánd 116, 193, 254, 273, 281–283,
336, 423, 429–432
I. Ferenc 148, 165, 195, 337, 436
Fessler Ignác 588, 608–609, 618
Fiedler, Karl 573
Fischer József polgár (Bruck an der
Leitha) 278
Fónagy Zoltán 53, 87, 293, 295–296,
451–452, 454, 464
Frank Márton ügyvéd 278
Freudenberger, Hermann 34, 44
Fritz, Johann hercegi erdőmester 587
Fröhlich István nemesvölgyi lakos 429
Fuchs Antal József csavargó 397
Fülöp Éva 62
Für Lajos 90, 315
Fürst, Karl 468
- Gaál Jenő 207, 220
Galgóczy Károly 50, 62, 85, 87, 89–91,
100, 117, 120, 126–127, 130–131, 139,
144, 148, 150, 189, 289, 303, 307, 308,
314–315, 317, 320, 361, 444, 464,
468–469, 473
Gall, J. plébános (Szentandrás) 330
Gancs család 63, 590
Gebbmán Magdolna ágyas (Levél)
Gigl, Alexander 417
Glogovác Vida tanító (Horvátkimle) 355
Glósz József 318, 464
Godinger Károly földmérő 542
Gold, Hugo 61
Gombocz Endre 579
Görög Demeter 144, 363
Grailich, Andreas 24, 46, 56, 62, 63, 72,
74, 137, 142, 149, 155, 165, 209–210,
230, 260–261, 291, 294, 301, 307–308,
318, 326, 329, 362–363, 439, 451,
464–467, 469–473, 573–574, 577,
608–609, 617
Greiner János plébános (Horvátkimle)
357, 471
Groner, Richard 417
Grosina, Helmut 156
Gumprecht József szőlősgazda
(Nemesvölgy) 430
Gürtler, Wolfgang 264
- Győri Róbert 28
Gyurikovits György 291, 608, 617–618
- Haberlandt, Arthur 289
Habsburgok / -család 17, 54–55, 61, 87,
293, 457
Haidinger János brucki polgár 274
Hajdu Lajos 331, 337
Hajnal István 23, 27, 317, 478
Haller János 16, 71
Halmai János 579
Halupa Lajos 153, 159, 161, 200
Handverk Károly vámbérlő 371–372
Hannibal József 199, 319, 471
Hardy István főszolgabíró 280, 323, 357,
432, 634
Harrach Ferenc Ernő gróf 59, 366,

- Harrach János gróf 263, 314, 419
 Harrach Leonárd gróf 626
 Harrach, gróf/Harrach család 62, 72, 268–269, 278, 321, 336, 370, 411, 590, 598
 Harrach, Otto Graf 87
 Hasslinger Pál gazda (Szentjános) 476
 Haufler, Joseph Vinzenz 72
 Häusler, Wolfgang 34–36
 Hautzinger András jobbágy (Szentjános) 251
 Haydn, Joseph 406
 Hebenstreit, Wilhelm 38, 417
 Hecke, Wenzel 38, 49, 54, 71, 77, 87, 113, 115, 118, 123, 126–127, 129–131, 133, 138–143, 149, 199, 264, 287, 291, 304–305, 308–309, 315, 317–320, 375, 381, 406, 439, 445, 469–471
 Hédervári Chepan és Poth 606
 Hegedűs Antal 203
 Hegedűs Antal mérnök (Sopron vármegye) 158–159, 160–162, 167
 Hegedűs Károly főszolgabíró 366
 Hegedűs Zoltán 20, 497
 Hegyi család 63, 590
 Heidinger Ádám tanító (Rajka) 338
 Heindl, Waltraud 382
 Heinrich Leopold tanfelügyelő 357
 Heintl, Franz Ritter von 93, 468
 Helscher Gyuri szolga 426
 Hillinger, Franz 73
 Hinrichs, Ernst 28
 Hitschmann, H. Hugo 150
 Hlava András osztrák határőr 429
 Hofer Tamás 51
 Hoffmann József jobbágy (Barátfalu) 491
 Hoffmann, Robert 87
 Hokr, Leopoldine 60
 Homma, Josef Karl 72, 290
 Homolyai Rezső 203
 Honyánszky György tanító (Hegyeshalom) 354
 Horváth Gergely Krisztián 24, 260, 469, 619
 Horváth József 16
 Horváth László 137, 155–156, 159–162, 310, 318, 361, 364, 366, 368–369, 418, 464, 466–467
 Horváth Mihály 457
 Horváth Róbert 207, 220
 Horváth Zita 294
 Hörnigk, Philipp Wilhelm von 30
 Hramiczek József osztrák határőr 429
 Hug uradalmi kormányzó 470, 472
 Humpel, M. C. 483
 Huszár Éva 62
 Huszár Gál 587
 Huszty család 63, 590, 593, 613
 Huszty János 618
 Illésházy család, gróf 63, 590, 606
 Illovy család 63, 590, 595
 Iváncsics Nándor 473
 Iványf Ede 115
 Izdenczy József 204, 207, 224–228, 230–235, 237–238
 Jablonczy Károly főügyész 192
 Jäck, Heinrich Joachim 370, 417, 479
 Jankó Ferenc 28
 Jankovics Antal főügyész 266, 271, 274, 278–279
 Jeddy Péter 154
 József főherceg 22
 II. József 46, 61, 86, 117, 304–305, 331, 409, 412, 452, 455, 591
 Kacs Kovics Lajos 91
 Kajdáczy Ferenc főjegyző 192
 Kállay István 87, 100, 140–141, 261, 314, 316, 440, 466
 Kálóczy Miklós aljegyző 270
 Kalt, Peter uradalmi építész 587
 Kanyar József 331
 Kanyó Mihály uradalmi földmérő 168, 191, 542
 Kaposi Zoltán 85
 Karlbrunner gazdász 127
 Károly főherceg / Erzherzog Carl 22, 62, 86–87, 89–90, 116, 148, 150, 165, 172, 178–179, 188, 192, 196, 584
 III. Károly 31, 204, 247, 270, 451
 Károlyi Zoltán 113, 154–155, 157, 197, 199–200
 Kautz Gyula 29, 417, 453–454

- Keisz János jobbágy (Valla)
 Kenyeres István 46, 87, 479
 Kerekes Sámuel 144, 363
 Kertinger Mihály tanító (Magyaróvár)
 355
 Ketskés földmérő 366
 Kettinger Gyula 87
 Kettinger István bíró (Mecsér) 380
 Kimley család 63, 590
 Király György 159, 171
 Kirschbauer György napszámos
 (Szentpéter) 397
 Kis András plébános (Zurány) 618
 Kis Gáspár csavargó (Karcsa) 397
 Kis József 153–156, 159–161, 319–320,
 466–467
 Kiss József 316, 475–476, 488
 Kiszeli Lajos 62, 322
 Kleborn, Franz von ügysegéd 587
 Klein Ábrahám 385
 Kleiner, Rudolf 16
 Klenner, Franz Wilhelm 407, 409–411,
 413–416, 420, 425
 Kleyle Károly/ Karl Kleyle 139, 140, 165
 Klier, Karl M. 330
 Klose, Carl Josef 268
 Knittler, Herbert 288, 477
 Kochvalter Mátyás 389
 Kogutowicz Károly 154–155, 189
 Kohl, J. G. 36, 73, 137, 153–154, 320, 329,
 382, 391, 406, 426, 466, 469, 472
 Kohlmann, Mathias 16
 Kohlrecker Mátyás napszámos
 (Szentpéter) 397
 Kohn Löbl kereskedő 397
 Koll, Malachias 155, 466, 470
 Kolosváry János esküdt 638
 Kolosváry Péter tisztartó (Dénesfa)
 473–475
 Komjáthy Ferenc 153, 159, 161, 200
 Komlos, John 46–47, 452, 455–456, 460,
 462, 464, 494
 Komlosy, Andrea 409
 Kopetz, W. Gustav 390, 407–408
 Kopp Pál fuvaros (Hegyeshalom) 421
 Koppány Tibor 129
 Koppi István jobbágy (Valla) 252
 Korabinsky, Johann Mathias 54–55, 57,
 73–74, 152, 320, 379, 439, 446, 455, 465
 Korizmics László 126
 Korláth FABIÁN csempész (Parndorf) 428
 Korlath, Veit (Skodler, Vida) jobbágy
 (Újfalu) 432
 Kósa László 17–18
 Kosch, David 116
 Kossert, Andreas 409
 Kossuth Lajos 27, 53, 91, 151
 Kotsinger József kovács, baromorvos
 (Szentpéter) 320
 Kovachich Márton György 608, 617
 Köbli József 40
 Kögl Georg jobbágy (Szentjános) 476
 Kögl János Szeverin 73, 330, 473
 Kögl Mária (Szentpéter) 260
 Kögl Matthias jobbágy (Szentjános) 476
 Kölcsey Ferenc 148–150
 Köttinger Mátyás szabómester
 (Szentjános) 491
 Kövér Fidél József 113, 160, 479
 Krapf, Franz Philipp 407–409, 412,
 415–416, 419, 452
 Kreminger György jobbágy (Gáta) 422
 Krickel, Adalbert Joseph 260, 364
 Kriedte, Peter 35, 42–43
 Krieger birodalmi vízmérnök 163
 Krieger Mátyás jobbágy
 (Szentpéter) 492
 Króner János főszolgabíró 192, 194, 197
 Króner Lajos alispán 393, 475, 619
 Kropf, Rudolf 293–294
 Krupits Ferenc jobbágy (Újfalu) 432
 Kulcsár Imre 16
 Kulcsár Krisztina 87
 Kuprits FABIÁN jobbágy (Gáta) 422
 Kuzmits Ferenc segédtanító
 (Köpcsény) 339
 Kuzmits Mátyás tanító (Körtvélyes) 339
 Laáb / Láb család 63, 590
 Laáb Gáspár földmérő 157
 Ladics György katonaszökevény
 (Boldogasszony) 392
 II. Lajos király 589, 593
 Lang János jobbágy (Szentjános) 492

- Láng Lajos 452–453
 Lassú István 91
 Lengyel Alfréd 61
 Levi, Giovanni 18
 Libics (Libits) Károly uradalmi igazgató
 191, 366, 374, 544
 Libsitz uradalmi igazgató 140
 Liebbald, Julius 148
 Liechtenstern, Max Joseph 307–309
 Link, Theodor 307–309
 II. Lipót 86
 List, Friedrich 101
 Litschauer József polgár (Bruck an der
 Leitha) 274
 Litschauer Mátyás kocsmáros
 (Moson) 398
 Lotharingiai Ferenc István
 (Ferenc császár) 85–86, 119
 Lukács Károly 467
 Lukinich György tisztartó
 (Boldogasszony) 374
 Luttenberger István tanító
 (Szentjános) 339
 Luttenberger Mihály segédtanító
 (Szentjános) 339
- Magda Pál 307–308, 320, 451, 465,
 469–473, 479
 Mager, Wolfgang 41–42
 Major Pál 16, 61, 67, 69, 85, 118, 131, 138,
 155, 157, 189, 199, 293, 303, 328,
 471, 479
 Mályusz Elemér 30
 Manherz Károly 16, 71, 330
 Mária királyné II Lajos özvegye 593
 Mária Krisztina főhercegnő 86, 585, 597,
 610, 618
 Mária Terézia 85–86, 163, 205, 268, 287,
 290–291, 293, 302, 331, 452, 591, 618
 Markl János szőlősgazda
 (Nemesvölgy) 430
 Markovics Fábrián kocsis (Gáta) 423
 Marullaz francia tábornok 617
 Mathis, Franz 35, 44, 47
 Matis, Herbert 34, 36, 46, 59
 Mátyás király 312
 Medick, Hans 35, 42–43, 45
- Meiszner Ernő 200
 Meixner János csempész (Zurány) 428
 Melville, Ralph 85
 Mendels, Franklin 40–43
 Mérei Gyula 50, 52–53, 55–57, 59–60, 87,
 418, 457, 460, 464
 Mérey Sándor somogyi főispán 367
 Mergatz uradalmi ügyészi adjunktus
 (Barátfalu) 213
 Mészáros Ferenc főszolgabíró 197, 335,
 343, 348, 355, 479, 542
 Mészáros Imre pandúr 353
 Mészáros István 331, 346
 Metternich, Clemens Wenzel 591
 Mezey Ferencz szolgabíró 638
 Michl, Joseph plébános (Szolnok) 578
 Miesl / Mieszl Ferenc esküdt, szolgabíró
 280, 482, 634
 Mihály Ferenc 290
 Mikola Tamás jobbágy (Újfalu) 447
 Mikoletzky, Hanns Leo 87, 119
 Mikula János jobbágy (Újfalu) 428
 Mikula Simon szolga (Újfalu) 426
 Miletits Jakab jobbágy (Lajtafalu) 428
 Mitánkovics János jobbágy (Agyagos)
 192, 467
 Mitterauer, Michael 311
 Mky 149–151
 Modrovich család 63, 590, 595
 Modrovich Károly al-/ főszolgabíró 327,
 334, 349, 366
 Modrovits lásd *Modrovich család*
 Mohl Adolf 71
 Mollik, Franz kanonok 578
 Molnár István esküdt 21, 216, 354, 356
 Molnár János 352
 Molnár Leopold / Lipót főszolgabíró
 271, 323, 628, 638
 Molnár Zsigmond szolgabíró 643
 Molner József jobbágy (Szentjános) 246
 Moser György jobbágy (Szolnok) 376
 Mosser, Alois 33, 41–43
 Müller József csavargó (Troppau) 404
 Mülnér János jobbágy (Valla) 252
- Nagy család 63, 590
 Nagy Frigyes (császár) 165

- Nagy Frigyes (gazdász) 87, 90
 Nagy István (történész) 87, 293
 Nagy István esküdt / főszolgabíró 198, 337, 355
 Nagy István másodalispán 394
 Nagy István nemes (Arak) 325
 Nagy István földmérő (Sopron vm) 155, 160, 162, 166, 168
 Nagy Károly (császár) 581
 Nagy Lajos 61, 66, 236, 289–298, 299, 300, 312, 443, 461
 Nagyajtay Antal esküdt 643
 Napóleon 17, 20, 29, 48, 50–51, 64, 87, 113, 117, 156, 159, 253, 269, 314, 368–369, 384, 453, 480, 591
 Naszvady család 63, 590
 Naszvady Károly szolgabíró 353
 Németszeghy István alispán 148, 246
 Neuberger, Johann 16
 Nitsch, Mathes /Mátyás 16, 19, 287, 425
- Nyitra-Zerдахely Lőrinc 203, 253, 257
- Obele Mihály polgár (Magyaróvár) 475
 Obermayer Mátyás pozsonyváraljai lakos 431
 Ogilvie, Sheilagh C. 42–44
 Orosz István 110, 116, 289, 478
 Otruba, Gustav 288, 452
 Ottenthal, Philipp Otto von 49, 407–408
 Ottokár cseh király 601
- p**y 123
 Pabst, Henrik Wilhelm 118–119, 139, 199
 Paládi-Kovács Attila 479
 Pálffy Ilona 52, 203
 Palotay Ferenc, ifj. 434
 Papsy László 199
 Pardoe, Julia 434–435, 437
 Paul, Hans 328
 Pauly őrnagy igazgató (mosoni manufaktúra) 57
 Péch Béla 166
 Peck Tamás jobbágy (Gálos)
 Perekey Miklós (Csúny) 129
 Perényi János királyi biztos 163
 Perschy, Jakob Michael 479
- Pezzl, Johann 463, 468
 Pferneter József jobbágy (Szolnok) 376
 Pierenkemper, Toni 28
 Pintér János 90
 Plechschmied György üzemvezető (mosoni manufaktúra) 57
 Polány István 71
 Polányi Károly 494
 Poltz Mihály asztalos legény (Rajka) 391
 Ponenstingl Math jobbágy (Szentjános) 476
 Posch, Fritz 110
 Pozsgai Péter 443
 Pranter József patikus (Magyaróvár) 579
 Pretlau tábornok 618
 Pribram, Alfred Francis 483
 Prickler, Harald 16–17, 54, 61–62, 75, 85, 118, 145, 466
 Prunner Márton jobbágy (Szolnok) 376
 Puthon János (Sasvár) 60
 Pübl gazda (Nezsider) 261
- Raffelsperger, Franz 382, 434
 Raibach Gáspár jobbágy (Újfalu) 432
 Rákóczi Tibor 22, 395
 Rapp Antal jobbágy (Újfalu) 432
 Rasztovics Mihály jegyző (Mecsér) 380
 Redl Fülöp táblabíró 379
 Redl Mátyás jobbágy (Nemesvölgy) 428
 Reiter János jobbágy (Szentjános) 492
 Rengisch János jobbágy (Szentjános) 251
 Ress Imre 71
 Révész, Sándor 87
 Richter, Wilhelm 162, 305, 320, 434, 465–466
 Riehl, Heinrich Wilhelm 27, 71, 354, 406
 Rikl János haszonbérő (Gálos, Zurány) 630
 Ringbauer József vámbérő (Köpcsény) 372
 Rittsteuer, Josef 252
 Rodiczky Jenő 16, 87–88, 117–120, 464
 Roth Sándor 154, 199
 Rozenits Antal segédtanító (Horvátkimle) 355
 Ruitek Terézia koldus 393

- S – ny. 303
- Sandgruber, Roman 31, 33–35, 38, 44–46, 51, 60, 364, 417, 456
- Sándor család 63, 590
- Sándor Pál 289, 291, 294, 302
- Sartori, Franz 148
- Sáry Frigyes 192, 467
- Sáry István 16, 279–180, 284, 370
- Saurer, Edith 382, 425
- Savoyai Jenő herceg 86
- Sax Zakariás 159
- Schafarzik Ferenc 361
- Schams, Franz 22, 364
- Schlumbohm, Jürgen 35, 41–43
- Schmidl, Adolf 87, 250, 362, 364, 368, 382, 386, 412, 434–435, 471, 477
- Schmidt, Leopold 330
- Schober János szekeres katona 251
- Schott József, levéltárnok 168, 270
- Schreibtafel 85, 87, 100, 114, 116, 147, 315
- Schreier Mihály jobbágy (Valla) 252
- Schröer, Karl Julius 71
- Schub Kristóf evangélikus esperes (Gálos) 331
- Schuch, Albert 47, 585
- Schumann János jobbágy (Gálos) 491
- Schuster, Karl 16
- Schwarzenberg herceg 90
- Schweiger Gergely jobbágy (Gáta) 422
- Schwicker, J. H. 319, 330
- Schwoner, Alfred 452–453
- Scitovszky János pécsi püspök 346
- Scultéti Pál Lipót megyei főügyész 585
- Sebeszta Pál 431
- Seidl, Michael 87–88, 109, 113–121, 124–127, 129–131, 133, 134–135, 141, 152–153, 159, 175–177, 179, 189–190, 463
- Sieghart, Rudolf 424–426
- Sina György báró 62, 279–281, 283–384
- Sina János báró 62
- Sina-testvérek 138–139, 149, 465
- Sittinger, Johann 63
- Skerlecz Miklós 33, 49–51, 57, 163, 181–182, 409, 419, 451–452, 464, 474–475
- Skodler, Vida lásd *Korlath, Veit*
- Skultéti / Sculteti család 63, 325, 590, 595
- Sommer Izsák pálinkafőző 397
- Soós Imre 203, 206–208, 231
- Sömer, Michael plébános (Zurány) 618
- Sötér Ágost 268
- Sötér Ferenc megyei főügyész, főjegyző 542, 545
- Spies Mihály iskolai felügyelő 351
- Spilenberg Pál 207, 462
- Steidl, Annamarie 31, 36, 38
- Steinbach, Peter 28
- Stelik Ferenc (másod-) alispán 192, 326
- Stocz, Johann Leopold 159, 307–308, 466, 469–472
- Stomfai Jakab 269
- Stommel, Elisabeth 257
- Stommel, Henry 257
- Stone, Lawrence 15
- Stregerits György jobbágy (Parndorf) 260
- Ströger Mártony jobbágy (Nemesvölgy) 427
- Struck, Bernhard 409
- Suppan, Wolfgang 330
- Suppanz, Gerda 38
- Süle Imre 456
- Svátek, František 409
- Szabad György 85, 146
- Szabó István 20, 65
- Szabó Pál 28
- Szakál János 328
- Szalacsy Lajos 200
- Szalay János biztos, szolgabíró 213, 217, 345, 351, 489
- Szalay József főszolgabíró, helyettes első alispán 192, 273, 428, 542
- Szále János helyettes másodalispán 542
- Szamatz ácsmester (Féltorony) 256
- Szapári József gróf 599
- Szapáry család gróf 63, 335, 590
- Szapáry Mihály gróf 245–246
- Széchenyi István gróf 22, 62, 104, 193
- Széchenyiek 156
- Szédel József segédtanító (Magyaróvár) 355

- Szekendi Ferenc 152, 155–156, 159, 161, 163, 165, 171, 175, 179, 181, 185, 188, 190, 193,
 Szekfű Gyula 384, 389, 454–455
 Szepesházy Károly 466, 479
 Szigethy Miklós csavargó 397
 Szijártó István 204–205
 Szinnyi József 588
 Szirányi Péter 289, 301–302, 310
 Szlanits Mátyás jobbágy (Gáta) 422–423
 Szontagh Jenő 328
 Szöllősy Pál főszolgabíró 481
 Sztachovics Remig 61, 330, 473, 476
 Szüts Tibor 469
- Tagányi Károly 69, 203, 310–311
 Takátsy Ignác uradalmi ügyész 263
 Tautz József csempész
 (Boldogasszony) 428
 Teschenberg család 63, 590, 595
 Th. 147
 Th. E. 204–205
 Thaer, Albrecht 110, 116
 Theiler József zsellér (Szentjános) 492
 Thiele, J. C. v. 451, 466, 469–473, 479
 Thirring Gusztáv 64–67, 77, 154, 364
 Thirring Károly 317
 Thullner István 16
 Tilcsik György 463
 Tímár Lajos 87
 Tirán András szolga (Újfalva) 447
 Tobler, Felix 62, 71, 87, 140, 144–145, 289–290, 319, 470, 472
 Tólnai György 40–41
 Tomassevics Károly tanító 357
 Torkos Mihály alispán / királyi biztos 194, 282, 366
 Tóth Árpád 265, 582
 Tóth István György 328
 Tóth Tibor 85, 316, 454
 Tóth Zoltán 18, 21, 47
 F. Tóth Zsuzsa 445
 Tömböly János 203
 Török János 89
 Trauttmannsdorf olmützi érsek 90
 Tsida Mihály jobbágy (Valla) 252
 Tullner István csempész (Levél) 428
- Turba, Gustav 87
 Turnbull, Peter Even 426
 Udvardy József írnokjelölt 352
 Ugróczy, Michael von 152, 156–157, 159, 174, 466–467, 469, 472, 479, 483, 577
 Újházy János 200
 Umatum András jobbágy
 (Szentjános) 492
 Ungár László 104
 Unger György jobbágy (Valla) 252
- V. S. R. 90, 116
 Varga Imre 90, 127, 147
 Varga István 244
 Varga János 22, 290, 294, 301, 315
 Vári András 40, 85, 91, 147, 150
 Vedres István szegedi főmérnök 199
 Veingart főhadnagy 544
 Veisz Márton jobbágy (Szolnok) 376
 Vendelin Mihály jobbágy (Gálos) 491
 Vendelin Pál jobbágy (Gálos) 491
 Venesz József jobbágy (Szentjános) 492
 Venesz Lőrincz jobbágy (Szolnok) 376
 Viczay család, gróf 63, 590, 607, 626
 Vimmer Márton, vámbérlő 367, 371–372, 375
 Vindsperger András jobbágy
 (Szolnok) 376
 Wittmann Antal lásd *Wittmann Antal*
 Volfarth József mosoni lakos 492
 von einem Reisenden 192
 Vosáhlo F. Lipót 291, 479
 Vörös Antal 17, 90, 147–148, 150, 244, 383
 Vörös Károly 17, 20, 30, 61, 87, 150, 252, 288, 371, 381
 K. Vörös Sándor 150
 Vurm György tanító (Miklósfalu) 339
- Wagner Mihály földmérő 155, 160, 162, 166, 168, 171
 Walleshausen Gyula 120, 147
 Walterskirchen család, báró 63, 590, 595
 Weber, Max 15–16, 85, 90, 266, 494, 496
 Wechtl József 59–60
 Wechtl Júlia 59–60
 Wegleitner, Alois 63, 155–156
 Weiss, Markus 204

- Weiss, P. Michael 54
 Weisz Pál fuvaros (Hegyeshalom) 419
 Weisz Péter jobbágy (Szolnok) 491
 Wellmann Imre 78, 206, 220, 294
 Weltner, Johann harmincados tisztt 427
 Wierzbicki, Peter 579
 Wilhelm, Gustav 87
 Windisch, Karl Gottlieb von 74, 148, 451, 471, 576, 581
 Winkler, Adalbert E. 63
 Wirth von, Michael Gottfried 618
 Wittmann Antal / Anton Wittmann 87–114, 116, 118–136, 139–143, 145, 147–149, 153, 155, 157, 161, 164–166, 171–181, 183–189, 191, 229, 310, 315–318, 463, 489, 494–495, 539, 541, 584, 587
 Wolf Joseph jobbágy (Szentjános)
 Wolfmuth János 431
 Wunder, Heide 17, 19
 Wurm András 385
- Zachs János jobbágy (Nemesvölgy) 427
 Zalekker Antal uradalmi levéltárnok 542
 Zang, Gert 28
- Zichy Antal főügyész 323
 Zichy család gróf 62–63, 335, 544, 590, 595, 600, 606–607, 611, 628
 Zichy Géza gróf 62
 Zichy Henrik gróf főjegyző / alispán 353, 365–366, 396, 542
 Zichy Ilona grófnő 62
 Zichy Imre gróf 62
 Zichy Károly gróf 62, 117, 172
 Zichy Mária grófnő 62
 Zichy Ottó gróf 22
 Zichy Ödön gróf 438
 Zichy Pál gróf 152
 Zichy Rudolf gróf 62
 Zichy-Ferraris Ferenc gróf 117
 Zigler hadnagy 255
 Zimmermann Károly jószágigazgató 544
 Zimmermann, Bernhard Hans 71, 73
 Zwickl Márton tanító (Szolnok) 355
 Zvikel János jobbágy (Szolnok) 376
 Zwickl Pál 328
 Zwickl, Ludwig 291
- Zsoldos Ignác 203–204, 208–214, 220, 223–225, 228, 231–235, 238, 243, 259, 283, 286, 393, 400, 546–547

Földrajzi nevek mutatója

- Abda 170, 183, 188, 364, 544
 Abst-Neusiedl 592
 Achau 484
 Acsalag 158, 194–195
 Agyagos 158, 192, 467
 Albertkázmér (Albert Kasimir) 62, 75, 90,
 100, 118, 133–134, 136, 138–139,
 141–143, 242–243, 247, 344, 347, 377,
 446, 554, 557, 581, 584–586, 589,
 592, 603
 Albertliget 106, 110, 114–115, 125,
 127–132, 145, 149, 578, 584, 600
 Albertsau lásd *Albertliget*
 Albrechtsau lásd *Albertliget*
 Alcsuth 113
 Alföld 87, 315, 475
 Alpenländer 137
 Alpok 45, 581
 Alsó-Austria lásd *Alsó-Ausztria*
 Alsó-Ausztria 17, 21, 24, 27–29, 31, 33–40,
 46–47, 50, 54, 59–61, 90, 137, 161, 223,
 267–268, 282, 288, 293, 314, 370,
 402–407, 410, 415, 418, 422–423,
 425–426, 428, 431–433, 436, 451, 455,
 457, 461–463, 465, 467–469, 484,
 487–488, 490, 493, 495, 561–567,
 570–571, 573, 592, 609
 Alsóillmic (Unter-Ilmitz) 62, 217, 242,
 292, 334–335, 342, 344–347, 354, 356,
 444, 472, 590, 604, 607
 Alsó-Ilmicz lásd *Alsóillmic*
 Altstadt 120
 Amerika (USA) 38
 Anglia 30–31, 45–46, 93, 95, 182, 587
 Angolhon lásd *Anglia*
 Apetlon lásd *Bánfalu*
 Arak (Aracken) 69, 242–243, 290, 292,
 333, 335, 344–346, 354–355, 443, 471,
 575, 590, 607, 620
 Árva vármegye 295
 Austria lásd *Ausztria*
 Ausztria 20, 27, 30, 34, 37–38, 43, 49, 50,
 52–53, 93, 113, 126, 151, 267, 282, 370,
 376, 402, 405, 409, 418, 425, 428,
 445–447, 451–452, 454–455, 460, 462,
 467, 477, 494, 561, 577, 584, 587, 598,
 601, 609, 612, 614–615
 Ausztriai Főhercegség lásd *Alsó-Ausztria*
 Bácska 104
 Bad Aussee 476
 Bágyog 194
 Bajor Királyság lásd *Bajorország*
 Bajorország 49, 151, 402
 Bakony 49, 137
 Bakonyer Wald lásd *Bakony*
 Balaton 182, 137
 Balaton-felvidék 426, 463
 Balatonfüred 182
 Balatonfűzfő 182
 Bánfalu (Apetlon) 29, 54, 62, 69, 158, 164,
 217, 241, 265, 292, 304, 306, 325, 342,
 344, 346–347, 354, 356, 421, 444, 472,
 590, 605, 638
 Bánfalva lásd *Bánfalu*
 Bánság (Temesi) 151, 205, 475, 578, 612

- Baranya vármegye 113, 311
 Barátfalu (Mönchhof) 63, 134, 164,
 212–214, 219, 236, 241, 245, 253, 256,
 265, 292, 302, 304, 306, 322, 335,
 343–344, 349, 351, 363, 443, 466, 471,
 482, 491, 578, 586, 590, 598, 626, 629
 Barátföld 117, 173, 363, 607
 Barbacs 158, 194
 Barbacsi-tó 326
 Baromház lásd *Bormász*
 Bátorkeszi 54
 Bavariai Ország lásd *Bajorország*
 Bécs 16–17, 19, 21, 27–38, 40, 45–46,
 49–50, 52–56, 59–60, 70, 86, 91, 93, 116,
 118, 129, 131, 146, 160–161, 165, 168,
 216, 237, 264, 280, 282–283, 288–289,
 319–321, 323, 330, 360, 362–366, 370,
 377, 380, 383, 385, 387, 390–393, 401,
 404, 407, 411, 417–419, 421, 423–426,
 432, 434, 436–439, 445–447, 451,
 455–456, 458, 460, 462–467, 470–473,
 475–484, 486–489, 492–495, 498,
 570–571, 575–577, 579, 583–584, 586,
 591–593, 595–599, 601, 611–612,
 614–616
 Bécsi-medence 32, 34, 36, 46, 494
 Bécsújhely (Wiener Neustadt) 35–36, 50,
 54, 129, 410, 419, 474, 477
 Bécs-Újhely lásd *Bécsújhely*
 Békés vármegye 66, 104
 Beled 158
 Bélye 86, 88–89, 91, 100, 106, 110,
 113, 147
 Beösárkány lásd *Bősárkány*
 Beő-Sárkány lásd *Bősárkány*
 Berg 369, 431
 Berlin 165
 Bestrin 113, 147
 Béts lásd *Bécs*
 Bezenye (Pallersdorf) 22, 62–63, 71, 145,
 157, 219, 236, 241, 265, 292, 302, 315,
 325, 327, 341–342, 344, 346, 354–355,
 361–362, 364, 369, 375, 379, 443, 446,
 448, 471, 583, 586, 589–590, 596,
 635, 638
 Bodensee 71
 Bodonhely 158, 194
 Boldogasszony (Frauenkirchen) 47, 57,
 61–62, 69, 242, 245, 249, 254, 261, 265,
 292, 325, 343–345, 348, 363, 373–374,
 377, 392, 394, 428, 443, 445, 466, 471,
 583, 588–590, 594, 604, 643
 Bordacs (Sachsenfeld) 106, 114–115,
 119–120, 133, 138, 145, 241, 315
 Bormász 548, 607
 Borsod vármegye 252
 Bosznia (Bosnien) 476
 Bő Sárkány, Bő-Sárkány lásd *Bősárkány*
 Börcs 156, 162, 195
 Bősárkány 153, 156–160, 164, 168–170,
 173–174, 177–180, 183, 185–186, 188,
 191, 194–195, 362–363, 369, 374, 467,
 471, 543, 545
 Bruck an der Leitha 21, 34, 53–54,
 58–60, 75, 118, 247, 250, 252, 266–284,
 338, 354, 362–363, 365–367, 369–372,
 375–377, 385, 402, 405, 410–411, 415,
 419–424, 428–429, 431, 444, 480, 496,
 579, 586–587, 598–599, 609
 Bruck an der Mur 476–477
 Bruck-Neudorf lásd *Bruck-Újfalú*
 Bruck-Újfalú 54, 59–60, 75, 241–242,
 266–271, 273, 282, 284, 444
 Bruk/Brukk lásd *Bruck an der Leitha*
 Brünn 57, 585
 Buda 22, 46, 64, 182, 362–363, 366, 370,
 377, 410, 434, 438, 476, 573, 608–609
 Budapest 43, 115
 Budics csatorna 543, 545
 Burgenland 16, 40, 54, 62, 288, 290,
 293–294, 330
 Carnuntum 591
 Casimir lásd *Albertkáz mér*
 Cinkota 591
 Czeiselhof 600
 Czikató lásd *Szőke tó*
 Czizmannsdorf
 lásd *Zitzmannsdorf-pusztá*
 Csallóköz 464
 Csanád vármegye 104, 464
 Csánig 158
 Császár Rét lásd *Császár rét*

- Császárkőbánya (Kaisersteinbruch) 47, 63, 242, 247, 290, 292, 344, 347, 361, 391, 411, 446–448, 465, 473, 574, 580, 590, 598, 600, 633
- Császárrett (Kaiserwiese) 115, 131, 143–145, 176, 189–190, 241, 544, 607
- Csáva (Stoob) 54
- cseh tartomány lásd *Csehország*
- Csehország 30, 34, 36, 39, 50, 56, 72, 85, 87, 89–91, 124, 137–138, 150–151, 409, 425, 461, 475, 561, 601
- Cseklész 54, 57
- Csikászahany 467
- Csikos-tó 153
- Csikrét 467
- Csongrád vármegye 104, 311, 464
- Csúny (Sandorf) 63, 71, 117, 129, 210, 212, 214, 219, 236, 242, 246, 290, 292–293, 333–335, 338, 340, 344–346, 354, 356, 362, 369, 379, 444, 446, 448, 471, 578, 590, 599, 626, 637
- Debrecen 410
- Délvidék 406
- Dénesfa 473
- Dengláz 91
- Deutsch-Altenburg (Németóvár) 423, 431, 591
- Dévény 281
- Dévény-Újfalu 281
- Donau lásd *Duna*
- Dör 194
- Dörfl 54
- Dráva 182
- Drávatamási 182
- Duna (Donau) 50, 61, 85, 113, 137, 155, 163, 168, 183, 185–186, 193, 218, 246–248, 257, 280, 324, 360, 379–380, 434, 443, 445, 463, 467, 472, 573, 575, 577, 579, 580–581, 595, 599
- Dunántúl 28, 33, 46–47, 129, 136, 154, 182, 200, 205–206, 287, 289–290, 295–296, 303, 331, 426, 464, 475, 573, 589, 616
- Eberhard 626
- Ebreichsdorf 34
- Eichbühl 164, 544
- Eisenburger Komitat lásd *Vas vármegye*
- Enzesfeld 90, 92
- Öttevény lásd *Öttevény*
- Erdély (Siebenbürgen) 264, 409, 412, 416, 458–459, 461, 570, 588, 596
- Észak-Amerika 93
- Esztergom vármegye 315
- Eszterháza 157, 159–161, 195, 362, 367, 406, 474, 605
- Európa 57, 451
- Farkasbrunn lásd *Farkaskút*
- Farkaskút (Farkasbrunn) 88, 90, 100, 114–115, 120, 124, 134–136, 141, 143–145, 241, 607
- Farkasvölgy lásd *Wolfsthal*
- Fehéregyháza (Donnerskirchen) 470
- Fejér vármegye 87, 315, 464
- Feketeerdő (Schwarzwald) 62, 241, 292, 315, 338, 341–342, 344, 346–347, 354–355, 447, 471, 575, 578, 582, 589, 592, 604, 621, 625
- Fekete-tenger 182
- Feketeváros (Purbach) 470
- Felső Kerítő 467
- Felső-Ausztria 30–31, 33, 39, 45, 110, 406, 461, 540, 561, 577
- Felsőillmic (Ober-Ilmitz) 63, 69, 156, 242, 290, 312, 333, 342, 344, 421, 444, 590, 607
- Felsőkimle lásd *Magyarkimle*
- Féltorony (Halbturn) 15, 62, 71, 120, 134, 136, 140–141, 241, 245, 254–256, 259–260, 265, 291–292, 302, 315, 323, 329, 343–345, 349, 362, 375, 443, 446, 470–471, 482, 578, 589, 597–598, 600, 603, 607, 609–610, 629
- Felvidék 47, 63, 105, 137, 205, 573
- Fenyves-tó 153
- Ferenc-csatorna 182
- Ferro sziget 573
- Fertő tó 27, 61, 152, 154–155, 162, 267, 329, 364, 367, 465–466, 573, 576–578, 580–581, 591, 598, 604–605, 609, 617
- Fertőboz (Holling) 156
- Fertő-csatorna 174, 176, 192

- Fertőd 192
 Fertő–Hanság medence 159, 174, 193
 Fertőrákos (Kroisbach) 465
 Fertőszéplak 156, 158
 Fertőzug (Seewinkel) 54, 71, 155, 164, 168, 194, 242–243, 254, 264, 339, 350, 466, 472, 486
 Finstagsmark lásd *Farkaskút*
 Fischamend 50, 364
 Fiume 182, 410, 426
 Flanschendorf lásd *Flanschendorf puszta*
 Flanschendorf puszta 268
 Forchtenau 410
 Főkanális lásd *Határacsatorna*
 Földsziget 177
 Fövenyes-tó 153
 Fraknó 17, 594, 638
 Franciaország 45, 93, 96, 119–120, 326, 601
 Frauenkirchen lásd *Boldogasszony*
 Friedeck 113, 147
- Gács 54–55
 Gaicz puszta 600
 Gajár (Gayring) 410
 Galícia 50, 90, 110, 112, 151, 385, 388, 425, 461–462, 487, 561, 579
 Gallicia lásd *Galícia*
 Gallizien lásd *Galícia*
 Gálos (Gols) 15, 17, 62, 74, 236, 241–242, 255, 258, 263–264, 267, 292, 304–306, 315, 331, 333–335, 343–344, 347–349, 363, 371, 377, 443, 445–446, 466, 468–471, 491, 574, 578, 586, 588–590, 592–593, 609–610, 630
 Gáta (Gattendorf) 61–62, 69, 129, 236, 242, 249, 265, 268, 292, 304, 306, 316, 322, 344–345, 349, 351, 361–363, 367, 369, 375–378, 411, 422–423, 428, 431, 444, 446, 448, 470–471, 575, 578–579, 583, 586, 587, 590, 599, 609–611, 617, 626, 629–630
 Gátha lásd *Gáta*
 Gerhaus 267
 Gesztes 146
 Gloggnitz 280
 Glognicz lásd *Gloggnitz*
- Gotschen 49, 407
 Gotsen lásd *Gotschen*
 Gottschee lásd *Gotschen*
 Gönyű 169, 174, 183, 185, 380, 577
 Grätz lásd *Graz*
 Graz 182, 372, 476–477
 Grécz lásd *Graz*
 Győr (Raab) 49, 118, 131, 157, 165, 170, 174–175, 182–183, 185, 250, 280, 362–364, 380–381, 410, 442, 446, 600
 Győr vármegye (Raaber Komitat) 46, 50, 57, 61, 63, 66, 157, 159, 163, 166–172, 174, 177–180, 182–183, 185, 187–188, 192, 194–196, 252, 305, 311, 338, 351, 418, 442, 446, 464, 474, 573–574, 576, 582, 591
 Győr-Sopron megye 469
 Győrsziget 55
 Gyula 475
- Habsburg Birodalom lásd *Monarchia*
 Haideboden lásd *Heideboden*
 Hainburg 129, 267–268, 364, 406, 423, 431, 444–445
 Hajdúnánás 478
 Halászi (Halassen) 57, 62, 71, 128, 197, 241, 250, 292, 315, 321, 333–337, 340, 342–346, 349, 351, 354–355, 369, 443, 445, 447, 471, 575, 582, 589, 602, 604, 607, 620, 625
 Hallassen lásd *Halászi*
 Hallein [Heilah] 476
 Hanfthal 576
 Hanság (Waasen) 17, 61, 69, 87, 116, 141, 144, 152–167, 169–176, 178–179, 182–189, 191–193, 195–200, 236, 251–253, 257, 261, 287, 305, 310, 319–320, 362–363, 367–370, 374–376, 379, 447, 458, 465–467, 472, 478–479, 483–484, 488–489, 495–496, 542–545, 576–577, 579, 586, 603, 605
 Hanság praedium / Hanság-puszta 115, 144, 189, 191
 Hanságfalva 190
 Hansági-főcsatorna 161, 190, 200
 Hanschag lásd *Hanság*
 Hanza-városok 45

- Hany, Hanyság lásd *Hanság*
 Harcsás-tó 153
 Háromház pusztá 548
 Határcsatorna 161, 167
 Hatvan 55
 Hauptmannwiese 115
 Hegedűs-csatorna 159–161, 174, 184,
 195–196
 Hegyeshalom (Straß-Sommerein) 57, 62,
 71, 74, 124–125, 134, 145, 241, 365, 292,
 296, 302, 312, 315, 326, 333, 335,
 341–344, 346–347, 354–355, 361, 363,
 369, 375–376, 378, 383, 419, 421, 440,
 444, 446–447, 466, 470–471, 473, 482,
 584–585, 588–589, 602–603, 607,
 634, 638
 Hegyfark 91
 Hegykő 156, 158
 Heideboden 62, 71, 73, 312, 330, 465, 574,
 582, 610, 614
 Heiligenkreutz (Szentkereszt) 63,
 590, 598
 Henriett sziget lásd *Henriettliget*
 Henriettliget (Henriettenau) 115, 119,
 578, 584, 600
 Hessen-Darmstadt 151
 Heumarkt (Bécs) 479
 Hidas 55
 Hidegség 156
 Hluboka 91
 Hof an der Leytha 410
 Hollandia lásd *Németalföld*
 Hollern 267
 Horvát Jándorf lásd *Horvátjárfa*
 Horvát Járendorf lásd *Horvátjárfa*
 Horvát Járndorf lásd *Horvátjárfa*
 Horvátjárfa (Kroatisch Jahrndorf) 62,
 71, 215, 218, 236, 241, 292, 312, 322,
 333, 335–336, 338, 340, 344–347, 351,
 354, 356, 362, 364, 367, 369, 375, 444,
 446, 448, 472, 583, 589, 597, 638
 Horvátkimle (Kroatisch Kimling) 63, 71,
 242, 290, 292–293, 337, 341, 344–348,
 351, 355–357, 379, 443, 447, 471, 583,
 590, 603, 606, 620
 Horvátország 182, 205
 Hugat-major 183–184, 186–187
- Hundsheim 422, 431
 Hungarn lásd *Magyarország*
- Ikva 153–154, 158, 160–162, 166–167,
 173–176, 182–184, 195
 Ikva-csatorna 176
 Illmic (Illmitz) 63, 155–156, 158, 184,
 363–364, 466, 470–471, 578, 580,
 586, 592
 Industrieviertel 31, 35
 Innsbruck 456
 Istvánpuszta 133
 Itália 31, 45, 93, 253, 414, 425, 453
- Jászberény 475
 Jéna 573
 Joslowitz 90, 92, 111, 125
 Judenburg 476–477
- Kaiserwiese lásd *Császárret*
 Kakony 182
 Kálnok (Gahling) 57, 62, 71, 128, 241,
 243, 265, 292, 315, 333–335, 337,
 341–342, 344, 347, 354–355, 369, 443,
 472, 587, 589, 604, 621, 625
 Kaltenstein lásd *Levél*
 Kapi 157, 190
 Kapuvár 153, 157–158, 182, 189, 192, 200,
 319, 371, 373, 467
 Kapuvarer Raab lásd *Kapuvári-Rába*
 Kapuvári-Rába (Kapuvarer Raab) 153,
 155, 158–159, 161–163, 166, 173–176,
 183–184, 192, 195
 Kardos-ér (Kis-csatorna) 161, 166–167
 Karikás-tó 153
 Karintia 39, 561
 Karl 410
 Károlyliget (Karlsau) 115, 578, 584, 600
 Károlyváros 410
 Kárpátok 45, 138
 Kartza (Karcsa) 397
 Kasimier lásd *Albertkázmer*
 Kassa 22, 338, 410, 587
 Kecskemét 475
 Kehida 27
 Keleme 166, 173–174
 Kelet-Európa (Osteuropa) 42, 294

- Kelet-Közép-Európa 45
 Kelheim / Kehlheim / 49, 264
 Kemenesszentpéter 163
 Kerék-tó 153
 Késmárk 410
 Keszthely 55, 85, 148, 151
 Kettenhof 34
 Király-tó 153, 158–159, 161, 173–174,
 176, 199
 Királyudvar (Königshof) 63, 421, 575,
 590, 598, 600
 Kirchenberg lásd *Oroszvár*
 Kisalföld 28
 Kiscell 475
 Kis-ér 161
 Kismarton (Eisenstadt) 17, 71, 354, 406
 Kis-Rába lásd *Kapuvári-Rába*
 Klagenfurt 476–477
 Klein-Neusiedl 592
 Kleylehof 143
 Kolinthal 576
 Kolling lásd *Kálnok*
 Kolozsvár 182
 Komárom (Komorn) 49, 116, 361, 577
 Komárom vármegye 47, 50, 57, 205, 315
 Komorner Comitát lásd
Komárom vármegye
 Kópháza 275
 Kölömente lásd *Kelemete*
 Köpcsény (Kittsee) 15, 47, 61–63, 69, 85,
 214–215, 236, 242, 252, 255, 265, 292,
 321–322, 325, 339–340, 343–346, 351,
 353–354, 356, 361–362, 364, 366, 369,
 371–373, 379, 385, 393, 411, 427–429,
 431–432, 434, 437, 444–446, 448, 472,
 543, 579, 583, 586–587, 589–591,
 594–595, 597, 599, 636, 638
 Kőrös vármegye 50, 311
 Körtvélyes (Pama) 62–63, 71, 215, 218,
 236, 241, 265, 268, 292, 325, 333–336,
 338–339, 344, 346, 354, 356, 363, 369,
 411, 444, 446, 448, 472, 583, 589–590,
 597, 609–611, 636
 Kőszeg 71
 Kőszög lásd *Kőszeg*
 Közép-Európa 31, 38, 95
 Krajna 50, 151, 407, 561
- Krems 397
 Kühnberg 476
- Laibach 50, 425, 476
 Lajta folyó (Lajtha, Leitha) 15, 27, 40,
 58–59, 61, 113, 122–127, 131, 144, 154,
 165–166, 257, 268, 275, 279–280,
 326–327, 369–370, 379–380, 405, 421,
 426, 467, 471, 573, 575–576, 579–580,
 593–594, 597, 599–600, 603–604,
 608–611, 613, 618
 Lajta hegység (Leithagebirge) 27, 49, 574
 Lajtafalu (Pötzneusiedl) 47, 62–63, 210,
 215, 219, 242, 280, 290, 292–293, 304,
 306, 326, 332–333, 335, 344–345, 349,
 351, 363, 411, 428, 443, 445–446, 472,
 574, 576, 583, 585, 590, 592, 594, 615,
 626, 630
 Lajtakörtvélyes lásd *Körtvélyes*
 Landsee 410
 Landstraße (Bécs) 479
 Laybach lásd *Laibach*
 Laythafalu lásd *Lajtafalu*
 Lébény (Leiden) 15, 47, 62, 71, 74, 139,
 155, 157, 162, 164, 168, 174, 178–179,
 184, 188, 190–191, 197, 214–215, 217,
 236, 241, 248, 255, 261, 264, 292, 296,
 312, 321–322, 333–335, 337, 341–342,
 344–347, 351, 354–355, 362, 368, 443,
 446, 458, 470–473, 479, 544, 582,
 589–590, 602, 606–607, 622
 Légrad 182
 Lehdorf-puszta 134
 Leithawinkel 27, 354
 Lelle (Balaton-) 182
 Leoben 476
 Leon (E) 118–120
 Levél (Kaltenstein) 57, 62–63, 71, 74, 140,
 145, 236, 241, 250, 292, 302, 315, 333,
 335, 341–342, 344–347, 354–355, 361,
 363, 369, 397, 428, 434, 439, 443,
 446–447, 471, 482–483, 589–590, 592,
 602, 621, 625
 Lichtenwerth 410
 Lickó major 607
 Ligetfalu 362
 Linz 31, 33

- Linzen 476
 Lipcse 117
 Lohmen 120
 Lombardia 92, 95–96, 111, 126, 128,
 461, 561
 London 38
 Lucsony (Lutschen) 62, 242, 247, 265,
 290, 292, 344, 369, 443, 589,
 600–601, 604
 Luzern kanton 574
- Madárerdő 190
 Maglóca 194
 Magyar Királyság lásd *Magyarország*
 Magyar Ország lásd *Magyarország*
 Magyar Óvár lásd *Magyaróvár*
 Magyarakimle (Ungarisch Kimling) 62,
 71, 242, 292, 315, 333, 338, 341–342,
 344, 346, 351, 354–355, 357, 443, 447,
 471, 536, 582, 589, 603, 606–607,
 622, 625
 Magyarország (Ungarn) 16–17, 27, 29, 31,
 34–36, 38, 41, 46–47, 50, 52–53, 55–57,
 59–61, 66, 71–72, 85–86, 90–91, 94, 104,
 115–116, 118, 120, 137–138, 151, 159, 173,
 182, 199, 205, 207, 226–227, 266–274,
 278, 280, 282–284, 287, 289–290, 293,
 296, 305, 308, 354, 368, 370, 382, 384,
 386, 390–392, 397, 401–403, 405,
 407–410, 412, 416–418, 423–428, 430,
 432–435, 451–464, 466, 468, 473, 476,
 479, 484–488, 494, 570, 573, 575, 582,
 586, 588, 601, 608–609, 614–615, 617
 Magyaróvár (Ungarisch-Altenburg) 15,
 17, 47–49, 54, 62–63, 67, 69, 71, 74–75,
 77, 85, 87, 89–92, 99, 110, 113, 115, 119,
 123, 125, 127–128, 130–131, 140, 147–148,
 150–151, 176, 180, 199, 236, 239, 241,
 245, 248, 250, 262, 288, 290, 292, 307,
 314–315, 326–327, 331, 337, 340, 343–344,
 347, 351, 355, 361–369, 371–372, 375,
 443–448, 464, 466, 471, 473, 475, 575–576,
 578–579, 584–592, 596, 600–601, 604,
 623, 625
 Mannersdorf 86, 119–120
 Máramaros vármegye 283
 Máramarossziget 410
- Marcal 165, 169, 182, 193, 197, 200
 Marcaltó 182
 Marchegg 410
 Marczaltó lásd *Marcaltó*
 Márialiget (Marienau) 89, 103, 114, 115,
 120, 122–123, 125–127, 131, 145, 164,
 197, 309, 326–327, 366, 584, 603, 607
 Marienau lásd *Márialiget*
 Martzal lásd *Marcal*
 Mecsér (Metscheir) 62, 137, 168, 170, 178,
 215, 241, 243, 257, 292, 333–335, 338,
 341–342, 344, 346–347, 354–355, 363,
 371, 379–380, 442–443, 447, 582, 590,
 606–607, 623, 626, 628
 Miklósfalu (Nickelsdorf) 62, 74, 124,
 145, 212, 219, 236, 241, 265, 292, 296,
 302, 312, 315, 333, 339, 343–345, 347,
 349–351, 361–363, 366, 369, 375,
 377–378, 443, 446, 448, 470–471,
 473, 574–575, 586, 588–589, 591,
 596, 609–611, 616, 630
 Mittelgebirge (Alpok) 45
 Mogyoród 182
 Mohácsi-sziget 182
 Monarchia (Osztrák–Magyar) 34–36, 93,
 110, 382, 406, 425, 453, 462, 493, 608
 Moosbrunn 484
 Morvaország 39, 47, 50, 56, 72, 89–92,
 111, 113, 137–139, 150–151, 399, 409,
 461–462, 475, 561, 587
 Moson mezőváros (Wieselburg) 15, 41,
 47–50, 53–57, 61–62, 69–71, 75, 77, 114,
 120, 124, 133, 156–157, 164, 189,
 191–192, 232, 236, 239, 241, 243, 250,
 252–255, 264–265, 288, 292, 296, 310,
 312, 315–316, 319, 333, 337, 340,
 342–344, 346–347, 353–356, 362–369,
 375, 378–381, 397, 418, 437–448, 466,
 470–471, 473, 476, 492, 560, 573, 582,
 586–587, 589, 592, 596, 599, 601–602,
 623, 625
 mosoni alrégió 28–29, 40, 455, 464
 Mosoni járás (Lajtán inneni v. alsó járás)
 61, 117, 207, 246, 248, 264, 333, 335,
 337, 341, 343–345, 347–349, 361–362,
 458, 592, 600, 602, 609, 620

- mosoni puszta / Moson-praedium 118, 120, 131, 133, 144–145
- Mosoni-Duna 53, 61, 69, 133, 157, 160, 168–170, 173–174, 178, 182–183, 188, 193, 195, 326, 364, 379–381, 439–440, 442, 474, 582, 586, 602–604, 606
- Mosoni-síkság 87–88, 242, 287
- Mosony lásd *Moson mezőváros*
- Mura 182, 476
- Murau 476
- Mühlau 268
- Mühlviertel 30–32
- Münnichhof lásd *Barátfalu*
- Mürz 477
- Nagy égererdő 154–155, 160
- Nagybánya 589
- Nagyecenk 329
- Nagy-Duna lásd *Duna*
- Nagy-ér 153
- Nagyhöflány (Großhöflein) 54
- Nagykanizsa 182
- Nagykátá 475
- Nagylévárd 410
- Nagy-Rába lásd *Rába*
- Nagyszombat 410
- Nagyvázsony 628
- Nemesvölgy (Edelstal) 62, 137, 214–215, 218, 242, 267–268, 292, 338, 341, 344–346, 351, 355, 361, 373, 411, 422, 424, 428–432, 444–446, 470, 578, 589, 597, 637
- Német Jándorf lásd *Németjásfalva*
- Németalföld 87, 96, 110, 118, 165
- Németjásfalva (Deutsch-Jahrndorf) 62, 74, 124, 145, 212, 214, 241, 245, 265, 292, 302, 315, 333–335, 338–339, 344–347, 351, 354–355, 361, 363, 443, 446, 448, 470–471, 483, 578, 586, 589, 596, 609–610, 634
- Németország 96, 119
- Németóvár lásd *Deutsch-Altenburg*
- Nesider/Nésider lásd *Nezsider*
- Neszmély 434
- Neubrunn major 131, 143
- Neudorf (A) 410
- Neudorf puszta lásd *Bruck-Újfalu*
- Neufeld 54, 410
- Neunkirchen 36, 477
- Neusiedler See lásd *Fertő tó*
- Neusiedlersee lásd *Fertő tó*
- Neustadt lásd *Bécsújhely*
- Neutraer Komitat lásd *Nyitra vármegye*
- Nezsider (Neusiedl am See) 15, 47, 49–50, 62, 69, 75, 77, 140, 148–149, 158–159, 164, 236, 239, 241, 243, 248, 252, 258–259, 261, 263–265, 267, 292–293, 315, 321, 323, 329, 332, 335, 338, 342–345, 349, 357, 362–363, 365, 368–371, 375–377, 385, 407, 411, 420, 432, 443–445, 446, 448, 466, 468–471, 473, 574, 578, 582, 586–587, 589–593, 609–610, 615, 631
- Nezsideri járás (Lajtán túli v. felső járás) 18, 61, 215, 246, 248, 253, 265, 273, 333, 335, 338, 344–345, 347, 349, 354, 356, 366, 445, 576, 592, 609, 629
- Niederösterreich lásd *Alsó-Ausztria*
- Nizsider lásd *Nezsider*
- Novák puszta 607
- Nürnberg 31
- Nyitra megye 34, 283, 311, 397
- Nyugat-Európa 305
- Nyulas (Jois) 62, 140–141, 158, 164, 183–184, 236, 241, 254, 267, 269–270, 275–276, 278, 292–293, 315, 323, 344, 349, 361–362, 369, 385, 420, 443, 445–446, 448, 466, 468, 470, 473–474, 574, 578, 586, 589, 596, 631
- nyulasi patak 183–184
- Oberösterreich lásd *Felső-Ausztria*
- Oedenburger Comitat lásd *Sopron vármegye*
- Oesterreich lásd *Ausztria*
- Oesterreich unter der Enns lásd *Alsó-Ausztria*
- Oesterreichischer Staat lásd *Ausztria*
- Ofen lásd *Buda*
- olasz tartományok lásd *Itália*
- Oroszország 588, 608

- Oroszvár (Karlburg) 15, 47, 61–63, 69, 72, 74, 214, 219, 236, 242–243, 246, 248–249, 252, 290, 292–293, 322–324, 333–335, 344–347, 352, 354–355, 362, 364, 366–367, 379, 393, 444–446, 470–473, 575, 578, 583, 586, 589–590, 595–597, 600, 626, 637–638
- Oslí 158, 192
- Osteuropa lásd *Kelet-Európa*
- Osztrák Tengerpart 561
- Óvár/M. Óvár lásd *Magyaróvár*
- Óvár-major 75
- Öreg-Duna lásd *Duna*
- örökös tartományok 32, 34, 36, 40, 52, 55, 63, 150, 233, 383–385, 387, 389–390, 392, 397, 403, 407–409, 412, 418, 436, 451–452, 456, 458–459, 461, 487, 570
- Österreich lásd *Ausztria*
- österreichische Monarchie lásd *Monarchia*
- Öttevény 168, 195, 364, 606
- Pachfurth 267, 426
- Pallersdorf lásd *Bezenye*
- Pannonhalma 476
- Pápa 54, 57, 368, 587
- Parndorf 21, 62, 71–72, 134, 236, 242, 255, 258, 260, 263, 269, 278, 292, 304, 306, 314, 316, 321–323, 335–336, 338, 343–344, 349, 354, 356, 362–363, 366–367, 369–373, 375–378, 385, 411, 415, 418, 420, 422, 428, 437–439, 443, 446, 448, 466, 470, 472–473, 479, 482, 490–491, 583, 586, 590, 593, 598, 609, 626, 632
- Parndorfi-fennsík 88, 191
- Pátfalu (Podersdorf) 63, 134, 164, 214, 241, 292, 304, 306, 335, 344, 349, 351, 363, 377, 443, 466, 470–471, 578, 590, 592, 598, 632
- Pécs 346
- Pecsenyéd (Pöttsching) 406
- Perg 577
- Pest vármegye 389, 591
- Pest városa 22, 27, 46, 55, 381, 383, 386, 393, 397, 410, 435, 437–438, 453, 475, 586–587, 616–617
- Petőháza 184
- Petronell 364, 591
- Pfassenwiese 131
- Pilgersdorf 410
- Pinkafő 397
- Pinnyéd 170, 179
- Pireneusok 119
- Plattensee lásd *Balaton*
- Pomogy (Pamhagen) 62, 70, 137, 154–160, 164, 167, 169, 173–174, 176, 184, 192–195, 200, 215–216, 218, 241, 245, 248, 292, 302, 304–306, 321, 333–334, 340, 342, 344–347, 354, 356, 362, 367–369, 421, 444, 446–447, 458, 466–467, 472, 474, 484, 544, 590, 605, 640
- Pontyfekvés 467
- Poroszország 151, 328
- Pottendorf 34, 60, 392
- Pozsony (Pressburg) 49, 54–57, 74, 116, 182, 248, 250, 252, 254, 264–265, 288, 321, 328, 338, 354, 361–364, 366–369, 380, 386, 393, 410, 434–435, 437–438, 444, 446, 465–467, 473, 575–577, 582, 585–586, 591–592, 594–600, 608–609, 611, 614, 618, 626
- Pozsony vármegye (Pressburger Komitat) 28, 47, 57, 61, 163, 205, 311, 338, 397, 463, 591, 607
- Pozsonyváralja 431
- Prága 455
- Prellenkirchen 268, 363, 410–411, 422, 430–431, 464, 597, 600
- Pressburg lásd *Pozsony*
- Pruk, Prukk lásd *Bruck an der Leitha*
- Pusztasomorja lásd *Pusztasomorja*
- Pusztasomorja (Wüst-Sommerein) 62, 70, 134, 158, 164, 173, 176, 189–190, 194, 197–198, 242, 248, 258–259, 292, 302, 338–339, 341–342, 344, 346–347, 354–355, 361, 373–374, 376, 423, 443, 446–448, 458, 466, 472, 479–480, 482, 484, 542, 545, 582, 590, 603, 605, 640

- Raaber Komitat lásd *Győr vármegye*
 Rába (Raab) 155–157, 163, 165, 167,
 169–170, 173–174–175, 182–183, 193,
 195, 197–198, 200
 Rábaköz 157, 163, 165, 182, 194–195,
 474, 476
 Rábapatona 175
 Rábca (Rabnitz) 152, 155–163, 165–166,
 168–179, 183, 186–197, 200, 368, 467,
 544–545, 573, 576–577, 606
 Rábca-csatorna (Haupt-Canale) 161–162,
 175–176, 195
 Rábcza/Rábtza lásd *Rábca*
 Rabnitz lásd *Rábca*
 Ráckeve 86
 Radstadt 476
 Raika/Raÿka lásd *Rajka*
 Rajka (Raggendorf) / 15, 47, 61–63, 69,
 71–72, 74, 114, 124, 140, 145, 236, 242,
 249, 252, 260, 265, 292, 302, 315, 322,
 324–326, 333, 338–339, 342–347,
 351–352, 354–356, 361–364, 366, 369,
 375, 379, 381, 437, 443, 445–446, 448,
 466, 470–471, 473, 578, 583, 585–586,
 588–590, 595–596, 635, 638
 Rák Szárasztó 467
 Rákos patak 157, 184, 577
 Regensburg 73
 Reifnitz 49
 Répce / Réptze 158–159, 165–167,
 174–176, 183–184
 Répce-mente, Répce melléke 316, 474
 Rétárok-csatorna (Wiesgraben) 126,
 326, 327
 Réti 157, 176, 190
 Rohrau 267, 354, 406, 411, 427–428, 431
 Rothenmau 476
 Roth-Neusiedl 592
 Rozsnyó (Rosenau) 573
 Ruszt (Rust) 155–156, 182, 199, 364, 468,
 577, 597, 604
 Sachsenfeld lásd *Bordacs*
 Saida puszta 141, 143
 Salzburg 31, 476–477
 Sandorf lásd *Csúny*
 Sandweg út 190–191, 194, 542, 545
 Sankt Bernhard 90
 Sárfenék (Scharfenegg) 86
 Sarród 154, 158, 466
 Sárvíz / Sárvíz-csatorna 166, 181–182,
 186, 199
 Sasvár (Sassin) 34, 54, 60, 397
 Saybusch 113, 147
 Schomotj lásd *Somogy vármegye*
 Schönabrunn 267
 Schönau 90, 92
 Schwadorf 34
 Schwannenbühl 542
 Schwarzlacken 576
 Schwarzenbach 410
 Schwechat 33–34, 364, 432, 436, 482
 schwimmender Rasen lásd *Hanság*
 See-Canal lásd *Fertő-csatorna*
 Seelowitz 91, 106, 110, 113, 147
 Semmering 477
 Servien (Szerbia) 476
 Siebenbürgen lásd *Erdély*
 Siklós 182
 Simaring lásd *Simmering*
 Simmering 320, 364, 428, 432
 Sió, Sió-csatorna 166, 182
 Skotschau (Teschen) 588
 Sléziá lásd *Szilézia*
 Slowakey 105
 Sommerein (A) 411
 Somogy vármegye 87, 137, 182, 331, 367,
 464, 474
 Sopron (Ödenburg) 17, 50, 178, 182, 248,
 275, 288, 317, 328, 338–339, 362, 364,
 367–369, 397, 409–410, 422, 444, 446,
 466–469, 473–476, 577, 586, 591,
 598–599
 Sopron vármegye (Ödenburger
 Komitat) 19, 28, 47–48, 50, 61, 152–153,
 155, 157–160, 162–166, 168–174,
 177–181, 185, 187–189, 194–196, 253,
 267, 275, 290, 303, 305, 316, 320,
 328–329, 338, 354, 360, 367–369,
 393–394, 402–403, 406, 425, 462–466,
 469–470, 473, 476, 488, 573, 576,
 592, 598
 Sövényháza 155, 368
 Spanyolország 93, 118–119

- Spitzbühl 544
 St. Jacob 576
 St. Marx 432
 St. Nikola 577
 Stájerhon lásd *Stájerország*
 Stájerország (Steiermark) 39, 50, 110,
 137–138, 151, 397, 401, 426, 460–463,
 475–476, 487, 561, 584, 615
 Steiermark lásd *Stájerország*
 Steinbruch (A) 410
 Steinbruch / Steinbruck lásd
Császárkőbánya
 Steyerország lásd *Stájerország*
 Stixneusiedl 436, 592
 Strudengau 577
 Surány 54
 Süttör 161, 167, 192, 195
 Svájc 34, 45, 131, 151
 Svédország 45
 Sz. János lásd *Szentjános*
 Sz. Miklós lásd *Szentmiklós*
 Sz. Péter / Sz: Péter lásd *Szentpéter*
- Szabadhegy (Győr-) 169
 Sz-András / Sz: András lásd *Szentandrás*
 Szandveg út lásd *Sandweg*
 Szántód 182
 Száraz-ér 248
 Szászország 119, 587
 Szatmár vármegye 341
 Szegedi-csatorna 192
 Székesfehérvár 182, 591
 Széleskút (Breitenbrunn) 253
 Szempe 57
 Szenic 475
 Szent János lásd *Szentjános*
 Szentandrás (Sankt Andrä) 62, 70, 114,
 124, 140, 145, 194, 241–242, 248, 265,
 292, 302, 315, 330, 338, 342, 344–346,
 350, 354–356, 363, 444, 447, 470–472,
 479, 482, 484, 542, 589, 604–605
 Szentgyörgy 397
 Szentiván 543
- Szentjános (Sankt Johann) 47, 62, 70,
 100, 124, 143–145, 153, 158, 164, 167–
 168, 173, 176, 179, 189–192, 194–198,
 200, 212, 214, 220, 236, 241–242,
 245–246, 248, 251, 261, 265, 289, 292,
 296, 302, 312, 315–316, 323, 325, 330,
 333, 335, 339, 341–344, 346–347, 351,
 354–355, 362–363, 365, 373–376, 410,
 423, 444–448, 458, 466, 471–473, 476,
 480–482, 484, 491–492, 542–545, 574,
 589, 592, 602–603, 605, 624–625
 Szentkázmér lásd *Albertkázmér*
 Szentmargitbánya
 (Sankt Margarethen) 465
 Szentmiklós 15, 47, 54, 62, 138–139, 149,
 157, 162, 172, 184, 197, 241, 255, 292,
 322, 333–334, 337, 342, 344–346, 351,
 355, 358, 363, 443, 447, 470, 582, 590,
 606, 626
 Szentpéter (Sankt Peter) 62, 70–71, 116,
 141, 144–145, 158, 164, 190–191,
 194–197, 236, 241, 248, 260, 265, 292,
 302, 312, 315, 320–321, 338–339,
 341–347, 355, 362–363, 365, 369, 374,
 376, 397, 423, 444, 446–447, 458, 466,
 472–473, 480–482, 484, 492, 542–544,
 589, 602–603, 607, 624–625
 Szentpétervár 45
 Széplak lásd *Fertőszéplak*
 Szergény 158
 Szigetköz (Kleine Schütt) 69, 128, 236,
 243, 289, 309, 325, 354, 364, 443, 447,
 472, 575, 582, 602, 604
 Szilézia (Schlesien) 56, 89, 106, 110, 112,
 138, 151, 399, 461, 561
 Szlavónia (Slawonien) 476
 Szolnok (Zanegg) 57, 62, 71, 124, 134,
 143–145, 164, 191–192, 195–197, 212,
 241, 245–246, 250, 255–256, 263–264,
 274, 292, 296, 302, 312, 315, 319, 322,
 337, 341–344, 346, 351, 355, 361, 363,
 375–377, 423, 443, 446, 466, 470–471,
 479, 482, 491, 542, 544, 578, 586, 589,
 602, 624–625

- Szombathely 63, 288, 590, 607, 626, 642
 Szovát 194
 Szőke tó 191, 543
 Tallós 57
 Tarcsa (Andau) 62, 70, 114, 124, 134, 140,
 144, 158, 164, 176, 190, 194, 197, 216,
 236, 241, 245, 248, 255–256, 292, 302,
 314–315, 321, 330, 342, 344–347,
 354–356, 361–363, 376, 423, 444,
 446–447, 458, 471–472, 480–482, 484,
 542, 589, 603, 605, 642
 Tartsa lásd *Tarcsa*
 Tata 55, 146
 Temes vármegye 464
 Temesi Bánság 205
 Temesvár 410
 Teplic 54
 Teschen 86–87, 90–91, 113, 147, 588
 Tétény (Tadten) 62, 70, 74, 158, 164, 173,
 176, 192, 194, 236, 241, 245, 248, 256,
 291–292, 304, 306, 314, 331, 333–335,
 342, 344, 346, 350, 354–355, 361–362,
 397, 423, 444, 446–447, 458, 466–467,
 472, 480–482, 484, 542, 578, 580, 590,
 603, 605, 640–641
 Theresiensfeld 90
 Tihanyi-félsziget 182
 Tirol 50, 151, 461, 561
 Tisza 199
 Tóköz / Tóközi járás 163, 188, 196, 435
 Tolna vármegye 87, 331
 Topio 543
 Torna vármegye 361
 Torontál vármegye 311, 464
 Trieszt (Triest) 50, 425, 470, 476–477, 578
 Troppau 404
 Ugocsa vármegye 361
 Újfalu (Neudorf) 62, 71, 236, 242, 265,
 292, 314, 322, 344–345, 349, 369, 376,
 383, 411, 426, 428, 432, 443, 446–448,
 576, 583, 590, 594, 599, 632–633
 Újfalu-pusztta lásd *Bruck-Újfalu*
 Újvidék 410
 Ung vármegye 91
 Ungarisch-Altenburg lásd Magyaróvár
 Ungarn lásd *Magyarország*
 Ungeraigen 410
 Unter-Ilmicz lásd *Alsóillmic*
 Úr tava 153
 Vác 475
 Valla (Wallern) 62, 70, 158, 164, 173, 192,
 215, 218, 236, 241, 243, 248, 252,
 258–259, 265, 292, 304–306, 342, 344,
 346, 354, 362, 443, 446–448, 458,
 466–467, 472, 480–482, 484, 489, 590,
 605, 641
 Varasd 50
 Varasd vármegye 410
 Várkesző 163
 Vármegyecsatorna (Komitatskanal) 126,
 326, 576
 Vas vármegye (Eisenburger Comitát) 50,
 137, 163, 169, 288, 305, 584, 615
 Védeny (Weiden) 63, 158–159, 164–165,
 242, 255, 264, 267, 290, 292–293, 304,
 306, 322–323, 325, 335, 338, 341,
 344–345, 349, 371, 385, 443, 445–446,
 470–471, 574, 576, 578, 586, 590,
 592–593, 633
 Velence 461, 561
 Veszékény 158, 175–176
 Veszprém vármegye 47, 182, 205, 474
 Veszprém város 475
 Viertel unter dem Wiener Wald
 (VUWW) 31, 34, 267, 392, 400, 403,
 428, 432, 441
 Világ-tó 153
 Villach 477
 Vinten (Winten, Sásony) 63, 158, 164,
 242, 292, 335, 344–345, 349, 361–362,
 420, 444, 446, 465, 470, 473, 574, 576,
 578, 586, 590, 592, 598, 600, 633
 Vitnyédi Rába 158, 160, 195
 Vorarlberg 31, 34, 50
 Vulka 154, 157, 182–184, 577
 VUWW lásd *Viertel unter dem Wiener*
Wald
 Waasen lásd *Hanság*
 Waldviertel 31–32
 Weichselhof 100, 134, 597, 600
 Weixelhof lásd *Weichselhof*
 Wels 31

Wien folyó 479
Wien lásd *Bécs*
Wiener Becken lásd *Bécsi-medence*
Wienerisch-Neustadt lásd *Bécsújhely*
Wiesgraben lásd *Rétárok-csatorna*
Wilfleinsdorf 372, 411, 575
Wimpassing (A) 410
Wittingám lásd *Wittingau*
Wittingau 89–90
Wittmannshof 75, 88, 106, 114–115, 124,
134–136, 141, 191, 242–243, 363, 375
Wolfsthal 364, 403, 410, 431, 586
Wölfleinsdorf lásd *Wilfleinsdorf*
Württemberg 45, 71

Zágráb vármegye 50
Zágráb város 410
Zala folyó 182
Zala vármegye 27, 50, 388, 474

Zalabér 182
Zaneck lásd *Szolnok*
Zarándfalva lásd *Zurány*
Zengg 410
Zicksee 176
Zittmansdorf lásd *Zitzmannsdorf-puszta*
Zitzmannsdorf-puszta 377, 576, 600
Zizersmannsdorf lásd
Zitzmannsdorf-puszta
Zombor 182
Zorndorf lásd *Zurány*
Zurány (Zurndorf) 57, 62, 74, 241, 265,
292, 302, 315, 329, 333, 343–345,
349–350, 361–363, 369, 375, 377, 397,
443, 446, 471, 473, 483, 589, 593, 596,
608–618, 633–634

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szerkesztő Soóky Andrea
Szerkesztő munkatársa Ruzsa Ágnes
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Borítóterv Szák András
Tördelte Szele Éva